1650. Bevochten eendracht

Willem Frijhoff en Marijke Spies

bron
Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht*. Sdu Uitgevers, Den Haag 2000 (tweede druk)

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/frij005bevo01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

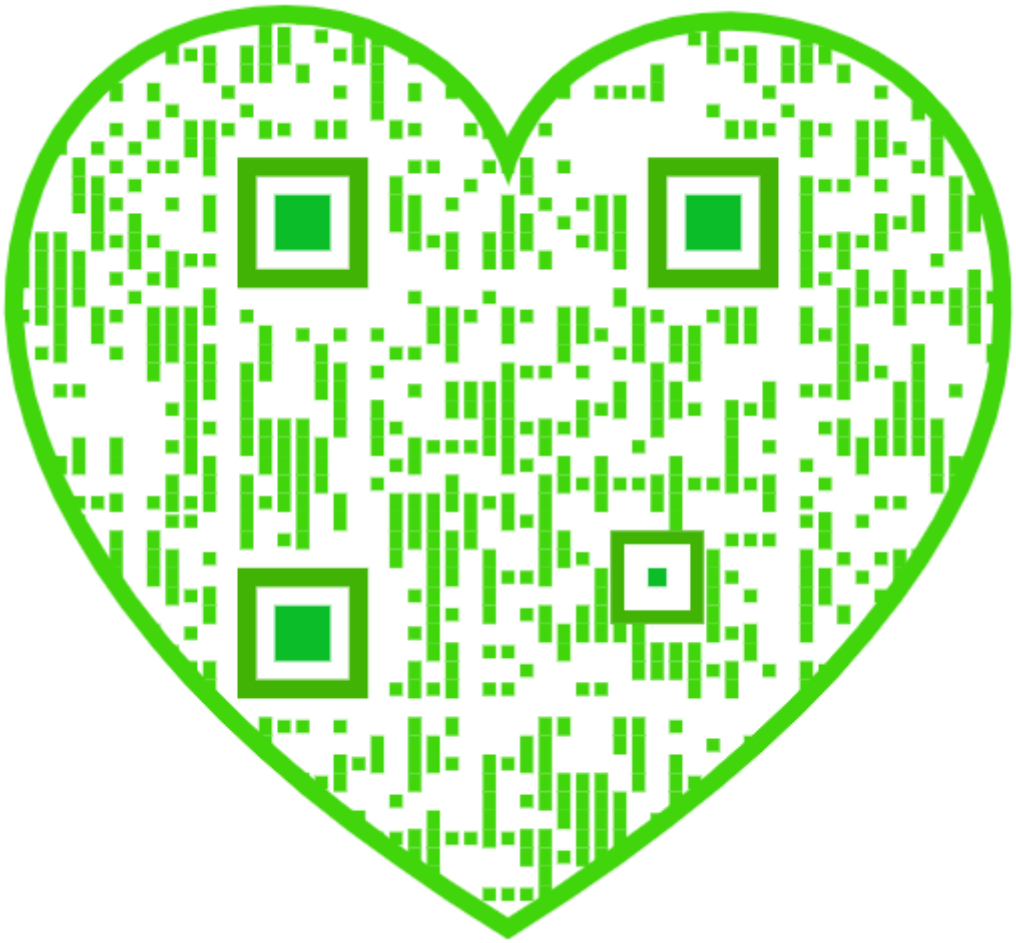

Woord vooraf

Als gevolg van technologische, economische en politieke ontwikkelingen is in de afgelopen vijftig jaar de internationale uitwisseling van personen, goederen en ideeën enorm toegenomen. In dit deel van de wereld heeft de Europese integratie het verkeer en de communicatie over de nationale grenzen heen verder versterkt. De telecommunicatie - waaronder de elektronische post en de toegang tot internet - die de laatste jaren een hoge vlucht heeft genomen, lijkt zich van politieke of culturele grenzen helemaal niets meer aan te trekken.

Toch berust deze internationalisering gedeeltelijk op gezichtsbedrog. De culturele verschillen tussen de Europese landen - en binnen deze landen tussen de verschillende regio's - zijn allerminst verdwenen. De Europese eenwording draagt de sporen van verdeeldheid met zich mee. In de twintigste eeuw is Europa herhaaldelijk geteisterd door oorlog en burgeroorlog, waarin steeds naast politieke ook culturele belangen op het spel stonden. Niet alleen in de jaren 1939-45, maar tot op de dag van vandaag worden in Europa nationale mythen met de wapenen verdedigd. In Nederland brengt de aanwezigheid van etnische minderheden een grote verscheidenheid van culturele opvattingen en gedrag met zich mee. Naast een onmiskenbaar proces van globalisering is de idee van een multiculturele samenleving ontstaan, die een raamwerk biedt voor wederzijds begrip maar in feite dikwijls scheidslijnen bevestigt. Naast vormen van internationalisering zijn er talloze voorbeelden van culturele fragmentering.

In sommige delen van de wereld zijn culturele verschillen een zaak van leven en dood. Dat is in het hedendaagse Nederland niet het geval. Wel staat ‘cultuur’ hoog op de agenda en wordt terecht van de wetenschap verlangd de betekenis van cultuur voor de welvaart en het welzijn van een samenleving te verhelderen. Dit was een reden om een onderzoek te beginnen naar de wijze waarop in het verleden de Nederlandse cultuur te midden van andere Europese culturen gestalte heeft gekregen. Een concrete aanleiding vormde een uitspraak van minister-president Lubbers, die bij terugkeer van een succesvolle top van Europese regeringsleiders in Hannover op 27 juni 1988 verklaarde dat de economische eenwording weliswaar dichterbij was gebracht, maar zich tevens afvroeg wat de gevolgen op cultureel gebied zouden zijn.

Het onderzoeksprogramma ‘De Nederlandse cultuur in Europese context’ is, na een voorbereidingsperiode van ongeveer twee jaar, met ondersteuning van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) in 1991 begonnen en wordt met de verschijning van een vijftal synthetiserende studies, waarvan dit boek er één is, afgesloten. Het programma beoogde een beeld te schetsen van de Nederlandse cultuur in heden en verleden en van de culturele relaties tussen Nederland en de overige Europese landen. Het pro-

gramma richtte zich niet alleen op de plaats en functie van de Nederlandse cultuur in internationaal, met name Europees verband, maar ook op de betekenis van de internationale, Europese context voor de Nederlandse cultuur. Het is van meet af aan de opzet geweest om het onderzoek naar de ontwikkeling van de Nederlandse cultuur en naar de wisselwerkingen tussen de Nederlandse cultuur en die in andere Europese landen vanuit een interdisciplinair perspectief te verrichten.

Er is gekozen voor een ordening van het onderzoeksprogramma volgens vier 'ijkpunten': historische dwarsdoorsneden in de geschiedenis van de Nederlandse cultuur omstreeks 1650, 1800, 1900 en 1950. Rond 1650 was de consolidatie van de Republiek der Verenigde Nederlanden, na een periode van langdurige strijd, voltooid en bevond de Republiek zich nagenoeg op het hoogtepunt van haar politieke, economische en culturele macht. Omstreeks 1800 was die situatie geheel in het tegendeel verkeerd: de Republiek had haar centrale positie in het Europese bestel verloren en had zich, in revolutionaire politieke omstandigheden, ontwikkeld tot een nationale eenheidsstaat. De decennia in het inmiddels tot koninkrijk geworden Nederland omstreeks 1900 worden wel aangeduid als een Tweede Gouden Eeuw, waarin economie en cultuur tot nieuwe bloei kwamen. Het laatste ijkpunt, de jaren omstreeks en na 1950, wordt gekenmerkt door wederopbouw na een vernietigende oorlog, groeiende welvaart en de totstandkoming van de verzorgingsstaat, alsook door nationale integratie en internationale oriëntatie, in zowel economisch als cultureel opzicht.

De keuze van de ijkpunten is mede bepaald door het uitgangspunt dat het onderzoek zich zou richten op de cultuur in de noordelijke Nederlanden, zoals gezegd in wisselwerking met de cultuur in andere Europese landen, inclusief de zuidelijke Nederlanden, het huidige België. De keuze voor de noordelijke Nederlanden en een eerste ijkpunt in de zeventiende eeuw houdt een beperking in die de Middeleeuwen uitsluit. Hoezeer ook onderzoek naar eerdere ontwikkelingen om wetenschappelijke redenen interessant is, heeft de stuurgroep gemeend de jaren rond de Vrede van Munster als beginpunt van het onderzoeksprogramma te moeten kiezen. Zoals bij de recente herdenkingen bij herhaling in herinnering is gebracht, werd in 1648 niet alleen de Republiek der Verenigde Nederlanden als een onafhankelijke natie erkend, maar werd tevens de grondslag gelegd voor het huidige stelsel van Europese staten.

Los van de vraag hoe de grenzen van de Republiek respectievelijk het Koninkrijk der Nederlanden door de eeuwen heen zijn veranderd, volstaan wij hier met op te merken dat de gemeenschappelijke Nederlandse taal in dit onderzoek niet a priori is opgevat als de drager bij uitstek van een in alle opzichten gemeenschappelijke cultuur. Elke keuze voor een

wetenschappelijk onderzoeksmodel valt uiteraard te betwisten. Dat geldt ook voor vragen naar de legitimiteit van het in dit onderzoek gehanteerde cultuurbegrip en de definitie van de begrippen ‘Nederlands’ en ‘Europees’. In het vijfde en laatste deel van deze serie, *Rekenschap*, wordt op deze terminologische kwesties, waarover tien jaar geleden afspraken zijn gemaakt, teruggekomen. Tevens bevat het samenvattende beschouwingen waarin conclusies worden getrokken en theoretische vragen worden beantwoord.

De ordening van het gehele onderzoek langs de lijnen van de vier dwarsdoorsneden in de tijd kent in de Nederlandse historiografie geen precedent. Het programma is niettemin schatplichtig aan de historicus Jan Romein die zich in zijn klassiek geworden studie *Op het breukvlak van twee eeuwen: de westerse wereld rond 1900* (1967) nadrukkelijk tot een kort tijdsbestek beperkte. Romein beoogde met deze benadering de versplintering, de vergruizing van het geschiedbeeld, die ontegenzeglijk een van de nadelige gevolgen is van de steeds verder gaande specialisatie in de geschiedwetenschap, het hoofd te bieden. Het was Romeins uitdrukkelijke bedoeling zijn aanpak te verantwoorden in een theoretische nabeschouwing, maar zijn dood in 1962 verhinderde dat. Annie Romein-Verschoor voltooide het boek, zonder zich aan de theoretische onderbouwing te wagen die Romein zich had voorgenomen.

In deze synthetiserende studies wordt op verschillende plaatsen weliswaar een theoretische verantwoording geboden, maar monocausale verklaringen van culturele ‘bloei’ en ‘verval’ zal men niet aantreffen. Lezers die uitzien naar de aanreiking van één theoretische verklaring voor het relatieve succes van de Nederlandse cultuur in de zeventiende eeuw, de latere neergang en de daarop volgende opleving, zullen worden teleurgesteld. Wel worden specifieke vragen beantwoord, zoals betreffende het belang van het onderwijs en andere instituties, het maatschappelijke effect van de Reformatie, de mate van tolerantie, het streven naar consensus, de verhouding tussen kunst en samenleving, de openheid ten opzichte van andere culturen. In elk van de behandelde tijdsgewrichten worden de accenten verschillend geplaatst. Uiteraard houdt de keuze voor ver uiteen liggende momentopnamen ook een beperking in: de tussenliggende perioden blijven onderbelicht. Daartegenover staat dat het contrast tussen de gekozen ijkjaren duidelijk naar voren komt. Juist om de verschillen zichtbaar te maken tussen de Nederlandse cultuur in verschillende historische perioden bleek de keuze voor ijkpunten geschikt. Want één ding is zeker: in driehonderdvijftig jaar is meer veranderd dan men zich doorgaans realiseert. Misschien is ook meer hetzelfde gebleven dan men vermoedt.

Waar Romein de immense taak (bijna) volbracht om als eenling een nog steeds indrukwekkend boek over de westerse wereld rond 1900 te concipiëren, is bij dit onderzoeksprogramma bewust gekozen voor een andere opzet. Rond elk van de vier ijkpunten is langdurig en diepgaand onderzoek verricht door tal van historici, kunsthistorici, filosofen, godsdiensthistorici, literatuurwetenschappers, musicologen, neerlandici en sociologen. Dat onderzoek richtte zich op allerlei aspecten van de Nederlandse cultuur naar inhoud en organisatie, en op de culturele betrekkingen van Nederland met andere landen. Die onderzoekingen hebben voor een deel geresulteerd in de door Sdu uitgegeven reeks *Nederlandse cultuur in Europese context: monografieën en studies* waarin dissertaties en andere publicaties die in het kader van het project tot stand zijn gekomen, zijn verschenen. Bovendien is het door deze vele tientallen onderzoekers opgedolven materiaal verwerkt door de redacteuren van de vier delen die aan de verschillende ijkpunten zijn gewijd. Op deze manier ontstond een, binnen de alfa- en gammawetenschappen unieke, projectmatige onderzoeksstructuur, waarin de redacteuren konden optreden als wetenschappelijk regisseurs van hun eigen ijkpunt. Door de keuze van ervaren onderzoekers uit verschillende disciplines als redacteuren is een brede, interdisciplinaire benadering van de vraagstelling bij elk van de vier onderscheiden ijkpunten bevorderd. Uit het nu voor u liggende *Bevochten eendracht*, onder redactie van Willem Frijhoff en Marijke Spies (maar waarvan zij merendeels zelf auteur zijn), moge blijken dat samenwerking over de grenzen van de eigen discipline heen een interessant resultaat heeft opgeleverd; Frijhoff doceert Geschiedenis van de Nieuwe Tijd aan de Vrije Universiteit, Spies was tot voor kort als hoogleraar Oudere Nederlandse Letterkunde aan dezelfde universiteit verbonden.

Interdisciplinariteit was ook een criterium bij de samenstelling door NWO van de stuurgroep die het verloop van het programma en de productie van het eindresultaat heeft begeleid. De belangeloze samenwerking in de stuurgroep en de collegiale dialoog met de redacteuren hebben ongetwijfeld tot een evenwichtige voltooiing van het programma bijgedragen. Leden van de stuurgroep zijn: prof.dr. M. Bock, prof.dr. J.A.H.G.M. Bots, dr. F. Grijzenhout, prof.dr. J. Goudsblom (tot september 1996), prof.dr. W.P. Knulst, prof.dr. M.J. Petry, prof.dr. P.G.J. Post, prof.dr. M.A. Schenkeveld-van der Dusssen, prof.dr. W.C. Ultee (vanaf september 1996), en ondergetekende (voorzitter).

Het zou te veel zijn hier alle namen te noemen van degenen die een bijdrage aan het onderzoek hebben geleverd. Zij worden eervol vermeld in de jaarverslagen van het prioriteitsprogramma ‘De Nederlandse cultuur in Europese context’. Dit voorwoord willen wij afsluiten met een woord van dank aan de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk

Onderzoek, die vertrouwen heeft getoond in deze gemeenschappelijke onderneming en daarbij genereuze ondersteuning heeft geboden. Onze erkentelijkheid geldt in de eerste plaats het Algemeen Bestuur van NWO dat aanvankelijk onder leiding van dr. J. Borgman, later onder het voorzitterschap van dr. R.J. van Duinen, bijzondere belangstelling heeft getoond voor dit prioriteitsprogramma. Onze dank geldt ook het Gebiedsbestuur Geesteswetenschappen, waarvan drs. J. Smits secretaris was, thans opgevolgd door drs. P. van Slooten, directeur van het Gebiedsbestuur, en voorts mw. dr. M.J.J.G. Rossen, secretaris van de stuurgroep, en mw. drs. J.B. Kloosterboer, secretaresse. Zij waren allen onmisbaar bij de realisering van het onderzoeksprogramma.

Namens de stuurgroep,
D.W. Fokkema

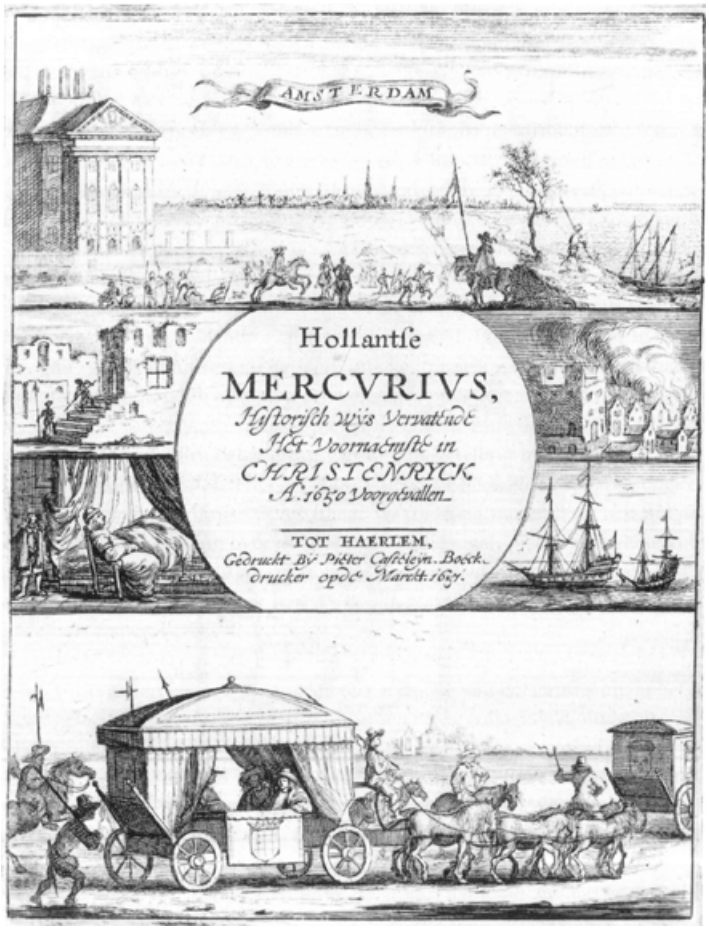

Titelblad van de eerste jaargang van de Hollants[ch]e Mercurius, over het jaar 1650.

1 Plaatsbepaling

1650: na de oorlog

> Tot nog toe heeft het geruis der verschrikkelijke oorlogsbenden de oren van eenieder vervuld, en de goddelijke vredevaan heeft (helaas) van de top des gewensten rusts in het gezicht onzer ogen nauwelijks gezwaaid, of wij zien met verwondering die afgerukt aan verscheiden oorden van Christenrijk.[1]

Opluchting en angst: net is de vrede gesloten, en dan is het alweer oorlog! Zo opent het eerste nummer van het nieuwe nieuwsblad *Hollantsche Mercurius* de berichtgeving over de maand januari 1650. Die beginregels geven voortreffelijk weer hoe de Noord-Nederlanders zich aan het begin van dat jaar moeten hebben gevoeld. De eindeloze oorlogsinspanningen beu, hadden zij twee jaar eerder de Westfaalse vredestraktaten van Munster en Osnabrück toegejuicht die een einde aan zowel de Tachtigjarige Oorlog tussen Nederland en Spanje als de Dertigjarige Oorlog in het Duitse Rijk maakten.[2] Zij mochten de overtuiging koesteren dat nu voor heel Europa een tijd van rust was aangebroken. Maar helaas, de vrede was broos. De schrijver van de *Mercurius* besefte dat de vrede ook her en der binnen de Noord-Nederlandse Republiek, die ‘moedige Belgische Leeuw’, met gemengde gevoelens was ontvangen. Die ‘de meeste schade leden waren de kaapvaarders van Zeeland, de Rotterdamse brouwerijen, de zoetelaars, vivandiers, legerknapen, schippers, en al die door de woelerij van 's lands wapenen zijn welvarend geweest’.

> .....
> *De Nederlandse Leeuw*
>
> Voor de Nederlander van 1650 verwijst de ‘Belgische Leeuw’ naar de aardrijkskundige kaart van de (Zeventien) Nederlanden in de traditionele vorm van een leeuw, die we op zeventiende-eeuwse schilderijen soms aan de wand van een huis of herberg zien hangen, zoals op ‘De schilder in zijn atelier’ van Johan Vermeer.[3] Onder ‘Belgisch’ werden vanouds de noordelijke en zuidelijke Nederlanden tezamen verstaan, van Duinkerken tot Groningen (zie p. 60-61). De Mercurius zal hier echter uitsluitend de noordelijke Nederlanden bedoelen, dus huidig Nederland. Hoewel het besef van de eenheid van Noord en Zuid dus langzaam aan intensiteit inboette, was het toen zeker nog niet verdwenen.
>
> .....

Geld en goed

De Republiek van 1650 stond nog in het teken van een oorlogseconomie. De oorlog had het land inderdaad geen windeieren gelegd. Natuurlijk op de allereerste plaats vanwege de hoge uitgaven voor het leger en de marine, voor oorlogstuig, wapens en munitie, voor de scheeps- en vestingbouw, de bemanning, de garnizoenen en de oorlogvoering zelf, waarin scheepsbouwers en aannemers, wapenhandelaren en allerlei slag van toeleveranciers grote belangen hadden. De verlegging van Europa's economisch zwaartepunt en het centrum van de internationale financiële wereld naar Amsterdam was een nevengevolg van de Europese machtsstrijd geweest. Maar het is wel zeker dat Holland en Zeeland de grondslagen van hun bloei al vóór de Opstand hadden gelegd, door de ontwikkeling van een productieve en commercieel georiënteerde landbouw en veeteelt, door technische vernieuwingen en gespecialiseerde nijverheid, en door de groothandel op het Oostzeegebied. Over de aard van de economische opkomst en bloei van de Republiek zijn de meningen verdeeld. Sommigen brengen haar in verband met het vroegmoderne handelskapitalisme of met de expansie overzee, anderen zien haar veelmeer als een eerste experiment in moderne economische groei, gericht op efficiency in het productieproces en integratie van alle sectoren ervan, met inbegrip van de in de geschiedschrijving vaak wat onderschatte nijverheid.[4] Hoe het ook zij, er bestaat geen twijfel over de machtspositie van Amsterdam in het economisch wereldsysteem rond 1650 en over het belang van het achterland, te beginnen met Holland en de overige gewesten van de Republiek, als leverancier van arbeidskracht, producten en diensten voor de uitbouw en rentabiliteit van die positie. Bovendien had de interactie tussen de oorlogvoering en de economische ontwikkeling zonder enige twijfel een gunstige invloed gehad op de uitkomst van de oorlog voor de Republiek, al kan men over het respectievelijke gewicht van de politieke en de economische factoren van mening verschillen.

De Republiek had tijdens de oorlogsjaren bijvoorbeeld een bloeiende wapenproductie ontwikkeld en was een van de voornaamste wapenexporteurs van Europa geworden. De wapenindustrie was vermoedelijk goed voor 5% van de economie, in dezelfde orde van grootte als de bijdrage van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC).[5] Internationale groothandelsfirma's als Trip, van oorsprong schippers en kooplieden uit Zaltbommel, en De Geer, wapenhandelaren uit het Luikse, hadden fortuinen verdiend met de wapenhandel, eerst te Dordrecht en vanaf 1615 in Amsterdam, Dordts opvolger als Hollands stapelmarkt. Hun handelspraktijken waren soms weinig orthodox, evenmin werden ze geplaagd door veel scrupules over de bestemming van hun oorlogstuig.[6] De commerciële belangenverstrengeling van de Trippen en De Geers werd bezegeld door enkele huwelijken. Mede dankzij hun kredietverlening aan de Zweedse kroon wisten Elias Trip en Louis de Geer het monopolie te verkrijgen op de Zweedse koperindustrie waarmee in de Dertigjarige Oorlog het leger van Gustaaf Adolf werd bewapend. De compagnie voor de koperhandel die zij in 1634 met negen andere vennoten oprichtten, had een werkkapitaal van maar liefst 2,4 miljoen gulden. Ter vergelijking: het aandelenkapitaal van de VOC bedroeg 6,4 miljoen gulden, het modale arbeidersloon was ongeveer één gulden per dag. Op hun beurt gingen ze nu in cultuur investeren. Elias' zonen Louis en Hendrik Trip lieten in 1660-62 door Justus Vingboons voor een kwart miljoen gulden een modieus stadspaleis in classicistische stijl aan de Amsterdamse Kloveniersburgwal bouwen, het Trippenhuis, thans de zetel van de

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen - ‘eer een koningspaleis dan een koopmanshuis’, zoals Melchior Fokkens kort na de oplevering schreef (zie p. 486).[7] De hoofdbron van hun welvaart prijkt nog trots in het fronton, in de vorm van twee monumentale kanonnen. Hun oom Louis de Geer, die op de Amsterdamse Keizersgracht het Huis met de Hoofden bewoonde, had bij zijn dood enkele jaren eerder een vermogen van ruim 1,7 miljoen gulden nagelaten, voor een particulier in die tijd een fabelachtig bedrag. Het staat model voor de rijkdom die de ondernemers van de jonge Republiek uit handel en industrie konden verwerven.

Nog groter was echter de erfenis die de advocaat, oud-raadspensionaris en dichter mr. Jacob Cats in 1660 naliet, zo'n 2,25 miljoen gulden. Dat bedrag toont trouwens aan hoe voorzichtig we met belastingaanslagen uit die tijd moeten zijn, want in 1654 werd Cats in Den Haag voor een vermogen van 350.000 gulden aangeslagen, terwijl de rijkste Haagse ambtenarenfamilie, Van Aerssen van Sommelsdijk, toen voor 960.000 gulden in het kohier stond.[8] Hoe het ook zij, Cats' erfenis vertegenwoordigt een andere, groeiende vermogensstroom, die van de kapitaalverschaffers en beleggers. Jacob Cats was in 1650 beslist een van de invloedrijkste mannen van de Republiek, niet alleen vanwege zijn positie als raadspensionaris maar ook door zijn familiebetrekkingen met vooraanstaande kooplieden en hoge ambtenaren, zijn welstand, en zijn gevierd dichterschap, waarmee hij breed gedragen maatschappelijke waarden en verwachtingen wist te verwoorden. Cats behoorde op dat moment tot alle elites tegelijk: politiek, ambtelijk, sociaal, economisch en cultureel. Zijn jaarsalaris als raadspensionaris bedroeg niet meer dan 3000 gulden. Maar hij had zijn vermogen opgebouwd met grootgrondbezit, door beleggingen in inpolderingen en droogmakerijen in Nederland en Engeland, en met aandelen, rentebrieven en obligaties.[9] Ook die vorm van welstand was niet zonder risico. Nog afgezien van de onvermijdelijke schommelingen in beurswaarde en rendement, waren Cats' bezittingen in Vlaanderen tijdens de oorlog door de vijand in beslag genomen en zijn Zeeuwse bedijkingen om reden van defensie doorgestoken. Zijn participatie in de omvangrijke Engelse droogleggingen onder ingenieur Cornelis Vermuyden bleek al gauw een financiële tegenvaller omdat de opbrengst aanvankelijk niet opwoog tegen de investeringen en polderlasten. Maar hij wist zijn vermogen te herstellen en zelfs te doen groeien door zijn Vlaamse goederen in te ruilen voor grondbezit onder Staats gezag, zijn inpolderingen in Staats-Vlaanderen in eigen hand te houden, en zijn land en geld met uiterste voorzichtigheid te beheren. De miljonair was op de penning.

Ondernemingszin en risicomijding

Ondanks de verbreding van de commerciële horizon was behoedzaam ondernemersgedrag, gericht op spreiding van risico's en netwerkvorming met ‘handelsvrienden’ in binnen- en buitenland, kenmerkend voor de ondernemers op de Hollandse stapelmarkt.[10] De rollen van koopman-ondernemer en kapitaalverschaffer of kredietverlener waren in 1650 nog vrijwel steeds in één persoon verenigd. Maar durf en ondernemingszin waren bij uitstek collectieve deugden. Zij lagen verankerd in een gemeenschappelijk gedragspatroon dat zijn waarde in de praktijk bewezen had. Kredietwaardigheid en onderling vertrouwen op grond van eergevoel en goede naam vormden er de sleutelwoorden van. De spelregels van het onderling verkeer moesten in acht worden genomen. Reeds lang voordat de Noord-

Nederlandse economie haar grote sprong voorwaarts binnen en buiten Europa kon maken, was immers de grondslag voor een nieuwe koopmanscultuur gelegd door de handel in bulkgoederen (graan, hout, vis, zout) op de traditionele scheepvaartroutes tussen het Noordzeegebied, de Atlantische kust (vooral vanuit Zeeland en de steden in het zuiden van Holland) en het Baltisch gebied (gedomineerd door Amsterdam). Kooplieden als Cromhout, Hooft, Bicker en Reael hadden er leren organiseren, omgaan met vreemde partners en risico's delen. Dat zou hun van pas komen bij de nieuwe handel in fijnere, kostelijke waren op zuidelijk Europa en andere continenten, zoals de fijnere, houdbare wijnen, zuidvruchten, specerijen, suiker, verfstoffen, zijde en ander kostbaar textiel, waarbij de risico's veel groter waren, maar ook de winsten navenant konden groeien. De nieuwe bloei werd geschraagd door oude families en beproefde handelspraktijken.

Geen koopman investeerde heel zijn vermogen uitsluitend in handelsgoederen, en hij trad zelden alléén op. Handelshuizen werden bijna altijd in partnerschap gevoerd, hetzij met familieleden, hetzij met compagnons uit dezelfde bedrijfstak. Hetzelfde gold voor de rederij. Zeker wanneer een familie over verschillende plaatsen in binnen- en buitenland verspreid leefde, fungeerde ze als het basisnetwerk van een handelshuis. Familieleden bemanden de handelskantoren en vervulden uiteenlopende taken in handel, kredietverlening en representatie. Speculaties in de goederenhandel waren niet zeldzaam, maar steunden toch vooral op weloverwogen prijsverwachtingen. Onnodige risico's werden gemeden door een veilige marktpositie te zoeken. Onvermijdelijke risico's werden gespreid door op meerdere landen tegelijk of met verschillende typen producten te handelen, of door een deel van het vermogen in aandelen, obligaties en schuldbrieven te beleggen en een ander deel in onroerend goed zoals huizen en land.[11] De geringe opbrengst van onroerend goed, zo'n drie procent, woog ruimschoots op tegen de grote risico's die vlottend kapitaal meebracht. Maar de kapitaalmarkt bleef ruim. De rente voor leningen op lange termijn bedroeg rond 1650 dan ook niet meer dan zo'n 5% en zou in de decennia daarna nog dalen.[12]

Amsterdams opkomst is zeker voor een belangrijk deel te danken geweest aan de uittocht van kooplieden, financiers en ondernemers uit Antwerpen. Toen de hertog van Parma die stad in 1585 voor de Spaanse koning had heroverd, sloten de opstandige gewesten de Schelde af. De Antwerpse zeehandel werd verlamd en de economie stortte in. Massaal verlieten de kooplieden de stad, katholieken zo goed als protestanten, en trokken naar het Noorden. Zij brachten niet alleen hun geld maar ook hun kennis, vaardigheden en netwerken mee. Kooplieden-bankiers uit het Zuiden zoals de firma's Coymans, Bartholotti en Van der Meulen, of, in Rotterdam, Hans van der Veken, beheersten al gauw de kapitaalmarkt en stelden hun expertise in dienst van de handelsbloei. Vooral de Amsterdamse bestuurders speelden daar voortreffelijk op in. Met een open oog voor de nieuwe mogelijkheden en vanuit een scherp beeld van hun verantwoordelijkheid voor de stedelijke gemeenschap wisten ze een samenhangend geheel van institutionele vernieuwingen door te voeren die niet alleen een perfect verloop van het kapitaal- en handelsverkeer garandeerden maar ook het noodzakelijke vertrouwen in de Amsterdamse markt waarborgden.[13] De Amsterdamse Beurs, in 1608-1611 gebouwd door Hendrik de Keyser om onderdak te bieden aan het handelsverkeer dat tot dan toe geen vast onderkomen had, maar in de Warmoesstraat in de openlucht plaatsvond, de stedelijke Wisselbank (1609) voor de regeling van het geldverkeer, de Bank van Lening (1614) en de Korenbeurs (1617) speelden in dat proces een centrale rol.

Er waren ook overdekte koopmansbeurzen in andere grote koopsteden. Die van Rotterdam was reeds in 1598 aan het Haringvliet geopend, naar Antwerps voorbeeld. Wisselbanken werden door de stedelijke overheid opgericht in Middelburg (1616), Delft (1621) en Rotterdam (1635).[14] Beurzen waren bovenal ontmoetingscentra voor kooplieden, multifunctionele ruimten waar allerlei activiteiten die met het handelsverkeer waren verbonden een onderdak konden vinden: nieuwsvoorziening, transacties, financiering en verzekering. Hun werkzaamheden werden ondersteund door de drukpers. Naast prijsopgaven en beursberichten waren er nieuwstijdingen die op gevoelige terreinen - politiek, oorlogen, rampen, vlootbewegingen, havenberichten - systematisch informatie boden. Wekelijkse prijslijsten verschenen sedert 1585 (vanaf 1613 in druk), de *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c.* sinds 1618, de *Tijdinghen* vanaf 1619 (zie p. 262).

Het is zeker niet zo dat de Republiek op al deze gebieden volstrekt innoveerde.[15] Integendeel, de Antwerpse beurs ging terug tot 1485 en werd in 1515 ingericht naar Venetiaans model, terwijl het woord ‘beurs’ zelf van Brugse herkomst schijnt; Venetië schiep in 1587 met de Banco di Rialto de eerste overheidsbank, Sevilla volgde. Vanaf ca. 1550 werd in Venetië, en sedert het begin van de zeventiende eeuw in Basel, Straatsburg, Hamburg en andere grote handelssteden eveneens met regelmatige nieuwstijdingen, gazetten en *avisi* geëxperimenteerd, zij het aanvankelijk nog handgeschreven.[16] Pandhuizen bestonden in Italië al in de vijftiende eeuw, in Neurenberg sedert 1498, in Brugge sedert 1573. Maar elders in Europa opereerden ze in wezen vanuit een charitatief oogmerk door op klein onderpand consumptief krediet te verstrekken. In de grote steden van de Republiek verschaften niet alleen de wisselbanken, maar ook de banken van lening echter al snel handelskrediet aan kleinere en grotere kooplieden. Vooral de opeenhoping van initiatieven in een uiterst kort tijdsbestek en de stroomlijning van het geld- en handelsverkeer binnen één metropool, de Amsterdamse stapelmarkt en haar nabije achterland, bracht een structurele verandering teweeg. Amsterdam en de Republiek werden in korte tijd de commerciële en financiële blikvanger van heel Europa.

Ook het zakelijke, met vaste regelmaat verschijnende, gedrukte nieuwsblad, dat op een betrouwbaar netwerk van informanten kon rekenen en zowel van (melo)dramatiek als van wondergeloof was geschoond, werd voor het eerst in Amsterdam ontwikkeld en van daaruit naar andere landen geëxporteerd. Zoals op veel gebieden van de zeventiende-eeuwse cultuur speelde de Republiek hier de rol van *diffusieland*. Het pakte een innovatie van elders op, maakte er een succesformule van en gaf haar vervolgens aan andere landen door. De opzienbarende bloei van de Republiek was niet mogelijk geweest zonder zulke culturele voorwaarden: een hecht informatienetwerk, een wijd verspreide en door alle sociale groepen gedeelde commerciële habitus, samenwerking op alle fronten van het maatschappelijk verkeer, en vertrouwen in de instituties van het handelsverkeer die op hun beurt op de ferme steun van de lokale overheid konden rekenen. Die voorwaarden veronderstelden een hoge mate van gelijkheid van alle partners in de publieke ruimte, algemene beschikbaarheid van informatie, en de mogelijkheid om financieel succes snel om te zetten in maatschappelijk vermogen, invloed en macht. Kortom, een samenleving waarin de horizontale bindingen, de deling van macht, belangrijker waren dan de verticale, de monopolisering van macht. Waarin niet bevel, maar onderhandeling de dominante vorm van omgang tussen belanghebbenden was.

De doordachte spreiding van financieel risico lag mede ten grondslag aan het enthousiasme waarmee in de eerste helft van de zeventiende eeuw van Zeeland tot Groningen in de bedijking van aangeslibde gronden tot polders en de drooglegging van een groot aantal meren en veenmoerassen werd geïnvesteerd, van de Zijpe (1598) en de Beemster (1607-1612) tot de Schermer (1633-35), drooggelegd door ingenieur Jan Adriaansz. Leeghwater. De spectaculaire winsten van de eerste grote handelscompagnieën, met name de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) opgericht in 1602, en de Geoctroyeerde West-Indische Compagnie (WIC) uit 1621, naast de Noordse Compagnie voor de walvisvaart (1614), verklaren van hun kant waarom ook de brede burgerij zoveel animo voor investering in aandelen toonde. Ondanks de terughoudendheid van de compagnieën om geregeld dividend uit te keren, bedroeg dat van de VOC in de decennia rond 1650 gemiddeld toch ruim 25%. De betrouwbaarheid van de verschillende overheden in de Republiek als werkgever en betaler hebben zeker ook de basis gelegd voor het publiek vertrouwen in leningen en obligaties. Technische vernieuwingen in het handelsverkeer ondersteunden de ontwikkeling van die collectieve mentaliteit van beredeneerde durf en verstandig ondernemerschap, in associatie met goed gekozen partners. Reeds vroeg werden handelsgoederen voor het internationaal verkeer verzekerd - een handelspraktijk die de stad Amsterdam door de inrichting van een Kamer van Assurantie en Averij (1598/1612) actief ondersteunde. Andere handelspraktijken, zoals de partenrederij (opdeling van het risico door het eigendom van een schip op te delen in een groot aantal verhandelbare ‘scheepsparten’) of de bodemerij (verpanding van schip en lading om fondsen voor de uitrusting en de vaart te verkrijgen) maakten de Hollandse koopvaardij tot een bedrijfstak die beter tegen de risico's van oorlog, kaapvaart, natuurgeweld en andere oorzaken van averij was opgewassen dan die van veel andere landen. Dat maatschappelijk goed verankerd ondernemersgedrag met zijn weloverwogen risico's bleef niet beperkt tot de kooplieden alleen. Ook vissers sloten bijvoorbeeld al vroeg onderlinge verzekeringen om de kwade kansen op zee te dekken. Verklaart zulk handelen dus zeker een deel van Nederlands succesvolle doorbraak op de wereldmarkt, associatie, overleg en risicomijding vormden tevens een wijdverspreide habitus onder de bevolking van de Republiek.

Arm en rijk

De handel in aandelen, obligaties en scheepsparten maakte een bescheiden vorm van deelname van de gewone man of vrouw aan het financieel verkeer mogelijk. In het aandelenregister van de Amsterdamse kamer van de WIC komen we bijvoorbeeld tal van kleine winkeliers, ambachtslieden (hoedenmakers, koperslagers, tinnegieters, schoenmakers, textielwerkers, kleermakers), schoolmeesters en zelfs dienstboden tegen die 50, 100 of enkele honderden guldens spaargeld inleggen. In Deventer werd bijna een vijfde van de inleggelden door zulke kleine aandeelhouders opgebracht (39 contribuanten van de 79 in totaal) - maar naast de verwachting van ‘goede retouren ende profijten’ werden zij ook tot inleggen gemotiveerd om het ‘papisme’, dus de Spanjaard overzee te bestrijden.[17] Van geldstromen als die van De Geer, Trip of Cats konden zulke eenvoudige burgers echter slechts dromen. Een eenvoudige ambtenaar bijvoorbeeld verdiende zelden meer dan enkele honderden guldens per jaar. Rond 1650 kon een geschoolde arbeider zoals een scheepstimmerman, een handzager

of een metselaar het in Holland 's zomers, wanneer de arbeidstijd het langst was, wel tot een dagloon van 25 tot 30 stuivers brengen, in uitzonderlijke gevallen wat méér - maar zij behoorden dan ook tot de bestbetaalde arbeiders van het land, en in feite van heel Europa. In de landgewesten lag het loon zeker een kwart lager, op een niveau dat vergelijkbaar was met de Duitse grenslanden en Engeland.[18] Bovendien kon lang niet alle dagen worden gewerkt en waren de verdiensten in de andere seizoenen geringer. Vooral de winter, wanneer licht, kleding en verwarming extra uitgaven vergden, het voedsel eentoniger en minder gezond was, en de inkomsten het laagst waren, kon voor velen hard zijn.

Het bestaansminimum voor een huishouden in de Hollandse steden wordt voor 1650 op 200 gulden geschat.[19] Het jaarinkomen van een ongeschoold arbeider bedroeg er toen zeker niet meer dan 240 gulden, eerder minder, waarbij dan nog wel wat extra inkomsten van andere gezinsleden konden komen. Ter overbrugging van momenten zonder werk of inkomen, maar ook om zich te vestigen, bij ziekte en voor grote uitgaven als kleding, meubels of huwelijk, moest men zich in de schulden steken en bleef van het magere salaris nog minder over. Weliswaar bloeide de tweedehandsmarkt en kon de bank van lening tijdelijk soelaas bieden, maar werkloosheid, ook tijdelijk, werd al gauw een kleine ramp voor het gezin.[20] De koopkracht werd bovendien beïnvloed door de van jaar tot jaar sterk wisselende prijzen van de eerste levensbehoeften. Hoewel de nominale lonen sedert de Opstand sterk waren gestegen, gold dat veel minder voor het reële loon, dus voor de koopkracht. Rond 1650 sloeg de conjunctuur echter weer om. De koopkracht krabbelde snel uit het dal omhoog om in de jaren 1680 een hoogtepunt te bereiken. In de decennia na 1650 brak dan ook de Gouden Eeuw voor de gewone man door. De lonen bleven op peil, de prijzen stegen door de bank genomen niet, ze konden zelfs dalen. Hoewel vier vijfde van de bevolking minder dan 600 gulden per jaar verdiende, bedroeg het gemiddeld gezinsinkomen van die grote groep naar schatting toch zo'n 363 gulden.[21]

Iets hoger in de maatschappelijke orde waren ook de salarissen wel wat vetter. Een dorpspredikant verdiende zeker tweemaal zoveel als een arbeider, maar hij had dan ook beroepskosten en standsverplichtingen.[22] En vooral: zijn vrouw kon het zich eigenlijk niet veroorloven erbij te werken - iets wat voor een loonarbeider vanzelfsprekend was. Een predikant genoot maatschappelijk aanzien en cultureel prestige, zeker op het platteland waar hij niet zelden de enige intellectueel geschoolde was, maar financieel was het voor hem beslist geen vetpot. Boeken, papier, pennen en inkt, een mantel en hoed voor hemzelf, een passende muts en ‘japonse rok’ voor zijn vrouw waren uitgaven waarop niet kon worden beknibbeld, maar die bij tegenslag al gauw de nodige hoofdbrekens kostten. In een pamflet van 1658 berekende zo'n predikant uitvoerig waarom een jaarsalaris van 500 gulden voor hem ontoereikend was.[23] Nevenwerkzaamheden (betaald schrijfwerk, lesgeven, land- of tuinbouw, ja handel) waren dan ook nauwelijks te vermijden wilde dominee zijn stand op kunnen houden. Dat gold ook voor leraren aan de Latijnse scholen. Ze kregen een vergelijkbaar salaris dat werd aangevuld met bijlessen en het kostgeld van inwonende leerlingen.

Ambachtslieden die onderstand kregen uit de gildenkas, weduwen, bedeelden of weeskinderen moesten het met minder dan een kwart van dominee's salaris doen: honderd gulden per jaar was voor hen al heel mooi.[24] Een matroos op een haringbuis verdiende in 1658 per maand 12 gulden, met een toeslag in haring.[25] Voor gewone soldaten, zoals piekeniers en musketiers, bedroeg het minimumloon 11 gulden per ‘herenmaand’ - maar die ‘maand’

duurde 42 dagen.[26] Wel onderscheidde de Republiek zich van nogal wat andere Europese staten door de relatief betrouwbare betalingspraktijk van de overheid, zodat aan ambtenaren, predikanten, loonarbeiders en soldaten een minimale bestaanszekerheid gewaarborgd was.

Belastingen

De belastingheffing in de Republiek gold echter als zwaar. In Holland was ze nog aanzienlijk hoger dan in de andere gewesten, al was de belastingdruk ook daar niet te verwaarlozen.[27] In de oorlogsjaren had het totaal aan imposten en accijnzen - de zogenaamde gemene (lands)middelen die door de gewestelijke overheid werden geheven, vergelijkbaar met de BTW - tot 18% van het inkomen van een ongeschoold arbeider belopen, daarna nam het af tot 13% in 1665, het minimum voor lange tijd.[28] Als de prijzen dan navenant daalden, nam de koopkracht toe. De accijnzen op eerste levensbehoeften troffen natuurlijk iedereen, maar de armen verhoudingsgewijs meer dan de rijken. Bier - het licht gealcoholiseerde ‘dunne bier’ was het equivalent van ons drinkwater - wijn, gemaal (het meel voor het brood), vlees, zout, turf, brandhout, boter, zeep, kaarsen, zoutevis, fruit, olie, tabak, wollenstoffen: bijna alles wat onmisbaar was in een huishouden werd in 1650 al belast, al verschilden de lijst en het tarief per gewest. Bovendien neigde men ertoe de imposten niet meer op grond van reëel verbruik, maar op aanslag (quotisatie) te innen, dus naar verondersteld verbruik, of eenvoudig voor een vast bedrag per persoon. De bezittende klasse werd echter voor nog andere zaken aangeslagen: onroerendgoedbelasting (de verponding), belastingen op haardsteden, inkomen of vermogen, waterschapslasten, successierechten, en een groeiend aantal belastingen op vertoon van weelde te beginnen met het ‘herengeld’, in 1636 in Holland ingevoerd voor het houden van dienstboden en huisknechten. Ook waren er allerlei lokale heffingen zoals straat-, lantaarn- of marktgeld, om nog te zwijgen van de talrijke tolgelden die elke reiziger over land en te water moest neerleggen. De boeren hadden te maken met tiendrechten op hun oogst. Ten slotte hieven de Admiraliteiten (zie p. 144) convooi- en licentgelden, lastgeld en veilgeld op de in- en uitvoer van koopmansgoederen.

Waar in de belevingswereld precies de vermogensdrempels lagen blijkt uit de termen ‘kapitalisten’, in 1653 in Holland ingevoerd voor degenen die een vermogen van meer dan 2000 gulden bezaten, en ‘halve kapitalisten’, voor vermogens boven de 1000 gulden. Hoewel het uitermate moeilijk is om inzicht te krijgen in de reële belastingdruk die op de huishoudens rustte, is berekend dat rond 1650 de bovenste 30% van de samenleving in totaal gemiddeld zo'n twintig gulden per hoofd aan belastingen betaalde, de onderste 70% ruim elf gulden per hoofd.[29] Twee conclusies dringen zich op: naarmate een gezin groeide woog de belastingdruk zwaarder, en gezien de grote verschillen tussen de inkomens werd de betere burgerij door de fiscus relatief ontzien. De belasting was in feite niet progressief, maar regressief. Maar in tegenstelling tot de meeste andere landen bestond er in de Republiek nauwelijks belastingvrijdom op grond van heerlijke of kerkelijke voorrechten. Iedereen, of bijna iedereen, was voor de fiscus gelijk.

Zeker rond 1650 en in de decennia daarna - totdat het rampjaar 1672 en de daarop volgende oorlogen een golf aan belastingmaatregelen uitlokten die vooral de middenklassen troffen - was de bloei van de Gouden Eeuw dan ook aanzienlijk beter merkbaar voor de

burgerij en de kleine luiden met een vaste baan of regelmatig werk dan voor de onderklasse van de samenleving, de vrouwen en weduwen zonder bestaanszekerheid, de bejaarden en de misdeelden. Maar ook de gewone man uit de middenklassen had de grenzen van zijn bestaanszekerheid snel bereikt, omdat de alledaagse risico's van het leven niet of nauwelijks verzekerd konden worden. Met name ziekte sloeg vaker, sneller en genadelozer toe dan thans. Mannen en vrouwen besteedden een belangrijk deel van hun energie aan de een of andere overlevingsstrategie. Bijvoorbeeld door een verstandig huwelijk, door arbeid van de echtgenote en inzet van de kinderen, door de juiste investeringen, door meerdere bronnen van inkomsten tegelijk aan te boren, door zoveel mogelijk een beroep te doen op betaling in natura, door onbetaalde dienst en wederdienst van familieleden, vrienden, collega's en buren, door de solidariteit van stad-, gewest- en landgenoten in den vreemde.

Sobere voeding

Wie werk had leed in de Republiek gewoonlijk geen honger, ook niet de minst betaalden. Geven we slechts één voorbeeld. Het dagrantsoen dat de WIC haar soldaten naar Brazilië in 1648 toedeelde, steekt met ruim 3400 calorieën uit vlees en spek, stokvis, roggemeel (voor scheepsbeschuit, brood of pap), olie, boter en kaas niet alleen gunstig af bij de rantsoenen van andere zeevarende naties, maar als we het calorierijke bier meetellen dat in grote hoe-

Adriaen van Ostade, Het gebed voor de maaltijd, 1653.

veelheden op de schepen meeging, moet het ook voldoende zijn geweest voor het zware werk dat van hen kon worden geëist.[30] Verse groenten en vruchten zaten daar echter niet bij, en eentonigheid was troef: de helft van de calorieën kwam van de bijna 500 gram meelspijzen per dag. Eenmaal in Brazilië zullen de tropische vruchten met hun rijkdom aan vitamine C het rantsoen snel in evenwicht hebben gebracht. Bij een langdurige overtocht bleven scheurbuik en andere voedingsziekten echter bijna onvermijdelijk. Een deel van de grote sterfte op de vloot had daarmee te maken. Het was ook een van de belangrijkste motieven voor de stichting van het verversingsstation op Kaap de Goede Hoop door de VOC in 1652.[31]

De dagelijkse maaltijd van de landrot week niet veel af van dat eentonige soldatenmenu, zeker op het platteland. De tegenstelling tussen de dis van de rijken en de dagelijkse pot van de armen was in de Republiek echter minder groot dan elders in Europa. Volgens een Italiaanse reiziger at de Noord-Hollandse boer rond 1625 vooral roggebrood, dronk hij goedkoop bier, en vulde hij dat karige menu aan met wat zijn eigen bedrijf hem opleverde, namelijk boter en kaas, en wellicht wat vlees en spek naast de alomtegenwoordige vis.[32] Soberheid en matigheid waren voor velen nog positief beleefde waarden. Dat gold zelfs voor regenten zoals drost Pieter Cornelisz. Hooft, geneesheer en burgemeester Nicolaes Tulp, of admiraal Michiel Adriaensz. de Ruyter. Hun eenvoudige levenswijze of ostentatieve soberheid was spreekwoordelijk. Aan de vooravond van het rampjaar oordeelde de Engelse ambassadeur William Temple dan ook snedig: ‘In general, all appetites and passions seem to run lower and cooler here, than in other countries where I have conversed. Avarice may be excepted’.[33] De angel zit hem natuurlijk in het slotzinnetje. De Nederlanders verloren de juiste maat van de matigheid wel eens uit het oog, en werden dan gierig, hebzuchtig of pinnig. Of ze sprongen ongelooflijk uit de band, op de teerdag van het gilde, bij een schuttersmaaltijd, een bruiloft of een buurtfeest. Overdaad was toegestaan, mits gezamenlijk genoten. Soberheid was een persoonlijke norm, weelde moest gedeeld worden.

Een gewone familie

Wat zeggen zulke gegevens nu over de mensen van vlees en bloed? Kunnen we achter de cijfers iets van hun belevings- of gevoelswereld proeven? Het dagelijks leven van de gewone man is helaas veel moeilijker te achterhalen dan dat van de rijken en machtigen, die in de archieven domineren. De gegevens die we over individuele personen uit de lagere groepen van de samenleving kunnen vinden, blijven gewoonlijk beperkt tot de kerndata van het leven (doop, huwelijk en dood), een paar kerkelijke attestaties, wat verkoopakten of vermeldingen bij de notaris en een paar belastinggegevens. Met enig geluk vinden we nog iets over het beroep of het gilde, een testament en soms een boedelinventaris, opgemaakt na de dood van de erflater of diens echtgenote. Er zijn maar weinig egodocumenten (dat wil zeggen autobiografieën of in de eerste persoon geschreven dagboeken) van rond 1650 waarin gewone mensen ons zelf een concreet beeld bieden van hun levensomstandigheden en levensgang, hun ervaringswereld en cultuur. Dan nog betreffen zulke documenten bijna steeds mannen. Een enkele vrouw zoals de Bossche Maria Herinx schrijft vooral recepten en huismiddeltjes op, naast de gebeurtenissen in haar familie.[34] Haar domein blijkt beperkt tot het huisgezin en het

familienetwerk, ver van het maatschappelijk leven. Voor mannen uit die tijd geldt veelal het omgekeerde. Een mannendagboek biedt bijna uitsluitend inzicht in

de bijdragen die de schrijver leverde aan zijn eigen maatschappelijke positie of die van zijn familie: zijn reizen, zijn werkzaamheden, zijn visites en ontmoetingen, zijn aanwinsten en buitenkansjes, de giften en gunsten die anderen hem hebben verleend. Over de gang van zaken in huis vernemen we daarin weinig of niets. Het mannendagboek vormt zo een belangrijk getuigenis over het maatschappelijk kapitaal en het netwerk aan contacten waarover de schrijver kon beschikken. In de zeventiende eeuw was dat van wezensbelang wilde men zijn leven bevredigend kunnen inrichten en bij tegenslag het hoofd boven water kunnen houden.[35] Maar in enkele zeldzame gevallen vertelt de schrijver ons iets meer: over zijn gemoedstoestand, zijn gedachten, zijn culturele en mentale referenties, kortom zijn leef- en beeldwereld. Achter de stijlfiguren en de retorica van zijn tijd proeven we dan iets van wat de schrijver als individu, als persoonlijkheid bezighield.

Zo'n zeldzaam document is het *Memoriaal* van de katholieke ambachtsman Hermanus Verbeeck (1621-1681).[36] In die autobiografie van ruim zesduizend vaak wat stuntelige verzen vertelt hij de lezer de wederwaardigheden van zijn leven, maar geeft hij er tegelijk een persoonlijke appreciatie van. We horen er van zijn jeugd in Amsterdam als zoon van een katholieke bontwerker van vermoedelijk Vlaamse herkomst die om economische redenen via Keulen naar Amsterdam was getrokken; van het onderwijs dat hij ontving op de Nederduitse en vervolgens de Latijnse school, en van zijn kennelijk plezier in toneelschrijven en dichten; van zijn leertijd als bontwerker bij zijn vader en later in Parijs; van de overname van diens bontwinkel in de Papenbrugsteeg, en van zijn financiële moeilijkheden. In 1648 moet hij de winkel verkopen, maar kan hij uit de opbrengst een aandeel kopen in de kruidenierszaak die tot het erfdeel van zijn kersverse echtgenote Clara Molenaers behoorde. Ook hier vallen de inkomsten tegen, hij is vaak ziek, en vanaf 1650 maakt de groeiende kinderschaar de spoeling dun. Zijn vrouw, ook als naaister werkzaam, neemt de winkel over. Hijzelf gaat zich bijscholen, wordt boekhouder, en koopt vervolgens met steun van een burgemeester een plaats als makelaar op de beurs. Nieuwe ziekten vellen hem en maken de inkomsten onzeker, ondanks steun uit de gildenbos (het ziekengeld). Opnieuw neemt zijn vrouw het roer over: ze kopen een grutterij die door haar wordt geleid, Verbeeck vindt tijdelijk een baan als klerk (kantoorbediende) aan de waag voor een jaarloon van 316 gulden - maar een motorische handicap leidt tot hernieuwd ontslag. Het aardse leven is voor Verbeeck dus een voortdurende strijd om inkomen, gezondheid en goede naam. Hij draagt zijn lot als een beproeving die door God is opgelegd, en vergelijkt zichzelf met Job op de mestvaalt. Levenservaring en religieus besef vloeien zo ineen. Verbeecks laatste levensjaren ontsnappen aan onze aandacht. Maar hij is zeker niet in armoede gestorven.

Verbeecks autobiografie geeft een goed beeld van de ervaringswereld van een ambachtsman. Zijn horizon was beslist ruimer dan Amsterdam, Holland of de Republiek. Maar ze getuigt ook van de voortdurende krapte van het leven, de ongewisheid ervan voor wie geen fortuin achter de hand had, de onverbiddelijke ellende die ziekte, tegenslag of een handicap meebrachten, en de moeilijkheden die door rang en stand in de weg werden gelegd van wie een betere positie zocht. Werklust, werkkracht en vindingrijkheid waren noodzakelijk om te overleven, en vooral om eer en reputatie hoog te houden. Tegelijk moesten daarvoor allerlei strategieën worden ingezet: hulp van familieleden, de netwerken van buren en collega's, patronage van machtige beschermers, de morele steun van het kerkverband, en niet in de laatste plaats een harmonieuze samenwerking van man en vrouw. Verbeecks autobio-

grafie laat heel duidelijk zien hoe belangrijk de vrouw voor het evenwicht van het huishouden was, hoe noodzakelijk voor het gezinsinkomen, en hoe dominant haar rol kon worden als de man met tegenslag te kampen had. Hoewel verschillende familieleden beter boerden dan Hermanus Verbeeck zelf en tot zijn grote ergernis daarom op hem neerkeken, was de schrijver niet in het juiste milieu geboren om zijn intellectuele ambities moeiteloos te kunnen waarmaken. Maar ook talent en sociale intelligentie speelden daarbij een rol, getuige het succes van de dichter Joost van den Vondel (1587-1679), die uit dezelfde regio en eenzelfde milieu kwam als Verbeeck.

Ten slotte was Verbeeck een gelovig en praktiserend katholiek. Zijn schoonzussen waren klopjes, geestelijke maagden die om religieuze motieven ongehuwd bleven. Hijzelf aarzelt niet zijn toevlucht tot heiligen te nemen om bij hen genezing te zoeken. Wanneer hij zijn oudere broer naar Texel brengt om scheep te gaan naar Archangel, de Noord-Russische bonthaven, doet hij onderweg de ruïnes van de kapel van Onze Lieve Vrouw ter Nood bij Heilo aan en kruipt daar ouder gewoonte rond op de heilige plaats.[37] In het dagelijks leven heerst immers een vorm van ‘omgangsoecumene’, een praktische, algemeen-christelijke verdraagzaamheid in dienst van de openbare orde en het welzijn van het stedelijk bestel, over de bewust beleefde godsdienstverschillen heen (zie p. 50 en 358). Hoewel Verbeeck zich strijdbaar opstelt tegenover ‘Jan ooms ketterije’, dat wil zeggen de gereformeerde leer van Johannes Calvijn die in de Republiek het alleenrecht op de publieke eredienst had, is er geen spoor van religieuze discriminatie in zijn Amsterdamse levensgang te vinden. Kerkelijke trouw en burgerlijk leven volgden gescheiden wegen - althans in Amsterdam.

Rijkdom en mecenaat

De rijken deelden in die waarden en deugden maar hadden het heel wat minder moeilijk. Louis de Geer had zowel aan de oorlog van de Nederlanders als aan die in het Duitse Rijk verdiend. In de Zweeds-Deense oorlog van 1644-45 steunde hij Zweden zelfs met een eigen vloot. Hij liet zich tot Zweed naturaliseren om van de vrijdom van de Sonttol te kunnen profiteren. Om zijn investeringen en financiële steun was hij in 1641 door de Zweedse koning in de adelstand verheven. Jacob Cats had al in 1627 voor zijn diplomatieke verdiensten een adelsbrief van de koning van Engeland ontvangen. Net als op economisch vlak kunnen De Geer en Cats ook op dat van de cultuur model staan voor twee verschillende posities. De Geer was een financier van cultuur, een mecenas, Cats een producent. Werken van Cats als *Houwelyck* of *Trouringh* vinden we in de boekenkasten van alle gezindten terug en waren ook in de zuidelijke Nederlanden populair (zie p. 586). Met hun prenten speelden ze zowel op het leesvermogen van de Nederlanders in als op hun sterk visuele cultuur. De combinatie van literaire vorm, kijkgenot en morele boodschap stond borg voor een brede verspreiding. Na zijn laatste diplomatieke missie naar Engeland, waar hij de brokken moest gaan lijmen die de Akte van Navigatie (9 oktober 1651) tussen Engeland en de Republiek had veroorzaakt, trok Cats zich terug op het buiten Sorghvliet (het huidige Catshuis) even buiten Den Haag dat hij tijdens zijn afwezigheid door architect Pieter Post had laten bouwen (zie p. 120). Steeds meer in de ban van de praktische, troostrijke vroomheid van het piëtisme, ontving hij er familieleden, regenten en predikanten, en speelde er op zijn manier

de *grand seigneur*. Op zijn oude dag keerde hij er terug naar het levensideaal van de landman, dat hij

in een driedelig hofdicht verwoordde (zie p. 572).[38] Al bij zijn leven, in 1655, verscheen een folioband met zijn verzameld werk, in 1658 herdrukt.

De Geer deed het anders. Hij was geen dichter maar een doener, en een weldoener. Zijn reusachtige winsten stelde hij in dienst van het hele veld dat wij thans cultuur noemen: mecenaat van onderwijs, kunst en wetenschap, diaconie en liefdadigheid, geldelijke en morele steun aan vluchtelingen omwille van geloof of levensovertuiging. De uit Tsjechië gevluchte bisschop van de Moravische broederschap Jan Amos Comenius (1592-1670), een van de meest oorspronkelijke en universele geleerden van zijn tijd, die zich in 1656 definitief in Amsterdam vestigde, werd door Louis de Geer en zijn zoon Laurens beschermd en financieel gesteund (zie p. 289).[39] Louis' zwager Jacob Trip en diens vrouw Margaretha de Geer lieten zich bij herhaling door de beste portretschilders vereeuwigen: minstens viermaal door Nicolaes Maes, tweemaal door Jacob Cuyp, eenmaal door diens zoon Aelbert, en eenmaal door Rembrandt van Rijn. Zo kwamen economische en culturele bloei bij elkaar. Die dubbele bloei verleende ook de nodige onafhankelijkheid. Hij maakte het mogelijk dat de industrieel De Geer met bisschop Comenius en enkele andere geïnteresseerden, zoals de Engelse geleerden Samuel Hartlib en John Dury, over de grenzen van staten en kerken heen een nieuw, eschatologisch getint ideaal voor het ware christendom formuleerde (zie p. 289, 431).[40]

Maar voor velen lagen de problemen vooralsnog elders.[41] De oorlog had grote winsten opgeleverd die met de vrede vervielen. Die van de kaapvaart bijvoorbeeld. De kaapvaart was een door alle regeringen, inclusief de Noord-Nederlandse, actief gesteunde praktijk, die tot doel had de vijand in het hart van zijn economische belangen te treffen, de verbindingslijnen van zijn handelsnetwerk te verlammen en hem structureel te verzwakken. Naast Zeeland, dat het dichtst bij de kapersnesten lag en tot aan de neutralisering van het toen nog Vlaamse Duinkerken door de Fransen in 1646 jaarlijks rond de twee miljoen gulden met de kaapvaart verdiende, was vooral de WIC daarin actief.[42] Zij had in 1621 namelijk het handelsmonopolie over het Atlantisch gebied gekregen dat de Spaans-Portugese vijand ruim een eeuw eerder met succes voor zich had opgeëist.[43] Van 1623 tot 1637 vielen 609 vijandelijke schepen in handen van de Compagnieskapers. Geen wonder dat de Portugese jezuïet António Vieira in 1640 een vlammend betoog publiceerde tegen de Nederlandse oorlogszucht.[44] Toen de kaapvaart geprivatiseerd werd, wist de ‘Brasilse directie’ in Middelburg in 1647-48 nog eens 220 Braziliëvaarders buit te maken. Johan de Laet, bewindhebber namens Leiden van de WIC en haar geschiedschrijver, schatte de schade die door de kaapvaart tot 1637 aan de vijand was toegebracht op 118 miljoen gulden. De Spaanse Zilvervloot die door Piet Heyn in opdracht van de Compagnie in september 1628 was gekaapt, had alleen al zo'n 11,5 miljoen gulden opgeleverd, ruim anderhalf maal het aandelenkapitaal van zijn opdrachtgever. Dat fortuin verdween niet zomaar in de zakken van de kapers, maar werd volgens strikte regels herverdeeld: behalve 10% buitgeld en zeventien maanden extra gage voor de bemanning, ging 10% naar de stadhouder als admiraalgeneraal en 1% naar de bewindhebbers van de Compagnie, terwijl de aandeelhouders (maar de bewindhebbers waren grootaandeelhouder) een dividenduitkering van 50% genoten. De rest was voor de kas van de Compagnie zelf. De koers van de aandelen van de WIC verdubbelde op slag, van 96 in augustus 1626 en 115 in november 1628 naar 206 in januari 1629.[45]

Luxe en verkwisting

Zo'n onverdiende overvloed verleidde de *happy few* gemakkelijk tot ruime bestedingen en een genereus mecenaat, maar ook tot een opzichtig uitgavenpatroon en tot die uitbundige levensstijl waar het calvinisme met zijn ethiek van soberheid en levensheiliging door arbeidzaamheid zo beducht voor was. Zo de overvloed ergens tot onbehagen leidde, dan was het hier. In het motto op de *Schat der gesontheydt*, een populair, vaak herdrukt werk uit 1636 van de Dordtse medicus Johan van Beverwijck met raadgevingen voor een gezond en gelukkig leven, verwoordt Jacob Cats heel pregnant dat veranderend levensgevoel:

> 't Is nu een andere eeuw: het vee dat wordt verslonden
> Ten dienste van de buik, en van de grage monden.
> Men wil geen kruiden [groenten] meer tot spijze voor de nood.
> Men wil de zoete smaak van nieuw-gebakken brood:
> Men wil wat lekker is.[46]

Voedsel moest niet alleen meer voedzaam zijn, maar ook genot brengen. Dominee Otto Belcampius, die sedert 1653 predikant te Amsterdam was, beschreef in 1661 in een boek met de omineuze titel *Hora novissima* (Het laatste uur) hoe verkwistend de rijken met het voedsel omgingen. De tafels, zegt hij, buigen door onder het gewicht van de schotels en gerechten, die als een leger in slagorde staan en wel zesmaal zoveel mensen kunnen spijzigen als er aanzitten. De genotzucht en overdaad zijn heden ten dage zo groot, dat de mensen, als zij zich er niet voor schaamden, beslist een Academie hadden opgericht om alle koks en pasteibakkers te laten studeren in de bereiding van spijzen, sauzen en gebak. Wat lekker is moet uit het buitenland komen, men walgt bijna van wat de eigen vleeshal biedt. Er is nauwelijks iets waar men meer tijd mee verkwist dan met overdadige gastmalen. En, voegt hij er vroom aan toe, terwijl men dagen en nachten lang zijn lichaam blijft laven, kan men nog geen uur in de kerk zitten om zijn ziel te voeden.[47]

De jacht op genot, plezier en luxe vormt een van de meest gangbare discussiethema's van deze periode. Geen wonder, het ging om een wezenlijke verandering in de levensstijl en het uitgavenpatroon, met belangrijke gevolgen voor de sociale ordening en de economie van het land. Predikanten en strenge gelovigen van alle richtingen en kerken voelden zich aangesproken door die mutatie die tegen de door God vastgestelde spelregels van de ethiek scheen in te gaan. Aangevoerd door de burgemeester en medicus Tulp, wisten enkele rechtzinnige regenten van Amsterdam in januari 1655 dan ook een Weeldewet in te voeren waarbij de uitgaven voor bruiloften en zelfs voor een gewone maaltijd in een herberg of de Doelen op straffe van forse boetes aan banden werden gelegd.[48] Er mochten niet meer dan 50 bruiloftsgasten zijn, niet meer dan twee gangen per maaltijd, zonder suikerwerk, en niet meer dan zes muzikanten. De bruiloft mocht niet langer dan twee dagen duren en de gasten moesten bij de ochtendklok vertrokken zijn. Een privé-maaltijd in een herberg mocht niet meer dan vier gulden kosten, afgezien van de wijn. Maar ook als men het welzijn van de Republiek niet met goddelijke wensen in verband bracht doch slechts met de oud-vaderlandse deugden van soberheid, gelijkheid en ondernemingszin, kon men zich niet zondermeer in de luxe en het overdadig uitgavenpatroon vinden. Het ging om meer dan geld

alleen: het ging om de identiteit van het land. Misschien was dat wel de eigenlijke reden waarom raadspensionaris Johan de Witt, die veertien dagen na de afkondiging van de Weeldewet in Amsterdam met de burgemeestersdochter Wendela Bicker trouwde, zich nauwkeurig aan de bepalingen hield: er waren 49 genodigden, en de maaltijd begon, zoals voorgeschreven, precies om drie uur 's middags.

Soms liep de verkwisting inderdaad de spuigaten uit. Of kwam het tot roekeloze speculatie. De tulpenwindhandel uit de jaren 1634-37 bijvoorbeeld had talloze grote en kleine speculanten in het bankroet gestort. Ze laat zien hoe weinig de oorlogsprofiteurs en parvenu's van de nieuwe Republiek nog vertrouwd waren met investeringen in een cultureel object als zo'n sierbloem en hoe gemakkelijk de modale burger - veel Haarlemse wevers beproefden bijvoorbeeld hun geluk in de tulpenhandel - het slachtoffer kon worden van andermans schaamteloos spel om koerswinst.[49] In 1650 was de oorlog echter voorbij en waren de regels van het internationale spel veranderd. Wie van de oorlog had geprofiteerd moest nu de huik naar de wind hangen, de buikriem aanhalen, en zijn activiteiten verleggen. Zulke conjuncturele problemen werden al spoedig door structurele versterkt. Vanuit macro-economisch perspectief bezien was na de onstuimige opbloei van de jaren 1585-1621 al geruime tijd een fase van consolidatie ingetreden. De expansiefase van de zogenaamde ‘seculaire trend’, die de Nederlandse economie tot dan toe in de kaart had gespeeld, zou na het decennium 1650-59 omslaan in een fase van contractie.[50] Her en der in Europa ontstonden al spoedig weer nieuwe brandhaarden, met een nieuwe inzet en een nieuwe felheid.

Oorlogservaring

In feite had de oorlog al ruim zeventig jaren niet meer op het grondgebied van het gewest Holland gewoed. Dat lag anders voor de overige gewesten die behoorden tot de Unie van Utrecht - het in 1579 gesloten verdrag dat als het handvest van de statenbond, de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën gold. Zowel de Staatse als de Spaanse overheid bleven in de grensstreken van Overijssel, Gelderland en Opper-Gelre (thans het noordelijk deel van Limburg en aangrenzend gebied) nog lang gelijktijdig schatting heffen.[51] Wie de andere partij te zeer ter wille was kon rekenen op een wraakexpeditie (‘retorsie’). In Twente verdween de dubbele aanslag eerst in 1632, toen de Staten er heer en meester werden, dus 64 jaar - ruim twee generaties - na het begin van de Opstand. Nog in 1629 had graaf Montecuculi door een pijlsnelle inval over de Veluwe de stad Amersfoort voor Spanje weten in te nemen, om het door Frederik Hendrik belegerde Den Bosch te ontlasten. Hoewel hij al spoedig weer het veld moest ruimen, maakte dat Spaanse succes - bijna voor de poorten van Amsterdam - grote indruk. De Nederlanders realiseerden zich toen dat de oorlog beslist nog niet gewonnen was.

Na de spectaculaire belegering van Den Bosch door een Staats leger van 29.000 man en de inname van de stad in 1629 was ook de Meierij lange tijd onderhevig aan een dubbel gezag, dubbele belastingheffing, rooftochten en plundering. Nog in januari 1650 hielden Lotharingse troepen er brandschattend huis. Venlo, Roermond en Maastricht werden tijdens de Maasveldtocht van 1632 door Frederik Hendrik ingenomen, maar de twee eerstgenoemde steden werden vijf jaar later weer door Spanje heroverd en bleven tot in de acht-

tiende eeuw Spaans, terwijl Breda in 1637 juist weer onder het gezag van de Staten kwam.[52] Maastricht bleef een Staats eiland in Spaans gebied. De door de Staten verhoopte opstand tegen het Spaans gezag vond er ook niet plaats - daarvoor hadden de Staatse troepen het in het naburige Brabant reeds te bont gemaakt. Voor de tijdgenoten was de overwinning van de opstandige gewesten lange tijd dan ook veel minder zeker dan retrospectief mag lijken.

Zelfs de bewoners van de kustgewesten konden aan den lijve de gevolgen van de oorlog ondervinden, bijvoorbeeld door invallen van de vijand. De vissers, talrijk in de Hollandse kustplaatsen, werden op hun beurt veelvuldig het slachtoffer van de kapers uit Oostende en Duinkerken, die de visgronden in de Noordzee en het Kanaal terroriseerden.[53] De bemanning van de kaperschepen bestond nu eens uit een leger strak georganiseerde matrozen, dan weer uit een horde wrede en meedogenloze boeven die met instemming van de overheid de bemanning van de gekaapte schepen uitroofden, mishandelden en opsloten tot hun familie zich arm had betaald aan losgeld. Alleen al in de jaren 1642-46 maakten de Duinkerker kapers 547 Nederlandse schepen buit.[54] Noord-Hollandse en Friese zeelieden stichtten in de jaren 1630-40 een aantal ‘Zeevarende Beurzen’ om zich ten minste van levensonderhoud in de Duinkerkse cachotten of van geld voor de terugreis te verzekeren, maar vrijkoping was voor die verzekering te kostbaar, en geld kon niet alle nood lenigen.[55] In het Maasmondgebied en in Zeeland bestond een iets andere formule voor hetzelfde doel: het ‘bent’-contract, feitelijk een vroege vorm van all-riskverzekering op zee. Veel slachtoffers hielden aan een kaping echter blijvende gevolgen over, als ze het al overleefden. De kapingen maakten menig kind tot wees.[56] De Barbarijse zeerovers uit het Middellandse-Zeegebied (Marokko, Algerije, Tunis) vormden een nog geduchter gevaar, omdat ze de gevangenen in slavernij voerden en hun vaak een bekering tot de islam afdwongen. In de fondsenwerving voor de vrijkoping van slaven ging dan ook heel wat geld om.[57] Onder die Barbarijse rovers waren overigens nogal eens renegaten, dat wil zeggen overgelopen en tot de islam bekeerde, dus besneden christenen, zoals de Haarlemmer piraat Jan Jansz. oftewel Murad Ra'is, admiraal van de sultan van Marokko, of de Algerijnse vlootvoogd Sulayman Ra'is, die als Jan Leendertsz. in Amsterdam was opgegroeid.[58] In juli 1650 zeilden Turkse (dat wil hier zeggen Arabische) kaapvaarders zelfs naar Het Kanaal om daar twee Hollandse en drie Zeeuwse schepen te kapen die op Frankrijk voeren.[59]

De Dertigjarige Oorlog

Ook rondom de Republiek stond Europa al decennia lang in vuur en vlam. Afgezien van de weerslag van de oorlog met Spanje in de zuidelijke Nederlanden, die toen onder Spaans gezag stonden, heerste er vanaf 1618 dertig jaar lang oorlog in het Duitse Rijk. Troepen van alle partijen, de legers van geïnteresseerde vorsten zoals de Zweedse koning, of dubieuze bondgenoten trokken vechtend, moordend en brandschattend door het land. Hele regio's, zoals de Palts, werden in puin geschoten, platgebrand, en grotendeels ontvolkt. De verschrikkingen die Lotharingen moest ondergaan zijn door Jacques Callot - die ook het beleg van Breda had verbeeld - aangrijpend weergegeven in twee reeksen etsen, *Les misères de la guerre* (1633) en *Supplices* (1634).[60] Decennia lang zijn ze in verschillende landen gebruikt voor antioorlogspropaganda. Ze scherpten het vijandbeeld aan of inspireerden andere

kunstenaars, ook in de Republiek. Ze herinneren ons eraan dat oorlog voor grote, onbeschutte

delen van de bevolking een terugval in een staat van bittere ellende en pure barbarij kon betekenen. Soldaten waren er niet in de eerste plaats voor de verdediging van de burgers, maar hadden hun eigen belangen als huurlingen in dienst van de vorst of als soldeniers van een kapitein. Het Duitse Rijk moet in die dertig jaar tot 15 à 20% van zijn bevolking hebben verloren. Ook in Nederland vond de oorlog veel weerklank en meeleven. Er werden regelmatig collectes gehouden voor de vluchtelingen uit de Palts. Cats' schoonzuster Margriet van Valckenburg, weduwe van de schatrijke koopman Marcus de Vogelaer, schonk bijvoorbeeld elk jaar op Nieuwjaar 100 dukatons (315 gulden, een jaarloon) voor de oorlogsslachtoffers.[61] Dichters als Revius, Vondel en Anslo volgden de gebeurtenissen in het Duitse Rijk op de voet.[62]

De ellende rees in Duitsland tot zo'n grote hoogte, dat her en der gevallen van kannibalisme werden gerapporteerd. Ook in de Nederlanden wekten die berichten groot afgrijzen. Zo bij de Woerdense pottenkoopman en weesmeester Aert Jansz. van Rijnevelshorn, die zich als lutheraan de oorlog in Duitsland bijzonder aantrok. In zijn dagboek noteerde hij rond 1650 met afgrijzen dat mensen elkaar na de verwoesting van Pommeren, bij het beleg van Augsburg en na de inname van Maagdenburg hadden opgegeten. Daarmee was wel het toppunt van barbarij bereikt.[63] Veel Nederlanders voelden zich mentaal bij de oorlog in het Oosten betrokken omdat ze persoonlijke, zakelijke of familiebanden met het ‘bovenland’ hadden. De Republiek was politiek en cultureel nog door allerlei banden met het Duitse Rijk verweven. Voor Rijnevelshorn was in 1650 dan ook het eind der tijden nabij. Als men de tekenen daarvan maar wist te lezen.[64]

In 1648 maakten de vredesverdragen van Westfalen tot opluchting van velen een voorlopig einde aan de oorlogen in Europa. Maar het is goed ons te realiseren dat de Nederlander van 1650 nog niet gewend was in termen van vrede te denken over de internationale verhoudingen, het economisch verkeer of de contacten met zijn buren. Al was de oorlog te land intussen van het grondgebied van bijna alle provincies verdwenen, de vloot bleef actief en de invloed daarvan op de mentaliteit van een zeevarend volk moet niet worden onderschat. Ook de overheidsfinanciën stonden hoofdzakelijk in dienst van de oorlog, en een overwinning had evengoed haar prijs als een nederlaag. De fluctuaties van de oorlog, en daarmee van de belastingheffing, maakten dat voortdurend in de beurs van de burger merkbaar. Rond 1640 werd 51,5% van de generaliteitsbegroting van ruim 23 miljoen gulden alleen al aan het leger besteed, 26% aan de vloot, 8,7% aan de vestingwerken, 4,4% aan de staatsschuld, en krap 10% aan alle overige onkosten (pensioenen, ambtenarensalarissen, diplomatieke dienst).[65] De vaste kosten van het leger, de garnizoenen en de vestingwerken waren van 2,4 miljoen gulden in 1585 naar ruim 11 miljoen in 1648 gestegen, en de variabele kosten, met inbegrip van de oorlogsvloot, van minder dan één miljoen tot ruim 6 miljoen, met pieken van bijna 11 miljoen in de jaren dertig (zie ook p. 106).

Ook religie en cultuur hadden trekken van een oorlogs- of belegeringsmentaliteit behouden, zonder nog te spreken van de politieke cultuur. De Nederlanders van 1650 beleefden hun politieke samenleving in feite als een meervoudig vaderland, een strijdperk voor partij- of factiestrijd tussen groepen tegenstanders: de staatsgezinden die een republikeinse staatsvorm voorstonden, de aanhangers van de prins van Oranje die de stadhouder meer bevoegdheden wilden geven; de regentenfacties en hun aanhang in de steden of gewesten, die de begeving van ambten en andere lucratieve bezigheden aan zich wilden trekken; de

gereformeerden en de anderen, en binnen de kerken weer tegenstellingen tussen verschillende stromingen of groeperingen. Ze richtten hun gedrag in volgens een conflictmodel, terwijl de eenheid van het land werd beleden en bezongen volgens een harmoniemodel.[66] Ideaal en werkelijkheid kwamen niet zonder meer met elkaar overeen. De sociale harmonie en sociale cohesie, verbeeld in het devies van de Republiek 'Concordia res parvae crescunt' (oftewel: Eendracht maakt macht), was veel minder een alledaagse werkelijkheid dan een einddoel dat de Nederlanders voor ogen werd gehouden als wenselijk, nastrevenswaardig, ja noodzakelijk voor de toekomst van hun staat.

In het middelpuntvliedende staatsbestel van de Republiek, waar steeds het eigenbelang op het laagst mogelijke niveau tot richtsnoer werd verheven (het gewest liever dan de staat, de stad liever dan het gewest, de groep liever dan de stad, de familie liever dan de groep), moest de eendracht dus voortdurend bevochten worden. Geen wonder dat die *concordia*, de noodzaak van samenwerking en 'vriendschap', er door de overheid en door verantwoordelijke burgers overal werd ingehamerd: in toespraken en teksten, in gedichten en liederen, in uitnodigingen tot vasten- of bededagen voor de noden van het land, in het intellectuele leven, als politiek concept, in wapenspreuken en op overheidsgebouwen. Ook Rembrandt leverde zijn bijdrage aan de 'Eendracht van het land'. In een gelijknamig schilderij dat rond 1640 moet zijn gemaakt, verbeeldde hij de roep om eendracht bij de strijd om de bevrijding van de geketende leeuw (de staat), in een landschap vol symbolen van burgerdeugd, welvaart, macht en recht. De wapenschilden van de belangrijkste Hollandse steden, gegroepeerd rond Amsterdam, zijn er door middel van ineengeslagen handen als een keten met elkaar verbonden (zie p. 113).[67] Wat Rembrandt in dit schilderij voor het 'land' Holland verbeeldde, gold ook voor het samenwerkingsverband Van de zeven 'landen', de Republiek in haar geheel. De *concordia* moest het land over alle vormen van verscheidenheid en partijstrijd heen tillen, en het tot een land van allen maken.

Strijdgeest

Binnen dat streven naar een hogere eenheid werd het zelfbeeld echter vooral bepaald door martiale waarden zoals moed, durf en dapperheid. Ook in Rembrandts schilderij staat de legerbende centraal, de schutterij die de burgerij onder de wapenen verbeeldt. De vrijheid moest verdedigd worden, het land was Gods bolwerk, het vaderland bleef in gevaar: politiek, moreel, geestelijk. Was het niet vanwege een buitenlandse vijand zoals de Spanjaard, dan wel vanwege de binnenlandse tegenstanders (de politieke tegenpartij, staats- of prinsgezind, rooms-katholieken, dissenters), de verloedering der zeden, het voortwoekerend bijgeloof of het oprukkend ongeloof. Ook in het leven van alledag bleef vechten een veelgezochte oplossing voor conflicten. Synodes en classes verzetten zich rond 1650 bijvoorbeeld hevig tegen het duel, zeer gangbaar in de garnizoenssteden, maar ook aan de academies. Een zoon van Constantijn Huygens had er zich in 1649 tijdens zijn studie aan de illustre school van Breda bijvoorbeeld aan bezondigd.[68]

Oorlogssyndroom en vechtersmentaliteit hielden de maatschappelijke verhoudingen dus nog lange tijd in hun ban. Het bestaansrecht van de Republiek, haar religie en cultuur moesten voortdurend worden gerechtvaardigd: tegenover de militaire belagers uit het bui-

tenland, tegenover de vreemde politici en intellectuelen die hun twijfels behielden, en zelfs tegenover dat deel van de binnenlandse bevolking dat, hoewel beslist niet Spaansgezind, een ommekeer in het religieus beleid niet ongaarne zag. Apologetiek was troef in de theologie. Complottheorieën doken met regelmaat op, en zelfs tirannenmoord was niet ondenkbaar, zoals de mislukte aanslag op prins Maurits in het voorjaar van 1623 had laten zien. Tachtig jaar, bijna drie generaties lang, was het land in oorlog geweest - weliswaar met een korte onderbreking tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), maar dat had met de terechtstelling van Oldenbarnevelt en de ban op de remonstranten bijna tot een burgeroorlog in eigen land geleid. Velen hadden traumatische herinneringen aan zo'n 'vrede' overgehouden.

Oorlogsinspanningen en oorlogswinsten bepaalden dus het beeld dat de modale Nederlander zich anno 1650 van het openbaar bestuur, de fiscaliteit, en de doeleinden van de staat kon maken. De oorlog had velen rijkdom gebracht, en wie de snel groeiende macht van de stadhouder in Den Haag met lede ogen aanzag, fluisterde dat ook hij per saldo flink van de oorlog profiteerde. De functie van kapitein-generaal en admiraal van de Unie, die de stadhouder namens de Staten-Generaal bekleedde, had immers weinig om het lijf als er geen oorlog was. In veler ogen complotteerden Willem II en zijn achterneef Willem Frederik, de stadhouder van Friesland, gezamenlijk om het leger en de macht in de Republiek te kunnen behouden. Was in naam alle inspanning dus goed om het land van de 'vrijheid', dat wil zeggen van onafhankelijkheid en soevereiniteit te verzekeren, in werkelijkheid zat aan die vrijheid nogal eens een baatzuchtig luchtje. De begripsinhoud van 'vrijheid' hield voor velen toch vooral een herstel en behoud van privileges in: de privileges van de oude standenmaatschappij zo goed als die van de nieuwe staat.[69]

Corruptie of patronage?

Juist in 1650 leidde dat tot een fors schandaal, in de persoon van mr. Cornelis Musch (1592/93-1650). Musch, zoon van een Rotterdams haringreder en burgemeester, en een gunsteling van de stadhouder, was sinds 1628 griffier van de Staten-Generaal, een van de hoogste ambten van de Republiek. Hij nam een sleutelpositie in bij de voorbereiding van de besluitvorming en was, naast de stadhouder en de raadspensionaris (Jacob Cats, zijn schoonvader), als enige ambtenaar bij de vergaderingen van de Staten-Generaal aanwezig. Hoewel Musch een bekwaam en actief staatsdienaar was, heette zijn corruptie al bij zijn leven spreekwoordelijk. In pamfletten werd zij onomwonden aan de kaak gesteld. Ook werd hij als de kwade genius achter de (mislukte) aanslag van de prins op Amsterdam in juli 1650 en de arrestatie van zes staatsgezinde regenten beschouwd. Toen zijn beschermheer Willem II in november van dat jaar plotseling was gestorven, pleegde hij enkele weken later, naar werd gefluisterd, zelfmoord (15 december 1650). Terwijl zijn griffierstraktement 1800 gulden per jaar plus 300 gulden huurvergoeding had bedragen, liet hij zijn weduwe Elisabeth Cats een geschat vermogen van liefst twee miljoen gulden na.[70] Nu moeten we wel in aanmerking nemen dat de overheidsfinanciën toen minder duidelijk van particuliere fondsen, leningen of investeringen waren gescheiden dan thans. De verantwoordelijkheid voor staatszaken werd bij de persoon van de ambtenaar gelegd, niet, zoals thans, bij de functie of de staatsinstellingen zelf. Publiek en privaat domein liepen dus bijna

onontwarbaar dooreen. Veel publieke zaken werden aan huis geregeld, klerken waren vaak in

persoonlijke dienst van de hoge ambtenaar, en de ambtenaren zelf kregen voor allerlei diensten commissie- of provisiegelden. De Mechelse ambtenarenfamilie Doubleth, die na haar emigratie naar het Noorden in 1586 het belangrijke ambt van ontvanger-generaal van de Unie bemachtigde en dat meer dan tachtig jaar in handen hield, verwierf er een groot vermogen door. Ook zij werd in de jaren 1670 met een reeks processen wegens malversatie geconfronteerd.

Giften behoorden tot de normale praktijk van de vroegmoderne tijd omdat de mensen zich daardoor aan elkaar verplichtten en zo de noodzakelijke netwerken smeedden. Gift en tegengift waren de schering en inslag van de samenleving.[71] Ze gaven vorm aan het patronagesysteem dat de machtigen met de gewone burgers verbond, maar maakten ook meer of minder uitdrukkelijk deel uit van onderhandelingen tussen belanghebbenden op gelijke voet. In de politieke wereld van de hofstad bestond daarvoor zelfs een officieel beroep, dat van ‘solliciteur’, een lobbyist die de partijen bij elkaar bracht en de onderhandelingen in goede banen leidde. Veel steden uit de Republiek hadden een contactpersoon in Den Haag, gewoonlijk een jurist, die bij voorkomende gelegenheden hun belangen in de gaten hield. Belangen van buitenlandse mogendheden, vorsten of steden werden, als er geen ambassade was, op dezelfde manier behartigd door een agent of ‘resident’. De chroniqueur van de politiek uit die jaren, Lieuwe van Aitzema, was bijvoorbeeld resident van de Hanzesteden en profiteerde daar flink van voor zijn geheime nieuwsdienst (zie p. 277).[72] Door al dan niet afgedwongen giften konden ongeoorloofde praktijken toch formeel door de vingers worden gezien, zoals de ‘conniventie’ (het oogluikend toelaten) van de katholieke eredienst in steden en dorpen, mits aan de schout maar voldoende ‘recognitie’ betaald werd. Ook op traktementen en salarissen zat vaak nog een toeslag in natura die aan het oude giftensysteem herinnerde: een gratis woning, brandstof, een halve ton bier, vrijstelling van deze of gene plichten, ja een paar handschoenen, kippen of konijnen op de feestdagen.

Het is thans uiterst moeilijk uit te maken waar de normale ambtspraktijk eindigde en de corruptie begon. Maar in Musch' geval was het ook voor de tijdgenoten zonneklaar dat de grens van de toelaatbare vermenging van private en publieke belangen verre was overschreden en dat de nieuwe rijkdom van het land hier tot volstrekt onoorbare verrijking van een slimme topambtenaar had geleid. Musch verkocht besluiten en benoemingen feitelijk aan de hoogste bieder. Al in 1646 hadden de Staten-Generaal een instructie uitgevaardigd waarin het de griffier verboden werd personen aan te bevelen, invloed op de besluitvorming uit te oefenen, giften, gaven of geschenken aan te nemen, en traktementen of pensioenen van vreemde mogendheden te aanvaarden, dit alles op straffe van eerloosheid en ontzetting uit het ambt.[73] Musch had dat ondertekend maar was niet met zijn praktijken gestopt - overigens waren die een publiek geheim. De reactie liet niet op zich wachten. Een half jaar na Musch' zelfmoord vaardigden de Staten-Generaal een plakkaat uit tegen ‘het presenteren en nemen van verboden giften en gaven’, van welke aard ook (1 juli 1651). Men riep op tot een aan God welgevallige soberheid, voorwaarde voor een waarlijk deugdzaam leven, maar ook tot ‘ware vrijheid’ in staatkundige zaken, naar het voorbeeld van de oudtestamentische, klassieke en oud-vaderlandse helden.[74] Die vrijheid ging verder dan de zojuist verkregen staatkundige onafhankelijkheid. Ze belichaamde tevens een republikeins ideaal: de persoonlijke, deugdzame inzet voor het gemenebest.[75]

Zelfbeeld en vijandbeeld

Krachtiger dan het beeld van corruptie en machtsmisbruik in het binnenland was dat van de buitenlandse vijand. Dat was toch nog steeds in de eerste plaats de Spanjaard. Kon men hem zich eigenlijk wel anders dan als vijand indenken? Het vijandbeeld van de Spanjaard was de Nederlander letterlijk met de paplepel ingegoten. De oorlog had daar natuurlijk schuld aan. Beelden van volkeren lagen echter ook ingebed in een bredere theorie, de klimaatleer, die een krachtige invloed van de atmosferische en fysische omstandigheden op hun collectieve karaktereigenschappen veronderstelde.[76] Ze werden nog versterkt door een aloude, bewust gecultiveerde tegenstelling tussen een noordelijk, 'Germaans' en een zuidelijk, 'Walsch' (Romaans) Europa, belichaamd in respectievelijk het Heilige Roomse Rijk en Frankrijk. Vanouds identificeerden de Nederlandstalige gewesten zich met de Germaanse wereld, ook al betekende dat beslist niet dat zij zonder meer een positiever beeld van de Duitsers hadden dan van de Fransen, of hun politiek een warmer hart toedroegen. De Spanjaarden uit het hete en droge Zuiden waren om al die redenen wel zo ongeveer de geboren antipoden van de Nederlanders uit het koude en vochtige Noorden. Zulke beelden, die vooral met tegenstellingen werkten, waren gemeengoed. Van wetenschappelijke verhandeling tot pamflet vinden we ze op alle niveaus van de beeldvorming terug, tot in het zelfbeeld toe. Zelfs de geleerden werkten ermee. Nicolaas Heinsius bijvoorbeeld stelde dat de Nederlanders zo graag naar het buitenland reisden om zich bij tijd en wijle van de macht der gewoonten te kunnen ontdoen die ze onder de zware atmosfeer van hun sombere klimaat hadden aangeleerd.[77]

In hun zelfbeeld legden de Nederlanders een groter nadruk op wat zij gemeen hadden dan op de kwaliteiten waarin zij zich van anderen onderscheidden. Maar de 'botheid', dat wil zeggen de directheid en het gebrek aan subtiliteit van de Hollanders, werd al sinds het humanisme als hun onderscheidende karaktertrek naar voren gebracht, niet alleen door anderen maar ook door henzelf.[78] Ze werd tegenover de huichelachtigheid, de spitsvondigheid, de dubbelhartigheid en het maniërisme van meer 'beschaafde' naties gesteld. 'Hoe ouder, hoe botter Hollander', luidde het spreekwoord.[79] De botheid en het gebrek aan verfijning van de Nederlanders, maar ook het complement daarvan, hun eenvoud en noeste ijver, vormden vanouds zowel een gemeenplaats als een ervaringsgegeven in het contact met buitenlanders. Schrijvers als Erasmus, Coornhert en vooral Hugo de Groot gebruikten ze als uitgangspunt voor een lofzang op de breed gedragen vaderlandse deugden die van Bataafse oorsprong heetten te zijn, zoals vrijheidszin en vrijmoedigheid, eenvoud en soberheid, moed en schranderheid, vredelievendheid en oprechte vroomheid. De Bataven waren een volk geweest dat niet alleen naar vrijheid streefde, maar ook de gelijkheid cultiveerde. Een volk dat niet het gezag (verticaal) maar het gezin (horizontaal) als de grondslag van de samenleving koesterde, waar kinder- en ouderliefde heersten en huwelijkstrouw hoog in het vaandel stond geschreven. De Bataven vormden een volk dat door vrije vereniging tot stand was gekomen. Door die aloude deugden te blijven cultiveren, zou de natie in haar diepste wezen gestalte krijgen.[80]

Hoe gangbaar zulke beeldvorming ook in het oordeel over andere volkeren was zien we in een tekst uit 1650. In de vertaling onder de titel *Onzeekerheyd ende ydelheid der weetenschappen en konsten*, die de nog jonge Rijnsburger bakkerszoon Joachim Oudaen (1628-1692)

toen maakte van een reeds uit 1528 daterend werk van Cornelius Agrippa van Nettesheim, lezen we een cataloog van de karaktereigenschappen, temperamenten of gedragswijzen van de vier belangrijkste Europese volkeren in Nederlandse ogen:

> [...] wie, ziende een mens inkomen met een hanetred [...], met een slodderig of gehakkeld gewaad, zal niet dadelijk oordelen dat het een Duitser-kerel is? [...] nu weten wij ook dat in haar zang de Italianen blaten, de Spanjaards zuchten, de Duitsers huilen, de Fransozen kirren. In redenering zijn de Italianen deftig maar doortrapt, de Spanjaarden doorwrocht maar snorkachtig, de Duitsers hard maar eenvoudig. In zijn raadslagen is de Italiaan voorzichtig, de Spanjaard loos, de Fransman onbeducht, de Duitser oorbaar (geschikt). [...] In krijgsoefening zijn de Italianen dapper maar wreed, de Spanjaarden listig maar roofzuchtig, de Duitsers wreedaardig en omkoopbaar, de Fransen groothartig maar al te voorbarig.[81]

Tegenover de Nederlandse boersheid stond de Spaanse ‘beleefdheid’ (welgemanierdheid). Maar terwijl de Nederlanders zich als rechtschapen, oprecht, werkzaam en eenvoudig zagen - kortom als een nijver volkje dat zijn welvaart verdiend had -, meenden zij dat de Spanjaarden pronkzuchtig, lui, opvliegend, hoogmoedig en onbetrouwbaar waren.

Natuurlijk probeerden de Nederlanders zich zo af te zetten tegen hun rivalen. Maar daar kwam nog een historisch element in de beeldvorming over de Spanjaarden bij, de zogenaamde ‘zwarte legende’.[82] Deze verwijst naar de gruwelen waaraan de Spanjaarden zich schuldig hadden gemaakt bij de verovering van Amerika, naar de systematische onderdrukking, ja uitroeiing van de indianen, aangeklaagd door Spanjes eigen bisschop Las Casas, en naar de vervolging van ketters, joden en moren door de Spaanse Inquisitie. Het Spanjebeeld wordt er hier een van onmenselijke wreedheid, van schijnchristelijkheid, bedrog en huichelarij. Daarmee was het gereed om toegepast te worden op de Nederlandse situatie. Een vele malen herdrukte *Spiegel der Spaensche Tyrannye gheschiet in West-Indien* uit 1596 krijgt een kwart eeuw later, in 1621, als het Bestand is afgelopen en de oorlog wordt hervat, een vervolg en tegenhanger in de *Spieghel der Spaensche Tyrannye gheschiedt in Nederlandt onder Philippus, Coninck van Spaengien*. Het leed dat de Spanjaarden de indianen hadden aangedaan wordt nu op de Nederlanders toegepast. Nog een stap verder gaat de uitdrukkelijke suggestie in dat tweede boekje dat de Spanjaarden hun wreedheden op aanstoken van de pauselijke Inquisitie zouden hebben gepleegd. Het etnische en ethische vijandbeeld (eerzucht, hoogmoed, wreedheid) wordt hier verrijkt met een historisch vijandbeeld van religieuze makelij, dat de Spanjaard tot het prototype van de huichelachtige vijand van de ware christelijke religie maakt. Met zo'n vijand kan de Nederlandse staat nooit ofte nimmer vrede sluiten, simpel omdat hij niet te vertrouwen is.

Dat was bijvoorbeeld de intieme overtuiging van Arnoud van Buchell (1565-1641), een als katholiek geboren en getogen Utrechter die jeugdtrauma's had overgehouden van de Spaanse bezetting in zijn jonge jaren. Na zijn overgang tot de gereformeerde kerk gleed hij geleidelijk af tot een zwartgallig pessimisme dat de vrede als een zwaktebod zag waar de verraderlijke Spanjaarden onmiddellijk misbruik van zouden maken.[83] Voor de gereformeerde haviken onder de Nederlanders was het katholieke gevaar minstens zo geducht als het politieke, en in de persoon van de Spanjaard kwamen ze samen. Dat Spaanse vijand-

beeld werd actief uitgedragen in geschriften van onvervalst gereformeerde snit, waarin de gruwelen van de oorlog (de Bloedraad, de St.-Bartholomeüsnacht in Parijs, de uitmoording van Mechelen, Zutphen en Naarden, de wandaden te Haarlem en Maastricht gepleegd) nog eens breed werden uitgemeten. Maar ook in schoolboekjes onder de titel *Spieghel der Jeugt*, waarvan zeker twintig drukken zijn verschenen, totdat de Franse inval van 1672 voor een nieuw, Frans vijandbeeld zorgde.[84]

Niet alleen de Spanjaarden maar alle volkeren van Europa werden beoordeeld naar hun plaats op het politieke schaakbord van de oorlog. Hoe kon het ook anders? Personen die zich de tijd van vóór de oorlog nog herinnerden waren rond 1650 uiterst schaars geworden. Zozeer zelfs dat men hun een bijna mythische leeftijd toedichtte en hun levensverhaal als een legende herschreef.

.....
Een fenomeen van vóór de oorlog

Zo'n stokoude grijsaard met duidelijk legendarische trekken was Jan Ottele uit Hoei in het Luikse. Zijn levensverhaal bevat tal van verhaalmotieven van de nog grotendeels orale overlevering. Hij heette in 1542 te zijn geboren, had in Leuven gestudeerd en was in die streek een kort moment gids van de hertog van Alva in hoogsteigen persoon geweest. Daarna was hij 64 jaar schoolmeester in Visnack en Ysermalen in de Spaanse Nederlanden geweest. Ver over de 80 oud trok hij naar het Noorden waar hij opnieuw school hield te Hillegersberg en Oudewater. Toen de Vrede van Munster werd getekend, was hij, zei men, de 100 gepasseerd en hield hij het werk voor gezien. Hij begon toen een nieuw leven als onvermoeibaar wandelaar op 's Heren wegen: een prent toont hem met ellenlange baard, wandelstok en gezelschapshond. In de zomer van 1659 - een goede 117 jaar oud - kwam hij weer in Rotterdam, waar de blauwverver, burgerkapitein en stadshistoricus Jacob Lois met hem sprak en zich aan die unieke ontmoeting verlustigde. Ottele was nog in uitstekende conditie, sprak vier talen, en met zijn geheugen was niets mis. Hij zag en hoorde als de beste, en had al zijn tanden nog. Hij at, aldus Lois, ‘met goede smaak oud gezouten vlees dat 4 à 5 jaren had gezouten geweest en paardebonen in water gekookt met zout, en dronk wijn, bier en water, zo de gelegenheid van de tijd meebracht’.[85]
.....

Het bijna ideaaltypische beeld van de krasse oude man, kwiek van geest en kloek van leden, suggereert hoe kort en broos, in contrast daarmee, het leven van de gemiddelde Nederlander kon zijn. We kunnen er ook in lezen hoe mythisch de vredestijd van vóór de oorlog toen al was geworden. Het was een bijna niet meer voorstelbare oertijd.

Een nieuwe Europese machtsbalans

Retrospectief is het gemakkelijk de Vrede van Munster als de dwingende en noodzakelijke afloop van tachtig jaar oorlog te beschouwen. Voor de tijdgenoten

lag de kwestie wat ingewikkelder. De oorlog had ook zo zijn voordelen. Al was sedert de jaren dertig in sommige

kringen de overtuiging gegroeid dat men bij vrede meer te winnen had dan met oorlog, oorlog behoorde voor velen tot de routine van hun levensstijl en tot de vanzelfsprekendheden waarop men zijn bestaan had ingericht - vrede betekende verandering, een uitzonderingstoestand die nog onbekende problemen dreigde mee te brengen. Wat waren de omstandigheden? Op 8 januari 1647, na een jaar onderhandelen, parafeerden de vertegenwoordigers van de Staten-Generaal in de bisschopsstad Munster in Westfalen het ontwerp van een vredesverdrag met Spanje, toen geregeerd door koning Filips IV. Er werd een wapenstilstand van 20 jaar gesloten, de soevereiniteit van de Staten-Generaal werd erkend, de Schelde werd gesloten en de Vlaamse scheepvaart beperkt. Nog een jaar was nodig om de politieke en territoriale overdracht van de veroverde grenslanden (Zeeuws-Vlaanderen, Staats-Brabant, delen van huidig Limburg) te regelen, de religieuze situatie aldaar vast te leggen, en het eens te worden over het recht van de Staten-Generaal om in de beide Indiën, Oost en West, vrijelijk handel te drijven.

Uiteindelijk werd op alle punten voldoende overeenstemming bereikt. Op 30 januari 1648 tekenden de beide vertegenwoordigers van Spanje en de acht uit de Republiek dan ook het vredestraktaat dat een einde maakte aan de Tachtigjarige Oorlog.[86] De koning van Spanje erkende de Verenigde Nederlanden voor eeuwig als 'vrije en soevereine staten, provinciën en landen' en zag voor altijd van al zijn aanspraken daarop af. Grensgeschillen zouden worden beslecht door de 'chambre mi-partie', een gemengde Spaans-Nederlandse arbitragecommissie die afwisselend te Mechelen en te Dordrecht bijeenkwam. Wat de overzeese bezittingen en kantoren betreft erkenden beide partijen de status-quo. De vaart op Oost- en West-Indië werd vrijgegeven, ook met landen waarmee Spanje in oorlog mocht zijn, en de monopolies van de VOC en de WIC werden erkend. Hugo de Groots concept van de 'vrije zee' (*mare liberum*), dat de juridische grondslag had gelegd voor de Nederlandse handelsexpansie in Indië, behaalde daarmee een klinkende overwinning.[87]

De vrede werd op 15 mei nog eens plechtig bezworen - Gerard ter Borch heeft dat moment op een beroemd schilderij afgebeeld en vervolgens via gravures verspreid (afb. p. 119).[88] Op 5 juni 1648 werd zij officieel in de Republiek afgekondigd, op de dag af tachtig jaar nadat de graven van Egmond en Hoorne op bevel van Alva te Brussel waren terechtgesteld. Met de opvoering van Joost van den Vondels *Leeuwendalers* en een reeks allegorische 'tableaux vivants' werd de vrede in Amsterdam gevierd (zie p. 446).[89] Het nieuwe stadhuis van Amsterdam, waarvan op 28 januari van dat jaar de eerste paal de grond in was gegaan, wordt in zijn opzet en decoratieprogramma zelf wel als een monument voor de vrede getypeerd (zie p. 449). Naast de plechtigheden, feestvreugde en volksvermaken van 5 juni werd vijf dagen later overal in de Republiek een officiële bededag gehouden, met dankdiensten in de kerken. De Franse wijsgeer René Descartes, die in de Republiek woonde, schreef tijdens zijn verblijf aan het hof van de Zweedse koningin Christina in Stockholm zelfs een ballet op het thema 'La naissance de la paix' (De geboorte van de vrede).[90]

Toch mag men zich afvragen of de feestvreugde wel zo groot was als de jubeltonen van de vredesretoriek suggereren. Her en der, zoals in Leiden en Den Bosch, gaf de magistraat weliswaar opdracht tot allegorische schilderingen op het vredesthema, maar per saldo blijkt de oogst aan vredeslyriek nogal mager. Bleef zij niet in hoge mate beperkt tot de kringen van de liberale regenten en de handelsburgerij? In Zeeland en in een aantal steden, waar-

onder Hollands eerste stad Dordrecht, ging het er veel soberder aan toe dan in Amsterdam of Antwerpen. Een gebedsdienst, wat pektonnen ter verluchting, een optocht van de schutterij, en daar bleef het bij. In Zeeland werd wel een officiële vasten- en bededag in de kerken gehouden doch geen dankdag, en openbare feestvreugde bleef achterwege. De Zeeuwen lieten duidelijk merken dat vrede in hun ogen niet zonder meer gelijk stond met welvaart, en dat voor de vrede niet ieder gelijk was.

De vrede was ook nog niet volledig. Pas de slotondertekening van de verdragen van Munster (tussen de keizer en Frankrijk) en Osnabrück (tussen de keizer en Zweden) op 24 oktober 1648 door alle betrokken politieke rachten, maakte de vrede in het grootste deel van Europa eindelijk tot een feit, al liet ook de keizer door zijn weigering om feest te vieren duidelijk weten niet gelukkig te zijn met het bereikte compromis. Op 26 juni 1650 nieuwe stijl werd in Neurenberg de definitieve regeling van alle twistpunten ondertekend, en in 1654 werden de laatste troepen uit Duitsland teruggetrokken. Frankrijk en Spanje sloten echter pas vrede op 7 november 1659, bij het traktaat van de Pyreneeën. Het belang van heel deze reeks traktaten, zo moeizaam tot stand gekomen, kan moeilijk worden overschat. Ze maakten een eind aan de godsdienstoorlogen in Europa, legden voor enkele eeuwen de grondslag voor het Europese statensysteem (waarbij Nederland en Zwitserland als volwaardige staten werden erkend), stelden een internationale rechtsorde in, en maakten het machtsevenwicht tot de grondslag van de Europese verhoudingen. De beteugeling van het steeds expansievere Frankrijk werd nu voor lange tijd een van de centrale thema's van de politiek op het Europese continent.[91] Maar de erkenning van de staten met hun vaste grenzen te land maskeerde een ander probleem: hun speelruimte in de nog onafgebakende zee. Die zou al heel spoedig tot de inzet van een nieuwe oorlog worden, ditmaal tussen de Republiek en Engeland.

Misschien nog wezenlijker vanuit cultuurhistorisch oogpunt: de vrede sloot het tijdperk van de *respublica christiana* af, waarin Europa zich onder het gelijktijdig gezag van twee hoofden of zwaarden had gesteld, het geestelijke zwaard (de paus) en het wereldlijke (de keizer). De Westfaalse vredesverdragen braken met dat tweevoudig oppertoezicht. Ze voltooiden het emancipatieproces van de politieke orde en maakten de betrokken landen tot volwaardige, autonome staten die geen enkele hogere, geestelijke macht meer boven zich erkenden.[92] Als soeverein in de volle zin van het woord hoefden ze voortaan nog slechts aan hun eigen normen te beantwoorden. Dat hield tegelijk in dat de staten nu zelf hun religieuze problemen ter hand moesten nemen. Zo werden de traditionele verhoudingen gaandeweg omgekeerd: niet de kerk hield nu toezicht op de politiek, maar de staat controleerde de kerk. In een langdurig en diep ingrijpend proces dat voor het Duitse Rijk als ‘confessionalisering’ is gekenschetst en dat in andere landen al op eigen wijze was voorbereid (het anglicanisme in Engeland, het gallicanisme in Frankrijk), erkende de staat de exclusiviteitsaan-spraken van de in zijn gebied heersende confessie en richtte hij, in ruil voor de trouw van de kerk aan de beginselen van de staat, de wereldlijke samenleving volgens de normen en het ethos van de staatskerk in.[93]

Vooral in het confessioneel versplinterde Duitse Rijk kreeg dit beginsel grote gevolgen voor de maatschappelijke ordening, maar ook in de Republiek vinden we er zeker vanaf 1650 duidelijke sporen van, al mag de Noord-Nederlandse situatie beslist niet als een afgeleide van het Duitse model worden gezien.[94] In tal van opzichten was 1650 dan ook een

internationaal keerpunt. Indien ooit, dan lag Nederlands problematiek hier volmaakt in de Europese context ingebed. Maar de notie 'Europa' werd nu zelf de inzet van nationale machtspolitiek: wie kon Europa beheersen? Oostenrijk onder de Habsburgers? Frankrijk onder de Bourbons? Vooralsnog domineerde de *raison d'État*: elk land voor zich, zij het in een netwerk van verdragen en steeds weer wisselende allianties.[95]

Tweespalt over de vrede

Ook anderen dan de keizer waren ontevreden, met name in Nederland. De chroniqueur van die jaren, Lieuwe van Aitzema, wees er al op: 'De oudste en beste vrienden van de staat zagen zuur. [...] De vrede was gelijk een huwelijk dat zonder consent van vrienden was aangegaan'.[96] De feestvreugde die hier en daar in de Republiek uitbrak, mag dan ook niet verhelen dat verscheidene groepen (Zeeuwse kooplieden, aanhangers van Oranje, het leger, rechtzinnige predikanten van de heersende kerk), belangrijke steden als Leiden en Haarlem, en zelfs hele gewesten (Gelre, Utrecht, Zeeland) aanvankelijk terughoudend waren, ja soms ronduit dwars lagen.[97] Velen zagen de vrede als een succes van de Hollandse kooplieden, die koste wat kost de druk van de landsfinanciën wilden verminderen door het leger tot de kleinst mogelijke omvang terug te brengen. En inderdaad, reeds in 1648 waren van de ruim 60.000 man sterke troepen van 1643 er nog maar 35.000 in dienst. Voor anderen betekende de vrede een nauw verholen overwinning van de staatsgezinden onder aanvoering van Adriaen Pauw, die de politieke macht van de stadhouder zoveel mogelijk wilden kortwieken, en een nederlaag voor de stadhouder zelf met zijn soevereiniteitspretenties en zijn militaire macht. Maar het is waar dat Frederik Hendriks militaire successen de laatste jaren toch al niet overhielden - ondanks de belegeringen van 1644 en 1645, waarbij Sas van Gent en Hulst werden ingenomen. De 'stedendwinger' was al wat op zijn retour toen hij in 1647 stierf.

De succesvolle pogingen van de Hollandse staatsgezinden om de macht van de stadhouder te fnuiken, waren met name een doorn in het oog van het overwegend Oranjegezinde Zeeland, dat de stadhouder als een hefboom tegen het Hollands overwicht probeerde te gebruiken.[98] Daar lagen echter nog andere grieven. Zeeland voelde zich achtergesteld door Holland, waarmee het al sinds 1575 een Particuliere Unie onderhield. Het zou nu het gelag betalen van Hollands victorie. Net als bij het Bestand van 1609 was de blokkade van de Vlaamse kust, en dus van de rechtstreekse zeehandel met de zuidelijke Nederlanden (Oostende, Duinkerken) nu weer opgeheven. De Schelde, het Sas en het Zwin, die beheerst werden door de Zeeuwen, verloren onmiddellijk aan betekenis als aanvoerroute, tot voordeel van de Hollandse havens en nadeel van de Zeeuwse. De Zeeuwen mokten ook om Hollands schaamteloze verwaarlozing van de rijke kolonie in Brazilië, in 1630 op de toen met Spanje verbonden Portugezen veroverd. Volgens bewindhebber Johan de Laet had de Compagnie tussen 1637 en 1644 voor liefst 7,7 miljoen gulden aan suiker uit Brazilië naar de Republiek verscheept, terwijl particuliere kooplieden ook nog eens voor 20,3 miljoen aan goederen mee terugbrachten.[99] De kolonie werd nu permanent door de Portugezen bestookt en moest hun in 1654 weer worden teruggegeven. Dat verlies raakte vooral Zeeland aangezien de WIC haar Braziliaanse belangen vanuit Middelburg behartig-

de. De Zeeuwen hadden relatief trouwens een veel groter deel van de WIC-aandelen in handen dan de andere gewesten. De koers daarvan, die in 1630 op 158 en in 1641 nog op 117 stond, was in januari 1650 tot 14 gedaald en bereikte in december 1653 het absolute dieptepunt van 10.[100]

Bovendien vonden de rechtzinnige gereformeerden het weinig passend dat de VOC, die zichzelf welbewust als handelscompagnie naar voren bracht en een zakelijk beleid voerde, van de overheid meer aandacht kreeg dan de WIC, die aanvankelijk tevens een ideaal van religieuze kolonisatie had belichaamd, althans volgens de plannen van de vrome, indertijd in Middelburg gevestigde koopman Willem Usselinx (1567-1647) en diens medestanders.[101] Zelfs de overigens zo nauw verbonden gewesten Holland en Zeeland stonden nu lijnrecht tegenover elkaar: Zeeuwse oorlogsideologie tegenover Hollands pacifisme, het eerste principieel en calvinistisch van toon, het tweede meer pragmatisch en zonder religieuze binding.

Het overwegend rechtzinnige Utrecht en Zeeland bleven Spanje wantrouwen. Ze stoorden zich er in het bijzonder aan dat Frankrijk niet mede aan de onderhandelingstafel zat. De Staten-Generaal hadden Frankrijk er bewust buiten gehouden en zochten een afzonderlijke vrede met Spanje. De vertegenwoordigers van Utrecht en Zeeland te Munster, Godert van Reede tot Nederhorst en Johan de Knuyt, probeerden dan ook het vredesproces te rekken, ja zelfs tegen te houden. Dat viel hun niet moeilijk, want in zaken van oorlog en vrede vereiste artikel 9 van Unie van Utrecht ‘gemeen advies en consent’, oftewel unanimiteit.[102] Niet toevallig waren beide heren vertrouwelingen van de stadhouder. Eerst weigerde Van Reede het verdrag van 30 januari 1648 te tekenen. Hij deed dat pas - ziek te bed - toen hij ruggespraak met de Utrechtse Staten had gehouden en deze tot ratificatie hadden besloten.[103]

De pro-Franse houding van beide plenipotentiarissen (gevolmachtigde ministers) was geen persoonlijke gril.[104] Ze steunde op het Offensief en Defensief Verbond dat de Republiek op 8 februari 1635 met Frankrijk had gesloten met de bedoeling de zuidelijke Nederlanden te verdelen als ze niet tegen Spanje in opstand kwamen: Brabant (met Antwerpen) en Mechelen zouden aan de Republiek toevallen, Vlaanderen en de meer zuidelijke grensgewesten aan Frankrijk. Wel zou de vrije uitoefening van de katholieke eredienst er gehandhaafd blijven. Op 29 februari 1644 was dat verdrag nog eens bevestigd. Geen van beide landen zou afzonderlijk onderhandelen; voor een vrede of wapenstilstand met Spanje was overeenstemming met de bondgenoot vereist.[105] De Staten-Generaal lieten vervolgens in de zuidelijke Nederlanden de oproep verspreiden zich aan het Spaanse juk te onttrekken, vrede te sluiten met de beide buurlanden, en een bondgenootschap aan te gaan met de Republiek zoals de katholieke en protestantse kantons dat in Zwitserland hadden gesloten.[106] Voor de politici van de Republiek vormden de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden duidelijk nog een eenheid. De geplande verdeling met Frankrijk was niet meer dan een daad van politiek pragmatisme. Frederik Hendrik had Brabant altijd als het centrale gewest van de Unie beschouwd en de stad Antwerpen, waarvan hij erfburggraaf was, als zijn oogappel. Een afzonderlijke vrede van de Republiek met Spanje vormde dan ook niet alleen een flagrante inbreuk op het Frans-Nederlandse verdrag, maar bracht tevens het beginsel van de in Westfalen beoogde algemene Europese vrede in gevaar.

Frankrijk had zich echter zelf allerminst aan die overeenkomst gehouden toen het Frederik Hendrik in februari 1646, in ruil voor Maastricht, het bezit van Antwerpen aanbood. Al gauw bleek dat Frankrijk zich bij die gelegenheid heel de rest van de zuidelijke

Nederlanden had toegedacht, dat het voor het reeds bezette Catalonië met Spanje wilde inruilen. Het was daarover al met Spanje in gesprek. Toen dat bekend werd was de verontwaardiging in de Republiek groot. Het regende pamfletten over de onbetrouwbaarheid, dubbelhartigheid en inhaligheid van de Fransen.[107] Ook het prestige van de prins kreeg een flinke deuk. Zijn loyaliteit aan de Staten-Generaal werd in twijfel getrokken, want Frederik Hendrik stond al jaren een krachtdadige oorlogvoering samen met Frankrijk voor en zijn verlangen ooit de soevereiniteit over de Unie te bemachtigen was een publiek geheim. Wie

.....
Gallus amicus, non vicinus

In het invloedrijke, herhaaldelijk herdrukte pamflet *Munsters praetie* worden in een gefingeerd gesprek tussen een tiental burgers van verschillende positie en opinie, in een herberg te Deventer gesitueerd, alle argumenten gewogen: de kosten van de oorlog, de kaapvaart, de handel, de religie en vooral de houding van Frankrijk.[108] De 'vroedschap' (het raadslid) die in dat gezelschap de opinie van de regenten verwoordt, concludeert dat de Overheerde Nederlanden (de zuidelijke gewesten) een 'scheidsmuur' (bufferzone) tussen Frankrijk en Nederland horen te vormen. Zo gauw ze zelfstandig zijn kunnen ze weliswaar met beide buren een verbond sluiten, maar zo blijven de Fransen tenminste op afstand. Dat was een van de eerste uitingen van de stelregel 'Gallus amicus, non vicinus' (de Fransman zij ons een vriend, maar geen buur), die de komende decennia de internationale diplomatie van de Republiek zou gaan bepalen en tegelijk de gallofiele houding van de Noord-Nederlandse elite rechtvaardigde.
In een vervolgpamflet, het *Frans Praetie*, doen landslieden uit verscheidene streken er even later nog een schepje bovenop. Wanneer de Nederlander uit dat gezelschap zich, ondanks de bewijzen van minachting van de Franse koning jegens de Nederlanders, op trouw aan het eenmaal gesloten verdrag beroept, repliceert de Engelsman: '"O auris Batavâ"?* zijd gij nog doof? Hebt gij nog niet gehoord hetgeen heel de wereld hoort, dat alreeds Frankrijk niet alleen separatim [afzonderlijk] en zonder u gehandeld maar ook [een overeenlomst] gesloten heeft? Dat Spanje geheel Nederland, dat van zijn ressort is, aan de kroon van Frankrijk zal geven en incorporeren?'[109] De Westfaler uit de groep verwijt de Hollander dat hij zijn ogen sluit voor het misbruik dat de Franse koning van zijn blind vertrouwen maakt. Lodewijk XIV zal Vlaanderen en Brabant nooit met Nederland delen: 'le Roy ne sauroit souffrir qu'un lourdaut de Hollandois luy deschirast sa belle toile de Flandres' (de koning kan nooit accepteren dat zo'n Hollandse botterik zijn prachtige Vlaamse laken verscheurt), stelt hij, met een woordspeling op de Vlaamse textielindustrie.[110] Ruilt de Spaanse slavernij toch niet voor de Franse in! 'Maakt vrede, maakt uw staat, redresseert de financiën', is de drievoudige boodschap van het pamflet waarin we het standpunt van de Hollandse staatsgezinden herkennen.[111]

* 'Auris Batava' (Een Bataafs oor) verwijst naar een gezegde uit een epigram van Martialis dat door Erasmus in 1508 aan het eind van zijn spreekwoordenverzameling *Adagia* was opgenomen.[112] De Bataven waren volgens dat gezegde hard van begrip. Zo is het spreekwoordelijk geworden voor de boers- en botheid van de Bataven. Hier duidt het op de hardhorigheid van de Hollanders.[113]

.....

in die omstandigheden de politiek van de prins bleef verdedigen, moest tegelijk het bondgenootschap met Frankrijk steunen en de vrede wantrouwen. Frederik Hendrik draaide zelf langzaam bij, maar stierf op 14 maart 1647. Omdat zijn zoon Willem II zo mogelijk nog sterker voor de oorlog en de soevereiniteit geporteerd was, werd opzettelijk met diens bevestiging in de opvolging getreuzeld, zodat in 1647 geen krijgscampagne meer kon worden gevoerd en de vredesonderhandelingen daar niet onder hoefden te lijden.

Voor de gewone man lagen de zaken echter simpel. Nederland had van de oorlog al lang niets substantieels meer te winnen, en zijn tegenstander Spanje was uitgeput en verzwakt.[114] Vrede lag dan ook voor de hand. De gewone man was de oorlog moe. Hij zag de zin niet meer in van de financiële inspanningen, de extra belastingen en accijnzen die de oorlog telkens weer vergde. ‘De vrede is *vox populi* en *vox Dei*. En zeker, 't is wel tijd na omtrent 80 jaren oorlog’, schreef een pamflettist die het gezond verstand verwoordde.[115] Bovendien verkeerde de Republiek in een machtspositie. Ze zou in staat zijn bijna al haar voorwaarden te dicteren: de definitieve erkenning van haar soevereiniteit, erkenning van de rechtmatigheid van haar optreden in Oost- en West-Indië, inlijving van de gebieden die even later de Generaliteitslanden zouden gaan heten, onverkorte handhaving van de gereformeerde religie in de noordelijke gewesten en invoering daarvan in de te annexeren gebieden, sluiting van de Schelde voor Antwerpen maar opening van de landsgrenzen tussen Noord en Zuid. Nederland had zich echter aan Frankrijk gebonden, dat vanwege eigen belangen nog helemaal niets voor vrede met Spanje voelde. Toen Frankrijk in Nederlandse richting duidelijk aan landhonger bleek te lijden, lag een openlijke breuk met Frankrijk voor de hand.

Toch was toenadering tot Spanje voor veel Noord-Nederlanders moeilijk te verteren. Spanje was immers rooms-katholiek, en - dacht men - rooms-katholieke vorsten hoefden van de paus hun woord jegens ketters niet gestand te doen. Spanjaarden golden dus als principieel onbetrouwbaar. Naast de ‘zwarte legende’ van Spanje zelf, werd nu heel de canon van gruwelen uit het rooms-katholieke verleden opgerakeld: de Inquisitie, de systematische vervolging van protestanten in alle katholieke landen, de Parijse Bloedbruiloft (1572), de legitimering van de tirannenmoord na de dodelijke aanslagen op stadhouder Willem van Oranje (1584) en op de Franse koningen Hendrik III (1589) en IV (1610), het Engelse Buskruitverraad (1605), en zo verder. Was de Nederlandse koopman Johan Avontroot in 1632 niet door de Spaanse Inquisitie te Toledo terechtgesteld?[116] Was het dus wel zinvol om met Spanje te onderhandelen? Dat ook Fransen gewoonlijk katholieken waren, in elk geval die welke aan het hoofd van de staat stonden, en dat ze jegens hun eigen gereformeerden, de hugenoten, al lange tijd even onbetrouwbaar en verraderlijk handelden, ontging sommige pamflettisten overigens niet. Voor het moment deed dat echter minder ter zake.

De situatie legde een zware wissel op de eenheid van de Republiek. Ze toont aan hoe fragiel het bouwwerk van de Unie in 1650 nog was. Over het zo ontstane dilemma werd in 1646-47 druk gediscussieerd. Vooral de Zeeuwen schaarden zich met overtuiging aan de kant van de Fransen, met 57% van de handel veruit Zeelands belangrijkste partner. Ze kwamen uiteindelijk tegenover bijna alle andere gewesten te staan. De verovering van Antwerpen was in Zeeuwse ogen cruciaal ‘om daarmee onze tuin te sluiten’.[117] In het piëtistische Zeeland, recht in de leer en streng in de zeden, speelde ook sterker dan elders het

anti-Spaanse sentiment. De Zeeuwen stapelden argument op argument: traktaten dienden gehuldigd te worden, vrienden niet beledigd; met de vrede dreigde ruïne van de commercie en van de navigatie op het Westen; een algehele Europese vrede was van wezenlijk belang.[118] Het debat had de vrede nog lang kunnen rekken als degenen die weigerden Spanje te vertrouwen en op het Franse bondgenootschap blind wilden varen in Munster de overhand hadden gekregen. De onderhandelingen werden echter in hoofdzaak door de Hollanders en hun belangen gedicteerd. Zij drukten het principe van de vrede er voortvarend door.

Hoewel volgens de Unie van Utrecht besluiten over oorlog en vrede eenstemmig moesten worden genomen, werden Utrecht en Zeeland op zaterdag 4 april 1648 dan ook in de Staten-Generaal overstemd. De procedure was even probaat als typerend voor de kronkelwegen die de statenbond soms moest volgen om eensgezindheid te suggereren. Toen de voorzitter - toevallig de Zeeuw De Knuyt - zich even voor overleg terugtrok, nam de leider van de Hollandse delegatie prompt in de voorzittersstoel plaats om te concluderen dat de vijf aanwezige gewesten het over de vrede eens waren. Daarop werd het vredestraktaat geratificeerd verklaard, overigens tegen het advies van de jonge stadhouder Willem II in.[119] Utrecht tekende de vrede uiteindelijk wel, maar Zeeland legde zich, zonder het eindverdrag te ratificeren, slechts morrend bij de meerderheid neer. Het voelde zich gefnuikt in zijn economische belangen en door Holland vernederd. Ostentatief weigerde het dan ook feest te vieren. Het gewest hield het bij een bededag. De Middelburgse predikant Maximiliaan Teellinck, de oudste zoon van de invloedrijke piëtistische predikant en auteur Willem Teellinck, hield bij die gelegenheid een predikatie over de ware aard van de vrede en riep op tot bekering. In de overvloedige stortregen die de afkondiging van de vrede elders in het land begeleidde, en in de schrale, koude, zure lucht die de hele zomer voortduurde, zagen velen een teken van Gods toorn.[120]

Sommigen keken verder. De dichter Constantijn Huygens, secretaris van prins Willem II, schreef op de avond van 25 augustus 1648 een *Prognosticon Physico-Politicum* (Natuurkundig-politieke voorspelling), onmiddellijk door de Groningse dichteres Sibylle van Griethuysen vertaald. Hij achtte daarin Gods toorn uitgewoed toen het die avond eindelijk opklaarde. Op datzelfde ogenblik trok Willem II de stad Groningen binnen:

Ziet aan, Oranjes prins, zijn zoet' en blijde ogen,
Gedenkt wat die vermogen.

Willem was ‘de avondzon uit 't Westen, oprijzende ten lesten’ die, nu de vrede in Europa gesloten was, ook de twisten in en tussen de gewesten zou bijleggen.[121]

Goede Reformatie

Een belangrijk gevolg van de Vrede van Munster was de inlijving van de recent op de Spaanse koning veroverde gebieden bij de Republiek: Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant, en de landen van Overmaze (zie p. 86). Maastricht, dat onder de jurisdictie van twee heren tegelijk viel, stond sedert de verovering van de stad door het Staatse leger in 1632 al onder gezamenlijk gezag van de Staten-Generaal (als rechtsopvolger van de hertog van Brabant) en de prins-bisschop van Luik. Het telde officieel twee beschermde religies: de roomskatholieke en de gereformeerde - een oplossing die door sommigen ook voor de Republiek

werd bepleit. Hoewel de overige hier genoemde gebieden eveneens al enige tijd onder het gezag van de Staten-Generaal stonden, werden ze nu pas formeel aan de Republiek overgedragen. In mei 1646 had de Spaanse koning daarin toegestemd. Het vredesverdrag legde de grens bij de frontlinie van dat moment. Staats-Brabant heeft nog een moment geprobeerd als volwaardig gewest tot de Unie te worden toegelaten, maar de andere gewesten wilden daar niet van weten en toen Brabants beschermheer Frederik Hendrik stierf, waren de kansen feitelijk verkeken (zie ook p. 83).[122]

De Staten-Generaal hadden er tijdens de vredesonderhandelingen geen geheim van gemaakt dat zij na de inlijving onmiddellijk de Reformatie in die gebieden wilden invoeren. Zij werden daarin actief gesteund door de gereformeerde kerk. De theoloog Gisbertus Voetius en acht andere Utrechtse predikanten stuurden nog in 1647 een remonstrantie in die zin naar de Staten van Utrecht.[123] Een groep 'rechte patriotten en ware liefhebbers des vaderlands' diende op 16 maart 1648 een soortgelijk verzoek in bij de Zeeuwse Staten. De 'ware gereformeerde religie, de enige band en zegen van onze staat' verdiende volgens hen zowel in de Republiek als in Brabant en de koloniën meer zorg en aandacht.[124] Die Reformatie bleef lange tijd een steen des aanstoots voor Spanje. De Spaanse koning stelde dat hij wel de wereldlijke soevereiniteit kon overdragen, maar niet de geestelijke, aangezien die niet bij hem maar bij de paus lag. Een meer neutrale formule (de Staten-Generaal kregen de 'absolute soevereiniteit' over de Generaliteitslanden) effende de weg voor een vergelijk. Maar het beginsel van een kerkelijke Reformatie bleef staan. Die werd ook onmiddellijk na de vredessluiting doorgevoerd (zie p. 383).[125] Binnen een jaar waren bijna overal in de Meierij gereformeerde predikanten en schoolmeesters aangesteld en waren er twee classes gevormd. Ook inhoudelijk werd de Reformatie actief ter hand genomen. Het voorzitterschap van de vergadering door de Zeeuwse piëtistische predikant Godfried Udemans stond garant voor een duidelijke signatuur. De 'politieke reformatie', dat wil zeggen de calvinisering van de magistraten en ambtenaren en van het publieke leven, bleek echter heel wat meer voeten in de aarde te hebben.[126]

De doorvoering van de protestantse Reformatie in een gebied dat niet alleen decennia lang onder invloed van de katholieke Contrareformatie had gestaan maar zich ook actief tegen het protestantisme verzette, stelde bijzondere problemen op het gebied van de sociale verhoudingen en de cultuur van alledag. Waar lagen de grenzen van de tolerantie? In juni 1648 maakte dominee Maximiliaan Teellinck de balans op in zijn boekje *Een Grondigh Bewys*, de herwerking van een geschrift uit 1636 met de beeldende titel *Corrosiif teghens de in-etende pest-kole van 't Pausdom*. Hoe om te gaan met gevestigde katholieke belangen? De onafhankelijkheid van de Nederlandse staat verplichtte de overheid immers kleur te bekennen inzake de religie. Ondanks de gewetensvrijheid, in artikel 13 van de Unie van Utrecht gewaarborgd en zelfs door een katholiekenhater als Maximiliaan Teellinck aan de roomsen toegestaan wegens hun aandeel in de strijd voor de politieke vrijheid, moest de staat op het stuk van de publieke godsdienst nu partij kiezen.[127]

De Reformatie van de Republiek en de Generaliteitslanden zou tenslotte minder snel en minder diep worden doorgevoerd dan de gereformeerde kerk had gehoopt. Teellinck kon dat in het voorjaar van 1648 nog niet bevroeden. Wel legde hij de vinger op de wond toen hij de dubbelhartige houding van veel regenten ('libertijnse christenen') aanklaagde. De rampen die het land overkwamen zag hij als een uiting van Gods toorn wegens het gebrek

aan steun voor de Reformatie en het gedoogbeleid van de overheid jegens de rooms-katholieken en de protestantse dissenters. De prins was in zijn ogen de trouwe steun en toeverlaat van het ware gereformeerde geloof. In dat opzicht mag gerust worden gesproken van een eigen politiek programma van de Zeeuwse predikanten. Het zou nog lang naklinken en ook in de andere gewesten volgelingen krijgen.[128] Zij achtten de politiek nog een legitiem terrein van tussenkomst voor de gereformeerde kerk. Het verzet tegen Spanje was immers religieus gelegitimeerd, zo goed als de bloei van de VOC en de WIC per saldo in dienst van de uitbreiding van Gods rijk op aarde behoorde te staan. Daarom had de gereformeerde kerk een verantwoordelijkheid voor het welzijn van de staat die zij niet op anderen mocht afwentelen. Vanuit een sterk oudtestamentische inspiratie wilden de predikanten niet zozeer de staat zelf sturen als wel - zoals ooit de profeten uit het oude Israël dat het voorbeeld van de Nederlandse staat moest zijn - de gedragingen van volk en regeerders aan Gods woord toetsen. De prins van Oranje kreeg daarbij een bijzondere rol toebedeeld: hij moest de staatsmacht corrigeren die in handen van de regenten was.

De predikatie die Maximiliaan Teellinck in juni 1648 bij de vredesverklaring hield, staat aan het eind van die ontwikkeling. Zijn krampachtig anti-Spaanse houding was feitelijk al verouderd. Ondanks de theologische argumenten horen we vooral de politieke motieven van Zeeland op de achtergrond meeklinken. Logisch, want bij Teellinck vloeiden politiek en godsdienst ineen. Die motieven zouden in het land echter al spoedig tot andere politieke keuzen leiden. De Spaanse vijand wordt dan stilaan door de Franse vervangen. De in 1648 (ook door Teellinck!) om politieke redenen nog vrijwel verzwegen vervolging van de hugenoten in Frankrijk, zou de gereformeerden al spoedig tot scherpe kritiek op de Franse koning brengen. Hoewel de katholieken - vanwege hun morele onderschikking aan de paus van Rome en de theorieën van sommigen over de legitimiteit van de tirannenmoord - hier en daar nog lang als een gevaar voor de staatsveiligheid werden beschouwd, werd geleidelijk toch een duidelijker onderscheid gemaakt tussen leer en praktijk. Men zag in dat geloofstrouw aan een minderheidsreligie niet zonder meer ontrouw aan het vaderland hoefde mee te brengen.

Teellinck behoorde tot de groep gelovigen die kritisch over de langzaam groeiende afstand tussen religie, staat en maatschappij wilde blijven nadenken. Hij trachtte de sluipende secularisering van de staat te keren en wenste een krachtige leidersfiguur uit het door God zelf aangewezen Oranjehuis. De rechtzinnige Maurits was hem daarbij liever dan de minder uitgesproken Frederik Hendrik, en hij hoopte dat Willem II in de voetsporen van zijn oom Maurits zou treden. In zijn *Vrymoedige Aenspraeck aen Syn Hoogheyt de Heere Prince van Oraengjen* van 1650 formuleert Teellinck een duidelijk program in de vorm van zeven ‘maximen’ of stelregels (zie ook p. 360).[129] Geloofsargumenten gaan er naadloos over in politieke uitspraken. God heeft Neêrlands Israël zijn vrijheid geschonken, is Teellincks boodschap: ‘Wij staan in de vrijheid met welke ons God, naar ziel en lichaam, vrij gemaakt heeft’. We moeten ons dus niet door de Spaanse vredesverklaringen in slaap laten sussen maar de Spanjaarden blijven wantrouwen. De Unie van Utrecht moet worden gehandhaafd, het leger op de been gehouden, ketters vervolgd, de ware gereformeerde religie opgelegd. Het huis van Oranje is door God zelf aangewezen als heilsinstrument: we moeten het handhaven en eren. De handel moet worden bevorderd, met name die van de WIC.[130] Niet alleen treffen we zo de goddeloze Portugees - Portugal had na 1640 immers weer een eigen vorst -,

maar ook kan op die manier het evangelie worden verbreid onder de blinde heidenen, de arme indianen in Brazilië. Hier spreekt de gelovige Zeeuw, die de VOC te weinig vroom vindt, en de rol van de WIC herleidt tot tegenspel tegen de Portugezen in Zuid-Amerika, zonder aandacht voor Nieuw-Nederland (New York), de andere WIC-kolonie in Noord-Amerika.

Maximiliaan Teellinck is een, zij het extreem, voorbeeld van een derde type Nederlander. Niet de staatsgezinde koopman-ondernemer met zijn weidse horizon die model staat voor de internationale bloei van de Gouden Eeuw, of de wat kortzichtiger en vromer, maar toch steeds relatief open en tolerante burger die de gewestelijke structuren van de Republiek schraagde - maar de religieus geïnspireerde criticus, die aan de waarden waarvoor zijn voorouders hadden gevochten de voorrang gaf op de gangbare *Realpolitik*. Hij zag met lede ogen aan hoezeer de groeiende politieke vrijheid de beginselen van zijn theocratisch, op God en zijn wetten gefundeerd samenlevingsproject steeds meer uitholde. In Teellincks profetische aanklacht voer ontegenzeglijk nog iets van de strijdbare geest van de oude geuzen. Hij legde de vinger op zere plekken van de samenleving, op inconsequenties in de inrichting van het staatsbestel, op gevaren voor het ware gereformeerde geloof, op de sluipende transformatie (en, in zijn ogen, ontwrichting) van het maatschappelijk en politiek leven door de geïnteresseerde toegeeflijkheid van de machtigen en het heersende gedoogbeleid.

Binnen de gereformeerde kerk werden overigens wel genuanceerder geluiden gehoord over de verhouding tussen overheid en kerk, bijvoorbeeld bij de theoloog Nicolaus Vedelius, eerst hoogleraar te Deventer, daar verjaagd, en vervolgens benoemd te Franeker. Zijn geschrift *De episcopatu Constantini magni, seu de potestate magistratuum reformatorum circa res ecclesiasticas* (Over het bisschopsambt van Constantijn de Grote, oftewel over het gezag van gereformeerde regenten in kerkelijke zaken) uit 1641, dat een terughoudende opstelling van de kerk bepleitte en de overheid een eigen taak in het kerkelijk bestel toekende, maakte een felle en intensieve discussie onder de theologen los waaraan door kopstukken als Jacob Revius, Gijsbert Voetius en Claude Saumaise werd deelgenomen.[131] Misschien kunnen we dus beter stellen dat Teellinck weinig gevoel had voor het nieuwe dat de Vrede van Munster bracht: een internationale rechtsorde op seculiere grondslag, waarin ook de religieverhoudingen niet langer door geloofsargumenten maar door overwegingen van traditie, politiek en machtsevenwicht werden bepaald. Een staatsbestel dat, omwille van de noodzakelijke civiele eendracht van een door de burgerlijke overheid definitief als pluralistisch aanvaarde samenleving, religieuze belangen ondergeschikt maakte aan overwegingen van openbare orde. Hoewel de staat inderdaad partij koos voor de gereformeerde kerk, gebeurde dat dan ook niet zo duidelijk en radicaal als deze had gehoopt. De Grote Vergadering van 1651, die de religiezaken had moeten regelen, liet het feitelijk afweten (zie p. 83 en 356).

Teellinck kwam er samen met vier andere afgevaardigden van de synoden persoonlijk een remonstrantie overhandigen. Niet alleen pleitten zij daarin opnieuw voor een ‘goede Reformatie’, en voor wering van het papisme, de sekten en de joden (die ‘gruwelijke lasteraars van onze lieve zaligmaker’).[132] Ook spraken zij, onder verwijzing naar wat een tiental jaren eerder in Ierland was gebeurd, de vrees uit dat de roomsen ‘eerst de goede regenten om hals (zouden) brengen, en dan alle gereformeerden vermoorden’.[133] De papisten moesten dus worden ontwapend. Tal van rampen uit 1650, inclusief de dood van de jonge stadhouder (de ‘wegneming van de rechtvaardige en aanzienlijkste uit het land’), interpreteer-

den zij als Gods straf voor de publieke zonden (zie p. 367). Juist de excessieve toonzetting van die remonstrantie jegens al degenen die afweken van de Dordtse rechtzinnigheid maakte de regenten echter kopschuw. In het bijzonder Teellincks interventie werkte als een rode lap op een stier. Door voortdurend de stadhouder te vleien, had hij zich bij de regenten voorgoed onmogelijk gemaakt. Zo stond 1650 niet alleen in het teken van de eenheid van de natie, maar toonde het ook de verscheidenheid van de religieuze posities en de veelvormigheid van de politieke cultuur.

Veelvormigheid en eenheid

De veelvormigheid van het land was voor de tijdgenoten een ervaringsgegeven, maar is door latere historische interpretaties over de eenheid en de samenhang, ja de eenvormigheid van de Nederlandse cultuur in hoge mate ondergesneeuwd. Globaal kunnen we drie basisvormen van verscheidenheid onderkennen, die de Republiek tot een gearticuleerd, fijnmazig en pluriform cultureel landschap maakten. Dit temeer daar tegenover elke tendens naar verscheidenheid ook een roep om eenheid stond. Op de eerste plaats was er de gewestelijke verscheidenheid. Zij vormde natuurlijk een historisch gegeven maar leidde, als inzet van heel het staatsbestel, tevens tot een reeks uiteenlopende en rivaliserende *gewestelijke identiteiten*. De Unie van Utrecht heeft tot gevolg gehad dat de tendens naar centralisatie en eenwording welbewust werd omgebogen in de richting van een ideaal van eendracht in verscheidenheid. Haar tegenhanger was het eenheidsdenken van en rond de stadhouder, binnen de gereformeerde kerk (maar binnenskamers ook in de andere kerken), en in de wereld van de wetenschap.[134] Het besef van gewestelijke verscheidenheid is fraai verwoord in Johan de Laets beschrijving van de Republiek uit 1630, in Nederlandse vertaling uitgegeven in 1652. Het landschap, de sociale structuur en de politieke eigenheid van elk gewest worden er summier geschetst. Maar we vinden bij elke beschrijving ook een paragraafje over de ‘manieren der inboorlingen’: de Geldersen heten er strijdbaar, de Hollanders openhartig, vlijtig en spaarzaam, de Zeeuwen slim en vlug, de Utrechters vernuftig en vriendelijk, de Friezen vrij en hoogmoedig.[135]

De tweede vorm van verscheidenheid was de religieuze. Zij werd ietwat gecompliceerd door de bijzondere status van de publieke kerk, die tevens haar tegenhanger vormde, ook al kende deze haar eigen stromingen en accentverschillen. De religieuze verscheidenheid werd getemperd door een vorm van interconfessioneel verkeer die we hier de *omgangsoecumene* in de publieke ruimte willen noemen. We bedoelen daarmee de habitus van concrete samenwerking en toenadering in het dagelijks leven tussen mensen van verschillende gezindten, waarbij stilzwijgend aan hun confessionele verschillen werd voorbijgegaan. Ze vormde een van de unieke trekken van Holland, en tot op zekere hoogte van heel de Republiek - al was in de landgewesten juist rond 1650 een zekere verkramping van de religieuze posities in het maatschappelijk leven te bespeuren (zie p. 357).[136] Buitenlandse reizigers verbaasden zich steeds weer over de vrijheid van religie in Holland zonder goed te kunnen definiëren waar het nu precies om ging. In 1650 was beslist nog geen sprake van een vorm van welbewuste religieuze, filosofische of politieke tolerantie. Al evenmin kon ze worden gelijkgesteld met het gedoogbeleid van de overheid jegens de dissenters en de

rooms-katholieken. Het ging veeleer om een praktische verdraagzaamheid gericht op de openbare orde, om een informeel maar desondanks dwingend geheel van afspraken over de plaats van de religie in de openbare ruimte en om de speelruimte waarop iedere bewoner van de Republiek aanspraak kon maken om de gewetensvrijheid, de individuele vrijheid van denken en geloven, ook tot een sociale werkelijkheid te maken die voor ieder bevredigend was.

Discussie over geloofszaken was mogelijk, en kwam naar alle waarschijnlijkheid ook heel vaak voor. Maar ze had haar spelregels, haar eigen tijdstippen en plekken. Zoals we uit de verhaalstructuren van de pamfletten, twistgeschriften en moppenbundels kunnen lezen, waren daar informele regels voor die men niet mocht overschrijden wilde de sociale vrede niet in gevaar worden gebracht. Tegelijk gaven die spelregels aan de openbare ruimte iets dubbelzinnigs: terwijl officieel alleen de publieke kerk zich in het openbaar mocht manifesteren en de andere religies zich slechts clandestien konden uiten, was van de afzonderlijke burgers zonder twijfel bijna steeds bekend welke religie ze aanhingen en waar ze die praktiseerden. Het gevolg was dat het religieus toebehoren in het publiek verkeer gewoonlijk tussen haakjes werd gezet en dat Nederlanders van verschillende confessie dan bij voorkeur een seculiere positie innamen. Zo kon de kerk in het publieke leven gemakkelijk worden teruggedrongen tot het strikt kerkelijk domein - al omvatte dat in 1650 ontegenzeglijk meer dan thans. De samenleving kreeg er voor de buitenstaander een merkwaardig ‘tolerante’ en seculiere (sommigen zeiden ‘ongelovige’) aanblik door, tegelijk een eenheidskenmerk van de Republiek en een duidelijk onderscheid met de omringende landen.

De derde vorm van verscheidenheid lag op het gebied van de maatschappelijke habitus, de wijze waarop mensen die met elkaar van mening verschilden met elkaar omgingen en hun meningsverschillen beheerden, door discussie, onderhandeling en het streven naar een praktische en werkbare consensus. Ze uitte zich in de Republiek in een krachtige *discussiecultuur* waaraan alle maatschappelijke groepen deelnamen, niet alleen de sociale en intellectuele elite zoals overal elders in Europa, maar ook en vooral de *maatschappelijke middengroepen*. Juist in die discussiecultuur lag echter ook het beginsel van eenheid door consensus verankerd: niet zozeer een inhoudelijke consensus als wel de gedeelde overtuiging dat de discussiecultuur een wezenlijk onderdeel vormde van de identiteit van het land en een onmisbaar instrument was om er vorm aan te geven. De discussie ging dan ook over alle aspecten van het maatschappelijk leven: van de alledaagse gedrags- en levensvormen tot de inzichten van wijsbegeerte en wetenschap. Deze vormen van verscheidenheid en eenheid zullen in de volgende hoofdstukken nader worden uitgewerkt.

Opzet en keuzes

Voor de Nederlander die zich in 1650 op de staat van zijn land bezon, ontvouwde zich een gemengd panorama. Het was er een van bouwsteigers en toekomstperspectieven, van mogelijkheden en beloften, van onzekerheid over wat komen ging, met de zekerheid dat het in elk geval anders moest dan in de eerste halve eeuw: geen oorlog meer, maar vrijheid, en liefst de ware vrijheid. Het valt de nakomelingen die wij zijn moeilijk de Gouden Eeuw niet als één groot cultureel magma te zien waarin alles zich gelijktijdig afspeelt. Te vaak wordt

de zeventiende eeuw benaderd als een eenheid van tijd, plaats en handeling. De lengtedoorsnede wordt dan behandeld als een dwarsdoorsnede. Simon Stevin, Hugo de Groot, en Jacob Cats waren echter geen leeftijdgenoot van Rembrandt, Spinoza of Leeuwenhoek, en dezen weer niet van Boerhaave, Van Mieris of Nieuwentyt. Allen horen tot de zeventiende eeuw, maar in drie of meer generaties. Het is voor ons bijna onmogelijk ons in de huid van een Nederlander uit 1650 te verplaatsen en afstand te doen van onze kennis van de gevolgen van wat rond en na dat jaar gebeurde. Wie de term ‘hoogtepunt’ gebruikt, brengt ongemerkt al een besef van latere neergang in dat de 1650'er niet kende. Desondanks willen we in dit boek voorstellen de Nederlandse cultuur te bezien vanuit het ijkjaar 1650, en die dwarsdoorsnede serieus te nemen. Eén kenmerk dringt zich nu al op: ook voor de tijdgenoten was dit ijkjaar vooral een keerpunt. Men wist wat geweest was, en voelde dat veel zou gaan veranderen. Maar wat precies? En in welke richting? Om de hier voorgestelde dwarsdoorsnede correct te kunnen uitvoeren, moeten we eerst ons onderzoeksveld definiëren. Drie noties verdienen daarbij nadere aandacht: cultuur, Nederland en de Europese context.

Wat verstaan wij onder cultuur?[137]

Er zijn tal van manieren om ‘cultuur’ te definiëren: esthetisch (de gebruikelijke betekenis van cultuur, waarbij de productie van hoogwaardige cultuur het beeld bepaalt), sociologisch (aandacht voor het proces van productie, spreiding en consumptie van cultuurgoederen, en de gevolgen ervan voor de maatschappelijke dynamiek), antropologisch (de collectieve levensstijl, de wijze van omgaan met cultuur, het proces van toe-eigening), beleidsmatig (bevordering van normen en waarden, van actieve of passieve participatie aan hoge cultuur), enzovoort. Cultuur is echter niet zomaar de resultante van een productieproces waarbij de componenten slechts van politieke, economische en maatschappelijke aard zouden zijn. Een dynamische cultuur is meer dan de optelsom van maatschappelijke voorwaarden, economische prikkels en gericht beleid. De cultuur is zelf partner in dat proces. Ze speelt er een eigen, onvervangbare rol in, waarbij ze op haar beurt de grenzen van de werkelijkheid verlegt. Het specifieke van cultuur is niet dat ze dingen produceert, maar dat ze betekenis schept.

Cultureel handelen betekent zinvolle verbanden tussen verspreide en op het oog onsamenhangende elementen van de werkelijkheid leggen, tussen dingen, mensen, beelden, handelingen. Cultuur wil zeggen: meervoudige betekenissen aan de dingen en aan het handelen geven, boven hun enge nuttigheidswaarde uit. Via dat proces van zingeving houdt elke cultuur een vertoog over zichzelf. Daarbij moeten we niet zonder meer aan een mooi verhaal met sprekende beelden denken, al gebeurt ook dat wel eens wanneer een schrijver verwoordt wat hem of haar beweegt, of wat de samenleving beroert. Het vertoog dat de cultuur over zichzelf houdt, moeten we veelmeer zien als het web van dwarslijnen die zij bijna onzichtbaar weeft tussen de componenten van de culturele werkelijkheid en de groepen die daarbij betrokken zijn. De duizenden, zo niet miljoenen afzonderlijke schilderijen die de zeventiende eeuw heeft geproduceerd worden zo tot genres met specifieke betekenissen, voor de tijdgenoot zonder meer herkenbaar, maar voor ons vaak langs andere lijnen zinvol. In dat web van genres ontstaat ‘kunst’, de wereld van de kunstschilders die voelen dat ze iets te zeggen hebben over zichzelf en over de samenleving. Hun werk ondersteunt op zijn

beurt het verhaal dat de samenleving op andere terreinen over zichzelf vertelt: hoe welvarend ze wel is, hoe gelukkig de mensen er wel niet zijn, hoe fijn het Hollandse gezinsleven is, hoe goed het landleven voor een doorgewinterde stedeling zou zijn. Kortom, hoe heerlijk het in de zeventiende eeuw is Nederlander te zijn.

De culturele factor krijgt op die manier een eigen dynamiek. Hij hangt niet zonder meer van de andere factoren af, doch beïnvloedt deze op zijn beurt. De cultuur staat in een constante wisselwerking met de samenleving en zorgt dat er een eenheid in verscheidenheid tot stand komt. In de zeventiende eeuw is dat heel duidelijk. Het negentiende-eeuwse beeld van de Gouden Eeuw beperkte cultuur in hoofdzaak tot schilderkunst. In werkelijkheid was de cultuur van de zeventiende-eeuwse Republiek oneindig rijker: wijsbegeerte, wetenschap, technische vindingen van wereldfaam (polderbemaling en bedijking, navigatie, instrumentmakerij), geestelijk leven, sociale zorg (diaconie, weeshuizen, oudeman- en -vrouwhuizen, hofjes en bedelingen), een herkenbare levensstijl die half Europa jaloers maakte om het (naar de maatstaven van toen) hoge welvaartspeil dat zelfs de modale burger er kon bereiken, een grote vrijheid, een meer dan gemiddelde gelijkheid en een niet te verwaarlozen mate van reële broederschap, dat alles vormde zowel de grondslag als het resultaat van de cultuur van de Noord-Nederlandse Republiek - waarbij we gemakshalve maar even voorbijgaan aan de negatieve aspecten die de Nederlandse cultuur toen natuurlijk ook had. Ook daarvoor waren de buitenlandse reizigers beslist niet altijd blind: ongemanierdheid, hebzucht en pinnigheid, gebrek aan respect voor maatschappelijke posities, drankzucht, en de alomtegenwoordige dikke tabakswalm staan hoog in de toptien van alledaagse ergernissen.

De vraag is echter niet alleen hoe die cultuur eruit zag, maar hoe ze zichzelf als een herkenbare cultuur profileerde en zich van andere territoriale of groepsculturen onderscheidde. Tegelijk moet onze benadering van cultuur verder gaan dan het eenheidsbeeld dat een groep van zichzelf geeft. Ze moet dus tussen twee polen worden ingeklemd. Aan de ene kant een gedifferentieerde analyse van het cultureel *handelen* en de culturele infrastructuur. Daarbij wordt aandacht geschonken aan de verschillen in gedrag en in organisatievormen binnen een land of een groep, of tussen gewesten en steden, aan invloeden van buiten, emigratie en immigratie, reizen, ruilhandel en verkeer, kortom aan al datgene wat wijst op nieuwe impulsen en nieuwe zingeving, op mogelijke processen van acculturatie en inculturatie, van assimilatie of juist differentiatie, op culturele contrasten en culturele dynamiek. Aan de andere kant de analyse van het meervoudig *vertoog* dat allerlei sociale of culturele groepen over zichzelf, over ‘de anderen’ en over de samenleving in haar geheel houden. Hoe definiëren zij zich ten opzichte van derden, van de staat, eventueel van de natie, maar ook van grotere gehelen zoals Europa en zelfs daarbuiten? En hoe gaan staat en natie met die groepen om? Hoe geeft het individu, een groep of de overheid structuur aan het netwerk van grotere en kleinere *commitments*? Waar liggen in de verschillende situaties van leven en samenleven de culturele referentiepunten? Waarmee is men in laatste instantie solidair? En hoe wordt dat vertaald in een vertoog en een handelingspatroon? Alleen op die manier kan een gedifferentieerd beeld van de Nederlandse cultuur in Europa worden geschetst, dat aan de rijkdom ervan recht doet en tegelijk lijnen naar de toekomst uitzet; dat niet alleen het officiële of dominante vertoog laat horen en de overwinnaars recht doet, maar ook de stem van de underdog doet spreken, die van de kansarmen en overwonnenen. Want die waren

er ook in het zeventiende-eeuwse land van de overvloed. Wie zei ooit dat men de waarde van een cultuur herkent aan de wijze waarop zij met de minder bedeelden omgaat?

Cultuur in de zojuist gedefinieerde zin heeft op de een of andere manier met alle dimensies van het leven te maken. Het is in dit boek echter niet mogelijk alles te behandelen. Onze benadering moet worden gezien als een poging om een aantal wezenlijke elementen, factoren en motoren van de Nederlandse cultuur rond 1650 naar voren te halen, tegen de achtergrond van de Europese context. Daarbij moeten onvermijdelijk keuzes worden gemaakt. Wij geven voorrang aan de publieke ruimte, en daarbinnen weer aan datgene wat in het bijzonder de stedelijke ruimte raakt. De private en persoonlijke ruimte, voor zover die voor dit ijkpunt reeds van de publieke valt te onderscheiden, blijft noodgedwongen wat op de achtergrond. In ander verband hebben we enkele belangrijke elementen daarvan al naar voren gebracht, zoals de opkomst van het individu, het zelfbesef en de identiteitsvorming, de persoonlijke geloofsbeleving, schuld- en zondegevoel, lichaamstaal, beleving van ziekte en gezondheid, het opvoedingsproces, de rol van ouders en verwanten, of individuele vormen van steun bij de verwerkelijking van een persoonlijk levensproject.[138] Voor sommige van deze themagebieden bestaan ook reeds stimulerende studies die bij onze benadering aansluiten of er een complement op vormen. Dat geldt bijvoorbeeld voor thema's als het kind-

Adriaen van Ostade, De stal, 1647.

beeld[139], de opvoeding[140], de rol van verwantschap[141], het huwelijk en het gezinsleven[142], liefde en seksualiteit[143], magisch handelen,[144] en de medische markt.[145] Maar ook voor de materiële cultuur, als getuige van persoonlijke belangstelling, huiselijk leven en intimiteit.[146]

In de tweede plaats legt dit boek een zwaar accent op de stedelijkheid en de stedelijke ruimte. Wij willen beslist niet stellen dat het platteland of het landschap er rond 1650 voor de Nederlandse cultuur niet toe doen, integendeel. We menen echter dat het ruraal domein, platteland zo goed als landschap, dan in hoge mate vanuit de stad en vanuit stedelijke behoeften wordt vormgegeven. Zowel de economische activiteiten op het platteland (landbouw, veeteelt, bosbouw, tuinbouw, turfstekerij, beheer of herstel van woeste gronden, enzovoort) als de eigendomsverhoudingen (verkaveling, beheer van gemene gronden), het verkeer en vervoer (wegen en kanalen) en de waterbeheersing in al haar vormen, inclusief het dijk- en duinbeheer, hebben het Nederlandse landschap al in een vroeg stadium onherroepelijk tot een integraal cultuurlandschap gemaakt. Recente ontwikkelingstheorieën uit de economische geschiedenis sluiten bij die hypothesen aan: stad en platteland zijn complementair, maar aan die complementariteit wordt vanuit de stad vormgegeven, en dat temeer waar het netwerk van steden zich verdicht, zoals in de Nederlanden.[147] De reflectie op het platteland en de verbeelding daarvan in kunst en literatuur zijn nauw verbonden met stedelijke beelden en waarden. Het model van de Nederlandse staat is er dan ook een van een federatie van steden die, in gewesten verenigd, als kleine stadstaten soevereiniteitsrechten opeisen en die, waar mogelijk, ook daadwerkelijk uitoefenen. Dat is wel het belangrijkste onderscheid van de Noord-Nederlandse Republiek met de omringende landen, zelfs met de zuidelijke Nederlanden, ook een land van steden, maar voortaan zonder confederale structuur.

Nederland

Hoewel gekenmerkt door enkele bijzondere trekken van fysisch-geografische aard (de riviermondingen, het laagland, alluviaal gebied) vormden de Lage Landen nooit een duidelijk omlijnde ‘natuurlijke’ eenheid, zoals de Britse eilanden, het Iberisch schiereiland, Italië, of zelfs de zeshoek van Frankrijk binnen de gebergten en rivieren die de Franse koningen lange tijd als hun ‘natuurlijke’ grenzen hebben willen zien. De begrenzing met Neder-Duitsland (de laaggelegen noordelijke helft van het Duitse Rijk, boven Mainz) bleef eeuwenlang vaag en ongewis. Politiek, taalkundig, religieus en cultureel hadden sommige gewesten vele en intensieve banden met de landen in het Oosten, terwijl andere zich soms meer op het Zuiden of het Westen richtten. De eenheid van de Lage Landen was op de allereerste plaats de historische eenheid van een cultuurgemeenschap, steunend op een gelukkig gebruik van gunstige economische voorwaarden en langzamerhand uitgekristalliseerd in eigen, door de tijd als werkzaam gewaarmerkte politieke structuren. Eerst in de zestiende eeuw, onder Karel V, krijgen de Nederlanden (in het meervoud) vorm als een politieke gemeenschap en raakt deze verwikkeld in een proces van staatsvorming waarin Noord en Zuid gelijkelijk delen.

Zoals zojuist aangegeven verstaan we onder de ‘cultuur’ van die cultuurgemeenschap niet alleen de uitingen van hoge cultuur (literatuur, wetenschap, muziek, schone kunsten, bouwkunst enzovoort), maar ook de taal, een levensstijl, de technologie van alledag, de

inrichting van het land en van de samenleving, en een specifieke politieke cultuur. Onmiddellijk valt dan een bijzondere trek van die cultuur op. Overal in de Nederlanden, zelfs in de meer agrarisch georiënteerde gewesten, domineren vanouds de steden. Een gewest zonder stad werd niet serieus genomen - getuige Drenthe dat, hoewel formeel als een volwaardig gewest erkend, nooit werd toegelaten tot de Staten-Generaal. Bovendien heerste overal in de Nederlanden vanouds een spanningsverhouding tussen de autonome belangen van de gemeenschappen van koop- en ambachtslieden die de steden vormen en de bredere belangen van het gewestelijk bestuur, of het daarbij nu om de graaf, de hertog, of de Staten ging. De gewestelijke overheid stond zelf weer in een spanningsverhouding tot het centraal bestuur. Vrijwel alle conflicten en oorlogen die binnen de Nederlanden ontstonden, te beginnen met de Tachtigjarige Oorlog zelf, zijn terug te voeren op die spanning en in laatste instantie dus op de duurzaamheid van het tweepolige bestuursmodel: lokaal (dan wel corporatief, gewestelijk, of ingebed in een structuur van collectieve, breed gedekte besluitvorming) versus centraal (dan wel unitair, hiërarchiserend, en gericht op eenhoofdige besluitvorming).

Oorzaak en gevolg van die bijzondere politieke cultuur was de diepgaand corporatieve ordening van de oude Nederlandse samenleving, en de verwevenheid in ieders persoonlijk leven van tal van vormen van loyaliteit en solidariteit: familie, buurt, stad, gewest, confessie, beroep, stand, en zo verder. De belangengemeenschappen waren in de allereerste plaats groeperingen met specifieke sociale of culturele kenmerken: de steden met hun interne rangorde van poorters, ingezetenen en vreemdelingen, de gilden, broederschappen en ‘naties’ (verenigingen) van allerlei slag, de gebuurten, de waterschappen, polderbesturen, markgenootschappen en andere corporatief geordende vormen van landgebruik.

In 1650 herscheppen de Nederlanders hun land als een nieuw vaderland, dat vroeger of later een aantal bestaande samenhorigheidsbanden afstuit: de politieke gemeenschap met de zuidelijke gewesten, de oriëntatie op het Oosten, de mogelijkheid van een terugkeer naar het katholicisme.[148] Daartegenover groeit de economische actieradius tot de grenzen van de bewoonde wereld, en neemt de culturele hegemonie van Frankrijk toe. Nederland moet in 1650 nog aan zijn nieuwe grenzen wennen. De droom van een herovering van het Zuiden is over. Mogen ook wij de zuidelijke Nederlanden vergeten als we het anno 1650 over Nederland hebben? Waar staan Vlaanderen en Brabant in het Noord-Nederlandse geschiedbeeld sinds de Opstand? In Groot-Nederlandse optiek, of gewoon vergelijkenderwijs? De Hollandocentrische benadering van de Noord-Nederlandse cultuur had het met die vraag in zekere zin gemakkelijk. In de kern van de zaak ontkende zij eenvoudig dat Vlaanderen er sinds 1585 voor Holland iets toe deed. De Hollandse eigenheid, stelde zij, lag in het gewest zelf besloten, in haar geschiedenis (de mythe van haar Bataafse oorsprong, als realiteit beschouwd of als vorm van zelfreflectie), in haar volkskarakter (zoals gesmeed door de strijd tegen het water of tegen menselijke vijanden, en door de noodzaak van leven en overleven), in haar economische en sociale dynamiek.

Studies over de herkomst van de bruidegoms en bruiden die in de zeventiende en achttiende eeuw te Amsterdam gehuwd zijn, over de immigratie of over de omvang van de trekarbeid, zonder het monnikenwerk van de kunst- en wetenschapshistorici over de internationale netwerken en invloeden te vergeten, hebben de fundamenten onder die internalistische benadering van de Noord-Nederlandse cultuur stukje bij beetje weggeslagen. De

Noord-Nederlandse samenleving inclusief de landprovincies (maar deze wellicht op een andere manier dan Holland) was van buitenlandse invloeden doortrokken, en veel van wat men in Holland zag, vond men in meer of minder gewijzigde vorm ook elders. Dat geldt vooral voor de zuidelijke grensgewesten, van Vlaanderen tot het Rijnland. Zeker voor de Noord-Nederlandse katholieken of voor de nog ‘onbeslisten’ (degenen die nog geen definitieve keuze voor deze of gene kerk hadden gemaakt, tot ca. 1650 vermoedelijk een substan-

Anna Maria van Schurman (1607-1678), Zelfportret, 1640.

tieel deel van de bevolking van de Republiek) bleven die gebieden mentaal nog heel lang een integrerend bestanddeel van het vaderland uitmaken en vormden ze in religieus opzicht een belangrijk referentiepunt. Het verschil tussen de Noord-Nederlandse en de Zuid-Nederlandse cultuur moet niet zozeer in de culturele productie worden gezocht, in schilderijen, boeken of muziek, in omgangsvormen of eetcultuur, als wel in de specifieke dynamiek van de samenleving, in de samenhang tussen de verschillende componenten ervan. De vorm van die samenhang was uiteindelijk bepalend voor de levensstijl, haar dynamiek, en de mate waarin men zich daarbij thuis kon voelen. Wie van de Noord-Nederlandse cultuur slechts een klein stukje wilde accepteren voelde zich er dan ook niet in thuis. Het was alles of niets.

In die totaliteit van de samenleving moeten we het vaderlandgevoel zoeken.[149] Zoals vaak, komt dat 't duidelijkst tot uiting als de Nederlander ver van huis is. Wanneer tijdens de moordende Indiaanse oorlog van 1643-45 de kolonisten in Nieuw-Nederland - in hoofdzaak afkomstig uit de landprovincies Utrecht, Gelderland, Overijssel, Drenthe - ten einde raad een rekest om tussenkomst naar de Staten-Generaal sturen, horen we het heimwee naar de geordende samenleving in het gemeenschappelijk vaderland doorklinken:

> Wij zitten hier onder duizenden wilde en barbaarse mensen, waar geen troost noch barmhartigheid bij is te vinden, hebben ons lieve vaderland verlaten en ware het niet dat God de Heere onze troost is geweest, wij zouden vergaan in onze ellende.[150]

Toen enkele jaren later, in 1654, de geleerde Utrechtse vrouw Anna Maria van Schurman weer enige tijd in haar geboortestad Keulen woonde, werd ook zij door heimwee bevangen. Ze vergeleek haar situatie zelfs met die van de joden uit de Babylonische ballingschap. Haar heimwee schreef ze van zich af in een groot gedicht waarin ze volgens een streng dialectisch procédé haar oude woonplaats Utrecht met Keulen vergeleek, en tot de conclusie kwam dat Utrecht het in zowat alles van Keulen won. Ze putte slechts troost uit de gedachte dat we per slot van rekening overal door het geloof met elkaar verbonden zijn.[151]

Toch was Nederland de Nederlanders niet genoeg. Het wereldrijk over de zeeën van de VOC en de WIC, de grote visserij en de walvisvaart, de Nederlandse gemeenschappen in de grote Europese steden, van Londen, Hamburg, Danzig en Parijs tot Rome en Napels, de vluchtelingengemeenschappen in Wezel en Emden, in Norwich, Ipswich, Colchester of Great Yarmouth, de handelsposten van Smyrna tot Cadiz, de koopmanskolonies van Rouaan, La Rochelle, Bordeaux of Livorno - op tal van plaatsen in en buiten Europa bevonden zich meer of minder permanent grotere of kleinere groepen Nederlanders. Het is de vraag wat precies de betekenis van dat wereldrijk en die verspreiding voor de Nederlandse cultuur is geweest. Het waren zeker voorposten van Nederland als ‘doorgeefland’, plaatsen waar culturen met elkaar in contact kwamen, producten werden uitgewisseld en nieuwigheden ontdekt die later in het vaderland ten nutte konden worden gemaakt. Voor de Nederlanders overzee bleef de Republiek aanvankelijk echter het ‘vaderland’, uit welk gewest ze ook kwamen. Eerst in de tweede generatie, onder hen die overzee waren geboren, kon zich zoiets als het besef van een nieuw vaderland ontwikkelen.

In 1650 was het nog bijna nergens zover. De oude vluchtelingengemeenschappen krompen langzaam in, assimileerden zich aan het nieuwe land of stierven uit. De meeste bezit-

tingen van de handelscompagnieën waren forten en handelsposten, waar het personeel reglementair naartoe ging en na een paar jaar weer vertrok, soms een geldbuidel, steeds de nodige ervaring rijker, maar gewoonlijk blij weer naar huis te kunnen gaan. Weliswaar had een bevlogen koopman van Zuid-Nederlandse herkomst als Willem Usselinx al vroeg gedroomd van de stichting van een godvrezende en winstgevende landbouwkolonie in Zuid-Amerika.[152] Maar pas vanaf de jaren 1620 was er sprake van enige actieve kolonisatie overzee - dus van landverhuizers van Europese herkomst, niet slechts van Compagniesdienaren van de VOC en de WIC. Dan nog geldt dit voornamelijk het Atlantisch gebied. Nederlands wereldrijk met zijn diaspora nemen we in onze analyses dus slechts mee voorzover het in de cultuur van het thuisland sporen naliet.

Nederland in Europa

Er zijn meerdere manieren om Nederland in een Europese context te plaatsen. De meest pragmatische methode is de wederzijdse invloeden tussen Nederland en de omringende Europese landen te meten en daar een synthese uit te destilleren. We gebruiken Europa dan als een louter topografische term. Voor zo'n synthese zou een systematische vergelijking de meest geëigende methode zijn. Helaas is dat voor 1650 op cultureel gebied een utopie. Van land tot land lopen zowel de bronnen als de stand van het onderzoek zo sterk uiteen, dat voor de bewuste periode geen zinvol vergelijkingskader kan worden geconstrueerd. Maar we kunnen wel uitgaan van de stand van onze kennis van Nederland. Vervolgens kunnen we de Republiek anno 1650 op onderdelen vergelijken met andere landen. Hierboven is daar reeds een begin mee gemaakt. In de conclusies kunnen we dan telkens op grote lijnen meer systematische vergelijkingen trekken. In sommige gevallen zal de plaats van Nederland in Europa zo wezenlijk blijken, dat we misschien beter van Europa in Nederlandse context kunnen spreken.[153]

Er is echter nog een andere invalshoek mogelijk waarop hier moet worden gewezen. Dat is 'Europa' in de sterke zin van het woord, als een begrip dat verwijst naar een cultuurgemeenschap met een eigen identiteitsbesef. Hoewel de term 'Europa' reeds in de verre Oudheid, bij de geschiedschrijver Herodotus, bekend was als aanduiding voor een werelddeel, zijn eerst de humanisten dat begrip meer systematisch gaan gebruiken als aanduiding voor de christelijke wereld - met name voor de Latijnse christenheid, die onder het oppergezag van de paus viel. De geleerde humanist Enea Silvio Piccolomini, paus van 1458 tot 1464 onder de naam Pius II, maakte Europa tot synoniem van een strijdbare christenheid die het Turkengevaar het hoofd moest bieden. Vooral in de zestiende eeuw hebben de humanisten aan 'Europa' ook een culturele gevoelswaarde gegeven: die van de beschaafde en geleerde wereld. In die zin verwijst de 'Europese context' veeleer naar een cultureel continuüm dan naar politiek of economie. De Nederlandse economie had in 1650 trouwens reeds lang de Europese kaders overschreden. Maar het besef van Europa als de centrale handelsruimte van de wereld leefde wel degelijk. We vinden het bijvoorbeeld terug in Vondels *Lof der Zeevaart* (1623), dat de gemeenschappelijke handelsroutes noemt die Venetië, Lissabon, Marseille, Londen en Danzig verbinden met Amsterdam, 'de markt van Christenrijk'.[154]

We zouden kunnen stellen dat het begrip 'Europa' in de betekenis van een culturele een-

heid rond 1650 zowel een anachronisme als een toekomstdroom is.[155] In die stelling ligt slechts een schijnbare paradox. Rond 1650 bevindt niet alleen Nederland maar Europa zelf zich op een keerpunt, tussen de oude, politiek-religieuze gemeenschap van de christenheid en het veelvoud aan nieuwe, seculiere staten. Terwijl de oude christenheid in een lange reeks kruistochten het religieuze imperium van de islam had bestreden, ontdekken haar religieus verdeelde erfgenamen nu dat ze tegen wil en dank bond- of lotgenoten zijn in hun overlevingsstrijd tegen de Turken, die tot aan het ontzet van Wenen (1685) in de aanval blijven.[156] Van een term met een religieuze gevoelswaarde glijdt 'Europa' zo geleidelijk een meer cultureel, etnisch getint betekenisveld binnen. Europa geldt voortaan als de culturele opvolgster van de oude christenheid: het omvat de naties die hun identiteit aan de christelijke cultuur ontlenen en zich verzetten tegen de volkeren die zich tot de islam bekennen.[157]

Hoe verhoudt Nederland zich tot dat Europa? Tot op vroeg zestiende-eeuwse kaarten worden de noordelijke Nederlanden vooral als een uitloper van Vlaanderen of een deel van Groot-Friesland voorgesteld.[158] Langzaam vormde dit randgebied zich om tot een van de economische, culturele en ten slotte ook politieke middelpunten van Europa. In wisselwerking daarmee kwam geleidelijk een eigen identiteitsbesef op, uitgedrukt in de termen 'Nederlanden', 'Lage Landen', of in de humanistische, nog in de zeventiende eeuw zeer gangbare uitdrukking 'Belgium', ontleend aan Caesars *De bello gallico*.[159] Daaronder werden toen zowel de Spaanse, zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik (tezamen huidig België en Noord-Frankrijk) begrepen als het huidige Nederland. Dat laatste werd aangeduid als 'Belgium Foederatum', oftewel de statenbond van de Noord-Nederlandse Republiek, waarvan de bewoners - heel verwarrend voor ons - in het Latijn 'Belgae' werden genoemd.

De term 'Nederland' zelf is ouder dan de meervoudsvorm. Vanaf de vijftiende eeuw kwam 'Nederland' vooral buiten de Lage Landen op als aanduiding voor het geheel van gebieden dat tot het machtsbereik van de Bourgondische hertogen behoorde, dus inclusief Brabant, Holland en Zeeland. Net als het humanistische 'Europa' is het een term die in oorsprong de identiteit van een streek aanduidt zoals ze door buitenstaanders werd gezien. Na de inlijving bij de Habsburgse landen van Gelre, het laatste nog autonome gewest (1543), kreeg dat geografische geheel een politieke gestalte en daarmee een herkenbare identiteit in de 'Bourgondische Kreits' of 'Cercle de Bourgogne', de bestuurlijke vereniging van de zeventien Nederlandse gewesten op de Rijksdag van Augsburg (16 juni 1548), waarbij het gebied aan de jurisdictie van de Rijksdag en van het Rijkskamergerecht werd onttrokken, ook al bleef het formeel tot het Heilige Roomse Rijk behoren. Eerst in 1648 werd de Republiek daarvan losgemaakt.[160]

Misschien wel de belangrijkste popularisator van de term 'Nederlanden' in Europa was de Florentijnse diplomaat Lodovico Guicciardini. Hij publiceerde in 1567 zijn *Descrittione di tutti i Paesi Bassi altrimente detti Germania Inferiore*, een voor die tijd zeldzaam volledige beschrijving van 'alle Nederlanden, anders gezegd Neder-Duitsland', die ook uitdrukkelijk als zodanig werden benoemd. Het werk beleefde binnen een eeuw maar liefst 33 drukken en werd in 1612 vertaald als *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden*.[161] Dat groot-Nederlandse gebied werd symbolisch afgebeeld in de cartografische vorm van de Nederlandse leeuw, de 'Leo Belgicus', voor het eerst in 1583. De uitvinder van dat kaartbeeld, de Oostenrijker Michael von Aitzing, ontleende zijn inspiratie aan de symbolische voorstelling van Europa als een maagd (de 'Virgo Europa'), aan de heroïsche strijd van de Nederlanders die 'als een

leeuw' tegen Spanje vochten, en aan de leeuw die in het wapen van veel Nederlandse gewesten voorkomt.[162] De kaart van de zeventien gewesten in de vorm van een leeuw, strijdbaar dan wel in rust, gaand of liggend, werd al gauw de standaardafbeelding van de Nederlanden. Ze bleef dat tot diep in de achttiende eeuw en getuigde zo op haar manier van het nooit geheel verloren besef van de eenheid der Nederlanden.[163]

> .....
> *De zeventien gewesten*
>
> De zeventien gewesten waren de hertogdommen Brabant, Limburg, Luxemburg en Gelre (Gelderland), de graafschappen Vlaanderen, Artesië (Artois), Henegouwen, Holland, Zeeland, Namen en Zutphen, het Markgraafschap van het Heilige Roomse Rijk (markizaat van Antwerpen), en de heerlijkheden Friesland, Mechelen, Utrecht (het Nedersticht), Overijssel (het Oversticht, met Drenthe), en Groningen (Stad en Lande). Omdat Zutphen feitelijk reeds lang in personele unie met Gelre was verenigd en Antwerpen met Brabant, komen ook wel licht afwijkende lijsten voor. Artesië met de hoofdstad Atrecht (Arras) werd in 1659 bij de Vrede van de Pyreneeën afgestaan aan Frankrijk, dat in de jaren daarna ook nog grote delen van Vlaanderen annexeerde, zoals de steden Rijsel (Lille) en Dowaai (Douai). Het prins-bisdom Luik en enkele kleinere territoria daaromheen behoorden niet tot de Zeventien Nederlanden, al staan ze gewoonlijk wel op de kaart afgebeeld.
> .....

Afgezien van een onbeduidend kaartje in een boek uit 1615 verscheen tot na de Vrede van Munster slechts één foliokaart van de zeven Noord-Nederlandse gewesten, en wel in 1620 bij Claes Jansz. Visscher (1587-1652). Eerst zijn zoon Nicolaes Visscher (1618-1679), die de nieuwe generatie vertegenwoordigde van hen die de Republiek nooit anders dan autonoom en victorieus hadden gekend, publiceerde in of kort na 1658, tien jaar na Munster, de eerste kaart van de dan voorgoed onafhankelijke Republiek (p. 114-115). Zijn initiatief werd al spoedig gevolgd door de kaarten van de Zeven Provinciën in de atlassen van Johannes Janssonius (1657-59) en Joan Blaeu (1662).[164] De kaartvorm van een krijgshaftige leeuw werd in het Noorden echter niet voor de hele Republiek gebruikt, maar alleen voor het gewest Holland. Opnieuw was het Claes Jansz. Visscher die deze 'Leo Hollandicus' uitgaf. De eerste staat ervan dateert uit 1622, maar er volgden nog vele andere - een daarvan nota bene in het vredesjaar 1648, wanneer we eigenlijk een nieuwe kaart van de hele Republiek zouden verwachten.[165] Kort na het Bestand kon Holland dus al als opvolger, als woordvoerder of als een samenvatting van de gehele Nederlanden worden beschouwd. Ook in Italië veranderde het beeld van de Lage Landen. Tegenover het aloude 'Fiandra', dat heel het kustgebied aanduidde, kwam een nieuwe naam op voor de culturele eenheid die het ketterse noorden vormde: 'Olanda'.[166]

De belangrijkste terminologische ontwikkeling van de zeventiende eeuw, die rond 1650 als voltooid mag worden beschouwd en in 1648 in Munster ook politiek werd bezegeld, was de loskoppeling van 'Nederland' en 'Neder-Duitsland'. Voor de duidelijkheid werd de te Amsterdam in 1648 verschenen uitgave van Guicciardini dan ook hertiteld als *Belgium, dat is*

Nederlandt. Intussen hadden ook de Nederlanders zelf die term geïnteraliseerd en werd zij gebruikt als aanduiding ofwel voor de totaliteit van de oude Nederlanden ofwel voor een van beide delen. De Republiek heette dan het 'Verenigd Nederland', ofwel kortweg 'Nederland', de zuidelijke helft het 'Koninklijk Nederland', zoals in Joan Blaeu's stedenatlas van 1649.

De term 'Nederduits' verdween niet zonder meer maar verloor gaandeweg elke praktische connotatie met het Duitse Rijk. 'Nederduits' bleef ook in 1650 de standaarduitdrukking voor de Nederlandse taal, zo goed als voor de gereformeerde kerk in zoverre als zij de Nederlandse taal gebruikte (daarnaast bestond een Franstalige 'Waalse' gereformeerde synode).[167] *Duits* verwijst hier immers niet naar Duitsland maar naar *Diets*. Taalkundige standaardwerken voeren dan de titel *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst* (door A.L. Kók, 1649) of *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale* (door Petrus Leupenius, 1653) (zie p. 229). De Gelderse geschiedschrijver Arend van Slichtenhorst stelde in 1653 dat de Gelderse streektaal, met name in zijn oostelijke variant ('golt' en 'holt' in plaats van 'goud' en 'hout') het dichtst de 'Duytsse moeder-tael' benaderde.[168] Het is niet onmogelijk dat *Duits* en *Diets* hier in elkaar overlopen, want Oost-Gelderland en Overijssel waren typische grensgebieden waar rond 1650 Duitse invloeden zeker nog even belangrijk waren als Hollandse.[169]

Maar in het zelfbesef van het land spelen ideeën over afscheiding van het Duitse moederrijk geen aantoonbare rol meer. Integendeel, de bewoners van de Republiek zien zich als 'Nederlanders', naast de 'Duitsers'. In een 'Samenspraeck tussen Philemon en Pudens, aengaende het Reysen' die Jacob Cats in 1650 in een Nederlandse reisgids voor Spanje en Portugal liet opnemen, onderscheidt hij duidelijk de drinkgewoonten van drie volkeren:

> Zie vriend, dat dien je wel te weten:
> Een Duitser kan drinken zonder eten,
> Een Engelsman eet zonder drinken,
> Een Nederlander laat zich inschenken,
> Maar eet echter niettemin.
> Wie doet nu best naar uwe zin?[170]

Tezelfdertijd komt in kluchten als de anonieme *Historie van Slennerhinke* of Isaac Vos' *De klucht van de mof* (1644) een negatieve beeldvorming op over de 'bovenlanders' - dat wil zeggen de Duitse trekarbeiders die zeker vanaf de zeventiende eeuw, misschien nog eerder, jaarlijks in groten getale in de Nederlandse kustgewesten kwamen werken. Misschien mogen we in die stigmatisering zowel een instrument voor de toenemende scheiding tussen de Duitsers en de Nederlanders zien als het emotioneel resultaat daarvan.[171]

Het Europa van 1650 had beslist nog niet zijn machtsevenwicht bereikt. Nog minder mogen we het als een politieke structuur op weg naar een eenwording op continentale schaal beschouwen. Integendeel, de oude eenheid was juist aan het afbrokkelen en de afzonderlijke staten zochten elk hun eigen identiteit. Maar in het machtsevenwicht werd de kwintessens van Europa gezocht: zolang de christelijke staten erkenden dat zij een belangengemeenschap vormden tegenover de buitenwereld - de Turken! - en daarvoor hun machtsstreven wilden inleveren, was Europa present. Ondanks het scepticisme dat we jegens de betekenis van het Europa van 1650 mogen behouden, waren er in dat Europa een aantal krachtige supranationale structuren, bewegingen en invloeden werkzaam die een

echt Europese cultuur met rasse schreden naderbij brachten.[172] We kunnen dan denken aan de religieuze 'internationales', de belangengroepen van gelijkgezinden op religieus gebied over de landsgrenzen heen: de katholieke natuurlijk (en daaronder in de eerste plaats die van de supranationale ordes en congregaties waarvan de Sociëteit van Jezus ook toen al het - in Nederland gevreesde - prototype was), maar ook de calvinistische, die openstond voor de noden, de vroomheid en de wetenschap van geloofsgenoten in andere landen, bijvoorbeeld in de Palts of in 1651 te Frankenthal, waar de calvinisten het met de nodige regelmaat moeilijk hadden.

In de tweede plaats denken we aan de wereld van de wetenschap, de Republiek der Letteren, met haar internationale arbeidsterrein, haar geleerdenstromen, haar grensoverschrijdende publicaties en correspondenties, dat alles gesteund door de universele gebruikstalen Latijn en steeds vaker ook Frans (zie p. 233).[173] Van die geleerdenrepubliek wordt de Noord-Nederlandse Republiek op een gegeven ogenblik een zenuwcentrum, een van de belangrijkste knooppunten van de verbindingslijnen, en een onontkoombaar productiecentrum van boeken, ideeën en wetenschap. In de derde plaats de wereld van de beeldtaal en van de kunsten, gevoed door het mecenaat, door de kunstmarkt, maar ook door de Italiëreis van de kunstenaars of een leertijd in een ander land. In de vierde plaats de culturele internationale van de vorstelijke hoven, de salons, de beschaafde levensstijl die zich via contacten, reizen en etiquetteboeken over Europa verspreidt.[174] Ten slotte de steeds weer vernieuwde internationale netwerken van vluchtelingen (zoals de hugenoten) of ontheemden (zoals de joodse diaspora). Wie zegt 'internationaal', hoeft zich trouwens niet tot Europa te beperken. Dat zullen we in dit boek wel doen, omdat we de Nederlandse cultuur welbewust in een Europees perspectief plaatsen.

Historische beelden

Geen eeuw is meer overwoekerd door historische beeldvorming dan de zeventiende. 'Elk Nederlands kind krijgt zijn vroegste historische noties uit de zeventiende eeuw. Onze bloeitijd schaft het ochtendvoer voor zijn grage geest', stelde Johan Huizinga al in 1925 in zijn rede over Hugo de Groot.[175] Het voer moge thans wat schaarser zijn geworden en de geschiedenis wat verder teruggaan, de beelden zijn hoe dan ook gebleven. Het is belangrijk ons daar rekenschap van te geven omdat wij, vaak onbewust en ongewild, door het filter van bestaande interpretaties heen de bronnen en teksten herlezen, het visueel materiaal bekijken, door steden lopen en het landschap bezien. Van geen periode uit de Nederlandse geschiedenis zijn zoveel contrasterende, soms volstrekt tegenstrijdige beelden geschapen als van de 'Gouden Eeuw' - misschien het enige beeld dat eigenlijk door niemand in twijfel wordt getrokken, hoe goed we thans ook weten hoeveel dat beeld te danken heeft aan constructies van later eeuwen.[176]

Een van de problemen waarop een benadering van 1650 als ijkpunt van cultuur al heel spoedig stuit, is het globale karakter van de bestaande beeldvorming. Historici en andere schrijvers hebben tal van visies op de zeventiende eeuw naar voren gebracht die grote delen van de eeuw, zoniet heel de eeuw ja zelfs de periode van de Opstand tot het begin van de achttiende eeuw, in één enkel beeld proberen te vatten. Veel van die beelden, rijk en sterk verwoord, klinken in ons geheugen na wanneer we ons de zeventiende eeuw voorstellen.

Op twee daarvan willen we hier kort ingaan - niet zozeer om er korte metten mee te maken (want ook historische beelden horen tot de geschiedenis, en juist in de veelheid van de beelden ontvouwt zich de culturele rijkdom van de periode), maar om ons bewust te maken van de connotaties die het ijkjaar kan oproepen en die het oordeel kunnen sturen.

Een voorafgaand probleem is de status van het ijkjaar bij onze beoordeling van de periode. Was 1650 een jaar van beloften of een jaar van voltooiing? Wie de zeventiende eeuw in zijn totaliteit beschrijft, als ‘eeuw’, ontkomt er niet aan het perspectief op te rekken, nu eens als voltooid te achten wat feitelijk nog in wording was, dan weer als een wordingsproces te beschouwen wat in werkelijkheid alweer was achterhaald. Bijvoorbeeld door de aristocratisering die het regentenpatriciaat vooral vanaf de tweede helft van de eeuw doormaakte aan het begin ervan te plaatsen; door de sociale stijgingsmogelijkheden van het begin nog werkbaar te achten in de laatste decennia; of door de kerkelijke verhoudingen van het begin van de eeuw onverkort aan het eind ervan te plaatsen. Concentratie op een ijkjaar heeft ontegenzeglijk het voordeel dat het onwezenlijke ‘eeuw’-idee wordt verlaten. Zo'n dwarsdoorsnede maakt een concentratie. mogelijk op de leef- en beeldwereld van concrete mensen, die niet anders dan die van een welomschreven ogenblik van de geschiedenis kan zijn. De cultuur van 1650 is niet meer die van 1600 of 1625, en nog niet die van 1675 of 1700. Sterker nog, de Nederlander van 1650 kon niet weten wat 1675 voor hem of haar in petto had. Het is de uitdaging van dit boek - zoals dit hoofdstuk heeft geprobeerd duidelijk te maken - de Nederlandse cultuur ook in die zin te beschrijven, als een cultuur in wording, met tal van mogelijkheden waarvan de toekomst en de uitkomst nog niet vaststaan.

Huizinga noemde zeventiende-eeuws Nederland een ‘wonder’, een ‘afwijking van den algemeenen aard der destijdsche beschaving’.[177] Hij was daarin beslist niet de eerste. Zijn visie is nog niet lang geleden trouwens weer met kracht naar voren gehaald: de republikeinse staatsvorm en haar duurzaamheid, de religieuze pluriformiteit, het hoge alfabetiseringsniveau, de bloei van de kunsten en wetenschappen, en de economische ontwikkeling vormden evenzoveel aspecten van ‘eigenheid’ van de Republiek ten opzichte van haar omgeving.[178] In geen enkel geval gaat het hier echter om een ‘absolute’ eigenheid. Bijna alles was al elders of op een ander moment vertoond. Daarom is er recent voor gepleit de cultuur van de Republiek in een breder regionaal kader in te lijven, dat van een Noordzeecultuur. Die bredere cultuur stond dichtbij de Nederlandse, maar was anders dan de rest van de Europese cultuur.[179] Bevredigt zo'n benadering meer? Nabijheid vergroot onze blik: invloeden worden beter zichtbaar, patronen van contact krijgen meer consistentie. Maar de identiteit van de regio lost zich hier in het niets op: omdat alles met alles samenhangt verdwijnt de verklarende waarde van het model. Het bijzondere van de Republiek - als daarvan sprake is - moet wel op een dieper niveau dan dat van de culturele prestaties liggen.

Van de talloze historiografische beelden die over de zeventiende eeuw zijn heen gelegd, willen we er hier twee kort bespreken: Huizinga's beeld, omdat het een in Nederland zelf wijd verspreide opvatting weergeeft of daaraan mettertijd gestalte heeft helpen geven, niet het minst door het persoonlijk prestige van de historicus; en Schama's beeld, omdat hij als een van de weinigen achter de manifestaties van de cultuur naar de motor van haar ontwikkeling heeft gezocht. De vertalingen van Schama's boek hebben de beeldvorming over de Gouden Eeuw bij een breed buitenlands gehoor ingrijpend beïnvloed en de vraag naar de ‘Dutchness’ van de Nederlandse cultuur weer op tafel gelegd.

Johan Huizinga

In de korte reeks voordrachten die Johan Huizinga in 1930 aan de Sorbonne en vervolgens in januari 1932 te Keulen hield, en die hij in 1941 uitwerkte tot zijn *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* - uitdrukkelijk een 'schets' genoemd - wordt een van de krachtigste beelden van de Nederlandse cultuur in de zeventiende eeuw gegeven.[180] Het is een geïdealiseerd beeld, een exemplarische geschiedenis die de verschillen met de andere naties benadrukt en de verscheidenheid binnen de natie zelf wegpoetst. Vanuit het oogpunt van dit boek valt vooral Huizinga's strikt internalistische benadering op. Alles wat Nederland - in feite Holland - is, heeft het aan zichzelf te danken. Maar Huizinga is teveel historicus om niet nauwkeurig in aanmerking te nemen wat de bijzondere omstandigheden van het land daar allemaal aan hebben bijgedragen, de 'onvergelijkelijke handelsbloei' bijvoorbeeld, maar ook het landschap en de dominante windrichting. Huizinga ziet de Nederlandse staat als een 'conglomeraat' van gewesten, eigensoortig en ontsnappend aan de toen gangbare categorieën. Het stadhouderschap is voor hem net zo'n 'staatsrechtelijk monstrum' als het raadspensionarisschap. Het bijzondere karakter van de Republiek ligt voor hem niet zozeer in de staatsinstellingen als wel in dat waarvan ze de expressie vormen. De 'bewuste en consequente welvaartspolitiek' van de Republiek kan voor Huizinga niet anders dan een vredes- en verzoeningspolitiek zijn geweest. Vanaf het ontstaan van de Republiek is vrede in zijn ogen haar doel en ideaal geweest. De stadhouder ziet hij dan ook niet als legerleider maar als een populair, ja volks tegenwicht tegen de regerende aristocratie. De oorlog schrijft hij helemaal uit zijn beeld weg. Het leger bestond slechts uit huurlingen, en Huizinga juicht om 'het weinig militaire karakter van het Nederlandse volk'. Waar ligt het accent dan wel? Het zwaartepunt van het sociale en intellectuele leven lag volgens hem niet in het vorstelijk hof of bij de hoge adel, maar in de stedelijke samenleving en meer concreet in de burgerij. Omdat de sociale en culturele communicatie tussen het opkomende patriciaat en de gezeten burgerij bleef bestaan - al gingen zij op economisch en politiek gebied ook steeds meer uiteen - ontstond er een door en door burgerlijke samenleving, waarin zelfs de regenten bleven delen. Huygens, Vondel en De Groot ('door en door Nederlander') worden bejubeld. Niet Cats: ook de eigenheid van het calvinisme schrijft Huizinga uit zijn beeld weg. Hij lokaliseert dat in de middengroepen en signaleert de antiaristocratische strekking ervan - opnieuw dus een burgerlijk fenomeen. Tussen calvinisten en staatsgezinden ziet hij geen contrast maar harmonie. De eigenschappen van dat volk vat hij samen in drie deugden: 'eenvoud, spaarzaamheid, zindelijkheid', waaraan even later - maar bijna als met tegenzin - nog 'nuchterheid, prozaïsche zin en alledaagsheid' worden toegevoegd.

Natuurlijk is Huizinga's beeld een kind van zijn leven en van zijn tijd.[181] Een jaar later, in januari 1933, zou hij in een rede te Berlijn in datzelfde Duitsland trouwens de rol van Nederland als intermediair tussen West- en Midden-Europa benadrukken.[182] Maar het gaat hier niet om de wording van dat boek doch om de doorwerking van het beeld: de zeventiende-eeuwse cultuur van Nederland als burgerlijke beschaving, en daarmee fundamenteel afwijkend van de rest van Europa. Welbewust zuivert Huizinga twee dimensies van zijn beeld weg. In de eerste plaats de militaire: 1650 markeert de overwinning van de staatsgezinde, burgerlijke macht op de militaire macht van Oranje, de stadhouder. Het beeld verandert navenant. Maurits de legerhervormer en Frederik Hendrik de stedendwinger ver-

dwijnen uit ons blikveld, Oranje verburgerlijkt, de zeventiende eeuw krimpt in tot de tweede eeuwhelft, hoewel de grote mannen van de eerste helft present blijven. Ook de calvinisten en de publieke kerk worden weggezuiverd ten gunste van het burgerlijke beeld, ditmaal in humanistische vermomming. Tegenover dit monolithische burgerbeeld zou Van Deursen later dat van een rivaliteit tussen burgerlijke cultuur en calvinisme plaatsen: juist door hun concurrentie bereikten ze gezamenlijk de top en werden zo tot een dubbel kenmerk van de Nederlandse cultuur.[183] Het geijkte model van de koopman en de dominee, wellicht, maar hoe dan ook een pleidooi voor een meer pluriforme benadering.

Simon Schama

Huizinga eindigt met de suggestie dat het onheroïsche van de zeventiende-eeuwse cultuur wel een verklaring voor haar neergang aan het eind van de eeuw zou kunnen zijn. Dat is het aangrijpingspunt van Simon Schama's visie - uitdrukkelijk een ‘interpretatie’ genoemd. Hij zoekt de eigenheid van de Republiek juist in een heroïsche, dramatische interpretatie van de Gouden Eeuw.[184] In zekere zin vormt zijn studie een extreem tegenbeeld van Huizinga's internalistische en culturalistische ‘schets’, ook al speelt de nieuwheid en de beloftevolle jeugd van de Republiek ook bij hem een centrale rol. Maar waar Huizinga oog had voor de openheid van de Nederlandse samenleving, komt ze bij Schama als in zichzelf opgesloten naar voren. Schama richt zijn aandacht vooral op de ‘morele geografie’ van de cultuur, de mentale motor achter een consequent als spectaculair beschreven ontwikkeling. Hij zoekt deze in een soort culturele entropie volgend op de *big bang* waaruit een geheel nieuwe natie is ontstaan, en probeert de ‘Dutchness’ van de Nederlandse cultuur te reduceren tot een fenomeen dat in die tijd typisch Nederlands zou zijn geweest: de noodzaak om de nieuwe natie een gezicht te geven, de nieuwe cultuur een expressievorm, de nieuwe rijkdom een doel.[185] In Schama's ogen was er vóór de Opstand eigenlijk geen Nederland. Het land vond zichzelf uit het niets uit. Het brak met alles wat er voorheen was geweest en schiep zichzelf ‘a fresh identity’ en ‘a fresh common destiny’, en wel door drie bronnen aan te boren: het verste verleden van de natie (de Batavenmythe), het beroep op de actualiteit (de verheerlijking van de Opstand), en de weg van de analogie (de vergelijking van Nederland met de Romeinse Oudheid en vooral met Israël).[186] Schama begeeft zich op bijzonder glad ijs wanneer hij een gevulgariseerde vorm van psychoanalyse toepast op een heel volk: in zijn visie was de Hollandse properheid een manier om de viezigheid weg te wassen van de wereld die het uitverkoren karakter van het Nederlandse volk niet wilde zien.[187]

Zo'n standpunt, dat beslist met veel historische inzichten - toegegeven, ook ‘interpretaties’ - op gespannen voet staat, lijkt in zijn totaliteit slechts als retorisch kunststuk houdbaar. Het is correct dat de herinnering aan de Opstand, de Bataafse mythe en de metafoor van het Nieuwe Israël drie elementen van een nieuw groepsgeheugen werden, maar niet voor alle groepen tegelijk, en ook niet voor heel Nederland. De Bataafse mythe bijvoorbeeld was eigenlijk alleen door Holland als een historisch verhaal over de gewestelijke eigenheid aangenomen. Schama's interpretatie, waarin opnieuw Holland domineert, schept om zo te zeggen een eenheid van tijd, plaats en handeling die wel aan de huidige belevingswereld van

‘Nederland’ beantwoordt (en die daarom ook zo herkenbaar overkomt) maar juist als glo-

baal vertoog over ‘Nederland’ weinig van doen heeft met die van de zeventiende-eeuwer. Ze gaat naar onze mening ten onrechte voorbij aan enkele fundamentele tegenstellingen in de zeventiende-eeuwse samenleving: de spanningsverhouding tussen de bloeiende kustprovincies en de andere gewesten - niet alleen consumenten, maar ook producenten van culturele beelden, opinies en gedragsvormen; de gelaagdheid van de Nederlandse samenleving met haar interne tegenstellingen en de belangrijke plaats van de middengroepen daarin: ten slotte de spanning tussen invloeden van binnen en van buiten Nederland. Schama maakt niet of nauwelijks onderscheid tussen de verschillende ontwikkelingsfasen van de Nederlandse cultuur in de zeventiende eeuw. Hij ziet de ongelijktijdigheid van de verschillende zelfbeelden niet. Het is alsof vanaf het begin alles al vastligt en de collectieve, mentale persoonlijkheid van de Hollanders zich zonder invloeden van buiten in volmaakte sociale cohesie ontplooit vanuit een voorgeprogrammeerde celkern.

De organische metafoor, die we ook in veel andere studies over de bloei van de Gouden Eeuw en het verval (of de achteruitgang, het retour, de stagnatie) van de achttiende terugvinden, zoals bij Jonathan Israel, legt de oorzaak van de ontwikkeling strikt binnen Nederland (of Holland) zelf: de groei was uitgewerkt, de doeleinden bereikt. De context veranderde, maar Nederland bleef zichzelf gelijk.[188] In een studie die op de formule van een ijkjaar is gebaseerd en dus niet een lengte- maar een dwarsdoorsnede wil bieden, verdwijnen zulke ontwikkelingen als vanzelf naar de achtergrond. Toch is het belangrijk ze voor ogen te houden, omdat ook een dwarsdoorsnede met een bepaalde configuratie van elementen werkt waarin de mogelijkheden tot dynamische ontwikkeling naar voren komen.

Er zijn andere standpunten over de verhouding tussen de Nederlandse cultuur en die van andere streken mogelijk dan zulke strikt naar binnen gerichte interpretaties als die van Schama, en eigenlijk ook van Huizinga. In de kunstgeschiedenis is de fundamentele ‘Dutchness’ van de Nederlandse kunst vele malen naar voren gebracht, hetzij in de vorm van een gesloten cultureel circuit tussen de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden, hetzij, nog stringenter, door een verheerlijking van de eigenheid van de Noord-Nederlandse (eigenlijk vooral de Hollandse) schilder- en prentkunst. Reeds Hegel zag haar als een bijna volmaakte, zichzelf genoegzame afspiegeling van zowel de maatschappelijke realiteit als de mentale instelling van de Hollanders.[189] Daartegenover kan bijvoorbeeld de invloed van Italië worden genoemd, aantoonbaar niet alleen in de werken van de kunstenaars, maar ook via hun Italiëreis en de groepsdynamiek van de Bentveughels, de Nederlandse kunstenaarskring te Rome.[190] Was de Italiaanse beeldende kunst een rechtstreekse inspiratiebron voor Nederlanders, of zetten zij zich daar juist tegen af om hun eigenheid te kunnen bevestigen? Vanaf welk ogenblik emancipeert Nederlandse kunst zich van zulke buitenlandse invloeden om een eigen gezicht te tonen? Wat waren de culturele voorwaarden daarvoor in eigen land, op het gebied van de productie, de markt, de status en het gebruik van kunst? En zal zo'n contextuele benadering per saldo niet het gebruikelijke beeld van ‘de’ Nederlandse kunst ter discussie stellen, om het door een veel gedifferentieerder beeld te vervangen? Zulke vragen moeten ons dichter bij een antwoord brengen dat recht doet aan de Europese context.

Sleutelbegrippen

Welk beeld stellen we tegenover de hier genoemde? Hoe willen we die visies waar nodig nuanceren? Ten eerste willen we proberen het probleem van oorlog en vrede, en vooral de daarmee samenhangende cultuurvormen, weer het gewicht te geven die ze zeker tot rond 1650 hadden en die in wisselwerking met sociaal-economische processen meer dan de eerst later zo dominant geworden burgerlijkheid het hoe en waarom van de onstuimige bloei van de eerste helft van de zeventiende eeuw duidelijk maken. Opstand en oorlog hebben niet alleen ruimte geschapen voor het particularisme van de steden en gewesten, maar ook een proces van groeiende interdependentie tussen de gewesten op gang gebracht, dat zowel economische, politieke en bestuurlijke aspecten had als sociale en culturele. In de tweede plaats willen we - zonder datgene te verwaarlozen waarin de Republiek, dan wel Holland, uitblonk of afweek van andere gebieden buiten of binnen de statenbond - zoveel mogelijk het evenwicht herstellen door vergelijkingen te trekken of de context naar voren te halen waar dat voor een beter begrip wenselijk is. De Republiek leefde en groeide in een moeizame, wisselende balans tussen middelpuntvliedende en middelpuntzoekende krachten. In dit hoofdstuk hebben we al gewezen op enkele centrale noties die onze analyses hebben gestuurd en waarvan sommige in de volgende hoofdstukken nader zullen worden uitgewerkt.

Het raster van onze analyses is de vaststelling dat de Noord-Nederlandse cultuur anno 1650 gekenmerkt wordt door een reeks netwerken op allerlei schaal en niveau, die de participatie van alle Nederlanders aan de culturele dynamiek waarborgen. Om die participatie te kenmerken onderscheiden we vier sleutelbegrippen: de *discussiecultuur* (waartoe we ook de brede participatie-, vergader- en commissiecultuur rekenen); het belang van *de middengroepen als volwaardige participanten* in het cultureel systeem; de *neutraliteit van de publieke ruimte* die culturele pluriformiteit en omgangsoecumene mogelijk maakt; en ten slotte de notie van Nederland als *transport- en diffutsieland*, dat kennis, technieken en inzichten van andere landen en culturen overneemt, om ze zich in een creatief proces van aanpassing aan plaatselijke omstandigheden en eisen toe te eigenen, en vervolgens weer als ‘eigen’, Nederlandse waarden aan anderen door te geven. Op één van deze sleutelbegrippen, de discussiecultuur, zullen we in de loop van hoofdstuk 3 nader ingaan, omdat we er het vormbeginsel in vinden voor de andere culturele ontwikkelingen in de sociale ruimte (zie p. 218).

Daaraan moeten we nog één begrip toevoegen, namelijk de klassieke notie van de *translatie*, de overdracht. Reeds in 1650 leefde onder de Nederlanders het krachtige besef dat oude macht, kennis en vermogen van het Zuiden naar het Noorden van Europa werden overgedragen en dat het Europese middelpunt verschoof naar het Bataafs Athene, zoals Leiden zich voelde, of het Bataafse Rome, dat Amsterdam probeerde te zijn. Maar overdracht betekende geen breuk. Venetië inspireerde de reflectie over het staatsbestel, Rome bleef het Mekka voor de schilders, tekenaars en beeldhouwers, ook de wetenschap beschouwde Italië, van Florence tot Napels, als een onuitputtelijke bron van kennis. Vergeten we ook de neerslag van die verschuiving op het rechtsbewustzijn niet - zoals de geleidelijke overname van het Romeinse recht en Hugo de Groots leer over het zeerecht. Het stadhuis van Amsterdam, met zijn rechtstreekse verwijzing naar de beeldtaal van de

Klassieke Oudheid, verbeeldde heel concreet die overdracht van vormen, symbolen en waarden (zie p. 480). Maar al bleef Italië een bron voor het verleden, Nederland had de toekomst. Het is voortaan niet meer nodig naar Rome te gaan, lijkt het Amsterdamse stadhuis uit te roepen, het Bataafse Holland heeft de Romeinse traditie overgenomen. En, zo suggereerde Vondel bij de inwijding van het Amsterdamse stadhuis, dit nieuwe Rome zal beklijven omdat het God aan zijn kant heeft.

Eindnoten:

1 *Hollantsche Mercurius*, 1650, p. 1.
2 Zie meer in het algemeen Kamen, *The iron century*.
3 Roegiers & Van der Herten, *Eenheid op papier*, p. 60-62.
4 Israel, *Dutch Primacy*; Israel, *The Dutch Republic*; Van Zanden, *The Rise and Decline*; De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*.
5 Vogel, 'De Republiek als wapenexporteur'.
6 Klein, *De Trippen*; Van Eeghen, 'De familie Trip'; Barbour, *Het Amsterdamse kapitalisme*, p. 33-37.
7 Melchior Fokkens, *Beschrijvinge der wijdt-vermaarde Koopstadt Amstelredam* (1662), geciteerd door Haitsma Mulier, 'De zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen', p. 110-111.
8 Keblusek, *Boeken in de hofstad*, p. 48, noot 30.
9 Ten Berge, *Jacob Cats*; Van Valkenburg, 'De nakomelingen'.
10 Lesger & Noordegraaf, *Entrepreneurs*; Klein & Veluwenkamp, 'The role of the entrepreneur'; Davids e.a., *Kapitaal, ondernemerschap en beleid*; Kooijmans, 'De Koopman'.
11 Burke, *Venetië en Amsterdam*, p. 63-78, 141.
12 Dehing, 'Geld als water?', p. 235.
13 Ibid.,p. 233.
14 Van Dillen, *Bronnen*; Maassen, *Tussen commercieel en sociaal krediet*.
15 Vgl. Israel, *Dutch primacy*, p. 74.
16 Stephens, *A History of News*, p. 149-161.
17 Frijhoff, *Wegen*, p. 495-497; Holthuis, *Frontierstad*, p. 157-158; voor de VOC, kamer Enkhuizen: Willemsen, *Enkhuizen*, p. 196
18 De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 705-707.
19 Ibid., p. 651.
20 Van Deursen, *Kopergeld*, I, 1978, p. 12-17; Noordegraaf, *Hollands welvaren*; De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 703-724.
21 De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 651.
22 Van Deursen, 'De dominee', p. 149.
23 *Bewys. Dat het een Predicant*, 1658.
24 Frijhoff, *Wegen*, p. 241-242.
25 Van Vliet, 'Zeevarenden', p. 256.
26 Zwitzer, 'De soldaat', p. 177.
27 De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 129-144.
28 Ibid., p. 133.
29 Ibid., p. 143.
30 Morineau, 'Rations militaires'.
31 Worden, *Cape Town*.
32 Jobse-van Putten, *Eenvoudig maar voedzaam*, p. 94.
33 Temple, *Observations*, p. 88.
34 'Oude Bossche recepten'; zie Lindeman, *Egodocumenten*, p. 62-63, nr. 105.
35 Gijswijt-Hofstra & Egmond, *Of bidden helpt?*
36 Verbeeck, *Memoriaal*; Blaak, 'Worstelen om te overleven'; Dekker, *Uit de schaduw*, p. 47-54.
37 Vgl. Margry & Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, I, p. 442-454.
38 Dijstelberge, *Cats catalogus*; De Vries, *Wandeling en verhandeling*.

39 Rood, *Comenius*; Van Vliet & Vanderjagt, *Johannes Amos Comenius*.
40 Van der Wall, *De mystieke chiliast*.
41 Groenveld, 'Mars und seine Opfer'.
42 Kluiver, *De souvereine en independente staat Zeeland*, p. 67-73.
43 Den Heijer, *Geschiedenis van de WIC*, p. 55-68.
44 Smulders, *António Vieira's Sermon*.
45 Hart, *Geschrift en getal*, p. 323-324.
46 Beverwijck, *Schat*, 1652, p. 91; vgl. Voskuil, 'De weg naar luilekkerland', p. 476. Over Beverwijck: Van Gemert, 'Johan van Beverwijck'.
47 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, p. 136.
48 Ibid., II, p. 70-71, 133-135.
49 Krelage, *De pamfletten*; Schama, *Embarrassment*, p. 350-366; De Marchi & Harrison, 'Trading'.
50 De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 36-45.
51 Poelhekke, 'Geschiedenis', p. 140-142.
52 Alberts, *Geschiedenis*, II, p. 1-8.
53 Van Vliet, *Vissers en kapers*; Van Vliet, 'Zeevarenden', p. 252-255.
54 Van Vliet, 'The influence of Dunkirk privateering', p. 158 (tabel 2).
55 Fransen, *Verzekering*, 1996; Davids, 'Seamen's Organization'.
56 Van Deursen, *Dorp in de polder*, p. 301-306; Spaans, *Armenzorg*, p. 174.
57 Den Ridder, 'De loskoop'.
58 Zuidhoek, *Zeerovers*; Van Krieken, *Kapers en kooplieden*.
59 *Hollantsche Mercurius*, 1650, p. 26.
60 Richard, *Jacques Callot*; Gutton, 'Misères de la guerre'; Choné, 'Callot'.
61 Frijhoff, *Wegen*, p. 660.
62 Spies & Wiskerke, 'Niederländische Dichter'.
63 Rijnevelshorn, *Aenspraecke*, 1636, f. C2 verso.
64 Frijhoff, 'Rijnevelshorn', 1996.
65 't Hart, *The making*, p. 62, tabel 2.7.
66 Spies, 'Rhetoric and civic harmony'.
67 Cornelissen, *Rembrandt; Een gloeiend palet* (catalogus 1988), p. 68-71.
68 Van Weel, 'De wetgeving'; Hofman, *Constantijn Huygens*, p. 75.
69 Van de Klashorst, 'Ware vrijheid'.
70 Japikse, 'Musch'; *NNBW*, I, kol. 1351-1353; Huiskamp, 'Tussen centrum en periferie'.
71 Blockmans, 'Corruptie'; Kettering, *Patrons*; Rooijakkers, *Rituele repertoires*, p. 133-204.
72 Keblusek, *Boeken in de hofstad*, p. 235-269.
73 Huiskamp, 'Tussen centrum en periferie'.
74 Spies, 'Verbeeldingen'; Spies, 'Vrijheid'; Spies, 'Poëzie als propaganda'.
75 Van de Klashorst, 'Ware vrijheid'; vgl. Schilling, 'Der libertär-radikale Republikanismus', p. 523-524.
76 Meijer Drees, *Andere landen*, p. 1-24.
77 Bots & Waquet, *La République des Lettres*, p. 78.
78 Duval, *L'humanisme hollandais*, p. 304-333.
79 Wesseling, 'Dutch proverbs', p. 353.
80 Haitsma Mulier, 'Grotius, Hooft and the writing of history'.
81 Geciteerd naar Meijer Drees, *Andere landen*, p. 15-16.
82 Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen*, p. 79-99; Swart, 'The Black Legend'; Pollmann, 'Eine natürliche Feindschaft'; Schmidt, 'Tyranny abroad'; Versteegen, 'Bewondering'.
83 Pollnann, *Another road to God*, vooral p. 204-207.
84 Van Toorn & Spies, 'Christen Jeugd', p. 127-128; Breen, 'Gereformeerde populaire historiographie', p. 266-267.
85 Sliggers & Van der Steur, 'Portretten', 187.
86 Tekst bij Aitzema, *Saken*, dl III, 1669, p. 259-268; Smit, *Het Vredesverdrag*, p. 30-60; Dethlefs, *Der Frieden von Münster*, p. 119-143; vgl. Schrijver, *Begrensde soevereiniteit*; Dickmann, *Der Westfälische Frieden*. Zie voor de verhandelingen en de politieke ontwikkelingen rond de vrede: Groenveld & Leeuwenberg, *De bruid in de schuit*, p. 91-128; Groenveld, *De Vrede van Munster*. Uitgebreider: Poelhekke, *De Vrede van Munster*, die in hoofdzaak het beeld volgt dat Lieuwe van Aitzema heeft geschetst in *Verhael*, 1650. Voorts de bijdragen in: De Schepper e.a. '1648. De Vrede van Munster'; Lademacher & Groenveld, *Krieg und Kultur*; Dane, *1648. Vrede van Munster*; Van As e.a., *Vrede, vrijheid, vaderland*.
87 *Mare liberum, sive de iure quod Batavis competit ad Indicana commercia dissertatio* (Leiden, 1609) was een afzonderlijk gepubliceerd hoofdstuk van De Groots traktaat over het buitrecht, *De jure praedae*, dat eerst in 1868 werd gepubliceerd. Het werd vertaald als *Vrye Zeevaert* (Leiden, 1614). Roelofsen, 'Grotius'; Butler, 'Grotius and the Law of the Sea'; Janssen, 'Bellum iustum'.

88 McNeil Kettering, *Gerard ter Borch*; Tümpel, 'Ter Borchs schilderij'. Het schilderij hangt in de National Gallery, Londen. Het vredestraktaat wordt bewaard in het Algemeen Rijksarchief, Den Haag.
89 Smits-Veldt, 'Friedensfeiern'; Schuffel e.a., 'Festzüge'; Spies, 'De "Maetzang" van Van Campen', p. 232.
90 Descartes, *Oeuvres*, V (1974), p. 457-459, 616-627 (tekst); XI (1967), p. 661.
91 Van Deursen, 'De actualiteit van het verleden'.
92 Schilling, 'Profil'.
93 Schilling, 'Confessional Europe'.
94 Mörke, 'Konfessionalisierung'. Vanuit een andere gezichtshoek: Groenveld, *Huisgenoten des geloofs* (die Mörke ignoreert). Zie verder hoofdstuk 6.
95 Den Boer, *Europa*, p. 57-59; *1648, la Paix de Westphalie*.
96 Van Aitzema, *Saken van staet*, 1657-1671, dl VI, p. 564.
97 Vgl. Israel, *The Dutch Republic*, p. 596-609.
98 Kluiver, *De souvereine en independente staat Zeeland*, p. 100-114, 157-225.
99 Den Heijer, *De geschiedenis van de WIC*, p. 53.
100 Hart, *Geschrift en getal*, p. 323-324; vgl. Goslinga, *The Dutch in the Caribbean*, p. 509.
101 Roos, *Zeeuwen en de Westindische Compagnie*; Den Heijer, *De geschiedenis van de WIC*, p. 21-28. Zie ook Boxer, *The Dutch in Brazil*.
102 Groenveld & Leeuwenberg, *De Unie van Utrecht*, p. 33.
103 Faber & De Bruin, 'Tegen de vrede'.
104 Zie ook Frijhoff & Moorman van Kappen, *Les Pays-Bas et la France*.
105 Vgl. Teellinck, *Vrede Predicatie*, p. 38-40.
106 *Heilsame en Onpartijdige Raat*, 1644.
107 Vgl. Blok, 'De Nederlandsche vlugschriften'.
108 *Munsters praetie*, 1646.
112 Erasmus, *Opera omnia*, II, 8 (Amsterdam, 1969 e.v.), p. 36-42.
113 Mout, 'Het Bataafse oor'.
109 *Frans Praetie*, 1646, fol. B2 recto.
110 Ibid., fol. B3 verso.
111 Ibid., fol. C2 verso.
114 Van Deursen, 'De actualiteit van het verleden'.
115 *Montstopping*, 1647, fol. A2 recto.
116 Teellinck, *Grondigh Bewys*, p. 158. Avontroot was in Spanje echter tevens politiek actief. Zie *NNBW*, I, kol. 200-201.
117 Teellinck, *Grondigh Bewys*, p. 163.
118 *Resolutie van de provintie van Zeelandt*, 1648; zie ook *Vriendelicke Aen-sprake van de Zeeuwen*, 1648.
119 Kluiver, *De souvereine en independente staat Zeeland*, p. 220.
120 Teellinck, *Vrede-Predicatie*; Costerus, *Nederlands vloek*.
121 Schenkeveld-van der Dussen, 'Regen'; Schenkeveld-van der Dussen, *Met en zonder lauwerkrans*, p. 252-258, citaat p. 256; Van Gemert, 'Vijf vrouwen', p. 8.
122 Christ, *De Brabantsche Saecke*; Van Ham, *Noord-Brabant*.
123 *Remonstrantie der Predikanten van Utrecht*, 1647.
124 *Openhertige en Trouhertige Requeste*, 1648.
125 Abels & Wouters, *Acta Conventus*.
126 Rooijakkers, *Rituele repertoires*, p. 127-132; Wouters, 'De vrede'.
127 Teellinck, *Grondigh Bewys*, p. 108, 167.
128 Van der Bijl, *Idee en interest*, p. 166-182.
129 Teellinck, *Aenspraeck*, 1650 (4 drukken in Gruys & Bos, *t'Gulde laer 1650*, p. 114-115, nr. 581-584). Dit geschrift vormt de afzonderlijke uitgave van Maximiliaans opdracht aan de prins in de herdruk van Willem Teellincks boekje *Den politycken Christen*, 1650. Zie voor deze geschriften en de discussie erover ook: Uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje*, p. 68-73; Brienen, 'Maximiliaen Teellinck', p. 75-79; Van der Bijl, *Idee en interest*, p. 7; idem, 'Pieter de la Court', p. 69-70; Bisschop, *Sions vorst en volk*, p. 219-220.
130 Maximiliaan Teellinck, die uit een regentenfamilie kwam, wordt door een tegenstander zelf hoofdparticipant (dus grootaandeelhouder) van de WIC genoemd; Brienen, 'Maximiliaen Teellinck', p. 78.
131 Uit den Bogaard, *De gereformeerden en Oranje*, p. 56-63.
132 Zie voor het begrip 'goede Reformatie': Teellinck, *Vrede Predicatie*, p. 53-55.
133 Uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje*, p. 82-85 (citaten naar L. van Aitzema, *Herstelde Leeuw*). Zie voor Ierland ook Teellinck, *Grondigh Bewys*, p. 174-176.
134 Boogman, *Van spel en spelers*, p. XIII en 216, maakt de gewestelijke verscheidenheid tot grondslag van het cultuurmodel.
135 De Laet, *Republyke*, 1652.
136 Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting', p. 435.

137 Deze paragraaf herneemt een deel van Frijhoff, ‘Nederlandse cultuur’.
138 Frijhoff, *Wegen*.
139 Durantini, *The Child*; Schama, *Embarrassment*; contra: Dekker & Groenendijk, ‘The Republic of God’; Dekker, ‘Message et réalité’.
140 Kruithof, *Zonde en deugd*; Roberts, *Through the keyhole*; Dekker, *Uit de schaduw*; Groenveld, Dekker & Willemse, *Wezen en boefjes*.
141 Kooijmans, *Vriendschap*.
142 De Jongh, *Portretten*; Haks, *Huwelijk*; Groenendijk, *De Nadere Reformatie*; Leuker, *De last*; Blussé, *Bitters bruid*; Damsma, *Familieband*.
143 Frijhoff, ‘Liefde in Holland’; Hekma & Roodenburg, *Soete minne*; Bremmer, *Van Sappho*.
144 Gijswijt-Hofstra & Frijhoff, *Nederland betoverd*; De Blécourt, *Termen van toverij*; Waardt, *Toverij en samenleving*.
145 De Blécourt e.a., *Grenzen van genezing*; Gijswijt-Hofstra e.a., *Illness*. Overzicht bij Huisman, ‘Medecine and health care’.
146 Dibbits, *Vertrouwd bezit*; Kamermans, *Materiële cultuur*.
147 Kooij, *Mythen van de groene ruimte*, p. 16.
148 Regin, *Traders*, p. 141-160, neemt 1650 eveneens als ijkpunt maar ziet voor Amsterdam vooral continuïteit.
149 Zie over de noties ‘natie’ en ‘vaderland’: Groenveld, ‘Nation’.
150 Frijhoff, *Wegen*, p. 743.
151 Van Beek, ‘Nederlandse gedichten’.
152 Ligtenberg, *Usselinx*.
153 Voor de filosofie is dit gesuggereerd door Wielema, ‘De nalatenschap’.
154 Vondel, *Lof der Zeevaart*, in: Spies, *Twee zeevaart-gedichten*, I, p. 26.
155 Hay, *Europe*; Chabod, *Der Europagedanke*; Den Boer, *Europa*.
156 Spies & Wiskerke, ‘Nederlandse dichters’.
157 Darling, ‘Rethinking Europe’.
158 Nebenzahl, Der Kolumbus-Atlas.
159 Voor een brede benadering, zie Balthazar e.a., *De Gouden Delta*.
160 Press, ‘Die Niederlande’, p. 323, 328.
161 Guicciardini, *Descrittione*, 1567.
162 Roegiers & Van der Herten, *Eenheid op papier*, p. 58-83, hier p. 70.
163 Zie ook Andriessen, *Samenhorigheidsbesef*.
164 Van der Heijden, *Nieut Kaert boeck*, p. 3-4.
165 Roegiers & Van der Herten, *Eenheid op papier*, p. 82-83, en afb. 36 (exemplaar van 1633).
166 Van Kessel, ‘Van Fiandra naar Olanda’.
167 Van der Wal, *De moedertaal*, p. 30.
168 Slichtenhorst, *Geldersse Geschiedenissen*, p. 23; Van der Wal, *De moedertaal*, p. 32.
169 Koch, ‘Tussen Saksen en Hollanders’; Heeroma, ‘De taalgeschiedenis’.
170 Geciteerd door Meijer Drees, ‘Op reis met Jacob Cats’, p. 92.
171 Lucassen, ‘Poepen’; Dekker, *Lachen*, p. 146-147. Zie voor de migratie Lucassen, *Naar de kusten*; Lucassen & Penninx, *Nieuwkomers*; voor Utrecht: Rommes, ‘Duitse immigratie’; idem, ‘Lutherse immigranten’.
172 Pomian, *Europa*.
173 Bots & Waquet, *La République des Lettres*.
174 Montandon, *Savoir-vivre*.
175 Huizinga, ‘Hugo de Groot’, p. 1; idem, *Nederland's beschaving*, 1976, p. 155.
176 Spies, ‘Van mythes en meningen’; Grijzenhout & Van Veen, *De Gouden Eeuw*; Wiskerke, *De waardering*; Spies, ‘Van “vaderlandsch gevoel” tot Europees perspectief’.
177 Huizinga, ‘Nederland's beschaving’ [1941], in: *Verzamelde werken*, II, 1948, p. 414-415.
178 Davids e.a., *De Nederlandse geschiedenis*; Davids & Lucassen, *A Miracle Mirrored*.
179 Davids e.a., *De Republiek tussen zee en vasteland*; Roding & Heerma van Voss, *The North Sea*.
180 Huizinga, *Nederland's beschaving*, 1976 (heruitg. 1998).
181 Van der Lem, *Het Eeuwige verbeeld*.
182 Huizinga, *Die Mittlerstellung*.
183 Van Deursen, ‘Cultuurgeschiedenis’, p. 206; Breuker, *Friese cultuur*.
184 Schama, *Embarrassment*.
185 Een bijna karikaturale versie van de these dat geldelijk gewin de motor van heel de culturele ontwikkeling zou zijn, geeft Méchoulan, *Amsterdam*.
186 Schama, *Embarrassment*, p. 67-68.
187 Ibid., p. 380; vgl. Van Ginkel, *Notities*, p. 43-72.
188 Israel, *The Dutch Republic*.
189 Schwartz, ‘Art in history’, p. 8-9.
190 Judith Verberne bereidt een dissertatie over de Bentveughels als sociaal-culturele groep voor.

Pieter Nolpe, IJsvermaak (Januari).

2 Staatsbestel en bestuurscultuur

Europa: verschuivend evenwicht

In 1648 was, zo dacht men, onherroepelijk een nieuw tijdperk van internationale vrede aangebroken. Men moest zich daar opnieuw op instellen. Een nieuwe horizon opende zich. Het Europese blikveld van de Nederlanders verschoof van Oost naar West, en van Zuid naar Noord: niet langer Spanje en het Duitse Rijk, maar Engeland en Frankrijk werden de spil waarom hun beeld van politiek Europa ging draaien. Wie in de oorlogsjaren was opgegroeid, had zijn oren nog vol van het nieuws uit Centraal-Europa, maar nu traden Frankrijk en Engeland steeds meer op de voorgrond. Parijs was weliswaar al enkele eeuwen een veelzijdige metropool waar ook de Nederlanders vaak en graag kwamen, maar Frankrijks strijd om de culturele hegemonie in Europa was in 1650 zeker nog niet beslist en de Franse taal had nog niet de status van wereldtaal voor de beschaafde elites verworven die ze een halve eeuw later zou bezitten.[1] Voor Engeland gold eigenlijk hetzelfde. Het maakte een soortgelijk internationaal ontwikkelingsproces door als de Republiek. Versailles was in 1650 nog niet meer dan een klein jachtpaviljoen, Londen een wirwar van middeleeuwse straatjes met houten huisjes waarmee eerst door de grote brand van 1666 schoon schip werd gemaakt. Maar de politieke, economische en culturele hegemonie van de bundeling van Noordwest-Europese landen, waartoe ook Nederland behoorde, diende zich in 1650 al aan voor wie de tekenen wist te interpreteren.

Nieuws

Zulke tekenen vinden we thans nog terug in de nieuwstijdingen uit die jaren. De *Hollantsche Mercurius* is een van de eerste bladen die het binnen- en buitenlandse nieuws van maand tot maand presenteren. Zonder veel systematiek, maar alert op de nieuwswaarde, somt het blad op wat de lezer in januari 1650 en de maanden daarna bezig hield. De vrede heeft, zoveel is duidelijk, het zwaartepunt van de berichtgeving verlegd. Tot 1648 gingen de nieuwstijdingen en pamfletten in hoofdzaak over de oorlog in het Duitse Rijk en zijn gevolgen voor Europa. Ook in de zuidelijke Nederlanden lag daar het zwaartepunt van de nieuwsvoorziening.[2] De *Mercurius* van 1650 legt daarentegen een nieuw en sterk accent op de ontwikkelingen in Frankrijk en Engeland. Ook in dat opzicht is 1650 een tijd van heroriëntering, ja van breuk. De Spaanse Nederlanden vormen geen bedreiging meer. Men kan er weer vrij naartoe of erdoorheen reizen, en wie naar Frankrijk wil hoeft zich niet meer aan de gevaren van de zee en van de kaapvaart bloot te stellen. Alleen in Duitsland doet de

nasleep van de oorlog zich nog voelen zolang de Fransen er vijftig sterkten, forten en vestingen blijven bezetten en Zweden er zijn troepen paraat houdt.

Het verre Italië is in de *Mercurius* vooral goed voor wat *faits divers*, die duidelijk maken hoe exotisch de Italiaanse samenleving voor de Nederlanders, en meer in het algemeen in Noordwest-Europese ogen, intussen is geworden - misschien met uitzondering van Venetië, de 'andere' grote Republiek van Europa waarvan de staatsstructuur voor de Nederlanders een model was en bleef.[3] Een uitbarsting van de Vesuvius brengt de Napolitanen tot hun vertrouwde en probate processie met de relieken van de heilige Januarius. Naar oud gebruik wast de paus op Witte Donderdag in het Drievuldigheidshospitaal te Rome de voeten van vele pelgrims, aan wie hij vervolgens gouden en zilveren penningen ten geschenke geeft. Een opstand van de galeislaven te Civitavecchia, ook in de kerkelijke staat, wordt streng gestraft: twee worden er gevierendeeld, bij elf worden neus en oren afgesneden. De Maltezer ridders gijzelen schepen uit Amsterdam en Hoorn op de Middellandse Zee, omdat de Staten-Generaal er weinig haast mee maken hun de bij de Reformatie geconfisqueerde goederen van hun middeleeuwse commanderijen terug te geven. Nu de vrede getekend is hebben ze daar, stellen de Maltezers, immers weer recht op!

Nog andere *faits divers* worden genoemd, dichter bij huis. Zo worden in juni in Aken de relieken getoond die Karel de Grote daar had bijeengebracht: Maria's geboortekleed, het 'windelken' (de geboortewindselen) van het kind Jezus, het met bloed bevlekte laken van de Heiland aan het Kruis, en de bloedige doek waarin het lichaam van de onthoofde Jan de Doper had gelegen. Belangrijker was dat op 22 juli in Amsterdam de retourvloot uit Oost-Indië aankwam. Velen keken naar die gebeurtenis uit, en de beurs was in staat van heftige opwinding. De negen retourschepen waren volgeladen met specerijen, stoffen en andere kostbare goederen. Ze waren ruim zes maanden eerder uit Batavia vertrokken, maar het schip De Diamant had de peper onderweg moeten lozen omdat er olie in was gelopen en de lading was gaan broeien. De vlootvoogd rapporteerde over de goede staat van Indië, over de 'onheilen van 't vernuftig China', de vriendschap van Japan, en een aardbeving; ook was op het eiland Zelor het zoontje van het hoofd van de Nederlandse vestiging gedood, naast tal van inlanders, 'zijnde dit alles een rechtvaardige boetprediking Gods'.

Engeland

Maar de landen die echt meetelden lagen dichterbij. Dat was op de eerste plaats Engeland. Daar had zojuist een revolutie plaatsgevonden. Koning Karel I van Engeland, de schoonvader van de jonge stadhouder Willem II, was op 30 januari (9 februari nieuwe stijl) 1649 terechtgesteld na een schijnproces op initiatief van Cromwell, de nieuwe machthebber in de puriteinse republiek, en zijn rompparlement. De koningsmoord had ook in de Republiek een geweldige indruk gemaakt. Alleen al in het jaar 1649 waren minstens 214 pamfletten verschenen die daar op de een of andere manier mee te maken hadden.[4] Een gezantschap uit de Republiek waarbij mr. Adriaen Pauw, oud-onderhandelaar bij de Vrede van Munster, samen met de Nederlandse gezant te Londen, de 88-jarige Goesenaar Albert Joachimi, voor het leven van de koning hadden gepleit, had niets geholpen. Cromwell begon nu op wrede wijze de katholieke Ieren te onderwerpen. Op 12 september 1649 werden

garnizoen en bevolking van Drogheda uitgemoord, twee maanden later volgde de slachting van Wex-

ford. De Staten van Holland, op de republikeinse toer en beducht voor moeilijkheden met Engeland, verboden in januari op straffe van 500 gulden de verspreiding van een traktaat ter verdediging van de omgebrachte koning.[5] Terwijl het Engelse Parlement de kroonjuwelen en -domeinen versjacherde en St.-Paul's kathedraal tot een ‘paardenstal’ maakte, kozen de Schotten de jonge kroonprins Karel tot koning en organiseerde prins Rupert het verzet. De invloedrijke Leidse hoogleraar Claude Saumaise, een coryfee van de internationale Republiek der Letteren, steunde Karel II met zijn *Defensio regia pro Carolo* I (1649), in 1650 op 's konings kosten vertaald als *Koninklycke verdediging voor Karel de* I. en meermaals herdrukt.[6] Koning Karel I werd zelf als een martelaar vereerd; zijn bespiegelingen over de burgeroorlog die kort na zijn terechtstelling onder de titel *Eikon basilike* (Het koningsbeeld) met een gefingeerd Haags adres werden gepubliceerd, droegen krachtig bij tot zijn roep van heiligheid.[7]

In februari 1650 stak de jonge Karel over naar Frankrijk. Hij vestigde zich voorlopig in Breda, een bezitting van de Oranjes, waar hij met de Schotten onderhandelde en nieuwe ambtenaren benoemde voor na zijn terugkeer. In de Republiek trof hij trouwens een heel legertje vluchtelingen die al eerder het zekere voor het onzekere hadden gekozen. In juni vertrok hij uit slot Honselaarsdijk (bij Naaldwijk), ook Oranjebezit, weer naar zijn Schotse erfland, waar hij op Nieuwjaarsdag 1651 werd gekroond. Intussen was in Den Haag de gezant van het Engelse parlement bij de Staten-Generaal, dr. Isaac Doreslaer (overigens een zoon van een rechtzinnig predikant te Enkhuizen), door Schotse royalisten doodgeschoten. De Republiek werd heen en weer getrokken tussen loyaliteit aan de vermoorde schoonvader van de stadhouder en het verlangen om de nieuwe calvinistische machthebbers niet onnodig voor het hoofd te stoten. In 1650 werd dan ook een verbod uitgevaardigd op alle uitgaven waarin commentaar werd geleverd op buitenlandse machthebbers. Veel haalde het niet uit. De Engelse drukker Samuel Browne werd veroordeeld tot verbanning uit Den Haag, maar bleef gewoon doorwerken en opruien.[8]

In Schotland zelf was op 21 mei 1650, na de nederlaag van het royalistische leger, graaf Montrose te Edinburgh opgehangen wegens verraad aan de republikeinse zaak. Zijn laatste woorden werden zorgvuldig door de *Mercurius* geboekstaafd: ‘de overleden koning leefde als een heilige, en stierf als een martelaar, en ik bid dat ik hem hierin mag volgen’.[9] De geïnteresseerde burger kon ze in de pamfletten nalezen.[10] Het ‘nieuw engagement’ van trouw aan de republiek (de *Engagement Act*), dat het Engelse parlement al op 2 januari door iedere mannelijke volwassene wilde laten ondertekenen, deed de aanhangers van de koning uit Londen vluchten. Ook de buitenlandse gezanten vertrokken. Alleen de stokoude gezant van de Republiek Albert Joachimi mocht nog even blijven; ook hij moest aan het eind van het jaar echter naar het vaderland terug. Zijn leeftijd weerhield de Staten-Generaal er in november 1651 overigens niet van om hem - intussen de 90 gepasseerd - opnieuw tot ordinaris ambassadeur te Londen te benoemen; eerst een half jaar later werden zijn hoge ouderdom en zwakke gezondheid als excuus geaccepteerd. Elders kwam het al gauw tot represailles tegen de Engelsen: in juni werd bijvoorbeeld de Engelse ambassadeur in Madrid vermoord. Al deze gebeurtenissen waren in de Republiek gedurende het jaar 1650 goed voor een tiental pamfletten op een totale productie van 197 vlugschriften.[11]

Frankrijk

Het andere land dat de horizon van de Nederlanders in de aanvang van 1650 beheerste, was Frankrijk.[12] In feite was Frankrijk al decennia lang Nederlands voornaamste bondgenoot. ‘Liever Frans dan Prins’, was het devies van de staatsgezinden. Dat liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Frankrijk cultiveerde die alliantie zorgvuldig, niet alleen langs politieke weg, maar ook met inzet van sociale en culturele middelen. Een daarvan speelde handig in op het standsgevoel van de Noord-Nederlandse regenten. Velen onder hen waren eerst sinds kort via handel of ambtenarij tot de hoogste regeringsfuncties en tot maatschappelijk aanzien opgeklommen. Maar omdat ze burgers bleven, werden ze door hun buitenlandse collega's wat neerbuigend bejegend. In de Republiek was geen soevereine vorst meer die adeldom kon verlenen, terwijl de adel juist zo'n grote symbolische rol speelde in de sociale organisatie van Europa's vroegmoderne samenlevingen. In andere landen werden verdienstelijke ambtenaren de een na de ander in de adelstand verheven - in Nederland moesten ze het doen met een surrogaat daarvan: een aristocratische leefwijze, zonder de bijbehorende rechten en voorrechten. Nederlandse regenten en oud-diplomaten pronkten dan ook graag met de Franse orde van Sint-Michiel, die ‘echte’ adeldom meebracht. Wanneer hem dat uitkwam strooide de Franse koning even kwistig met de riddertitel als de Engelse, de Deense of de Zweedse koning en de Duitse keizer met die van baron. Dat ging hem des te makkelijker af, daar hij op gezette tijden zijn oude aanspraken als soeverein over de Nederlandse gewesten in herinnering bracht.

Frankrijk was vooral het land dat steeds meer richting gaf aan de cultuur van de Nederlandse elite. Voor de Europese cultuur werd Frankrijk geleidelijk aan de toonaangevende natie. De gewoonte van jongelieden uit adel, patriciaat en gezeten burgerij om op ‘grote’ of ‘kleine tour’ te gaan, veroorlooft ons dat culturele leerproces heel letterlijk te nemen.[13] Na voltooiing van hun studie maakten ze, vaak na een korte omweg over Londen en Oxford, een langdurige rondreis door Frankrijk en zo mogelijk ook Italië, tot Rome en Napels toe, om de taal te leren, vreemde streken te zien, afwijkende gewoonten te leren kennen en beroemde mannen op te zoeken. De protestanten onder hen ontdekten er het katholicisme, de katholieken werden er gesterkt in hun religieuze cultuur. Na een pijlsnelle promotie in de rechten of medicijnen, een simpele formaliteit mits men een studiebewijs en de nodige florijnen op zak had, maakten ze zich enkele maanden tot enkele jaren lang de etiquette van de beschaafde klassen eigen en leerden de rituelen van de hoofse ‘civiliteit’ en de hofcultuur: converseren, paardrijden, dansen, luitspelen, en andere noodzakelijke, nuttige of recreatieve bezigheden.[14] Zo ging Johan de Witt, twintig jaar oud, na zijn Leidse studie in de rechten in het najaar van 1645 met zijn broer Cornelis op *grand tour*. Na zijn promotie aan de vooravond van kerstmis 1645 te Angers leerde hij in de eerste weken van 1646 dansen en schermen in die stad, waarvan klimaat, wijn, en tongval de allerbeste reputatie hadden. Vervolgens begon hij een rondreis door Frankrijk en Engeland, die meer dan een jaar zou duren.[15] Zoals gebruikelijk trouwde hij vrijwel onmiddellijk na zijn terugkeer en begon vanaf dat moment ook zijn publieke leven. De *grand tour* was voor de welgestelden een overgangsrite naar de volwassenheid.

In 1650 werd Frankrijk echter verscheurd door de ‘Fronde’, een heftig, al sinds 1648 slepend conflict, bijna een burgeroorlog, waarbij de verdedigers van de absolute monarchie

tegenover de aanhangers van een beperkte koninklijke macht waren komen te staan. Laatstgenoemden moeten overigens beslist niet zonder meer als democraten worden beschouwd. Hun factie was in feite een monsterverbond van juristen, burgers en intellectuelen die een beperkte soevereiniteit of een federatieve staatsopvatting voorstonden, van prinsen met machtshonger, van kuipende hovelingen en avonturiers. De jonge koning Lodewijk XIV en zijn eerste minister, de lekenkardinaal Mazarin die ook nog eens de minnaar van de koningin-moeder en regentes Anna van Oostenrijk was, waren daarbij in conflict geraakt met het Parlement (hooggerechtshof) van Parijs en andere hoge raden en gerechtshoven. Deze waren een coalitie aangegaan met een aantal invloedrijke leden van de hoge adel en hun cliëntèle, zoals de broer van de koning, Gaston d'Orléans, diens achterneven en -nicht, de prinsen van Condé en Conti en de hertogin van Longueville, alsmede maarschalk Turenne. Uit die hoge adel was trouwens ook de familie Bourbon zelf voortgekomen, net als in de Nederlanden prins Willem I van Oranje, die in 1575 met een Bourbon was getrouwd. De koning kon rekenen op de steun van wat zijn tegenstanders het 'gepeupel' van Parijs noemden: het gewone volk bleef hem trouw. Hij beschuldigde de prinsen er nu van een rijk binnen zijn rijk te willen stichten en de vorst naar de kroon te steken. Inderdaad kunnen we de Franse Fronde zien als een van de laatste pogingen tot verzet van de oude, over rivaliserende clans verdeelde hoge adel tegen de hiërarchische machtsopvatting van het absolutisme die hen definitief aan het centraal koninklijk gezag ondergeschikt zou maken.[16] De hertogin van Longueville vluchtte vervolgens op een Hollands schip uit Dieppe naar Rotterdam, en voegde zich vandaar bij Turenne in Maastricht. Intussen maakte de Franse koning een rondreis door zijn land om zijn gezag te versterken. Omdat Frankrijk vanouds de trouwe bondgenoot van de Republiek tegen Spanje was geweest, moesten de Franse troebelen ook in Nederland wel de nodige ophef maken. We zien dat aan de vloed van pamfletten die in de Republiek over de Fronde verscheen: 21 vlugschriften op het totaal van 197 dat in 1650 in de Republiek werd gepubliceerd.[17] In november meldt de *Mercurius* trouwens zelf de verschijning van een fameus spotdicht op Mazarin.

De prins voor Amsterdam

Vanaf mei 1650 werd de *Mercurius* geleidelijk overheerst door het binnenlandse nieuws. Een van de helden van de Zilvervloot, vice-admiraal Witte Cornelisz. de With, die in 1647 als bevelhebber van een eskader naar Brazilië was gegaan, keerde toen eigenmachtig terug. De problemen met Brazilië - het noordoostelijke kustgebied rond Olinda en Recife (Mauritsstadt), door de WIC in 1630 op de Portugezen veroverd maar nu opnieuw in gevaar - stonden hoog op de politieke agenda. Ze vullen een flink deel van de schotschriften uit die jaren. De Compagnie zou de kolonie verwaarlozen, de Staten-Generaal zouden de Compagnie onvoldoende militaire steun bieden, en zoals steeds zouden sommigen royaal hun zakken vullen.[18] Stadhouder Willem II, die de admiraalsfunctie bekleedde, liet Witte de With arresteren en op de Gevangenpoort vastzetten, maar al spoedig moest hij hem weer vrijlaten. Vanaf dat moment zou de stadhouder een steeds dominanter rol in het nieuws spelen.

Was 1648 het jaar van de Vrede van Munster en de onafhankelijkheid, 1650 is bekend gebleven als het jaar van de gemankeerde machtsgreep van de prins, van zijn mislukte aan-

Anoniem, Gezicht op Amsterdam vanaf de Amstel, 1654.

slag op Amsterdam en van de strijd om de macht in heel het land. Het jaar waarin de soevereiniteit over de Republiek op het spel stond en de Republiek zelf van staatsvorm dreigde te veranderen. Het jaar waarin, dank zij de plotselinge dood van de stadhouder, de gefrustreerde regenten van de staatsgezinde partij de gelegenheid konden aangrijpen - en dat ook gretig deden - om de stadhouderlijke functie voorlopig tussen haakjes te zetten. Kortom, een keerpunt in de politieke cultuur van de Republiek, zoals die jaren ook een keerpunt in de belevingswereld van de burger en, zoals we nog zullen zien, in enkele van de basiskenmerken van de Noord-Nederlandse samenleving waren. Hoewel de gebeurtenissen zich in Holland afspeelden, vonden ze in het hele land diepe weerklank. Maar de noordelijke gewesten volgden hun eigen koers. Van eenheid was zeker nog geen sprake.

De reeds langer latente strijd tussen de staatsgezinden en de jonge, ambitieuze stadhouder Willem II bereikte begin juni 1650 een hoogtepunt, toen de prins zich er sterk voor maakte om de ingehuurde compagnieën van het landleger, door de zojuist gesloten vrede overtollig geworden, als staand leger te behouden. Begin oktober 1649 hadden de Staten van Holland tegen het advies van de Raad van State in al besloten de vreemde compagnieën van 70 naar 50 man te reduceren. Willem II reageerde onmiddellijk heel fel. Na een gesprek met hem noteerde zijn neef Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, al op 18/28 oktober in zijn dagboek dat de Staten-Generaal Holland tot rede moesten brengen, of dat anders acht à negen van zijn politieke tegenstanders onder de regenten gegijzeld moesten worden.[19] Hoezeer politieke en religieuze motieven nog door elkaar liepen, blijkt wel uit een opmerking van Willem II: ‘een predikant van Amsterdam had hem gesproken en gezegd, wij hebben de gemeente in de hand, zullen lustig prediken, wij moeten de arminianen (dat wil zeggen de remonstranten, de vrijzinnigen) wegjagen, die schelmen willen de religie veranderen en ons aan de Spanjaard overgeven’.[20] De vrede mocht dan gesloten zijn, de oorlog blijkt hier nog niet echt verwerkt. Ook hofpredikant Johannes Goethals hamerde erop dat de regenten ‘arminianen zijn en vijanden van de religie en het vaderland’.[21] De Hollandse stadhouder startte daarop een propagandacampagne met pamfletten waarin de gevaren van de regentenpolitiek breed werden uitgemeten: Amsterdam zou een geheim verbond met Engeland hebben gesloten voor militaire steun. Tegelijk smeedde Willem plannen om in de Hollandse steden de wet te verzetten. Daarin werd hij nog eens gesterkt door een astrologische zekerheid, namelijk de conjunctie van de maan en de planeten Mars en Saturnus die in maart of april 1650 zou plaatsvinden, ‘hetwelk verandering van regering beduidt’.[22]

Op de achtergrond speelde natuurlijk een veel crucialer vraag, namelijk of de stadhouder, die als legeraanvoerder de eenheid van het land boven de gewesten uit belichaamde, een doorslaggevende rol mocht spelen in de buitenlandse politiek, of dat het gewestelijk 'particularisme' zou zegevieren. Moest, met andere woorden, de losse statenbond waartoe de gewesten zich op 29 januari 1579 in de verbondsakte van de Unie van Utrecht hadden verplicht, evolueren tot een wat strakker samengehouden bondsstaat en op termijn wellicht tot een eenheidsstaat? En dan natuurlijk in de vorm van de monarchie, in toenmalig Europa ogenschijnlijk de beste garantie voor staatkundige eenheid? Willem II was zich in elk geval van de inzet bewust: 'gelukt het niet', zei hij tot zijn neef Willem Frederik, 'ik ben mijn goed kwijt en leven, want krijgen ze mij, zij zullen mij de kop afhouwen en het goed confisqueren' - zoals aan het begin van dat jaar met zijn schoonvader Karel I was gebeurd.[23] Willem II's *Draufgängerei*, gekoppeld aan zijn nauw verhulde wens tot martelaarschap, was echter volstrekt inadequaat in de Noord-Nederlandse context. Willem Frederik zag dat goed in: 'Zijne Hoogheid kan Holland niet licht winnen, want al beneficieert hij de lieden, als ze het weg hebben, vragen ze er niet naar [...]. Hij kan nooit goed doen, niet winnen, en met hardigheid nog weiniger. Hij moet ze (de regenten) meer zien, spreken, eten met haar, en ze caresseren (over de bol strijken), zo zal het wel wezen, betalen zijn schulden, leven wel, hetwelk de gemeente zeer hoog heeft'.[24] Die treffende diagnose van de meer egalitaire sociale cultuur van het vaderland was bij Willem II aan dovemansoren gericht.

Gedenk Loevestein

Maar ook de tegenpartij had haar compromisloze leiders. Gestuwd door Amsterdam met haar 'Bickerse Ligue', de factie rond de machtige regenten Andries (1586-1652) en Cornelis Bicker (1592-1654), leiders van de libertijnen en steunpilaren van de Amsterdamse handel, kantte Holland zich fel tegen elke vorm van machtsconcentratie bij de prins. Op grond van een resolutie van 5 juni 1650 gingen afgevaardigden van de Staten-Generaal daarop, onder leiding van de prins zelf, de stemhebbende steden van Holland langs om ze tot diens standpunt over te halen. Maar deze 'bezending' leverde vrijwel geen tastbaar resultaat op. Integendeel, de ergernis over de soevereiniteitsambities van de prins groeide met de dag. Daarop besloot Willem II zijn machtsgreep uit te voeren. Op 30 juli liet hij in Den Haag zes vooraanstaande tegenstanders arresteren en op slot Loevestein gevangen zetten. Het waren burgemeesters en pensionarissen van recalcitrante steden (Dordrecht, Haarlem, Delft, Hoorn, Medemblik).[25] Onder hen Jacob de Witt, burgemeester van Dordrecht, de vader van de nog jonge Johan en Cornelis.[26] Zij zouden een onuitwisbare wrok overhouden aan deze flagrante inbreuk op de staatsvorm van de Republiek. 'Gedenk Loevestein' - de spreuk die Jacob de Witt zijn kinderen volgens de overlevering iedere ochtend voorhield - zou nog decennialang het staatsgezinde wachtwoord tegen elke stadhouderlijke pretentie blijven.

Tegelijkertijd trachtte de prins Amsterdam te intimideren door een aanslag op de stad. In de nacht van 30 juli werd daartoe een troepenmacht van tienduizend man uit de verschillende gewesten bij Amsterdam samengebracht. De aanslag mislukte echter omdat de stad, gewaarschuwd door de Hamburger postrijder die de ruiterij van de prins op de Gooise hei had bespeurd, zich tijdig in staat van tegenweer kon stellen. Het gerucht ging dat Amsterdamse kooplieden al drie weken eerder uit het buitenland van het voornemen

tot de aanslag hadden gehoord, maar dit toen als oorlogspropaganda hadden afgedaan. De tegenstanders van de Bickers, verenigd in de factie-Oetgens, wisten nu door behendig tegenspel van de situatie te profiteren. Reeds op 3 augustus bereikten ze een compromis tussen Amsterdam en de prins, waarbij een beleg van de stad werd vermeden. De Bickers werden gedwongen af te treden, waarna Amsterdam beloofde de verlangens van de prins over de legersterkte te ondersteunen.[27] De gevangenen van Loevestein werden vrijgelaten, maar pas toen ze hun ambt hadden neergelegd. Het regende spotdichten en schotschriften. Andries Bicker werd zelfs verweten dat hij zich tot soeverein van het land wilde opwerpen en zijn zoon tot graaf van Holland doen verheffen.[28] De campagne tegen de Bickers was zo venijnig dat het Hof van Holland verscheidene pamfletten verbood (zie p. 266).[29] Al gauw luwde de commotie weer. Wel bouwde Amsterdam twee houten blokhuizen aan de Amstel om zich tegen een nieuwe aanval te verzekeren - maar al in 1654 werden ze weer afgebroken. Desondanks bleef '1650' een cruciale datum voor de geschiedenis van de stad. In 1655 verplaatste de Amsterdamse vroedschap de traditionele septemberkermis zelfs naar de eerste week van augustus om - net als Leiden met de herdenking van het ontzet van 1574 jaarlijks op 3 oktober deed - de overwinning op de prinselijke tirannie tot in lengte van dagen in het geheugen van het volk gegrift te houden. De provocerende parallellie tussen de Spaanse tiran en de prins zal weinigen zijn ontgaan.

Waren Amsterdam en de 'ware vrijheid' dus het slachtoffer geworden van machtsmisbruik van de prins? Of was de prins juist degene die de eenheid en vrijheid van het land had proberen te redden? Een te grote machtsconcentratie in Holland, en meer in het bijzonder in Amsterdam, hield immers het risico in dat de Unie uiteen zou vallen. Er is wel wat te zeggen voor enige rehabilitatie van de prins. Ondanks zijn autocratische optreden had hij nu een afdoende tegenzet gedaan tegen de centrifugale neigingen van de staatsgezinde partij, die de eenheid van de gewesten eigenlijk alleen in zaken van oorlog nuttig achtte.[30] Nederland was beslist nog geen politieke eenheid, Holland stond nog niet model voor Nederland, Amsterdam had alleen in de buitenlandse politiek het overwicht maar zeker niet bij verwikkelingen binnen het gewest en nog minder binnen de Unie. De politieke cultuur van het land stond ook nog heel ver af van het verantwoordelijkheidsgevoel voor de eenheid van de staat, dat de ministers van de grote monarchieën bezielde.

Nog vóór het eind van het jaar namen de gebeurtenissen echter nogmaals een onverwachte wending. Op 6 november stierf de prins, 24 jaar oud, na behoorlijk geklisteerd en adergelaten te zijn, aan de kinderpokken die hij een week eerder op de Gelderse Landdag had opgelopen. 'Nooit blijder maar in tachtig jaar', schreef een onbekende tegenstander van de prins op een briefje dat hij te Amsterdam in het collectezakje liet glijden.[31] Zijn aanhangers, beducht voor de politieke gevolgen van die ontijdige dood, verspreidden een theatrale beschrijving van zijn boetvaardig sterfbed waarin Willems dood in de beste traditie van vorstelijke praal werd uitgebeeld, met de suggestie dat hier een volwaardig soeverein was gestorven aan wiens dynastieke opvolging geen twijfel hoefde te bestaan.[32] Ze hadden alle reden om beducht te zijn, want toen Willem II stierf, had hij nog geen erfgenaam in rechte lijn. Eerst acht dagen later, op 14 november, werd postuum zijn zoon Willem III geboren. Met het stadhouderlijk regime was het in Holland echter voor lange tijd gedaan. De Staten van dat gewest, als eersten van het overlijden van de prins op de hoogte, profiteerden ijlings van het machtsvacuüm om reeds op 12 november, nog vóór de geboorte van de opvolger,

het initiatief te nemen tot een vergadering van alle gewesten die het staatsbestel definitief moest regelen. De uit Loevestein bevrijde regenten werden in hun ambt hersteld, en reeds op 8 december kregen de stemhebbende steden van Holland van hun Staten het recht terug om hun eigen vroedschappen en regenten te benoemen, buiten bemoeienis van de stadhouder. Een week later werden alle gewesten officieel bijeengeroepen.

De Grote Vergadering

Op 18 januari 1651 kwam onder voorzitterschap van de Hollandse raadspensionaris Jacob Cats in Den Haag dan de Grote Vergadering bijeen om de zaken van de Unie, de religie en de militie te regelen.[33] De staatsinrichting, de kerk en het leger stonden op de agenda. Hoewel formeel bijeengeroepen onder auspiciën van de Staten-Generaal, nam Holland onmiddellijk de leiding en zette het de Staten-Generaal, waarin de beschermelingen van de prins nog talrijk heetten, voor de duur van de vergadering feitelijk buiten spel. De Grote Vergadering moest de nu ook formeel onafhankelijk geworden Unie van gewesten als een volwaardig bondgenootschap van soevereine staten constitueren. Het groeiend belang van de problematiek van de staatsinrichting in de publieke opinie valt af te lezen uit het aantal herdrukken van het klassieke traktaatje uit 1579, *Verhandelinghe van de Unie, eeuwigh verbondt ende eendracht tusschen die landen, provincien, steden ende leden vandien*, waarin de bepalingen van de Unie werden afgedrukt: van het twintigtal uitgaven dat sedert 1579 werd gepubliceerd verscheen één druk in 1646, één in 1647 en liefst zeven in 1650.[34]

De ‘Edel Groot Mogende’ afgevaardigden van Holland haastten zich hun ‘sincere intentie’ uit te spreken om ‘de enigheid, liefde, vriendschap, goede correspondentie en confidentie (omgang en vertrouwen) tussen de onderlinge Provinciën te releveren, mainteneren en dezelve voor altijd heiliglijk en onverbrekelijk te onderhouden en cultiveren’.[35] In zijn openingstoespraak verzekerde raadspensionaris Cats de aanwezigen ervan dat

> Haar Edel Groot Mogenden, als door mijn mond sprekend, oordelen dat eendrachtigheid en goede overeenkomst van Provinciën is het vaste grondstuk waarop het gebouw van deze staat zekerlijk kan worden gefundeerd [...] latend aan de posteriteit (het nageslacht) tot een eeuwig memorandum de bus met de pijlen met de inscriptie daartoe dienende, te weten *Concordia res parvae crescunt*.[36]

Het principe van de Unie zelf stond dus in geen geval ter discussie. De vraag was echter hoe zij nu vorm zou krijgen. Reeds vóór het vredesakkoord was het nodige voorwerk gedaan. Al in 1646 was over het in 1651 vast te stellen politieke programma een minimale overeenkomst tussen de gewesten bereikt.[37] Maar zij moest nu officieel worden uitgesproken.

De gedeputeerden van Zeeland, die in Munster zeer terughoudend jegens de vrede waren geweest, kwamen in december 1650 als eersten aan, gevolgd door die van Utrecht. Ze werden ‘met karossen ingehaald, en hebben als broeders en oude bondgenoten elkander omvangen, en gesaluteerd’. De Grote Vergadering van 1651 was inderdaad het eerste grote verbroederingsritueel van de onafhankelijke

Republiek. Daarin werd de intentie tot eenheid hervonden en de eendracht gevierd.
De vergetelheid waarin de Grote Vergadering in de

geschiedschrijving is geraakt, doet dan ook geen recht aan de symbolische betekenis van die bijeenkomst. Juist het schijnbaar overtollig ritueel, de gemeenschappelijke dronk op de onderlinge broederschap, bezegelde de vriendschap en het door allen gedeelde besef van welbegrepen eigenbelang, die het cement vormden van een statenbond als de Unie. Hoewel er geen sprake van was het stadhouderschap in Holland en de buurgewesten te herstellen, wist Friesland (dat wel een stadhouder had) de vergadering over te halen tot een algemene amnestie, waarbij het in 1650 voorgevallene als vergeten werd beschouwd. Zij werd op 19 augustus afgekondigd. Twee dagen later werd de Unie van Utrecht plechtig vernieuwd als een 'Nadere Unie'.[38] Zoals gebruikelijk werd de reeks gebeurtenissen met een bid- en dankdag besloten. Kort daarna, op 27 september, trad Cats als raadspensionaris af. Niet alleen vanwege zijn leeftijd, bijna 74, maar ook omdat hij voor de staatsgezinden te veel een creatuur van de prins was gebleven. Adriaen Pauw, die in 1636 als raadspensionaris voor Cats was ingeruild, werd nu in die functie hersteld. Pauw, eerder een prominent partijganger van de Bickerse Ligue, had in 1649 met de Bickers gebroken en zich sedertdien op de achtergrond gehouden. Hij kwam nu als de natuurlijke leider van de staatsgezinden naar voren. Hoewel een Amsterdammer, was hij de kandidaat van de overige Hollandse steden en vertegenwoordigde hij het interne Hollandse evenwicht, evenals na zijn dood in februari 1653 het geval zou zijn met zijn opvolger en geestverwant Johan de Witt, een Dordtenaar die niet de steun van Amsterdam maar wel die van de Bickers genoot. Pas 28 jaar oud, was deze vanaf dat moment de feitelijke leider van de Unie. Loevestein nam revanche.

Twisten en facties

Zoals gezegd was niet overal het stadhouderschap afgeschaft. Willem Frederik van Nassau-Dietz, stadhouder van Friesland van 1640 tot 1664, bleef in functie. Op initiatief van een Ommelander kongsi kreeg hij er nog in het jaar 1650 het stadhouderschap van Groningen en Drenthe bij. In het pamflet *Haagsch Winkel-Praatje*, kort na de amnestie in Leeuwarden gedrukt, wordt in een fictief gesprek tussen een Hollander, een Zeeuw, een Fries en een Groninger uitgelegd waarom de Hollandse beroerten de noordelijke gewesten niet raken. Zo stelt de 'Greuninger' ietwat provocerend:

> Wij [de Groningers] hebben mede een bede- of dankdag gehad, en het geschut is op de wallen afgeschoten, maar wij en hebben niet gevierd; ook weet ik niet waarom wij zouden vieren, ons is niets kwaads bejegend, ook geen zonderling goed [niets bijzonder goeds] overkomen; wij hebben een gouverneur [stadhouder] verloren, en weder een ander verkoren; wij hebben ons nooit in geen kwestie [conflict] gesteken, noch niemand heeft kwestie tegen ons gehad, zodat ons de amnestie noch het vieren niet aan en gaat. Maar dat de Hollanders en Zeeuwen gevierd hebben, dat geeft groote redenen, alzo gijlieden (bij manieren van spreken) het land vol fielten en schelmen hebt, of ten minste toen Zijn Hoogheid leefde, had: daar [terwijl] wij een stille, geruste en goede regering hebben, daar noch de gemeente tegen murmureert, noch de predikanten op schrollen [schimpen], zodat het ten onzent alles in ruste is.[39]

Zo simpel lagen de zaken echter beslist niet. Ook de noordelijke gewesten kenden hun facties en hun twisten. Wel mag worden gesteld dat het stadhouderschap daar - zoals de vooral culturele uitstraling van het Friese hof te Leeuwarden laat zien - rond 1650 bij uitstek een symbolische betekenis had, met weinig beslissingsmacht in de politieke praktijk.[40] De Friese stadhouder woonde ver van het feitelijk machtscentrum van de Republiek. Het ontbrak hem ook aan de militaire verantwoordelijkheid voor de Unie in haar geheel die Willem II als kapitein-generaal had bezeten. Hij moest de echte machthebbers voortdurend naar de ogen zien, niet alleen in Den Haag maar ook in het gewest zelf. In Friesland zomin als in Groningen had de stadhouder soevereine rechten of bezittingen, en er werd angstvallig op toegezien dat hij geen koninkje ging spelen. Dat was temeer noodzakelijk daar het koningsmotief, verbonden met de stadhouder, rond 1650 in Friesland nog springlevend was, bijvoorbeeld in het werk van de Friese dichter Gysbert Japix (1603-1666).[41] Voor zijn invloed moest de Friese stadhouder echter gunsten uitdelen, netwerken opbouwen, prestige verwerven, net als elke willekeurige jonker of hoofdeling (een vermogende eigenerfde met een groot sociaal prestige).[42] Het stadhouderschap had er vooral een symbolische betekenis, als element van continuïteit en, door zijn verwijzing naar het gemeenschappelijk verleden, als bron van gewestelijke identiteit.

Bij de eindeloze geschillen tussen de twee leden van het gewest Groningen, de Stad en de Ommelanden (Hunzingo, Fivelingo en het Westerkwartier) bleef de nieuwe stadhouder vooralsnog dan ook machteloos. Elk van beide hield een eigen Landdag en eiste strijdlustig de halve soevereiniteit op. Maar de stad Groningen had mede door haar rechten en bezittingen in de Ommelanden (het Gorecht rond de stad, het Oldambt, Westerwolde) feitelijk de meeste macht en wist zich na veel ruzie van de voorrang te verzekeren. De relatie tussen Stad en Ommelanden stond voortdurend op scherp, maar aangezien beide partijen belangen en bondgenoten in het andere kamp hadden, werd de dreigende splitsing van het gewest steeds weer opgeschort en de eendracht opgelapt. In de jaren 1650 kregen de Ommelanden bijvoorbeeld steun van de machtige Groninger gilden, aangevoerd door de gewiekste jurist Johan Schulenborgh, maar de Ommelander landjonkers bleken ook onderling zeer verdeeld. Het was nota bene Johan de Witt die op de Landdag van 1655 de stadhouder te hulp moest komen. Toen op 18 maart 1657 in de stad Groningen een oproer plaatsvond en burgemeester Johan Tjassens ternauwernood aan lynching door de opstandige gilden ontkwam, bleef de stadhouder talmen. Hij wenste noch de machtige Groninger gedeputeerde ter Staten-Generaal jonker Osebrant Jan Rengers van Slochteren voor het hoofd stoten, noch raadspensionaris De Witt. De Witts steun - zo had hij goed begrepen - was immers onontbeerlijk voor het herstel van de stadhouder in Holland, en meer in het algemeen van de stadhouderlijke macht in de Republiek.[43]

Factiestrijd bleef niet tot Groningen beperkt, integendeel. Ze was in zekere zin endemisch in de Republiek.[44] Facties waren vooral kenmerkend voor de stedelijke samenleving met haar relatief horizontale bindingen. Maar ze bloeiden ook in de clientèlepolitiek rond de stadhouder. Bij gebrek aan een centraal, autoritair gezag brachten facties personen met gelijke belangen of politieke ideeën samen. Ook speelden ze hun rol bij de verdeling van de beschikbare ambten onder de aanhangers van de zittende regenten, die daardoor hun macht konden uitoefenen. De ambten kwamen zo aan een relatief breed deel van de bevolking ten goede - vermoedelijk breder dan in de absolute monarchieën met hun verticale bindingen die de beschermeling veel afhankelijker maakten van de beschermheer. Binnen de

oligarchische bestuurselite, die de neiging had zich van nieuwkomers af te sluiten en de

zaakjes onderling te regelen, vormde factiestrijd wellicht ook de enige patente manier om het politiek bestel in beweging te houden. Een alternatief voor de zittende groep was immers steeds voorhanden.

Vooral het tweede kwart van de zeventiende eeuw was een hoogtij van de factiestrijd. De Bestandstwisten hadden duidelijkheid gebracht in het kerkelijk bestel, de oorlog had vanaf de jaren 1630 het grondgebied van de Republiek zelf verlaten, de onderlinge conflicten kregen nu meer speelruimte. Er moest een modus vivendi worden uitgedokterd om de politieke geschillen te beheersen zonder de groepsbelangen prijs te geven. De factiestrijd was daar het geëigende middel voor. In bijna alle gewesten speelden zich in de jaren 1630 tot '50 dan ook ernstige woelingen af, waarbij twee partijen met het oog op de politieke hegemonie of voor de begeving van ambten tegenover elkaar kwamen te staan. In Friesland vochten adel en burgerij rond de factie-Aylva om de macht.[45] De Staten-Generaal moesten er al in 1637 aan te pas komen om het conflict voorlopig te beslechten. In Utrecht stond de oorlogsfactie van Johan van Renesse scherp tegenover de zogenaamde stulpfactie, een prinsgezinde groep rond Adriaan Ploos van Amstel en Pieter van Hardenbroek, later rond Godert van Reede, de onderhandelaar te Munster.[46] In Zeeland had de Oranjegezinde factie-Thibaut in juni 1651 na een oproer in Middelburg plaats moeten maken voor de staatsgezinden rond Apollonius Veth. In het rurale Drenthe stond de adelsfactie rond drost Van den Boetzelaer en jonker Roelof van Echten, partijgangers van Oranje en van de Staten-Generaal, tegenover de factie van de adelsfamilie van Welvelde, die samenwerking met de Friese stadhouder zocht.[47]

In Overijssel bracht de factiestrijd tussen de drie hoofdsteden, de kleine landstadjes en de ridderschap het gewest zelfs op de rand van een burgeroorlog. Ook in dat opzicht lag de krijgsmentaliteit nog lang in de gedragswijzen van de bevolking belichaamd. De Twentse factie-Van Raesfelt kwam er tegenover de Zwolse factie-Van Haersolte te staan. In 1654, kort na zijn benoeming tot drost van Twente die door een ingewikkelde onderhandeling met de betrokken partijen was verkregen, drukte de prinsgezinde jonker Rutger van Haersolte in de Overijsselse Staten de benoeming van de peuter Willem III tot stadhouder van het gewest door; de Friese stadhouder Willem Frederik zou diens luitenant-generaal zijn, dus plaatsvervangend stadhouder. Prompt braken ernstige onlusten uit die het gewest jarenlang teisterden. Orangisme en staatsgezindheid vormden er echter niet de enige inzet, ook de tegenstellingen tussen de steden en landschappen speelden een rol, naast die tussen de hoofdsteden en de kleine steden. De kleine steden voelden zich in hun verlangens gefrustreerd omdat ze geen zitting in de Staten hadden; alleen de drie hoofdsteden hadden daar elk een stem, naast drie voor de ridderschap. Eind mei 1657 werd het opstandige stadje Hasselt aan het Zwartewater door de factie-Van Haersolte met behulp van de stad Zwolle belegerd en beschoten. Ook hier bleek in augustus de tussenkomst van de Hollandse raadspensionaris Johan de Witt nodig om de eendracht in het gewest te herstellen.[48] De Witts ongeschreven positie als eerste minister van de Republiek werd erdoor versterkt.

De status quo bevestigd

De Grote Vergadering van 1651 speelde die ontwikkelingen in de kaart. Holland en vier van de bondgenoten - naast Gelderland, Overijssel en Utrecht ook het steeds tussen

Oranjesoevereiniteit en republikeinse staatsvorm wankelende Zeeland - kozen toen vooralsnog voor een stadhouderloze staat. Impliciet vergrootten ze daarmee de ruimte voor een schier permanente factiestrijd, waaruit het steeds weer wankele politiek evenwicht moest groeien. Tegelijk ging het wegvallen van de stadhouderlijke macht ten koste van de invloed van de adel, maar werd die van de steden erdoor versterkt. Dat betekende ook een bekrachtiging van het gewestelijk particularisme. Drenthe en Brabant, kandidaten voor een volwaardige status als stemhebbend gewest, werden door Hollands toedoen opnieuw buiten de Unie gehouden (afb. p. 119). Drenthe, toch een volwaardig zij het niet stemhebbend gewest, werd zelfs niet tot de vergadering toegelaten. Het repartitiestelsel van het leger werd bekrachtigd, de afzonderlijke gewesten kregen meer invloed op de benoeming van de officieren van hun deel van het leger, en de legerleiding werd afhankelijker van de gewestelijke Staten. Zo had een federatie van gewestelijke legertjes kunnen ontstaan als de Staten-Generaal niet aan de centrale vergeving van de benoemingsrechten, de patenten, waren blijven vasthouden.[49]

Tenslotte werd de gereformeerde godsdienst, zoals ze was vastgesteld tijdens de nationale synode van Dordrecht (1618-19), nu definitief als de 'publieke kerk van deze landen' aangewezen (zie p. 357). Maar een gemeenschappelijke godsdienstpolitiek van alle gewesten werd niet wenselijk geacht. De regeling van de godsdienst werd beschouwd als een attribuut van soevereiniteit. De soevereine gewesten bleven dus ieder afzonderlijk verantwoordelijk voor de kerkorde. Ook een voorstel om actief op te treden wanneer een gewest de gereformeerde religie onvoldoende steunde, haalde het niet. Met succes spuide de Zeeuwse secretaris Adriaen Veth echter zijn gal over de 'openbare licentie en stoutigheid' die de pausgezinden aan de gewetensvrijheid ontleenden. Aan de katholieken werd daarom opnieuw elk recht op publieke eredienst ontzegd, de antikatholieke plakkaten bleven onverminderd van kracht. Wel drong Holland aan op enig begrip voor de protestantse dissenters (remonstranten, doopsgezinden, lutheranen). De sektes en gezindten die geen 'publieke protectie' genoten, zouden 'worden gehouden in alle goede orde en stilte', maar mochten uitsluitend daar worden getolereerd waar ze reeds bestonden[50] Handhaving van de Unie van 1579 betekende echter wel blijvend respect voor het fameuze artikel 13, dat individuele gewetensvrijheid voor allen waarborgde, met inbegrip van de katholieken.[51] Zo kwam de staat verdeelder dan ooit uit de Grote Vergadering te voorschijn. Eenheid moest in de toekomst ofwel door brute machtspolitiek worden bereikt, ofwel door voortdurend overleg dat veeleer op overeenstemming en eendracht dan op eenheid mikte. Geen wonder dat de vasten- en bededag die na afloop van de assemblee op 3 september werd voorgeschreven, krachtig de nadruk legde op de 'harmonie, eendracht, liefde, vriendschap, goede correspondentie, confidentie en affectie[...] tussen de gemene bondgenoten van deze staat', dat wil zeggen de zeven gewesten.[52] Het klonk beslist meer als een bezwering dan als de erkenning van een staat van genade.

Rond 1650 hield de politieke actualiteit de nieuwsgaring dus in haar ban.[53] Op het eerste gezicht had dat nieuws een korte reikwijdte: de oorlog was afgelopen, het leger kon naar huis, de handel moest weer de vrije teugel worden gelaten. De prins hield zich ogenschijnlijk bezig met een achterhoedegevecht in een Republiek die haar bloei juist aan de open, ondernemende en op particulier profijt gerichte geest van de staatsgezinde partij te danken had. Een pro-Amsterdams pamfletschrijver kon na afloop van de strijd tussen prins- en staatsgezinden dan ook concluderen:

> De grote God behoede ons na deze tijd voor overval van vijanden, voor inlandse twisten en scheuringen, voor verderf en ongeval, voor kwade raadgevers bij onze vorsten. Hij gunne en geve ons liever onderlinge eendracht, oprechte vrede, zuivere liefde, wijze overheden, gezegende landpalen, en wat het meeste is, godzaligheid en zaligheid.[54]

Staat of staten?

Maar achter die kortstondige nieuwswaarde lagen fundamentele debatten verscholen over de toekomst van Nederland als staat, over de vormgeving van het land, en over de richting die de cultuur ervan zou kunnen of moeten inslaan. Kunnen wij in 1650 wel van een Nederlandse staat spreken?[55] De Leidse professor Marcus Zuerius van Boxhorn (1612-1653) beantwoordde die vraag positief. Hij publiceerde in 1650 een handleiding in zakformaat over de politieke geschiedenis en de staatsinrichting van de Republiek, die alleen in dat jaar al vier drukken kende. De titel geeft reeds aan wat hij ervan vindt: *Politijck hant-boexken van de staet van 't Nederlandt, vertoonende den florisanten staet ende veelvoudighe middelen tot onderhoudinge van de selve*.[56] Het woord ‘staat’ is dubbelzinnig, maar Boxhorn laat er geen twijfel over bestaan dat het hier in beide betekenissen mag worden gelezen: die van politieke bestuursvorm en van sociaal-economische toestand. Het ging goed met de staat van de Nederlandse staat.

Acht gewesten, zeven provinciën

Maar was Nederland wel één staat? Die schijn kon naar buiten toe worden gewekt doordat de zaken van oorlog en vrede en het diplomatiek verkeer werden geregeld door de Staten-Generaal, die in Den Haag op het Binnenhof zetelden. De Staten-Generaal waren echter geen vertegenwoordigend lichaam van de bevolking van de Republiek. Ze verenigden weliswaar een aantal gedeputeerden van de zeven provinciën, maar traden niet in hun plaats. In werkelijkheid werd de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën (of Nederlanden) gevormd door zeven kleinere soevereine staten, als evenzoveel rechtens volwaardige bondgenoten. In protocollaire volgorde waren dat het hertogdom Gelre (inclusief het graafschap Zutphen, maar zonder het vierde kwartier, Opper-Gelre rond Roermond, dat Spaans was gebleven), het graafschap Holland, het graafschap Zeeland, het voormalige geestelijke vorstendom Utrecht, de heerlijkheden Friesland en Overijssel, en ten slotte Stad en Lande van Groningen. De landschap Drenthe was weliswaar een volwaardig, autonoom gewest maar had geen stem in de Staten-Generaal. Ze sloot feitelijk bij Groningen aan, al werd ze in bepaalde omstandigheden wel voor een boventallige bijdrage van 1% aan de financiën van de Unie aangeslagen. De Staten-Generaal omvatten dus zeven stemhebbende gewesten, met elk één stem, ongeacht de grootte van hun afvaardiging. Het was gewoonlijk in die protocollaire volgorde dat de gewesten in de verschillende vergaderingen het woord namen. Daarbinnen had de ridderschap dan weer voorrang op de steden. In de vergadering van de Staten-Generaal zaten Gelre en Holland tegenover elkaar, pal naast de stadhouder, Overijssel en Groningen het verst ervandaan. Reden voor Holland om Gelre, dat

als enig overgebleven hertogdom met een royale presentie van edelen gewoonlijk op zijn strepen stond en zichzelf graag op zijn Duits ‘Fürstentumb’ (vorstendom) noemde, in 1654 te verwijten in de Staten-

Generaal ‘dictator perpetuus’ (eeuwig en altijd dictator) over de andere gewesten te willen spelen.[57]

Dat verwijt was echter overdreven. De bestuursinrichting van de Republiek was wezenlijk collegiaal en op consensus gericht. Ze was gebaseerd op overleg, commissiewezen en onderhandeling. Het is waar dat de onverbeterlijke neiging tot geheimhouding, die overigens kenmerkend was voor alle samenlevingen van Europa, aan de openbaarheid van het bestuur afbreuk deed. Controle door bredere maatschappelijke lagen werd erdoor bemoeilijkt. Toch heersten binnen de bestuurskringen voldoende verschillen van opinie, politiek inzicht en belangen om een minimum aan evenwicht in de besluitvorming te garanderen.[58] Op allerlei bestuursniveaus was ook een tegenwicht tegen machtsmisbruik of eenzijdige bevoorrechting ingebouwd in de vorm van een of ander gelijkheidsbeginsel. Dat kon de vorm aannemen van loting met briefjes, van trekking van witte of zwarte bonen, of van de toerbeurt, ook wel de ‘almanak’ geheten.

Loting kwam in de Republiek bij allerlei gelegenheden voor. Het was een open kansbeginsel dat goed aansloot bij het burgerlijk waardenpatroon met zijn fundamentele openheid voor nieuws en nieuwkomers. Loterijen waren in de Republiek dan ook uiterst gewild - in 1650 werd bijvoorbeeld in Utrecht een loterij gehouden ten behoeve van de aalmoezenierskamer (de armenzorg), waarbij voor duizenden guldens prijzen konden worden gewonnen. Het zilveren servies dat de hoofdprijs vormde, was alleen al 1560 gulden waard, ettelijke jaarlonen van een arbeider.[59] Ook de toerbeurt was een manier om niemand te benadelen. Bij toerbeurt bekleedden de gewesten het voorzitterschap van de Staten-Generaal, bij toerbeurt werden aan de leden van de Staten gewestelijke en generaliteitsambten begeven, bij toerbeurt werden in tal van steden functies bekleed en bestuurlijke plichten vervuld.[60]

Roelant Roghman (1627-1692), Heesbeen (Noord-Brabant), 1647.

Al spoedig zouden de ‘contracten van correspondentie’, waarbij de begeving van ambten tussen de politieke facties werd verdeeld of een roulatieschema opgesteld, de lacunes van dit systeem dichten en binnen de grenzen van de oligarchische bestuurstructuur een minimum aan gelijke kansen voor partijgangers van alle facties introduceren.

Generaliteitslanden

De gebieden die in 1648 formeel aan de Republiek waren gehecht, bleven onder rechtstreeks gezag van de Staten-Generaal staan. Ze heetten dan ook Generaliteitslanden.[61] In 1661 werden in een aanvullend verdrag met Spanje de grenzen van Brabant definitief vastgesteld, in 1664 die van Vlaanderen. Tot die landen behoorde in de eerste plaats Staats-Brabant. Deze benaming omvatte het grootste deel van huidig Noord-Brabant, namelijk de Meierij van 's-Hertogenbosch, de Baronie van Breda, het Markizaat van Bergen op Zoom, het Land van Steenbergen en Willemstad, en het Land van Cuijk en Grave; daarnaast de voorheen Brabantse stad Maastricht (waar de soevereiniteit en het bestuur met de prins-bisschop van Luik als een ‘condominium’ werd gedeeld), en ten slotte de acht zogenaamde redemptiedorpen (dorpen die hun aandeel in de algemene lasten hadden geredimeerd, afgekocht) ten noordwesten van Luik, die door de Staten-Generaal waren bezet. Huidig Noord-Brabant bevat aan de noordgrens echter ook gebieden die in 1650 tot Holland behoorden, namelijk het gebied rond Zevenbergen en Klundert, de oude vestingsteden Geertruidenberg en Heusden, en het Land van Altena. Het tweede Generaliteitsland was Staats-Vlaanderen (Zeeuws-Vlaanderen), de brede noordrand van Vlaanderen langs de Westerschelde die tot en met de inname van Hulst in 1645 stukje bij beetje door de Staatse troepen was veroverd. Dankzij het bezit van dat land en de forten Lillo en Liefkenshoek even ten noorden van Antwerpen kon de Republiek het verkeer naar Antwerpen over de Schelde beheersen en feitelijk de Schelde afsluiten. Het derde Generaliteitsland, Staats-Limburg, bestond uit flinke delen van huidig Zuid-Limburg, namelijk de drie zogenaamde Landen van Overmaze: het Land van Dalhem (thans hoofdzakelijk in België, vooral de Voerstreek), het Land van Valkenburg, en het Land van 's-Hertogenrade (thans ten dele in Duitsland). Bij het Partagetraktaat van 1661 werden die landen tussen Spanje en de Republiek verdeeld.[62] Het vierde kwartier van Gelre, Opper-Gelder met de hoofdstad Roermond, was weliswaar in 1632 door Frederik Hendrik veroverd, maar moest in 1637 weer aan de Spaanse troepen worden afgestaan en bleef bij het vredesverdrag van Munster Spaans totdat in 1713 een nieuwe partage plaatsvond. Brabant en de Landen van Overmaze werden bestuurd door de Raad en Leenhof van Brabant in Den Haag, Staats-Vlaanderen door de Raad van Vlaanderen in Middelburg.

Vrije heerlijkheden, enclaves en grenslanden

Daarnaast lagen binnen de grenzen van de Republiek nog enkele vrije heerlijkheden met eigen heren, wetgeving en hoge rechtspraak (het recht om halsmisdrijven te oordelen) die zich zoveel mogelijk als onafhankelijke staatjes gedroegen: Buren, Leerdam en IJsselstein (in het bezit van de Oranjes), Vianen (eigendom van de

familie Brederode), en Culemborg (van de graven van Pallandt, na 1639 van Waldeck) - bekend of berucht als vrijplaatsen voor bankroetiers, delinquenten en geschaakte minderjarigen.[63] Ook het eiland Ameland was een vrije

heerlijkheid onder de heren van Cammingha, al werd het bezit ervan door anderen betwist.[64] Het landschap Westerwolde aan de noordoostgrens, in naam een Generaliteitslandje, hoorde feitelijk bij Groningen, sinds die stad het leen in 1619 had gekocht.

Generaliteitslanden

Vrije heerlijkheden

Roelant Roghman (1627-1692), Ameide (Zuid-Holland), 1647.

.....

Een staatkundige lappendeken

Hoe ingewikkeld de bestuurlijke organisatie kon uitpakken, zien we in het gewest Gelre. De resten van het feodale stelsel, dat aan rechtsgeldigheid nog niets had ingeboet, stonden er regelmatig op gespannen voet met het verlangen naar unificatie van het grondgebied en stroomlijning van het bestuur en de rechtsgang. De graafschappen Culemborg en Buren werden door Gelre (maar bij gelegenheid ook door Holland of Utrecht) formeel als leengoederen van het gewest beschouwd. In feite werd hun bestuurlijke autonomie echter gerespecteerd. Andere vrije heerlijkheden met hoge rechtsmacht, zoals Doorwerth en Rozendaal op de Veluwe, Borculo, Bergh of Wisch in de Graafschap, vielen bestuurlijk wel onder de Staten van het gewest Gelre. Het gezag over de heerlijkheden Borculo en Lichtenvoorde werd op grond van een uitspraak van het Rijkskamergerecht te Spiers in 1642 echter ook opgeëist door de bisschop van Munster, Christoph Bernhard von Galen. Tot tweemaal toe, in 1665 en 1672, viel 'Bommen Berend' met zijn leger de Republiek binnen en bezette 'zijn' landen.[65]

De heerlijkheid Bredevoort (met de dorpen Aalten en Winterswijk waar de textielnijverheid in opkomst was), een leen van de graven van Loon, was al sinds 1580 aan de prins van Oranje verpand en werd door Willem III van de Staten van Gelre gekocht. Zulke hoge heren in het grensgebied van de Republiek konden het zich veroorloven een bijna autonoom bestuur te voeren, mits het oppergezag van de gewestelijke Staten erkend bleef en de financiële en militaire verplichtingen jegens het gewest en de Generaliteit gewaarborgd werden. Aan de buitengrenzen van die heerlijkheden onderhield de Admiraliteit trouwens in elk dorp een 'commies ter recherche' (douanebeambte), die duidelijk maakte dat men het grondgebied van de Republiek betrad wanneer men de heerlijkheid binnenkwam.

De politieke positie van Anholt was in 1650 nog niet beslist. Die heerlijkheid lag eveneens aan de grens van het Zutphense kwartier van Gelre en was sedert 1641 eigendom van de graven van Salm die het als een vrij rijksleen beschouwden. Gelre had er intussen van afgezien daar haar soevereine aanspraken te doen gelden. Het omgekeerde deed zich echter voor met de hoge heerlijkheid Batenburg in de Betuwe. Hoewel ook de heer van Bronckhorst-Batenburg zich als leenman van de keizer de status van 'rijksonmiddelbare vorst' (een vorst die geen andere leenheer dan de keizer boven zich erkende) aanmat en bij zijn verzet tegen de Gelderse Staten daadwerkelijk steun van de keizer kreeg, oefende Gelre daar met succes soevereine rechten uit.[66]

.....

De Opstand was nu eenmaal een middelpuntvliedende beweging geweest die allerlei grotere en kleinere heren ertoe verleidde een zo groot mogelijke mate van autonomie te willen bemachtigen, vaak met een beroep op eeuwenoude aanspraken, of wat daarvoor moest doorgaan. Vooral over de eigen rechtsmacht werd jaloers gewaakt, zeker in de hoge heerlijkheden die het halsrecht bezaten en dus de doodstraf konden opleggen. Meester zijn over leven en dood, al was het ook binnen de enge grenzen van het land- of gewoonterecht, gaf een nieuwbakken heer het ultieme gevoel van

macht. Het eerste wat de graaf van Nassau-Odijk deed toen hij de hoge jurisdictie over de heerlijkheid Zeist en Driebergen van de

Staten van Utrecht kocht, was dan ook een galg op te richten om zijn rechtsmacht voor iedereen zichtbaar te maken.[67] Hoewel de gewestelijke Staten er in de meeste gevallen wel in slaagden hun bestuursmacht op te leggen, was de Republiek zeker in 1650 nog een kluwen van rechtskringen, bevoegdheden, privileges, gebruiken en gewoonten, ongeschreven gedrags- en omgangsregels, en al dan niet betwiste rechten waarvan de complexiteit het begripsvermogen van de toeschouwer uit de eenentwintigste eeuw tart. De gordiaanse knopen waarin al die rechten verstrikt konden raken, spekten de buidel van advocaten en juristen. Wie over 'de Republiek' spreekt, doet er goed aan zich dat te realiseren.

Sedert 1648 werd de Republiek van het noordoosten tot het zuidwesten begrensd door achtereenvolgens het graafschap Oost-Friesland, het prinsbisdom Munster, het graafschap Bentheim, het hertogdom Kleef, het prinsbisdom Luik en de Spaanse Nederlanden. Daarnaast waren er verschillende kleine enclaves in de Republiek die in geen enkel opzicht onder haar rechtsgebied vielen. Ze hadden een eigen soeverein en werden als onafhankelijk erkend. In huidig Noord-Brabant waren dat de heerlijkheid Ravenstein, de graafschappen Megen en Boxmeer, het Luikse dorp Bokhoven, en de commanderij Gemert van de Duitse Orde. Binnen de huidige Gelderse grenzen gold dat voor diverse stukjes grondgebied die tot het hertogdom Kleef behoorden: Huissen, Wehl, het stadje Zevenaar en de Liemers. Hoewel het hier in meerderheid om kleine tot zeer kleine gebieden ging, van gering staatsrechtelijk of economisch belang, zijn ze juist uit het oogpunt van de cultuurgeschiedenis niet te verwaarlozen. Ze konden namelijk zowel vrijplaatsen voor vervolgde personen zijn als centra van in de Republiek ongeoorloofde activiteiten, met name de katholieke eredienst en het katholieke onderwijs.[68] Dat gold trouwens ook voor Culemborg. De graven stelden zich daar gewoonlijk tolerant op jegens de missie van de jezuïeten maar regelmatig - zoals juist in 1652 - werden ze door de kerkenraad tot antikatholieke maatregelen geprest.[69] Via die enclaves konden ook relatief gemakkelijk in beide richtingen ongeoorloofde producten passeren, zoals boeken, prenten en pamfletten. Als bufferstaat en doorvoergebied dienden ten slotte sommige grenslanden, zoals het graafschap Lingen, dat in het bezit van de Oranjes was, en het hertogdom Kleef, dat vanouds nauwe banden met Gelre onderhield en waar Johan Maurits van Nassau-Siegen, de voormalige gouverneur van Brazilië, namens de keurvorst van Brandenburg als stadhouder resideerde.

De Republiek had een wat bijzondere band met Oost-Friesland. Net als West-Friesland, het gewest (Westerlauwers) Friesland en Groningen behoorde dat tot het Groot-Friese cultuurgebied.[70] Oost-Friesland was een autonoom vorstendom onder het grafelijk huis Cirksena. Maar vooral om religieuze redenen stond het de Republiek zeer na. De OostFriese havenstad Emden was in het derde kwart van de zestiende eeuw een belangrijke wijkplaats van protestantse vluchtelingen uit de Nederlanden geworden.[71] Ze was er stormachtig door gegroeid. Daar was in 1571 ook de eerste gereformeerde synode gehouden, waar de geloofsbelijdenis van Guido de Bray (of Brès) als Formulier van Enigheid voor de Nederlanden was aanvaard. Na de Opstand stroomden veel vluchtelingen weer terug, maar de Nederlandse invloed bleef en deed stilaan afbreuk aan de positie van de vorst. Vanaf 1595 hielden de Staten-Generaal Emden bezet, in 1611 werd bovendien een garnizoen in Leeroort gelegd. De culturele banden met het overwegend gereformeerde Oost-Friesland bleven in de zeventiende eeuw zeer nauw, met name in het Noorden, waar de Groningse universiteit tevens als cultuurcentrum voor Oost-Friesland werkte.

De gewestelijke Staten: ridderschap en steden

De zeven volwaardige gewesten werden bestuurd door Statenvergaderingen, kortweg Staten genoemd, die uit vertegenwoordigers van de oude standen bestonden. Ze waren na de Opstand enigszins aangepast aan de nieuwe situatie maar niet wezenlijk veranderd. Steeds vond men er vertegenwoordigers van de tweede en de derde stand, respectievelijk de ridderschap en de steden (in feite een beperkte toplaag van regenten), in sterk uiteenlopende verhoudingen.[72] Edelen dienden steeds op het platteland gegoed te zijn. Het bezit van een ridderhofstede of havezathe, dat wil zeggen een verdedigbaar, versterkt huis dat de omwonenden bescherming bood, was een voorwaarde voor beschrijving (opname) in de ridderschap. De adel werd geacht tevens het platteland te vertegenwoordigen. In Friesland werden dan ook, naast twee gedeputeerden voor elk van de elf steden, in beginsel uit elk van de 30 plattelandsgrietenijen een eigenerfde (grondbezitter) en een edelman naar de Staten afgevaardigd.[73] Feitelijk vormden adel, niet-adellijke grondbezitters en stedelijke regenten in Friesland dus een wat onduidelijk gedoseerde bestuurselite, waarin de adel een steeds dominanter rol ging spelen.

Maar Friesland was een apart geval. Het gewest telde ruim tienduizend stemdragende boerderijen en landerijen. De eigenaren daarvan hadden het recht de afgevaardigden uit de grietenijen te kiezen. De politieke elite had dus belang bij een sterke band met het platteland, althans met het grondbezit. Dat was haar machtsbron. Het grondbezit raakte na 1640 gaandeweg echter geconcentreerd in de handen van een steeds kleinere groep edellieden en regenten, zodat de stemmen en de politieke macht al gauw niet veel meer met het plattelandsleven zelf te maken hadden.[74] Evenmin als in Friesland bestond in Groningen een ridderschap. De edelen hadden er nauwelijks privileges, al vormden ze ook een gesloten stand. Geslachten als Ewsum, Onsta en Ripperda, die tot oude ‘hogere’ adel behoorden, stierven uit, vertrokken of werden aangevuld met nieuwe jonkers als Clant, Lewe of De Mepsche. Op de Landdag van de Groninger Ommelanden verschenen feitelijk dan ook vooral de eigenerfden, al dan niet van adel. Maar hoewel de Groninger jonkerstand nog wel enkele patricische geslachten in zich opnam, sloot ze zich toch steeds meer van de niet-adellijke grondbezitters af en probeerde rond 1660, overigens tevergeefs, tot oprichting van een eigen ridderschap te komen.[75]

.....

Drenthe, een boerenrepubliek?

De ontwikkeling van Drenthe was voor een republiek op het eerste gezicht volstrekt tegendraads.[76] Tot omstreeks 1600 verschenen op de Drentse Landdag slechts de eigenerfden uit de zes dingspelen: het was een vergadering van gelijke buren, zonder standen. Achtereenvolgens stemden Zuidenveld (waarin Emmen lag), Beilerdingspil, Dieverderdingspil (met Meppel), Rolderdingspil (met Assen), Noordenveld en Oostermoer. Dingspelen waren juridische, later ook bestuurlijke districten die uit enkele buurschappen en kerspelen (parochies) bestonden. Driemaal per jaar werd er een ‘ding’ (rechtszitting) gehouden. Elk dingspil vaardigde vier ‘etten’ af naar de Etstoel, het hoogste rechtscollege, waarin tevens het Drentse zelfbewustzijn uitdrukking vond. Laatmiddel-

eeuws Drenthe is dan ook wel een ‘boerenrepubliek’ genoemd. Steden waren er niet. Het vestingstadje Coevorden vormde een heerlijkheid die onder Overijssels recht viel en pas sedert een uitspraak van de Staten-Generaal in 1609 bestuurlijk voorgoed tot Drenthe werd gerekend. De anderhalf dozijn adellijke havezathen van Drenthe hadden aanvankelijk geen politieke voorrechten, maar geleidelijk ontwikkelden de Drentse edelen zich tot een aparte groep en na de nodige agitatie stelden de Staten-Generaal in 1603 een nieuwe bestuursregeling vast. De Drentse Staten zouden voortaan uit twee standen bestaan: de ridderschap met één stem, de eigenerfden met twee.[77] In het dagelijks bestuur, dat in het voormalige klooster te Assen vergaderde, werd het gewicht van de adel nog groter. Van de vier gedeputeerden moesten er nu twee uit de ridderschap komen, naast twee eigenerfden. De drost, plaatsvervanger van de landsheer, was gewoonlijk ook een edelman. In 1650 was dat Rutger van den Boetzelaer, eigenaar van de havezathe Batinge en een vooraanstaand partijganger van de Oranjes. De adel was nu feitelijk dus steeds in de meerderheid. De nieuwe veengebieden rond Smilde en Hoogeveen deelden in die herfeodalisering. Ze werden verheven tot heerlijkheden waarvan de bewoners minder rechten hadden dan die van de oude dingspelen. Hollandse regenten zoals Adriaen Pauw (zie p. 103), die thuis de mond vol hadden van de ‘ware vrijheid’, grepen de kans er de ouderwetse edelman uit te hangen.

.....

Hoe verschillend de gewesten politiek konden zijn ingericht moge blijken uit het voorbeeld van de twee eerste gewesten in rang, Gelre en Holland. Gelre was een ministatenbond op zichzelf. Elk van de kwartieren (Nijmegen, Veluwe en Zutphen) had zijn eigen Staten en verdedigde zijn autonomie zoveel mogelijk. De Landdag van het hele gewest vergaderde om beurten in een van de hoofdsteden Nijmegen, Arnhem of Zutphen. Zij hadden in de Staten evenveel gewicht als de kleinere steden uit hun kwartier gezamenlijk, en het totale gewicht van de steden was weer gelijk aan dat van de ridderschap.[78] Maar omdat leden van de ridderschap nogal eens deel uitmaakten van de stedelijke magistraat, overheerste de adel feitelijk in het bestuur van het gewest.

In Holland en West-Friesland lagen de verhoudingen heel anders. De ridderschap had daar maar één stem (zij het protocollair de eerste), naast achttien stemmen van de steden. Bovendien achtte de ridderschap zich er ver boven de steden verheven. Maar niet alle Hollandse steden hadden een stem in de gewestelijke Staten. Er werd onderscheid gemaakt tussen de zes grote steden - in protocollaire volgorde Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda - en twaalf kleine, aangevoerd door Rotterdam dat vanwege zijn onstuimige groei later een bijzondere positie naast de grote zes wist te verwerven.[79] Stadjes als Geertruidenberg (in feite Hollands oudste stad), Heusden, Naarden, Weesp, Woerden of Oudewater hadden echter geen stem in de bestuursinstellingen, al protesteerden ze daar regelmatig tegen. Hetzelfde gold voor een reeks stadjes zonder ommuring, zoals Vlaardingen, 's-Gravezande of Beverwijk, of plaatsen met alleen een stedelijke bestuursvorm, zoals Grootebroek. Den Haag was formeel evenmin een stad doch een aanzienlijk ‘vlek’, al had het ook een regering die naar stedelijk voorbeeld was ingericht. Zoals Constantijn Huygens dichtte, was Den Haag desondanks een echte microkosmos waar beschaving heerste en daadkracht werd geleerd:

Het hele land in 't klein, de wage van de staat,
De schave van de jeugd, de schole van de daad.[80]

De Haagse agglomeratie was opgedeeld in meerdere jurisdicties, waaronder die van het Hof. In de Haagse 'Sociëteit' regelden de vertegenwoordigers van de regeringscolleges en van de magistraat hun gezamenlijke belangen.[81]

Rang en voorrang

Hoewel de Staten van Holland één waren, werd het dagelijks bestuur van het gewest door twee kleinere colleges gevoerd, de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier in Den Haag, die van het Noorderkwartier (dat wil zeggen Holland benoorden het IJ) in Hoorn. Ook de andere gewesten hadden voor het dagelijks bestuur een klein college van gecommitteerden, dat gewoonlijk de verhoudingen in de Statenvergadering weerspiegelde. In al deze colleges vormde de protocollaire volgorde het belangrijkste ordenings- en bestuursbeginsel. De traditionele rangorde van de oude standen besliste wie als eerste mocht spreken of stemmen. Gewoonlijk was dat de tweede stand, de adel. Alleen in Utrecht was nog een rest overgebleven van de geestelijkheid, oudtijds de eerste stand, in de vorm van vertegenwoordigers ('geëligeerden') van de vijf geseculariseerde kapittels. Ook onder de steden werd nauwkeurig aan de rangorde vastgehouden. Utrecht gold als grote stad tegenover de vier kleinere in dat gewest.[82] Dordrecht stond op zijn rang als Hollands eerste stad zo goed als Nijmegen dat in Gelre deed. De drie Overijsselse hoofdsteden Deventer, Kampen en Zwolle betwistten elkaar voortdurend de macht, hoewel de voorrang vaststond in de hier genoemde volgorde - maar de drie steden waren ongeveer even groot, en de Landdag vergaderde om beurten in een van de drie. Eerst later, met de groei van de bestuursinstellingen en de fixatie van de bestuurscultuur, ging Zwolle de beide andere overvleugelen.

In Zeeland lag de precedentie bij de 'Eerste Edele', in feite de vertegenwoordiger van de prins van Oranje als markies van Vlissingen en Veere. Deze had niet alleen de voorrang in de Staten, maar bezat als vertegenwoordiger van de ridderschap en van de steden Vlissingen en Veere reeds drie van de zeven stemmen. Het volstond in Zeeland dus dat één andere stad met de Eerste Edele meestemde om hem de meerderheid te geven.[83] Het beginsel van rangorde was uiteraard niet zonder belang voor de politieke besluitvorming. Wie als eerste sprak zette de toon en kon een voorstel doen waarop andere voorstellen nog slechts konden reageren. Zulke formele vergaderbeginselen vormden een politiek tegenwicht tegen het brute overwicht van het geld en de macht, waarbij Holland het zwaarste woog in de Unie, en binnen Holland de stad Amsterdam, terwijl in alle gewesten de steden meer economisch gewicht in de schaal legden dan de adel.

Het zou beslist een misvatting zijn te menen dat de republikeinse structuur en het burgerlijk karakter van de staat de adel buitenspel hadden gezet.[84] De voor elk gewest verschillende mix van adel en steden was natuurlijk van invloed op het beleid. Maar in verhouding tot zijn gering numeriek gewicht (minder dan één procent van de bevolking, en door het uitsterven van adelsgeslachten slonk dat percentage gestaag) behield de adel in verschillende gewesten een bijna buitensporig grote invloed. Daarin deed de Republiek niet voor de koninkrijken en vorstendommen in het buitenland onder. Republicanisme en een

aristocratisch staatsbestel sloten elkaar ook niet uit. Nog afgezien van de politieke ideologie werd de bestuursstijl gemodelleerd naar de rangstelsels en gedragscodes van de hofcultuur in de Europese monarchieën. Van de acht afgevaardigden van de gewesten naar de vredesonderhandelingen te Munster waren er zes van adel (Barthold van Gent, Johan van Matenesse, Godert van Reede, Frans van Donia, Willem Ripperda en Adriaen Clant), terwijl de twee overigen (Adriaen Pauw en Johan de Knuyt) zich ostentatief met een nieuw verworven riddertitel sierden. Zo vaak een delegatie naar buiten trad, stond er altijd wel een edelman aan het hoofd. Anders liet de betrokken burgergezant zich wel voorstaan op een ridderorde of het bezit van een heerlijkheid die voor de argeloze buitenstaander adeldom konden suggereren. In het internationale diplomatieke spel was dat ook bijna onvermijdelijk. Waar rang, eer en aanzien voor een aanzienlijk deel de macht bepaalden, kon de Republiek zich niet de luxe van een platte democratie veroorloven. De 'ware vrijheid' kreeg dan ook al gauw een verguld randje met lintjes, wapens en festoenen. Hoewel buitenlanders heel goed wisten dat de noordelijke Nederlanden een Republiek vormden, werd van beide kanten dus een aristocratisch spel gespeeld. In de binnenlandse beeldvorming was het al niet anders. Van hoog tot laag werd tegen de adel opgezien, vanwege zijn grootgrondbezit, zijn kastelen en landhuizen, zijn levensstijl en uitgavenpatroon, het prestige van het voorgeslacht, de nabijheid van stadhouder en macht, de (hoofdzakelijk symbolische) privileges die hier en daar nog restten, en wellicht vooral de aparte, in de Republiek voor derden nu schier onbereikbaar geworden status van de adel als afzonderlijke stand.

.....

Een adellijke politicus: Alexander van der Capellen

Vooral Gelre gold vanouds als een nest 'van kale adel, grote vrienden van de Prins'.[85] Een welsprekend getuigenis daarvan vinden we in de memoires van Alexander van der Capellen, heer van Aartsbergen, Boedelhof en Mervelt (ca. 1592-1656).[86] Van geboorte een Gelders edelman - hij was de jongste zoon van de kanselier van het gewest - trouwde hij met een edelvrouwe uit het Utrechtse, Emilia van Zuylen van Nyevelt. Na studie in de rechten, geschiedenis en Arabisch te Leiden, en promotie te Caen (Frankrijk) tijdens een *grand tour* waarbij hij zich - met name aan de befaamde rijacademie te Angers - ook in de cultuur en de vaardigheden van de Franse hofadel bekwaamde, werd hij in de ridderschap van Zutphen beschreven. Van daaruit werd hij jarenlang afgevaardigd naar de generaliteitsinstellingen in Den Haag, waar hij zich tot vertrouwensman van de stadhouders ontwikkelde. Als zodanig stond hij naast prins Willem II aan het hoofd van de bezending van 5 juni 1650 langs de Hollandse steden (zie p. 77). Van der Capellen was een standsbewust staatsman, vertrouwd met en een uitgesproken voorstander van een bestuurscultuur waarin de stem van de adel de toon aangaf. Hij had er heel wat voor over de adel ook buiten zijn gewest dat gewicht terug te geven. Vandaar zijn steun aan de prins.

Hij is ook een goed voorbeeld van een bestuurder uit de landgewesten die ondanks zijn verknochtheid aan Gelre de Republiek reeds als zijn vaderland beschouwde. Maar zoals zijn achterachterkleinzoon Robert Jasper van der Capellen tot de Marsch, die als patriot later nog een belangrijke rol zou spelen, bij de uitgave van Alexanders Gedenkschriften

in 1777 schreef: ‘Gestadig was hij bezorgd voor 't behoud van vrijheid en voor-

> rechten; de minste toeleg ten nadele dier dierbare panden bekommerde hem geweldig. [...] Uit liefde voor zijn vaderland was hij den Huize van Oranje toegedaan. Hij voorzag dat het, door hoger gezag na te jagen, zichzelve onvermijdelijk ten val zou brengen.'[87]
> Alexander maakte korte tijd later dan ook deel uit van de delegatie van de Staten-Generaal die de prins juist verzocht het beleg van Amsterdam op te breken. Die stap ging hem immers te ver: invloed van de adel ja, maar op Gelderse manier, dus collegiaal, niet monarchaal.
> .....

Soevereiniteit

Elk van de zeven provinciën achtte zich volledig soeverein en stond erop die soevereiniteit ook uit te oefenen. Namens de Staten van Zeeland bracht secretaris Adriaen Veth tijdens de Grote Vergadering de confederale visie naar voren. Hij stelde dat de soevereiniteit door de afzwering van Filips II (26 juli 1581) weer was teruggekeerd 'tot de Staten van de respectieve Verenigde Provinciën, van dewelke dezelve Prinselijke autoriteit haar oorsprong had genomen'. De vorm van de staat was nu dus weer als 'voor de creatie van de vorstendommen, ten tijde wanneer de gemene Duitse natiën, en daaronder ook de onze, bij maniere van Republiek zijn geregeerd geweest'. Hij vervolgde zijn betoog met een echte lofzang op de republikeinse staatsvorm, die hij als de oervorm van elk gemenebest beschouwde:

> Niet alleen vermits alle vrome Regenten gewoon zijn van harte altijd te beminnen de regering die in wezen is, maar ook opdat [omdat] degene die opgericht is hier te lande bij onze voorouders, gefundeerd is op zo loffelijke en vaste maxime, dat geen beter noch zekerder kan worden bedacht als die welke alle zaken niet en worden beleid door enige superioriteit, maar die van onder tot boven toe is meré [uitsluitend] representatief. Gelijk dan deze Grote Vergadering van Uwe Hoog Mogenden gecomposeerd [samengesteld] is uit zeven leden of provinciën, die alle wel vrij ende soeverein zijn, elk in den haren [binnen haar grenzen], nochtans tot hare gemene bescherming zo nauw aan de andere verbonden en geconfedereerd alsof die in effect maar één provincie en ware. Dezelve provinciën bestaan wederom uit verscheiden leden ende steden, die door niemands wapenen ooit tot slavernij zijn gebracht, maar zijn vanouds geweest vrije en geprivilegieerde leden ende steden, die geregeerd worden respectievelijk door alzulke personen, die op de aanvang van haar bedieningen eed doen van in alle consciëntie en naar haar beste wetenschap tot behoudenis en welvaren van den lande te zullen vigileren [waken].[88]

De Unie was voor Veth de 'aangenaamste, eerlijkste en zekerste (staatsvorm) die op Aarde kan worden geïmagineerd'. Geen gewest stond dus boven een ander, elk gewest was binnen zijn grenzen soeverein. De vrijheid was hun norm en hoogste waarde.

De gewesten ontwikkelden dan ook hun eigen wetgeving (plakkaten en ordonnanties), hadden elk hun hoge rechtspraak (het Hof of een vergelijkbare

instantie), belastingtarieven, tollen, muntslag, universiteit, wapen, en wat er allemaal nog meer aan soevereiniteitsattributen (*regalia*) denkbaar was. Slechts op enkele gebieden hadden ze zich tot gezamenlijk optreden verbonden, en dus ook tot een gezamenlijke belastingheffing voor de financiering

ervan. Daartoe verenigden ze zich in de Staten-Generaal waarvan de bevoegdheden bij de Unie van Utrecht waren vastgelegd. Deze gingen over buitenlandse zaken, defensie, de generaliteitsfinanciën en het muntwezen (voorzover het niet de muntslag zelf betrof), en in feite over alles wat de betrekkingen en meningsverschillen tussen de gewesten aanging - dat was een duidelijke groeisector.[89] Zij voerden het bestuur over de Generaliteitslanden en regelden de bevoegdheden van de handelscompagnieën VOC en WIC in de koloniën, waarbij hun feitelijk een aantal soevereiniteitsrechten werden overgedragen. In zaken van oorlog, vrede, bestand en contributie was eenparigheid van stemmen (unanimiteit) vereist, wat de besluitvorming bijzonder moeizaam en tijdrovend kon maken. Formeel berustte de soevereiniteit echter niet bij de Staten-Generaal. In het gedecentraliseerde en representatieve bestel van de Republiek waren ze slechts de vertegenwoordiger van de gezamenlijke soevereine gewesten en moesten ze zorgen dat de collectieve soevereiniteit ook daadwerkelijk kon worden uitgeoefend. Zij dienden dus de eendracht te bewaren, te bewaken en te waarborgen, en tegelijk de soevereine macht van de gewestelijke overheid en van haar lokale dragers (de edelen en de stedelijke regenten) te eerbiedigen. De spanning die dat telkens weer opriep, verklaart een belangrijk deel van de schijnbaar tegenstrijdige ontwikkelingen in de Republiek.[90] 'Eendracht maakt macht' was niet voor niets het devies van de Republiek. Die spreuk had een uiterst concrete betekenis.

Voorzover de Verenigde Provinciën gezamenlijk naar buiten optraden, was er zeker sprake van een zichtbare staat. De Unie van Utrecht had in 1579 trouwens voorzien in een 'eeuwige vereniging' van de betrokken gewesten, 'alsof zijluiden maar één provincie waren'. Zij schaarde zich daarmee achter de ontwikkeling die door eerdere vorsten was ingezet. De gewestelijke Staten waren toen als beleidsinstrument voor een effectief centraal gezag gebruikt. Nu de monarch wegviel, kregen de gewestelijke Staten echter onverhoopt een politieke speelruimte die zij dank zij de sociaal-economische hoogconjunctuur ook wisten te benutten. In werkelijkheid bestond de staat voortaan uit zeven gewesten die zich, sinds de afzwering van koning Filips II (1581) en het definitieve vertrek van de Engelse landvoogd Leicester (1587), als rechtsopvolger van de wettige vorst elk naar binnen toe volledig soeverein achtten. Deze opvatting werd door de Grote Vergadering van 1651 dus weer nadrukkelijk bekrachtigd. De uitoefening van de soevereiniteit bewerkte zo een dubbele loyaliteit: trouw aan de natie naast of tegenover het gewestelijk identiteitsbesef. De bereidheid om zich voor de gehele Republiek in te zetten leed daaronder. Het particuliere belang ging nogal eens vóór het gezamenlijke, en wat als gemeenschappelijk belang werd doorgedrukt, was vaak een verkapte vorm van welbegrepen eigenbelang.

Maar er was nog een tweede reden waarom de zo gedecentraliseerde en gefragmenteerde Republiek in Europa als een buitenbeentje kon gelden: het land had geen staatshoofd. En dat terwijl alle grote naties een monarch aan het hoofd hadden staan en de trend juist in de richting van een toename en concentratie van de macht bij de vorst ging. De Noord-Nederlandse staat was weliswaar niet de enige Republiek in Europa: Venetië, Genua, de Zwitserse kantons, enkele grote Hanzesteden, en de vrije rijkssteden van Duitsland konden eveneens als republieken worden beschouwd. Engeland was juist in 1649, na de terechtstelling van koning Karel I, een *commonwealth* geworden, met een republikeinse regering die een tiental jaren zou duren. Venetië met haar uitgestrekte en volkrijke Terra Ferma (vasteland) deed in omvang, rijkdom en inwonertal niet of nauwelijks voor de Noord-Nederlandse Republiek onder, maar

de positie van het gekozen staatshoofd, de doge, was er bijna monarchaal, ook al werd zijn macht fors getemperd door de aristocratische Senaat en de Grote Raad.[91] De Venetiërs beroemden zich er graag op dat hun Republiek de meest ideale staatsvorm was omdat die monarchale, aristocratische en democratische elementen in zich verenigde.

In dat opzicht week de Republiek Venetië sterk af van de Noord-Nederlandse Republiek, die niet alleen een gedecentraliseerde statenbond was maar waar formeel ook het monarchale element geheel ontbrak. De magistraat van de steden, waaruit een deel van de Statenleden werd gerekruteerd, kon beslist geen aristocratische regeringsvorm worden genoemd, ofschoon zij al snel oligarchische trekken kreeg en adellijke personen er soms deel van uitmaakten. Het was een fundamenteel collegiale vorm van bestuur, waarbij de regenten zeker rond 1650 nog steun van een achterban nodig hadden om gekozen te kunnen worden via de uiteenlopende kies- en controleprocedures die in de Republiek opgeld deden. De strijd tussen rivaliserende facties hield de dynamiek van de politieke cultuur in stand, soms tegen de achtergrond van politieke of religieuze meningsverschillen (staats- of prinsgezinden, rekkelijken of preciezen) maar meestal eenvoudig uit groepsbelang. Weliswaar waren er in Nederland stadhouders, maar zoals hun naam al zegt waren zij formeel stedehouders, plaatsvervangers van de soeverein. Dat wilde sinds Filips' afzwering zeggen: van de (gewestelijke) Staten, door wie zij al dan niet konden worden aangesteld.[92] Zij behoorden ook niet zonder meer tot het geslacht van Nassau, al lag die band wel in de rede gezien de bijzonder vooraanstaande positie van die familie in de Nederlanden en haar leidersrol tijdens de Opstand en de Tachtigjarige Oorlog.

Na de dood van Adolf van Meurs, graaf van Nieuwenaar en stadhouder van Utrecht, Gelderland en Overijssel, in 1589, zijn er feitelijk geen stadhouders meer benoemd die niet tot het geslacht van Nassau behoorden. Maar eerst in 1675, onder Willem III, werd het stadhouderschap in mannelijke lijn erfelijk verklaard en het duurde tot 1747 voordat voor de eerste maal alle gewesten één en dezelfde stadhouder hadden. Friesland, en gewoonlijk ook Groningen en Drenthe, hadden tot die datum een eigen stadhouder uit de tak Nassau-Dietz. Alleen in 1620-25 en 1640-50 kwam het universeel stadhouderschap dichterbij, toen ook Groningen en Drenthe de stadhouder van Holland tot de hunne kozen. Friesland bleef sedert 1584 echter aan zijn eigen stadhouder vasthouden. Een stadhouderloos tijdperk hebben Friesland, Groningen en Drenthe in de zeventiende eeuw niet gehad. Wie gedachteloos over de ‘stadhouderloze’ periode van de Republiek spreekt, geeft dan ook blijk van een onterecht Hollandocentrische blik.

Als vertegenwoordiger van de vorst had de stadhouder vanouds een aantal rechten, waaronder dat van benoeming van bepaalde ambtenaren en van de bestelling van de magistraat in de meeste steden. Dat laatste betekende dat de stadhouder de magistraatsleden koos uit de dubbeltallen die hem door de steden werden voorgelegd. Het recht had dus een beperkte betekenis, maar kon door de stadhouder worden uitgespeeld tegen hem onwelgezinde facties. Bovendien kon de stadhouder in noodgevallen de wet verzetten, dat wil zeggen de samenstelling van de raad eigenmachtig veranderen. Prins Maurits deed dat in 1618 in de steden van Holland en Utrecht. Desondanks droeg het systeem een wat paradoxaal karakter. Dezelfde magistraatsleden die door de stadhouder werden aangesteld, achtten zich vervolgens de onafhankelijke dragers van de soevereiniteit van de gewestelijke Staten, die op hun beurt de stadhouder benoemden. De spanningen die daardoor tussen de twee

partijen werden opgeroepen, verklaren veel van de wens van de staatsgezinden om na 1650 zonder stadhouder verder te gaan. Ten slotte kon de stadhouder door de Staten-Generaal nog worden aangesteld tot kapitein-generaal en admiraal-generaal van de Unie, dus tot opperbevelhebber van leger en vloot. De stadhouder was dan tevens lid van de Raad van State, het bestuurslichaam dat over het leger en de oorlogvoering ging, en nam zo samen met de afgevaardigden van de gewesten actief deel aan de besluitvorming.

Prins, adel, aristocratie: de 'Europese uitzondering'?

Prins van Oranje

De positie van de stadhouder was dus bijzonder dubbelzinnig. Zijn staatsrechtelijke rol werd nog gecompliceerd door de maatschappelijke pretenties van zijn familie. Dank zij de vroege dood van de kinderloze René van Chalon had diens volle neef, de nog pas 11 jaar oude Willem van Nassau (de latere stadhouder Willem I van Oranje) in 1544 het soevereine prinsdom Orange aan de Rhône in Zuid-Frankrijk geërfd. Het minuscule staatje was kleiner dan de Achterhoek en Orange was ondanks haar Romeinse verleden toen niet meer dan een onbeduidend landstadje ter grootte van Doesburg, met een flinke dorpskerk als kathedraal. Maar omdat de prins van Orange een soevereine status als Europees vorst genoot, koesterden Willem van Oranje en zijn erfgenamen (achtereenvolgens zijn zoons Filips Willem, Maurits en Frederik Hendrik, vervolgens Willem II en III) dat bezit, totdat het bij de dood van stadhouder Willem III (1702) door koning Lodewijk XIV werd geannexeerd. De Oranjes lieten het door Nederlandse ambtenaren besturen en experimenteerden er met een beperkte vorm van publieke tolerantie op religieus gebied - nota bene aan de grenzen van het Comtat Venaissin rond het nabije Avignon, dat aan de paus toebehoorde.

Zo richtten ze in Orange een confessioneel gemengd universiteitje op. Het extreem lage aantal studenten daarvan leidde tot allerlei grapjes. Die universiteit kon bestaan, zei men, dank zij het Latijnse spreekwoord 'Tres faciunt collegium' - want al waren er geen studenten, het 'college' van Orange had tenminste een rector, een secretaris en een pedel...[93] Maurits liet op de heuvel boven het Romeins theater een monumentale vesting bouwen. Een bezoek aan Orange en haar fameuze theater was dan ook een obligate etappe op de *grand tour* van de Nederlandse elite - al viel de kwaliteit van een en ander de reizigers gewoonlijk wat tegen, na het vele moois dat Montpellier en Aix, Nîmes, Arles en Avignon hadden geboden.[94] Maar de Oranjes waren er trots op. Frederik Hendrik betaalde de jurist Joseph de La Pise ruim drieduizend gulden voor een snorkende geschiedenis van het vorstendom, *Tableau de l'histoire des Princes et Principauté d'Orange* (Den Haag, 1639), bijna duizend royaal geïllustreerde bladzijden waarin de prinselijke dynastie tot het jaar 793 werd teruggevoerd, vóór de keizerskroning van Karel de Grote.[95] De hoge prinselijke titel van de Oranjes verdrong al spoedig de grafelijke, die eigenlijk bij de Nederlandse bezittingen van de Nassaus hoorde. Hij legitimeerde hun ambities in het Europees concert en hun statusaanspraken in de noordelijke Nederlanden, ook na het verlies van het prinsdom.

Maar ook binnen de Republiek kon de familie van Nassau op een groter prestige bogen dan haar bezit en functies alleen rechtvaardigden. Ze had in de Opstand niet alleen het ini-

tiatief tot het verzet genomen maar ook bij voortduring een leidende rol gespeeld. Zoals in de traditionele clanstructuur van de adel met zijn cliëntèleverhoudingen gebruikelijk was, had de stadhouder er zijn prestige, relaties en vermogen voor ingezet. Hij vertegenwoordigde in feite dan ook de eenheid van de Unie als strijdbaar politiek bestel. De volledige inzet van zijn persoon en zijn familie legitimeerde de Opstand en maakte de stadhouder tot de vanzelfsprekende leider van de bevrijde gewesten. De op cruciale momenten ondubbelzinnige keuze van de stadhouder voor de gereformeerde religie maakte hem ten slotte - ondanks duidelijke schommelingen in de geloofsijver van de familieleden - tot het onbetwist symbool van de Republiek als gereformeerd gemenebest, dat het recht opeiste zelf zijn religie te kiezen. Maar de binnenlandse politieke structuur van de jonge Republiek groeide niet met de nieuwe situatie mee. Vanouds was de stadhouder een ondergeschikte van de soeverein, en dat bleef hij toen de Staten de soevereiniteit van de koning overnamen. Weliswaar commandeerde hij het leger, maar de Staten beslisten over oorlog en vrede, en ze hielden de hand op de knip. Zijn moreel gezag leverde de stadhouder dus geen aandeel in de soevereiniteit op. Die tweedeling van de macht werd stukje bij beetje tot een anomalie in Europa. Overal - in Spanje, Engeland, Frankrijk, Scandinavië, en zelfs in de Duitse en Italiaanse staten - zien we een concentratie van de politieke, sociale en culturele macht rond de vorst en zijn hof, dat zowel het bestuurlijke en financiële als het culturele en symbolische middelpunt van het rijk werd. Langzaam maar zeker kwamen ook de stadhouders in de verleiding om een gooi te doen naar een institutionalisering van hun feitelijke macht. Ze wilden een nieuw politiek evenwicht forceren en hun ambt doen omzetten in dat van een soevereine, regerende vorst. Frederik Hendrik maakte dat streven tot een welbewuste politiek. De spanningen die daardoor ontstonden, bereikten juist in 1650 een eerste hoogtepunt.

Adellijke concurrenten

Men kan van mening verschillen over de betekenis die de ‘Nederlandse uitzondering’ in het Europese krachtenveld had: liep zij achter of juist vóór op de algemene ontwikkeling? Had Nederland een quasi-middeleeuws, verouderd staatsbestel dat op termijn tot mislukken gedoemd was, en waren de ruzies tussen staats- en Oranjegezinden slechts een achterhoedegevecht? De Oranjes waren zelf aanvankelijk niet meer dan een hoge adelsfamilie te midden van andere waarmee ze ook door familiebanden waren verstrengeld, zoals Egmond, Brederode of Wassenaer. Ook buiten Holland waren er zulke hoge adelsfamilies met vertakkingen in het buitenland zoals Pallandt, Van Limburg Stirum (heer van Borculo) of Van den Bergh (baanderheren van Bergh, in 1650 tevens in bezit van het markizaat Bergen op Zoom).[96] Hoewel de Oranjes hen qua status al spoedig overvleugelden, waren bijvoorbeeld de geslachten Van den Bergh, Egmond en Brederode er door huwelijk mee verbonden. In Friesland, waar de familie van Nassau minder invloed had en een minder grote staat kon voeren, voelden de edelen uit het gewest zich in de zeventiende eeuw beslist nog niet de minderen van de stadhouder.[97]

Maar al vóór de Opstand was de prins van Oranje veruit de meest gegoede en vermogende edelman in de Nederlanden. Weliswaar lag het grootste deel van dat bezit in Duitsland en in de zuidelijke gewesten, maar Buren, Leerdam, IJsselstein, Acquoy, Sint-Maartensdijk, Cuyk, Eindhoven en Breda vormden samen toch een aanzienlijk erfgoed.

Door koop, huwelijk en vererving groeiden zowel het bezit als het vermogen van zijn familie sedertdien gestaag, bijvoorbeeld met het graafschap Lingen net over de oostgrens. Sedert de prins van Oranje in 1581 het markizaat van Veere en Vlissingen had aangekocht, bezat hij onbetwist de leidende positie van Eerste Edele in de Staten van Zeeland.[98] Hoge adel die in de Opstand de kant van de koning had gekozen, verloor tegelijkertijd zijn bijzondere positie in het politieke bestel. Zo liet de Landdag van Gelre de baanderheren, die aanvankelijk het derde lid van de Staten hadden gevormd, sedert 1595 niet meer als afzonderlijke stand toe. Ook in Holland verkeerde de resterende hoge adel steeds vaker in dezelfde kringen als de lage, waarvan nogal wat families juist dankzij de Opstand waren omhooggeschoten. Terwijl het prestige van de Oranjes zo naar eenzame hoogte steeg, kwamen zij op gespannen voet met de ridderschap te staan.[99] Leden van de hoge adel gaven soms nog openlijk blijk van hun rivaliteit met het huis Oranje. In 1654 stemde Johan Wolfert van Brederode, die eerst met gravin Anna van Nassau was getrouwd en door zijn tweede huwelijk met Louise-Christina van Solms-Braunfels een zwager van Frederik Hendrik en dus een oudoom van prins Willem III was, in de Staten van Holland bijvoorbeeld openlijk voor de Akte van Seclusie waardoor diezelfde Willem van het stadhouderschap werd uitgesloten. Maar hij verloor er zijn populariteit door.

Zo manoeuvreerde de prins-stadhouder zich stukje bij beetje in een sterke leiderspositie, niet alleen politiek naar ook sociaal en cultureel, boven de edelen uit die vroeger zijn gelijken waren geweest. Door zijn bezittingen, zijn politieke en militaire functies, zijn levensstijl en zijn vorstelijk mecenaat gaf hij daar zichtbaar gestalte aan, in overeenstemming met de status die buitenlandse vorsten voor zich opeisten.[100] De positie van prins Maurits' bastaardzonen Willem (Nassau-La Lecq) en Lodewijk (Nassau-Odijk of Beverweerd) was vergelijkbaar met de privileges van koninklijke bastaarden in een monarchie. Willem werd na zijn vaders dood luitenant-admiraal van Holland, Lodewijk generaal-majoor en diplomaat. De bastaardzoon van Frederik Hendrik, Frederik van Nassau-Zuylenstein, werd luitenant-generaal en lid van de ridderschap.[101] Wel deelden de andere hoge adelsfamilies in die internationale adelscultuur. Als ze al niet tot de besloten adelsopleiding aan het Haagse hof werden toegelaten, gingen ze daarvoor naar vorstelijke hoven elders of ontvingen ze een opvoeding overeenkomstig hun stand aan Duitse adelscolleges zoals het Mauritianum te Kassel of de exclusieve, peperdure rijacademies van de Franse hoofdstad.[102] Ook vervulden zij, net als de stadhouder zelf, nog steeds de hoogste militaire ambten: Johan Wolfert van Brederode volgde in 1642 zijn zwager graaf Willem van Nassau op als veldmaarschalk, graaf Johan Albrecht van Solms was generaal van de artillerie, graaf Johan Maurits van Nassau luitenant-generaal van de cavalerie, Jacob van Wassenaer-Obdam werd in 1653 luitenant-admiraal van de vloot. Het heet dat in 1640 liefst 26 nakomelingen van graaf Jan de Oude van Nassau, de broer van prins Willem I, in het Staatse leger dienden - het moet gezegd dat Jan de Oude uit drie huwelijken 24 kinderen had en zijn zoon Jan de Middelste uit twee huwelijken nogmaals 25...[103] Mede door de eigen dynamiek van de Opstand was het leger óók een familiezaak van de Nassaus geworden. Dat bleek een zegen voor dit kinderrijk geslacht waarvan de zonen zoals gebruikelijk in hun stand een militaire carrière volgden. In dat opzicht leek de Republiek voor de buitenstaander toen sprekend op een koninkrijk.

Dynastie en hofcultuur

Ondanks de interne rivaliteit binnen de hogere adel lag het centrale leiderschap in het vervolg toch bij één enkele familie, die van de stadhouder zelf. De modernisering van de machtsverhoudingen en de stroomlijning ervan tot een hiërarchische politieke structuur kreeg vorm aan het hof van Frederik Hendrik.[104] De Oranjes waren uit een grafelijke familie afkomstig, die in het Duitse vorstenpanorama niet bijster hoog gesitueerd was en wegens de kinderrijke huishoudens in een overschot aan erfgenamen dreigde te verdrinken. De prinsentitel was hun langs de omweg van een wat exotische erfenis aangewaaid. Maar zij koesterden twee ambities: van dienaar tot heer van de staat worden en die plaats erfelijk vervullen, zoals de vorsten elders. Vooral Frederik Hendrik, die zijn halfbroer Maurits in 1625 was opgevolgd, wist efficiënt de constitutionele mogelijkheden uit te buiten om zijn dynastieke ambities te realiseren.[105]

Krap drie jaar oud werd Willem II tot generaal van de cavalerie benoemd. Al in 1631 sleepte de stadhouder de ‘survivance’ (erfopvolging) van zijn ambt voor zijn nog pas vijfjarige zoon in de wacht, in 1639 die van de generaliteitsambten van kapitein- en admiraal-generaal van de Unie. In 1637 kreeg Frederik Hendrik de Franse koning zover dat deze zijn prestige met de vorstelijke aanspreektitel ‘Son Altesse’ (Zijne Hoogheid) erkende, terwijl hij vanaf 1639 in de buitenlandse politiek steeds meer als partner, niet als dienaar van de Staten-Generaal optrad. Vervolgens realiseerde hij - en na zijn overlijden in 1647 zijn weduwe Amalia van Solms-Braunfels - een ambitieuze huwelijkspolitiek voor zijn zoon en dochters. In 1641 trouwde Willem II, nog geen vijftien jaar oud, met de negenjarige Mary Stuart, dochter van de Engelse koning, terwijl Louise Henriette in 1646 met Frederik Willem van Brandenburg, de Grote Keurvorst, huwde en Albertine Agnes in 1652 met de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau-Dietz. Dank zij de hardnekkige inspanningen van alle betrokkenen steeg de familie geleidelijk in aanzien. Zo werd Willem Frederik in 1654 door de Duitse keizer officieel in de rijksvorstenstand verheven.

Een echte hofcultuur moest de aanspraken van de stadhouder in de ogen van de burgerlijke regenten ondersteunen en in die van de buitenlandse vorsten legitimeren. Welbewust werd er gewerkt aan een hofceremonieel naar internationale snit, waarbij iedereen naar rang en stand zijn plaats kreeg toegewezen - het hof omvatte in totaal zo'n 250 personen. De betekenis van die hofcultuur ging ver boven de verhoudingen binnen de adel uit. Zij vormde een model voor de sociale interactie in heel de Republiek. De centrale waarden van de vroegmoderne samenleving - gezag, waardigheid, eer en deugd - werden door het hofceremonieel aan elkaar gekoppeld in een herkenbare, prachtvolle vorm. Het maakte niet alleen zichtbaar dat alle leden van de groep er hun eigen rol hadden te spelen en daarbij op elkaar betrokken waren, maar toonde het hof ook als een patriarchale, hiërarchische gemeenschap. Het hof weerspiegelde zo de opvatting die de stadhouder van de gehele samenleving had en kwam model te staan voor de vormgeving daarvan door de sociale elites. De stadhouder was de ‘pater familias’, de goede huisvader van zijn hof, zoals hij ook de vader van het vaderland wilde zijn. Evenzo wisten de regenten zich met het vaderlijk gezag over hun stad of gewest bekleed.

Het ‘vaderland’ van de prins van Oranje moge het gewest (of de gewesten) zijn geweest waarin hij tot stadhouder was benoemd, als vertegenwoordiger van de Oranje-familie ging zijn gezag ver boven de gewestelijke grenzen uit. Het symboliseerde de belangeneenheid

van alle gewesten die de kant van de Opstand hadden gekozen. Niet voor niets maakten sinds prins Willem I alle stadhouders uitbundig gebruik van de diensten van Zuid-Nederlandse ambtenaren (zoals de familie Huygens) en van buitenlandse edelen en officieren - vaak tot ergernis van de steden en gewesten, die aan 'inheemse' ambtsdragers de voorkeur gaven. De betekenis van het Oranjehof ging dan ook veel verder dan de stadhouderlijke functie. Het vormde een belangrijke factor van continuïteit in de politieke en sociale cultuur van de Republiek. Tijdens het stadhouderloos tijdperk waarborgde het hof het voortleven van de Oranjes als sociaal-politieke factor met een hoog symbolisch gehalte, en vormde het een kristallisatiepunt voor de Oranjefactie onder de regenten en het volk. Het stelde niet alleen de waarden present die de aanhangers van de Oranjes in hen belichaamd wensten te zien maar leverde ook het basismodel voor de aristocratisering van de met de stadhouder rivaliserende burgerlijke elites die op het politieke krachtenveld diens plaats innamen.

Het duidelijkst zien we de sociaal-politieke hiërarchie weerspiegeld in de rangorde bij de rouwstoeten voor de overleden stadhouders en hun echtgenoten. Bij de begrafenisstoet van Frederik Hendrik (1647), bijvoorbeeld, kwamen na de stadhouderlijke garde eerst lange rijen bedienden en hovelingen, vervolgens de beheerders van de prinselijke bezittingen en de officieren die het wapenschild en de eretekens van de prins droegen; talrijke adellijke legerofficieren gingen aan de baar vooraf, terwijl de linten ervan door de hoogste legeraanvoerders werden gedragen en de baar zelf door de jonge erfprins en een groepje aanwezige vorsten en vorstenzonen werd gevolgd. Pas helemaal aan het eind van de stoet liepen de vertegenwoordigers van de lichamen van staat: de Staten-Generaal, de Staten van Holland en de magistraten van Den Haag en Delft.[106] De boodschap was duidelijk: het gezag van de stadhouder werd niet belichaamd door de staatsinstellingen van de Republiek maar door het rond de prins en zijn familie hiërarchisch geordende hof. Als opperbevelhebber van het leger achtten de prins en zijn dynastieke erfgenaam zich bovendien meester van de politieke macht. In het raam van een brede cultuurpolitiek die op alle fronten de vorstelijke kwaliteit van zijn hof moest manifesteren, vernieuwde Frederik Hendrik zijn paleizen ingrijpend (zie p. 483). Ze werden aangepast aan de eisen van de nieuwe hofcultuur, zoals hij die in Frankrijk had leren kennen. Het decoratieprogramma van de Oranjezaal in Huis ten Bosch, door zijn weduwe Amalia van Solms ontworpen als triomftempel voor haar echtgenoot, brenger van de Vrede en van het Gouden Tijdperk, verbeeldde die overtuiging even later ook visueel: ze toonden de apotheose van Frederik Hendrik als de vorst die het land zijn vrijheid en onafhankelijkheid had gebracht (afb. p. 116 en 118). Alleen voor hun politieke legitimiteit konden de stadhouders nog niet om de Staten heen.[107]

Twee van de meest vooraanstaande steden ontwierpen tezelfdertijd hun eigen symbolische triomftempel. De regering van Amsterdam legde in 1648 de eerste steen van het nieuwe stadhuis ontworpen door Jacob van Campen, met zijn grootse decoratieprogram tot lof van de burgerzin en de ware vrijheid, de vrijheid van de republikeinse staatsvorm, in concurrentie met de heerszucht van de stadhouders (zie p. 449).[108] De stad Middelburg daarentegen schiep met de Oostkerk een baroktempel waarin - typerend voor de Zeeuwse regenten - de bloei van het gewest uitdrukkelijk aan die van de gereformeerde religie werd gerelateerd. De achtkante koepel en het beeldhouwwerk symboliseren de betrekkingen van de stad met alle windstreken. Maar Den Haag, Amsterdam en Middelburg lagen in de welvarende kustprovincies. Terwijl stadhouder, burgerij en kerk daar gebouwen tot eigen eer

en glorie oprichtten, zien we in andere steden iets van de spanningen die de heersende groep regenten juist trachtte te verdoezelen. Zo in Deventer, waar de zestienkoppige raad werd gedomineerd door de families Van Boekholt en Nilant. Dr. Hendrik Nilant, burgemeester van 1643 tot 1674, werd 'het koninkje van Deventer' genoemd. Vanaf 1632 werd het oude gotische raadhuis er ingrijpend gemoderniseerd, vooral ten behoeve van de raadsvergaderingen waarvoor in 1650 een nieuwe ruimte werd gebouwd. Maar toen de gezworen gemeente, de vertegenwoordiging van de burgerij die vanouds als toezichthouder op - en zonodig als tegenspeler van - de raad optrad, in datzelfde jaar 1650 op de gammele toestand van haar eigen vergaderruimte, het Wanthuis, wees, gaf de raad geen krimp. Twaalf jaar gingen voorbij voordat de raad aan iets anders dan eigen glorie dacht.[109]

Burgerlijke aristocraten

De prins had de ontwikkeling van de staat echter tegen zich. Terwijl Frederik Hendrik zich met zijn hofapparaat vol hoge militairen in de aflopende oorlogsconjunctuur een politiek rad voor ogen draaide, versterkten de burgerlijke bestuurselites langzaam maar zeker hun greep op het staatsbestel. De lange duur van de oorlog heeft de stadhouder hier onmiskenbaar parten gespeeld. De stedelijke burgerij had intussen voldoende tijd gekregen om haar eigen aristocratie te ontwikkelen, weliswaar met behulp van de attributen van de oude adel (sluiting van de gelederen, superioriteitsbesef, familiezin en standsvertoon) maar toch in een nieuwe geest: die van het lokaal bestuur en gewestelijk belang.[110] Haar semi-adellijke levensstijl, op standsverschil en hiërarchische ordening gericht, ging voortaan samen met de collegiale bestuursstijl die vanouds kenmerkend was voor de stedelijke burgerij. Ze had ook geen andere militaire pretenties dan de verdediging van haar stad in de vendels van de schutterij. Geen militaire carrière maar productie en consumptie van welvaart was haar doel. Nazaten van koren- en haringkopers, brouwers en zeepzieders, zeilmakers en reders investeerden hun nieuwverworven rijkdom in symbolisch kapitaal dat hun de illusie van nieuwe adeldom kon geven, ver boven de middenklassen.[111]

Ze kochten heerlijkheden en heerlijke rechten, gedroegen zich als feodale heren, tooiden zich met snorkende titels, bouwden buitenhuizen of herbouwden kastelen, sierden zich met uitbundige wapens, pochten op de buitenlandse adeldom waarmee willige vorsten hen begiftigden, kleedden zich als aristocraten, lieten zich mythische stambomen aanleunen ('uit de lucht geraapt of uit *Amadis van Gaule* (een populaire ridderroman) gesmeed', zoals een tijdgenoot spottend opmerkte)[112], huwden hun zoons uit aan armlastige edelvrouwen, en eisten luidruchtig het jachtrecht op - het enige echte standsprerogatief dat de adel naast het lidmaatschap van de gewestelijke ridderschappen was overgebleven. De meest vooraanstaande regenten verdubbelden hun naam met die van hun heerlijkheid en lieten zich, zoals de oude adel, soms enkel met de naam van die heerlijkheid aanspreken: Oetgens van Waveren, De Graeff van Zuidpolsbroek, Bicker van Swieten, De Vlaming van Oudtshoorn, Huydecoper van Maarsseveen, Van Aerssen van Sommelsdijk, Hoynck van Papendrecht. Zelfs Constantijn Huygens, eigenlijk toch niet meer dan de secretaris van de stadhouder, liet zich graag als heer van Zuylichem aanspreken - maar het is waar dat vorstelijke secretarissen in andere landen gewoonlijk adeldom verwierven. In Huygens' geval kunnen we de statusdrang dus als een soort republikeins standscompromis zien.

.....
Vader en zoon Pauw

Een welsprekend voorbeeld van die statusdrang vinden we in het leven van de man die in de jaren rond 1650 korte tijd de machtigste positie in Holland bekleedde, mr. Adriaen Pauw (1585-1653), heer van Heemstede en de spil bij de vredesonderhandelingen te Munster. Van 1631 tot 1636 en opnieuw van 1651 tot zijn dood in 1653 was hij raadspensionaris van Holland.[113] Zijn gelijknamige grootvader was koopman in granen geweest, en tevens factor van de koning van Denemarken en van andere handelshuizen in Amsterdam. Het is beslist niet zo dat - zoals een tegenstander tijdens de vredesonderhandelingen boosaardig schreef - Adriaens vader Reinier Pauw uit de 'lie du peuple' (de heffe des volks, het grauw) was opgeklommen en zijn welslagen slechts aan zijn partijschap tegen Oldenbarnevelt te danken had. Integendeel, de familie Pauw had vroeger al tot het Gouds patriciaat behoord en was in vrouwelijke linie met oud-Amsterdamse regenten verwant. Maar het waren en bleven burgers. Vader Reinier Adriaensz. Pauw (1564-1636), koopman en reder, vele malen burgemeester van Amsterdam, bewindhebber van de VOC en gedeputeerde ter Staten-Generaal, had in 1631 een geschat vermogen van tweehonderdduizend gulden. Als rechtzinnig calvinist, die het oor van prins Maurits had, probeerde hij met inzet van alle middelen Amsterdam in die zin te hervormen. Maar ondanks zijn populariteit bij een deel van het gewone volk moest hij in 1621 het onderspit delven tegen de libertijnse factie en werd hij in 1628 door de meer irenische Frederik Hendrik definitief opzij geschoven. Hoewel hij door de Engelse en de Franse koning in de ridderstand was verheven, weigerde hij steeds zich daarop te laten voorstaan. Hij bleef vasthouden aan de oud-burgerlijke deugden van eenvoud en soberheid (wat hem niet verhinderde in oorlogstijd fors op de handel met de vijand te verdienen). Op zijn initiatief werd zelfs besloten wapenborden uit de kerken te weren omdat ze als tekenen van aristocratische hoogmoed werden gezien.
Zijn zoon Adriaen belichaamde echter de aspiraties van de volgende generatie. Scherp zien we in zijn persoon de overgang van een burgerlijke en moralistische naar een meer aristocratische en amorele geesteshouding.[114] Hoewel Adriaen in de publieke ruimte eveneens als een belijdend calvinist optrad, was hij als persoon veelmeer een politiek dier met een scherpe neus voor de juiste weg naar de macht dan een man van hoge beginselen. Van partijganger van de prins werd hij diens tegenspeler, van factiegenoot van de Bickers werkte hij zich op tot hun rivaal. Na zijn promotie in de rechten (hij gebruikte de pretentieuze titel 'dr.' in plaats van het gangbare 'mr.') als koopman begonnen en al spoedig tot pensionaris van Amsterdam aangesteld, werd hij in 1613 tot Engels ridder verheven en in 1624 tot Frans ridder van Sint-Michiel. In tegenstelling tot zijn vader mat hij zich onmiddellijk de levensstijl van de adel aan. Ostentatief nam hij de symbolen van zijn ridderlijke status, de Engelse roos en de Franse lelie, in zijn wapen op. In 1620 kocht hij het kasteel en de heerlijkheid Heemstede waarvan hij ook de titel voerde. Zijn zoon Nicolaes huwde in 1630 een adellijke dochter die van de vroegere eigenaar afstamde, zodat er een schijn van erfopvolging werd gerealiseerd. Op grond van zijn participatie in de veenexploitatie van

Drenthe wist Adriaen zich in 1634 tot heer van Hogersmilde te doen benoemen, met de hoge en lage rechtspraak over dat gebied. Hij cumuleerde heerlijkheden, functies en diplomatieke missies, en maakte in het

> buitenland aanspraak op de status van edelman. Hoewel die pretenties daar weinig opzien baarden, waren ze een steen des aanstoots voor zijn Hollandse tegenstanders, die hem niet ten onrechte als een omhooggevallen burgerman afschilderden.
> .....

Zomin als de lagere burgerij was de oude adel de dupe van die aristocratische pretenties. Er werd van beide kanten op neergezien en de spot mee gedreven. In de betere burgerkringen bleef men wat voorzichtiger. De Groningse hoogleraar Marten Schoock was in 1652 wel geneigd hen als derderangsadel te beschouwen, na de hoge en lage 'echte' adel.[115] Maar in geen enkel gewest slaagden zulke *would be*-edelen van buitenlandse makelij - Engelse *equites aurati*, Franse ridders van Sint-Michiel, Venetiaanse ridders van San Marco, of Duitse ridders en graven des Heiligen Roomschen Rijks - erin zich in de ridderschap te laten opnemen. Integendeel, de ridderschap zette zich schrap, sloot de rangen, bleef waken over het vereiste aantal adellijke kwartieren en het bezit van de vereiste ridderhofsteden, havezathen of landgoederen, en scherpte haar standskenmerken aan. Werd een edelman tot raadsheer aan een van de gewestelijke gerechtshoven of de Hoge Raad van Holland en Zeeland gekozen, dan achtte hij zich vanwege zijn adellijke status vaak verschoond van de plebejisch geachte titel van meester in de rechten waarmee de patriciërs zich sierden. Was de adel niet vanouds gekwalificeerd om als raadgever van de vorst op te treden? De ridderschap nam haar bijzondere plaats als lid van de regering van de afzonderlijke gewesten echter serieus, en bleef, hoe klein ze in omvang ook was, heel zichtbaar present in bijna alle regeringscolleges en raden, in de officiersrangen, in de diplomatie en op het platteland, waar ze nog lang een sleutelfunctie vervulde. Net als de Hollandse Rekenkamer werd het College van Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier, het dagelijks bestuur van Holland bezuiden het IJ, trouwens principieel voorgezeten door een lid van de ridderschap, voor het leven benoemd.

Het gevolg was dat adel en patriciaat het bestuur van de gewesten en van het land weliswaar met elkaar deelden, maar dat er geen symbiose tot stand kwam tussen de oude (zwaard)adel en een nieuwe 'ambtsadel', zoals dat in naburige monarchieën het geval was. Zelfs in de zusterrepubliek Venetië behoorde de politieke elite, verenigd in de Grote Raad, tot de adel, die een gesloten karakter droeg.[116] Het Nederlands patriciaat verschilde daar wezenlijk van. Hoewel de kern van actieve bestuurders in de Republiek de neiging had zich voor nieuwkomers af te sluiten, bleven de grenzen van het patriciaat zelf juist vloeiend en relatief open. Het was immers geen echte stand, maar een statusgroep, en status kon men verwerven. Bij de adel lag dat anders. Terwijl de omvang van de oude, inheemse adel door gebrek aan nieuwe inbreng of adelsverheffing en door demografisch verlies gestaag slonk, bleef de ridderschap in het politiek bestel onveranderd een centrale positie innemen. Alleen in de Groninger Ommelanden, waar geen ridderschap bestond en de status van jonker vooral op maatschappelijke erkenning berustte, bleef aanvankelijk nog enige beweging mogelijk, maar ook daar sloten de rangen van de adel zich na 1650. Hetzelfde gold in zekere zin voor Friesland.

De titel van jonker, die eigenlijk alleen adeldom suggereerde maar niemand verplichtte, bleef ook elders een gewild alternatief. Enkele van zulke onduidelijke quasi-edelen hebben naam gemaakt, zoals jonker Everard Meyster, in 1661 de populaire trekker van de Amersfoortse kei en tien jaar later de ontwerper van een groots uitbreidingsplan voor

Utrecht (zie p. 574).[117] Of jonker Adriaen van der Donck, kolonist, jurist en beschrijver van Nieuw Nederland, wiens titel voortleeft in het Newyorkse stadsdeel Yonkers.[118] Johan Buytewech, die van 1617 tot 1657 de rooms-katholieke ambachtsheer van Nieuwkoop, Noorden en Achttienhoven was, verfraaide zijn burgerlijk blazoen door achtereenvolgens zijn naam te veredelen tot De Bruyn van Buytewech en er vervolgens de jonkerstitel aan toe te voegen.[119] Door de lat hoog te blijven leggen spreidde de ridderschap zo het bed voor een terugkeer van het stadhouderlijk bestel volgens een nieuwe formule, meer in overeenstemming met de strakke standsnormen van de Europese dynastieke standaard.

We mogen ons afvragen of die bestuurlijke tweeslachtigheid - de sociale tweedeling tussen adel en patriciaat aan de top - een van de redenen vormt waarom de Republiek zich op de lange duur niet als grote mogendheid heeft kunnen handhaven. Of experimenteerde ze juist met nieuwe opvattingen van republicanisme, met nieuwe vormen van soevereiniteit, bestuurlijke verhoudingen en nationale eenheid? Ontwikkelde het republicanisme zich na 1650 misschien zelf in absolutistische richting (zoals elders de monarchie), juist omdat het stadhouderschap twee decennia lang geen tegenwicht meer bood?[120] Toch bleef de stadhouderlijke familie bijzonder present in het maatschappelijk leven en de politieke beeldwereld, en kostte het de staatsgezinde partij heel veel moeite zich er daadwerkelijk van te distantiëren. De opvattingen die men over zulke ontwikkelingen huldigt (en die er ook indertijd over werden gehuldigd) hangen uiteraard nauw samen met de ideeën die men zelf over de best mogelijke staatsvorm koestert. Wat betekent een republiek? Is zij de optimale bestuursvorm van een gemenebest? Wat is de ideologische lading van de term ‘republiek’ en de daarmee verbonden staatsvorm? Hoe verhoudt zij zich met de historische ontwikkeling van de staatsinstellingen, en met de algemene ontwikkeling van het staatkundig denken in Nederland en Europa? Deze en soortgelijke vragen zullen hierna onder andere gezichtspunten opnieuw aan de orde komen (zie p. 322). Zeker is wel dat de Noord-Nederlandse Republiek juist in haar hectische eerste eeuw, toen uit de wanorde van de Opstand een werkbare staat moest worden gesmeed, beter functioneerde dan buitenstaanders vaak verwachtten. Het zou te ver gaan van een harmonieuze besluitvorming te spreken, maar het is wel zeker dat, hoe moeizaam ook, door samenspel uiteindelijk een zekere balans van groepsbelangen werd bereikt en dat de eendracht, hoezeer ook onder druk gezet, nooit onherroepelijk werd verscheurd.

1650, een keerpunt voor de staat

Rond 1650 waren dus wezenlijke politieke vragen aan de orde. De toen door de bloeiendste en rijkste gewesten gekozen oplossing voor een republiek zonder stadhouder had een verstrekkende betekenis. We moeten ons wel realiseren dat de Nederlander van 1650 nog geen weet had van wat de toekomst hem zou brengen. Even afgezien van de meest noordelijke gewesten die hun eigen stadhouder hielden, moest hij het stadhouderloos tijdperk wel als het begin van een wellicht definitief stadhouderloze staat zien, als een ingrijpende verandering van het staatsbestel waarbij de macht weer decentraal werd herverdeeld en de centrifugale tendensen de overwinning behaalden. Nederland was geen monarchie, zelfs geen bondsstaat onder centraal bestuur. Het was slechts een statenbond waarin voortaan welis-

waar oudere en nieuwere republikeinse idealen vorm kregen, maar de belangen van de op dat moment dominante groep of factie toch bepaalden hoever men met de eenheid wilde gaan.[121] Naar binnen toe kon geen eenheid van politieke, wetgevende, juridische of zelfs uitvoerende macht worden bereikt. Het gewestelijk particularisme heerste nu op alle fronten, met inbegrip van de twee instanties die krachtige instrumenten hadden kunnen zijn voor de politieke en culturele eenwording van de staat: de stadhouder en de publieke kerk. De stadhouder bleef per gewest benoemd of niet benoemd, en er kwam geen staatskerk in de volle zin van het woord, slechts een publieke, bevoorrechte kerk waarvan de positie per gewest nader zou worden geregeld. Op initiatief van Oliver Cromwell, die de met de Oranjes verwante Stuarts van de Engelse troon wilde weren, namen de Staten van Holland in mei 1654 zelfs de Akte van Seclusie aan, waarin zij toezegden geen Oranje meer tot stadhouder van het gewest te zullen benoemen, noch als kapitein-generaal van de Unie.

1650 werd zo tot een keerpunt voor de Nederlandse staat. Door de afschaffing van het stadhouderschap in de meerderheid van de gewesten verdween het tegenwicht tegen Hollands dominante positie. Een gewest dat twee vijfde van de bevolking omvatte, dat sinds 1616 ruim 58% van de generaliteitslasten betaalde - bijna zeventien maal zoveel als de ‘drieguldensprovincie’ Overijssel - en dat als centrum van alle vormen van internationaal handelsverkeer ook de welvaart van de overige gewesten beheerste, moest in die situatie wel de boventoon gaan voeren, ook al was de globale belastingdruk per hoofd der bevolking buiten Holland vermoedelijk weinig lager en deelde men daar minder in de welvaart (zie p. 24).[122] De belastingstructuur van de Republiek vormde een belangrijke stimulans voor die ontwikkeling. In 1638-42, de enige periode waarvoor betrouwbare cijfers ter beschikking staan, werd het totaal aan staatsinkomsten van bijna 23 miljoen gulden immers voor bijna 82% opgebracht door de gewestelijke belastingen, ruim 12% door de in- en uitvoerrechten en 5% door de Generaliteitslanden, terwijl slechts 0,8% op centraal niveau werd geheven.[123]

.....

Het quotenstelsel in 1650

Het vaste aandeel van elk gewest in de generaliteitsuitgaven.[124]

Holland	58,3%
Friesland	11,7
Zeeland	9,2
Utrecht	5,8
Groningen	5,8
Gelderland	5,6
Overijssel	3,6
Drenthe	(1,0)*

.....

De staat werd zo volledig afhankelijk van de gewestelijke en stedelijke oligarchieën, in de eerste plaats die van Holland, en daarbinnen die van Amsterdam. Niet alleen kreeg Holland de gelegenheid een eigen vorm te geven aan zijn politieke ambities en een eigen politieke cultuur te ontwikkelen. Op termijn domineerde Hollands cultuur de Unie in de volle breedte, en moest deze wel maatgevend worden voor de culturele oriëntatie van heel de Republiek: natiebreed, maar in de eerste plaats op het eigen belang gericht.[125] Het mag symbolisch voor Hollands modelfunctie heten dat het gewest zich in 1652-57, onmiddellijk na de Grote Vergadering, op het Binnenhof pal naast het stadhouderlijk kwartier volgens ontwerp van de gevierde architect Pieter Post een nieuwe vergaderzaal voor de gewestelijke Staten liet bouwen (thans de Eerste Kamer). De Nederlandse cultuur richtte zich sedertdien dan ook steeds meer naar Holland, weg van het Duitse rijk dat nog in de zestiende eeuw richting had gegeven aan de cultuur van de landprovincies, maar ook in een steeds grotere distantie tot de cultuur van de zuidelijke Nederlanden, die - al was ze sedert 1585 een tijd gelijk op gegaan met die van de noordelijke Nederlanden - na Munster eveneens een eigen weg zocht. Alleen internationaal triomfeerde de toonaangevende levensstijl van de elite, geënt op de Franse hofcultuur.

Zoals elk keerpunt werd ook deze verandering door een vloed van discussies en debatten begeleid en werd er tastend en zoekend aan vormgegeven. De nieuwstijdingen stonden nog in hun kinderschoenen. Boeken, vlugschriften en politieke prenten speelden daarom de rol van discussieforum voor de meningsvorming, en maakten de eerste bloei van een volwaardige publieke opinie mogelijk (zie p. 219 en 262). De stad was de markt, de neutrale, publieke ruimte waar nieuws werd aangeboden en uitgewisseld. Het schrijvend publiek zelf bleef vooralsnog beperkt van omvang maar het leesvermogen was bijna nergens zo wijd verspreid als in de Republiek, en wie niet lezen kon, kon zich zonder moeite laten voorlezen of voorlichten in herberg of schuit. De wens om de kleine burgerij en het gewone volk in de meningsvorming te betrekken, misschien ook wel hun eigen behoefte om een partij mee te blazen, vinden we meer of minder subtiel reeds in tal van pamfletten terug. Zo wordt de mening van de goegemeente kernachtig verwoord in een *Amsterdams Buerpraatje* tussen Kees en Claes, waarbij de figuur van Kees het gezond verstand vertegenwoordigt en het lokale dialect garant wil staan voor de waarachtigheid van de gevoelens:

> Blyvewe maer by ongs ouwe Gereformeerde Religy; hangewe maer an ongse besworen Uny; ongderhouwewe de wetten van Justicy; straffewese die door corruptie daer tegen gaen / soo sellewe bestaen, Claes-buer; en noch uyt-lantse of in-lantse Souverains hoeve te vreese. [Blijven we maar bij onze oude gereformeerde religie; hangen we maar aan onze bezworen Unie; onderhouden we de wetten van justitie; straffen we hen die door corruptie daartegenin gaan: dan zullen we blijven bestaan, Klaasbuur, en buiten- noch binnenlandse soevereinen hoeven te vrezen].[126]

Nadere analyse toont aan dat het partijpolitieke debat een duidelijke forumfunctie had, die ver boven de strikt politieke gesprekspunten uitging. De politieke discussie kristalliseerde onvrede van uiteenlopende groepen en uit allerlei hoeken en richtingen. In dit publieke debat werden tal van cruciale problemen aan de orde gesteld die uit het verleden waren geërfd en voor de toekomst dringend regeling behoefden, zeker nu de oorlog niet langer het

voorwendsel kon zijn om nadere bepaling van de staatsinrichting tegen te houden. Voorop stond de constitutionele vraag wie in de Unie nu precies de soevereiniteit had en wie haar uitoefende: de Staten-Generaal, de gewesten, of misschien zelfs de prins?[127] En op de achtergrond de vraag, hoe de gewesten zich tot elkaar verhielden. Hoe dominant mocht Holland optreden? Hoever mochten de Staten-Generaal bij de centralisering van het gezag gaan? Wat was precies de rol van de stadhouder in de gewesten? Trad hij op krachtens eigen recht, als quasi-soeverein, of, zoals de gewesten stelden, slechts uit kracht en binnen de grenzen van zijn commissiebrief en zijn instructie? Wat was de plaats van de stadhouderlijke dynastie in het staatsbestel? In hoeverre kon en mocht de stadhouder een dynastieke politiek nastreven? Hoe was de verhouding tussen de handelsbelangen en de internationale politiek? Tussen particularisme en centralisme, tussen 'ware vrijheid' en dwingelandij, tussen gewest en 'vaderland', tussen publieke kerk en staatskerk, tussen religieuze tolerantie en theocratie? Was Oranje de beschermer van de religie, van 'gans Israël', zoals de Zeeuwse predikant Maximiliaan Teellinck stelde?[128] Of was dat de gewestelijke overheid? Het gewestelijke standpunt deed zich krachtig horen. Alleen al van het pamflet *De heldere daegheraedt, verscheenen over de provintie van Hollandt*, dat in 1650 kort maar krachtig 'Nee!' antwoordde op de vraag of de stadhouder het recht had de vroedschappen van de steden naar believen te commanderen, verschenen binnen het jaar minstens elf drukken.[129]

Expansie

De Noord-Nederlandse Republiek stond in 1650 nagenoeg op het toppunt van haar macht, en in tal van opzichten ook van haar bloei. In Munster was internationaal het bestaansrecht van de Republiek erkend. De consolidatie van het zo stormachtig verworvene kon beginnen. Bijna een eeuw lang was er gezaaid, nu werd het oogsttijd. Het machtsgebied van de Noord-Nederlandse Republiek was intussen vele malen groter geworden dan het land aan

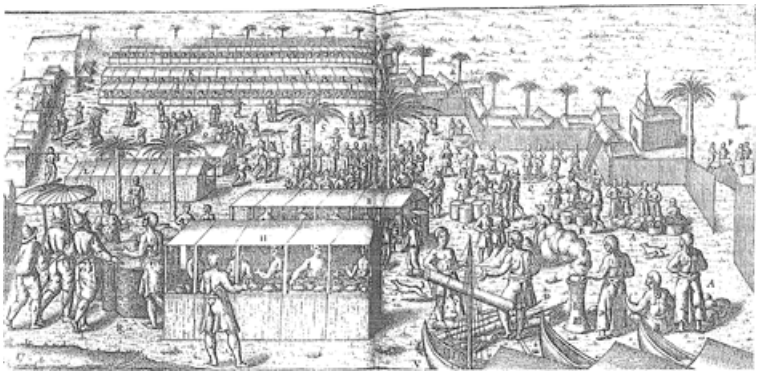

Anoniem, Afteeckeninghe van de Markt te Bantham.

de Noordzee. Over de oceaan werden nieuwe landen in cultuur gebracht als een verlengstuk van patria, met Nederlandse namen en Nederlandse wetten, Nederlandse verhoudingen en soms ook een Nederlandse cultuur. Hoewel de WIC haar twee grote Amerikaanse kolonies kort na 1650 verloor, alvorens failliet te gaan, benaderde de VOC toen juist het hoogtepunt van haar wereldmacht. Haar handelsnetwerk bereikte zijn grootste uitbreiding, nooit had de koers van haar aandelen zo hoog gestaan: in 1643 steeg ze tot 470, in de vredesroes van 1648 zelfs een kort moment tot 539.[130]

In de Amerika's omvatte het handelsnetwerk van de WIC rond 1650 Nieuw-Nederland (de staat New York en de aangrenzende gebieden in New Jersey, Delaware en Connecticut, in 1664 door de Engelsen veroverd en in 1667 met hen verruild voor Suriname, waar toen al een aantal Nederlandse planters gevestigd waren), een reeks Caraïbische eilanden inclusief Curaçao en Tobago, en in het Zuiden Essequibo, Berbice (Guyana) en tot de herovering door de Portugezen in 1654 Nieuw-Holland (de oostkust van Brazilië). In West-Afrika een reeks factorijen en forten aan de Goudkust rond Elmina en tot kort daarvoor (1648) eveneens op Sao Tomé en in Angola (Luanda). De VOC beheerde het eiland Mauritius, en vanaf 1652 de Kaap de Goede Hoop. In Azië was ze heer en meester over grote delen van de Indonesische archipel (delen van Java en Sumatra, de Banda-eilanden, Ambon, Ternate, Timor, Makassar), het schiereiland Malakka, belangrijke stukken van Ceylon (het eiland in zijn geheel vanaf 1658), en een groeiend aantal kantoren en factorijen in Achter-Indië (Arakan in Birma) en Voor-Indië (India), al vanaf 1616 te Suratte, voorts aan de Malabarkust (sedert 1663 te Cochin) en aan de kust van Coromandel (sinds 1659 te Negapatnam). Daarnaast het eiland Formosa (Taiwan) tot 1662 toen het door de Chinese zeekapitein Coxinga [Cheng Ch'engkung] werd veroverd. Sedert 1641 bezat de VOC het monopolie van de handel op Japan via het eilandje Desjima in de baai van Nagasaki. Dan zien we nog af van de talrijke handelskolonies, factorijen of kantoren in Europa zelf, aan de grenzen daarvan, zoals in Rusland (Moskou, Archangel), in Arabië (Mokka, Basra), of in het Turkse rijk (Constantinopel, Smyrna, Candia (Kreta), Aleppo). Evenmin houden we dan rekening met de seizoensgebonden vestigingen van de walvisvaarders op Spitsbergen, Groenland of elders in het Noorden.

Het in 1619 gestichte Batavia was een van de eerste echte hoofdsteden die op koloniale leest waren geschoeid. Door zulke stichtingen werden Europese cultuurvormen over de andere continenten verspreid.[131] Andere stichtingen of nieuwe vormen van stadsaanleg volgden al spoedig: Zeelandia op Formosa in 1624, Nieuw-Amsterdam (New York) op Manhattan een jaar later, Willemstad op Curaçao in 1634, Mauritsstadt (Recife) vanaf 1637, Malakka in Maleisië met zijn befaamde, nog bestaande ‘stadthuys’ in 1641, Beverwyck (Albany) in 1652, Kaapstad vanaf datzelfde jaar, Colombo op Ceylon in 1656.[132] Van Mauritius tot Curaçao en van Elmina tot Jaffna liggen nog steeds talrijke handelsvestigingen en compagniesforten van Nederlandse makelij over de aardbodem verspreid.

De decennia 1640 en '50 waren in veel opzichten een tijd van nieuwe impulsen voor de uitbreiding van het handelsrijk. Nu bijna heel de bekende wereld was verkend, bereikten de zeevaarders de grensgebieden. Australië (ook Nieuw-Holland genaamd) en Nieuw-Zeeland werden juist in dat decennium geëxploreerd door Abel Tasman wiens naam nog steeds in het eiland Tasmanië voortleeft. Tasman landde in 1642 als eerste Europeaan in een baai van Nieuw-Zeeland. Maar de ontmoeting met de Maori's liep op een zo bloedig mis-

verstand uit, dat Tasman verdere handelscontacten nutteloos achtte, de scheepsraad ‘dezes lands inhabitanten [inwoners] voor vijanden’ verklaarde en de baai Moordenaarsbaai werd gedoopt. Een jaar later werd Marten Gerritsz. Vries met twee schepen uitgezonden om ten noorden van Japan nieuwe handelsgebieden te vinden. Zijn contact met de bevolking van het eiland Sachalin verliep voorspoediger, maar de Nederlanders begrepen niet goed dat de inheemse bevolking hun allerlei loze beloften voorspiegelde om maar zoveel mogelijk van hun giften te profiteren.[133]

Gewiekst als de Nederlanders in de handel waren, hadden ze vaak te weinig begrip voor de cultuur van andere volkeren of inzicht in hun zeden en gebruiken, ritueel en symboliek: voor velen waren het allemaal ‘wilde heidenen’. Ze speelden het spel dan ook niet subtiel genoeg om hun partners met hun eigen middelen en op eigen terrein te kunnen overtroeven. Wat overbleef was bruut geweld, zoals in de Indische archipel (Banda, Ambon), of in Nieuw-Nederland (de Indiaanse oorlog van 1643-45). Desondanks vormen de aanleg van een verversingsstation aan Kaap de Goede Hoop in 1652, de kolonisatie van Ceylon vanaf 1654, en de bezoeken van de VOC-gezant Rijklof van Goens aan het hof van de vorst van Mataram op Midden-Java in de jaren 1648-1654 even zoveel voorbeelden van een actieve en geslaagde consolidering van het handelsrijk.[134]

Slavenhandel

Een pervers neveneffect van de expansie was de opkomst van de slavenhandel. De welvaart van de Republiek, vooral gebonden aan de ‘moedernegotie’ binnen Europa (zie p. 133), dreef daar in 1650 slechts in beperkte mate op, maar de WIC had toen al wel een solide basis gelegd voor de beruchte driehoekshandel tussen Europa, Afrika en Amerika.[135] De VOC van haar kant had zich reeds vanaf de jaren 1620 in de Aziatische slavenhandel gemengd. Pragmatisch als steeds sloot ze zich formeel slechts voor haar eigen profijt bij het drukke verkeer op de slavenmarkten aan. Maar tegelijk lieten de VOC-ambtenaren een vroom, moraliserend toontje horen over de ‘tirannie’ en trouweloosheid van Aziatische slavenhalers, zoals de vorsten van Arakan in Birma die strooptochten naar de Bengaalse landen hielden en in de jaren 1630-40 hun slaven doorverkochten aan de lokale factorijen (handelsagentschappen) van de VOC. De sterk gekleurde berichten die de kooplieden naar het vaderland zonden over de handelwijzen van hun Aziatische partners hebben de grondslag gelegd voor het stereotype van de wrede, amorele Aziaat.[136]

In verhouding tot de Zuid-Europese, katholieke landen hebben de Nederlanders zich eerst relatief laat tot systematische deelname aan de Atlantische slavenhandel laten bewegen. Bij de calvinisten bestonden aanvankelijk grote bezwaren tegen elke vorm van slavernij. Ze ging in tegen de ‘natuurlijke liberteit’ van de mens en was daarom al vroeg een discussiepunt waar rechtzinnige gereformeerden oprecht mee worstelden.[137] De invloedrijke catechismusverklaring van Zacharias Ursinus, in 1602 door dominee Festus Hommius vertaald als het *Schat-boeck der Christelycke Leere*, wees op basis van Exodus 21:16 elke vorm van ‘mensendieverij’ scherp af, temeer daar het typisch een misdrijf van papisten zoals Spanjaarden en Portugezen was. In het Atlantisch verkeer waren slaven gewoonlijk zwarten uit Afrika. Zij hebben op de lange duur het beeld van de slavernij bepaald, ofschoon ook elders in de wereld volop slavernij heerste, te beginnen met het Middellandse Zeegebied.

De vraag of zwarten gelijk stonden aan blanken en of ze wel volwaardige mensen waren, compliceerde het debat nog eens.[138] Af en toe verschenen er wel kleurlingen in Nederland. Zo kon men in 1650 in de Amsterdamse Schouwburg zwarten bewonderen in het ballet ‘Salomon’. Schilders als Frans Hals, Rembrandt en Gerbrandt van den Eeckhout hebben portretten van zwarten, mulatten of andere kleurlingen gemaakt.

Dominee Justus Heurnius, die in Oost-Indië werkzaam was, verzette zich krachtig tegen de slavernij. Hij stelde dat de Nederlanders naar een *aurea libertas* (gulden vrijheid) hunkerden en in zo'n concept paste de slavenhandel niet Unaniem was men ervan overtuigd dat christenen in geen geval in slavernij mochten worden gehouden. Vandaar de voortdurende acties voor vrijkoping van de christenen die door de Barbarijse kapers uit Noord-Afrika in slavernij waren gebracht en vaak tot bekering tot de islam werden gedwongen. Bij vrijkoping lette men er minder op of het wel om landgenoten of gereformeerden ging: de christelijke solidariteit ging boven de geloofsverschillen uit. Slaven die zich lieten dopen moesten in beginsel dan ook worden vrijgelaten. In de Republiek zelf was slavernij in geen geval toegestaan. Overzee waren slaven eigenlijk alleen nuttig bij een intensieve kolonisatie die veel goedkope arbeidskrachten vereiste - iets wat aanvankelijk niet in het programma van de Nederlandse handelscompagnieën voorkwam. Wanneer Spaanse of Portugese schepen werden buitgemaakt, nam men ook de slaven over, maar de wat onzekere status die zij aanvankelijk in Nieuw-Nederland hadden (naast slaven waren er vrije zwarten, de slaven zelf werden tot in de jaren 1650 zonder veel bezwaar gekerstend en soms ook vrijgelaten) laat zien dat gelovige Nederlanders er lange tijd niet goed raad mee wisten.

Eerst de ontwikkeling van de monocultures in Oost-Indië (bijvoorbeeld kruidnagelen op de Banda-eilanden) sedert de jaren 1620, en vooral die van een plantage-economie in Brazilië (suikerriet), in Guyana (Essequibo, Berbice), op de Caraïbische eilanden, in Nieuw-Nederland (tabak), en ten slotte in Suriname (suikerriet) toen dat bij de Vrede van Breda in 1667 met de Engelsen voor Nieuw-Nederland was verruild en vanaf dat moment systematisch werd geëxploiteerd, bracht de slavernij als een profijtelijk economisch instrument naar voren. De verovering van het Portugese fort Elmina op de Goudkust (Ghana), het verzamelcentrum van de inheemse slaven, door de Braziliaanse gouverneur Johan Maurits van Nassau in 1637 maakte de weg vrij voor een georganiseerde slavenhandel over de Atlantische oceaan.[139] Tien jaar later verhandelden de Nederlanders al ettelijke duizenden slaven per jaar.

De scrupules van de gereformeerden werden gesust door enkele adequate passages over slavernij in het religieuze koopmanshandboek 't *Geestelyck roer van 't Coopmans Schip* (1638) en over mensendiefstal in de *Practycke van de Christelijcke hooft-deugden* (1640) van de Zierikzeese predikant Godfried Udemans. Hij accepteerde de slavernij als instelling en vond dat een christen slaven mocht kopen die door een rechtvaardige oorlog of door hun eigen ouders in die positie waren gebracht. Maar christenen mochten niet tot slaaf worden gemaakt, christenslaven niet aan ongelovigen, moren (mohammedanen) of rooms-katholieken worden verkocht; heidense slaven moesten in de christelijke religie worden onderwezen en op termijn vrijgemaakt.[140] Uit iets kwaads moest de christen dus iets goeds zien te maken - aldus vatte de invloedrijke theoloog Voetius in 1640 de gedachtegang samen.[141] De slavenhandel kon dan ook worden toegestaan mits de slaven zekere rechten behielden, met name het recht op kerstening en op de menswaardige behandeling die in de boodschap van

het christendom besloten ligt. Juist die kerstening werd echter steeds meer op de lange baan geschoven omdat men de zwarten te weinig open vond staan voor de christelijke boodschap.[142] Al gauw werd het verschil tussen blanken en zwarten gelegitimeerd met een beroep op de bijbelse ideologie van het vervloekte ras van Cham, van wie de zwarten zouden afstammen (Genesis 9:18-27), waardoor ze voor een ondergeschikte, dienstbare positie waren voorbestemd.[143] Daarmee was de cirkel rond. Vanaf de jaren 1640 kon de slavenhandel zonder gewetensbezwaren worden voortgezet.

Vreemdelingen: de joden

De bloei van de Republiek, de mogelijkheden die ze bood en de relatieve vrijheid die er heerste trokken veel buitenlanders aan. Ze stroomden toe uit het door de oorlog verwoeste Duitsland, uit het arme Denemarken, en waarvandaan al niet meer (zie p. 160). Een belangrijke, maar om verschillende redenen wat aparte groep inkomelingen vormden de joden, vooral in Amsterdam waar ze zich in meerderheid vestigden. Aanvankelijk waren dat sefardische joden, verdreven uit Spanje, Portugal en ten slotte ook uit de zuidelijke Nederlanden. Vanaf de jaren 1645-1660 kwamen daar grote aantallen asjkenazische joden uit Duitsland en Oost-Europa bij.[144] Tegen die tijd hadden de sefardim zich van buitenlandse kooplieden tot ingezetenen van de Republiek getransformeerd. Waren zij niet als ervaren kooplieden binnengekomen, rijk aan internationale relaties en knowhow, dan zouden ze zeker niet zo gemakkelijk zijn geaccepteerd. En het was weer aan die gerespecteerde ingezetenen te danken dat de meestal arme asjkenazische joden vervolgens relatief gemakkelijk in de Republiek voet aan de grond kregen.

De voorspoed van de sefardische joden was direct verbonden met de handelsbloei van de Republiek, dat wil zeggen in feite van Amsterdam. In 1610 waren daar ongeveer 350 sefardim woonachtig, in 1630 waren het er 900, in 1650 1400, in 1675 2230. Hun handel was vooral gebaseerd op contacten met achtergebleven relaties in Portugal. Via hen voerden ze suiker en tabak uit Brazilië in, en diamanten uit Goa. Daar profiteerde de betrokken nijverheid weer van. Zo nam het aantal suikerraffinaderijen in Amsterdam hand over hand toe. Dankzij de gunstige voorwaarden die de WIC bood, emigreerden vele sefardim tussen 1635 en 1644 naar de nieuwe, op de Portugezen veroverde kolonie in Brazilië. Ze spraken de taal daarvan immers al. Ook de daar reeds gevestigde joden van Portugese herkomst, die onder het Spaans-Portugees bewind gedwongen waren geweest als christenen te leven, namen veelal het jodendom weer aan. In 1644 vormden de joden er ongeveer eenderde van de blanke bevolking en waren er twee joodse gemeenten: een in Recife en een in het aanpalende Mauritsstadt (Mauricia), de door gouverneur Johan Maurits gestichte residentie.[145]

Voor de uitoefening van hun geloof genoten de joden in de Republiek een positie die vergelijkbaar was met die van dissidente reformatorische groeperingen. In 1612 werd, na een protest van de gereformeerde kerkenraad, de inrichting van een synagoge te Amsterdam weliswaar officieel verboden, maar in feite gedoogd. Ook hun levenswijze werd aanvankelijk nauwelijks door uitzonderingsregelingen aan banden gelegd. Maar in 1632 kwam het stadsbestuur met een resolutie die joden weerde uit de meeste neringen die verder reikten dan hun eigen gemeenschap.

Rembrandt van Rijn (1606-1669), De eendragt van het lant, ca. 1637, (zie p. 34).

Nicolaes Visscher (1618-1679), Belgium foederatum emendatè auctum et novissimè editum, 1647 (zie p. 60).

Michiel Jansz. van Mierevelt (1567-1641), Hugo de Groot, 1631.

Adriaen van Nieulandt (1587-1658), Triomf van Frederik Hendrik en begroeting van de vrede door Willem II, 1650 (zie p. 100-l01).

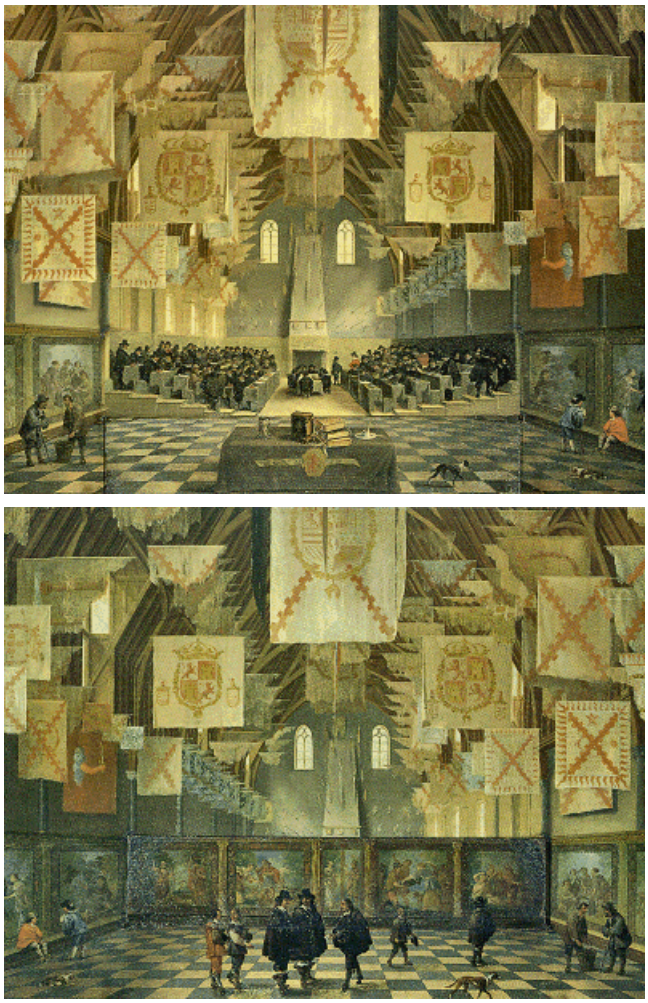

Dirck van Delen (1605-1671), De grote zaal op liet Binnenhof, Den Haag, tijdens de Grote Vergadering van de Staten-Generaal in 1651 (zie p. 79).

De Oranjezaal in het Huis ten Bosch, Den Haag (zie p. 101 en 498-499).

Theodoor van Thulden (1606-1669), Het verzoek van de Brabantse steden om toetreding tot de Staten-Generaal, 1650 (zie p. 83 en 500).

Gerard ter Borch (1617-1681), Bezwering van de Vrede tussen de Nederlanden en Spanje, 15 mei 1648 (zie p. 40).

Johan Mijtens (1614-1670), Jacob Cats en zijn huishoudster Cornelia Havius op Zorgvliet, 1650 (zie p. 28).

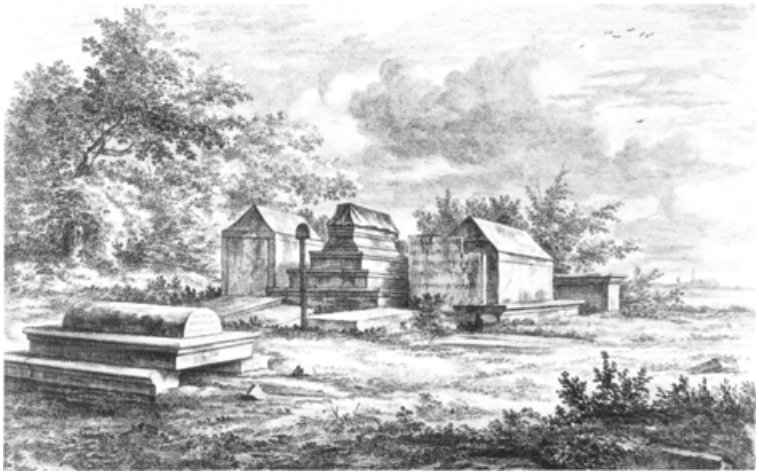

Abraham Blooteling naar Jacob van Ruysdael. De joodse begraafplaats in Ouderkerk aan de Amstel, 1670 (zie p. 122).

Naast bepaalde vormen van straathandel bleven toen vooral de bedrijfstakken over die niet in gilden waren georganiseerd, met name die welke samenhingen met hun handelsactiviteiten: de zijdespinnerij, de suikerraffinage, de diamantbewerking en de tabaksindustrie. Daarbuiten lieten de gilden van de chirurgijns, de makelaars en de boekverkopers nog een beperkt aantal joden toe. De meeste sefardische belangen waren zodoende gered. Vooralsnog bleef het daar ook bij, ondanks het gemor van sommige dominees. Toch waren deze juridische beperkingen naar Europese maatstaven minimaal. Ook het recht onroerend goed te bezitten kwam nergens anders voor.[146]

Hoewel er van gedwongen ghettovorming dus geen sprake was, had men, zoals bij immigranten overal gebruikelijk, de neiging bijeen te gaan wonen. Dat gebeurde op Vloon-(of Vlien-)burgh, later Vlooyenburg genaamd, ongeveer waar tegenwoordig de Stopera staat. Op dit deels nog braakliggende stadsdeel bouwden en kochten zij huizen tussen de niet-joodse bewoners.[147] De zich daar vormende gemeenschap was in feite voor elke nieuw aangekomen jood onontkoombaar, al was het maar vanwege de onderlinge economische afhankelijkheid en de belangenverdediging ten opzichte van het stadsbestuur. Langs twee wegen werd de interne coherentie versterkt: door een buitengewoon levendig religieus en cultureel verenigingsleven, en door een al even buitengewoon strakke bestuursvorm.

In religieus opzicht moest het jodendom teruggewonnen worden na vaak generaties van al dan niet serieus beleefd katholicisme. Voor de jongeren gebeurde dit in de Talmoed Torah-scholen. Daar leerden de jongens Hebreeuws en bestudeerden ze de godsdienstige geschriften. Het was een basisopleiding, die voortgezet kon worden met een theologische studie aan de in 1637 opgerichte instelling Ets Haim. Daarnaast waren er talloze verenigingen die, al dan niet naast enige vorm van sociale activiteit, de wetsstudie tot doel hadden.[148] De intensieve sociale betrokkenheid, zowel binnen de lokale gemeenschap als internationaal, was misschien wel een van de meest specifiek joodse verschijnselen. Zo was de zogenaamde ‘imposta’, een in 1622 ingestelde belasting op inkomende en uitgaande goederen, bestemd om emigratiesubsidies te verlenen. Armlastige vluchtelingen uit Spanje en Portugal en weldra ook van elders konden op deze manier doorgezonden worden naar Italië, Polen, en nog verder, tot en met het Heilige Land of Brazilië toe. Weldra werd het bestuur, onder de benaming Imposta, de officiële instantie die het contact met de stedelijke en gewestelijke overheden onderhield.

Daarmee komen we op de tweede factor die bepalend is geweest voor de sterke samenhang van de Amsterdamse sefardische gemeente: het bestuur. De absolute bestuursmacht lag bij de door coöptatie gekozen Mahamad, waarvan de zeven leden, de ‘parnassim’, voor één jaar werden benoemd. Ze werden bijgestaan door een adviescollege van oud-leden. Het gezag van de Mahamad over de gemeenschap was vrijwel absoluut. Haar bevoegdheid strekte zich uit van het vaststellen van de belastingen en van ieders plaats in de synagoge tot en met de censuur van alle door leden van de gemeenschap te drukken boeken en de handhaving van de leefregels en de sociale orde. Het middel bij uitstek om dit gezag te handhaven was de ban. Die kon een enkele dag beslaan, maar bij hoge uitzondering ook wel levenslang gelden, zoals in het geval van Spinoza.[149]

De sefardische joden bleven vasthouden aan de Spaans-Portugese identiteit. Als kooplieden deden ze niet alleen zaken met verwanten en relaties over heel Europa en het nabije oosten maar onder schuilnaam ook met de katholiek gebleven relaties in Spanje, Portugal

en de Zuid-Amerikaanse koloniën. Zelfs reisden ze, ondanks het reële levensgevaar, nog vrij vaak heen en weer.[150] Ook in Amsterdam bleven ze zich op het Spaanse culturele leven richten. De dagelijkse omgangstaal was meestal Portugees, de schrijftaal Spaans - liever gezegd Castiliaans -, en er bestond een heel Spaanstalig literair leven. Via het Spaans nam men deel aan het internationale culturele leven van humanistisch-classicistische inslag. Intellectuele sefardim kenden de Grieks-Romeinse klassieken net zo goed als niet-joodse intellectuelen. Maar al studeerden sommigen van hun zonen al vanaf de jaren 1630 medicijnen in Leiden, van actieve deelname aan, of zelfs maar contact met het culturele leven in de Republiek zelf lijkt slechts in zeer beperkte mate sprake te zijn geweest.[151]

Desondanks werden ze in hun hoedanigheid van kooplieden als ingezetenen met dezelfde rechten als alle anderen beschouwd. Vooral na de vrede van 1648 werd dit punt bij de Spaanse gezant telkens weer aan de orde gesteld. In 1657 namen de Staten-Generaal zelfs een resolutie aan waarin nu op het hoogste niveau werd vastgesteld dat hun joodse ingezetenen in het buitenland als inwoners van de Republiek beschouwd en behandeld moesten worden. Het standpunt van de Staten-Generaal was van het grootste belang, omdat goederen van joodse handelaren strijk en zet door Spanje en Portugal in beslag werden genomen en de Inquisitie doorging alle joden te arresteren die ze te pakken kon krijgen.[152]

> .....
> In 1642 leidde het stadsbestuur het gezelschap van de Engelse koningin Henriette Marie en stadhouder Frederik Hendrik, die met het kinderechtpaar Mary en Willem de stad bezochten, op hun tocht langs enkele belangrijke Amsterdamse instellingen ook langs de Portugese synagoge. De welkomstrede werd gehouden door de bekende rabbijn, uitgever en geleerde Menasseh ben Israel, die de verdrijving uit Portugal memoriserend de woorden sprak: ‘nu leven wij, nu worden wij behouden, en gebruiken gelijk anderen de vrijheid’. Het was als groep, als eigen ‘volk’, dat men in plaats van Spanje of Portugal nu Holland als vaderland beschouwde, en stadhouder en Staten als het hoogste gezag, ‘door wiens zegenrijke wapenen wij beschermd, en door wiens degen wij verdedigd worden’.[153]
> .....

Gerespecteerd als gemeenschap en tegelijkertijd nadrukkelijk verbonden met de hele diaspora, verkeerden de Amsterdamse sefardim bij uitstek in de positie om te fungeren als intermediair bij de opvang van joodse vluchtelingen die niet uit Spanje of Portugal kwamen. Vanaf het eind van de jaren twintig begonnen onder druk van de oorlog in Duitsland de eerste asjkenazische joden vandaaruit de Republiek binnen te druppelen. Het waren meest ‘kleine luiden’, die door hun sefardische geloofsgenoten met de nodige minachting werden bekeken, maar wel werden opgevangen. Men gaf hun baantjes als bediende of als arbeider in een van de snelgroeiende sefardische ondernemingen, in de suiker, de chocola, de textiel, de diamant of de tabak.[154] Vaak probeerde men ze met een premie van de Imposta zo snel mogelijk door te sturen. Maar in 1635 was er toch een voldoende aantal asjkenazim in Amsterdam gevestigd om voor het eerst een eigen eredienst volgens de Hoogduitse ritus te organiseren. Ze woonden vooral op het tegen Vlooyenburg aanliggende, armere Uilenburg. Vanaf 1642 hadden ze ook een eigen synagoge,

alsmede een eigen begraafplaats in Muiderberg, in plaats van een afgescheiden hoekje bij de sefardim in Ouderkerk (afb. p. 120).[155]

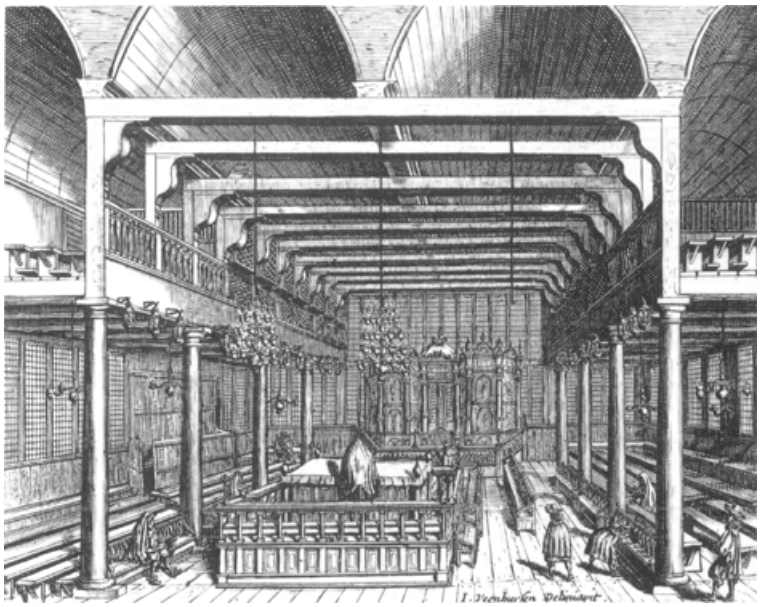

I. Veenhuysen, Der Jooden Tempel of Sinagoge.

Zo was de situatie toen rond 1650 het aantal joodse immigranten plotseling dramatisch toenam. Dit keer kwamen ze zo ongeveer uit alle hoeken van Europa tegelijk. Het begon met een nieuwe immigratiegolf uit Spanje, waar na jaren van relatieve rust in 1643 de Inquisitie weer de vrije hand had gekregen en het ene proces na het andere aanspande. Vervolgens brak in 1645 de Venetiaans-Turkse oorlog uit, die de handel tussen Venetië en de Levant ontwrichtte en veel Venetiaanse joden naar Amsterdam deed uitwijken. De neergang van Antwerpen als financieel centrum van het Spaanse wereldrijk, een gevolg van de vrede van Munster, deed ook van daaruit enkele Marraanse bankiers naar Amsterdam verhuizen, zoals de De Pinto's. Tegelijkertijd kwamen vanaf 1648-50 nieuwe stromen asjkenazische vluchtelingen op gang. Vanuit de Oekraïne, waar de kozakkenleider Chmielnicki bloedbaden aanrichtte onder de daar wonende joden. Vanuit Oostenrijk, waar na de overwinning en de consolidatie van de rooms-katholieke godsdienst in 1648 het antisemitisme hand over hand toenam. En ten slotte vanuit Polen en Litouwen, waar in 1655 de Pools-Zweedse oorlog woedde met alle verwoestingen van dien. Tot overmaat van ramp begon inmiddels vanuit Brazilië - het tien à vijftien jaar eerder zo hoopvol betreden nieuwe vaderland - vanwege de misoogsten en de staag vorderende Portugese herovering, een uittocht terug naar de Republiek. Bij de overgave van Recife in 1654 vertrokken de laatste 600 daar nog wonende sefardim, de meesten naar Amsterdam.

Maar in tegenstelling tot voordien waren het in deze jaren toch vooral asjkenazim die de Republiek binnenkwamen. Hun aantal steeg van ca. 60 in 1630 tot 1000 in 1650 en verder tot 1830 in 1675. Nu bewees zich het belang van de aanwezigheid van een geïnstitutionaliseerde en goed georganiseerde joodse gemeenschap. De opbloei van de Nederlandse economie na de Vrede van Munster hielp de inwijkelingen opvangen in de sefardische nijverheid en handel. Vanuit Amsterdam probeerden ze vervolgens vaste voet te krijgen in andere Nederlandse steden.[156] Steeds zien we hierbij hetzelfde patroon: de sefardim namen het initiatief, maar dat opende tevens de mogelijkheid voor asjkenazische geloofsgenoten om zich ergens te vestigen. Zo in Rotterdam, waar de (tijdelijke) vestiging van de gebroeders De Pinto de basis legde voor de opkomst van een asjkenazische kolonie in de jaren vijftig; in Amersfoort, waar men een textielindustrie startte; in Maarssen, dat een centrum werd van de zijdespinnerij. Nijmegen en Deventer gaven joden toestemming om sinaasappelen en citroenen te verkopen, artikelen die door sefardische kooplieden in Amsterdam werden geïmporteerd. Het gaat dan nog om kleine aantallen mensen, soms niet meer dan paar gezinnen, her en der verspreid, in Middelburg, Kampen, Appingedam of Delfzijl. Maar ze vormden de eerste schakels in een sefardisch-asjkenazisch handelsnetwerk dat de door de sefardim ingevoerde koloniale waren naar het Europese achterland exporteerde, waarvandaan weer met name goud, zilver en juwelen werden gehaald.[157]

Hier en daar gaf deze uitwaaiering aanleiding tot uitingen van vreemdelingenhaat. Werd de sefardische vestiging in Maarssen in de jaren vijftig vooral gedwarsboomd door de stad Utrecht, die haar eigen belangen in de zijdenering had, het verzet van de kerkenraad in Maarssen zelf werd in elk geval mede aangewakkerd door de anti-joodse agitatie van de Utrechtse dominee Gisbertus Voetius. In Alkmaar werd in 1655 een Portugees-joodse vestiging geweigerd uit angst dat de nieuwelingen de pest zouden overbrengen, terwijl in Amersfoort joodse ingezetenen even later door de schooljeugd werden uitgescholden voor ‘spek’ (een scheldnaam voor Spanjaard) en ‘hond’, en met straatvuil bekogeld.[158]

Rond 1650 zijn dus al twee ontwikkelingen te signaleren die elkaar in de decennia daarna wederzijds zouden gaan versterken. Zo groeide niet alleen het aantal sefardische rekeninghouders bij de Amsterdamse wisselbank maar nam ook hun kapitaalkracht opvallend toe. De rijksten onder hen begonnen zich behalve met de handel ook bezig te houden met het bankwezen en de overheidsfinanciering, al gebeurde dit vooralsnog op vrij bescheiden voet. Tegelijkertijd trok een aantal sefardim uit Brazilië naar andere Nederlandse en Franse vestigingsplaatsen in Zuid-Amerika zoals Curaçao, Martinique, Guadeloupe en later ook Suriname, en bleef ook verder het koloniale handelsnetwerk intact.[159] Aan de andere kant ontwikkelde zich een heel ander netwerk, dat van de ‘Hoogduitsche schaggers’, zoals de Amsterdamse magistraat ze noemde. Met hun lange overjassen, altijd bedekte hoofden en lange bakkebaarden vormden ze, in tegenstelling tot de sefardim die de algemene mode volgden, een nieuw element in het straatbeeld. Vooral vanaf de jaren 1670 zouden ze hun activiteiten gestaag uitbreiden met alles waar maar een grijpstuiver aan te verdienen viel, van de vee- en met name paardenhandel in de oostelijke provincies en Friesland tot en met de, overigens belangrijke, export van vodden naar Duitsland en Polen toe.[160] Ongetwijfeld waren de snel groeiende aantallen asjkenazim, die door hun activiteiten in de straathandel bovendien veel meer dan de sefardim met de rest van de bevolking in aanraking kwamen, de belangrijkste oorzaak van het vooral in de laatste kwart van de eeuw toenemende anti-

semitisme. Maar hoezeer beide groepen ook in sociaal en cultureel opzicht van elkaar verschilden, voor hun materiële welvaart waren ze in hoge mate van elkaar afhankelijk en in hun geloof bleven ze onverbrekelijk met elkaar verbonden.

Een Gouden Eeuw?

Het besef in een Gouden Eeuw te leven, door Amalia van Solms op haar echtgenoot betrokken, vinden we in de decennia rond 1650 bij herhaling uitdrukkelijk verwoord, soms verwachtingsvol, soms ook met de nodige zelfgenoegzaamheid.[161] De oogsttijd was gekomen, het bloeiende land zou spectaculaire vruchten gaan dragen. De geleerde Franciscus Junius stelde in 1637 dat zijn eeuw ‘met recht voor de allergelukkigste gehouden [mag] worden, als die welke uit de zure arbeid der vorige meesters volkomen onderrichting halen kan’.[162] Philips Angel zong in 1642 de lof der schilderkunst.[163] In zijn Harderwijkse oratie van 5 juli 1650 stak de nieuwe theologieprofessor Henricus Flockenius de loftrompet op de groei van het hoger onderwijs in de Republiek, waarvan de contouren met de verheffing van het Gelderse athenaeum tot universiteit in 1648 waren voltooid. De lezer zal er even van opkijken dat hij de allereerste academie uit de geschiedenis van de mensheid bij Adam thuis situeert, waar Abel en Seth van hun vader privé-les kregen, maar alle retoriek ten spijt proeven we in dat betoog de overtuiging dat de periode rond 1650 het roemrijke eindpunt van een lange ontwikkeling was.[164]

Andere lofzangen uit het jaar 1650 spreken nog duidelijker tot onze verbeelding. Hubertus Beets' ode op de vrouw loopt bijvoorbeeld uit op een panegyriek van Anna Maria van Schurman (1607-1678) in wie hij de meest volmaakte vrouw van zijn tijd ziet: de tiende muze, de zon van alle vrouwen, een talenwonder, geleerd in natuurlijke en geestelijke zaken, maar ook een toonbeeld van vroomheid en deugd (zie afb. p. 57).[165] In datzelfde jaar 1650 kwamen die talenten nog eens fraai tot uiting in de herdruk van een bundel brieven, gedichten en epigrammen in het Hebreeuws, Grieks, Latijn en Frans van en voor Anna Maria.[166] De meest sonore lofzang uit 1650 vinden we in een pamflet van J. van Bolckenstein over de ‘aloude Bataafse vrijheid’, die van de Batavieren en hun Hollands nageslacht, ‘bestreden, verdrukt, hersteld’.[167] Hij draagt zijn jubelverzen op aan de Staten van Holland en West-Friesland, ‘vaderen des vaderlands’ - en doet zich daarmee als een overtuigd staatsgezinde kennen:

> Gelukkig land en volk daar de overheid zo slaaft
> Voor vrijheid en 't gemeen [...].

In een chronogram op 1650, waarbij elke cursief gedrukte letter de getalswaarde van een romeins cijfer heeft en de totale waarde het jaartal geeft, wordt de herwonnen vrijheid met een bijna bucolisch accent aan nieuwe welvaart gekoppeld:

> Het Vran*c*ke *L*and *vv*as *l*ang ge*vv*elt en heers*ch*z*v*c*h*t *m*oe;
> Het s*c*haft *vv*eer *vo*l*o*p koorn, *v*ee*l* kaas en boter toe.
> [Het vrije land was het langdurige geweld en de heerszucht moe; nu geeft het weer volop koren en daarbovenop nog veel kaas en boter].

In die consolidatiefase, waarin op allerlei terreinen orde op zaken werd gesteld, dienden echter ook de structurele problemen zich in hoog tempo aan. Het politiek bestel, ooit in de verwarring van de oorlogsomstandigheden tot stand gekomen, moest dringend worden geregeld. Nu de druk van de oorlog was weggevallen, dreigden de twee belangrijkste gezagsopvattingen, de monarchale en de republikeinse, of de centralistische en de federalistische, scherper dan ooit tegenover elkaar te komen staan. De gereformeerde kerk riep om een formele erkenning van haar voorrangspositie in de samenleving, minstens als publieke kerk, liefst nog wat meer. En wat met het leger te beginnen? De culturele eenheid die het land stukje bij beetje bereikte, sloot politiek particularisme niet uit. Integendeel, in dat particularisme vond men elkaar: het welbegrepen eigenbelang van elke regio of groep legde de grondslag voor de eendracht van het land. Eenheid in eendracht, dus in de erkenning van elkanders verschillen. Het ene ‘vaderland’ - dat Bataafse Israël gefundeerd op de mythe van de Bataafse vrijheid en van Gods uitverkiezing tegelijk - bleef verdeeld over zeven soevereine gewesten, als evenzoveel stammen in de antieke zowel als de bijbelse zin van het woord: verschillend maar verwant.

Gecultiveerde verdeeldheid

Geen welsprekender symbool van die verdeeldheid dan de dubbele tijdrekening. Terwijl Holland, Zeeland en Brabant al vanaf 1582/83 de gregoriaanse kalender (de nieuwe stijl) volgden, bleven de overige gewesten tot 1700/01 tien dagen achter lopen. De klepperman die op 1 januari 1650 in Amsterdam of Arnemuiden voor een nieuwjaarsfooi de nieuwe almanak rondbracht, liep tien dagen voor op zijn collega's in Amersfoort, Arnhem of Appingedam, waar het nog pas 22 december 1649 (oude stijl) was. Paaszondag viel in Amsterdam, Den Haag of Middelburg op dezelfde 17 april 1650 die in Leeuwarden, Deventer of Utrecht als Palmzondag 7 april stond geboekstaafd.[168] Wie voor beroep of plezier door de Republiek rondreisde, kon naar gelang van zijn route dus een jaar van 355, 365 of 375 dagen maken. In almanakken was het dan ook gebruikelijk beide stijlen in het calendarium te combineren.[169] Postverkeer dat de gewestelijke grenzen overschreed werd gewoonlijk dubbel gedateerd om geen misverstand te laten rijzen.

Soortgelijke vormen van bewust gecultiveerde verdeeldheid of rivaliteit vinden we op het gebied van de muntslag en van de maten en gewichten.[170] De muntslag gold als een attribuut van soevereiniteit en werd daarom per definitie gewestelijk geregeld, ook al hadden de Staten-Generaal in de muntordonnantie van 1606 enkele algemene regels vastgelegd over de munttypen en hun intrinsieke waarde, de hoeveelheid edelmetaal die de munten moesten bevatten. Niet alleen sloegen alle afzonderlijke gewesten hun eigen munten, ook de steden Groningen, Kampen, Zwolle, Deventer, Zutphen en Nijmegen hadden, met een beroep op hun al dan niet vermeende status van ‘vrije rijksstad’ (dat wil zeggen een autonome stad in het Heilige Roomse Rijk, zoals Keulen, Bremen, Hamburg, Lübeck, Neurenberg, of Frankfurt aan de Main dat waren) of andere vorstelijke privileges, het laatmiddeleeuwse recht op stedelijke muntslag weten te behouden of althans de suggestie weten te wekken dat zij dat regale recht ooit hadden bezeten. Hoewel ze hun muntslag in het begin van de zeventiende eeuw veelal hadden laten afkopen door de Staten-Generaal, beducht voor een te grote circulatie van munten van inferieure kwali-

teit, bleef het recht zelf bestaan en werd het later in de eeuw door alle steden weer geactiveerd.[171]

Al evenmin bestond er een nationaal of zelfs maar gewestelijk systeem van maten en gewichten. De eigen maten en gewichten van gewesten, districten, steden en dorpen waren het logische gevolg van een langdurige lokale ontwikkeling, maar ze werden tevens ingezet om de markt te beheersen door andere plaatsen van het centrum afhankelijk te maken. Als symbolen van politieke autonomie en elementen van lokale identiteit werden al die verschillen door de belanghebbenden jaloers bewaakt. Zelfs de spoorbreedte voor de karren en wagens, die zonder vast wagenspoor niet over de mulle paden of de kleiwegen konden rijden, was nog niet overal gelijk. Al kon men hier en daar de tendens bespeuren de lokale maten en gewichten aan te passen aan de meest courante, een overal gebruikte lengtemaat als de roede omvatte naar gelang van de plaats tussen de 7 voet en de 21 voet. De meest gangbare, de Rijnlandse roede, was 12 voet lang, maar de Amsterdamse nu juist weer 13 voet, terwijl de landmeters gewoonlijk een roede van 10 voet hanteerden. De voet zelf was nu eens 10 (Utrecht) dan weer 13 duim lang (Heerenveen), maar 11 duim in Amsterdam, Haarlem en Breda, terwijl de landmeters een eigen rekenvoet van 10 duim (37,7 cm) gebruikten die langer was dan de gebruikelijke 10 duim (26,8 cm).[172] Zonder zakboekjes met omrekentabellen kon een Nederlandse koopman, wijnroeier, timmerman of aannemer anno 1650 niet reizen. Ook dat was Nederland.

Drie zelfbeelden

Eén ding is zeker, Nederland hield van zichzelf. Al vroeg in de zeventiende eeuw horen we in de Republiek stemmen die hoog opgeven van de gelukkige staat van ‘Nederland’. Voortbouwend op oudere literatuur over de stam van de Bataven, die toen als voorouders van de Hollanders werden beschouwd, schreef de jonge Hugo de Groot (1583-1645) rond 1600 zijn *Liber de antiquitate reipublicae Batavicae* dat in 1610 werd uitgegeven en nog hetzelfde jaar in Nederlandse vertaling verscheen onder de titel *Tractaet van de oudtheyt vande Batavische, nu Hollandsche Republique*.[173] Rond diezelfde tijd concipieerde hij in het *Parallelon rerumpublicarum* (Vergelijking tussen de republieken) een uiterst vleiende vergelijking van het Nederlandse staatsbestel met dat van de Grieken en van de Romeinen. Weliswaar werd dat eerst aan het eind van de achttiende eeuw gepubliceerd, maar de thematiek laat zien dat het besef van eigen volmaaktheid al vroeg vorm kreeg en in het eigen verleden werd teruggeprojecteerd. De Bataafse mythe was ook en vooral een symbolisch verhaal, een patriottische metafoor die de vrijheidszin van de Hollanders fundeerde en de Opstand rechtvaardigde.[174]

In het kielzog van de overwinning op de goddeloze Spanjaarden kwam nog een ander zelfbeeld op. Het theocratische streven naar de vormgeving van Nederland als een tweede Israël zien we bij een rechtzinnige predikant als Maximiliaan Teellinck al rond 1650 in volle bloei staan. In de tweede helft van de zeventiende eeuw, toen het land onafhankelijk was, het grondgebied afgerond, en de inrichting van de samenleving geconsolideerd, zou het in de gereformeerde kerk gemeengoed worden.[175] Maar de gedachte dat het zegenrijke, deugdzame Holland het voorwerp van Gods bijzondere zegen was geworden werd al veel eerder geformuleerd, onder anderen door Jacob Cats:

Gelooft het, Hollands volk, dat Godes eigen zegen
In Holland is geplaatst, in Holland is gelegen.[176]

De Dordtse predikant Jacobus Lydius resumeerde dat patriottisch gevoel van eigen welslagen in 1668 in een boek getiteld *Belgium gloriosum* oftewel, in zijn eigen vertaling, *'t Verheerlikte, ofte verhoogde Neder-land*.[177] Lydius was een staatsgezinde dominee, en zijn lofspraak reflecteert het gevoelen dat de welvaart van het land samenhing met de vrijheid en vrede die Nederland had weten te bereiken sinds 1650, sinds het einde van de oorlog die de Nederlanders juist als een krijgshaftig en oorlogszuchtig volk had doen kennen.

Zo kunnen we rond 1650 in Nederland drie zelfbeelden onderscheiden. Ten eerste het oude krijgshaftige beeld van de Nederlanders die - onder de leiding van de prins - van de oorlog een deugd maken om hun vaderland tot bloei te brengen. Dat eerste zelfbeeld sloot nauw aan bij de dominante trend in Europa: een sterk land behoefde een eenhoofdige leiding en diende te investeren in zijn militaire expansie. Een jonge Republiek als Holland moest zich wel te land en te zee blijven wapenen als ze haar kracht wilde behouden, was in 1648 het oordeel van de Italiaanse jezuïet en historicus Famianus Strada.[178] Het militaire zelfbeeld werd uitgetekend in voorstellingen van krijgshandelingen, veld- en zeeslagen, belegeringen en vestingen, soldaten op wacht, te velde en op rust, plunderscènes en andere oorlogsellende, oorlogs- en zeehelden, de stadhouder zelf als krijgsaanvoerder, en niet te vergeten de schuttersstukken.[179] Het tweede zelfbeeld is het pacifistische beeld van de welvarende, handeldrijvende natie die juist de gedecentraliseerde staatsstructuur op basis van overleg als de beste voorwaarde voor de bloei van het land ziet. Het derde zelfbeeld zouden we het maatschappijkritische beeld van de rechtzinnige calvinisten kunnen noemen. Hoewel naar binnen toe niet van zelfgenoegzaamheid gespeend, blijven de calvinisten in de publieke ruimte waakzaam. Er is nog zoveel te verbeteren! Zij zouden Nederland graag tot een God welgevallige natie willen omvormen. Dat dit mogelijk moet zijn, bewijst Gods opzienbarend handelen met het land sedert de Opstand.

Door de gebeurtenissen van 1648-50 verliest het krijgshaftige zelfbeeld zijn functie. Ondanks de glorie van de admiraals in de zeeoorlogen speelt het voor de bewoners van het land zelf geen rol van betekenis meer, al zindert het nog wel door de discussies heen. Van het tweede, vredelievende en handeldrijvende zelfbeeld vinden we al vroeg getuigenissen. Zeker vanaf de jaren dertig is het in liberale - vooral Amsterdamse - kringen volop in gisting. Vooral in het derde kwart van de eeuw, het hoogtij van de staatsgezinde ideologie, zal het zich verder door de Republiek verspreiden. Het derde zelfbeeld, ten slotte, levert het stramien voor een daarmee conflicterende visie, die in de zeventiende, maar vooral in de achttiende eeuw opgeld zal doen. De laatste twee beelden leggen de basis voor het koopman/dominee-stereotiep, een tegenstelling die zich reeds in 1650 in alle scherpte manifesteert, bijvoorbeeld in de pamfletliteratuur. Later zal ze zich uitkristalliseren tot een krachtig zelfbeeld van de natie, maar in 1650 is het nog niet zover. De natie - als we daarvan al mogen spreken - staat dan op een tweesprong. Het is de Nederlander van 1650 zeker nog niet mogelijk te voorspellen waar ze een kwart eeuw later zal uitkomen.

De tweesprong waarop het land rond 1650 staat brengt ook een gevoel van tweestrijd met zich mee, het bewustzijn van een ommekeer en de behoefte daar het beste van te maken. Al eerder had Dirck Pietersz. Pers (1581-1659) een conservatieve toon aangeslagen

in het gedicht ‘De goude eeuwe’. De echte gouden eeuw, stelt hij, ligt ver achter ons, het was de tijd waarin men echt vrij was, niet naar de pijpen van de prins danste, niet naar ‘siersels of pronk’ taalde, en de wolf bij het lam kon leggen.[180] Maar die gouden eeuw kan ook een utopische functie krijgen. Juist rond 1650, als de vrede een feit is en een nieuw tijdperk kan aanbreken, vinden we die soms scherp verwoord, als een belofte op het breukvlak van twee tijden, een geloof in de scheppende kracht van cultuur. Zo in de toespraak die Joost Vijgh, heer van IJzendoorn, op 12 april 1648 als president-curator hield bij de opening van de Gelderse academie te Harderwijk. De nieuwe universiteit, stelt hij, zal de jeugd onderrichten, de ruwe zeden verzachten en alles weer tot de oorspronkelijke staat van de Gouden Eeuw terugbrengen![181] In Gelderland, tientallen jaren langer dan Holland geteisterd door oorlogsgeweld aan de grenzen en tot in het binnenland, was ‘vrede’ geen cliché. Ze beloofde inderdaad een nieuwe tijd. Die tijd brak nu aan: het zou de Gouden Eeuw zijn.

Nederland een wonder

Ook onder de immigranten en de buitenlandse bezoekers overheerst het besef, nu eens diffuus, dan weer helder en uitdrukkelijk verwoord, dat de Republiek een wonder was, een wonder van God en van de ijver van de Nederlanders zelf: door de vrijheid die zij symboliseerde en ook daadwerkelijk aan haar bewoners gaf, vanwege haar economische bloei, door haar staatsvorm, als schijnbare anomalie in een vorstelijk Europa, als Gods bolwerk in een vijandige omgeving, en zelfs door haar fysiek bestaan als zodanig, bevochten op het water en op de Spaanse tiran.[182] Jean-Nicolas de Parival (1605-1669), uit Lotharingen naar Leiden getrokken waar hij wijnkoper en Franse taalmeester werd, verwoordde dat besef in 1651 in een uitvoerige panegyriek onder de titel *Les délices de la Hollande* (‘Hollands heerlijkheid’), in 1661 wat ongelukkig vertaald als *De vermaeckelijckheden van Holland*. Die uitstekend geïnformeerde maar ronduit jubelende beschrijving van de Republiek, haar instellingen en gewesten, beleefde tot 1728 zeker 15 drukken en bewerkingen en werd de grondslag voor het Nederlandbeeld in de reisliteratuur, samen met de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (1567) van Lodovico Guicciardini en de iets later verschenen *Observations upon the United Provinces of the Netherlands* (1673) van Sir William Temple, die vanaf 1668 Engels gezant in Den Haag was geweest.[183] Hoewel een praktiserend katholiek en een overtuigd aanhanger van de prins, bleef Parival de stellige overtuiging toegedaan dat nergens zo'n grote vrijheid heerste als in de Republiek. In het hoofdstuk ‘De la Liberté’ (Over de vrijheid) horen we zijn loftrompet schallen: ‘Deze vrijheid [...] is een edelsteen van zeer grote waarde en een onschatbare gift die alle geneugten van Holland oneindig vergroot, haar van geluk vervult en haar tot de volkrijkste van alle gewesten van de wereld maakt. [...] O gelukzalig Holland, o paradijs van geneugten, o land dat met het zo kostbare onderpand van de vrijheid is verrijkt! Niemand kan begrijpen hoe waardevol dat juweel is als hij niet geboren is om te bevelen in plaats van als slaaf te dienen’.[184]

De voorbeelden van buitenlanders die de Republiek aanprijzen zijn legio. Dat geldt net zo goed voor de Fransen en Engelsen als voor de Duitsers.[185] De lof en bewondering golden vooral Holland, en bij gelegenheid de andere kustgewesten. De Fransen en Engelsen, die overzee of via Rotterdam kwamen, wisten niet beter

of de Boompjes in Rotterdam en het woud van scheepsmasten in de haven van Amsterdam waren de meest indrukwekkende

uitingen van Hollands orde en welvaart. De Duitsers hadden in de landprovincies kunnen rondkijken en konden het verschil appreciëren: ook hun Hollandbeeld was in de zeventiende eeuw regelrecht positief.[186] We moeten ons natuurlijk wel realiseren dat zulke lofprijzingen vaak een dubbele bodem hebben, omdat ze een buitenlands ideaalbeeld tegenover de verwording of de ellende in het eigen land willen stellen. Het zijn vormen van utopie die vaak meer zeggen over de auteur dan over het object van zijn lof.

Het wonderbeeld dat de buitenlandse auteurs en reizigers er bij hun lezers in hamerden, is voor een belangrijk deel de zelfperceptie van Nederland gaan bepalen. Hollands overheersing van de andere gewesten heeft daarbij een handje geholpen, zo goed als het besef een nieuwe tijd te beleven waarin rijkdom en welvaart organisch gekoppeld waren aan de nieuw verworven politieke vrijheid en de religieuze verdraagzaamheid. De buitenlandse reizigers namen Holland - en daarbinnen weer de stad Amsterdam - gewoonlijk als een *pars pro toto*, met de impliciete suggestie dat het beschrevene ook elders in de Republiek onverkort zou gelden. Maar wie de Republiek dan ook als een onlosmakelijke eenheid en een uniform geordende ruimte wil beschouwen, miskent de fundamentele veelvormigheid ervan, de centrifugale krachten die verantwoordelijk waren voor haar rijkdom en veelkleurigheid, en de onophoudelijke discussies die over haar vormgeving en toekomst werden gevoerd. Enkele daarvan hebben we hierboven al besproken: de noodzaak van vrede, de kwaliteit van de bondgenoten, gewestelijke belangen, goede reformatie, de rol van de prins, de veelvormigheid van het land. Andere discussiethema's zullen verderop in dit boek aan de orde komen.

Heerseres over de zee

Na 1650 verschuift het beeld van de Republiek als krijgshaftige natie naar het tweede plan. De vredessymboliek gaat domineren, de militairen treden terug. Toch blijft de oorlogvoering een kenmerkende trek van de Republiek. Nu echter vooral ter zee, verder van de onmiddellijke belevingswereld van de burger verwijderd, en minder bedreigend voor het naakte bestaan. Het gaat niet langer in de eerste plaats om het bestaans*recht* van de Republiek maar om haar bestaans*mogelijkheden*: de open zee en de vrije handel. Al in 1651 leidde de handelsconcurrentie met de Engelsen tot groeiende spanning. In de jaren 1640 had de Burgeroorlog hun reeds oude afhankelijkheid van de Nederlandse tussenhandel nog vergroot. De helft van de goederen uit het Oostzeegebied kwam naar Engeland op Nederlandse schepen. De Engelsen waren in feite de grote verliezers van de Vrede van Munster: ze verloren het voordeel van hun neutraliteit, en kregen er in de Nederlanders geduchte concurrenten bij. Vrijwel verlost van de Spanjaarden kaapten dezen de ene markt na de andere voor de neus van de Engelsen weg. Vanaf 1649 herstelde Cromwells bewind het Engels initiatief. De puriteinen, die onder de Stuarts toevlucht in de Republiek hadden gevonden en daar de gereformeerde spiritualiteit diepgaand hadden beïnvloed, beschouwden de (naar buiten toe) calvinistisch gekleurde Republiek als een realisatie van de door hen zo fel begeerde theocratische ordening van de politieke samenleving.[187] Een ogenblik hebben Cromwell en de zijnen gedacht een oude, al ten tijde van Leicester gekoesterde droom te kunnen realiseren door de Engelse en de Nederlandse Republiek onder één republikeinstheocratisch bewind te verenigen.[188] Maar in de Republiek waren de Oranjegevoelens nog te

krachtig, en de Engelse handelspartij zag de Republiek liever als concurrent en tegenstander.

Toen de vereniging van beide Republieken een hersenschim bleek, sloeg de stemming om. Holland werd weer een vijand, niet alleen economisch, maar - wegens de familiebanden van de Oranjes met de verjaagde Stuarts - ook politiek, en in religieuze zaken bleek het onbetrouwbaar. Oude vijandbeelden werden van stal gehaald, zoals het cliché van de trouweloze en wrede Hollanders die in 1623 op het eiland Ambon wegens een vermeend complot tien Engelsen (alsmede negen Japanners en een Portugees) wreed hadden gepijnigd en terechtgesteld. Met de Akte van Navigatie (9 oktober 1651), die Engelse schepen praktisch het monopolie van de vaart op Engeland gaf en Hollanders verbood goederen uit andere landen Engeland binnen te voeren, probeerden de Engelsen vervolgens de tussenhandel van de Hollanders aan banden te leggen. Dat was een wezenlijke aanslag op de Amsterdamse stapelmarkt. Toen begin 1652 een diplomatieke missie van oud-raadspensionaris Jacob Cats naar Engeland mislukt bleek, besloten de Staten-Generaal 150 oorlogsschepen uit te rusten.[189] Het breekpunt tussen de beide naties was overigens niet een concrete oorlogshandeling maar een geschil met een vooral symbolische waarde: het vlagincident van mei 1652. Daarbij ging het om veel meer dan het recht op handel alleen. Het ging om de hegemonie ter zee, en de erkenning daarvan door de concurrerende naties. Twee concepties van de internationale orde stonden in dat conflict lijnrecht tegenover elkaar. Terwijl de Nederlanders sinds het baanbrekende werk van Hugo de Groot de vrije vaart ter zee (*mare liberum*) verdedigden, hielden de Engelsen vast aan het concept van *mare clausum* (John Selden), de opdeling van de zee tussen de aangrenzende naties, soeverein in hun eigen wateren.

Vanouds eisten de Engelsen al dat vreemde schepen in de wateren rondom Engeland de Engelse soevereiniteit ter zee erkenden door hun vlag te strijken. In een treffen met de Engelse vloot bij Dover op 19/29 mei 1652 weigerde vlootvoogd Maarten Harpertsz. Tromp op last van de Staten om als eerste de vlag te strijken. Het daaropvolgende gevecht ontketende de Eerste Engelse Oorlog. De Ruyter onderscheidde zich er reeds in de slag bij Plymouth. Na enkele nederlagen van de Hollandse vloot blokkeerden de Engelsen de kust. Tromp werd vervangen door Witte de With maar even later weer hersteld. Om de oorlog te financieren werden de tarieven van de convooien en licenten in één jaar liefst tweemaal verhoogd. De Nederlanders kaapten er weer lustig op los: wel 400 Engelse schepen werden opgebracht. Desondanks verslechterde de economische situatie in de kustprovincies door de blokkade zodanig dat vredesonderhandelingen werden geopend. Hoezeer de opinie zich aangesproken voelde, blijkt uit een nieuwe pamflettenstroom: 181 over de oorlog in 1652, 174 in 1653, 71 in 1654.[190] Zeeslagen werden besproken, zeehelden bejubeld, de Engelsen als ‘staartmensen’ (hun scheldnaam) bespot, de onderhandelingen becommentarieerd. De staatsgezinden werden door de pamfletschrijvers weer als schuldigen aangewezen, de roep om herstel van de Oranjes groeide. In Alkmaar, Rotterdam en Enkhuizen (waar de werkloosheid door de Engelse blokkade groot was) braken in de zomer van 1653 ernstige rellen uit die de pro-stadhouderlijke gevoelens in de kaart speelden.[191] Uit de identiteit van de zestien personen die in Rotterdam wegens het Oranjeoproer werden veroordeeld kunnen we opmaken welke groepen om een nieuwe stadhouder riepen: een zeilmaker, een bootsgezel, een matroos, een visdrager, een speldenwerkster, een leerling tegelbakker, een brouwersknecht, een mandenmaker, een molenaarsknecht, en een aantal opgeschoten pubers.[192] Het volk wilde Oranje terug.

Maar in de slag bij Ter Heide onder Tromp, in augustus 1653, leden de Engelsen een nederlaag. Al in maart had Van Galen hen in de slag bij Livorno uit de Middellandse Zee verjaagd. Op datzelfde moment volgde Johan de Witt de zojuist gestorven Adriaen Pauw als raadspensionaris op. De Witts onderhandelingspositie was nu niet alleen veel sterker geworden, hij was ook bereid in te gaan op Cromwells eis waarborgen te stellen tegen het herstel van de Oranjes als verwanten van de Stuarts. Op 15 april 1654 sloten Engeland en de Republiek de Vrede van Westminster. Op de belangrijkste geschilpunten moest de Republiek bakzeil halen: de Akte van Navigatie bleef gehandhaafd, Nederlandse schepen zouden in de Britse zeeën als eerste groeten door de vlag te strijken.

Een (in beginsel geheim, door Cromwell op straffe van voortzetting van de oorlog afgedwongen) artikel dat op 4 mei aan het verdrag werd toegevoegd bevatte de Akte van Seclusie, door Engeland niet met de Staten-Generaal doch slechts met de Staten van Holland gesloten. In de andere gewesten was te veel verzet of waren de gemoederen te verdeeld. Holland zegde in die Akte toe geen prins van Oranje tot stadhouder te zullen benoemen en evenmin te zullen toelaten dat hij tot kapitein-generaal van alle gewesten werd aangesteld.[193] De quasi-dynastieke positie van de Oranjes in de Noord-Nederlandse Statenbond die Frederik Hendriks uitgesproken ambitie was geweest, werd daardoor onmogelijk gemaakt. Hoewel Zeeland, Friesland en Groningen zich uiteindelijk zeer verontwaardigd toonden, de burgerij in de steden van Holland flink mopperde, en ook in de Staten van Holland zelf enkele belangrijke steden (zoals Haarlem en Leiden) tegenstemden, verklaarde De Witt met steun van Amsterdam de Akte van Seclusie door de meerderheid aangenomen. Daarmee werd het republikeins karakter van de staat voor lange jaren bekrachtigd. De Akte van Seclusie was echter niet onverdeeld populair. Niet alleen ging hij in tegen de populariteit die het Oranjehuis genoot, ook gold hij als een dictaat van de vijand. Raadspensionaris De Witt werd gedwongen Hollands eigenzinnige optreden te rechtvaardigen in een uitvoerige *Deductie* (1654). Hij verdedigde daarin de stelling dat elk gewest naar binnen toe volstrekte soevereiniteit genoot en dus ook het absolute recht had om al dan niet een stadhouder te benoemen. De banden van het bondgenootschap werden zo weer wat elastischer.[194]

Opkomst van de oorlogsvloot

De Eerste Engelse Oorlog vormde in vele opzichten een omslag. Niet alleen veranderde de identiteit van de vijand, het karakter van de oorlogvoering, de krijgsmiddelen en de intendance, en de behoefte aan troepen (van soldaten naar matrozen), ook kwam het zwaartepunt van de oorlogsbelangen nu voorgoed in de kustprovincies te liggen. Een nieuw tijdperk werd ingeluid, dat van de zeeoorlogen waaraan de Republiek actief deelnam om haar handelsbelangen te beschermen en haar positie in het internationale politieke veld te consolideren. Grootschalige gevechtstactieken deden hun intrede, er werden grote oorlogsschepen gebouwd, het corps marineofficieren professionaliseerde.[195] Terwijl de oorlog voorheen vooral op gewapende koopvaardijschepen was gevoerd, werd nu een staande oorlogsvloot gebouwd: al in januari 1653 werden dertig oorlogsschepen besteld, in december van dat jaar nogmaals dertig. De Republiek werd een volwaardige zeemacht. De Admiraliteiten kregen zo steeds meer gewicht (zie p. 144). Het reeds zware overwicht van Holland in de Republiek nam nog meer toe.

Al een jaar na de Vrede van Westminster brak de Noordse oorlog (1655-60) uit, waarbij de vrije vaart door de Sont in gevaar kwam. Deze was van levensbelang voor de Republiek, aangezien Hollands belangrijkste handelsstroom, die op de Oostzeelanden, door de Sont ging. De zogenaamde 'moedernegotie' in bulkgoederen op de Baltische landen was immers de pijler van de Hollandse stapelmarkt, 'de ziel van de gehele negotie waarna alle andere commerciën en trafieken dependeren' (waarvan alle andere vormen van handel en nijverheid afhangen), zoals het *Nootwendig vertoog over den Oosterschen handel* in 1646 stelde.[196] Naar het Oostzeegebied werd haring, zout (uit Frankrijk en Portugal), wijn (Rijnwijn en Franse wijn), zuivel en textiel geëxporteerd, terwijl de retourschepen voornamelijk graan, hout, pek, teer en as meebrachten. Het graan, vooral rogge, kwam uit Polen, Pruisen en Lijfland. Het was niet alleen van levensbelang voor het overleven van de Republiek met haar groeiende bevolking, maar werd ook verder vervoerd, naar andere landen van Westen vooral Zuid-Europa.[197] Inderdaad bereikte de Baltische graanhandel in de decennia rond 1650 een hoogtepunt; het benodigde kapitaal bedroeg toen zeker tweemaal de opbrengst van de retourvloot van de VOC.[198]

De handelsbetrekkingen tussen de Republiek en het Oostzeegebied waren zo intensief dat veel Nederlanders zich daar vestigden en er de zichtbare sporen van hun cultuur achterlieten. De Deense bouwkunst - zoals de kastelen Kronborg, Rosenborg en Frederiksborg, de Beurs van Kopenhagen uit 1620-40, openbare gebouwen en woonhuizen - zijn diepgaand beïnvloed door de Nederlandse renaissance.[199] In Danzig, de belangrijkste Oostzeehaven en Amsterdams voornaamste partner, waren hele straten in Hollandse renaissancestijl gebouwd en moet de cultuur van het dagelijks leven een voor Hollandse kooplieden vertrouwd gezicht hebben gehad.[200] Ook de Nederduitse taal en literatuur vonden er hun weg, zoals de verspreiding van Cats' en Vondels werken in het Duitse Rijk en Scandinavië laat zien.[201] Voor de Poolse en Baltische landen vormde de Republiek in 1650 een belangrijke cultuurnatie. De economische belangen waren er dan ook naar. Alleen al de winst op de graanhandel met het Oostzeegebied moet in het decennium vóór 1650 ruim een miljoen gulden per jaar hebben bedragen. Luitenant-admiraal Jacob van Wassenaer-Obdam kwam in 1656 dan ook met de Nederlandse vloot in de strijd tussen Zweden en Denemarken tussenbeide. Danzig werd ontzet, de Zweden verslagen. Vice-admiraal Michiel Adriaensz. de Ruyter verdreef hen vervolgens van de Deense eilanden. Het zogenaamde Haags Concert (21 mei 1659) dicteerde de vredesvoorwaarden tussen de Scandinavische landen en in het Baltisch gebied. Twee jaar later werd ook vrede met Portugal gesloten. Daarbij zag de Republiek definitief af van de aanspraken van de West-Indische Compagnie op Brazilië.

Zeehelden

De zeeoorlogen uit de nadagen van de Vrede van Munster brengen een nieuw type held voor het voetlicht: de zeeheld. De stadhouders uit het huis van Oranje hadden zich voornamelijk als veldheren doen kennen, Maurits als tacticus, strateeg en hervormer van de oorlogvoering, Frederik Hendrik als grootmeester in de belegeringskunst. Hoewel ze formeel ook admiraal van de oorlogsvloot waren, hadden ze zelf niet of nauwelijks op zee geopereerd. Dat was het domein van de vice-admiraals en de lagere zeeofficieren. Natuurlijk had-

den Nederlandse oorlogsschepen al eerder successen behaald en waren vlootvoogden als helden gevierd. Piet Heyn, die in 1628 voor de WIC de Spaanse Zilvervloot had veroverd en een jaar later in een gevecht met Duinkerker kapers sneuvelde, is er het bekendste voorbeeld van. Hij is ook het eerste grote voorbeeld van een zeeofficier die niet vanwege zijn adellijke afkomst, maar omwille van zijn kennis van zaken en zijn beroepskwaliteiten omhoogschoot.

Die omslag werd in de jaren na 1650 geconsolideerd en leidde geleidelijk tot een nieuw type oorlogsmarine. Toen na 1650 niet langer een Oranje aan het hoofd van de vloot stond, kwamen de nieuwe admiraals, vice- en luitenant-admiraals op het eerste plan te staan als belangenbehartigers van het vaderland en boegbeelden van oud-vaderlandse deugd. 'Bestevaer' Tromp werd onmiddellijk na zijn dood in 1653 als held, patriot, voorbeeldig burger en goed huisvader geëerd. De Staten ondersteunden zijn weduwe en kinderen en zetten zelf de toon van een legendevorming waarop de burgerij gretig inspeelde.[202] Tromp was de held van het volk, dicht bij zijn manschappen en bij de werkelijkheid van alledag. 'Al dat arm ende been afschieten staat de maats niet aan', had hij nuchter gezegd toen de problemen van de oorlogvoering ter tafel kwamen.[203] Door hun krijgshaftigheid en hun onveranderlijk roemrijke dood werden de vlootvoogden zo de vertegenwoordigers bij uitstek van de Republiek, die zich voortaan in de allereerste plaats als een zee- en handelsnatie afficheerde. De zeehelden werden vereerd als burgers die vrijelijk tot hun functie waren geroepen, niet als leden van een dynastie, ook al waren er aanvankelijk nog aristocraten onder hen en waren familiebetrekkingen op de vloot allerminst een zeldzaamheid, getuige de Zeeuwse dynastie van de Evertsens. De aristocratische vlootvoogd behoorde echter al tot het verleden, tot de voorbije samenleving van de adelsfamilies die de macht onder elkaar verdeelden. Burgerclientèles namen de plaats in van de adel. De nieuwe vlootvoogd was een burgerlijke ondernemer. Michiel de Ruyter, zeeman en koopman tegelijk, staatsgetrouw ambtenaar en personificatie van de burgerlijke waarden, was daarvan het al in zijn eigen tijd gevierde prototype.[204]

De admiraals sneuvelden de een na de ander in de strijd: Jan van Galen en Maarten Harpertsz. Tromp kwamen in 1653 om tijdens zeegevechten die overigens door de Republiek werden gewonnen, Witte de With in 1658, Egbert Cortenaer en Jacob van Wassenaer-Obdam in 1665, Johan en Cornelis Evertsen in 1666, Michiel de Ruyter in 1676. De grote marmeren graftomben en monumenten die hun door de Staten in de belangrijkste kerken van Holland en Zeeland werden toegekend, spreken van hun uitzonderlijke positie in de politieke beeldwereld. Ze vormen een triomfantelijk en tegelijk populair tegenwicht tegen de centrale positie van de Oranjes met hun monumentale praalgraf in de Delftse Nieuwe Kerk. Het hoogtepunt van de zeeheldencultus zou worden bereikt met De Ruyters praalgraf in de Amsterdamse Nieuwe Kerk.[205] Het staat, heel symbolisch, op de plaats van het voormalige hoogaltaar, neemt de aloude vorm van een triptiek aan en imiteert door zijn aanleg en plaatsing welbewust het heiligengraf met zijn mogelijkheden tot reliekenverering.[206] De Ruyters marmeren triomfgraf, tegenhanger van de geschilderde apotheose van de prinsen Maurits en Frederik Hendrik in de Oranjezaal van Huis ten Bosch (p. 118), kan worden beschouwd als het eindpunt van een fase van transformatie waarbij de Republiek zich langzaam maar zeker een stelsel van burgerlijke waarden eigen maakte en daarin haar identiteit vond.

Het decennium rond 1650 vormde een keerpunt in dat cruciale proces waarbij de maatschappelijke waarden en deugden opnieuw werden ingekleurd. De noordelijke Nederlanden namen toen voor enkele decennia afstand van de oorlog te land en van de militaire waarden en deugden die daarmee gepaard gingen. Ze zagen zichzelf niet meer als een krijgshaftige natie, verwikkeld in een rechtvaardige oorlog, maar als een vredelievend land dat de vloot in de eerste plaats voor handelsdoeleinden nodig had en buiten de grenzen vooral door derden tot oorlogvoering werd gedwongen om de handel te beschermen. In huis was het voortaan echter vrede. De vloot voerde een vaak verre oorlog, op zee of overzee, in de koloniën en langs de handelsroutes. Vlootvoogden namen de plaats in van de legerofficieren. Als hoeders van het vaderland werden zij de nieuwe nationale emblemen waarin alle gewesten zich moesten kunnen vinden. Prenten van admiraals en zeeslagen werden nu in groten getale op de markt verspreid. Ook voor de kleine beurs toegankelijk, moeten ze tot in de laagste klassen van de bevolking prominent aanwezig zijn geweest (zie p. 526).

Tegelijk verschuift daarmee het hoofdaccent van het Nederlandse zelfbeeld. Nederland ziet zich voortaan als een vredelievende natie, gericht op vrijheid en handel, wars van oorlog en krijgszucht. De praktische intelligentie en de vroomheid van de burger behoren het nu te winnen van het militair geweld. Een teken van die omslag in de mentaliteit vinden we in het succes van de verhalen waarin de avonturen van de ondernemende burger op zee centraal staan. Ook vroeger waren ze al populair geweest, maar nu werd de marktwaarde van oude verhalen opnieuw ontdekt. Het *Journael* waarin Willem IJsbrantsz. Bontekoe, schipper van de 'Nieuw Hoorn', zijn dramatische zeereis van 1618 tot 1625 had beschreven, werd voor het eerst in 1646 te Hoorn gedrukt en bleek al gauw een bestseller.[207] Toen Bontekoe's schip bij Straat Soenda in de lucht vloog, wist hij zichzelf met behulp van een stuk wrakhout in veiligheid te brengen. De sloep die hem oppakte werd na veel avonturen gered door vlootcommandant Frederik Houtman. Op de terugreis van Batavia beleefde Bontekoe opnieuw tal van avonturen aan de kusten van China en Formosa (Taiwan). Bontekoe's tegenhanger, het verslag dat François Pelsaert had geschreven van de muiterij en het schrikbewind die na de schipbreuk van het VOC-schip 'Batavia' voor de kust van West-Australië in 1629 waren losgebroken, verscheen een jaar later, in 1647.[208]

De door zulke verhalen geboden combinatie van verre zeereizen, spannende avonturen, uitdagingen door echte of vermeende vijanden, en oprechte, ongecompliceerde vroomheid moet brede lagen van de bevolking hebben aangesproken. Zo'n boek beantwoordde aan het nieuwe beeld dat de natie van zich wilde geven: dat van een uitverkoren land van vrome ondernemers, die luid verkondigden alleen op God en zichzelf te vertrouwen - maar in de praktijk van het dagelijks leven eerder nog op zichzelf dan op God - en die metterdaad bewezen dat dit de beste optie was voor wie fortuin, geluk en levenswijsheid wilde verwerven zonder zijn zielenheil te verliezen. Overtuigd van eigen gelijk en goed recht, doordrongen van de noodzaak van eendracht tegen de achtergrond van ieders particulier belang, en geschoold in burgerlijke redzaamheid, waren ze in staat zelfs de meest brute en barbaarse vijand het hoofd te bieden. Ook in het zelfbeeld kwam zo ruimte voor de burgerlijke cultuur met haar internationale spankracht die al spoedig kenmerkend zou worden voor de beeldvorming over de Noord-Nederlandse gewesten.

Eindnoten:

1 Muchembled, *Cultures*, p. 215-237; Kok-Escalle, *Paris*.
2 Van Damme, ‘Slecht nieuws’.
3 Haitsma Mulier, *The myth of Venice*.
4 Keblusek, ‘Nieuwsvoorziening’, p. 75, noot 36.
5 Vgl. Weekhout, *Boekencensuur*, p. 69.
6 Gruys & Bos, *t'Gulde laer 1650*, p. 106-107, nr. 532-534.
7 Keblusek, *Boeken in de hofstad*, p. 285-287.
8 Ibid., p. 128, 274-287.
9 *Hollantsche Mercurius*, 1650, p. 16-19.
10 Gruys & Bos, *t'Gulde laer 1650*, p. 104, nr. 517-519; Keblusek, ‘Nieuwsvoorziening’, p. 75, noot 36, noemt 37 pamfletten over Engelse zaken in 1650, maar trekt de grenzen ruimer en telt ook planodrukken mee.
11 Gruys & Bos, *t'Gulde laer 1650*, p. 26, tabel 2.
12 Kossmann, *La Fronde*; Cornette, *L'affirmation*, p. 214-227; Ranum, *The Fronde*.
13 Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*; Frijhoff, *La société néerlandaise* p. 112-121. Beredeneerde schatting van de aantallen in: Frijhoff, ‘Pieter de la Courts reisjournaal’, p. 14-17. Zie verder p. 257.
14 Margolin, ‘La civilité nouvelle’, en de overige bijdragen in Montandon, *Savoir-vivre*.
15 ARA, RA Zuid-Holland, Familiearchief De Witt-Beyerman, inv. nr. 19; vgl. Rowen, *John de Witt*, p. 16.
16 Muchembled, *La Société policée*, p. 49-122.
17 Gruys & Bos, *t'Gulde laer 1650*, p. 26, tabel 2.
18 Boxer, *The Dutch in Brazil*; Schulten, *De Nederlandse expansie*; Den Heijer, *Geschiedenis van de WIC*, p. 35-54.
19 Visser, *Gloria parendi*, p. 707.
20 Ibid., p. 723.
21 Ibid., p. 720.
22 Ibid., p. 723.
23 Ibid., p. 723.
24 Ibid., p. 720.
25 Verslag van de gevangenschap: Kernkamp, ‘Memorie van Nanning Keyser’.
26 Rowen, *John de Witt*.
27 Zie het verslag van de gebeurtenissen in *Amsterdams Iournael*, 1650; Gruys & Bos, *t'Gulde laer*, p. 32, nr. 24-26.
28 *Borgemeester Bickers laurecrans*, 1650; Gruys & Bos, *t'Gulde laer*, p. 44, nr. 117-118.
29 Keblusek, *Boeken in de hofstad*, p. 130-133.
30 Van der Plaat, ‘Lieuwe van Aitzema's kijk’; Poelhekke, ‘Mag men de dood van Prins Willem II een zegen voor ons land noemen?’, in idem, *Geen blijder maer*, p. 15-34.
31 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, p. 21.
32 *Af-schrift van eenen brieff*, 1650; Gruys & Bos, *t'Gulde laer*, p. 29-30, nr. 4-7.
33 Fruin, *Staatsinstellingen*, p. 270-280; Geyl, *Geschiedenis*, III, p. 648-652 (naar Aitzema, *Saken*, VII); Israel, *The Dutch Republic*, p. 700-713; Groenveld, ‘Unie’.
34 *Verhandelingh*, 1650; Gruys & Bos, *t'Gulde laer*, p. 119-120, nr. 622-628.
35 Aitzema, *Saken*, VII, p. 127; Geyl, *Geschiedenis*, III, p. 648-649.
36 *Naerder Unie*, 1651, p. 11.
37 Groenveld, ‘Unie, Religie en Militie’, p. 72; Arndt, ‘De Vrede van Munster’, p. 29.
38 *Naerder Unie*, 1651.
39 *Haagsch Winkel-Praatje*, 1651, p. 3.
40 Breuker, ‘Court culture’.
41 Breuker, *Friese cultuur*, p. 22-23, noot 41; Breuker, *It wurk*.
42 Feenstra, *Adel in de Ommelanden*.
43 Formsma, *Historie van Groningen*, p. 243-256.
44 Groenveld, *Evidente factiën*.
45 Kuiper, ‘Profijt, eer en reputatie’, p. 180-181.
46 Faber, ‘Politiek en bestuur’, p. 224.
47 Heringa, ‘Zelfstandig gewest’, p. 391-394.
48 Slicher van Bath, *Geschiedenis van Overijssel*, p. 127-128; Rowen, *John de Witt*, p. 363-379; Streng, *Stemme in Staat*, p. 345-351.
49 Zwitzer, *De militie van den staat*, p. 33-35.
50 Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, p. 95-96.
51 De Jong, ‘Unie en religie’.
52 Gemeentearchief Zutphen, Oud-Archief, Memoriën en Resolutiën van de magistraat, 28 augustus 1651.

53 Inhoudelijke analyse van de pamfletliteratuur: Groenveld, *De Prins voor Amsterdam*.
54 *Amsterdams lournael*, 1650, p. 28.
55 Fruin, *Staatsinstellingen*; Fockema Andreae, *De Nederlandse staat*; Van Deursen, 'Staatsinstellingen'; Price, *Holland*; Israel, *The Dutch Republic*, p. 276-306; De Bruin, 'Het politiek bestel'.
56 Boxhorn, *Politijck hant-boexken*, 1650; Gruys & Bos, *t'Gulde laer*, p. 40-41, nr. 91-94.
57 Poelhekke, 'Gelderland', p. 151.
58 De Bruin, *Geheimhouding*.
59 Gruys & Bos, *t'Gulde laer*, p. 15-16; Huisman & Koppenol, *Daer compt de Lotery*.
60 Voor Overijssel: Streng, *Stemme in Staat*, p. 460.
61 Vgl. Israel, *The Dutch Republic*, p. 297-300.
62 Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, II, p. 1-22; Haas, *De verdeling*.
63 Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen*.
64 Kalma, *Men meldt ons uit Friesland*, p. 72-83 [pamflet uit 1637].
65 Poelhekke, 'Gelderland', p. 139-140.
66 Monté Ver Loren & Spruit, *Hoofdlijnen*, p. 90.
67 Ibid., p. 129.
68 Wingens, *Over de grens*.
69 Van Hoeck, *Schets*, p. 79.
70 Uhlhorn & Schlesinger, *Die deutschen Territorien*, p. 41-43.
71 Schilling, *Niederländische Exulanten*.
72 Fruin, *Staatsinstellingen*; Fockema Andreae, *De Nederlandse staat*; Israel, *The Dutch Republic*, p. 276-284.
73 De elf steden van Friesland: Leeuwarden, Franeker, Harlingen, Dokkum, Sneek, IJlst, Sloten, Bolsward, Workum, Hindelopen en Staveren. De 30 grietenijen waren ondergebracht in drie kwartieren: Westergo, Oostergo en Zevenwouden.
74 Faber, *Drie eeuwen Friesland*, p. 349-360; Kuiper, 'Profijt, eer en reputatie'.
75 Feenstra, *Adel in de Ommelanden*, p. 49-77.
76 Heringa, 'Zelfstandig gewest'.
77 Monté Ver Loren & Spruit, *Hoofdlijnen*, p. 135-136; Gosses, *De organisatie*.
78 Stemrecht hadden in Gelre, behalve de drie hoofdsteden, in het kwartier van Nijmegen: Tiel en Zaltbommel; in het kwartier van Veluwe: Harderwijk, Wageningen, Hattem en Elburg; in het kwartier van Zutphen: Doesburg, Doetinchem, Lochem en Groenlo.
79 De overige elf kleine steden waren: Gorcum (Gorinchem), Schiedam, Schoonhoven, Brielle (Den Briel), Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Edam, Monnickendam, Medemblik en Purmerend.
80 Huygens, *Stede-stemmen*, p. 70.
81 Wagenaar, '*Dat de regeringhe*'.
82 Te weten Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort.
83 Van Empel & Pieterse, *Zeeland*, II, p. 515-539. De vier andere steden waren Middelburg, Goes, Tholen en Zierikzee.
84 Price, 'The Dutch Nobility'.
85 Poelhekke, 'Gelderland', p. 159 [citaat uit pamflet van 1672].
86 Poelhekke, 'Gelderland', p. 161-163; Poelhekke, 'Een paar kanttekeningen'; Pikkemaat, *Regenten*, p. 103-148.
87 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, I, p. XLII.
88 *Naerder Unie*, 1651, p. 16-17.
89 Israel, *The Dutch Republic*, p. 291-297.
90 Van Deursen, 'Tussen eenheid en zelfstandigheid', p. 138.
91 Durand, *Les républiques*, 1973; Haitsma Mulier, *The myth of Venice*.
92 Vgl. Gabriëls, *De heren*; Rowen, *The Princes*; Israel, *The Dutch Republic*, p. 300-306.
93 Göllnitz, *Ulysses Belgico-Gallicus*, p. 468.
94 Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, p. 270.
95 Keblusek, *Boeken in de hofstad*, p. 186-190.
96 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, p. 47-50; Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen*, p. 44-56; De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, p. 69-73.
97 Kuiper, 'Profijt', p. 196-197.
98 Meerkamp van Embden, 'De Prins en de staat van eersten edele'.
99 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, p. 220-224.
100 Van Ditzhuyzen, *Oranje-Nassau*, in voce.
101 Coppens, *Maurits*.
102 Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, p. 229-237.
103 Dek, *Granf Johann der Mittlere*.
104 Mörke, 'De hofcultuur'; Schilling, 'The Orange Court'.
105 Poelhekke, *Frederik Hendrik*; Groenveld & Leeuwenberg, *De bruid in de schuit*, p. 65-90; Keblusek & Zijlmans, *Vorstelijk vertoon*; Visser, 'Het huwelijk van Willem Frederik'; Kooijmans, 'Liefde in opdracht'.

106 Mörke, ‘De hofcultuur’; Mörke, ‘Het hof van Oranje’.
107 Brenninkmeijer-de Rooij, ‘Notities’. De vier wanden van de Oranjezaal zijn gereproduceerd in: Quentin Buvelot, ‘Jacob van Campen’, p. 101-104, pl. XIII-XVI.
108 Vgl. Spies, ‘Het stadhuis’; Huisken e.a., *Jacob van Campen*; Goossens, ‘De Vredestempel’.
109 Koch, *Deventer stadhuis*.
110 Burke, *Venetië en Amsterdam*, p. 79-98.
111 Elias, *Geschiedenis*, p. 98-104.
112 Ibid., p. 100.
113 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, p. 226-228; Schutte, *Repertorium*, p. 10-12; Elias, *Geschiedenis*, p. 47-144.
114 Vgl. Schmidt, *Om de eer van de familie*, p. 65-69.
115 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, p. 34.
116 Burke, *Venetië en Amsterdam*, p. 25-43.
117 Hamer & Meulenkamp, *De dolle jonker*.
118 Van Gastel, ‘Adriaen van der Donck’.
119 *Dien langen Duyvel*, p. 23-24.
120 Vgl. Kossmann, ‘Soevereiniteit’.
121 Schilling, ‘Der libertär-radikale Republikanismus’; Koenigsberger, *Republiken*.
122 Israel, *The Dutch Republic*, p. 286-291.
123 't Hart, *The making of a bourgeois state*, p. 71-89, en tabel 3.1 en 3.2.
124 Berekend naar De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 126 (als basisbedrag werd dat van Holland genomen, de andere gewesten betaalden een vast percentage daarvan, hier omgerekend); Israel, *The Dutch Republic*, p. 286, tabel 8, geeft op basis van dezelfde bronnen afwijkende percentages die in totaal 99,6% opleveren).
* Drenthes bijdrage kwam bovenop het totaal (100%) van de andere gewesten
125 Zie ook Price, *Holland and the Dutch Republic*.
126 *Amsterdams buer-praetje*, 1650.
127 Vgl. Van de Klashorst, ‘De verdediging’. Zie ook de publicaties van E.H. Kossmann, *Politieke theorie*, met name ‘Dutch Republicanism’, p. 211-233.
128 Teellinck, *Vrymoedige Aenspraeck*, 1650; Gruys & Bos, *t'Gulde laer*, p. 114, nr. 581-584.
129 *De heldere daegheraedt*, 1650; Gruys & Bos, *t'Gulde laer*, p. 68-69, nr. 277-287.
130 Van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, p. 126-127.
131 Raben, *Batavia and Colombo*.
132 Wieder, *De stichting*; Temminck Groll, ‘Nieuw Amsterdam’; Van Nederveen Meerkerk, *Recife*, 1989. Zie meer in het algemeen Taverne, *In 't land van belofte*.
133 Slot, *Abel Tasman*; Roeper & Wildeman, *Ontdekkingsreizen*; Wildeman, ‘Ontmoetingen’.
134 Van Goens, *Javaensche Reyse*.
135 Postma, *The Dutch in the Atlantic Slave Trade*; Van den Boogaart & Emmer, ‘The Dutch participation’.
136 Subrahmanyam, ‘Slaves and Tyrants’.
137 Schutte, ‘Bij het schemerlicht’; Frijhoff, *Wegen*, p. 765-779.
138 Paasman, ‘Mens of dier?’
139 Klein, *The Atlantic Slave Trade*, p. 76-77.
140 Udemans, *'t Geestelyck roer* (uitg. 1640), fol. 143 verso-146 verso.
141 Schutte, ‘Bij het schemerlicht’, p. 203-206.
142 Vgl. Frijhoff, *Wegen*, 778-779.
143 Groenhuis, ‘De zonen van Cham’.
144 Zie voor een algemeen beeld Michman, Beem & Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap*.
145 Van Dillen, ‘De economische positie’, p. 563-566, 602-607; Swetschinski, *The Portuguese jewish merchants*, I, p. 79-83, 134-137, 140-152, 163-211; Fuks-Mansfeld, *De Sefardim*, p. 12; Israel, *Europeant Jewry*, p. 106; Boxer, *De Nederlanders in Brazilië*, p. 145, 164-165, 179; Israel, ‘De Republiek der Verenigde Nederlanden’, p. 98, 103, 111.
146 Swetschinski, *The Portuguese jewish merchants*, I, p. 29-34, 84-133, 138-140, 293-304, 309-312; Fuks-Mansfeld, *De Sefardim*, p. 80-82, 86-87; Méchoulan, *Être juif à Amtsterdam*, p. 28-29; Swetschinski, ‘Tussen middeleeuwen en Gouden Eeuw’, p. 82-87; Bodian, *Hebrews of the Portugese Nation*, p. 18-19, 57-62, 68.
147 Bonke, ‘Portugezen op Vlooyenburg’, p. 32-34.
148 D'Ancona, ‘Komst der Marranen’, p. 210-227, 267-268; Pieterse, *Daniel Levi de Barrios*, p. 92-120; Kaplan, ‘De joden in de Republiek’, p. 144-148; Bodian, *Hebrews of the Portugese Nation*, p. 109-110.
149 D'Ancona, ‘Komst der Marranen’, p. 221, 243-350, 268-269; Fuks-Mansfeld, *De Sefardim*, p. 59-60, 69; Kaplan, ‘De joden in de Republiek’, p. 134; Bodian, *Hebrews of the Portugese Nation*, p. 44-52, 110-116, 134-140.
150 Bodian, *Hebrews of the Portugese Nation*, p. 5.

151 Van Esso, ‘Het aandeel der Joden’, p. 657-659; Maarsen, ‘Joodse wetenschap en letterkunde’, p. 500-517; Frijhoff, *La Société néerlandaise*, p. 55; Fuks-Mansfeld, *De Sefardim*, p. 87-88; Méchoulan, *Être juif à Amsterdam*, p. 29; Den Boer, *La literantura hispano-portuguesa de los sefardies de Amsterdam*, p. 149, 272-274, 313-320, 379-399; Israel, ‘De Republiek der Verenigde Nederlanden’, p. 99-100; Kaplan, ‘De joden in de Republiek’, p. 146; Bodian, *Hebrews of the Portugese Nation*, p. 92-93.
152 De Jong, ‘Holland en de Portugese restauratie’, p. 240-242; Fuks-Mansfeld, *De Sefordim*, p. 61-66, 68-69, 71-73; Israel, ‘De Republiek der Verenigde Nederlanden’, p. 102, 116.
153 Menasseh ben Israel, *Welkomst uyt sijns Volcks naem*, 1642, p. A 2 verso - [A 3] recto en [A 3] verso - [A 4] recto; Bosch, *De Blyde Incomste binnen Amsterdam*, p. 51; Fuks-Mansfeld, *De Sefardim*, p. 52.
154 Swetschinski, *The Portuguese jewish merchants*, I, p. 301-304; Bodian, *Hebrews of the Portugese Nation*, p. 126-129.
155 Van Dillen, ‘De economische positie’, p. 572-573; Sluys, ‘Hoogduits-Joods Amsterdam’, p. 307-314; Israel, ‘De Republiek der Verenigde Nederlanden’, p. 99-102.
156 Van Dillen, ‘De economische positie’, p. 607; Swetschinski, *The Portuguese jewish merchants*, I, p. 305; Israel, ‘The jews of Venice’, p. 106; Fuks-Mansfeld, *De Sefardim*, p. 73-74; Israel, *European Jewry*, p. 145-155; Boxer, *De Nederlanders in Brazilië*, p. 287-289; Israel, ‘De Republiek der Verenigde Nederlanden’, p. 103.
157 Van Dillen, ‘De economische positie’, p. 571-577; Zwarts, ‘De Joodse gemeenten buiten Amsterdam’, p. 393-403; Israel, *European Jewry*, p. 107-127, 160-161, 173-178; Israel, ‘De Republiek der Verenigde Nederlanden’, p. 104-117.
158 Zwarts, ‘De Joodse gemeenten buiten Amsterdam’, p. 394-398; Fuks-Mansfeld, *De Sefardim*, p. 84-87; Israel, ‘De Republiek der Verenigde Nederlanden’, p. 109-110.
159 Van Dillen, ‘De economische positie’, p. 565-568; Israel, *European Jewry*, p. 109-110, 156, 161; Israel, ‘De Republiek der Verenigde Nederlanden’, p. 105-106.
160 Van Dillen, ‘De economische positie’, p. 577; Israel, ‘De Republiek der Verenigde Nederlanden’, p. 109-1l0.
161 Vgl. ook Swart, *The Miracle*.
162 Wansink, *Politieke wetenschappen*, p. 45.
163 Sluijter, *De lof der schilderkunst*.
164 Flockenius, *Oratio inauguralis*.
165 Beets, *Oratio in laudem muli1eris*.
166 Van Schurman, *Opuscula Hebraea*; De Baar e.a., *Anna Maria van Schurman*.
167 Van Bolckenstein, *Aloude Bataafsche vryheit*.
168 Aldus in de *Comptoir almanach*, 1650.
169 Salman, *Populair drukwerk*, p. 330.
170 Polak, *Historiografie*.
171 Van Gelder, *Munthervorminig*; Van Gelder, *Klein geld*.
172 Verhoeff, *Maten en gewichten*.
173 De Groot, *Tractaet*, 1610 [1995]; Kampinga, *Opvattingen*; Haitsma Mulie, ‘Grotius, Hooft and the Writing of History’; Teitler, *De opstand*.
I74 Schöffer, ‘The Batavian myth’; Teitler, *De opstand*.
175 Bisschop, *Sions vorst*.
176 Groenhuis, *De predikanten*, p. 77-102, citaat p. 81.
177 Kossmann, ‘In praise of the Dutch Republic. Some seventeentl-century attitudes’, in: idem, *Polilieke theorie*, p. 161-175.
178 Strada, *Della guerra*.
179 Van Maarseveen & Hilkhuijsen, ‘Van Breda tot Hulst’; Beilman, ‘Die Zurückhaltung’.
180 Komrij, *Nederlandse poëzie*, p. 110-111.
181 Vijgh, *De erigendis*.
182 Swart, *The miracle*.
183 *NNBW*, VII, kol. 937-940; Van Strien-Chardonneau, *Le Voyage de Hollande*, p. 132-138; Jodogne, *Guicciardini*.
184 Parival, *Les Délices*, p. 128: ‘Cette liberté [...] est une pierre précieuse de très grande valeur et un don inestimable qui augmente infiniment les délices de la Hollande et qui doit la combler de félicités et la rendre la plus peuplée de toutes les provinces du monde. [...] O bienheureuse Hollande, ô paradis plein de délices, ô païs enrichi d'un gage si précieux comme est la liberté. Il n'y a personne qui puisse comprendre la valeur de ce noble joyau que les âmes généreuses qui sont nées pour commander et non pour servir d'esclaves’.
185 Murris, *La Hollande*; Bientjes, *Holland*; Van Strien, *British travellers*. Zie verder Jacobsen Jensen, *Reizigers*.
186 Slijkhuis, ‘Duitse reisverslagen’.
187 Breslow, *A mirror of England*, p. 85-90; Sprunger, *Dutch Puritanism*; Op 't Hof, ‘Geïmporteerde vroomheid?’
188 Fruin, *Geschiedenis van de staatsinstellingen*, p. 281; Geyl, *Oranje en Stuart*, p. 95-115.

189 Israel, *The Dutch Republic*, p. 713-726; Jones, *The Anglo-Dutch Wars*, p. 38-144; Ballhausen, *Der Erste Englisch-Holländische Seekrieg*.
190 Keblusek, 'Nieuwsvoorziening', p. 67, en 75, noot 36.
191 Dekker, *Holland in beroering*, p. 42-43; Willemsen, *Enkhuizen*, p. 142-147.
192 Moquette, 'Tromp's populariteit'.
193 Fruin, *Geschiedenis van de staatsinstellingen*, p. 280-283.
194 *Deductie oft Declaratie*, 1654.
195 Bruijn, 'Mercurius en Mars uiteen'.
196 De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 411-475, citaat p. 439; De Haan, *Moedernegotie*.
197 Van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, p. 37-59.
198 Unger, 'The Dutch trade in rye'.
199 Slothouwer, *Bouwkunst*.
200 Thijssen, *l000 jaar Polen en Nederland*; Bogucka, 'Amsterdam en de Oostzeehandel'.
201 Konst, *Nederlandse literatuur*.
202 Doedens & Mulder, *Tromp*.
203 Aitzema, *Saken*, III, p. 812, geciteerd door Moquette, 'Tromp's populariteit', p. 17.
204 Prud'homme van Reine, *Rechterhand*.
205 Spies, 'De dominee's'.
206 Van Os, *Titus Brandsma*, p. 29-30, afb. 13-14; zie voor De Ruyters relieken ook Vroom, *Het wonderlid*.
207 Bontekoe, *Journael*.
208 Pelsaert, *Ongeluckige voyagie*, 1647; Roeper, *De schipbreuk*, 1993.

Adriaen van Ostade, Dorpskermis, 1660.

3 Een stedelijke samenleving

Bevochten eendracht

De eendracht van het land was niet van het begin van de Opstand af gegeven, maar vormde een doelstelling die op de lange termijn moest worden verwezenlijkt. Naast het streven naar religieuze eenheid, was oorlog met de politieke tegenstander daarvoor het geëigende middel. Omdat de oorlog niet alleen tegen een buitenlandse vijand werd gevoerd, maar ook wezenlijke binnenlandse meningsverschillen moest beslechten, leidde deze op veel terreinen van het maatschappelijk leven tot (soms brutale) vormen van agressie en uitsluiting. Hierboven hebben we daar al enkele gevolgen van gezien: het publiek monopolie van de gereformeerde kerk naar Dordtse snit, de politieke verdachtmaking van andere religies wier lidmaten uit publieke functies werden geweerd, de dominante rol van de hoofdcontribuant (Holland) in de politiek van de Unie, de weigering om het arme, rurale Drenthe en het veroverde Staats-Brabant als volwaardig lid tot de Unie toe te laten. Een en ander werd ondersteund door een publiek vertoog over de rechtmatigheid van de Opstand en de religiewisseling. De bloei van de jonge Republiek leek dat goed recht te bekrachtigen. God zelf beloonde de opstandelingen immers met overvloedige gaven. Aan hen de taak om de eendracht op alle terreinen te consolideren.

De verleiding is groot om de uiteindelijke omvang en gestalte van de Nederlandse staat te projecteren op het verleden en de Noord-Nederlandse Republiek als de natuurlijke, ja noodzakelijke opvolgster te zien van oudere staatkundige gehelen, zoals het noordelijk deel van de Bourgondische erflanden, of het oude bisdom Utrecht dat op enkele delen van Groningen en Gelderland na heel de latere Republiek in eenzelfde religieus kader verenigde en daarmee een grondslag voor culturele eenheid heeft gelegd. In die visie zou de oorlog niet meer dan een nevenverschijnsel zijn geweest dat de onafwendbare loop van de geschiedenis slechts het beslissende duwtje moest geven. Maar waar de Bourgondisch-Habsburgse politiek onmiskenbaar de weg van een algemene centralisatie van het bestuur onder één soeverein was ingeslagen en een hiërarchisering van de maatschappelijke verhoudingen had nagestreefd, had de Opstand in de noordelijke gewesten juist het sein gegeven tot een politieke, sociale en culturele heroriëntatie. Het was immers niet alleen een militaire onderneming geweest maar ook een commerciële, ja een religieuze.

Spanje - inclusief het van 1580 tot 1640 door een personele unie daarmee verbonden Portugal - was gebrandmerkt als de universele vijand: het verkeerde bewind, de verkeerde religie, een onbegrepen mentaliteit en een geduchte concurrent op alle gebieden overzee. De burgers wapenden zich en richtten hun samenleving in volgens een model dat lijnrecht

tegenover de Spaanse idealen stond: lokale en gewestelijke soevereiniteit tegenover centraal bestuur, de gereformeerde kerk als publieke religie, een sociale cultuur die wat de besluitvorming betreft weliswaar nog zeker niet egalitair was maar waarin toch alle standen en groepen recht van spreken hadden over de vormgeving van de maatschappij. De Opstand leidde zo tot decentralisatie op alle fronten van het openbare leven en tot een herwaardering van de corporatieve ordening van de samenleving. Bovendien was het beslist nog niet zo dat alle neuzen nu in één richting wezen. De Duitse territoria, Frankrijk, Engeland, het Middellandse Zeegebied en de overzeese landen trokken elk de belangstelling van uiteenlopende sectoren en gewesten. Het zou nog geruime tijd duren voordat de Republiek naar binnen en naar buiten op politiek, commercieel en cultureel gebied een samenhangend, door allen gedeeld stel oriëntaties had ontwikkeld.

De oorlog was een langdurige, kostbare en allesbeheersende realiteit geworden die bijna ongemerkt de levenshouding en de mentaliteit van de Nederlander had gevormd. Al was hij de oorlog in 1650 hartgrondig beu, hij droeg er in zijn gedrag, levensstijl en cultuur nog lange jaren de sporen van mee. De oorlog had ervoor gezorgd dat de zeven gewesten opnieuw tot gemeenschappelijk optreden werden gedwongen, niet zelden met tegenzin en steeds met de nodige interne en onderlinge spanningen. Door de noodgedwongen zeer ongelijke verdeling van de financiële last van de oorlogsinspanningen had Holland, waar het leeuwendeel van het nationaal inkomen werd verdiend, een centrale plaats in de Republiek gekregen. Naar buiten toe vervulde het dan ook een onbetwiste leidersfunctie. Al bracht de federale structuur van de Republiek mee dat ook de andere gewesten hun aandeel in het diplomatiek overleg en de diplomatieke functies kregen, de wensen van Holland en zijn eventuele medestanders bepaalden het politieke gezicht van de Republiek. Het was de oorlog die de gewesten samenhield totdat de daartoe noodzakelijke, door de Republiek als devies gevoerde eendracht niet alleen een politieke wens maar ook een feit was geworden, verankerd in de economische, sociale en culturele verhoudingen.

Misschien mogen we wel stellen dat de lange duur van de Tachtigjarige Oorlog eigenlijk een zegen voor de eenheid van het land is geweest. In 1648 wist men immers niet anders meer dan dat het hele bestel van de gewesten onlosmakelijk bij elkaar hoorde. Het wat obligaat gemor van de landgewesten tegen Hollands overwicht leidde toen geen moment meer tot een poging tot afscheiding. Men ruziede om de machtsverhoudingen, om invloed en overwicht, niet meer om eigen macht, om het goed recht van elk gewest op een volstrekt onafhankelijk beleid. Integendeel, Drenthe en Brabant deden nog vergeefse pogingen om als volwaardig en stemhebbend gewest aan de als eenheid optredende statenbond te worden toegevoegd. De oorlog gaf aan de eenheid van de staat ook een zichtbare vorm door een bufferzone rond de landsgrenzen te leggen: de lange reeks garnizoens- en vestingsteden, de Generaliteitslanden, en ten slotte de militair gecontroleerde grensstreken en garnizoenssteden in het Rijnland. Holland kon zich zo het kerngewest wanen dat door de andere gewesten moest worden beschermd. Vandaar was het nog maar een kleine stap naar een relatie van onderschikking.

Ondanks alle verschillen tussen de regio's, het particularisme van gewesten en steden, de middelpuntvliedende krachten op politiek en religieus gebied, en de toenemende sociale verschillen, functioneerde de Noord-Nederlandse Republiek rond 1650 toch als een natie met de nodige cohesie en samenhang. Niet alleen de staat had - ondanks of misschien juist wel door haar complexiteit - een duidelijk gezicht, ook de samenleving had intussen een

aantal kenmerken ontwikkeld die de gewesten met elkaar verbonden en de Republiek een eigen plaats in Noordwest-Europa gaven. Enkele daarvan hebben te maken met de infrastructuur van het land: verkeers- en postverbindingen te land en te water, dijk- en polderwerken, een fijnmazig onderwijsstelsel. Andere steunen veeleer op de intergewestelijke relaties die langzamerhand vorm kregen: bestuurders moesten met elkaar overleggen en onderhandelen, het handelsnetwerk tussen de steden groeide en polariseerde zich rond de havensteden van de kustgewesten, het kapitaal uit die gewesten werd geïnvesteerd in het binnenland (de textielnijverheid, de Drentse venen), krant en boekhandel zorgden voor een intensieve communicatie, de geschreven taal werd gestandaardiseerd. Terwijl de publieke, gereformeerde kerk zich als de kerk van heel het land trachtte te profileren, ontwikkelden de rooms-katholieken hun eigen strategieën, maar eveneens op nationale schaal.

Het belangrijkste gemeenschappelijke kenmerk van de Nederlanders was echter hun actieve betrokkenheid bij de samenleving. Zij beschouwden haar als hun eigen zaak, niet als een bestel dat door anderen van bovenaf werd vormgegeven. Hun betrokkenheid lag besloten in wat we de relatief ‘horizontale’ inrichting van de Noord-Nederlandse samenleving mogen noemen, met haar brede middengroepen die de een of andere vorm van inspraak nastreefden of hun eigen belangen trachtten te realiseren, maar ook over de grenzen van hun eigen groep heen wisten te kijken. De oorlog had dat bewustzijn van gemeenschappelijk belang bij het behoud en de vormgeving van het land aangescherpt. De handelsgeest en godsdienstzin gingen gepaard met krijgshaftigheid en expansiezucht. De Nederlander was trots op zijn gewonnen oorlog, hij had er een aanvalsdrift aan overgehouden. Gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw waren de Nederlanders in Europa dan ook op bijna alle fronten in de aanval: oorlogvoering, politiek, economie, techniek, religie, tot en met de wetenschap, die triomfantelijk buitenlandse topgeleerden als Scaliger en Saumaise naar de Republiek haalde, en de cultuur, waar de boekhandel en de kunstmarkt de West-Europese ruimte gingen domineren. De Republiek, en Holland in het bijzonder, was zich ervan bewust dat ze het nieuwe middelpunt van cultuur en beschaving was geworden.

Ook op andere terreinen nam de Republiek met haar expansieve opstelling in West-Europa de meest fortuinlijke initiatieven. De agressieve handelspolitiek maakte bijvoorbeeld het imperium van de grote zeevarende handelscompagnieën VOC en WIC over de vijf continenten mogelijk. De West-Indische Compagnie was in juni 1621, nog geen twee maanden na afloop van het Twaalfjarig Bestand, zelfs uitdrukkelijk opgericht om handel te drijven in de gebieden die vanouds door de Spaanse kroon (op dat moment nog met die van Portugal verenigd) als de hare werden beschouwd: de Amerika's.[1] De Staten-Generaal beoogden met het aan de WIC verleende octrooi niet alleen de expansie van de Nederlandse handel te bevorderen maar ook door de kaapvaart en de verovering van vijandelijk gebied het oorlogsterrein naar buiten de Republiek te verleggen, ver overzee. In artikel 5 van het octrooi, de stichtingsakte van de WIC, werd dan ook vastgelegd: ‘wanneer tot planting, verzekering en defensie van de handel het nodig zal zijn enig krijgsvolk aan te nemen, zullen wij naar de constitutie van het land en gelegenheid van zaken de voorzeide Compagnie voorzien van zodanig volk van oorlog, van commandement en fortificatiën als nodig zal wezen’.[2] Daartoe traden de Staten-Generaal voor een half miljoen gulden als aandeelhouder toe tot de WIC.

Handel en oorlog grepen zo in elkaar. Wie luidop ‘handel’ zei en ‘vrede’ als voorwaarde stelde, fluisterde besmuikt ‘oorlog’ - dat zou nog decennia lang zo duren. De dadendrang

van de Nederlanders legde hun overigens geen windeieren. Rond 1650 had het Noord-Nederlandse handelsnetwerk ongetwijfeld zijn grootste omvang bereikt. Het riep onweerstaanbaar het oude beeld van een ‘imperium’ op, een wereldrijk, of het moderne beeld van een machtige, centraal geleide staat. Het suggereerde aan de buitenlandse waarnemers een hoge mate van eenheid. Het is echter wel zeker dat aan de uitbouw van dat handelsrijk geen blauwdruk of *masterplan* ten grondslag lag. Veeleer was het zo dat de eigen dynamiek van de wereldhandel, de wereldmarkt en de productmonopolies (zoals dat op de specerijenhandel), en de noodzaak de Portugezen uit hun koloniaal machtsgebied te verjagen, stukje bij beetje langs empirische weg een globale strategie opdrongen en tot een zekere veroveringssystematiek leidden. Binnen de Republiek heeft die militaire dynamiek slechts tijdelijk en maar zeer ten dele als een eenheidsfactor gewerkt, en de markt eigenlijk helemaal niet. Integendeel, omdat de handel daar op stedelijke grondslag was georganiseerd, zelfs in de stapelmarkt Amsterdam, werd het stedelijk particularisme erdoor versterkt. Zo betwistten Middelburg, Delft, Rotterdam en Dordrecht elkaar achtereenvolgens de vestiging van de Merchant Adventurers, de Engelse lakenstapel. Het stadstaat-model, dat de steden zichzelf als ideaal voorhielden, gaf vervolgens een politieke en ideologische onderbouwing aan dat particularisme. Het bood een lokaal tegenwicht tegen de groeiende dwarsverbindingen tussen de steden en gewesten en de toenemende vervlechting van de elites.

De Nederlandse staat bleef zelf dan ook een schoolvoorbeeld van gedecentraliseerd bestuur en versnipperd beleid. Gewestelijke en waar mogelijk lokale belangen gaven er de toon aan en bepaalden de lopende agenda van de bestuursinstellingen, die hun beleid door meer of minder vaste commissies (zoals de ‘besognes’) lieten bepalen en in een permanent onderhandelingsproces met collega's of met derden verkeerden. Het gebrek aan bestuurlijke eenheid en aan gevoel van lotsverbondenheid met het politieke centrum leidde op alle niveaus van besluitvorming, van het dorpsbestuur tot de Staten-Generaal, tot een ad-hocpolitiek die soms weliswaar efficiënt kon inspelen op concrete behoeften, maar elke vorm van visie op de middellange of lange termijn miste. Zolang de economische en politieke conjunctuur gunstig waren - globaal zeker tot na 1650 - speelde dat de Republiek in de kaart: zij reageerde vaak sneller en adequater dan haar tegenstanders of rivalen. Toen later de conjunctuur omsloeg, verstarde het bestel en kon de Republiek op langere termijn niet méér bereiken dan een consolidatie van wat eerder was gerealiseerd door verstandig gebruik van de gelegenheden die zich in binnen- en buitenland aanboden, door handig spel met de lokale, nationale en internationale omstandigheden, en soms door het toeval.

Tegen de achtergrond van de interne economische opbloei van met name de kustgebieden van de Noord-Nederlandse gewesten, van Vlissingen tot Emden, was na de Opstand zo een spiraalbeweging ontstaan. Daarbij grepen drie van oorsprong relatief autonome ontwikkelingen steeds sterker in elkaar en deden een unieke conjunctuur ontstaan waaraan Holland en de nabuurgewesten hun eigenheid ontleenden: de eigen logica van de oorlogvoering en haar politieke implicaties, de behoefte aan economische expansie in een periode van hoogconjunctuur en demografische druk, en de verplaatsing van het Europese zwaartepunt, van de stromen goederen, mensen en kapitaal, naar de stapelmarkt, de zeehavens en industriesteden, de beurzen en banken, de scholen en drukkerijen van met name Holland en Zeeland. Ook voor de tijdgenoten bleef de snelle opkomst op alle terreinen tegelijk van een kort tevoren ogenschijnlijk nog zo marginaal gebied en de abrupte omslag van

een excentrische naar een centrale plaats in politiek Europa iets wonderlijks hebben. Het had een zweem van onverklaarbaarheid die de ambitie van de nieuwe Republiek als geduchte grootmacht in de kaart speelde.

De burgerij onder de wapenen

De krijgshaftigheid van de burgerlijke samenleving wordt sprekend verbeeld in de herleving van de schuttersgilden na de Opstand en de bloei ervan tijdens de oorlogsjaren. Ook op het platteland werden in verschillende streken van bijvoorbeeld Brabant en Gelderland tal van schuttersgilden gevonden.[3] Maar als paramilitaire organisaties bleven ze toch typisch stedelijke instellingen. Ze vormden de actieve kern van de stad als corporatie, voedden haar innerlijke kracht en gaven er een zichtbare gestalte aan.[4] De schutters vormden de burgerij onder de wapenen, sprekend beeld van de zelfgenoegzame stad die geen hoger heer behoefde, 'stedelijk republicanisme' bij uitstek. Zij achtten zich de loyale beschermers van de privileges en de welvaart, van orde en veiligheid. Hun zelfbeeld benadrukte militaire deugd, waakzaamheid, stedelijk zelfbewustzijn, harmonie en eendracht.[5] Schutters moesten dan ook steeds volberechtigd stadsburger (of althans inwoner) van de stad zijn, en ze werden gewoonlijk uit de meer gegoede, 'eerlijke' (eerzame) beroepen gerekruteerd: regenten, vrije beroepen, en vooral de middenstand en de gilden, de winkeliers en ambachtslieden. Vreemden van buiten de stad, losse werklieden en bezitslozen kwamen er niet aan te pas. Anderzijds was voor hen die ervoor in aanmerking kwamen het lidmaatschap van een schuttersvendel verplicht. Alleen met instemming van de hoofdofficieren en het stadsbestuur, en tegen betaling van een extra belasting, kon men zich eraan onttrekken. De schutterij vond in de stad haar tegenpool in het 'grauw' of 'gemeen', dat wil zeggen de laagste klassen en de vlottende bevolking zonder vaste woonstee of arbeid. Zij stelden, dacht men, niet het hogere belang van de stedelijke gemeenschap maar het eigenbelang voorop. Zo niet de volberechtigde poorters. Hun relatieve welstand stelde hen niet alleen in staat hun uitrusting te bekostigen (wapenrusting, musket, snaphaan, piek) maar gaf hun ook een reëel belang bij het welvaren van de stad. Als bevoorrechte burgers vormden zij de vaste, loyale, betrouwbare kern van de lokale gemeenschap.

Vanaf de jaren 1570 werden de schutterijen overal gereorganiseerd tot een volwaardige burgerwacht, in staat de vijand het hoofd te bieden. Aan het hoofd van een vendel stond een kapitein, daaronder sergeants, korporaals en een vaandrig. De leden hadden een druk sociaal leven, het was een typische vorm van mannelijke sociabiliteit. De schutterijen groeiden ook met de stad mee. Zo telde de Amsterdamse schutterij in 1650 maar liefst 54 gewapende wijkvendels die niet alleen voor de verdediging van de stad maar in noodgevallen tevens voor de ordehandhaving onder de burgerij konden worden ingezet.[6] Dat gebeurde ook bij de Oranjerellen van 1653, toen de gevolgen van de Engelse Oorlog de regenten dreigden op te breken. In Enkhuizen probeerde de schutterij bij die gelegenheid het stadsbestuur te wijzigen - maar het oproer verzandde in een factiestrijd tussen leden van de vroedschap.[7] Leiden telde in 1655 ruim 1700 schutters op 64.000 inwoners.[8] In Haarlem zullen de beide schutterijen, die van Sint-Joris en de Kloveniers, in 1651 tezamen ongeveer 1500 leden hebben geteld, verdeeld over acht vendels en 24 korporaalschappen.[9] Geen grote menigten, maar alle tezamen toch genoeg voor een klein leger. De feitelijke bijdrage van de

schutterijen uit de Hollandse steden aan de oorlogsinspanning werd in 1629, het jaar van de inval van graaf Montecuculi vanuit het Oosten, door de Staten op ruim 5000 man gesteld.[10] Weliswaar was dat slechts een fractie van de omvang van het Staatse leger, maar het gold wel een bijdrage van persoonlijk bij het welzijn van de gemeenschap betrokken burgers, zwaar met de symboliek van strijdbaar burgerschap beladen.

Ook buiten Holland werden de schutterijen omgevormd tot een burgerwacht naar militaire snit, onder het gezag van de magistraat, met krijgsraad en al. In Bergen op Zoom bijvoorbeeld werden vier vendels of burgercompagnieën gevormd. Ze telden in 1658 elk acht rotten van 15 tot 30 manschappen. Alle weerbare mannen vanaf 18 jaar konden daar worden opgeroepen, burgers zo goed als niet-burgers, bazen en knechten, gehuwden en vrijgezellen. Bij belegering van de stad kwam de burgerwacht samen met het garnizoen in actie. Het verschil tussen beide was dat de burgerwacht slechts defensief optrad.[11] Maar de burgervendels konden ook een rol spelen bij de bewaking van de eendracht of van de belangen van de burgerij binnen de stad. Vooral in Utrecht hebben ze sedert de Opstand vele malen inspraak geëist bij het bestuur van de stad.[12]

Ondanks het fraaie ideaal van burgerlijke weerbaarheid, van de burgerwacht als het 'volk onder de wapenen', was het animo om daadwerkelijk ten strijde te trekken vaak gering. En niet iedere burger stond te trappelen om onder de wapenen te worden geroepen.[13] Met name het nachtelijk wachtlopen werd als een last ervaren, en wie eronderuit kon komen door zijn privileges van stand of positie te gebruiken (inschrijving aan een universiteit gaf bijvoorbeeld vrijdom van zulke verplichtingen[14]), geneerde zich daar gewoonlijk niet voor. Toch was de burgerij onder de wapenen meer dan een ideaalbeeld. Hoe efficiënt de schutterij in noodgevallen kon optreden, bleek in 1650, toen Willem II Amsterdam bij verrassing wilde innemen. Toen het gerucht van zijn aantocht Amsterdam bereikte, werden in een mum van tijd de schutters gemobiliseerd, de turfdragers bewapend, de bruggen opgehaald, de wacht versterkt en de kanonnen op de wallen in gereedheid gebracht. De stadhouder stond verrast over de eensgezindheid onder de burgers om hun stad tegen zijn pretenties te verdedigen. Op een van de gedenkpenningen stond dan ook kort maar krachtig:

> Een onverwacht soldaten macht
> Dacht Amstel te overvallen.
> Maar Burgers kracht God gaf eendracht
> Bewaarde poort en wallen.[15]

Is oorlog mensenwerk, eendracht daarentegen - zo luidt de boodschap - komt van God zelf en is daarmee tegelijk als de hoogste sociale waarde gelegitimeerd.

Met het verstrijken van de jaren, toen de fut uit de oorlog raakte, liet de feitelijke slagkracht van de stedelijke schutterijen nogal eens te wensen over. Ze ontleenden hun belang dan ook vóór alles aan hun emblematische betekenis voor het land van steden dat de Republiek in veler ogen was. Ze belichaamden de geest van waakzaamheid, van gemeenschappelijk gevoeld belang en van actief, verantwoordelijk burgerschap in een overzichtelijke samenleving, en versterkten zo het lokaal patriottisme. In de schutterij liet de stad het beeld van een eendrachtige, actieve en welvarende gemeenschap zien waaraan alle inwoners zich behoorden te spiegelen. De jaarlijkse 'optrek' van de schutterij door de voor-

naamste straten van de stad, dat wil zeggen de wapenschouw gevolgd door een paar spectaculaire exercities, maakte dat aanschouwelijk. Het jaarlijkse papegaaischieten op 1 mei of Pinksteren, waarbij de schutters hun kunnen demonstreerden, bracht voor de winnaar een groot prestige mee, dat hij door het dragen van het schutterszilver ook zichtbaar kon maken. De overvloedige schuttersmaaltijden vormden niet alleen een welsprekend bewijs van het stedelijk welvaren maar verstevigden vooral de saamhorigheid tussen de schutters onderling: samen (veel) drinken na de optrek werkte verbroedering in de hand en bezegelde de vriendschap. De hoeveelheid had hier haar eigen, sterke betekenis (afb. p. 251).

De schutters lieten hun 'vriendschap' vereeuwigen op schuttersstukken, waarvan er nog ruim 135 bewaard zijn.[16] Vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw, ten tijde van de oorlog, gemaakt en tentoongesteld in de doelen, de gebouwen bij de schietbanen van de schutterij, droegen zij een beeld van burgerdeugd, waakzaamheid, zelfbewustzijn en eendracht uit. Niet voor niets behoren de schuttersstukken van schilders als Frans Hals te Haarlem, Bartholomeus van der Helst en Rembrandt van Rijn (*De Nachtwacht*, 1642) te Amsterdam, of Cesar van Everdingen te Alkmaar, tot de topstukken van de burgerlijke representatie (zie p. 502). Meer dan welke andere symbolische voorstelling ook spreken zij luidop van de functionele 'vriendschap' die de basis was van de bevochten eendracht. Maar tegelijk slopen daar standsverschillen in. We zien dat heel duidelijk in Middelburg, waar drie schuttersgilden waren: Sint-Joris (voetboog), Sint-Sebastiaan (handboog) en de Kloveniers. Het Sint-Jorisgilde was een deftige broederschap waar alleen regenten en militairen zich bij konden aansluiten 'mits de politieken geen mindere rang als die van advocaten of doctoren hebben (dus academici), en de militairen die van vaandrig'.[17] Ze kwamen bijeen in de Sint-Jorisdoelen schuin tegenover de abdij. De 'ordinaire' (gewone) leden waren in het bezit van de ridderorde van Sint-Joris, die hun regelmatig recht gaf op een 'vriendelijke riddermaaltijd'. Zulke sociale verschillen zien we ook elders insluipen. Het is kenmerkend dat na 1650 de gouden tijd van het schuttersstuk voorbij is. Tegelijk komen dan de regentenstukken op: schepenen, regenten van wees- en gasthuizen, Admiraliteiten, gilden en broederschappen. Niet de eendracht van de gemeenschap verbeeld in de schutterij, maar de groepscultuur van de bestuurselite bepaalt voortaan het gezicht van de stad.

De wapenspreuk van de Republiek 'Concordia res parvae crescunt' bleef overal zichtbaar: op munten, vaandels en openbare gebouwen. Maar al voerde de Republiek de politieke eendracht in haar wapen, haar affectieve eenheid, haar collectief gevoel van eendracht, van gezamenlijke betrokkenheid op en verantwoordelijkheid voor een gemeenschappelijk vaderland, kwam niet vanzelf tot stand. Ook toen haar onafhankelijkheid als verenigde statenbond in Munster een politiek gegeven was geworden, waren de centrifugale krachten allerminst verdwenen, zoals reeds bij de Grote Vergadering van 1651 bleek. Desondanks legde de bloei van de Republiek zelf een aantal fundamenten voor een vervlechting van de gewestelijke belangen en de eenwording van haar elites. Financiering, bestuur en beheer vereisten nu eenmaal overleg, gemeenschappelijke inspanning en gezamenlijke besluitvorming, misschien nog meer in een gedecentraliseerde staat met wezenlijk lokale organisatievormen dan in een gecentraliseerde monarchie. We zien dat, enigszins paradoxaal, bij de vlootorganisatie en de handelsactiviteiten met het buitenland. Nemen we daartoe het voorbeeld van de Admiraliteiten, die verantwoordelijk waren voor de organisatie van de marine.

Een zeevarende natie

De uitrusting, de financiering en het beheer van de oorlogsvloot, de kustverdediging, de strijd tegen de kapers en de blokkade van de Vlaamse zeehavens, werden al spoedig na de Opstand als een gemeenschappelijk belang gezien dat niet in handen van een enkel gewest kon worden gelaten. Die taken waren sedert 1597 toevertrouwd aan vijf *Admirailiteitscolleges*, respectievelijk die van Amsterdam, de Maze (te Rotterdam, met een zeemagazijn te Hellevoetsluis), Zeeland (te Middelburg), West-Friesland en het Noorderkwartier (beurtelings in Hoorn en Enkhuizen), en Friesland (eerst te Dokkum, vanaf 1645 te Harlingen), die rechtstreeks ter benoeming en onder toezicht van de Staten-Generaal stonden.[18] Die colleges waren belast met de bouw, uitrusting en bemanning van de oorlogsschepen. Ze werden gefinancierd uit de convooi- en licentgelden op in- en uitgevoerde goederen die in alle gewesten volgens hetzelfde tarief werden geheven. Omdat de Admiraliteiten hun onkosten moesten dekken met de opbrengst van de in- en uitvoerrechten in hun eigen district, ontstond er al gauw een groot verschil tussen bijvoorbeeld de Admiraliteit van de Maas en die van Friesland. In Friesland waren de opbrengsten te gering voor de bouw en het onderhoud van volwaardige oorlogsschepen.[l9] De spiraal van inkomsten en uitgaven werkte zo als vanzelf in Hollands voordeel en versterkte de macht van de meest gegoeden. Binnen Holland had de Admiraliteit van de Maas weer veel minder inkomsten dan die van Amsterdam. Haar lakse betalingspraktijk leidde in de jaren 1650-60 herhaaldelijk tot oproer onder de zeelieden.[20] De Admiraliteit van Amsterdam bracht op haar eentje de helft van de convooi- en licentgelden in. Amsterdam was dan ook niet alleen veruit de grootste zeehaven, het heffingsressort van haar Admiraliteit strekte zich uit tot de grenzen met het Rijnland en omvatte dus ook een flink deel van de continentale handel met de Republiek.

Anthonie Waterloo, Bedrijvigheid bij een kade aan een rivier.

Inkomsten van de Admiraliteiten uit douanerechten in 1650[21]

	Bedrag in guldens	%
Amsterdam	1.306.200	53,4
Maze	391.100	16,0
Zeeland	508.000	20,8
Noorderkwartier	188.900	7,7
Friesland	52.000	2,1
Totaal	2.446.200	100,0

Admiraliteitscolleges

Admiraliteiten waren de belangrijkste werkgevers van de zeelieden. Elke Admiraliteit had haar eigen bestuurscollege, administratie, schepen, werven, kantoren, magazijnen en personeel.[22] De Admiraliteiten wierven in de eerste plaats in de eigen regio, maar wie ter plekke geen werk vond kon het zonder enig probleem bij een andere Admiraliteit proberen. Zeelieden of aspirant-zeelieden (want lang niet al degenen die aanmonsterden hadden ervaring met het zeemansberoep) uit Scandinavië, de Duitse landen en Polen kwamen veelal te Amsterdam terecht. Datzelfde gold voor de Oost- en West-Indische Compagnieën. Ook zij hadden overal hun eigen administratie, werven en pakhuizen. In Amsterdam zetelde de Admiraliteit bijvoorbeeld in het Prinsenhof, de VOC in de Oude Hoogstraat, de WIC in de Haarlemmerstraat. Niet alleen op de vaart en overzee maar ook thuis waren het belangrijke werkgevers: veel boekhouders, klerken, scheepstimmerlieden, pakhuismeesters en sjouwers vonden er emplooi. Bovendien fungeerden ze als een sociaal vangnet. Wie zijn werk verloor, financiële tegenslag ontmoette of problemen had in het sociaal verkeer dan wel in zijn huwelijksleven, vond bij de Admiraliteiten en de grote handelscompagnieën een neutrale werkgever die het mogelijk maakte het vaderland enkele jaren achter zich te laten. Hij kon elders opnieuw zijn geluk beproeven of met een schone lei beginnen. De totale werkgelegenheid in de Nederlandse zeevaart wordt rond 1630-40 op 46.000 geschat: 25.500 personen in de koopvaardij, 8000 op de oorlogsvloot, 4000 in dienst van de VOC en de WIC, 7000 voor de zeevisserij en 1500 op de walvisjacht.[23]

Beroepsrekruteerders struinden gewoonlijk de kaden af op zoek naar mannen die werk nodig hadden.[24] Ze profiteerden van hun gebrek aan handgeld. Zonodig werden de mannen dronken gevoerd. Zo gauw ze hadden getekend werden ze vastgehouden, zoniet opgesloten. Andere zeelieden verbleven vóór hun aanmonstering gewoonlijk enige tijd in een logement, vaak samen met landgenoten, of bij een slaapbaas die functioneerde als ‘makelaar ter zeevaart’ omdat hij bij de aanmonstering bemiddelde. De gemaakte kosten (kost en inwoning, handgeld, uitrusting) werden via een schuldbekentenis in mindering gebracht op de na afmonstering te ontvangen gage, of de transportbrief van de Compagnie. Die ‘restcedul’ werd door de Admiraliteit of de Compagnie aan toonder uitbetaald. Maar verre reizen brachten veel onzekerheid mee. Daarom verkochten de logementhouders de ‘cedulen’ vaak voor een lage prijs door aan de zogenaamde cedul- of ceelkopers, die ze dan collectief probeerden te innen.[25] De zielverkopers - zoals ze in de wandeling met een treffende woordspeling heetten - beheersten de arbeidsmarkt voor de grote vaart. Ze speelden ook een opruiende rol bij opstandjes over loonbetaling, zoals bij de Engelse zeeoorlogen.

De Admiraliteiten stonden formeel onder toezicht van de admiraal-generaal, dus de stadhouder, gewoonlijk vertegenwoordigd door de luitenant-admiraal - in 1650 was dat Maarten Harpertsz. Tromp. De decentrale organisatie van de vloot beknotte hun feitelijke macht overigens aanzienlijk. Alleen een vlootvoogd met groot persoonlijk aanzien zoals Tromp kon bij de regenten nog wel eens gewicht in de schaal leggen. Tromp was zo populair dat een laatdunkend woord over hem door een Engelse pottenkoopman in Rotterdam tijdens de Eerste Engelse Oorlog in juni 1652 een oproer ontketende dat de man zijn winkelinventaris kostte.[26] De Admiraliteiten onderhielden uiteraard nauwe banden met de stad waar zij gevestigd waren. Daar werd immers uitgerust, aan- en afgemonsterd en uitbetaald. In Amsterdam en Rotterdam was een oud-burgemeester dan ook lid namens de stad. De in totaal circa 50 bestuursleden van de Admiraliteiten, raden genaamd, kwamen echter niet

alleen uit de steden die er de zetel van waren, maar uit heel het gebied dat onder hun ressort viel, ook de landgewesten. De oorlogsvloot was een belang van het hele land, de Staten-Generaal benoemden dus raden uit alle gewesten. Zo zaten in het Admiraliteitscollege van Rotterdam vertegenwoordigers van de Hollandse ridderschap, van de Zuid-Hollandse steden Rotterdam, Schiedam, Dordrecht, Gorinchem, Delft en Brielle, en van de gewesten Zeeland, Gelderland en Utrecht.[27] Elke Admiraliteit werd geacht als een eenheid op te treden, en beslissingen moesten normalerwijs dan ook met eenparigheid van stemmen worden genomen. De hoeveelheid taken en de wijze van besluitvorming, vol tegenstellingen, spanningen en compromissen, bracht een intensief vergaderschema met zich mee, en een lange dagtaak. De Admiraliteit vergaderde iedere dag, zonodig zelfs op zondag. De raden dienden dus zoveel mogelijk ter plaatse te wonen en leerden elkaar goed kennen. Hoewel de onderhandelingstactiek en het gewicht van specifieke deskundigheden vaak meebrachten dat de belangen van afzonderlijke personen of groepen de overhand kregen, bleef onderlinge consensus het doel waarnaar de vergadering streefde.

Die solidaire vorm van optreden was kenmerkend voor alle bestuursinstellingen van de Republiek, gericht op eendracht in verscheidenheid. Ze hielp ook bij de integratie van de bestuurs- en handelselites uit de gewesten. Elk gewest vaardigde regenten af naar de Staten-Generaal, de Raad van State, de Generaliteits-Rekenkamer, en een of meer Admiraliteiten. De noodzaak om een zo breed mogelijke groep bij de regering betrokken te houden of om bevriende dan wel rivaliserende groepen tevreden te stellen, bracht mee dat de ambten buiten het gewest gewoonlijk slechts enkele jaren en bij toerbeurt werden vervuld. Ingewikkelde roulatieschema's als dat van Groningen, waar in de Ommelanden liefst negen partijen moesten worden tevredengesteld, hadden als positief neveneffect dat veel regenten bestuurservaring buiten het gewest opdeden.[28] Ze bevorderden het gevoel van verantwoordelijkheid voor de eenheid van het land. De eindeloze vergaderingen van de Admiraliteitscolleges kunnen ook model staan voor de vergadercultuur van de Republiek. Ze bood een - zeker naar de centralistische en autocratische norm van toenmalig Europa gemeten - relatief open gespreksforum, waar beslissingen veelal echter met aandacht voor patronage, netwerkvorming en eigenbelang werden genomen. Niet alleen werden de raden door mannen en vrouwen van allerlei slag, en van hoog tot laag, aangesproken op alle denkbare problemen en moeilijkheden in verband met de zeevaart, de marine en het scheepsleven, ook namen de regenten zelf de gelegenheid te baat om hun financiële belangen te behartigen, hun beschermelingen naar voren te schuiven en per saldo hun maatschappelijk kapitaal te vergroten.

Ook de grote handelscompagnieën hadden een gedecentraliseerde beheersstructuur. Raadspensionaris Oldenbarnevelt, die eerder pensionaris van Rotterdam was geweest, had bij de oprichting van de VOC in 1602 weten te bewerken dat alle steden die al eerder een belang in de handel op de Indiën hadden gestoken (de zogenaamde ‘voorcompagnieën’), een vast aandeel in het nieuwe monopolie kregen. Niet alleen werd daardoor een te grote concentratie van de macht in Amsterdam belemmerd, ook werkte die bestuursvorm de integratie van de bestuurselites van de verschillende kamers en gewesten in de hand. De Verenigde Oost-Indische Compagnie, in maart 1602 opgericht om de handelsactiviteiten op de Indische archipel en omgeving te coördineren, bestond uit zes kamers (kantoren), die elk voor een vast deel bij de Compagnie betrokken waren en proportioneel in het algemeen

bestuur deelden: Amsterdam (voor de helft), Middelburg (voor een kwart), Maasmond (dat wil zeggen de kamers Rotterdam en Delft), en West-Friesland (de kamers Hoorn en Enkhuizen), de laatste vier kamers elk voor één zestiende. Het centrale bestuur van de VOC, de Heren XVII, werd samengesteld volgens dezelfde verdeelsleutel. De zeventiende zetel rouleerde onder de niet-Amsterdammers, zodat het voor Amsterdam niet mogelijk was een monopoliepositie in het bestuur te krijgen: onderhandeling of factievorming was dan vereist.[29] Op het niveau van de afzonderlijke kamers was de spreiding over het land nog groter omdat de aandeelhouders uit andere steden en gewesten inspraak eisten. De kamer Amsterdam telde sinds 1648 onder haar twintig bewindhebbers een afgevaardigde uit Haarlem en een uit Leiden, naast 'extraordinaris' (boventallige) bewindhebbers uit Utrecht, Gelderland, Friesland, Dordrecht en vanaf 1665 ook Gouda. In de kamer Zeeland zaten er uit Middelburg (9), Vlissingen (2) en Veere (1), naast een extraordinaris bewindhebber uit Stad en Lande van Groningen. In de kamers Rotterdam en Delft zaten extraordinaris bewindhebbers uit respectievelijk Overijssel en Dordrecht. Op de een of andere wijze participeerde dus heel de Republiek in het bestuur van de VOC.[30]

De West-Indische Compagnie werd volgens hetzelfde verdeelprincipe bestuurd vanuit vijf kamers, namelijk Amsterdam (vier negende van het totaal), Middelburg (twee negende), Rotterdam, Hoorn en Groningen (elk één negende).[31] Elk van de kamers had haar eigen ressort. Zo bestreek de kamer Amsterdam van de WIC ook Utrecht, Gelderland en Leiden,

De kamers en havens van de VOC

terwijl Rotterdam de havensteden in zuidelijk Holland omvatte. De Leidse geleerde Johan de Laet (1581-1650), die over een groot persoonlijk fortuin beschikte, was bijvoorbeeld bewindhebber namens Leiden in de kamer Amsterdam. Niet alleen investeerde hij actief in Nieuw-Nederland, als grootaandeelhouder van de patroonschap Rensselaerswyck (bij Albany, New York), ook schreef hij op basis van het thans grotendeels verdwenen compagniesarchief de eerste geschiedenis van de Compagnie en polemiseerde hij met Hugo de Groot over de oorsprong van de indianen.[32] Zowel de ligging van de kamers als de verdeling van het aandelenkapitaal over de gewesten laat zien dat de WIC in aanleg veelmeer een zaak van heel de Republiek was dan de VOC. Het dagelijks bestuur van de WIC, de Heren XIX, was volgens bovengenoemde proporties samengesteld uit afgevaardigden van de verschillende kamers plus een vertegenwoordiger van de Staten-Generaal die bij geschillen de beslissende stem had. Ook de vergaderplaats rouleerde tussen Amsterdam en Middelburg. Hoewel de benoeming van de bewindhebbers officieel aan de overheid toekwam, raakte ze al vrij spoedig in handen van de stedelijke regeringen en werd het bewindhebberschap een van de stappen in het carrièrepatroon van de succesvolle regent. Zo waren de Amsterdamse burgemeesters of hun naaste familieleden bijna steeds bewindhebber van een van de compagnieën. Maar in 1650 waren er nog actieve kooplieden onder de bewindhebbers, niet alleen gevestigde regenten.

De kamers van de WIC

Leger en garnizoen

Reeds tijdens de Tachtigjarige Oorlog was de Republiek opgeklommen tot een van de meest vooraanstaande zeevarende handelsmogendheden, zoniet de belangrijkste van Europa. Het overwicht dat de kustprovincies daardoor in de statenbond verkregen, bleef getemperd door de noodzaak een omvangrijk landleger paraat te houden. De marine riep dan ook vaak de hulp in van koopvaardijschepen of van de vissersvloot. Eerst na de Vrede van Munster ging de Republiek - deels omdat er toen pas geld genoeg voor was, deels omdat het terrein van de oorlogvoering zich verlegde - ertoe over een professionele oorlogsvloot uit te rusten en in zee paraat te houden. Het landleger was en bleef echter van levensbelang voor de Republiek en het speelde een verhulde en onderschatte maar wezenlijke rol bij de vormgeving van de nationale gemeenschap. Het was in feite een formidabele factor van samenhang tussen de gewesten. Ondanks hun geklaag over armoede en insolventie kregen de landgewesten door het leger een zowel zakelijk als moreel belang bij de Unie, dat Holland verhinderde al te solitair op te treden. Alle gewesten droegen immers proportioneel bij aan de instandhouding van leger en vloot (zie p. 106). De groei van het leger versterkte de positie van de stadhouder die veel meer generaal van de landstrijdkrachten dan vlootvoogd was. Vooral ook gaf het leger aan de steden van de landprovincies, die bijna alle garnizoens- of vestingsteden waren, een eigen kleur, wezenlijk anders dan die in de kustgewesten.

In 1643 moet het Staatse leger met ruim 60.000 soldaten zijn voorlopig grootste omvang hebben bereikt, al zou het in de oorlogen na 1672 nog aanzienlijk groeien.[33] Daaronder waren zeker 2000 officieren, aan de top vaak buitenlandse edellieden, terwijl de subalterne officieren steeds meer uit de burgerlijke ‘ingeborenen des lands’ werden gerekruteerd. Het landleger omvatte toen ruim drie procent van de bevolking van de Republiek, wellicht rond vijf procent als we de vrouwen en kinderen van de soldaten meerekenen. Daarnaast konden vrijwillige hulptroepen worden gemobiliseerd die bij een veldtocht tijdelijk de garnizoenen vervingen (de zogenaamde waardgelders), en incidenteel de schutterij. Met de erkenning van de onafhankelijkheid van de Republiek verminderde de noodzaak van een permanente staat van waakzaamheid aan de landsgrenzen. Van Groningen tot Maastricht en van Nijmegen tot Sluis werden de garnizoenen gekortwiekt in de bijna veertig frontier-steden aan de oost- en zuidgrens binnen de Republiek en de kleine dertig daarbuiten. De huurlingen werden naar huis gestuurd, de vaste compagnieën fors in aantal en omvang verminderd. In 1653 waren er nog 53 compagnieën te paard (van rond de 100 ruiters per compagnie) en 414 te voet (van tussen 75 en 150 infanteristen per compagnie) in stand.[34] Drie op de vijf compagnieën lagen voortaan in de Generaliteitslanden en de bufferzone buiten de Republiek: Oost-Friesland (Emden en Leeroort, de zogenaamde Oostelijke Barrière), Lingen, Gennep, Emmerik, Meurs, Rees, Wezel, Rijnberk en Orsoy. Het door oorlog, verdediging of garnizoen beheerste beeld van de Noord-Nederlandse samenleving in de landprovincies, ons veel minder vertrouwd dan het bruisende en burgerlijke beeld van de steden in de kustprovincies, vinden we terug bij tal van schilders, met name in de vroege schilderijen van Gerard ter Borch de jonge (1617-1681), die in de frontierstad Zwolle was geboren en vanaf 1653-54 in de garnizoensstad Deventer werkte.[35]

.....
Soldaten vormden de onmisbare hulptroepen van de overheid, ook jegens de vijand in eigen huis, de potentiële verrader die nog heel prominent in de beeldwereld van de Nederlanders aanwezig was. Het land moge dan als één zijn erkend, de interne eendracht moet in 1650 nog dag in dag uit worden bevochten: prinsgezinden tegenover staatsgezinden, rechtzinnigen tegenover arminianen, protestanten tegenover katholieken, Holland tegenover de andere gewesten, factie x tegen factie y, en soms dat alles door elkaar - zodat op je tellen passen in alle geval het wachtwoord bleef. In een intrigerende passage van zijn dagboek over het jaar 1652 somt de Friese stadhouder Willem Frederik in telegramstijl de maatregelen van opperste waakzaamheid jegens de inlandse vijand op. Het klinkt als het scenario voor een machtsgreep in een burgeroorlog:
'Twintig à dertig, veertig vendels. Bij elk 20 à 30 brave mannen met roers [geweren], houwers en hellebaarden. Ook zoveel trommels, 20, 30, 40. Weten waar de vaandrigs wonen, om perfect hun bijeenkomsten en vergaderingen te kunnen beletten en verhinderen. Ook bij de huizen van de burgemeesters zes à zeven standaards. Bij elke standaard 10 ruiters. Zoveel trompetten, 6 à 7. Bij elk vendel een zak pulver en lood. Niemand te beschadigen die niet in 't geweer komt, doch in 't geweer hard te trakteren [op te treden]. Straks uit te roepen: die zich stil houdt dat men die niet doen zal, en niemand schade toevoegen. Het geweer op 't Raadhuis te brengen en wel te laten bewaren. In drie schepen 't volk midden op 't water laten liggen, dat het niemand weet, doch niet wijd van de stad, opdat men ze kan hebben als men wil en op die tijd als het beraamd is van alle zijden. Op de ruiters, zadels en roers te letten. Op rogge en koren te letten, hoeveel in de stad is. Ook waar magazijn en pulver is. Te letten, waar de plaatsen zijn die groot zijn, om daar troepen te stellen. Buiten twintig man en binnen, in huizen gelogeerd en herbergen bij de poort, boven in de vensters, in 't huis beneden en op straat elk 10 man, op de poort te passen en te schieten. 20 paarden in de stad, twintig aan de rechterzijde en 20 aan de linkerzijde. Granaten. Kleine petarden [projectielen] voor de ketens te breken. Roers in koffers in 't huis gebracht. Biljetten [pamfletten] uit te werpen, waarom men dat doet en een pretext [voorwendsel] om de burgerij te stillen. Instrumenten om de poort op te houden en de deur van de kortegaard [corps de garde, wachthuis van de politie] te sluiten en toe te doen.
Soldaten in burgerkleren, in matrozenkleren, in vrouwenkleren, als bedelaars, als oude mannen, als lammen op krukken, met zakpistolen, grote dikke zware stokken. Roers in koffers ingepakt, grote.'[36]
.....

Hoe dominant een garnizoen in het stedelijk leven kon zijn, zien we in het geval van Nijmegen, met Groningen de belangrijkste garnizoensstad onder de stemhebbende steden van de Unie.[37] In de jaren 1631-40 vormden de soldaten met aanhang daar bijna voortdurend een massa van ruim 10.000 personen, op een totale bevolking van 16.000. Naar schatting een kwart tot eenderde van de soldaten had vrouw en kinderen. Dezen trokken mee en vormden tezamen ruim eenderde tot soms wel bijna de helft van de totale inbreng van het leger in de stedelijke bevolking.[38] Twee op elke drie inwoners van Nijmegen behoorden op dat moment dus tot de landmacht

of leefden ervan. Toen twintig jaar later de vrede te land een feit was geworden, bleef van het Nijmeegs garnizoen nog slechts een zesde over: 1500

soldaten met aanhang (vermoedelijk 800 à 1000 militairen, naast 500 à 700 soldatenvrouwen en -kinderen) op een bevolking van ruim 8000, dus minder dan 20 procent van het totaal aantal inwoners van de stad, die in omvang dan ook gehalveerd blijkt.[39] De stad hervond toen voor het eerst sinds vele decennia haar burgerlijke sfeer. Het is wel zeker dat de stedelijke burgerij de garnizoenen ook daarvóór welbewust als een van buiten opgedrongen groep stadsbewoners beschouwde, waarmee de stad zich niet wenste te identificeren. In de beschermende ideologie van de stadstaat die ook de grotere steden van de landgewesten huldigden, was en bleef de stad een corporatie van burgers die hun burgerrecht door geboorte, schenking of koop hadden verworven, zodat ze verwacht werden zich met de stad en haar wel en wee te vereenzelvigen. Wie als officier of soldaat in andermans dienst stond, werd ondanks zijn rang of stand hoogstens als een simpele inwoner zonder burgerrecht beschouwd, eerder nog als een vreemdeling. Desondanks gaven die vreemdelingen kleur aan de stad. Hun herkomst - vaak uit het nabije of verre buitenland - en hun taal braken de stad open. Ze gaven tegengas tegen de neiging van de stad om zich in zichzelf op te sluiten. De bevolkingsomvang van de frontiersteden was door de garnizoenen ook aan veel grotere schommelingen onderhevig dan die in de kustprovincies. Al werd het leger vaak als een last gezien, het was niettemin een economische factor van formaat en als puntje bij paaltje kwam wilden de steden hun garnizoen beslist niet missen.

Weliswaar werden soldaten soms in barakken gehuisvest of in de oude, leegstaande kloosters van de steden ondergebracht, maar de officieren verbleven liever in burgerhuizen en de troepen zelf werden toch zoveel mogelijk bij de plaatselijke bevolking ingekwartierd. Daarmee was het materieel belang van oorlog en defensie voor een stad nog niet uitgeput. Zeker sedert de legerhervormingen van prins Maurits en de opkomst van de belegeringsoorlog onder Maurits en Frederik Hendrik moeten we daar nog de jarenlange arbeid aan de verdedigingswerken bijtellen. Die schiep veel werkgelegenheid, bracht ingenieurs en daarmee technische kennis naar de stad, en leverde lokale aannemers soms grote winsten op. Maar ze kostte de steden ook geld, want de subsidie van de Generaliteit dekte maar een deel van de uitgaven. De vernieuwing van de Deventer vestingwerken kostte tot 1648 vermoedelijk bijna 300.000 carolusgulden, waarvan slechts de helft door subsidie gedekt werd.[40] De stad achtte zich drager van de soevereiniteit? Dan zou ze het ook in haar beurs voelen!

Het nieuwe ‘gebastionneerde’ vestingsysteem zou vanaf het begin van de zeventiende eeuw het uiterlijk aspect van de vestingsteden ingrijpend wijzigen. Het gaat hier om een van oorsprong Italiaans stelsel van verdedigingswerken met aarden bolwerken en terugliggende flanken, dat door ingenieur Simon Stevin (1548-1620) in zijn traktaat *Stercktenbouwing* (1595) verder werd ontwikkeld en vervolgens als het ‘oud-Nederlandse stelsel’ bekend werd.[41] Bastions, ravelijnen, halvemanen of lunetten, courtines, palissaden en contrescarpen, hoge aarden wallen doorsneden door simpele stenen poorten zonder opsmuk, daarop singels en steeds vaker ook bomen, ten slotte omvangrijke grachtenpartijen, soms meerdere achter elkaar, bepaalden voortaan de aanblik van de vestingstad. De stadsmuren werden nagenoeg onzichtbaar achter de wallen. Door hun aarden structuur werden deze in de grotere steden ideale begraafplaatsen voor de minvermogenden die geen recht op een graf in of rond een kerk konden doen gelden. Het nieuwe vestingsysteem legde in toenemende mate beslag op het bouwareaal van de stad. Naar de stadsplattegronden te oordelen besloeg

het reeds in de zeventiende eeuw meer dan de helft van de stadsoppervlakte in belangrijke vestingsteden als Maastricht, Den Bosch, Bergen op Zoom of Nijmegen.[42] In een beperkt bevestigde stad als Enkhuizen besloegen de 40 hectare nieuwe vestingwerken al een kwart van het stadsoppervlak.[43] De vestingwerken sloten de steden in zichzelf op en braken hun groei af. Ook maakten ze de vorming van voorsteden eigenlijk onmogelijk, en belemmerden de uitgroei van de buitenwijken met tuinen, lusthoven en zomerhuizen die het charmante verlengstuk vormden van de grote en kleine Hollandse steden, waar de verdedigingsgordel zoveel mogelijk op een afstand werd gehouden. Het tegenbeeld van de vestingstad is dan ook het vlek Den Haag, dat ommuurd noch bevestigd was, en zich met de groei van de bevolking mee straat na straat en gracht na gracht kon blijven uitbreiden.

Inkwartiering werd de burgers opgelegd door de serviesmeester, die hun daarvoor een vergoeding betaalde. Soldaten met een eigen huishouden maakten uiteraard aanspraak op iets meer leefruimte dan alleen maar een bed om met een makker te delen. Ze konden proberen van hun soldij of van de bijverdiensten van hun vrouw een eigen kamer te huren. Maar de overlast van de soldaten met hun specifieke groepscultuur (drinken, dobbelen, zingen), de meer of minder verhulde vormen van afpersing waaraan de soldaten zich jegens hun gastheren bezondigden en de inbreuk van hun permanente aanwezigheid op het gezinsleven waren zeker in tijd van oorlog of oorlogsdreiging zo groot dat de burgers de inkwartiering vaak met graagte wilden afkopen als ze niet in staat waren de soldaten in een schuur op hun erf of elders in de stad te huisvesten. In de oorlogsjaren was dus in bijna elk huis wel een soldaat met of zonder gezin te vinden. Het levensritme van het huishouden werd door de voortdurende aanwezigheid van vreemde, niet zelden buitenlandse soldaten bepaald.

Ook de havensteden van de kustgewesten waar oorlogsschepen werden uitgerust kenden hun menigten soldaten en matrozen, maar dat was vooral een vlottende bevolking die zelden lang in de stad bleef.[44] In de garnizoenssteden bepaalden de soldaten echter het straatbeeld, oefenden invloed uit op het goederenaanbod en het bestedingspatroon, en probeerden in allerlei beroepen te beunhazen, van schoolmeester tot kleermaker, van timmerman tot wever, van muzikant tot tapper. Omdat ze veelal uit het overschot van zulke beroepen werden gerekruteerd, hadden ze de vakbekwaamheid in huis.[45] De gilden klaagden er steen en been over. Ook de soldatenvrouwen moesten werk zien te vinden om de bepaald niet riante soldij aan te vullen. Behalve in de bevoorrading van het leger zelf, als zoetelaar of marketentster, werkten ze als wasvrouw of verrichtten andere klusjes en baantjes zonder aanzien. Militaire oefeningen op het exercitieveld of de stadspleinen waren aan de orde van de dag, de ruiterij had ruimte nodig om haar paarden onder te brengen en te verzorgen. De discipline in het Staatse leger was bevredigend, dankzij de hervormingen van prins Maurits en de punctuele betaalpraktijk. De Artikelbrief van 13 augustus 1590, die de krijgstucht regelde, stelde strenge straffen op alle mogelijke misdrijven van soldaten, van godslastering (vloeken), aanranding, verkrachting, diefstal en geweld, tot molest en afpersing van de burgerij. De talrijke buitenlandse compagnieën die de Republiek inhuurde brachten vaak hun eigen godsdienst mee. De Duitsers drongen overal hun recht op lutherse eredienst op, de Fransen waren nogal eens katholiek - zoals de filosoof René Descartes, die in 1618, tijdens het Twaalfjarig Bestand, naar de Republiek kwam om er tot officier te worden opgeleid en daar uiteindelijk zou blijven wonen (zie p. 295).

De sociale cultuur van de garnizoenssteden was in de oorlogsdecennia dan ook ingrij-

pend door het leger beïnvloed. Dat gold trouwens ook voor de materiële cultuur. In de boedelinventaris die in het Gelderse Doesburg na het overlijden van Marguerite de Malesarmes in 1659 werd opgemaakt, ontsluiert haar echtgenoot luitenant Johan Bettinck, een lutherse militair die daar in garnizoen lag, iets van de bijzondere inbreng van het leger in de landgewesten. Het vervulde er dezelfde rol van makelaar van cultuur die in de kustgewesten aan de immigranten en de handelsbetrekkingen was toebedeeld. Dankzij de activiteiten die Bettinck ruim een decennium eerder als militair in Brazilië had ontplooid, kon het stadje in de Graafschap nu kennis maken met overzeese meubels van Braziliaans hout, Zuid-Amerikaanse tafelkleden, nieuwe huishoudelijke voorwerpen, landkaarten van verre landen en andere exotica.[46] Nederlandse, Duitse en Franse boeken in Bettincks boedel laten aanschouwelijk zien dat militairen vaak meer talen spraken. Ze maakten die vaardigheid ook wel te gelde door les in vreemde talen te geven - een aspect van het stedelijk leven dat grotendeels aan onze aandacht ontsnapt waar waarvan we de hoge frequentie mogen vermoeden op grond van de relatief grote talenkennis waarvan men in bijna alle sociale kringen en door het hele land heen in de zeventiende eeuw blijk geeft. De luitenant was niet in de oude talen geschoold, maar dat verhinderde hem niet klassieke auteurs in Nederlandse of Franse vertaling te lezen. Op alle domeinen die voor zijn beroep en het maatschappelijk leven van belang waren, bezat hij wel een boek: bijbels, gedichten, verhalen, spreekwoorden, een galante roman, de reizen van Jan Huygen van Linschoten, een populair geschiedenisboek als de *Nederlandsche historien* van Emmanuel van Meteren, maar ook boeken over geneeskunde, geometrie, vestingbouw, krijgsleer en aardrijkskunde. Alles bij elkaar een breed georiënteerd plankje onmisbare hulpjes voor de burger die wilde kunnen meepraten in het sociaal verkeer. Zo was het landleger op allerlei vlak ook een formidabel instrument van cultuurspreiding. Het zorgde ervoor dat ook buiten de kustgewesten de producten, kennis en smaak verspreid werden die de overzeese handel daar binnenbracht, en dat de Republiek tevens bleef profiteren van de cultuur uit de landen waarin het leger zelf rekruteerde, vooral Engeland, Schotland, Wallonië, Zwitserland, het Duitse rijk, en aanvankelijk ook Frankrijk.

Verstedelijking

De heroriëntatie van het land op de zee was een geleidelijk proces. Het schreed in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw echter onmiskenbaar voort, in nauwe samenhang met de opkomst van Holland als zeemogendheid, op haar beurt weer nauw verstrengeld met Hollands verstedelijking.[47] Het is deze verstedelijking, en meer in het bijzonder de hoge mate van vervlechting tussen de steden, waardoor de kustgewesten zich het duidelijkst van andere zeehandelsgebieden in West-Europa onderscheiden. Mede door de ontwikkeling van een rationeel opgezet en betrouwbaar verkeersnet te water ontstond er een soort proto-Randstad, met satellietgebieden in Hollands Noorderkwartier, in Zeeland en aan de Friese westkust. Terwijl de havensteden van Holland en Zeeland in het eerste kwart van de zestiende eeuw tezamen ongeveer 70.000 inwoners telden, dat wil zeggen 7 à 8 procent van de bevolking van de noordelijke Nederlanden, was dat aandeel rond 1650 tot 20 geklommen.[48] In absolute cijfers was hun aandeel zelfs verzesvoudigd: de havensteden telden toen tezamen ruim 400.000 inwoners, waarvan 175.000 in Amsterdam. De totale bevolking van heel

het gebied binnen de huidige landsgrenzen was in die periode naar schatting ongeveer verdubbeld van ruim 900.000 tot ruim 1.850.000 inwoners - numeriek slechts een fractie van de bevolking van Europa rond 1650, geschat op bijna 75 miljoen, maar desondanks voldoende om de Republiek tot het centrum van de Europese economie te maken.[49] Maar vanaf 1650 stagneerde de bevolkingsgroei van de Republiek, in tegenstelling tot de zuidelijke Nederlanden die nog dertig jaar doorgroeiden. Het aantal inwoners van de noordelijke Nederlanden zou anderhalve eeuw lang rond de twee miljoen blijven schommelen.

Meer dan de helft van de bijna twee miljoen mensen uit 1650 woonde in de kustprovincies Zeeland, Holland en Friesland. De verschillen tussen de gewesten waren echter groot. Het kleinste gewest, Drenthe, telde in 1630 niet meer dan 22.000 inwoners, een kleine 4200 gezinnen. Maar daar waren dan ook geen echte steden te vinden. De gegevens over de bevolkingsontwikkeling in de Republiek berusten voor een groot deel op schattingen en extrapolaties vanuit aantallen haardsteden of huishoudens, belastingplichtigen, huwelijken en geboorten, en moeten dus steeds met het nodige voorbehoud worden gehanteerd. De moeilijk grijpbare stroom passanten, migranten, soldaten en zeelieden kon per stad sterk verschillen. Desalniettemin is het wel zeker dat de bevolking in de kustgewesten Holland en Friesland tussen 1500 en 1650 in totaal bijna verdrievoudigde, tezamen van 350.000 naar één miljoen inwoners. Friesland verdubbelde in die periode van bijna 80.000 naar 160.000 inwoners, het Hollandse platteland groeide nog sterker.

Steden en agglomeraties met meer dan 10.000 inwoners in 1650

Steden in soorten

Vooral de steden namen exponentieel in omvang toe. Vanouds kenmerkte de Republiek zich reeds door een dicht stedelijk netwerk. Dat gold voor Holland, maar aanvankelijk misschien nog meer voor de andere gewesten. Van de Rijn tot de Zuiderzee vond men langs de Gelderse IJssel bijvoorbeeld de steden Arnhem, Doesburg, Zutphen, Deventer, Hattem, Zwolle en Kampen elk op niet meer dan 15 à 20 kilometer afstand van elkaar, hooguit enkele uren gaans, zelfs te voet en in slechte omstandigheden. Die zichtbare dichtheid van het netwerk van steden bevestigde het gevoel van samenhang en wellicht ook van veiligheid. Rijnafwaarts gold hetzelfde voor de rij steden Arnhem, Wageningen, Rhenen, Wijk bij Duurstede, Culemborg, Vianen en Schoonhoven, en zo verder door naar Rotterdam, Schiedam, Vlaardingen en Brielle. Oude handelsrivalen uit het Hanzeverbond zoals Arnhem en Nijmegen, Harderwijk en Elburg, Deventer en Zutphen, of Kampen en Zwolle waren bij goed weer vanaf de kerktoren van elkanders nabuurstad zichtbaar. Torenwachters hielden trouwens de gevaren binnen en buiten de stad in het oog. Van Zwolle werd de stedenlijn naar het noorden voortgezet met Hasselt (waar de Amsterdamse veerboot naar het Oosten en het Duitse achterland aankwam), Vollenhove, Blokzijl en Kuinre naar de Friese kust, of via Steenwijk de Friese Wouden in. Hetzelfde gold voor het stedennetwerk van Friesland zelf: vanuit Overijssel via De Lemmer, IJlst en Sneek, dan wel vanuit Staveren via Hindelopen, Workum en Bolsward, bereikte men de noordelijke helft van het gewest, waar Harlingen, Franeker, Leeuwarden en Dokkum elk ook weer op betrekkelijk geringe afstand van elkaar lagen.

Niet al die steden waren even volkrijk. Het basisnetwerk bestond uit stadjes en lokale verzorgingscentra met hooguit een paar duizend inwoners, zoals Workum, Schagen, Woerden, Oldenzaal of Doetinchem, Grave, Eindhoven, Steenbergen, Tholen of Hulst. Het had op zichzelf geen onderscheidende waarde ten opzichte van het buitenland. Ook weinig verstedelijkte landen zoals Engeland en Frankrijk kenden een dicht net van honderden semi-stedelijke ‘boroughs’ of ‘bourgs’, in hun groei gefnuikte bestuurscentrumpjes of kleine marktstadjes die aan hun stadsrecht de voorrechten te danken hadden waarmee ze hun regionale markt- en verzorgingsfunctie konden handhaven. Zulke stadjes bleven gewoonlijk ook klein; het duurde tot ver in de achttiende eeuw voordat ze onder gewijzigde demografische omstandigheden of door de beginnende industrialisatie enigszins begonnen te groeien. Wat het Nederlandse basisnetwerk echter van het buitenland onderscheidde, is de hoge graad van semi-verstedelijking die het bewerkstelligde. Als we de inwoners van de vijftien grootste Friese dorpen bij die van de elf steden optellen, komen we tot bijna de helft van de bevolking van het gewest.[50] Op elk boerengezin waren toen 1,7 niet-agrarische huishoudens. Ook in een nog wezenlijk agrarisch gewest als Friesland overheersten dus al de niet-agrarische activiteiten die de plattelandseconomie naar de markt, de stad en de stadscultuur toezogen. Frieslands aandeel in de moderniteit van de Republiek lag niet in haar bijdrage aan industrie of wereldhandel, maar in de commercialisering van de landbouw. Zij uitte zich in de modernisering van boerenbedrijf en verzorgingspatroon en de ontwikkeling van een gedifferentieerde beroepenstructuur. Deze lag zelf weer ten grondslag aan een specifiek Friese materiële cultuur en een manier van omgaan met de werkelijkheid waarbij autodidactische leerprocessen een belangrijke plaats innamen.

Kenmerkender dan de aanwezigheid van een menigte middelgrote steden was voor de Republiek dus wel het dichte netwerk van grote vlekken, dorpen en stadjes die qua inwonertal nauwelijks voor elkaar onderdeden en zelfs in relatief afgelegen streken een bevredigend verzorgingspatroon realiseerden.[51] Het grote polder- en vissersdorp Graft op het Schermereiland is, ondanks zijn wat aparte religieuze positie in Noord-Holland, daarvan het bijna exemplarisch geworden voorbeeld.[52] Bijna steeds vond men in zulke semi-stedelijke kernen een vertegenwoordiger van de belangrijkste ambachten en diensten: bakker, smid, schoenmaker, kleermaker, timmerman, kuiper. Daarnaast een schoolmeester, een predikant, soms een priester, en vaak een notaris, die het proces van verschriftelijking van de cultuur bevorderden en begeleidden. In die zin vooral was de Republiek een verstedelijkt land. Maar wilde een stad over de grenzen van haar onmiddellijke omgeving uitkijken en bestuurs- of productietaken voor een groter gebied kunnen vervullen, dan bleek een bevolking van 2500 à 5000 inwoners toch al gauw een minimumvereiste om naast een wat grotere differentiatie in het aanbod van goederen en diensten een gunstig klimaat te doen ontstaan voor economische ontwikkeling en culturele bloei.

Alleen de wat grotere steden konden zich niet alleen een flink verzorgingsgebied maar ook een plaats in het interregionale stedennetwerk verwerven, als zetel van bestuurlijke instellingen, een kerkelijke classis, een Latijnse school, enkele notarissen en procureurs, advocaten en gepromoveerde geneesheren, uitgevers en boekdrukkers, gespecialiseerde winkeliers en ambachtslieden, markt- en andere diensten.[53] In Friesland waren rond 1650 eigenlijk maar twee steden met een duidelijke plaats in het interregionale netwerk: de havenstad Harlingen met 8000 inwoners die met de zetel van de Admiraliteit ook de regionale rol van het stagnerende Dokkum had overgenomen, en de hoofdstad Leeuwarden, 15.000 inwoners, met het stadhouderlijk hof.[54] In Utrecht telde naast de hoofdstad eigenlijk alleen Amersfoort mee, benoorden het IJ alleen Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen. In Overijssel werd steeds de fictie gehandhaafd dat de drie concurrerende hoofdsteden Deventer, Zwolle en Kampen gelijke rechten hadden. Getouwtrek om rechten, taken en symbolische attributen maakte gewoonlijk duidelijk hoe de machtsverhoudingen werkelijk lagen. Dat gold ook voor Gelre, waar Nijmegen met de beide andere hoofdsteden Arnhem en Zutphen concurreerde en probeerde zichzelf daar als de ‘echte’ hoofdstad op te werpen.

Ten opzichte van andere Europese gebieden onderscheidde de verstedelijking in de Lage Landen zich vooral door de dichte opeenhoping van relatief grote steden en de specialisatie van de functies die zij binnen het stedennetwerk op zich namen. Beperken we ons tot steden van meer dan 2500 inwoners, dan waren er in 1650 in Holland 23 met in totaal 540.000 inwoners, ruim viermaal zoveel als anderhalve eeuw eerder. Ook in de andere Noord-Nederlandse gewesten was er groei, zij het veel minder sterk: de 38 vergelijkbare steden groeiden daar in anderhalve eeuw met de helft tot 275.000 inwoners. In 1650 telde de Republiek 19 grote of middelgrote steden met meer dan 10.000 inwoners, tegenover slechts 8 in Engeland, 14 in de zuidelijke Nederlanden en 23 in het Duitse Rijk. De andere verstedelijkte regio van Europa bevond zich vanouds rond de Middellandse Zee: er waren 24 steden met meer dan 10.000 inwoners in Spanje, 44 in Frankrijk, 50 in Italië.[55] De verschuiving van Zuid naar Noord was echter onmiskenbaar. Hoewel Zuid-Europa een verstedelijkt landschap bleef, groeiden de steden van Noord-Europa veel sneller. Sprekender nog is de graad van verstedelijking ten opzichte van de totale bevolking. In 1650 omvatten de steden

van meer dan 2500 inwoners 61 procent van de bevolking van Holland, tegen 27 procent in de andere gewesten, 42 procent in de Republiek in haar geheel.[56] Steden als Leiden, Haarlem en Delft, Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen, maar ook Middelburg en Goes, bereikten toen het hoogtepunt van hun bloei. Nemen we alleen de steden van meer dan 10.000 inwoners, dan wordt de uitzonderingspositie van de Republiek nog duidelijker: zij herbergen daar liefst 32 procent van de bevolking, tegen 21 procent in de zuidelijke Nederlanden, 14 in Italië, 7 in Frankrijk en slechts 4,4 in het Duitse Rijk.

Het globale gewicht van Holland in de Republiek was alleen al om demografische redenen aanzienlijk. Het telde in 1650 rond 40 procent van de totale bevolking en was veel sterker gegroeid dan de rest. Des te opvallender is het financiële aandeel van Zeeland in de beide handelscompagnieën: met een bevolking van circa 80.000, slechts een negende van die van Holland en nog geen twintigste van de hele Republiek, legde Zeeland zowel bij de VOC als de WIC ruim een vijfde van het kapitaal in.[57] Hoewel Holland door zijn royale bevolkingsoverwicht steeds als vanzelf op de eerste plaats kwam, hadden andere gewesten dus toch wel eens reden tot koppigheid wanneer Holland zijn wil probeerde door te drukken. De selectieve groei van de Republiek en het groeiende overwicht van de Hollandse steden bleven voor de tijdgenoten niet verborgen. De landgewesten waren zich er goed van bewust dat ze langzaam maar zeker door Holland werden overvleugeld. Met name op het gebied van leger en vloot dat bij uitstek het werkterrein van de Unie was, hadden de gewesten sterk uiteenlopende belangen. Ze zochten Hollands machtsoverwicht te compenseren door politieke maatregelen en symbolische handelingen die hun rechten moesten waarborgen. Zo hielden ze strak vast aan de federale structuur van de Unie en aan de eenparigheid van stemmen bij zaken van oorlog, vrede, bestand en contributie.[58] Dat was voor hun de enige garantie dat ze zich niet permanent door Holland de wet zouden laten voorschrijven.

De meeste Hollandse steden waren sedert de Opstand vergroot of verder uitgelegd.[59] Andere deden soms aanzienlijke investeringen in de stroomlijning van het bebouwde areaal of de vergroting van de havens, zoals Dordrecht aan de rivierzijde. Enkhuizen, dat in de zestiende eeuw stormachtig groeide en in 1622 bijna 22.000 inwoners telde, verdrievoudigde de stadsoppervlakte in 1593.[60] In Rotterdam werd de oppervlakte verdubbeld door bezuiden het West- en Oostnieuwland de ‘Waterstad’ aan de oude landstad toe te voegen, met een fraai geprofileerd havenfront, de Boompjes, en een ruime uitleg. De groei van Leiden als textielstad weerspiegelde zich in herhaalde uitbreidingen met goedkope industrie- of arbeiderswijken: de Voorstad in 1604, West- en Oost-Mare in 1611, het Havenkwartier in 1644, de Noord- en Zuid-Rijnevest in 1659. Amsterdam, dat het sterkst van alle steden groeide, werd eveneens in fasen vergroot. Na de aanleg van de Lastage aan de oostzijde werden eerst de oude vestingwerken gesloopt. Tijdens het Bestand werd vanaf 1613 het westelijk deel van de grachtengordel tot aan de Leidsegracht aangelegd, alsmede de westelijke eilanden en de Jordaan, bestemd voor de scheepsneringen, de kleine burgerij en de ambachtslieden. Eerst in 1662 werd begonnen met de voltooiing van de grachtengordel, gevolgd door de oostelijke eilanden. Volgens het plan van Cornelis Danckertsz. de jonge en onder uitvoering van stadsarchitect Daniël Stalpaert en ingenieur Coeck werd daarmee de karakteristieke halvemaanvorm verkregen.[61] Bij de Muidergracht werd deze echter weer verbroken ten gunste van een gridsysteem ten behoeve van een verkaveling in tuinen, de Plantage. De nieuwe uitleg werd vergezeld van tal van verordeningen over de

voorwaarden waaraan de nieuwe huizen moesten voldoen (grootte, hoogte, diepte, aanzien) en over de vestigingsplaats van ambachten. De grachten moesten net als bij eerdere vergrotingen door het rijkere deel van de burgers worden bewoond. Sociale maar ook esthetische argumenten wogen dus mee bij de vormgeving van de stad (zie p. 480). Maar het plan bleef verstoken van grootse bouwwerken, zoals de vorstelijke of prinselijke verblijven en tuinen die in andere landen werden aangelegd. Het beperkte zich tot een reeks nutsvoorzieningen voor de burgerij: marktpleinen, hallen, kerken.[62]

Buiten Holland was de groei minder sterk geweest. Stadsuitbreidingen - of plannen daarvoor - vinden we daar alleen in de zeehavens Vlissingen, Middelburg en Harlingen, en in de gewestelijke hoofdsteden Groningen, Utrecht en Zwolle. De Groningse stadsuitleg van 1617-1645 volgde een regelmatig plan dat misschien van de hand van Simon Stevins leerling Johan Sems is.[63] Stevin presenteerde in zijn traktaat *Vande oirdening der steden* (in 1649 postuum gepubliceerd door zijn zoon Hendrik) een ideale stad, geordend als een vorm van burgerlijke representatie: het stadhuis, de beurs, de grote kerk, de grote markt en de hallen in het midden, aan beide uitersten geflankeerd door de hogeschool en het vorstelijk hof, en omringd door nutsvoorzieningen zoals een armenhuis, een gevangenis en een tuchthuis (zie p. 485).[64] De woonwijken zijn er gegroepeerd rond markten en kerken, ontmoetingspunten van de burgerlijke en religieuze orde. In de Republiek bleef een spanningsverhouding bestaan tussen stedenbouwkundige praktijk en ideologie. Per saldo werden bijna alle stadsuitbreidingen er op empirische wijze gerealiseerd. Men hield zoveel mogelijk rekening met het bestaande landschap: zo bepaalden de waterlopen de inrichting van de Amsterdamse Jordaan. Naast een minimum aan collectieve eisen bleef het beginsel van nut of profijt de uiteindelijke maatstaf.

In de vroegmoderne Nederlandse stad was de residentiële segregatie nog gering. Met uitzondering misschien van Amsterdam waren de afstanden tot alle stedelijke diensten (stadhuis, markthal, kerk, diaconie, postkantoor, enzovoort) er goed te belopen. Ook de elite zocht haar goederen en diensten graag in de buurt. In een middelgrote stad als Alkmaar bestonden dan ook geen echt uniform rijke woonblokken. Terwijl aan de ene kant van het blok vermogende winkeliers, academici of regenten woonden, zag hun erf aan de achterkant uit op de huizen van armere neringdoenden of ambachtslieden. Alleen de allerarmsten woonden bij elkaar aan de rand van de stad, bij of onder de stadsmuren, of op overgeschoten ruimten.[65] Vanaf de zestiende eeuw begonnen de grootste Europese steden echter duidelijke vormen van residentiële segregatie te ontwikkelen. Vroeg in de zeventiende eeuw werd in Parijs bijvoorbeeld een woonwijk voor de aristocratie verkaveld, de Marais, rond de Place Royale (thans Place des Vosges).[66] Eigenlijk gold dat ook voor Amsterdam, waar de grachtengordel vanaf het eerste begin voor de vermogende kooplieden bedoeld was en de grachtenwanden een vergelijkbaar decoratief effect beoogden als de uniforme bouw van de Place Royale te Parijs. Ook de Rotterdamse waterstad met haar lange gevelfronten vol woon-pakhuiscombinaties was uitdrukkelijk bedoeld voor de handeldrijvende burgerij en droeg een heel ander karakter dan de middeleeuwse stad rond de Sint-Laurenskerk. Maar zomin als in Rotterdam was er in Amsterdam een representatief plein voor de aristocratische leefstijl. De Dam, het centrale stadsplein met stadhuis, kerk, waag en beurs, en de belangrijkste ontmoetingsplaats van de stad, bleef een neutrale ruimte voor *civic rituals* en burgerlijke representatie. Toch was in Amsterdam evenmin sprake van een homogene ver-

deling tussen rijk en arm. Ook in de grachtengordel woonden de rijken aan de grachten, de middengroepen in de dwarsstraten en de armsten in de sloppen en stegen. Terwijl een gevelwand dus de illusie van een uniforme aanwezigheid van rijkdom kan wekken, toont de sociale analyse van een huizenblok dat rijk en minder rijk elkaar niet konden mijden. En dat te minder daar het blok de kern vormde van de gebuurte, het stedelijk solidariteitspatroon op microniveau.

Bevolkingsstromen

Het overwicht van de bevolking verschoof langzaam maar zeker naar het westen. Niet alleen was Holland het meest volkrijke gewest, het trok ook de belangrijkste migratiestromen aan, zowel van hen die hun vaderland definitief hadden verlaten als de tienduizenden seizoenarbeiders die jaarlijks in vaste stromen naar de kustgewesten trokken. Vooral die seizoenmigratie uit het Duitse en Zuid-Nederlandse achterland kon de bevolking van stad en platteland tijdelijk flink doen toenemen.[67] De grootste steden buiten Holland (zoals Utrecht, Groningen en Den Bosch) vielen in relatief gewicht terug, ook al groeiden ze soms door. Andere factoren dan de demografische of economische gaven er wel eens een nieuw gewicht aan, zoals de strategische ligging van de frontierstad Maastricht, dat als een soort enclave de toegangsweg te water naar het noorden bewaakte. Maastricht was de frontierstad bij uitstek, het 'bolwerk van de Nederlanden' en de 'sleutel' tot de Republiek. Zelfs in vredestijd was het nog goed voor een kleine vijftig compagnieën voetvolk en ruiterij, in totaal ettelijke duizenden soldaten.[68]

Tussen het kustgebied en de landgewesten bestond dus een dubbel verschil: de groei was in en rond Holland groter, en de steden namen er ook nog eens een veel grotere plaats in. Bovendien trokken de Hollandse steden steeds meer economische functies naar zich toe. Omdat de politieke structuur van de Republiek aan de steden een belangrijke (zij het per gewest verschillende) rol in de besluitvorming van de gewestelijke Staten toekende, kan het belang van de verstedelijking niet genoeg worden onderstreept. Bovendien begon de barrière van het vreemdelingschap mentaal al bij de stadspoort, en legaal in alle geval bij de grenzen van het gewest. De zuigkracht van de Hollandse steden was aanzienlijk. Van de bijna 15.000 bruidegoms en bruiden die in de jaren 1646-50 in Amsterdam in ondertrouw gingen, was maar 36 procent in Amsterdam zelf geboren, 23 procent in de rest van Nederland, en liefst 41 procent in het buitenland, in hoofdzaak de noordelijke helft van het Duitse Rijk, de Spaanse Nederlanden en Scandinavië.[69]

De groei van Amsterdam trok dus vooral personen uit de noordelijke helft van Europa aan. Het mannenoverschot dat van buiten Amsterdam kwam was overigens aanzienlijk: van elke vijf immigranten waren er steeds minstens drie mannen. Amsterdam genoot een bijzondere positie als immigratiestad, aangezien tallozen naar Amsterdam kwamen om aan te monsteren op de schepen van de koopvaardij, de VOC en de WIC. Veel mannelijke migranten bleven dan ook niet in Amsterdam, maar vertrokken op kortere of langere termijn weer, vaak overzee, soms ook naar huis terug. Vrouwen bleven gewoonlijk langer in het land van aankomst dan mannen. Ze werden dienstbode, werkten in een van de kenmerkende vrouwenberoepen van de textielnijverheid, zoals spinster of naaister, of kwamen in de prostitutie terecht. Onder de vaste bevolking van Amsterdam heerste dan ook een duidelijk vrou-

wenoverschot: op elke twee mannen waren er drie vrouwen.[70] Zeker aan de ondergrens van de samenleving hadden veel van die vrouwen maar weinig bestaanszekerheid. Anderzijds leerden ze al snel om voor zichzelf op te komen. Niet voor niets stond de Hollandse vrouw bekend als assertief en zelfstandig.

Tussen de migranten en de lokale cultuur ontstond een wisselwerking. Terwijl de Zuid-Nederlandse migranten de Noord-Nederlandse cultuur rond de eeuwwisseling ingrijpend hadden beïnvloed, traden nu ook andere bevolkingsgroepen naar voren: de Duitsers, Scandinaviërs en Polen, de Engelsen, de Fransen. De Amsterdamse samenleving werd zo tot een ontmoetingspunt dat voor veel buitenlanders uit de noordelijke helft van Europa herkenbaar was, waardoor de aanzuigkracht van de stad werd versterkt. Hetzelfde gold voor een aantal andere steden in zuidelijk Holland (Leiden, Rotterdam, Dordrecht) en Zeeland (Middelburg, Vlissingen, Veere), waar met name de Engelsen en Schotten talrijk waren. Al zou het waarschijnlijk te ver gaan van een echte 'Noordzeecultuur' te spreken, zeker voor de migranten uit de landen van Noordwest-Europa moet wel degelijk een vertrouwdheid zijn uitgegaan van de Hollandse levensstijl, de zienswijzen, normen en waarden, het politieke en religieuze gedachtegoed, zonder nog te spreken van de ontvankelijkheid voor het nieuwe. Zulke gemeenschappelijke voorwaarden voor de vormgeving van de groepscultuur maakten het vertrek uit het vaderland en de vestiging in een andere samenleving voor de migrant tot een gemakkelijker te dragen last.[71] Omgekeerd werden ook de taal, de materiële cultuur en de levensstijl van de regio's van herkomst duidelijk door die migratiestromen beïnvloed, zoals in zuidelijk Scandinavië.[72]

De kern van de migratie naar de Republiek bestond in het midden van de zeventiende eeuw uit een permanente stroom Duitsers uit met name Westfalen, Nedersaksen en het Rijnland: trekarbeiders die slechts voor een deel van het jaar arbeid op het land of in de nijverheid kwamen verrichten, vluchtelingen voor de oorlog of inwijkelingen die zich permanent in de Republiek vestigden. Eén op de zes huwenden in Amsterdam, één op elke drie nieuwe burgers van Deventer was Duitser.[73] De door Duitsers gevormde lutherse kerk van Utrecht telde in de jaren 1640 ongeveer 2500 leden, een zesde van de volwassen stedelijke bevolking. Ook onder de gereformeerden, de katholieken en, wat het Rijnland betreft, de doopsgezinden vond men soms grote aantallen Duitsers.[74] De Nijmeegse magistraat ronselde in 1655 bijvoorbeeld onder de doopsgezinde wevers van het land van Gulik om geschoolde arbeidskrachten naar te stad te brengen, waar ze gratis het burgerrecht kregen.[75] Door de zuigkracht van de steden groeiden netwerken van familieleden of beroepsbeoefenaren tussen de gewesten en met het land van herkomst: van zeelieden tussen Amsterdam en Scandinavië, van textielarbeiders tussen Leiden en Vlaanderen, terwijl havenarbeiders en bouwvakkers uit de kuststreken, bakkers, kleermakers en schoenmakers uit de oostelijke grensstreken, en chirurgijns en medici uit het Duitse rijk over het land uitzwermden.[76] Migratiestromen die aan het eind van de zestiende eeuw om religieuze redenen waren begonnen, zoals die van de Vlaamse textielarbeiders naar Leiden, bleken in 1650 de contouren van een duurzaam regionaal netwerk te hebben aangenomen.[77]

Het Noorden leefde dus minder geïsoleerd van het Zuiden dan het in de officiële propaganda wilde doen voorkomen. Bovendien legden zulke netwerken de grondslag voor een natiegevoel over de stads- en provinciegrenzen heen. De betrokkenheid op elkaar van personen, families en beroepsgroepen in de verschillende steden en gewesten bevorderde

het vaderlandbesef. Belangrijker dan de herkomst van de migranten blijkt op de langere termijn echter hun status, beroep of religie. De omvangrijke Schotse handelsgemeenschap van Rotterdam onderhield weliswaar tal van banden met de plaatselijke bevolking, maar de handelscontacten met Schotland en de eigen taal hielden tegelijkertijd het etnisch bewustzijn van de Schotten levendig. De Schotse kerk, door de gereformeerde kerk als zustergemeenschap erkend, bleef er een baken voor Schotse normen en waarden, gedragsvormen en rituelen, en uiteindelijk voor een gevoel van Schotse identiteit.[78] Vlottende groepen buitenlanders zoals kooplieden en marskramers, seizoenarbeiders, zeelieden en soldaten, ambachtsleerlingen en vluchtelingen van allerlei slag, waarover wij per saldo zo weinig weten omdat ze als niet-sedentaire bewoners vaak nauwelijks sporen nalaten in de archieven, zullen voor een heel groot deel de dragers zijn geweest van zulke 'nationale' netwerken. De VOC rekruteerde tot ca. 1660 bijvoorbeeld twee derde van haar soldaten uit het buitenland, hoofdzakelijk uit het Duitse binnenland (de Palts, Hessen), terwijl de zeelieden, voor ruim eenderde buitenlander, vooral uit de kuststreken van Noord- en Oostzee kwamen.[79]

Die krachtige migratiestromen waren allerminst overbodig. Zeker in de eerste helft van de zeventiende eeuw werd de groei voortdurend tenietgedaan door bevolkingsverlies. Een aanzienlijk deel van de bevolking 'lekte weg', om uiteenlopende redenen. De Zeeuwse eilanden bijvoorbeeld waren, behalve om de risico's van overstroming en dijkdoorbraak, vanouds berucht door de ongezonde lucht, de 'dampen' en 'koortsen', vormen van malaria die als bijzonder moordend bekend stonden. Boxhorn noemde ze in 1644 de 'schrik van de aangrenzende volkeren'.[80] De gebieden aan de oost- en zuidgrens hadden decennia lang direct of indirect onder de gevolgen van krijgshandelingen geleden: plundering, brandschatting, dubbele belastingheffing en andere vormen van oorlogsellende werkten massale emigratie in de hand, en hier en daar zelfs een ontvolking die in 1650 nog niet geheel ongedaan was gemaakt. Ook de vloot en de koloniën overzee eisten hun tol: kaapvaart, zeeroverij, zeeslagen, maar vooral het zogenaamde 'Indisch lek'. De heen- en terugreis naar de Oost duurde één tot twee jaar, in vaak erbarmelijke leefomstandigheden aan boord. Tegen het klimaat van de Tropen en de ziekten die men daar kon opdoen waren veel Europeanen niet bestand.[81] De sterfte op de handelsvloot was enorm groot. Rond 1650 keerden jaarlijks gemiddeld 2570 zeelieden van de VOC niet meer terug, meer dan 60 procent van de uitvarenden die waren vertrokken.[82]

Belangrijk waren ook de gevolgen van de pest, die in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog endemisch heerste en regelmatig weer de kop opstak. Gezinnen werden gedecimeerd, kinderen verweesd, hele steden voorlopig in quarantaine gehouden. Al bleef het leven doorgaan, angst voor de dood bracht grote veranderingen in het sociaal verkeer met zich mee.[83] Vlucht, maar vooral pestbestrijding en preventie (waaronder onthouding van seksueel verkeer en staking van het gezelligheidsleven) hielden een stad maandenlang in hun greep. De Utrechtse hoogleraar IJsbrand van Diemerbroeck heeft in zijn *Tractatus de peste* (1665), het verslag van zijn medische praktijk tijdens de Nijmeegse pest van 1635-36, een boeiend beeld gegeven van de wijze waarop de bevolking zich er van hoog tot laag mee bezighield. De rijken probeerden te vluchten (maar namen dan soms de pest met zich mee), de burgerij isoleerde pestslachtoffers in open schuurtjes of onder afdakjes op het erf, de armen stierven zonder verhaal - voor hun ging het leven noodgedwongen door en lag de dood overal op de loer, zeker als zij, zoals de soldaten, met meerderen één ruimte of zelfs

één bed moesten delen. Al was 1650 zelf geen pestjaar, de regelmatig opvlammende epidemieën hadden nog grote gevolgen voor de bevolkingsomvang, en ze vulden de weeshuizen. Het globaal effect van de pest is op 10 procent van de totale sterfte geschat, maar tijdens een epidemie was het ineens vele malen groter.[84] De pestepidemie van 1635-36 moordde bijna de helft van het met soldaten volgepakte Nijmegen uit. Ze doodde eenderde van de dichtbevolkte industriestad Leiden, en die van de zomer van 1655 opnieuw een vijfde.[85] In zulke maanden werd het stadsleven beheerst door pogingen om de dreigende ontwrichting van gezin, buurt en stad de baas te worden en terug te keren naar een normaal leven. Na de pest herstelde de bevolking zich snel. Het aantal huwelijken tussen de gespaarde, vaak nog jonge weduwen en weduwnaars en de vrijgezellen nam exponentieel toe. Na enkele jaren had de bevolking weer het oude peil bereikt.

Taakverdeling

In internationaal perspectief was de ontwikkeling van de Republiek atypisch. Met hun snelle groei en hoge verstedelijkingsgraad weken de noordelijke Nederlanden, en meer in het bijzonder het gewest Holland, af van de ontwikkeling in de zuidelijke gewesten, die tot aan de Opstand nog hetzelfde groeiritme hadden gevolgd. De oorlog met Spanje, de vervolgingen, plunderingen, belegeringen en migraties brachten de zuidelijke gewesten tot een

Gewestelijke bestuurscentra

demografische neergang en een economische stagnatie die hun overvleugeling door het Noorden in de kaart speelden. De noordelijke kustgewesten hadden het leeuwendeel van de vluchtelingen opgenomen - naar schatting 150.000 immigranten uit het zuiden in het laatste kwart van de zestiende en het eerste van de zeventiende eeuw.[86] Al versterkten de noordelijke gewesten hun stedelijk landschap tot een elders ongekende dichtheid, ze stonden daarbij niet geheel op zichzelf. Rond 1650 vormt de sterkst verstedelijkte ruimte van Europa een driehoek die behalve de Noord-Nederlandse kustgewesten tevens East Anglia (met een reeks industriesteden die juist door de immigratie vanuit de Lage Landen uit de kluiten waren gewassen zoals Norwich, Great Yarmouth, Ipswich, Colchester) en Londen, alsmede Spaans- en Frans-Vlaanderen (Gent, Brugge, Ieper, Rijsel) en Brabant (Antwerpen, Mechelen, Brussel, Leuven) omvat. Het verschil in groeisnelheid tussen de steden in Noordwest-Europa en elders was zowel een voorwaarde als het resultaat van een breder Europees verschijnsel, namelijk de verplaatsing van de commerciële en intellectuele centra, de haarden van culturele en artistieke vernieuwing en ten slotte ook de politieke hegemonie, van Zuid naar Noord. Wie toen de sterkste troeven in de hand had, profiteerde er ook het meest van.

Vooral in het gewest Holland bracht die stedendichtheid een specifiek verzorgingspatroon met zich mee, met een zekere taakverdeling en een interstedelijke rivaliteit. Terwijl sommige steden, zoals Alkmaar, Gouda of Gorcum, zich als centrale marktsteden profileerden, zetten andere welbewust in op de groothandel, hetzij met het achterland (Dordrecht), hetzij overzee (Amsterdam, Rotterdam, Hoorn). Kenmerkend voor Holland is het zelfbewustzijn van bijvoorbeeld Rotterdam een echte ‘koopstad’ te zijn. De Rotterdamse magistraat beschouwde de handel niet alleen als de onderscheidende activiteit van de stad, maar probeerde ook de stadscultuur daarnaar in te richten.[87] Weer andere steden hadden vanouds een centrale functie voor de grote visserij, zoals Enkhuizen, Schiedam of Vlaardingen.[88] Bij gebrek aan een open zeehaven werd soms een zwaarder accent op de industriële productie gelegd: zaagmolens en scheepsbouw aan de Zaan (het complex daarbij betrokken dorpen had de omvang van een forse agglomeratie), tapijten en aardewerk (plateelbakkerijen) in Delft, aardewerk en pijpen in Gouda, wollen stoffen in Leiden, linnen in Haarlem (met de befaamde blekerijen buiten de stad), glasblazerijen in Middelburg en Amsterdam, vanwaar ze zich over de Republiek verspreidden. Door de groeiende aanvoer van rietsuiker in relatie met de opkomst van de plantage-economie in Brazilië en omringende gebieden, ontwikkelde de suikerraffinaderij zich in Amsterdam tot een belangrijke bedrijfstak: rond 1650 waren daar liefst veertig suikerraffinaderijen.[89] Bierbrouwerijen voor de export vond men vanouds in Delft, Gouda en vooral Haarlem.[90] Leiden was al vanaf het begin van de Opstand het belangrijkste toevluchtsoord geworden van de ‘lichte en nieuwe draperie’ uit Vlaanderen, Artesië en Henegouwen. Door de ontwikkeling van de mode werd ook zijde een veelgevraagde textielstof. Dat was een ‘dalend cultuurgoed’ dat zich vanuit het hof over bredere sociale groepen verspreidde. De opkomst ervan is dan ook nauw verbonden met de verbreiding van de hofcultuur naar Franse snit en de aristocratisering van de elites. Maar in 1650 was zijde nog geen serieuze concurrent voor wol, katoen of bombazijn. De Leidse draperie stond toen op het toppunt van haar bloei.[91]

De uitzondering in het Noord-Nederlands stedennetwerk vormde eigenlijk het gewest Groningen, en zijn verlengde, de landschap Drenthe. Groningen, de enige echte stad, ver van elke andere stad verwijderd, torende daar onbetwist boven alles uit. Het verschil tus-

Joost van Geel (1631-1698), Panorama van Den Briel, 1665.

sen Holland en de andere gewesten lag echter niet zozeer in de dichtheid van het stedennetwerk als wel in de structuur van het verzorgingspatroon en vooral in een geringere taakverdeling tussen de steden van de landgewesten. Daarmee kreeg ook de stedelijke cultuur er een andere kleur. Bijna geen van de Hollandse steden vervulde immers een regionale of gewestelijke bestuursfunctie: handel en nijverheid bepaalden de stadscultuur er veel meer dan buiten dat gewest. Holland werd bestuurd vanuit Den Haag, weliswaar een dorp van stedelijke allure en met stedelijke ambities, maar zonder stem in de Staten en formeel toch een ondergeschikte plaats in het politiek bestel van de Republiek.

Hoewel voor de vroegmoderne steden van Europa meestal maar weinig bekend is over de bevolkingssamenstelling en de beroepsbezigheden, is het juist voor Amsterdam mogelijk iets meer inzicht te krijgen in beroepenstructuur. Degenen die te Amsterdam in ondertrouw gingen moesten namelijk hun (hoofd)beroep opgeven. Van ruim 31.000 personen die daar tussen 1626 en 1650 een eerste huwelijk sloten en waarvan het beroep bekend is behoorde 60 procent tot de ambachten, neringen, nijverheid en handel.[92] Ruim 30 procent van de bevolking was werkzaam in de sector verkeer en vervoer, vooral in de scheepvaart. De overheidssector (5%) omvatte in feite een groot aantal kleine ambtenaren en stadswerkers, werkzaam op het stadhuis, de waag, de markten, magazijnen, bouwplaatsen en havens. Amsterdam, zoveel is duidelijk, was vóór alles een stad van handel en nijverheid. Een zeehaven, maar geen visserstad. Behalve de erkende beroepen waren er natuurlijk ook nog andere, moeilijker benoembaar. Er is becijferd dat Amsterdam in het zeeliedenkwartier tussen de 800 en 1000 prostituees moet hebben gehad, naast de randberoepen van de prostitutie: hoerenwaarden en -waardinnen, serveersters, dienstmeisjes en muzikanten, in totaal misschien wel 2000 personen.[93]

In Europees perspectief neemt Amsterdam met dat alles beslist een bijzondere positie in. Wie de ranglijst van de 22 grootste Europese steden bekijkt, realiseert zich dat onmiddellijk (zie p. 167). Amsterdam is dan niet alleen de derde stad van Europa geworden - het voorheen veel volkrijkere Napels wordt door Amsterdam ingehaald - maar ook de enige die haar bloei bijna uitsluitend aan de handel te danken had. Waar andere steden met vorsten of geleerden pronkten, was Amsterdam trots op een eigen fabrikaat, de ‘geletterde koopman’. Het is ook de jongste stad op de lijst (bijna alle andere steden gaan minstens in aanleg terug tot de Romeinse tijd) en net als Madrid is het vooral vanaf de zestiende eeuw

gegroeid. Maar waar Madrid zijn bloei aan het centralisme en de bureaucratie van de Spaanse monarchie te danken had, is Amsterdam op eigen krachten gegroeid. Met uitzondering van Amsterdam waren de eerste tien op de lijst allemaal hoofdsteden van toenmalige staten, of, zoals Palermo, zetel van een deelregering. Eerst in het tweede echelon vinden we in toenemende mate steden zonder bestuursfunctie die hun bloei vooral aan handel (Antwerpen, de Hanzesteden Hamburg en Danzig) of nijverheid (Leiden, Lyon) te danken hebben. De 18.000 inwoners die het bestuurscentrum Den Haag dan telt, vormen in de jaren van de beginnende overheidsbureaucratie een niet uitzonderlijk minimum. De hoofdstad Kopenhagen van het sterk gecentraliseerde Denemarken en de Poolse hoofdstad Warschau zijn met respectievelijk 23 en 20.000 inwoners nauwelijks groter.

Amsterdam zou in de jaren na 1650 nog wat blijven doorgroeien, Leiden - de andere Noord-Nederlandse stad op de lijst - had zijn hoogtepunt al bijna bereikt. Amsterdam bekleedde naar omvang echter nog niet de volstrekte uitzonderingspositie in Nederland die het in de achttiende eeuw zou innemen, toen het minstens vier maal zo groot was als de stad die toen tweede op de ranglijst was geworden, Rotterdam. In 1650 waren de kaarten al wel verdeeld, maar had Amsterdam nog de nodige concurrentie te duchten. Desondanks bleven de overige Nederlandse steden toen nog ver onder de 60.000 inwoners: Haarlem kan 38.000 inwoners hebben geteld, Middelburg, Rotterdam en Utrecht ongeveer 30.000, Delft, Dordrecht, Enkhuizen en Groningen rond de 20.000, evenals de agglomeratie van industriedorpen aan de Zaan. Alle andere steden waren kleiner, soms vele malen, al hadden ze ook een stem in de gewestelijke Staten. Onder de stemhebbende steden van Friesland had alleen Leeuwarden, in Gelre alleen Nijmegen meer dan 10.000 inwoners; in Overijssel kwam geen enkele stad zover, zelfs niet de drie ‘hoofdsteden’ Deventer, Kampen en Zwolle, in de Generaliteitslanden alleen Den Bosch (15.000) en Maastricht (18.000). De gemiddelde provinciestad - zoals Kampen, Deventer, Zutphen, Arnhem, Amersfoort, Goes, Zierikzee, Sneek of Harlingen - moeten we rond 1650 veeleer in de orde van 6000 à 8000 inwoners situeren, met vrij grote schommelingen van het ene decennium op het andere, onder invloed van de migratie, de sterfte in de stad, of de omvang van het garnizoen.[94]

Bijna alle steden van Holland leefden van een specifieke combinatie van handel en nijverheid en het daarmee verbonden reken- en schrijfwerk. Dat waren de sectoren die hun karakter bepaalden. Weliswaar hadden grote ondernemingen als de VOC en de WIC in de belangrijkste steden kantoren en magazijnen waar personeel tewerk was gesteld, maar ambtelijke functies waren in zulke steden, met uitzondering van wat nodig was voor hun eigen reilen en zeilen, eigenlijk schaars. Via hun vertegenwoordiging in de Staten deelden de Hollandse steden in het bestuur van de Republiek maar ze telden zelf maar weinig van die specifieke bestuursinstellingen die de belangrijkste provinciesteden hun karakteristieke gezicht gaven: een stadhouderlijk verblijf (soms zelfs een echt, zij het klein, hof zoals in Leeuwarden), de gewestelijke (en in Gelre ook nog de kwartierlijke) Staten met hun ambtenaren en met een onder de hoofdsteden roulerende Landdag, een gerechtshof of wat daarvoor doorging, een rekenkamer, het garnizoen, kortom, een klein legertje regenten, ambtenaren en militairen in gewestelijke dienst, advocaten, procureurs, klerken en deurwaarders. De provinciesteden ontleenden er een krachtig zelfbeeld aan: politieke autonomie, ja autarkie voor de stad, een bestuurlijke leidersfunctie voor de streek, een economische voor het achterland. Ambtenaren en juristen brachten Latijnse scholing, meestal een academische

opleiding en vaak nog enige buitenlandse ervaring mee. Ze paarden een zekere bestuurskennis aan intellectuele cultuur in bredere zin. Vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw waren zulke academici de dragers van de Republiek der Letteren. Ze sloegen een band tussen de lokale cultuur en de internationale. De steden waren zich van die breed-culturele functie heel wel bewust en wilden hun concurrenten daarin zo weinig mogelijk toegeven.[95]

Bestuursinstellingen en markt maakten de omgeving afhankelijk van de stad. Door ervoor te zorgen dat de omwoners regelmatig naar de stad kwamen verstevigden ze de hiërarchische relatie tussen stad en platteland. Bovendien trokken de bestuurlijke centra de aristocratie uit de regio en de regenten uit de kleinere steden aan. De edelman of regent onderhield er een stadshuis waar hij voor zijn ambt kon verblijven of de winter doorbracht. Hij trad dan op als makelaar van cultuur, sloeg een brug tussen dorp en stad en bracht anderzijds goederen en nieuws, normen en manieren uit de stad mee terug naar het platteland. Terwijl de burgerij uit de steden van de kustgewesten ter verpozing naar een buitenhuis op het platteland trok, bewogen de adel en het patriciaat van de landprovincies zich aanvankelijk in omgekeerde richting, totdat ook daar het buitenverblijf regel werd. Bestuurssteden roomden zo de omliggende stadjes af. Leden van lokale regentenfamilies of academici, te beginnen met de kinderen van de dorpspredikant, zochten een functie in de hoofdstad van de streek, het kwartier of het gewest. Ze huwden daar een dochter van een lokale regent en verstevigden zo het netwerk van de regionale elite. Vanuit de gewestelijke hoofdsteden zien we een soortgelijke trek naar de confederale zetel, Den Haag, en naar de andere instellingen waarin de gewesten vertegenwoordigd waren, de Admiraliteiten en de kamers van de VOC en de WIC.

Veelmeer dan de steden van de landgewesten konden de Hollandse steden zich als handelssteden met een bij uitstek burgerlijk kenmerk profileren. De bestuurlijke elite richtte zich vooral op het bestuur van de stad zelf, de militairen vormden er een te verwaarlozen minderheid, en de adel, voor zover al aanwezig, had er geen specifieke machtspositie die van invloed kon zijn op de stedelijke cultuur. Integendeel, het was juist de bemiddelde burgerij die op het platteland investeerde. Misschien mogen we stellen dat de Hollandse steden, ondanks hun economische specialisatie, binnen het geweest in zekere zin inwisselbaar waren. Ze sloten veel nauwer op elkaar aan dan de steden van de andere gewesten. In die zin mogen we ook voor 1650 al van een beginnende Randstad spreken.

.....

Europese steden met 60.000 of meer inwoners in 1650[96]

Parijs	430.000	Palermo	129.000	Hamburg	75.000	Brussel	69.000
Londen	400.000	Rome	124.000	Lyon	75.000	**Leiden**	**67.000**
Napels	176.000	Venetië	120.000	Antwerpen	70.000	Marseille	66.000
Amsterdam	**175.000**	Milaan	100.000	Danzig	70.000	Wenen	60.000
Lissabon	130.000	Genua	90.000	Florence	70.000	Sevilla	60.000
Madrid	130.000	Rouaan	82.000				

.....

Verkeer en vervoer

Hoewel in de Republiek geen sprake was van een eenvormige economische politiek, was de binnenlandse markt er sterk geïntegreerd, zoals blijkt uit de hoge correlatie tussen de prijsbewegingen.[97] Met name het gewest Holland bevorderde de eenheid door zijn functie als economisch centrum. Daarnaast waren er veel grensoverschrijdende contacten met, bijvoorbeeld, de zuidelijke Nederlanden en Duitsland. Een belangrijke troef voor die integratie waren de verkeersverbindingen tussen de steden. Op landelijke schaal werd het stedennetwerk gevoed door een dicht patroon van beurtveren en wagenverbindingen, dat in de zeeprovincies werd ondersteund door een nog dichter netwerk van trekschuiten met een vaste dienstregeling en een hoge frequentie.

Het interstedelijk postverkeer werd aanvankelijk onderhouden door ‘loopboden’ of ‘voetboden’, stedelijke ambtenaren die de post eerst naar gelang van het aanbod, later met wekelijkse regelmaat over stoffige of modderige landwegen naar vaste bestemmingen brachten.[98] Ook koopmansboden werden vaak te hulp geroepen. De loopboden werden geleidelijk vervangen door ‘rijdende boden’ (te paard) en aangevuld met postwagendien-

Leonaert Bramer, Postbode (‘Postboode’), 1650-55.

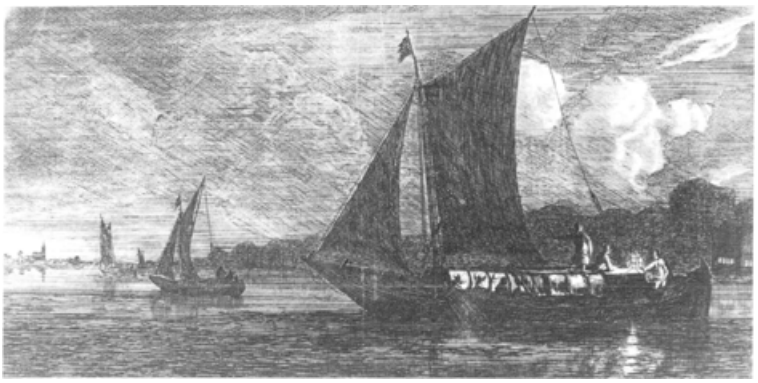

Reinier Zeeman (Nooms) (ca. 1623-1664), Haegse, Delfse en Rotterdamse Nacht-Schuijten.

sten die het vervoer van brieven, postpakketten en personen combineerden. Er kwamen vaste tarieven en vertrektijden, het postverkeer werd verpacht aan postmeesters, en heel de organisatie van de postdienst kreeg na 1650 een steeds professioneler uiterlijk. Maar zij bleef nog geruime tijd achter bij de efficiency van de gecentraliseerde postdienst in Frankrijk of de bedrijfsmatige opzet ervan in de Habsburgse landen waar het ambt van postmeestergeneraal in handen van de familie De la Tour et Tassis (Thurn und Taxis) was, die voor de vorst een snel- of estafettepost onderhield. Eerst in 1660 werd tussen Amsterdam en Den Haag een verbinding met postkoetsen geopend.

De Republiek had echter een andere troef: het water. Binnenwater maakte - althans zolang er geen ijs op lag - een vaak sneller en in elk geval betrouwbaarder vervoer mogelijk dan landwegen. Een brief uit Den Haag kon binnen een etmaal niet alleen in Delft, Rotterdam of Leiden aankomen maar vandaar ook beantwoord worden. De beurtveren waren instellingen van de stedelijke overheid. Rond 1650 bestonden ze tussen vrijwel alle steden die over water bereikbaar waren - en welke stad in de Republiek was dat eigenlijk niet?[99] Stedelijke wagendiensten completeerden de interstedelijke verbindingen en marktschuiten verfijnden het netwerk door de marktstadjes met de dorpen te verbinden. Straatwegen bestonden toen buiten de steden echter nauwelijks, zomin in de Republiek als in de omringende landen. Een van de eerste was de Zeestraat tussen Den Haag en Scheveningen (de Scheveningseweg), bezongen door Constantijn Huygens.[l00] Die paar kilometer bestrating dwars door de duinen, bestaande uit een breed gedeelte voor rijtuigen en twee smallere paden voor wandelaars, omzoomd door dicht bebladerde bomen en van banken voorzien, ontlokte buitenlandse bezoekers onveranderlijk kreten van bewondering. Ze liep niet alleen naar het dorp Scheveningen maar vooral naar het strand, het eerste van Europa waar de burgers de zee als een ruimte van plezier en genot leerden ervaren.[101]

Een wezenlijke verbetering werd bereikt door de instelling van de trekschuiten.[l02] Door paarden over een jaagpad langs rechte kanalen getrokken, waren zij niet van de wind of van rivierverval afhankelijk. Ook waren ze betrekkelijk ongevoelig voor slechte weersomstan-

digheden, met uitzondering van ijsgang en aanhoudende vorst. Snel waren ze niet (7 tot 11 km per uur, afhankelijk van het type), maar regelmaat, frequentie en betrouwbaarheid waren de grote voordelen van deze veerdiensten. Overigens waren de trekschuiten uitsluitend bedoeld voor personen- en postvervoer, niet voor markt- of bulkgoederen. De eerste trekschuit startte in 1632 tussen Amsterdam en Haarlem, vijftien jaar later was het Hollandse netwerk van trekschuiten nagenoeg voltooid. Vanuit Rotterdam kon men tussen 5 en 19 uur bijvoorbeeld elk uur naar Delft, vanuit Delft zelfs elk half uur naar Den Haag. Rond 1650 waren in de Republiek vier trekvaartnetten, met respectievelijk Amsterdam-Haarlem-Utrecht, Den Haag-Delft, Leeuwarden en Groningen als middelpunt. In de jaren 1656 en 1657 werden de twee Hollandse netten met elkaar verbonden, alsmede de twee in de noordelijke gewesten. Vanaf dat moment beschikten de kustgewesten, van Gorcum tot Hoorn en van Workum tot Winschoten, over een dicht en fijnmazig netwerk van regelmatige verbindingen. De talloze veerkades in de Hollandse steden getuigen nog van de aanlegplaatsen van de beurtveren. Ook het landschap werd ingrijpend veranderd door de trek- of jaagpaden, die vaak tevens als een rudimentaire interstedelijke weg fungeerden. Ze maakten de rivieren en kanalen tot zichtbare verbindingswegen in het cultuurlandschap en drukten het stempel van de stedelijke samenleving nog krachtiger op het platteland. De trekvaart bracht er nieuwe vormen van exact, stedelijk tijdsbesef en had ingrijpende gevolgen voor de rust en de bereikbaarheid van het land (afb. p. 251).[103]

Trekvaarten in 1650

In de oostelijke en zuidelijke gewesten, waar bevaarbare waterwegen veel zeldzamer waren, bleef het vervoer per kar regel. Wagenverbindingen over onverharde wegen vereisten een nauwkeurige regeling van de spoorbreedte om de wagens niet te doen ontsporen. Die diepe sporen zorgden ook voor enig, zij het zeer matig comfort. Hessenkarren uit Duitsland die een afwijkende spoorbreedte hadden werden alleen op de zogenaamde hessenwegen toegelaten. In de winter waren de wegen gewoonlijk onbegaanbaar, evenals na hevige regenval. Het gevolg was een groeiend gebrek aan evenwicht tussen de sterk ontwikkelde infrastructuur in de kustprovincies, en een zwakke in de landgewesten.

De eerste trekschuiten hadden eenvoudig een tentzeil boven het dek. Vanaf 1648 kwam een groter type in de vaart, met een ruim voor 24 tot 30 personen en achterin een roef voor 7 tot 8 eersteklas passagiers. Reeds in 1632-34 vervoerde de trekschuit tussen Haarlem en Amsterdam maandelijks 10.000 passagiers in de winter, 20.000 in het voorjaar, 30.000 in de zomer.[104] Ondanks de dikke rookwalm waarvan de kajuit doortrokken was, bood de trekschuit veel meer reiscomfort dan de wagen: geen gehots en gebots, weinig lawaai, en dus mogelijkheid tot conversatie. Geen wonder dat veel opiniërende pamfletten hun debat in de trekschuit situeren (zie p. 223).[105] De trekschuit was een publieke ruimte waar gepraat en gediscussieerd kon worden over alle onderwerpen die de reizigers gemeenschappelijk hadden. Serieuze debatten waren er evengoed mogelijk als aangename conversatie of alledaagse prietpraat. Het was een neutrale ruimte, waar politieke en religieuze thema's vrij-

Trekvaarten in 1665

elijk door alle voor- en tegenstanders naar voren mochten worden gebracht zonder dat dit tot consequenties leidde. Maar omdat het ook een gesloten ruimte was waaruit men tijdens de reis niet kon ontsnappen, lag er een taboe op fysieke zowel als verbale agressie. Het debat kende beslist ongeschreven grenzen die niet mochten worden overschreden. Het was tenslotte bij uitstek de ruimte waar de middengroepen zich konden manifesteren. De trekschuit was te duur voor de armen en te gewoon voor de rijken. De aristocratie had haar eigen koetsen, regenten konden vaak van de stadsjachten profiteren. Buiten die uitersten trok de trekschuit een zeer gevarieerd publiek.[106]

Stedelijk zelfbewustzijn en stadscultuur

Onder invloed van de middelpuntvliedende krachten die vorm gaven aan de politieke structuur van de Republiek ontwikkelden de steden een sterk identiteitsbesef. Nauwelijks door de gewestelijke Staten gefrustreerd in hun verlangen naar een zo groot mogelijke mate van zelfbestuur, ontwikkelden ze een nieuw gevoel voor hun geschiedenis, als de grondslag van hun eigenheid. De Bataafse mythe die Hollands eigenheid fundeerde was bovenal een gewestelijke mythe, met bijna etnische trekken. Ook de middeleeuwse geschiedenis behield in Holland een sterk gewestelijk accent.[107] Juist in het jaar 1650 publiceerde de Leidse geleerde Petrus Scriverius (1576-1660), die met zijn *Oudt-Batavien nu ghenaemt Hollandt* (1606) eerder een krachtige pro-Hollandse interpretatie van het Bataafs oorsprongsverhaal had geschreven, een herziene versie van zijn geschiedenis van de graven van Holland van Dirk I tot Filips II, de *Principes Hollandiae, et Westfrisiae* (Haarlem, 1650), monumentaal uitgegeven en vorstelijk geïllustreerd.[108] Voor Scriverius waren de Hollandse graven met hun gewest de natuurlijke opvolgers van het Bataafse volk. Ook de landgewesten koesterden hun provinciale geschiedenis. Verscheidene onderhielden een officiële geschiedschrijver. Die van het gewest Gelre, Johannes Isacius Pontanus, publiceerde in 1639 de *Historia Gelrica* (Harderwijk, 1639), waarvan in 1653 een bewerking in het Nederlands verscheen door Arend van Slichtenhorst, *XIV boeken van de Geldersse geschiedenissen* (Arnhem, 1653).[109]

.....

Nijmegen, stad der Bataven

Tegenover Hollands pretentie het kernland van de oude Bataven te zijn, betoogde de Nijmeegse predikant Johannes Smetius sr. in *Oppidum Batavorum, seu Noviomagum* (1644) dat Nijmegen op de plaats van het Oppidum Batavorum uit de Romeinse tijd lag, dus de oudste stad van Nederland was en de vaderstad van alle Bataven.[110] Smetius verzamelde de Bataafse en Romeinse oudheden die in en rond Nijmegen werden opgegraven, liet ze aan bezoekers zien en gebruikte ze als bouwstenen voor een cultuurpolitiek betoog met een dubbele strekking, religieus zowel als politiek.[111] Volgens Smetius hadden de Bataven geen beelden vereerd. Ze beleden dus een zuiverder godsdienst dan de katholieken (en de remonstranten) uit zijn tijd. Hij besloot daaruit dat de rechtzinnige gereformeerden, de contraremonstranten, hun rechtmatige opvolgers waren. In Nijmegen, waar nog steeds een grote katholieke minderheid

was, was die conclusie koren op de molen van de magistraat. Voor de identificatie van Nijmegen met het Oppidum

> Batavorum voert Smetius negen bewijzen aan. Naast de etymologie (Batavia=Betuwe, Noviomagum=Nijmegen), de landschappelijke ligging van de bewuste plaatsen in de oudheid, de opgegraven oudheden, en de duurzame functie van Nijmegen als hoofdstad vallen dan vooral enkele argumenten van sociale en culturele aard op: de vrijheidszin en de moed van de Nijmeegse burgers, het democratisch karakter van de stedelijke instellingen (met name het gericht, de gezworen gemeente, de broederschappen), en - sluitend bewijs - de continuïteit van de zeden en de onstoffelijke deugden. De burgers van Nijmegen zijn 'merendeels hoogmoedig en standvastig in het onderhouden van hun oude gebruiken en gewoonten: nergens zal men duidelijker tekenen van de oude Batavieren in de zeden vinden'.[112]
> .....

Tegen de achtergrond van de politieke ideologie van het stedelijk republicanisme, speelden de landsteden veeleer met het model en de mythe van de *stadstaat*.[113] Ze beriepen zich daarbij op hun stadsrecht, bestuursinrichting en wetgeving (handvest, keuren, ordonnanties), op de krachtige positie die ze in het verleden tegenover de landsheer hadden ingenomen, en op een vanouds sterk lokaal georiënteerd natiebesef. Ze voelden zich een microkosmos, bevorderden de stedelijke corporaties die het lokale groepsbesef versterkten (van schutterij en gilde tot broederschap en muziekcollege), en verbeeldden die ambities in historische modellen van de autonome stadstaat: de Hanzestad, de vrije Rijksstad. Vooral het Hanzeverleden werd in het zelfbeeld van die steden breed uitgemeten. Dat was immers een alternatief samenwerkingsverband op vrijwillige basis, dat de steden niet alleen in een internationale cultuur had verankerd maar hun ook de ruimte gaf om de landsheer (en nu de Staten) het hoofd te bieden. Ook symbolisch werd de illusie van de stadstaat waar mogelijk hooggehouden, bijvoorbeeld met het regale privilege van eigen muntslag of met keizerlijke emblemen die, zoals in Nijmegen, Deventer en Groningen de (veelal rijkelijk fictieve) aanspraak op de status van vrije rijksstad moesten ondersteunen.[114]

De stad cultiveerde zorgvuldig haar eigen symboliek en ritueel, waardoor haar identiteit zinnebeeldig werd uitgedragen: het stadswapen met het devies of de wapenspreuk, soms ook de stedelijke strijdkreet, de stadssleutels, het groot- en kleinzegel, de stedelijke kleuren. De steden vierden historische gebeurtenissen die boven alle verdeeldheid uit de identiteit van de stedelijke burgerij fundeerden, zoals de inname van Damiate (1219) te Haarlem of het Ontzet van 1574 te Leiden, elders een legendarische oorsprong of de stichting door machtige heren. Elke stad drukte - letterlijk - haar stempel op tal van voorwerpen: de kussens van de magistraatsleden, de herenbank in de kerk, de kledij van de stadsambtenaren, bodetassen en -bussen, panderstaven en drinkbekers. Het stedelijk ceremonieel kreeg vorm in jaarlijkse maaltijden, optochten en cortèges, een plechtige begrafenisstoet of langdurig klokgelui bij het overlijden van regenten of verdienstelijke personen.[115] Stadspoorten en openbare gebouwen werden voorzien van het stadswapen, soms zo wanstaltig groot dat het gebouw meer de aanleiding voor de manifestatie van stedelijke trots leek dan omgekeerd. Het stedelijk mecenaat uitte zich in opdrachten voor boeken, kaarten of globes, in de financiering van een kerkorgel en een klokkenspel, in de verfraaiing van publieke ruimtes en overheidsgebouwen. De stad droeg haar zelfbewustzijn uit, propageerde zichzelf en markeerde haar invloedssfeer door schenkingen, opschriften en stedelijk ceremonieel. Een pro-

baat middel om de stad bij iedereen in gedachten te houden was de stichting van gekleurde kerkramen in andere steden en dorpen (zie p. 504). Haarlemse ramen voorzien van de episode van Damiate tijdens de Kruistochten, die de moed, krijgslust en intelligentie van de Haarlemse burgers verbeeldt, werden bijvoorbeeld geschonken aan de kerken van Gouda, Edam, Bloemendaal, Schermerhorn (1642) en De Rijp (1655).[116]

In alle steden van de Republiek bracht de magistraat het stedelijk zelfbewustzijn en de wens om in alle noden van de stadsgemeenschap te voorzien heel uitdrukkelijk tot uiting door te investeren in publieke instellingen en gebouwen (zie p. 484). Het nieuwe stadhuis van Amsterdam is daarvan het belangrijkste voorbeeld, maar ook stadspoorten werden vernieuwd en vooral vanaf de jaren 1630 verrezen alom in de Republiek openbare faciliteitsgebouwen zoals hallen, beurzen en waaggebouwen naast openbare of semi-publieke zorginstellingen zoals wees-, gast- en proveniershuizen, oudeman- en oudevrouwenhuizen. De instellingen voor sociale zorg vormden in feite een van de meest kenmerkende aspecten van de stedelijke cultuur in de Republiek. Buitenlanders keken er hoog tegenop. Zorg voor de minder bedeelden en verlangen om ledigheid en dus criminaliteit tegen te gaan gingen hier hand in hand. Beide spraken van een geordende, zorgzame samenleving op menselijke maat, waarin de maatschappelijke verschillen door onderhandeling en arbeid, veelmeer dan door bevel en straf, tot werkbare verhoudingen werden teruggebracht. De stedelijke trots wordt zo begrijpelijker. Heel in het bijzonder was dat het geval met Amsterdam dat rond 1650 onbetwist de ‘kroon van Europe’ droeg (Vondel). Het was niet alleen een *selfmade* stad, het was en bleef ook een stad zonder heer, knechtschap of dienstbaarheid, ondanks de lippendienst die Amsterdam aan het prestige van de keizerskroon bewees. Het was het model van een stadstaat, van alles voorzien en zichzelf genoeg. Met dat stedelijk zelfbewustzijn maakte het school. Amsterdam werd er in de noordelijke gewesten niet alleen om gevreesd maar ook bewonderd en - in de mate van het mogelijke - nagevolgd.

Voor het welzijn van de stadsgemeenschap investeerden steden ook in cultuur. Uiteraard in religieuze cultuur, aangezien religie de hoofdvorm van publieke cultuur was en de kerk de belangrijkste normgevende instantie in de samenleving. De stedelijke overheid had alle belang bij een goed geordend kerkelijk leven. Tegen het einde van de Tachtigjarige Oorlog, toen de Republiek vaste vorm had gekregen en de gereformeerde kerk nieuwe kansen zag, brak dan ook een ware bouwgolf van kerken los (zie p. 484). Maar de stad investeerde evengoed in profane cultuurproductie. Zo was de Amsterdamse Schouwburg, die op 3 januari 1638 met Vondels ‘Gijsbrecht van Aemstel’ werd geopend, de eerste openbare, door een stedelijke overheid in het leven geroepen toneelinstelling van Europa.[117] De Schouwburg bood aan een breed middenklassenpubliek stof voor discussie en voor meningsvorming over eigentijdse problemen (zie p. 559). Nog andere ontmoetingsplaatsen boden aan brede lagen van de burgerij gelegenheid voor uitwisseling en discussie, vertier en vermaak, en daarmee aan de vorming van een burgerlijke levensstijl: de stadsherberg of het wijnhuis, de gildenhuizen en de doelen, muziekuitvoeringen en orgelconcerten in zalen of kerken, openbare ontledingen in de snijkamer (het anatomisch theater), spel op de maliebaan (een soort golf) of de kaatsbaan (de voorloper van tennis).[118] Men kon wandelen op de wallen of in de botanische tuin. Rembrandt heeft in zijn tekeningen en etsen zijn wandelroutes vastgelegd langs de Amstel, over de dijken naar Diemen, langs de Overtoom naar Sloten, over de Spaarndammerdijk naar Bloemendaal, of langs Kostverloren tot aan Ouderkerk aan de Amstel.[119]

Zowel in Holland als daarbuiten leidde de lokale trots rond 1650 tot een hoogtij voor de stadsgeschiedenis.[120] Ditmaal niet in het geleerdenlatijn van het oude genre van de stedenlof *(laus urbium)*, maar in het Nederlands, en ruim voorzien van illustraties die de heerlijkheden van de stad moesten verbeelden. Kronieken, lofdichten en beschrijvingen, soms opgetuigd met lijsten stadsbestuurders en grote mannen, verschenen voor tal van steden, bijvoorbeeld voor Haarlem (Th. Schrevelius 1647), Groningen (B. Alting 1650), Deventer (Jacob Revius 1651) en Gorcum (A. Kemp 1656). Van Amsterdam verschenen in 1662-64 maar liefst drie beschrijvingen tegelijk (M. Fokkens 1662, O. Dapper 1663, Ph. von Zesen 1664). Ook ingenieur Jan Adriaansz. Leeghwater vlocht een stuk geschiedschrijving door zijn technisch werk, en schreef een kroniek van zijn geboorteplaats De Rijp en het naburige Graft (1649). Jacob van Oudenhoven, predikant te Nieuw-Lekkerland, specialiseerde zich zelfs in het genre en produceerde achtereenvolgens stadsgeschiedenissen van 's-Hertogenbosch (1649), Heusden (1650), Dordrecht (1666) en Haarlem (1668). De Zaanse boekverkoper Hendrik Jacobsz. Soet of Soeteboom excelleerde in de compilatie van *Oudheden* en *Arcadia* over de steden en dorpen in de Zaanstreek (1640, 1658), Waterland (1660) en West-Friesland (rond de legendarische hoofdstad Vroonen, 1661), en over Stavoren (1647). Rond 1650 bestaat duidelijk een markt voor zulk werk bij de middenklassen die niet in het Latijn zijn geschoold of eenvoudig smaak hebben gekregen in lectuur in hun moedertaal. Nu de oorlog voorbij is en de vraag van de identiteit van het land zich stelt, zoekt een breed, gecultiveerd publiek vastigheid in de lokale geschiedenis.

Stad en schriftcultuur

De stadscultuur steunde voor een belangrijk deel op het stedelijk geheugen: de herkenbaarheid van de stedelijke symboliek, de toegankelijkheid van de afspraken uit het verleden, de publicatie van handvesten en privileges, keuren en ordonnanties, het publiek debat via mondelinge, geschreven of gedrukte vormen van communicatie, de stedelijke kalender van keur- en feestdagen, markten en kermissen, dagen en uren van aankomst of vertrek van beurtveren en postdiensten, het ceremonieel bij de ontvangst van hoge gasten zoals de stadhouder of buitenlandse vorsten, maar ook het alledaagse stedelijk ritueel. Dat geheugen werd in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer verschriftelijkt. Allerlei zaken die vroeger tot de mondelinge cultuur behoorden werden nu opgeschreven; wat vroeger geschreven bleef, zoals de stedelijke keuren en ordonnanties, convocaties en formulieren, werd nu steeds vaker gedrukt, zodat het in een gestandaardiseerde vorm kon worden verspreid en ter kennis werd gebracht van bredere lagen van de bevolking. De protestantse kerken met hun woord- en zangcultuur waren krachtige verspreiders van het schrift. In de Alblasserwaard moet al in de zeventiende eeuw in twee op de vijf huishoudens een kerkboek aanwezig zijn geweest.[121] Ook onder de katholieken werden in de zeventiende eeuw op steeds groter schaal gebedenboeken, prentjes en andere gedrukte teksten verspreid.

Vormen van lectuur die in groten getale voor alle sociale groepen werden gedrukt waren schoolboeken, zangbundels, populaire verhaallectuur, pamfletten en almanakken (zie p. 262). De ‘bewaarkans’ van zulke gebruikslectuur, die niet werd ingebonden maar eenvoudig ingenaaid, was gering. Beduimeld, beschreven en gescheurd werden ze na gebruik weggegooid. Zowel de productie als de gebruiksvormen ervan onttrekken zich thans grotendeels

aan onze waarneming.[122] Samen met het gebruik van pen en papier voor brieven, notities, bedrijfsadministratie of huishouden, waarvan ons nog veel minder bewaard is, vormen ze desondanks de grondslag van de verschriftelijking die rond 1650 het dagelijks openbaar en persoonlijk leven in alle steden van de Republiek was gaan bepalen. De archieven laten ons voor inzicht in de voortgang van de schriftcultuur in de steek. Zij bewaren vooral de sporen van het beleid en vormen daardoor slechts een zeer selectieve vorm van geheugen van het verleden. Zo is van de duizenden convocatiebriefjes die in de loop van de eeuwen voor de vergaderingen van de vroedschap van Rotterdam zijn rondgebracht slechts één exemplaar bewaard gebleven, en dan nog oningevuld.[123]

Het zou echter verkeerd zijn zich de stedelijke samenleving rond 1650 als een nog weinig geordend bestel voor te stellen dat vooral op mondelinge communicatie dreef en daarom ook weinig betrouwbaar was. Integendeel, ook al werkte de magistraat op het stadhuis zelf met hooguit een paar secretarissen en klerken, op alle terreinen van het maatschappelijk leven werd veel en druk geregistreerd, gecontroleerd en zonodig gecorrigeerd. De stadspoorten, de kraan aan de haven, de waag, de markten, de inningskantoren van de belastingen, rechten en accijnzen, het stadhuis met zijn secretarie of kanselarij, de hoofdwacht of corps de garde (de 'kortegaard', het politiebureau of kantoor van de schout) en de kerkgebouwen van de verschillende gezindten met hun ouderlingen, diakenen en wijkmeesters waren evenzoveel meetpunten van het maatschappelijk verkeer, van geboorte, huwelijk en dood, identiteit en communicatie, handel en reisverkeer, doen en laten. Ook de vroegmoderne reiziger liep, naast zijn reisgids en een bundeltje aanbevelingsbrieven, met een zak vol officiële papieren rond. Fraude en persoonsverwisseling waren gemakkelijker dan thans maar werden streng vervolgd. Reisverslagen vertellen ons nu nog hoe men in het buitenland in bijna elke grote stad een nieuw paspoort of vrijgeleide moest bemachtigen - in oorlogstijd of in landen met een andere religie vaak een heksentoer. Het was van groot belang daar voor de paperassen en het geldverkeer een kolonie van landgenoten aan te treffen, zoals die in bijna alle grote handelssteden rond de Noord- en de Oostzee, de Atlantische Oceaan of de Middellandse Zee bestonden; een consul of agent, zoals de Republiek die na de Vrede van Munster meer of minder permanent in veel Europese havensteden onderhield; een broederschap of 'natie' van landgenoten zoals in de universiteitssteden; een pelgrimshospitaal of een kunstenaarsgroep zoals de 'bentveughels', beide in Rome.

Notarissen maakten akten op over alle mogelijke aspecten van het maatschappelijk leven. Niet alleen voor koop of huur van roerende en onroerende goederen, of geschillen daarover, voor scheepsbevrachtingen, testamenten en boedelinventarissen ging men naar de notaris, maar ook om de roddel of een scheldwoord uit het dagelijks verkeer vast te leggen, een bijgelegde burenruzie te oorkonden of zelfs een uitzonderlijke gebeurtenis te documenteren. Zo liet blokmaker (katrolmaker) Jan Willemsz. Walraven ten overstaan van notaris Derck Meesters aan de Leuvehaven te Rotterdam registreren dat hij bij het kloven van een boomstam binnenin het hout een natuurlijk merkteken in de vorm van een Maltezer kruis had ontdekt. Hij beschouwde dat als een 'wonderteken' en had al veel bezoekers over de vloer gehad om het stuk hout te bezichtigen (4 december 1668).[124] Ook de schepenen konden voor de verslaglegging worden ingeschakeld, als functionarissen van de '(vrij)willige rechtspraak'. Zij waren verantwoordelijk voor de publieke registratie in de landgewesten waar geen notarissen werkzaam waren. Die bijzondere omgang met het geschreven

woord, bemiddeld door specialisten van het schrift zoals notarissen en overheidsfunctionarissen, hangt zeker samen met de veranderende verhouding tussen de mondelinge overlevering (de orale cultuur) en de schriftcultuur, waarvan de Republiek in de zeventiende eeuw een Europese proeftuin was. Voor de advocaten is dat acculturatieproces fraai verbeeld in enkele schilderijen uit de eerste helft van die eeuw. Bijvoorbeeld het advocatenkantoor, door Pieter de Bloot (1601-1658), waarop de advocaat naar voren komt als degene die groot en klein, rijk en arm, hoog en laag inwijdt in de wereld van het alomtegenwoordige papier, de nieuwe schriftwereld van het openbaar bestuur.[125]

.....
Maassluis 1652: een genotuleerd visioen

Registratie door schepenen kon de aanspraak op waarachtigheid van een verhaal of op de betrouwbaarheid van een gebeurtenis verhogen. Zo verklaarden stuurman Ewout Andriesz. Brouwer en twee van zijn bootsgezellen op 27 januari 1652 voor schout en schepenen van Maassluis dat zij in de ochtend van vrijdag 22 december 1651 samen met heel het scheepsvolk omtrent het Witte Water, 12 mijl voor de Maasmonding, bij zonsopgang een luchtgezicht hadden gezien. Het gezicht - effect van het wolkenspel - vertoonde eerst een menigte voetvolk en ruiters die uit het Noorden kwamen, daarna een vloot schepen met de prinsenvlag, en ten slotte vanuit het zuidoosten een andere vloot die met de eerstgenoemde slag ging voeren; een groot galjoen zonk, maar een grote leeuw in het oostnoordoosten kon niet verjaagd worden.[126] Het visioen hing duidelijk samen met de spanningen die voorafgingen aan de Eerste Engelse Oorlog en het vergeefse gezantschap van Jacob Cats in december 1651, maar het sprak ook van de angst van de vissers die voor hun broodwinning van een veilige zee afhankelijk waren, en thans, drie jaar na de vrede, opnieuw met acute oorlogsdreiging werden geconfronteerd. Nu het luchtgezicht door het bevoegd gezag was geregistreerd, had het werkelijkheidswaarde in de publieke ruimte gekregen en waren hun angsten serieus genomen.
.....

De stedelijke orde

De stad werd in de vroegmoderne tijd in de allereerste plaats beschouwd als een publiekrechtelijke gemeenschap, een *corporatie* met een eigen statuut, rechten en plichten.[127] De stad was een geïnstitutionaliseerde, zichzelf besturende gemeenschap die opkwam voor de specifieke belangen van haar leden. Voor het bestuur van die microsamenleving en voor haar rol daarbuiten had ze bepaalde rechten en een zekere autonomie verworven. De stad was in beginsel geen hiërarchisch geordende ruimte maar een gesegmenteerde, als het ware geschubde samenleving, waarin de verschillende, elkaar over en weer overlappende sociale groepen macht verwierven door onderhandeling met elkaar. Het stadsbestuur werd ook zelf immers gekozen, en hing altijd af van de een of andere vorm van overeenkomst met rivalen.

Ook het oligarchiseringsproces van de bestuurselites, dat in 1650 naar gelang van de stad al meer of minder sterk gevorderd was, gaf die elites geen vrijbrief voor handelen

naar eigen goeddunken. De middengroepen, in allerlei institutionele verbanden verenigd (de gezworen gemeente, de gilden, de vendels of schutterijen, de gebuurten, broederschappen, allerlei vormen van vrije vereniging), bleven inspraak eisen of lieten in alle geval luidkeels hun mening horen. Ze stuurden rekesten naar de magistraat en beriepen zich op hun 'rechten'. De instituties, facties, verenigingen of corporaties van de burgerij vormden dus belangengroepen die rechten of voorrechten konden opeisen of afdwingen, en waarmee het stadsbestuur rekening moest houden.[128] De stad was een op consensus van alle belangengroepen gerichte samenleving, waarin collectieve waarden als broederschap, vriendschap, eendracht en harmonie de richting van het collectieve handelen bepaalden, idealiter althans moesten bepalen. Mede door de relatief geringe omvang ervan, maar ook door de manier waarop de onderlinge verbanden vorm kregen, was de stad een *face-to-face community* waarin persoonlijk krediet en reputatie, relaties en groepswaarden een cruciale rol speelden.

Groepsvorming en corporatieve ordening waren dan ook kenmerkend voor alle terreinen van het stedelijk leven. Ze maakten de sociale verhoudingen tot een vast, herkenbaar en bestendig referentiekader voor hun leden en waarborgden de sociale cohesie. Stedelingen dachten daarbij 'inclusief': al diegenen die volwaardig tot de stedelijke gemeenschap behoorden, mochten tot hun groep toetreden, terwijl ze terughoudend zoniet vijandig bleven tegenover buitenstaanders, immigranten of uitheemsen. Anderzijds domineerde binnen de corporaties gewoonlijk het samenbindende beginsel van burgerschap boven discriminerende beginselen als religie of herkomst: eenmaal burger, had men in beginsel ook alle rechten. In feite werden die rechten vaak beknot. Zo was het gewoonlijk aan gereformeerden voorbehouden regeringsambten te bekleden, en werd door gilden en andere corporaties nogal eens tegen de toelating van katholieken geageerd. Maar het gevecht dat de beginselen met de praktijk leverden werd van stad tot stad op een andere manier beslecht. In de meeste Hollandse steden leidden zulke onderhandelingen tot een vorm van feitelijke tolerantie en omgangsoecumene, in de steden van de landgewesten stonden de verhoudingen rond 1650 nog aanzienlijk meer op scherp. Juist omdat de stad en de corporaties die haar vormden zichzelf bestuurden, waren ze, ondanks een aantal gemeenschappelijke basiskenmerken en bestaansvoorwaarden, in feite van stad tot stad verschillend. De configuratie van al die elementen, de basis van de stedelijke identiteit, was evenmin in geen stad gelijk. De steden waren zich daar bijzonder goed van bewust en koesterden met veel overtuiging hun eigen stedelijke organisatievormen, sociale waarden, burgerlijke rituelen en politiek idioom.

De stad was zeker niet zonder meer een gemeenschap in de affectieve zin van het woord. Er is geen enkele reden om het gemeenschapsgevoel van de vroegmoderne stedelijke samenlevingen te idealiseren, of slachtoffer te worden van de conventies van de vroegmoderne retoriek. Er heersten soms grote, quasi-permanente spanningen tussen de sociale groepen in de steden, die op cruciale momenten van de geschiedenis tot ontlading konden komen. Veeleer ging het om een collectief identiteitsbesef, met de zekerheid tot een gemeenschap van op elkaar betrokken burgers te behoren die hun verknochtheid aan 'hun' stad gemeen hadden, welke sociale positie men verder ook innam. Dat besef vormde een wezenlijke troef in de strijd om te overleven. Ook in die zin werd de stad welbewust als 'stadstaat' verbeeld. Als politieke samenleving bood ze haar leden steun en geborgenheid, zocht conflicten te beheersen en streefde gemeenschappelijke voorspoed na, ongeacht de vormen van ongelijkheid die er konden bestaan. Wezenlijk voor die gemeenschap was het seculiere,

niet-religieuze beginsel van ‘orde’, dat wil zeggen de interne vrede, de eendracht van alle groeperingen en geledingen die de stad uitmaakten, in dienst van het algemeen welzijn.

Hoe egalitair de sociale cultuur van de Republiek in de ogen van buitenlandse waarnemers soms ook moge hebben geleken, ze was beslist nog niet gegrondvest in de idee van een persoonlijke gelijkheid van iedereen en van democratisch bestuur. Ondanks de gelijkheidsideologie van de kerken vormde niet het individu de kern van de samenleving maar de groep, de corporatie met haar voorrechten, privileges en handvesten, haar charters en brieven, haar groepsgebruiken en gewoonterecht. Persoonlijke, individuele vrijheid bestond voor zover de stedelijke corporatie niet in gevaar werd gebracht. Dat sommige groepen daarbij meer rechten hadden dan andere, sprak voor zich. De corporatieve orde was echter steeds een resultaat van het werk van onderop: de groepen die de samenleving vormden, moesten de orde waarborgen en in stand houden. Door alle verschillen heen moest de eendracht telkens weer bevochten worden. Groepsdebat, onderhandeling, conflictregulering, sociale controle en zelfbeheersing vormden daartoe de meest geëigende strategieën.

Coëxistentie en tolerantie

Het openbaar gezag lag in feite niet zozeer in de staat gegrondvest, als een absoluut beginsel, maar veelmeer in de aanspraken van de verschillende groepen, corporaties en facties die tezamen de gemeenschap uitmaakten. Conflicterende rechten en voorrechten werden dus met elkaar in overeenstemming gebracht door onderhandeling en waar mogelijk door inschikkelijkheid, conniventie (toelating), oogluiking en ‘tolerantie’. De onderhandelingsruimte die voor de regeling van hun onderlinge verhouding in een stad bestond, bepaalde de plaatselijke dialoog over de publieke orde. Per stad was de stedelijke eenheid meer of minder elastisch, naar gelang van de machtsverhoudingen tussen de sociale groepen, corporaties en politieke facties binnen de stad, en natuurlijk afhankelijk van de aard en omvang van de groepen die om enige ruimte voor hun eredienst vroegen. Op rooms-katholieken woog tijdens de oorlog bijvoorbeeld het odium van politieke onbetrouwbaarheid, dat hen als belangengroep minder gemakkelijk te accepteren maakte dan de geweldloze doopsgezinden of de overheidsgetrouwe lutheranen.

Hoe vanzelfsprekender de eendracht tussen uiteenlopende groeperingen in een stad, des te breder en guller kon de tolerantie er zijn. In steden van de landgewesten die onder de druk van de oorlog reeds in het begin van de zeventiende eeuw krachtig waren gereformeerd en waar de kerkenraad het oor van de magistraat had, zoals het rechtzinnig gereformeerde en fel antipapistische Deventer met zijn kleine katholieke, lutherse en doopsgezinde gemeenten, stelde het probleem van de tolerantie zich nu eenmaal heel anders dan in Utrecht, dat voor de helft katholiek was gebleven en waar de lutherse gemeente sterk groeide; in Haarlem, waar de bevolking over drie bijna gelijke confessies (gereformeerden, katholieken en menisten) was verdeeld; in een generaliteitsstad als Den Bosch, waar een reeds krachtig door de Contrareformatie geraakt katholicisme lijnrecht tegenover het in 1629 door de Staatse overwinnaar opgelegde protestantisme stond; of in Amsterdam, waar een doortastende kerkenraad niet kon verhinderen dat de magistraat er een politiek van relatieve godsdienstvrijheid jegens de meest verscheiden geloofsuitingen praktiseerde die

in overeenstemming was met de voorwaarden die hij noodzakelijk achtte voor de bloei van de 'koopstad' als stapelmarkt en wereldhaven, zijn beeld van stedelijke eendracht en zijn ideaal van de stadstaat. De schrijver van het pamflet *Den rechten Ommeganck vande Gevioleerde Stadt van Amsterdam* zei het in 1650 heel duidelijk: Nederland is een vrije republiek, 'in dewelke dat altijd een hoofdreligie wordt gestatueerd, en de andere gezindheden met tolerantie getolereerd'.[129]

In een later hoofdstuk zullen we de tolerantie in het godsdienstige kader situeren (zie p. 351). De coëxistentie was echter ook een vorm van interactie in de stedelijke ruimte. De minderheden zelf tastten overal af hoever ze konden gaan en ontwikkelden groepsstrategieën om hun identiteit te bewaren: door bijeenkomsten, conventikels, eredienst, broederschappen, door besmuikte deelname aan het stedelijk verenigingsleven, door familietradities hoog te houden, door de bron van de groepsidentiteit in het verleden te plaatsen, door studie in of relaties met het buitenland, door publicatie van gebedenboeken en groepsmartyrologia of verkoop van devotionalia. Door dat permanente onderhandelingsproces tussen de publieke orde en de minderheden kwam de grens van de gedoogpraktijk in elke stad anders te liggen. Voor de overheid lag zij echter steeds bij de subversie van de openbare orde. Wat dan precies onder die 'subversie' moest worden verstaan, daarover had elke magistraat een andere mening. Slechts politieke onbetrouwbaarheid? Of streefde de magistraat ook een sociale, ja een culturele en kerkelijke gelijkvormigheid na? Alleen wie God of de Drie-eenheid loochende en daarmee de grondslag van het christendom ondermijnde - zoals de socinianen, sommige sceptici, en even later volgelingen van Spinoza zoals Adriaan Koerbagh - hoefde nergens op clementie te rekenen.[130] Het verbod op officiële uitingen van katholieke eredienst verhinderde echter niet dat het debat tussen de aanhangers van de oude en die van de heersende kerk rond 1650 nog levendig bleef.

Daar waar de magistraat zich de gereformeerde kerkenraad met zijn theocratische ambities van het lijf wist te houden en zelf de marges van het gedoogbeleid in handen hield, kon het begrip 'publieke orde' ook ruimer worden geïnterpreteerd dan in de steden waar magistraat en kerkenraad nauw samenwerkten. Dat verklaart waarom de steden van de Republiek rond 1650 een uiterst verscheiden panorama van tolerantie en flexibiliteit te zien geven. In een - na het calvinistisch intermezzo van de jaren 1620 - in de ogen van buitenlandse bezoekers bijna extreem tolerant geworden stad als Amsterdam, konden in 1650 op de een of andere manier alle politieke richtingen en geestelijke stromingen een plaats vinden en waren alle etnische groepen, inclusief de niet-christenen, welkom. Daartegenover stonden - ook in Holland - steden als Leiden of Dordrecht waar de officiële tolerantie veel geringer was, al werd ook daar meestal wel een modus vivendi tussen conflicterende belangen gevonden. In de meeste steden van de andere gewesten, inclusief het in andere opzichten zo sterk op Holland gelijkende Zeeland, ging het religieus gedoogbeleid aanzienlijk minder ver. De gereformeerde kerk beheerste er de publieke ruimte en probeerde die met steun van de burgerij, door tussenkomst van politieke corporaties als de gezworen gemeente of van sociale corporaties als de gilden, voor zichzelf te monopoliseren.

Ook in andere landen van West-Europa bestonden vormen van religieuze tolerantie.[131] Hoewel intussen al fors uitgehold, garandeerde het Edict van Nantes (1598) de Franse protestanten nog steeds zekere vrijheden; in de Duitse landen werden in de loop van het confessionaliseringsproces nieuwe oplossingen van officiële coëxistentie voor de religieuze ver-

deeldheid uitgewerkt. In het hertogdom Kleef, aan de grens van de Republiek, bestond al geruime tijd een officiële, zij het beperkte vorm van religieuze coëxistentie. Dank zij het condominium van de Staten-Generaal en de bisschop van Luik konden ook in Maastricht twee kerken, de gereformeerde en de rooms-katholieke, legaal naast elkaar bestaan. Maar de Republiek werkte haar eigen oplossing uit in de vorm van een meer informele religieuze coëxistentie.[132] Die oplossing droeg het stempel van de pragmatiek maar steunde desondanks op een fundamenteel beginsel van de Unie van Utrecht, waarin de Republiek zich van de omringende landen, inclusief het confessioneel eveneens sterk verdeelde Engeland, onderscheidde, namelijk de principiële gewetensvrijheid. Dankzij die gewetensvrijheid was het voor de publieke kerk onmogelijk geworden om met de staat samen te vallen en bestond er ruimte voor andersdenkenden, al mochten die ook niet in het openbaar hun eredienst praktiseren. Ook binnen de gereformeerde kerk durfde geen polemist deze hoeksteen van de Unie te ondermijnen. Samen met de gevoeligheid voor politieke vrijheden en privileges, en de weigering van de overheid om het toezicht op het religieuze leven uitsluitend in handen van de kerkelijke overheid te leggen, vormde dat beginsel een geschikte voedingsbodem voor de empirische uitwerking van een brede modus vivendi, die op zijn beurt weer ruimte bood voor het filosofische tolerantiebegrip.

Aan het eind van de jaren 1620 hadden de remonstranten in hun strijd om erkenning een eerste aanzet gegeven tot een meer inhoudelijke vorm van religieuze tolerantie, met name de theoloog Simon Episcopius in zijn pamflet *Vrye Godes-dienst* (1627) en Hugo de Groot met zijn pleidooien voor een zeker irenisme.[133] Religieuze tolerantie was in 1650 voor de overheid nog geen ideologisch beginsel dat met wijsgerige argumenten werd onderbouwd, maar veeleer een kwestie van stedelijk beleid, gefundeerd op de noodzaak van burgerlijke orde en civiele eendracht, naast de erkenning dat de religieuze verscheidenheid een onontkoombaar gegeven was en de gewetensvrijheid een onaantastbaar goed. De tolerantiepolitiek van het midden van de zeventiende eeuw was dus vooral een bewust gedoogbeleid ten behoeve van de religieuze coëxistentie. De concrete vorm die ze kreeg had alles te maken met de lokale verhoudingen en met het beeld dat de overheid van de stad wilde geven. Ze vloeide voort uit de stedelijke of gewestelijke autonomie. Zulk gedoogbeleid sloot ferme beginselen niet uit maar stelde de eendracht van de gemeenschap hoger dan de waarheid van de beginselen, zo vaak die beginselen de stad onherroepelijk en fataal dreigden te verdelen. Politieke motieven werden dus niet langer bepaald door religieuze beginselen, de seculiere orde achtte zich in het vervolg autonoom.

Niet alles werd gedoogd. De burger moest van goede wil zijn en zich naar de openbare orde schikken. Het primaat van de sociale eenheid leidde tot een afwerende houding jegens welbewust marginaal gedrag.[134] Maar men was optimistisch over de kansen op verbetering. Jegens criminelen en werkonwilligen was positieve actie vereist, geen negatieve. Disciplinering veeleer dan straf. In 1651 publiceerde de Dordts-Rotterdamse geneesheer Daniël Jonctijs een geruchtmakend werk tegen de pijnbank, getiteld *De pynbank wedersproken en bematigt* (Rotterdam, 1651). Jonctijs pleitte daarin krachtig voor matiging van het gebruik van de gerechtelijke tortuur, en voegde er een pleidooi aan toe voor de inrichting van een gewestelijk tuchthuis waarin dieven en booswichten de nodige kansen op verbetering van hun leven werd geboden, terwijl luie nietsdoeners door gedwongen arbeid weer nuttige leden van de samenleving zouden worden. Dat geluid vormde een echo van de

ideeën uit Dirck Volkertsz. Coornherts *Boeven-tucht* (Amsterdam, 1587). Mede op diens initiatief werden in de Nederlanden vroeger dan elders de marginalen, bedelaars en boeven in het tuchthuis gestopt om maatschappelijk nuttig werk te verrichten en zichzelf zodoende discipline te leren: het Rasphuis voor de mannen, het Spinhuis voor de vrouwen, het Beterhuis voor de minder toerekeningsvatbaren of de ongewenste familieleden, het Dolhuis voor de geestelijk gestoorden.

In feite was de afgedwongen arbeid economisch tamelijk zinloos. Maar door preventief op te treden en door te straffen tegen de achtergrond van het maatschappelijk nut, met arbeid als sociale kernwaarde, speelde het strafrechtelijk beleid in op een harmonieus samenlevingsbeeld waarbij iedereen, inclusief de marginalen, zijn plaats kon vinden in een organisch ingerichte samenleving. Die samenleving reikte echter niet boven de grenzen van de stad uit. De tuchthuizen bleven dan ook lange tijd een lokaal initiatief, al werd juist rond 1650 door de Staten van Holland over de mogelijkheid van een provinciale inrichting gedebatteerd. In dat licht moet ongetwijfeld Jonctijs' pleidooi worden gezien. De samenleving begon rond het midden van de eeuw aan een proces van schaalvergroting.

Burgerschap

De stedelijke samenleving steunde op de ideologie van het burgerschap. De gemeenschap van burgers kreeg langs twee lijnen vorm.[135] De sociale beeldvorming bracht een *verticale* gelaagdheid tussen verschillende groepen inwoners van de stad tot stand. Het corporatieve systeem dat het verenigingsleven van de vroegmoderne stad beheerste bracht een aantal meer *horizontale* vormen van samenleven, samenwerken en samenzijn: gebuurten en wijken, gilden en schutterijen, verenigingen en broederschappen. Het ‘lokale particularisme’ is wel de meest kenmerkende trek van de vroegmoderne Republiek genoemd. Vanuit huidig centralistisch staatsbesef krijgt die term gemakkelijk een negatieve connotatie - maar dat gold zeker niet voor de zeventiende eeuw. De lokale ruimte, de stad of het dorp, was het referentiekader van alle lagen van de bevolking, niet alleen voor de onderklassen, maar ook voor de burgerij en de stedelijke regenten. In de burgerschapsideologie die vanaf de jaren 1640 werd geformuleerd, was het welzijn van de stad niet langer een vrucht die de overigens passieve burgers door manhaftige en vrome regenten in de schoot werd geworpen, zoals de humanistische stadsretoriek dat wilde, maar het praktische resultaat van de concrete zorg van actieve burgers voor hun eigenbelang in een stadsgemenebest dat van de juiste politieke instellingen was voorzien.[136] Dit ‘stedelijk republicanisme’ was de werkvloer waarop de staat vorm kreeg.[137] Niet dat de lokale bevolking niet verder dan de stadsmuren keek. Integendeel, voor een belangrijk deel was ze van elders afkomstig en de mobiliteit was vermoedelijk veel groter dan wij vaak denken. Maar de groepsidentiteit werd in de allereerste plaats in de lokale ruimte gezocht, eerst daarna in het gewest en de staat. De staat kon goed functioneren omdat de Republiek een voortreffelijk communicatienetwerk had en een bestuursstructuur die per saldo een zeer groot aantal mensen bij het bestuur van stad, gewest en land betrok. Maar tegelijk werd op allerlei niveaus het lokale patriottisme bevorderd.

De openbare orde vorm kreeg in de vroegmoderne stad vorm door twee beginselen van ordening: het corporatieve beginsel van *burgerschap* en het symbolische beginsel van *eer*.

Beide beginselen vormden de grondslag voor iemands publieke identiteit. Ze brachten mee dat iemand actief deel kon uitmaken van de lokale gemeenschap. Het eerste betrok hem of haar via een reeks rechten (solidariteit) en plichten (loyaliteit) bij de gemeenschap. Het tweede gaf hem in die gesegmenteerde en in vele opzichten ook gelaagde samenleving een gevoel van eigenwaarde en respect, ongeacht zijn materiële of sociale positie. Burgerschap (ook wel poorterschap genoemd) betekende in wezen het recht op inspraak bij stedelijke aangelegenheden, inclusief bestuur en rechtspraak. Burgerschap gaf iemand bestaansrecht in de stad, eergevoel gaf hem de mogelijkheid het hoofd fier op de schouders te houden. De stad zelf werd gezien als een ruimte van vrijheid, waaraan de burgers door hun poorterschap aandeel kregen. Terwijl stemrecht op het platteland altijd was gebonden aan grondbezit (de 'eigenerfden'), was burgerschap verbonden met de persoon en deed bezit er niet echt toe, ook al werd het bezit van een huis of erf wel een waarborg voor goed burgerschap geacht. Naast de binnenpoorters in de stad waren er overigens buitenpoorters, die in het rechtsgebied van de stad (het schependom) buiten de wallen of muren woonden.

Burgerschap gaf aan burgers en hun gezin voorrechten boven niet-burgers maar bracht ook plichten mee.[138] Het schiep een 'binnen' en een 'buiten', en maakte zelfs binnen de stad onderscheid tussen inboorlingen en vreemdelingen (uitheemsen). De burger was verplicht zich ter beschikking van de stadsverdediging te houden door deelname aan de schutterij of een burgercompagnie. Burgers moesten in beginsel in de stad wonen, ze moesten er 'vuur en rook houden, tocht en wacht doen'.[139] Het belangrijkste voorrecht van de burger was wel dat hij zich als gildenbroeder in een stedelijk gilde kon laten opnemen om als ambachtsmeester of winkelier in de stad een ambacht of nering uit te oefenen. Daarnaast kon alleen de burger stedelijke functies of regeringsambten (politieke ambten) verwerven. Bij ziekte of overlijden kon zijn gezin aanspraak maken op de voorzieningen van de stad voor armen en wezen, zoals het stedelijk gasthuis of het burgerweeshuis, naast die van het gilde, en hoefde het niet onmiddelijk bij de diaconie aan te kloppen, waar de zorg gewoonlijk tot het bestaansminimum gereduceerd bleef.

Het burgerschap was erfelijk zolang men de kwaliteit van poorter in de stad behield en niet naar elders vertrok. Maar het bracht ook plichten mee, met name op het gebied van de stadsverdediging en de wacht. Juist die plichten, en de kosten verbonden aan de burgereed, legden een ondergrens. Alleen voor wie zich in een gilde wilde laten inschrijven of een stadsambt wilde verwerven, was investering in het burgerschap lonend. Dat gold dus vooral voor de elite en de middenstand. Immigranten uit de onderklasse bleven, uitzonderingen daargelaten, van het burgerschap verstoken - van de plichten, maar ook van de rechten, met name van het recht om in de officiële manifestaties van de burgerij te participeren, en van het stemrecht voor vertegenwoordigende organen. Wie geen burger was, bleef politiek monddood. Elke stad had dus minstens twee categorieën bewoners: volwaardige poorters of burgers, die hun burgerrecht door geboorte dan wel koop hadden verworven, en gewone ingezetenen, inwoners zonder burgerrecht dan wel immigranten. Laatstgenoemden waren in zekere zin tweederangsburgers, ook al konden zij hier en daar ook wel voor burgerplichten worden opgeroepen.[140]

Burgerschap kon op verschillende wijze worden verworven: bij geboorte uit poorters, door huwelijk met een poorter of poorteres, door koop (wanneer men zich metterdaad in de stad vestigde, als man of vrouw van eer en goede zeden bekend stond en niet armlastig

was), en ook wel door schenking, wanneer de magistraat dit voor de stad eervol of nuttig achtte. Dat laatste gold vooral de predikanten die van buiten kwamen en de vluchtelingen om geloofsredenen - niet alleen de gereformeerden, maar bij gelegenheid ook wel lutheranen of doopsgezinden uit het buitenland. De magistraat bedreef met de burgerschapsverlening nogal eens een vorm van economische politiek ten gunste van de stad. Hoewel men in de burgerboeken gewoonlijk de naam van de man aantreft, als hoofd van het huishouden, was burgerschap in beginsel sekseneutraal. De nieuwe burger moest de poortereed afleggen en eventueel een bepaald bedrag betalen, vaak ook een wapen voor de verdediging van de stad bekostigen; daarna werd men ingeschreven in het poorter- of burgerboek. Voor doopsgezinden, die de eed en het dragen van wapens afwezen, bestonden alternatieve formules.

Men kon het poorterschap ook verliezen, hetzij door definitief vertrek en inpoortering elders, hetzij door gedwongen ontburgering. In de beeldvorming over de Republiek neemt de tolerantie jegens andersdenkende burgers vanouds een centrale plaats in. De Noord-Nederlandse magistraten zouden op grote schaal burgers hebben toegelaten die niet tot de heersende kerk behoorden. Toch moet hier - zoals op alle terreinen van het leven in de Republiek - nauwkeurig onderscheid worden gemaakt tussen de verschillende steden en gewesten.[141] Hoewel ook tussen de Hollandse steden grote verschillen bestonden, waren ze in het algemeen beduidend coulanter jegens rooms-katholieken en dissidente protestanten. In verschillende steden van de landgewesten kwam het daarentegen al spoedig tot een restrictief toelatingsbeleid. Katholieke burgers, geboren in de stad, werden nooit lastiggevallen, maar ten aanzien van nieuwe poorters bleef men uiterst waakzaam.[142] Het initiatief lijkt daarbij veelal te zijn uitgegaan van de middengroepen, de gezworen gemeente, de gilden en de kerkenraad, niet van de magistraat zelf.

In Deventer werd bijvoorbeeld al in 1623 van nieuwe burgers geëist dat ze het ware gereformeerde geloof beleden. Katholieken werden daar toen niet meer als nieuwe burger toegelaten. Smid Herman Berents werd er in 1646 als cryptokatholiek ontburgerd; hij moest zijn smidse sluiten en de stad verlaten. De katholieke geschut- en klokkengieter François Hemony, die zich uit Lotharingen in Zutphen vestigde voordat hij naar Amsterdam verhuisde, kreeg het Zutphens burgerrecht pas in 1647, na zeven jaar verblijf in de stad, als beloning omdat hij zijn eerste klokkenspel naar volle tevredenheid van de magistraat had afgeleverd. Ook in Den Bosch, Utrecht en Nijmegen werd rond 1650 besloten katholieken geen burgerrecht meer te verlenen. In Nijmegen waren het de gemeenslieden die de magistraat in maart 1643 om maatregelen tegen de papisten vroegen. Na een petitie van de kerkenraad in 1650 bracht de magistraat in herinnering dat al in 1623 was bepaald dat personen van buiten die de paapse superstitiën waren toegedaan het burgerschap niet konden verwerven. Ook de gilden werden nu aangepakt. Een geboren burger werd uit zijn gilde gestoten, zes ambachtslieden die na hun toelating als burger weer katholiek waren geworden, werden wegens hun geloofsafval ontburgerd. Nog in 1656 bepaalde de Nijmeegse raad dat kinderen van nieuwe burgers het burgerschap zouden verliezen als ze niet gereformeerd bleven.[143] Niet alle inwoners waren dus voor de magistraat en de burgerij gelijk. Daar waar de vroedschap, dus de plaatselijke elite, het voor het zeggen had, zoals in Holland, was het beleid minder restrictief dan in de landsteden waar de middengroepen een grotere inbreng in het stedelijk beleid hadden.

Eer

Het tweede beginsel van de openbare orde in de stad was de eer.[144] Dat was een louter symbolisch goed, maar het was er niet minder wezenlijk om. Eer kunnen we definiëren als iemands reputatie, als zijn of haar goede naam in de ogen van anderen. Het is iemands aanspraak op trots, op rang en stand, en tegelijk de erkenning van het goed recht van die aanspraak. Eer is dus vooral een zaak van waarneming en toeschrijving door anderen. Zolang men eervol was en zijn eer behield, kon men aanspraak maken op een eigen plaats in de samenleving, ongeacht de wandaden die men objectief gezien misschien had bedreven. Alleen 'eerlijke' (als eervol bekende) personen konden overheidsambten bekleden. Veel van het handelen van vroegmoderne burgers draaide dan ook om het hooghouden, bewaren, tonen of herstellen van eer. Veroordeling voor een misdaad kon bijvoorbeeld een praktische en juridische consequentie voor iemands eer hebben: men verloor zijn eer, werd 'eerloos', en boette gewoonlijk ook zijn burgerrechten erbij in. Niet alleen de officiële verklaring van de rechterlijke macht bracht zulk eerverlies teweeg, vooral de onterende rituelen die met de veroordeling en strafvoltrekking gepaard gingen deden iemand in het openbaar zijn of haar eer verliezen: tepronkstelling aan de kaak, onterende verminking van ledematen, of als schandelijk beschouwde vormen van terechtstelling (het rad, vierendeling) waren evenzoveel zichtbare vormen van verlies van eer door schending van de integriteit van het lichaam en van de persoon.

Het betonen van de 'laatste eer' aan een overledene werd zo wezenlijk geacht dat ook de armsten probeerden dat eerbetoon hoe dan ook veilig te stellen en te vermijden dat ze van de armen ('pro Deo') zouden worden begraven: begrafeniskassen, gilde, broederschap, familie en buurt werden daarop aangesproken. Een 'eerlijke begrafenis' vereiste de aanwezigheid van verwanten, buren en gildenbroeders, die van de eer van de dode konden getuigen. In uitzonderlijke gevallen ging eerverlies nog verder: wanneer een terechtgestelde aan de galg bleef hangen en hem een publieke begrafenis werd ontzegd, wanneer zijn lichaamsdelen aan de vier hoeken van de stad of bij de stadspoorten werden tentoongesteld als waarschuwing voor de gevolgen van misdaad, of wanneer, zoals bij zelfmoord, begrafenis op het eerbare deel van het kerkhof, in een eigen graf, werd geweigerd.

Omdat eer in de eerste plaats aan de persoon gebonden was, hing ze sterk af van het openbaar gedrag. Men moest zich vóór alles eervol gedragen. Zo niet, dan verloor men niet alleen zijn eer maar ook, omdat eer bovenal een maatschappelijk goed is, zijn 'sociaal kapitaal', met het risico van economische gevolgen. Ook de werking van de kerkelijke tucht berustte voor een belangrijk deel op het beginsel van behoud van eer en goede naam. Wie in de ogen van de kerkenraad iets had misdaan, kreeg gewoonlijk meermaals de kans zijn of haar leven te beteren, alvorens men ertoe overging de boosdoener anoniem in een kerkdienst aan de kaak te stellen. Pas in allerlaatste instantie werden wandaad en schuldige met naam en toenaam bekend gemaakt en werd de boosdoener van het avondmaal geweerd. Die vorm van uitsluiting uit de gemeenschap werd als zo oneervol ervaren, dat bijna niemand het zover liet komen.[145] Ermee dreigen was gewoonlijk voldoende om correctie van de levenswandel of een minnelijke schikking te bereiken.

Veel kwesties van eer draaiden rond de seksualiteit.[146] Seksueel wangedrag leidde snel tot beschadiging van andermans eer, terwijl de beschadigde zich gedwongen zag zijn eer in

bescherming te nemen door hetzij voor de rechtbank, hetzij ten overstaan van getuigen uit de buurt in de tegenaanval te gaan. Dat zien we ook in de tuchtzaken die voor de kerkenraad kwamen: in de jaren 1641-50 behandelde die van Amsterdam gemiddeld een kleine 50 gevallen per jaar, waarvan ruim eenderde problemen rond de seksuele eerbaarheid betroffen, zoals voorechtelijke geslachtsgemeenschap of andere vormen van 'hoererij' (in feite vielen onder die term alle wanordelijkheden op seksueel gebied, van verkrachting tot overspel en bigamie). De kerkenraad bekommerde zich actief om de eerbaarheid van de ongehuwde zwangere vrouw, preste de aangewezen vader tot een huwelijk om de eer van de vrouw te redden, en zag erop toe dat trouwbeloften werden nagekomen of dat de vrouw op andere wijze publieke schande werd bespaard.[147] Uit de akten wordt wel duidelijk dat seksuele eer geen absoluut begrip was. Veel hing af van de onderlinge verhoudingen tussen mannen en vrouwen, en van de waarneming daarvan door de omgeving. Vrouwen dreigden weliswaar al snel hun eer te verliezen, maar ze waren dan niet weerloos. Ze konden hun eer ook weer herstellen mits ze voldoende assertief waren, en op het juiste moment en de juiste plaats voor zichzelf opkwamen. De vrouw die haar man in een hoerhuis op overspel betrapte, riep haar buren bijeen en schreeuwde voor het hoerhuis luidkeels om haar man. Ook de vrouw had echter haar eigen eer. Het was zelfs niet zo dat eerverlies op grond van overspel of prostitutie de vrouw volledig eerloos maakte. Eerloosheid plaatste de vrouw weliswaar buiten de gangbare codes van de samenleving, maar bracht haar tegelijk in een nieuwe wereld met eigen erecodes. Zo had de wereld van de prostitutie haar eigen, strenge erecodes, net als die van de misdaad.[148] Eer was een groepsgebonden, maar alomtegenwoordig begrip dat de samenleving structuur gaf.

Voor de man was eer een belangrijk beginsel van heel het maatschappelijk leven. Eer raakte voor hem in feite alle aspecten van zijn publieke optreden: zijn beroep, het gezelligheidsleven, zijn maatschappelijke functies en zijn huwelijksleven. Toen een burgemeester van Harlingen in 1641 na zijn politieke zaken te hebben geregeld in Den Haag door enkele vrouwen bij verrassing naar een hoerhuis was gelokt, werd hij door de haastig gearriveerde schout met zware boete bedreigd onder het motief 'omdat ik u uit uw ambt kan stoten, want gij zijd infaam en eerloos, en zulke moet ik meer straffen als slechte (eenvoudige) luiden'. De burgemeester kon niet aan de boete ontkomen maar, 'wezende een man van eer, staande overal ten goede naam en faam', liet hij in een notariële verklaring zijn versie van het voorval vastleggen om zich vrij te pleiten.[149] Eer was verbonden met een aantal publieke, zichtbare handelingen die iemands eer bevestigden of juist konden schaden: metterdaad tonen dat men zijn mannetje staat (zijn rol als man weet te spelen), zijn reputatie hooghouden, zich kunnen beheersen, zelf zijn levensonderhoud kunnen verdienen - zo mogelijk ook voor zijn vrouw en in elk geval voor zijn kinderen -, zijn fortuin kunnen beheren, zijn vrouw en kinderen op het goede pad weten te houden. Werkloosheid raakte iemand in zijn eer. Een al dan niet frauduleus bankroet bracht oneer en schande mee. Kredietwaardigheid was een noodzaak in het handelskapitalisme dat in de Republiek triomfeerde, maar ze was vanouds ook een deugd die niet straffeloos kon worden verwaarloosd. De bankroetier restte slechts afstand te doen van zijn maatschappelijke functies, de gemeenschap en de kerk spijt over zijn tekortkoming te betuigen, en elders te proberen om naast zijn fortuin tevens zijn eer en respectabiliteit te herwinnen. Daar waren de koloniën dan goed voor.

Eer bestond eigenlijk slechts in de relaties tussen de mensen en draaide dan ook in wezen om macht. Dat verklaart de nauwe band tussen eer en hiërarchische verhoudingen.

Wie macht had, was het aan zijn eer verplicht dat ook te doen uitkomen en de plaats in te nemen die hem of haar toekwam. In de politieke ruimte werd dat vertaald in het protocol en de regels van precedentie of préséance. In de vergaderingen van de Staten-Generaal, de gewestelijke Staten en de stedelijke magistraat bestonden nauwkeurige regels voor de rangschikking rond de gesprekstafel, de volgorde van spreken en de rang bij openbare plechtigheden. Wie zulke regels overtrad, schond andermans eer. Bij vredesbesprekingen kon men eindeloos onderhandelen over wie als eerste een bepaalde daad mocht stellen. Door een deur gaan, groeten, de hoed afnemen, het woord nemen, een akte ondertekenen, voorrang geven aan de karos van anderen waren evenzoveel handelingen die aan strikte regels waren gebonden en waarbij de eer van de tegenpartij al gauw op het spel stond. In de maatschappelijke ruimte leidde eer tot een verschil in macht tussen man en vrouw. Het beginsel van de eer van het huishouden lag bij de man: als hoofd van het gezin had hij niet alleen de macht maar bewaakte hij ook de eer van het gezin. Het was de eer van de man dan ook te na als hij zich door zijn vrouw liet overheersen. De man die onder de plak van zijn vrouw zat, wekte minachting op, en stelde zich bloot aan rituelen die de eer van de groep weer bedoelden te herstellen: door ketelmuziek liet de jeugd luidruchtig zien dat de man verkeerd bezig was.[150]

Er waren dus vele bronnen van eer. Een daarvan was nauw verbonden met het standsbesef en met de sociale groep waartoe men behoorde. Vreemdelingen deelden niet zonder meer in de eer van de burgerij, de adel had zijn eigen erecode, net als de officieren van het leger. Zigeuners en joden werden ten opzichte van de christenen vanouds als eerloos beschouwd. Daarom was een huwelijk tussen een jood en een christen ook niet mogelijk; dat bracht infamie, eerverlies voor de christen met zich mee. Beroepsgroepen hadden soms hun eigen erecodes: dat gold voor allerlei ambachten en gilden, maar ook voor jongeren in opleiding of in een afhankelijkheidsrelatie, zoals studenten, ambachtsleerlingen of gezellen. In het algemeen gold zelfstandigheid, autonoom werken, als eervoller dan een loonverband, hoofdarbeid was eervoller dan handarbeid, en helemaal niet hoeven werken (het *otium*, vrij zijn van werk) was eervoller dan werken (het *negotium*) - maar juist in het burgerlijk waardenstelsel van de Republiek gold dat men zijn vrije tijd met eerlijke arbeid verdiend behoorde te hebben.

Bepaalde beroepen waren per se ‘oneerlijk’, ze brachten een structurele vorm van ‘infamie’ met zich mee. Dat gold vanouds bijvoorbeeld voor de beroepen die onrein maakten omdat ze met bloed of drek te maken hadden. Vilders, slagers, doodgravers, barbiers en chirurgijns hadden aanvankelijk een eerloze positie in de samenleving die hen voor publieke ambten ongeschikt maakte en waaruit ze in de vroegmoderne tijd met wisselend succes omhoog probeerden te krabbelen: de chirurgijns lukte dat wel (ook al bleven de gestudeerde geneesheren, die hun handen niet met bloed bezoedelden, op hen neerkijken), de vilders niet. A fortiori behoorden de reinmakers (de reinigers van beerputten en riolen), de schoorsteenvegers en drekkarrevoerders tot de oneerlijke lieden, en niet te vergeten de beul. Hun functie bleef gewoonlijk generaties lang in dezelfde familie, en waar mogelijk werden ze buiten of aan de rand van de stadsgemeenschap geplaatst. Maar ook zij hadden hun beroepseer.

Verschillende vormen van erehandel verbonden de Noord-Nederlandse samenleving met de landen eromheen, maar ook met de mediterrane culturen.[151] Toch waren er ook grote verschillen. Hoewel bijvoorbeeld het familieverband (de maagschap) ook in de Republiek

een belangrijke rol speelde en familievetes hier zo goed als elders bestonden, vinden we er in de zeventiende eeuw nog maar weinig sporen van eerwraak of vendetta jegens aanverwanten. De overheid zag voortaan toe op een civiele vorm van verzoening en het familieverband was er tot de directe maagschap beperkt.[152] Er is wel gesteld dat de erehandel in de Republiek in de vroegmoderne tijd een belangrijk transformatieproces doormaakte, dat met allerlei andere culturele ontwikkelingen samenhangt. De ‘schandecultuur’ die op uiterlijke kenmerken en sociale waarden zoals eer en goede naam berust en die zo kenmerkend is voor de vendetta, zou er reeds zijn overgegaan in een ‘schuldcultuur’, waarbij de nadruk veelmeer op het innerlijk van de mens en op affectieve waarden ligt, op persoonlijke motivaties die individueel schuldgevoel oproepen wanneer men zijn handelen daar niet mee in overeenstemming kan brengen.

Samenleven

Het sociaal systeem

De sociale cultuur van de vroegmoderne steden lag niet alleen ingebed in de opbouw van de beroepsbevolking en de economische of bestuurlijke functies van de stad, maar ook in de perceptie van rang en stand, en in de mentale modellen die de groepsvorming stuurden. Er was niet zozeer sprake van een sociale structuur als van een sociaal systeem: de verhoudingen tussen de groepen waren voortdurend in beweging, ook al kende de samenleving een zekere vastheid.[153] Voor inzicht in dat sociaal systeem is de beroepspositie belangrijk. Minstens zo belangrijk zijn echter andere maatschappelijke kenmerken of posities die de verschillende rangstelsels in een vroegmoderne stadsgemeenschap bepaalden, zoals religie, inkomen, vermogen, familie, opleiding, herkomst, of woonplaats in de stad. Andere maatstaven liepen weer door die rangstelsels heen, zoals sekse, leeftijd (mondigheid) of burgerschap, christen of niet-christen zijn. In feite behoorde elke Nederlander tegelijkertijd tot een aantal verschillende groepen die elk hun eigen hiërarchie kenden. Aan de specifieke configuratie daarvan ontleenden zij hun identiteit, zo goed als elke groep hun een eigen (deel)identiteit gaf. De kennis die we in de afgelopen decennia over de sociale stratificatie in de vroegmoderne tijd dachten te hebben verworven, is bovendien weer wat op losse schroeven komen te staan door nieuwe inzichten over de wijze waarop de mensen hun bestaan organiseerden en zich moesten zien aan te passen aan ziekte, onheil, tegenslag en armoede. De autobiografie van Hermanus Verbeeck toonde ons een man die meermaals van beroep veranderde, terwijl ook zijn vrouw verschillende vormen van beroepsbezigheid uitoefende, in afwisseling met de zijne (zie p. 27). Verbeeck was geen scharrelaar aan de onderkant van de samenleving. Zoals hij waren er velen. Het is bijna onmogelijk om zulke levens anders dan in brede sociale categorieën te vatten: we zouden hem dan in de omvangrijke groep van de smalle burgerij onderbrengen, maar zelf voelde hij zich daar duidelijk boven staan, en zijn verwanten achtten zich nog beter.

In de vroege jaren van de Republiek is weinig nagedacht over de maatschappelijke ordening. De samenleving was nog sterk in beweging, en oude schema's die ieders plaats bepaalden hadden een taai leven. De getuigenissen die we erover hebben, gaan eigenlijk

niet verder dan een herhaling van de oude idee van een standenstaat. Maar de eerste stand, de geestelijkheid, bestond als zodanig niet meer, en de tweede stand, de ridderschap, had in het staatsbestel van de Republiek een wat aparte plaats gekregen. Eerst rond 1650 wordt opnieuw nagedacht over de maatschappelijke structuur van de Republiek - wellicht een teken dat sommigen zich bewust worden van haar eigenheid. In 1652 schetste de Groningse hoogleraar in de filosofie Marten Schoock (1614-1669) in zijn *Belgium Federatum* bijvoorbeeld een maatschappelijke indeling van de Republiek. Schoock was in het Gelderse Zaltbommel geboren en getogen, had onder andere in Leiden gestudeerd, en was eerder hoogleraar in Utrecht en Deventer geweest. Hij was dus bekend met de maatschappelijke verhoudingen in bijna alle gewesten. In zijn boek deelde hij de samenleving in negen klassen in. Ze zijn sterk op de stedelijke samenleving gericht. De drie klassen van edelen, patriciërs en kooplieden vormden tezamen de eerste laag. Door hun waardigheid (*dignitas*) stonden ze boven de anderen omdat ze van hun bezit konden leven. De tweede laag bestond uit de drie klassen van de kleine neringdoenden en handwerkslieden, de vissers, en de zeelieden en varensgezellen, kortom degenen die zich in gildenverband konden verenigen en met hun eigen productiemiddelen werken. De derde laag omvatte de klassen van de boeren, de hand- of loonarbeiders en de wagenvoerders. Zij hadden alleen hun arbeidskracht te verkopen of vielen buiten het stedelijk leefpatroon. Vanwege hun lage status (*vilitas*) stonden de 'vuile handarbeiders' lijnrecht tegenover de elite. De twee sleutelbegrippen die Schoock gebruikt, waardigheid en laagheid, laten zien dat de belangrijkste maatstaven voor maatschappelijke positie in de zeventiende eeuw van symbolische aard zijn, namelijk eer en status, veelmeer dan geld. Ze laten ook zien dat het onderscheid tussen hoofd- en handarbeid dan een wezenlijk ordeningsbeginsel is geworden: wie zijn handen vuilmaakt kan geen aanspraak maken op waardigheid. Dat geldt voor de boeren zo goed als voor de arbeiders.[154]

De enige echt duidelijke indeling van de samenleving als sociale hiërarchie is die welke de Amsterdamse makelaar Joris Craffurd in 1696 in zijn verslag van het Aansprekersoproer onder woorden bracht. Hij onderscheidde in de stad Amsterdam vier sociale groepen: de heren van de regering (het patriciaat), de aanzienlijke en rijke kooplieden, de winkeliers, ambachtsmeesters en handwerkslieden, ten slotte 'het gemeen', waaronder hij verstond 'de geringste slag van volk doch nog uitgezonderd alle waag- en korendragers, schuitenvoerders, turf- en bierdragers, die ook een groot getal uitmaken en alle beneficianten (stadsambtenaren) zijn, maar sommige die zijn juist daarom niet van de discreetste en civielste'.[155] Hoewel zij buiten onze periode valt, is deze indeling, met enkele verfijningen in de onderste twee groepen, sedertdien klassiek geworden voor heel de zeventiende eeuw.[156]

Aan de top staan de *adel* en de niet-adellijke regentenfamilies, het *patriciaat*.[157] Patriciaat en adel verdelen onder elkaar naar schatting ongeveer 1500 bestuursfuncties en nog eens 500 rechterlijke en hoge bestuursambten.[158] De macht was dus horizontaal gespreid en sterk verdeeld, geheel in tegenstelling tot de centraal geleide staten. Desondanks bestonden er nauwe banden tussen de stedelijke en de gewestelijke regenten en ambtenaren. Juist omdat de lokale regenten niet te nauw vermaagschapt mochten zijn, streefde men spreiding van de familieleden over de beschikbare posities binnen en buiten de stad na: burgemeester hier, griffier of raadsheer daar. Adel en patriciaat hebben in 1650 nog geen gemeenschappelijke levensstijl, al is onder de regenten van de grotere steden, te beginnen met Amsterdam, en de ambtenaren in het centrum van de macht (zoals Huygens) al wel een proces van aristo-

cratisering begonnen dat de beide groepen langzamerhand een vergelijkbaar gezicht geeft. Beide zijn ook zowel opdrachtgevers als consumenten van kunst en literatuur, en financieren uit persoonlijke of publieke fondsen bouwwerken, schilderijen en boeken. Het patriciaat viel niet zonder meer samen met de elite. De meest gegoede of gecultiveerde families uit katholieke, remonstrantse, lutherse of doopsgezinde kringen konden gewoonlijk niet doordringen tot het patriciaat. Bovendien waren ook in gereformeerde kring veel vermogende geslachten die buiten de bestuurselite bleven, hetzij omdat ze die ambitie niet koesterden, hetzij omdat het patriciaat al dichtgetimmerd was en geen ruimte meer bood voor toelating van nieuwkomers. Tenslotte bleef het patriciaat, uitzonderingen daargelaten, gesloten voor geslachten van buitenlandse herkomst, dat wil zeggen niet afkomstig uit het eigen gewest. Er gingen gewoonlijk een à twee generaties overheen voordat zij in de regeringskringen acceptabel werden geacht.

De tweede laag omvat de rijke kooplieden, grote reders, ondernemers, grootgrondbezitters, academici (professoren, advocaten, medici, stadspredikanten), hoge ambtenaren en officieren van leger en vloot. Daaronder komen de kleinere ondernemers, de gegoede veeboeren en landbouwers, gezeten winkeliers, de betere ambachtsmeesters en grootschippers, naast de lagere officieren (onder de rang van vaandrig) en de stedelijke en gewestelijke ambtenaren, de leraren, dorpspredikanten, notarissen en klerken. Samen met de tweede groep vormt deze de *brede burgerij*. Zij is rond 1650 de belangrijkste doelgroep van literatuur en kunst omdat zij zich niet alleen de culturele codes heeft toegeëigend die het genot daarvan mogelijk maken maar ook voldoende inkomen of kapitaal bezit om boeken of schilderijen te kopen en de tijd heeft om ervan te profiteren.

De vierde laag wordt gevormd door de kleine boeren, de lagere ambtenaren, de schoolmeesters, de kleine winkeliers en ambachtslieden, de kleine schippers. Het is een weinig homogene, maar grote categorie: de lagere middenklassen, de keurige maar *smalle burgerij*, de massa van de kleine gildenmeesters. Weer onder hen staat de grote massa van werklieden in loondienst, de zakken- en bierdragers, zeelieden, soldaten, de knechts en de handarbeiders, vooral talrijk in de grotere steden. Ze glijden gemakkelijk af naar de laagste categorie, waaruit men omgekeerd weer zonder al te veel moeite naar de groep van de loonafhankelijken kan opklimmen. Op dat laagste niveau vinden we de bezitslozen, de zwervers, bedelaars en invaliden, de gedroste soldaten en zeelui, de losse werklieden, kortom het *grauw*, het eerloze volk. Wel bestonden tussen aangrenzende groepen vaak familiebanden, zodat de grenzen vloeiend bleven en enige sociale mobiliteit mogelijk was, zeker van de ene generatie op de andere. Voorwaarden daartoe waren bezit of rijkdom, sociale intelligentie en de protectie van een goed netwerk.

Vrouwen

Voor de vroegmoderne tijd gaat bijna elke vorm van sociale stratificatie meer of minder onbewust uit van het primaat van de man in de publieke ruimte.[159] Vrouwen treden hooguit naar voren als meesteres over de private ruimte, het huishouden. Ze worden voorgesteld als hoedsters van een nieuwe huiselijkheid en de daarmee verbonden moralisering van het gezinsleven.[160] De archiefbronnen waarover we beschikken maken het ons ook niet gemakkelijk. Omdat zij hoofdzakelijk de publieke ruimte documenteren, treffen we vrouwen er

Leonaert Bramer, Naaisters ('Naeister'), 1650-55.

Leonaert Bramer, Kantwerksters ('Speldewerckster'), 1650-55.

gewoonlijk slechts aan wanneer er geen man aanwezig is: ongehuwde vrouwen, weduwen, vrouwen wier man op reis is. Meisjes en vrouwen bleven uitgesloten van allerlei vormen van onderwijs en daarmee - befaamde uitzonderingen als Anna Maria van Schurman daargelaten - van de geleerde wereld. Weliswaar waren er vrouwen die schreven of schilderden, maar het huwelijk betekende dan nogal eens een breuk in de carrière.[161] Buitenlandse reizigers geven in de zeventiende eeuw vaak hoog op van de Nederlandse, en meer in het bijzonder van de Hollandse vrouwen. Ze heten actief in de handel en autonoom in de samenleving, mooi en deugdzaam, en tegelijk voortreffelijke huisvrouwen, met een eigen gezag in het gezin, zoniet bazig. Visuele bronnen vallen hen daarin bij. De adviesliteratuur voor huwelijk en huishouden, van Jacob Cats tot dominee Petrus Wittewrongel, wijst de vrouw echter ondubbelzinnig haar plaats: eer en kuisheid zolang ze alleen is, gehoorzaamheid en onderdanigheid aan de echtgenoot wanneer ze in het huwelijk is getreden. Hoe dan ook, de bestemming van de vrouw is het huwelijk, dus het huishouden, stellen de moralisten.[162]

Vrouwen stonden in beginsel inderdaad onder de voogdij van haar man. De samenleving hanteerde nog steeds een patriarchaal systeem. Alleen wanneer vrouwen ongehuwd bleven verkregen ze bij meerderjarigheid (in Holland met 25 jaar) enige handelingsbekwaamheid. Maar we zagen aan het voorbeeld van het gezin van Hermanus Verbeeck (zie p. 27) dat de vrouw in dat huishouden van de

kleine burgerij evengoed werkte als de man en dat de economische rollen zonder veel problemen verwisseld konden worden. Vrouwen komen in betrekkelijk grote aantallen in de ledenlijsten van sommige gilden voor, vooral de kleinhandel, de tweedehandsverkoop, en de textielnijverheid. Geen vermogende beroepen, wel eerbare manieren om in eigen levensonderhoud te voorzien. Het is ook wel zeker dat een kwart van de huishoudens een vrouw aan het hoofd had.[163] In de laagste strata van de samenleving was het inkomen en daarmee het werk van de vrouw trouwens onmisbaar

voor het huishouden. In alle sociale groepen, met uitzondering misschien van de bovenlaag, was het kleine kerngezin regel: dat bestond uit de ouders en de kinderen (voor zover die de hoge kindersterfte hadden overleefd), met hoogstens een knecht in het bedrijf en een dienstmeisje in de huishouding.

Omdat er niet alleen vele vrouwen doch ook vele mannen jong stierven - in de jaren rond 1650 bijvoorbeeld aan de pest of op zee - waren er talrijke, relatief jonge weduwen met kinderen. Hertrouwen was dan regel. Maar zelfs als dat niet het geval was, kon de vrouw in bepaalde gevallen met het nodige gezag optreden, zeker in de handel. In het stadsrecht van veel steden werd de eigen status van de koopvrouw expliciet erkend. Voor vrouwen met een man op zee lag dat eigenlijk niet anders. Zij bleven weliswaar aan elkaar gebonden en in zekere zin van elkaar afhankelijk maar de vrouw vertegenwoordigde het gezin naar buiten toe. De tegenstelling tussen West- en Oost-Nederland vinden we hier weer terug. De havensteden van West-Nederland vormden door hun vrouwenoverschot een vrouwenwereld, de garnizoenssteden van Oost- en Zuid-Nederland met hun massa's soldaten veeleer een mannenwereld. Zeelieden van de handelscompagnieën waren maanden, zoniet jaren van huis. In de grote havensteden moet dan ook een ongeschreven taakverdeling tussen mannen en vrouwen hebben bestaan, niet slechts een economie van noodoplossingen. Ook in vissersteden domineerden de vrouwen zowel het huishouden als het openbare leven. Ze inden het loon van haar man, hielden zich met het geldbeheer bezig omdat ze beter dan de altijd afwezige man wisten wie al dan niet kredietwaardig was, en zorgden voor de opvoeding en de woning.

Vrouwen waren dus actief in het bedrijf, en traden in de samenleving relatief autonoom op, ondanks haar juridische status van bevoogden.[164] Hoogstwaarschijnlijk was de verhouding tussen man en vrouw in de noordelijke Nederlanden meer dan elders in Europa gebaseerd op partnerschap en een wederkerigheid van taken en plichten, en dus op een aantal onderlinge afspraken, een zekere consensus die tijdens het huwelijk moest worden bereikt en die bij elke wisselvalligheid van het leven weer tot andere afspraken kon leiden. Wel bestond binnen het gezin een duidelijke rolverdeling op grond van de meer fundamentele scheiding tussen de buitenwereld, het domein van de man, en de huishouding, het domein van de vrouw. Vrouwen brachten de kinderen groot - maar oudere jongens werden met het oog op hun taken in de wereld steeds vaker door hun vader opgevoed - en beheerden het huishouden, inclusief het personeel.[165] Ook zonder dienstbode had de vrouw natuurlijk zeggenschap over het reilen en zeilen van haar gezin. De man was echter verantwoordelijk voor de plaats van het gezin in het openbare leven, en voor de eer van de familie.

'Civic culture'

In zijn beschrijving van de Nederlanden, aan het begin van de Opstand gepubliceerd maar herhaaldelijk herdrukt, stak de Florentijn Lodovico Guicciardini de loftrompet op de 'civilità' en de 'politia' van de Nederlandse steden, dat wil zeggen de beschaving die men er vond en de voortreffelijke bestuurscultuur.[166] Met name in de Hollandse steden werd hij getroffen door de beschaafde, menselijke en vredelievende atmosfeer, de goede zeden en het gevoel voor orde dat uit het politiek bestel sprak. Hij wees daarmee op de kwaliteit van wat thans wel de *civic culture* wordt genoemd. Hoewel ons beeld van het vroegmoderne

stadsbestuur in hoge mate bepaald wordt door de regenten, de magistraat en het patriciaat, bestonden er voor de burger nog verschillende andere vormen van inspraak in het politiek, sociaal of moreel bestuur van zijn lokale gemeenschap. Colleges van toezicht op allerlei sociale instellingen, de kerkenraad (ook die van de dissenters), gilden, broederschappen, wijk- en buurtorganisaties en schutterijen boden de burger die mee wilde besturen evenzoveel mogelijkheden om zich op de een of andere wijze in te zetten en zich te ontplooien. De toegang tot zulke instellingen kende weliswaar zijn eigen grenzen, maar voor de volhardende burger was het toch nooit geheel onmogelijk om zijn - en binnen nog engere grenzen ook haar - stem te laten horen. Formeel lag het bestuur van de stad in handen van de burgerij, zij het met forse beperkingen.[167] De collegiale structuur vormt in dat opzicht het belangrijkste kenmerk van de stedelijke bestuurscultuur. Er was bijna geen sleutelfunctie die door één enkele persoon werd vervuld. Meestal waren er twee of meer personen tegelijk in functie; ze konden weliswaar de taken verdelen maar traden per saldo toch collegiaal op.

Alle Noord-Nederlandse steden werden bestuurd door de magistraat.[168] In het WestNederlandse bestuursmodel, dat wil zeggen alle steden van Holland en Zeeland en een aantal daarbuiten, was de vroedschap echter het hoogste bestuursorgaan. Zij benoemde de magistraat, ook wel het gerecht genoemd. De magistraat werd gevormd door schout, burgemeesters en schepenen. Burgemeesters zorgden voor het bestuur (de 'politie'), de rechtspraak (de justitie) werd overal uitgeoefend door de schepenen, in samenwerking met de schout, baljuw of drost die het landsheerlijk gezag (in feite dus de gewestelijke Staten) vertegenwoordigde. In de kustgewesten lag de eindverantwoordelijkheid voor het bestuur van de stad steeds bij de vroedschap, een omvangrijk, permanent college van gewoonlijk enkele tientallen leden, die voor het leven werden gekozen en benoemd. Ze vertegenwoordigde de notabele burgerij en vulde zichzelf aan, gewoonlijk ook met de oud-magistraatsleden. Het dagelijks bestuur van de stad wisselde regelmatig. Er waren steeds minstens twee burgemeesters, in grotere steden als Amsterdam en Rotterdam tot vier toe. Het ambt van burgemeester werd jaarlijks vernieuwd en dan niet zonder meer aan dezelfde persoon toegekend. Facties grepen dat moment aan om een wisseling van de wacht te bewerkstelligen. Gewoonlijk bleef omwille van de continuïteit minstens een van de burgemeesters aan en werden andere vervangen. De benoeming van de magistraat, uit en op voordracht van de vroedschap zelf, geschiedde voorheen door de landsheer of een door hem aangewezen persoon, in feite de stadhouder. Maar bij de dood van Willem II op 6 november 1650 waren de Hollandse regenten er als de kippen bij om het benoemingsrecht aan zichzelf te trekken 'als soevereinen dezer provincie'.[169] Reeds in december werden nieuwe regeringsreglementen vastgesteld.

Van gewest tot gewest en van plaats tot plaats konden de bestuurscolleges sterk verschillen in benaming, aantal, vorm, samenstelling en taakverdeling. Amsterdam telde bijvoorbeeld vier burgemeesters, negen schepenen en een vroedschap van 36 leden. Rotterdam had sedert 1637 eveneens vier burgemeesters, naast zeven schepenen, terwijl de vroedschap daar sinds 1615 24 leden telde. De magistraat van Delft (de Weth) bestond uit de schout, vier burgemeesters en zeven schepenen, bijgestaan door een pensionaris en twee secretarissen; de vroedschap was daar veertig man sterk, die minstens 30 jaar oud moesten zijn, in Delft zelf geboren, en geen vader en zoon, of broers van elkaar.[170]

In Zwolle bestond de magistraat uit zestien leden, dat wil zeggen acht schepenen en acht raden, waartussen de werkzaamheden rouleerden.[171] De regerende burgemeesters vergaderden er dagelijks, zelfs op zondag. Besluiten werden met meerderheid van stemmen door de voltallige magistraat genomen, volgens een nauwkeurig vastgelegde procedure. Er moesten minstens negen leden aanwezig zijn. Moeilijke besluiten werden door een commissie voorbereid. De burgemeesters leidden de vergadering en gaven elk aanwezig magistraatslid 'op zijn gestelde plaats en op zijn rechte beurt' (dus in protocollaire volgorde, naar anciënniteit van benoeming) het woord, zonder dat ze in de rede mochten worden gevallen. Daarna mocht iedereen nog eens het woord nemen om zijn mening uiteen te zetten. Vervolgens werd in dezelfde protocollaire volgorde gestemd. Het besluit werd vervolgens met meerderheid van stemmen genomen zonder dat er iets aan gewijzigd mocht worden; eventueel aanwezig publiek mocht niet tussenbeide komen. De nauwkeurige procedure tekent niet alleen de corporatieve sfeer van de besluitvorming, maar ook het scrupuleus respect van de gelijkheid van ieder raadslid, met inachtneming van de verschillen in rang, die echter niet verder gingen dan het protocol. Macht moest op een andere manier worden uitgeoefend dan via de procedure.

In het Oost-Nederlandse bestuursmodel - dat ook in het aangrenzende Duitsland gold - bestond geen vroedschap, maar een soort twee-eenheid: enerzijds een actieve, duurzaam aangestelde magistraat, het college van de schepenen (en raden), anderzijds het vertegenwoordigend lichaam van de burgerij, de gezworen gemeente (of 'meente'), als tweede lid van de regering.[172] De magistraat werd er gewoonlijk door dat college van gemeenslieden gekozen. Zowel de magistraat als de gezworen gemeente bestonden uit mannen die in beginsel geschikt waren voor een bestuursambt, maar de gemeenslieden kwamen meestal uit de brede burgerij, uit families die maatschappelijk net onder het patriciaat stonden, ook al was de functie van gemeensman hier en daar wel een opstap naar een regeringsambt. In Arnhem bestond de gezworen gemeente uit 48 leden, inclusief de zes gildenmeesters die het bestuur vormden: ongeveer één gemeensman op elke twintig stemgerechtigde burgers. De gezworen gemeente kon er dan ook met enige reden aanspraak op maken de burgerij te vertegenwoordigen.[173] In de Overijsselse steden had de gemeente een eigen vergaderplaats, maar ze kwam veel minder vaak bij elkaar dan de magistraat, minder dan eens per maand. Ook de Zwolse meente bestond uit 48 gekozen leden, twaalf uit elk van de vier wijken. Ze vergaderde steeds in aanwezigheid van twee leden van de magistraat, die bij staking van de stemmen beslisten. De 'keurnoten' (kiesmannen) van de meente benoemden jaarlijks de leden van de magistraat, maar coöpteerden ook nieuwe leden van de meente. Ze moesten burger van de stad en minstens 25 jaar oud zijn, en er drie jaar hebben gewoond.[174]

De samenstelling, omvang en sociale ligging van het college van gemeenslieden verschilden van stad tot stad, maar het onderscheidde zich steeds in zoverre van de vroedschap in de westelijke steden, dat het zich naast de magistraat voelde staan, niet erboven noch eronder. Het voelde zich het 'tweede lid van de regering', de vertegenwoordiging van de burgerij in haar totaliteit, en stond erop als zodanig erkend te worden, ook al probeerde de magistraat, die zich soeverein achtte, bijna overal de 'gemeente' zoveel mogelijk te negeren. Een belangrijk deel van politieke troebelen in de landsteden betrof vanouds de verhouding tussen die twee leden van de regering.[175] 1650 lijkt een gouden ogenblik voor de gezworen gemeentes en daarmee voor de politieke rol van de brede burgerij te zijn geweest

- een moment waarop het herboren stedelijk zelfbewustzijn nog niet geheel door de toenemende oligarchisering van de magistraat was gemonopoliseerd, en de burgervertegenwoordiging nog enige realiteit had. In 1649 kreeg de meente in Zwolle gedaan dat haar voorzitter tijdens de vergaderingen naast de president van de magistraat kon plaatsnemen.[176] Zo werd symbolisch de gelijkheid van de twee leden van de regering tot uitdrukking gebracht. In Zutphen, waar de gemeente zowel gedeputeerden uit de belangrijkste gilden als uit de burgercompagnieën van de vier stadswijken omvatte, werd ten tijde van de 'plooierijen' in de achttiende eeuw zelfs met weemoed gerefereerd aan een soort gouden eeuw van de gemeente, tussen de herziening van haar reglement in 1641 en het regeringsreglement van 1675 dat de stadhouder alle macht in handen gaf: het was een periode geweest waarin de zelfbewuste gemeente haar controle- en correctiefunctie ten aanzien van het stadsbestuur zonder terughouding had kunnen uitoefenen.[177]

Regenten

In alle steden bestonden vaste regels die de keuze van de regenten aan banden legden. Gewoonlijk werd de formule gehanteerd dat regenten eerbare mannen moesten zijn en uit de aanzienlijkste, rijkste en capabelste burgers van de stad moesten worden gekozen. Bovendien moest een aankomend regent sedert een aantal jaren poorter van de betrokken stad zijn en er daadwerkelijk verblijf houden. In Rotterdam bijvoorbeeld was naast het meer algemeen en aloud vereiste dat een regent tot de 'rijkste en notabelste' ingezetenen moest behoren, in 1615 tevens bepaald dat nieuwe vroedschappen uit de 'eerlijkste, vreedzaamste en gekwalificeerdste personen in deze stad' moesten worden gekozen, en 'het vaderland met de christelijke gereformeerde religie (zijn) toegedaan'. De bepaling dat een vroedschap een 'eerlijk', dat wil zeggen eervol man moest zijn, was geen loze kreet, want wie zijn eer verloor door frauduleus bankroet of anderszins kon meedogenloos uit zijn ambten worden verwijderd.

Ook de leeftijd speelde een rol. In 1658 werd de minimumleeftijd voor de Rotterdamse vroedschappen bijvoorbeeld op 28 jaar gesteld.[178] In Zwolle was de 30 jaar de ondergrens. Omdat regentenambten in beginsel niet gehonoreerd werden (alleen onkosten werden vergoed, maar er kwamen vaak wel allerlei emolumenten bij) en sommige ook financiële verantwoordelijkheid meebrachten of een borgstelling vergden, was het vereiste financieel gegoed te zijn geen overbodige luxe. De opbrengsten van een bestuursambt waren vooral indirect; ze kwamen heel de familie en de factie ten goede. Gegoedheid in de stad waarborgde anderzijds een zekere betrokkenheid van de regent bij haar welzijn. Ook langs die weg dekte de stedelijke corporatie zich tegen misbruik in. Maar zoals steeds in de vroegmoderne tijd had dit functionele vereiste ook een symbolische component: rijkdom verleende status en aanzien en vormde de grondslag van een eervolle positie. Dat was ook de belangrijkste reden waarom de meest vermogende regenten zich al spoedig gelijkwaardig achtten aan de oude aristocratie, de levensstijl daarvan overnamen en hun status steeds vaker gelijk stelden aan die van de zich in de eigen stadsrepubliek soeverein achtende *Patrizier* van Duitse rijkssteden als Keulen, Neurenberg, Frankfurt am Main, Bremen of Hamburg.

Niet alle burgers hadden dus toegang tot de stedelijke regering, maar de regering kwam wel voort uit de burgerij. Ze vormde er de maatschappelijke top van. Andere bepalingen

beperkten de keuze binnen die top echter. Nergens werden vrouwen tot regeringsambten toegelaten, aangezien de politiek en de publieke ruimte niet als een vrouwelijk domein werden beschouwd. De meest gangbare beperking probeerde het proces van oligarchisering tegen te gaan. Door verboden graden van verwantschap tussen zittende regenten in te voeren (vader en zoon, twee broers, oom en neef, naaste aanverwanten) trachtte men paal en perk te stellen aan de toenemende verzwagering van de regenten. Maar de groep regentenfamilies bleef klein. Door de onvermijdelijke familiebanden die het *connubium* (het huwelijk binnen eigen kring) in het patriciaat meebracht en de solidariteit die binnen het grote familieverband gold, kon het ontstaan van familieclans en op familiebanden gebaseerde facties maar moeilijk worden tegengegaan. Een tweede beperking, waar in feite overigens wel de hand mee werd gelicht, kwam voort uit de op kritieke momenten weer aangescherpte eis dat de regenten uit het 'land', dat wil zeggen het eigen gewest afkomstig moesten zijn, en in elk geval poorter moesten zijn en een jaar in de stad gewoond hebben. Buitenlandse ('uitheemse') regenten werden geweerd - maar dat buitenland begon voor een Hollander al voorbij Wieringen, Woerden of Willemstad. In de Republiek, waarin elk gewest zijn eigen wetgeving opstelde, was ook nationaliteit een gewestelijke zaak. Een Utrechter gold als 'uitheems' in Holland, een Brabander was dat in Gelre of Friesland. Leden van de vroedschap behoorden 'geboren Hollanders en van Hollandse ouders' te zijn, stelde de Rotterdamse magistraat in 1624 en opnieuw in 1633 nadrukkelijk vast, nog afgezien van de eis van vijf jaar poorterschap en twee jaar effectieve residentie in de stad.[179] In feite lette men scherp op het toelatingsbeleid van andere steden. Toen Delft vroedschapsleden van Rotterdamse herkomst bleek te weren, sloot Rotterdam zich in 1637 op zijn beurt voor die van Delft.

De derde beperking was van veel ingrijpender aard omdat zij meebracht dat de regenten al gauw geen afspiegeling van de bevolkingssamenstelling meer vormden. Ze beperkte de toegang tot de regering namelijk tot die personen die zich bij de heersende, gereformeerde kerk hadden aangesloten. De gehanteerde formules konden van stad tot stad enige nuances vertonen. In het meest strikte geval moesten de regenten belijdend lidmaat van de gereformeerde kerk zijn: 'het vaderland ende de christelijke gereformeerde religie toegedaan, ende publiekelijk komende tot het gehoor van Godes woord', zoals de Rotterdamse vroedschap in 1623 besloot. Maar veelal volstond het zich een 'liefhebber' (aanhanger) van de gereformeerde kerk te tonen, zonder er een actief lid van te zijn: 'professie doen van de publieke gereformeerde religie ofte tenminste dezelve ende de oefeninge vandien toegedaan', zoals de Staten in december 1650 de regels voor de Rotterdamse vroedschap afzwakten.[180] Als ze geen belijdend lidmaat waren, moesten ze dus in elk geval 'liefhebber' en kerkganger zijn. Die bepaling maakte de regering van de steden en dorpen, maar ook vele stedelijke ambten, in feite ontoegankelijk voor de katholieken en de aanhangers van andere gezindten - rond 1650 tezamen toch zeker nog de helft van de bevolking van de Republiek. De regering vertegenwoordigde daardoor maar een deel van de bevolking - een situatie die er mede voor verantwoordelijk was dat de meeste regenten zeer terughoudend bleven jegens eventuele pretenties van de heersende kerk op de status van 'volkskerk'.

De staat trad in de Republiek weliswaar als hoeder van de ware gereformeerde leer op, maar in het publieke leven zette ze die voorkeurspositie waar mogelijk tussen haakjes en

opereerde feitelijk als een seculiere macht. De Republiek week in dat opzicht radicaal af van de meeste andere Europese landen, met uitzondering van Engeland, waar de katholieken en de dissenters op termijn in een vergelijkbare positie werden gemanoeuvreerd. In de Duitse landen, waar een modus vivendi tussen verschillende kerken was gevonden en een proces van confessionalisering van de staat was gestart, werden de rechten en plichten gewoonlijk tussen alle betrokkenen verdeeld. Zo niet in de Republiek. Een belangrijk deel van de bevolking bleef daar van een actieve uitoefening van het burgerrecht verstoken.

De magistraat genoot het privilege van benoeming voor een per stad wisselend maar gewoonlijk groot aantal ambten, van stadssecretaris tot bewindhebber van de VOC, van *praeceptor* (leraar) aan de Latijnse school tot poortwachter, van organist tot biersteker of turfdrager. Die ambten waren in feite vaak voorbehouden aan de familieleden of vrienden van de regerende factie. Collaterale ambten zoals dat van regent of regentes van een weeshuis, een gasthuis of een andere instelling van stedelijke zorg vereisten andere bekwaamheden dan de zogenaamde buitenambten, zoals dat van bewindhebber van de VOC of de WIC. Maar alle ambten hadden gemeenschappelijk dat, behalve de financiële voordelen die ermee verbonden konden zijn, de begeving ervan belangrijk was voor de invloed die de zittende groep regenten op het stedelijk leven kon uitoefenen en de macht die een factie of clan op die manier verkreeg. De onderlinge verstrengeling van de regenten door verwantschapsbanden werd zo naar beneden toe op alle maatschappelijke niveaus gereproduceerd en door een netwerk van protectie versterkt. Dat netwerk berustte op de ongeschreven maar ijzersterke, door wederzijdse belangen geschraagde loyaliteit van beschermer en beschermde: het beginsel van de ‘vriendschap’, van dienst en wederdienst. Politieke netwerkvorming was in zekere zin dus ook een tegenwicht tegen de dreigende sociale kloof tussen patriciaat en burgerij. Regerende patriciërs deelden op allerlei manieren in het leven van de middengroepen: ze waren overleden van gilden, zaten in kerkenraden en namen deel aan de schutterij.[181] Maar ook moesten ze de vinger aan de pols van het leven van de burgerij houden om hun macht niet te verliezen. Die wederzijdse afhankelijkheid bekrachtigde ongetwijfeld het gemeenschapsgevoel.

De magistraat werd bijgestaan door enkele functionarissen en ambtenaren.[182] Behalve een of meer secretarissen die het bestuurlijke proces bewaakten en de stedelijke maatregelen ten uitvoer brachten, hadden veel steden van Holland en Zeeland tevens een of twee pensionarissen (stadsadvocaten). Dat waren permanent in loondienst aangestelde juristen die de inhoudelijke aspecten van wetgeving en bestuur voorbereidden en in de gewestelijke colleges namens de stad het woord voerden. De pensionaris was daardoor niet alleen de belangrijkste stedelijke ambtenaar, maar ook een machtig man. Formeel moge zijn macht beperkt zijn geweest, door zijn informele taken werd hij, als hij het daarop aanlegde en de omstandigheden meezaten, gemakkelijk tot de spil van de politiek. Mr. Johan de Witt, die pas sinds kort als advocaat in Den Haag was gevestigd, werd op 21 december 1650, krap 25 jaar oud, pensionaris van Dordrecht. Als vertegenwoordiger van Hollands eerste stad in Den Haag drukte De Witt meteen een stempel op de politiek door zich actief voor de staatsgezinde opvattingen in te zetten, voor de consolidatie van de ‘ware vrijheid’. Voor De Witt bestond die in gewestelijke soevereiniteit, bestuur zonder stadhouderlijke inmenging, en een nieuw machtsevenwicht tussen de verschillende belangen- en machtsgroeperingen in de Republiek.[183] In juli 1653, nog geen 28 jaar oud, werd hij al raadspensionaris van

Holland, de ‘eerste minister’ (in de zin van ‘dienaar’) van het gewest, een gelijksoortige functie op het hoogste bestuursniveau. Hij toonde er onmiddellijk zijn talenten met de regeling van de Engelse Oorlog.

Bestuurlijke verhoudingen rond 1650: Dordrecht

Dordrecht vormt een goed voorbeeld van de ingewikkelde samenstelling van het bestuur in een West-Nederlandse stad en van de sociale cultuur die daarmee samenhing.[184] Het bestuur van de stad lag daar in handen van de Oudraad, een college van veertig personen dat hoofdzakelijk uit oud-schepenen en oud-raden bestond en door de burgemeesters werd voorgezeten. Twee thesauriers beheerden de stedelijke financiën. De civiele en criminele rechtspraak werd uitgeoefend door de schepenbank waartoe negen schepenen behoorden, naast vijf raden die slechts een adviserende stem hadden. De functie van schepen stond dus centraal in het Dordtse bestel, zij leidde rechtstreeks tot hogere functies in het stedelijk bestuur. Schepenen werden in Dordrecht door het landsheerlijk gezag (de stadhouder of de Staten van Holland) gekozen uit lijsten kandidaten die waren samengesteld door de Veertigen, een college van veertig man dat de gilden vertegenwoordigde. De Veertigen werden zelf weer gekozen door de dekens van de gilden uit een lijst van honderd die hen door het landsheerlijk gezag was voorgelegd. Het college van de Goede Lieden van Achten hield namens de gilden toezicht op de stadsfinanciën, was bij de vergaderingen van de Oudraad aanwezig en stemde mee over voordracht en benoeming van burgemeesters.

De Dordtse bestuursstructuur kenmerkte zich dus door een delicate machtsbalans tussen de landsheer, de gilden als vertegenwoordiging van de stedelijke gemeenschap, en de zittende regenten. Facties van regenten uit verwante families of met gelijke belangen konden het wankele evenwicht gemakkelijk aangrijpen om zich door lichte verschuivingen in hun cliënteles en protectienetwerken tijdelijk van de macht te verzekeren. In Dordrecht gold dat rond 1650 voor de factie Van Beveren-De Witt, die zich als een echte oligarchie aan het hoofd van de stad had geïnstalleerd.[185] De clanleiders Cornelis Willemsz. van Beveren en Jacob Cornelisz. de Witt bekleedden er in de jaren 1640 om beurten het ambt van burgemeester. Van Beveren was burgemeester in 1649-50, toen Jacob de Witt gecommitteerde raad in Den Haag was, maar op datzelfde ogenblik was Cornelis' zoon Willem gecommitteerde ter Admiraliteit van Zeeland, zijn neef Jacob Cornelisz. van Beveren schout van Dordrecht en diens broer Abraham lid van de Raad van State. Jacob de Witts zoon Cornelis was in 1648 tot schepen van Dordrecht gekozen en diens broer Johan werd in december 1650 pensionaris van de stad, terwijl zijn achterneef Johan Johansz. de Witt er in 1649 en 1650 schepen was. Beide families hadden dat gezamenlijk machtsspel al in 1637 voor de toekomst bezegeld door het huwelijk van Jacob Cornelisz. van Beveren en Johanna Jacobsdr. de Witt. Ze hadden bovendien een aantal heerlijkheden in bezit. Zowel politiek als financieel concentreerden ze dan ook een grote macht.

In januari 1655 huwde Johan de Witt dan nog met Wendela Bicker, dochter van de vermogende Amsterdamse koopman mr. Jan Bicker, de bouwer van het Bickerseiland in het IJ, reder van schepen voor de Straatvaart (de handel door de Straat van Gibraltar) en ouddirecteur van de Directie voor de Levantse handel, de tegenhanger van de VOC en de WIC voor het Middellandse Zeegebied. Zijn broers Andries en Cornelis Bicker, die lange tijd de

handel op de Oostzee, Moscovië, en Brazilië hadden beheerst, waren in 1650 de grote tegenspelers van prins Willem II geweest. Dat huwelijk bracht, als was het een monarchie, de belangen van twee van de machtigste staatsgezinde clans samen. Want hoewel de Bickers in augustus 1650 hun politieke overwicht in Amsterdam hadden verloren, hadden kort tevoren liefst zeven familieleden tegelijk de macht in de stad gedeeld.[186]

Geen wonder dat er verzet rees tegen zo'n 'familieregering' die haar eigen belangen behartigde onder het devies van de 'ware vrijheid'. Rond 1650 speelden de gilden in verscheidene steden een sleutelrol bij de kristallisatie van de ontevredenheid, bijvoorbeeld in Groningen, waar de spanningen met de zittende oligarchie in 1657 tot een oproer escaleerden.[187] Zo ook in Middelburg, waar het bewind in de stad tot de dood van prins Willem II werd uitgeoefend door zijn zaakwaarnemer, mr. Hendrik Thibaut, Willems kwade genius achter de aanslag op Amsterdam.[188] Na de dood van de prins wilden Thibaut en zijn factie hun macht versterken door de rechten van het kiezerscollege te beperken. Op 6 juni 1651 brak dan ook een volksoproer uit waarin de gilden een belangrijke rol speelden. Het huis van burgemeester Jacob van Lansbergen ('Broeder Jakhals') werd geplunderd, hijzelf kon met moeite het vege lijf redden. Ternauwernood konden de predikanten het woedende volk tot bedaren brengen. De fel orangistische Thibaut werd van zijn ambten ontheven, een meer staatsgezinde factie kon het roer overnemen. Een tevreden Johan de Witt be-

Hendrick Bary naar Caspar Netscher, Portret van Johan de Witt (1625-1672).

schreef de gebeurtenissen dan ook als ‘een visibel mirakel en een werk van Gods hand’.[189]

Bij de sociale en politieke onlusten die Dordrecht van september 1647 tot maart 1649 in beroering hielden, protesteerden de gilden dat de regenten hun politieke macht uitholden en de traditionele rechten van de ingezetenen tekort deden. De gilden wilden hun politieke zeggenschap terug en stelden dat nieuwe belastingen zoals vanouds hun goedkeuring behoefden, terwijl zij ook de regels betreffende de verboden graden van verwantschap tussen regenten aangescherpt en daadwerkelijk onderhouden wilden zien. Hun woordvoerder advocaat mr. Johan Walen wond daar in zijn vlijmscherpe, maar anoniem verschenen pamflet *Magasijn van meijneedige ontucht ende bastard Spaensche moedtwil* (1647) geen doekjes om.[190] De concentratie van de macht in de handen van een coterie van regentenfamilies vond hij absoluut verwerpelijk, een ‘inetende kanker’ waartegen de ‘vrome magistraten, dekens en gilden’ in het geweer moesten komen. Inspraak in de stedelijke financiën en bij de verkiezingen voor bepaalde posten in de stad was in zijn ogen noodzakelijk om de Dordtse burgerij van een zekere invloed op het stedelijk bestuur te waarborgen. Het hooghartige vroedschapslid Cornelis van Beveren werd met Alva vergeleken omdat hij bij de verhoging van de accijns op vlees zou hebben gezegd: ‘De gemeente moet maar pap en brij eten’. Walen ging zover dat hij met een beroep op de bijbel en op het verzet van Willem van Oranje tegen de schending van de privileges door Filips II, een opstand van het volk tegen de onrechtvaardige machthebbers in de stad rechtvaardigde. Nog voordat de Vrede van Munster het goed recht van de Opstand van tachtig jaar eerder bezegelde, was de Dordtse bevolking dus al een opstand verder. De eendracht moest opnieuw bevochten worden, maar nu tegen een binnenlandse vijand. Maar toen de spanning hoog opliep en het leger te hulp werd geroepen, mochten de gilden in aanwezigheid van de burgemeester en andere leden van het stadsbestuur alsnog bijeenkomen.

In die sfeer van politieke onrust werkte een bijkomend sociaal conflict als de lont in het kruitvat. Op 13 januari 1648 stelde de Oudraad een nieuw reglement vast voor het kaaiwerkers- of zakkendragersgilde. Door de terugkeer naar een systeem van vrije marktwerking dreigden de inkomsten van de meer dan 400 kaaiwerkers drastisch te verminderen. Een regelrechte opstand was het gevolg: de potige zakkendragers zwoeren onderlinge solidariteit en strijd tot de dood voor hun verworven rechten. Toen de kaaiwerkers het huis van burgemeester Jacob de Witt bezetten, deed de magistraat een beroep op tussenkomst van de predikanten. De burgervendels (de schutterij) paradeerden de volgende dag gewapend op straat, enkele oproerkraaiers werden van hun bed gelicht en het gerucht ging dat ze zouden worden opgehangen. Hun vlucht uit de stad betekende het voorlopig einde van het oproer. Onder het politieke mom van goed burgerschap en door intimidatie beteugelde de magistraat dus de economische en sociale verlangens van de kleine burgerij en de onderklasse.

De magistraat was zo verstandig de berouwvolle rebellen niet streng te vervolgen, en toen de dekens van het gilde vergiffenis vroegen, was de affaire voorbij. Tegen advocaat Walen werd echter zeer hardvochtig opgetreden: volledige verbanning bij verstek, dreiging met de doodstraf, verbeurdverklaring van al zijn bezit.[191] Verraad van intellectuelen aan de eigen klasse was kennelijk gevaarlijker dan oproer van het volk; het kon in geen geval worden geduld. Maar politiek escaleerde de zaak nog een keer. Een jaar later vroegen de gilden aan de Oudraad inzage in alle privileges die in de ijzeren kast (het archief) berustten, met name in het Houten Boek dat mr. Johan Walen had vermeld. Hoewel de kast werd geopend

en de lijst van privileges werd opgemaakt, werd het Houten Boek niet gevonden. Al spoedig werd dat onvindbare boek tot het symbool van de onbetrouwbaarheid van de regenten, die de gilden hun rechten wilden onthouden. De Staten kozen de zijde van de regenten, kwamen militair tussenbeide, en verbanden de opstandige gildeleden. Daarmee kwam een voorlopig einde aan hun politieke invloed. Maar de mythe, de symboolfunctie van het missende boek, en het wantrouwen woekerden ondergronds voort.[192] Bij de nieuwe bestuursinrichting van Dordrecht in 1652 kwam de benoeming van de Veertigen en de Achten uit de nominaties van de gilden in handen van de Oudraad. De regenten triomfeerden dus over de hele linie. De invloed van de stadhouder was verdwenen, die van de gilden gefnuikt. Nu werd een nieuwe periode ingeluid die zou leiden tot een politieke tweedeling tussen de regenten en de burgerij, zonder matiging door haar vertegenwoordigers, de gilden.

.....

Het volk soeverein

De brute oligarchisering van het stedelijk bestuur tot een ‘familieregering’ contrasteerde sterk met de denkbeelden over politieke vertegenwoordiging die onder de burgerij leefden. Maar ze werden ook wel in regentenkringen gehoord. Mr. Paulus Teding van Berkhout (1609-1672), die eerst pensionaris van Monnickendam was geweest en sedert 1649 als raad en rekenmeester van de Rekenkamer der Domeinen van Holland en West-Friesland in Den Haag woonde, schreef in 1665 bijvoorbeeld ten behoeve van zijn kinderen een memorie waarin hij zijn gedachten over de regering uiteen zette. Alle macht komt van God, is zijn uitgangspunt, maar in plaats van de macht volgens Gods wil voor het algemeen welzijn te gebruiken, wenden de regenten haar voor eigen nut aan: ‘elk ziet op zijn eigenbaat, zo voor hem als om zijne vrienden t'advantageren [te bevoordelen]’. Ze regeren door middel van ‘kuiperijen, geveinsdheden, valsheden, bedriegerijen, ongerechtigheden [...] waaruit dan ook verder voortkomt haat en nijd, kleinachting en vijandschappen; zulks [zodat] in de vergadering van vroedschappen en van Staten onder den anderen [onder elkaar] gedisputeerd wordt, tweedrachten veroorzaakt worden en verdeeldheden, waarop dan volgt kijvage, verwijten, respecten gebroken, de hoogheid en autoriteit, ja zelfs de macht [namelijk van de staat] onder de voet geworpen en zoveel als onmachtig gemaakt’.[193]
Door hun particulier profijt tot maatstaf te verheffen volgen de regenten het voorbeeld van de ‘grote personagiën’ - Teding van Berkhout verwijst hier expliciet naar de formule van de Franse koningen ‘car ainsi est notre bon plaisir’ (want dat is ons verlangen). In plaats van het volk te dienen, verdrukken ze de gemeente zo gauw maar het geringste takje van hun soevereine kroon wordt gekrenkt. Teding stelt dat de regenten op zichzelf geen enkele macht of soevereiniteit hebben maar die ontlenen aan de Staten. Hij gebruikt daartoe de corporatieve beeldspraak van het lichaam: in een brood zit alles wat nodig is om het lichaam te voeden, maar de macht van dat voedsel kan pas in het lichaam zelf tot uitwerking komen. Zo krijgen ook de vroedschappen en andere ‘subalterne ambtenaren’ hun macht via de Staten van het gewest. Het is hun rol dat lichaam te dienen. Volgens Teding van Berkhout lag de soevereiniteit van oorsprong dan ook niet bij de regenten maar bij de ‘gemeente’ [dat wil zeggen het volk] en had ze zich eerst geleidelijk ontwikkeld tot een representerende soeve-

> reiniteit van de 'pondrijkste' leden daarvan in de gewestelijke Staten. Teding schetst een idyllisch beeld van die ontwikkeling: de vissers en jagers die oorspronkelijk de Hollandse eilandjes bevolkten, leefden zeer eenvoudig, zonder ruzie of naijver. De groei van de bevolking en de rijkdom van het gewest brachten niet alleen de noodzaak van enige bestuursstructuur met zich mee, maar wekten ook de afgunst van 'uitheemse natiën' op. Vandaar de opkomst van de Staten, met de graaf als binnenlands vredemaker. Maar de soevereiniteit berust vanouds uiteindelijk bij de 'gemeente', al wordt die thans ook door de rijksten daaruit in de Staten vertegenwoordigd. Meer dan de Staten heeft het land dan ook niet nodig. De stadhouder is volgens Teding 'het vijfde wiel aan een wagen', overbodig, ja in feite schadelijk voor het gemenebest.[194]
> .....

Professionalisering van het bestuur

Reeds in de eerste helft van de zeventiende eeuw werd de magistraat zowel in de kust- als in de landgewesten gerekruteerd uit een steeds meer besloten kweekvijver van regenten, het patriciaat. Dat hoeft op zichzelf geen verbazing te wekken. De inrichting van het bestuur van de stadsgemeenschap streefde vanouds geen democratische formule na, maar een van harmonie tussen de verschillende belangen, inclusief die van de landsheer. Omdat de heersende sociaal-economische elite baat had bij de voorspoed van de stad, werd zij als de meest geschikte bestuurslaag beschouwd. Eigenbelang en algemeen belang hielden elkaar wel in evenwicht, meende men. Eventueel werd het bestuur aangevuld met enkele gestudeerde ambtenaren die de beslissingen konden voorbereiden, verwoorden of verder geleiden en die competent waren op het gebied van de juridische cultuur. De toenemende bureaucratisering van het bestuur en de professionalisering van de bestuursambtenaren sedert de zestiende eeuw hebben daar in wezen niet veel aan veranderd.[195] De bestuurders bereidden zichzelf beter op hun taken voor, en de regentenfamilies leverden nu ook uit eigen midden een aantal geschoolde juristen die hun plaats onder de kooplieden-regenten innamen. Bij de Veertigraad (de vroedschap) van Leiden is die ontwikkeling duidelijk te zien. Vóór 1650 kwam bijna de helft van de nieuwe leden uit de productieve sector (tuinders, ambachten en textielnijverheid), daarna daalde dat percentage snel, terwijl het aandeel van de kooplieden en de vrije beroepen navenant steeg.[196]

Van echte 'professionalisering' in de huidige betekenis was trouwens nog geen sprake. Hoogstens kan men zeggen dat kennisverwerving en beroepspraktijk nauwkeuriger en systematischer aan elkaar werden gekoppeld.[197] Bij die koppeling speelde de juridische scholing een wezenlijke rol. Schepenen waren immers in de eerste plaats rechters. Het aandeel van de academisch geschoolde regenten neemt in de Republiek vooral vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw snel toe. Het verdrievoudigt tussen 1600 en 1650: in 1650 bezit bijna de helft van de regenten in de middelgrote en grote steden een graad in de rechten, een enkele maal ook wel in de medicijnen.[198] Academische vorming, dus een intellectuele habitus, werd zo geleidelijk een voorwaarde voor goed bestuur, terwijl een juridische scholing voortaan noodzakelijk werd geacht voor een bevredigende rechtspraak. In een stad als Zwolle dispenseerde een promotie in de rechten van de minimumleeftijd van 30

jaar die voor opname in de magistraat gold.[199] De noordelijke Nederlanden volgden met die

juridisering van het bestuur een trend die al eerder was gezet door de zuidelijke Nederlanden en andere gebieden met een krachtige stadscultuur, zoals Noord-Italië, Zuidwest-Frankrijk en Zuid-Duitsland. De oude steden in het oosten en zuiden van de Republiek liepen daarbij weer vooruit op de jongere in de kustprovincies.[200]

Daarnaast kregen de bestuurders de beschikking over een groeiende stroom vakliteratuur, van codificaties van het stadsrecht en het landrecht, commentaren op de rechtspraak en handleidingen voor de jurisprudentie, tot handboekjes voor de perfecte stadsbestuurder. De *grand tour* van een jaar of meer door de beschaafde landen van West-Europa (Engeland, Frankrijk, Zwitserland, Italië) die voor de aankomende regent in de zeventiende-eeuwse Republiek praktisch een ongeschreven regel was, diende mede om de jongeman te laten ontdekken wat goed besturen inhield, hoe een bestuurder zich in het verkeer met hoger geplaatsten, gelijken of minderen moest gedragen, en hoe men zijn netwerken zo goed en voordelig mogelijk kon opbouwen.

De dienstreizen van een ambtenaar: Constantijn Huygens in 1650

Sociale verbanden

Gilden

De meest algemene vorm van horizontale associatie en samenwerking tussen personen in de steden was het gildenverband.[201] Gilden waren door de stedelijke overheid goedgekeurde organisaties van publiekrechtelijk karakter die een goed geordende en eerlijke uitoefening van de ambachten en neringen nastreefden. Ze stelden regels vast voor de beroepsuitoefening in een beroep (bijvoorbeeld de grofsmeden of de kleermakers), een bedrijfstak (de bouwnijverheid) of een reeks min of meer verwante beroepen (schilders, glazeniers, boekdrukkers), verzorgden de opleiding van de leerlingen, namen gezellen de meesterproef af, en controleerden kwaliteit en prijsstelling van de producten en diensten. Ze beschermden de afzetmarkt van hun leden en zagen erop toe dat er niet door onbevoegden of vreemdelingen gebeunhaasd werd. Het beroepsbelang van het individu en dat van de lokale groep collega's werden er met elkaar in evenwicht gebracht, maar zo dat de groep de norm stelde. Daarom betekende de oprichting van een gilde in een bepaalde bedrijfstak gewoonlijk ook gildendwang: al diegenen die het betreffende beroep uitoefenden moesten lid van het gilde zijn.

Dat arbeidsmonopolie verdroeg zich slecht met religieuze dwang. Hoewel met name in de steden van de landgewesten rond 1650 wel pogingen zijn gedaan om katholieken uit de gilden te weren, en ze lang niet overal lid van het gildenbestuur konden worden, golden de gilden over het algemeen toch als een confessioneel neutrale ruimte.[202] Gilden hadden met andere woorden een inclusief karakter: ze sloten andersdenkenden en vreemdelingen niet buiten, maar namen hen zo snel mogelijk op. Wel hanteerden ze verschillende entreetarieven of lidgelden voor kinderen van ambachtsmeesters, geboren poorters of inboorlingen van de stad, en vreemdelingen. Daarnaast strekte de zorgtaak van de gilden zich tot allerlei andere dimensies van het collectieve leven uit. Vooral de onderlinge steun en hulpverlening waren belangrijk: sociale en financiële zorg bij ziekte, ouderdom of invaliditeit (door een uitkering, in natura, of via een collecte onder de gildenbroeders), steun voor weduwen en wezen, een eervolle begrafenis door gildengenoten, al dan niet in een eigen gildengraf in de kerk, gezellig verkeer bij de bijeenkomsten in het gildenhuis.[203]

Gilden waren er niet alleen voor de ambachten maar ook voor neringen en diensten, van kramers tot zakkendragers, van chirurgijns tot binnenschippers en voerlieden. Daarnaast waren er in de grotere steden gilden voor de werkers in dienst van de stad, zoals zout- en korenmeters, bier- en turfdragers die geen salaris beurden maar moesten leven van de opbrengst van hun diensten, waarvoor ze gewoonlijk het alleenrecht hadden verworven. Overal bestonden gilden van kooplieden, winkeliers of ‘kramers’, in Amsterdam sinds 1578 tevens een makelaarsgilde dat als intermediair tussen kopers en verkopers allerlei producten verhandelde en veilingen hield.[204] Zulke gilden, waartoe ook die van kapitaalintensieve beroepen als de brouwers behoorden, hoefden geen leertijd of meesterproef te eisen, waren minder gebrand op beperking van het aantal beroepsbeoefenaars en hadden gewoonlijk ook geen voorzieningen voor ziekte of oude dag.

In tegenstelling tot een diep ingesleten mening die het hoogtij van de gilden in de Middeleeuwen plaatst en stelt dat ze in de moderne economie van Hollands zeventiende eeuw

Leonaert Bramer, Kuipers (‘Hebgi niets te kuipen’), 1650-55.

Leonaert Bramer, Visverkoopster (‘Levenden Bodt’), 1650-55.

Leonaert Bramer, Verkoop van groente (‘Cool en peen’), 1650-55.

Leonaert Bramer, Kleermakers (‘Cleermaaker’), 1650-55.

Leonaert Bramer, Stoelenmatters (‘Stoele Matte’), 1650-55.

Leonaert Bramer, Wever en kind achter spinnewiel (‘Wever’), 1650-55.

Leonaert Bramer, Hoedenmakers (‘Hoedemaaker’), 1650.

Leonaert Bramer, Plateelschilders (‘Platteelschilder’), 1650-55.

Leonaert Bramer, Verkoper van kwastjes voor kragen (‘Akerties’), 1650-55.

Leonaert Bramer, Verkoop van vodden (‘Ou Cleeren te Coop’), 1650-55.

Leonaert Bramer, Kroeg met krabbenverkoper (‘Crabben’), 1650-55.

Leonaert Bramer, Begrafenisondernemers (‘Ter begrafenis’), 1650-55.

zichzelf hadden overleefd, heeft nieuw onderzoek uitgewezen dat toen juist een nieuwe hoogtijfase van het gildenwezen werd ingeluid. Mede door de gereformeerde gelijkheidsideologie, de verstedelijking met haar groeiende behoefte aan een sociaal vangnet voor de minder bevoorrechten, en de noodzaak van zelfhulp in een samenleving die de armenzorg trachtte te rationaliseren, herleefden de gilden als organisatievorm en spreekbuis van de middengroepen. Na de Opstand bleken de gilden vitaler dan ooit. Terwijl tot 1550 op het grondgebied van huidig Nederland tenminste 564 gilden werden opgericht, was dat aantal in 1650 tot 1106 gestegen, en tot 1700 werden er nog 256 aan toegevoegd.[205] Veel middeleeuwse gildenbrieven werden vernieuwd en aan de omstandigheden aangepast. Maar de drempel bleef laag, de leertijd kort, de meesterproef goedkoop. De gilden voegden zich harmonisch in het triomferend handelskapitalisme in, zodat ook mensen van klein vermogen een kans kregen op de exportmarkt.[206]

In de kleinste steden waren te weinig beoefenaars van een zelfde beroep om de oprichting van een gilde zinvol te maken, maar in grote steden als Leiden, Amsterdam, Utrecht, Middelburg, Den Haag, Rotterdam, Haarlem en Dordrecht waren meer dan 50 gilden en confrerieën (beroepsbroederschappen, bijvoorbeeld voor advocaten). Weliswaar werden in die eeuwen ook weer een paar honderd gilden opgeheven, maar de frequentie van de stichtingen spreekt duidelijke taal over de vitaliteit van deze associatieformule. De piek ligt in de jaren 1600-1650. Ter verklaring van die vitaliteit moet men niet alleen aandacht schenken aan het puur economisch belang van de gilden, zoals de bescherming en regulering van het beroep, maar ook aan hun sturende rol bij het proces van specialisatie van beroepen (professionalisering) en de verfijning van producten.

Chirurgijns wisten zich bijvoorbeeld met behulp van hun gilden van een eigen plaats in het medisch landschap te verzekeren, tegenover de ambities van de gepromoveerde geneesheren. Het eerste Collegium Medicum werd in 1637 te Amsterdam opgericht. Het gaf structuur aan het medisch beroepenveld, begeleidde de voortschrijdende professionalisering van de medische beroepen, inclusief dat van vroedvrouw, en zette de toon voor de ontwikkelingen elders - maar de chirurgijns lieten zich er beslist niet door de doctoren ringeloren. Ook op de kunstmarkt speelden de gilden een belangrijke rol. De snel toenemende massaproductie van luxegoederen zoals schilderijen, die al in het midden van de zeventiende eeuw in bijna alle huishoudens van de kustgewesten te vinden waren, werkte arbeidsdeling en uitbesteding van het goedkopere ‘dozijnwerk’ in de hand.[207] Het Amsterdamse St.-Lucasgilde, dat de schilders, beeldsnijders, plaat- en figuursnijders, plateelbakkers, borduur- en tapisseriewerkers en tot 1662 ook de boek- en kunstverkopers verenigde, scherpte voortdurend de maatregelen tegen handelaren en meesters van buiten aan, met name van die uit het Zuiden, en versterkte op termijn zo de ‘Hollandse’ kleur van het kunstbedrijf.[208]

Het bestuur van de gilden werd gevormd door oudermannen, dekens of overlieden, die grote bevoegdheden hadden om voorschriften voor de beroepsuitoefening vast te stellen en ten aanzien van gildenbroeders recht te spreken. Mede door die hoge mate van inspraak en zelfbestuur toonden gildenbroeders gewoonlijk een krachtig zelfbewustzijn. Zij waren de kleine zelfstandigen die de stedelijke samenleving schraagden, economisch lieten draaien en tot welvaart brachten; ze betaalden belasting en droegen als gildenleden een moraal van collectieve verantwoordelijkheid voor het welzijn van hun beroepsgroep en hun stad uit. Veel gilden, vooral de grotere, organiseerden een vorm van onderlinge hulpverlening op

basis van wederkerigheid. Deelname aan ‘gildenbossen’ werd dan verplicht gesteld voor alle beroepsgenoten. Steden met een bloeiende nijverheid gaven daarbij de toon aan. In Delft werden tussen 1600 en 1650 bijvoorbeeld tien van zulke hulpfondsen opgericht, andere steden volgden op afstand.[209] Hoewel de uitkeringen niet royaal waren - in 1650 konden de Amsterdamse scheepstimmerlieden bijvoorbeeld wekelijks twee gulden ziekengeld of anderhalf gulden ouderdomsgeld uit de gildenbos krijgen - schiepen ze binnen hun groep een zekere vrijheid, een minimum aan bestaanszekerheid, en daarmee de voorwaarden voor een sterk zelfbewustzijn van de beroepsgroep.

De gilden waren horizontale instellingen van gelijkberechtigde beroepsbeoefenaren, maar binnen de grenzen van het beroep hadden alleen de meesters het voor het zeggen. Gezellen en leerlingen deden er het zwijgen toe: hun relatie met de ambachtsmeester was er veeleer een van onderschikking. Slechts in enkele gevallen ontstonden knechtsgilden. Wel waren de knechts nog meer dan de gildenmeesters op onderlinge steun aangewezen, zeker als ze, zoals bij de groeiende afstand tussen meesters en knechts ten gevolge van de schaalvergroting in de industriesteden het geval was, niet meer bij de ambachtsmeesters inwoonden. De knechts zorgden dan ook al vroeg voor een regeling van de onderlinge steun via ‘knechtsbossen’, op basis van vrijwilligheid. Met de formalisering en institutionalisering van de onderlinge hulp liepen de Nederlandse gilden in Europa duidelijk voorop.[210]

Als associaties van vrije personen uit de stedelijke middengroepen hebben de gilden dan ook al vroeg een tegenwicht proberen te vormen tegen de stadsbesturen die al in de late Middeleeuwen sterk naar een oligarchische inrichting van de regering en een aristocratische bestuursstijl neigden. De gilden waren ook veel nauwer aan de stad gebonden dan de leden van het patriciaat, die buiten de stad ambten konden vervullen en met families van elders huwelijksbanden sloten. Gilden ontwikkelden dan ook vaak een eigen groepscultuur. Gildenleden woonden vaak dicht bij elkaar, in eigen straten of wijken, zeker als het beroep zich daartoe leende (zoals bij beroepen die afhankelijk waren van water: scheepsbouw, textiel, looierijen), en waren herkenbaar aan hun kleding en aan groepsgebruiken.[211] Vooral koesterden ze een groepsideologie waarbij zij zich als de eigenlijke dragers van de volkssoevereiniteit of tenminste als de hoeders van het algemeen belang van de burgerij tegenover de aristocratische neigingen van de stedelijke regering zagen. Bij onlusten kwam dat gemeenschappelijke bewustzijn krachtig naar voren. Zij waren in staat een effectief protest te laten horen. De gilden hielden de regering daarom paraat en zorgden ervoor dat zij minstens passief rekening hield met de mening van de middengroepen van de burgerij. Ook de niet in gildenverband georganiseerde arbeiders konden als groep naar effectieve wapens grijpen, bijvoorbeeld staking, of zelfs dreiging met vertrek uit de stad - zoals de Leidse droogscheerders in 1643 en 1648 deden, overigens tevergeefs.[212]

Het zou beslist verkeerd zijn in de herleving van de gilden niet meer dan een nostalgische terugkeer naar het middeleeuwse corporatieve bestel te zien. De gilden, die kleine ondernemers samenbrachten, kwamen nu namelijk naast andere vormen van sociaal-economische ordening te staan, in het bijzonder de (klein-)kapitalistische vorm van de ‘nering’, dat wil zeggen van de gezamenlijke organisatie van de ondernemers en arbeiders in een bedrijfstak die niet op de lokale consumptie maar vooral op de export was gericht. Zo'n nering was gegroepeerd rond een ‘hal’, het gebouw waar de producten werden aangeboden, gekeurd en verkocht, en waar de producent soms ook zijn producten kon belenen om

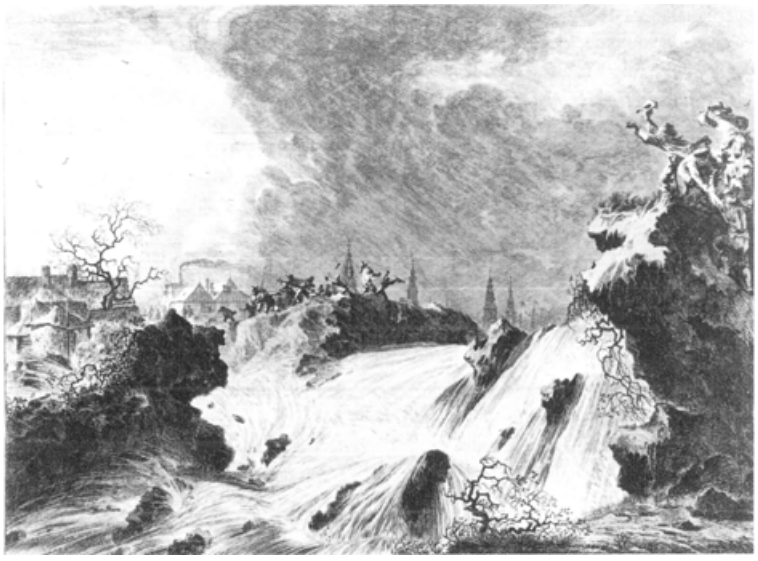

Pieter Nolpe naar Willem Schellincx, Dijkdoorbraak bij de St. Anthonisdijk in maart 1651.

aan contant geld te komen.[213] In Leiden, de textielstad bij uitstek, was in 1660 bijvoorbeeld een hal voor elke afzonderlijke textielnering, zoals de baaihal, de saaihal en de lakenhal. De stedelijke overheid bevorderde het bestaan van de kleine producenten door zulke hallen in stand te houden. Het waren multifunctionele ontmoetingsplaatsen in het stedelijk verkeer. Maar zij steunde de neringen vooral omdat ze zich, vanuit de idee van de stedelijke gemeenschap, verantwoordelijk voelde voor alle stadsburgers. Wat de gilden van de neringen onderscheidt is vooral de gemeenschappelijke cultuur. De gilden waren de belangrijkste verenigingsvormen van de kleine burgerij. Zoals de talrijke gildenstukken in de Nederlandse musea laten zien, werden de gilden de instrumenten van een hernieuwd groepsbewustzijn, de plaats waar in de meesterproeven een nieuwe ambachtelijkheid werd uitgewerkt, en vooral ook de centra van een nieuwe sociabiliteit: drinkbekers, gegraveerde glazen, kannen, bokalen, bodestaven, begrafenisschilden en lijkkleden leggen daar getuigenis van af.

Terwijl gilden vormen van vereniging op persoonlijke grondslag waren, zij het gewoonlijk binnen stedelijke grenzen, waren *waterschappen* dat op territoriale grondslag.[214] Ook waterschappen waren publiekrechtelijke instellingen. Zij zorgden voor de waterstaat in een bepaald gebied, hielden zich bezig met het onderhoud van dijken en sluizen en meer in het algemeen met alles wat de beheersing van de waterstand aanging; soms vielen ze samen met een polder. Waterschappen en polderbesturen kwamen als in waterstaat gespecialiseerde belangenorganisaties op uit de buurschappen en ambachten (rechtsgebieden) van

het platteland. Hun organisatie was sterk horizontaal en kleinschalig: ze vormden in wezen een concreet samenwerkingsverband van belanghebbenden, de grondeigenaars of geërfden die in het betrokken gebied een meetellende hoeve bezaten. Daarbij bepaalde niet status of rijkdom als zodanig, maar het aandeel van de belanghebbende geërfde in het gezamenlijk bestuurde gebied iemands stem en invloed. Wanneer de afwatering over grotere gebieden in het geding was, konden hoofd- of grootwaterschappen, ook (hoog)heemraadschappen of - in de noordelijke gewesten - zijlvestenijen genoemd, worden ingesteld. In dat geval ging het initiatief vaak uit van de landsheer, die in de persoon van de dijkgraaf een verantwoordelijke ambtenaar met de nodige rechtsmacht aanstelde. Hij werd bijgestaan door de heemraden, vertegenwoordigers van de geërfden. Ook de organisatievorm kreeg dan al gauw een wat verticaler karakter, met hier en daar een even krachtige oligarchiseringstendens als in de stedelijke regering. De namen en wapens van de heemraden op het in 1645 in gebruik genomen Gemeenlandshuis van Delfland aan de Oude Delft in Delft laten dat heel duidelijk zien: drie van de zeven heemraden behoorden tot de adel (Van Schagen, Van der Duyn, Van Wassenaer), een ander was de hierboven genoemde Cornelis Musch, ridder en heer van Waalsdorp en Carnisse (zie p. 35).

Gebuurten

De gezworen gemeente en de gilden vormden institutionele vormen van vertegenwoordiging en vereniging van de stedelijke burgerij. Er waren echter nog andere organisatievormen in de stad, waarin de burgers minder formeel met elkaar konden omgaan: de gebuurten. Dat was de stad op menselijke schaal. De meeste steden van de Republiek kenden vanouds wel de een of andere vorm van wijkindeling, aangeduid als wijken, kwartieren, vier(en)delen, straten, bonnen of met soortgelijke namen. Vaak had zo'n indeling een militair doel: de wijk was de gevechtseenheid van het burgervendel of de burgercompagnie. Het kon ook een fiscale eenheid zijn, of een district voor de mobilisatie bij brandbestrijding. Als zodanig was de wijk een vaste, door de magistraat bepaalde organisatie-eenheid, waarbij de burgers maar beperkte inspraak hadden. Gebuurten daarentegen waren zowel ruimtelijke als bestuurlijke, sociale en culturele verbanden die van onderop werden georganiseerd. Ze hadden een veel vrijer organisatievorm, ook al leken ze naar opzet op de gilden. Het waren verenigingen van buurtbewoners, die op vrijwillige basis hun onderlinge rechten en plichten regelden.[215] Hun doel was ‘dat de geburen in enigheid en eendracht tezamen mogen wonen en leven’. Een en ander werd gewoonlijk vastgelegd in een buurtbrief, dat wil zeggen een formulier met de statuten of het reglement van de buurt dat door de buren werd ondertekend en soms ook door de magistraat bekrachtigd. In de meeste steden waren de gebuurten maar klein: hoogstens enkele straten en steegjes, in totaal enkele tientallen huizen. De Utrechtse buurt ‘Onder de Snippevlucht’ aan de Oude Gracht telde in 1639 zestig buurlieden.[216] Leiden telde in 1641 143 gebuurten, Den Haag rond de vijftig.[217] In de grotere steden vormde de buurt dan ook het *face-to-face* verband waarin iedereen elkaar kende en zowel de sociale controle als de burenhulp een bijzonder effectieve realiteit konden zijn. De gebuurte hield de eer van de vrouw en het krediet van de man in het oog.

De leden van de gebuurten betaalden contributie en kozen zelf een bestuur. De buurtmeesters, gewoonlijk een deken (‘koning’, ‘keizer’, ‘hertog’, ‘graaf’, ‘schout’ - namen die

hun oorsprong in een ludiek ritueel suggereren) en enkele hoofdmannen (‘vinders’, ‘schepenen’), moesten voor handhaving van de orde en rust zorgen, legden als ‘vredemakers’ buurtconflicten bij en organiseerden de gezamenlijke maaltijd die naar gelang van de stand van de kas eenmaal per jaar of eens in de paar jaar plaatsvond en enkele dagen kon duren. Het buurtbestuur bootste in verkleinde vorm het bestuur van de stad na, inclusief de rechtspraak. De disciplinerende functie van de gebuurte vinden we terug in de bepaling dat de naburen ‘eerlijke lieden’ moesten zijn. De naburen gingen veel met elkaar om en spraken elkaar met ‘gebuur’ aan. De gebuurte omvatte in beginsel zowel arm als rijk, maar de armen werden wel van de betaling van contributie vrijgesteld. Bij geboorte, huwelijk en overlijden moest een bijdrage aan de kas van degebuurte worden betaald. De buren speelden bij de begrafenis dan ook een belangrijke rol: hun aanwezigheid was verplicht en enkele buren droegen de baar. In geval van hulpbehoevendheid kon de buurt bijspringen. Ook hield de buurt de straat schoon.

Bij de maaltijd, de ‘tering’ (het potverteren), kon heel de buurt flink uit de band springen; er werden dan onwaarschijnlijke hoeveelheden voedsel en drank genuttigd. De maaltijd was tevens de gelegenheid waarbij de hoofdmannen werden gekozen en belangrijke buurtzaken geregeld. Juist door het collectieve vertoon van overdaad had de maaltijd ook een duidelijk rituele betekenis: als moment van bezegeling van de goede verstandhouding en van heling van geschonden relaties diende ze ertoe om ‘vriendschap en enigheid te maken en te onderhouden’. De naburen schreven hun eigen gedichten en liederen waarin de onderlinge broederschap en eendracht van de buurt werden bezongen. Buurten maakten in beginsel geen onderscheid naar religie, ze waren dan ook een belangrijke factor van sociale cohesie. De omgangsoecumene kreeg juist in de gebuurten vorm. Anderzijds waren er ook elementen van het buurtleven die een eigen buurtidentiteit bevorderden: de stedelijke ruimte zelf, natuurlijk, maar ook een gemeenschappelijke herkomst of beroep, terwijl de buurtbewoners gewoonlijk ook bij dezelfde ambachtslieden en winkeliers kwamen. Sommige buurten hielden er een eigen taaltje op na, en nogal wat kozen zich bloemrijke, zelfbewuste namen: in Leiden heetten ze bijvoorbeeld ‘Klein Egypten’, ‘Vreuchdenrijck’, ‘Pap-lepel’, ‘cleyn van macht’, ja ‘Blick in den Aessack’.[218]

Buurten vormden niet alleen een bijzondere subcultuur in de stad, ze speelden ook een wezenlijke rol bij de opname, controle of uitsluiting van vreemdelingen. Joden werden lang niet altijd toegelaten, en over de rechten van de niet-betalende armen op deelname aan de buurtevenementen bestaat niet altijd duidelijkheid. In elk geval mogen we stellen dat de gebuurten als organisatorisch en maatschappelijk tussenniveau bij het schaalvergrotingsproces van de steden zorgden voor de terugkeer van de menselijke maat, zonder dat de sociale cohesie van de stad geweld werd aangedaan. Niet voor niets kennen we de buurtorganisaties juist het best voor de grotere steden: Amsterdam, Leiden, Haarlem, Utrecht, Den Haag. Ze vormden daar een zinvolle tussenlaag bij de organisatie van het stedelijk leven. De buurtorganisatie was laagdrempelig maar hief sociale verschillen niet op. Wie in een gildenbestuur zat, liep veel kans ook in het buurtbestuur terecht te komen. Een zeer aanzienlijke Haagse buurt zoals de Illustre Parelbuurt (Voorhout en Vijverberg) was opgesplitst in een heren- en een burgerbuurt, maar zo'n vorm van sociale segregatie was beslist een uitzondering. Gebuurten waren in eerste instantie ruimten waar de smalle en brede burgerij het voor het zeggen had. Het waren ook neutrale ruimten: bij de gemeenschappe-

Gerrit Lundens (1622-na 1683), Het spelletje 'handje plak', ca. 1650-60.

lijke maaltijd mocht geen geweld worden gebruikt, niet met glazen gegooid, niet over religieuze zaken gepraat. Al vrij gauw na 1650 ging de stedelijke overheid, gestuwd door kritiek uit gereformeerde hoek, zich meer en meer met de buurten bemoeien en verloren ze hun autonomie.[219] Zo werden de buurten geleidelijk aan zelf tot een grotere sociale discipline gedwongen. De maaltijden werden aan banden gelegd en verdwenen uiteindelijk helemaal. Misschien waren de functies van de buurten intussen door andere instanties overgenomen.

De gebuurten lijken in sommige opzichten sterk op een andere organisatievorm waarvan we maar weinig met zekerheid weten, die van de *jongerencultuur*. De mannelijke, ongehuwde jongeren van een dorp of stad, in de leeftijd tussen 12 en 25 jaar, werden vanouds gesocialiseerd in jeugdgroepen of benden met een eigen structuur, 'koninkrijken' of 'broederschappen' genaamd.[220] 's Avonds na school of na de arbeid, 's nachts en op zon- of feestdagen kwamen ze binnen of buiten het dorp of de stad, in het open veld, in kroegen of op pleinen bij elkaar om zich als groep in de gemeenschap te bevestigen door drinken en dobbelen, dansen en musiceren, maar ook door handelingen die de gevestigde orde uitdaagden of er welbewust tegenin gingen: provocerende gebaren, straatschenderij en vandalisme

(ruiten ingooien was een geliefd tijdverdrijf, met name onder leerlingen en studenten), diefstal, beledigende taal en seksuele experimenten, zoniet seksuele agressie.[221] Ze kregen daar de gelegenheid en de middelen om in de groep hun persoonlijkheid te ontwikkelen, ook affectief. Het lidmaatschap van de groep markeerde de overgang van kindertijd naar volwassenheid. Hoewel het bij de stedelijke magistraat in de zeventiende eeuw nog klachten regent over systematisch kattenkwaad van (groepen) jongeren, gaan ze zich dan toch anders manifesteren. De grote hoeveelheden migranten in de steden en de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt ontwrichtten de traditionele socialisatiepatronen. De traditionele jongerengroepen maakten plaats voor het familieverband, en meer in het bijzonder het kerngezin, als de plek waar jongeren zich affectief ontplooiden en hun identiteitsgevoel ontwikkelden. De adolescent moest meer dan voorheen met het ouderlijk gezag rekening houden, met de vader, maar ook met de moeder. Zijn rolpatronen pasten zich aan die verschuivingen aan: het geweldige enthousiasme dat zeehelden als Tromp en De Ruyter ook onder de jeugd wisten op te wekken, heeft daar zeker mee te maken. Een meer individuele keuze voor levensgang, levenspartner of beroep werd gangbaarder, en met het verdwijnen van de oude verbanden ook noodzakelijker. De Republiek, met name de hoogontwikkelde kustgewesten, heeft vermoedelijk een voortrekkersrol gespeeld bij dit individualiseringsproces, dat uiteindelijk in heel Europa doorbrak.

Maagschap en vriendschap

Sociale cohesie werd dus gewaarborgd door allerlei verbanden tussen de burgers, zoals kerk, schutterij, gilde en buurt. Maar het belangrijkste verband, waarmee iedereen zonder uitzondering te maken had, was toch wel dat van de maagschap, het brede familieverband. Daarmee hangt nauw het begrip ‘vriendschap’ samen. De termen ‘vriend’ en ‘vriendschap’ werden in allerlei omstandigheden en voor verschillende vormen van relaties met derden gebruikt, maar ze beantwoorden maar zelden aan de betekenis en de gevoelswaarde die ze thans hebben. Vriendschap was in de vroegmoderne tijd een begrip dat niet zozeer een affectieve band uitdrukte als wel een instrumentele, ook al behoorde genegenheid beslist tot een goed vriendschappelijk verkeer. Vriendschap betekende een vorm van saamhorigheid, van solidariteit, tussen personen die gemeenschappelijke belangen hadden, van welke aard ook, en elkaar door praktische hulp en morele steun hielpen zich met succes en voldoening door het leven te slaan. Ze verwees naar de inzet van sociaal kapitaal, dat wil zeggen al dat niet-economisch vermogen dat iemands plaats in de samenleving bepaalde of kon beïnvloeden: status, reputatie, groepsbanden, kennis, religie, levensstijl, sociale vaardigheden enzovoort.[222] Vriendschap vormde dus een functionele, instrumentele saamhorigheid tussen personen ter wille van de verwerving of het gebruik van zulk maatschappelijk vermogen, met een uitgesproken bedoeling van wederkerigheid.[223] Het belang van vriendschap heeft te maken met de nog sterk persoonlijke inkleuring van de maatschappelijke verbanden in de vroegmoderne tijd: niet zozeer individuele verdiensten als wel maatschappelijke relaties bepaalden iemands mogelijkheden. Vrienden, verwanten, patroons en beschermers waren noodzakelijk als men wat dan ook wilde bereiken. Maar hogergeplaatsten hadden op hun beurt vrienden en beschermelingen nodig om door hun patronage en mecenaat macht te kunnen uitoefenen en hun machtspositie in de samenleving zichtbaar te maken.[224]

Vriendschap bestond dan ook alleen bij de gratie van dienst en wederdienst. Ze was niet gratuïet maar ingebed in een netwerk van morele verplichtingen. Krediet was het sleutelwoord. Vertrouwen en betrouwbaarheid, loyaliteit en solidariteit, eer en goede reputatie waren wezenlijk wilde men aanspraak kunnen maken op andermans diensten. Wie oneerlijk spel speelde, dreigde immers anderen mee te slepen in zijn val. Wie zijn verplichtingen niet nakwam stelde zich dan ook buiten het vriendschapsnetwerk en verloor daarmee een wezenlijke steun in zijn of haar leven. Vriendschap was een manier om sociale banden te versterken teneinde zich van de nodige steun te verzekeren bij tegenslag, zowel affectief als sociaal en financieel. Ze vormde dus een collectieve overlevingsstrategie in een tijd waarin de groepsverbanden belangrijker werden geacht dan de wensen van individuele personen, maar de instellingen van de staat en de samenleving onvoldoende vangnet boden bij tegenslag. Bij ziekte, ouderdom, financiële problemen, maar ook investering of verandering van werkkring, was steun en overbrugging nodig die men niet bij stad of staat kon halen. De samenleving zelf was dus de eerste om voordeel van vriendschap te genieten. Dat betekent tegelijk dat veel vormen van functionele vriendschap niet op vrije keuze berustten maar ingebed lagen in de groepsverbanden waartoe men behoorde: familie, kerkgemeenschap, arbeid, opleiding, ambt, buurtschap, gilde, schutterij of vereniging. Binnen zo'n functioneel vriendschapsverband kon men natuurlijk meer aan de een of aan de ander hechten. Met name het kerngezin mag in de Republiek worden beschouwd als een vroege vorm van affectieve gemeenschap, een haven van affectie in een wereld van belangen.[225]

Over iemand als ‘vriend’ spreken had een strategische bijbedoeling. Vroegmoderne mensen besteedden veel tijd, energie, soms geld, en steeds emoties aan het welbewust onderhouden van vriendschap. Men wilde de ‘vrienden’ (collega's, verwanten) onder druk zetten om de relaties en de onderlinge solidariteit hoog te houden en van hun steun verzekerd te blijven. Het middel daartoe was de uitwisseling van diensten en gunsten, van giften en verplichtingen.[226] Hoe gangbaar dat was, tonen de talrijke vriendenalbums (*alba amicorum*) met opdrachten van al degenen die men buitenshuis of onderweg, of ook gewoon in zijn eigen stad tegenkwam.[227] In dat van Jacob Heyblocq (1623-1690), Latijnse schoolmeester aan de Nieuwe Zijde te Amsterdam vanaf 1648, staan bijvoorbeeld inscripties van 155 personen, waaronder 43 tekeningen.[228] Behalve de collega's vinden we er professoren van verschillende universiteiten onder, naast predikanten als Jacob Revius, geneesheren als W.G. van Focquenbroch en schrijvers als Constantijn Huygens, Jacob Cats, Jan Vos, Joost van den Vondel en Jan Zoet. Maar ook schilders als Rembrandt, Govert Flinck, Aert van der Neer of Jan de Bray droegen iets bij. Het thema van de meeste bijdragen is de vriendschap zelf. Zo'n album bakende inderdaad het terrein af van degenen die men tot zijn vriendschapsnetwerk mocht rekenen, op wie men kon vertrouwen en aan wie men een wederdienst moest bewijzen. Geschenken en cadeaus, of het nu gebruiksvoorwerpen, gedichten, tekeningen of simpelweg een vorm van gastvrijheid (een maaltijd, onderdak) waren, vormden dan ook een wezenlijk element van het sociale leven, ook voor de armen en minvermogenden. Bij allerlei gelegenheden werden zulke geschenken ‘vereerd’: kraamwijn of kandeel aan de genodigden bij de kraamvisite; bij de doop de pillegift van de peetouders aan hun petekinderen, en een zilveren lepel of beker van de grootouders, om het familieverband te bezegelen; bij het huwelijk een glas met inscriptie; andere glazen werden geschonken

voor sociale rituelen zoals het gezelschapsdrinken; bij rouw werd de rouwende echtgenoot gastvrij ter tafel genodigd; nieuwjaar werd gemarkeerd met giften voor degenen die men aan zich wilde verplichten, van de beschermer tot de dienstbode.

Het sociaal verkeer dreef op dat wederkerig systeem van verplichtingen. We zien dat in de nauwkeurig gecodeerde verplichtingen bij overgangsrituelen als geboorte, huwelijk en dood, maar ook bij het afstuderen en promotie, de aanvaarding van een ambt of de publicatie van een boek. De publieke opdracht van een boek aan een persoon of een instantie, zoals de magistraat of het bestuur van een waterschap bracht de ongeschreven verplichting tot een wederdienst met zich mee, gewoonlijk in de vorm van een gift ter dekking van de onkosten. Maar tegelijk maakte men op die manier openbaar tot welk netwerk men wenste te behoren en wie men als zijn beschermers beschouwde. Zo konden uitgebreide belangengroepen ontstaan die het netwerk compliceerden maar tegelijk de basis van de sociale cohesie vormden. Binnen het functionele netwerk van raadsvrienden (vroedschappen of schepenen) ontstonden bijvoorbeeld kleinere, op gemeenschappelijke belangen en ideeën gerichte vriendschapsverbanden, zoals facties, die in een ander verband, boven de grenzen van stad of gewest uit, weer in functionele, bredere vriendschapsverbanden opgingen.

Het eerste en meest nabije netwerk van vrienden was dat van de bloed- en aanverwanten. De ‘maagschap’ omvatte heel de familiestructuur, tot verre verwantschapsgraden toe.[229] Aangezien iedereen in een familie werd geboren, was dat het meest natuurlijke netwerk, maar de waarde van dat netwerk voor iemands leven hing uiteraard in hoge mate af van de plaats van die familie in de maatschappelijke orde. Ook de omvang van dat netwerk kon sterk uiteenlopen. ‘Neven’ waren nogal eens zeer verre verwanten. Ze werden in het netwerk opgenomen voor zover ze van nut konden zijn. De aanduiding ‘neef’ bedoelde dan uitdrukkelijk aan te geven dat de bewuste persoon zijn plaats had in iemands maagschap. Bij gefortuneerde Amsterdamse patriciërs als de familie Huydecoper, die veel maatschappelijk kapitaal bezaten, speelde de vriendschap op alle terreinen van het leven een dominante rol. Zelfs de culturele aspecten van hun leven, zoals opleiding, ideologie, levensstijl of mecenaat, hadden immers al gauw belangrijke economische of sociale implicaties voor de familie.[230] Maar in wezen ging het niet anders toe bij het volstrekt onvermogende weeskind Evert Willemsz. Bogaert uit Woerden en zijn (half)broers.[231] Na het overlijden van hun (stief)ouders bleven zij onderling een hecht netwerk vormen, ook toen hij zich in 1632 als gereformeerd predikant overzee had gevestigd, in Nieuw-Amsterdam (New York). Toen hij in 1647 bij een schipbreuk omkwam, bleef zijn oudste broer, die hij vijftien jaar niet meer had gezien, het natuurlijke aanspreekpunt voor zijn weduwe, overigens een hem verder onbekende boerin van Noorse herkomst en lutherse godsdienst.

Hoe dan ook, familiebanden wogen onveranderlijk zwaar bij beslissingen in het leven, en veel aspecten van het persoonlijke of gezinsleven werden zoveel mogelijk met de belangen van de familie in overeenstemming gebracht. De familie van haar kant kon iemand helpen met startkapitaal of met werk, bij het zoeken van een geschikte huwelijkspartner, of met inzicht in wat het groepsbelang voor een individu vereiste. Wanneer de ouders gestorven waren, werd de familie trouwens als eerste aangesproken om de zorg over de weeskinderen op zich te nemen. Dat was overigens geen prestatie om niet, uit liefde voor de verwanten, want van hoog tot laag in de samenleving werd alles nauwkeurig verrekend met de nalatenschap, of werden schulden bij de familieleden opgebouwd. Maar de familie was wel

het eerstaangewezen steun- en aanspreekpunt voor wie in nood verkeerde, en een familielid kon zich daar redelijkerwijs niet aan onttrekken als hij of zij niet zelf de kwalijke gevolgen van zo'n weigering wilde ondergaan.

Verenigingsleven en gezelligheid

De meest nieuwe, en in zekere zin kenmerkende vorm van groepscultuur in de Republiek was de vrije vorm van vereniging.[232] Ook in de middeleeuwse steden hadden allerlei vormen van groepscultuur bestaan, maar laatmiddeleeuwse en ook nog zestiende-eeuwse verenigingen droegen gewoonlijk een publiek of semi-publiek karakter. Ook al waren ze niet zonder meer voor iedereen toegankelijk, ze werden door de burgerlijke of kerkelijke overheid gevestigd of erkend, en zo mogelijk gecontroleerd. Dat gold zowel voor de broederschappen en rederijkerskamers als voor de gilden en schutterijen. Wat in de zeventiende eeuw nieuw opkomt is de informele, strikt particuliere vorm van verenigingsleven, met een louter cultureel doel, die zich verre houdt van het publieke domein en daarmee van toezicht van de overheid. De opkomst van het privé-domein bracht met name de middengroepen van de burgerij tot meer intieme, persoonlijke of groepsgebonden vormen van cultuurparticipatie. De actieve groepssociabiliteit van de straat (de gebuurten) of de gemeenschap (de gilden) verdween zeker niet maar werd gecompleteerd door een beperktere vorm van verenigingsleven en gezelligheidsverkeer in intieme kring, ja binnenskamers in het gezin.

Zulke bewust gekozen, besloten en gereguleerde vriendenkringen vormden niet zonder meer een tegenpool van de netwerken van vriendschap zoals hierboven gedefinieerd. Ook die kenden een vorm van genegenheid, en vrije verenigingen konden net zo goed als netwerken van belangen fungeren. Het verschil lag hoofdzakelijk in de uitdrukkelijke motivatie van de deelnemers om de vormgeving van de cultuur van de samenleving in eigen hand te nemen en naar speelruimte daarvoor te zoeken, zonder noodzakelijkerwijs de geijkte wegen van patronage en bescherming te volgen. Integendeel, de vrienden trokken zich uitdrukkelijk onder elkaar terug, weg van het publieke culturele leven. Soms werden daarbij welbewust de grenzen afgetast die de gevestigde instituties hadden gesteld, soms ook werden zonder veel omslag nieuwe initiatieven genomen. De vrije verenigingen zochten door particulier initiatief een antwoord te geven op de nieuwe culturele en sociale behoeften van hun deelnemers. Dat gold bijvoorbeeld voor de muziekcolleges die vanaf het einde van de zestiende eeuw in een groot aantal steden door ‘liefhebbers’ - vaak musici of organisten - werden opgericht en die gewoonlijk in huiselijke kring optraden. Het oudst bekende, het St.- Caecilia Concert, ontstond in 1591 te Arnhem. De reglementen ervan tonen aan dat het muziekgezelschap de structuur van de gilden en buurtverenigingen overnam, inclusief de maaltijd als bindend ritueel, maar dat de organisatie strikt in particuliere handen bleef.[233] Dat gold ook voor een studiekring als het Collegium Mechanicum dat conrector Isaac Beeckman in 1626 te Rotterdam oprichtte.[234] Het ging hier om een kring van gelijkgestemde vrienden van verschillende sociale conditie (een graankoper, een zijdeverver, een molenbouwer, een chirurgijn, een leraar in de stuurmanskunst) die op strikt particuliere basis tweewekelijks een aantal problemen uit de toegepaste natuurkunde besprak.

Zulke kringen en verenigingen boden de stadsburgers een zekere speelruimte buiten de instituties van de samenleving om. Dat gold vooral voor de instellingen die macht in de

samenleving hadden: de kerken, en in het bijzonder de publieke kerk. Een van de gevolgen van de Reformatie, die tegenover Rome de nadruk legde op het algemene priesterschap van alle gelovigen, maar ook van de Opstand, die een golf van middelpuntvliedende bewegingen in de noordelijke Nederlanden had teweeggebracht, was een zekere emancipatie van de 'leek' geweest, dat wil zeggen van degene die niet door een kerkelijke, academische of burgerlijke institutie was bekleed met de macht om gezagvol te spreken. De aandacht die de gereformeerde kerk aanvankelijk aan de 'profetie' schonk, werkte dat nog in de hand: dat waren samenkomsten buiten de gebruikelijke kerkdiensten om, waarin Gods woord groepsgewijs werd gelezen en verklaard door gelovigen, soms gewone leken.[235] De zogenaamde conventikels, groepjes leken die buiten de ambtsdragers van de kerken om vrij over de bijbel en de godsdienst discussieerden, waren er de opvolgers van geweest. Sommige lekengroepen, zoals de Rijnsburger collegianten, namen openlijk afstand van de gevestigde kerken en ontwikkelden eigen gedragsvormen met een eigen groepscultuur (zie p. 413). Andere bleven erbinnen en meenden dat ze daar voldoende ruimte kregen. Maar de nieuwe beweging week hoe dan ook af van de gevestigde praktijk. Dat de kerken daar niet steeds even blij mee waren, behoeft geen betoog. Goed geordende gezelschappen die zich aan de regels van de kerk hielden, mochten op haar steun rekenen, zoals de rechtzinnige theoloog Voetius nadrukkelijk stelde, maar de grens tussen orde en vrijmoedigheid was erg smal, en als ze werd overschreden, was het gewoonlijk al te laat.

Wat binnen de kerken gebeurde, vond ook daarbuiten plaats. In Rotterdam bestond vanaf 1656 bijvoorbeeld een vriendenkring rond de boekwinkel van Frans van Hoogstraten, waar door vrijmoedig denkende, geletterde stadgenoten werd gediscussieerd over godsdienstvrijheid, bijbeluitleg, klassieke mythologie, wijsgerige nieuwigheden en moderne literatuur. De groep beriep zich uitdrukkelijk op Erasmus, het boegbeeld van liberaal Rotterdam. Uit de correspondentie van de leden blijkt dat dit netwerk aan strikte, zij het ongeschreven regels van 'vriendschap' beantwoordde maar bovendien op gelijkgestemde idealen berustte. In de woorden van Oudaen: 'dat een gelijke neiging in veel delen onze gemoederen aan den anderen verbond, en dat d'eenzedigheid een allerschoonste trek van vriendschap maakt'.[236]

Een van de kenmerken van die nieuwe, op vrijwilligheidsbasis geformeerde kringen was in elk geval dat vrouwen er gemakkelijker uit eigen recht toegang toe kregen dan tot de oude vormen van sociabiliteit. Dat gold in de eerste plaats voor de elite. Zo bestond rond 1650 in Den Haag een vriendenclub van mannen en vrouwen onder de naam 'Ordre de l'Union de la Joye', onder leiding van Amélie, dochter van veldmaarschalk Brederode. Johan de Witt werd er lid van zo gauw hij raadspensionaris was geworden.[237] Maar het gold evengoed voor de brede en smalle burgerij. Terwijl alle gevestigde kerken op het standpunt stonden dat de vrouw in de gemeente niet het woord behoorde te voeren, organiseerden vrouwen her en der 'particuliere samensprekingen' (disputen) over religieuze zaken.[238] Ze probeerden zich aan het gezag van de kerk te ontworstelen en de gevestigde rolpatronen te doorbreken, ook al bleven zij voor het gedachtegoed dat zij wilden verspreiden afhankelijk van de inbreng van mannen, veelal intellectuelen. In feite traden de vrouwen vooral op als culturele tussenpersonen, die de maatschappelijke vertaalslag van nieuw gevormde denkbeelden naar zowel mannen als vrouwen uit de lagere strata voorbereidden.[239]

Een begrip dat zich bij de bestudering van zulke vriendenkringen dan ook onweer-

staanbaar opdringt is dat van een nieuwe gezelligheid die de oude verbanden doorbreekt: het plezier van het samenzijn onder personen die zich, wat hun sociale verschillen verder ook mogen zijn, rond een gemeenschappelijke belangstelling verenigen en zich daar even als gelijken beschouwen. Nieuwe genotsmiddelen helpen dat sociaal verkeer veraangenamen: de tabak, en nog heel pril de warme dranken, die een langere bereidingstijd vragen en enige rust bij het drinken, zoals koffie, thee en later ook chocola. Na 1650 zullen die geleidelijk aan een mutatie in de gezelligheidscultuur teweegbrengen.[240]

Discussiecultuur

Wil men de Nederlandse cultuur in Europese context op de werkvloer grijpen, dan dringt één notie zich onmiddellijk op: die van een nooit en nergens aflatende, en door alle segmenten en groepen van de samenleving gedeelde discussiecultuur. Anno 1650 definieert de Nederlandse cultuur zichzelf via een voortdurende worsteling met een lange reeks discussiethema's.[241] Wie de meningsvorming in de zeventiende-eeuwse Republiek bestudeert, krijgt al snel de indruk van een verwarrende hoeveelheid standpunten, waar de tijdgenoten zelf maar moeilijk hun weg in vonden, en van een eindeloos debat dat niet zelden min of meer om zichzelf lijkt te worden voortgesleept. Maar lag het maatschappelijk debat niet aan de oorsprong van de Nederlandse staat? De Opstand lag ingebed in een fundamentele discussie over de doeleinden ervan: *libertatis ergo* of *religionis ergo* (‘voor de vrijheid’, of ‘om de godsdienst’). Die discussie heeft vroeger zomin als nu ooit een bevredigend antwoord gekregen, maar wel heeft ze de vormgeving van de staat ingrijpend beïnvloed. Ze ligt ten grondslag aan een van de meest opmerkelijke, en voor die tijd uitzonderlijke kenmerken van de Nederlandse staat: de individuele gewetensvrijheid, vastgelegd in artikel 13 van de Unie van Utrecht. Met die gewetensvrijheid was weliswaar niet het recht op vrije eredienst, maar wel dat op vrije discussie erkend - natuurlijk steeds binnen de grenzen van wat de staat toelaatbaat achtte voor het behoud van de openbare orde. Het was dan ook in het publiek debat dat groeperingen van allerlei slag, godsdienstig zo goed als politiek, zich in de Republiek manifesteerden en hun identiteit bepaalden. Voor de cultuur van dat ogenblik is echter niet alleen de inhoud van het debat belangrijk doch vooral ook de vorm. In die vorm komt de wijze van omgang van de Nederlanders met elkaar en met anderen tot uiting: de omgangscultuur. Dat woord verwijst naar cultuur in de brede zin van het woord: de gemeenschappelijke vormgeving van het alledaagse leven met behulp van gedragscodes en riten, waarden en symbolen die door heel de gemeenschap meer of minder bewust worden gedeeld, erkend en aanvaard.

Een van de centrale elementen van die omgangscultuur was het *vergaderen*.[242] Vergaderen is eigen aan een horizontaal staatsbestel dat niet op hiërarchie en bevel maar op onderhandeling en consensus stoelt. Het lag dus in de grondstructuur van de Republiek besloten. Centraal geleide staten kenden natuurlijk ook hun raden en bestuurslichamen, maar typerend voor de Republiek was de afwezigheid van een gezagsdrager wiens stem op voorhand de doorslag zou geven. Er moest tussen velen een meerderheid worden gevormd, in sommige gevallen moest zelfs eenstemmigheid worden bereikt. De overlegcultuur, vanouds kenmerkend voor publiekrechtelijke lichamen als de waterschappen, maar ook voor

corporatieve instituties als de steden en de gilden, kreeg bij de stichting van de Republiek echter weer een krachtige impuls door de middelpuntvliedende werking die van het confederaal stelsel uitging. Waar ieder gewest, iedere stad, en in zekere zin iedere regent zichzelf als drager van de soevereiniteit zag en niemand alléén het beslissingsrecht kon opeisen, was overleg de enige manier om eendracht te bereiken. Omdat de besluitvormende lichamen in dat bestel een grote omvang hadden (de zeven gewesten in de Staten-Generaal, Statenvergaderingen of provinciale synodes met soms tientallen aanwezigen, vroedschappen van 40 en gezworen gemeenten van 48 man, de Heren XVII of XIX, enzovoort) en de werkdruk bij het groeien van de staat steeds groter werd, werd overleg over concrete aangelegenheden gewoonlijk gedelegeerd aan commissies, zoals op confederaal niveau de zogenaamde Haagse 'besognes', vast of ad hoc benoemd.

Ook het dagelijks bestuur lag normalerwijs in handen van een kleinere commissie (de gecommitteerde raden in de gewesten, het college van de burgemeesters in de steden). De Gecommitteerde Raden van Hollands Zuiderkwartier vergaderden in 1641 bijvoorbeeld op 165 dagen, in 1643 op 143 dagen, en elk van de tien leden was toen gemiddeld bij twee van de drie vergaderingen aanwezig.[243] Maar de Gecommitteerde Raden besteedden zelf ook weer veel werk aan subcommissies uit. Op lagere bestuursniveaus werd al even vaak, lang en uitvoerig vergaderd, gewoonlijk wekelijks, maar een uitloop naar een volgende dag was niet zeldzaam en aanwezigheid was verplicht op straffe van een boete. In de gezworen gemeente, in de gilden, in de kerkenraad, in het polderbestuur, in de gebuurte of de vereniging kwamen de middengroepen uitgebreid aan het woord. Machts- of jurisdictieconflicten tussen de bestuurslichamen konden bij gelegenheid een flink deel van de vergadertijd in beslag nemen.[244] Elementen van protocol (wie spreekt eerst, wie zit naast wie), groepsdynamiek (vriendschap, trouw, factievorming) en discussietechniek (verstrengeling van zakelijke, groeps- en persoonsgerichte argumenten) bemoeilijkten het overleg niet alleen maar gaven op de lange duur ook een bijzonder karakter aan de vergader- en bestuursstijl van de Republiek: de inhoudelijke discussie stond bij het debat centraal, maar het politieke evenwicht en de consensus werden als een hoger praktijkdoel nagestreefd.

Het beginsel van samenhang in verscheidenheid vereiste respect voor ieders mening en overweging daarvan bij de besluitvorming. Gesprek, praatje, debat, raad, vergadering, ruggespraak, stemming, bijeenkomst, conventikel - het zijn evenzoveel termen die verwijzen naar wat de kern van de sociale cultuur van 1650 mag worden genoemd: de fundamentele verplichting en vaak ook bereidheid tot discussie, tot kennisneming van andermans mening voorafgaand aan de besluitvorming, en de behoefte aan afweging van alle voors en tegens, uit welke hoek ze ook komen, bij de meningsvorming op alle terreinen van leven en cultuur. En als gevolg daarvan een grote bereidheid tot samenkomst, verenigingsleven, literaire of muzikale manifestaties, buurtorganisaties, gilden of broederschappen, groepsgesprekken en allerlei andere vormen van sociabiliteit waarvan de bronnen die ons zijn overgeleverd slechts het topje laten zien.

Heel duidelijk zien we dat op de cruciale ogenblikken van het bestaan van land en natie, zoals bij de vredesonderhandelingen van de jaren 1646-48: het publieke debat wordt georganiseerd via de *nieuwe media*, pamfletten en prenten.[245] Van de 697 beschrijvingen van drukken die de *Short-Title Catalogue, Netherlands* voor het jaar 1650 geeft, betreffen er 197 pamfletten, oftewel bijna 30 procent, waarbij we nog een groot deel van de 138 overheids-

publicaties mogen voegen voor zover die de troebelen rond de prins betreffen, alles bij elkaar vermoedelijk dus bijna de helft van de boekproductie van dat jaar. Maar pamfletten zijn 'wegwerpgevoeliger' dan volwaardige boeken zodat hun oplage soms geheel verloren kan zijn gegaan. Daarnaast waren er nog plano-drukken: teksten op één vel, strooibladen met liederen, of prenten met onderschrift, al dan niet van satirisch karakter, die juist in tijden van crisis een gewild communicatiemiddel zijn. Uit 1650 kennen we enkele tientallen van zulke 'historieprenten' over *faits divers* of politieke gebeurtenissen: van de schildersbent te Rome tot de avontuurlijke doding van een grote rog, van de verschillende fasen van de moeilijkheden tussen de prins en Amsterdam, via de arrestatie van de Loevesteinse factie tot het sterfbed van de stadhouder en de postume geboorte van zijn zoon.[246]

Pamfletten waren, naast prenten, al in de beginperiode van de Opstand van cruciaal belang gebleken voor de politieke mobilisatie van de midden- en hogere klassen. Met de toenemende verspreiding van de leescapaciteit en het ontstaan van een echte, breed gedragen leescultuur in de Nederlanden werden zij tot het belangrijkste intellectuele communicatiemiddel. De structuur van de boekhandel en de per saldo beperkte praktijk van de censuur maakte het pamflet tot een niet alleen in potentie maar ook in feite voor bijna iedereen bereikbaar object.[247] De lage prijs van een pamflet - vermoedelijk van één tot vijf stuivers, afhankelijk van de omvang - maakte een verspreiding in brede lagen van de bevolking mogelijk.[248] Al was de oplage ervan niet hoog - ze wordt gemiddeld op zo'n duizend exemplaren per drukgang geschat -, vele pamfletten beleefden binnen korte tijd meerdere herdrukken, al dat niet aangevuld met commentaar op intussen reeds geuite kritiek. Zo kende het *Hollands praatjen, tusschen vier persoonen [...] aangaande de souverainiteyt van Syn Hoogheyt, en tot iustificatie van de [...] Staten van Hollandt, en de f...] regeerders der stadt Amsterdam*, waarvan de titel aan duidelijkheid niets te wensen overliet, in 1650 acht drukken; van het vervolgdeel tellen we er zeven, van deel 3 nog eens vier.[249] Als zo'n pamflet op de markt, bij de pomp, in een kroeg, na de kerkdienst of aan de haven werd besproken, werd de impact ervan verveelvoudigd.

Het zou naïef zijn pamfletten en andere vormen van populair drukwerk[250] als neutrale communicatiemiddelen te beschouwen. Alle communicatie is steeds met een boodschap geladen, die de lezer of kijker in meerdere of mindere mate bedoelt te overreden.[251] Vooral de pamfletten werden welbewust als propagandamiddel gebruikt. Dat geldt temeer voor de tijd rond 1650, wanneer er nog geen sprake is van een gestructureerde publieke opinie die haar eigen gewicht in de schaal kan leggen tegenover degenen die de nieuwsgaring en nieuwsspreiding in eigen belang of voordeel wensen te beïnvloeden of te manipuleren. Zo'n vorm van manipulatie blijkt evident uit het zojuist genoemde *Hollands praatjen* met zijn dialoogvorm, die op overreding van de lezer gericht is. De argumentatiestructuur van pamfletten sloot vaak aan bij de klassieke retorica.[252] Maar we moeten niet vergeten dat zulke doelgerichte pamfletten binnen een breder, relatief vrij en open nieuwscircuit functioneerden, een antwoord uitlokten waarop weer een repliek moest worden gegeven, en zo verder. Het populaire drukwerk vormde zo een wezenlijk element van het culturele leven van de zeventiende-eeuwse Republiek. Het waren name pamfletten die in de openbare ruimte een osmose tot stand brachten tussen de theoretische concepten van de politieke denkers, de propaganda van de bestuurlijke doeners en het brede debat van de middengroepen. Het populaire drukwerk werd zo tot een broedplaats van nieuwe concepten, die

bijna onmiddellijk weer verder werden verspreid, getoetst en eventueel bijgesteld of verworpen. Vooral het moeizame debat over de vorm die de soevereiniteit in de Republiek moest of kon aannemen vond rond 1650 in de pamfletliteratuur een vruchtbare voedingsbodem, die brede lagen van de bevolking tot meepraten kon verleiden.[253]

Juist de, ten opzichte van andere Europese landen, zeer gematigde praktijk van de censuur - en de beperkte reikwijdte van de kerkelijke tucht - maakte toe-eigening van de boodschap door allerlei personen en groepen in de samenleving mogelijk. Al suggereert het intellectueel niveau van zulk drukwerk dat het vooral werd gebruikt door de brede middengroepen, toch was eigenlijk niemand van participatie in het debat uitgesloten. Extreme gevallen daargelaten kon geen enkele partij in de Republiek de publieke meningsvorming naar haar hand zetten of zelfs maar in de hand houden. Sterker nog, we mogen stellen dat de stedelijke en gewestelijke regeringen het publiek debat niet alleen niet uit de weg zijn gegaan maar, althans in de zeventiende eeuw, vanuit het gezichtspunt van de republikeinse ideologie welbewust hebben bevorderd. De beslissingen die op hoog niveau werden genomen, vormden een echo van het publieke debat waaraan ook de gewone man deelnam, al had hij dan ook weinig of geen inbreng in de besluitvorming. Wat in absolutistisch perspectief een zwak punt van de centrifugale staatsstructuur van de Republiek kon lijken - de ingewikkelde besluitvorming, het brede debat, het horizontale overlegmodel, de consensuspolitiek - was juist de kracht en het bindmiddel van de samenleving. Daar ligt een wezenlijk onderscheid tussen de monarchieën van de zeventiende eeuw en de Noord-Nederlandse Republiek. Het is het kenmerk van de moderniteit van haar politieke cultuur.[254] De verticale machtsstructuur waaraan ook de Republiek met haar sociaal beperkte vormen van magistraatsbenoeming en besluitvorming niet ontkwam, was dan ook niet in tegenspraak met meer horizontale processen van meningsvorming in de samenleving. Ze wist daar haar voordeel mee te doen: ze was het fundament van de sociale vrede.

Pamfletten en prenten, maar ook gedichten en liederen, vormen zo een goede ingang tot de wijze waarop het publieke debat in de Republiek gestalte kreeg. De vorm van een gesprek, die in veel pamfletten werd gehanteerd, had natuurlijk iets stereotieps. De dialoog was al bij de humanisten geliefd als retorische vorm van argumentatie en overreding.[255] Ze kon de strakke vorm aannemen van een Platoons leergesprek, of de vrijere vorm van een Ciceroniaanse discussie tussen de leden van een vriendenkring, waarin elk van de vrienden een eigen positie innam. Laatstgenoemde vorm domineerde in de Republiek. Gewoonlijk werd dan een aantal fictieve maar herkenbare gespreksdeelnemers opgevoerd, min of meer gestereotypeerd op grond van de maatschappelijke betekenis en de propagandawaarde van hun positie: een regent, een schipper, een koopman en een dominee (of ‘theologant’) ontbraken zelden in zo'n gefingeerd debat. Maar het publiek hoefde daar niet de dupe van te worden: zulke retorische vormen waren juist een voorwaarde voor de herkenbaarheid van het debat, en dus voor de mogelijkheid om zinvol de argumenten tegen elkaar af te wegen en een eigen positie in te nemen. De opeenvolging van pamfletten met argumenten voor en tegen maakt duidelijk dat dit culturele systeem werkte. Het pamflet, vooral wanneer het in dialoogvorm was gesteld, bedoelde niet zozeer een actuele werkelijkheid ten tonele te voeren als wel die werkelijkheid in herkenbare en gemakkelijk te assimileren elementen te presenteren. Het bleef aan de lezer of hij zich daar al dan niet door liet overtuigen. De pamflettenproductie mag dan ook een redelijke weerspiegeling worden genoemd, niet zozeer

van de inhoudelijke argumenten in het politieke debat, als wel van de discussieprocedure zelf, van de mate van participatie door het lezerspubliek, en van de intensiteit waarmee politieke, religieuze, sociale en culturele thema's de agenda van het publieke debat beheersten.

De discussiecultuur vinden we verbeeld in een veelheid van geschriften waarin de Nederlanders tot meningsvorming worden overgehaald. Natuurlijk moeten we zulke teksten niet als een letterlijke weerslag van de werkelijkheid beschouwen. Een pamflet als *Het Hollands wijve-praetjen, tusschen de drie gebueren, Trijntje, Grietje en Neeltje, noopende den tegenwoordighen Staet der Vrye Vereenichde Nederlanden, en het gepretendeerde Parlement van Engelandt*, in 1652 tijdens de Eerste Engelse Oorlog gepubliceerd, heeft geen enkele pretentie om een reële discussie weer te geven, maar het laat wel zien dat politieke meningsvorming niet om de vrouwen heen kon, en al helemaal niet om de echtgenoten van vissers en zeelieden, die het nauwst bij de oorlogvoering betrokken waren.[256]

Vanuit cultureel gezichtspunt mag de gereformeerde kerk worden beschouwd als een voorvechter van deze discussiecultuur. Hoewel de predikanten graag met gezag optraden, was zelfs de uitleg van het Woord Gods voor discussie vatbaar en mocht zo'n discussie (in tegenstelling tot de gezagvolle verkondiging) in principe ook niet tot de bedienaren van het Woord beperkt blijven. Maar gezien de positie van de gereformeerde kerk als publieke kerk, vonden de predikanten ook dat ze een taak hadden op het gebied van de ethiek, van de voorlichting over voor- en nadelen van bepaalde gedragswijzen, en van de meningsvorming over maatschappelijke problemen.[257] Sabbatsheiliging, de grenzen van de vrijheid, huiselijke plichten, opvoeding, dronkenschap, paapse superstities, soberheid en overdaad, trouw en overspel, roverij en waarzeggerij, bordeelbezoek, toneel of orgelmuziek, kleding en haardracht waren gespreksonderwerpen waarover predikanten op gezette ogenblikken hun licht deden schijnen en soms zelfs een echte meningenstrijd ontketenden. Een voorbeeld is het felle debat over het dragen van lang haar dat in 1643 werd ontketend door de Zierikzeese predikant Godfried Udemans en in 1645 zijn bekroning vond in een roemruchte preek van dominee Borstius (zie p. 363).[258] Udemans pakte zijn voorlichtende functie systematisch aan. Hij schreef bijvoorbeeld een omvangrijke en toonaangevende handleiding voor koopmansgedrag en handelsethiek, waarin hij het netelige probleem van de slavernij niet uit de weg ging, onder de niet mis te verstane titel *'t Geestelyck roer van 't Coopmans Schip*.[259]

Sommigen van hen profileerden zich als ware kampioenen van de discussiecultuur. Een daarvan was de gevierde dominee Franciscus Ridderus, predikant te Schermerhorn, vanaf 1648 te Brielle en van 1656 tot zijn dood in 1683 te Rotterdam. Ridderus was een enthousiast en overtuigd aanhanger van het Oranjehuis, wat hem moeilijkheden opleverde met de Rotterdamse magistraat maar geliefd maakte in brede kringen van de bevolking. Hij schreef talrijke werkjes over allerlei aspecten van de actualiteit, bijna steeds in een discussievorm die het mogelijk maakte het voor en tegen af te wegen en toch tot een gezaghebbend standpunt te komen, zoals een *Nuttige tijd-korter voor reizende en andere luiden: voorgesteld in een t'zamenspraak, op de reize van een polityk (regent), een theologant (predikant), en een schipper*. Ridderus staat echter al in een nieuwe fase van de discussiecultuur, die we als de kunst van het converseren kunnen kenmerken (zie p. 577).[260] De gespreksvorm gaat langzamerhand de gespreksinhoud overheersen. De argumentatie ten gunste van een actueel gespreksthe-

ma raakt op het tweede plan. Wat telt, is deelname aan het gesprek. Wie niet meepraat stelt zich buiten de groep en geldt als spelbreker.

De *Tijdkorter* is typerend voor de cultuur van alledag. Op de trage en langdurige reizen, waar de verveling dreigde toe te slaan maar men tegelijk in het onontkoombaar gezelschap van personen uit allerlei kringen verkeerde, waren het gesprek en het debat de vanzelfsprekende vorm om de tijd te doden. Sommige beroepen hadden zelfs structureel last van verveling. Het duurde dan ook niet lang of Ridderus schreef een aparte *Tijdkorter* voor officieren, matrozen en soldaten - door het lange wachten in garnizoen, op de veldtocht of voor anker op de rede werden zij immers als geen ander bedreigd door verveling en ledigheid, met alle gevaren van dien: dronkenschap, geweld, zo niet erger. Ridderus dacht hun met deze gespreksstof op andere gedachten te brengen. Juist door hun schijnbaar neutrale, toevallige en informele karakter waren zulke gesprekken in het leven van alledag het middel bij uitstek om informatie over te dragen, meningen te vormen, ideeën te testen, roddel te verspreiden en gemeenplaatsen te berde te brengen. De predikanten waren overigens beslist niet de enigen die zulke gespreksstof verschaften. Hun steeds meer uitdijende werken vormden juist een poging om de voortwoekerende productie, die steeds wereldser leek te worden, naar christelijker sferen terug te halen. Met interessante, stichtende gespreksstof probeerden ze roddel en achterklap te vermijden en de discussies in goede banen te leiden.

Het debatmodel was niet exclusief Nederlands, verre vandaar. Ook in Duitse pamfletten en Engelse schotschriften vinden we het bijvoorbeeld bij herhaling. Kenmerkend voor Nederland was echter wel de vrijheid waarmee alle meningen naar voren werden gebracht en in druk konden verschijnen. Niet de vorm dus, maar de vrijheid en de toon van de discussie, en natuurlijk de inhoud. De vorm van zulke pamfletten weerspiegelde in Nederland vermoedelijk echter ook meer dan elders een concrete praktijk van debatteren in gezelschap of van converseren in een groep. We vinden daar aanwijzingen voor in de moppencultuur, die immers met aan de realiteit ontleende, herkenbare situaties speelt, om onverwachts een nieuwe draai aan de werkelijkheid te geven die tot lachen noodt. De lutherse, in Den Haag werkzame advocaat Aernout van Overbeke (1632-1674) hield een moppenboekje bij waarin we het gespreksmodel in vele varianten terugvinden.

Pamfletten en moppen moeten moeten niet als een letterlijke weergave van de werkelijkheid worden gezien, maar als een enscenering van een geloofwaardige situatie. Om herkenbaar te blijven weerspiegelen ze de discussiecultuur in de organisatievormen van het sociale en culturele leven: de vergadering, de scheepsraad, de teerdag van het gilde, de disputatie, het examen. Maar ook de alledaagse plekken van ontmoeting: de drempel van het huis (de ‘buurpraatjes’), de winkel, werkplaats, markt, kerk, pomp of molen, en in Amsterdam natuurlijk de beurs en vooral het centrale stadsplein, de Dam.[261] *Amsterdams Dam-praetje, van wat outs en wat nieuws en wat vreemts* heet een pamflet uit 1649, met de impliciete suggestie dat daar op de Dam alle nieuws samenkomt. Maar na dat Dampraatje werd de discussie voortgezet met een vuurpraatje, daarna een tafelpraatje en ten slotte een schuitepraatje. Met dat laatste zijn we beland bij de gelegenheden tot een gesprek tussen personen van verschillende rang en conditie die elkaar in gewone omstandigheden misschien niet gemakkelijk zullen aanspreken doch nu een kort moment op elkanders gezelschap zijn aangewezen: de trekschuit, de marktschuit, koets en karos, het haardvuur (de ‘gemene haard’) van de herberg, de kroeg, het lokaal van de wacht. Tal van Overbeke's

moppen spelen zich af in uiteenlopende vormen van ‘gezelschap’, zoals die bijvoorbeeld ook op schilderijen en prenten van ‘boereninterieurs’ of ‘herbergen’ worden verbeeld.[262]

De ‘schuitepraatjes’ waren een van de meest geliefde vormen van de debatliteratuur, omdat de trekschuit rond 1650 de gemakkelijkste en meest courante vorm van verkeer was.[263] Hoewel ook in de trekschuit sociale verschillen gehandhaafd bleven, was contact tussen personen van verschillende conditie, sekse, religie, herkomst of opinie er onvermijdelijk. De gesloten ruimte en de langzame gang van de schuit door het landschap maakten de trekschuit tot een tijdelijke wereld apart, waarin de tongen los konden komen zonder dat dit, eenmaal aan land, tot veel consequenties hoefde te leiden. Er zijn wel aanwijzingen dat volgens ongeschreven regels bepaalde gespreksonderwerpen in de publieke ruimte feitelijk taboe waren, althans voorzover ze tot smaad of geweld aanleiding konden geven, maar in het algemeen lijkt de trekschuit de meest kenmerkende van de Hollandse vormen van debatcultuur te representeren.

In het algemeen mogen we stellen dat de publieke ruimte in de Republiek als een in beginsel neutrale ruimte werd beschouwd, waarin, met slechts zeer weinig uitzonderingen, iedereen welkom was, alles bespreekbaar bleef, en geen opinie het op voorhand gewonnen had. Neutraliteit moet hier in een dubbele zin worden verstaan: de maatschappelijk bevoorrechte of dominante groepen in de samenleving (de staatsgezinden of orangisten, de publieke kerk, gezagsdragers van allerlei snit) konden hun geluid laten horen maar waren niet bij voorbaat als de overwinnaars in het debat gedoodverfd. Anderzijds wijst alles erop dat deze bij uitstek culturele wijze van meningsvorming maar zelden tot consequenties van sociale aard leidde. Het debat moest in alle geval mogelijk en open blijven.

.....
Nationale stereotypen

Wat gold voor de trekschuit, vinden we op een meer internationaal niveau terug in de ‘scheepsraad’: een vorm die ontleend was aan het beraad van de officieren en de vooraanstaande passagiers aan boord wanneer er serieuze moeilijkheden waren gerezen. Zo'n pamflet met een ‘scheepsraad’ verscheen in 1649 onder de koptitel *Breeden-Raedt, ofte Tsaemspraeck over den handel van de West-Indische Compagnie*. Het uitvoerige gesprek over de commerciële, bestuurlijke, militaire en religieuze tekortkomingen van de WIC laat niet alleen zien hoe de discussie als een bij ieder bekend sociaal ritueel werd geëntameerd, geleid en tot een goed einde gevoerd, het geeft ook inzicht in de stereotiepen waarmee de Nederlanders anno 1649 de verschillende volkeren van Europa bejegenden. De keuze van de namen, de sociale herkomst en de eigenschappen, maar ook de gespreksonderwerpen en de mate van integratie in het debat vormen een staalkaart van de internationale verhoudingen gezien door Nederlandse ogen en, natuurlijk, met een specifiek belang in het achterhoofd. Wanneer Schipper Bouwen Krijnssen, als laatste aan boord gekomen, vraagt waarmee men de tijd zal korten, geven de vertegenwoordigers van de verschillende naties elk hun kenmerkende antwoord in het kromme taaltje waarmee men zich onderling moest behelpen:
Alfonso, Portugees soldaat dienend in Brazilië:
Al spreeck kicke quaet Duys, met praten, wy sijn hierre vreembt, soo hoore wat nieuws, een van een ander.
Carel, een student uit Zweden:
Daer ben ick oock elogieert. Is dat goet Hollantsch, schipmaet?
Domingo, Spaans barbier:
Dat farre wel. Yo non puedo mais. Ha!ha!ha!
Estienne du Chesne, Frans koopman:
Mon Dieu, hier is 't rechte folcke bij een om te praeten, wij sel malcander interpreteeren.
Faustus, Napolitaan:
Bon jorno Singioresi. Par il amor di dios. Dat sal een klucktige praet geeven.
Govert, een Engels edelman, pover:
Hei wacht wat, ey com bey em bey presentlijck daer ligt min knepseck.
Hans Christopher, Hoogduitse jonker:
Was teuffel, diss lumpffen gesinnetge werd mich nit lassen ruhen.
Iud Hans, van Schonen, hoogbootsman:
Ick hebb also lang met Hollanders verkeert. Sy sullen lang snacken eer het my verdriet.
Koenraed Popolski, Pool:
Lustig, dat gaet wel om de Melancholije te verdrijven.
.....

Eindnoten:

1 Den Heijer, *Geschiedenis van de WIC*.
2 De Laet, *Iaerlyck Verhael* [ed. 1931], p. (6)-(24); Kunst, *Recht, commercie en kolonialisme*, p. 324-325.
3 Van Autenboer, *De kaarten van de schuttersgilden*; Van Dalen, *Gilden*.
4 Knevel, *Burgers in het geweer*; Jolles, *De schuttersgilden*; Prak, 'Burgers onder de wapenen'.
5 Knevel, 'Onder gewapende burgers', p. 42.
6 Hofman, *Amsterdam - burgerwijkkaarten*.
7 Dekker, *Holland in beroering*, p. 42-44.
8 Knevel, 'Onder gewapende burgers', p. 43.
9 Knevel, *Burgers in het geweer*, p. 210.
10 Ibid., p. 264.
11 De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, p. 92-97.
l2 Struick, *Utrecht*, p. 202-204; Faber, 'Politiek en bestuur', p. 213-215.
13 Vgl. Beck, *Spiegel*, p. 71-72, 75.
14 Molhuysen, *De voorrechten*.
l5 Knevel, *Burgers in het geweer*, p. 237, vgl. 233 (Dordrecht).
16 Carasso-Kok & Levy-van Halm, *Schutters in Holland*.
l7 Jolles, *De schuttersgilden*, p. 70-71.
18 Bruijn, *Varend verleden*.
l9 De Vries, 'De economische ontwikkeling', p. 147-148.
20 Boxer, *The Dutch seaborne Empire*, p. 66.
21 't Hart, *In quest for funds*, p. 210.
22 Bruijn, *Varend verleden*.
23 De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 472.
24 Voor een levendig verslag op basis van autobiografische bronnen: Van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*, p. 129-148.
25 Van Royen, *Zeevarenden*; Davids, 'Seamen's organization'; Van Alphen, 'The female side'.
26 Moquette, 'Tromps populariteit'; Dekker, *Holland in beroering*, p. 42-44, 186.
27 Bruijn, *Varend verleden*, p. 39-52.
28 Formsma, *Historie van Groningen*, p. 253.
29 Gaastra, *De geschiedenis van de VOC*, p. 21.
30 Ibid., p. 34.
31 Den Heijer, *De geschiedenis van de WIC*, p. 28-34.
32 Jacobs, 'Johannes de Laet'.
33 Ten Raa & De Bas, *Het Staatsche leger*, II; Zwitzer, *De militie*, p. 175; Zwitzer, 'De soldaat'.
34 Zwitzer, *De militie*, p. 37.
35 Maarseveen e.a., *Beelden van een strijd*; Brown, *Scenes of everyday life*, p. 106-111.
36 Visser, *Gloria parendi*, p. 752-753.
37 Nusteling, *Binnen de vesting Nijmegen*.
38 Gudde, *Vier eeuwen geschiedenis*, p. 29.
39 Nusteling, *Binnen de vesting Nijmegen*, p. 33-42.
40 Holthuis, *Frontierstad*, p. 64-93.
41 Van den Heuvel, *Papiere Bolwercken*.
42 Vgl. Martin, *Tussen traditie en vernieuwing*, p. 24.
43 Willemsen, *Enkhuizen*, p. 31.
44 Van Deursen, *Kopergeld*, I, p. 34-45.
45 Zwitzer, 'De soldaat', p. 176-177.
46 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, p. 360-375 (inventaris); vgl. Dibbits & Rooijakkers, 'Materiële cultuur', p. 131-138.
47 Diederiks, 'Patterns of urban growth'; Taverne & Visser, *Stedebouw*; Hohenberg & Lees, *The making of urban Europe*; Friedrichs, *The early modern city*; Benevolo, *The European city*; Isaacs & Prak, 'Cities, Bourgeoisies, and States'; Israel, *The Dutch Republic*, p. 328-341.
48 De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 67-106.
49 De Vries, *European Urbanization*, p. 36.
50 De Vries, 'De economische ontwikkeling', p. 147.
51 Zie voor de basisberoepen De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 600-608, 647-651.
52 Van Deursen, *Een dorp in de polder*.
53 Lesger, 'Hoorn', p. 100-102.
54 De Vries, 'De economische ontwikkeling', p. 147-148.
55 De Vries, *European Urbanization*, p. 29.
56 De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 84.
57 Gaastra, *De geschiedenis van de VOC*, p. 26; Den Heijer, *De geschiedenis van de WIC*, p. 33.

58 Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, p. 181-197.
59 Wegner, *Stedelijke nederzettingen*, p. 21-28; Taverne, *In 't land van belofte*.
60 Willemsen, *Enkhuizen*, p. 30.
61 Taverne, *In 't land van belofte*; Kistemaker, 'Amsterdam 1300-1700'.
62 Kistemaker, 'Amsterdam 1300-1700'
63 Mens, 'Van ideaal naar werkelijkheid'.
64 Taverne, *In 't land van belofte*, p. 35-48.
65 Van den Berg e.a., 'Residentiële segregatie'.
66 Hillairet, *Dictionnaire historique*, II, p. 662-669.
67 Lucassen, 'The North Sea'.
68 Poelhekke, *Geen blijder maer*, p. 189; Martin, *Tussen traditie en vernieuwing*, p. 14-54.
69 Hart, *Geschrift en getal*, p. 136-143; Lucassen, *Migrant Labour*, p. 145-171.
70 Van de Pol, *Het Amsterdams Hoerdom*, p. 106-114.
71 Roding & Heerma van Voss, *The North Sen and Culture*.
72 Sogner, 'Popular contacts'.
73 Nusteling, *Welvaart*, p. 43-44; Holthuis, *Frontierstad*, p. 114.
74 Rommes, 'Duitse immigratie'; Rommes, 'Lutherse immigranten'; Rommes, *Oost, west, Utrecht best?*
75 Schimmel, *Burgerrecht te Nijmegen*, p. 48- 49.
76 Knotter & Van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt'.
77 Lucassen & De Vries, 'Leiden als middelpunt'.
78 Catterall, 'Scots migrant identity'; Catterall, *Community without borders*; Houston, 'The Scots kirk'.
79 Gaastra, *De geschiedenis van de VOC*, p. 81.
80 Boxhorn, *Chroniick*, p. 116; Priester, *Geschiedenis*, p. 47-48.
81 Van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur*, p. 39-51.
82 Bruijn, 'De personeelsbehoefte', p. 220-223.
83 Noordegraaf & Valk, *De gave Gods*; Frijhoff, 'Gods gave afgewezen'; Rommes, 'Op het spoor van de dood', p. 115; vgl. ook Van den Bosch, 'Over de doden', P. 343-344.
84 De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 70.
85 Noordegraaf & Valk, *De gave Gods*, p. 233-234 (tabel).
86 Briels, *Zuidnederlanders*; Frijhoff, 'Migrations religieuses'.
87 Van de Laar, *Veranderingen*.
88 Van Vliet, *Vissers en kapers*; Van Vliet, 'Zeevarenden'; Willemsen, *Enkhuizen*, p. 54-60; Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, p. 409-413.
89 Reesse, *De suikerhandel*.
90 Yntema, 'Een kapitale nering'.
91 De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*; Van der Wee, 'Consumptie van textiel'.
92 Hart, *Geschrift en getal*, p. 176-177.
93 Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*.
94 Zie bijvoorbeeld de ontwikkeling te Deventer in: Holthuis, *Frontierstad*, p. 109.
95 Blaas & Van Herwaarden, *Stedelijke naijver*.
96 De Vries, *European urbanization*, p. 269-287, appendix 1; zie ook Bairoch, 'Urbanization'.
97 De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 219-221.
98 Ten Brink, *De geschiedenis*; Hogesteeger, *Van lopende bode*; Overvoorde, *Geschiedenis*; Martin, *Tussen traditie en vernieuwing*, p. 32-33.
99 De Vries, *Barges*, p. 17-25, 51-62; De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 223-228.
l00 Harten, 'Het landschap in beweging', p. 48-50.
101 Corbin, *Het verlangen naar de kust*, p. 48-59.
l02 De Vries, *Barges*, p. 26-44.
103 Harten, 'Het landschap in beweging', p. 47-49.
104 De Vries, *Barges*, p. 28, 48-49.
105 Dat geldt ook voor moppen. Zie Van Overbeke, *Anecdota*, nr. 2367, 2371, 2373, 2418.
106 De Vries, *Barges*, p. 80-93.
107 Kampinga, *Opvattingen*.
108 Langereis, 'Petrus Scriverius' monument'.
109 Meij, *Arend van Slichtenhorst*.
110 Langereis, 'De oudste Nederlandse stad'.
111 Bots, 'Het kabinet Smetius'.
112 Smetius, *Chronijk*, p. 24; Langereis, 'De oudste Nederlandse stad'.
113 Schilling, 'Gab es im späten Mittelalter'.
114 Streng, *Stemme in Staat*, p. 237-240.
115 Voor Zwolle: ibid., p. 235-317
116 Frijhoff, 'Ritual acting', p. 97.
117 Van Gemert, '3 januari 1638'; Erenstein, *Een theatergeschiedenis*, p. 204-211.

118 Ter Gouw, *De volksvermaken*; Meyerman, *Hollandse winters*. Over de houding van de gereformeerde kerk jegens vermaak: Groenendijk, 'Kansspelen'
119 Bakker e.a., *Het landschap van Rembrandt*.
120 Nijhoff, *Bibliographie*.
121 Kamermans, *Materiële cultuur*, p. 123-129, 300-302; Dibbits, *Vertrouwd bezit*, p. 209-277.
122 Salman, *Populair drukwerk*.
123 Engelbrecht, *De vroedschap van Rotterdam*, p. XX.
124 Van der Woel, 'Officiële registratie'.
125 Thans in het Rijksmuseum Amsterdam. Zie Frijhoff, *La société néerlandaise*, p. 260-264.
126 Frijhoff, 'Voorgezichten'.
127 Zie ook de algemene beschouwingen in Prak, *Republikeinse veelheid*.
128 Van Nierop, 'Popular participation'.
129 Geciteerd naar Broeyer, 'Andre gezintheden', p. 41; Gruys & Bos, *t'Gulde laer*, p. 103, nr. 509-512.
130 Popkin & Vanderjagt, *Scepticism and irreligion*.
131 Schilling, 'Confessional Europe'.
132 Frijhoff, 'Tolérance sans édit'.
133 Israel, *The Dutch Republic*, p. 499-505, 637-645.
134 Lis & Soly, *Poverty*; Spierenburg, *The prison experience*; Spierenburg, 'From Amsterdam to Auburn'; Fijnaut & Spierenburg, *Scherp toezicht*.
135 Zie met name de overwegingen van Van de Pol, 'Hoeveel soorten volk?'
136 Blom, 'Citizens'.
137 't Hart, 'Cities and statemaking'; Prak, 'Identité urbaine'.
138 Over burgerschap: Monté Ver Loren & Spruit, *Hoofdlijnen*, p. 141-152; Prak, *Republikeinse veelheid*, p. 35-43; Dorren, 'De eerzamen'.
139 Stadrecht van Zutphen, tit. 3, art. 7.
140 Prak, 'Cittadini'.
141 Prak, 'The politics of intolerance'.
142 Prak, *Repulblikeinse veelheid*, p. 36; Frijhoff, 'Zutphens geschiedenis', p. 97.
143 Schimmel, *Burgerrecht*, p. 40-48; Nusteling, *Binnen de vesting Nijmegen*, p. 16; vgl. Frijhoff, 'Zutphens geschiedenis', p. 97 (ontburgering in 1681).
144 De Waardt, 'De geschiedenis van de eer'; Keunen & Roodenburg, 'Schimpen schelden'; Roodenburg, 'Eer en oneer'.
145 Roodenburg, *Onder censuur*.
146 Van de Pol, 'Prostitutie en de Amsterdamse burgerij'; Dinges, 'Geschlecht und Ehre'.
147 Haks, *Huwelijk en gezin*, p. 119-122; Roodenburg, *Onder censuur*, p. 236-244, 257-276; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, p. 264-268.
148 Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*; Egmond, 'Onderwerelden'.
149 Böse, *Had de mensch*, p. 82-84; Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, p. 81-82.
150 Rooijakkers, *Rituele repertoires*, p. 416-431; Rooijakkers & Romme, 'Charivari'.
151 Driessen, 'Een kwestie'.
152 De Waardt, 'Feud and atonement'.
153 Prak, *Republikeinse veelheid*, p. 22.
154 Van Nierop, *Van ridders en regenten*, p. 30-31; Streng, *Stemme in Staat*, p. 22.
155 Dekker, *Oproeren*, p. 45.
156 Groenhuis, *De predikanten*, p. 66; Streng, *Stemme in Staat*, p. 23; De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, p. 647-689, voor een verdere verfijning in functie van inkomen en welstand.
157 Gabriëls, 'Patrizier und Regenten'; Aalbers & Prak, *De bloem der natie*; Roorda, 'Het onderzoek'..
158 Schöffer, 'De Republiek', p. 184.
159 Kloek, 'De vrouw'; Kloek, 'Een nieuw studieveld'; Kloek, *Women*.
160 Schama, *Embarrassment*, p. 376-397; Franits, *Paragons of virtue*.
161 Kloek e.a., *Vrouwen en kunst*; Huet & Grieten, *Oude meesteressen*.
162 Spies, 'Women'.
163 Kloek, 'De vrouw', p. 261-262.
164 Schama, *Embarrassment*, p. 398-429; Van Deursen, *Kopergeld*, I, p. 18-20.
165 Kooijmans, *Vriendschap*, p. 149-172.
166 Aristodemo, 'La Descrittione', p. 162.
167 Monté Ver Loren & Spruit, *Hoofdlijnen*, p. 152-158; Prak, 'Verfassungsnorm'.
168 Zie bijvooorbeeld voor Amsterdam: Bontemantel, *De regeeringe*. Voorts Faber, *Van Heeren*.
169 Engelbrecht, *De vroedschap van Rotterdam*, p. XII-XIII.
170 Van Leeuwen, 'Bestuur en rechtspraak'.
171 Streng, *Stemme in Staat*, p. 99-102.
172 Prak, 'Verfassungsnorm'.
173 Van Dixhoorn, 'Voorstanden', p. 27.
174 Streng, *Stemme in Staat*, p. 107.
175 Wertheim-Gijse Weenink, *Democratische bewegingen*; Van Dixhoorn, 'Voorstanden'.

176 Streng, *Stemme in Staat*, p. 279.
177 Frijhoff, ‘Geschiedenis als strijdbijl’, p. 48.
178 Engelbrecht, *De vroedschap van Rotterdam*, p. XIV.
179 Ibid., p. XIV-XVI.
180 Ibid.
181 Roorda, ‘Het Hollandse regentenpatriciaat’.
182 Cox, *En bracht de schare tot kalmte*.
183 Rowen, *Johan de Witt*, p. 82-89.
184 Frijhoff, *Geschiedenis van Dordrecht*, II, p. 22.
185 Palmen, ‘De politieke elite’; Japikse, ‘De Dordtsche regeeringsoligarchie’; Rowen, *Johan de Witt*.
186 Zie ook Dudok van Heel, ‘Het Amsterdamse patriciaat’, p. 19.
187 Formsma, *Historie van Groningen*, p. 249-256; Schuitema Meijer, *Groningen*, p. 63-65.
188 Kluiver, *De souvereine en independente staat Zeeland*, p. 49-51.
189 Van der Bijl, *Idee en interest*, p. 18-19.
190 Schotel, ‘Strijd om de macht’, p. 19-23.
191 Weekhout, *Boekencensuur*, p. 69 (niet geheel juiste voorstelling, uitsluitend gebaseerd op het vonnis).
192 Frijhoff, *Geschiedenis van Dordrecht*, II, p. 19-23.
193 Schmidt, *Om de eer van de familie*, p. 60-61.
194 Ibid., p. 61-62.
195 Raadschelders, *Lokale bestuursgeschiedenis;* Roorda, ‘Das Heft’; Vries, ‘Geschapen’.
196 Noordam, *Geringde buffels*, p. 80.
197 Zie voor het Europees verband: Frijhoff, ‘Graduation and careers’, p. 397-406.
198 Frijhoff, *La société néerlandaise*, p. 187-191.
199 Streng, *Stemme in Staat*, p. 107.
200 Frijhoff, ‘Graduation and careers’, p. 411-415.
201 Monté Ver Loren & Spruit, *Hoofdlijnen*, p. 159-164; Prak, ‘Ambachtsgilden’; Van Eeghen, *De gilden;* Lis & Soly, *Werken volgens de regels;* Lis & Soly, *Werelden van verschil;* Farr, ‘On the shop floor’.
202 Lis & Soly, *Werelden van verschil*, p. 51-53; zie ook hierboven, onder Burgerschap, p. 182-184.
203 Bos, ‘*Uyt liefde*’.
204 Van Malsen, *Het makelaarsgild*.
205 Lourens & Lucassen, ‘Ambachtsgilden’; Bos, *‘Uyt liefde’*, p. 349.
206 Lis & Soly, *Werelden van verschil*, p. 15-16, 51-53; Davids, ‘Neringen, hallen en gilden’, p. l00.
207 Montias, *Artists*.
208 Hoogewerff, *De geschiedenis;* Van Eeghen, ‘Het Amsterdamse St.Lucasgilde’.
209 Bos, *‘Uyt liefde’*, p. 278.
210 Ibid., p. 325.
211 Dekker, ‘Handwerkslieden’.
212 Dekker, ‘Labour conflicts’.
213 Davids, ‘Neringen, hallen en gilden’.
214 Monté Ver Loren & Spruit, *Hoofdlijnen*, p. 164-170.
215 Roodenburg, ‘Naar een etnografie’; Bogaers, ‘Geleund over de onderdeur’; Dorren, *Het Soet Vergaren*.
216 Bogaers, ‘Geleund over de onderdeur’, p. 346.
217 Keblusek, *Boeken in de hofstad*, p. 50; Van Gelder, *'s-Gravenhage in zeven eeuwen*, p. 134-140; Van Rappard, ‘De 's-Gravenhaagsche buurten’.
218 Roodenburg, ‘Naar een etnografie’, p. 234-235.
219 Dorren, *Het Soet Vergaren*.
220 Peeters, ‘De levensloop’; Peeters, *Kind en jeugdige;* Dekker, *Uit de schaduw*.
221 Muchembled, *De uitvinding*, p. 236-252; Ben-Amos, *Adolescence*, p. 183-207; Rooijakkers, *Rituele repertoires*, p. 294-378.
222 Het begrip ‘sociaal kapitaal’ is als historisch begrip het eerst uitgewerkt door Schmidt, *Om de eer van de familie*.
223 Kooijmans, *Vriendschap;* Kooijmans, ‘Vriendschap’.
224 Kettering, *Patrons;* Van Nierop, ‘Willem van Oranje’.
225 Roberts, *Through the keyhole*, p. 162-163.
226 Irma Thoen bereidt een dissertatie voor over ‘The gift in seventeenth-century Holland’ (European University, Florence), waarin deze aspecten nader worden uitgewerkt.
227 Thomassen, *Alba Amicorum*.
228 Thomassen & Gruys, *The Album Amicorum*.
229 Kooijmans, *Vriendschap*, analyseert de netwerken van de families Van der Meulen, Huydecoper en Coymans; Haks, *Huwelijk en gezin*, p. 35-69; Hoppenbrouwers, ‘Maagschap en vriendschap’.
230 Kooijmans, *Vriendschap*.
231 Frijhoff, *Wegen*, p. 119-187.

232 De volgende paragrafen steunen hoofdzakelijk op Zijlmans, *Vriendenkringen*, en op het vooronderzoek dat mw. J.M. Zijlmans voor het IJkpunt 1650 heeft verricht.
233 Staats Evers, *Het St.Caecilia-concert*.
234 Van Berkel, *Isaac Beeckman* p. 73.
235 Meeuse, 'Conventiculen'.
236 Zijlmans, *Vriendenkringen*, p. 149-174, citaat p. 171.
237 Rowen, *Johan de Witt*, p. 65.
238 Zijlmans, *Vriendenkringen*, p. 99-126.
239 Ibid., p. 119.
240 Voskuil, 'De verspreiding'; Kamermans, *Materiële cultuur*, p. 114-123.
241 Vgl. Kossmann, 'How to write'.
242 De Bruin, *Geheimhouding*. Door de eeuwen heen: Van Vree, *Nederland als vergaderland*. Nationale verschillen: d'Iribarne, *Eer, contract en consensus*.
243 Groenveld, 'Edele Mogende Heeren', p. 176-178.
244 Voor de vergaderpraktijk: Van Deursen, *Dorp in de polder*, p. 195-207; Van Deursen, *Mieus en Meynert*.
245 Harline, *Pamphlets;* Secrétan, 'L'urgence et la raison'.
246 Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen*, I, p. 282-287, nr. 1980-2012; IV, p. 203-207.
247 Harline, *Pamphlets;* Lankhorst & Hoftijzer, *Drukkers;* Weekhout, *Boekencensuur*.
248 Harline, *Pamphlets*, p. 21. Voorbeelden van prijzen in Knuttel, *Catalogus*, I, p. 340-341, bij nr. 1757. Zie ook Van Selm, 'De Nederlandse boekprijs'; Salman, *Populair drukwerk*.
249 Gruys & Bos, *t'Gulde laer*, p. 70-73, nr. 300-318.
250 Zie voor deze term: Salman, *Populair drukwerk*, p. 17-20.
251 Frijhoff, 'Communication'.
252 *Dien langen Duyvel*, p. 47-54.
253 Secrétan, 'L'urgence et la raison', p. 272-276.
254 Schilling, 'Modernisierungstheorie'; contra (maar te zeer gefixeerd op de inhoud van het pamflet): Mörke, 'Oranje in 't hart'.
255 Burke, 'The Renaissance dialogue'; Cox, *The Renaissance dialogue*.
256 Knuttel, *Catalogus*, nr. 7233.
257 Schenkeveld-van der Dussen, 'Cultural participation'.
258 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, II, p. 138-141.
259 Udemans, *'t Geestelyck roer*; Exalto, 'Udemans'.
260 Burke, *The art of conversation*; Becker, 'Plaatjes en praatjes'.
261 Vgl. *Dien langen Duyvel*, p. 122-126, voor een lijst van 'praatjes' in pamfletvorm.
262 Bijvoorbeeld Van Overbeke, *Anecdota*, nr. 129, 151, 171, 183, 232, 272, 289, 305, 472, 747, 797, 1370, enz. Zie verder Dekker, *Lachen*.
263 De Vries, *Barges*, p. 110-116; *Dien langen Duyvel*, p. 125, noemt 36 schuitepraatjes.

Leonaert Bramer, Pamfletverkoper (‘Wat Wonders wat nieus’), 1650-55.

4 Instrumenten van cultuur

Het Nederlands als landstaal[1]

De groei van een eenheidstaal

Voor brede lagen van de bevolking kwam de nationale samenhang misschien wel het sterkst tot uitdrukking in de positie van het Nederlands als eenheidstaal. Wat dat betreft onderscheidde de ontwikkeling in de Republiek zich in grote lijnen niet van die in de omringende landen. Overal in West-Europa was al vanaf de vijftiende, zestiende eeuw een proces op gang gekomen van bovenregionale taalstandaardisatie. Rond 1650 was dit proces in de meeste landen in hoofdlijnen voltooid. Zo ook in Nederland. Het eerste begin had zich afgespeeld in de zuidelijke gewesten, in Brabant en Vlaanderen. Maar vanaf het eind van de zestiende eeuw, met de vestiging van de Republiek, had de landstaal zich ontwikkeld op basis van het Hollands - zij het een Hollands met een behoorlijke dosis zuidelijke elementen, dankzij de vele Zuid-Nederlandse immigranten én dankzij het gezag dat het zuiden als het oorspronkelijke culturele centrum nog tot ver in de zeventiende eeuw behield. De oostelijke dialecten, het Oost-Gelders, het Overijssels, genoten een dergelijk prestige niet en hadden dan ook geen noemenswaardige invloed op de vorming van de standaardtaal. Het Fries stond er in taalkundig opzicht te ver vanaf om er invloed op te kunnen uitoefenen.[2]

Voor veel inwoners van de Republiek bleef de standaardtaal trouwens beperkt tot het schriftelijke taalgebruik. Onder de formele eenvormigheid leefde een grote variatie aan dialecten, waarvan met name buiten Holland het gebruik zich ook uitstrekte tot de hogere sociale geledingen. Zo konden de afgevaardigden uit Drenthe en Overijssel op de Synode van Dordrecht in 1619 geen reviseurs voor de te vervaardigen bijbelvertaling aanwijzen omdat er, naar hun zeggen, in hun gebied geen voldoende kennis van het Nederlands aanwezig was. En van Michiel de Ruyter werd verteld dat hij tijdens de slag bij Plymouth (1652) ‘dapper Zeeuwse taal’ sprak, hoewel daar in zijn schrijftaal niet zo heel veel van te merken is.[3] Dit alles neemt niet weg, dat omstreeks 1650 de positie van het Nederlands als eenheidstaal stevig gevestigd was. Drie aspecten van deze positie verdienen een nadere beschouwing: de factoren die de acceptatie van een bovengewestelijke Nederlandse eenheidstaal hebben bevorderd en in stand gehouden; de inspanningen ter regulering van grammatica en spelling; en de verhouding tot het Latijn en het Frans, die elk voor een bepaald segment van de bevolking een alternatief vormden als algemeen aanvaard communicatiemiddel.

Dat in 1650 in het westen van het land het algemene Nederlands ook als spreektaal toonaangevend was, daarvan getuigt niemand minder dan de grootste dichter van dat moment, Joost van den Vondel. In het bestuurlijke centrum Den Haag zowel als in het commerciële Amsterdam werd het volgens hem gesproken door 'lieden van goede opvoedinge'.[4] De landelijke acceptatie zal van daaruit bevorderd zijn doordat op bestuurlijk niveau sinds 1582 alle verordeningen van de Staten-Generaal in het Nederlands uitgevaardigd werden. Hetzelfde gold voor de verschillende kranten en pamfletten, die sinds het tweede decennium van de zeventiende eeuw met name in Holland gepubliceerd werden en in het hele land aftrek vonden. Tekenend in dit opzicht is bijvoorbeeld het verschil tussen sommige sterk 'oostelijk' gekleurde verordeningen van het hertogdom Gelre uit het midden van de zestiende eeuw en die van later tijd, waarin behalve een enkel 'inholdende' voor 'inhoudende' weinig dialectische kleuring meer te bekennen valt.[5] Voor de meeste mensen echter zullen vooral het leesonderwijs en de toenemende hoeveelheid religieuze en profane lectuur die, ook weer, vooral vanuit Holland over het land werd verspreid, een dergelijk unificerend effect hebben gehad. Het zeker in de steden vrij goed georganiseerde leesonderwijs werd veelal gegeven aan de hand van schoolboekjes waarin het ideaal van een eenheidstaal expliciet werd beleden.[6]

En gelezen werd er, in de eerste plaats de bijbel. In 1637 was de nieuwe, officiële vertaling, de 'Statenbijbel', gereedgekomen en tegen 1650 was de invoering door de verschillende gewestelijke synoden en classes vrijwel algemeen. Belangrijker vanuit het oogpunt van taalbeïnvloeding is echter het feit, dat er tussen 1637 en 1657 enige honderden uitgaven verschenen van bijbels in grote en kleine formaten en van afzonderlijke Nieuwe Testamenten volgens de nieuwe vertaling. Het moeten alles bij elkaar honderdduizenden exemplaren zijn geweest, zodat men kan aannemen dat zo'n twintig jaar na voltooiing in elk geval in ieder gereformeerd gezin de Statenvertaling gelezen werd. Daarnaast hebben ook de gelovigen van andere gezindten, zoals de luthersen en de doopsgezinden, op den duur de nieuwe bijbel aanvaard, zij het de ene groep wat sneller dan de andere. Alleen de rooms-katholieken, in het Noorden rond 1650 toch nog altijd een derde van de bevolking, bleven hun eigen Latijnse vertaling, de zogenaamde Vulgaat, gebruiken. De bewuste keuzes die de Statenvertalers voor woordkeus, grammatica en spelling maakten, hebben grote invloed gehad. Zo werd bijvoorbeeld 'mijn' voor 'mij' onbeschaafd geacht en verworpen. Veel zegswijzen en uitdrukkingen die tot op de dag van vandaag gangbaar zijn, zijn uit de Statenvertaling afkomstig.[7]

Naast de bijbel zelf verschenen grote aantallen stichtelijke werkjes en zangbundeltjes, die eveneens hun invloed gehad zullen hebben, ook buiten Holland. Bekend is bijvoorbeeld dat er van de *Stichtelycke rymen* van Dirck Rafaelsz. Camphuysen, in 1624 voor het eerst gepubliceerd, in de zeventiende eeuw niet minder dan 34 edities verschenen. Vergelijkbare aantallen werden ook door sommige profane uitgaven bereikt. Van Jacob Cats' moraliserend dichtwerk *Houwelyck* (1625) waren volgens zijn uitgever J.J. Schipper in 1655 50.000 exemplaren verkocht. Van diens *Spiegel vanden ouden ende nieuwen tijdt* (1632) waren dat er toen ook al zo'n 25.000 en van de vijf jaar daarna verschenen *Trou-ringh* (1637) zelfs nog meer. Uit het poëzie-album uit 1652 van de Zwolse Gesina ter Borch, zuster van de schilder Gerard ter Borch, weten we dat niet alleen het werk van Cats, maar ook allerlei populaire zangbundeltjes, zoals de *Eerlyke tytkorting* (1634) van Jan Krul en het *Utrechts zang-prieeltien* (1649) tot in Overijssel geliefd zijn geweest.[8]

Wanneer we kijken naar de in 1650 verschenen publicaties wordt dit beeld bevestigd, al is wat betreft het cijfermatige materiaal wel de nodige voorzichtigheid geboden. Vooral van het populaire drukwerk moet veel verloren zijn gegaan, terwijl overheidspublicaties uiteraard beter bewaard bleven. Van de 697 teruggevonden uitgaven uit dat jaar waren er 482 in het Nederlands, waaronder een kleine driehonderd verordeningen en pamfletten. Daarnaast verschenen er niet minder dan 75 religieuze uitgaven, naast 60 literaire en 45 populair-wetenschappelijke.[9]

Al met al kan men stellen, dat in 1650 het Nederlands als nationale eenheidstaal was aanvaard. Bij deze aanvaarding speelde ook een rol dat men zich tegen allerlei vormen van regionaal taalgebruik wilde afzetten: ‘want oud Amsterdams is te mal [dan wel dwaas], en plat Antwerps te walgelijk’, schreef Vondel in dat jaar, daarmee de dialecten noemend van de twee belangrijkste handelssteden in de Nederlanden. Al aan het begin van de eeuw waren juist die nadrukkelijk terugverwezen naar hun regionale status. Voor wat betreft het ‘Amsterdams’ c.q. ‘Waterlands’, was dat op magistrale wijze gedaan door Gerbrand Adriaensz. Bredero in zijn kluchten en blijspelen, en vooral ook in een aantal liedjes in zijn *Boertigh liedt-boeck*, die erg populair werden. Ook het Antwerps was door Bredero in de persoon van de ‘Spaanschen Brabander’ Jerolimo in het gelijknamige blijspel belachelijk gemaakt. Sindsdien waren dialecten als komische middelen bij uitstek sociaal en regionaal gefixeerd en daarmee, althans voor een bepaald publiek, gedeclasseerd. Zo kon Constantijn Huygens in 1653 het komische effect van zijn klucht *Tryntje Cornelis* voor een goed deel bouwen op de misverstanden die de botsing van het Waterlands met het Antwerps teweegbracht.[10] In hoeverre in dit soort gevallen de dialectische taalvormen ook correct werden weergegeven is een andere vraag.

Ook de regulering van het Nederlands was rond 1650 in hoofdlijnen voltooid. Parallel aan de ontwikkeling van het Nederlands als eenheidstaal had de eerste helft van de eeuw een continue stroom van activiteiten op dit gebied te zien gegeven. Tussen 1584 en 1653 waren er niet minder dan vijf Nederlandse grammatica's gepubliceerd, plus nog een boekje over de spelling en een over de klankleer. Daarnaast waren er in verschillende voorwoorden beschouwingen van taalkundige aard opgenomen en had men zich alom te weer gesteld tegen een overmatig gebruik van Latijnse en Franse bastaardwoorden. Het waren dominees geweest en vertalers, een enkele schoolmeester, en vooral ook literatoren als Pieter Cornelisz. Hooft en Joost van den Vondel, aan wie het te danken was dat omstreeks het midden van de eeuw de regelgeving min of meer was geconsolideerd.

In het jaar 1649 lijken die activiteiten een hoogtepunt te bereiken. Toen verschenen er niet alleen herdrukken van de oudste gepubliceerde Nederlandse grammatica, de *Twe-spraack van de Nederduitsche letterkunst* uit 1584, en van het *Nederlandsch tael-bericht* uit 1628 van de Haarlemse dominee Samuel Ampzing, deze laatste bezorgd door Christiaen van Heule, een Leidse landmeter die zelf eerder al twee grammatica's had gepubliceerd (in 1625 en 1633). Tegelijkertijd kwam er ook een nieuwe grammatica van de pers van A.L. Kók. Daarna zou er nog eenmaal, in 1653, een grammatica verschijnen, de *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale* van Petrus Leupenius, ‘bedienaar des Godlijken woords t'Amsterdam’.[11]

Leupenius' *Aanmerkingen* gaf aanleiding tot een vinnige discussie met Vondel over - wat is er Nederlandser dan dat - de spelling. De dominee had voorgeschreven dat in open lettergrepen steeds het dubbele vocaalteken moest worden gebruikt (‘vaader’, ‘vreede’, ‘koo-

ning', en dergelijke). Dit conform de praktijk van Hooft, die vanaf 1641 die spelling had gebruikt. Vondel, die het hiermee oneens was, voegde het jaar daarop aan de uitgave van zijn treurspel *Lucifer* een *Noodigh Berecht* toe, waarin hij zich met een beroep op de gewoonte in de meeste andere talen verzette tegen deze 'gans ongerijmde en overtollige misspelling'. Leupenius reageerde furieus met een *Naaberecht*, dat nog datzelfde jaar verscheen: de verdubbeling was nodig om aan te sluiten bij de stam van het betreffende woord; elke taal had nu eenmaal haar specifieke kenmerken en die 'te willen buigen naar het voorbeeld van anderen, waare de Taalen, die God gescheiden heeft, wederom te vermengen [...]'. Hij noemde Vondel een 'snoode Aardworm, (die) zich vermeet de heldere Heemel [...] in zijn donkere Schouwburg te vertoonen'. Vondels overgang naar het katholicisme en zijn inmiddels op aandringen van de Amsterdamse kerkenraad verboden toneelstuk *Lucifer* stonden volgens Leupenius in direct verband met diens verwerpelijke spellingsopvattingen. Alleen een ketter kon immers de pretentie koesteren de scheiding der talen ter discussie te stellen, die door God als straf voor de hoogmoed van de mensheid met de Babylonische spraakverwarring in de wereld was gebracht. Al was het dan ook maar in de vorm van een enkelvoudige *a*.[12]

De discussie tussen Leupenius en Vondel zou nog lang naklinken. Maar het door Leupenius ingenomen standpunt heeft niet kunnen verhinderen dat in de tweede helft van de eeuw Vondel, naast Hooft, de absolute autoriteit zou worden op het gebied van het Nederlands. Want al zouden er dan tot het begin van de achttiende eeuw geen grammatica's meer verschijnen die het niveau van het tweede-taalonderwijs te boven gingen, dat wil niet zeggen dat het met de taalbeschouwing en taalnormering afgelopen was. Binnen het letterkundig genootschap Nil Volentibus Arduum dat, ongetwijfeld in navolging van de Académie Française, de hele literaire en taalkundige regelgeving als zijn taak zag, is door Kóks halfbroer Lodewijk Meijer zelfs nog gewerkt aan een nieuwe Nederlandse spraakkunst. Maar het waren nu vooral toegespitste problemen, over het geslacht en de buiging van de substantieven en dergelijke, waarover men zich in gedichten, voorwoorden en beschouwingen uitliet. En het waren Hooft en Vondel, die nu de nationale klassieken waren geworden, aan wier werken de regels voor dit soort kwesties werden getoetst.[13]

Het Fries

Dit alles neemt niet weg dat er juist rond het midden van de eeuw pogingen werden gedaan om ook het Fries als cultuurtaal te profileren. Al vanaf het eind van de jaren dertig was er sprake van een Friese literaire beweging, die verbonden was met de cultuur rond het stadhouderlijke hof in Leeuwarden. De Friese Oranjes en de regionale burgerlijke elite hadden elkaar gevonden in hun streven naar een eigen Friese identiteit tegenover die van het dominante Holland. Het is binnen deze context dat de publicatie in 1640 van de in het Fries geschreven komische dialoog *Friese Tjerne* van Gysbert Japix moet worden gesitueerd, een werkje dat blijkens het aantal navolgingen nogal wat succes had. Vooral in de jaren daarna hanteerde Japix in toenemende mate het Fries als een moderne poëtische taal, die niet onderdeed voor het Hollands. De gedichten in zijn postuum verschenen *Friesche rymlerye* (1668) getuigen van een grondige kennis van de zeventiende-eeuwse Nederlandse literatuur.

Omstreeks diezelfde tijd nam ook van taalkundige kant de belangstelling voor het Fries toe. In de jaren 1646-48 verbleef Franciscus Junius - een neef van de Amsterdamse hoogle-

raar Gerardus Johannes Vossius en voormalig bibliothecaris van de Engelse graaf van Arundel, tevens conservator van diens schilderijencollectie - bij Gysbert Japix om Fries van hem te leren. Junius' belangstelling was vooral historisch-etymologisch. Het Fries zou een oude taalfase vertegenwoordigen, waaruit later het Engels en het Nederlands voortgekomen waren. Beide invalshoeken, de eigentijds-culturele en de historisch-wetenschappelijke, ontmoetten elkaar omstreeks 1654 in de persoon van Simon Abbes Gabbema, die in 1659 zou worden benoemd tot de officiële historicus van Friesland, of, zoals men dat noemde, 'landschapsgeschiedschrijver'. De Friese taal en de Friese oudheid waren voor hem de onlosmakelijke componenten van de eigentijdse Friese identiteit. Heel duidelijk kwam dat tot uitdrukking in de heruitgave die hij bezorgde van het werk van Japix, aangevuld met een Friese grammatica, een verhandeling over oude Friese lettertekens en twee voorbeelden van Oudfriese teksten. Maar toen was het inmiddels al 1681.

Meer dan een incident is de zeventiende-eeuwse emancipatiebeweging van het Fries niet geweest. De meeste Friese schrijvers en schrijfsters bleven publiceren in het Nederlands, hoe Fries hun identiteitsbesef ook moge zijn geweest. Pas meer dan anderhalve eeuw later zou er, op de wieken van de Europese romantiek, iets van een Friese literatuur van de grond komen, binnen welk kader Gysbert Japix alsnog de status toegemeten zou krijgen van schepper van de Friese cultuurtaal.[14]

Het Nederlands in de wetenschappen

Alardus Lodewijk Kók was, behalve zijdefabrikant, toneelschrijver en mogelijk kok, vooral vertaler. Tussen 1646 en 1653 vertaalde hij Latijnse werken van verschillende geleerden, waaronder vooral de boeken over logica, fysica en metafysica van de Leidse hoogleraar filosofie Franco Burgersdijk. Ook zijn grammatica - *Ont-zuerp der Neder-duitsche letter-konst* (1649) - was goeddeels een vertaling en wel van de bekendste Latijnse schoolgrammatica van die tijd, de *Latina grammatica* van G.J. Vossius. Daarnaast kwam hij ook met een vertaling van diens *Elementa rhetorica*, eveneens een schoolboekje. Grammatica, retorica en logica: het waren de belangrijkste vakken van het toenmalige voorbereidend wetenschappelijk onderwijs. Kóks doel was dan ook, zoals hij schrijft in het voorwoord bij zijn vertaling van Burgersdijks *Institutio logica* uit 1646, 'dezelve kunsten onze landsluiden door Gods genade trachten mede te delen, om alzo bij trappen van onderen op tot de verstandige (begripsvolle) kennis van hogere wetenschappen te geraken'.

Daar lag precies het probleem. Het Nederlands mocht dan wel als nationale eenheidstaal algemeen zijn aanvaard en ook de eigen regelgeving aardig op orde hebben, dat nam niet weg dat het hele wetenschappelijk onderwijs werd gegeven in het Latijn. Bijgevolg bestond het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs op de Latijnse school uit niet veel anders dan het zich eigen maken van dit Latijn (de 'grammatica') en, naast enige argumentatiekunde (de 'logica'), het leren zich daarin met de nodige vaardigheid uit te drukken (de 'retorica'). Dat laatste bracht dan weer met zich mee dat er veel tijd werd besteed aan het lezen van de grote Latijnse redenaars, historici en dichters, naast het zelf schrijven van zowel proza als, in de hoogste klas, poëzie.[15]

Het gebruik van het Latijn op wetenschappelijk niveau had grote voordelen, omdat men daardoor moeiteloos kon aansluiten bij de internationale vakdiscussies. Hetzelfde gold voor

het schrijven van Neolatijnse literatuur - in de wijdste zin van het woord, van poëzie tot en met filosofische traktaten en geschiedwerken. Men kon zich erdoor opgenomen voelen in de Europese *respublica litteraria*, de ware, bovennationale, republiek van de geest. Maar het bracht ook veel snobisme met zich mee, extra inspanning en vooral een culturele scheiding tussen diegenen die het Latijn wel en zij die dat niet beheersten. In de beginjaren van de Republiek waren er wel stemmen opgegaan die ervoor pleitten het onderwijs aan de juist opgerichte Leidse universiteit in het Nederlands te geven. Dat was niet gebeurd, al was er in 1600 wel een met de universiteit verbonden Nederlandstalige ingenieursschool opgericht, met name bedoeld voor de opleiding van landmeters en vestingbouwers. Een Europees unicum, dat overigens in 1681 weer opgeheven werd, nadat er aan het gebruik van het Nederlands al in 1670 een eind gekomen was. Maar wel was er een grote activiteit op gang gekomen om de kennis op het gebied van vooral de meer praktisch toepasbare vakken ook in het Nederlands ter beschikking te stellen. Dat gebeurde door middel van vertalingen, maar ook door zelfstandige Nederlandstalige publicaties op allerlei terrein.

Het grote voorbeeld in dit opzicht was de wiskundige Simon Stevin, initiatiefnemer van de Leidse ingenieursschool (zie p. 244), die zijn vele werken over wiskunde, vestingbouw en wat niet al, tot stedenbouw toe, vanaf 1585 in het Nederlands publiceerde. Nog in 1649 liet zijn zoon een omvangrijke uitgave verschijnen van zijn nagelaten papieren. Stevin bleef niet de enige. Logica, wiskunde, landmeetkunde, sterrenkunde en zeevaartkunde waren vakken waaraan grote behoefte bestond op het niveau van beroepsopleidingen en waarover al in het begin van de eeuw Nederlandstalige publicaties begonnen te verschijnen. Weldra volgden andere disciplines. Op het gebied van het recht verscheen bijvoorbeeld in 1626 de eerste Nederlandstalige editie van Joost de Damhouders standaardwerk over het procesrecht, *Practycke in civile saecken*, in 1631 gevolgd door Hugo de Groots *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleertheyd*. De geneeskunde vond haar compilator in de Dordtse arts Johan van Beverwijck met diens *Schat der ongesontheyt* en *Schat der gesontheydt*, waarna Jan Baptist van Helmont kwam met zijn *Dageraad ofte nieuwe opkomst der geneeskonst* (1660). De politieke wetenschappen volgden datzelfde jaar met de *Consideratien en exempelen van staat* van Pieter de la Court. De vaderlandse geschiedschrijving had al vanaf het eind van de zestiende eeuw haar Nederlandstalige publicaties, maar beleefde vooral vanaf de jaren veertig een ware hausse. Pieter Cornelisz. Hooft publiceerde in 1642 het eerste deel van zijn *Neederlandsche histoorien* (het tweede, onvoltooid gebleven deel zou in 1654 volgen). De Leidse hoogleraar Marcus Zuerius van Boxhorn kwam met het ene boek na het andere. En bijna elke stad van belang kreeg haar stadsgeschiedenis (zie p. 175).[16]

Daarnaast verschenen talloze vertalingen. Het belang voor de Nederlandse cultuur van het werk dat de vele anonieme of vrijwel anonieme vertalers hebben verricht, is tot nu toe nauwelijks onderkend. Vaak weten we slechts hun initialen, soms hun naam, maar ook dan vaak niet meer dan dat. Toch is het vooral aan hen te danken - aan A.L. Kók, die ongeveer de hele academische filosofie voor leken bereikbaar maakte, aan J.H. Glazemaker, die naast vele andere werken zowat de hele Descartes en de hele Spinoza vertaalde,[17] en aan al die anderen - dat de modale burgerij in de Republiek vergeleken met andere landen zo'n uitzonderlijk hoog ontwikkelingsniveau had.

Auteurs en vertalers verrijkten het Nederlands met een groot aantal vaktermen. De mening van Stevin dat juist het Nederlands bij uitstek geschikt was als wetenschapstaal had

nog tot in de jaren dertig weerklank gevonden. Die geschiktheid zou liggen in het feit dat door de aanwezigheid van een grote hoeveelheid eenlettergrepige woorden en het bijzondere vermogen om ongelimiteerd samenstellingen en afleidingen te vormen, in het Nederlands nieuwe wetenschappelijke inzichten en ontdekkingen als het ware direct in de taal tot stand konden komen. Tegen het midden van de eeuw lijkt deze opvatting te verdwijnen, al wordt hij in 1663 nog overgenomen door de Duitse grammaticus Justus Georg Schottelius.[18] Maar inmiddels waren op basis daarvan wel de nodige nieuwvormingen gemaakt waarvan sommige tot op de dag gangbaar zijn, zoals de wiskundige termen ‘middellijn’, ‘driehoek’ en ‘omtrek’, en de grammaticale termen ‘onderwerp’, en ‘overdrachtig’ (overdrachtelijk). Dat vooral Stevins wiskundige terminologie aangeslagen is, zal gegeven de brede beoefening van de landmeetkunde, bouwkunde en zeevaartkunde wel geen toeval zijn.[19] In 1650 verscheen er zelfs een speciaal woordenboek met verklarende beschrijvingen van allerlei vaktermen en Nederlandse alternatieven daarvoor: Thomas Fonteyns *Nederlandtsche woorden-schat*, in 1654 in uitgebreide en bewerkte vorm opnieuw uitgegeven door Lodewijk Meijer.

Dit alles neemt niet weg dat de wetenschapsbeoefening als zodanig, of deze nu gesitueerd was aan de universiteiten of daarbuiten, in het Latijn bleef plaatsvinden. Dat rond 1670-80 de entymolooog Jan Swammerdam en de vader van de microbiologie Anthonie van Leeuwenhoek meestal in het Nederlands schreven, was geen kwestie van voorkeur, maar het gevolg van hun gebrekkige kennis van het Latijn. Om wille van de wetenschappelijke communicatie lieten ze hun aantekeningen dan ook door anderen in het Latijn vertalen.[20]

Wanneer we de publicaties op het gebied van de wetenschappen uit het jaar 1650 bekijken, dan zien we dat er op een totaal van zo'n 90 geregistreerde uitgaven 50 in het Latijn en 40 in het Nederlands zijn. Veelzeggend is dat vrijwel alle Nederlandse uitgaven praktische kundigheden bevatten, zoals H. Willemsz.' *Arithmetica*, D. Hoens *Natuerlycke astrology*, en het beroemde *Toonneel des aerdtrycx* van Willem Jansz. Blaeu. Op de meeste gebieden van de wetenschap, zoals logica, medicijnen, politiek, recht en krijgskunde, overtreft het aantal Latijnstalige uitgaven dat van de Nederlandstalige. Een uitzondering vormen de astronomie (vier in het Nederlands tegen geen in het Latijn) en de geografie en zeevaart (veertien in het Nederlands tegen drie in het Latijn).

Alleen bij de theologie, de geschiedenis en de literatuur ligt die verhouding veel gunstiger voor het Nederlands. Op het gebied van de godsdienst telt men zo'n 80 Nederlandse werken tegenover 30 Latijnse. Op dat van de geschiedenis en literatuur staan zo'n 60 Nederlandse tegenover weliswaar 42 Latijnse, maar onder deze laatste zijn er niet minder dan 35 die als ‘schoolgoed’ aan te merken zijn.[21] Voor de brede middenlaag van de bevolking speelde zowel de cultuur als de beroepsuitoefening zich dus duidelijk af in het Nederlands, terwijl de wetenschapsbeoefening in strikte zin in hoge mate voorbehouden bleef aan hen die het Latijn beheersten.

Het Frans en de verfransing

Franstalige publicaties verschenen er vooral in Den Haag, waar in 1650 niet minder dan 27 van de in totaal 69 uitgaven in het Frans waren gesteld. Een groot aantal hiervan zijn pamfletten, van de Haagse uitgaven zelfs op één na allemaal. Dat heeft te maken met de poli-

tieke troebelen in Frankrijk in dat jaar, de Fronde, die ook in Nederland veel weerklank vond (zie p. 74). Maar meer in het algemeen was de positie van het Frans sterk op enkele bijzondere terreinen van de samenleving.[22] Al vanaf de Middeleeuwen was het Frans de taal van de diplomatie en het internationale handelsverkeer. In de tijd van het Bourgondische rijk was het bovendien de taal geweest waarin de Nederlanden vanuit Brussel werden bestuurd. Dat laatste was met de vestiging van de Republiek wel veranderd, maar het belang van het Frans als internationaal communicatiemiddel was met de toename van de handel en de intensivering van de internationale betrekkingen alleen maar groter geworden. Een flink deel van de vluchtelingen die zich sedert het eind van de zestiende eeuw in de Republiek vestigden was bovendien Franstalig: zij kregen eigen Franse kerken en een aparte Franse synode. Het Frans werd zo de tweede taal in bijna alle Hollandse steden. Daarnaast was men aan het sterk internationaal georiënteerde stadhouderlijke hof altijd Frans blijven spreken en naarmate de allure van dit hof toenam steeg ook het sociale aanzien van het Frans.

Er was in de verschillende lagen van de bevolking dus voldoende reden zich het Frans grondig eigen te maken. De modale burgerij kon dit doen op de zogenaamde Franse school, waar een op handel en bedrijf gericht vakkenpakket werd gedoceerd, inclusief het Frans. Dit soort scholen was er al in de zestiende eeuw, maar na 1580 nam hun aantal aanzienlijk toe door de toestroom van Zuid-Nederlandse immigranten, vooral uit de handelsstad Antwerpen. Ze probeerden hun kennis van het Frans te gelde te maken door zich als Frans schoolmeester te vestigen. Ook voor meisjes waren er zulke Franse scholen, waar naast het Frans vakken werden geleerd die beter bij de maatschappelijke positie van de vrouw aansloten: nuttige handwerken, musiceren, en dergelijke.[23] Ook kon men voor Franse les op sommige Latijnse scholen terecht, bijvoorbeeld in Amsterdam, en waren er ook aan de universiteiten wel faciliteiten. Latijnse leraren gaven nogal eens Franse bijles in hun vrije tijd. Voor de ultieme perfectie was er de *grand tour*, de educatiereis over het Europese continent, maar in elk geval door Frankrijk, waarmee de opvoeding en opleiding van de zonen van de adel, het patriciaat en de hogere burgerij werden afgerond. Zo beschreef bijvoorbeeld de Leidse hoogleraar Thomas Erpenius in zijn handleiding voor de educatiereis naar Frankrijk *De peregrinatione Gallica utiliter instituenda tractatus* (1631) gedetailleerd hoe de studie van de Franse taal zowel in passieve als in actieve vorm aan te pakken.[24]

Gegeven dit alles is het niet zo verwonderlijk dat de ambtelijke taal, vergeven als die was van de vaste wendingen en traditionele formules, wemelde van de gallicismen. Uit de manier waarop Constantijn Huygens in zijn gedicht *Voorhout* (1621) de draak stak met het taalgebruik van de Haagse jongelui, kan men afleiden dat ook in die kringen de Franse aanstellerij soms hoogtij vierde: ‘Ah! quitteert V.E. la Court. Zult gij eeuwig absenteeren?’ klaagt een Haags jonkertje tot zijn aangebedene. ‘*De grace*, neen *Monsieur, excuse moy* zijspreken, en doen niet anders als wat Frans den hals te breken’, spotte de Zeeuwse dichter Adriaan Hoffer in zijn *Nederduytsche Poëmata* in 1635. Toch was er rond 1650 nog geen sprake van een echte verfransing van de Nederlandse taal en cultuur. Huygens mocht dan in 1649, toen hij van plan was twee van zijn zoons naar Frankrijk te sturen, schrijven dat zij wat betreft de Franse taal weinig meer te leren hadden, voor de meeste jongens, ook uit de hogere sociale klassen, bleef het een vreemde taal, en een moeilijke bovendien.[25] Het uit Frankrijk geïmporteerde gedragsmodel voor de culturele bovenlaag, dat van de *honnête*

homme, de *civilité* en de *courtoisie*, bleef weliswaar sterk aan de Franse beschaving en daarmee aan de Franse taal gebonden maar raakte op dat moment nog niet meer dan een kleine elite.[26]

.....
Een mooi voorbeeld van zulke gallicismen vinden we in een ambtelijke brief die het Hof van Holland op 2 augustus 1646 aan Pieter Cornelisz. Hooft stuurde in zijn functie van drost van Muiden. Het ging over een verzoek van de magistraat van Muiden om de ruimten waar eertijds verboden godsdienstoefeningen waren gehouden en die daarom gesloten waren, weer open te stellen:

'Wezende bij [door] ons gevisiteerd ende geëxamineerd de ingesloten Requeste uit naam en vanwege Burgermeesters en Regenten der stad Muiden gepresenteerd, hebben wij na voorgaande deliberatie U.L. [ulieden] vanwege de Ho.Ovt. [Hoge Overheid] te belasten en bevelen [...] te procederen tot opening van de plaatsen in der Supplianten voorz. [voorzeide] Requeste breder gementioneerd, mits dat U.L. benevens de Supplianten zullen hebben te eisen dat de voorz. plaatsen namaals niet tot het houden van Verboden Conventiculen en exercitie der pauselijke superstitie maar alleenlijk tot bewaring of ander particuliere necessiteit zullen worden gebruikt [...].

Ook Hooft zelf, toch een van de meest taalbewuste auteurs van zijn tijd, kon zich in zijn ambtelijke correspondentie niet aan dit soort taalgebruik onttrekken.[27]
.....

Vijftien jaar later zou er in die situatie verandering beginnen te komen, zoals blijkt uit de Franstalige publicaties die toen verschenen. Niet zozeer uit hun hoeveelheid, want die bleef vooralsnog vrij gering, schommelend tussen een tiende en een vijftiende van het totaal. Pas rond 1680 lijkt er wat dat betreft een duidelijke stijging in te zetten. Maar wat in elk geval wel veranderde, was het soort publicaties. Wat vooral opvalt is de toename van het aantal literaire en 'galante' teksten, zoals de *Amitiez, amours, et amourettes* van René Lepays (1665), de tragedies van Quinault en Corneille en dergelijke. Ze verschenen ook niet in Den Haag maar bij de Amsterdamse en Leidse Elzeviers. Hoewel men er rekening mee moet houden, dat zeker een deel van deze productie bestemd zal zijn geweest voor het buitenland, valt toch aan te nemen dat ook het Nederlandse publiek ermee bediend werd. Ook de burgerij ging zich rond die tijd in toenemende mate oriënteren op de fatsoens- en omgangsvormen, niet zozeer van het hof, maar van de Franse bourgeoisie.[28]

Het Nederlands tussen andere talen

Zo had de samenhang van de Republiek zich rond 1650 ook in de taal gerealiseerd. Hoe divers het dagelijks taalgebruik in de verschillende gewesten en in de verschillende sociale geledingen ook moge zijn geweest - en veel is daar niet met

zekerheid over te zeggen -, op het niveau van bestuur, communicatie en cultuur hanteerde men een in hoge mate gestandaardiseerde eenheidstaal. Het was de taal van een, in de meest brede zin van het woord, burgerlijke cultuur. Het gebruik van het Frans was beperkt tot een kleine groep, die eerder

aansluiting zocht bij een bovennationale gemeenschap dan een nationale. Dat gold in zekere mate ook voor het Latijn, de taal van de Republiek der Letteren.[29] Maar omdat het vooral in wetenschappelijke en literaire werken werd gebruikt, vertegenwoordigde het meer een intellectueel dan een sociaal onderscheid. In de loop van de tweede helft van de eeuw zou het Frans trouwens ook op dat terrein zijn bereik uitbreiden. Beide taalgemeenschappen brachten, ieder op haar eigen manier, een vleug van Europese topcultuur binnen de Republiek. Maar dat neemt niet weg dat voor de overgrote meerderheid van de bevolking de eigen culturele identiteit verbonden moet zijn geweest met het Nederlands. Juist daaraan zal het gebruik van het Frans of het Latijn zijn onderscheidende kracht hebben ontleend.

Ter illustratie kan wellicht geen beter voorbeeld aangevoerd worden dan de correspondentie van Constantijn Huygens. Weinigen zullen met zoveel mensen uit zoveel verschillende lagen van de bevolking in contact hebben gestaan als hij. Als secretaris van de Oranjes correspondeerde hij met de vele leden van dat huis, en met diplomaten, militairen en bestuurders, als lid van de Domeinraad met architecten en kunstenaars, als curator van de illustre school van Breda met hoogleraren, als dichter met dichters, als musicus met musici. Brieven van en aan leden van het hof en de stadhouderlijke familie zijn altijd in het Frans gesteld, bijna altijd die van en aan leden van hoge bestuurskringen en het, met name Haagse, patriciaat. Dat geldt ook voor de correspondentie met zijn eigen familieleden, zoals zijn zoon Christiaan, zijn schoonzoon Philips Doublet, zijn zwager David de Wilhem, en een goede vriend als Jacob van der Burgh. Latijn komt eigenlijk alleen voor in de correspondentie met geleerden, behalve als die zelf van Franse afkomst zijn zoals de Leidse hoogleraar Rivet, of eerder in een Franstalig land hebben gedoceerd, zoals diens collega Spanhemius. Zo bijvoorbeeld ook met Anna Maria van Schurman, de meest geleerde vrouw van de Republiek. Een aardig voorbeeld is een brief van de Hoornse conrector Hendrik Bruno, eertijds huisleraar van Huygens' kinderen, die in 1651 bemiddelde bij de publicatie van Huygens' Nederlandse gedichten door de Amsterdamse uitgever Van Ravesteyn: het afschrift van een Nederlandse brief aan de uitgever laat hij vergezeld gaan van een in het Latijn gesteld naschrift aan Huygens. Opmerkelijk is ook de geheel in het Latijn gevoerde briefwisseling met Jacob Westerbaen, die nu alleen nog bekend is vanwege zijn Nederlandse poëzie. Zag Westerbaen, evenals trouwens Huygens, zichzelf toch vooral ook als Neolatijns dichter?

De brieven die gewone burgers aan Huygens schrijven zijn echter altijd in het Nederlands gesteld. Dat geldt voor kunstschilders, uitgevers en dichters, voor nogal wat Nederlandse officieren en voor de meeste leden van regionale en lokale bestuursinstanties, zoals T. Boreel, baljuw van Middelburg en Johan Kelffken, substituut-momber van Gelderland. Maar het geldt ook voor sommige hoge Haagse bestuurders, zoals Johan Dedel, president van het Hof van Holland en Frederik van Dorp, raadsheer van hetzelfde college. Men kan zich afvragen of hier zoiets als een nationaal taalbewustzijn heeft meegespeeld. Ook de briefwisseling met de keurvorsten Frederik Willem en Willem Frederik van Brandenburg werd, al dan niet via hun raadsheer J. Motsfveld, in het Nederlands gevoerd. In de richting van de Duitse grensgebieden lijkt het Nederlands trouwens wel vaker voor de hand te liggen: gravin Juliana van Oost-Friesland, die grote problemen had met haar oudste zoon, richt zich in een soort verduitst Nederlands tot Huygens, maar haar zoon Enno Lodewijk doet dat vanuit zijn verblijf in Frankrijk in het Frans. Men ziet wel vaker dat vrouwen van wie de man of zoon met

Huygens in het Frans schrijven, dat zelf in het Nederlands doen, zoals bijvoorbeeld de weduwe van Cornelis van Aerssen, Lucia van Aerssen-Walta.[30]

Afsluitend kunnen we stellen, dat de ontwikkelingen in de Republiek niet opvallend afwijken van die in Frankrijk, Engeland en Duitsland. Toch verschilden van land tot land de factoren die daarop van invloed waren wel degelijk. Een sterk centraal gezag, dat bovendien de bevordering van de nationale taal en cultuur expliciet tot haar taak rekende zoals in Frankrijk, had op de ontwikkeling van de landstaal een positieve invloed; het ontbreken daarvan, zoals in Duitsland, een negatieve. Ook in de Republiek ontbrak een dergelijke richtinggevende centrale autoriteit. Meer dan elders zullen de aanvaarding, de regulering en het gebruik van de eenheidstaal hier het resultaat zijn geweest van het feit dat relatief grote groepen burgers actief betrokken waren bij het politieke, religieuze en culturele leven en dat zij daarbij die taal dagelijks gebruikten.

Onderwijs

Lezen, schrijven, rekenen

Er kan zeker een vijftal factoren worden aangewezen die de toename van de leescultuur in de jonge Republiek in de hand hebben gewerkt: de ontwikkeling van de handel met zijn schriftelijke weerslag in bedrijfsadministratie, correspondentie en koopmansboekjes; de verschriftelijking van het stedelijk leven als zodanig door een proces van professionalisering en beginnende bureaucratisering (zie p. 176); de fixatie van ambachtelijke en technische kennis in handboekjes die de aankomende ambachtsman in staat stelden zelf zijn vak te leren en dat autonoom uit te oefenen of verder te ontwikkelen; de ruime verspreiding van goedkoop populair drukwerk voor de politieke meningsvorming sedert het begin van de Opstand; en ten slotte de groeiende nadruk op de lezing van Gods woord en de uitleg daarvan door de catechismus en de geestelijke schrijvers in de verschillende kerken van de Reformatie, even later ook in de rooms-katholieke kerk, waar de vroomheidsliteratuur een grote vlucht nam. Gestuwd door een of meer van die factoren maakten steeds meer mensen zich de leesvaardigheid eigen. Elke afzonderlijke factor kon men ook in een van de andere Europese landen aantreffen, maar is het ongetwijfeld hun unieke bundeling die ervoor heeft gezorgd dat de jonge Republiek in de zeventiende eeuw de naar alle waarschijnlijkheid hoogste alfabetiseringsgraad van Europa bereikte.

Als we de handtekeningen onder de ondertrouwakten in Amsterdam als graadmeter nemen, kon in 1650 ruim 71 procent van de in Amsterdam geboren mannen schrijven, 65 procent van hen die afkomstig waren uit de rest van Nederland, 59 van die uit het buitenland. Bij de vrouwen was dat percentage over de gehele linie lager: respectievelijk 51, 44 en 22 procent. Gemiddeld kon bijna tweederde van de mannen en ruim eenderde van de vrouwen toen een handtekening zetten. Hoewel het niet zeker is dat al degenen die met hun naam konden signeren ook verder in het schrijven bedreven waren, mogen we er in alle geval vanuit gaan dat ze konden lezen. Duidelijk komt het verschil naar voren tussen de Republiek en de andere landen, en meer nog dat tussen mannen en vrouwen. Er was daarentegen nauwelijks verschil tussen de gewesten onderling: de landgewesten scoorden vaak

iets beter dan de kustgebieden, maar de steden weer hoger dan het platteland. De echte grens binnen de Republiek lag tussen twee grote sociale groeperingen: enerzijds de loonarbeiders en al degenen die een beroep uitoefenden waarvoor geen scholing of leertijd was vereist (de onderste twee categorieën van het sociaal systeem, zie p. 188), anderzijds de sector van de ambachten, de handel en de geletterden. De eerste groep was slechts voor éénderde gealfabetiseerd, de andere voor tweederde.[31] Lees- en schrijfvaardigheid was dus vooral verbonden met stadscultuur, beroep en scholing.

Daarbij kwam nog de rekenvaardigheid. Het vermogen om goed en snel te rekenen, vooral belangrijk voor de koopman, de winkelier, de boekhouder, de stuurman en een aantal andere min of meer technische ambachten of beroepen, onttrekt zich voor een groot deel aan onze waarneming maar moet, getuige de vele leerboekjes, in de betrokken beroepsgroepen wijd verspreid zijn geweest. Bekend is het tweedelige *Cijfferinghe* van de Zwolse rekenmeester Willem Bartjens, waarvan het tweede deel uit 1637 zich uitdrukkelijk tot de kooplieden richtte. Ruim twee eeuwen lang is het keer op keer herdrukt. Voor aankomende stuurlieden, landmeters, wijnroeiers en andere beroepen die enig inzicht in algebra of meetkunde veronderstelden publiceerden Hollandse wiskundigen als Dirck Rembrandtsz. van Nierop, Claes Hendriksz. Gietermaker of Abraham de Graaf, zelf meestal ambachtslieden en autodidacten, vooral na 1640 boek na boek.

Juist de school zal verantwoordelijk zijn geweest voor de groei van wat wel de ‘passieve’ alfabetisering wordt genoemd, namelijk de kunst om te lezen zonder dat men tegelijkertijd leerde schrijven. Waarschijnlijk was met name in de onderste lagen van de maatschappelijke hiërarchie de leesvaardigheid, hoe rudimentair ook, veel meer verspreid dan het schrijfvermogen. Schrijven met een ganzeveer veronderstelde namelijk een nauwkeurige beheersing van het lichaam, niet alleen van de vingers maar van heel de lichaamshouding, nog afgezien van de moeilijke techniek van het versnijden van de pen. Schrijfles was ook relatief duur: papier, inkt en pennen moesten gewoonlijk bekostigd worden uit het schoolgeld van de leerling, en heel het leerproces vergde een intensieve begeleiding van de meester. Aan zijn schrijfvoorbeelden, soms meesterwerkjes van kalligrafie, ontleende de meester dan ook zijn beroepstrots. Ook het rekenonderwijs bracht weer extra kosten voor de ouders mee; het werd vermoedelijk alleen aan die kinderen gegeven die er in hun beroepsleven profijt van konden verwachten.

Vanwege het grote verschil in moeilijkheidsgraad tussen leren lezen en schrijven was het overal in Europa gebruikelijk met lezen te beginnen en pas tot schrijfonderwijs over te gaan wanneer de kinderen daar motorisch, technisch en mentaal toe in staat waren. In feite betekende dit dat de kinderen uit de laagste maatschappelijke regionen, die vaak slechts enkele jaren schoolgingen, aan schrijven niet of nauwelijks toekwamen terwijl ze wel een zekere leesvaardigheid bezaten. Met uitzondering van de boekenwurmen van die tijd betekende lezen vrijwel zeker voor bijna iedereen een intensieve vorm van langzaam, spellend lezen waarbij de lippen met de woorden meebewogen. Hoe de praktijk van het individueel lezen zich verhield tot andere vormen van verspreiding van de schriftcultuur, zoals gezamenlijk lezen, reciteren, voorlezen, zingen of uit het hoofd leren, kunnen we voor de grote massa slechts gissen. Zeker is wel dat veel meer mensen in staat waren op de een of andere manier van het geschreven of gedrukte woord kennis te nemen dan alleen zij die de schrijfkunst machtig waren.

Basisonderwijs

Er is wel gesteld dat het Noord-Nederlands humanisme vooral pedagogisch van aard was, gericht op opvoeding, school en heel de brede cultuur, met een passie voor kunsten en wetenschappen, terwijl het in het stamland Italië veelmeer beperkt bleef tot een groepscultuur van juristen en medici.[32] Vanouds voerden de Nederlandse humanisten de opvoeding hoog in hun vaandel. Erasmus noemde de opvoeding ‘totius humanae felicitatis caput ac summam’ (top en hoogtepunt van alle menselijk geluk).[33] Alleen de opvoeding maakt een pasgeborene in zijn ogen tot mens: ‘mensen worden niet geboren maar gemaakt’, zegt hij elders in datzelfde traktaat. Deugd en kennis gaan dus vóór afstamming. Erasmus heeft met zijn traktaten, zijn samenspraken en zijn wellevendheidsboekje voor kinderen een diepgaande en langdurige invloed op opvoeding en onderwijs in de noordelijke Nederlanden uitgeoefend, zoals trouwens op heel de West-Europese cultuur.[34] Nog in 1650 verschenen bij Elzevier in Amsterdam vier verschillende drukken van zijn samenspraken, de *Colloquia*.[35] Erasmus' stelling is de basisgedachte gebleven die de groei en de uitbouw van het onderwijs in de noordelijke Nederlanden heeft geleid. Opvoeding en onderwijs waren niet zomaar een franje voor mensen die goed geboren waren of het in de samenleving toch al hadden gemaakt, maar vormden de koninklijke weg naar een positie van eer en verantwoordelijkheid, en naar een leven van vroomheid, deugd en cultuur.

Erasmus' levenshouding moet in wisselwerking met de situatie in zijn geboorteland worden gezien. Al in de late Middeleeuwen waren scholen regel geweest in de Nederlandse steden en vond men ook op het platteland in bijna elk kerkdorp wel een schooltje dat bediend werd door de koster of de pastoor.[36] Na de Reformatie nam het aantal scholen nog fors toe, vooral onder druk van de Nederduitse gereformeerde kerk die de school als de aangewezen plek voor collectieve geloofsopvoeding en herscholing tot de ware gereformeerde leer zag. Rond 1650 waren er niet alleen tal van scholen in de steden maar bood ook elk dorp wel een gelegenheid tot elementaire schoolgang. In de tussentijd was het schoolsysteem echter op enkele wezenlijke onderdelen veranderd. Scholen waren geen eigendom meer van de kerk maar hetzij van de burgerlijke overheid, hetzij - als men daar toestemming voor kreeg - van de meester of meesteres zelf, als particuliere school. In dat laatste geval sprak men van ‘bijscholen’.

Zulke bijscholen, legaal dan wel illegaal, waren er in vele soorten en maten. De wildgroei ervan vormde aanvankelijk de wanhoop van de overheden. Ze boden vaak ook een adequate oplossing aan niet-gereformeerde ouders die hun kinderen niet aan de indoctrinatie van de gereformeerde catechismus op de publieke school wilden laten onderwerpen. Veel bijscholen werden door katholieke meesters gehouden, zeker toen na de Synode van Dordrecht in het tweede kwart van de zeventiende eeuw nauwlettender werd toegezien op de orthodoxie van de officieel erkende en gesalarieerde schoolmeesters. De publieke school was dan ook bedoeld om de gereformeerde leer over te dragen. Het onderwijs was er ‘leerstellig’, de uitleg van de Heidelbergse catechismus nam er een belangrijke plaats in. Zoals ook op andere domeinen van het openbare leven was er geen nationale schoolregeling. De gewesten en de steden maakten hun eigen schoolordonnanties, in 1650 bijvoorbeeld de stad Utrecht.[37] In 1655 stelden de Staten-Generaal een Schoolreglement voor alle Generaliteitslanden vast dat vooral de nadruk legde op de invoering van de gereformeerde religie.

Maar de gewestelijke regelingen leken allemaal sterk op elkaar, zodat er geen echt grote verschillen tussen de gewesten ontstonden. Een inspiratiebron voor het schoolmeesterswerk was de *Regel der Duytsche Schoolmeesters* van Dirck Adriaansz. Valcoogh uit 1595, die nog lang doorklonk in de schoolverordeningen en reglementen.[38]

Een tweede verandering bestond in een scheiding van de stadsschool tussen een school voor basisonderwijs in de Nederduitse (Nederlandse) taal en een Latijnse school voor vervolgonderwijs. Hoewel in een aantal steden nog lange tijd een elementaire 'schrijfklas' aan de Latijnse school verbonden bleef en op het platteland ten huize van een gemotiveerde predikant wel eens een mengvorm van Nederduits en Latijns onderwijs voorkwam, was in de eerste helft van de zeventiende eeuw overal die scheiding tussen het basis- en het vervolgonderwijs gerealiseerd. Basisonderwijs in het Nederduits was zowel voor jongens als voor meisjes, soms in gescheiden scholen, meestal gemengd. Het vervolgonderwijs in het Latijn, dat uitzicht bood op de universiteit, was feitelijk uitsluitend voor jongens, al bestond er formeel geen verbod op de toelating van meisjes. De Franse school bood soms enige overlap, waarbij men moet bedenken dat het woord 'school' toen gewoonlijk 'klas' betekende. In beginsel gold de Franse school als een basisschool, ook al leerde men er aanvullende vakken zoals Frans en elementair boekhouden.

Maar behalve de Franse lessen of klassen aan een Nederduitse basisschool kwamen er ook volwaardige Franse scholen op waar niet alleen Franse les werd gegeven maar het hele onderwijs zelf in het Frans plaatsvond en de leerlingen gewoonlijk geacht werden Frans te spreken. Het waren meestal particuliere scholen en gewoonlijk dus duurder. Ze hadden een zwaarder, per school wisselend vakkenpakket dat rekening hield met de wensen van de klantenkring: wiskunde, stuurmanskunst, sterrenkunde, dubbel boekhouden, een enkele maal geschiedenis en aardrijkskunde, en vaak een tweede vreemde taal, veelal het Italiaans, soms het Hoogduits. Het was zulke scholen echter steeds streng verboden les te geven in het Latijn en Grieks. Hoewel de alledaagse kennis van het Engels in de Republiek vermoedelijk groter was dan uit de gedrukte bronnen blijkt, was Engels toch vooral een taal van kooplieden en vluchtelingen, die ad hoc, onder een particuliere Engelse taalmeester of tijdens een leertijd bij een Engelse koopman werd geleerd, bijna nooit op school.[39] Particuliere meesters in allerlei talen, wetenschappen en kundes, vaak tevens officiële 'translateurs' (vertalers) of ingenieurs, vond men trouwens in alle grotere steden. Zij corrigeerden het traditionele, soms verschraalde, curriculum van het officiële schoolsysteem door aanvullende, nieuwe, eventueel alternatieve kennis aan te bieden.

In het midden van de zeventiende eeuw was er voor bijna alle kinderen in de Republiek wel een school op loopafstand, al moet men zich van de toestand van de verbindingswegen op het platteland geen overdreven indruk maken. De school werd daar vooral in de winter bezocht. Dat was minder dramatisch dan het lijkt omdat het onderwijs in de regel niet klassikaal maar 'hoofdelijk' werd gegeven. Dat wil zeggen dat alle leerlingen van een school - in de stad soms over de honderd en van zeer uiteenlopende leeftijd - in één lokaal verbleven en door één schoolmeester werden bediend, terwijl ze elk voor zich hun les leerden en om beurten individueel door de meester werden overhoord. In het beste geval ontvingen ze enige begeleiding, maar daarvoor moest men toch eigenlijk bij een particuliere meester zijn. Zo'n schoollokaal, gewoonlijk een vertrek bij de meester aan huis, was vol en rumoerig en de orde was met zoveel kinderen tussen, grosso modo, 6 en 16 jaar uiteraard niet gemakke-

Isaac van Ostade (1621-1649), Dorpsschool, 1646.

lijk te handhaven. De meester werd soms gedwongen harde tuchtmaatregelen te nemen - te hard in de ogen van de liefhebbende ouders die, net zoals in de politieke samenleving, liever praatten dan maatregelen namen. Het probleem lag dus niet echt in de beschikbaarheid van scholen maar in de kwaliteit van het onderwijs en de bereidheid van de ouders om de kinderen naar school te laten gaan. Dat laatste hield natuurlijk weer verband met hun financiële armslag, want met uitzondering van de armenscholen werd steeds enig schoolgeld geheven: gewoonlijk vier stuivers per maand voor het lezen, zes voor het schrijven, acht à twaalf voor het rekenen. Wie zijn kind wilde leren rekenen was in totaal dus al gauw zo'n 10 tot 13 gulden per jaar kwijt. Dat was voor een ambachtsman nauwelijks op te brengen (vergelijk p. 23).

Wanneer beide ouders werkten konden de jongste kinderen in de steden vaak wel worden ondergebracht bij een ‘bewaarvrouw’ of ‘matres’ op een ‘kleinkinderschool’, totdat ze de leeftijd hadden bereikt waarop ze voor de basisschool geschikt waren, ongeveer zes jaar. Na ongeveer zes jaar scholing, dus op de leeftijd van twaalf, wanneer het kind in de leeftijdsgroep van de jongeren terecht kwam, werd het basisonderwijs voltooid geacht - maar vanwege het hoofdelijk onderwijs kon een slim kind gemakkelijk veel sneller leren en dus ook veel jonger van school komen, terwijl er ook wel oudere leerlingen op school zaten. Voor de peuters zo goed als voor de leerlingen van de Nederduitse school omvatte het leerproces aanvankelijk weinig meer dan een elementaire vorm van spellen aan de hand van

een ABC-boekje, de ‘haneplank’ of een religieuze basistekst zoals het Onze Vader, de geloofsbelijdenis of de Tien Geboden, aangevuld met een al even elementaire catechisatie en verrijkt met het zingen van psalmen en vrome liederen. Dan nog verliep het leerproces van het ‘spellend lezen’ uiterst moeizaam. De gebruikte spelmethode was weinig efficiënt en bewaarvrouwen waren in ieder geval nauwelijks op die taak berekend; ze moesten vooral zoethouden en de orde handhaven, eerst daarna iets laten leren.

Voor veel schoolmeesters gold eigenlijk hetzelfde, temeer daar er geen enkele didactische opleiding bestond. In de steden vroeg men soms wel van een meester dat hij eerst een tijd als ondermeester een soort praktijkvorming had gekregen alvorens zich te mogen vestigen, en sommige meesters hadden een minimum aan kerkelijke vorming genoten als voorzanger, koster of zelfs proponent, maar er waren ook oud-soldaten onder de meesters en op het platteland mocht men soms blij zijn als iemand, wie dan ook, de school onder zijn hoede wilde nemen. Goed schrijfonderwijs veronderstelde een gemotiveerde meester, en daar waren de verdiensten zeker op het platteland niet naar. Desondanks zag de gereformeerde kerk nauw op het religieus karakter van het onderwijs toe, zeker in de Generaliteitslanden waar de paapse bijscholen een voortdurende bedreiging vormden. Het blijft dan ook een open vraag welke kwaliteit het basisonderwijs rond 1650 feitelijk heeft gehad.

Kinderen die niet naar school gingen bleven niet zonder meer van instructie verstoken. Het is moeilijk inzicht te krijgen in de frequentie van het zelfonderricht. Door de productie van leerboekjes werd het zeker bevorderd en vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw vinden we er in de levensgeschiedenissen van enkele uit de boerenstand of de ambachtswereld opgeklommen *literati* (geletterden) of *virtuosi* (uitvinders, technici of natuurwetenschappers) de nodige sporen van.[40] Met de generalisatie van het basisonderwijs zal ook het elementair zelfonderricht zijn teruggedrongen totdat het nog slechts voor aanvullende kennis en vaardigheden werd gebruikt, bijvoorbeeld voor meer gespecialiseerde technische kennis, of wanneer de toegang tot het onderricht wegens stand of sekse voor iemand gesloten bleef. Dat laatste gold bijvoorbeeld voor vrouwen die zich geleerde kennis wilden eigenmaken: de Latijnse school en het hoger onderwijs bleven immers aan de mannen voorbehouden. Een geleerde vrouw als Anna Maria van Schurman leerde zichzelf dan ook vanaf tweejarige leeftijd de ene taal, vaardigheid en wetenschap na de andere aan, en ging daar eigenlijk haar hele leven mee door.[41] Hoewel zij ook in haar tijd reeds als een uitzonderlijke vrouw gold, vinden we dat leerpatroon ook bij andere vrouwen uit de gegoede klassen terug. Feitelijk werden alleen de moderne talen als een geoorloofd jachtterrein voor de vrouw beschouwd, te beginnen met het Frans. Er is zelfs gesteld dat het Franse onderwijs aanvankelijk voor de vrouw dezelfde rol innam als het Latijn voor de man.[42]

Anna Maria van Schurman werd krachtig gesteund door haar vader, een koopman die nauw toezicht hield op de opvoeding van zijn kinderen. De beter gesitueerden hadden soms ook huisonderwijzers, waarvan de meisjes meeprofiteerden. Dat gold natuurlijk voor de adel op het platteland of voor vermogende regenten, maar bijvoorbeeld eveneens voor hooggeplaatste ambtenaren zoals de familie Huygens. Zo kreeg Christiaan Huygens van 1637 tot 1644, op de leeftijd van 8 tot 14 jaar, thuis onderwijs van zijn vader Constantijn en van de huisonderwijzers Abraham Mirkenius en Hendrik Bruno: hij maakte zich er vier talen eigen (Latijn, Grieks, Frans en Italiaans), alsmede rekenen, aardrijkskunde, wiskunde en mechanica, en leerde er verschillende muziekinstrumenten bespelen (viola da gamba,

luit en clavecimbel); in 1644 ging hij een jaar naar de technische school die de wiskundige Jan Jansz. Stampioen aan het Haagse hof had ingericht, alvorens vanaf 1645 in Leiden en Breda verder te studeren tot hij in 1655 aan de universiteit van Angers in Frankrijk in de rechten promoveerde.[43] Er waren echter ook regenten die hun kinderen welbewust naar school stuurden, al was het dan ook een wat alternatieve school zoals die welke Comenius een tijd in Amsterdam hield voor zijn praktijkgericht en aanschouwelijk taalonderwijs.

In de stad betekende armoede of onvermogen niet zonder meer dat kinderen van het onderwijs werden uitgesloten. Integendeel, de instellingen van armenzorg stelden gewoonlijk als voorwaarde voor de verstrekking van steun in natura of geld dat de kinderen zouden schoolgaan en, in het geval van de diaconie, in de gereformeerde godsdienst zouden worden opgevoed, dus op de publieke school. Die kreeg daarvoor dan een geldelijke vergoeding. Hier en daar opende de diaconie zelf scholen. Soms ook werden werkende kinderen verplicht op zondag school te gaan. Weeshuizen gingen nog verder. Het was de bedoeling van de weeshuisregenten dat de kinderen niet meer ten laste van de instelling of de gemeenschap zouden komen maar zelf in hun levensonderhoud konden voorzien wanneer ze het weeshuis verlieten. Onderwijs en een vak leren stonden dan ook hoog op de agenda van de weeskinderen. Zo mogelijk werd het onderwijs in het weeshuis zelf gegeven.[44]

Het beroepsonderwijs vond nog steeds vrijwel uitsluitend plaats in de vorm van een leertijd onder een ambachtsmeester, zo mogelijk onder toezicht van het gilde.[45] Na het basisonderwijs, rond de twaalfjarige leeftijd, werd voor de leerjongen een leercontract gesloten dat bepaalde hoe lang de leertijd duurde, wat ieders plichten waren, en of de jongen in de loop van die tijd een geldelijke vergoeding voor zijn werk tegemoet kon zien. Soms mocht hij na werktijd naar school, maar gezien de lange werktijden moet zo'n jongen een ijzeren wilskracht hebben gehad wilde hij de school afmaken. Na afloop van de leertijd kreeg men soms een leerbrief, die de toegang tot de meesterproef opende. Als de leerjongen bij de meester in kwam wonen, nam deze de plaats van de ouders in. Hij werd ook verantwoordelijk voor zijn religieuze en morele opvoeding. Feitelijk werd daarmee de deur opengezet voor een weinig scrupuleuze uitbuiting. Klachten over misstanden, ja mishandelingen waren dan ook aan de orde van de dag. De meester had immers wel het ouderlijk gezag overgenomen maar lang niet altijd de ouderlijke liefde en genegenheid.

In sommige beroepen begon de leertijd de vorm van regulier onderwijs aan te nemen. Zo bij de chirurgijns, die anatomische les kregen in de snijkamer. Zo'n Theatrum Anatomicum kon men in 1650 al in verschillende steden van Holland vinden, te beginnen met Amsterdam en Leiden. In Amsterdam hield het Collegium Medicum daar toezicht op, in Leiden behoorde de snijkamer tot de universiteit. In Rotterdam was het de magistraat die in 1642 een snijkamer voor het chirurgijnsgilde inrichtte en dr. Nicolaas Zas als stedelijke lector aanstelde.[46] Ook andere beroepen kenden hun meer of minder gestructureerde vorm van vakopleiding. Schilders zoals Gerard van Honthorst te Utrecht, Frans de Grebber te Haarlem of Rembrandt van Rijn te Amsterdam verzorgden in hun atelier een soort ‘academie’ naar Italiaanse snit (zie p. 510).[47]

Het verst gevorderd in de institutionalisering van het onderwijs was misschien wel dat in de stuurmanskunst. In de grote havensteden openden oud-stuurlieden soms hun eigen praktijkschooltjes, zoals Claes Jansz. Lastman te Amsterdam in de ‘Vergulde graadboog’. Op de Brouwersgracht hield Claes Hendriksz. Gietermaker er in zijn woonhuis zowel een

school op na als een winkel waar hij stuurmansboeken en instrumenten verkocht.[48] De VOC verplichtte haar stuurlieden tot een examen dat ze bij zulke ervaren practici moesten afleggen (zie p. 315).[49] Theoretische kennis moest men echter elders zoeken: bij de docenten wiskunde in het hoger onderwijs. In Amsterdam werd in 1634 Martinus Hortensius als zodanig aangesteld, in Rotterdam Jan Jansz. Stampioen in 1636. Maar Stampioen ging al spoedig naar Den Haag om daar technisch onderwijs aan het stadhouderlijk hof te geven. De Sociëteit van Den Haag stelde in 1637 op haar beurt twee lectoren aan, een in de anatomie en een in de chirurgie, en voegde daar in 1644 nog een derde aan toe.[50] Zo ontstond in de hofstad, naast de adelsopvoeding aan het stadhouderlijk hof, een nieuwe, praktische vorm van hoger beroepsonderwijs.

Latijnse scholen

Tot het 'hoger' onderwijs behoorden naar zeventiende-eeuwse opvatting de Latijnse scholen (in onze ogen veeleer een vorm van vervolgonderwijs of voorbereidend wetenschappelijk onderwijs) en de instellingen op universitair niveau: de illustre scholen en de academies oftewel hogescholen, thans universiteiten genoemd. Het gemeenschappelijk kenmerk van al die onderwijsvormen was de Latijnse taal. Het onderwijs werd in het Latijn gegeven, er werd in het Latijn gedisputeerd en geëxamineerd, en de leerlingen werden geacht op school Latijn te praten, zelfs in hun vrije tijd. Vroege pogingen om bijvoorbeeld examens in de chirurgie in het Nederlands te doen afnemen, liepen spaak. Wel werd bij de Leidse universiteit in 1600 naar ontwerp van Simon Stevin een ingenieursopleiding ingericht met lessen in de rekenkunde, de (land)meetkunde en de vestingbouw die in het Nederlands werden gegeven voor een publiek van genieofficieren, ingenieurs, landmeters, timmerlieden, architecten en aankomende stadsambtenaren: de zogenaamde 'Duytsche mathematique'.[51] Maar deze school, hoe succesvol aanvankelijk ook, bleef terzijde van de faculteiten staan en werd tot de voorlopige opheffing ervan in 1681 nooit volwaardig in de universiteit opgenomen. Het technisch onderwijs in landmeting, dijkbouw, en andere vormen van militaire of civiele genie dat elders in de Republiek werd gegeven, bijvoorbeeld aan de universiteiten van Franeker en Groningen, bleef nauwer met de universiteit verbonden, en er werd in het Nederlands geëxamineerd, zij het voor half geld en zonder disputatie. Het sociaal prestige van het Latijn als taal van cultuur en wetenschap was echter nog zo hoog en dat van de toegepaste wetenschappen zo laag, dat de culturele elite op zulke praktische vernuftelingen bleef neerzien. Desondanks is die vroege en timide doorbraak van de landstaal aan de universiteit in Europees perspectief uitzonderlijk. Hij getuigt van de openheid en van de mogelijkheden tot vernieuwing die het onderwijsbestel-in-wording van de Republiek nog in de eerste helft van de zeventiende eeuw bood.

In de zeventiende eeuw verschoof geleidelijk de plaats van de Latijnse school in het onderwijsveld. In de Middeleeuwen was de stadsschool aanvankelijk de gewone school voor basisonderwijs geweest. De universiteiten vervulden in aanvulling daarop een dubbele functie: ze boden onderwijs in de *artes* (de *artes liberales* oftewel vrije kunsten) op het niveau dat wij nu tot het middelbaar onderwijs rekenen, en ze gaven onderwijs in de wijsbegeerte op een niveau dat nu eerder als een eerste begin van

de universitaire studie zou worden gezien.[52] Wijsgerige vakken als logica en fysica werden beschouwd als een propedeuse voor

de hogere faculteiten: de beide rechten, kerkelijk zowel als burgerlijk, en de theologie. Later kwam daar nog de geneeskunde bij, eigenlijk een echte *ars* (kunst) die zich langzamerhand van de traditionele *artes* afsplitste en de status van wetenschap wist te bereiken, in Noord-Europa sneller dan in Zuid-Europa, waar rechten en theologie langer hun exclusief prestige behielden. Het gros van de universiteitsstudenten was in de late Middeleeuwen dus zeer jong en nauwelijks te vergelijken met de huidige studentenpopulatie.

In de bloeiende handelssteden van de noordelijke Nederlanden ontwikkelde zich vanaf het einde van de veertiende eeuw, onder druk van de vraag naar onderwijs uit de burgerij, een schooltype dat 'grote school' werd genoemd, een echte 'Latijnse school' onder toezicht van de magistraat. Daar werd niet langer hoofdelijk onderwijs geboden maar de school werd klassikaal opgezet, overeenkomstig het kennispeil van de leerlingen.[53] Er waren in totaal acht niveauklassen, van de *octava* (de laagste) tot de *prima* (de hoogste). De twee laagste klassen werden echter tot de onderbouw, dus het lager onderwijs, gerekend, en verdwenen langzamerhand ten gevolge van de differentiatie van de schooltypen. De hoogste klassen vanaf de *tertia* sloten bij het universitair curriculum aan. Kleine Latijnse scholen boden in de zeventiende eeuw vaak slechts romponderwijs in de tussenliggende klassen.

Toen de Latijnse scholen zich in de loop van de zestiende eeuw van het basisonderwijs in de volkstaal afsplitsten, namen ze met het onderwijs in de vakken van het *trivium* (grammatica, dialectica, retorica) tevens een deel van de propedeutische functie van de universiteiten over; ze stonden sedertdien ook wel als 'triviale school' bekend. Het gevolg van een en ander was dat ze stormachtig groeiden en dat de universiteiten navenant inkrompen. De grootste universiteit van Europa, die van Parijs, werd door de opkomst van de autonome *collèges* voor vervolgonderwijs letterlijk gedecimeerd. In de Nederlanden bestonden sindsdien eigenlijk twee systemen naast elkaar: de oude Leuvense universiteit, de eerste van de Nederlanden (1425), behield, net als die van Keulen, nog een nauwe band met de colleges voor middelbaar onderwijs; de nieuwe universiteiten die vanaf 1575 in de noordelijke Nederlanden werden opgericht, sneden die band echter radicaal door. De Latijnse scholen of gymnasia, het equivalent van de colleges elders, waren er stedelijke instellingen, de universiteiten gewestelijke. Alleen de universiteit van Leiden rekende, zoals vanouds, de leerlingen van de lokale Latijnse school vanaf de *tertia* tot de studenten; ze werden dan ook ingeschreven in het register van de universiteit - reden waarom men daar tal van piepjonge 'studenten' in aantreft die niet als studenten in onze zin moeten worden beschouwd maar als leerlingen van het vervolgonderwijs, zoals in 1620 de jonge Rembrandt van Rijn.

In 1650 bestond in de Republiek feitelijk in elke plaats van enige omvang een Latijnse school.[54] Vermoedelijk was er bijna nergens in Europa een zo fijnmazig netwerk ontstaan. Dat mag zeker mede op het krediet worden geschreven van de afwezigheid van staatsdwang en centralisme. De lokale overheid koesterde het prestige dat een goede Latijnse school aan de stad gaf en ze was niet ongevoelig voor de inkomsten die kostleerlingen van buiten inbrachten. Ze had belang bij zoveel mogelijk onderwijsfaciliteiten dicht bij huis en betrachtte dan ook de nodige soepelheid bij de inrichting van dat schooltype, waarbij ze in de praktijk sterk op de opinie van de rector leunde en zijn experimenten graag overnam. Zo werden vanaf 1638 in verschillende Latijnse scholen, vooral in de kustgewesten, de leerboeken van Comenius ingevoerd, zoals dat enkele decennia eerder met de ramistische didactiek was gebeurd in de landgewesten.[55] Beide keuzes getuigen van een zeker pedagogisch realisme.

Nadat Friesland in 1588 een verordening voor de Latijnse scholen had uitgevaardigd deed Holland dat in 1625 met een gewestelijke ‘schoolordre’ die het curriculum en de schoolboeken nauwkeurig voorschreef.[56] Door de unificerende invloed die daarvan geleidelijk op het hele land uitging, kan zij model staan voor het onderwijs dat de Latijnse school rond 1650 bood. Als het kind de schrijfklassen eenmaal achter zich had, werd het in de zesde (onderste) klas onderricht in de verbuigingen en vervoegingen en de rededelen (de *Rudimenta*), terwijl het zich al in de samenspraken van Erasmus kon oefenen. In de vijfde kwamen de brieven van Cicero en de *Disticha* van Cato aanbod, naast Erasmus' wellevendheidsboekje. In de vierde opnieuw Cicero en Terentius, en daarnaast, als eerste oefening in de prosodie, Ovidius' *Tristia* en Vergilius' *Bucolica*. Ook het Grieks werd vanaf dat moment serieus aangepakt. In de tweede klas werd de retorica uiteengezet aan de hand van het leerboek van Vossius, terwijl opnieuw uitvoerig uit Cicero werd gelezen. In de hoogste klas ten slotte stond de logica van de Leidse hoogleraar Franco Burgersdijk op het program, met Horatius en Homerus naast de onontkoombare Cicero. De bovenste afdeling van de hoogste klas trad reeds de wereld van het *quadrivium* (muziek, rekenkunde, meetkunde en sterrenkunde) binnen met lessen over de ethica, de rekenkunde van Gemma Frisius en de *Sphaera* van Johannes de Sacrobosco. Belangrijker nog dan dit formele curriculum was echter de geest waarin de klassieke vorming geschiedde. Het uitgangspunt was de *imitatio*: de navolging van de taal en de stijl van de ouden zou de leerling als vanzelf tot een goed en deugdzaam resultaat leiden. Formalisme lag dan ook op de loer zo gauw de klassieken niet meer als de uiteindelijke maatstaf van het culturele leven werden beschouwd.

Een volledige bestandsopname van de Latijnse scholen komt tot een totaal van 92 steden, stadjes en grote dorpen binnen de grenzen van de Republiek waar in 1650 de een of andere vaste, institutionele vorm van Latijns onderwijs bestond.[57] In Gelderland bijvoorbeeld vond men zulke scholen zelfs in kleine landstadjes als Lochem, Borculo, Wageningen of Hattem, waarvan het inwonertal de 1000 niet overschreed en die, afgezien van hun kleine achterland, nauwelijks meer dan een tiental potentieel geïnteresseerde jongeren kunnen hebben geteld, en zelden meer dan vier of vijf leerlingen. Daar was dan maar één leerkracht, de rector - soms een nevenfunctie van de predikant -, die slechts de laagste klassen waarnam. Desgewenst gingen de jongeren als kostleerling verder op de grotere scholen van de kwartiershoofdsteden, maar dat was duur. In de grotere steden bestond een echte schoolstructuur. In Nijmegen en Arnhem had men vier leraren (‘praeceptoren’), in Zutphen zelfs zes, maar daar had de rector de ambitie een soort propedeuse in de *artes* te realiseren, als voorbereiding op de academie.[58]

Naast die 92 grote en kleine Latijnse schooltjes van de Republiek vond men in grote dorpen wel eens een Nederduitse schoolmeester die bij voorkomende gelegenheden ook Latijnse les wist te geven, bijvoorbeeld in het Gelderse Winterswijk, Aalten en Bredevoort. Voor ieder die het wilde was dus wel een mogelijkheid tot Latijnse les in de buurt. Een voorzichtige, beredeneerde schatting stelt het totaal aantal Latijnse leerlingen in de Republiek rond 1650, toen de scholen vermoedelijk op hun hoogtepunt waren, op minimaal 1500, waaraan nog een paar honderd Noord-Nederlandse leerlingen aan voornamelijk katholieke scholen buiten de grenzen kunnen worden toegevoegd. Misschien waren er lokale uitschieters die het totaal wat verhogen, maar alles bij elkaar was het toch niet meer dan vijf procent, dat wil zeggen één op de twintig jongens, van de leeftijdsgroep.[59]

In elke plaats was slechts één officieel erkende Latijnse school, met uitzondering van Amsterdam waar er vanouds twee waren, op de Oude en de Nieuwe Zijde. Latijnse scholen vormden een stedelijk monopolie dat nauwlettend werd bewaakt, was het niet door de magistraat zelf dan wel door de rector en de leraren die hun inkomsten uit het schoolgeld (het *minerval*) niet wilden missen. Op het onderwijs werd van stadswege toegezien door een commissie van scholarchen. Daarin zat gewoonlijk ook een predikant, die de orthodoxie van de leraren en het onderwijs in de gaten hield, maar in tegenstelling tot de basisschool was daar in beginsel geen sprake van leerstellig onderwijs. De Latijnse school verschafte een vorming voor alle gezindten, ook al stuurden katholieke families hun kinderen omwille van de religieuze opvoeding nogal eens over de grens: naar Latijnse scholen in de Brabantse enclaves, zoals die te Gemert, naar de Leuvense colleges, of naar de jezuïeten in Antwerpen, Emmerik, Roermond of Munster. Ook in de Republiek vond men nog wel katholieke schooltjes onder de jurisdictie van een katholieke ambachtsheer, of gewoon illegaal, zoals in Doetinchem in 1647 ‘bij verlopen papen en monniken’.[60] De negenjarige Anthonie van Leeuwenhoek werd na de dood van zijn vader in 1641 naar een katholieke Latijnse meester gestuurd die een min of meer illegale kostschool hield te Warmond. Veel Latijn heeft hij er echter niet geleerd, voor de publicatie van zijn ontdekkingen met de microscoop bleef hij van het Nederlands afhankelijk - reden waarom een aantal academisch geschoolde geleerden hem neerbuigend als een dilettant en autodidact beschouwden.[61]

Universiteiten en illustre scholen

In 1650 was het universitaire netwerk in de Republiek voltooid. De oprichting van een universiteit werd vanouds beschouwd als een privilege van de paus en de keizer, later ook van de landsheer. Vóór de oprichting van de eerste universiteit in de noordelijke Nederlanden ging het gros van de studenten naar Keulen, dat de intellectuele hoofdstad van het Rijnland was, of naar Leuven, dat dezelfde positie voor de Bourgondische Nederlanden bekleedde. De Opstand maakte de ontwikkeling van een eigen universitair netwerk noodzakelijk omdat de traditionele universiteiten in gebieden lagen die door de vijand werden beheerst en omdat ze de rooms-katholieke religie trouw bleven. De noodzaak om eigen opleidingsscholen voor de Noord-Nederlandse gereformeerde predikanten te stichten heeft een krachtig stempel gedrukt op de ontstaansgeschiedenis en de eerste levensfase van alle universiteiten: eerst kwam steeds de theologische faculteit van de grond, samen met de *artes*-faculteit (wijsbegeerte en filologie) die een propedeutische functie had, pas daarna de juridische en medische. Studiebeurzen waren aanvankelijk vooral voor studenten in de theologie bedoeld, evenals de studentenhuizen.

Vanwege de sterk confessionele kleur van de faculteiten der wijsbegeerte en theologie bleef de trek van niet-gereformeerde studenten naar universiteiten in het buitenland aanvankelijk sterk, ondanks het herhaalde verbod van de gewestelijke Staten en de Staten-Generaal om zich naar rooms-katholieke scholen te begeven. Hoewel hoogleraren als overheidsdienaren in beginsel gereformeerd moesten zijn - en dat in 1650 aan de hogescholen vermoedelijk ook allemaal waren, al lag dat voor stedelijke lectoren zoals de katholieke Rotterdammer Nicolaas Zas wel eens anders - bleek die verplichting niet aan studenten te kunnen worden opgelegd. Vanaf het begin vond men aan de universiteiten van de

Republiek dan ook studenten van alle confessies, met inbegrip van de katholieke. De studenten uit het buitenland zullen daarentegen in grote meerderheid protestants zijn geweest.

Omdat de soevereiniteit in de Republiek tussen de gewesten verdeeld was kwam er geen nationale wetenschapspolitiek van de grond. Het basisnetwerk van het hoger onderwijs bestond uit vijf gewestelijke academies of hogescholen, die van de Staten van hun gewest het als regaal recht beschouwde monopolie op de verlening van academische graden hadden gekregen.[62] Verschillende daarvan bezaten ook het *privilegium fori*, dat wil zeggen het recht om zelf over misdrijven te oordelen waarbij academieburgers (regulier aan de universiteit ingeschreven leden van de academische gemeenschap, inclusief professoren en personeel) betrokken waren.[63] Een universiteit had vier faculteiten: letteren (of wijsbegeerte), theologie, geneeskunde en rechten. Natuurwetenschappelijke kennis viel ofwel onder de wijsbegeerte ofwel onder de geneeskunde. Hoewel er vaste reeksen openbare colleges waren, was de student feitelijk vrij zijn studie in te vullen zoals hem dat nuttig of verstandig leek. Disputaties hielden de student soms bij de les. Het gevolg was echter een weinig gestructureerd curriculum waarover de professoren bijwijlen steen en been klaagden. De studie werd afgerond met een promotie (vergelijkbaar met het huidige afstuderen), hetzij op stellingen hetzij op een korte verhandeling, in het openbaar in de aula of, goedkoper, privaat in de senaatskamer. Een rijk besproeid promotiediner na afloop was regel.

Universiteiten en illustre scholen rond 1650

Jacobus Sibrandi Mancadan (ca. 1602-1680), Landschap met boerderijen in Friesland, ca. 1650.

Jan van Goyen (1596-1656), Panoramisch landschap met gezicht op de Haarlemmermeer, ca. 1645 (zie p. 523).

Aelbert Cuyp (1620-1691), Gezicht op Dordrecht, ca. 1655.

Anoniem, Zwolle vanaf het Zwarte Water.

Jan Rotius (1624-1666), Maaltijd van Hoornse schuttersofficieren, 1652 (zie p. 143 en 502).

Salomon van Ruysdael (1600-1670), De trekschuit (zie p. 169-170).

Hendrick Sorgh (1610/11-1670), Grote Markt te Rotterdam, 1654.

Gerbrandt van den Eeckhout (1621-1674), Linnenblekerij buiten Haarlem.

De klassieke opeenvolging van de graden (baccalaureaat, licentiaat en doctoraat) verdween in de Republiek al spoedig, in tegenstelling tot de omringende landen. Feitelijk bleef alleen het doctoraat over, al werd ook het licentiaat nog wel verleend, mogelijk omdat het wat goedkoper was. Juristen noemden zich gewoonlijk, ongeacht hun graad, 'meester' (in de beide rechten, *utriusque juris doctor*, afgekort als U.J.D. en in het dagelijks leven als mr.), medici 'doctor' (M.D.). Maar de aanspreektitel 'dokter' werd ook wel gebruikt door chirurgijns die geen academische opleiding hadden genoten. De *grand tour* door Frankrijk en Italië die rond 1650 nog door veel leden van adel en patriciaat werd gemaakt was gewoonlijk de aanleiding om in Orléans, Caen, Angers, Poitiers of Padua, of in een andere prestigieuze universiteit, een graad te behalen.[64] Veel meer dan een testimonium en een zak florijnen was daar gewoonlijk niet voor vereist; in Frankrijk bestonden trouwens speciale graden voor buitenlanders die hun geen recht gaven om in Frankrijk zelf zo'n beroep uit te oefenen. Voor studenten in de theologie had het geen zin te promoveren, aangezien zij voor hun beroeping slechts afhankelijk waren van een kerkelijk examen, per gewest overigens verschillend geregeld. Dat was op zichzelf geen overbodige luxe want de theologische faculteiten huldigden nogal uiteenlopende opvattingen. Meer in het algemeen leidde de universiteit niet op voor de praktijk maar bleef het onderwijs strikt theoretisch, ook in de geneeskunde en de rechten. Bijscholing in de praktijk na de promotie was dan ook geen zeldzaamheid. In uitzonderlijke gevallen stelde de promotiecommissie dat zelf wel eens als voorwaarde aan een kandidaat met bijzonder schrale kennis.

De academie van Leiden, geopend in 1575, had het monopolie voor de gewesten Holland en Zeeland samen. Pogingen van de stad Middelburg om in 1614 een Zeeuwse hogeschool op te richten stuitten op een beleefde afwijzing van de Zeeuwse Staten; het daar intussen reeds gevestigde theologiecollege van contraremonstrantse signatuur, met de uit Leiden vertrokken Franciscus Gomarus als trekker, stierf daarop een geruisloze dood. Eerst in 1650 werd in Middelburg een illustre school opgericht naar het voorbeeld van die te Deventer en Amsterdam.[65] In 1585 werd in Franeker een academie voor Friesland geopend, in 1614 een te Groningen voor Stad en Lande, die tevens Oost-Friesland bediende. Utrecht en Gelre volgden in respectievelijk 1636 en 1648 door verheffing van de bestaande illustre scholen te Utrecht en Harderwijk tot gewestelijke academie. Niet alleen door de geringe afstand tussen de onderwijsinstellingen maar ook door hun grote aantal en de relatief geringe kosten van studie en promotie was het hoger onderwijs in de Republiek veel meer bereikbaar voor de gewone burger dan in de meeste andere landen van Europa.

Hoewel de universiteiten het privilege bezaten om graden te verlenen en vooral Leiden, dat zich al snel als de centrale universiteit van de Republiek ging beschouwen, om financiële redenen zeer alert reageerde op elke poging om studenten naar elders te lokken, waren er buiten de universiteiten tal van gelegenheden om hoger onderwijs te genieten. In verschillende steden waren al vroeg in de zeventiende eeuw privaatdocenten of stedelijke lectoren gevestigd die aan particulieren onderwijs in academische vakken gaven, niet alleen in de geneeskunde of de anatomie, maar ook bijvoorbeeld in het Hebreeuws, de rechtspraktijk of de theologie, terwijl verschillende rectoren en magistraten hoge ambities met hun Latijnse school koesterden. Zulke meer of minder informele vormen van onderwijs konden dan, zoals in Middelburg, Dordrecht en Rotterdam, het startpunt worden voor een institutionalisering tot *illustre school*. Dit schooltype, ook wel athenaeum of gymnasium illustre

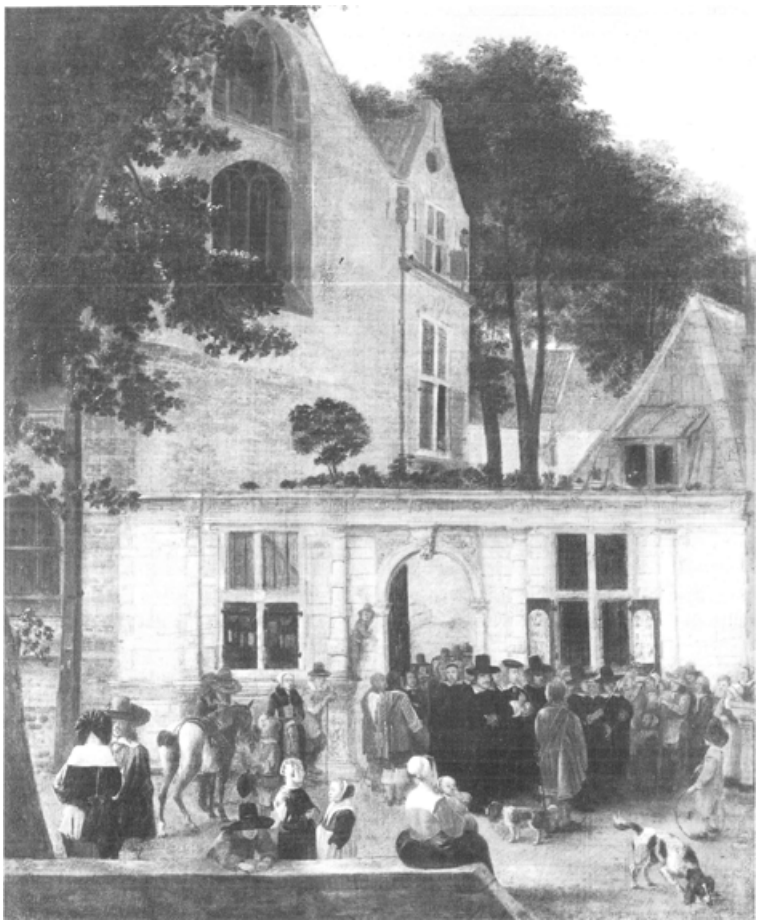

Hendrick van den Burgh (1627-ca. 1666), Een promotie aan de universiteit van Leiden, ca. 1650.

genoemd, was een tussenvorm tussen de Latijnse school en de academie. Het beantwoordde in Duitsland aan het gymnasium academicum, maar was daar veel strakker georganiseerd. Opgezet als een Nederlandse variant van het gereformeerde schoolmodel van de Straatsburgse rector Johan Sturm, was de illustre school aanvankelijk vooral een soort bovenbouw van de Latijnse school en functioneerde ze als propedeuse voor de universiteit. Al in de zestiende eeuw hadden verschillende steden geprobeerd om van de koning toe-

stemming tot oprichting van zo'n semi-universitaire hogeschool te krijgen. De illustre school van het Veluws kwartier te Harderwijk (1599), de eerste in haar soort, begon als een kopstudie van de Latijnse school, maar de leerstoelen konden in 1648 probleemloos in een universiteit met vier faculteiten worden omgezet.[66] Het gold ook voor de illustre scholen van Deventer (1630) en Utrecht (1632/34), en in zekere zin eveneens voor de gereformeerde illustre school van 's-Hertogenbosch (1636), die uitdrukkelijk met een gewestelijk oogmerk werden opgericht en met hun leerstoelen de vier faculteiten nabootsten. Ook die van Utrecht werd in 1636 tot gewestelijke universiteit verheven.

Hoewel ook het Deventer athenaeum door de particuliere stichters uitdrukkelijk als een gewestelijke universiteit was bedoeld, bleef het vanaf de oprichting in feite een stedelijke instelling. De rivaliteit van de beide andere hoofdsteden van Overijssel verhinderde de toekenning van het gewestelijk privilege en daarmee van het promotierecht. Ook Frieslands hoofdstad Leeuwarden zag met lede ogen dat de kleine marktstad Franeker de gewestelijke universiteit herbergde en deed met een beroep op haar functie als cultuurcentrum herhaaldelijk, maar tevergeefs, pogingen de academie te doen verhuizen.[67] In Gelre ging het al niet anders toe, temeer daar Gelre zelf in zekere zin een statenbond in miniatuur was en elk van de drie kwartieren aanspraak maakte op soevereine rechten. Met de eigenmachtige stichting van een universiteit in 1656 (een jaar eerder geopend als illustre school) matigde Nijmegen zich een soevereiniteitsrecht aan dat door de Gelderse Staten voor zichzelf werd opgeëist. Dat het hier niet slechts om een uiting van lokaal chauvinisme maar tevens om een daad met een hoge symbolische waarde ging bleek in 1659, toen de stad Nijmegen het Kwartier wist over te halen de gewestelijke Staten om verplaatsing van de provinciale academie van Harderwijk naar Nijmegen te verzoeken, overigens tevergeefs. Nijmegen zag zichzelf als de echte hoofdstad van Gelre, en wilde aan die functie ook concreet gestalte geven als centrum van het intellectuele leven in het gewest.

De formule van de illustre school bood echter ook nieuwe mogelijkheden. Ze was eigenlijk een hogeschool met een losse verzameling leerstoelen maar zonder faculteitsdwang en zonder promotierecht, dus ook zonder de noodzaak een vast curriculum te moeten volgen en te sanctioneren. Ze kon dan ook van het gangbare curriculum afwijken zonder het prestige van het hoger onderwijs te verliezen. Men kon er nieuwe vakgebieden opzetten, nieuwe benaderingen voorstaan of, in het uiterste geval, een heel nieuw type onderwijs aanbieden. Vanaf de jaren 1630 breekt een fase van burgerbewustzijn door die zich uit in de stichting van een hele reeks illustre scholen of daarmee verwante instellingen waar niet zozeer de ontwikkeling en verspreiding van internationale wetenschap als wel de dienstverlening van het onderwijsbestel aan de burgers van de stad centraal staat. Enkele van die scholen hebben welbewust geprobeerd nieuwe wegen in te slaan. Die van Rotterdam (1636) bijvoorbeeld, waar door drie professoren les zou worden gegeven in de anatomie en chirurgie, de mathematiek, en de historiën (dus de geschiedenis): drie vakken van ondergeschikt belang in een universitair curriculum maar centraal in de belevingswereld van de stedelijke burgerij.[68] In Breda probeerde stadhouder Frederik Hendrik in 1646 in zijn eigen illustre school al het nieuwe te verenigen en radicaal met de oude formules te breken: er zou een theologiecollege komen, een hortus botanicus en een anatomisch theater; er moesten lessen worden gegeven in burgerlijke en militaire genie en klinische chirurgie, in politieke wetenschap en geschiedenis.[69] Door die combinatie van theologieonderwijs, een school voor bur-

gercultuur en een militaire academie zou een vorm van hoger onderwijs ontstaan die nauw op de concrete noden en vragen van de samenleving inspeelde.

Amsterdam van haar kant zocht het in het model van een *civic academy*, een stadsschool om de jongeren voor hun vertrek naar de academie de juiste dosis vorming te geven en tegelijk de gecultiveerde burgerij actief te kunnen laten delen in de cultuur van de wetenschap. Een van de eerste twee hoogleraren, Caspar Barlaeus, heeft dat tweede doel bij de opening van het Amsterdamse athenaeum in 1632 kernachtig samengevat in de beroemde formule *mercator sapiens*, de geleerde koopman, die handel en letteren in harmonie weet te brengen. Dat was natuurlijk een typisch Amsterdamse insteek, die veronderstelde dat de stad oppermachtig was op het terrein van het onderwijs. Toen Leiden op grond van zijn gewestelijk monopolie de stichting van het athenaeum probeerde te verhinderen, antwoordde Amsterdam dan ook dat de soevereiniteit niet bij het gewest maar bij de vroedschappen van de steden lag. God zelf, stelde de stad, had haar magistraten tot *custodes utriusque tabulae* (hoeders van beide wetstafelen) aangesteld en als zodanig moesten zij over het totale en integrale welzijn van de stadsburgers waken. Ze waren gerechtigd daar alle mogelijke maatregelen voor te nemen, inclusief de oprichting van de hoogste instelling van cultuur in de stad, een hogeschool.[70] Amsterdam kreeg zijn zin. Misschien meer om politieke dan om inhoudelijke redenen. Maar met dat stedelijk zelfbewustzijn maakte het school. Het werd er in de noordelijke gewesten niet alleen om gevreesd maar ook bewonderd en - in de mate van het mogelijke - nagevolgd.

Studenten rond 1650

Een bestandsopname van alle studenten die zich in 1649 - het jaar waarvoor de *alba studiosorum* (inschrijvingsregisters) voor alle universiteiten het best zijn bijgehouden en ook bewaard[71] - in de Republiek hebben ingeschreven, geeft een goed inzicht in de breedte en aard van het rekruteringsveld. De jaren rond 1650 waren de onbetwiste topjaren van het universiteitsbezoek in de Republiek. Voor het burgerlijk jaar 1649 vinden we in totaal 952 nieuw ingeschreven personen, waarvan 415 (44 procent!) uit het buitenland. Meer dan welk ander land van Europa was de Republiek op dat ogenblik dan ook het centrum van de internationale wetenschap. Uit het Duitse rijk kwamen er 250, naast acht uit de Baltische landen en drie uit Polen, in totaal dus ruim een kwart van alle studenten. Het noordelijk deel van het Duitse rijk mocht nog gelden als het natuurlijke achterland van de Republiek, ook voor de rekrutering van de hoogleraren.[72] Uit nagenoeg alle protestantse territoria maar ook uit het katholieke Westfalen kwamen studenten naar de Republiek, en ze studeerden er alles wat zich aanbood. Ze kwamen van nabij, zoals uit Emmerik, Kleef of Wezel, Oost-Friesland, Bentheim of Gulik, zo goed als van verre: uit de handelssteden Lübeck, Danzig of Elbing telkens een vijftal; drie broers uit de Neurenbergse patriciërsfamilie Tucher met hun *ephorus* (huisonderwijzer); een flink aantal vermoedelijk protestantse Sileziërs; een twintigtal rechtenstudenten uit Pommeren; een tiental Pruisische edellieden, sommigen met een bediende die ook werd ingeschreven en van zo'n reis profiteerde om zelf te kunnen studeren; en, spectaculairder, de hertog van Mecklenburg en de graaf van Lippe, beiden in Leiden ingeschreven met een klein gevolg van edelen en bedienden.

Voor de Duitse adel was de Leidse universiteit niet alleen een plek om te studeren maar ook een schakel in een internationaal netwerk, een verplichte etappe op hun *grand tour* waar

ze contacten met de geleerde wereld legden, zich vaardigheden als schermen of talenkennis konden eigenmaken, en actuele kennis op het gebied van de vestingbouw, de politieke wetenschap of de grote intellectuele vraagstukken konden opdoen.[73] De andere Europese landen volgden het Duitse rijk op grote afstand. De 54 studenten uit Engeland en Schotland studeerden merendeels geneeskunde in Leiden, soms vestingbouw; ook de 26 Scandinaviërs kwamen vrijwel uitsluitend voor een studie in de letteren, filosofie, *artes* of 'Duytsche mathematique'. De 29 studenten uit de protestantse gebieden van Hongarije daarentegen studeerden vrijwel allemaal theologie in Utrecht, Franeker of Groningen: voor hen was Leiden te vrijzinnig. De 22 Fransen lijken reeds voor een deel hugenoten te zijn geweest die de intolerante religiepolitiek van hun koning begonnen te ontvluchten.

Uit de Republiek zelf werden in 1649 537 personen aan de gewestelijke universiteiten en het Deventer athenaeum ingeschreven, een onbekend maar vermoedelijk klein aantal aan de illustre scholen niet meegerekend. Daar moeten we nog 104 studenten aan toevoegen die in 1649 in het buitenland waren, waaronder ruim zestig katholieke jongeren te Leuven en een tiental te Keulen, naast een dertigtal op *grand tour* in Frankrijk of Italië. Als we uitgaan van een gemiddelde studieduur van tweeënhalf à drie jaar komen we op een aantal van ongeveer 1600 à 2000 Nederlandse studenten.[74] Alle demografische variabelen in aanmerking genomen, betekent dit vermoedelijk dat ongeveer twee procent van de leeftijdsgroep van 18 tot 23 jaar, dus één op de vijftig jongeren, kortere of langere tijd een academische studie volgde. Lang niet alle leerlingen van de Latijnse school gingen op dat moment dus door naar de universiteit. Voor velen was de brede klassieke vorming van de Latijnse school eindonderwijs. Minder dan eenderde van de studenten sloot de studie met een promotie in de rechten of medicijnen af, terwijl nog eens ten hoogste eenderde een carrière als predikant volgde of leraar werd aan een Latijnse school.

Het zou onjuist zijn het resterende derde deel als 'gesjeesde' studenten te beschouwen: die notie veronderstelt een afgerond en dwingend studieplan, dat feitelijk aan de Nederlandse universiteiten ontbrak. Rond 1650 'winkelden' veel studenten, vooral de meer gegoeden, onder de vakken, openbare colleges en vooral de dure *privatissima*, dat wil zeggen de privaatcolleges die de hoogleraar thuis gaf, waar hij van de vaste stof, de traditionele benadering of de voorgeschreven canon kon afwijken en waar vermoedelijk de echte vernieuwing van de wetenschap werd uitgetest en overgedragen. Veeleer was de universiteit een plaats waar behalve de basis voor beroepskennis (theologie, rechten, medicijnen, klassieke talen, vestingbouw) ook een brede culturele ontwikkeling werd opgedaan, naast sociale vaardigheden die wezenlijk waren voor het intellectueel verkeer in de bestuurlijke elite en de Republiek der Letteren. De jaren na 1650 brengen in dat opzicht een vrij plotselinge omslag: het aantal studenten daalt sterk, met name dat deel dat zijn studie niet afmaakt. We mogen daar zowel een teken van een grotere stroomlijning van het universitair bestel in zien als een verandering van de plaats van de universiteit in het onderwijsbestel en haar rol in de samenleving. Zo verliest het Latijnse model gaandeweg zijn aantrekkingskracht als instrument voor wetenschapsvernieuwing en algemene vorming. De Latijnse taal moet zijn rol als *lingua franca* in het internationaal verkeer steeds vaker aan het Frans afstaan. De functie van de Latijnse school ten slotte krimpt in tot een simpele opstap naar de universiteit en daarmee naar een intellectueel beroep of een bestuursfunctie.

De bestandsopname biedt ook inzicht in de lokale herkomst van de studenten en de

mate waarin de verschillende gewesten bijdroegen aan het intellectueel verkeer. Slechts een kleine honderd studenten kwam uit allerlei dorpen op het platteland, maar boerenzonen waren daarbij beslist in de minderheid. Meestal ging het om de zoon van de predikant, de dorpssecretaris, richter, schout of de lokale jonker. Universiteit en wetenschap stonden vooral op het stadsleven gericht. Uit het gewest Holland kwamen meer studenten (bijna 60%) dan men op grond van het bevolkingsaantal zou mogen verwachten; met uitzondering van Gelre met zijn vanouds hooggeschoolde steden scoorden de andere gewesten navenant lager. Maar in feite zien we aan de verdeling hoe zwaar de maatschappelijke functies van de afzonderlijke steden meewogen: met 68 studenten staat Amsterdam - vooral een handelsstad maar wel met een eigen athenaeum waarvan we het belang niet goed kennen - in verhouding tot haar bevolkingsomvang lager op de ranglijst dan de bestuurscentra Den Haag (25), Utrecht (44) en Groningen (32). Volkrijke steden waarin nijverheid, handel of visserij domineerde zoals Amersfoort, Enkhuizen, Gouda of Hoorn leverden slechts een paar studenten. De relatief hoge aantallen uit Leiden (50), Deventer (17), Harderwijk (17) en Franeker (10) laten zien dat de aanwezigheid van een instelling van hoger onderwijs jongeren extra kansen bood en het algemeen intellectueel peil van een stad verhoogde. Naast de alomtegenwoordigheid van het Latijnse vervolgonderwijs zullen de vele academies en illustre scholen dus een uiterst belangrijke factor van cultuurspreiding zijn geweest. Ook hebben ze beslist de culturele eenwording van het land bevorderd. Studenten uit bijvoorbeeld Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Nijmegen of Zutphen vond men aan alle universiteiten en in alle gewesten; alleen de Leidenaren bleven honkvast.

Boeken, drukkers, uitgevers en boekverkopers[75]

Lezers in soorten

Boeken veronderstellen lezers, en lezers zijn er bij de gratie van boeken en schrijvers. De verankering van die wisselwerking in de binnenlandse culturele situatie heeft de basis gelegd voor het succes van het Nederlandse uitgeversbedrijf, ook waar dat, met name in de tweede helft van de zeventiende eeuw, tot ver buiten de grenzen van de Republiek reikte. De hoge alfabetiseringsgraad stond borg voor een binnenlandse uitgeversmarkt van een omvang die uniek was in Europa. Dat was de financiële kurk waarop ook de internationale boekproductie van de Republiek kon drijven.

Op het hoogste intellectuele niveau werd die markt gevoed door het netwerk van universiteiten en illustre scholen dat over de Republiek lag. Aan al deze instellingen waren, direct of indirect, wel bibliotheken verbonden. Die in Leiden, een universiteitsbibliotheek, en Utrecht, een stadsbibliotheek, bezaten met 6000 titels de grootste verzamelingen. De collectievorming werd in hoge mate bepaald door legaten en door de belangstelling van de bibliothecarissen en betrokken hoogleraren. Leiden was befaamd om de grote hoeveelheid oriëntalia en had ook verder meer klassieke en historische werken dan theologische. Die laatste vormden in Utrecht juist de meerderheid. Amsterdam had veel medische boeken, Franeker weer vooral theologische en juridische. Maar ook steden zonder universiteit zoals Zutphen, Enkhuizen, Haarlem en Gouda hadden hun ‘librije’, daar meestal onder toezicht van een predikant.

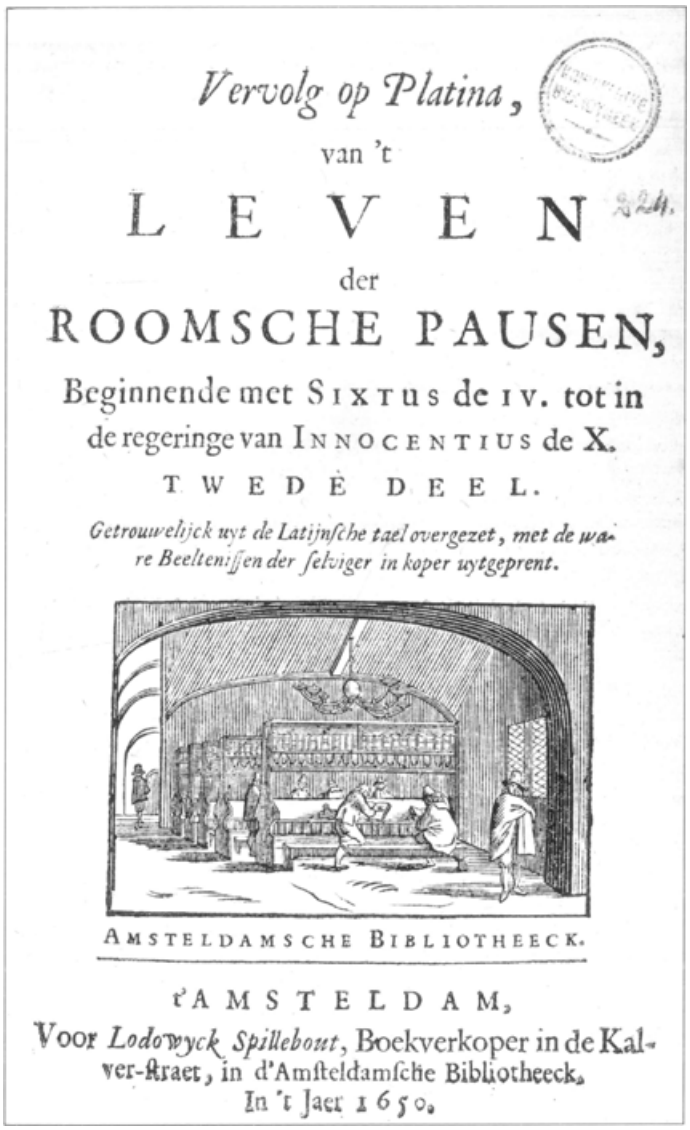

Vervolg op Platina,

van 't

LEVEN

der

ROOMSCHE PAUSEN,

Beginnende met SIXTUS de IV. tot in de regeringe van INNOCENTIUS de X.

TWEDE DEEL.

Getrouwelijck uyt de Latijnſche tael overgezet, met de ware Beeltenijſſen der ſelviger in koper uytgeprent.

AMSTELDAMSCHE BIBLIOTHEECK.

t'AMSTELDAM,

Voor *Lodowyck Spillebout*, Boekverkoper in de Kalver-ſtraet, in d'Amſteldamſche Bibliotheeck.

In 't Jaer 1650.

Anoniem, Amsterdamse stadsbibliotheek in de Nieuwe Kerk, 1650.

Veel geld om boeken aan te schaffen was er gewoonlijk niet. De Leidse bibliotheek kreeg vanaf 1654 een subsidie van 300 gulden per jaar en die van Deventer van 100. Maar meestal werd er ad hoc geld gegeven voor aankopen, bij voorkeur op veilingen. De toegang tot de bibliotheken was beperkt: hooguit enkele uren op woensdag en zaterdag, zoals in Leiden en Groningen, en daarbuiten slechts op afspraak, iets wat alleen aan professoren of plaatselijke notabelen werd gegund. Van een levendig bibliothecair lees- en leenverkeer was dan ook geen sprake. Maar dat neemt niet weg dat de aanwezigheid van bibliotheken over het hele land het nodige moet hebben bijgedragen aan de vestiging van een op lectuur berustende intellectuele habitus.[76]

De particuliere bibliotheken van individuele geleerden waren veelal heel wat belangrijker. De Utrechtse theologieprofessor Gisbertus Voetius bezat bijvoorbeeld veel meer boeken op zijn vakgebied dan de bibliotheek van zijn universiteit. De bibliotheken van geleerden als Daniël Heinsius in Leiden en Gerardus Johannes Vossius in Amsterdam stonden, evenals die van vele anderen, ter beschikking van bevriende connecties, niet zelden tot in het buitenland toe. Deze (semi-)publieke functie van de particuliere bibliotheek vond in 1654 een optimale uitdrukking in de testamentaire beschikking van de op drieëndertigjarige leeftijd overleden Leidse jurist Johannes Thysius, die de 1600 werken uit zijn privé-bezit bestemde voor een nieuw in te richten publieke bibliotheek, te bouwen aan het Leidse Rapenburg. De verzameling die raadspensionaris Adriaen Pauw bijeen wist te brengen was met 16.000 titels tienmaal zo groot. Als grootste collectie van het land lijkt ze, gezien de levensstijl van deze regent, eerder een prestigeobject te zijn geweest (zie p. 103).

De universiteiten met hun geleerden en studenten uit binnen- en buitenland vormden de drijvende kracht achter de wetenschappelijke uitgeverijen, waarvan omstreeks 1650 die van Bonaventura en Abraham Elzevier in Leiden met haar grote internationale klantenkring misschien wel de belangrijkste was, zij het allerminst de enige. Vanuit het oogpunt van spreiding van kennis zeker zo belangrijk waren echter de veilingen, waarop het vaak met zoveel zorg en liefde bijeengebrachte boekenbezit na het overlijden van de bezitter onder de hamer werd gebracht. Zo kwam in 1656 zowel een gedeelte van de bibliotheek van Vossius († 1649), als van die van Heinsius († 1656) in de verkoop, terwijl in datzelfde en het volgende jaar ook de verzameling van de in 1653 overleden Pauw werd geveild.[77]

Op een wat lager niveau dan het circuit van vakgeleerden vormde de populatie van de stedelijke Latijnse scholen een niet onaanzienlijke markt voor tekstedities en ander onderwijsmateriaal. De grote Amsterdamse uitgevers Louis Elzevier, Johannes Janssonius en Johannes van Ravesteyn lijken in de jaren vijftig zelfs in een onderlinge concurrentiestrijd rond het Latijnse schoolboek gewikkeld te zijn geweest, toen de een na de ander met vergelijkbare retorische hulpboekjes en bloemlezingen voor de hogere klassen kwam.[78]

Buiten deze toch altijd vrij kleine kring van intellectuelen en aankomende intellectuelen bestond er echter ook een relatief grote markt voor Nederlandstalige teksten. De belangstelling daarvoor was aangejaagd door de Reformatie en de Opstand. Beide zouden ook bepalend blijken voor de verdere ontwikkelingen op dit gebied in de eerste helft van de zeventiende eeuw.

De nadruk die de verschillende reformatorische geloofsrichtingen - doopsgezinden zowel als luthersen en calvinisten - op de individuele lezing en verwerking van het bijbel-

.....

Buitengewoon populair waren de fabels van Esopus, die gebruikt werden in de derde klas van de Latijnse school. De tweetalige uitgave, 'Graecè et Latinè', die in opdracht van de Staten van Holland voor de scholen werd gemaakt, verscheen voor het eerst in 1626 bij Johannes Maire in Leiden en werd verstuurd naar alle Latijnse scholen van het gewest. Het boekje bevatte ook enkele fabels van de vierde-eeuwse Latijnse dichter Avienus en de aan Homerus toegeschreven 'Muizen- en kikvorsenstrijd' (Batrachomyomachia) en was geïllustreerd met niet minder dan 46 houtsneden van Christoffel II van Sichem. Het beleefde herdruk op herdruk, alleen al tussen 1649 en 1660 tenminste vier.[79]

.....

woord legden, had geleid tot een gestaag toenemende hoeveelheid uitgaven van bijbels, preken en religieuze traktaten in de volkstaal. Dat liep van schoolboekjes als het ABC-boek, waarin ook het Onze Vader en de Tien Geboden waren opgenomen, en leesboekjes als de *Spreuken van Salomon, De historie van Joseph* of *De historie van David*, tot en met doopsgezinde preekbundels en zware calvinistische verhandelingen als *De worstelinge eenes bekeerden sondaers* van de Zeeuwse dominee Willem Teellinck, herdrukt in 1650.[80] Hoezeer religieuze teksten de algemene geestelijke cultuur domineerden blijkt uit de collecties boeken die meegegeven werden op schepen. In de uitrusting van een VOC -schip uit 1622 kwamen bijvoorbeeld niet alleen een bijbel, een catechismus, de *Institutie* van Calvijn en verschillende preekbundels voor, de laatste ongetwijfeld bedoeld voor de op zee te houden kerkdiensten, maar ook 120 psalmboeken, maar liefst 25 exemplaren van de populaire *Christelijcke Zeevaert* van dominee Adriaan Westerman en een even groot aantal van drie andere religieuze traktaten.[81] Van de in 1650 gedrukte Nederlandstalige werken die de uitgever Broer Jansz. opnam in zijn *Catalogus universalis*, vormen de religieuze werken dan ook het grootste aantal. Wanneer men de pamfletten en overheidsverordeningen niet meetelt, geldt hetzelfde voor de recente bestandsopname in de *Short-Title Catalogue, Netherlands*.[82]

Maar niet alleen het geloof zelf, ook de herinnering aan de strijd tegen de Spaanse landsheer, die in de ogen van de gereformeerden op de allereerste plaats was gevoerd omwille van het geloof, was iets dat door de publieke kerk sterk werd gepropageerd. Naast religieuze teksten werd op de lagere scholen ook de *Spiegel der jeught ofte korte chronycke der Nederlandsche geschiedenissen* voorgeschreven, een werkje over vaderlandse heldenmoed en Spaanse wreedheden dat tussen 1614 en 1670 ten minste twintigmaal werd herdrukt. Niet iedereen was daar trouwens gelukkig mee: in rooms-katholieke en ook in remonstrantse kring was er nogal wat weerstand tegen het boekje. Op de Oostindiëvaarder van 1622 was het echter aanwezig, evenals een andere editie van hetzelfde werkje, de *Spaensche tyrannye*, plus nog twee andere anti-Spaanse geschriften, alle ook weer in 25 exemplaren.[83]

Maar de intensiteit waarmee vanaf het begin van de Opstand de drukpers was ingezet om de politieke meningsvorming te beïnvloeden had niet alleen de anti-Spaanse gevoelens gevoed. Het had ook een traditie van bredere politieke betrokkenheid doen ontstaan, die tot uiting kwam in een niet aflatende stroom van pamfletten over alle religieus-politieke conflictpunten die zich maar voordeden. Ook deze waren in meerderheid afkomstig uit calvinistische hoek. Na een piek tijdens de Bestandstwisten was hun aantal gedaald tot gemiddeld zo'n 130 per jaar, om vanaf 1647 weer snel te stijgen. In het politiek zo rumoerige jaar

1650 waren het er, inclusief herdrukken, zo'n 300, waarvan ca. 250 in het Nederlands en een kleine 40, meest gedrukt in Den Haag, in het Frans. De meest populaire pamfletten werden drie à vier maal herdrukt. Bij een oplage van duizend komt dat neer op zo'n drie- tot vierduizend exemplaren per pamflet. Slechts een enkele maal waren het er aanzienlijk meer. Dat doet een vaste kern van politiek geïnteresseerden vermoeden, verspreid over het land. Het tegen de Bickers gerichte, en meteen verboden, pamflet *De ommeganck van Amsterdam* (1650) vermeldde bijvoorbeeld als plaats van uitgave zowel Breda, als Leeuwarden of Rotterdam. Ondanks de zeven drukken van het pamflet kan men zich dan ook afvragen of er werkelijk in brede lagen van de bevolking belangstelling voor is geweest.[84]

Hetzelfde geldt in nog sterkere mate voor dat andere medium voor de nieuwsvoorziening, de krant. Naast onderwijs en wetenschapsbeoefening, en de religieuze en politieke betrokkenheid, komen we daarmee op de derde factor die bepalend is geweest voor het succes van het gedrukte woord in de Republiek: de groei van handel en bedrijf. Kranten dienden op de allereerste plaats de koopman, al deden politici en andere beleidsmakers er natuurlijk ook hun voordeel mee. Ze gaven vitale informatie over regeringswisselingen, troepenbewegingen, oorlogen en hongersnoden, met name in het buitenland. In politiek opzicht waren ze meestal vrij neutraal, zeker waar het de binnenlandse situatie betrof. Wel werden de protestantse overwinningen in de Europese oorlogen meestal breder uitgemeten dan de rooms-katholieke. De eerste krant verscheen al in 1618 en was waarschijnlijk de oudste in Europa. Tot 1665 waren er ten minste vijftien verschillende, de meeste in Amsterdam waar de nieuwsgaring dankzij de voortdurende aankomst van schepen overal vandaan en de vele contacten en correspondenties over de hele wereld, het gemakkelijkst was. De belangrijkste waren de *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c*. (1618-1669) van Jan van Hilten, na diens overlijden in 1655 overgenomen door Otto Barentsz. Smient, de *Tijdinghen uyt verscheyde quartieren* (1619-1667) van Broer Jansz. (na 1652 diens weduwe) en vanaf 1650 tot 1690 de *Hollantsche Mercurius* van de Haarlemse uitgever Pieter Casteleyn, aan het begin van dit boek gepresenteerd. Initiatieven elders - in Arnhem (1621-36), Delft (1623-43), Den Haag (1652-60) - waren vaak minder succesvol.[85]

Praktische binnenlandse informatie, de kalender, de watertijden, beurtvaarten en markten, vond men in de comptoir-almanak, aangevuld met medische en astrologische tips, voorspellingen, verhalen en rijmpjes. Ook hierin was de Amsterdamse drukker-uitgever Broer Jansz. actief. Na zijn dood werd deze tak van zijn bedrijf overgenomen door zijn neef Gillis Joosten Saeghman. Maar naast hem waren er talrijke anderen, zoals de firma Stichter, die vanaf ca. 1650 tot het einde van de negentiende eeuw almanakken uitgaf, en het bedrijf van de rooms-katholieke familie Cool, dat gespecialiseerd was in almanakken van zeer klein formaat. Daarnaast waren er ook allerlei lokale uitgeverijtjes die almanakken uitgaven.

Zoals Amsterdam voor Holland, was Deventer van oudsher het centrum van de almanakproductie voor Oost- en Midden-Nederland. Maar terwijl de positie van Amsterdam ten opzichte van de lokale productie in Holland en Zeeland in de loop van de eeuw steeds sterker werd, werd die van Deventer na 1650 juist in toenemende mate daardoor aangetast. In steeds meer steden binnen het traditionele Deventer afzetgebied werden eigen lokale almanakken uitgegeven: in Groningen, Leeuwarden en Franeker, maar ook in Nijmegen en Utrecht. Het was een zeer lucratieve handel en voor veel uitgevers ongetwijfeld de kurk waarop het hele bedrijf dreef. Overheden en semi-overheden, kooplieden en dominees,

Gillis van Scheyndel (werkzaam 1622-ca. 1655; overleden voor 1679), Almanakverkoper.

schippers, molenaars, boeren, iedereen had wel een almanak nodig. De schatting dat in één op de vier huishoudens een almanak aanwezig moet zijn geweest, lijkt nog aan de voorzichtige kant. Geen andere vorm van drukwerk zal dan ook zozeer een stempel hebben gezet op de algemene bagage van morele en religieuze inzichten, medische weetjes, historische kennis en al dan niet fictionele anekdoten en verhalen, die mede bepalend moet zijn geweest voor het ontstaan van zoiets als een gemeenschappelijke Nederlandse cultuur.[86] De groeiende impact van de Amsterdamse almanakken weerspiegelt zeker een begin van culturele uniformering.

Een zo breed lezerspubliek als dat van de almanakken was maar voor weinig drukwerk weggelegd: de bijbel natuurlijk en de psalmen, de in dit verband altijd genoemde *Stichtelycke rymen* van Dirck Rafaelsz. Camphuysen en Cats' *Houwelyck* en, wanneer men uitgaat van een gemiddelde oplage van duizend exemplaren, de *Spiegel der jeught*. Ook liedboekjes en losse liedbladen moeten in grote hoeveelheden zijn verspreid.[87] Maar voor de

meeste boeken zullen de afzetmogelijkheden veel kleiner zijn geweest. Dat neemt niet weg dat er een vaste, snel groeiende kern was van mensen die min of meer regelmatig boeken, pamfletten en kranten kochten en de bedrijfstak een voldoende basis voor bloei boden.

In 1650 waren er in de Republiek, verspreid over 38 verschillende plaatsen, 265 drukkers, uitgevers en boekverkopers werkzaam, het dubbele van twintig jaar eerder.[88] Gezamenlijk vormden ze een netwerk van relaties, dat stevig verankerd was in religie, onderwijs, beroepsuitoefening en bestuur. Een glimp van die verankering vangt men op uit de schaars bewaard gebleven gegevens van leveranties van Amsterdamse firma's aan boekhandels elders in het land. Zo zond de Amsterdamse courantier Jan van Hilten in 1639 wekelijks twaalf exemplaren van zijn *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c*. naar de Leeuwarder boekhandelaar Tjerck Claessen. Dat was blijkbaar voldoende voor de daar aanwezige regenten en kooplieden, mensen van wie men kan aannemen dat ze aan die informatie behoefte hadden. Maar na de slag bij Duyns van 21 oktober, waar Tromp een grote overwinning op de Spaanse vloot behaalde, stuurde hij vijftig exemplaren van een extra nieuwsbrief achter zijn gewone zending aan. De weken daarna volgde nog meer materiaal, waaronder de door Crispijn van de Passe gedrukte en onder Van Hiltens naam verhandelde spotprent op de Engelsen, *De grooten barbiers winckel*, en vijfentwintig exemplaren van een door Van de Passe gegraveerde *Effigie van Tromp*. Het publiek voor deze uitgaven was kennelijk groter, het grootst voor de nieuwsbrief, wat minder voor de dure prenten.

Ook de Nijmeegse boekhandelaar Abraham Leyniers ontving wekelijks een pakketje kranten van Van Hilten. Daarnaast bestelde hij bij Johannes Janssonius, eveneens in Amsterdam, alles waaraan in een middelgrote stad zoal behoefte bestond. In 1642 waren dat: vier exemplaren van *De historie van de vier Heemskinderen* voor de lagere school; voor de Latijnse school tien exemplaren van de *Janua linguarum*, Comenius' populaire Latijnse taalboekje, en twee retorica-boekjes; vijf geleerde religieuze werken, die wel voor één of meer van de plaatstelijke predikanten bestemd zullen zijn geweest, en daarnaast zes Nederlandstalige catechismusboekjes; twee Nederlandstalige juridische werken; en niet minder dan twaalf medische, vooral chirurgische, boeken. Laatstgenoemde zullen, evenals de vier bestelde landkaarten, wel te maken hebben gehad met het grote garnizoen dat in de stad gelegerd was. Het waren allemaal recent verschenen uitgaven, niet alleen van Janssonius zelf, maar van allerlei, ook buitenlandse uitgevers. De regionale functie van zo'n boekhandel blijkt daarnaast uit de bestellingen die Leyniers ontving van individuele klanten elders: werken van Montaigne en Rabelais voor een literair geïnteresseerde neef in Emmerik, negen Latijnse schoolboeken voor de jonge zoon van de graaf van Horne in Ravenstein, twee Latijnse juridische werken voor een klant in Gennep.[89]

De vrijheid van drukpers

Niet alleen de bloei van het boekenbedrijf als zodanig lag primair verankerd in de binnenlandse culturele situatie. Hetzelfde gold ook voor de vrijheid waarmee men meestal zijn gang kon gaan (zie ook p. 559-561). Die vrijheid - het is al vaak benadrukt - was zeker niet principieel. De speelruimte die ze bood was vooral afhankelijk van lokale politieke verhoudingen. Dat neemt niet weg dat zij groter was dan waar ook in Europa. Als product van de unieke combinatie van religieuze en politieke pluriformiteit en welbegrepen economisch

eigenbelang was zij een eeuw lang voortdurend bevochten doordat schrijvers en drukkers telkens weer de marges aftastten van wat nog door de beugel kon. Zonder dat hardnekkige zelfbewustzijn van de velen die niet van plan waren zich door wie dan ook de mond te laten snoeren, of zij daar nu ideële of commerciële redenen voor hadden, zou de vrijheid die de facto in de Republiek bestond heel wat minder groot zijn geweest.

Een en ander wil niet zeggen dat er geen censuur was. Zowel op het niveau van de Staten-Generaal, als op dat van de verschillende gewesten werden er verordeningen uitgevaardigd die voldoende mogelijkheid boden om desgewenst tot vervolging over te gaan. Tussen 1645 en 1655 was daar, met name op het terrein van de politiek, bij herhaling aanleiding toe. De vredesonderhandelingen in Munster, de burgeroorlog in Engeland en de onthoofding van Karel I, het conflict tussen Willem II en Amsterdam, de relatie met het Engeland van Cromwell, de Eerste Engelse Oorlog, de machtswellust en het anti-protestantisme van Mazarin in Frankrijk - het waren evenzovele oorzaken van diepgaande meningsverschillen, resulterend in pamfletten, spotdichten en -prenten, en wat dies meer zij. De ambassadeurs van Spanje, Engeland en Frankrijk drongen aan op maatregelen.

Leonaert Bramer, Drukkers (‘Drucker’), 1650-55.

In 1646 hadden de Staten-Generaal nog gemeend te kunnen volstaan met de herhaling van een ouder plakkaat tegen opruiende geschriften. De Staten van Holland, die het meest gevoelig waren voor buitenlandse druk, wilden meer. In 1649 verboden zij de predikanten zich in het vervolg vanaf de kansel over de Engelse kwestie uit te spreken en in 1650 kwamen zij met een officieel plakkaat tegen geschriften die beledigend waren voor buitenlandse machthebbers. Maar pas toen de binnenlandse onrust een hoogtepunt bereikte en bovendien steeds meer geheime staatsstukken illegaal werden uitgegeven, kwam er in 1651 een nieuwe, alles dekkende verordening van de Staten-Generaal: géén beledigingen van binnen- en buitenlandse overheden, géén publicatie van staatsstukken.

Veel hielp het niet, ook al werden telkens weer geschriften verboden, tussen 1645 en 1655 zo'n vier of vijf per jaar, een fractie van het totaal. Alleen in 1650, het jaar van de aanslag van Willem II op Amsterdam, waren het er plotseling eenentwintig. Op enkele uitzonderingen na betroffen alle verboden in deze jaren politieke of religieus-politieke pamfletten. Verreweg de meeste daarvan waren van prinsgezinde of gereformeerde signatuur. Het enige staatsgezinde geschrift dat verboden werd, was de *Historie van het leven en sterven van heer Johan van Olden-Barnevelt* in 1648; het enige remonstrantse, gecensureerd in 1647, was de het jaar tevoren postuum verschenen *Kerckelicke historie* van Johannes Uytenbogaert.[90] Van echte religieuze censuur is in deze jaren echter nauwelijks sprake, al verschilde de situatie van gewest tot gewest. In Groningen werd bijvoorbeeld de leider van de Groninger Oude Vlamingen, een doopsgezinde sekte, ten slotte verbannen.

.....

Harde censuur

In 1647 werden Ludolf Breeckevelt en zijn zoon Johannes in Den Haag vervolgd wegens de publicatie van geheime staatsstukken. In 1649 en opnieuw in januari 1650 werden ze weer berispt. Eind 1650 ten slotte werd in Amsterdam een andere zoon, Willem, die zich daar in een aantal kroegen had misdragen, opgepakt. Na langdurige pijniging bekende hij dat hij en zijn broer vertrouwelijke resoluties van de Staten-Generaal, verkregen van omgekochte klerken, en ook drie inmiddels verboden anti-Bickerse pamfletten hadden gedrukt: de *Articulen gesloten ende geaccordeert tusschen de Republique van Engelandt ende de stadt Amsterdam* (een vervalste verdragstekst over Engelse militaire steun), *Bikkers val* en *Borgemeester Bickers laurecrans*. In hun Haagse drukkerij vond men vervolgens nog de tekst van de eveneens verboden pamfletten *Blijdschap over de verlossing van Amsterdam* en *Het swarte potlood*, plus een briefje van een Amsterdamse boekhandelaar, waarin om toezending van nog enkele exemplaren van *Bikkers val* en de *Laurecrans* werd gevraagd. Willem werd in Amsterdam veroordeeld tot geseling, aan de kaak stelling, verbanning uit Holland voor vijfentwintig jaar, plus de proceskosten. In het veel prinsgezinder Den Haag werden Ludolf en Johannes eveneens verhoord maar verder niet vervolgd. Een halfjaar later zette ook Willem daar zijn activiteiten alweer voort.[91]

.....

Aan rooms-katholieke werken lijkt echter nauwelijks iets in de weg te zijn gelegd. Ze moeten met vele duizenden ingevoerd zijn vanuit de zuidelijke Nederlanden. In Amsterdam konden Joan Blaeu, Louis Elzevier en de rooms-katholieke firma's Cool, Hartigvelt, Paets en anderen rustig katholieke werken uitgeven. Dat ze daarbij toch meestal een Keuls schuiladres gebruikten, moet meer te maken hebben gehad met de eis geen aanstoot te geven: dezelfde reden waarom katholieke diensten in huiskerken werden gehouden die van de openbare weg niet als kerk te herkennen waren. Waarom zou anders een evident katholiek werk met de weinig uitdagende titel *Christelyke aenwyzinge op 't evangelic der zon-dagen ende feest-dagen des loopende jaer* van de Haarlemse kanunnik Augustijn Bloemaert in 1650 wel met de naam van de Amsterdamse uitgever Paulus Matthijsz. hebben kunnen verschijnen? Of was het omdat de import van Noord-Nederlandse boeken in de zuidelijke Nederlanden was verboden? Want export van rooms-katholieke boeken vanuit de Republiek naar het zuiden, door Blaeu en door Jan Jacobsz. Schipper, vond zeker plaats, ook al is de omvang ervan moeilijk vast te stellen.[92]

Ook de werken van Descartes werd, bij al het filosofisch en theologisch rumoer dat ze veroorzaakten, nauwelijks iets in de weg gelegd. Alleen in Utrecht kwam het na felle ruzies met de universitaire theologen aldaar in 1645 tot een verbod op het drukken en verspreiden van geschriften, niet alleen van en vóór Descartes, maar ook tegen hem. Ondanks alle invloed die de calvinistische hoogleraar Voetius daar had, schijnen de Utrechtse vroede vaderen de maatschappelijke rust toch hoger in het vaandel te hebben gedragen dan de religieuze of filosofische Waarheid (zie p. 296).

De enigen wie het werkelijk lastig werd gemaakt waren de socinianen. Het socinianisme, dat de goddelijkheid van Jezus ontkende en de rede als enige oordelende instantie beschouwde, ook in religieuze zaken, was dan ook in strijd met de meest essentiële geloofspunten van alle christelijke richtingen. Vanaf de jaren veertig werden er in allerlei plaatsen, Amsterdam incluis, sociniaanse geschriften in beslag genomen. In 1651 kwamen de Staten van Zeeland met een algemeen plakkaat tegen het socinianisme, in 1653 de Staten van Holland en van Utrecht, in 1656 de Staten-Generaal. De jaren 1650-55 lijken in dit opzicht een keerpunt te zijn geweest. Pas na 1655 begint zich de tendens af te tekenen om met name genoemde heterodoxe werken te verbieden. Dat zou in 1668-69 in de trieste affaire rond Adriaan Koerbagh culmineren en in de jaren zeventig tot het verbod van de geschriften van filosofen als Spinoza, Lodewijk Meijer en Thomas Hobbes leiden (zie p. 417). Niet alleen de dreiging die men van het steeds meer veld winnende filosofisch rationalisme voelde uitgaan was daar debet aan, ook het succes van bepaalde mystieke stromingen leidde tot vervolging.[93]

Dat alles neemt niet weg dat ook in deze jaren de meeste verboden voortkwamen uit het verlangen van de overheden om rust en orde te handhaven en de relatie met buitenlandse machthebbers niet nodeloos te verstoren. Dat gold evenzeer voor politiek nieuws als voor een te fel antirooms pamflet, evenzeer voor predikantenruzies als voor pornografische beledigingen van het Franse hof. Of die begrenzing van de vrijheid van drukpers geheel gelijk te stellen valt aan een principiële inperking van de vrijheid van meningsuiting kan men betwijfelen. Dankzij de in de eerste helft van de eeuw verworven ruimte waren er in elk geval voldoende mogelijkheden om in de tweede helft een aanzwellende hoeveelheid dissidente geschriften te kunnen uitgeven. De Republiek verwierf zo de naam van een land waar een vrijwel ongelimiteerde vrijheid bestond, al zullen de enkele gearresteerde en verbannen schrijvers en drukkers daar wel anders over hebben gedacht.[94]

De organisatie van het boekenbedrijf

Aan de diversiteit van lezers en schrijvers beantwoordde een grote verscheidenheid van drukkers, uitgevers en boekverkopers, verspreid over het hele land. Weliswaar was ruim driekwart (77%) van de 265 firma's die in het jaar 1650 zijn geteld, gevestigd in Holland, ook in de andere gewesten was in menige kleine stad wel een boekhandelaar te vinden, die meestal ook het lokale drukwerk verzorgde. Amsterdam vormde met 97 firma's, van kort levende éénmansbedrijfjes tot en met grote, internationaal georiënteerde bedrijven als Blaeu en Elzevier, de absolute top. Leiden volgde op grote afstand met 26, daarna kwamen Den Haag en Utrecht met ieder 15 en Rotterdam met 13. In vijf middelgrote Hollandse steden - Alkmaar, Delft, Dordrecht, Haarlem en Hoorn - vond men nog altijd vijf tot tien drukkersbedrijven, evenals in de provinciehoofdsteden Groningen, Leeuwarden en Middelburg. Daarna kwam dan nog een 25-tal stadjes, van Amersfoort tot Zwolle, met ten minste één, maar soms ook drie of vier.[95]

Binnen het boekenbedrijf waren de activiteiten nog niet scherp gescheiden. Kleine drukkerijen werkten meestal niet voor eigen rekening, al gaven ze soms wel eens iets onder hun eigen naam uit. Daartegenover hadden de grote uitgevers vaak zelf een drukkerij. In elk geval waren ze tevens boekhandelaar, al was het maar omdat veel van hun afzet via ruilhandel met andere uitgevers plaatsvond. Dat gold zeker niet alleen voor Johannes

Drukkers en uitgevers in 1650

Janssonius, wiens leveranties aan Abraham Leyniers in Nijmegen boeken van allerlei uitgevers betroffen. Ook Johannes van Ravesteyn en Joan Blaeu boden in hun fondscatalogi van respectievelijk 1656 en 1659 publicaties aan van binnen- en buitenlandse collega's, net als Louis Elzevier in zijn auctiecatalogus van 1659.[96]

Kleine boekhandelaren die zelf niet of nauwelijks uitgaven, konden door dit systeem van ruilhandel in de problemen komen. Veilingen waren voor hun de manier bij uitstek om gewilde of dure boeken te bemachtigen. De overlieden van de gilden probeerden soms op aandringen van de grote uitgevers paal en perk te stellen aan het aantal veilingen, omdat die de markt zouden bederven. Vooral collecties afkomstig uit andere steden werden geweerd. Maar het waren vaak de grote firma's zelf die de veilingen hielden. Abraham Elzevier uit Leiden en de Haagse firma van Johan Verhoeve hielden vanaf 1643 veilingen op de Zaal (thans de Ridderzaal) aan het Binnenhof in Den Haag, waarbij tot 1650 zeker 12.000 boeken aangeboden werden. Ook in Leiden, Amsterdam en elders werden in toenemende mate veilingen gehouden. Het aantal liep op tot omstreeks 160 per jaar in 1650 en bleef sindsdien stabiel. Daarmee had het veilingwezen zich ontwikkeld tot een van de belangrijkste instrumenten van de handel in boeken, een instrument dat uniek was in Europa.[97]

De reguliere verkoop voltrok zich via netwerken van uitgevers en boekhandelaren die zich uitstrekten over de hele Republiek en vaak ook daar buiten. Ze werden onderhouden dankzij het fijnmazige systeem van beurtveren en bode- en postdiensten dat zich vooral vanaf het tweede kwart van de eeuw snel had ontwikkeld en na 1650 geleidelijk doorgetrokken werd naar de omringende landen. Het stond garant voor de levering van bestellingen van Leeuwarden tot Middelburg en van Parijs tot Londen.[98] Daarnaast werd het meest populaire en goedkope drukwerk ook uitgevent door marskramers en omlopers. Zo liep in Den Haag in de jaren vijftig Machteld Fijnemans de herbergen af met kranten en pamfletten. Almanakken werden vaak met Nieuwjaar door stadsboden of bedienden van overheidsen semi-overheidsinstellingen verkocht om zo een grijpstuiver bij te verdienen.[99]

Door de krant raakte men op de hoogte van nieuwe uitgaven. Sinds in 1624 de eerste advertentie was verschenen, was dat de belangrijkste informatiebron geworden. Daarnaast waren er de halfjaarlijkse catalogi van de boekenbeurzen in Frankfurt en Leipzig, waarin ook Nederlandse uitgevers hun publicaties lieten opnemen. Toen door de Dertigjarige Oorlog het belang daarvan afnam, was het de immer actieve Amsterdamse uitgever Broer Jansz. die in het zo ontstane gat in de markt sprong. Van 1640 tot 1652 publiceerde hij jaarlijks zijn *Catalogus universalis* met opgave van de boeken die het jaar daarvoor in de Republiek waren verschenen. Daaraan voorafgaand plaatste hij in zijn kranten telkens een uitnodiging aan zijn collega's om hem een opgave van hun nieuwe uitgaven te zenden.[100]

De relatie tussen uitgevers onderling en tussen uitgevers en boekverkopers kon allerlei vormen aannemen. Soms was er sprake van hele familienetwerken: de Elzeviers natuurlijk, met hun uitgeverijen in Leiden en Amsterdam en een boekhandel in Den Haag; en ook de Van Waesberghes, met rond 1650 Pieter in Rotterdam, en een neef Johannes in Utrecht die zich vanaf circa 1659, als opvolger van Johannes Janssonius, onder de naam Johannes Janssonius van Waesberghe in Amsterdam vestigde, terwijl in Breda ook enige tijd een Johannes van Waesberghe als uitgever werkzaam was.[101] Los van familieverbanden konden er allerlei, vaak niet meer te achterhalen financiële en commerciële redenen zijn om een zakelijke verbintenis aan te gaan. Dat de weduwe Van Wouw in Den Haag, Vincent

Casteleyn in Haarlem en een aantal boekverkopers in Leiden hun eigen naam gedrukt wilden hebben op de almanakken die ze van Broer Jansz. betrokken, is begrijpelijk: zo'n uitgave diende de klantenbinding. Maar wat bracht de twee grootste Amsterdamse uitgevers, Joan Blaeu en Louis Elzevier, ertoe om in 1651 zowel een Latijnse bijbel als de werken van Terentius in compagnieschap uit te geven?[102]

.....

Een familienetwerk in de boekhandel

Hoe verknoopt de familierelaties konden zijn, blijkt uit de genealogie van David Lopez de Haro, uitgever-boekverkoper op het Rapenburg in Leiden. Via zijn tante Barbara, die getrouwd was met Matthijs Elzevier, was hij een volle neef van diens zoon Abraham, omstreeks 1650 de grote man van het Leidse bedrijf. Zelf was hij gehuwd met Elisabeth van Sambix, dochter van de Delfts-Rotterdamse uitgever Felix van Sambix en kleindochter van Jan van Waesberghe. Haar tante Cathrien van Sambix was met Abraham Elzevier getrouwd. De verbinding met de Elzeviers kwam dus van twee kanten. Waarschijnlijk trok Felix van Sambix na de dood van zijn vrouw in 1648 bij zijn Leidse dochter en schoonzoon in. Ook zijn zoon Johannes vestigde zich in die tijd als boekverkoper in Leiden. In 1650 gaven de beide zwagers David Lopez de Haro en Johannes van Sambix gezamenlijk twee godsdiensthistorische werken van de Leidse hoogleraar geschiedenis Marcus Zuerius van Boxhorn uit. Ze werden gedrukt door een lokale drukker, W.C. van der Boxe, en verschenen als afzonderlijke titeluitgaven, deels ‘ex officina D. Lopez de Haro’, deels ‘ex officina Johannis à Sambix’. In 1660 zou Johannes van Sambix de drukkerij van zijn neef Johannes van Waesberghe in Utrecht overnemen.[103]

.....

Rond het midden van de eeuw trad er een stagnatie op in de tot die tijd zo spectaculaire groei van de markt. Vanaf de jaren dertig was het aantal bedrijven verdubbeld en het aantal uitgegeven titels meer dan verdubbeld. Maar tussen 1650 en 1670 nam het aantal bedrijven nog slechts met 12 procent toe. Tegelijkertijd vond er concentratie plaats. In 1630 was 80 procent van de bedrijven gevestigd in de hiervoor genoemde grote steden, in 1650 83 procent, in 1670 90 procent.[104] Dat drukte steeds zwaarder op het rendement. Soms werd er gezocht naar samenwerking, maar ook de concurrentie werd groter.

Een van oudsher profijtelijke vorm daarvan bestond uit het nadrukken van door de concurrent uitgegeven titels. Notoir in dit opzicht was de Amsterdamse uitgever Johannes Janssonius, die de eerste decennia van de eeuw de ene roofdruk na de andere van uitgaven van zijn buurman Willem Jansz. Blaeu had gemaakt. Maar de Leidse en Amsterdamse Elzeviers waren er evenmin wars van. De uitgaven van moderne Franse auteurs, die omstreeks 1650 een aanzienlijk deel van hun fonds vormden, waren meestal ongeautoriseerde nadrukken van Parijse edities. De schrijvers zelf, die aan de publicatie van hun werk vaak toch nauwelijks iets anders verdienden dan de faam, waren er soms niet eens zo ongelukkig mee. Jean-Louis Guez de Balzac schreef aan de Leidse Elzeviers in 1651 naar aanleiding van de roofdruk van zijn *Oeuvres diverses*, dat hij gelukkig was in het beroemde fonds van de firma opgenomen te zijn tussen auteurs als Cicero en Sallustius.[105]

De gedupeerde uitgevers dachten daar heel anders over. In Frankfurt met zijn boekenbeurs en ook in Parijs trad de overheid er soms hard tegen op. In Nederland zelf bood het privilege - een door de landelijke, gewestelijke of ook stedelijke overheid voor een bepaalde tijd verleend monopolie op de uitgave van een boek - juridische bescherming. Die reikte uiteraard niet verder dan de jurisdictie van de betreffende instantie, zodat bijvoorbeeld de Leeuwarder uitgever Gysbert Sybes in 1651 zonder bezwaar een nadruk kon brengen van de uitgave van Vondels *Poëzy*, die zijn Amsterdamse collega Joost Hartgers een jaar te voren op de markt had gebracht. Maar op zichzelf moet het privilege, gezien de hoge boetes bij overtreding, een probaat middel zijn geweest. Het was echter duur, zodat men het alleen voor zeer kostbare of zeer succesvolle boeken aanvroeg.[106] Berucht is het monopolie van de Staten-Generaal dat de weduwe Van Wouw in Den Haag in 1632 en 1634 wist te verwerven voor de twee delen van de Statenbijbel, het Oude en het Nieuwe Testament. De weduwe en haar drukker, Paulus van Ravesteyn in Leiden, moesten zich herhaaldelijk verdedigen tegen aanvallen op hun recht door de vele gevestigde bijbeldrukkers. Met weinig succes overigens. In Amsterdam wisten vier samenwerkende uitgevers al in 1641 de toestemming van de burgemeesters te verwerven voor een eigen uitgave. Andere stadsbesturen volgden. Het resultaat was, dat van de vierenveertig bijbeluitgaven die tot 1652, toen het monopolie afliep, werden gerealiseerd, slechts zeventien op naam van Van Wouw staan.[107]

Hoe hoog de zaken konden lopen, blijkt uit het jarenlange conflict tussen de Rotterdamse uitgevers Pieter van Waesberghe en Johannes Naeranus. In 1648 hadden ze nog gezamenlijk een tweetalige uitgave van de comedies van Terentius op de markt gebracht, bezorgd door de rector van de Rotterdamse Latijnse school, Henricus Zwaerdecroon. Maar in 1653 ging het grondig mis. In dat jaar beschuldigde Van Waesberghe zijn collega ervan dat die met zijn *Gazophylace de la langue Françoise et Flamande* inbreuk had gemaakt op het privilege van zijn eigen *Grand dictionaire François-Flamen*. Van Waesberghe stond op de bres voor zijn populaire woordenboek. Vijf jaar eerder had hij al eens een schikking moeten treffen met twee Utrechtse nadrukkers en juist daarom had hij toen verlenging van zijn octrooi aangevraagd. Het is dan ook niet geheel onbegrijpelijk dat hij het er deze keer niet bij liet zitten en Naeranus voor het gerecht daagde toen deze niet toegaf. Naeranus won echter. Van nadruk was geen sprake. Maar daar van de inmiddels in beslag genomen oplage een groot deel verdwenen bleek, sleepte de zaak nog jaren door. Naeranus stelde Van Waesberghe verantwoordelijk, die op zijn beurt niet akkoord ging met de hoogte van het verlangde bedrag. Taxaties over en weer volgden. Inmiddels beschuldigde de remonstrantse Naeranus de contraremonstrantse Van Waesberghe er ook van hem in 1648 verraden te hebben als drukker van de *Historie van het leven en sterven van heer Johan van Olden-Barnevelt* en in 1651 nogmaals als leverancier van opruiende pamfletten.[108]

Differentiatie van het uitgeversveld

Inderdaad bevatte het fonds van Johannes Naeranus, naast een opvallend aantal juridische werken, vooral boeken van remonstrantse auteurs en hun geestverwanten: Johannes Uytenbogaert, Geeraardt Brandt, Hugo de Groot, Passchier de Fijne, Simon Episcopius, Dirck Rafaelsz. Camphuysen, Joachim Oudaen. Geen coryfee ontbrak. Daarnaast waren er dan nog de publicaties van de remonstrantse predikanten uit Rotterdam en omgeving.

Daartegenover was het fonds van Pieter van Waesberghe uitgesproken gereformeerd. Naast vooral Nederlandstalige medische, wiskundige en literaire werken, waren er in de jaren 1645-58 nogal wat publicaties van streng gereformeerde predikanten als Jacobus Stermont, Willem Teellinck, Andreas Essenius en Alexander Petrejus in opgenomen. De derde grote uitgever in Rotterdam, Arnout Leers, gaf in tegenstelling tot zijn beide collega's veel in het Latijn uit. Behalve gereformeerde predikanten had hij theologische hoogleraren als Pierre du Moulin en André Rivet in zijn fonds, en docenten van de Rotterdamse Latijnse school. Ook publiceerde hij wetenschappelijke medische werken van vooral Rotterdamse medici. Daarnaast was hij de vaste drukker van de Rotterdamse admiraliteit en kwam hij in 1647 met een Engels woordenboek, als tegenhanger van het Franse van Van Waesberghe.[109]

Zo'n scherpe inhoudelijke differentiatie tussen de uitgevers kwam vooral in de grote steden voor. In Amsterdam was de uitgeverij van Hendrick Laurensz. (of Laurentius) sinds jaar en dag gespecialiseerd in gereformeerde godsdienstige werken. Daarnaast was hij vooral ook distributeur van elders gedrukte schoolboeken. Beide functies werden na zijn dood in 1649 overgenomen door Johannes van Ravesteyn, die een aanzienlijk deel van zijn voorraad opkocht. Joan Blaeu was natuurlijk vooral befaamd om zijn kaarten en atlassen, maar gaf ook enkele belangrijke werken van bevriende intellectuelen uit: de *Annotationes in libros evangeliorum* van Hugo de Groot in 1641 (een uitgave waar de auteur overigens weinig tevreden over was), Caspar Barlaeus' beschrijving van de geschiedenis van Brazilië onder Johan Maurits van Nassau in 1647, het tweede deel van de *Nederlandsche Historien* van de in 1647 overleden P.C. Hooft in 1654. Daarnaast drukte hij, onder de uitgeversadressen van zijn Keulse relaties, veel rooms-katholieke werken en zelfs een enkel sociniaans boek.

De Amsterdamse tak van de Elzeviers onder leiding van Louis Elzevier, vanaf 1655 bijgestaan door zijn neef Daniël, gaf eveneens werk van De Groot uit en nogal wat cartesiaanse filosofen en dissidente theologen, maar was met name gespecialiseerd in tekstedities van de klassieken en, steeds meer, van Franse literaire auteurs. Doopsgezinden, collegianten en socinianen ten slotte waren sinds 1644 vooral thuis bij Jan Rieuwertsz., wiens winkel bekend stond als een ontmoetingsplaats van nieuwlichters. Zijn zaak is een sprekend voorbeeld van de functie die boekhandels steeds meer kregen: die van ontmoetingsplaats en gesprekscentrum van gelijkgestemden.[110]

In een kleinere stad als Hoorn vond men in 1650 slechts vijf drukkers-uitgevers-boekverkopers in verschillende combinaties van activiteiten. Maar ook daar valt een zekere specialisatie naar geloofsrichting te herkennen. De uitgever-boekverkoper Marten Gerbrantsz., en vanaf circa 1656 diens zoon Gerbrant Martensz., gaven vooral gereformeerd werk uit, hun collega Pieter Zacharias Hartevelt doopsgezind. De eveneens doopsgezinde Jan Jansz. Deutel richtte zich meer op ontspanningslectuur en deed met het journaal van Bontekoe een gouden greep. De drukkers-uitgevers Isaac Willemsz. van der Beeck en diens zoon Abraham Isaacsz. gingen echter met hen allen compagnieschappen aan, met Marten Gerbrantsz. bijvoorbeeld voor Pieter Witte's *Catechizatie over de Heidelbergsche catechismus* en met Deutel en Hartevelt voor het doperse *Klein*, respectievelijk *Groot Hoorns liet-boek*. Net zoals het uitkwam.[111]

Uiteraard bepaalde de dominante functie of religie van een plaats vaak in hoge mate de aard van de daar gevestigde firma's. In het overwegend doopsgezinde De Rijp gaf Claes Jacobsz. vrijwel uitsluitend doperse werken uit: preekbundels en gebeden, gezangen en

liedboekjes. In Harderwijk en Franeker, beide academiestadjes, zagen vooral disputaties het licht, een enkele maal afgewisseld met een boek van een van de plaatselijke hoogleraren. Een uitzondering was in Harderwijk de bundel *Nieuwe gedichten sonder rym* (1656) van de Gelderse dominee Conrad Goddaeus.[112] Zelfs in Leiden, met zijn zeer grote aantal uitgevers, werd de productie overwegend bepaald door de universiteit. De Elzeviers - Bonaventura, zoon van de oprichter Lodewijk Elzevier, en zijn oomzegger Abraham, en na hun beider overlijden in 1652 hun zoons Johannes en Daniël (tot 1655) - waren daar de officiële drukkers van de academie. Ze hadden hun reputatie gevestigd met pocketuitgaven van de klassieken. Maar ook de andere grote Leidse uitgevers, Johannes Maire en Frans Hackius, steunden zwaar op de universiteit.[113]

Daartegenover was in de regerings- en diplomatenstad Den Haag het actuele drukwerk, in de vorm van overheidsordonnanties en pamfletten, verreweg het belangrijkst, terwijl ook juridische werken het er opvallend goed deden. Veel daarvan was in het Frans. Maar gezien de aanwezigheid van het Engelse hof en de vele refugiés die daar omheen cirkelden, is het niet verbazingwekkend dat zich er ook een Engelse uitgever vestigde: Samuel Browne, broer van de hofpredikant van Mary Stuart. In de zeven jaren van zijn werkzaamheid in Den Haag (1647-54) gaf hij 86 werken uit, de meeste handelend over Engelse zaken. Ook zijn winkel functioneerde als een sociale ontmoetingsplaats, in dit geval voor royalistische en anglicaanse ballingen uit heel Europa. Daarnaast werd er, met name door Antony en Johannes Tongerloo en door Adriaan Vlacq, wat Nederlandse literatuur gepubliceerd, zij het veel minder dan in Amsterdam, en dan nog vooral van lokale grootheden, met Constantijn Huygens en Jacob Westerbaen als absolute top.[114]

In de meeste kleinere steden publiceerden één of twee uitgevers alles wat zich aanbood: verordeningen van de magistraat, werk van plaatselijke dominees, van de leraren van de Latijnse school, van een enkele lokale dichter. Zo gaf in Deventer Jan Colomp een lijvig protestants werk in het Latijn uit tegen de eucharistie, maar ook emblemata en raadsels van de doopsgezinde dichter Jan van der Veen. In Nijmegen publiceerde drukker-uitgever Nicolaas van Hervelt naast overheidsordonnanties en een bloemlezing uit de klassieken ook teksten tegen de rooms-katholieken en literair werk, in dit geval van de rechtenstudent Peter van Haps en van Maria-Margareta van Akerlaecken uit het naburige Kleef. In Groningen en Leeuwarden, Breda en Den Bosch, om maar enkele steden te noemen, was het niet anders. Met elkaar waren zij de dragers van het gedrukte woord dat, van almanak tot religieus traktaat en van schoolboekje tot dichtbundel, hoe langer hoe meer zijn stempel drukte op de culturele leefwereld van een brede laag van de bevolking.[115]

Nederlandse uitgevers en boekverkopers in internationale context

De aanwezigheid in de Republiek van een groot aantal immigranten en vluchtelingen ging gepaard met een bescheiden productie van drukwerk in de moderne vreemde talen. Ter ontduiking van de strenge Engelse monopoliewetgeving en censuur werden Engelse boeken al sinds de zestiende eeuw in het buitenland geproduceerd en naar Engeland geëxporteerd, eerst vanuit de zuidelijke Nederlanden, later vooral vanuit de Republiek. Vaak werd er gedrukt voor Engelse boekverkopers. Dat betrof vooral veel verkochte werken zoals school- en kerkboeken, die in Engeland zelf het privilege van slechts enkele drukkers

waren, en daarom exorbitant duur. Fameus in dit opzicht was tot het midden van de eeuw de drukkerij van Jan Frederiksz. Stam in Amsterdam, wiens oplagen van bijbels in-folio, in-4° en in-12° soms in de duizenden liepen. Dan was er nog de gestage stroom van religieuze en politieke vluchtelingen, in het begin van de eeuw vooral streng calvinistische puriteinen en andere protestantse sekten. Zij drukten godsdienstige traktaten en pamfletten voor de eigen gemeenschap maar ook voor de illegale Engelse markt. In de periode van de Engelse burgeroorlog (1640-60) deden gevluchte royalisten op hun beurt hetzelfde. Keer op keer protesteerden de opeenvolgende Engelse ambassadeurs, meestal zonder succes.

In Amsterdam floreerde nog lange tijd een kleine kolonie van zogenaamde ‘bruinisten’, genoemd naar hun oorspronkelijke voorganger, Robert Browne. Tot deze geloofsgemeenschap hoorde ook Joseph Bruyning, die vanaf 1637 een boekhandel dreef bij de beurs. De weinige uitgaven die onder zijn naam verschenen waren - op een door Broer Jansz. geleverde almanak na - alle Nederlandse vertalingen van Engelse pamfletten. Maar andere leden van de ‘bruinisten’-gemeente, onder wie zijn latere zwager Elias Arnold, waren betrokken bij de productie en verkoop van grote aantallen Engelse bijbels. Na de restauratie van Karel II in 1660 en de daaropvolgende nieuwe stroom van republikeinse vluchtelingen zou deze handel, evenals die in ander Engelstalig non-conformistisch drukwerk, een nieuwe impuls krijgen.[116]

Ook de joodse gemeenschap had al snel haar eigen uitgevers, te beginnen met Menasseh ben Israel die in 1627 de eerste joodse - Hebreeuwse zowel als Spaans-Portugese - drukkerij had gevestigd in Amsterdam. Omdat sinds 1632 joden in Amsterdam geen winkels mochten houden, fungeerde de drukkerij tevens als verkoopscentrum, daarin gesteund door de uitgave van catalogi - zoals andere grote uitgevers die trouwens ook vaak uitbrachten. Hebreeuws was er wel eerder gedrukt in de Republiek, in Leiden vooral door Johannes Maire en ook wel door de Elzeviers, in Franeker door de achtereenvolgende academiedrukkers, in Amsterdam door Johannes Janssonius en door Joan en Cornelis Blaeu.

Maar dat waren wetenschappelijke en educatieve werken geweest, bestemd voor linguïsten en vooral voor theologen: grammatica's, woordenboeken, bijbelteksten en -commentaren, en dergelijke. Menasseh drukte aanvankelijk vooral gebedenboeken voor de eigen gemeenschap. De grote uitbreiding kwam toen de Amsterdamse uitgever Hendrick Laurensz. in de jaren dertig optrad als financier van aanzienlijke hoeveelheden Hebreeuwse bijbels en gebedenboeken voor de Oost-Europese markt. Sindsdien financierden ook andere niet-joodse ondernemers deze lucratieve handel, al werd het joodse kapitaal, met name van Duitse en Poolse boekhandelaren, weldra het belangrijkst.

Na 1640 nam Emanuel Benveniste, die zich dat jaar als drukker in Amsterdam vestigde, een groot deel van deze Hebreeuwse exportproductie over. Voor hem zou dat ook het belangrijkste onderdeel van zijn bedrijf blijven: naast een enkele Spaanse bijbel produceerde hij vooral uitgaven van alle essentiële Hebreeuwse werken uit de joodse religieuze en ethische literatuur. Hij exporteerde ze niet alleen naar Duitsland en Polen maar ook naar de Levant.[117] Menasseh en zijn opvolgers - Eliau Aboab (vanaf 1643) en Menasseh's zonen Joseph (vanaf 1646) en Samuel (vanaf 1651) - bleven vooral Spaanse en Portugese teksten uitgeven. Menasseh's eigen, voornamelijk chiliastische werken natuurlijk, maar ook bijbels, vertalingen van Hebreeuwse liturgische traktaten en gebeden voor de vele sefardim in de Republiek die geen Hebreeuws kenden. De mate waarin de sefardische joden vasthielden

Rembrandt van Rijn (1606-1669), Portret van Samuel Menasseh ben Israel, 1636.

aan hun eigen identiteit had al vanaf het begin van de eeuw een kleine stroom van Spaanse en Portugese publicaties te weeg gebracht. Aanvankelijk waren die vooral door Nederlandse uitgevers op de markt gebracht, onder wie Paulus van Ravesteyn in Amsterdam de eerste plaats innam. Later namen Menasseh en de zijnen, en een enkele andere joodse uitgever, de productie voor een deel over, al bleef Nicolaes van Ravesteyn de door zijn vader gevestigde traditie voortzetten.

Hij was trouwens niet de enige. Bij de niet-religieuze werken blijft het aantal christelijke uitgevers van Spaanse teksten opmerkelijk groot. Dat geldt vooral voor de jaren na 1650. Men kan dan ook vermoeden dat de verschillende politieke en ethische werken van Balthasar Gracián die Joan Blaeu in 1659 uitgaf, en de beroemde politieke emblematabundel *Idea de un principe politico christiano* van de Spaanse diplomaat Diego de Saavedra Fajardo waarmee Johannes Janssonius datzelfde jaar kwam, niet zozeer voor de Amsterdamse sefardim, maar in de eerste plaats voor de internationale - Zuid-Nederlandse? - markt bestemd zullen zijn geweest. Van de aantallen moet men zich overigens geen al te grote voorstelling maken. Al met al verschenen er tussen 1640 en 1650 niet meer dan een twintigtal werken in het Spaans of Portugees en tussen 1650 en 1660 ongeveer evenveel. De grote bloei van de sefardische literatuur zou pas plaats vinden na de jaren zeventig, om vervolgens in het begin van de achttiende eeuw weer in te zakken.[118]

De derde groep immigranten die voor een deel door eigen uitgevers werden bediend, waren de Duitsers. Ook de Duitse gemeenschap in de Republiek dateerde al uit de late zestiende eeuw. Aanvankelijk bestond zij vooral uit kooplieden, geleerden en studenten, maar na het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog kwamen er ook veel vluchtelingen bij. Het religieuze - lutherse - en daarmee ook in hoge mate culturele centrum was Amsterdam, waar zij niet minder dan 15 procent van de bevolking uitmaakten. Daar waren dan ook de meeste Duitse drukkers-uitgevers gevestigd zoals, om ons te beperken tot de jaren 1645-55, Joachim Nosche, Zacharias en Gillis Weeber (of Webber), en de van oorsprong Tsjechische drukker Christoffel Cunradus, een zwager van de bekende filosoof en pedagoog Comenius. Zij gaven vooral religieuze werken uit. Maar in Leiden, met zijn vele Duitssprekende studenten en hoogleraren, drukte Frans de Heger enkele Duitse literaire teksten, waaronder de vertaling door Martin Opitz van sir Philip Sidney's *Arcadia*. Daarnaast vestigden zich vooral vanaf de jaren veertig in Amsterdam steeds meer dissidente spiritualistische bewegingen. Ook die hadden hun uitgevers. Hans Fabel drukte bijvoorbeeld tussen 1646 en 1656 zeker zevenendertig böhmistische en verwante spiritualistische werken, een activiteit die vanaf 1658 overgenomen werd door de uit Lübeck afkomstige Heinrich Betke (Hendrik Beets).[119]

Meer dan de sefardische gemeenschap werd de Duitse echter ook door Nederlandse uitgevers van lectuur voorzien. In Amsterdam drukten Nicolaes van Ravesteyn en Johannes Janssonius religieuze werken, in Leiden kwam Jacob Marcus in 1640-41 met herdrukken van Duitse vertalingen van de fel anti-Habsburgse politieke satiren van Trajano Boccalini. Maar weldra nam ook het aantal uitgaven van literaire teksten toe. In 1644 begon Louis Elzevier Duitse vertalingen van Franse galante romans op de markt te brengen. Vrijwel tegelijkertijd ging ook Janssonius die kant op, te beginnen met de *Opera poetica* van de vader van de moderne Duitse literatuur, Martin Opitz. Maar ook hier lijkt men toch vooral de Duitse markt op het oog te hebben gehad. Tegen het midden van de jaren veertig begon die langzamerhand weer bereikbaar te worden.[120]

Die indruk wordt bevestigd door de uitgave van Franstalige werken die, afgezien van pamfletten, vooral in handen was van de Elzeviers. Aanvankelijk beperkte ook deze zich tot bijbeluitgaven en theologische studies. Behalve voor de Waalse gemeente in Nederland zullen ze ook wel bestemd zijn geweest voor de protestantse geloofsgenoten in Frankrijk. Maar toen het internationale handelsverkeer via de boekenbeurzen van Frankfurt en Leipzig als gevolg van de Dertigjarige Oorlog stokte, begon men zich vanaf 1638 langzamerhand te richten op de verovering van de markt voor Franstalige literatuur in de meest brede zin van het woord, met name door het bezorgen van nadrukken van recente Parijse uitgaven in het bekende pocketformaat van Elzevier. Na de vrede werd dat initiatief niet meer opgegeven. In 1651 was al een kwart van het Leidse fonds in het Frans. De toenemende repressie in Frankrijk zelf bevorderde de toename van het aantal Franstalige uitgaven. Zo kwam Daniël Elzevier in Amsterdam in 1656-57 met de eerste integrale uitgave van de in Frankrijk verboden *Les provinciales* van Blaise Pascal, en wel onder een schuiladres om de goede Franse handelscontacten niet te verstoren.[121]

Al eerder was Louis Elzevier in Amsterdam met Italiaanse boeken begonnen. Een jaar voordat Marcus in Leiden met zijn herdruk van de Duitse vertaling van Boccalini's *Pietra del paragone politico* kwam, in 1640, had hij daarvan al een volledige uitgave, plus een Latijnse vertaling, op de markt gebracht.[122] Overigens betrof ook dit alles rond het midden van de

eeuw nog slechts geringe aantallen. Volgens de telling van de *Short-Title Catalogne, Netherlands* kwamen er in de Republiek in 1650 slechts negen en in 1660 nog altijd niet meer dan veertien boeken in het Frans uit. Voor het Duits en het Engels waren deze aantallen nog heel wat lager, respectievelijk drie en twee, om van het Italiaans maar te zwijgen. En al zijn de werkelijke aantallen ongetwijfeld wat hoger geweest, veel zal het toch niet zijn geweest. Pas na 1670-80 zal er sprake zijn van een duidelijke toename.[123]

Wat er veel werd geëxporteerd waren, zoals we zagen, bijbels: Hebreeuwse bijbels, Engelse bijbels, Hongaarse bijbels ook, in groot en klein formaat uitgegeven door Johannes Janssonius in 1645 en 1646.[124] Daarnaast vonden ook kranten en pamfletten in het buitenland aftrek. Amsterdamse courantiers als Jan van Hilten en Broer Jansz. hoorden tot de belangrijkste van Europa. Dat aan een dergelijke nieuwsvoorziening ook elders grote behoefte was, blijkt alleen al uit de aanwezigheid daarvan in buitenlandse bibliotheken, zoals de grote collectie in de Koninklijke Bibliotheek te Stockholm.[125]

> .....
> Het internationale bereik van deze kranten valt ook af te lezen uit de oproepen die erin werden gepubliceerd. Zo verscheen in de *Tijdinghen uyt verscheyde quartieren* van Broer Jansz. van 3 januari 1643 de volgende advertentie:
>
> ‘Op 't instantelijk [dringende] begeren van de edele vrouwe Catarina van Ellen, Vrouwe van Wipkenhagen, vier mijlen van Stralsund, weduwe van Johan Fernand van Ellen, wordt ootmoediglijk verzocht of iemand kan aanbrengen en bekend maken haar dochter, Clara van Ellen genaamd, oud 14 jaren, alsmede haar zoon Abraham Diderick van Ellen, alzo dezelven niet weten door 't verderfelijk krijgswezen en armoe waar haar moeder zijnde nu al over drie jaren is gebleven; dewelke nu is woonachtig in Den Haag in de Vlietersteeg’.[126]
> .....

Al snel ook verschenen er in de Republiek buitenlandse kranten, in de jaren twintig Engelse, later vooral Franse. Van 1639 tot 1643 gaf Joost Broersz., de zoon van Broer Jansz., een Franse editie uit van de krant van zijn vader, en in de jaren veertig en vijftig deed Van Hiltens opvolger Otto Barentsz. Smient hetzelfde met zijn krant. In Den Haag kwam boekhandelaar Samuel Browne van 1648 met zijn eigen *Mercure Anglois*, in het Frans, maar gewijd aan berichten uit Engeland.[127] Voor het echte politieke nieuws en de opinievorming daarover was men echter aangewezen op pamfletten, die in grote meerderheid afkomstig waren uit Den Haag. De spreekwoordelijke corruptheid van de Haagse politici, ambtenaren en klerken maakte dat maar weinig besluiten en overeenkomsten van de Staten-Generaal geheim bleven, en hetzelfde gold voor alle daar binnenkomende berichten. Voor vele daarvan bestond ook in het buitenland belangstelling.

Er liepen in de hofstad figuren rond die ware makelaars in nieuws waren, Lieuwe van Aitzema bijvoorbeeld, lid van een voorname Friese familie, zelf vertegenwoordiger van de Hanzesteden in Den Haag en gezegend met een uitgebreid netwerk van familieleden en vrienden in overheidsfuncties. In opdracht van hertog August van Wolfenbüttel, maar ook van de gezanten van Venetië en

andere landen, verzamelde hij links en rechts geheim nieuws en kocht hij grote hoeveelheden pamfletten. Zelf kwam hij in 1652 met zijn *Herstelde*

Leeuw, of discours, over 't gepasseerde in de Vereenichde Nederlanden, in 't jaer 1650 ende 1651, een werk dat vanwege de gevoeligheid van de erin gepubliceerde informatie meteen door de Staten van Holland werd verboden. Het zal niet het minst daaraan te danken zijn geweest dat er hetzelfde jaar nog nadrukken van verschenen in Amsterdam en Utrecht en dat het jaar daarop in Londen een Engelse vertaling van de pers kwam.[128]

Maar alle bijbels en pamfletten ten spijt viel de export van drukwerk in de moderne vreemde talen in het niet bij de handel in Latijnse wetenschappelijke, semi-wetenschappelijke en literaire werken, die met elkaar in 1650 nog steeds meer dan eenderde van de totale Nederlandse boekproductie uitmaakten. Het was een handel die haar basis had in het systeem van illustre scholen en universiteiten dat zich in de eerste helft over de hele Republiek had uitgebreid, maar die zich in toenemende mate ook uitstrekte naar het buitenland.

De catalogi van de Frankfurter boekenbeurs, sinds het midden van de zestiende eeuw het onbetwiste centrum van de internationale boekhandel, laten vanaf de jaren 1590 een gestage stijging zien van het aantal in de Republiek gedrukte titels. Na een terugval tussen 1620-40 vanwege de Dertigjarige Oorlog, bereikte dit een hoogtepunt in de jaren 1640-60. In het decennium 1650-59 werden niet minder dan 865 titels aangeboden, verreweg de meeste in het Latijn. Daarmee was de fakkel definitief overgenomen van de Zuid-Nederlandse uitgevers, die tussen 1600 en 1630 nog de belangrijkste buitenlandse toeleveraars waren geweest. Het aanbod uit Engeland, Frankrijk en Italië was in deze jaren nog veel geringer. Alleen de Duitse boekhandel zelf was aanzienlijk sterker vertegenwoordigd, tot negenmaal toe. Na 1660 nam ook de Nederlandse deelname af: oorlog, censuur, vaste prijsafspraken en de afname van het belang van het Latijn eisten hun tol, maar evenzeer de opkomst van nieuwe verkooptechnieken. Advertenties in de snel in belang toenemende periodieke pers en persoonlijke correspondenties waren nu eenmaal goedkoper dan een winkel vol boeken op de beurs.[129]

Er waren natuurlijk ook individuele verzamelaars die direct in de Republiek kochten. De bekendste is wel de hertog van Wolfenbüttel, die zich dertig jaar lang door Van Aitzema in Nederland verschenen werken liet toezenden. Daarnaast kocht hij op Nederlandse veilingen, onder andere op de auctie van Adriaen Pauw. Ook de vele buitenlandse studenten aan Nederlandse universiteiten zullen boeken hebben gekocht. Meestal is het echter niet uit te maken hoe en wanneer de Nederlandse zeventiende-eeuwse uitgaven die we nu in buitenlandse bibliotheken aantreffen, daar terechtgekomen zijn.[130]

Maar tot circa 1660 liep de reguliere handel toch vooral via Frankfurt en in mindere mate Leipzig. Alle grote Nederlandse wetenschappelijke uitgevers presenteerden zich daar met hun publicaties: natuurlijk de Leidse en Amsterdamse Elzeviers wier fonds tot in de tweede helft van de eeuw in meerderheid Latijnse werken bevatte, Johannes Janssonius, Joan Blaeu en, vanaf 1650, Johannes van Ravesteyn. Ook de Rotterdamse uitgever van veel Latijns werk, Arnout Leers, was vanaf het moment dat hij zich in 1645 als uitgever-boekhandelaar had gevestigd in Frankfurt te vinden. In 1655 werd daar zelfs zijn hele voorraad in beslag genomen, omdat hij door een nadruk het keizerlijk privilege had geschonden.[131]

Welk aanzien de Nederlandse uitgeversproductie in het Latijn had, blijkt uit het feit dat vooral vanaf de jaren veertig in toenemende mate ook werken van buitenlanders bij Nederlandse uitgevers werden gepubliceerd, en dat niet alleen in de vorm van nadrukken.

Werken van de grote Engelse wetenschapsfilosoof Francis Bacon verschenen in het Latijn in Utrecht (1643), Leiden (vanaf 1645) en Amsterdam (vanaf 1660), en een van de grote werken van de toenmalige politieke filosofie, Hobbes' *De cive*, kwam na een zeer beperkte editie in Parijs (1642) in 1647 uit bij Elzevier in Leiden.[132] Maar zelfs de grootste uitgevers handelden niet alleen in hun eigen uitgaven. Het systeem van wederzijdse 'betaling' in boeken bracht met zich mee dat zij ook heel wat uitgaven van hun buitenlandse collega's vanuit Frankfurt naar de Republiek mee terugnamen. De catalogi van Joan Blaeu en van Louis Elzevier, beide uit 1659, getuigen daarvan. Niet alleer collega-boekhandelaren en klanten in eigen land werden op die manier van de door hen begeerde titels voorzien, er kon ook een uitgebreide doorvoerhandel ontstaan naar andere landen van Europa. In de tweede helft van de zeventiende eeuw zou deze *Latin trade* steeds meer in Nederlandse handen komen.[133]

Deze ontwikkeling werd bevorderd door het feit dat de grote uitgevershuizen niet alleen hun vestigingen in Frankfurt en Leipzig hadden, maar steeds meer ook directe contacten onderhielden met collega's in de belangrijkste Europese steden. Elzevier en Janssonius hadden waarschijnlijk tot 1652 vestigingen in Kopenhagen, en Janssonius ook in Stockholm en sommige Noord-Duitse steden. Elzevier had daarnaast veel contacten in Frankrijk. Hetzelfde gold voor Blaeu en voor de Haagse uitgever Adriaan Vlacq, die van 1642 tot 1648 in Parijs woonde en daar boeken uit Duitsland, Vlaanderen, Engeland en Italië verkocht.[134] Het zijn maar enkele glimpen van wat een levendig netwerk van vele, en ook voortdurend veranderende, relaties moet zijn geweest. Een netwerk ook, dat op cultureel niveau in hoge mate heeft bijgedragen aan de verankering van de Republiek in haar Europese context.

Eindnoten:

1 Aan deze paragraaf ligt ten grondslag Van der Wal, *De moedertaal centraal*, passim.
2 Van der Wal & Van Bree, *Geschiedenis van het Nederlands*, p. 200-231.
3 Koelmans, *Teken en klank*, p. 2, 30-131; Van der Wal, 'Dialect and standard language'.
4 Vondel, *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste* (uitg. 1977), p. 39-40.
5 Cau, Van Leeuwen & Van der Linden, *Groot placaetboeck*, I, (plakkaten van de Staten-Generaal); Van Loon, *Groot Gelders placaet boeck*, 2 dln.
6 Hellinga, *De opbouw*, p. 336-339, 354-358; De Booy, *De weldaet der scholen*, p. 37-65; De Booy, *Kweekhoven*, p. 41-48; Van Toorn, Spies & Hoogerhuis, 'Christen jeugd, leerd konst en deugd'.
7 C.C. de Bruin in *De Statenvertaling*, p. 51-83; F. Dijkema, ibid., p. 86-91; Van Delden, *De Tale Kanaäns*; De Bruin, *De Statenbijbel*, p. 296-312.
8 Van den Doel, *Daar moet veel strijds gestreden zijn*, p. 242-248 (Camphuysen); Ten Berge, *Jacob Cats*, p. 95, 120; McNeil Kettering, *The Ter Borch Studio Estate*, II, p. 417-418 (Gesina ter Borch).
9 Gruys & Bos, *t'Gulde laer 1650*, p. [26]-[27], en passim.
10 Bredero, *Spaanschen Brabander*; Bredero, *Boertigh, amoreus, en aendachtigh groot lied-boeck*, I, p. 47-90; Vondel, *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste* (uitg. 1977), p. 40; Huygens, *Trijntje Cornelis*; Van der Wal & Van Bree, *Geschiedenis*, p. 205-208 (Huygens); Van der Wal, *De moedertaal centraal*, p. 33 (Vondel); Van Stipriaan, *Leugens en vermaak*, p. 41 (Bredero).
11 Van der Wal, *De moedertaal centraal*, p. 26-30.

12 Vondel, *Werken*, V, 1931, p. 707, cf. ibid. p. 35-41; W.J.H. Caron in: Van Heule, *Nederduytsche grammatica* (uitg. 1953), p. xv; W.J.H. Caron in: Leupenius, *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale*, p. xxv-xxvii, en ibid., p. 7-8 en 60-68; Van der Wal, *De moedertaal centraal*, p. 66-70.
13 Dibbets, *Vondels zoon*, p. 1-12; Van der Wal, *De moedertaal centraal*, p. 65, 72.
14 Breuker, *It wurk fan Gysbert Japix*, II, p. 63-65, 232-265, 483-487, 493-495, 499-503, 506-509; Breuker, 'On the course', p. 50-52; Breuker, *Friese cultuur*, p. 7-10.
15 Fortgens, *Schola latina*; Kuiper, *De Hollandse 'schoolordre'*, p. 6-25 (over de Latijnse school); G.R.W. Dibbets in: Kók, *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst* (uitg. 1981), p. xiii-xv en xxxii-xxxiii; Dibbets, 'Koks Burgersdijkvertalingen'.
16 Nijhoff, *Bibliographie van Noord-Nederlandsche plaatsbeschrijvingen*; Van den Branden, *Het streven naar verheerlijking*, p. 115-117 (Damhouder), 188-209 (Stevin); Van de Klashorst, Blom & Haitsma Mulier, *Bibliography of political thought*, p. 80-82, nr. 220 (De la Court); Haitsma Mulier, Van der Lem & Knevel, *Repertorium van geschiedschrijvers*, p. 65-66, nr. 78 (Boxhorn) en p. 193-195, nr. 235 (Hooft); Lia van Gemert in: Van Beverwijck, *De schat der gezondheid* (uitg. 1992), p. 169-174; Van der Wal, *De moedertaal centraal*, p. 80-86.
17 *Glazemaker* 1682-1982, p. 1-13.
18 Van der Wal, *De moedertaal centraal*, p. 52.
19 Ibid., p. 72, 87-90.
20 Ibid., p. 83.
21 De tellingen berusten op de *Short-Title Catalogue, Netherlands*.
22 Frijhoff, 'Verfransing?'; Frijhoff, 'Le français en Hollande'; Frijhoff & Reboullet, *Histoire de la diffusion*.
23 Noël, 'L'école des filles'.
24 Riemens, *L'enseignement du français*, p. 2-16, 30-46, 77-113, 130-140; Frank-van Westrienen, *De groote tour*, p. 151-160.
25 Huygens, *Gedichten*, I, p. 230; Huygens, *Briefwisseling*, V, p. 4, nr. 4936 (aan A. Rivet). Vgl. Van der Wal & Van Bree, *Geschiedenis*, p. 224-225, 230-231.
26 Frijhoff, 'Verfransing?', p. 603-605.
27 Hooft, *Briefwisseling*, III, p. 751, nr. 1306; Van der Wal & Van Bree, *Geschiedenis*, p. 224.
28 *Short-Title Catalogue, Netherlands*. Zie ook p. 577.
29 Bots & Waquet, *La République des Lettres*, p. 54-55, 146-148.
30 Hofman, *Constantijn Huygens*; Huygens, *Briefwisseling*, IV, (1644-49) en V, (1649-63), passim, en p. 71, nr. 5108 (Bruno).
31 Kuijpers, 'Lezen en schrijven'; vgl. Hart, *Geschrift en getal*, p. 130-131; Chartier, 'Magasin de l'Univers', p. 294-295; Spufford, 'Literacy, trade and religion', p. 248-263.
32 Bot, *Humanisme en onderwijs*, p. 17-28.
33 Erasmus, *De pueris statim ac liberaliter instituendis* (1529), in: *Opera omnia* (Amsterdamse uitg.), I-1, p. 28, regel 15-16; p. 31, regel 23-24.
34 Margolin, 'La civilité nouvelle'; Chartier, Julia & Compère, *L'éducation en France*, p. 138-142.
35 Gruys & Bos, *t'Gulde laer* 1650, p. 57, nrs. 205-208.
36 Zie voor het volgende: Boekholt & De Booy, *Geschiedenis van de school*, p. 17-66. Voorts voor Utrecht: De Booy, *Kweekhoven der wijsheid* en *De Weldaet der scholen*; voor Rotterdam: Dodde, ...*tot der kinderen selffs proffijt*...; voor de Generaliteitslanden: Roosenboom, *De dorpsschool*, en Munier, 'Over onderwijs en onderwijzers'.
37 Gruys & Bos, *t'Gulde laer* 1650, p. 93, nr. 450 (en afb. op p. 28).
38 De Planque, *Valcooch's regel*.
39 Loonen, *For to learne*, p. 23-52.
40 Frijhoff, *Autodidaxies*.
41 De Baar e.a., *Anna Maria van Schurman*, vooral p. 29-48.
42 De Groot, *Parallelon*, III, p. 77-78.
43 Frijhoff, *La société néerlandaise*, p. 28-30; Van der Velde, 'Constantijn Huygens'.
44 Groenveld e.a., *Wezen en boefjes*, p. 194-204.
45 Zie voor Amsterdam: Van Doorninck & Kuijpers, *De geschoolde stad*, p. 41-61.
46 Dodde, ... *tot der kinderen selffs proffijt*..., p. 126-127.
47 Miedema, 'Over vakonderwijs'; Bok, '"Nulla dies sine linie"'; Bruyn, 'Rembrandts werkplaats'; vgl. Alpers, *Rembrandt's Enterprise*, p. 67-68.
48 Davids, 'Ondernemers in kennis'; Davids e.a., 'Van Lastman naar Gietermaker' (boedelinventaris 1667).
49 Zie de namen in Davids, *Zeewezen*, p. 398-405.
50 Wagenaar, *De Sociëteit van 's-Gravenhage*, p. 173-174.
51 Taverne, *In 't land van belofte;* Van Berkel, *In het voetspoor van Stevin*, p. 23-34; Van Winter, *Hoger beroepsonderwijs*.
52 Zie voor deze ontwikkelingen: De Ridder-Symoens, *A History of the University in Europe*, I en II, vooral II, p. 43-110 (Frijhoff, 'Patterns', met literatuuropgave); Maffei & De Ridder-Symoens, *I collegi universitari in Europa*; Jílek, *Historical compendium*.
53 Frijhoff, 'Latijnse school en gymnasium'.

54 Fortgens, *Schola latina*.
55 Frijhoff, 'Comenius et les Pays-Bas', p. 22-26; Breuker, 'Learboeken', p. 442; Bastiaanse & Evers, 'Ontwikkelingen'.
56 Kuiper, *De Hollandse 'Schoolordre'*.
57 Telling op grond van het bestand van Witsenburg, *Catalogus*.
58 Bastiaanse, Bots & Evers, '*Tot meesten nut*'.
59 Frijhoff, 'Crisis of modernisering?'.
60 Bastiaanse, Bots & Evers, '*Tot meesten nut*', p. 28.
61 Palm & Snelders, *Antoni van Leeuwenhoek*, p. 3-12, 187-209.
62 Frijhoff, *La société néerlandaise*, p. 14-18; Wingens, 'The motives'.
63 Wingens, 'Zur Vermeidung der Schande'.
64 Frijhoff, *La société néerlandaise*, passim.
65 Frijhoff, 'Zeelands universiteit', p. 9-10.
66 Evers, 'The Illustre School at Harderwijk'.
67 *Weeghschaal van redenen*.
68 Van Lieburg, 'Een predikant als historicus'.
69 Langendijk, 'De Illustre schole'; Wingens, 'Motives', p. 455-456.
70 Frijhoff, 'Het Amsterdamse Athenaeum', p. 61-65; Frijhoff, 'What is an early modern university?'
71 Gegevensbestand W. Frijhoff (N=1056). Behalve de vijf academies bevat het bestand tevens het athenaeum van Deventer alsmede de 104 inschrijvingen van Nederlandse studenten in het buitenland, te Leuven, Keulen, Bremen, Koningsbergen, Orléans, Basel en Padua. De opgave in Frijhoff, 'Zeelands universiteit', p. 19, is opgeschoond door elke student slechts éénmaal te tellen: dus geen inschrijvingen meer maar personen.
72 Schneppen, *Niederländische Universitäten*.
73 Vgl. Wansink, *Politieke wetenschappen*.
74 Voor de berekening, zie Frijhoff, *La société néerlandaise*, p. 209, en passim; Frijhoff, 'Université et marché de l'emploi', p. 220-221.
75 Voor een beredeneerd bibliografisch overzicht zie: Lankhorst & Hoftijzer, *Drukkers*.
76 Van Slee, 'Geschiedenis der Athenaeumbibliotheek', p. 155-159; Theunisz, 'De stichting van de Librije', p. 30-32; Hulshoff Pol, 'The first century', p. 431-433; Zuijderhoudt-Hulst, *Geschiedenis van de Goudse Librije*, p. 49-57; Grosheide, Monna & Pesch, *Vier eeuwen universiteitsbibliotheek Utrecht*, I, p. 65-80; Meinsma, *De Librije te Zutphen*; Hermans & Huisman, *Aan de ketting*, p. 51-56 (Groningen).
77 Blok, 'De Bibliotheca Thysiana', p. 54-57; Davies, *The World of the Elseviers*, p. 53-59; Rademaker & Tuynman, *Het uitleenboekje van Vossius*; Becker-Cantarino, *Daniel Heinsius*, p. 22; Rademaker, *Gerardus Joannes Vossius*, p. 346-347; Grosheide, Monna & Pesch, *Vier eeuwen*, I, p. 83; Van Selm, *Inzichten en vergezichten*, p. 93, n. 8; Gruys & De Kooker, *Book sales catalogues*; Verwey, 'Adriaan Pauw en zijn bibliotheek', p. 183-193.
78 Spies, 'Amsterdam school-orations', p. 101-105.
79 Kuiper, *De Hollandse 'Schoolordre'*, p. 14-15, 129-130; Landwehr, *Emblem and fable books* (3e druk, 1988), p. 325-326, nrs. F016-021; Van den Berg, *Kikkers, muizen & nieskruid*, p. 23-25.
80 Visser, 'Siet den Oogst is Ryp', p. 99 (preekbundels); A. van Toorn, M. Spies & S. Hoogerhuis in: Heimeriks & Van Toorn, *Bibelebontse berg*, p. 112-115; Gruys & Bos, *t'Gulde laer* 1650, nr. 450 (afb. p. 28): *Ordonnantie vande vroedtschap der stadt Utrecht, op de scholen binnen deselve stadt*, 1650, en nr. 588 (Teellinck).
81 Kernkamp, 'Oude voyagiën', p. 74. Vgl. ook Van Selm, *Inzichten en vergezichten*, p. 98-102; Frijhoff, *Wegen*, p. 546-547, 596-600, voor de WIC.
82 *Catalogus universalis*, nr. 13 (1649) (27 van de 74 Nederlandse titels) en nr. 14 (38 van de 69 titels); Gruys & Bos, *t'Gulde laer* 1650: 75 religieuze titels van de ca. 180.
83 Kernkamp, 'Oude voyagiën', p. 74; Heimeriks & Van Toorn, *Bibelebontse berg*, p. 127-129, 152.
84 Harline, *Pamphlets*, p. 3-13, 32-39, 97, 135; Gruys & Bos, *t'Gulde laer*, passim, en nrs. 434-440 (*Den ommeganck*).
85 Dahl, 'Amsterdam, earliest newspaper centre', p. 170-174, 182-192; Dahl, *Dutch corantos*, p. 33-86; *Centrale catalogus van dag-, nieuws- en weekbladen*, II (1989), p. 646 (Den Haag).
86 Salman, *Populair drukwerk* (uitg. 1997), p. 14-15, 43, 57-68 (Deventer), 71 (Nijmegen), 74-76 en 113-118 (Amsterdam), 120-131 (andere Hollandse en Zeeuwse steden), 146-147 en 158-159 (Utrecht), 164-166 (Leeuwarden), 184-185 (Franeker) en 188-198 (Groningen), 207-210 (verspreiding), 369-374 (culturele functie).
87 Zie hierboven p. 228. Over oplagen: Van Selm, 'te bekomen voor een civielen prijs', p. 103; Dongelmans, 'De betekenis van oplage', p. 195-197; Grijp, 'Voer voor zanggrage kropjes', p. 99-105.
88 Gruys & De Wolf, *Thesaurus*, p. 203-282.
89 Begheyn, 'Abraham Leyniers', p. 17-19, 29, 33-44; Borst, 'Van Hilten, Broersz. en Claessen', p. 132-135. Zie voor het Nijmeegse garnizoen p. 151.

90 Breuker, ‘Eekhoffs geschiedenis’, p. 181; Huussen, ‘Censuur in Stad en Ommelanden’, p. 15-16; Keblusek, *Boeken in de hofstad*, p. 126-134, 238; Weekhout, *Boekencensuur*, p. 48-53, 67-79, 378-382 (lijst van verboden drukwerk).
91 Kossmann, *De boekhandel*, p. 47-50; Keblusek, *Boeken in de hofstad*, p. 129-133; Weekhout, *Boekencensuur*, p. 380-381.
92 Leuven, *De boekhandel*, p. 12, 23-24, 40-43; *Bibliotheca Catholica Neerlandica impressa*, passim en nr. 10417 (Bloemaert); Van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel*, dl. V-1, p. 77-78; Clemens, ‘The trade in catholic books’, p. 90-91; Hoppenbrouwers, *Oefening*, p. 47; Weekhout, *Boekencensuur*, p. 98-100.
93 Weekhout, *Boekencensuur*, p. 52-53, 88-98, 102-117, 382-386.
94 Groenveld, ‘Het Mekka der schrijvers’, p. 225; Huussen, ‘Censuur in Stad en Ommelanden’, p. 16-17; Weekhout, *Boekencensuur*, p. 383, nr. 172 (antikatholiek pamflet), en p. 384-385, nrs. 187-189, 191, 193 (pornografisch).
95 Gruys & De Wolf, *Thesaurus*, p. 203-282.
96 *Catalogus librorum [etc.] in officina Ioannis Blaeu*; Verwey & Hellinga, *In officina Ioannis Blaeu*, p. 37-40; Van Eeghen, *De gilden*, p. 100-103, 112; Van Selm, ‘Johannes van Ravesteyn’, p. 253-255.
97 Kossmann, *De boekverkoopers*, p. xv-xvii; Van Eeghen, *De gilden*, p. 116-118; Van Eeghen; *De Amsterdamse boekhandel*, dl. V-1, p. 240-241, 244-245, 250-251 en 258-259; Gruys & De Kooker, *Book sales catalogues;* Chartier, ‘Magasin de l'Univers’, p. 296; Gruys, ‘Rijklof Michael van Goens’, p. 155; Keblusek, *Boeken in de hofstad*, p. 67, 81-83, 114-116.
98 Ten Brink, *De Geschiedenis*, p. 15-20; De Vries, ‘Barges and capitalism’, p. 81-84, 117, 158-159.
99 Keblusek, *Boeken in de hofstad*, p. 79; Salman, *Populair drukwerk* (uitg. 1997), p. 25-27, 59-61, 103-104, 136-138, 155-156, 178-179, 191-192.
100 H.W. de Kooker in: *Catalogus universalis*, 1986, p. 9-12; Van Selm, ‘Het komt altemael aen’, p. 91-93.
101 Ledeboer, *Het geslacht Van Waesberghe*, p. 80-81, 104-105, 114-115, 118-119; Hallema, ‘Drukkers en uitgevers te Breda’, p. 94-95; Willems, *Les Elzevier*, p. xli-xliii en lix-lxi; Van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel*, dl. IV (1967), p. 157-159.
102 Verwey, ‘Dr. Joan Blaeu’, p. 172-173; Salman, *Populair drukwerk* (uitg. 1997), p. 76, 121, 124.
103 G. van Loon, M. Holthof en S. Binsma in: Bögels & Hoftijzer, *David en Felix Lopez de Haro*, p. 8-10, 22-23, en p. 48, nrs. 41-42.
104 Gruys & De Wolf, *Thesaurus*, p. 203-282; *Short-Title Catalogue Netherlands*.
105 Davies, *The World of the Elseviers*, p. 145-150; Willems, *Les Elzevier*, p. ciii en cxxi-cxxii; Hoftijzer, *De zeis in andermans koren*, p. 5-9.
106 Van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel*, dl. V-1, p. 79-82, 193; Breuker, ‘Eekhoffs geschiedenis’, p. 185; Hoftijzer, *De zeis*, p. 9-10.
107 Verwey, ‘De Nederlandse drukkers en de bijbel’, p. 95-98; Van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel*, dl. V-1, p. 197-199.
108 Hoftijzer, *De zeis*, p. 10-11; Groustra-Werdekkers, ‘Fondslijst van Johannes Naeranus’, p. 104-105, nrs. 42-43, en p. 109, nr. 69; Van Mameren, ‘De Gazophylace’, p. 23-29; Van Mameren, ‘Fondslijst van Pieter van Waesberghe’, p. 75, nr. 63; Weekhout, *Boekencensuur*, p. 181-191.
109 Groustra-Werdekker, ‘Fondslijst van Johannes Naeranus’, p. 105-113, nrs. 45, 47-48, 50-52, 56, 64, 70, 79, 83, 88-89 (1648-58); Gubbels, ‘Arnout Leers’, p. 136-140, 149-157 (1645-58); Van Mameren, ‘Fondslijst van Pieter van Waesberghe’, p. 70-78, nrs. 34, 36, 38, 46-47, 52, 64, 71, 74 (1645-58).
110 Ter Meulen & Diermanse, *Bibliographie de Grotius*, p. 555-557, nr. 1135; Davies, *The World of the Elseviers*, p. 105-111; Verwey, ‘Dr Joan Blaeu’, p. 166-172; Meinsma, *Spinoza*, p. 105-109; Van Selm, *Een menighte treffelijcke Boecken*, p. 342-344; Donkersloot-de Vrij, *Drie generaties Blaeu*, p. 41-42; Van Selm, ‘Johannes van Ravesteyn’, p. 253-255; Visser, *Godtslasterlijck ende Pernicieus*, p. 13-16 (Jan Rieuwertsz.).
111 Ekkart, Gruys & De Wolf, *Wilt hooren 't woort*, p. 13-16, 41; Gruys & De Wolf, *Short-Title Catalogue Hoorn*.
112 Wittop Koning, *Harderwijker boekdrukkers*, p. 19-20, 69, 144-146; Visser, Siet den Oogst is Ryp', p. 98-108; Postma & Van der Sluis, *Auditorium Academiae Franekerensis*.
113 Davies, *The World of the Elseviers*, p. 34-35, 53-58, 76-83, 146-147; Willems, *Les Elzevier*, p. xli-xliii. en passim; Hoftijzer, ‘Zo vergaat de roem’, p. 157-158 (Hackius).
114 Kossmann, *De boekhandel*, p. 406-407 (Tongerloo), 440-443 (Vlacq); Keblusek, ‘Boeken in ballingschap’, p. 162-165; Keblusek, *Boeken in de hofstad*, p. 60-61, 72-78, 274-297.
115 Hallema, ‘Drukkers en uitgevers te Breda’, p. 94-98, 111; Breuker, ‘Eekhoffs geschiedenis’, p. 181-187; Van den Oord, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf*, p. 358-373; Hartong, ‘Overijsselse boekdrukkers’, p. 62-63; Kingma, Koops & Smit, *Universitair leven in Groningen*, p. 119-125, 139, 175-176, 181; Begheyn & Peters, *Gheprint te Nymeghen*, p. 37-40, 107-110.
116 Hoftijzer, *Engelse boekverkopers*, p. 3-9, 23-26, 38-39, 70, 102-105, 223-224.
117 Fuks & Fuks-Mansfeld, *Hebrew typography*, dl. 1, p. 32-38 (Maire), 39-45 (Elzevier), 79-89 (Franeker), 99-135 (Menasseh), 140-143 (Joh. Janssonius), 143-145 (Blaeu), 146-184

(Benveniste); Fuks-Mansfeld, ‘The Hebrew book trade’, p. 159-167; Fuks-Mansfeld, ‘Het “heilig ambacht” in Amsterdam’, p. 46-51.

118 Peeters-Fontainas, *Bibliographie des impressions espagnoles*, p. 153-155 (Amsterdam), 236 (Den Haag), 238 (Leiden); Den Boer, ‘Spanish and Portuguese editions’, 1988, nrs. 5, 9-10, 18-19, 22 (bijbels), 45 (elogios), 60-66 (liturgieën), 89 (tratado), en 1989, nrs. 208, 222, 224-226, 237, 246-249, 256, 263, 265, 274, 287, 289-290, 293, 298-299, 310 (seculiere teksten), alle tussen 1640-60; Den Boer, *La literatura hispano-portuguesa*, p. 379-501 (bibliografie).

119 Bruckner, *A bibliographical catalogue*, p. 92-93, nr. 104 (*Arcadia*) en p. 107-108, nrs121-222; Visser, *De lutheranen in Nederland*, p. 59-61; Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 111 (Fabel), 303 (Cunradus en Betkius).

120 Thijssen-Schoute, *Nicolaas Jarichides Wieringa*, p. 56-57 (Boccalini); Bruckner, *A bibliographical catalogue*, p. 129, nr. 146 (Opitz).

121 Davies, *The World of the Elseviers*, p. 59-60, 83, 1o8; Willems, *Les Elzevier;* Van Boxsel, Fleurbaay & Van der Ham, *Imprimé en Hollande*, p. 26-29, 44, 48.

122 Thijssen-Schoute, *Nicolaas Jarichides Wieringa*, p. 43, 57; Willems, *Les Elzevier*, p. 243, nr. 965-966.

123 Gruys & Bos, *t'Gulde laer 1650*, p. [27], tabel 3.

124 Miklós, ‘De Hongaarsche bijbels’, p. 322-323.

125 Dahl, *Dutch corantos*.

126 Dahl, ‘Amsterdam, earliest newspaper centre’, p. 182.

127 Hatin, *Les gazettes de Hollande*, p. 166-168; Dahl, ‘Amsterdam, earliest newspaper centre’, p. 194-195; Dahl, ‘Amsterdam, cradle’, p. 166-168; Keblusek, ‘Nieuwsvoorziening’, p. 63, 70-71.

128 Raabe, ‘Die Niederländische Bücherwerbungen’, p. 225; Gruys & Bos, *t'Gulde Jaer 1650;* Keblusek, *Boeken in de hofstad*, p. 238-245.

129 Van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel*, dl. V-1 (1978), p. 78-79; Van Selm, ‘Het komt altemael aen’, p. 93-94; Laeven, ‘The Frankfurt and Leipzig book fairs’, p. 186-187, 190-193.

130 Raabe, ‘Die Niederländische Bücherwerbungen’, p. 226-229; Van Strien & Ahsmann, ‘Scottish law students’, p. 298-300; Keblusek, ‘“Heerlijke” boeken voor de hertog’, p. 73-81; Lankhorst, ‘Op zoek naar Nederlands erfgoed’, p. 123-127.

131 Davies, *The World of the Elseviers*, p. 83, 108, 136; Van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel*, dl. V-1 (1978), p. 79; Laeven, ‘The Frankfurt and Leipzig book fairs’, p. 187; Van Selm, ‘Johannes van Ravesteyn’, p. 253; Gubbels, ‘Arnout Leers’, p. 142-144.

132 Schoneveld, *Intertraffic*, p. 29-30 (Hobbes); Hoftijzer, ‘Het Nederlandse boekenbedrijf’, p. 65-67 (Bacon).

133 Verwey & Hellinga, *In officina Ioannis Blaeu*, p. 36-40; Van Selm, ‘Het komt altemael aen’, p. 94; Hoftijzer, ‘Het Nederlandse boekenbedrijf’, p. 67.

134 Davies, *The World of the Elseviers*, p. 74, 136-137; Willems, *Les Elzevier*, p. lxxviii; Van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel*, dl. V-1, p. 80-81.

Cornelis Holstein (toegeschreven), Portret van René Descartes (1596-1650), ca. 1650.

5 Filosofie

Een enquête uit 1651

Op 1 juli 1651 verzond graaf Lodewijk Hendrik van Nassau vanuit de Dillenburg een brief aan de universiteiten van Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht en Harderwijk, en aan de illustre school van Breda. Als beschermheer van de Hohe Schule te Herborn maakte hij zich grote zorgen over de onrust die aan deze academie was ontstaan nadat in 1649 Johan Clauberg (1622-1665) als hoogleraar filosofie en twee jaar later Christopher Wittichius (1625-1687) als hoogleraar theologie en wiskunde waren benoemd. Deze jonge geleerden waren beiden aanhangers van de Franse filosoof René Descartes (1596-1650) en hun collega's, met name een zekere Cyriacus Lentulus (?-1678), hoogleraar geschiedenis en politieke wetenschappen, waren daar niet bepaald gelukkig mee. Als we Wittichius mogen geloven, zou Lentulus het gerucht hebben verspreid dat nu sceptische en zelfs regelrecht atheïstische ‘nieuwigheden’ werden gedoceerd. Lodewijk Hendrik wilde van de Nederlandse academici weten wat zíj van het cartesianisme vonden. Meer in het bijzonder was hij benieuwd naar hun oordeel over de verhouding van deze nieuwe wijsbegeerte tot de hogere faculteiten, en dan vooral die van de godgeleerdheid. Ten slotte informeerde hij naar de rol van het cartesianisme in het onderwijsprogramma van de Nederlandse universiteiten.[1]

Het was geen toeval dat Lodewijk Hendrik juist in Nederland zijn licht opstak. De universiteit van Herborn was in 1584 opgericht door Jan van Nassau, broer van Willem van Oranje en Herborn had voortdurend nauwe banden onderhouden met de Nederlandse universiteiten. Wittichius en Clauberg hadden beiden gestudeerd in de Republiek. Behalve de brief uit Franeker zijn de antwoorden die Lodewijk Hendrik ontving op zijn academische ‘enquête’ alle bewaard gebleven, dankzij het initiatief van Lentulus ze te publiceren in zijn *Cartesius triumphatus* (1653). Samen leveren ze een staalkaart van het Nederlands onderwijs in de filosofie rond 1650. Het eerste bericht - van 4 september 1651 - kwam uit Utrecht. Dat was wel zo toepasselijk, want de Utrechtse universiteit was de eerste ter wereld geweest, waar cartesiaanse ideeën onderwezen werden. Op 17 maart 1642 had de senaat een ‘judicium’ uitgevaardigd, waarin ‘de nieuwe filosofie’ als strijdig werd veroordeeld met de algemeen aanvaarde en als bijzonder schadelijk voor de theologie. Deze tekst werd nu naar Herborn verzonden, samen met een passage uit de *Lex* van 1644 - de statuten van de universiteit - waarin nog eens onderstreept werd dat in het onderwijs uitsluitend van Aristoteles' filosofie gebruik mocht worden gemaakt.[2] Meer dan een maand later reageerde Leiden, de tweede Nederlandse universiteit waar het cartesianisme tot ongeregeldheden aanleiding had gegeven. Ook hier was in 1647 het onderwijs in de ideeën van Descartes offi-

cieel aan banden gelegd. Net als de Utrechtse senaat, volstonden de Leidse autoriteiten met het verzenden van een afschrift van de resolutie die verbood de naam of de denkbeelden van de Franse filosoof nog langer te noemen. Aan deze antwoorden had men in Herborn niet veel. Dit was oud nieuws.

Veel interessanter was de Groningse reactie, van september 1651. Onder verwijzing naar de ongeregeldheden in Utrecht en Leiden suggereerde de rector dat het eigenlijk wel meeviel. Zelfs daar, aldus de rector, waren nog steeds hoogleraren actief die onder bijval het cartesianisme bléven verdedigen. En ofschoon hij volmondig de autoriteit van Aristoteles erkende, behield hij zich het recht voor nieuwe ontwikkelingen in het onderzoek van de natuur aandachtig te volgen: ‘onze vrienden zijn Socrates, Plato, Aristoteles, de geleerden uit Coïmbra, Suarez, Ramus, Descartes, maar de waarheid is een grotere vriend’.[3] De Groningse rector ging zelfs nog verder. Verschillende onderdelen van het cartesianisme zouden al vóór Descartes door orthodoxe, dat wil zeggen gereformeerde godgeleerden zijn verdedigd. In Herborn moet men met bijzondere belangstelling hebben uitgekeken naar de Groningse reactie, omdat Clauberg en Wittichius beiden hier hadden gestudeerd. Er zijn zelfs aanwijzingen dat Clauberg de hand heeft gehad in de redactie van het Groningse antwoord, dat echter in Herborn arriveerde toen het duo - het gezeur beu - al weer vertrokken was naar Duisburg. Voor de geschiedenis van de universiteit van Herborn was het grafelijk onderzoek naar de geschiktheid van het cartesianisme voor het academisch onderwijs dus niet langer van belang. Voor de geschiedenis van de Nederlandse universiteiten ligt dat anders. Want ook de resterende antwoorden zeggen veel over het intellectuele klimaat rond 1650 in academisch Nederland.

De brief uit Breda leek veel op die uit Groningen. Het cartesianisme werd alleszins de moeite waard genoemd, maar, zo vervolgde men, in de filosofie is de autoriteit van deze of gene auteur nooit een argument, aangezien alleen de waarheid van denkbeelden er toe doet. Het ging dus niet aan het cartesianisme te verbieden, noch had het zin deze bijzondere filosofie te verheffen tot de nieuwe standaard. Zelfs de universiteit van Harderwijk liet, ten slotte, weten dat met name Descartes' fysica niet te versmaden was, sterker nog: het wiskundig genie van Descartes stond ook volgens de Harderwijkers buiten kijf.[4] Maar dit betekende nog niet dat Descartes' werk in het onderwijs voortaan de plaats moest innemen die traditioneel was toegekomen aan het *Corpus Aristotelicum*, de verzamelde geschriften van Aristoteles. Dit laatste antwoord was vooral zo opmerkelijk, omdat het de handtekening droeg van de filosoof Gisbert ab Isendoorn (1601-1657), de auteur van een reeks onverdacht aristotelische handboeken. Zijn lof voor Descartes' wis- en natuurkundige verdiensten suggereert op zijn minst dat de zogenaamd vanzelfsprekende autoriteit van het aristotelisme rond 1650 buitengewoon twijfelachtig was geworden. Per slot van rekening vormt de natuurfilosofie het hart van het aristotelisme, is de cartesiaanse fysica volstrekt onverenigbaar met die van Aristoteles en is het vanuit aristotelisch perspectief dus onzinnig uitgerekend Descartes' fysica te prijzen. Kennelijk verkeerden althans sommige aristotelici in grote verwarring. En als het waar was, wat vanuit Groningen werd bericht, dat zelfs in Utrecht en Leiden het cartesianisme ondanks de verboden op aanhang kon blijven rekenen, zag het er somber uit voor de ‘oude’ wijsbegeerte.

Blijkbaar had zich vlak voor het midden van de zeventiende eeuw binnen de academische wereld een kleine aardverschuiving voorgedaan en was het in de jaren veertig tot een

frontale botsing gekomen tussen een oude en een nieuwe wijsbegeerte, tussen de filosofie van Aristoteles en die van Descartes. Hoewel de statuten van de Nederlandse universiteiten onveranderlijk bepaalden dat het filosofieonderwijs op het Corpus Aristotelicum diende te worden gebaseerd, was het aristotelisme kennelijk niet langer de norm. De cartesiaanse filosofie werd in brede kring op zijn minst als een waardevolle aanvulling beschouwd op de traditionele. Tot op zekere hoogte weerspiegelde de uitkomst van het onderzoek van Lodewijk Hendrik de feiten. Binnen de Nederlandse universiteiten had zich inderdaad een filosofische revolutie voltrokken en het is moeilijk het belang van deze doorbraak te overschatten. Want niet alleen werd het cartesianisme de volgende decennia de dominante universitaire wijsbegeerte, buiten de muren van de academie leverde het het referentiekader zowel voor het ontstaan van de moderne natuurwetenschap, als voor de ontwikkeling van een theologisch-politiek debat waarin de aard en de bestemming van de Republiek der Verenigde Nederlandse Provinciën aan de orde werd gesteld. Daarbij werd de filosofie het onderwerp van een publieke discussie die grotendeels in het Nederlands werd gevoerd. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd de wijsbegeerte meer dan een academische discipline die in het Latijn publicerende geleerden bezig hield. Zij groeide uit tot een maatschappelijk fenomeen van de eerste orde.

Maar zo ver was het in 1651 nog niet. Wat het cartesianisme zou gaan betekenen voor de Nederlandse cultuurgeschiedenis van de zeventiende eeuw was nog allerminst een uitgemaakte zaak. Duidelijk was wel dat het in Herborn niet gelukt was om aansluiting te vinden bij deze Nederlandse ontwikkelingen. Clauberg en Wittichius vertrokken naar Duisburg. Voordat we hier de academische - hoofdzakelijk Utrechtse en Leidse - twisten rond het cartesianisme onder de loep zullen leggen, moeten we ons echter eerst afvragen welke rol het vak filosofie op de universiteiten speelde. En waarin het verschil bestond tussen ‘oude’ en ‘nieuwe’ wijsbegeerte.

Descartes in Nederland

Oude en nieuwe filosofie

Toen in 1575 in Leiden de eerste Noord-Nederlandse universiteit werd opgericht, kreeg deze academie dezelfde facultaire opzet als universiteiten van oudsher in Noord-Europa hadden gekend. Behalve de drie ‘hogere’ faculteiten medicijnen, rechten en godgeleerdheid, waar studenten werden opgeleid tot medicus, jurist of predikant, was er een vierde, ‘filosofische’ faculteit waar de *artes liberales*, de zogenaamde vrije kunsten werden onderwezen. Die omvatten traditioneel het *quadrivium*, dat bestond uit de exacte wetenschappen arithmetica, geometria, astronomia, en musica, en het meer literaire *trivium*: grammatica, retorica en dialectica. De klassieke filosofische disciplines logica, ethica, fysica en metafysica vonden onderdak bij de dialectica en waren daarmee van een plaats verzekerd binnen het academisch onderwijs. Ook de overige universiteiten van de Republiek werden volgens dit stramien georganiseerd.

Maar vanaf de oprichting van de nieuwe Nederlandse academies bleek de artesfaculteit een zorgenkindje. Terwijl een opleiding aan de hogere faculteiten perspectieven bood op

een maatschappelijke loopbaan en terwijl met name de Leidse filologen reeds spoedig internationaal aanzien genoten, kon het filosofieonderwijs de studenten nauwelijks boeien. Die probeerden zo snel mogelijk een vak te leren. Van de algemene vorming die de tweejarige propedeuse zou moeten bieden kwam weinig terecht doordat men doorgaans zijn studie aan één van de hogere faculteiten combineerde met slechts één van de filosofische disciplines. In de praktijk kozen aanstaande medici voor fysica, beperkten jonge juristen zich tot de ethicacolleges, en volgden predikanten in spe het logica- en waar mogelijk het metafysicaonderwijs. Tekenend voor de aanvankelijk wankele positie van de wijsbegeerte aan de Nederlandse academies was de onduidelijke status van het doctoraat in de filosofie. In Leiden werd de titel *magister artium* (meester in de [vrije] kunsten) pas in 1631 officieel gelijkgesteld aan het doctoraat van de hogere faculteiten. Tussen 1575 en 1650 werd deze graad niet meer dan 58 maal uitgereikt. Toen de Utrechtse universiteit in 1644 besloot deze titel om te dopen tot *philosophiae doctor et liberalium artium magister* (doctor in de wijsbegeerte en meester in de vrije kunsten), vond dat voorbeeld spoedig navolging, maar het blijft de vraag of zo'n van hogerhand genomen besluit veel invloed heeft gehad op de waardering van deze graad.[5]

In het streven naar een beoefening van de wijsbegeerte op grond van de authentieke bronnen, was men reeds spoedig op de didactische problemen gestoten die het klassikaal gebruik van Aristoteles' geschriften met zich mee bracht. Al in 1582 hadden studenten verzocht de tekst van Aristoteles bij het onderwijs te betrekken, wat echter geen sinecure bleek. Toch lukte het al vroeg in de zeventiende eeuw met name in Leiden om een soort van aristotelische traditie te vestigen. Daarbij was een sleutelrol weggelegd voor Franco Burgersdijk (1590-1635). Hij werd verreweg de beroemdste Nederlandse aristotelicus uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Zelf afgestudeerd in Leiden in 1610, werd Burgersdijk in 1614 hoogleraar aan de protestantse academie van Saumur, totdat hem in 1619, na het ontslag van alle drie de zittende hoogleraren in de wijsbegeerte, door de Leidse senaat werd verzocht het onderwijs in de logica en de ethica op zich te nemen. Vervolgens produceerde hij buitengewoon succesvolle handboeken voor alle terreinen van de filosofie. In 1622 kwam hij met een *Idea philosophiae naturalis* voor de dag, in 1623 met een *Idea philosophiae moralis* en in 1626 publiceerde hij op verzoek van de Staten van Holland ten behoeve van de Latijnse scholen de *Institutionum logicarum libri II*. In 1632 verscheen zijn *Collegium physicum* en in 1640, postuum de *Institutionum metaphysicarum libri II*.[6]

Men heeft lang het ‘open’ karakter van Burgersdijks aristotelisme benadrukt en dit in verband gebracht met de ‘flexibele’ traditie van het Noord-Nederlandse humanisme. Uit meer recent onderzoek is echter duidelijk geworden dat dit Leidse aristotelisme allesbehalve uitzonderlijk was. In de praktijk deed het aristotelisme in heel Europa eerder dienst als een conceptueel referentiekader, dan als één bijzondere filosofie die slechts in uitzonderlijke gevallen ruimte bood aan elementen van concurrerende scholen. Hoewel het voorzag in een buitengewoon ingewikkeld en abstract begrippenapparaat, sloot het nauw aan bij de *common sense*. Het veronderstelde namelijk dat de wereld ís zoals ze zich via de zintuigen aan ons voordoet. Volgens aristotelici waren er geen goede redenen om, bijvoorbeeld, aan te nemen dat de dingen om ons heen in werkelijkheid uit zelf onzichtbare atomen bestaan. Of dat de zon niet om de aarde draait. Erg opwindend was het ook niet wat Burgersdijk zijn pupillen voorschotelde, maar niemand zat te wachten op opgewonden studenten. Zeker

niet in de eerste jaren na de Synode van Dordrecht. De theologische polemieken die de Republiek langs de afgrond van de burgeroorlog hadden gevoerd, lagen nog vers in het geheugen. Burgersdijks belangrijkste functie lijkt te zijn geweest de filosofie in het algemeen een zekere academische respectabiliteit te hebben verschaft. Zijn gebrek aan oorspronkelijkheid werkte daarbij alleen maar in zijn voordeel. Niet alleen in Nederland, ook in Engeland en de Nieuwe Wereld genoot hij groot succes als pedagoog. Tot ver in de achttiende eeuw prijkten zijn titels op de filosofische curricula van Oxford, Cambridge, Harvard en Yale.[7]

Zijn fysica gold het eerst als verouderd. De laatste Nederlandse edities van zijn natuurfilosofische werken kwamen uit in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw. In het voorwoord van de *Idea philosophiae naturalis* formuleerde Burgersdijk het doel van deze publicatie in uitsluitend didactische termen. Het ging hem er om zijn studenten van een beknopte inleiding van de natuurfilosofie te voorzien. Meer in het bijzonder wilde hij geschikte ‘theses’ leveren voor het disputeren. Het uitgangspunt was natuurlijk de tekst van Aristoteles, maar de argumenten *pro et contra* die Burgersdijk aan deze stellingen toevoegde, waren zonder uitzondering ontleend aan moderne commentatoren: de filosofen van Coïmbra, Zabarella, Pereyra, Toletus, Suarez en Scaliger. Zo kregen zijn studenten een eigentijdse handleiding met behulp waarvan zij zich een weg konden vinden door het woud van zestiende-eeuwse Aristoteles-commentaren. Ook zijn *Collegium Physicum*, een verzameling van 34 disputaties, biedt een blik op de praktijk van het Leidse onderwijs in de fysica, dat een systematische behandeling behelsde van zulke klassiek aristotelische begrippen als ‘vorm en materie’, ‘act en potentie’, ‘beweging en verandering’ en ‘het onder- en het bovenmaanse’.[8]

.....

Burgersdijk legt uit

Een voorbeeld uit Burgersdijks werk. In 1649 verscheen van de hand van A.L. Kók een vertaling van Burgersdijks *Institutionum metaphysicarum*. Het dertigste hoofdstuk behandelt de begrippen ‘act’ en ‘potentie’, ‘’t vermogen’ en ‘de daad’. Burgersdijk probeert zo eenvoudig mogelijk uit te leggen wat onder deze begrippen wordt verstaan en begint met een algemene beschrijving:

't vermogen en de daad of het bedrijf zien door een onderlinge hebbing op elkander, zo dat op alle vermogen enige daad of bedrijf past en bijna op alle daad enig vermogen past: ik zeg *bijna*, omdat op een loutere daad geen enkel vermogen past, als namaals gezeid zal worden; nochtans kan een loutere daad gezegd worden op een vermogen te zien, omdat zij de ontkenning van 't vermogen insluit. Waar uit openbaar is, *dat anders de daad tot het vermogen, anders het vermogen tot de daad betrokken wordt*; want daar wordt geen enkel vermogen gegeven, op welk niet een daad past.[9]

Volgt een systematische behandeling van de begrippen ‘*potentia objectiva, existens sive Entitativa, naturalis, activa, infinita, finita, creativa, transmutiva, physica, artificialis, miraculosa, rationalis, irrationalis, animalis, pure naturalis, passiva, subjectiva, simplex, composita, mixta*’

en '*obedientalis*'. En niet te vergeten van '*actus Entitativus, purus, mixtus, informans, naturalis, primus, secundus, substantialis vel accidentalis*' en '*supernaturalis*'.
.....

Tot 1627 gaf Burgersdijk uitsluitend privé-onderricht naast de reguliere colleges van Gilbert Jacchaeus (1578-1628), die tot dat jaar de leerstoel in de fysica bekleedde en die het succes van zijn collega met lede ogen aanzag.[10] Stuitte Burgersdijk enige jaren lang in zijn natuurfilosofisch onderwijs alleen op een competentieconflict binnen zijn eigen artesfaculteit, met zijn handboek voor de ethiek begaf hij zich op glad ijs. Want terwijl de natuurfilosofie per definitie tot de professionele competentie van de filosoof behoorde, bestond vanouds met name onder theologen nogal wat scepsis over de noodzaak en de wenselijkheid van een autonome, filosofische ethiek. De Franeker puritein William Ames (1576-1633) bijvoorbeeld, was niet alleen van oordeel dat heel het aristotelische erfgoed als zodanig uit het academisch curriculum van protestantse academies zou moeten worden verwijderd, meer in het bijzonder verzette hij zich tegen de introductie van de vakken metafysica en ethiek in de filosofische propedeuse. Ethiek was in zijn ogen praktische theologie, een discipline die uitsluitend op bijbelse grondslag beoefend kon worden. Desondanks lijkt Burgersdijks pleidooi voor een zelfstandige moraalwetenschap hem geen moment in de problemen te hebben gebracht. Zijn aanzien groeide gestaag, zoals bleek uit de eervolle opdracht om namens de Leidse universiteit voor de Staten van Holland een logicahandboek te schrijven voor de Latijnse scholen binnen het gewest. Zo verzorgde hij een bewerking van de logica van Bartholomeus Keckermann (1571-1609) en bovendien een kosmografie, gebaseerd op John Hollywood's dertiende-eeuwse *De sphaera mundi*.[11] Vooral Burgersdijks logica werd een klassieker; in geen van zijn boeken heeft hij zijn didactisch genie zo geëtaleerd als in zijn *Institutiones logicae*. In Keckermanns logica was een poging gedaan Aristoteles' logische geschriften te verzoenen met Ramus' methodologische inzichten, waarover straks meer. Burgersdijk slaagde er op zijn beurt in zijn editie van Keckermann hecht te verankeren in de internationale traditie.[12] Het succes van Burgersdijk hield overigens niet in dat dit jonge, vitale aristotelisme nu het laatste woord kreeg onder de Nederlandse, academische filosofen. Wel getuigde het van een groeiende theoretische belangstelling voor Aristoteles' filosofie. Toen in de loop van de jaren veertig van de zeventiende eeuw de hele aristotelische traditie onder vuur kwam te liggen, bleken Nederlandse aristotelici zeer wel in staat voor de oude wijsbegeerte in het krijt te treden. Maar de professionele filosofiebeoefening in de Republiek vertoonde in die tijd een grotere diversiteit dan de uitkomst van de enquête uit 1651 zou kunnen suggereren. Het conflict tussen de oude en de nieuwe wijsbegeerte was méér dan een botsing tussen het aristotelisme en het cartesianisme.

Aanvankelijk waren met name in Franeker en Leiden pogingen ondernomen het filosofieonderwijs op ramistische leest te schoeien. De Franse protestant Pierre de la Ramée (1515-1572), als Petrus Ramus hoogleraar welsprekendheid aan het Collège Royal de France, was al in de zestiende eeuw een virulent anti-aristotelische campagne begonnen tegen het traditionele onderscheid tussen logica en retorica, zekerheid en waarschijnlijkheid, en meer in het algemeen tussen de theoretische en praktische wetenschappen.[13] Over de inhoudelijke vernieuwing die deze poging om het academisch onderwijs te hervormen bood, zijn de meeste experts het wel eens. Die is te verwaarlozen.[14] Maar Ramus was dan ook niet zozeer geïnteresseerd in de inhoud als wel in de vorm van het onderwijs. Het meeste succes boekte hij met zijn introductie van even eenvoudige als gedetailleerde schemata voor de classificatie van kennis. Zijn visuele representatie van de lesstof bleek al snel aan te slaan en zijn

verzet tegen de ontoegankelijkheid van het scholastieke begrippenapparaat sloot nauw aan bij een meer algemene tendens van zijn tijd. De groeiende betekenis van ambachtslieden, met name instrumentenmakers, voor de uitvoering van wetenschappelijke experimenten werd nu door Ramus van een ideologische rechtvaardiging voorzien. Consequent verdedigde hij zijn anti-aristotelisme door te wijzen op de noodzaak de theorie in dienst te stellen van de praktijk van alledag - van de werkplaats en de financiële administratie, van de bronnen, kortom, van economische groei en politieke macht.[15]

Van de verspreiding van het ramistisch gedachtegoed in de Republiek is relatief weinig bekend.[16] In Franeker was de waarschijnlijk beruchtste ramist van zijn tijd actief, de reeds genoemde William Ames. Als hoogleraar in de theologie van 1622 tot 1633, presideerde hij de felste anti-aristotelische disputaties van het moment vanuit de overtuiging dat de aristotelische scholastiek een bij uitstek rooms-katholieke traditie belichaamde. Zolang protestantse universiteiten aan die traditie bleven hangen, aldus Ames, was de hervorming niet voltooid.[17] Toen Ames echter vertrok naar de Nieuwe Wereld - waar hij overigens nooit aan zou komen; amper op weg, overleed hij plotseling in Rotterdam - werd zijn ramisme spoedig geneutraliseerd door een opeenvolging van strikte aristotelici. In Groningen gebeurde iets vergelijkbaars, hoewel het hier vigerende eclecticisme het wel erg moeilijk maakt de locale geleerden als leden van welke filosofische school ook te begrijpen.[18] De eerste hoogleraar in de medicijnen, Nicolaus Mulerius (1564-1630), was zowel de eerste als de laatste Groningse ramist.[19] Van blijvende invloed van Ramus op de Nederlandse universiteiten lijkt dan ook geen sprake te zijn geweest. Dat het ramisme niet doorbrak in de Republiek, is onder andere toegeschreven aan het succes dat Nederlandse aristotelici boekten in de productie van geschikt onderwijsmateriaal voor de academies. In kleinere instellingen voor hoger onderwijs heeft het ramisme waarschijnlijk meer weerklank gevonden. Op de voorloper van de Harderwijkse universiteit, de Veluwse illustre school, was Ramus officieel voorgeschreven in het logicaonderwijs. Ook van de illustre scholen te Den Bosch en Deventer is het ramistisch gehalte bekend. En hoewel de filosofie nauwelijks een rol van betekenis heeft gespeeld in het curriculum van de illustre school van Breda, moet de boekerij van deze instelling eveneens een opvallende collectie ramistische literatuur hebben geherbergd.[20]

Aanvankelijk had ook het Leidse filosofieonderwijs een ramistische signatuur gedragen.[21] Het waren in eerste instantie wiskundigen die zich aangesproken voelden. Zo verzorgde de eerste Leidse hoogleraar in de wiskunde, Rudolf Snellius (1546-1613), een belangrijke editie van Ramus' wiskundige werk. ‘De oorsprong en het begin van de filosofie’, aldus Snellius, ‘is het gebruik; het doel van de filosofie is het gebruik; de filosofie zelf legt zich toe op het vruchtbare gebruik voor het menselijk bestaan.’[22] Dit wetenschappelijk ramisme is eveneens getraceerd in het werk van de veelzijdige Isaac Beeckman (1588-1637), een oud-student van Snellius. Beeckman had niet alleen in Leiden wiskunde en theologie gestudeerd, in Caen was hij in 1618 gepromoveerd in de medicijnen. Een jaar later werd hij conrector van de Latijnse school in Utrecht. Vergelijkbare posten in Rotterdam en Dordrecht volgden. Zijn historische betekenis is echter moeilijk in te schatten omdat hij zelf niets publiceerde. Hij noteerde zijn wetenschappelijke bevindingen in een dagboek dat pas in de twintigste eeuw werd teruggevonden en uitgegeven. Daar staat tegenover dat Beeckman wel uitvoerig correspondeerde met andere geleerden en in november 1618, in Breda, kennis

maakte met de toen 22-jarige René Descartes. Aangezien Beeckman op dat moment al een strikt mechanistische natuurfilosofie had geformuleerd, zij het voor privé-gebruik, is uiteraard veelvuldig gespeculeerd over zijn betekenis voor de genese van het cartesiaans mechanicisme.[23] Inmiddels is aannemelijk gemaakt dat meer in het bijzonder Beeckmans mechanicisme nauw verbonden was met zijn ramisme. De nadruk van Ramus op de noodzaak kennis aanschouwelijk voor te stellen en zijn beroep op metaforen die ontleend waren aan mechanisch functionerende instrumenten, legden de basis voor de formulering van een model waarin heel de natuur zelf beschreven kon worden als een machine. Een machine waarvan de werking in wiskundige termen moest kunnen worden beschreven.[24]

Descartes was rond 1650 dus niet de eerste ‘nieuwe’ filosoof die in Nederland van zich deed spreken. En met de ouderdom van het aristotelisme in de Republiek viel het ook nogal mee. Vlak voor het midden van de zeventiende eeuw boorden Nederlandse academici tal van nieuwe bronnen aan, wat resulteerde in het vrijwel volledig ontbreken van enige doctrinaire orthodoxie. Een extremist als Ames daargelaten, bestond algemeen eensgezindheid over de bijzondere betekenis van de werken van Aristoteles voor de filosofie, maar Nederlandse filosofen uit deze periode prezen ook, bijvoorbeeld, Francis Bacon (1561-1626). In het spoor van Ramus' utilitaire onderwijshervorming had ook Bacon - die een briljante politieke carrière combineerde met een ontzagwekkende wetenschappelijke productie - opgeroepen afscheid te nemen van de aristotelische traditie. Tegenover Aristoteles' verzamelde logische geschriften, het zogenaamde *Organon*, plaatste hij zijn eigen *Novum Organon* (1620). In het voorwoord van dat boek kondigde hij ‘The Great Instauration’ aan, het naderend herstel van de menselijke heerschappij over de natuur. Daartoe formuleerde hij een even ambitieus als gedetailleerd programma voor de verzameling van zo veel mogelijk empirische data en ontwikkelde hij bovendien een originele theorie over de manier waarop men uit al die afzonderlijke observaties algemene hypotheses zou kunnen afleiden. Eerder al, in zijn *Advancement of Learning* (1605), had hij de eenzijdige oriëntatie van zijn geleerde tijdgenoten op het literaire erfgoed van de Oudheid gehekeld. Bacon verkoos de studie van de natuur boven die van oude teksten, het experiment boven het commentaar. Na de publicatie van het *Novium Organon* waren het Constantijn Huygens (1596-1687) en Isaac Beeckman, die het eerst naar de Engelsman verwezen. Het was echter de Leidse hoogleraar Adriaan Heereboord (1614-1661), de belangrijkste leerling van Burgersdijk, die zich zou opwerpen tot de meest geestdriftige pleitbezorger van Bacon in de Republiek. Herhaaldelijk voerde hij Bacon op als een van de meest vooraanstaande ‘nieuwe’ filosofen. We zullen nog zien dat ook in Utrecht het baconianisme een aanhanger vond, en wel in de figuur van Henricus Reneri (1593-1639). Vanaf de jaren dertig verscheen in Leiden en Amsterdam een hele reeks Bacon-edities en vertalingen.[25]

In Franeker verdedigde de jong gestorven Johannes Phocylides Holwarda (1618-1651) intussen een atomistische natuurfilosofie - mogelijk onder invloed van Gassendi, zoals zijn postuum gepubliceerde *Philosophia naturalis* (1651) doet vermoeden.[26] Pierre Gassendi (1592-1655) had in 1629 een kort bezoek gebracht aan de Republiek, waar hij in Leiden Heinsius en Vossius ontmoette, in Amsterdam kennis maakte met de jonge Reneri en in Dordrecht met Beeckman.[27] Gassendi was net als Ramus en Bacon een verklaard anti-aristotelicus. Het eerste boek van deze Franse priester, de *Exercitationes paradoxicae* (1624), was

gericht *Adversus Aristotelicos*, ‘tegen de aristotelici’. Een alternatief vond hij in Epicurus' atomisme. Maar hoewel zijn persoonlijk gezag in de Franse wetenschappelijke wereld groot was - in 1645 werd hij benoemd tot hoogleraar wiskunde aan het Collège Royal - en hij in de hertog van Angoulême, Louis de Valois, een machtige beschermheer had, maakte hij zelfs in Frankrijk niet echt school. Zijn werk is dan ook niet erg toegankelijk. Het heeft er alle schijn van dat zijn postuum verschenen hoofdwerk, *Syntagma philosophicum* (1658) getiteld, meer bewonderd werd als een monument van eruditie en scherpzinnigheid dan dat het inspireerde. Leerlingen had hij wel en die waren niet oninteressant. Te denken valt dan vooral aan de curieuze libertijn Cyrano de Bergerac (1619-1655) en aan François Bernier (1620-1688), die er in slaagde het oeuvre van Gassendi enigszins te populariseren. Bernier moet grote indruk hebben gemaakt op de jonge John Locke (1632-1704), de vader van het Brits empirisme, toen deze met een vroege versie van zijn *Essay concerning Human Understanding* (1690) in portefeuille, in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw Parijs aandeed.[28]

De derde buitenlandse filosoof die rond het midden van de zeventiende eeuw in korte tijd tamelijk populair werd in de Republiek, was de Tsjech Jan Amos Comenius (1592-1670). Geboren in Oost-Moravië en opgeleid tot theoloog in Herborn en Heidelberg, genoot hij met name in het puriteinse Engeland groot gezag. Samen met Samuel Hartlib (ca. 1599-1661) en John Dury (1595-1680) probeerde hij in Londen in het begin van de jaren veertig van de zeventiende eeuw het wetenschappelijke project dat Bacon als de ‘Great Instauration’ had gelanceerd in praktijk te brengen. Comenius voorzag het van een pedagogische grondslag.[29] Dit grandioze programma voor de ‘Advancement of Learning’ dat in 1641 - vergeefs - ook aan het Parlement werd voorgelegd, viel uiteen in drie bijzondere opdrachten. Comenius zou de hervorming van het onderwijs op zich nemen, terwijl Hartlib een wetenschappelijk college zou oprichten - een internationaal onderzoeksinstituut - en Dury de unificatie van de protestantse kerken ter hand zou nemen. In de loop van de jaren dertig van de zeventiende eeuw was Bacons wetenschappelijke utopie onderdeel gaan uitmaken van het revolutionaire chiliasme van de Britse puriteinen. Vele radicale protestanten in Groot-Brittannië leefden in het besef dat Christus' duizendjarig rijk van vrede elk moment kon aanbreken. Op grote schaal gepland wetenschappelijk onderzoek zou de wederkeer van Christus op aarde ongetwijfeld bespoedigen. Was in Daniël 12:4 niet voorspeld dat de Wederkeer vooraf zou worden gegaan door een periode waarin ‘velen [...] onderzoek [zullen] doen, en de kennis zal vermeerderen’?[30] In de beste chiliastische tradities stond ook de bekering van de joden hoog op de agenda van Comenius en zijn vrienden.

Hoewel Engeland vanaf 1640 in de chaos van de Burgeroorlog werd gestort en Comenius in 1642 terugkeerde naar het continent, bleef de gedachte aan een onafhankelijk instituut voor wetenschappelijk onderzoek de gemoederen bezig houden. Drie jaar later begon in Londen een groep wetenschappers op regelmatige basis bijeen te komen voor de beoefening van ‘de Nieuwe of Experimentele Filosofie’.[31] Toen in 1662 in Londen de ‘Royal Society’ werd opgericht en Henry Oldenburg (ca.1620-1677), Dury's schoonzoon, als haar eerste secretaris werd aangesteld, was het niet zo moeilijk in dit college de realisering te herkennen van de dan ruim twintig jaar oude plannen van Comenius, Hartlib en Dury. Vooral van de wetenschappelijke utopie die Bacon in zijn *New Atlantis* (1626) had geschetst, moet

een grote aantrekkingskracht zijn uitgegaan. De gedetailleerde beschrijving van het zogenaamde ‘Huis van Salomo’ op het wonderlijk welvarende eiland ‘Bensalem’ kon als een blauwdruk worden opgevat voor de organisatie van het wetenschappelijk bedrijf èn als pleidooi voor de voordelen die grootscheeps onderzoek de mensheid zou kunnen bieden.[32]

Toen Comenius in juni 1642 Londen verliet, deed hij op doorreis naar Zweden de Republiek aan. Daar was hij in 1613 en 1626 eerder geweest en inmiddels was hij er een gevierd geleerde, vooral dankzij het succes van zijn Latijns leerboek, de *Janua linguarum reserata* (1631). Onder zijn bewonderaars treffen we de meest uiteenlopende figuren aan: vooraanstaande hoogleraren met wie we in het vervolg van dit hoofdstuk nog nader zullen kennis maken als Samuel Maresius (1599-1673) en Tobias Andreae (1604-1676), maar ook de schatrijke koopman Louis de Geer (1587-1652), de Leidse oriëntalist Jacob Golius (1596-1667) en de collegiant Petrus Serrarius (1600-1669). Comenius moet dus in de vroege jaren veertig wel optimistisch zijn geweest over de kansen die de Republiek bood voor de verspreiding van zijn ‘pansofische’ denkbeelden.[33] De betekenis van Comenius - en van Bacon en van Gassendi - voor de intellectuele geschiedenis van de zeventiende-eeuwse Republiek zou echter in het niet vallen vergeleken met de revolutie die de introductie van de filosofie van Descartes zou veroorzaken.

Het was geen toeval dat Comenius in 1642 in Endegeest René Descartes persoonlijk opzocht. In bepaalde academische kringen in de Republiek werd toen al veel verwacht van deze Franse filosoof. De ontmoeting van de twee buitenlandse geleerden liep echter uit op een wetenschappelijke ‘topconferentie’ die vooral de verschillen tussen Comenius en Descartes aan het licht bracht. Comenius' ambitie om een encyclopedische ‘pansofia’ te formuleren, berustte op de veronderstelling dat de mens alleen tot universeel inzicht in staat is wanneer hij de drie bronnen van kennis die hem tot beschikking staan zorgvuldig op elkaar afstemt. Behalve de empirie en de rede beschouwde hij nadrukkelijk ook de Openbaring als een bron van wetenschappelijke kennis. Bijvoorbeeld de vraag naar het ontstaan van de wereld was, wat Comenius betrof, voor eens en voor altijd door Mozes beantwoord in het boek Genesis.[34] Descartes beschouwde dit als een onaanvaardbare vermenging van theologie en filosofie, terwijl Comenius op zijn beurt Descartes voorhield dat diens filosofie tot scepticisme en ongeloof aanleiding zou geven.[35] Comenius' Nederlandse aanhang zou de komende jaren geleidelijk afnemen. De filosofische portee van zijn werk is op zijn zachtst gezegd onduidelijk en als theoloog raakte hij aan het eind van zijn leven verstrikt in polemieken met Nederlandse godgeleerden die zijn reputatie geen goed deden.[36] Met name Maresius ging zich meer en meer ergeren aan Comenius' chiliasme.[37] Dat Descartes in de Republiek aan het langste eind trok, zou spoedig duidelijk worden. Hun gemeenschappelijke - hoofdzakelijk Leidse - kennissen en vrienden in de Republiek, zoals de hoogleraren Heereboord en Heidanus (1597-1678), zijn niet als bewonderaars van Comenius of als baconianen de geschiedenis ingegaan, maar als de eerste Nederlandse cartesianen.

Toen Descartes aan het eind van de jaren dertig begon te publiceren, was hij de laatste in een reeks van auteurs die allen nadrukkelijk een nieuwe filosofie propageerden. Kepler (1571-1630) had een *Astronomia nova* (1609) geschreven, Bacon een *Novum Organon* (1620) en een *New Atlantis* (1627). Ook de *Discorsi* (1638) van Galilei (1564-1642) beloofden ‘een nieuwe wetenschap’. Samen met de ramistische kritiek op het aristotelisch onderwijs, het weten-

schappelijk empirisme van Bacon en het atomisme van Gassendi, trok vooral de copernicaanse revolutie in de sterrenkunde een zware wissel op de flexibiliteit van het aristotelisme. Het succes van het cartesianisme in de Nederlandse Republiek viel grotendeels samen met het moment waarop bij de oude filosofie de rek er uit was. Burgersdijk had aarzelend toegegeven dat Copernicus' heliocentrisme inderdaad de voorkeur genoot boven Aristoteles' geocentrisme. Gekoppeld aan Tycho Brahe's (1546-1601) en Galilei's observaties van het ontstaan en vergaan van hemellichamen verdween geleidelijk de mogelijkheid nog een beroep te doen op Aristoteles' onderscheid tussen een onder- en een bovenmaanse sfeer.[38] Kennelijk heerste in het bovenmaanse niet de eeuwige onveranderlijkheid die de planeten hun volmaakte en oneindige beweging leek te verlenen, zoals men op basis van Aristoteles tot dan toe had aangenomen. Als vanzelf kwam vervolgens de hele aristotelische verklaring van de beweging op de tocht te staan. De gedachte dat er een wezenlijk onderscheid moest bestaan tussen natuurlijke en kunstmatige beweging, dat wil zeggen: tussen de beweging die voortkwam uit een principe - de ‘vorm’ of het ‘doel’ - van de natuurlijke objecten zelf en de beweging die werd voortgebracht door kunstmatig ingrijpen, werd steeds minder vanzelfsprekend. Cruciale, aristotelische noties als ‘substantiële vorm’ en ‘doeloorzaak’ verloren zo geleidelijk hun zin. Daardoor hield het systeem dat het aristotelisme bood niet veel over van zijn oorspronkelijke coherentie. Het wachten was op een filosoof die een even modern als samenhangend alternatief bood. En dat zonder op de brandstapel te eindigen, zoals Giordano Bruno (1548-1600) in 1600, of door de censuur de mond te worden gesnoerd, zoals Galilei in 1633 overkwam.

De Franse filosoof René Descartes was er zelf van overtuigd dat alternatief te kunnen bieden. Bovendien wekte Descartes op zijn minst de indruk dat hij een eind kon maken aan de verwarrende veelheid aan oude en nieuwe ‘-ismen’ doordat hij startte met een schone lei. In een beroemd geworden beeldspraak uit het *Discours de la Méthode* (1637) vergeleek hij de filosofie, waaronder hij het geheel van de wetenschappen verstond, met de architectuur:

> Een van de eerste dingen die ik [...] bedacht, was, dat iets dat uit verschillende stukken is samengesteld, en dat door verschillende mensen is gemaakt, vaak veel minder volmaakt is dan iets waaraan er slechts één gewerkt heeft. Zo zijn gebouwen waaraan één enkele architect begonnen is en die door dezelfde voltooid zijn, gewoonlijk mooier en beter dan die welke telkens opnieuw, steeds weer door anderen veranderd zijn, die dan oude stukken muur die om heel andere redenen gebouwd waren, weer opnieuw gebruiken. Zo zijn ook oude steden, die aanvankelijk uit niets anders bestonden dan een paar huizen, maar op den duur een grote stad zijn geworden, meestal zeer slecht gebouwd in vergelijking met die nieuwe, harmonisch aangelegde vestigingen, die in alle vrijheid door een ingenieur midden in een vlakte ontworpen kunnen worden. Want hoewel op zichzelf beschouwd de gebouwen in een oude stad vaak even fraai of zelfs fraaier zijn, staat alles er schots en scheef door elkaar, zodat de straten ongelijk en bochtig zijn, en het het toeval veeleer dan de wil van een aantal verstandige mensen lijkt te zijn geweest, waardoor ze op die manier bij elkaar staan. En dan te bedenken dat er altijd al ambtenaren zijn geweest die moesten toezien op het bouwen door particulieren, opdat hun huizen aan de verfraaiing van de stad zouden bijdragen. Men kan hieruit opmaken dat het moeilijk is om iets goed te doen, wanneer men moet voortbouwen op het werk van anderen.[39]

Descartes' eigen filosofie pretendeerde inderdaad in één systeem te voorzien. In een minstens even bekend geworden metafoor - uit het voorwoord van de *Principes* (1647) - vergeleek Descartes de filosofie met een boom.[40] De wortels zouden worden gevormd door de metafysica, de stam door de fysica en de takken door de geneeskunde, de mechanica en de moraal. Volgens Descartes ging de metafysica dus vooraf aan de natuurfilosofie, die op haar beurt weer het uitgangspunt vormde voor de zogenaamde toegepaste wetenschappen. Descartes formuleerde zijn metafysica in de *Meditationes de prima philosophia*, een boek dat in 1641 in Parijs verscheen en een jaar later in Amsterdam een tweede druk beleefde, waarna in 1647 ook een Franse vertaling uitkwam.[41]

De ondertitel van dit boek geeft aan dat in deze meditaties het bestaan van God en de onsterfelijkheid van de ziel worden aangetoond. Dat deed Descartes in zes meditaties, die beginnen met een analyse van de twijfel. Aangezien de metafysica de grondslag moest leveren voor de overige wetenschappen, diende zij in de eerste plaats elke mogelijke aanleiding tot scepsis over de zekerheid van kennis als zodanig uit te schakelen. Om te garanderen dat ware kennis mogelijk was, ging Descartes op zoek naar de meest radicale aanleiding tot twijfel die hij kon vinden. Had hij die eenmaal overwonnen, dan stond in elk geval vast dat wetenschap op zijn minst mogelijk was. Natuurlijk moeten we om te beginnen twijfelen aan de betrouwbaarheid van de zintuigen, zoals de oude sceptici al deden. Maar we kunnen nog veel verder gaan. Stel je voor, zo opperde Descartes, dat wij voortdurend bedrogen worden door een ‘malin génie’, een almachtige bedrieger die ons ook wanneer wij in de veronderstelling verkeren iets evident in te zien, bedriegt. Die situatie is op zijn minst voorstelbaar. Ze zou ons veroordelen tot ultieme onzekerheid, tot permanente twijfel aan zelfs de meeste elementaire evidenties. Toch zouden Wij ook dan op zijn minst hier zeker van zijn, *dat wij twijfelen*, wat tot de volgende zekerheid voert, dat wij dus ook *bestaan: Cogito ergo sum*.[42] Ik denk - twijfelen is een vorm van denken - en dus moet ik bestaan.

Wanneer ik als denkend wezen vervolgens naga *wat* ik denk, waaruit, met andere woorden, de inhoud van mijn denkend bewustzijn bestaat, dan stuit ik als vanzelf op het idee van God. Het is een feit, zei Descartes, dat ik het idee heb van een volstrekt volmaakt en oneindig wezen, God. En dit idee moet een oorzaak hebben die buiten mijzelf ligt, omdat ik zelf een onvolmaakt en eindig wezen ben. Uiteraard moet ook die oorzaak - buiten mijzelf - bestaan. God is dus de enig mogelijke oorzaak van het idee dat ik van Hem heb, en Hij moet dus net als ik bestaan.[43] Dit volmaakte en oneindige wezen moet almachtig zijn en dus ook ‘algoed’. Aangezien bedrog - of liever: de wil te bedriegen - een teken van onvolmaaktheid is, kan dit algoede wezen het niet toestaan dat er een ‘malin génie’ aan het werk is die mij voortdurend bedriegt, ook wanneer ik meen iets zeker te weten. Sterker nog, het besef dat een almachtige, algoede God bestaat geeft mij het recht te veronderstellen dat wat ik ‘helder en welonderscheiden’ inzie ook inderdaad waar is. Dat wil niet zeggen dat ik mij dus nooit vergis. Wij vergissen ons voortdurend, maar dat niet vanwege een tekortkoming van het verstand. Wij vergissen ons omdat wij voor de vorming van een oordeel niet alleen op het verstand zijn aangewezen, maar ook op de wil. En de wil is in tegenstelling tot het verstand oneindig. Maar wanneer wij de wil beteugelen en ons concentreren op onze heldere en welonderscheiden ideeën, dan vinden wij - in onszelf - de meest fundamentele waarheden op grond waarvan een fysica kan worden geformuleerd, die op haar beurt de basis vormt voor de toegepaste wetenschappen. Die meest fundamentele ideeën, die het hart vormen van de metafysica, betreffen achtereenvolgens God, de ziel en de materie.

In de vijfde meditatie voegde Descartes nog een Godsbewijs toe aan het bewijs dat hij eerder al had geleverd op grond van het feit *dat* wij een idee van God hebben. Dit nieuwe bewijs gaat uit van de vraag *wat* voor idee dat Godsidee is en is een variant op het oude, ontologische Godsbewijs van Anselmus (1033-1109): Gods wezen is volmaakt dus moet Hij bestaan. Want wel bestaan is volmaakter dan niet bestaan. Gods essentie impliceert Zijn existentie. God heeft, met andere woorden, een zodanig wezen dat Hij niet niet kan bestaan. Zijn essentie dwingt Zijn bestaan af.[44] Wat de ziel betreft, moeten wij volgens Descartes vaststellen dat zij *res cogitans* is, een denkend ding, in tegenstelling tot de materie, die *res extensa* is, wezenlijk uitgebreid, dat wil zeggen: bestaand uit drie dimensies. Zoals alle bewustzijnsinhouden van de ziel zijn te herleiden tot vormen van denken, zo zijn alle mogelijke vormen die bijvoorbeeld een stukje was kan aannemen altijd driedimensionaal.[45]

Tot zover Descartes' metafysica. Nu kan de fysica, de natuurfilosofie, beginnen. Bij de reconstructie van zijn fysica dient zich echter een aanzienlijke complicatie aan, omdat Descartes in feite twee fysica's heeft geschreven: *Le Monde*, een tekst die hij na de veroordeling van Galilei in 1633 in portefeuille heeft gehouden en die pas in 1664 zou worden gepubliceerd, en de *Principia*, die in 1644 verscheen. Het belangrijkste verschil tussen deze twee boeken betreft de pretentie van de theorieën die erin worden ontvouwd. Draagt *Le Monde* een overwegend hypothetisch, modelmatig karakter, de *Principia* heeft de ambitie de werkelijkheid te beschrijven zoals zij is. Hoe dit ook zij, Descartes' natuurfilosofie is zowel strikt reductionistisch als mechanistisch.[46] Zij is reductionistisch voorzover zij probeert het gedrag van individuele objecten te verklaren vanuit de vorm en beweging van de elementaire deeltjes die die objecten uitmaken. Objecten hebben volgens Descartes zowel primaire kwaliteiten, die bepalen hoe die objecten zich gedragen, als secundaire, die bepalen hoe wij ze waarnemen. In de ervaring stuiten wij uitsluitend op secundaire kwaliteiten, zoals de kleur, de geur en de temperatuur van de dingen om ons heen, maar die zijn het resultaat van zelf onwaarneembare primaire kwaliteiten, waaronder Descartes de vorm, grootte en beweging verstond van de elementaire materiedeeltjes. Je kunt Descartes' fysica dus typeren als een poging om de kwalitatieve wereld die wij waarnemen, te herleiden tot een kwantitatieve, die in principe alleen *more geometrico*, op meetkundige wijze te begrijpen valt. Descartes' natuurfilosofie is mechanistisch vanwege het model waarin hij die kwantitatieve analyses presenteerde. Hij zag de hele natuur, de hele materiële substantie Uitgebreidheid als een oneindige hoeveelheid ondeelbare, homogene materie, die identiek is aan de ruimte die zij inneemt. Het verschil in vorm, grootte en beweging van de verzameling deeltjes in dit universum bepaalt de verscheidenheid aan natuurlijke objecten en de voortdurende verandering van die verdeling achtte Descartes vergelijkbaar met de werking van een immense machine. Een volledige, cartesiaanse beschrijving van de materiële wereld zou dus in beginsel niet verschillen van de beschrijving van bijvoorbeeld een uurwerk.

Zowel Descartes' reductionisme als zijn mechanicisme hingen nauw samen met zijn grote bewondering - en aanleg - voor de wiskunde. In de *Principia* werd de wiskunde nadrukkelijk gepresenteerd als de wetenschap bij uitstek die niet alleen inhoudelijk het instrumentarium leverde met behulp waarvan de kwantitatieve, mechanische analyse van materie-in-beweging moest worden gerealiseerd, maar die bovendien Descartes de helder-

en welonderscheidenheid bood die hij eiste van ware voorstellingen. De laatste stelling (64) van het tweede boek van de *Principia* zegt het - in de vertaling van Glazemaker - zo:

> Ik ontvang in de natuuurkunde geen beginselen, die ook niet in de wiskunde aangenomen zijn om al't geen dat ik 'er van afleid, door betoging te kunnen bewijzen, en omdat deze beginselen genoeg zijn, vermits alle de verschijnselen van de natuur door hun hulp verklaard kunnen worden.

De toelichting luidt als volgt:

> Ik zal hier niets van de gestalten bijvoegen, noch ook uit hun oneindige veranderingen of verscheidenheden ook ontellijke veranderingen of verscheidenheden der bewegingen volgen; omdat deze dingen genoeg vanzelf verstaan zullen kunnen worden, als het tijd zal wezen om daar af te spreken; en omdat ik veronderstel dat zij die mijn geschriften zullen lezen, d'eerste beginselen van de meetkunst weten, of ten minste dat hun vernuft bekwaam genoeg is om de wiskundige betogingen te verstaan. Want ik beken hier onbeschroomd, dat ik geen andere stof der lichamelijke dingen ken, dan degene die deelbaar, gestaltig en bewegelijk is, dewelke van de meetkundigen hoegrootheid genoemd wordt, en die zij voor 't voorwerp van hun betogingen nemen; en dat ik in deze stof niets anders aanmerk, dan deze delingen, gestalten en bewegingen en niets daar af als waar toelaat, dan't geen 't welk uit deze gemene kundigheden, van welkers waarheid wij niet kunnen twijfelen, zo klaarblijkelijk afgeleid is, dat het voor een wiskundige betoging gehouden mag worden. En omdat in dezer voegen alle verschijnselen der natuur verklaard kunnen worden, gelijk uit het volgende blijken zal, zo acht ik dat men geen andere beginselen van de natuurkunde behoort toe te laten, ja dat men ook geen andere reden heeft om naar anderen dan degene die hier verklaard zijn, te wensen.[47]

Wie echter Descartes' eigen uitwerking van dit programma bestudeert, zoekt vergeefs naar de axiomatiek, die het zei te zullen leveren. Alleen in de drie aanhangsels bij Descartes' debuut, het *Discours de la Méthode* uit 1637: *La Dioptrique, Les Météores* en *La Géométrie*, stuiten we op iets wat lijkt op een mathematische fysica.

Het *Discours* zelf is een nogal merkwaardig boek geworden doordat het zo onduidelijk is over de methode die het belooft te behandelen. Dikwijls wordt bij de reconstructie van Descartes' eigen methodebegrip de voorkeur gegeven aan zijn uit de jaren twintig stammende *Regulae ad directionem ingenii* (Regels voor het bestuur van het verstand), maar dit boek verscheen pas na de dood van de auteur en heeft dus in de vroege receptie van het cartesianisme geen rol gespeeld. Het *Discours* geeft vier algemene regels voor het verwerven van kennis, waarvan vooral de eerste de aandacht trok. Deze luidt dat wij moeten twijfelen aan alles wat we niet helder en welonderscheiden inzien.[48] Ook Descartes' agressieve uitvallen naar de geleerdencultuur en zijn breed geëtaleerde minachting voor ‘boekenwijsheid’ waren uitzonderlijk. Maar het *Discours* moet zijn eerste lezers grotendeels in het duister hebben laten tasten omtrent Descartes' filosofische intenties. Zoveel was wel duidelijk, dat déze methode - in tegenstelling tot die van Ramus en Burgersdijk -

niet zozeer pedagogisch was bedoeld als wel was bestemd voor de uitbouw van de wetenschap. Het ging Descartes niet om onderwijs maar om onderzoek.[49]

Vrienden en vijanden

Het is om verschillende redenen de moeite waard de academische doorbraak van het cartesianisme in de Republiek in detail te volgen. We zijn uitstekend geïnformeerd over die details en veel van de kwesties die in de universitaire polemieken rond Descartes aan de orde kwamen, zouden de filosofische agenda in de Republiek nog decennia lang blijven beheersen. Weliswaar zou zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw zoiets als een cartesiaanse orthodoxie vestigen, maar Nederlandse cartesianen waren niet bereid alle onderdelen van het cartesianisme kritiekloos te onderschrijven. Tot grote ergernis van de Fransman gebruikten zijn Nederlandse volgelingen al in een vroeg stadium slechts bepaalde elementen uit zijn filosofie. De vroege Nederlandse receptie van het cartesianisme levert ten slotte een unieke illustratie van de politieke machtsverhoudingen binnen de Republiek aan de vooravond van het stadhouderloze tijdperk. Het was de publicatie van het *Discours*, die het startschot gaf voor het eerste Nederlandse debat over Descartes' denkbeelden. Dat was meteen het eerste debat over het cartesianisme in Europa, want door een samenloop van omstandigheden was de Republiek het eerste land dat kennis maakte met het cartesianisme. Voorzover Descartes nog steeds te boek staat als de vader van de nieuwere wijsbegeerte, kunnen we de Nederlandse Republiek beschouwen als het kraambed van de moderne filosofie.

.....
'*In het woeste Arabië*'

In 1618 kwam Descartes voor het eerst aan in de Nederlanden.[50] Als officier van het Staatse leger, dat ten gevolge van het Twaalfjarig Bestand min of meer op non-actief was gesteld, verbleef hij ongeveer een jaar in Breda, waar hij vriendschap sloot met Beeckman. Na vervolgens enkele jaren door Midden-Europa te hebben rondgetrokken en enige tijd van het Parijse salonleven te hebben geproefd, keerde hij terug naar de Republiek, om zich op 16 april 1629 in te laten schrijven aan de universiteit van Franeker. Een succes werd zijn verblijf in Friesland niet. Enkele maanden later vestigde hij zich in Amsterdam, waarna hij zich op 26 juni 1630 inschreef aan de Leidse universiteit. Een half jaar later woonde hij weer in Amsterdam en in 1632 vertrok hij naar Deventer, waar zijn vriend Henricus Reneri (1593-1639) was benoemd als hoogleraar aan het Athenaeum. Toen Reneri in 1634 verhuisde naar Utrecht volgde Descartes hem, om vervolgens van 1636 tot 1640 door te brengen in Leiden, Alkmaar en Santpoort. Na twee jaar het kasteel Endegeest bij Leiden te hebben bewoond, verbleef hij, ten slotte, te Egmond aan den Hoef tot zijn vertrek in 1649 naar Stockholm. Adrien Baillet (1649-1706), zijn zeventiende-eeuwse biograaf, vergeleek het leven van Descartes in Nederland met 'het verblijf der Israëlieten in het woeste Arabië'.[51] Dezelfde auteur gaf ook een fraai verslag van wat Descartes in november 1618, direct na zijn aankomst in de Republiek overkwam:

Gedurende die tijd gebeurde het dat een onbekende in de straten van Breda een wiskundig werkstuk liet aanplakken om het aan de geleerden voor te stellen en er de oplossing van te verzoeken. Descartes, ziende de toevloeiing der voorbijgangers welke voor het papier, 't geen in het

Nederduits geschreven was, bleven staan, verzocht aan de eerste, die zich bij hem bevond, hem in 't Latijn of Frans de

> inhoud van 't geen het behelsde te willen zeggen. De geen, aan wie het geval hem zich deed richten, wilde hem die voldoening wel in 't Latijn geven; doch onder voorwaarde van zich te zullen verbinden dat hij hem van zijne kant d'oplossing van het werkstuk, 't geen hij bij zich zelve zeer zwaar oordeelde, zou mededelen. Descartes aanvaardde de voorwaarde zo rondborstig, dat deze heer, die niets dergelijks van een cadet van 't leger verwachtte, hem zijn naam en woonplaats schriftelijk opgaf, teneinde hij hem d'oplossing, als hij ze gevonden had, kon brengen. Descartes zag uit het briefje, dat hij *Isaac Beeckman* heette, en de voornaamste van het college van Dordrecht was.[52]

> Gedurende zijn verblijf in de Republiek bouwde Descartes een uitgebreid netwerk op van geleerde, en in enkele gevallen buitengewoon invloedrijke vrienden. Zo stond hij op goede voet met prominente patriciërs als de dichter Constantijn Huygens, secretaris van de stadhouder. Verder was hij bevriend met adellijke families als Le Leu de Wilhem en Studler van Zurck, en werd hij een graag geziene gast aan het hof van de 'Winterkoning'. Zowel met de keurvorstin Elisabeth als met de prinses Elisabeth van de Palts onderhield hij de hartelijkste betrekkingen. In 1649 kwam er een eind aan zijn verblijf in ons land, toen hij inging op het verzoek van koningin Christina van Zweden om haar hof in Stockholm met zijn aanwezigheid van geleerde luister te voorzien. Dat bleek een niet bijster gelukkig besluit, want amper drie maanden na aankomst bezweek de Franse filosoof aan het matineuze regime van de Zweedse vorstin en de barre Scandinavische winter.
> .....

Het Nederlandse debat over Descartes' alternatief voor de 'oude' filosofie begon in Utrecht, waar in 1634 een illustre school was opgericht, die twee jaar later de status van academie verkreeg. Omdat de eerste Utrechtse hoogleraar wijsbegeerte, Henricus Reneri (1593-1639), een persoonlijke vriend was van Descartes, is wel opgemerkt dat deze universiteit 'cartesiaans geboren scheen te wezen'.[53] Dat Reneri in elk geval geen klassiek aristotelicus was, was al gebleken uit zijn oratie, waarin hij weliswaar het werk van Aristoteles de grondslag noemde van het onderwijs in de fysica, maar waarin hij tevens aankondigde zich in zijn privé-colleges voor gevorderde studenten te zullen bezighouden met 'observaties, problemen en experimenten'. In plaats van zich te beperken tot het becommentariëren van het Corpus Aristotelicum, stelde hij een omvangrijk onderzoeksprogramma voor, dat hoofdzakelijk was gericht op het verzamelen van zoveel mogelijk observaties én op de organisatie van experimenten die nieuw empirisch materiaal zouden moeten opleveren. Over de mogelijkheid de oorzaken van die natuurlijke fenomenen te achterhalen, toonde hij zich opmerkelijk terughoudend. Zowel de *curiositas* die dit program verraadt, als de didactische en utilitaire ambitie van Reneri's plannen klonken als een echo van Bacons 'Great Instauration'. Ook zijn scepsis over ons vermogen de reële oorzaken van natuurlijke verschijnselen in kaart te brengen, deed denken aan het baconianisme, dat zich zoals we eerder zagen rond deze tijd in de Republiek in een vrij grote populariteit kon verheugen. Modern was het dus wel wat Reneri in 1634 in het vooruitzicht stelde, maar met Descartes had het niet veel te maken. Integendeel, het heeft er alle schijn van dat Descartes in het zesde

en laatste hoofdstuk van het *Discours*, waar hij zowel de haalbaarheid als het nut van het lukraak verzamelen van zoveel mogelijk empirisch materiaal op de korrel nam, een kritiek op Reneri's ora-

tie heeft geformuleerd. Toch zou Reneri op zijn beurt vanaf zijn eerste colleges een beroep hebben gedaan op het *Discours* en zijn aanhangsels.[54]

Een andere Utrechtse vriend van Descartes was eveneens gegrepen door die eerste staaltjes van cartesiaanse natuurkunde. Henricus Regius (1598-1679), in 1638 in de medische faculteit benoemd tot hoogleraar theoretische geneeskunde en plantkunde, had op grond van zijn omgang met Descartes én met behulp van het *Discours* een fysica van eigen makelij uitgewerkt, waarmee hij groot succes boekte bij zijn studenten. Deze Regius was afkomstig uit een vooraanstaande Utrechtse familie en was, na onder andere in Groningen bij Mulerius te hebben gestudeerd, in Padua gepromoveerd in de medicijnen.[55] Vervolgens had hij enige tijd een praktijk en was hij rector van de Latijnse school te Naarden. Bij zijn benoeming kon hij dus zowel op medische als pedagogische ervaring bogen. Diplomatiek was hij niet, zoals al op 3 juli 1639 was gebleken bij de promotie van Florentius Schuyl (1619-1669), die een aantal stellingen verdedigde over de magneet. Kennelijk achtte Regius het uit den boze dat nog langer een beroep werd gedaan op ‘occulte’ fenomenen als aantrekkingskracht en zijn interventie tijdens de plechtigheid was ongebruikelijk agressief. Zijn onstuimige temperament bracht hem echter, voorlopig, nog niet in de problemen.[56] Maar toen hij in 1641 van de rector Gisbertus Voetius (1589-1676) toestemming kreeg een reeks disputaties op het gebied van de theoretische geneeskunde te publiceren, ging het mis. Hij had zich laten verleiden stellingen op te nemen die niets met geneeskunde van doen hadden. Regius verdedigde namelijk de copernicaanse voorstelling dat de aarde rond de zon draait en om haar eigen as, en hield bovendien staande dat de mens een ‘ens per accidens’ is. De eerste stelling verdedigde hij met een beroep op de wiskunde, de tweede hield een afscheid in van de aristotelische substantiële vormen. Geen van deze stellingen was nieuw of zelfs maar exclusief cartesiaans. Het copernicanisme was vóór de jaren veertig van de zeventiende eeuw in brede kring geaccepteerd en onder anderen al verdedigd door Simon Stevin (1548-1620) en zelfs door Burgersdijk, zonder dat dit veel aanstoot had gegeven.[57] Ook het verzet tegen de substantiële vormen was al oud.[58]

Toch was Voetius des duivels. Hij koesterde geen enkele illusie omtrent de bron van Regius' opvattingen en kwam onmiddellijk in actie. Hij publiceerde een kort maar zeer scherp geformuleerd weerwoord, de zogenaamde *Appendix*, die de tekst bevatte van een disputatie die op 23 en 24 december 1641 was gehouden.[59] Ofschoon Voetius op dit tijdstip nog slechts een vaag vermoeden kon koesteren van de feitelijke inhoud van Descartes' fysica, presenteerde hij Descartes als een van de gevaarlijkste vertegenwoordigers van ‘de nieuwe filosofie’. Daarmee doelde hij op het antiaristotelisme in het algemeen en op Sebastian Basso (16e eeuw, data onbekend), David Gorlaeus (1592-1612), Nicolaus Taurellus (1547-1606), en Kepler, Galilei en Descartes in het bijzonder. Al deze filosofen ontkenden namelijk dat natuurlijke objecten hun individuele natuur ontleenden aan een substantiële vorm. Volgens Voetius was dit zowel theologisch als filosofisch onaanvaardbaar. Hij wenste vast te houden aan de zogenaamde ‘mozaïsche fysica’ van Lambert Danaeus (1530-1595), hoogleraar in de godgeleerdheid te Genève, Leiden (1581-1582) en Gent, die in zijn *Physica Christiana* (1576) had uiteengezet hoe God bij de Schepping vormen had toegevoegd aan de materie, die daardoor zowel de uitdrukking vormt van Zijn gratie als gehoorzaam is aan Zijn creatieve intentie. Uit Voetius' kritiek op het copernicanisme bleek vervolgens hoe zwaar dit theologisch argument voor hem woog. Al in 1635 had de Utrechtse hoogleraar er

geen enkele twijfel over laten bestaan dat het copernicanisme onschriftuurlijk en dus onaanvaardbaar was. Jozua 10:12-14, Prediker 1:4-7 en Psalm 19:5-7 spraken in zijn ogen duidelijke taal: de aarde staat stil en de zon draait om haar heen. Galilei's beroep op een niet-letterlijke bijbelinterpretatie getuigde naar het oordeel van Voetius slechts van minachting voor de autoriteit van Gods Woord. De uitleg van deze teksten was in de ogen van de Utrechtse rector geen zaak van sterrenkundigen, maar van godgeleerden.[60]

Daarmee sneed Voetius een kwestie aan die enkele jaren later buitengewoon actueel zou worden door de politieke wending die het debat zou krijgen. Het ging de Utrechtse rector er aanvankelijk alleen om de brutaliteit van de nieuwlichters in de astronomie aan de kaak te stellen, die zich bemoeiden met zaken die de hunne niet waren. Zijn conflict met Regius over de verhouding tussen de bijbel en het copernicanisme van Descartes was in de eerste plaats een conflict over academische competenties. Daarmee was niet gezegd dat hij de bijbel voor de enige autoriteit hield. In de tweede stelling van de *Appendix* benadrukte hij de eigen rol van de rede en in het *Sermoen* dat Voetius had gehouden ter gelegenheid bij de opening van de Utrechtse academie had hij de studie van de natuur uitbundig geprezen. Niet alleen stelt zij ons in staat Gods grootheid ook in Zijn Schepping te herkennen, bovendien helpt zij de theoloog en alle anderen die de bijbel bestuderen Zijn Woord beter te begrijpen. Wel hield hij de bijbel voor ‘het Boek van alle wetenschap, de zee van alle wijsheid, de Academie der Academies’. Want zij handelt niet alleen over het heil van de gelovige, het staat vast dat zij tevens de fundamenten bevat

> van andere goede wetenschappen en kunsten, van allerlei wijsheid, die in de scholen en academies geleerd, bestudeerd en gehanteerd wordt: immers dat de H. Geest tenminste enige zaden hier en daar tussen strooit, om ons enige proeven daar van te geven, de appetijt tot dezelve op te scherpen, de mond waterig te maken, en zo het walgen en verachten van zulke nuttige en heerlijke gaven Gods te benemen. En dit niet alleen maar ook dat de H. Geest, de Schriftuur, zo uit eenvoudigheid en geleerdheid getemperd heeft, dat er een lam (dat is een eenvoudige Christen) in wandelen kan en een olifant (dat is een hoog geleerde) in zwemmen kan.[61]

Geen filosofisch systeem of wijsgerige stelling kon in strijd zijn met de waarheid zoals die bekend was uit de Schrift en uit de wetenschappelijke traditie. En beide lieten geen enkele twijfel bestaan over de realiteit van de substantiële vormen. Voor de bijbelse basis van die vormen wees Voetius in een reeks van disputaties op het boek Genesis, waarin volgens hem duidelijk sprake was van de schepping van onderscheiden *soorten*.[62]

Maar ook in filosofisch opzicht achtte Voetius de substantiële vormen onmisbaar. Dit begrip riep al in de zestiende eeuw veel vragen op. Cartesianen deden het af als een middeleeuws relict. Voor Voetius stond het voor de essentie of de vorm van de individuele substanties, dat wil zeggen, van de afzonderlijke ‘dingen’ in de wereld. Dankzij zijn substantiële vorm behoort het afzonderlijke object tot een ‘soort’. Volgens Voetius zouden de dingen - ‘een wolf, een schaap, een walvis, een olifant, een slang, een steen, een boom’[63] - zonder deze vorm niet langer als substantieel onderscheiden kunnen worden begrepen. De vormen maken namelijk niet alleen de natuur uit van de individuele substanties, ze maken ze tevens kenbaar. Meer in het bijzonder achtte Voetius de aanname van substantiële vormen

onontbeerlijk voor de verklaring van de natuurlijke beweging van individuele objecten. Volgens Voetius namelijk waren deze vormen verantwoordelijk voor hun ‘reële kwaliteiten’, hun ‘actie’ en hun ‘volmaaktheid’. Voor al die factoren, kortom, die vanuit aristotelisch perspectief de interne oorzaken waren van natuurlijke beweging. Descartes' mechanisering van het wereldbeeld bood door haar eliminatie van substantiële vormen slechts plaats aan externe oorzaken, wat in Voetius' ogen neerkwam op de vernietiging van het begrip van causaliteit als zodanig. Descartes mocht dan van oordeel zijn geweest dat hij voor de verklaring van materie-in-beweging deze vormen niet nodig had, Voetius stelde zich op het standpunt dat Descartes' mechanicisme uitsluitend in staat was de voorwaarden in kaart te brengen waaronder beweging zich voor zou kunnen doen, zonder dat het de feitelijke oorzaken van beweging verklaarde. Dat er beweging is, bleef volgens Voetius zo een raadsel.[64]

In februari 1642 kwam Regius met een scherp weerwoord voor de dag, de *Responsio*, waarin hij onder andere naar voren bracht dat de kritiek van de rector uit jaloezie was geboren. Nog geen maand later, op 17 maart, werd het cartesianisme in Utrecht officieel verboden. Drie redenen werden aangevoerd. In de eerste plaats was deze nieuwe filosofie in strijd met de oude, in de tweede plaats zou ze studenten hinderen bij hun vervolgstudie aan een van de hogere faculteiten en ten slotte heette het dat uit het cartesianisme een aantal ‘absurditeiten’ voortvloeide.[65] Regius had de onvergeeflijke fout gemaakt een collega - en wat voor collega - openlijk in zijn hemd te zetten. Descartes voelde zich echter het slachtoffer van een regelrechte vendetta van Voetius.[66] Zijn bitterheid laat zich goed begrijpen tegen de achtergrond van zijn aanvankelijke optimisme omtrent de mogelijkheden om in Utrecht school te maken. Vooral Reneri's enthousiasme voor zijn filosofie had hoge verwachtingen gewekt. Toen Reneri overleden was, had de hoogleraar geschiedenis Antonius Aemilius (1589-1660) op 18 maart 1639 in de Domkerk een lijkrede uitgesproken die, merkwaardig genoeg, grotendeels was gewijd aan het genie van Reneri's Franse vriend. Ten overstaan van de voltallige academische gemeenschap werd de auteur van het *Discours de la Méthode* daar opgevoerd als ‘de Archimedes van onze tijd’. Nu bracht een gelegenheid als deze als vanzelf bloemrijk taalgebruik met zich mee, maar de Utrechtse academici moeten op zijn minst raar hebben opgekeken toen deze Aemilius zijn lijkrede voor Reneri liet uitmonden in een loflied op ‘U Cartesius, machtige Atlas, die gans alleen de wijde hemel steunt, niet met omhoog geheven schouders, maar met de kracht van de redeneringen uwer goddelijk verstand.’[67]

Toen Descartes drie jaar later door diezelfde academische gemeenschap anathema werd verklaard, greep hij, enkele maanden na het verbod van maart 1642, zelf in. Aan de tweede, Amsterdamse editie van de *Meditationes* voegde hij een *Lettre à Dinet* toe die bol stond van de schimpscheuten aan het adres van de Utrechtse rector en waarin hij het revolutionaire karakter van zijn eigen denkbeelden ernstig relativeerde. Bovendien rook de remonstrantse predikant Jacob Batelier (1593-1672) zijn kans. In de voortgaande polemiek met de contraremonstranten, vertaalde hij wat Descartes over de persoon van Voetius had opgemerkt en voegde dat toe aan zijn eigen verdediging van de remonstrantse belijdenis.[68] Weer was Voetius in alle staten, maar ditmaal liet hij het aan een oudstudent over een weerwoord te formuleren. Die leerling was Marten Schoock (1614-1669), sinds 1640 zelf hoogleraar filosofie in Groningen.

In 1643 publiceerde deze jonge aristotelicus in Utrecht de eerste substantiële, gereformeerde aanval zowel op het *Discours de la Méthode*, als op de inmiddels eveneens verschenen *Meditationes*, getiteld *Admiranda methodus novae philosophiae Renati Des-Cartes*.[69] Zelfs naar zeventiende-eeuwse maatstaven was dit wel een bijzonder heftig werkstuk. De Groningse hoogleraar ontzag zich niet de Franse edelman voor een kroegtijger en een hoerenloper uit te maken.[70] Toch bevatte dit boek ook een aantal serieuze wijsgerige observaties.[71] In de eerste plaats stelde Schoock vast hoe onzinnig, want hoe onwetenschappelijk, Descartes' oproep tot methodische twijfel was. Wie Descartes' advies opvolgde en zijn oordeel opschortte totdat hij over subjectieve helderheid beschikte en totdat hij er innerlijk van overtuigd was dat zijn voorstellingen waar waren, verwierp de hele academische cultuur. Wat een ander dacht, werd principieel irrelevant. Maar niet alleen was deze 'methode' onzinnig, ze was bovendien onmogelijk: wie alles vergeet wat hij ooit heeft geleerd, is niet langer een redelijk wezen. Descartes verwoestte, met andere woorden, de rationaliteit zelf.[72] Het was dan ook geen toeval, aldus Schoock, dat Descartes' zogenaamd 'metafysische meditaties' in werkelijkheid niet te onderscheiden waren van de al even onbetamelijke oprispingen die talrijke andere 'enthousiasten' voor de onmiddellijke influistering hielden van de Heilige Geest.[73] In de tweede plaats was Schoock van oordeel dat het cartesianisme niet alleen tot methodische domheid en querulante geestdrift aanleiding gaf, maar ook tot atheïsme en scepticisme. Het zou tot atheïsme leiden omdat het de vertrouwde godsbewijzen - zoals dat van de noodzaak tot de veronderstelling van een Eerste Oorzaak - verving door uiterst dubieuze.[74] De mens hééft na de zondeval niet langer een aangeboren idee van een volmaakt en oneindig wezen - dat een oorzaak moet hebben, die geen andere kan zijn dan God zelf - en het ontologisch godsbewijs heeft nóóit gedeugd. Het cartesianisme leidde tot scepticisme omdat het te strenge eisen stelde aan wetenschappelijke kennis.[75] De volstrekte, wiskundige zekerheid die Descartes van wetenschappelijke oordelen eiste, was gezien de principiële feilbaarheid van de mens te hoog gegrepen. Descartes' twijfel aan de betrouwbaarheid van zintuigen achtte hij eveneens onwetenschappelijk, omdat wetenschap van oudsher op empirische observatie was gebaseerd en niet op metafysische speculatie. Aristoteles bood ook niet meer dan - een grote mate van - waarschijnlijkheid. Ook Schoock benadrukte, ten slotte, de ontoereikendheid van Descartes' mechanicisme, dat slechts in staat was de voorwaarden in kaart te brengen waaronder beweging tot stand zou kunnen komen, zonder dat het de oorzaak van enige beweging verklaarde.[76] Concluderend stelde hij vast dat heel het cartesianisme niets was dan een loze, lege belofte. De filosofie moest gewoon blijven wat ze altijd al was geweest, 'dienstmaagd van de theologie' en van de hogere faculteiten in het algemeen. Wanneer wij Descartes en zijn volgelingen nu niet de mond snoeren, zo voorspelde Schoock, zou het niet lang duren voordat zij in hun bizarre hoogmoed ook het gezag van de auteurs van de bijbel in twijfel zullen trekken.[77]

Voetius' belangstelling voor de aristotelische filosofie diende eveneens een strikt theologisch doel. Het ging hem er in zijn gebruik van het aristotelische vocabulaire slechts om de theologie van een solide, wetenschappelijke basis te voorzien, die haar polemische slagkracht zou vergroten. Hoewel hij ook belangstelling had voor de medische toepassingen van de natuurfilosofie, was beoefening van de filosofie omwille van de filosofie hem wezensvreemd.[78] Voetius beriep zich dan ook op één heel bepaalde richting binnen het aristotelisme, namelijk Danaeus' zogenaamde 'mozaïsche fysica', die allesbehalve representa-

tief was voor de oude wijsbegeerte. Burgersdijk bijvoorbeeld lijkt er niet bijzonder van gecharmeerd te zijn geweest. In Italië had al sinds de tweede helft van de dertiende eeuw een seculier, naturalistisch aristotelisme gefloreerd, dat onder andere in Padua aan de basis had gestaan van een autonome, natuurfilosofische traditie.[79] Lang niet alle Nederlandse aristotelici moeten even gelukkig zijn geweest met de manier waarop Voetius en Schoock zich nu opwierpen als woordvoerders van hét aristotelisme. We zagen al hoe mild de Harderwijkse hoogleraar Ab Isendoorn was in zijn antwoord op de enquête van 1651. Diens *Medulla physica*, een verzameling van 91 natuurfilosofische *quaestiones* uit 1650 verwijst nergens naar Danaeus, noch naar Descartes. Ook de Franeker aristotelicus Arnold Verhel (1583-1664) hield zich ver van de zogenaamde ‘Querelle d'Utrecht’. Zomin als Descartes in de eerste helft van de zeventiende eeuw de enige nieuwe filosoof was die in de Republiek furore maakte, waren Voetius en Schoock de enige Nederlandse aristotelici. Wel trokken zij door hun principiële stellingname alle aandacht naar zich toe.

Nu was het de beurt aan Descartes, die vrijwel onmiddellijk na de publicatie van Schoocks *Admiranda methodus* zijn *Epistola ad Voetium* (1643) in het licht gaf, een open brief aan Voetius, gericht tot de Utrechtse magistraat. Descartes was er namelijk van overtuigd dat Voetius zo niet de auteur dan toch op zijn minst de geestelijke vader was van de *Admiranda methodus*. In feite was de brief aan Voet één langgerekt *argumentum ad hominem*, waarin Descartes er hoofdzakelijk op uit was zijn eigen naam van Voetius' laster te zuiveren door aan te tonen dat zijn opponent een ongeneeslijke ruziezoeker was. Zo stond hij uitvoerig stil bij het conflict dat Voetius enkele jaren eerder had uitgevochten met Samuel Maresius (Desmarets, 1599-1673), toen beiden als predikant in Den Bosch werkzaam waren. Maar aan de filosofische argumenten uit de *Admiranda methodus* ging hij voorbij. Kennelijk achtte hij het beneden zijn waardigheid om met Voetius de degens te kruisen over de uitgangspunten van zijn methode en zijn metafysica. Belangrijker was het de overheid te waarschuwen voor de onrust die Voetius stookte onder het gewone volk. De Nederlandse vertaling uit 1661 zei het zo:

> De vrouwtjes horen in de kerk een man, die zij zeer wijs en heilig achten te zijn tegen andere luiden uitroepen, disputeren en schelden; de zaak, waar hij van handelt, verstaan zij gemeenlijk niet; en daarom hebben zij niet beter te doen, dan dat zij met godvruchtige genegenheid zijn ontroering navolgen en dergelijke in haar verwekken; en hierdoor geschiedt het, dat zij daarna thuis gekomen zijnde, om d'allerminste reden tegen een ieder beginnen te kijven.[80]

Zelfverzekerd zond Descartes twee exemplaren van zijn brief aan het Utrechtse stadsbestuur, dat prompt een adviescommissie samenstelde. Binnen enkele dagen lag dat advies op tafel: Descartes zou om opheldering van zijn klachten moeten worden gevraagd. De Franse filosoof was dan ook wel erg ver gegaan. Zo had zijn verweer tegen het verwijt dat zijn denkbeelden tot atheïsme aanleiding zouden kunnen geven, geluid dat in werkelijkheid Voetius een ‘indirecte’ atheïst was: Voetius' kritiek op zijn pogingen het bestaan van God te bewijzen, zou toekomstige bestrijders van het atheïsme wel eens af kunnen schrikken, zodat per saldo atheïsten het meeste profijt zouden trekken van de *Admiranda methodus*.[81] Wilde Descartes werkelijk

beweren dat de rector van de Utrechtse universiteit ‘ongodisten’ in de kaart speelde? Even zag het er somber uit voor Descartes, even leek het erop dat hij zijn hand had overspeeld.

Descartes zocht het nu hogerop. Hij wendde zich tot de Franse ambassadeur, de markies Gaspard Coignet de la Thuillerie, die op zijn beurt contact opnam met de stadhouder. Frederik Hendrik gaf de Utrechtse autoriteiten te verstaan dat Descartes met rust moest worden gelaten en het stadsbestuur liet, in november 1643, Schoock weten dat hij geen olie op het vuur mocht werpen. Schoock was van plan een pamflet te publiceren waarin hij wilde onthullen verantwoordelijk te zijn geweest voor de *Admiranda methodus*, maar daar kon nu geen sprake van zijn. Descartes kreeg de smaak te pakken en deed nogmaals een succesvol beroep op de Franse ambassadeur. Dit keer werd de senaat van de Groningse universiteit gedwongen zich over de zaak te buigen. Schoock was sinds 1640 hoogleraar logica en metafysica te Groningen en het toeval wilde dat Voetius' oude vijand Maresius daar inmiddels rector was. Op 10 april 1645 gaf Schoock een verklaring uit waarin hij onder andere erkende op aandringen van Voetius de *Admiranda methodus* te hebben geschreven. Bovendien gaf hij toe dat het geen pas gaf Descartes als een atheïst af te schilderen. Gewapend met deze tekst toog Descartes naar de Utrechtse vroedschap om genoegdoening te eisen, maar die liet het bij het uitvaardigen van een nieuw verbod op de verspreiding van geschriften voor of tegen het cartesianisme. Toch kon Descartes tevreden zijn, want hij was er glansrijk in geslaagd zijn twee belangrijkste opponenten tegen elkaar uit spelen. Voetius had Schoock namelijk na zijn Groningse verklaring aangeklaagd wegens meineed. Op zondag 16 augustus 1645 werd de Groningse hoogleraar bij het uitgaan van de kerk inderdaad gearresteerd. Hij zat slechts twee dagen achter slot en grendel, maar de verhouding met zijn oude beschermheer was voorgoed verstoord. Een jarenlange, juridische procedure ging van start en een nieuwe polemiek volgde, ditmaal tussen Maresius en Paul Voet (1619-1667), een zoon van Gisbert, die niets meer met het cartesianisme of de filosofie in het algemeen van doen had.[82]

Maar terwijl Descartes' gereformeerde opponenten elkaar in de haren vlogen, kreeg hij het zelf aan de stok met zijn belangrijkste bondgenoot.[83] Regius en hij bleken het niet eens te kunnen worden over de manier waarop Regius' disputaties uit 1641 in boekvorm moesten worden uitgebracht. In 1645 kreeg Descartes een manuscript onder ogen van Regius' *Fundamenta physices*, en wat hij las beviel hem allerminst. Om te beginnen moest hij tot zijn grote frustratie constateren er niet in te zijn geslaagd zijn vriend van de noodzaak te overtuigen de fysica te funderen op de metafysica. Uit alles bleek dat Regius absoluut niet geïnteresseerd was in metafysica. Op de vraag bijvoorbeeld hoe wij weten dat de wereld om ons heen ook buiten onze voorstellingen bestaat, verwees Regius naar het scheppingsverhaal uit de bijbel. Vooral zijn suggestie dat Descartes' eigen metafysica wellicht niet volledig overeenkwam met wat deze in de *Meditationes* had geschreven, moet Descartes mateloos hebben geërgerd. Alsof hij iets te verbergen had! Verder was Descartes buitengewoon ongelukkig met Regius' geringe belangstelling voor zijn methodologie. Hij was geschokt door het ontbreken van bewijzen voor de stellingen die Regius poneerde. In de derde plaats zag Regius geen enkele reden om het bestaan van aangeboren ideeën te accepteren. Ten slotte kon Descartes zijn ogen haast niet geloven toen hij het twaalfde hoofdstuk van de *Fundamenta* las, *De Homine*, ‘over de mens’. Had Regius eerder nog de volstrekte, substantiële scheiding tussen lichaam en ziel verdedigd, nu bleek hij van oor-

deel dat lichaam en ziel zo nauw verwant waren, dat de ziel niet meer dan een *modus* van het lichaam leek.

Nadat Regius op aandringen van Descartes onder andere het betreffende hoofdstuk had herschreven, publiceerde hij in 1646 zijn *Fundamenta physices*. In het voorwoord prees hij zijn Franse leermeester, maar onderstreepte hij tevens zelf ook veel te hebben bedacht of aan anderen te hebben ontleend. Descartes reageerde prompt door in het voorwoord van de Franse vertaling (1647) van de *Principia* zijn oude vriend van plagiaat te beschuldigen. Regius' eigen bijdrage tot de *Fundamenta physices* had zich in zijn ogen beperkt tot de chaotische presentatie van een en ander. Regius kon dit uiteraard niet over zijn kant laten gaan, herschreef het twaalfde hoofdstuk nog een keer en publiceerde het, samen met een student, Petrus van Wassenaer, onder de titel *Explicatio mentis humanae*, waarop Descartes zijn *Notae in programma quoddam* in het licht gaf, waarin hij woedend de staf brak over zijn vroegere vriend. Onder geen beding wenste hij met dit soort geknoei te worden geassocieerd.[84]

Inmiddels schrijven we 1648. Descartes wendde zich andermaal tot het Utrechtse stadsbestuur, nu met een *Lettre apologétique aux magistrats d'Utrecht*. Hij had alle reden zich zorgen te maken. Zijn eigen volgelingen luisterden niet langer naar zijn wijze raad, ook in Leiden bleek nu grote weerstand te bestaan tegen zijn ideeën en bovendien had Voetius zich weer aan het front gemeld. Vrijwel tegelijk met Regius' *Explicatio* had deze namelijk het eerste deel van zijn *Disputationes selectae theologicae* op de markt gebracht, waarin het uiteraard wemelde van de verwijzingen naar het gevaar dat het cartesianisme inhield voor de gereformeerde geloofsleer. Regius bracht als reactie op de *Notae* vervolgens een *Brevis explicatio* uit, waarin de empiristische tendens van de *Fundamenta* nog eens flink werd aangezet. De vriendschap was nu echt voorbij. Descartes had zijn buik vol van de Republiek, het werd tijd zijn tenten elders op te slaan.

Regenten

Opmerkelijk aan Descartes' optreden in de ‘Querelle d'Utrecht’ is vooral dat hij zich waarschijnlijk geen moment heeft gerealiseerd hoe groot zijn succes in werkelijkheid was. Hij lijkt in elk geval wel erg ongeduldig te zijn geweest en vermoedelijk heeft hij zich blindgestaard op de officiële maatregelen die tegen de verkondiging van zijn denkbeelden werden afgekondigd. Het ontging hem dat dergelijke administratieve maatregelen doorgaans een dode letter bleven. Hoewel Descartes in brieven aan zijn Franse vrienden de Nederlandse verdraagzaamheid prees, lijkt hij niet goed begrepen te hebben hoe die tolerantie in de praktijk werkte.[85] Want inmiddels nam de populariteit van het cartesianisme alleen maar toe. Men heeft in de aanstelling van Paulus Voet in 1641 tot buitengewoon en in 1644 tot gewoon hoogleraar metafysica en diens opvolging in 1652 door zijn broer Daniël (1629-1660) - beiden zonen van Gisbert - wel aanleiding gezien de Utrechtse introductie van het cartesianisme als een mislukking te beschouwen.[86] Ten onrechte, want in 1652 werd de cartesiaan Johannes de Bruyn (1620-1675) eerst buitengewoon hoogleraar fysica en wiskunde, waarna hij vier jaar later, samen met Daniël Voet de leerstoel theoretische filosofie ging bekleden. Bovendien verdween Paul Voet datzelfde jaar naar de juridische faculteit en kwam weer vier jaar later Daniël plotseling te overlijden, waarna Regnerus van Mansvelt (1639-1671), een tamelijk vrijzinnig cartesiaan, hoogleraar logica en metafysica werd. Vader

Gisbert had er dezelfde avond dat zijn zoon was overleden vergeefs bij de rector op aangedrongen dat deze zou worden opgevolgd door een man van de ‘oude’ wijsbegeerte.[87] In 1662 en 1664 zou zelfs de theologische faculteit van Utrecht met Frans Burman (1628-1679) en Louis Wolzogen (1633-1690) twee cartesianen tot hoogleraar benoemen. Bovendien bleef Regius ondanks alles tot aan zijn dood in 1679 aan de Utrechtse universiteit verbonden.

Daarmee is weer niet gezegd dat de Utrechtse universiteit in de jaren zestig definitief om ging. Eerder lijkt hier sprake te zijn geweest van een grotendeels diplomatieke oplossing voor de spanningen tussen de verschillende faculteiten én tussen de oude en nieuwe wijsbegeerte. Die strategie vond ook elders ingang. In Groningen bijvoorbeeld werden in 1667 in de filosofische faculteit zowel de cartesiaan Lammers benoemd als de aristotelicus Bertling.[88] In Franeker doceerde van 1618 tot 1664 (!) de aristotelicus Verhel, aanvankelijk zij aan zij met de ramist Ames, vervolgens naast de cartesiaan Johannes Greidanus (1633-1668).[89] Door binnen de faculteiten leerstoelen te verdelen tussen traditionele en progressieve academici schiepen de curatoria een politiek evenwicht, slaagden zij erin excessen te voorkomen en garandeerden zij de continuïteit van het onderwijs; het bleef aanknopingspunten bieden met de - overwegend aristotelische - academische traditie en het bleef vergelijkbaar met het curriculum van andere Europese universiteiten.

Descartes' verbittering over het uitblijven van academische erkenning is des te opmerkelijker, gelet op het succes van zijn ideeën aan de Leidse universiteit. Met het verschijnen van de *Principia* in 1644 was een tekst voorhanden gekomen die zich goed leende voor het academisch onderwijs - en daarin, als we af mogen gaan op het handvol collegedictaten dat uit deze periode is overgeleverd, ook inderdaad werd gebruikt.[90] Vanaf 1644 begon in Leiden de vooral onder zijn studenten erg populaire hoogleraar logica Adriaan Heereboord (1614-1661) zich in te zetten voor de verspreiding van het cartesianisme. Het verbod dat hier in 1647 werd afgekondigd, had zo mogelijk nog minder om het lijf dan het vijf jaar oudere Utrechtse besluit. De bezwaren die in de belangrijkste universiteit van het land tegen het cartesianisme werden ingebracht kwamen grosso modo overeen met die van Voetius en Schoock. De Schotse aristotelicus Adam Stuart (1591-1654) - in 1645 benoemd tot hoogleraar fysica en metafysica - en de rechtzinnige theologen Jacob Revius (1586-1658) en Jacob Trigland (1583-1654) hesen onmiddellijk de stormbal toen de eerste cartesiaanse geluiden doordrongen tot het Leidse academiegebouw.[91] Vooral Descartes' methodische twijfel zaaide grote onrust in orthodoxe kring. Het was uiteindelijk Revius, die in een reeks disputaties in februari en maart 1647 de aanval opende. Maar Descartes bleek ook hier een beroep te kunnen doen op invloedrijke vrienden. Al in de jaren dertig onderhield hij uitstekende contacten met Leidse geleerden, zoals de hoogleraar oosterse talen en wiskunde Jacob Golius en de vermaarde predikant Abraham Heidanus (1597-1678), die van 1648 tot 1676 hoogleraar godgeleerdheid zou zijn.[92] Wat Heidanus een bijzonder geschikte bondgenoot maakte, was zijn onverdachte theologische signatuur; in de loop van de jaren veertig had hij zich namelijk ontpopt tot de belangrijkste criticus van de remonstranten.

Origineel was Revius' kritiek nauwelijks. Hij onderstreepte nog eens het gevaar van de cartesiaanse twijfel en de risico's die waren verbonden aan Descartes' curieuze godsbewijzen. Meer in het bijzonder stond hij uitgebreid stil bij Descartes'

tweede godsbewijs, uit het idee dat wij hebben van God als een volmaakt en oneindig wezen. Descartes had destijds

toegegeven dat God als oorzaak van het idee dat wij van Hem hebben inderdaad ook Zijn eigen oorzaak moest zijn en als *Ens a se* dus *causa sui* was, dat wil zeggen: als een wezen dat door zichzelf bestaat zijn eigen oorzaak was.[93] Revius zag het probleem: want zoals Thomas van Aquino ruim vier eeuwen eerder al had opgemerkt, leidde de voorstelling van God als Zijn eigen oorzaak vanzelf tot de conclusie dat God tevens Zijn eigen effect zou moeten zijn, waarmee God onderdeel zou worden van de geschapen wereld.[94] Vanuit gereformeerd perspectief, zo liet Revius weten, gaf het geen pas te speculeren over Zijn oorzaken, behoorde het begrip causaliteit uitsluitend tot de orde van de eindige, geschapen wereld, en lag de enig mogelijke betekenis van het begrip van een wezen dat door zichzelf bestaat in de erkenning van Gods volstrekte onafhankelijkheid.

Descartes werd door Heidanus op de hoogte gesteld van Revius' disputaties en schreef vervolgens op 4 mei 1647 een zeer gedetailleerde brief aan de curatoren van de Leidse universiteit: wisten zij wel dat Revius en Trigland zijn naam te grabbel gooiden? En zou het niet beter zijn voor de universiteit een schandaal te vermijden door deze beide theologen nu tot de orde te roepen?[95] Op 20 mei kwamen de curatoren bij elkaar om de kwestie te bespreken. Revius en ook Heereboord werden op het matje geroepen en kregen te verstaan dat zij zich, net als alle andere hoogleraren van de theologische en de filosofische faculteiten, in het vervolg van verder commentaar op de filosofie van Descartes dienden te onthouden.[96] Nadat Descartes een afschrift van dit besluit had toegezonden gekregen, verzocht hij het college nogmaals Revius en Trigland hun verontschuldigingen aan te laten bieden. Andermaal wendde hij zich tot de - nieuwe - Franse ambassadeur in Nederland, Servien.[97] En weer werd de stadhouder benaderd, maar voorlopig bleven maatregelen uit.

Niet dat het nu verder rustig bleef in Leiden. Eerder was er sprake van een adempauze. Beide partijen bereidden zich voor op de volgende ronde. Revius deelde de eerste klap uit: begin december kwam hij met een uitgebreide aanval op de methode en de metafysica van Descartes voor de dag.[98] Op 23 december hield Stuart een disputatie, waarnaar reikhalzend werd uitgekeken door heel de universitaire gemeenschap. Stuart had namelijk aangekondigd cartesiaanse stellingen te zullen bespreken en het academiegebouw was die dag tot de nok toe gevuld. De tekst van de disputatie is verloren gegaan, maar uit het verslag dat Heereboord heeft gemaakt, blijkt dat het dispuut inderdaad volledig uit de hand liep. Een van de respondenten van Stuart was Johannes de Raey (1622-1702), een leerling van Heereboord en een oudstudent van Regius in Utrecht. Als *magister artium* en doctor in de medicijnen gaf hij privé-colleges in Leiden over natuurfilosofie. Hij ging een lange academische carrière tegemoet en toonde zich hier een bijzonder uitgekookte disputant. Een van Stuarts stellingen luidde als volgt:

> Er zijn zekere nieuwerwetse filosofen die ontkennen dat wij de zintuigen kunnen vertrouwen. Verder beweren zij dat filosofen kunnen ontkennen dat God bestaat of dat men Zijn bestaan in twijfel kan trekken, terwijl zij tevens van oordeel zijn dat er in de menselijke geest aangeboren begrippen, beelden of ideeën bestaan.[99]

Van tweeën één, zo betoogde De Raey: óf dit soort ‘nieuwlichters’ bestaat helemaal niet, en dan is het onzinnig ‘hun’ opvattingen ter discussie te stellen, óf ze komen wel voor, maar dan moeten we weten over wie we het hebben. Stuart antwoordde dat het hem niet om per-

sonen ging maar om ideeën en dat de curatoren hem verboden hadden de filosofen in kwestie te noemen. Daarop stelde De Raey vast dat het college ook het bespreken van de denkbeelden van deze filosofen had verboden en dat Stuart feitelijk dus al in overtreding was. Stuart realiseerde zich dat hij in zijn eigen val was getrapt en riep uit dat De Raey niet wist waar hij het over had, want dat hij er niet bij was geweest toen het college dit besluit genomen had. Hij moest maar eens met Revius gaan praten, die wist er alles van. De Raey wees toen op zijn buurman, professor Heereboord, die er óók bij was geweest en vroeg hem of het curatorium inderdaad Descartes op het oog had gehad. Als we Heereboord mogen geloven, raakte Stuart toen volledig buiten zinnen. Brullend beval hij De Raey zijn mond te houden, waarop groot tumult uitbrak en van verder disputeren geen sprake kon zijn.

De situatie dreigde nu onhoudbaar te worden. De jonge stadhouder Willem II liet weten dat er een einde aan de ongeregeldheden moest komen, maar het college volhardde in zijn politiek van non-interventie. Aangezien het voorwoord van Descartes' *Notae* - dat vermoedelijk geschreven was door Heereboord[100] - ook een felle aanklacht jegens Stuart en Revius bevatte, volgde begin 1648 nog een aantal pamfletten, maar interessanter was inmiddels het initiatief van Heereboord om zijn populariteit onder de studenten uit te buiten. Op 13 januari 1648 hield hij een openbare rede *De recte philosophice disputandi ratione* (Over de juiste wijze filosofisch te disputeren). Aan de gepubliceerde tekst van deze rede voegde hij een open brief toe aan het college van curatoren, waarin nog eens de lof van Descartes werd gezongen en op 8 februari werd Heereboord samen met Stuart bij het college geroepen. Ook De Raey werd ontboden, samen met een aantal studenten, onder wie Pieter de la Court (1618-1685), een zwager van Heereboord, die tijdens een disputatie bij een vechtpartij betrokken was geraakt. Eens te meer werden alle partijen tot kalmte gemaand. Het besluit van 20 mei 1647 om het in het onderwijs bij Aristoteles te houden werd nog eens herhaald, en dat was dat.[101]

Op het eerste gezicht had het er alle schijn van dat de cartesianen in het stof hadden gebeten. In werkelijkheid konden zij blijven rekenen op de protectie van het universiteitsbestuur, zolang zij zich niet bemoeiden met de theologie. Toen uitgerekend Abraham Heidanus nog in 1648 benoemd werd in de faculteit der godgeleerdheid en twee jaar later - op aandringen van Heidanus - de Duitse theoloog Johannes Coccejus (1603-1669) aan de faculteit werd verbonden, ontwikkelde zich een zeer invloedrijke cartesiaans-coccejaanse alliantie die tot in de achttiende eeuw stand zou houden.[102] Op geen Nederlandse universiteit zou het cartesianisme in de tweede helft van de zeventiende eeuw zo domineren als in Leiden. Na Heidanus werd nog een hele school van cartesianen benoemd: in 1653 ging Stuarts leerstoel in de fysica naar Johannes de Raey en in 1658 werd de cartesiaan François de le Boë Sylvius (1614-1672) tot hoogleraar in de faculteit der medicijnen benoemd. In datzelfde jaar vertrok de Leuvense cartesiaan Arnout Geulincx (1625-1669) naar Leiden, waar hij aanvankelijk privé-colleges gaf om in 1665 tot buitengewoon hoogleraar te worden geïnstalleerd in de filosofische faculteit.[103] In 1664 kreeg De le Boë Sylvius in de medische faculteit gezelschap van zijn oudleerling Florentius Schuyl, die na zijn ongelukkige ervaring met Regius tijdens zijn Utrechtse promotie alsnog voor de nieuwe filosofie was gewonnen. Twee jaar later zou Schuyl de eerste uitgave van Descartes' *De Homine* verzorgen. Zes jaar later werd hij opgevolgd door de cartesiaanse filosoof en medicus Theodorus Craanen (1620-

1690). De fysicus en wiskundige Burchard de Volder (1643-1709) werd eveneens in 1670 benoemd en in 1671 volgde nog eens de aanstelling van de theoloog Christopher Wittichius, naar aanleiding van wiens benoeming in Herborn de graaf van Hessen in 1651 zijn onderzoek had ingesteld naar de toelaatbaarheid van het cartesianisme. De briljante aristotelicus Gerard de Vries (1648-1705) wees in 1674 een uiterst genereus aanbod van de Leidse filosofische faculteit van de hand, omdat hij de stemming in Leiden te vijandig vond. Liever doceerde hij in Utrecht, waar niet iederéén de draak stak met Aristoteles en waar hij in Johannes Luits (1655-1721) een collega vond die nog tot in de achttiende eeuw het aristotelisme bleef verdedigen.[104]

Zelfs in Groningen, de stad van Schoock, vond het cartesianisme een pleitbezorger in Tobias Andreae, hoogleraar Grieks en geschiedenis sinds 1635 en een vriend van Descartes. Over zijn denkbeelden gaf Andreae privaatcolleges, uiteraard tot woede van Schoock. Diens invloed nam echter in de loop van de jaren vijftig aanzienlijk af door zijn eigenzinnig optreden en financiële losbandigheid.[105] Wel duurde het tot de benoeming in 1667 van Gerhard Lammers (1641-1719) dat het cartesianisme daadwerkelijk de collegezaal bereikte.[106] In Franeker, waar van 1618 tot 1664 de orthodoxe aristotelicus Arnold Verhel hoogleraar fysica en ethica was, vond de nieuwe filosofie ingang dankzij Johannes Greidanus die van 1653 tot 1663 fysica, logica en metafysica doceerde. Zijn opvolgers Johannes Wubbena (?-1681) en Abraham de Grau (1632-1683), die respectievelijk van 1664 tot 1678 en van 1673 tot 1683 de colleges in de filosofie verzorgden, zijn eveneens als cartesianen de geschiedenis ingegaan.[107] In Harderwijk werd de aristotelicus Gisbert van Isendoorn in 1658 kennelijk probleemloos opgevolgd door de cartesiaan Cornelius van Thiel (1625/26-1688), een oud-student van Heereboord.[108]

De illustre scholen in de Republiek zouden in de tweede helft van de zeventiende eeuw eveneens een groot aantal sympathisanten van Descartes huisvesten. Amsterdam slaagde er in 1669 in de inmiddels beroemde Johannes de Raey uit Leiden weg te kopen, wat veel zegt over de status van het Amsterdamse athenaeum. Leiden was blijkbaar zelfs in de zeventiende eeuw niet voor iedereen het eldorado van de academische wereld. Maar ook in de kwartierlijke hogeschool van Nijmegen en de illustre scholen van Breda en Den Bosch hebben cartesianen de dienst uitgemaakt: in Nijmegen werd van 1655 tot 1671 theologie gedoceerd door Wittichius, en van 1661 tot 1670 filosofie, wiskunde en geneeskunde door Theodorus Craanen.[109] Beiden zouden in het begin van de jaren zeventig van de zeventiende eeuw een leerstoel aanvaarden in Leiden, zoals de medicus Florentius Schuyl dat in 1664 deed, na jarenlang in Den Bosch te hebben lesgegeven. In Breda was het Johannes Schulerus (ca. 1620-1674) die vanaf 1662 cartesiaanse filosofie doceerde. Zelfs Deventer ging om, zij het erg laat. Elias van Steenbergh (1655-1710), oud-student van de Utrechtse aristotelicus Gerard de Vries, bleek daar vanaf 1697 (!) plots óók ‘een soort cartesiaanse scholastiek’ uit te dragen.[110]

De doorbraak van het cartesianisme

Het compromis met de theologie

Van bijzondere betekenis voor de academische doorbraak van het cartesianisme in de Republiek was de grote concentratie van cartesianen in Leiden, verreweg de grootste en meest invloedrijke universiteit van het land. Wat de receptie van het cartesianisme in Leiden een geheel eigen karakter verleende, was vooral de persoon van Adriaan Heereboord, die reeds spoedig te boek stond als de eerste Leidse cartesiaan, ofschoon zijn opvattingen daar nauwelijks aanleiding toe gaven. In de eerste plaats bleef Heereboord namelijk een leerling van Burgersdijk. Hij bezorgde de ene editie van diens geschriften na de andere. Verder prees hij zowel Bacon als Comenius. En toch werd Heereboord een sleutelfiguur in de receptie van het cartesianisme. Het is dus niet verwonderlijk dat zijn optreden verwarring veroorzaakte. Om het eclectisch karakter van zijn ideeënwereld te typeren, wordt wel een beroep gedaan op het begrip *philosophia novantiqua*. Daarmee wordt dan op een combinatie gedoeld van nieuwe en oude voorstellingen, die rond 1650 gangbaar zou zijn geworden onder vroege, Nederlandse cartesianen. Gewezen wordt op titels als de *Philosophia naturalis seu physica vetus-nova* (1651) van Holwarda, op Claubergs *Logica vetus et nova* uit 1654 en De Raey's *Clavis philosophiae naturalis Aristotelico-Cartesianae* uit datzelfde jaar. Ook Heereboord zou tot deze traditie moeten worden gerekend, die al zou zijn ontstaan in het ‘open’ aristotelisme van Burgersdijk.[111] Meer in het algemeen is de principieel eclectische attitude van filosofen uit deze periode ongetwijfeld medeverantwoordelijk geweest voor de relatief eenvoudige receptie van het cartesianisme in de Republiek. Een filosofische cultuur die op zichzelf al een stapelmarkt van wijsgerige stromingen is, wordt nu eenmaal minder opgeschrikt door nog een nieuwe stroming, dan een cultuur die géén ruimte biedt aan intellectuele diversiteit.

Toch is de rol die deze *philosophia novantiqua* zou hebben gespeeld niet zo duidelijk. Om te beginnen waren Clauberg en De Raey veel principiëler cartesianen dan Heereboord en bijvoorbeeld Regius. Clauberg en De Raey vertegenwoordigden de eerste generatie filosofen die al tijdens hun studie met het cartesianisme in aanraking kwamen. Heereboord en Regius waren op dat moment docenten, die meer in het algemeen belangstelling toonden voor ‘nieuwe’ wijsbegeerte. Bovendien dient zich de vraag aan of een filosoof als Heereboord dan blind was voor de implicaties van zijn eigen eclecticisme.[112] Gelet op de reële verschillen tussen het aristotelisme en het cartesianisme, lijkt er per slot weinig reden om de *philosophia novantiqua* filosofisch serieus te nemen. In het geval van Heereboord bieden zijn ideeën over de geschiedenis van de filosofie vermoedelijk de beste ingang tot zijn bedoelingen.[113] Hij bracht die voor het eerst onder woorden in 1641, toen hij in Leiden een openbare rede uitsprak bij de aanvaarding van een bijzondere leerstoel in de logica. De volledige tekst van die rede is verloren gegaan, maar een deel citeert hij zelf in zijn uit 1648 stammende *Epistola ad curatores*, die vervolgens werd opgenomen in zijn hoofdwerk, de *Meletemata* (1654). Aangezien Heereboord in dit laatste werk een extra disputatie opnam over de geschiedenis van de filosofie, zijn we goed ingelicht over zijn visie op die geschiedenis.

Heereboord blijkt Aristoteles op te vatten als de natuurfilosoof bij uitstek. En de wezenlijke overeenkomst tussen de ‘oude’ filosofie van Aristoteles en de ‘nieuwe’ van Dante, Petrarca, Agricola, Erasmus, Luther, Melanchton, Gorlaeus, Patrizzi, Basso, Bacon, Comenius

én Descartes zou hierin schuilen dat in beide de natuur als het eigenlijke object van de filosofie wordt beschouwd. ‘Nieuw’ wil in dit verband voor Heereboord zeggen ‘hervormd’, in die zin dat de wijsbegeerte nu door toedoen van onder anderen Descartes weer tot haar - aristotelische - oorsprong zou zijn teruggekeerd. Descartes is, met andere woorden, ‘aristotelischer’ dan menig aristotelicus die niet langer de natuur bestudeerde, maar nog slechts de teksten van Aristoteles: ‘Laten wij het stof uit onze ogen wissen’, zo besloot Heereboord zijn oratie:

> en niet één (man), Aristoteles, volgen, niet slechts de school van Aristoteles, maar die van de natuur binnen gaan, niet slechts het boek van Aristoteles, maar dat van de natuur openen, niet slechts de bladzijden van de eerste, maar vooral die van de laatste omslaan. Om U in één woord de aard van de ware wijsbegeerte voor ogen te stellen: laten wij de natuur der dingen vereren, daar de oorzaken zoeken, de gevonden oorzaken waarnemen, de waargenomen oorzaken met andere proefnemingen bewijzen, de (aldus) bewezen oorzaken voor het menselijk leven nuttig maken en zo in de natuur de almachtige, wijze en goede maker van de natuur bewonderen, kennen en vereren.[114]

Deze visie op de geschiedenis van de filosofie leidde bij Heereboord niet tot een fysica die we ook maar enigszins cartesiaans zouden kunnen noemen, maar is vooral van belang omdat ze de grondslag vormde voor zijn pleidooi voor de vrijheid van de filosofie.[115] Die vrijheid vond haar rechtvaardiging in de noodzaak de filosofie uitsluitend te onderwerpen aan het gezag van de rede. Daarbij leverde hij een ongewoon felle verdediging van de vrijheid om binnen de academische praktijk naar eigen inzicht disputaties te kunnen houden.[116] Vermoedelijk beschouwde hij het disputeren namelijk als de specifieke vorm die het cartesiaanse onderzoeksprogram zou moeten krijgen binnen de universiteiten. In die zin zou je hem inderdaad een principieel eclecticus kunnen noemen, die er geen been in zag het beste van de aristotelische traditie, het baconiaanse empirisme, en Descartes' rationalisme te combineren. Universiteiten waren nu eenmaal niet of nauwelijks toegerust voor het verrichten van wetenschappelijk onderzoek. De door Heereboord zo gekoesterde filosofische faculteiten der vrije kunsten ontbrak het ten enenmale aan expertise én apparatuur. Dat hij het onderzoek van de natuur als de oorspronkelijke opdracht van de filosofie beschouwde, impliceerde allerminst dat hij zelf aan dat onderzoek deelnam. Hij bleef filosofiedocent en geheel in overeenstemming met zijn eclecticisme doceerde hij geen bijzonder filosofisch systeem maar behandelde hij - op systematische wijze - stellingen uit de hele filosofische geschiedenis.[117]

.....

Een Leidse rel

Eind 1648 verscheen in Den Haag een opzienbarend pamflet: *Factum ofte Gherechtichheyt Van de huysvrouwe van Adriaen Heereboord*. Die ‘huisvrouw’ heette Johanna de la Court en was een jongere zus van Pieter de la Court, een van Heereboords studenten die met hem in de bres waren gesprongen voor de nieuwe filosofie. Inmiddels stond Pieter op voet van oorlog met zijn zwager. Wat was er misgegaan? Heereboord was sinds 1642 niet alleen hoogleraar, maar ook subregent van het Statencollege. Hoewel hij daar gratis onder-

dak genoot en bovendien aardig bijverdiende met de vele disputaties die onder zijn voorzitterschap werden gehouden, verkeerde hij voortdurend in geldnood. Op zoek naar een rijke bruid kreeg hij kennis aan Johanna de la Court, dochter van Pieter senior, een aanzienlijke Leidse lakenfabrikant. Eind 1646 werd het huwelijk voltrokken. Maar de professor bleek minder solvabel dan hij zich had voorgedaan en een dronkaard bovendien. Nadat de De la Courts zich eerst over de schulden van Heereboord hadden ontfermd - 8000 gulden in totaal -, kwam Johanna tot de ontdekking dat haar echtgenoot aan de drank was,

drinkende dikwijls vijf of zes dagen, ja nachten aaneen, zelfs in zijn hemd opstaande om stilletjes te gaan tappen en de zoete wijn voor 't vat in 't lijf te slorpen, opdat het zijn vrouw niet gewaar werd.[118]

Maar Johanna was niet op haar achterhoofd gevallen. Geregeld trof zij haar man aan,

menende dat hij in zijn boeken bezig was, bij zijn boek-kamer dronken gekleed te bedde liggen, als hij zich met wijn, die bij zijn boeken in flessen verborgen was, opgevuld had.

En Heereboord had een kwade dronk. Zelfs toen zijn vrouw in verwachting raakte, hield hij niet op haar te mishandelen en op 19 april 1648 smeet hij haar letterlijk het huis uit. Volgens de De la Courts wierp hij

haar die zeer bevrucht was, van boven neder de trappen het huis uit, zodat zij met de zijde op 't hekje viel, kneuzende een van haar ribben, die drie maanden daarna nog niet genezen was.

Op 10 juli van dat jaar beviel zij van een zoontje, Isaak, die dezelfde dag nog overleed. Vrienden van Heereboord namen het de De la Courts vooral kwalijk dat het de vader, voordat het kistje gesloten werd niet vergund was geweest zelfs maar een blik te werpen op zijn zoon,

> Wiens vader was zeer diep geleerd,
> Van iedereen ook hoog geëerd
> Wiens moeder, een rotzakkin
> Of, kortgenaamd, een pronkzottin
> Mij rukte uit mijn vaders oog.[119]

Heereboord vroeg vergiffenis in een open brief aan Johanna en schreef een *Naackte ende Nodige Verantwoordingh, Vande Eer ende het Leven van Adriaen Heereboord*. Hij gaf toe een goed glas wijn niet uit de weg te gaan en inderdaad, hij had schulden gemaakt, maar een spilzieke dronkaard was hij niet. Johanna voelde niets voor een verzoening en gelijk had ze. Twee jaar voor zijn dood, in 1661, noteerde de Leidse kerkenraad:

De 2de Sept. 1659. - Overmits Prof. Heereboord zich dagelijks in merkelijke dronkenschap verloopt, en vol en dronken langs de straten loopt, tot grote ergernis van anderen, zal door de pred[ikan]t en ouderlingen van dat kwartier over deze zijne dronkenschap uit naam van deze vergadering bestraft, en hem het gebruik des Avondmaals ontzegd worden, tot nader order van deze vergadering.[120]

.....

Niet alleen relativeerde Heereboord het revolutionaire karakter van Descartes' filosofie, bovendien vermeed hij het zich uit te laten over de consequenties van het cartesiaanse wereldbeeld voor de uitleg van de bijbel. Toch was dat de vraag waarop Nederlandse cartesianen nu een antwoord moesten geven. Binnen de muren van de universiteiten diende het antwoord op die vraag de verhouding te bepalen tussen de artesfaculteit en de hogere faculteit der godgeleerdheid. Die vraag was zo oud als het Christendom zelf. Door de eeuwen heen hadden zowel platoons als aristotelisch georiënteerde filosofen voor de opdracht gestaan hun van oorsprong heidense traditie te rechtvaardigen ten opzichte van het kerkelijk leergezag. De zelfverzekerdheid waarmee Voetius, Schoock en Revius zich op Aristoteles beriepen toen de nieuwe filosofie een woordvoerder had gevonden die het hart van de gereformeerde orthodoxie leek te bedreigen, was niet zo vanzelfsprekend. De acceptatie van het aristotelisme als 'dienstmaagd' van de godgeleerdheid was bepaald niet zonder slag of stoot verlopen. En Italiaanse aristotelici als Pomponazzi (1462-1525) waren nog in de zestiende eeuw getroffen door kerkelijke verboden.

Desondanks bevonden de cartesianen zich, historisch beschouwd, in een nog veel lastiger parket. Zouden zij nu binnen een paar jaar tijd kunnen volbrengen waar aristotelici eeuwen over hadden gedaan? En dat binnen een cultuur die zich op zoveel terreinen zo wezenlijk verbonden wist met het klassieke erfgoed? En sinds wanneer behoorde het tot de taak van de universiteit de Waarheid omtrent het Universum te ontdekken? Universiteiten als die van Padua, waar zoiets als een onderzoekstraditie was ontstaan, waren uitzonderingen op de regel. Vroegmoderne universiteiten waren instellingen van hoger onderwijs waar artsen, juristen en godgeleerden werden opgeleid. Tot vervelens toe is gewezen op het fenomeen dat de zogenaamde Wetenschappelijke Revolutie van de zeventiende eeuw grotendeels buiten de universiteiten om vorm kreeg in zulke aparte onderzoeksinstituten als de Royal Society en de Académie Royale des Sciences. Lang golden prestigieuze universiteiten als die van Parijs, Oxford en Cambridge als bolwerken van conservatisme. Hoewel de rol van de universiteiten in het ontstaan van de moderne wetenschap de laatste jaren aanzienlijk is opgewaardeerd, blijft de vroege receptie van het cartesiaanse mechanicisme aan de Nederlandse universiteiten een uniek verschijnsel.[121] Dat Heereboord er de voorkeur aan gaf vooral de continuïteit te benadrukken tussen de oude en de nieuwe wijsbegeerte was dus maar al te begrijpelijk. Ook Descartes zelf relativeerde, in weerwil van het revolutionaire pathos dat het *Discours* nog had gekenmerkt, bij gelegenheid de noviteit van zijn denkbeelden. In de beroemde *Brief aan Dinet* uit 1642 formuleerde hij de paradox dat de aristotelische filosofie even nieuw was als de zijne oud.[122]

Heereboord mag zich dan op de vlakte hebben gehouden, met name de Sileziër Christopher Wittichius zou vanaf het midden van de eeuw in een reeks van veelgeciteerde publicaties de precieze verhouding tussen filosofie en theologie aan de orde blijven stellen.[123] In 1653 - Wittich was toen al verhuisd van Herborn naar Duisburg - verschenen in Amsterdam zijn *Dissertationes duae*, over 'het gebruik en het misbruik van de bijbel in de natuurfilosofie' en over 'de beweging van de aarde'. Nadat verschillende voetianen dit werk hadden aangevallen,[124] kwam in 1656 een vervolg uit, *De stylo Scripturae*, dat opnieuw zwaar onder vuur kwam te liggen.[125] Drie jaar later verscheen in Nijmegen zijn *Consensus veritatis in Scriptura divina et infallibili revelatae cum veritate philosophica a Renato detecta*, waarna hij in 1671 in Leiden nog de

Theologia pacifica publiceerde. Wittichius vertolkte naar alle waarschijnlijkheid het standpunt van de meerderheid der Nederlandse cartesianen. Zowel in Nijmegen, waar hij hoogleraar was van 1655 tot 1671, als in Leiden, waar hij vervolgens tot 1687 een leerstoel bekleedde, moet hij groot gezag hebben genoten. Bovendien was hij in Nederland werkzaam als theoloog. Hier was dus niet een filosoof of natuurwetenschapper aan het woord die bij voorbaat geïnteresseerd was in de relativering van het theologisch gezag binnen de universiteit.

In het voorwoord van de *Dissertationes duae* schetste hij de aanleiding tot zijn interventie. Andreae en Clauberg waren in Groningen en Herborn gewoon de zogenaamde 'mozaïsche fysica' te relativeren door op te merken dat in de bijbel dikwijls gesproken wordt 'naar de mening van het volk'. Daarop was kritiek gekomen van Nederlandse bewonderaars van Danaeus. Schoock had zijn *De scepticismo* (1652) in het licht gegeven, de Leidse predikant Jacobus du Bois (?-1661) zijn *Dialogus theologico-astronomicus* (1653).[126] Volgens Schoock was de cartesiaanse accommodatie-hypothese absurd, aangezien zij veronderstelde dat de Heilige Geest hetzij niet bereid was de waarheid te spreken, hetzij daartoe niet bij machte.[127] Hoewel Schoock toegaf dat de Heilige Geest zich bij gelegenheid inderdaad aan 'het volk' had aangepast, achte hij beide veronderstellingen wezenlijk godslasterlijk.

Wittichius achtte nu de tijd rijp voor de principiële verdediging van een niet-letterlijke uitleg van al die bijbelteksten die door voetianen werden aangehaald om het onschriftuurlijk karakter van Descartes' copernicanisme te bewijzen. Tegelijkertijd formuleerde hij een buitengewoon invloedrijke visie op de verhouding tussen theologie en filosofie. In feite kunnen Wittichius' geschriften over die verhouding worden gelezen als een repliek op de bezwaren die Voetius in de jaren veertig had geformuleerd tegen het idee van schriftuurlijke accommodatie. In de *Dissertationes* betoogde hij onder herhaalde verwijzing naar Calvijns eigen gebruik van het accommodatiebeginsel dat God in de Schrift dikwijls afdaalt 'naar het bevattingsvermogen van het volk'. God spreekt in de bijbel tot de mens 'op de manier waarop een vader met zijn kinderen spreekt.'[128] Daardoor moeten we met name bijbelteksten die lijken te handelen over de inrichting van de fysieke wereld uiterst behoedzaam lezen, want juist in die passages heeft God zich aangepast aan de gebrekkige voorstellingen zoals die leefden onder Zijn volk. Voetius was bang dat deze opvattingen zouden leiden tot de ontmanteling van de unieke autoriteit van Gods Woord. Wittichius draaide het argument om. Juist wie er niet langer vanuit gaat dat de bijbel natuurfilosofische waarheden bedoelt uit te dragen, krijgt volgens Wittichius eerst werkelijk zicht op de oorspronkelijke intentie van de Schrift. De bijbel bevat een bovennatuurlijke Openbaring niet over de inrichting van de wereld, maar over het heil van de mens. De kans op een conflict tussen natuurwetenschappelijke en theologische bevindingen is dus bij voorbaat uiterst gering. Het merendeel van de bijbelplaatsen die de indruk wekken in strijd te zijn met de wetenschap kan zo worden verklaard dat slechts sprake is van een schijnbare tegenstelling. Want God heeft Zich geopenbaard op een manier die verstaanbaar was voor Zijn 'publiek', de profeten, en daarbij kwam taalgebruik van pas dat letterlijk genomen inderdaad aanleiding zou kunnen geven tot misverstanden. Alleen waar zich een werkelijk conflict voordoet tussen onze redelijke voorstelling van de wereld en de bijbel, dienen de natuurlijke vermogens van de mens uiteraard alsnog pas op de plaats te maken.

Wittichius' 'separatisme' kwam in grote lijnen overeen met Descartes' eigen benadering van de theologie. Hoewel Descartes zelf, bijvoorbeeld in de aanbiedingsbrief bij de

Meditationes, het apologetisch karakter van zijn metafysica onderstreepte, hield hij in de *Principia* filosofie en theologie strikt gescheiden. Waar Gods Openbaring ons verstand te boven gaat, moeten wij Hem eenvoudigweg geloven.[129] In 1642 liet hij aan Dinet weten zich onder geen beding in theologische controverses te willen begeven.[130] Aan Mersenne had hij al in 1630 precies hetzelfde geschreven.[131] En in de tweede *Responsiones* bij de *Meditationes* bleek hij eveneens het hermeneutisch beginsel van de accommodatie te onderschrijven.[132] Daarmee schaarde hij zich in een eerbiedwaardige, natuurwetenschappelijke traditie. Copernicus' enige directe leerling, G.J. Rheticus (1514-1574), had al rond 1540 een verhandeling geschreven over de verhouding tussen het heliocentrisme van zijn leraar en bijbelteksten als Jozua 10, waarin hij had gewezen op de gewoonte van God zich aan te passen aan Zijn gehoor.[133] Opmerkelijk genoeg verscheen dit traktaat pas in 1651, in Utrecht. Wie precies verantwoordelijk was voor deze publicatie is onduidelijk. Ongetwijfeld ging het om een cartesiaan. Toch lijkt het nauwelijks de aandacht te hebben getrokken; nadat onder anderen Kepler en Galilei zich eveneens reeds achter het beginsel van accommodatie hadden geschaard, was het daarvoor waarschijnlijk niet langer bijzonder genoeg.[134] Wittichius verkeerde inmiddels wel in goed gezelschap. Bovendien was wat Wittichius over de goddelijke accommodatie in de bijbel had geschreven goed calvinistisch. In het spoor van Valla (1407-1447) en Erasmus (1466/69-1536) had Calvijn (1509-1564) dit uit de klassieke retorica stammende beginsel zelf veelvuldig toegepast en het zelfs een authentiek theologische wending gegeven door de Incarnatie te presenteren als het ultieme moment van Gods accommodatie aan de feilbare mens.[135] Nederlandse, dat wil zeggen gereformeerde, cartesiaanse filosofen hadden dus alle reden ingenomen te zijn met Wittichius' zorgvuldige boedelscheiding tussen theologie en filosofie. Maar Wittichius' separatisme bood ook theologen grote voordelen.[136] Nogmaals, Wittichius was zelf meer dan dertig jaar hoogleraar theologie in de Republiek.

Abraham Heidanus, eveneens theoloog, zou op zijn beurt de zuiverheid van het cartesiaanse separatisme benadrukken door de vermenging van theologie en filosofie te presenteren als een bij uitstek rooms-katholieke aberratie. Zijn Leidse collega Revius had nog in 1643 een boek getiteld *Suarez repurgatus* in het licht gegeven. Maar ook van een ‘gezuiverde’ Suarez viel volgens Heidanus niets te verwachten. Hij achtte het

> zeer zorgelijk voor de theologie, de filosofie als dienstmaagd in haar dienst te nemen en te huren: alzo deze dienstmaagd niet altijd steunende op rechte gronden en de waarheid der zaken conform, menigmaal ontrouwe diensten aan haar vrouw doet, ja ook wel het meesterschap aanneemt. Gelijk in 't Pausdom is gebleken, alwaar de *Peripatetische filosofie* zich zulk een meesterschap over de *theologie* heeft aangenomen, dat zij die door haar roffianen, 't eenmaal heeft vermand en met een bastaardzaad bezwangerd, zodat zij de naam meer van een *theologia scholastica*, als *scriptuaria* of *christiana* dragen kan.[137]

Waarschijnlijk moet hier ook de verklaring worden gezocht voor het opmerkelijke succes van de cartesio-coccejaanse alliantie. Pierre Bayle (1647-1706) zou al schrijven dat deze twee scholen in werkelijkheid niets met elkaar gemeen hadden, behalve dat ze beide ‘nieuw’ waren.[138] Niets in de verbondstheologie van Coccejus rust op, of verwijst zelfs maar naar de cartesiaanse filosofie.[139] Vermoedelijk ligt hier precies het antwoord op de vraag naar de

aard van de alliantie, aangezien het coccejanisme een bewuste poging was een strikt bijbelse theologie te ontwikkelen die zo min mogelijk belast werd door filosofische overwegingen. Het zwaard van Wittichus' separatisme sneed aan twee kanten: het maakte zowel een einde aan Danaeus' en Voetius' ambitie zoiets als een bijbelse fysica te reconstrueren, als aan de neiging van ‘socinianen’ het bijbels gezag te onderwerpen aan het natuurlijk licht van de rede.

Een goed voorbeeld van dit cartesio-coccejaanse verzet tegen al te letterlijke bijbeluitleg vinden we in de zogenaamde ‘Sabbatsstrijd’.[140] Dat de zondag geheiligd moest worden, daar was men het in de Republiek wel over eens. Maar waarom precies en hoe ver ging de verplichte rust? Mocht men op zondag een brand blussen? Een luis vangen? Op jacht gaan naar een vlo? Eens te meer vlogen voetianen en coccejanen elkaar in de haren. Terwijl de eersten zich op het standpunt stelden dat de Dag des Heren geheiligd moest worden vanwege de onverkorte geldigheid van Mozes' vierde gebod, verkozen coccejanen de joodse sabbat nog slechts ‘typologische’ waarde toe te kennen. Daarmee bedoelden zij dat de diepere zin van dit oudtestamentisch gebod moest worden begrepen vanuit het inzicht dat met de komst van Christus de geschiedenis van Gods verbond met de mens een zodanig nieuwe wending had genomen, dat de joodse wetten nog uitsluitend als ‘type’, als ‘voorbeeld’ konden worden opgevat. Als een vooraankondiging van de geboden van Christus. Heidanus verzette zich - in 1658, in een academische disputatie - tegen de voetiaanse campagne voor volstrekte verzaking van alle geneugten op de zondag omdat ‘deze leer was geboren om in de gemoederen der mensen onuitroeibare twijfels en knopen van geschillen te verwekken’.[141] Daarmee was, aldus deze cartesio-coccejaan, de christelijke vroomheid niet gediend.

Van natuurfilosofie naar natuurwetenschap

Gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw werd het cartesianisme tot op grote hoogte dé moderne filosofie die in de filosofische faculteiten van de Republiek werd onderwezen. Wittichius, Heidanus en Coccejus lieten zien dat dit geen bedreiging inhield voor de autonomie van de theologie. Het was nu aan de filosofen, de fysici, om aan te tonen welke filosofische vruchten deze cartesiaanse revolutie zou opleveren. De voortekenen waren gunstig. Descartes stuitte in de Republiek op een bloeiende wetenschappelijke cultuur, waarin uitgerekend de wiskunde een sleutelrol speelde. De jonge Republiek - een handelsnatie in oorlog - kon bogen op een aanzienlijke expertise in met name de vestingbouw, de cartografie, en de navigatietheorie. Ook de sterrenkunde floreerde.[142] De praktische oriëntatie van Nederlandse ramisten als Isaac Beeckman, Rudolf Snellius en zijn zoon Willebrord (1580-1626), die hem in Leiden als hoogleraar wiskunde opvolgde, had een nauwe en vruchtbare samenwerking met zich meegebracht tussen academici en ‘vernuftelingen’. Zo is bekend dat vader en zoon Snellius in Leiden ook les gaven aan de school voor ‘[Neder]duytsche mathematique’ (zie p. 244). Die school was in 1600 op aandringen van Maurits opgericht te Leiden. Het onderwijsprogramma was opgesteld door Stevin en voorzag in de opleiding van ingenieurs die als landmeters en vestingbouwers hard nodig waren in de oorlog met Spanje. Zo werden Ramus' aanbevelingen daadwerkelijk in de praktijk gebracht. Het onderwijs werd in het Nederlands gegeven en vooral het wiskundig onder-

richt had een goede naam. Vanaf 1615 lag dit geheel in handen van één familie. Franciscus van Schooten sr. (1581?-1645) zou namelijk worden opgevolgd door zijn zoon Frans jr. (1615/1616-1660), en na de dood van Petrus van Schooten (1634-1679) zou deze school worden opgeheven.[143]

Van het eerste wiskundig onderwijs in Leiden weten wij zo goed als niets. De publicaties van Willebrord Snellius getuigen echter ondubbelzinnig van zijn praktische inslag. Cartografie en zeevaartkunde hadden zijn bijzondere belangstelling en de techniek die hij ontwikkelde om met behulp van driehoeksmeting op zee afstanden te berekenen vond snel ingang onder zeelieden.[144] Meer in het algemeen moet de verwetenschappelijking van de zeevaart reeds vroeg in de zeventiende eeuw haar beslag hebben gekregen. Al rond 1620 stelde de kamer Amsterdam van de VOC examinatoren aan voor haar stuurlieden en rond het midden van de eeuw benoemde ook de WIC experts voor het afnemen van het stuurmansexamen. Bovendien moeten officieren van de Compagnie zich ook al spoedig vrijwillig op de hoogte hebben gesteld van wetenschappelijke vernieuwingen binnen de zeevaartkunde. Ook zonder daartoe verplicht te worden leerden zij omgaan met het stuurkompas, gebruikten zij platte paskaarten en werkten zij bij de verheidsberekening met de ‘mijl van Snellius.’[145] Vanaf het begin van de zeventiende eeuw telde Amsterdam twee zeevaartscholen en ook in Vlissingen, Middelburg, Rotterdam en Hoorn werd reeds ver vóór 1650 professioneel onderricht in de zeevaartkunst gegeven.[146]

Ook in Franeker, waar Adriaan Metius (1571-1635) van 1600 tot 1635 in het Nederlands wiskunde doceerde, werden ingenieurs en landmeters opgeleid.[147] Hier ontstond een vermaarde sterrenkundige traditie, die zou culmineren in de *Friesche Sterre-konst*, een in 1652 postuum verschenen werk van Metius' opvolger Johannes Phocylides Holwarda, dat uitdrukkelijk bestemd was voor ‘schippers en stuurlieden’. Doordat de grootste autoriteiten - de hooggeleerde families Snellius en Van Schooten, en de Franeker hoogleraren Metius en Holwarda - aan Nederlandse universiteiten waren verbonden, bleef hun vakmanschap niet voorbehouden aan genieofficieren en zeelui, maar konden ook aankomende academici ervan profiteren. Als de mogelijke voordelen van Descartes' veelvuldig beroep op de wiskunde voor de opbouw van een wetenschappelijke natuurfilosofie ergens op hun waarde konden worden geschat, was het wel hier. Ook Holwarda, die overigens nergens blijk gaf van bijzondere sympathie voor de ideeën van Descartes, stond uitvoerig stil bij de speciale betekenis van de wiskunde voor de filosofie:

> Niemand is voor een filosoof te achten, maar voor een sofist, die de mathematische kunsten roekeloos verwerpt. Noch zal iemand ooit groot geacht worden, in wiens ogen dezelve mede niet groot geacht zijn [...] Want deze kunsten, (naar 't eendrachtig vonnis van alle geleerden:) zijn een enig en onfeilbaar fundament van alle natuurlijke wetenschappen en kunsten, die men tot des mensen wel-leven hedendaags is oefenende.[148]

Hendrick Stevin (1614-1668), zoon van Simon, was wel in Descartes geïnteresseerd en trad meer in detail:

> een der wiskunsten onervarene mag hiervan en daarvan, en van ginder wat leren en onthouden, gelijk Salomons apen, eksters en papagaaien, maar de vensters van zijn ver-

> stand tot het doorwandelen der verborgen natuurlijke en uiternatuurlijke dingen, zijn hem nog niet open. De schellen van de ogen ten 't soppigen en grondigen, dat is ten hoge, diepe en verre doorzichtige, zijn hem nog niet afgelicht. Hij kan ja wel, ook zelfs nevens wiskunstenaren, inderdaad [...] onder allen de geleerdste, de grootste, de voorzichtigste, de vermaardste regeerder, schriftgeleerde, rechtsgeleerde, geneesheer, heelmeester, dichter, geschilbeslisser, geschiedkundige, aardige boertige filosoof, tehuis bestelde volmachtigde of afgezonden handelaar wezen, bekwaam om anderen eer bij de oren te vatten, als van haar bij de neus geleid te worden, maar om zijn volle verstand te besteden, om door spitsvondige en doordringende wetenheid in zijn handel en bedrijf, op het allergewiste allen, gelijk het hondje een vod om de oren te slingeren, of immers niet lichtelijk in gewichtige handel tot zijn schade gevat [...] te worden, hij moet ook tenminste, de wiskundigen overloops wezen.[149]

Kort en goed, wie niet kon rekenen, was niet volledig mens, aldus Stevin, die zelf in de jaren dertig in Leiden nog bij Van Schooten sr. had gestudeerd.

Toen het er op aankwam de *Géométrie*, het belangrijkste aanhangsel bij het *Discours*, in een vorm te gieten die het geschikt maakte voor academisch gebruik, had Descartes zich moeilijk een beter redacteur kunnen wensen dan Frans van Schooten jr.[150] Van Schooten was zijn studie in Leiden begonnen in 1631. Vier jaar later was hij al in staat de wiskundecolleges van zijn vader waar te nemen, toen deze wegens ziekte korte tijd verstek moest laten gaan. Toen Van Schooten sr. in 1645 kwam te overlijden, volgde hij - op voorspraak van Constantijn Huygens - zijn vader op. Nog geen jaar later verscheen zijn eerste originele publicatie, die in 1649 werd gevolgd door zijn geannoteerde vertaling in het Latijn van Descartes' *Géométrie*.[151] Hij had al als student kennis gemaakt met de Franse filosoof en behoorde tot de grootste bewonderaars van Descartes' wiskundig genie. Toch systematiseerde hij het betoog van de *Géométrie* aanzienlijk, corrigeerde de tekst en vulde deze aan waar hem dat dienstig leek. Voor de tweede editie (1659-1661) vond hij bovendien enkele oudstudenten - onder wie Johan de Witt (1625-1672), Christiaan Huygens (1629-1695), Johan Hudde (1628-1704) en Hendrik van Heuraet (1634-1660?) - bereid een aantal belangrijke toevoegingen te leveren. Want terwijl de medicus Regius en de filosoof Heereboord in het openbaar de strijd aangingen met theologen over de autonomie van de natuurfilosofie in het algemeen en de toelaatbaarheid van het cartesianisme binnen het academisch curriculum in het bijzonder, had Van Schooten een kring briljante studenten om zich heen verzameld met wie hij Descartes' analytische meetkunde bestudeerde.[152] Dat het werk van de hoogleraren in de ‘Duytsche mathematique’ door hun academische collega's als enigszins inferieur werd beschouwd, stelde Van Schooten wellicht ook in staat zich meer vrijheden te veroorloven dan de hoogleraren fysica, die voortdurend op hun hoede moesten zijn voor de theologen. Niet dat Descartes zo ingenomen was met Van Schootens initiatief. In zijn briefwisseling sprak hij herhaaldelijk zijn minachting uit over Van Schootens Latijn.[153]

Van Schootens studenten hadden overigens meer gemeen dan hun bewondering voor Descartes. Opmerkelijk is ook dat zij zonder uitzondering deel uitmaakten van de nieuwe sociale elite van de Republiek. De spectaculaire groei van de Hollandse economie had een bovenlaag van buitengewoon gefortuneerde koopmans- en regentenfamilies voortgebracht. De vraag naar het eventuele nut van wetenschapsbeoefening was in deze kring niet meer

zo nijpend als zij in het begin van de Opstand was geweest. Het was inmiddels misschien zelfs wel een beetje ordinair geworden om ‘profijt’ te willen trekken van de studie van de natuur. De buit was binnen. Men heeft in dit verband wel gesproken van een zekere ‘aristocratisering’ van het wetenschappelijk bedrijf rond 1650, die in verband is gebracht met het toenemende theoretische gehalte van de natuurfilosofie.[154] Tegelijk lijkt de samenwerking tussen handwerkslieden en geleerden, die in het tijdperk van Stevin, Snellius en Metius zo innig was, vanaf de jaren dertig sterk aan betekenis te hebben ingeboet. Onderzoek op het belangrijke gebied van de zeevaartkunde heeft die hypothese bevestigd. Het rechtstreeks contact tussen ‘theoristen’ en ‘practicijns’ lijkt in de loop van de zeventiende eeuw inderdaad duidelijk af te nemen.[155]

De doorbraak van het mechanistisch wereldbeeld en de introductie van wiskundigmechanische modellen hield in elk geval een afscheid in van een voorstelling van natuurlijke fenomenen, die aansloot bij de alledaagse ervaring, zoals het aristotelisme die nog had geboden. De wereld zoals die nu door de moderne fysicus werd bestudeerd, was niet langer de ondermaanse en kwalitatief geordende ruimte, gevuld met natuurlijke substanties, waarin hij ook lééfde. De cartesiaanse natuurfilosoof hield zich voortaan bezig met de formulering van een strikt theoretische constructie die weinig tot niets gemeen had met de intuïties uit het leven van alledag: in werkelijkheid zijn appels niet rood en weten we eigenlijk niet wat we zeggen, wanneer we een peer ‘zoet’ noemen. Waarschijnlijk was Johannes de Raey de Nederlandse cartesiaan die zich het scherpst bewust was van de consequenties van het principiële onderscheid dat Descartes had aangebracht tussen de *common sense* en de filosofie.[156] Terwijl de aristotelici zich opwierpen als pleitbezorgers van de wetenschappelijke traditie, die gebaseerd heette te zijn op de empirie en het gezonde verstand, gaf De Raey toe dat Descartes' kentheorie inderdaad een essentieel verschil aanbracht tussen aangeboren en ‘helder en welonderscheiden’ ideeën waarop een filosofische fysica moet worden opgebouwd en de verworven ideeën, met behulp waarvan wij ons een weg zoeken door het dagelijks leven. Volgens De Raey had een zuivere fysica de praktijk van het leven dus niets te bieden en was een empirische natuurfilosofie een *contradictio in terminis*. Hoewel hij zo een origineel argument ontwikkelde om ook de theologie van de filosofie te scheiden - de theologie was in zijn ogen eveneens een ervaringswetenschap, aangezien haar object van onderzoek, de bijbel, is gesteld in aan de menselijke ervaring ontsproten omgangstaal - isoleerde het hem van de feitelijke ontwikkelingen binnen de natuurwetenschap gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw. De *philosophia naturalis* zou steeds minder ‘filosofisch’ worden en de empirie bleek minder irrelevant voor de wetenschap dan De Raey dacht.

De vruchtbare samenwerking tussen Van Schooten en zijn leerlingen was geen lang leven beschoren. De Witt zou spoedig na de publicatie van de *Geometria* de machtigste man van de Republiek worden, Hudde, de zoon van een Amsterdamse burgemeester, trad in de voetsporen van zijn vader en Van Heuraet kwam al op jonge leeftijd te overlijden.[157] Alleen Huygens loste de belofte in die hij als wonderkind had gewekt.[158] Voor zijn twintigste gold hij in kleine kring reeds als een genie. In 1646 zond zijn trotse vader voor de aardigheid een briefje met berekeningen van de amper zeventienjarige Christiaan over parabolische kegelsneden en over de vrije val aan Mersenne, die zijn ogen nauwelijks kon geloven. Het ver-

volg van Huygens' intellectuele ontwikkeling laat echter zien dat hij ondanks zijn bewondering voor Descartes niets zag in diens ambitie de fysica blijvend te verankeren in de metafysica. Huygens' werk illustreert juist dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw natuurfilosofie tot op grote hoogte verandert in natuurwetenschap, natuurkunde. ‘Hij had helemaal geen belangstelling voor metafysica’, schreef Leibniz teleurgesteld in 1714.[159] Huygens beperkte zich tot de wis- en natuurkunde. Zijn benoeming in 1666 tot eerste president van de Académie Royale des Sciences dankte hij aan strikt wetenschappelijke prestaties, zoals de ontdekking van Titan, een maan van Saturnus, en zijn constructie van het slingeruurwerk. Zijn onderzoek op het gebied van de optica en de zwaarte - waarvan de resultaten pas in 1690 werden gepubliceerd: *Traité de la lumière* en *Cause de la pesanteur* - kunnen evenmin filosofisch worden genoemd. De vraag in hoeverre we Huygens' fysica als een cartesiaanse kunnen beschouwen, is bovendien bij herhaling aan de orde gesteld vanwege zijn ernstige inhoudelijke kritiek, met name op Descartes' *Principia*.[160] Al vroeg in de jaren vijftig was hij op serieuze complicaties gestuit in Descartes' botsingswetten, maar Van Schooten was daar zo van geschrokken dat hij zijn oudstudent ernstig had afgeraden een en ander openbaar te maken.[161]

In 1650 had de jonge Christiaan een grafdicht geschreven op Descartes.[162] In 1693 - twee jaar voor zijn dood en negen banden correspondentie verder - maakte Huygens de rekening op, in zijn commentaar op de zojuist verschenen Descartes-biografie van Adrien Baillet. Aanvankelijk is de toon sceptisch:

> Descartes schreef zo dat men zijn gissingen en verzinsels voor waar hield. En hij bereikte bij de lezers van zijn *Filosofische principes* hetzelfde als bij de lezers van genoeglijke romans die over ware geschiedenissen lijken te gaan. Het nieuwe daarin, de voorstelling van kleine deeltjes in werveling, is heel aardig. Toen ik dit boek over de principes voor het eerst las, leek het me het beste ter wereld en dacht ik, als ik ergens een moeilijkheid vond, dat het aan mijn onvermogen lag om zijn gedachten te begrijpen. Ik was toen nog maar vijftien of zestien. Maar later heb ik er steeds meer dingen in gevonden die bewijsbaar fout of erg onwaarschijnlijk zijn, zodat ik van mijn voorliefde helemaal ben teruggekomen. Nu vind ik bijna niets meer in al zijn fysica, zijn metafysica of zijn beweringen over het weer dat ik voor waar houd.[163]

Toch was Descartes niet alleen van belang vanwege zijn *stijl*:

> Wat aanvankelijk, toen deze filosofie naar buiten kwam, bijzonder beviel, was dat men begreep wat Descartes zei, in tegenstelling tot wat andere filosofen zeiden met hun volledig onbegrijpelijke taal over die kwaliteiten, substantiële vormen, intentionele soorten en zo meer. Radicaler dan iemand vóór hem heeft hij dit misplaatste gebazel verworpen.[164]

Bovendien bood Descartes als enige moderne filosoof een begrijpelijk alternatief en beschikte hij, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Bacon en Gassendi, over het wiskundig talent dit alternatief systematisch te presenteren. Helaas was hij niet zo bescheiden als Galilei, die niet zo verwaand was te denken álles te kunnen verklaren ‘en ook niet zo ijdel om hoofd van

een sekte te willen zijn'.[165] Van die 'sekte' heeft Huygens een lage dunk. In plaats van het cartesianisme in al zijn onderdelen te verdedigen, zou men ernst moeten maken om 'door te dringen in de werkelijke oorzaak van dat grote aantal natuurverschijnselen waarover Descartes alleen maar vaagheden heeft verkocht.'[166]

Het tamelijk vernietigende oordeel van de oude Huygens was allerminst uit de lucht gegrepen. Twintigste-eeuwse wetenschapshistorici zijn dikwijls nauwelijks enthousiaster over Descartes' feitelijke bijdrage aan de zogenaamde Wetenschappelijke Revolutie.[167] Heereboord en De Raey slaagden er als fysicahoogleraren in elk geval niet in enige bijdrage te leveren aan de wetenschappelijke vooruitgang. Naar aanleiding van De Raey's *Clavis philosophiae naturalis* (1654) is zelfs opgemerkt dat de auteur het contact met de werkelijke vooruitgang in de natuurwetenschap volledig had verloren. Hij beschreef niet wat hij waarnam, maar dacht in 'helder en welonderscheiden' beeldspraak. In plaats van wiskundige formuleringen te leveren van natuurlijke regelmaat, deed hij een beroep op mechanische metaforen. En in plaats van op het experiment, vertrouwde hij op conceptuele deductie. Hoewel alles in het gemechaniseerde wereldbeeld van De Raey nu meetbaar leek, kwam van het meten zelf niets terecht.[168]

Meer in het algemeen sloten de opvattingen van een man als De Raey slecht aan bij de in de Republiek wijdverbreide fascinatie voor de wonderen der natuur. Het detailonderzoek in botanische tuinen, chirurgijnsgilden en medische colleges was er al vroeg in de zeventiende eeuw opvallend populair. Het werd grotendeels verricht in de schaduw van de hoogoplopende debatten over het wezen van de wetenschap, zoals die werden gevoerd door academische filosofen. In Leiden werden al vanaf 1594 medicijnencolleges gegeven in de hortus botanicus. De universiteit beschikte eveneens over een anatomisch theater. Tevergeefs werd Bernardus Paludanus (1550-1633) aangezocht directeur te worden van de nieuwe hortus. Deze Enkhuizer medicus was in heel Europa beroemd om zijn collectie mineralen en stenen, planten en dieren en etnografische exotica, die hij gedurende zijn reizen in het Baltisch gebied en het Midden-Oosten bijeen had gebracht. Talloze curiosa uit India en Afrika completeerden zijn verzameling, die werd bewonderd door honderden buitenlandse geleerden en in 1651 werd opgekocht door Frederik 11 van Sleeswijk-Holstein. Een recent overzicht van negentig particuliere verzamelaars in Amsterdam bracht aan het licht dat de eerste zeventiende-eeuwse collectioneurs vooral in naturalia waren geïnteresseerd, meer in het bijzonder in schelpen en insecten. Pas toen de preparatietechniek enige vordering had gemaakt, werd het populair ook dierlijke en menselijke lichaamsdelen te verzamelen. Over het algemeen nam het aantal privé-verzamelingen gedurende de zeventiende eeuw alleen maar toe.[169]

In de levenswetenschappen - medicijnen en 'natuurlijke historie' - werd rond 1650 wel empirisch onderzoek verricht, met name aan de universiteit van Leiden. Ook hier was het cartesiaanse mechanicisme doorgedrongen. De belangrijkste cartesiaanse medicus was François de le Boë Sylvius (1614-1672).[170] In 1637 promoveerde hij en een jaar later kreeg hij toestemming privé-onderwijs te geven in de anatomie. Net als Descartes en Regius omhelsde hij Harvey's theorie van de bloedsomloop. Maar anders dan Regius waren Sylvius en zijn Leidse collega's ook zeer geïnteresseerd in de proefondervindelijke bevestiging van die theorie. In een reeks van nogal macabere experimenten op dode èn levende honden, konij-

nen en andere proefdieren bevestigden Sylvius en de bijzonder hoogleraar Johannes Walaeus (1604-1649) Harvey's gelijk.[171] Hoewel Sylvius' aanschouwelijk onderwijs erg populair moet zijn geweest, bleef een officiële benoeming uit, waarop hij zich in Amsterdam vestigde en een succesvolle praktijk opende. Hij werd een vooraanstaand lid van het locale Collegium medicum, een beroepsvereniging die onder andere anatomisch en scheikundig onderzoek verrichtte.[172] In 1658 volgde eindelijk zijn aanstelling tot hoogleraar anatomie in Leiden. De le Boë Sylvius had in zijn huis aan het Rapenburg een eigen laboratorium, waarin hij chemische experimenten verrichtte. Het grote belang dat hij - onder andere voor de verklaring van de spijsvertering - aan de scheikunde hechtte, stond niet in de weg dat zowel zijn fysiologie als zijn pathologie sterk mechanistische trekken vertonen. Hij beschreef de beweging van de lichaamssappen tussen de verschillende organen als hydrodynamische processen.[173] Maar net zomin als Regius toonde hij enige belangstelling voor Descartes' metafysica. Diens voorstelling van de filosofie als een boom, waarin alle onderdelen onlosmakelijk verbonden zijn, liet hem verder koud.

.....

De handen uit de mouwen

William Harvey's *De motu cordis* kwam uit in 1628 en in de Republiek vond het werk spoedig aanhang. Met name Rotterdamse medici als Daniël Jonctijs (1611-1654) en Zacharias Sylvius (1608-1664) - een leerling van Burgersdijk en een trouw aristotelicus - verdedigden de bloedsomloop al vroeg in de jaren dertig van de zeventiende eeuw.[174] De Leidse medicus Johannes Walaeus was aanvankelijk sceptisch. Aan het eind van de jaren dertig liet hij zich echter door De le Boë Sylvius' experimenten overtuigen. Onmiddellijk stak hij ook zelf de handen uit de mouwen. Op 2 september 1640 schreef hij een bevriende student een uitgebreide brief over de stelling dat

er een zekere beweging van het bloed [is] als in een cirkel, van de vena cava naar het hart, uit het hart naar de arteriën, uit de arteriën naar de venen, vanwaar het weer terugkeert naar het hart en de arteriën.

Een van de argumenten die Walaeus aanvoert, luidt als volgt:
Voorts hebben wij dit ontdekt door het afbinden van venen en arteriën bij levende wezens: deze zwellen op in dat deel, waarvan wij zeggen dat het gericht is naar die organen, waarvandaan de stroom komt; de overige delen worden niet alleen leger, maar vallen ook samen. Bij het hoofd echter, en ook in de hals, hebben wij gezien, en wel het duidelijkste bij een levende gans en kip, dat na het afbinden van de [vena] jungularis, deze opzwol van het hoofd af naar de verbindingen toe, terwijl in feite [het deel van] de afbinding tot de [vena] cava leeg was, zodat ook daar duidelijk is, dat het bloed uit het hoofd door de venen naar het hart terugkeert. Maar hoe het bloed in de venaejungulares komt, kunnen wij niet vaststellen, daar wij wegens de hardheid van de schedel de hersenen van levende [wezens] niet zorgvuldig konden doorsnijden, of het dier stierf ondertussen [...].[175]

.....

Het natuuronderzoek raakte in een stroomversnelling door de technologische revolutie die vlak na het midden van de eeuw haar beslag kreeg, toen microscopen voorhanden kwamen die voorheen onzichtbare organismen lieten zien. Vroeg in de zeventiende eeuw had bijvoorbeeld Cornelis Drebbel (1572-1633) met microscopen al luizen aan nader onderzoek onderworpen. Nu kwamen bacteriën in beeld. In de jaren zestig verscheen Robert Hooke's *Micrographia* (1665), en zien we Huygens, Hudde, Spinoza en Van Leeuwenhoek allen in de weer met de productie van geslepen of geblazen lenzen, waarmee spectaculaire successen werden geboekt.[176] In de tweede helft van de zeventiende eeuw deden vooral Jan Swammerdam (1637-1680) en Anthonie van Leeuwenhoek (1632-1723) hun tijdgenoten versteld staan over de blijkbaar oneindige complexiteit van zelfs het geringste organisme. Swammerdam was de zoon van een rijke Amsterdamse apotheker die een vermaard naturaliënkabinet bezat. Hij was al 24 toen hij in 1661 in Leiden bij Sylvius medicijnen ging studeren. Zes jaar later promoveerde hij op een mechanistische theorie over de ademhaling, waarna hij de rest van zijn leven als ambteloos burger zelfstandig wetenschappelijk onderzoek verrichtte ter meerdere eer en glorie van God de Schepper. Zijn *Algemeene verhandeling van de bloedeloose dierkens* (1669) hield een doorbraak in voor de entomologie. Hij was de eerste die een adequate beschrijving leverde van de pop van de vlinder. Dat de vlinder reeds in aanleg aanwezig bleek in de verpoppende rups, vatte Swammerdam overigens op als een bevestiging van de zogenaamde preformatietheorie. Hij zag de levende natuur als een geleidelijke ontplooiing van reeds bestaande organismen. Van spontane generatie kon in zijn vergaand mechanistisch wereldbeeld geen sprake zijn.[177]

Van Leeuwenhoek had geen academische achtergrond en kende geen vreemde talen, maar had als ambtenaar te Delft wel veel vrije tijd. Die besteedde hij aan het vervaardigen van meer dan vijfhonderd legendarisch accurate microscopen, waarmee hij geheel op eigen houtje de meest originele waarnemingen deed. Pas in de jaren zeventig werd de Royal Society op Van Leeuwenhoeks prestaties geattendeerd en in 1677 kon hij in de *Transactions* van dit geleerde genootschap zijn ontdekking van menselijke zaadcellen bekend maken. Aanvankelijk was ook Van Leeuwenhoek een aanhanger van Descartes' corpuscularisme. De deeltjes waarvan Descartes het bestaan had verondersteld, meende hij nu waar te nemen. Totdat zijn onderzoek naar de spierweefsels hem overtuigde van het tegendeel.[178] Zo bleek de rol van medici en biologen in de verspreiding van het cartesianisme niet ondubbelzinnig.[179] Bovendien betrof hun onderzoek uit de aard der zaak *details*. Het betrof de bloedsomloop, de werking van de organen en de spieren. Richtinggevend voor de natuurfilosofie als zodanig was het niet. Met name Swammerdam en Van Leeuwenhoek waren meer geïnteresseerd in de accurate beschrijving van wat zij zagen dan in de formulering van ambitieuze hypotheses ter verklaring van hun observaties.

Vermoedelijk moet de zeventiende-eeuwse fascinatie met de oneindige variatie van de natuur als een bijzondere uitdrukking worden opgevat van het oude idee dat de mens *twee* boeken ter beschikking zijn gesteld waaruit hij Gods grootheid kan leren kennen.[180] Cornelis Drebbel, de vroegzeventiende-eeuwse ‘vernufteling’ uit Alkmaar, die tot in Londen en Praag furore maakte, bracht die gedachte als volgt onder woorden:

> Want leren wij niet uit de verscheiden natuur der dingen Gods enigheid kennen en zijn wijsheid loven, op verscheide manieren? Waarom? Zo wij

niet kennen dat wij zien, horen en voelen, hoe zullen [wij] dan God kennen, beminnen of eren [...]?[181]

Toen Boerhaave in 1737-38 het verzameld werk van Swammerdam uitgaf, kreeg het een toepasselijke titel: *Bybel der Natuure*. Want het boek van de natuur was voor Swammerdam een 'Bijbel van natuurlijke godgeleerdheid, waarin Gods onzienlijkheid zichtbaar wordt'.[182] Geen dier was hem te klein om te getuigen van de grootheid van God:

> Ik presenteer Ued. alhier de almachtige vinger Gods, in de anatomie van een luis; waar in gij wonderen op wonderen opeen gestapeld zult vinden en de wijsheid Gods in een klein punt klaarlijk zien ten toon gesteld.[183]

Republikeinen, radicalen en de grenzen van de 'Ware Vrijheid'

Het gezag van de predikanten en de soevereiniteit van de Staten

Nadat de denkbeelden van Descartes vaste voet hadden gekregen aan de Nederlandse universiteiten, ontwikkelde zich in de loop van de jaren vijftig en zestig van de zeventiende eeuw een niet-academisch 'cartesianisme', dat zich concentreerde op de theologie en de politieke filosofie, twee terreinen die Descartes bewust buiten beschouwing had gelaten. Wel was dit een authentiek cartesiaans fenomeen voorzover deze filosofen, niet gehinderd door een al te formidabele eruditie maar vertrouwend op hun eigen verstand zelf de wereld probeerden te begrijpen waarin zij leefden. Een aantal grotendeels in Leiden en Utrecht opgeleide republikeinen formuleerde tijdens het stadhouderloze tijdperk een 'politica', waarin de staatkundige positie van de kerk en de morele autoriteit van haar dienaren centraal stond. Daarbij verdedigden deze 'cartesianen' een Schriftopvatting die blijk gaf van een scherp besef van de politieke dimensie van de theologie. Meer in het bijzonder stelden deze auteurs zich teweer tegen het vroomheidsoffensief, zoals dat was ontketend door de meest radicale vleugel van het Nederlandse calvinisme, die bekend staat als de Nadere Reformatie (zie p. 365).

De Sabbatsstrijd, die reeds bij de schets van de cartesio-coccejaanse alliantie ter sprake kwam, werd juist door de voormannen van deze beweging buitengewoon serieus genomen. Rond 1650 was Voetius uitgegroeid tot de onbetwiste leider van de Nadere Reformatie.[184] Dat uitgerekend in Utrecht de nieuwe filosofie voor het eerst aan de universiteit werd geïntroduceerd, moet voor Voetius wel bijzonder bitter zijn geweest. En dat Voetius zich zo opwond over het cartesianisme, moet omgekeerd voor die Utrechtse stadsbestuurders, die hun twijfels hadden over de politieke consequenties van de Nadere Reformatie, alleen al een goede reden zijn geweest om het de cartesianen niet al te moeilijk te maken. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de eerste Nederlandse cartesiaan met een uitgesproken republikeins profiel, de medicus Lambertus van Velthuysen (1622-1685), een Utrechtse regent was. Als oudstudent van Regius in Utrecht en van Heereboord in Leiden was Van Velthuysen uitstekend ingevoerd in de vroege polemieken rond de denkbeelden van Descartes. Als bewindhebber van de WIC vanaf 1665, lid van de vroedschap van Utrecht in 1667 en als schepen was hij tevens actief betrokken bij de staatsgezinde partij van De Witt. Verder was hij ouderling bij de Waalse gemeente en namens de vroedschap commissaris in de gereformeerde kerkenraad. Een paar

jaar voor zijn overlijden verzamelde hij zijn publicaties in twee delen *Opera omnia*, verschenen in 1680 bij Reinier Leers in Rotterdam.

Mogelijk daartoe uitgedaagd door de bemoeienis van de Utrechtse kerkeraad met een academische disputatie over de klassieke cartesiaanse kwestie of dieren een ziel hebben, publiceerde Van Velthuysen zijn eerste pamflet, anoniem, in 1655: *Bewijs, Dat het gevoelen van die geenen, die leeren der Sonne Stilstandt, En des Aertycks Beweging niet strydich is met Godts Woort*.[185] Daarmee stelde hij een vraag aan de orde die cartesianen en hun tegenstanders

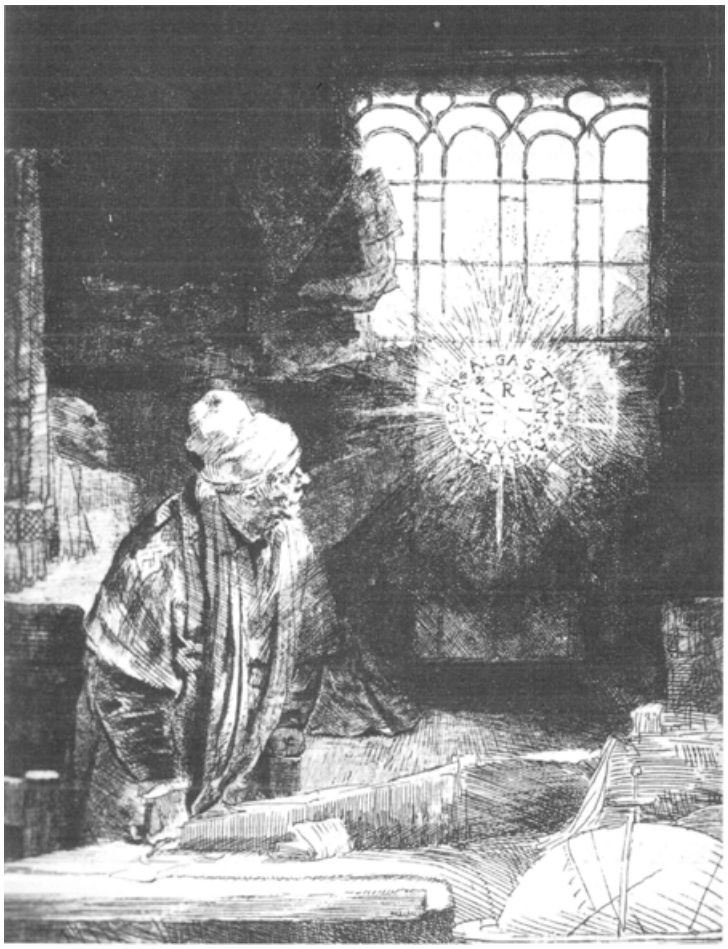

Rembrandt van Rijn, Dr. Faustus, 1652.

verdeeld had gehouden sinds de vroege jaren veertig. Na de eerste aanval in 1642 van Voetius zelf op de accommoderende lezing van teksten als Jozua 10, was het debat een decennium later weer opgelaaid met de publicatie van Schoocks *De Scepticismo* (1652) en de *Dialogus theologico-astronomicus* (1653) van de Leidse predikant Jacobus du Bois. Beide auteurs waren gedetailleerd van repliek gediend door Wittichius in zijn *Dissertationes Duae* uit 1653, maar het was Van Velthuysens interventie die de discussie deed uitgroeien tot een wilde polemiek buiten de kring van academici, die binnen enkele jaren meer dan twintig voor het merendeel Nederlandstalige pamfletten opleverde. Vandaar dat we wat langer stil blijven staan bij zijn *Bewijs*.

Opmerkelijk genoeg stak Van Velthuysen zijn pamflet van wal met een loflied op Descartes' *wiskundige* expertise. Protestantse theologen, zo betoogde de Utrechtse medicus, hebben zich nooit druk gemaakt over Copernicus' heliocentrisme, maar

> Nu houdt men andere koers. De oorzaak van deze verandering is, dat men begint te merken dat de leer van die hooggeleerde en dat scherpzinnige vernuft Descartes, die in vele eeuwen zijn weerga niet heeft gehad in een grondige kennis van de mathesis en natuurlijke zaken, begint door te breken en in alle academies en scholen geleerd te worden. Dit hadden ze niet verwacht en men meende dit opgaande licht door een wolk van tegensprekers zo te benevelen, dat het niet verre zijn stralen zou kunnen schieten.[186]

Hoe men geprobeerd heeft dit licht te verduisteren? Door de kern van Descartes' natuurfilosofie goddeloos te noemen, dat wil zeggen, door Descartes' heliocentrisme in strijd te verklaren met Gods Woord. En dat is, aldus van Velthuysen, een politiek-theologische manoeuvre, in plaats van een filosofisch argument. Door de cartesiaanse fysica te veroordelen als onschriftuurlijk probeert men ‘het gemene volk op de hand (te) krijgen: en door het volk, de magistraat, die gewoon is om te zien naar de gunst van het volk’.[187] Bovendien wil men op deze manier het debat tot een theologisch dispuut reduceren, aangezien de interpretatie van de Schrift tot de exclusieve competentie van de godgeleerde zou behoren. Van Velthuysen nam de handschoen op en liet vervolgens zien dat het heliocentrisme niet in strijd was met de Schrift.

De vraag luidde hoe ver de autoriteit van de bijbel moest strekken, dat wil zeggen, welke delen van de bijbel letterlijk moesten worden genomen en welke niet. Volgens Van Velthuysen was het aan de menselijke rede om uit te maken welke betekenis aan Gods Woord moet worden toegekend. Wanneer de tekst van de bijbel ondubbelzinnig is, dient de rede te zwijgen, maar wanneer er aanleiding is te twijfelen aan de bedoeling van de Heilige Geest, dienen de omstandigheden waaronder de Schrift tot stand kwam nader te worden onderzocht. Dat wil niet zeggen dat de bijbel ‘soms spreekt, *niet naar de waarheid van de zaak; maar naar het gevoelen van de gemene man*’.[188] Van Velthuysen vermeed dus het accommodatiebeginsel en kwam met een eigen voorstel: wanneer de bijbel bijvoorbeeld spreekt van de gemoedstoestand van vee, doelt zij slechts op het gedrag van runderen en schapen, zonder te pretenderen de oorzaken van dat gedrag ook te beschrijven. Over het zieleleven van de koe zwijgt de bijbel, aldus Van Velthuysen. Bijbelteksten waarin van opmerkelijke sterrenkundige observaties sprake is, hebben eveneens uitsluitend betrekking op astronomische *effecten*. Over de mogelijke oorzaken van een ‘stilstand’ van de zon laat de bijbel zich niet

uit. Laat staan dat aan een dergelijke waarneming consequenties kunnen worden verbonden voor de manier waarop aarde en zon zich ten opzichte van elkaar bewegen.[189] Waar de bijbel zich wel ‘met klare, en naakte woorden’ uitspreekt over natuurkundige kwesties, daar moet zij onvoorwaardelijk worden geloofd.[190]

Dat dit pamflet zo veel rumoer veroorzaakte, moet waarschijnlijk niet in de laatste plaats worden toegeschreven aan het feit dat in 1655 Descartes' werk nog niet in het Nederlands voorhanden was. Pas in 1656 zou Jan Hendriksz. Glazemaker (1619/20-1682) de eerste delen van zijn omvangrijke Descartesvertaling publiceren. Voor het grote publiek betekende Van Velthuysens pamflet de eerste introductie tot een debat dat onder academici al meer dan tien jaar had gewoed.[191] De academische debatten uit de jaren veertig waren een politieke kwestie geworden doordat ze de machtsverhoudingen betroffen binnen de academies, die door de overheid werden gecontroleerd. Bovendien verliepen deze debatten zo luidruchtig dat de openbare orde in het geding kwam. Van vechtpartijen in het academiegebouw kon uiteraard geen sprake zijn. Toch bleven dit disputen in het Latijn tussen professionele geleerden. Toen Van Velthuysen Nederlandse pamfletten ging schrijven over dit academisch geharrewar, verplaatste de discussie zich niet alleen naar het publieke domein, maar kreeg het debat ook een andere inzet. In de jaren vijftig en zestig van de zeventiende eeuw werd niet langer slechts geredetwist over de professionele competentie van de theologie, maar ook en vooral over de autoriteit van de gereformeerde kerk. Dat wil zeggen: van de calvinistische predikanten.

Van Velthuysen werd dan ook onmiddellijk door een dominee van repliek gediend. De Leidse predikant Du Bois, de auteur van een *Dialogus theologico-astronomicus* (1653), en die al in 1648 een korte correspondentie met Descartes had onderhouden, publiceerde nog in 1655 zijn *Naecktheyt Van de Cartesiaensche Philosophie*. In plaats van dat hij Van Velthuysens visie op de uitleg van de bijbel onder de loep nam, beperkte hij zich tot het herhalen van de oude argumenten van Voetius en Schoock met betrekking tot de ondergeschikte status van de wijsbegeerte in het algemeen als ‘dienstmaagd van de theologie’ en wees hij nog eens op het bijzondere gevaar van een aantal afzonderlijke cartesiaanse doctrines. Toch zag Du Bois kans minstens één originele observatie te maken: indien, zoals Van Velthuysen beweerde, de rede moet beslissen welke wendingen in de Schrift iets ‘affirmeren’ en welke niet, en indien het redetwisten tot de specifieke competentie van de filosoof behoort, welke autoriteit komt de theoloog dan nog toe? De autoriteit die de filosoof hem gunt?

Uit Van Velthuysens antwoord - ditmaal schreef hij niet langer als anonymus - sprak vooral grote zelfverzekerdheid: in 1656 liet hij zijn *Bewijs* herdrukken, om er een treiterig voorwoord aan toe te voegen over de academische triomftocht van het cartesianisme in de Republiek.[192] Hier sprak een partijganger, zoveel was wel duidelijk. Sterker nog, hij bleek meer dan bereid zijn eigen opvattingen in te ruilen voor die van zijn meer geleerde partijgenoten, want in dit pamflet trok hij terug wat hij eerder over de goddelijke accommodatie had geschreven. Bovendien liet hij geen enkel misverstand meer bestaan over de politieke consequenties van zijn standpunt. Du Bois had het goed gezien: Van Velthuysen was inderdaad van oordeel dat predikanten geen enkele specifieke autoriteit konden doen gelden, noch over de interpretatie van de Schrift, noch over hun gemeente. Want je hoeft geen theoloog te zijn om de noodzakelijke artikelen van het geloof te onderscheiden van de niet-noodzakelijke en over die niet-noodzakelijke geloofsartikelen zijn verschillen van inzicht geoorloofd.[193]

.....
Van gekken en snoeken

Een zekere ‘Suetonius Tranquillus’ klaagde in 1656 over de schade die het onderwijs in de hogere faculteiten opliep. De ‘leerzame jeugd’ begreep niets meer van de traditionele ‘termen, distincties en andere dingen, die in de hoge faculteiten voorkomen’. Wat denken de cartesianen wel?

dat de studenten naar de academie gezonden worden om blote filosofen te zijn? neen, het gemene oogmerk is om theologanten of juristen of medici daarvan te maken: en het studeren in de filosofie dient alleen om de sleutel te hebben van die hogere wetenschappen.[194]

Volgens Du Bois was Descartes in Stockholm het slachtoffer geworden van zijn eigen waandenkbeelden:

en wat is het vreemd daar deszelfs vinder, namelijk *Descartes*, zich zelf voor zijn eigen filosofie om hals heeft gebracht? Want als hij de pleuris had, heeft hij het oude en enige middel, namelijk de aderlating verworpen en wilde volgens de gronden van zijn nieuwe filosofie door een ander middel (sommigen zeggen door tabak en brandewijn) geholpen worden, waardoor hij dan komende te sterven de eerste proeve gegeven heeft van de schone verbetering die de geneeskunst uit zijn filosofie te verwachten heeft.[195]

Nu deden inderdaad al spoedig merlwaardige geruchten de ronde over de dood van Descartes. Christiaan Huygens schreef op 12 april 1650 aan zijn broer Constantijn dat hij een paar dagen eerder in een Antwerpse krant had gelezen ‘*Dat in Zweden een gek gestorven was die zei dat hij zo lang leven kon als hij wilde*’.[196] Maar inmiddels werd, omgekeerd, de draak gestoken met Du Bois' sterrenkundige overwegingen, aangezien ‘hij in astronomische schrijvers moet ervaren zijn als een snoek op zolder’.[197]
.....

Dat het op het eerste gezicht hermeneutische debat naar aanleiding van Jozua 10 in werkelijkheid een politiek dispuut was over het gezag van de kerk, wordt duidelijk bevestigd door Van Velthuysens latere werk. In 1660 publiceerde hij in Amsterdam *Het Predick-Ampt en't Recht der Kercke*, waarin hij de kerk een ‘politieke sociëteit’ noemde, die zich niet kon beroepen op enige goddelijke sanctie: haar ambtenaren dienden in zijn ogen door de burgers te worden aangesteld en door de koning te worden voorgezeten.[198] Predikanten die te hoop liepen tegen de gewetensvrijheid van de burgers schendden ieders natuurlijk recht om zijn eigen heil te zoeken.[199] Later voegde hij daar nog het argument aan toe dat katholieken en joden met rust moesten worden gelaten ‘omdat men hun negotie niet missen kan’.[200] Bovendien tóónde Van Velthuysen zich een politicus door zijn oude bezwaren tegen het ‘cartesiaanse’ beginsel van bijbelse accommodatie te laten varen. Zo kwam hij

tegemoet aan een verzoek van Wittichius, die hem in een persoonlijke brief had verzocht de rijen te sluiten en zijn verdediging ter hand te nemen. Als hoogleraar te Nijmegen achtte hij zichzelf niet goed in staat deel te nemen aan een pamflettenstrijd maar wel, zo liet hij weten, zou hij het zeer op prijs stellen wanneer Van Velthuysen het voor hem zou willen opnemen. Verder speelde Wittichius hem via De Raey een exemplaar toe van zijn zojuist verschenen *De stylo Scripturae*, wat de uitbundige lof ver-

klaart die Van Velthuysen dit werk in zijn tweede *Bewijs* toezwaait.[201] In zijn derde en laatste pamflet over Descartes' heliocentrisme, uit 1657, herhaalde Van Velthuysen die manoeuvre nog eens, maar inmiddels speelde hij niet langer de hoofdrol.[202]

Meer dan twintig pamfletten waren er op Van Velthuysens *Bewijs* gevolgd. Het merendeel verscheen anoniem, maar het heeft er alle schijn van dat het bepaald niet de eersten de besten waren die zich in de strijd hadden gestort. Het ging ook niet alléén over bijbelinterpretatie en het gezag van de predikanten. Een zekere 'I.G.H.' - vermoedelijk Johannes Gerritszoon Hudde - schreef twee technische traktaatjes over de oorspronkelijke sterrenkundige aanleiding tot de polemiek.[203] Al snel deden ook geruchten de ronde over de persoonlijke betrokkenheid van zowel Voetius als Heidanus, de academische aanvoerders van het voetiaanse en het cartesiaanse kamp. Voetius zou zich verschuilen achter het pseudoniem 'Suetonius Tranquillus', terwijl Heidanus als 'Irenaeus Philalethius' het strijdperk had betreden. Belangrijker dan het inhoudelijk geschil - alle argumenten voor en tegen Descartes waren inmiddels uit en treuren aan de orde geweest - was Heidanus' beroep op De Witt, op dat moment de machtigste man in de Republiek. Heidanus' schoonmoeder was een tante van de jonge raadspensionaris. Begin 1656, vlak voor de synode van Zuid-Holland, had de classis Den Haag een bezwaarschrift uitgegeven, waarin de synode werd voorgesteld een halt toe te roepen aan het 'krenken' van de bijbel, zoals dat kennelijk gemeengoed was geworden aan de Leidse universiteit.[204] Een afschrift ging naar de Staten die op hun beurt de Leidse curatoren om opheldering vroegen. Het curatorium wendde zich weer tot de senaat die liet weten niets te begrijpen van de Haagse klacht. Op 16 juli werd aldus bericht aan de Staten. Er was volgens de Leidse autoriteiten van 'onwaarschijnlijk, onschriftmatig en vinnig [...] schrijven of drijven' geen sprake.[205]

Drie hoogleraren in de godgeleerdheid - Hoornbeek, Bornius en Thysius - tekenden onmiddellijk protest aan tegen deze verklaring, tot ontzetting van Heidanus, die zich een dag later persoonlijk tot De Witt wendde. De Staten moesten zich vooral niets wijs laten maken door deze dissidenten: ''t ware jammer,' schreef hij, 'dat dier personen drift enige verhindering zou geven aan zulk een goede zaak'.[206] Met het oog op de naderende synode deed Heidanus vervolgens de suggestie de classis in Den Haag althans de indruk te geven dat zij serieus werd genomen:

> Ik ben meest bekommerd, hoe dit in de synode zal opgenomen worden en of het niet best geraden zou zijn, haar wat toe te laten, als haar ten enenmale de handen te binden. Want zo alleen kan verhoed worden, dat zij niet decreteren ten nadele van de filosofie en bijzondere personen.

Zou het, kortom, niet het verstandigst zijn, 'in algemene termen' te spreken?[207] Dan liep niemand gevaar. Toen de Staten de synode vervolgens inderdaad heel in het algemeen verzekerden dat de kwestie hun volle aandacht genoot en de theologische faculteit om nader advies verzochten, dacht Heidanus in zijn opzet te zijn geslaagd.[208] Hij moest bekennen, zo schreef hij aan De Witt,

> dat er wat groots verricht is, en meer als wij hadden durven hopen: de glorie zal wezen voor Ued. Achtb., de vrucht voor de kerk, 't vermaak en genot voor ons. De arme Cartesianen mogen voortaan Ued. Achtb. wel houden voor hun grote patroon en weldader, die ze op zulke wijze uit de kaken van de nijd en kwaadwilligheid verlost hebt.[209]

Maar Heidanus had te vroeg gejuicht. Hij had zijn collega's binnen de faculteit der godgeleerdheid onderschat. Met name Johannes Hoornbeek (1617-1666), een oudleerling van Voetius, weigerde zich neer te leggen bij het oordeel van de senaat dat de nieuwe filosofie niet langer een bron van onrust was. De Witt werd ongeduldig. Hij kon niets beginnen met een faculteitsadvies dat niet door alle hoogleraren werd onderschreven.[210] De Staten vaardigden op 30 september 1656 een resolutie uit - de 'Orde jegens de vermenging van de theologie met de filosofie en het misbruik van de vrijheid in het filosoferen tot nadeel van de Schriftuur' - waarin van de Leidse hoogleraren filosofie en theologie werd verlangd dat zij een eed aflegden die onder andere inhield

> dat men ook, om vrede en gerustheids wille, de filosofemata, die uit de filosofie van Cartesius getrokken nu ter tijd bij enigen offensie geven, zal nalaten voort te zetten.[211]

Voetius was buitengewoon tevreden met deze resolutie.[212] Maar dat was Heidanus ook. Hij schreef De Witt om hem te bedanken voor de ruimte die deze formulering zijn factie bood:

> het geschiedt om vredes wille; en daar wordt niet geposeerd, hoe waarlijk zij [namelijk de 'filosofemata'] uit Descartes' filosofie getrokken zijn, noch welke zij zijn.[213]

De cartesianen waren er inderdaad nu in de praktijk in geslaagd filosofie en theologie te scheiden. Dat wil zeggen: orthodoxe theologen was tot op grote hoogte hun zeggenschap ontnomen over de onderwerpen die filosofen, en meer in het bijzonder natuurfilosofen, binnen de academie aan de orde wensten te stellen. Een hilarisch voorbeeld bood de voordracht van de medicus Florentius Schuyl ter gelegenheid van het einde van zijn rectoraat, in 1667. Zonder de naam van Descartes te noemen, slaagde hij erin een overzicht van diens filosofie te presenteren aan de hand van Augustinus' 'Cogito', Calvijns denkbeelden over ons aangeboren idee van God en Aristoteles' en Cicero's oproep de wetenschap te baseren op de twijfel en de daaruit voortvloeiende helder en welonderscheiden ideeën.[214] De triomfantelijke toon die Van Velthuysen aansloeg in zijn laatste *Bewijs* was geheel op zijn plaats.

Toch kwamen al vroeg tijdens het stadhouderloze bewind de beperkingen aan het licht van het cartesianisme als ideologie. Het cartesiaanse pleidooi voor de scheiding van theologie en filosofie mocht dan succesvol blijken binnen de academische context, het argument dat Van Velthuysen in het verlengde van dit pleidooi had ontwikkeld teneinde staat en kerk gescheiden te houden, kwam voort uit een geheel andere traditie, die terugging tot de Opstand, en die haar meest befaamde pleitbezorger had gevonden in Hugo de Groot.[215] Per slot van rekening had Descartes geen politica nagelaten. Zoiets als een politieke 'wetenschap' was voor Descartes ondenkbaar, zoals hij ook de geschiedenis wetenschappelijk niet serieus kon nemen, aangezien het onderwerp van deze disciplines zich nu eenmaal niet

leende voor de ontwikkeling van helder en welonderscheiden voorstellingen. Maar zoals Van Velthuysen zich als een van de eerste Nederlandse cartesianen moet hebben gerealiseerd, bood hier een Engelse filosoof uitkomst, die eveneens een strikt mechanistische natuurfilosofie had ontwikkeld. Die filosoof was Thomas Hobbes (1588-1679) en de ironie wil dat waar Hobbes in zijn geboorteland - behalve als materialist en atheïst - als de ideoloog van de absolute macht van de vorst de geschiedenis is ingegaan, de receptie van zijn werk in Holland grotendeels samenviel met de ontwikkeling van een republikeinse ideologie.

Thomas Hobbes werd in 1588 geboren in Malmesbury. Als privé-leraar en secretaris van vier generaties van de familie Cavendish was hij nauw betrokken bij de turbulente politieke geschiedenis van Engeland. De Cavendish leverden zowel de graven van Devonshire als van Newcastle. In de jaren twintig was hij korte tijd secretaris van Francis Bacon, een vriend van de familie. Bovendien ontmoette Hobbes op zijn reizen over het continent in het gevolg van de Cavendish een aantal sleutelfiguren uit de intellectuele geschiedenis van de zeventiende eeuw. In de jaren dertig maakte hij kennis met Galilei en Mersenne, in de jaren veertig leerde hij ook Descartes goed kennen. Hobbes was in de eerste plaats een groot classicus, die als jongeman hoofdzakelijk in natuurwetenschappelijke kwesties was geïnteresseerd. Door een samenloop van omstandigheden zou slechts een deel van zijn natuurfilosofisch werk in druk verschijnen - veel van zijn manuscripten zijn verloren gegaan. Hij werd dan ook vooral beroemd, zo niet berucht vanwege zijn politieke filosofie. Die draagt echter een uitgesproken wetenschappelijk karakter. Anders dan Descartes was Hobbes namelijk van oordeel dat de formulering van een politieke wetenschap mogelijk en zelfs noodzakelijk was.[216]

Zoals gezegd was Van Velthuysen de man die Hobbes bij het Nederlandse lezerspubliek introduceerde. In 1651 gaf hij een *Epistolica Dissertatio* in het licht, als ‘apologie’ voor Hobbes' *De Cive* (1642).[217] Daarmee stond hij aan de wieg van een school van niet-academische cartesianen die allen aan Hobbes het idee ontleenden, dat de politieke soevereiniteit binnen een staat ondeelbaar is en dat de kerk aan de macht van de soeverein onderworpen dient te zijn. Ten tijde van het stadhouderloze bewind hield dit in dat noch de voetiaanse predikanten noch de leden van het Huis van Oranje - dat traditiegetrouw de stadhouders leverde - in de macht zouden kunnen delen van de Staten, waaraan sinds de afzwering van Filips II de soevereiniteit in de Lage Landen was toegevallen. Hoe nauw de banden waren tussen de aanhangers van dit opkomend republikanisme en de cartesiaanse factie in de Republiek bleek uit Gerard van Wassenaers *Bedekte konsten in regeringen en heerschappien* uit 1657.[218] Van Wassenaer was een Utrechtse jurist, een vriend van Van Velthuysen en van Grotius, uitstekend bekend met het academisch leven in de Republiek. Zijn zoon Petrus studeerde bij Regius toen deze zijn *Fundamenta physices* uitgaf. Sterker nog, het was deze Petrus van Wassenaer wiens uitgave van het twaalfde hoofdstuk van de *Fundamenta physices* Descartes provoceerde tot de publicatie van zijn *Notae in programma quoddam* uit 1648.[219]

Het tweede deel van *Bedekte konsten* bevatte aanzienlijke - letterlijke - ontleningen aan Regius' tekst en behelsde een poging een cartesiaanse psychologie te ontwikkelen die als grondslag dienst zou kunnen doen voor een politica. Het eerste deel van *Bedekte konsten* stond nog in de traditie van de *raison d'État*. Op grond van eindeloze citaten uit Livius, Seneca en Tacitus probeerde het de verschillende strategieën uit de doeken te doen van de vorst, de adel en het volk om hun macht te doen gelden. Maar het was vooral de poging het

functioneren van de staat te begrijpen in termen van de nieuwe filosofie, die *Bedekte konsten* een bijzondere actualiteit verleende. In 1662 beleefde dit boek dan ook een tweede druk, zij het onder de nieuwe titel *Naeuwkeurige consideratie van staet*. Volgens de titelpagina was een zekere 'V.D.H.' verantwoordelijk voor de tekst, dat wil zeggen Pieter van den Hove, ofwel De la Court, de Leidse zwager van Heereboord die in 1648 nog betrokken was geweest bij een vechtpartij in het Academiegebouw. Inmiddels een gefortuneerd lakenkoopman, gaf hij samen met zijn broer Johan (1622-1660) in het begin van de jaren zestig een reeks politieke traktaten in het licht - *Interest van Holland* (1662), *Consideratien en exempelen van staet* (1660, herdrukken in 1661 en 1662) en *Politike Discoursen* (1662) - die hem de roep hebben gegeven de belangrijkste theoreticus van de staatsgezinde partij van De Witt te zijn geweest. Johan de Witt heeft zelf twee hoofdstukken (29 en 30) aan *Interest van Holland* bijgedragen.[220]

Over de filosofische sympathieën van de De la Courts kunnen we kort zijn, hun sympathie voor het cartesianisme staat buiten kijf. Beiden hadden in Utrecht gestudeerd bij Regius en in Leiden bij Heereboord. Toch zou het te ver gaan hen zoiets als een 'cartesiaanse' politica toe te schrijven, al was het alleen maar dat het, gelet op Descartes' eigen beoordeling van deze discipline, onduidelijk is wat we onder een cartesiaanse politieke filosofie zouden kunnen verstaan. Het uitgangspunt van de De la Courts was simpel: elke staat bestaat uit een verzameling van individuen, wier gedrag wordt bepaald door hun passies. Een stabiele staat is een staat waarin een evenwicht, een balans is gevonden tussen deze passies. In het spoor van Van Velthuysen beriepen de De la Courts zich vervolgens ook op Hobbes, aan wie zij de nadruk ontleenden op het aangeboren egoïsme van de mens, zijn drang tot zelfbehoud, de contractuele overgang van een natuurlijke naar een burgerlijke staat, en de hieruit voortvloeiende noodzaak de machthebber binnen de staat absolute soevereiniteit toe te kennen. In *Consideratien van Staet* werd dit zo uitgelegd, dat binnen de Republiek de soevereiniteit van de Staten onaantastbaar en ondeelbaar was, dat wil zeggen: dat voor een stadhouder binnen de Republiek geen plaats was.[221]

Op vergelijkbare gronden werd in de *Politike Discoursen* uiteengezet waarom aan de kerk geen politieke macht kon worden toegestaan. De weerzin tegen de Voetianen droop van de pagina's: weliswaar, zo heette het nu, was godsdienst niet van nut voor de staat ontbloot, maar noodzakelijk was zij niet, want 'Indianen en Heidenen' waren in staat gebleken ook zonder religie succesvolle samenlevingen te vormen.[222] Religie vormde zelfs een risicofactor, aangezien zij maar al te vaak aanleiding gaf tot theologische geschillen, die op hun beurt weer dikwijls ontaardden in maatschappelijke conflicten en in het ernstigste geval tot burgeroorlog. Hier ontstond echter een probleem want de De la Courts waren aanzienlijk minder dubbelzinnig over de noodzaak tot tolerantie dan Hobbes, al was het alleen maar vanwege de economische eisen die het leven in een handelsnatie in hun ogen stelde. In *Interest van Holland* werd omstandig uiteengezet hoezeer het lot van de Republiek van de handel afhankelijk was en hoezeer religieuze tolerantie de economie bevorderde. In *Politike Discoursen* werd aan dit pleidooi voor gewetensvrijheid nog het principiële argument toegevoegd dat de mens bij zijn overgang van de natuurlijke staat naar de burgerlijke samenleving weliswaar zijn soevereiniteit had overgedragen aan de staat, maar niet 'zijn recht of macht om te geloven 't geen hem waarachtig schijnt te wezen'. Omdat het bovendien wreed zou zijn 'iets te gebieden, dat men weet niet gehoorzaamd te kunnen worden', was duidelijk

> dat de *overheid* volgens de *wetten der natuur* gehouden is, *vrijheid voor de conscientie en 't geweten te laten, aan al haar onderdanen die haar in 't gene haar mogelijk is en daar zij toe gehouden zij, zou willen gehoorzamen*.[223]

Daarmee rees wel de vraag hoe het gevaar van godsdienstige tweespalt te bezweren. Volgens de De la Courts zou dit mogelijk zijn door een algemeen verbod uit te vaardigen van missionaire activiteiten. Zendingsdrang was uit den boze, omdat de wil de ander te bekeren tot het eigen gelijk in strijd was met de aan de staat verplichte gehoorzaamheid:

> Waarlijk nergens is de mens geboden *zijn naaste meer te beminnen als zich zelf*; en in alle gevallen is waarachtig, dat dit *gevoelen* van *zijn naaste te willen onderrichten in manieren van* Gods-dienst, *tegen het verbod van zijn overheid een oproerige opinie is*, die door de *overheid* met recht en reden mag en behoort gestraft te worden; terwijl zij de vrede stoort, die de overheid, van nature, gehouden is te behouden.[224]

Pleiten voor - een bepaalde - tolerantie was allesbehalve bijzonder in de Republiek. Godsdienstvrijheid was - tot op zekere hoogte - een feit. In de loop van de jaren zestig van de zeventiende eeuw bestreed zelfs Voetius niet langer het bestaansrecht van de doopsgezinde en remonstrantse minderheden.[225] Maar met name in De la Courts *Politike Discoursen* kreeg het pleidooi voor tolerantie een venijnige wending. Uitgebreid werd hier uit de doeken gedaan hoe dominees er door de dweepzucht van hun gemeenteleden toe kwamen hun particuliere uitleg van de bijbel voor onfeilbaar te houden en hoe geestelijken door de eeuwen heen *echte* wetenschappers, die zich in de filosofie, de medicijnen of de wiskunde bekwaamden, hadden beklad.[226] De De la Courts waren niet de enige republikeinen die nu hun gal spuwden. Gedurende het stadhouderloze tijdperk werd het in republikeinse kring gemeengoed de ‘domineesheerschappij’ te hekelen. Wat Pieter de la Courts felheid zo bijzonder maakt, is dat hij als jongeman nog de ambitie schijnt te hebben gekoesterd zelf predikant te worden.[227]

De polemische inzet van deze republikeinse Hobbesinterpretatie bleek eens te meer uit de Nederlandse vertaling van Hobbes' *Leviathan* (oorspronkelijk verschenen in 1651). Lang is aangenomen dat Van Velthuysen voor deze vertaling verantwoordelijk was, maar onlangs werd aangetoond dat zij het werk was van de Zeeuwse schoolmeester Abraham van Berkel (1639-1688), die op goede voet stond met het Leidse patriciaat waartoe ook de De la Courts behoorden.[228] In 1665 had Van Berkel al voor opschudding gezorgd met een vertaling van sir Thomas Browne's klassieke deïstische traktaat *Religio medici* (1642). Het voorwoord, afkomstig van zijn vriend Jan Rampius, liet weinig twijfel bestaan over de ideologische achtergrond van deze publicatie:

> Dat is zeker, dat er wel duizend de predikstoel beklimmen, die voor deftige godgeleerden willen doorgaan, die ook tot doctoren van die hoogwaardige en diepgrondige verborgenheid gevorderd zijn, dewelke alle de krachten van haar verstand inspannende, nooit tot zulke deftige en uitmuntende bedenkingen gekomen zijn, als deze geneesmeester.[229]

Het voorwoord van het in 1667 te Amsterdam verschenen *Leviathan: of van de Stoffe, Gedaente, ende Magt van de Kerckelyke ende Wereltlycke Regeeringe* bevatte ten overvloede nog eens een reprimande aan het adres van de volgelingen van Willem II. De herinnering aan de aanslag op Amsterdam uit 1650 lag Van Berkel nog zwaar op de maag:

> Had die ganse hoop van achteruitschoppende soldaten en andere strijdbare mannen en onderdanen wel geweten aan wie zij hun trouw en gehoorzaamheid schuldig waren, en aan diegene gedacht die haar dagelijks betaalden en betalen moesten, nooit zouden ze hun wapens tegen de allerbloeiendste koopstad, niet alleen van Holland maar zelfs van geheel *Europa*, omgegord en misbruikt hebben.[230]

De meeste Nederlandse lezers van Hobbes lijken niet bereid te zijn geweest de vermaarde Hollandse tolerantie te offeren aan de noodzaak tot het vestigen van een sterk staatsgezag. Een uitzondering vormde de auteur die zich schuil hield onder het pseudoniem Lucius Antistius Constans.[231] Constans was net als Hobbes overtuigd van de noodzaak wel een sterke staat op te richten. In zijn geruchtmakende *De Iure Ecclesiasticorum* uit 1665 overheerste echter eveneens de weerzin tegen de politieke ambities van de 'Ecclesiastes', de dienaren van de kerk, wier 'goddeloze, onwettige en verderfelijke *ambitio*'[232] te allen tijde in toom moest worden gehouden: predikanten vervulden een publieke functie bij de gratie van het staatsgezag. De enige autoriteit die hen toekwam, dankten zij aan hun wereldlijke opdrachtgevers.

Het werk van de De la Courts graaft niet erg diep. Maar het is misschien wel juist dit gebrek aan diepgang dat het zo interessant maakt. Het laat eens te meer zien hoezeer het cartesianisme ten tijde van het stadhouderloze tijdperk een politiek fenomeen was geworden en zelf een middel werd in de formulering van een theorie die de republikeinse praktijk zou kunnen rechtvaardigen. Zo het cartesianisme al op enig moment in Nederland een bedreigd minderheidsstandpunt vertegenwoordigde, was daar in elk geval gedurende de jaren vijftig en zestig van de zeventiende eeuw geen sprake van. Verder laat dit 'cartesiaans' republikanisme zien, dat de factoren die hebben bijgedragen aan het academisch succes van deze filosofie niet volstaan voor de verklaring van de verspreiding van cartesiaanse denkbeelden onder de geletterde burgerij van de Republiek. De voordelen die het cartesianisme zowel natuurfilosofen als Regius, Heereboord en De Raey als theologen als Wittichius, Heidanus en Coccejus bood waren onlosmakelijk verbonden met de academische context waarbinnen zij werkzaam waren. Nederlandse academici zagen zich in de jaren veertig van de zeventiende eeuw geconfronteerd met een serie pogingen de 'oude' wijsbegeerte te vervangen en dit resulteerde aanvankelijk in eclecticisme. Het cartesianisme vond betrekkelijk eenvoudig aansluiting bij deze *philosophia novantiqua*. Descartes bood een begrijpelijk alternatief voor het aristotelisme en was bovendien even veelomvattend. Ook wetenschappelijk oogde het bij de tijd. Toen Nederlandse cartesianen er in slaagden de filosofische faculteiten een veel grotere zelfstandigheid te geven ten opzichte van de faculteit der godgeleerdheid dan men gewend was, werd het Nederlands cartesianisme steeds principiëler en schiep het zijn eigen orthodoxie. Voor Van Velthuysen, de Van Wassenaers, de De Witts, de De la Courts en de overige vertegenwoordigers van het uitgesproken republikeins 'carte-

sianisme' met wie we in het vervolg van dit hoofdstuk nog kennis zullen maken, speelden die factoren echter geen rol. Hetzelfde geldt voor de inhoudelijke vernieuwing die Descartes' fysica bood. Descartes' heliocentrisme, noch zijn aanval op het begrip van 'substantiële vormen' of de mogelijke rol van de 'doeloorzaak' in de fysica verklaren de politieke betekenis die zijn denkbeelden hadden.

Bij de verklaring van het Europese succes van Descartes wordt doorgaans verwezen naar wat wel de 'sceptische crisis' wordt genoemd die in de tweede helft van de zestiende eeuw haar hoogtepunt zou hebben bereikt.[233] Die crisis, die met name Franse geleerden in haar ban hield, wordt in de regel herleid tot een aantal zeer uiteenlopende historische omstandigheden. Met de Reformatie verdween het natuurlijk leergezag van Rome; de ontdekkingsreizen bracht Europeanen in contact met vreemde volken wier beschaving een zware wissel trok op de vanzelfsprekendheid van de Westerse superioriteit; de uitvinding van de boekdrukkunst verhoogde de beschikbaarheid en de circulatiesnelheid van ideeën dramatisch, en de herontdekking van de klassieke sceptische filosofie leverde ten slotte het conceptuele idioom voor de articulatie van fundamentele twijfel over de grondslagen van kennis als zodanig. Toen Montaigne (1533-1592) zich in zijn *Essais* de klassieke vraag stelde 'Wat weet ik eigenlijk?', gaf hij aan dat zestiende-eeuwse geleerden in zo kort bestek zo veel méér waren gaan weten dan hun voorgangers, dat de vraag rees of zij nog wel iets zéker konden weten. Tot op zekere hoogte inspireerden dezelfde omstandigheden die Ramus en Bacon aanzetten tot de formulering van methodes om die plotselinge groei van de kennis onder controle te houden, Descartes tot zijn poging de twijfel voorgoed te overwinnen.

Nu wil het geval dat uitgerekend in het land waar Descartes zijn eerste en waarschijnlijk ook zijn grootste succes boekte, van die 'sceptische crisis' nauwelijks een spoor valt te bekennen. De meest omvangrijke Nederlandse aanval op het scepticisme, Marten Schoocks *De scepticismo*, verscheen pas in 1652. In de Nederlandse Republiek werd het scepticisme pas een *issue* door Descartes' ideeën over de twijfel als uitgangspunt van de metafysica en methodisch beginsel in de wetenschap. Wel worstelden Nederlandse geleerden sinds de zestiende eeuw met een vergelijkbaar probleem, dat al tijdens het Bestand volledig uit de hand was gelopen. Vanaf het begin van de Opstand was duidelijk dat de strijd tussen het los verbond van staten dat de zich oprichtende Republiek was - en dat het zou blijven - met de legers van het grootste rijk dat Europa sinds de Oudheid had gekend alleen kans van slagen zou hebben, wanneer de Verenigde Provinciën eensgezind zouden opereren. Eendracht maakt macht.[234] Klassieke auteurs als Tacitus, Cicero, Sallustius en Livius, die een sleutelrol speelden in de opleiding van de humanistische elite van de Republiek hadden tot vervelens toe gewaarschuwd voor de noodlottige consequenties van onderlinge verdeeldheid binnen de staat. Justus Lipsius (1547-1606), de wereldberoemde filoloog die aan het eind van de zestiende eeuw hoogleraar was in Leiden, had het zesde van zijn *Politicorum libri sex* (1589) volledig gewijd aan de burgeroorlog, de grootste ramp die een staat kon treffen.[235] De 'Nederlandse Tacitus' P.C. Hooft (1581-1647) bracht de ellende van de burgeroorlog op de planken in stukken als *Geeraerdt van Velsen* (1613) en *Baeto* (1617), en de jonge Huygens schreef gedichten over nationale eensgezindheid. Het motto van de Staten-Generaal sprak boekdelen: *Concordia res parvae crescunt*.

Ondanks het wijdverbreide besef van de noodzaak tot nationale eenheid koesterden de provincies hun soevereiniteit (zie p. 94).[236] De Grote Vergadering had de federale structuur

van de republiek bevestigd. Aan een Staten-Generaal die zich met gewestelijke aangelegenheden bemoeide was nauwelijks behoefte. Voor de vestiging van een exclusieve staatskerk was evenmin een meerderheid te vinden. Recent onderzoek heeft aangetoond dat de vergaand decentrale organisatie in de Republiek ook bijvoorbeeld technologische vernieuwingen heeft gestimuleerd, die op hun beurt weer de economie ten goede kwamen.[237] Maar in het relatief tolerante klimaat dat door deze samenloop van omstandigheden in het leven was geroepen liep de - vitaal geachte - eenheid van het land voortdurend gevaar uit het lood te worden geslagen.

Toen in het begin van de zeventiende eeuw een aanvankelijk zuiver theologisch verschil van inzicht over de zogenaamde ‘onweerstaanbare genade’ de grote gereformeerde kerk splijtte en zich vervolgens twee politieke facties rond de strijdende partijen vormden, kwam de sluimerende spanning tussen de voordelen die vrijheid de burgers bood en de noodzaak een eensgezinde staat te blíjven tot een dramatische ontknoping. Prins Maurits greep persoonlijk in, en voordat de Synode van Dordrecht in de herfst van 1618 bijeen kwam was het lot van de arminianen of remonstranten feitelijk bezegeld.[238] De Republiek had aan de rand van de afgrond gestaan. En dat ten tijde van het Bestand! De overwinning op de Spanjaarden had binnen handbereik gelegen en nu waren de Nederlanders elkaar naar de keel gevlogen. Jacob Cats, raadspensionaris van Holland, was duidelijk opgelucht toen de Grote Vergadering van 1651 ‘wonder boven wonder’ tot een ‘eenparig besluit’ was gekomen.[239] Maar in de loop van de jaren zestig namen de binnenlandse spanningen weer toe. Marten Schoock publiceerde in 1664 een meer dan duizend pagina's tellend handboek over de noodlottige gevolgen van tweedracht.[240] Schoocks oude tegenstanders waren het nu in veel opzichten met hem eens. Verschillende aanhangers van de ‘nieuwe’ filosofie dachten ook een remedie te kunnen bieden. Enkel Tacitus lezen volstond in hun ogen niet. De republikeinen die zich tijdens het stadhouderloze bewind op de nieuwe filosofieën van Descartes en Hobbes beriepen om al te ambitieuze predikanten de mond te snoeren, moeten vooral onder de indruk zijn geweest van de ondubbelzinnigheid die een ‘wetenschappelijke’ politieke filosofie beloofde te leveren. Wat zou het een zegen zijn als de zo explosieve theologisch-politieke debatten in de Republiek voor eens en voor altijd beslist konden worden, zoals Descartes de botsingswetten hun definitieve formulering had gegeven.

De Philosophie d'Uytleghster der H. Schrifture

Aanvankelijk stelden Nederlandse republikeinen zich - in het spoor van Grotius en later ook Hobbes - slechts op het standpunt dat de macht van de kerk ondergeschikt zou moeten blijven aan die van de staat, dat wil zeggen, van de Staten. Maar in radicaal republikeinse kring vatte gedurende de jaren zestig van de zeventiende eeuw de gedachte post dat met behulp van ‘cartesiaanse’ middelen de gereformeerde godsdienst zelf aan een nadere hervorming zou moeten worden onderworpen. Het cartesiaanse beroep op de zekerheid van de wiskunde zou misschien ook wel ‘theologisch-politieke’ eenheid kunnen opleveren. ‘Cartesianen’ ontwikkelden ‘wiskundige’ bewijzen voor de meest uiteenlopende kwesties. Dat een medicus als Sylvius in zijn oratie (1658) beweerde dat de beginselen van de natuurwetenschappen wiskundig moesten worden bewezen, viel te verwachten van

een cartesiaan.[241] Maar in 1668 wilde een zekere Adriaan Koerbagh, met wie we in de vol-

gende paragraaf nader kennis zullen maken, ‘wiskundig’ bewijzen dat het geloof in de Drieëenheid op een misverstand was gebaseerd en dat wonderen niet bestaan.[242] Niet veel later zou een Rotterdamse collegiant ‘wiskundig’ aantonen ‘dat alle verstandelijke werking noodzakelijk is’.[243] Caspar Langenhert bewees ‘op geometrische wijze’ dat dieren geen ziel hebben.[244]

Bij de ‘hervorming’ van de theologie overschreden deze radicalen in de jaren zestig van de zeventiende eeuw de grenzen die academici als Wittichius en Heidanus een decennium eerder zo zorgvuldig hadden getrokken tussen de professionele domeinen van de filosofie en de theologie. Orthodoxe cartesianen stelden zich in het algemeen op het augustiniaanse standpunt dat de rede slechts een rol kon spelen bij de constatering *dat* een gegeven boodschap inderdaad in aanmerking kwam om als een Openbaring te worden beschouwd.[245] In deze radicale kringen werd de rede echter in staat geacht de Openbaring zelf aan nader onderzoek te onderwerpen. Niet alleen het *dat* maar ook het *wat* van de Openbaring zou tot het domein van de rede behoren. Een duidelijke aanwijzing van die ambitie vinden we in *Vrije Politijke stellingen*, een traktaat dat anoniem verscheen in 1665. Een paar jaar geleden is aangetoond dat dit werk moet worden toegeschreven aan Franciscus van den Enden (1602-1674). Deze geboren Antwerpenaar was van 1619 tot 1633 lid van de Sociëteit van Jesus. Na een onduidelijke periode, waarin hij waarschijnlijk een medische opleiding volgde, dook hij in het midden van de jaren veertig op in Amsterdam, waar hij enige tijd een boek- en schilderijenhandel dreef. Van 1652 tot 1670 was hij vervolgens eigenaar van een particuliere Latijnse school in de Nes.[246]

Uit *Vrije Politijke Stellingen* sprak op zijn minst een uiterst dubbelzinnige houding ten opzichte van het gereformeerde erfgoed. Behalve dat Van den Enden de ondergeschiktheid van de kerk aan de staat verdedigde, wees hij op het grote gevaar van christelijke ‘secterijen’. Hopeloos was de situatie echter niet:

> Door deze tijd dan alle wijdere bekommernissen der menigvuldige gepretendeerde godsdiensten en in zich zelf geheel oneens bevonden secterijen, elkander tot de dood toe hatende, vervolgende, enz. aan een zijde stellende. Laat ons alleen op dit fundament van niets in zaken van godsdienst toe te stemmen, als 't geen wij klaar en onderscheiden bevatten, zo niet anders te kunnen zijn en behoren, wel en vast timmerende, voortgaan.[247]

Zou het, met andere woorden, niet mogelijk zijn de leerstellige inhoud van het Christendom te herleiden tot een ‘helder en welonderscheiden’ grondslag, die alle gezindten verenigde? Nodig was het zeker, aldus Van den Enden, om ‘secterijen, en verdeeldheden [...] in Holland niet alleen te verminderen; maar ook geheel en al te vernietigen’. Het ‘interest van Staat’ eiste het zelfs, en geen ander middel diende zich aan dan ‘de onfeilbare goddelijke rede’.[248] Dit dogmatisch minimalisme stond in een oude humanistische traditie. Erasmus, Coornhert, Grotius, de remonstranten, allen hadden ze gepleit voor een scherp onderscheid tussen noodzakelijke en niet-noodzakelijke geloofsartikelen. Over de noodzakelijke zou overeenstemming moeten bestaan, de overige zouden vrijelijk ter discussie moeten kunnen worden gesteld. Rationalistisch ingestelde protestanten als de socinianen benadrukten eveneens de rol die de rede zou moeten spelen bij de formulering van zo'n minimaal

credo.[249] Nieuw was hier de suggestie dat de rede in staat moet worden geacht een *helder en welonderscheiden* grondslag voor een universeel geloof te kunnen leveren. Uitzonderlijk was Van den Enden inmiddels niet. In Amsterdam moet deze gedachte meer 'cartesianen' hebben aangesproken. Zo verscheen in 1662 bij Jan Rieuwertsz. in Amsterdam, vermoedelijk van de hand van de doopsgezinde koopman Pieter Balling een kort geschrift, getiteld *Het Licht op den Kandelaar*.[250] Ook Balling bleek op zoek naar een filosofisch gefundeerd, minimaal credo. Net als Van den Enden en de *Leviathan*-vertaler Abraham van Berkel, maakte Balling deel uit van wat wel 'de kring' van Spinoza (1632-1677) wordt genoemd. De geruchten dat zich in Amsterdam gedurende de jaren zestig van de zeventiende eeuw buitengewoon radicale cartesianen ophielden, waren hardnekkig. Zo noteerde de Deense geneesheer Olaus Borch (1626-1690) tijdens een rondreis door Europa al in mei 1661 in zijn dagboek dat in Amsterdam - waar hij onder anderen kennis maakte met Swammerdam - 'bepaalde atheïsten' te vinden waren, voor het merendeel 'cartesianen', onder wie meer in het bijzonder een jood de aandacht trok. In september van dat jaar voegde Borch daar nog aan toe dat die jood inmiddels in Rijnsburg woonde, uitblonk in de cartesiaanse wijsbegeerte en Spinoza heette. Een paar maanden later noteerde hij meer namen: de schoolmeester Van den Enden, de vertaler Glazemaker en de collegiant Adam Boreel (1603-1666).[251] Het was vermoedelijk dezelfde kring die op de korrel werd genomen in *Oogh-Water*, een pamflet uit doopsgezinde kring. De Vlaams doopsgezinde gemeente, zo heette het, was door de introductie van allerlei nieuwigheden volledig uit elkaar gevallen. Sommige leden werden lid van concurrerende confessies, anderen '*libertijns*', weer anderen, die zich hadden verdiept in 'grondige *cartesiaanse filosofie*' werden

> *naturalisten*, de welke (de goede niet te na gesproken) met alle religie ja zelfs met de H. *Schrift* en *Geest* de spot drijven, en eerst in scherts *twijfelende of zij zelf zijn*: wel haast in ernst komen te twijfelen *dat er een God* is, of tenminste een God die zich bekommert met de aardse zaken.[252]

Al in de jaren vijftig was in pamfletten gewaarschuwd voor cartesiaanse collegianten uit Amsterdam: net als de socinianen erkenden zij geen andere autoriteit dan die van hun eigen verstand. Bovendien was toen al bekend waar je deze vrijbuiters kon vinden, in de boekhandel van Jan Rieuwertsz., 'de School der spotters' - in de jaren vijftig en zestig onder andere de uitgever van Glazemakers Descartesvertalingen, in de jaren zestig en zeventig de uitgever van Spinoza.[253]

Op de titelpagina van zijn eerste publicatie had Spinoza zich 'Amsterdammer' genoemd. Toch had hij die stad, toen de *Principia Philosophiae Cartesianae* in 1663 bij Jan Rieuwertsz. verscheen, al geruime tijd verlaten.[254] Geboren en getogen in Amsterdam, had hij zich in 1661 gevestigd te Rijnsburg, om twee jaar later te verhuizen naar Voorburg. Hij stierf in 1677 aan de Paviljoensgracht te Den Haag. Tot op zekere hoogte zou hij echter Amsterdammer blijven. Zijn uitgebreide vriendenkring bestond grotendeels uit Amsterdammers en het is aan hen te danken dat zijn filosofische nalatenschap, waaronder de *Ethica*, eind 1677 in Amsterdam werd gepubliceerd onder de titel *Opera Posthuma*.[255] Het is van belang hier even stil te staan bij Spinoza's sociale contacten omdat het lang gebruikelijk is geweest hem af te

schilderen als een filosoof, die afgezonderd van de wereld om hem heen een volkomen uniek, wezenlijk tijdloos systeem heeft uitgedacht. Dat Spinoza door zoveel tijdgenoten zo fel werd aangevallen - twintig jaar na zijn dood noemde Bayle hem de eerste systematische atheïst uit de geschiedenis[256] - zou illustratief zijn voor een zeker intellectueel isolement. Zonder ook maar iets af te willen doen aan de oorspronkelijkheid van het spinozisme, kunnen we vaststellen dat deze voorstelling van zaken inmiddels is achterhaald.[257] Met enkele van Spinoza's vrienden hebben we al kennis gemaakt: Van Berkel, Van den Enden en Balling. Waar de betrekkingen tussen Van den Enden en Spinoza nog onduidelijk zijn en we nog minder weten van Van Berkels rol in deze 'kring', staat vast dat Balling en Spinoza nauw bevriend waren. Spinoza's briefwisseling spreekt boekdelen. Niet alleen correspondeerden de twee over de details van Spinoza's filosofie, de meest aangrijpende brief uit heel Spinoza's correspondentie bedoelt Balling te troosten met het verlies van een kind. Toen Balling betrokken raakte bij de conflicten binnen de Amsterdamse doopsgezinde gemeente, werd hij in een pamflet uit 1664 al Spinoza's 'voornaamste Discipel' genoemd.[258] In datzelfde jaar bezorgde hij de Nederlandse vertaling van Spinoza's debuut, de *Principia Philosophiae Cartesianae* (1663). Er zijn bovendien sterke aanwijzingen dat de eerste Nederlandse vertaling van Spinoza's *Ethica* (1677) deels is gebaseerd op een oudere vertaling van de hand van Balling.[259] Belangrijk is Balling dus zeker geweest, maar hij heeft zich goeddeels in de coulissen van de Amsterdamse kring bewogen.

In dit milieu beriep men zich graag op Descartes, maar de motivatie achter dit radicale niet-academische 'cartesianisme' oogt hoofdzakelijk theologisch-politiek. De fysica en de metafysica van Descartes lijken deze *franc-tireurs* nauwelijks te interesseren. Spinoza zelf heeft zich echter diepgaand bezig gehouden met het hele cartesiaanse systeem. Wanneer hij voor het eerst in aanraking kwam met het cartesianisme, weten we niet. Vast staat dat hij in 1632 in een Portugees-joodse familie geboren werd, dat hij een traditionele Talmoed Torahopleiding heeft genoten in de school van het genootschap Ets Haim, 'de Levensboom', dat hij met zijn broer Gabriël korte tijd een handelsfirma in zuidvruchten heeft gehad en dat hij in 1656 in de ban werd gedaan, vermoedelijk vanwege zijn brutale vragen over de autoriteit van de mozaïsche wetten.[260] Vervolgens leerde hij Latijn in de privé-school van Van den Enden en het ligt voor de hand te veronderstellen, dat hij toen pas, in de tweede helft van de jaren vijftig, kennis maakte met het werk van Descartes. In dat geval moet hij een snelle leerling zijn geweest, want toen hij in 1663 zijn inleiding op de filosofie van Descartes in het licht gaf, had hij reeds minstens twee andere belangrijke, cartesiaans getinte teksten in portefeuille: het niet voltooide en pas in de *Opera Posthuma* (1677) gepubliceerde *Tractatus de intellectus emendatione*, 'over de verbetering van het verstand', en de in de negentiende eeuw teruggevonden *Korte Verhandeling*, een vroege versie van de *Ethica*.

Hoe diep Spinoza in relatief korte tijd tot het cartesianisme was doorgedrongen, bleek echter vooral uit de *Principia Philosophiae Cartesianae*. Dit boek bestaat namelijk uit een 'geometrische' presentatie van de eerste twee delen van Descartes' *Principia* uit 1644. Spinoza volbracht hier iets wat Descartes zelf had nagelaten te doen. Hij 'bewees' met behulp van definities en axioma's een aantal stellingen die tezamen het hart vormden van zowel Descartes' metafysica als fysica. Daarmee gaf hij de wortels en de stam van de cartesiaanse 'boom' hun ideale vorm. Descartes had zelf wel gezinspeeld op zo'n presentatie, maar tevens zijn twijfels geuit over de toepasbaarheid van de geometrische methode in de meta-

fysica.[261] Toch getroostte Spinoza zich veel moeite niet zelf als orthodoxe cartesiaan de geschiedenis in te gaan. Zo liet hij zijn vriend Lodewijk Meijer (1629-1681) in het voorwoord bij zijn debuut opmerken dat niemand moest denken dat de auteur van dit boek het op alle punten eens was met Descartes. In de eerste plaats verwierp Spinoza, aldus Meijer, Descartes' onderscheid tussen wil en verstand en de idee dat de menselijke wil vrij is, maar bovendien

> dient hier vooral niet onvermeld te blijven dat [...] slechts volgens de opvatting van Descartes gezegd wordt wat men op enige plaatsen vindt, namelijk dat *dit of dat het menselijk verstand te boven gaat*. Want dit moet niet zo begrepen worden als zou onze auteur dergelijke uitspraken volgens zijn eigen overtuiging doen. Hij is namelijk van oordeel dat al die dingen en nog veel meer andere, nog verhevener en subtieler zaken niet slechts helder en wel-onderscheiden door ons opgevat maar ook zeer gemakkelijk verklaard kunnen worden, mits het menselijk verstand op een andere weg dan die welke door Descartes is ontsloten en gebaand, gevoerd wordt voor het onderzoeken van de waarheid en het leren kennen van de dingen. En dat dus de fundamenten der wetenschappen die door Descartes zijn blootgelegd, alsmede wat hij daarop heeft voortgebouwd, niet voldoende zijn om alle zeer moeilijke kwesties die in de metafysica voorkomen te ontwarren en op te lossen, maar dat er andere nodig zijn als we ons verstand tot die hoogte van kennis willen opvoeren.[262]

Het was dus niet verwonderlijk dat Nederlandse cartesianen Spinoza's debuut met gemengde gevoelens ontvingen. Met name het aanhangsel, *Cogitata metaphysica*, ‘Metafysische gedachten’, getiteld, moest wel op zijn minst verwondering wekken. Niet alleen werd hier een rationalisme gepresenteerd dat nog verder leek te gaan dan dat van Descartes, ook Spinoza's determinisme was aanzienlijk radicaler: ‘als de mensen de hele orde van de natuur helder zouden begrijpen zouden ze alles even noodzakelijk vinden als datgene wat in de wiskunde wordt behandeld.’[263] Spinoza relativeerde, met andere woorden, hier al de unieke positie van de mens in ‘de genatuurde natuur’ en de realiteit van het bovennatuurlijke bovendien, zoals bleek uit zijn opmerkingen over de ‘buitengewone macht Gods’:

> daar het een groter wonder lijkt als God de wereld altijd in een en dezelfde vaste en onveranderlijke orde zou besturen, dan indien hij de wetten die hijzelf in de natuur op de allerbeste wijze en vanuit louter vrijheid heeft bekrachtigd - hetgeen door niemand die niet stekeblind is ontkend kan worden - terwille van de dwaasheid van de mens op zou heffen.[264]

Daar kwam nog bij dat Spinoza zich uitspraken veroorloofde over de bijbel, die heel wat wenkbrauwen deden fronsen. Als wij in de bijbel, schreef hij, ‘iets zouden vinden dat met het natuurlijk licht in strijd zou zijn, zouden wij haar kunnen weerleggen met dezelfde vrijmoedigheid waarmee wij de Koran en de Talmoed weerleggen’.[265] Een interessante illustratie van de verwarring die de *Principia Philosophiae Cartesianae* veroorzaakte vinden we in Spinoza's *Briefwisseling*. Op 12 december 1664 ontving hij een brief van een hem volslagen

onbekende Dordtse graanhandelaar, Willem van Blyenbergh (1632-1696). Deze amateur-filosoof had in dit boek ‘veel dingen gevonden’ die hem ‘zeer smakelijk vielen’, maar andere lagen hem zwaar op de maag en of Spinoza een en ander kon toelichten.[266] De correspondentie die zich vervolgens ontspon laat zien hoezeer de laatste op zijn hoede was. Hij voelde er niets voor het achterste van zijn tong te laten zien.

Spinoza's briefwisseling toont tevens dat zijn Amsterdamse vrienden gedurende de jaren zestig, toen hij zelf de hoofdstad had verlaten, manuscripten van zijn hand bestudeerden en hem om nadere toelichting vroegen omtrent zijn filosofie. Zij moeten hebben geweten waar Meijer het over had toen hij in het voorwoord bij Spinoza's debuut had laten weten dat de auteur van deze verhandeling niet zomaar een cartesiaan was. Want hen moet de *Korte Verhandeling over God, de Mensch en deszelvs Welstand* bekend zijn geweest. Deze tekst was al aan het begin van de jaren zestig gereed gekomen en bevestigt dat Spinoza inderdaad onmiddellijk aanknoopte bij het cartesianisme, maar al zeer vroeg besloten moet hebben tot een grondige revisie van het cartesiaanse vocabulaire. Hij begon bij het begin, dat wil zeggen bij de metafysica. Descartes had in de *Meditationes* het bestaan van drie substanties bewezen: God, Denken en Uitgebreidheid. Of beter: God, Ziel en Lichaam. In de *Principia* had hij Denken en Uitgebreidheid de ‘reëel onderscheiden attributen’ van Ziel en Lichaam genoemd - de eigenschappen die de essentie van deze substanties uitmaakten. Volgens het eerste deel van de *Korte Verhandeling* moesten deze afzonderlijke substanties in werkelijkheid als attributen worden beschouwd van een en dezelfde substantie. Aangezien deze ene substantie oneindig is, bestaat zij uit oneindig veel attributen, waarvan wij alleen Denken en Uitgebreidheid kennen. En deze substantie, de oneindige natuur, is God zelf:

> Uit alle deze dan volgt: dat van de natuur alles in allen gezegd wordt, en dat alzo de natuur bestaat van oneindige eigenschappen, van de welke eenieder deszelfs in zijn geslacht volmaakt is. Het welk ten enemale overeenkomt met de beschrijving die men aan God geeft.[267]

God werd hier dus niet langer als de oorzaak beschouwd van de substanties waaruit de wereld bestaat. Omdat er ‘buiten God niets is’, moet Hij ‘een *inblijvende oorzaak*’ zijn, de immanente oorzaak ‘*van alles*’.[268] Ook van de mens, het onderwerp van het tweede deel van de *Korte Verhandeling*, waarin Spinoza ‘deszelfs Welstand’ in kaart bracht. Dit deel voorzag in een schets van de manier waarop de mens als een van de ontelbare ‘wijzen’ van de substantie voortdurend onderworpen is aan ‘passies’. Alleen ware kennis zou de mens van die passies kunnen bevrijden. Ware kennis van zijn verhouding tot God. Want kennis brengt liefde voort en liefde bestaat uit ‘een *vereniging met het voorwerp, dat ons verstand oordeelt heerlijk en goed te zijn*’. Hoe groter het object van die kennis, hoe groter de liefde.[269] De vereniging met God waarin de mens zijn ‘welstand’ vindt, is dus een intellectuele, waarin hij zijn vrijheid vindt door te begrijpen dat hij niet anders kán dan de natuur te volgen, dan ‘met de lieflijke ketenen van zijn liefde geboeid te zijn en te blijven’[270]: ‘zo lang hij een deel van de natuur is, zo moet hij de wetten van de natuur volgen, hetwelk de Godsdienst is; en zo lang hij zulks doet, is hij in zijn welstand.’[271]

In de *Ethica* zouden deze intellectuele heilsleer en de metafysica van de *Korte Verhandeling* buitengewoon gedetailleerd worden uitgewerkt, maar dat boek valt buiten het

bestek van deze studie. De hoofdlijnen van Spinoza's radicalisering van het cartesianisme stonden echter al vroeg in de jaren zestig op papier. En de Amsterdamse kring moet toen al op de hoogte zijn geweest van deze ‘cartesiaanse’ filosofie, waarin elke notie van een bovennatuurlijke Openbaring werd uitgesloten:

> *Zodat wij dan eindelijk besluiten dat God om zich zelf aan de mensen bekend te maken noch woorden, noch mirakels, noch enig ander geschapen ding kan of behoeft te gebruiken: maar alleen* zich zelf.[272]

God openbaart zichzelf alleen in de noodzakelijke orde van de natuur. In zekere zin is de fysicus dus de ware theoloog en het moet Spinoza goed hebben gedaan dat Huygens, de grootste fysicus van dat moment in elk geval onder de indruk was van Spinoza's expertise op het gebied van de optica.[273] Na zijn verbanning uit de synagoge voorzag hij in zijn levensonderhoud met het slijpen van lenzen. Het was geen toeval dat hij veel brieven wisselde met wiskundigen en wetenschappers als Johannes Hudde en Henry Oldenburg, de eerste secretaris van de Royal Society. Via Oldenburg discussieerde hij bijvoorbeeld met Robert Boyle (1627-1691), onder andere over proeven met salpeter. Aan Oldenburg liet hij, in 1665, ook weten aan een nieuw werk te zijn begonnen:

> Ik ben nu bezig een verhandeling te schrijven over mijn inzichten betreffende de Schrift: hiertoe bewegen mij; 1. De vooroordelen van de theologen [...] 2. De mening die het gewone volk over mij koestert, dat niet ophoudt mij van atheïsme te beschuldigen [...] 3. De vrijheid om te filosoferen en te zeggen wat we denken; voor deze vrijheid die hier vanwege het al te grote gezag en de brutaliteit van de predikanten op alle mogelijke manieren wordt onderdrukt, wens ik met alle middelen op te komen.[274]

Maar voordat dit boek - de *Tractatus theologico-politicus* (1670) - in druk verscheen, was Lodewijk Meijer met de meest dramatische - en meest polemische - poging van een Nederlandse cartesiaan gekomen om het theologisch-politiek probleem van de Republiek uit de wereld te helpen. Deze geboren Amsterdammer, die het voorwoord had geschreven bij Spinoza's inleiding tot de filosofie van Descartes, was vermoedelijk het meest veelzijdige lid van Spinoza's vriendenkring.[275] In Leiden was hij tot doctor in de filosofie en de medicijnen gepromoveerd, en hoewel hij zich aanvankelijk beperkte tot het verdedigen van een doorsnee academisch cartesianisme, bracht hij in 1666 heel de cartesiaanse orthodoxie in ernstige verlegenheid door een frontale aanval te openen op het compromis dat binnen de Nederlandse universiteiten was bereikt over de verhouding tussen filosofie en theologie. In 1666 verscheen anoniem de *Philosophia S[acrae] Scripturae Interpres*, een jaar later gevolgd door de vertaling: *De Philosophie d'Uytleghster der H. Schrifture. Een wonderspreukigh Tractaet*.[276] Binnen korte tijd lokte dit boek meer dan een dozijn reacties uit. Opvallend was vooral de grote ideologische variëteit van Meijers critici. Niet alleen liepen academische cartesianen te hoop tegen zijn boek - de universiteit van Leiden bracht bij monde van Heidanus en Coccejus een negatief advies uit, op grond waarvan het werk in 1674 onder andere samen met Hobbes' *Leviathan* en met Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* door de Staten van Holland werd verboden -, ook Comenius en de Amsterdamse collegianten Johan

Pieter Beelthouwer (ca. 1603-ca. 1669) en Petrus Serrarius toonden zich geschokt. Volgens Serrarius, de ‘mystieke chiliast’ bevriend met Comenius, Hartlib en Dury, was de verschijning van de *Interpres* een teken aan de wand. Het Einde der Tijden zou nu niet lang op zich laten wachten, 1666 was inderdaad het Jaar van het Beest gebleken.[277]

Meijers *Interpres* had veel weg van een welbewuste provocatie. Zijn boodschap was eenvoudig. De christelijke wereld ging gebukt onder geredetwist en scheurmakerij. Maar omdat alle verschillen van inzicht over de ware inhoud van het geloof voortvloeiden uit onenigheid omtrent de uitleg van Gods Woord, bestond de enig mogelijke remedie tegen deze verwarring in de formulering van een methode die elke dubbelzinnigheid zou uitbannen. Welnu, zo betoogde Meijer, sinds kort staat ons inderdaad een methode ter beschikking met behulp waarvan die unificatie daadwerkelijk gerealiseerd moet kunnen worden. De auteur van ‘deze gelukkigste en voortreffelijkste methode’ was uiteraard ‘de zeer edele en weergaloze heer Renatus Descartes’.[278] Het was namelijk Descartes' briljante prestatie geweest de filosofie te hebben bevrijd van de sectarische verdeeldheid, die de theologie nog steeds in haar greep hield. Descartes was daartoe in staat ‘door een ernstige verwerping aller vooroordelen, en geen ding toe te stemmen en te bevestigen, 't en waar men 't klaar en onderscheiden bevat had’. Meijer wilde nu voor de theologie doen wat Descartes voor de filosofie had gedaan, door

> al 't geen dat in twijfel getrokken zou kunnen worden in twijfel te trekken en dit terstond als vals te verwerpen, totdat ik eindelijk tot iets dat vast en bestendig in de theologie is, daar op ik veilig mijn voet zou kunnen vesten, gekomen zou zijn.[279]

Daarbij kwam nog dat Meijer goede redenen had te vertrouwen op een spoedige vervolmaking van de cartesiaanse filosofie. Hij had Spinoza's *Korte Verhandeling* gelezen. Veel kon hij daar op dat moment nog niet over zeggen, behalve dat

> er geen kleine hoop verschijnt van dat de heerschappij der filosofie in deze tijden, in de welke deze haar grootste oprichter en voortplanter, Renatus Descartes, de geletterde wereld voorgelicht en door zijn voorbeeld voortgegaan heeft, van anderen, die zijn voetstappen zullen willen navolgen, wijd en breed uitgebreid en zodanige dingen van God, van de redelijke ziel, van der mensen opperste gelukzaligheid, en van dergelijke andere dingen tot de verkrijging van 't eeuwig leven behorende, in 't licht gebracht zullen worden, de welke in de verklaring en uitlegging der Heilige Schrift volkomen macht en heerschappij zullen bekomen.[280]

Tot op zekere hoogte verdedigde Meijer het standpunt dat de voetianen sinds de jaren veertig ten onrechte hadden toegeschreven aan orthodoxe cartesianen als Wittichius en Heidanus, namelijk dat het cartesianisme een inhoudelijke onderwerping impliceerde van de theologie aan de filosofie. Bracht Du Bois Van Velthuysen nog in verlegenheid met zijn vraag naar de specifieke competentie van de theoloog, Meijer stelde zich nu op het standpunt dat die inderdaad niet bestond. Dat bleek bijvoorbeeld uit zijn behandeling van het beginsel van accommodatie, dat hij volledig onderschreef, maar waaraan hij een zeer extreme interpretatie gaf. Aangezien de bijbel zelf nergens aangeeft wáár zij ‘naar het bevat-

tingsvermogen van het volk' spreekt, was het uitsluitend aan de filosoof, om uit te maken waar de tekst figuurlijk moet worden genomen en waar niet. Maar het bleek zo mogelijk nog schrijnender uit zijn behandeling van de 'schepping uit het niets' en de Drieëenheid - fundamentele geloofsartikelen die hij eenvoudigweg verwierp omdat ze onbegrijpelijk waren. En dus niet waar konden zijn.[281]

De grenzen van de 'Ware Vrijheid'

De reactie van de Leidse cartesianen op de *Interpres* lag voor de hand. Heidanus en Coccejus schreven in hun *Advijs* aan de verontruste Staten van Holland dat de auteur van de *Interpres* - wiens identiteit goed verborgen schijnt te zijn gebleven - zich ten onrechte op Descartes had beroepen, dat geloofsartikelen 'niet zo zeer het object van ons verstand, als wel van 't geloof' waren en dat mysteries als de Drieëenheid, de menswording en de verrijzenis 'enkel op Gods zeggen, en de autoriteit van zijn Woord' moesten worden aanvaard. Het begrijpen van de bijbel vereist behalve een helder verstand 'een verlichting van het verstand, door de Geest Gods'.[282] Veelbetekenend was de manier waarop Van Velthuysen zich van de boodschap van de *Interpres* trachtte te distantiëren. In een deftige *Dissertatio de usu rationis in rebus theologicis* (1668) herstelde hij het orthodoxe separatisme en wees hij zelfs op de noodlottige consequenties van de Zondeval voor de natuurlijke vermogens van de mens.[283]

Dat Meijer er goed aan had gedaan zijn auteurschap van de *Interpres* verborgen te houden werd spoedig bewezen met de verschijning, in februari 1668, van *Bloemhof*, van Adriaan Koerbagh (1632-1669).[284] Dat boek lag nog geen week in de winkel of de Amsterdamse kerkenraad schakelde justitie in. Net als Balling en Meijer moet Koerbagh een vooraanstaand lid van de Amsterdamse vriendenkring van Spinoza zijn geweest. Hij was tevens nauw bevriend met Van Berkel. Samen met zijn broer Johannes studeerde hij in de jaren vijftig aan de universiteiten van Utrecht en Leiden. Adriaan promoveerde tot doctor in de medicijnen en de rechten, Johannes werd proponent. In 1664 publiceerde Adriaan, in Middelburg, zijn eerste pamflet, onder het pseudoniem Vrederyck Waermont: *'t Samen-Spraeck Tusschen een Gereformeerden Hollander en Zeeuw*.[285] Geheel in de lijn van het 'cartesiaans' republikanisme uit die dagen leverde hij een hobbesiaanse analyse van de soevereiniteit van de Staten. Na nog een *Nieuw Woorden-Boek der Regten* (1664) te hebben geschreven dat verder geen aanleiding gaf tot tegenspraak, haalde hij zich de woede van de Amsterdamse kerkeraad - en heel de gereformeerde kerk - op de hals met de publicatie van zijn *Een Bloemhof van allerley lieflijkheid sonder verdriet geplant* (1668). Weer ging het hier om een woordenboek, waarin tientallen bastaardwoorden werden verklaard en gezuiverd. Geheel in de lijn van Simon Stevin, de Burgersdijkvertaler A.L. Kók (1616-1653) en Lodewijk Meijer, die eveneens een woordenboek publiceerde, achtte Koerbagh het van onschatbaar belang de Nederlandse taal toe te rusten voor de wetenschapsbeoefening: hoeveel tijd zou niet worden bespaard, wanneer we ons aan de wetenschap zouden kunnen wijden zonder eerst jaren te hoeven zwoegen op de oude talen? Volgens Koerbagh en zijn voorgangers was het Nederlands een glasheldere taal, door zijn eenvoud geknipt voor de wetenschap.[286]

Dit taalpurisme mag heel vertrouwd en betrouwbaar geklonken hebben, in zekere zin was de *Bloemhof* een catalogus van zeventiende-eeuwse heterodoxie. Wie

onbekend is met de filosofische context waarin het totstandkwam, zou het gemakkelijk kunnen opvatten als

een - zeldzaam - voorbeeld van Nederlands socinianisme. Het begrip 'Triniteit' bijvoorbeeld, werd hier zonder veel omhaal afgedaan als 'een versiering der geestelijken, buiten de Schrift'.[287] Koerbagh was inderdaad niet alleen nauw bevriend met Spinoza en Van Berkel, maar ook met Jan Knol (?-1672), de vertaler van de sociniaanse belijdenis.[288] Koerbaghs openlijke twijfel aan de goddelijke natuur van de Zoon kreeg in de *Bloemhof* echter een wel heel aparte draai:

> Wie eigenlijk de vader van deze Behouder is geweest, weet men niet, en daarom hebben enige onwetende luiden hem gezegd te zijn geweest God, God van eeuwigheid, en een zoon Gods van eeuwigheid, en dat hij in de tijd is geboren van een maagd zonder toedoen van de man: maar die stellingen zijn ook buiten de Schrift, en tegen de waarheid.[289]

Uit de verklaring die werd gegeven voor begrippen als 'Metafysica' en 'Mirakel' bleek zonneklaar dat hier inderdaad een auteur aan het woord was die al het geloof in het bovennatuurlijke had afgelegd.[290] De bijbel moest gelezen worden als elk ander oud boek.[291] Net als Meijer - en net als Spinoza in de *Korte Verhandeling* - noemde Koerbagh het geloof in een schepping uit het niets onzinnig.[292] Maar onder het grote publiek zal niemand op het idee zijn gekomen Koerbagh als een leerling van Spinoza te beschouwen. Want Spinoza had in 1668 nog uitsluitend zijn inleiding op de filosofie van Descartes gepubliceerd en afgezien van Koerbaghs verklaring voor 'Ipstantie' (substantie), moeten het vooral de vele ontleningen aan de demonologie van Hobbes' *Leviathan* zijn geweest die de aandacht trokken.[293] Het vervolg op de *Bloemhof, Een Ligt* getiteld, laat er echter weinig twijfel over bestaan dat Koerbagh ook diepgaand door Spinoza werd beïnvloed.

Toen het Koerbagh duidelijk werd dat zijn optreden niet zonder justitiële gevolgen zou blijven, week hij uit naar de vrijplaats Culemborg, die onder de jurisdictie viel van de graaf van Waldeck (zie p. 86) en waar Van Berkel zich tijdelijk had gevestigd. Daar aangekomen, trof hij onmiddellijk maatregelen voor de publicatie van *Een Ligt schynende in Duystere Plaatsen*. Halverwege de productie van dit explosieve materiaal, begon de Utrechtse drukker van Koerbagh zich zorgen te maken. Begin mei 1668 schakelde hij de schout van Utrecht in die op zijn beurt de schout van Amsterdam alarmeerde. Van publicatie van *Een Ligt* kon nu geen sprake meer zijn. Uit het bewaard gebleven manuscript spreekt echter een onversneden spinozisme. Het biedt tevens de gelegenheid de hoofdpunten van de Amsterdamse 'kring' nog eens op een rij te zetten, want het geeft blijk van een onbegrensd vertrouwen in de rede, het enige echte 'Woord van God'.[294] Bovendien spreekt er een diepe weerzin uit tegen de ambities van de Nadere Reformatie.[295] Alleen de introductie van een redelijke godsdienst zou de rampzalige geschillen tussen de diverse 'secten' kunnen beëindigen: '*Concordia res parvae crescunt*', aldus *Een Ligt*.[296]

Koerbagh maakte zich vermomd met een zwarte pruik opnieuw uit de voeten, dook onder in Leiden, maar werd verraden, gearresteerd en op 19 juli overgebracht naar Amsterdam. Schout en schepenen waren met name geïnteresseerd in de vraag of Adriaan had samengewerkt met zijn broer Johannes, Abraham van Berkel en Spinoza. Koerbagh hield zijn kaken op elkaar. Hij alleen was verantwoordelijk geweest voor zijn werk. En mocht hij aanstoot hebben gegeven, dan beloofde hij zijn leven te beteren. Het mocht niet

baten. Op 27 juli 1668 werd Adriaan Koerbagh als ‘godslasteraar’ veroordeeld tot tien jaar hechtenis, nog eens tien jaar verbanning uit de stad Amsterdam en een boete van vierduizend gulden.[297] Lang heeft Koerbaghs hechtenis niet geduurd. Op 15 oktober 1669 werd zijn stoffelijk overschot opgehaald uit het Willige Rasphuis. Het moet een lugubere vertoning zijn geweest:

> zijn dood lijk zullende grafwaarts gedragen worden, vloog bij toeval onder 't heengaan, een pikzwarte hen op de kist, die er lang op bleef zitten zonder dat ze met dreigen, gooien, en wuiven met de hoeden, daar was af te jagen; gelijk honderden van mensen gezien hebben, en elk 'er zijn beduiding over maakte.[298]

Mocht er in de Republiek ten tijde van het stadhouderloze bewind twijfel hebben bestaan over de bereidheid en het vermogen van de overheid hard op te treden tegen de verspreiding van radicale opvattingen, dan was die met de veroordeling van Koerbagh definitief weersproken. Ook in het tijdperk van de ‘Ware Vrijheid’ kon men niet straffeloos de spot drijven met de gereformeerde religie en haar dienaren, zoals Koerbagh dat had gedaan. Van het uitdragen van godslasterlijke denkbeelden kon al helemaal geen sprake zijn.

Spinoza was in 1665 begonnen aan zijn *Tractatus theologico-politicus*. Om op te komen voor de *libertas philosophandi*. Toen dit werk vijf jaar later anoniem verscheen, was die kwestie dus alleen maar nijpender geworden. Volgens de ondertitel bevat deze verhandeling ‘een aantal uiteenzettingen, waarin werd aangetoond dat men de vrijheid van filosoferen niet alleen kan toestaan met behoud van de vroomheid en van de vrede in de staat, maar dat men haar niet kan opheffen zonder tevens de vrede in de staat en zelfs de vroomheid op te heffen.’[299] De Voorrede voegde daar nog aan toe dat ‘ons’

> het zeldzame geluk ten deel [is] gevallen, dat wij leven in een staat waarin eenieder de onbeperkte vrijheid is toegestaan om te oordelen en God te vereren zoals het hem goeddunkt, en waarin niets als kostbaarder en dierbaarder wordt beschouwd dan de vrijheid.[300]

Voor die vrijheid wilde Spinoza in het krijt treden. In zekere zin was de *Tractatus* dan ook een pamflet, een *oratio pro domo* van een Hollandse republikein. Om het belang van de vrijheid aan te tonen, was het volgens de auteur ‘allereerst noodzakelijk de belangrijkste vooroordelen betreffende de godsdienst, dat wil zeggen de sporen van de oude slavernij, aan te wijzen, en vervolgens ook de vooroordelen betreffende het recht van de hoogste overheden.’[301] Geheel in de lijn van het ‘cartesiaans’ republikanisme van Van Velthuysen en zijn geestverwanten, concentreerde ook Spinoza zich nu op het verschil tussen filosofie en theologie, en bewees hij zich scherp bewust te zijn van de politieke implicaties van de theologie en de theologische consequenties van de nieuwe filosofie. Daarbij gaf hij bovendien blijk van een bijbelkennis die die van zijn voorgangers verre overtrof.

Maar zowel Spinoza's nadruk op de noodzaak de bijbel zichzelf te laten uitleggen als zijn voorschrift hierbij de natuurlijke rede te volgen én het onderscheid tussen de morele zekerheid van de theologie en de mathematische zekerheid die de filosofie zou bieden,

waren eerder al door Van Velthuysen verdedigd. Toch was de Utrechtse cartesiaan een van de eersten om de *Tractatus* scherp te veroordelen. Al op 24 februari 1671 schreef hij een brief aan een oude bekende, de doopsgezinde chirurgijn uit Rotterdam Jacob Ostens (1630-1678), die via zijn contacten met Amsterdamse collegianten ook met Spinoza bevriend was geraakt.[302] Ostens had Van Velthuysen gevraagd wat hij van de *Tractatus* vond, en zijn Utrechtse vriend bleek geschokt te zijn en van oordeel 'de auteur' geen onrecht te doen, 'wanneer ik hem ervan beschuldig dat hij met bedekte en loze argumenten het pure atheïsme predikt.'[303] Want ofschoon Spinoza zich akkoord had verklaard met het goedgereformeerde beginsel dat de bijbel in haar eigen uitleg voorzag, onderwierp hij volgens Van Velthuysen in werkelijkheid de godgeleerdheid aan het gezag van de wijsbegeerte. Was hij, met andere woorden, geen haar beter dan Meijer.

Van Velthuysen meende in de auteur van de *Tractatus* een 'fatalist' te kunnen herkennen, die bovendien van oordeel was 'dat dit universum God is'.[304] Dat Spinoza geloofde in een alomtegenwoordig noodlot, leidde Van Velthuysen onder andere af uit diens ontkenning van de realiteit van het wonder en uit wat Spinoza had geschreven over de identiteit van Gods wil en intellect.[305] Van Velthuysen trok, met andere woorden, Spinoza's intellectuele oprechtheid in twijfel en daarmee lijkt hij een wijdverbreid gevoelen te hebben verwoord. Spinoza kwam vrijwel onmiddellijk na de publicatie van de *Tractatus* onder vuur te liggen van alle ideologische facties uit de Republiek, die bij deze gelegenheid een opmerkelijke eensgezindheid aan de dag legden.[306] Nog voor 1677, toen zijn hoofdwerk de *Ethica* verscheen, moet het Nederlandse lezerspubliek er in grote lijnen van overtuigd zijn geweest dat Spinoza een heimelijke atheïst was. Hoe anders te verklaren dat in de *Tractatus* de macht van God werd geïdentificeerd met de macht van de natuur, en dat die macht werd beschreven als een strikt gedetermineerde? En hoe anders de bizarre exegeses te verklaren die Spinoza ten beste had gegeven van bijvoorbeeld het verbod aan Adam niet van de appel te eten en van de sterke wind die was opgestoken op het moment dat Mozes aan de oevers van de Rode Zee stond en de Farao zag naderen? Wat Spinoza had geschreven over de morele zekerheid van de theologie werd opgevat als 'een doekje voor 't bloeden'.[307] Hij werd ervan beschuldigd opzettelijk zoveel absurditeiten op elkaar te hebben gestapeld dat zijn lezers als vanzelf tot het atheïsme zouden worden verleid.[308] Jean-Baptiste Stouppe (1623-?), de auteur van het geruchtmakende *La religion des hollandois* (1673) was er eveneens van overtuigd dat Spinoza er op uit was geweest alle godsdiensten te vernietigen en het atheïsme en de 'Libertinage' op de troon te stellen.[309]

.....

Repressie

Inmiddels twijfelde niemand aan Spinoza's verantwoordelijkheid voor de anoniem verschenen *Tractatus*. Eén criticus had het treiterig over een zekere 'Zinospa', een ander over 'de Amsterdammer'.[310] In 1675 stond Spinoza op het punt de *Ethica* in druk te geven, maar hij zag zich gedwongen die publicatie tot nader order uit te stellen. Het was ook niet alleen bij geleerde ontzenuwingen van de *Tractatus* gebleven. Een reeks van grimmig verwoorde veroordelingen van kerkelijke zijde - al in 1670 noemde de synode van Zuid-Holland de *Tractatus* een boek 'zo vuil en godslasterlijk als men weet dat ooit de wereld

> gezien heeft'[311] - had in 1674 geresulteerd in een plakkaat vanwege de Staten van Holland, waarin de *Tractatus* verboden werd, samen met Meijers *Interpres*, Hobbes' *Leviathan*, en de beruchte *Bibliotheca Fratrum Polonorum*. In steden als Leiden en Utrecht, waar voetiaans georiënteerde kerkenraden een stevige vinger in de pap hadden, verdween Spinoza's boek daadwerlelijk uit de handel.[312] Pas na zijn overlijden, op 21 februari 1677, verscheen de *Ethica* als onderdeel van de *Opera Posthuma* van een zekere 'B.d.S.'
> Ongetwijfeld hing de scherpe reactie van de overheid op de *Interpres* en de *Tractatus* nauw samen met de wisseling van de wacht in de Hollandse bestuurscolleges in de hete zomer van 1672. De hele cartesiaanse factie in de Republiek moest nu - tijdelijk - op haar tellen passen. Van Velthuysen, bijvoorbeeld, moest als regent het veld ruimen in Utrecht. En nog in 1676 werd Abraham Heidanus, de *éminence grise* van het Nederlands cartesianisme in Leiden, van zijn functie als hoogleraar ontheven. Uiteindelijk bleef de schade beperkt.[313] Wittichius en De Volder bleven buiten schot. Met de officiële veroordeling van Meijer en Spinoza waren de uitwassen van het Nederlands cartesianisme geneutraliseerd. Voor de komende decennia was nu de grens getrokken aan wat filosofen zich in de Republiek konden veroorloven. Er was echter geen sprake van dat het debat over het spinozisme nu ook was verstomd. Integendeel, de beoordeling van Spinoza's filosofie zou tot in het begin van de achttiende eeuw een van de belangrijkste kwesties blijven in het wijsgerig debat. Toen enkele maanden na Spinoza's overlijden bij Jan Rieuwertsz. de *Ethica* uitkwam, volgde een nieuwe golf van bestrijdingen.[314] In elk geval bevestigde het de angstige vermoedens die al waren gewekt door de *Tractatus*. Hier was inderdaad een 'atheïst' aan het woord, en een fatalist bovendien.
> .....

Marten Schoock had al in 1643 gewaarschuwd: als we de cartesianen nu niet het zwijgen opleggen, zullen zij binnenkort niet alleen het gezag van Aristoteles in twijfel trekken, maar ook de autoriteit van de bijbel ondermijnen. Een halve eeuw later hielden voetianen het cartesianisme er met zoveel woorden verantwoordelijk voor

> dat Nederland een gruwelijke menigte van atheïsten, libertijnen, nieuwe Sadduceeën, Hobbisten, spotters en andere dergelijke bevat, dewelke bevonden worden veel van deze filosofie te houden; gelijk bleek uit de cartesiaan *Spinoza*, ook *Koerbagh*, de *paradoxe* oefenaar [namelijk Lodewijk Meijer], en anderen.[315]

De cartesiaanse factie moest dus laten zien allerminst verantwoordelijk te kunnen worden gesteld voor dit soort radicale excessen. In zekere zin was het spinozisme een geschenk uit de hemel. Eindelijk kon nu de volle apologetische kracht van de *Meditationes* worden aangesproken. Ook het cartesiaanse separatisme leek plots nieuwe voordelen te bieden. Het was geen toeval dat een van de meest geprezen kritieken, de *Anti-Spinoza* (1690), afkomstig was van de hoogbejaarde Wittichius. Met zijn *Dissertationes* uit 1653 had hij een wal opgeworpen tegen de aristotelische vermenging van theologie en filosofie. Diezelfde strategie werd nu gevolgd in de polemiek met radicalen als Meijer, Koerbagh en Spinoza.

De cartesio-coccejaanse alliantie bleef intact, maar ook het voetiaanse verzet bleef ongebroken. Toen in 1691 - naar aanleiding van Balthasar Bekkers *De betoverde Weereld* - de meest

omvangrijke Nederlandse polemiek omtrent het cartesianisme uitbrak, meldde zich een nieuwe generatie voetianen aan het front om te wijzen op de goddeloze consequenties van deze inmiddels niet meer zó nieuwe filosofie.[316] Dat Bekker (1634-1698), een in veel opzichten gematigd cartesiaan, uit zijn ambt als predikant werd gezet, liet eens te meer zien hoezeer de nieuwe filosofie haar eigen orthodoxie had gecreëerd en hoe riskant het was geworden om van de partijlijn af te wijken. Bekker had zich bij een eerdere gelegenheid veroorloofd Coccejus' chiliasme te bekritiseren en dus kon hij niet langer op de steun rekenen van de cartesio-coccejaanse alliantie.[317] De polemiek rond *De betoverde Weereld* bevestigt dus de indruk die de vroege receptie van Lodewijk Meijer en Spinoza achterlaat. In de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw werd het filosofische debat vrijwel volledig gedomineerd door partijpolitieke overwegingen. De politiek-filosofische dimensie speelde na het stadhouderloze tijdperk echter nauwelijks nog een rol. Het principiële ‘cartesiaanse’ republicanisme van de jaren zestig van de zeventiende eeuw zou geruisloos van de agenda verdwijnen.

Conclusie: de Europese context

Rond 1650 voltrok zich in de Republiek een filosofische revolutie. De nog jonge aristotelische traditie aan de Nederlandse universiteiten moest grotendeels wijken voor een generatie van ‘nieuwe’ filosofen die zich hoofdzakelijk baseerden op de denkbeelden van Descartes. Deze Franse filosoof was zeker niet de eerste criticus van Aristoteles, maar wel de meest succesvolle. Noch de academici noch de ‘leken’ die zich op Descartes beriepen waren echter trouwe cartesianen. Descartes maakte zich terecht al vroeg grote zorgen over de manier waarop zijn ideeën in de Republiek werden verspreid. Niettemin werd zijn filosofie nergens in Europa zo snel en zo breed gerecipieerd als hier. Het Duits cartesianisme was grotendeels een Nederlands exportproduct. Gelet op de indrukwekkende aantallen Duitse studenten die met name in Leiden studeerden viel dit ook wel te verwachten (zie p. 256). Tussen 1640 en 1669 was gemiddeld twintig procent van de Leidse studenten afkomstig uit Duitsland. Vergelijkbare percentages treffen we aan in Franeker, Groningen en Harderwijk. En bijna twintig procent van alle academische graden die tussen 1625 en 1675 in de Republiek werden verleend, ging naar Duitsers. Leiden, de meest cartesiaanse universiteit uit de Republiek, trok zelf meer Duitse studenten dan menige Duitse universiteit. Vanzelfsprekend ging het hier om inwoners van het protestantse Noorden en Oosten van Duitsland.[318] De in Nederland opgeleide Johannes Clauberg zou in Duisburg - waar hij onder anderen gezelschap kreeg van Theodorus Craanen - uitgroeien tot de belangrijkste Duitse cartesiaan.[319]

In Frankrijk was het succes van Descartes minstens zo groot als in de Republiek.[320] Toch kwam de autoriteit van de oude wijsbegeerte op de universiteiten en de propedeutische ‘collèges de plein excercice’ gedurende de zeventiende eeuw niet werkelijk in gevaar. Doorgaans toonden bovendien alleen hoogleraren in de natuurfilosofie belangstelling voor Descartes. Hoewel zijn ideeën al eerder ter sprake waren gekomen in het onderwijs, werden ze pas in de eerste helft van de achttiende eeuw aanvaard als een volwaardig alternatief voor het aristotelisme. In Parijs waren het de revolutionaire ontwikkelingen in de ster-

renkunde die het eerst hun weg vonden naar de collegezaal. Maar nog in de jaren tachtig van de zeventiende eeuw waagden Parijse fysicaprofessoren een welbewuste en gezamenlijke poging aristotelische oplossingen te vinden voor het ontstaan en vergaan van hemellichamen.[321] Toen werd echter de Académie des Sciences al geruime tijd gedomineerd door cartesianen als Huygens en Rohault (1617-1672).[322] Bovendien was met het literaire succes van Fontenelle (1657-1757) het cartesianisme op dat moment al doorgedrongen in de salons van Parijs en had Nicolas Malebranche (1638-1715) - geïnspireerd door Schuyls editie van *De homine* - een geheel eigen variant op het cartesianisme uitgewerkt, die in Frankrijk zeer succesvol zou worden. Aan machtige vrienden ontbrak het de Franse cartesianen ook al niet. De hertog van Luynes had al in 1647 persoonlijk de *Meditationes* in het Frans vertaald en de prins van Condé en de hertog van Rohan golden in brede kring als bewonderaars van deze nieuwe filosofie.

Wat de instellingen voor onderwijs betreft, waren het in Descartes' geboorteland aanvankelijk de scholen van het Oratoire die zich nog het meest ontvankelijk toonden voor zijn filosofie.[323] Malebranche was eveneens oratoriaan. Een van de scholen van deze congregatie bevond zich in Saumur, waar tevens een belangrijke protestantse hogeschool was gevestigd. Op deze hugenotenacademie drongen al cartesiaanse geluiden door in de jaren zestig van de zeventiende eeuw, onder anderen door toedoen van Jean-Robert Chouet (1640-1715), die in de daaropvolgende decennia het cartesianisme introduceerde op de academie van Genève.[324] Daarbij volgde hij grosso modo Wittichius' separatisme en maakte hij van de natuurfilosofie een vrijwel autonome discipline, zoals Heereboord en De Raey daar eerder in Leiden in waren geslaagd.[325] In het katholieke Leuven won het cartesianisme al in de jaren zestig snel terrein. Rond 1670 waren de Leuvense fysicadocenten om.[326] Ook hier functioneerde de sterrenkunde als breekijzer en ook hier werd de fysica volledig losgekoppeld van de metafysica. Nederlandse cartesianen lijken op deze ontwikkeling nauwelijks enige invloed te hebben uitgeoefend.[327] Nederlanders hebben wel een belangrijke rol gespeeld bij de hervorming van de wijsbegeerte in Scandinavië. Gedurende de jaren zestig van de zeventiende eeuw begonnen ook Zweedse geleerden zich voor het cartesianisme te interesseren. In Zweden waren het in eerste instantie - in Nederland opgeleide - medici die de strijd aanbonden met de ramistisch-aristotelische traditie, wat weer leidde tot felle conflicten met hun collega's uit de faculteiten der godgeleerdheid.[328]

Een verhaal apart is de Engelse ‘Great Instauration’. In Engeland verscheen de nieuwe wijsbegeerte in een geheel eigen, overwegend baconiaanse gedaante.[329] Binnen de universiteiten bleef Aristoteles domineren, met name in Oxford. Onder Cambridge-geleerden lijkt meer belangstelling voor Descartes te hebben bestaan, maar die schijnt niet van lange duur te zijn geweest. In de jaren veertig toonde met name Henri More (1614-1687) zich nog onder de indruk van het cartesianisme, maar daar kwam hij spoedig van terug. Juist uit verzet tegen de opmars van mechanistische natuurfilosofieën zoals die van Descartes, stond hij aan de basis van het zogenaamde ‘Cambridge platonisme’, een doelbewuste poging van een hele school van theologen en filosofen om op grond van (neo-)platoonse bronnen de voortschrijdende mechanisering van het wereldbeeld een halt toe te roepen.[330] Hoewel More en zijn vrienden uitstekende relaties onderhielden met Nederlandse remonstranten, wijst niets op een vergelijkbare populariteit van Plato in de Republiek.[331] Integendeel, als één klassieke autoriteit ontbrak in de Nederlandse wijsbegeerte rond 1650, dan was hij het wel.

In de Republiek kwam het evenmin tot een baconiaanse revolutie. Van een experimenteel-natuurwetenschappelijke beweging, zoals die in Engeland de vaandeldrager was geworden van de nieuwe filosofie, was in Nederland geen sprake.[332] Terwijl rond het midden van de eeuw in Engeland buiten de universiteiten om de nieuwe filosofie in de meest uiteenlopende wetenschappelijke gezelschappen wortel schoot, om in 1662 in de Royal Society onderdak te vinden, werden in Nederland de filosofische faculteiten de belangrijkste verspreiders van de nieuwe filosofie. De propaganda van nieuwe denkbeelden was daar uiteraard zeer mee gebaat. Maar tot het verrichten van wetenschappelijk onderzoek waren deze instellingen niet of nauwelijks toegerust. Rond 1650 verrichtten alleen universitaire medici experimenten, maar er nog van afgezien dat die hoofdzakelijk waren bedoeld voor de illustratie van het onderwijs, betroffen ze technische kwesties uit de anatomie en de fysiologie, waaruit nauwelijks verstrekkende conclusies konden worden getrokken voor de richting die de natuurfilosofie zou moeten inslaan. Bovendien bleef bij de afwezigheid van een centraal overheidsapparaat dat een nationaal onderzoeksinstituut als de Royal Society had kunnen oprichten, het onderzoek versnipperd en stuurloos. Dat Van Leeuwenhoek in Engeland meer aanzien genoot dan in eigen land was geen toeval.

Daarbij kwam nog dat na de dood van Van Schooten in 1660 en het uiteenvallen van de equipe die Descartes' *Geometria* had bezorgd, het peil van de Nederlandse wiskundebeoefening dramatisch daalde. In Groningen bleef de leerstoel wiskunde van 1669 tot 1690 vacant, in Franeker bleven de collegezalen leeg.[333] In het kader van de experimentele fysica kwam wel de zogenaamde *mathematica mixta* tot bloei, dat wil zeggen de ‘gemengde’ wiskunde die vereist was voor het gebruik van het proefondervindelijk instrumentarium.[334] Inmiddels hadden de natuurfilosofen - en de medici - zich wel met behulp van het cartesianisme tot op grote hoogte vrijgevochten van de zeggenschap van de theologie. Vervolgens gingen zij hun eigen weg en werd het steeds moeilijker in hun werk nog iets filosofisch te herkennen. Met de emancipatie van de natuurfilosofie verloor de academische wijsbegeerte echter precies dat onderdeel dat zowel vanuit aristotelisch als uit cartesiaans perspectief het hart van de filosofie uitmaakte. In dit voortaan autonome onderzoek bleef het idee dat Gods voorzienig bestuur ook in de natuur ten toon is gespreid springlevend. Zo werd het potentiële conflict tussen Natuur en Genade, Rede en Openbaring al in een vroeg stadium geneutraliseerd. Spinoza's metafysische radicalisering van Descartes' filosofie werd geen moment zo populair als het cartesianisme was geweest. Ondanks de luidruchtigheid en het revolutionaire elan waarmee de ‘nieuwlichters’ de oude filosofie uit de weg hadden geruimd, schiepen zij al in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw een eigen orthodoxie die er streng op toe zag dat rationalistische excessen geen verdere verspreiding zouden vinden. Tegelijkertijd bleek dit cartesianisme moeilijk aansluiting te vinden bij het empirisch natuuronderzoek, dat hoofdzakelijk buiten de universiteiten plaatsvond. Eén generatie nadat de nieuwe filosofie was doorgebroken aan de Nederlandse universiteiten en zich als een politieke beweging aan de zijde van de Statenpartij had genesteld, werd zij nu zelf de belangrijkste rem op een verdere vernieuwing van de filosofie.

Eindnoten:

1 Bohatec, *Die cartesianische Scholastik*, p. 149-158; Menk, '*Omnis novitas periculosa*'; Dibon *Regards sur la Hollande du Siècle d'Or*, p. 721-757; Verbeek, *Descartes and the Dutch*, p. 82 e.v.
2 Kernkamp, *Acta et decreta Senatus*, I, p. 170-174.
3 Bohatec, *Die cartesianische Scholastik*, p. 152.
4 Ibid., p. 153-154.
5 Dibon, *L'enseignement philosophique*, p. 247-259; Wansink *Politieke wetenschappen*, p. 24-36; Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués*, p. 40-43 en 'Patterns'; Van Berkel, 'Universiteit en natuurwetenschap'; IJsewijn, 'Humanism in the Low Countries', p. 195-196; Vanderjagt, 'Filosofie tussen humanisme en eclecticisme'; Brockliss, 'Curricula'.
6 Voor een bibliografie, zie Dibon, *L'enseignement philosophique*, p. 123-126.
7 Ibid., p. 90-107. Vgl. Schmitt, *Aristotle and the Renaissance*, p. 10-33 en 89-109; Coppenhaver and Schmitt, *Renaissance Philosophy*, p. 60-126; Feingold, 'The Ultimate Pedagogue'.
8 Ruestow, *Physics at Seventeenth and Eighteenth-Century Leiden*, p. 14-33. Vgl. Dibon, *L'enseignement philosophique*, p. 95; Petry, 'Burgersdijk's Physics'.
9 Burgersdijk, *Instutionum metaphysicarum*, p. 159.
10 Dibon, *L'enseignement philosophique*, p. 96-97.
11 Kuiper, *De Hollandse 'Schoolordre'*, p. 137-143.
12 Dibon, *L'enseignement philosophique*, p. 100-105; Van Rijen, 'Burgersdijk, Logician or Textbook Writer', p. 24-28.
13 Ong, *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue*, p. 22-24, 36-48, 172-175, 197-198, 207-208.
14 Gilbert, *Renaissance Concepts of Method*, p. 129-163; Jardine, *Francis Bacon*, p. 66-75; Van Berkel, *Isaac Beeckman*, p. 258-271; Petry, 'Burgersdijk's Physics', p. 86 e.v. Zie echter ook Robinet, *Aux sources de l'esprit cartésien*.
15 Rossi, *Philosophy, Technology, and the Arts*, p. 1-62; Hooykaas, *Humanisme, science et réforme*, p. 75-90; Verdonk, *Petrus Ramus en de wiskunde*, p. 343-356; Van Berkel, *Isaac Beeckman*, p. 258-271.
16 Van Berkel, *Isaac Beeckman*, p. 271-290; Dibon, *Regards sur la Hollande du Siècle d'Or*, p. 79-85.
17 Dibon, *L'enseignement philosophique*, p. 148-155; Sprunger, *The Learned Doctor William Ames*, m.n. p. 79 e.v. en 105-126. Vgl. Moltmann, 'Zur Bedeutung des Petrus Ramus', en Peeters, 'Redenkonst en redenrijkkonst'.
18 De Mowbray, '*Libertas philosophandi*'.
19 Jorink, 'Tussen Aristoteles en Copernicus', p. 75; Vanderjagt, 'Filosofie tussen humanisme en eclecticisme', p. 44.
20 Van Berkel, 'Franeker als centrum van ramisme'. Vgl. De Haan, *Het wijsgerig onderwijs aan het Gymnasium Illustre en de Hogeschool te Harderwijk*; Sassen, *Het wijsgerig onderwijs aan de Illustre School te 's-Hertogenbosch*; De Haan, 'Geschiedenis van het wijsgerig onderwijs te Deventer', p. 39-45; Sassen, *Het wijsgerig onderwijs aan de Illustre School te Breda*, en 'Levensberichten van de hoogleraren der Illustre School te Breda'.
21 Sassen, *Het oudste wijsgeerig onderwijs te Leiden*; Dibon, *L'enseignement philosophique*, p. 1-79.
22 Van Berkel, *Isaac Beeckman*, p. 278.
23 Vgl. recentelijk o.a. Gaukroger, *Descartes*, p. 68-103.
24 Van Berkel, *Isaac Beeckman*, p. 258, 278, 286.
25 Dibon, *Regards sur la Hollande du Siècle d'Or*, p. 192-206; Bacon, *Het nieuwe Atlantis*, p. 33-35.
26 Galama, *Het wijsgerig onderwijs aan de Hogeschool te Franeker*, p. 99-100; zie echter ook Verbeek, 'Gassendi et les Pays-Bas', p. 268-269.
27 Sassen, *De reis van Pierre Gassendi*. Voor Gassendi: Bloch, *La Philosophie de Gassendi*; Jones, *Pierre Gassendi*.
28 Harth, *Cyrano de Bergerac*; Pintard, *Le Libertinage érudit*, m.n. p. 477 e.v.; Spink, *French Free-Thought*, p. 85 e.v.; Duchesneau, *L'empirisme de Locke*, p. 92-119; Lennon, *The Battle of the Gods and Giants*, p. 149-190.
29 Turnbull, *Hartlib, Dury and Comenius*; Webster, *The Great Instauration*; Popkin, 'The Third Force'.
30 Webster, *The Great Instauration*, p. 9-12.
31 Ibid., p. 56.
32 Ibid., p. 315-323.
33 Frijhoff, 'Pieter de la Court and Comenius' Third Visit to Holland'. Vgl. Blekastad, *Comenius*, p. 171-175; Mout, 'Calvinoturcisme in de zeventiende eeuw', p. 597 e.v.; Van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius*, p. 87 e.v., 257 e.v., 467 e.v., 605-611.
34 Popkin, 'The Third Force', p. 104-106.
35 Rood, *Comenius and the Low Countries*, p. 118-162.
36 Ibid., p. 163-225.
37 Maresius, *Antirrheticus*. Vgl. Nauta, *Samuel Maresius*, p. 333-338.

38 Reif, 'The Textbook Tradition in Natural Philosophy', p. 24-25; Ruestow, *Physics at Seventeenth and Eighteenth-Century Leiden*, p. 30-33. De literatuur over Copernicus is enorm. Zie o.a. Westman (ed.), *The Copernican Achievement*.
39 Descartes, *Over de methode*, p. 51-52 en *Oeuvres*, VI, p. 11-12.
40 Descartes, *Oeuvres*, IX-2, p. 14.
41 Vier klassieke commentaren: Gueroult, *Descartes selon l'ordre des raisons*; Curley, *Descartes against the Skeptics*; Beyssade, *La Philosophie première de Descartes*; Marion, *Sur le prisme métaphysique de Descartes*.
42 Descartes, *Oeuvres*, VII, p. 25. De uitdrukking 'Ik denk dus ik ben' komt overigens uit het *Discours: Oeuvres*, VI, p. 33.
43 Descartes, *Oeuvres*, VII, p. 32-54.
44 Ibid., p. 65-66.
45 Ibid., p. 23-34 en 71-90.
46 Voor recente analyses, zie o.a. Clarke, *Descartes' Philosophy of Science*; Hatfield, 'Metaphysics and the New Science'; Garber, *Descartes' Metaphysical Physics*, en 'Descartes and Experiment'.
47 Descartes, *Principin Philosophiae*, p. 88.
48 Descartes, *Oeuvres*, VI, p. 18.
49 Vgl. Reif, 'The Textbook Tradition in Natural Philosophy', p. 28-32.
50 McGahagan, *Cartesianism in the Netherlands*, 1976, p. 105-152; Dibon, *Regards sur la Hollande du Siècle d'Or*, p. 459-470; Verbeek, *Une université pas encore corrompue*, en *Descartes en zijn wereld*, p. 1-25.
51 Baillet, *'t Leven van den Heer Descartes*, p. 112.
52 Ibid., p. 34-35. Voor een kritische bespreking van deze passage, zie Van Berkel, *Isaac Beeckman*, p. 40-48.
53 Ibid.,p. 181.
54 Verbeek, 'Henricus Reneri'. Vgl. Sassen, *Henricus Renerius*.
55 Vgl. Duker, *Gisbertus Voetius*, II, p. 132-201; De Vrijer, *Henricus Regius*; Dechange, *Die frühe Naturphilosophie des Henricus Regius*; Rothschuh, 'Henricus Regius und Descartes'.
56 Lindeboom, *Florentius Schuyl*, p. 14-19.
57 Vermij, 'Het copernicanisme in de Republiek'.
58 Verbeek, *Descartes and the Dutch*, p. 9-10, waar verwezen wordt naar Gorlaeus, *Exercitationes Philosophicae*, 1620 en Bootius, *Philosophia naturalis reformata*. Vgl. Van Ruler, *The Crisis of Causality*, p. 199 e.v.
59 De oorspronkelijke titel luidt: *Appendix ad corrolaria Theologica-Philosophica nuperae disputationi de lubeleo Romano*. Deze tekst werd vooral bekend nadat zij was opgenomen in de *Narratio Historica* van, p. 36-51. Zie Verbeek, *La Querelle d'Utrecht*, p. 72-123 voor de *Narratio*, en p. 105-115 voor de *Appendix* van.
60 Verbeek, *La Querelle d'Utrecht*, p. 114-115. Vgl. Van Ruler; *The Crisis of Cansality*, p. 11-20; Fatio, *Méthode et théologie*.
61 Voetius, *Sermoen*, p. 15-16.
62 Van Ruler, *The Crisis of Causality*, p. 26-27 en 37 e.v.
63 Verbeek, *La Querelle d'Utrecht*, p. 106. Vgl. Van Ruler, *The Crisis of Causality*, p. 60.
64 Verbeek, *La Querelle d'Utrecht*, p. 105-111. Vgl. Van Ruler, *The Crisis of Causality*, p. 172-177; Verbeek, *De wereld van Descartes*, p. 172-177.
65 Verbeek, *La Querelle d'Utrecht*, p. 121-122.
66 Vgl. o.a. Descartes, *Verantwoordingh*, p. 82 e.v.
67 Ibid., p. 5-6.
68 Batelier, *Verantwoordinge*, p. 74.
69 Verbeek, *La Querelle d'Utrecht*, p. 135-320.
70 Ibid., p. 163.
71 Vgl. Verbeek, *Descartes and the Dutch*, p. 20-23; Van Ruler, *The Crisis of Causality*, p. 172-198.
72 Verbeek, *La Querelle d'Utrecht*, p. 187-192.
73 Ibid., p. 312-314. Vgl. o.a. p. 195, 200, 205, 207, 255 en Heyd, 'Descartes - An Enthusiast *malgré-lui*?'.
74 Ibid., p. 270-276 en 315-317. Vgl. Schoock, *De scepticismo*, p. 145-151.
75 Ibid., p. 307-311. Vgl. Schoock, *De scepticismo*, p. 201-245, voor een pleidooi voor de zintuigen.
76 Ibid., p. 281-287.
77 Ibid., p. 207.
78 Van Ruler, 'Franco Petri Burgersdijk'; De Mowbray, '*Libertas philosophandi*', p. 37.
79 Randall, *The School of Padua*; Schmitt *The Aristotelian Tradition*, hfdstkk. I, XIV en XV; Lohr, 'The Sixteenth-Century Transformation of the Aristotelian Natural Philosophy'.
80 Descartes, *Brief Aen den vermaerden D. Gisbertus Voetius*, p. 28-29.
81 Descartes, *Oeuvres*, VIII-2, p. 181-182.
82 Nauta, *Samuel Maresius*, p. 240-282. Voor de verhouding tussen Voetius en Schoock, zie de onlangs teruggevonden brieven in Bos en Broeyer, 'Epistolarium Voetianum I', en Bos, 'Epistolarium Voetianum II'.

83 Sloan, ‘Descartes, the Sceptics, and the Rejection of Vitalism’; Verbeek, *Descartes and the Dutch*, p. 52 e.v. en ‘Regius's *Fundamenta Physices*’. Voor het ‘dossier’ Descartes-Regius, zie Bordoli, *René Descartes, Henricus Regius*.
84 Descartes, *Oeuvres*, IX-2, p. 19-20. Vgl. Verbeek, ‘Le contexte historique des *Notae in programma quoddam*’.
85 Descartes, *Oeuvres*, I, p. 202-204. Vgl. De Vrijer, *Henricus Regius*, p. 44 e.v.
86 Van Berkel, ‘Descartes in debat met Voetius’.
87 McGahagan, *Cartesianism in the Netherlands*, p. 32-33.
88 Van Ruler, ‘Het anti-cartesianisme van Johannes Bertling’.
89 Galama, *Het wijsgerig onderwijs aan de hogeschool te Franeker*, p. 56-61 en 101-105; Dibon, *L'enseignenment philosophique*, p. 140-163.
90 Verbeek, ‘Les *Principia* dans la culture néerlandaise’, p. 707-709.
91 Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 1992, p. 34-51.
92 Baillet, *'t Leven van den Heer Descartes*, p. 211, over Heidanus: ‘Deze laatste, die in zeer grote achting daar te lande was, had bijna niets van de gewoonlijke gebreken der andere protestantse predikanten: en hoewel Descartes geen vriend van iemand van hen wilde wezen, deed d'ongemene verdienste van Heidanus hem wel haast uit derzelver getal uitzonderen.’
93 In de eerste en vierde *Responsiones*, aan Caterus en Arnauld.
94 Gilson, *Études sur le rôle de la pensée médiévale*, p. 224-233.
95 Descartes, *Oeuvres*, V, p. 1-15.
96 Molhuysen, *Bronnen*, III, p. 5-6.
97 Descartes, *Oeuvres*, V, p. 24-26.
98 Revius, *Methodi cartesianae consideratio theologica*.
99 Verbeek, *Descartes and the Dutch*, p. 48.
100 Ibid., p. 58.
101 Molhuysen, *Bronnen*, III, p. 14-19.
102 Cramer, *Abraham Heidanus*, p. 31-33. Vgl. Duker, *Gisbertus Voetius*, II, p. 202-270.
103 Vgl. o.a. Malbreil, ‘L'occasionalisme d'Arnold Geulincx’; Cooney, ‘A. Geulincx’; Hubbeling, ‘Arnout Geulincx’.
104 Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, p. 227-228; Dibon, *L'enseignement philosophique*, p. 194-219; De Pater, ‘Experimental Physics’.
105 Ibid., p. 164-193.
106 De Mowbray, ‘*Libertas philosophandi*’.
107 Dibon, *L'enseignement philosophique*, p. 128-163; Galama, *Het wijsgerig onderwijs aan de Hogeschool te Franeker*, p. 1-131.
108 De Haan, *Het wijsgerig onderwijs aan het Gymnasium Illustre en de Hogeschool te Harderwijk*, p. 1-68.
109 Sassen, ‘Levensberichten van de hoogleraren der Kwartierlijke Hogeschool te Nijmegen’; Sassen, *Het wijsgerig onderwijs aan de Illustre School te Breda*, en ‘Levensberichten van de hoogleraren der Illustre School te Breda’; Sassen, *Het wijsgerig onderwijs aan de Illustre School te 's-Hertogenbosch*, ‘Levensberichten van de hoogleraren der Illustre School te 's-Hertogenbosch’, en *Studenten van de Illustre School te 's-Hertogenbosch*; Lindeboom, *Florentius Schuyl*; Luyendijk-Elshout, ‘*Oeconomia animalis*.’
110 De Haan, ‘Geschiedenis van het wijsgerig onderwijs te Deventer’, p. 88.
111 Dibon, *L'enseignement philosophique*, p. 116-119.
112 Verbeek, ‘Tradition and Novelty’, p. 186-187.
113 Krop, ‘*Scholae naturae ingrediamur*’, grotendeels gebaseerd op Malusa, ‘The “*Historica Philosophica*” in the Culture of the Low Countries’, p. 211-222.
114 Ibid., p. 21.
115 Ruestow, *Physics at Seventeenth and Eighteenth-Century Leiden*, p. 44-60.
116 Verbeek, ‘Tradition and Novelty’, p. 187.
117 Vgl. De Dijn, ‘Adriaan Heereboord’.
118 De la Court, *Factum*, z.p.
119 *Graf-Dicht op den ongesiene Isaak Heereboord*, z.j.
120 Van Vloten, ‘Adriaen Heereboord’, p. 102.
121 Vgl. o.a. Feingold, *The Mathematician's Apprenticeship*; Wallace, *Galileo and his Sources*; Gascoigne, ‘A Reappraisal of the Role of the Universities in the Scientific Revolution’; Porter, ‘The Scientific Revolution and the Universities’; Pedersen, ‘Tradition and Innovation’.
122 Descartes, *Oeuvres*, VII, p. 580. Voor het commentaar van Schoock, vgl. Verbeek, *La Querelle d'Utrecht*, p. 211-215.
123 Bizer, ‘Die reformierte Orthodoxie’, p. 340-357; Dibon, *Regards sur la Hollande du Siècle d'Or*, p. 694-711.
124 Vgl. Revius, *Anti-Wittichius*; Herbinius, *Famosae*; Van Maastricht, *Vindiciae*.
125 Essenius, *Disputationes Theologicae Quatuor*.
126 Schoock, *De scepticismo*, p. 399-426. Zie eerder al Revius, *Statera philosophine cartesianae*.
127 Schoock, *De scepticismo*, p. 402. Vgl. Verbeek, ‘From “Learned Ignorance” to Scepticism’.

128 Wittichius, *Dissertationes duane*, p. 91.
129 *Principia* I, 25: Descartes, *Oeuvres*, VIII-1, p. 14. Vgl. p. 39; Gouhier, *La pensée religieuse de Descartes*, p. 197 e.v.
130 Descartes, *Oeuvres*, VII, p. 598.
131 Ibid., I, p. 150. Vgl. II, p. 570.
132 Ibid., VII, pp. 142-143.
133 Hooykaas, *G.J. Rheticus' Treatise on Holy Scripture*, p. 87. Vgl. p. 33-35
134 Ibid., p. 172-184.
135 Battles, 'God Was Accommodating Himself to Human Capacity'. Vgl. Kraus, 'Calvins exegetische Prinzipien'; Bouwsma, *John Calvin*, p. 113-127.
136 Vgl. ook Scholder, *Ursprünge und Probleme der Bibelkritik*, p. 152-155.
137 Heidanus, *Consideratien*, p. 18. Vgl. Heidanus, *De origine erroris*, p. 98-126 en Cramer, *Abraham Heidanus*, p. 156-177. Voor een recente, inhoudelijke evaluatie van Heidanus' cartesianisme, zie Goudriaan, 'Die Rezeption des cartesianischen Gottesgedanken bei Abraham Heidanus'.
138 Bayle, *Dictionaire*, art. Matthieu Dresserus, rem. A.
139 Vgl. o.a. Schrenk, *Gottesreich und Bund im älteren Protestantismus*; Faulenbach, *Weg und Ziel der Erkenntniss Christi*; Van Asselt *Amicitia Dei*, m.n. p. 32-44 en *Johannes Coccejus*, m.n.p. 143-164; Broeyer en Van der Wall, *Een richtingenstrijd in de gereformeerde kerk*. Voor de verhouding tot het cartesianisme ook o.a. McGahagan, *Cartesianism in the Netherlands*, p. 344-374; Van der Wall, 'Profetie en Providentie', en 'Orthodoxy and Scepticism'.
140 Vgl. o.a. Duker, *Gisbertus Voetius*, II, p. 207 e.v.; Cramer, *Abraham Heidannus*, p. 38 e.v.; Schrenk, *Gottesreich und Bund im älteren Protestantismus*, p. 116-123; Visser, *De geschiedenis van den sabbatsstrijd*, p. 115 e.v.; Van Asselt, *Johannes Coccejus*, p. 52-57.
141 Heidanus, *Eenige stellingen*, p. 49.
142 Voor een algemeen overzicht: Struik, *The Land of Stevin and Huygens*.
143 Taverne, *In 't land van belofte*, p. 61 e.v.; Van Maanen, *Facets of Seventeenth-Century Mathematics*, p. 4-18; Van Winter, *Hoger beroepsonderwijs*, p. 14-36; Westra, *Nederlandse ingenieurs en fortificatiewerken*, p. 82-89.
144 Davids, *Zeewezen en wetenschap*, p. 270-271.
145 Ibid., p. 309-310.
146 Ibid., p. 313-315. Vgl. p. 323-325.
147 Snelders, 'Alkmaarse natuurwetenschappers', p. 101-122; Terpstra, *Friesche Sterrekonst*, p. 55-64; Van Berkel, 'Het onderwijs in de wiskunde in Franeker'; Van Winter, *Hoger beroepsonderwijs*, p. 46-77.
148 Holwarda, *Friesche Sterre-konst*, Voorwoord, z.p. (Dit voorwoord was afkomstig van Nicolaus ab Amama, een leerling van Holwarda.)
149 Stevin, *Wisconstich Filosofisch Bedryf*, I, p. 20-21.
150 Hofmann, *Frans van Schooten*.
151 Van Maanen, *Facels of Seventeenth-Century Mathematics*, p. 23-31.
152 Vgl. o.a. D'Elia, *Christiaan Huygens*, p. 19-26.
153 Descartes, *Oeuvres*, V, p. 143 en 392.
154 Van Berkel, *In het voetspoor van Stevin*, p. 35-68. Vgl. Kooijmans, 'Patriciaat en aristocratisering'.
155 Davids, *Zeewezen en wetenschap*, p. 373.
156 Verbeek, *De vrijheid van de filosofie*.
157 Van Maanen, *Facets of Seventeenth-Century Mathemantics*, p. 44-105; Haas, 'Die mathematischen Arbeiten von Johannes Hudde'; Vermij en Atzema, '*Specilla circularia*'.
158 Vgl. o.a. Andriesse, *Titan kan niet slapen*, dat een uitgebreide literatuuropgave bevat.
159 Ibid., p. 362.
160 Vgl. o.a. De Vries, 'Christiaan Huygens entre Descartes et le siècle des lumières'; Hooykaas, *Experientia ac ratione*; Westman, 'Huygens and the Problem of Cartesianism'; Van Berkel, *In het voetspoor van Stevin*, p. 55-60.
161 Andriesse, *Titan kan niet slapen*, p. 112.
162 Huygens, *Oeuvres*, I, p. 125.
163 Geciteerd uit Andriesse, *Titan kan niet slapen*, p. 362-363. Vgl. Huygens, *Oeuvres*, X, p. 403 e.v.
164 Ibid., p. 363.
165 Ibid., p. 364.
166 Ibid., p. 365.
167 Vgl. o.a. Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld*, p. 444-460; Westfall, *The Construction of Modern Science*, p. 30-42, 92-104, 120 e.v.; Hall, *The Revolution in Science*, p. 165-169 en 194-207; Clarke, 'Descartes' Philosophy of Science and the Scientific Revolution'; Cohen, *The Scientific Revolution*, o.a. p. 69-71 en 160-168.
168 Ruestow, *Physics at Seventeenth and Eighteenth-Century Leiden*, p. 61-72 en 90-91.
169 Cook, 'The New Philosophy in the Low Countries'; Van Gelder, 'Liefhebbers en geleerde luiden'; Van der Veen, 'Dit klain vertrek bevat een Wereld vol gewoel'.
170 Baumann, *François dele Boe Sylvius*.

171 Lindeboom, ‘Dog and Frog’.
172 Haver Droeze, *Het Collegium medicum Amstelaedamense*.
173 Beukers, ‘Het laboratorium van Sylvius’, en ‘Mechanistische principes’.
174 Van Lieburg, ‘Zacharias Sylvius’, en ‘De dichter-medicus Daniël Jonctys’.
175 Schouten, *Johannes Walaeus*, p. 82-83. Harvey zou enkele jaren later verschillende observaties van Walaeus overnemen, zonder daarbij de naam van de Leidse medicus te noemen: Ibid., p. 133-136.
176 Ruestow, *The Microscope in the Dutch Republic*, p. 6-36; Fournier, *The Fabric of Life*, p. 9-48. Vgl. Klever en Van Zuylen, ‘*Insignis opticus*’.
177 Visser, ‘Jan Swammerdam’, p. 67-68. Vgl. Ruestow, *The Microscope in the Dutch Republic*, p. 241-259; Fournier, *The Fabric of Life*, p. 62-72 en 146-151.
178 Palm, ‘Antoni van Leeuwenhoek’, p. 56. Vgl. Snelders, ‘Antoni van Leeuwenhoek's Mechanistic View of the World’, p. 66-67; Ruestow, *The Microscope in the Dutch Republic*, p. 182 e.v.; Fournier, *The Fabric of Life*, p. 79-91, 106-112 en 157-177.
179 Vgl. Lindeboom, *Descartes and Medicine*.
180 Van Berkel, ‘Citaten uit het boek der natuur’; Ruestow, *The Microscope in the Dutch Republic*, p. 57-60. Vgl. Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, p. 321-327.
181 Snelders, ‘Alkmaarse natuurwetenschappers’, p. 117.
182 Bots, *Tussen Descartes en Darwin*, p. 11.
183 Visser, ‘Jan Swammerdam’, p. 69.
184 Vgl. Van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht*.
185 Vgl. McGahagan, *Cartesianism in the Netherlands*, p. 276-295; Dibon, *Regards sur la Hollande du Siècle d'Or*, p. 711-719; Vermij, *Secularisering en natuurwetenschap*, p. 59-66 en *Copernicanism in the Dutch Republic*; Van Bunge, ‘Van Velthuysen, Batelier and Bredenburg’; Verbeek, ‘La philosophie cartésienne à travers la littérature pamphlétaire’.
186 Van Velthuysen, *Bewuys*, 1655, p. 7.
187 Ibid., p. 6.
188 Ibid., p. 9.
189 Ibid., p. 20-21.
190 Ibid., p. 25.
191 Verbeek, ‘La philosophie cartésienne à travers la littérature pamphlétaire’, p. 240-241. Vgl. Thijssen-Schoute, ‘Jan Hendrik Glazemaker’; Akkerman, ‘J.H. Glazemaker’.
192 Van Velthuysen, *Bewys*, 1656, p. 7.
193 Ibid., p. 76-79.
194 Tranquillus, *Den Overtuyghden Cartesiaen*, p. 16.
195 Du Bois, *Naecktheyt van de Cartesiaensche Philosophie*, p. 12.
196 Huygens, *Oeuvres*, I, p. 127.
197 Philalethius, *De Verstrickte Astronomus Jacobus du Bois*, p. 4.
198 Van Velthuysen, *Het Predick-Ambt*, p. 87.
199 Ibid., p. 101-115.
200 Van Velthuysen, *Tractaet van de Afgoderye en Superstitie*, p. 130-131. Vgl. Duker, *Gisbertus Voetius*, III, p. 263 e.v.
201 Van Velthuysen *Bewys*, 1656, p. 7. Vgl. Vermij, *Copernicanism in the Dutch Republic*.
202 Van Velthuysen, *Nader Bewys*, p. 42.
203 I.G.H., *Den hollenden astronomus*, en *Mathematica demonstratio*, 1656. Vgl. Vermij, ‘Bijdrage tot de bio-bibliografie van Johannes Hudde’, p. 28-30.
204 Cramer, *Abraham Heidanus*, p. 67-68. Vgl. Rowen, *John de Witt*, p. 403-410.
205 Cramer, *Abraham Heidanus*, p. 68.
206 17 juli, Fruin, *Brieven aan Johan de Witt*, I, p. 194; Cramer, *Abaham Heidanus*, p. 69.
207 Fruin, *Brieven aan Johan de Witt*, I, p. 194-195; Cramer, *Abraham Heidanus*, p. 69-70.
208 Molhuysen, *Bronnen*, III, p. 49-50: De Witt aan Heidanus, 21 juli.
209 22 juli, Fruin, *Brieven aan Johan de Witt*, I, p. 196; Cramer, *Abraham Heidanus*, p. 71.
210 Molhuysen, *Bronnen*, III, p. 50-53; Fruin (red.) *Brieven aan Johan de Witt*, I, p. 356-358.
211 Molhuysen, *Bronnen*, III, p. 57; Cramer, *Abraham Heidanus*, p. 73.
212 McGahagan, *Cartesianism in the Netherlands*, p. 304.
213 Cramer, *Abraham Heidanus*, p. 73.
214 Lindeboom, *Florentius Schuyl*, p. 118-152.
215 Van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt*, p. 243-256.
216 Vgl. o.a. Mintz, *The Hunting of Leviathan*; Tuck, *Hobbes*; Malcom, ‘Hobbes and Spinoza’; Goldie, ‘The Reception of Hobbes’; Skinner, *Reason and Rhetoric*.
217 Secrétan, ‘*L'Epistolica Dissertatio*’.
218 Haitsma Mulier, ‘De *Naeuwkeurige consideratie van staet*’.
219 Verbeek, ‘Le contexte historique des *Notae in programma quoddam*’.
220 Geyl, ‘Het stadhouderschap in de partijliteratuur’; Van Tijn, ‘Pieter de la Court’; Kossmann, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland*, p. 36-58; Rowen, *John de Witt*, p. 391-398; Haitsma Mulier, *The Myth of Venice*, p. 120-179; Blom en Wildenberg, *Pieter de la*

Court; Haitsma Mulier, 'The Languages of Seventeenth-Century Republicanism'; Blom, *Morality and Causality in Politics*, p. 157-182.

221 De la Court, *Consideratien van staet*, p. 13-33. Vgl. Van der Bijl, 'Pieter de la Court en de politieke werkelijkheid'.
222 De la Court, *Politike Discoursen*, IV, p. 19.
223 Ibid., p. 22.
224 Ibid., p. 23.
225 De Jong, 'Voetius en de tolerantie'. Vgl. Kossmann, 'Het probleem van de vrijheid'; Israel, 'The Intellectual Debate about Toleration'.
226 De la Court, *Politike Discoursen*, IV, p. 33-41.
227 Frijhoff, 'Pieter de la Courts reisjournaal als ego-document'; Schilling, '*Afkeer van domineesheerschappij*'.
228 Schoneveld, *Intertraffic of the Mind*, p. 1-28.
229 Ibid., p. 143.
230 Ibid.
231 Vgl. Lagrée, *La raison ardente*, p. 235-237; Bordoli, *Ragione e scrittura*, p. 92-97.
232 Constans, *De Iure Ecclesiasticorum*, Praef., z.p.
233 Vgl. o.a. Popkin, *The History of Scepticism*; Schmitt, *Cicero Scepticus*; Popkin and Schmitten, *Scepticism from the Renaissance to the Enlightenment*.
234 Van Gelderen, *The Political Thought of the Dutch Revolt*, p. 193 e.v.; Cornelissen, 'Hooft en Tacitus', en 'Rembrandt - de eendracht van het land'; Van Bunge, 'Before Philosophy'.
235 Vgl. o.a. Oestreich, *Neostoicism and the Early Modern State*; Mout, 'In het schip', en 'Justus Lipsius at Leiden University'; Gerlo, 'Les études lipsiennes: état de question'; Tuck, *Philosophy and Government*, p. 45-63.
236 Vgl. o.a. De Bruin, 'De soevereiniteit in de Republiek', en *Geheimhouding en verraad*, p. 119-132.
237 Davids, 'Technological Change'.
238 Zie de inleiding van Rabbie bij Grotius, *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae Pietas*.
239 Groenveld, 'Unie, religie en militie', p. 82.
240 Schoock, *De seditionibus*.
241 De le Boë Sylvius, *Opera medica*, p. 897.
242 Koerbagh, *Een Ligt*, p. 69 e.v. en 689-725.
243 Bredenburg, *Wiskunstige Demonstratie*.
244 Cohen Rosenfield, *From Beast-Machine to Man-Machine*, p. 256-257.
245 Vgl. o.a. Wittichius, *Theologia pacifica*, 1670, p. 20-23; Laporte, *Le rationalisme de Descartes*, p. 326. Toch zijn ook in het werk van bijvoorbeeld Heidanus wel plaatsen aan te wijzen, waarop de theoloog geen weerstand bleek te kunnen bieden aan de apologetische mogelijkheden die Descartes'; godsbewijzen boden. Vgl. Goudriaan, 'Die Rezeption des cartesianischen Gottesgedanken bei Abraham Heidanus'.
246 Van den Enden, *Vrye politijke stellingen*, en Mertens, 'Franciscus van den Enden'; zie over Van den Enden eerder al Meininger en Van Suchtelen, *Liever met wercken*.
247 Van den Enden, *Vrye politijke stellingen*, p. 203-204.
248 Ibid., p. 236.
249 Vgl. o.a. Wissowatius, *Religio rationalis*; Lagrée, *La raison ardente*.
250 Klever, 'De spinozistische prediking van Pieter Balling'. Vgl. Kolakowski, *Chrétiens sans Église*, p. 206-217; Fix, *Prophecy and Reason*, p. 199-205; Visser, 'Blasphemous and Pernicious'.
251 Klever, 'Spinoza and Van den Enden in Borch's Diary'.
252 Van den Wijngaerdt, *Oogh-water*, p. 19.
253 Reinardi, *De Ontdekte Veinsing*, voorwoord, en *Het Tweede Deel, van de Ontdekte Veinzingh*, z.j., p.8.
254 Zo wordt dit werk doorgaans aangeduid. De titelpagina luidt als volgt: *Renati Des Cartes Principiorum Philosophiae Pars I, & II, More Geometrico demonstratae per Benedictum de Spinoza Amstelodamensem. Accesserunt Ejusdem Cogitata Metaphysica, In quibus difficiliores, quae tam in parte Metaphysices generali, quam speciali occurrunt, quaestiones breviter explicantur*.
255 Steenbakkers, *Spinoza's Ethica*, p. 5-70.
256 Bayle, *Dictionaire*, art. Spinoza, rem. A.
257 In feite zijn we weer terug bij af, want al in Colerus' biografie uit 1705 rees het beeld van een denker wiens 'omgang en wijze van leven' weliswaar 'stil en ingetogen' was, maar die tevens 'met vele groten' bekend was: Colerus, *Korte, dog waaragtige Levens-Beschryving van Benedictus de Spinosa*, p. 32 en 36.
258 *Goliadts Swaart*, z.p.
259 Akkerman, *Studies*, p. 152 e.v.
260 De oudste nu bekende bron omtrent Spinoza's ban bestaat uit een later getuigenis van een bejaarde gemeentegenoot die zich meende te herinneren dat Spinoza samen met een andere banneling, Juan de Prado, eind 1658, begin 1659 zou hebben beweerd dat de wet van Mozes ongeldig was, dat de zielen met het lichaam vergingen en dat God alleen 'filosofisch' bestond.

Revah, *Spinoza et le Dr. Juan del Prado*, p. 32 en 64. Vgl. *idem*, 'Aux origines de la rupture spinozienne'; Kasher and Biderman, 'Why Was Baruch de Spinoza Excommunicated?'; Wesselius, 'De ban van Spinoza'.

261 Descartes, *Oeuvres*, VII, p. 157. Vgl. Verbeek, 'Les *Principia* dans la culture néerlandaise', p. 709-712.
262 Spinoza, *Korte geschriften*, p. 29 en 30-31.
263 Ibid., p. 183.
264 Ibid., p. 184. Vgl. p. 191-193.
265 Ibid., p. 181-182.
266 Spinoza, *Briefwisseling*, p. 154.
267 Spinoza, *Korte geschriften*, p. 258.
268 Ibid., p. 263 en 272.
269 Ibid., p. 308-313.
270 Ibid., p. 378.
271 Ibid., p. 347.
272 Ibid., p. 374-375.
273 Klever en Van Zuylen, '*Insignis opticus*'. In Koerbagh, *Een Ligt*, p. 698 wordt de natuurkunde met zoveel woorden 'de rechte en ware godgeleerdheid' genoemd.
274 Spinoza, *Briefwisseling*, p. 226.
275 Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, p. 372-386.
276 De afgelopen jaren is een omvangrijke literatuur ontstaan over dit boek. Vgl. o.a. Walther, 'Biblische Hermeneutik und historische Erklärung'.
277 Van der Wall, 'Petrus Serrarius et l'interprétation de l'Écriture'; Bordoli, *Ragione e scrittura*, p. 245-270.
278 Meijer, *De Philosophie*, Voorreeden, z.p.
279 Ibid.
280 Ibid., p. 139.
281 Ibid., p. 55-57 en 70-72.
282 Heidanus, *Advijs*, p. 6.
283 Van Bunge, 'Van Velthuysen, Batelier and Bredenburg'; Bordoli, *Ragione e scrittura*, p. 310-324.
284 Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, p. 293-327; Van Moerkerken, *Adriaan Koerbagh*; Vandenbossche, 'Adriaan Koerbagh en Spinoza'.
285 Jongeneelen, 'An Unknown Pamphlet of Adriaan Koerbagh'.
286 Vgl. Meijer, *Woordenschat*; Van der Wal, *De moedertaal centraal*, p. 79-100.
287 Koerbagh, *Bloemhof*, p. 632-633. Vgl. p. 327.
288 De Groot, 'De Amsterdamse collegiant Jan Knol'.
289 Koerbagh, *Bloemhof*, p. 664.
290 Ibid., p. 444-447.
291 Ibid., p. 95-97.
292 Ibid., p. 206-207. Vgl. Spinoza, *Korte geschriften*, p. 255, 257, 339.
293 Vgl. Koerbagh, *Bloemhof*, p. 268-269 (over 'Engelen') met Hobbes, *Leviathan*, p. 412-418 en Koerbagh, *Bloemhof*, p. 258-259, 670 (over 'Satan' en 'Duivels') met Hobbes, *Leviathan*, p. 657-684.
294 Koerbagh, *Een Ligt*, p. 237 e.v.; 365 e.v.; 494 e.v.
295 Ibid., p. 231 e.v.
296 Ibid., p. 322.
297 Dodt van Flensburg, 'Procedures teghens Adriaen Koerbagh', p. 364-365.
298 Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, p. 318, geciteerd uit Goeree, *Kerklyke en Wereldlyke Historiën*, p. 665.
299 Spinoza, *Theologisch-politiek tractaat*, p. 31.
300 Ibid., p. 86.
301 Ibid.
302 Vgl. Van Bunge, 'De Rotterdamse collegiant Jacob Ostens'.
303 Spinoza, *Briefwisseling*, p. 284.
304 Ibid., p. 269.
305 Ibid., p. 272 en 274.
306 Vgl. Van Bunge, 'On the Early Dutch Reception of the *Tractatus theologico-politicus*', en 'Van Velthuysen, Batelier and Bredenburg'; Van der Wall, 'The *Tractatus theologico-politicus* and Dutch Calvinism'; Israel, 'The Banning of Spinoza's Works in the Dutch Republic'.
307 Van Blyenbergh, *De Waerheyt*, p. 412.
308 Bredenburg, *Enervatio tractatus theologico-politici*, p. 52-55. Ook onder twintigste-eeuwse specialisten bestaan grote verschillen van inzicht over Spinoza's hermeneutiek. Vgl. o.a. Zac, *Spinoza et l'interprétation de l'Écriture*; Matheron, *Spinoza et le salut des ignorants*; Strauss, 'How to Study Spinoza's Theological-Political Treatise?'.
309 Stouppe, *La religion des hollandois*, p. 65.
310 Batelier, *Vindiciae miraculorum*, p. 101.

311 Freudenthal, *Die Lebensgeschichte Spinoza's*, p. 122.
312 Israel, ‘Les controverses pamphlétaires’.
313 Cramer, *Abraham Heidanus*, p. 101 e.v.; McGahagan, *Cartesianism in the Netherlands*, p. 321-388.
314 Van Bunge, ‘Spinoza en zijn critici’.
315 Koelman, *Het Vergift, Aan den Leeser*, z.p.
316 Van Bunge, ‘Balthasar Bekker's Cartesian Hermeneutics’; Bekker, *Die bezauberte Welt*.
317 Van Bunge, ‘*Balthasar Bekker on Daniel*’.
318 Schneppen, ‘Niederländische Universitäten’, en *Niederländische Universitäten*; Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués*, p. 379-380; De Ridder-Symoens, ‘Buitenlandse studenten aan de Franeker universiteit’, p. 72-79.
319 Zie o.a. Balz, ‘Clauberg and the Development of Occasionalism’; Weier, *Die Stellung des Johannes Clauberg*, ‘Cartesianischer Aristotelismus’, en ‘Der Okkasionalismus des Johannes Clauberg’; Trevisani, *Descartes in Germania*; Pätzold, ‘Johannes Clauberg’; Von Roden, *Die Universität Duisburg*, p. 159-163 en 197-198.
320 Zie in het algemeen het verouderde maar nog steeds imposante Bouillier, *Histoire de la philosophie cartésienne*, I, p. 429 e.v. en II, en de recente synthese in Schobinger, *Grundriss der Geschichte der Philosophie [...] Band 2*, I, p. 398 e.v. en II.
321 Brockliss, ‘Philosophy Teaching in France’, ‘Aristotle, Descartes and the New Science’, en *French Higher Education*, p. 337-390.
322 Vgl. Hahn, *The Anatomy of a Scientific Institution*.
323 Girbal, *Bernard Lamy*, p. 14 e.v.; Gouhier, *Cartésianisme et augustinisme*, p. 81-121.
324 Prost, *La Philosophlie à l'Académie protestante de Saumur*; Heyd, *Between Orthodoxy and the Enlightenment*. Vgl. Stauffer, *L'affaire d'Huisseau*.
325 Heyd, *Between Orthodoxy and the Enlightenment*, p. 81-86.
326 Vanpaemel, *Echlo's van een wetenschappelijke revolultie*, p. 43-48.
327 Ibid., p. 138.
328 Lindborg, *Decartes i Uppsala*; Battail, ‘Essai sur le cartésianisme suédois’.
329 Pacchi, *Descartes in Inghilterra*, 1973. De literatuur over de vroege geschiedenis van de Royal Society is enorm. Zie o.a. Van den Daele, ‘Die soziale Konstruktion der Wissenschaft’; Hunter, *Science and Society, Establishing the New Science*, en *Science and the Shape of Orthodoxy*; Shapin and Schaffer, *Leviathan and the Air-Pump*.
330 Gabbey, ‘*Philosophia cartesiana triumphata*’.
331 Colie, *Light and Enlightenment*.
332 Vgl. Van Berkel, ‘From Simon Stevin to Robert Boyle’.
333 Van Maanen, *Facets of Seventeenth-Century Mathematics*, p. 31; Van Berkel, ‘From Simon Stevin to Robert Boyle’, p. 107; Vanpaemel, ‘Gemengde wiskunde en experimentele fysica’, p. 50-52.
334 Vanpaemel, ‘Gemengde wiskunde en experimentele fysica’.

A. Lieven de Wegwijzer; B. Bedriegelijkheid schenkt aan de dames op de wagen de drank van dwaling en onwetendheid; D. de voerman het Kwalijk Beraad; E. in deze karos zitten Waan, Begeerlijkheid en Wellustigheid; F. de gereformeerde wagen waar Luther met zijn non voorop zit; G. twee paskwil-makers die paskwillen strooien; H. Arminianen die te voet moeten gaan; I. poort of kerk waar alle sekten uitgegaan zijn op de brede weg; K. de smalle weg die naar het hemels Jeruzalem leidt; L. twee wagens waarop de sekten met valse boeken elkaar bevechten; M. Valse Geleerdheid die de omstanders ketterij in plaats van goede leer verkoopt; N. hier wordt Nailor, het hoofd van de Quakers gegeseld en met een B. op zijn voorhoofd gebrandmerkt; O. predikanten die vervolgd worden door hun dienstmaagden met kindertjes op hun armen, wiens eer zij geroofd hebben, meestal in hun eigen huis.
Lieven den Wegh-wijser, Den nieuwen speculativen Tour à la mode speel-waghen, 1657.

6 Godsdienst en geloof

De religieuze pluriformiteit

Onder de vele satirische pamfletten die er rond het midden van de eeuw in Amsterdam verschenen was ook een gedicht, *'t Groote visch-net*, waarin alle verschillende geloofsrichtingen over de hekel werden gehaald.[1] Het was van de hand van Jan Zoet, een actief dichter, toneel- en prozaschrijver, vertaler en pamflettist. In 1651 was hij voor vijf jaar uit de stad verbannen, nadat hij was geïdentificeerd als de orangistische auteur van een pamflet vol verdachtmakingen over een vermeende samenspanning tussen de burgemeesters en Cromwell.[2]

't Groote visch-net moet tussen 1655 en 1660 zijn geschreven en zal wel van na zijn terugkeer zijn. Blijkbaar was hij niet bang vanwege deze verzen opnieuw te worden veroordeeld. Hij ondertekende het pamflet onbekommerd met zinspreuk en naam, ‘Elck voor zich. I. Zoet Amsterd.’. In zoverre het over katholieken gaat, verbaast dat niet. Alle niet-katholieken waren het er wel over eens:

> De *Snoeken*, daar 't al voor moet wijken,
> Zijn 't beeld der *Roomse Katholijken*,
> Die, met een ijselijk getier
> Al 't volkjen, die hun lied niet zingen,
> Door Bannen en door Beulen dwingen;
> En stoken Hel en Vagevier.

Ook de doopsgezinden hadden, met hun voortdurende onderlinge ruzies en splitsingen, een slechte naam en werden bovendien, met hun leer van weerloosheid en ingetogen levenswandel, beschouwd als notoire schijnheiligen:

> De gladde *Zeelten*, die nooit bijten
> Zijn, evenals de *Mennonijten*,
> Zo kwaad te grijpen als een Aal.
> Zij houden steeds een deurtje open
> En splijten zich in honderd hopen
> [...]

Maar de enige officieel erkende openbare godsdienst, de gereformeerde, kwam er niet beter af. Liefdeloos was zij in haar opvatting van de predestinatie en heerszuchtig in haar pretentie de enig ware kerk Gods te zijn:

> De *Baarzen*, dapper hoog geprezen,
> Wiens scherpe vinnen elk moet vrezen,
> Is 't Eedle nazaat van *Calvijn*,
> Die Goed en Kwaad noodzaaklijk noemen,
> En Esau in de Buik verdoemen,
> [...]

En de meest radicale calvinisten, de puriteinen, waren zo mogelijk nog schijnheiliger dan de doopsgezinden:

> De blanke *Bleien* [karpers], schoon voor d'ogen,
> Zijn *Puriteinen*, zo vol logen,
> Gelijk een Ei vol zuivel is.

De kleinere groeperingen, die in Amsterdam een relatief grote aanhang hadden, moesten het eveneens ontgelden. Het grootst in aantal waren de lutheranen. Daartoe hoorden vrijwel uitsluitend hier wonende Duitsers en het is opvallend dat de sneer die Zoet over hen te berde brengt alleen hun landsaard, niet hun geloof betreft. Duitsers stonden nu eenmaal bekend als zuipers en schransers:[3]

> *Pui-vorens* [modder-voorns], zijn de *Lutheranen*,
> Die zich nooit van het zuipen spanen [onthouden],
> En wonder graag [gretig] zijn aan de dis.

De remonstrantse broederschap, die de aanhangers van Arminius verenigde die in 1619 na een felle strijd uit de publieke kerk waren gezet, schreef hij een in wezen even grote zucht naar macht toe als de gereformeerden:

> Het *Grondeltje*, van kleine waarde,
> Zijn *d'Arminianen*, op de Aarde,
> Van Macht, en Heerschappij beroofd.
> Doch die weleer daar hard naar dongen:
> [...]

Tegen de joden bezigt Zoet de, al uit de Middeleeuwen afkomstige, religieus gefundeerde kwalificaties van godloochenaars en bedriegers. Dergelijke opvattingen werden met name door sommige calvinistische dominees geventileerd (zie p. 124), maar dus blijkbaar ook door anderen aangehangen.[4]

De Krullende *Alen*, in de poelen,
Zijn *Joden*, van een kwaad gevoelen
En lozer dan de loze Slang,
Die met haar opgepronkte logen,
Ons aller moeder heeft bedrogen.
[...]

Gezien het aantal extra strofen dat hij aan hen wijdt, moet hij zich echter het meest geërgerd hebben aan de doopsgezinden. Dat is niet zo verbazingwekkend voor iemand die zelf van doopsgezinde huize was. Maar het heeft ongetwijfeld ook te maken met het feit dat juist in de jaren vanaf 1655 de Amsterdamse doopsgezinden in een hevige interne strijd gewikkeld waren, die ook extern veel aandacht trok. Zoet noemt de hoofdfiguren van de ene, meest intellectualistische, partij in dit conflict bij name: Galenus Abrahamsz. de Haan, Cornelis Moorman, Adam Boreel (zie p. 412).[5]

De meeste sympathie lijkt hij te hebben gehad voor enkele individuele sectariërs van eenvoudige komaf, die zich volgens hem niet met allerlei theologische kwesties bezig hielden maar zich beperkten tot de verkondiging van Gods eigen woord. Zo een zekere Jan Knol, die in de jaren vijftig en zestig nogal wat ophef in de stad veroorzaakte, en Jacob Claesz., een boer uit Alsmeer, die weigerde oorlogsbelasting te betalen en verkondigde Gods rijk op aarde te zullen stichten:

Een *Puit-Aal* [soort kabeljauw], in het Veen gevanggen
Puur doof met ongeschoren wangen,
En met een grove pij bekleed;
Een smaad en spot van veel doctoren,
Laat zijne stem, al staamlend horen,
En zegt dat hij veel Wijsheid weet.

Zelf wenst hij aan het slot alleen het beste voor iedereen en een eind aan alle ruzie en tweedracht onder de christenen:

Voor mij, Ik wensch, in't aller leste,
Aan ieder mensch 't aller beste,
En 't geen ik zelf, van God, begeer:
Dat Liefde d'overhand mag krijgen,
Dat haat en smaad stokstom mag zwijgen,
En *Jezus* ons zijn Kroon vereer'.

Inderdaad werd de Republiek rond 1650 gekenmerkt door een pluriformiteit van geloofsrichtingen, iets wat direct verbonden was met haar bijzondere staatkundige inrichting. Zij vormde op dat punt dan ook een uitzondering in het Europa van de zeventiende eeuw.[6]

In alle andere landen was de eenheid van staat en religie een vanzelfsprekendheid. Waar deze door de reformatie was verstoord, werd zij in de zeventiende eeuw zo goed en zo snel mogelijk hersteld. Staatsvorming en confessionalisering - de toenemende greep van de kerk

op het sociale leven van de bevolking - gingen daarbij hand in hand. De kerk, of dat nu de katholieke of een van de reformatorische kerken was, versterkte haar interne organisatie en de disciplinering van de gelovigen en ging daarbij een samenwerkingsverband aan met de politieke overheid, iets wat op zijn beurt weer de staatsvorming bevorderde.[7]

Zo niet in de Republiek. In de lange periode van reformatorische groei die er had plaatsgevonden voordat deze was gevestigd, hadden meerdere geloofsrichtingen vaste voet aan de grond gekregen. Daarnaast was het katholicisme niet alleen blijven bestaan, maar was de aanhang daarvan in de loop van de zeventiende eeuw zelfs weer duidelijk toegenomen. Er was geen sprake van dat één confessie op eigen kracht algemene aanvaarding kon verwerven. De individuele vrijheid van geweten die hiervan het gevolg was en die eruit bestond dat niemand in zijn privé-leven omwille van zijn of haar geloof lastig gevallen mocht worden, was uniek in Europa.

Maar tevens was er een uitzonderlijke veelvormigheid op kerkelijk gebied.[8] De in de loop van de Opstand gegroeide staatsinrichting bood nauwelijks mogelijkheden om daaraan een eind te maken. De gelaagde en gedifferentieerde bestuursvorm, waarbij de steden in hoge mate de besluitvorming van het gewest en de gewesten die van de generaliteit bepaalden en bovendien steden en gewesten ten opzichte van elkaar aanzienlijke verschillen vertoonden in demografische samenstelling en politieke structuur, vormde een effectieve belemmering voor iedere centraliserende tendens. Zelfs op het niveau van stad of dorp waren er, afhankelijk van de religieuze samenstelling van de bevolking, grote verschillen in de mate waarin kerk en overheid al dan niet een eenheid vormden. In Amsterdam en Haarlem beschermde de magistraat een hoge mate van pluriformiteit, terwijl er bijvoorbeeld in Groningen en Deventer een veel nauwere verbinding tussen overheid en calvinistische kerk bestond.[9]

Hoe zag die veelvormigheid er rond 1650 uit? Ook dat was per gewest en zelfs per stad zeer verschillend. De protestantisering had zich vaak slechts geleidelijk voltrokken en ook was er lange tijd een grote groep mensen geweest die zich niet, of niet definitief, bij een van de drie grote religieuze groeperingen - gereformeerden, katholieken en doopsgezinden - had willen aansluiten. De zich in de eerste helft van de eeuw doorzettende verkerkelijking lijkt omstreeks 1650 wel min of meer zijn beslag te hebben gekregen. Maar met de protestantisering was dat nog alleminst het geval. Het verst geprotestantiseerd, zo'n 85% of meer van de bevolking, waren de noordelijke gewesten, Groningen, Friesland, Drenthe, en ook Zeeland, waar op de eilanden wel 95% protestant was. Maar in de provincies Overijssel, Gelderland, Utrecht en Noord-Holland was nog tussen de 45 en 55% van de mensen katholiek en zelfs in Zuid-Holland moet dat aantal tegen de 30% hebben gelegen.

Binnen de gewesten was er eveneens een grote diversiteit. In Noord-Holland was er een duidelijk verschil tussen de steden, waar gemiddeld niet meer dan een kwart van de bevolking katholiek gebleven was, en het platteland, waar dat wel tegen de driekwart kon zijn. Tussen de steden onderling waren de verschillen trouwens ook aanzienlijk: naast Alkmaar met 45% katholieken lag Enkhuizen met niet meer dan 5%, en naast Delft met 35% had men Dordrecht met 13%. In Overijssel en Gelderland wisselden katholieke dorpen en zelfs hele gebieden, zoals het noorden van Twente, en protestantse, zoals de Veluwe, elkaar af. De frontlijnen uit het begin van de eeuw waren hier vaak bepalend, maar ook de verspreiding van de veelal katholiek gebleven adel en de slechte toestand van de wegen, waardoor aan

sommige achteraf gelegen dorpen de hervorming geheel voorbij ging. En Zeeland mocht dan protestant zijn, van Zeeuws-Vlaanderen was een heel stuk katholiek gebleven. Hetzelfde gold voor Brabant en Limburg, al waren daar in het kader van de gedwongen protestantisering de lokale bestuurselites vaak uit het westen afkomstig en gereformeerd.

Zo leidden militaire, politieke, geografische en sociale factoren tot een diversiteit zonder weerga. Algemene cijfers zijn daarom weinigzeggend: want wat betekent het wanneer men vaststelt dat in het midden van de eeuw ongeveer een derde van de bevolking gereformeerd moet zijn geweest, eenderde rooms-katholiek en zo'n 7 à 10% doopsgezind? De steden of dorpen waar de verhoudingen werkelijk zo lagen zullen op de vingers van een hand te tellen zijn geweest.[10] En dan spreken we nog niet eens van de kleinere groeperingen, de luthersen, de remonstranten, de joden, de collegianten, die landelijk gezien minimaal, maar op lokaal niveau soms sterk vertegenwoordigd waren.

Er was dus in de Republiek als geheel geen sprake van één numeriek overheersende godsdienst. Maar er was ook geen enkele gelijkvormigheid in al die diversiteit. De manier waarop steden en gewesten er in slaagden om op de verschillende niveaus van de staat met elkaar samen te leven, kon daarom onmogelijk bepaald worden door de, ook in de Republiek wel degelijk plaatsvindende, confessionalisering. De toenemende verbondenheid van kerk en sociaal leven die met die term aangeduid wordt, kón zich boven het niveau van de lokale gemeenschap - en vaak ook daarbinnen - niet vertalen in bestuurlijke verbondenheid.

Op een bepaalde manier werd er wel gestreefd naar éénkerkelijkheid. Dat gebeurde niet eens zozeer vanuit de kerken zelf: voor de kerken van de hervorming was de intensiteit van het geloof van hun lidmaten altijd belangrijker geweest dan hun aantal. Maar na eeuwen van katholicisme was het eenvoudig ondenkbaar dat ‘de’ kerk niet de spil zou vormen van het maatschappelijk leven. Juist dit onderscheid tussen de kerk als gemeenschap van gelovigen en als publiek instituut bood echter de mogelijkheid om tot pragmatische oplossingen te komen die recht deden aan de zo pluriforme geloofssituatie.

Vanuit de gang van zaken tijdens de Opstand was het vanzelfsprekend, dat de gereformeerde kerk de positie van publieke kerk kreeg. Dat manifesteerde zich meteen al in het feit dat aan haar de beschikking werd gegeven over de eertijds katholieke kerkgebouwen. Op dat punt was het verschil tussen godsdienstuitoefening en publieke taakvervulling wel heel duidelijk. De gebouwen bleven namelijk openbaar. Kerkgebouw en kerkhof bleven de algemene begraafplaatsen; de gereformeerde predikant had daar niets mee van doen. De kerkmeester, die de zorg voor het gebouw had, hoefde dan ook geen lidmaat van de gereformeerde kerk te zijn.

Maar ook als kerkgenootschap had de gereformeerde kerk taken te vervullen die niet beperkt bleven tot haar eigen aanhang. De gedachte daarbij was dat in een christelijke staat bepaalde religieuze voorzieningen voor iedereen gegarandeerd dienden te zijn. Er moesten openbare, voor iedereen toegankelijke kerkdiensten gehouden worden en er moest uitvoering gegeven worden aan de door de overheid uitgeschreven dankdiensten bij vreugdevolle gebeurtenissen en bedediensten bij dreigende gevaren. Elk kind dat daartoe aangeboden werd moest worden gedoopt, elk huwelijk tussen twee gedoopte gelieven moest voltrokken kunnen worden.[11]

Een van de meest specifieke invullingen die de gereformeerde kerk aan haar publieke taak gaf was de totstandbrenging van een nieuwe bijbelvertaling, een gigantisch project waar tussen 1626 en de uiteindelijke publicatie in 1637 zes vertalers en zestien reviseurs bij betrokken waren. In 1637 hadden de Staten-Generaal de voltooide vertaling aanvaard en de wens uitgesproken dat hij overal in de kerken en op de openbare scholen ingevoerd zou worden. Ondanks enige strubbelingen hier en daar - samenhangend met zo uiteenlopende factoren als, in Amsterdam, verzet tegen het aan een Haagse firma verleende drukkersoctrooi en, in een dorp als IJzendoorn in de Betuwe, problemen met de prijs - was dat tegen het midden van de eeuw wel ongeveer overal gerealiseerd.

Bij de andere religieuze richtingen bestond overigens aanvankelijk wel weerstand tegen de nieuwe vertaling. De lutheranen reageerden met een nieuwe Nederlandse versie van Luthers Duitse vertaling door Adolf Visscher, die in 1648 verscheen. En de remonstranten kwamen in 1649 met een weerlegging door Engelbert van Engelen van de té contraremonstrants geachte annotaties. Maar met het verstrijken van de jaren gaven zij, en ook de doopsgezinden, hun verzet op, zodat men tegen het eind van de eeuw toch wel van een algemeen aanvaarde protestantse bijbel kon spreken.[12]

Tegenover de publieke taakvervulling door de gereformeerde kerk stond dat de overheid deze kerk als enige officiële kerk erkende. Het was de gewestelijke, c.q. stedelijke overheid die haar goederen beheerde en de salarissen van haar predikanten betaalde - en dus ook invloed wenste op hun benoeming. En omgekeerd konden in principe ook alleen haar leden overheidsfuncties bekleden.

Hetzelfde gold voor de openbare scholen, waarvan er in elke stad meerdere waren en in elk dorp toch ten minste één. Officieel moest de schoolmeester de gereformeerde belijdenisgeschriften hebben ondertekend en moest hij de kinderen de gereformeerde catechismus en de psalmen onderwijzen. Soms hoorde het daarnaast tot zijn taak om in de kerk als voorzanger op te treden. Maar ook hier drongen de lokale overheden vaak niet te zeer op gereformeerde rechtzinnigheid aan. Zo waren er in 1642 in Haarlem, naast de vijfendertig schoolmeesters die de gereformeerde godsdienst aanhingen, nog acht doopsgezinde meesters en niet minder dan elf rooms-katholieke.[13]

Waar de overheid zich niet mee bemoeide waren de leer en de godsdienstuitoefening. Waar deze het maatschappelijk leven raakten, zoals op het punt van de zedelijkheid, de zondagsrust en dergelijke, lagen conflicten dan ook op de loer. Maar in het publieke bereik kon de overheid - élke overheid op élk niveau - haar eigen politiek voeren. De rooms-katholieke godsdienstuitoefening was officieel verboden en haar priesters werden vervolgd, maar op veel plaatsen werden katholieke erediensten binnenshuis tegen betaling gedoogd. Afwijkende protestantse geloofsrichtingen en ook de joden werden in de ene stad vervolgd, in de andere getolereerd mits hun bijeenkomsten geen ‘aanstoot gaven’ - dat wil zeggen: niet vanaf de openbare weg waren te zien - en weer ergens anders openlijk toegelaten. Degenen die er bezwaar tegen hadden in de publieke kerk te trouwen konden dat in Holland, en later ook in de meeste andere gewesten, op het stadhuis doen, al waren er ook steden, zoals Groningen, Deventer en Kampen, waar die mogelijkheid niet geboden werd. En doopsgezinden werden meestal, maar ook weer niet altijd, vrijgesteld van de verplichting de eed af te leggen of dienst te doen in de plaatselijke schutterij.[14]

De Grote Vergadering van 1651 deed eigenlijk niet veel meer dan deze situatie, zoals die

sinds de Synode van Dordrecht was gegroeid, bevestigen. Op 27 januari 1651 werd er een resolutie van zeven punten aangenomen, waarin de positie van de kerken werd geregeld: de ‘ware Christelycke Gereformeerde’ religie bleef de enige publieke godsdienst en zou van overheidswege gehandhaafd worden; de andere protestantse geloofsrichtingen werden gedoogd waar zij al bestonden, maar zouden zich niet verder mogen uitbreiden; de verbodsbepalingen tegen de katholieken bleven van kracht en zouden strikt worden uitgevoerd; godsdienstoefeningen ten huize van buitenlandse ambassadeurs mochten niet in het Nederlands worden gehouden en niet door buitenstaanders worden bezocht; en in de Meierij van Den Bosch en andere gebieden die onder het gezag van de generaliteit vielen zou de religieuze hervorming van het ambtenarenapparaat met kracht worden doorgevoerd.

Dat alles klonk vrij pittig en men kan vanaf dat moment de Republiek dan ook in principe beschouwen als een gereformeerde statenbond. Maar over de wijze van uitvoering en het toezicht daarop werd niets anders geregeld dan dat dát overgelaten werd aan de gewestelijke autoriteiten. Aansporingen van een afvaardiging van de gezamenlijke gewestelijke synoden tot nadere besluiten daarover leidden alleen tot een resolutie dat in de generaliteitslanden strenger tegen de katholieken opgetreden zou worden. En daar bleef het bij.

Zo hielden de gewestelijke, en niet zelden ook de lokale, overheden de touwtjes stevig in eigen handen en waren het niet zelden pragmatische overwegingen die de doorslag gaven of katholieke ambtsdragers en onderwijzers werden ontslagen of niet en of het aan joden al dan niet toegestaan werd zich ergens te vestigen. De ‘Vrede van Staet en Kercke’, waarover de Haagse predikant Caspar Streso bij de sluiting van de Grote Vergadering op 21 augustus van dat jaar in de Ridderzaal zijn *Danck-predicatie* hield, zal voor overheden en predikanten, maar ook voor allerlei individuen binnen deze groeperingen, een verschillende inhoud hebben gehad. Juist door het gedogen van die verschillen bleef de lieve vrede, weliswaar niet optimaal, maar wel zo goed mogelijk gehandhaafd.[15]

.....

Caspar Streso, *Danck-predicatie*:

‘[...] Wij moeten wel bekennen dat de eenparigheid [eensgezindheid] van't volk, in 't stuk van Religie zo groot niet is, als zij was onder 't volk Israëls, in de tijden van David en Salomon, maar dat er in alle Provincies veel mensen zijn, die zich van de publieke Kerk en Religie afzonderende, particuliere of ook heimelijke Vergaderingen volgen, en die niet alleen hebben behoorlijke vrijheid van consciëntie [geloof] in hun bijzondere opiniën, die hun wel gegund is, maar die [...] tegen de Wetten des Lands nemen zodanige vrijheid, die beide de Republiek en de publieke Kerk schadelijk is, gedragende zich tegen de Kerk als vijanden der zelver. Maar evenwel hebben wij reden, om ons daarin te verblijden, dat midden onder zo veel Sekten en vreemde gezindheden, de publieke Nederlandse Kerk, door eenparige belijdenis van de Gereformeerde Leer van de Sekten afgescheiden, en door de kracht der waarheid, en zorg van de hoge Overheid, als een Stad op een Berg geheven, en als een Kaars op de Kandelaar gezet is, daar ter contrarie [in tegendeel] de Leringen van de Sekten gestolpt zijn onder de Koren-maat van 't Verbod, andere ten minste onder de Koren-maat van een wel bepaalde conniventie [duidelijk begrensd gedogen], [...]’[16]

.....

Want of calvinisten, mennisten, remonstranten, luthersen, roomsen, joden, collegianten en indifferenten het nu aangenaam vonden of niet, men was tot elkaar veroordeeld. Was het niet op het ene niveau van het maatschappelijk leven, dan wel op het andere. Wel was er, vanaf het midden van de eeuw, sprake van een toenemende verkokering zowel op ideologisch als op praktisch gebied. Met de Vrede van Munster en, vooral, de Grote Vergadering raakte de religieuze situatie gefixeerd. Steeds meer werd de eigen christelijke identiteit verbonden aan het lidmaatschap van een bepaalde kerk en aan een specifieke - protestantse, rooms-katholieke, doperse enzovoort - belevingsvorm van het geloof.[17]

Een en ander had ook zijn weerslag op het maatschappelijk leven. Zo bijvoorbeeld met betrekking tot gemengde huwelijken. De overheid verbood die niet, met uitzondering van huwelijken tussen christenen en joden.[18] De gereformeerde kerk kon zich, omdat het hier een publieke taak betrof, niet onttrekken aan de voltrekking ervan. Maar vanuit de kerken zelf werd er toenemende druk uitgeoefend om dergelijke huwelijken tegen te gaan. Bij de gereformeerden bereikte in Amsterdam het aantal tuchtgevallen over deze kwestie in de jaren veertig tot zestig, met name wat huwelijken met katholieken betrof, een hoogtepunt, om overigens daarna weer snel af te nemen. Was de verkokering toen zo ver gevorderd dat dergelijke situaties zich minder voordeden? Doopsgezinden moesten al helemaal niets hebben van ‘buitentrouw’, zoals ze het noemden, en voor de katholieken gold hetzelfde.[19] Ook de sociale zorg raakte meer in handen van de verschillende gezindten. Na 1650 is er bijvoorbeeld duidelijk sprake van een verschuiving in het aantal weeshuisstichtingen van inrichtingen van de overheid naar die van de kerkgenootschappen.[20]

In dit opzicht was er dus duidelijk een toenemende confessionalisering, maar of daarbij al van ‘verzuiling’ in de hedendaagse betekenis van het woord gesproken kan worden is nog maar de vraag. Het verschijnsel van parallelle organisaties en voorzieningen per geloofsrichting, zo kenmerkend voor de twintigste eeuw, bleef beperkt tot religieus gekleurde activiteiten en de zorg voor armen, wezen en ouden van dagen. Noch op het gebied van het onderwijs, noch op dat van de ontspanning waren er, anders dan incidenteel, confessioneel gebonden alternatieve mogelijkheden. Op de meeste gebieden was er sprake van een vrij grote mate van wat wel ‘omgangsoecumene’ is genoemd: de concrete samenwerking in het dagelijks leven, waarbij aan de confessionele verschillen stilzwijgend voorbijgegaan werd.[21]

Wellicht vormt dat ‘buiten haakjes zetten’ van de eigen confessionele identiteit in het maatschappelijk leven, samen met het ‘gedogen’, wel het meest typerende aspect van de wereldbeschouwelijke tolerantie binnen de Republiek. Het was een bij uitstek ‘politiek’ - in de zeventiende-eeuwse betekenis van ‘staatkundig’ - concept. De principiële formulering ervan treffen we dan ook aan in de kring van politici en regenten uit Hollandse steden met een pluriforme bevolkingssamenstelling, zoals de Amsterdamse burgemeester Cornelis Pietersz. Hooft in het begin van de eeuw en de Rotterdamse regent Adriaen Paets in het midden daarvan. Natuurlijk speelden ook ideële opvattingen hun rol. Zestiende-eeuwse ‘apostels der verdraagzaamheid’ als Sebastiaan Castellio, Sebastiaan Franck en Dirck Volkertsz. Coornhert, die zich beriepen op het liefdegebod van Christus en op God als enige rechter van het gemoed, hadden een blijvende invloed. Maar in de tweede helft van de eeuw gaan toch pragmatische overwegingen meer en meer de boventoon voeren en bereiken ze langzamerhand het niveau van een seculiere ideologie: die van de ‘Staatsraison’.

Een vroeg hoogtepunt in dat opzicht is het in 1662 gepubliceerde *Interest van Holland* van de Leidse lakenfabrikant en vriend van Johan de Witt, Pieter de la Court. Daarin is de acceptatie van de religieuze pluriformiteit geheel afgeleid uit de, met name economische, welvaart van individu en gemeenschap, immers: 'Onder de middelen om deze kostelijke Godes zegen te behouden, is het eerste vrijheid van alle Religies'.[22] Maar ideologie of niet, ook andere bestuurders konden in de praktijk niet veel anders doen dan zich, willens nillens, voegen in deze bestuurlijke pragmatiek.

Het lijken twee kanten van dezelfde medaille: een grote mate van omgangsoecumene, uitlopend op een pragmatisch gefundeerde staatsraison aan de ene kant, en aan de andere kant verkerkelijking en religieuze verkokering. Maar het betekende niet dat men in religieus opzicht geheel vreemd voor elkaar was. Het grote aantal godsdienstige werken dat gepubliceerd werd, wijst op een levendige religieuze belangstelling die allerminst beperkt bleef tot alleen theologen van professie. Van de 328 geregistreerde boeken die er in 1650 verschenen, gingen er zo'n 115 over godsdienstige onderwerpen en daarvan was bijna driekwart in het Nederlands.[23]

Dat deze belangstelling niet beperkt bleef tot de eigen geloofsrichting valt af te leiden uit sommige oplagecijfers. Zo kan de vrij kleine schare van remonstranten, doopsgezinden en collegianten onmogelijk alléén verantwoordelijk geweest zijn voor de 34 zeventiende-eeuwse edities van Camphuysens *Stichtelycke rymen* en hetzelfde geldt voor de 44 drukken van de *Lusthof des gemoets* van de doopsgezinde Jan Philipsz. Schabaelje.[24] De populariteit van dit soort stichtelijke religieuze werken wijst op het bestaan van een algemene christelijke religiositeit, die over de richtingsverschillen heen reikte.

Belangstelling voor die verschillen als zodanig en daarmee - hoe negatief geladen ook - voor andermans opvattingen blijkt echter vooral uit de aanhoudende stroom van polemische geschriften. Van de grote geloofsrichtingen hadden de rooms-katholieken het het zwaarst te verduren; uiteraard gezien hun positie, maar ook gezien hun juist tegen het midden van de eeuw weer toenemende aanhang. Behalve tegen de katholieken gerichte overheidsplakkaten, verschenen er heel wat anti-roomse vertogen. Ze lopen van meer zakelijke verhandelingen tot en met regelrechte scheldliteratuur. Daarnaast werden er pamfletten gedrukt tegen allerlei sektarische bewegingen: böhmisten en socinianen, collegianten, quakers en wat niet al. En ten slotte werd er dan ook nog eens gediscussieerd tussen remonstranten en contraremonstranten, zoals in het *Avondt-praetjen, tusschen eenen gereformeerden predikant met sijnen buijrman* (1654), en tussen gereformeerden onderling, zoals in het: *Hollandts slee-praatje ofte discours tusschen twee gereformeerde* (1655).

Het zijn maar enkele voorbeelden van het soort geschriften dat in grote aantallen verscheen. Over oplagen en verspreiding weten we maar weinig, maar duidelijk is wel dat er in elk geval op een bepaald intellectueel niveau behoefte bestond de confrontatie aan te gaan. Daarbij krijgt men de indruk dat tussen 1640 en 1652 de meeste pamfletten over het katholicisme gaan, plus nog een paar over de ruzie tussen remonstranten en contraremonstranten, en dat vanaf 1653 de aandacht verschuift naar de hierboven genoemde sektarische bewegingen. Ongetwijfeld het gevolg van de vele van nieuwe ontwikkelingen die zich op het gebied van religie en filosofie sinds het midden van de eeuw voordeden.[25]

De gevestigde geloofsrichtingen

Gereformeerden

Dominee Streso hield zijn *Danck-predicatie* bij de sluiting van de Grote Vergadering over psalm 122, die handelde over Jeruzalem. Meteen in het begin maakte hij duidelijk dat hij het zou hebben over Jeruzalem ‘als een exemplaar en patroon van een Christelijke Republiek, wel bestelt [ingericht] in 't Kerkelijke en Burgerlijke’.[26]

Daarmee gaf hij een signaal. De vergelijking van de Republiek met Israël of Jeruzalem was al in de zestiende eeuw in zwang gekomen. Hij speelde een niet onbelangrijke rol bij de religieuze legitimering van de opstand, en dat zeker niet alleen bij calvinisten.[27] Maar de transformatie van de parallel tot een staatkundig concept lijkt toch aan de gereformeerden voorbehouden te zijn geweest. Men kan erover discussiëren of de toeschrijving van de vrijheid en voorspoed van de Republiek aan de genade Gods al dan niet betekende dat de Nederlanders in hun ogen ook een uitverkoren volk zouden zijn. Maar het betekende in elk geval wel dat de Republiek, waarin de kerk van de ware gelovigen zo'n bijzonder bevoorrechte positie innam, zich had te spiegelen aan de geschiedenis van het uitverkoren volk, wilde het die genade niet verbeuren. Kerk én staat stonden in hun ogen onder direct Goddelijk gezag. Beide dienden interdependent te zijn in die zin, dat de staat Gods kerk en het christelijk gehalte van de samenleving diende te handhaven en dat de kerk de zorg had voor de definitie van dat christelijke gehalte.[28]

Het waren vooral piëtistisch geïnspireerde calvinisten, die een doorgaande bekering, een ‘nadere reformatie’, van individu en samenleving nastreefden, die het concept van het ‘Nederlandse Israël’ in deze zin uitdroegen. Het is niet onwaarschijnlijk dat zij daarbij geïnspireerd waren door Engelse puriteinen, aan wie zij in hoge mate hun religieuze ideeën hadden ontleend.[29]

De onder deze noemer gebrachte opvatting over de verhouding tussen kerk en staat moest wel leiden tot voortdurende kritische uitspraken over politieke en maatschappelijke kwesties. Vooral in de jaren vijftig kwam het daardoor tot een reeks incidenten. Zo leidde de relatie met Engeland tot partijkeuzes die vaak regelrecht tegen de overheidspolitiek ingingen. Al in 1649, na de terechtstelling van Karel I op 30 januari van dat jaar, kreeg een aantal Haagse dominees van de Staten van Holland een formeel verbod om vanaf de preekstoel de Engelse toestand aan de orde te stellen. En het jaar daarop roerde een aantal anderen zich hevig in het conflict tussen Willem II met de Staten van Holland en Amsterdam.

Vooral geruchtmakend was de *Vrymoedige Aenspraeck aen Syn Hoogheyt de Heere Prince van Oraengjen*, die de Middelburgse predikant Maximiliaan Teellinck in 1650 vooraf deed gaan aan de posthume uitgave van een boek van zijn vader Willem Teellinck, *De politycken christen*. In het boek van de vader - een van de meest toonaangevende piëtistische dominees van het eerste uur - was het concept van het ‘Nederlandse Israël’ al volop tot uitdrukking gekomen, maar de zoon trok de directe politieke consequenties. In de zeven maximen die hij ten dienste van kerk en staat opvoerde, ageerde hij tegen de vrede met Spanje en pleitte hij voor de instandhouding van een sterk leger en voor steun aan de prins; stuk voor stuk sterk polariserende uitspraken (zie p. 48).

Het boek werd direct verboden, maar na Willems aanslag op Amsterdam werd de Oranjefakkel overgenomen door de Haagse predikant Jacobus Stermont. Deze maakte het zo bont, dat hij bij herhaling door de Staten van Holland tot de orde geroepen moest worden, zelfs werd geschorst, en ten slotte in maart 1652 bij de raadspensionaris werd ontboden en moest beloven zich voortaan in zijn preken van politieke uitspraken te onthouden.[30] Maar inmiddels zorgde de in datzelfde jaar uitgebroken oorlog met Engeland voor weer nieuwe commoties, zozeer, dat de Staten van Holland in 1653 besloten zowel de Zuid-Hollandse als de Noord-Hollandse synode krachtig te vermanen dat het uit moest zijn met al die 'licentieuze [bandeloze] en oproerige discoursen, die men bericht wordt tot blaam en lastering van de wettige regering alom door 't gantse land te worden verbreid'.[31]

Het was maar een klein aantal strijdbare predikanten dat zo aan de politieke weg timmerde. Misschien ook hebben zij daarmee een onevenredige hoeveelheid aandacht weten te trekken, zowel van de toenmalige overheden als van de hedendaagse historici. Over het algemeen lijkt de verstandhouding tussen kerk en overheid heel wat minder roerig te zijn geweest.

Hoe groot de aanhang van de overige geloofsrichtingen hier en daar ook is geweest, er kan geen twijfel aan bestaan dat de gereformeerde kerk juist door haar publieke functie in toenemende mate haar stempel drukte op de Nederlandse samenleving. Zij stond op alle niveaus in een directe relatie tot de overheid en zeker in formeel opzicht was die relatie vrij hecht.

De gereformeerde kerk was vanuit de gemeenten georganiseerd. Elke gemeente, gevormd per stadswijk of kerkdorp met omringende buurtschappen, werd bestuurd door een kerkenraad die bestond uit predikant(en), ouderlingen en soms ook de diakenen. Op regionaal niveau waren deze kerkenraden verenigd in 'classes', bestaande uit een predikant en een ouderling uit elke deelnemende gemeente. De afgevaardigden van de classes vormden weer de provinciale, zogenaamde 'particuliere', synoden, twee in Holland en één in elk van de andere provincies. Een nationale synode kwam na die van Dordt (1618-19) niet meer bij elkaar, maar wel hadden de particuliere synoden onderling nauw contact door middel van vergaderingen van afgevaardigden.

In al deze bestuurslichamen had de overheid recht op één of twee vertegenwoordigers, de zogenaamde 'commissarissen-politiek'. Op stedelijk niveau traden deze meestal slechts op als er sprake was van een conflict. Ook bij de classesvergaderingen ontbraken ze veelal en daar schijnt hier en daar juist van de kerk uit aangedrongen te zijn op hun deelname. Maar bij de synodale vergaderingen waren ze in de regel wel aanwezig. Daarnaast waren leden van de plaatselijke magistratuur vaak zelf lid van de kerkenraad en had de magistraat als zodanig een beslissende stem bij de benoemingen van predikanten en betaalde zij ook hun salaris.

Deze verwevenheid heeft niet alleen in de meeste gevallen de communicatie over en weer bevorderd en waar nodig verzoenend gewerkt, hij zal ook het maatschappelijk aanzien van de kerk hebben versterkt. Bovendien bracht de organisatorische structuur met zich mee dat er relatief veel mensen op directe wijze bij het kerkenwerk betrokken waren. Behalve ouderlingen waren dat ook diakenen en, soms, diakonessen, die verantwoordelijk waren voor de armenzorg, en ziekentroosters, die de predikant hielpen bij zijn pastorale taken. Veelal hoorden ze tot de aanzienlijke burgerij, maar er waren ook eenvoudige mensen onder, en bovendien verschilde de mate van aanzienlijkheid nogal per gemeente.

De samenstelling van de kerkenraden, de wekelijkse regelmaat van de vergaderingen, de regel ook dat wat op een lager niveau kon worden behandeld niet op een hoger niveau besproken werd, tenzij in beroepszaken, plus het feit dat juist de kerkenraden de bewaking van de zedelijkheid en de uitoefening van de kerkelijke tucht tot taak hadden, dat alles maakte de gereformeerde kerk tot een instituut dat de maatschappelijke participatie ook van mensen uit de middengroepen mogelijk maakte. Tegenover de politieke invloed van bovenaf stond zo, tot op zekere hoogte, een maatschappelijke invloed van onderop. Het betrof hier natuurlijk alleen belijdende lidmaten - en dat waren er heel wat minder dan het aantal aanhangers - en hun stem klonk in de regel ook niet verder dan de eigen gemeente. Maar dat neemt niet weg dat het zelfbewustzijn en het gevoel van respectabiliteit dat zij aan hun functie konden ontlenen, de nodige uitstraling zal hebben gehad en zo bijgedragen zal hebben aan een wijd verspreid besef van burgerlijke eigenwaarde.[32]

Wel nam in de loop van de zeventiende eeuw de actieve rol van de ouderlingen ten opzichte van die van de predikanten in belang af. De directe oorzaak daarvan moet gezocht worden in de professionalisering van deze laatsten. Sinds het Bestand was het aantal benoemingen van niet-universitair geschoolde predikanten drastisch afgenomen en sinds de jaren dertig kwam dat, een enkele uitzondering daargelaten, eigenlijk niet meer voor. Het gestaag toegenomen aantal opleidingsmogelijkheden aan universiteiten en illustre scholen en het systeem van stedelijke studiebeurzen garandeerde een regelmatige stroom van behoorlijk opgeleide proponenten. Het aantal nieuwe beroepingen bewoog zich al vanaf het begin van de eeuw vrij stabiel tussen de 50 à 60 per jaar, met een plotselinge piek van 65 à 70 in de jaren 1650-59. Dit laatste als gevolg van de protestantisering van de oostelijke grensgebieden en de generaliteitslanden, die na de Vrede van Munster op gang kwam.[33]

Deze toevoer leidde tussen 1625 en 1675 tot een toename van het totale aantal dominees met bijna een derde. De jonge predikanten waren in de regel niet gepromoveerd, maar moesten wel getuigschriften van hun hoogleraren overleggen en twee kerkelijke examens doen: een voorbereidend, ‘preparatoir’, examen waardoor men tot proponent werd bevorderd en dus beroepbaar werd, en het definitieve, ‘peremptoir’, examen wanneer men een beroep had aangenomen. Beide examens werden afgenomen door classis en kerkenraad, en vooral het eerste testte behalve leer en leven ook de wetenschappelijke bekwaamheden. Hoe verschillend de toetsing in de in totaal drieënvijftig classes die de Republiek in 1650 rijk was, ook geweest zal zijn, samen met de vooropleiding gaf het toch de garantie van een zeker niveau.

Zo spande zich een gereformeerd intellectueel netwerk over de ca. 1500 predikantplaatsen die de Republiek rond 1650 telde, in grote en kleine steden, in dorpen vooral ook. Daarnaast waren er dan nog zo'n veertig predikanten in het dertigtal, vooral in Holland en Zeeland gelegen, vestigingsplaatsen van de eveneens gereformeerde Franstalige Waalse kerk.[34] De meesten van deze dominees waren afkomstig uit de min of meer ontwikkelde middengroep van leraren, ambtenaren, geschoolde ambachtslieden en winkeliers. Driekwart van hen kwam uit de stad en van degenen die van het platteland kwamen, was tweederde zelf zoon van een dominee. Vanaf het midden van de eeuw begonnen ze steeds duidelijker een aparte beroepsgroep te vormen, met eenzelfde achtergrond, levenswijze en kleding: zwarte jas, eenvoudige platte witte kraag, een zwart kapje op het hoofd.[35]

Voor velen zal deze predikant, meer dan de medicus of de notaris en eindeloos veel meer dan de rijke koopman en de regent, de personificatie zijn geweest van alles wat ontwikke-

ling en cultuur betekende. Want hoe afstandelijk soms misschien ook, met de dominee had men te maken. Het valt nauwelijks te onderschatten welke invloed de wekelijkse kerkgang zal hebben gehad op het culturele besef van een groot deel van de bevolking: tweemaal op een zondag, met 's ochtends een preek over de heilsgeschiedenis, over zondigheid en verlossing, en 's middags over de catechismus, beide voorafgegaan en besloten door intens, traag en vooral luid psalmgezang.[36]

De preken die ons in gedrukte vorm overgeleverd zijn kunnen slechts tot op zekere hoogte een indruk geven hoe zij indertijd vanaf de kansel geklonken moeten hebben. Vaak zullen ze trouwens in een uitgave voor de leesgrage gelovigen uitgebreid zijn en aangevuld met bijbelplaatsen en geleerde citaten. Maar dan nog valt niet zelden hun zeggingskracht op en hun stilistische vitaliteit. Hetzelfde geldt ook voor het toenemende aantal traktaten en gedichten dat door dominees werd geschreven. Veel van dat alles is nog nauwelijks bestudeerd, maar het is wel zeker dat het kerkelijke zowel gesproken als geschreven woord steeds meer invloed kreeg op de opvattingen, en de verbeelding, van grote groepen mensen.

.....
In 1643 publiceerde Godefridus Udemans, predikant te Zierikzee, zijn boek *Absaloms hayr*, gericht tegen de nieuwe mode van ‘afhangende haarlokken’ bij mannen. Er volgde een hele pamflettenstrijd, die tot 1645 voortduurde. In dat jaar publiceerde bijvoorbeeld Jacobus Borstius zijn *Predicatie van't langh hair*. De preek begon als volgt:

‘*Predikatie* over 1. Corinth.11.14.
Of leert u ook de natuur zelf niet, dat zo [als] een man lang haar draagt, het hem een oneer is?
De natuur, d'ervaring, en de H. Schrift zijn drie meesteressen, van welke de mens veel goeds kan leren. [...] De leer van de natuur is als de glinstering van een ster; maar de Schrift is als de Zon, die alle lichten overtreft in klaarheid. Evenwel heeft de natuur goede en nodige leringen, [...] De natuur leert dat een man niet moet lang haar dragen, en zich de vrouwen gelijk maken: [...].’

Zo'n vijftig pagina's verderop kwam de conclusie:

‘Wee! de wereld van de ergernis, en wee! degenen door wie zij komt, 't ware hem nutter, dat hij met een molensteen om zijn hals in de zee verzonken ware, of dat hem de krop [keel] met zijn waaiende vlechten toegeknepen ware, dan dat hij zich daarmee oppronkende iemand ergernis geeft, en van de waarheid doet afdwalen [...]. Lieve Christenen, laat u toch aen die ijdelheid zo veel niet gelegen zijn [...]’[37]
.....

In het algemeen kan men zeggen, dat er sprake was van een duidelijke greep van de gereformeerde kerk op het dagelijks leven. Uit protocollen van de kerkenraden blijkt de voortdurende zorg voor de zedelijkheid van de eigen lidmaten, en wie lidmaat wilde worden werd al niet minder streng beoordeeld. Alle vormen van ergerlijk leven werden gecensureerd, of dat nu, zoals bij dronkenschap, echtelijke ruzies en overspel, de privé-sfeer betrof of, als in het geval van schulden en faillissementen, het maatschappelijk leven. Lidmaten werden op het matje geroepen, bezocht, en

bij hardnekkige verstoktheid uitgesloten van deelname aan het avondmaal.
Uiteindelijk kon men zelfs ‘afgesneden’ worden, verstoten

uit de kerkelijke gemeenschap, en ‘liefhebbers’ die om toelating verzochten konden daar soms lang op wachten, áls ze al toestemming kregen.

Maar niet alleen over de eigen kudde, ook over het zedelijke gehalte van het publieke leven hield de kerk een wakend oog. Telkens weer wendden predikanten en kerkenraden zich tot hun lokale overheden met klachten over zulke afkeurenswaardige zaken als commerciële schendingen van de zondagsrust, toneelvoorstellingen, dansen, sinterklaasvieringen en dergelijke. Lang niet altijd kregen zij hun zin. Maar het aanhoudend aandringen heeft wel invloed gehad op de verstrakking van de fatsoensnormen, hoezeer daar ook voortdurend tegen werd gezondigd.[38]

Zo hebben, bij de voortschrijdende confessionalisering, dominees en kerkenraden op hun eigen wijze bijgedragen aan de algemene verburgerlijking, die zich rond het midden van de eeuw begon af te tekenen.

De beroepsmatige professionalisering van het predikantenbestand vond min of meer tegelijk plaats met een toename van het aantal mensen dat zich, als lidmaat of liefhebber, bij de gereformeerde kerk aansloot. Vooral door een sluipende verlaging van de toelatingseisen voor het doen van de geloofsbelijdenis, werd wat eens een kerk van geroepenen was geweest langzamerhand zijns ondanks een kerk van velen.[39] De dreiging van een groeiende afstand tussen beide, tussen de cultuur belichaamd door de predikant, en het leven van alledag van de gewone mensen, was allerminst denkbeeldig.

Was het daardoor, dat er tegen het midden van de eeuw een toenemende behoefte valt te constateren aan een nieuw élan? Was het de invloed van de vele Engelse puriteinen die in de eerste helft van de eeuw hun toevlucht in de Republiek hadden gezocht, of de neerslag van een veel algemener, Europees piëtisme? Of de afkeer van de dogmatische ruzies die sinds de Synode van Dordrecht zoveel van de aandacht in beslag genomen hadden en nog steeds namen? Of dat alles tegelijk? In elk geval klonk er rond de jaren vijftig bij een groot aantal predikanten de roep om een verinnerlijking van het geloof.

Bij een aantal van hen ging het streven naar een inniger geloofsbeleving gepaard met het propageren van een levenswijze, die inderdaad in alle opzichten met Gods voorschriften in overeenstemming zou zijn. Deze beweging, die bekend raakte als de ‘Nadere Reformatie’, zou in de jaren vijftig nogal aan de weg timmeren, maar zich daarna meer en meer gaan richten op alleen de eigen aanhang. De uitstraling op de gereformeerde cultuur als geheel moet echter aanzienlijk zijn geweest, al was het maar omdat volksdichter nummer één, Jacob Cats, tot de aanhangers ervan te rekenen valt.[40]

Niet dat de oude problemen opeens vergeten zouden zijn. Het conflict uit de tijd van de Dordtse synode, toen de remonstranten gedwongen waren de publieke kerk te verlaten en hun eigen Broederschap hadden gesticht, zinderde nog steeds na. Dat bleek toen in 1650 de Leidse hoogleraar en predikant Jacobus Trigland, zijn hele leven lang al een geharnast tegenstander van de remonstranten, op verzoek van de Zuid- en Noord-Hollandse synoden zijn *Kerckelycke geschiedenissen* publiceerde. Daarin gaf hij zijn commentaar op de voorstelling van de geschiedenis van de reformatie en van de Nederlandse kerktwisten, zoals die was gegeven door de remonstrantse voorman Johannes Uytenbogaert in diens, in 1646 postuum verschenen, *Kerckelicke historie*.

Al direct in zijn voorrede benadrukt Trigland dat Uytenbogaert niet alleen bij leven, toen hij ‘een Libertijnse lossigheid in de Religie’ had proberen in te voeren, maar nu ook na zijn dood ‘de Kerk Gods beroert en bedroeft’. Hij belooft te zullen aantonen ‘hoe sinisterlijk arglistelijk, en hardnekkelijk die Warhoofden zich hebben aangesteld, hoe discretelijk daarentegen en lijdzaamlijk de Kerkelijke vergaderingen met dezelve hebben gehandeld’. Niet de contraremonstranten kon men gewetensdwang verwijten, maar juist de remonstranten zélf. Het waren geen uitspraken die bij konden dragen tot wederzijdse acceptatie; en als extra zout in de wonde verweet Trigland zijn tegenstander dan ook nog diens ‘zwetsende en schoonschijnende stijl’. Zichzelf stelde hij voor als iemand die door zijn vele publieke en ambtelijke plichten waarlijk geen tijd had voor dergelijke mooischrijverij.[41]

Maar echt actueel was het allemaal toch niet meer. Dát was de opkomst van de opvattingen van Descartes aan de universiteiten, of de populariteit van Thomas à Kempis' *De imitatione Christi*, iets wat volgens sommigen wees op katholiserende neigingen. Het waren deze kwesties die nu voor de conflicten zorgden: de hoogleraren Johannes Coccejus in Leiden en Samuel Maresius in Groningen versus Gisbertus Voetius in Utrecht en naderhand weer Voetius en Maresius samen tegen de aanhangers van Coccejus.

Bij alle felheid waren dit voor een groot deel academische ruzies, die in het Latijn werden uitgevochten. Dat gold voor de fijnzinnige Coccejus, die meer een studeerkamergeleerde was, zo goed als voor Maresius, van wiens meer dan honderd meest polemische publicaties er trouwens ook maar vier in het Nederlands verschenen. Hoe groot hun belang ook is geweest - voor de ontwikkeling van het theologische denken, zowel als voor de vorming van een hele generatie predikanten - bij het grotere publiek zal van hun activiteiten niet zo heel veel doorgedrongen zijn.[42] Dat laatste gold niet voor Voetius, de belangrijkste universitaire voorvechter van de Nadere Reformatie, wiens inzichten juist wel een grote maatschappelijke invloed hadden.

Ook Voetius was academicus. Vanaf zijn benoeming in 1634 aan de nieuw opgerichte Illustre School te Utrecht, die twee jaar later de status van academie zou verwerven, is hij de motor en de ziel geweest van het theologische onderwijs aldaar. Dat onderwijs stond wat de vorm betreft geheel in de traditie van de protestantse zogenaamde ‘neoscholastiek’, een uiterst geschematiseerd leersysteem, waarbij een onderwerp eindeloos in aspecten werd opgesplitst. Zo werd in een verhandeling over ‘De praktijk van het geloof’ het thema onderverdeeld in: onderscheidingen van het woord ‘geloof, onderscheidingen binnen het begrip “geloof”, eigenschappen van de geloofsdaad, verschillen in soorten geloof, motieven tot geloof, middelen om het geloof op te wekken, kenmerken van geloof, en de totstandkoming van het geloof in iemands leven. Het begrip “geloof” was dan weer onderverdeeld in menselijk en goddelijk; het goddelijke op zijn beurt in wonderen en evangelie; het evangelie in “onwerkzaam” (louter verstandelijk) en “levend”; enzovoort. Op vergelijkbare manier waren ook de overige aspecten onderverdeeld.[43]

Door de logische opzet had dit systeem niet alleen een beschrijvende, maar ook sterk normerende functie. Het kon suggereren dat alles zo onverbrekelijk samenhing dat er geen vragen overbleven en geen twijfel meer mogelijk was. Hierdoor ging het niet alleen in tegen de opvattingen van de aanhangers van Descartes, met wie zoals we hiervoor zagen Voetius vanaf 1641 voortdurend in de clinch lag (zie p. 297-302), maar was het ook in tegenspraak met de ideeën van zijn grote tegenstander binnen de gereformeerde kerk, Coccejus.[44]

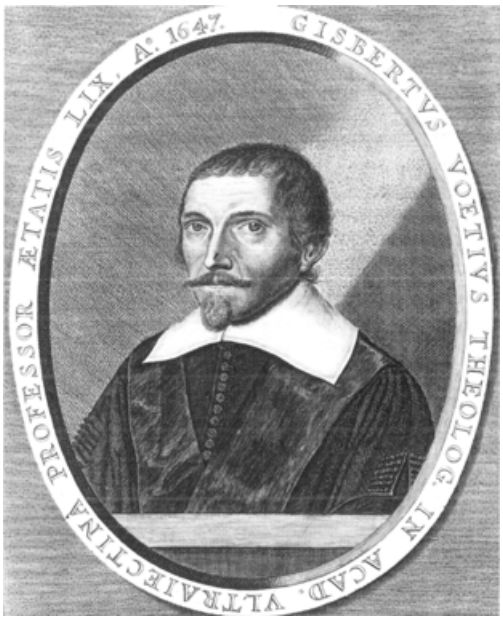

Anoniem, Portret van Gisbertus Voetius (1589-1676), 1647.

Inhoudelijk reikte Voetius' onderwijs echter veel verder dan de wetenschap. Op dat punt sloot hij aan bij een vroomheidsbeweging die men aanduidt met de term ‘piëtisme’ en waarvan de Nederlandse gereformeeerde variant al in het begin van de eeuw, onder invloed van het Engelse puritanisme, in Zeeland was ontstaan. Kenmerk van deze beweging was de grote nadruk op de hiervoor genoemde ‘praktijk’ van het geloof, de ‘praxis pietatis’, en dat zowel innerlijk in termen van gebed en contemplatie, als uiterlijk in termen van gedrag. In concreto kwam dit tot uitdrukking in een voorliefde voor geestelijke oefeningen, niet alleen in kerkverband, maar ook binnen het gezin, en een zeer strikte levensvoering in soberheid en onthouding van alle zogenaamde ‘ijdelheden des levens’. De centrale figuur was indertijd Willem Teellinck geweest, dominee in Middelburg. Andere belangrijke vertegenwoordigers waren Willems broer Ewout en de Zierikzeese predikant Godefridus Udemans, die vooral bekend is geworden door zijn vaak herdrukte werken voor zeelieden, zoals het *Coopmans-iacht* (1637) en *'t Geestelyck roer van 't Coopmans Schip* (1638).[45]

Voetius' grote bewondering voor de Teellincks blijkt uit zijn aandeel in de heruitgave van hun werken. Hij stimuleerde uitgevers hun publicaties opnieuw op de pers te leggen, schreef voorwoorden en voerde de redactie. In een van die voorwoorden had hij Willem Teellinck zelfs gekarakteriseerd als een tweede, zij het gereformeerde, Thomas à Kempis. En

dat wilde wat zeggen, want Voetius beschouwde diens *Over de navolging van Christus* als het meest goddelijke boek na de bijbel.

Inderdaad: een gereformeerde Thomas à Kempis. Want hoewel de *De imitatione Christi* ook door veel protestanten gelezen werd, was het toch in de eerste plaats een rooms-katholiek werk. Willem Teellinck was voor die katholieke aspecten beducht geweest. Hij had het werk intensief gebruikt en er hele passages uit geciteerd, maar dat zonder bronvermelding en altijd binnen het kader van zijn eigen gereformeerde leer.

Voetius loste dit probleem anders op. Hij kón dat ook doen, omdat er in 1644 een nieuwe vertaling van het werk ter beschikking was gekomen die zelf al een duidelijk reformatorisch stempel had. De vertaler, de rechtsgeleerde Cornelis Boey (Boyus), die onder andere een vriend was van Jacob Cats (zie p. 539), had aan het werk gedichten van gereformeerde signatuur toegevoegd en bovendien het hele vierde deel - dat handelde over het sacrament van de H. Communie en daarom voor protestanten niet acceptabel was - weggelaten. Voetius schreef bij de uitgave van deze vertaling een aanbeveling, waarin hij het belang van het werk voor de ‘innerlijke Oeffening van Godzaligheid en aandacht’ benadrukte. En hij schreef een inleiding, waarin hij waarschuwde voor bepaalde katholicismen die men in de tekst kon aantreffen én waarin hij een bepaalde lees-‘ordre’ voorstelde.

Deze leeswijzer vormt een goed voorbeeld van de combinatie van het scholastische leersysteem met een gereformeerd-piëtistische inhoud. Dwars tegen de volgorde van Thomas à Kempis in, wordt de navolging van Christus hier op een vergelijkbare wijze als we zagen in de verhandeling over ‘De praktijk van het geloof’ opgesplitst in een reeks logisch op elkaar volgende aspecten: oorzaken, tekenen, manieren, beweegredenen, beletselen, hulpmiddelen, de eruit volgende deugden, zegeningen en - bij niet navolgen - vervloekingen. Aspecten, die tevens de gang van zondigheid en genade tot en met verlossing, c.q. verdoeming, van de Heidelbergse Catechismus weerspiegelen.[46]

Voetius' nadruk op innerlijke geloofsbeleving, gericht op zondebesef, berouw en de emotionele ervaring van Gods genade (de ‘bevindelijkheid’), en op precieze navolging van Gods geboden in het dagelijks leven en de daarmee verbonden tuchtuitoefening (de ‘praecisitas’) stonden lijnrecht tegenover de veeleer irenische opvattingen van Coccejus, waarin de Nieuw-Testamentische leer van liefde, vergeving en blijdschap overheerste. Maar de conflicten kwamen toch vooral op het punt van de maatschappelijke consequenties.

Voor Voetius en de zijnen ging het, zeker tot de jaren zestig, meer dan om de grote politieke kwesties als het stadhouderschap van Oranje of de houding tegenover Engeland, om het reformeren van de héle samenleving. Dat ging velen - overheden, burgers en ook veel predikanten - te ver. En daar kwam dan nog bij, dat de voetianen wel de medewerking van de overheid verlangden bij hun streven de wereld te verbeteren, maar dat zij iedere zeggingschap van de overheid over de kerk afwezen, terwijl coccejanen en anderen een zekere invloed van de overheid in kerkelijke zaken wel aanvaardbaar vonden.[47] De meningen botsten voortdurend en in toenemende mate, wat vooral tegen het midden van de eeuw leidde tot de ene rel na de andere. Dat laatste niet het minst, omdat de aanhangers van de Nadere Reformatie er door hun strijdbare opstelling vaak in slaagden hun stem luid te laten klinken.

Zo in 1651, toen een afvaardiging van vijf predikanten, onder wie Maximiliaan Teellinck, namens de gezamenlijke provinciale synoden auditie verkreeg in de Grote Vergadering.

Behalve om strengere plakkaten tegen joden en, vooral, katholieken, vroegen zij bij die gelegenheid om maatregelen tegen ‘roepende’ zonden als vloeken, ontucht, dansen, toneelspelen, banketteren en luxueuse kleding, én tegen de schending van de zondagsheiliging. Dat laatste was in theologisch opzicht een heikel punt. De Dordtse synode had indertijd geen absolute zondagsrust voorgeschreven, maar slechts verlangd dat men zich van arbeid zou onthouden voorzover nodig voor kerkgang en religieuze bezinning. In de jaren daarna was dat echter steeds onderwerp van discussie gebleven en ook Voetius had zich daarin gemengd. De kwestie was zelfs zo hoog opgelopen, dat de Staten van Holland in 1650 de Zuid-Hollandse synode hadden verboden nog uitspraken erover te doen. Maar blijkens het verzoek aan de Grote Vergadering een jaar later, waren de preciezen niet van plan zich daarbij neer te leggen.

De zaak escaleerde toen in de jaren 1657-58 Coccejus en zijn collega Heidanus in Leiden het standpunt van de Dordtse synode opnieuw verdedigden. Voetius' leerlingen Johannes Hoornbeek, eveneens hoogleraar in Leiden, en Andreas Essenius, zijn collega in Utrecht, verdedigden daartegenin diens standpunt. Een en ander bracht zoveel onrust teweeg, dat in 1659 de Staten van Holland opnieuw verboden de kwestie publiekelijk aan de orde te stellen.[48]

In Utrecht liep het ten slotte met het maatschappelijk engagement van de piëtisten werkelijk mis. Een slepende ruzie over privé-gebruik door regentenfamilies van gelden die volgens Voetius en de zijnen aan de kerk toekwamen, leidde in 1660 tot de verbanning van twee van de meest betrokken predikanten: Abraham van de Velde en Johannes Teellinck, een zoon van Willem Teellinck. De Staten van Utrecht achtten het zelfs nodig om, voorafgaand aan dat besluit, de Staten van Holland te vragen om de tijdelijke legering van twee compagnieën ruiters en twee compagnieën voetvolk. Zo veel protest voorzag men van de bevolking.[49]

Nadien is het, ook in Utrecht, rustiger geworden. Meer en meer gingen de ‘preciezen’ zich in de propagering van de dagelijkse levensheiliging richten op de kring van eigen aanhangers. Deze onderscheidden zich vaak tot in hun kleding en bevindelijk taalgebruik - de zogenaamde ‘tale Kanaäns’, de taal van de bijbel - van anderen. Zondenbestraffing was daarbij aan de orde van de dag, in de zondagse preek en de doordeweekse biddagen, tijdens de, ook aan volwassenen gegeven, catechisatie en, op ieders maat gesneden, bij het regelmatig plaatsvindende huisbezoek. Dat daarbij de predikanten zelf niet ontzien werden. blijkt uit het ‘Register der zonden’ uit de Utrechtse kerkenraadsacta van 1659, waarin naast alle denkbare ‘gewone’ zonden speciaal ook gesproken wordt van de ‘Traagheid der predikanten in de zielzorg’ en van ‘Geestloze predikatiën, die noch consciëntie noch praktijk raken’.[50]

Daarnaast groeide, juist in de tweede helft van de zeventiende eeuw, het verschijnsel van de zogenaamde ‘conventikels’, privé-bijeenkomsten van aanhangers, waarbij men elkaar beleerde en gezamenlijk het geloof beleefde. Vaak waren het vrouwen die hierbij een niet onbelangrijke rol speelden. Ook Johan Godschalk van Schurman en zijn zuster Anna Maria, die bekend stond als de geleerdste vrouw van de Republiek (zie p. 57-58), hoorden tot de aanhangers. Anna Maria had dankzij Voetius, verborgen achter een scherm voor de ogen van de studenten, de universitaire theologische disputaties mogen bijwonen. Maar zij en haar broer onderhielden niet alleen contacten met de bekendste geleerden en letterkundi-

gen van hun tijd, hun huis was ook een centrum van een innig religieus-sociaal leven. Naderhand, rond 1660, werd die rol overgenomen door de predikant Jodocus van Lodenstein, een vruchtbaar auteur van religieuze traktaten en preekbundels, die echter vooral bekend gebleven is als dichter van religieuze liederen die tijdens de bijeenkomsten in zijn pastorie, of liever, in de mooie grote tuin die daar bij was, gezongen werden. Uiteindelijk gebundeld beleefden ze in een eeuw tijd zo'n twintig uitgaven.[51]

In 1664 verscheen Voetius' hoofdwerk, *TA ΑΣΚΗΤΙΚΑ sive exercitia pietatis* (‘de praktijk van de godzaligheid’): over gebed, bekering en berouw, over doop, avondmaal, zondagsviering, over verzoeking en wel-sterven, over geestelijke oefeningen binnen het gezin en wat niet al. Het was een academisch werk, scholastisch en geleerd en vormde de samenballing van alles wat hij de afgelopen dertig jaar had geschreven en, vooral, onderwezen. Dat onderwijs moet succesrijk zijn geweest en tal van Nederlandse, maar ook Duitse en Engelse gereformeerde predikanten in piëtistische geest hebben gevormd.[52] De uitstraling van de Nadere Reformatie reikte echter veel verder dan de universiteit. Meer dan welke theologische richting ook lijken de opvattingen van de Zeeuwse reformatoren en van Voetius hun neerslag gevonden te hebben in de vele religieuze publicaties die bestemd waren voor een groter publiek.

Sterk gericht op de innerlijke ‘praxis pietatis’, de bevindelijkheid, was Theodorus a Brakel, een bekende van de Van Schurmans en een van de laatste predikanten die geen universitaire opleiding had gehad. Hij publiceerde in 1649 *Het geestelijcke leven, ende de stant eens gheloovighen mensches hier op aerden*. Daarin beschrijft hij de geestelijke oefeningen van gebed en meditatie, waardoor men tot gemeenschap met God kon komen en vertroosting kon vinden wanneer men van Hem verlaten dacht te zijn: ‘daar is geen beter medicijn om het hart te vermurwen, en om nauwer met God gemeenschap te krijgen, dan het lijden ende sterven van Jezus Christus dagelijks te overdenken’. Hij haalt het beeld aan van een diamant die, naar men beweerde, alleen door het warme bloed van een bok vermorzeld kon worden, wensende dat ‘ook alzo onze Diamantige harten mogen week gemaakt worden, door het bloed van Christus’. Het boekje beleefde minstens 37 drukken.[53]

Soortgelijke geestelijke oefeningen, zij het van een wat geringer mystiek gehalte, worden ook voorgeschreven in de handleiding voor het christelijke gezinsleven dat de Amsterdamse dominee Petrus Wittewrongel in 1655 voor het eerst publiceerde onder de titel *Oeconomia christiana. Ofte christelicke huys-houdinge. Bestiert naer den reghel van het suyvere woordt Godts*. Al in 1661 beleefde het werk een derde, aanzienlijk uitgebreide druk. Het was bedoeld als een antwoord op het algemene zedelijke verval, dat de auteur om zich heen zag en waarvan hij de gevolgen vreesde:

> of des doods stuipen, en de voortekenen van verdervende plagen op ons zijn, nochtans de zorgeloze mens beoogt niets als *zijn eigen winst, eigen wegen, eigen einden* [doeleinden], even alsof de toornige God tegen ons Land niet was uitgegaan, om zich aan zo'n zondig volk, als wij zijn, te wreken?

Kometen en overstromingen, het verlies van Brazilië en de teruggang van de handel door de oorlog met Engeland waren even zovele tekenen van Gods toorn. Alleen een algemene ‘reformatie’, te beginnen bij ieders eigen huisgezin, zou het tij nog kunnen keren.

Behalve een christelijke huwelijks-, opvoedings- en deugdenleer, bevatte het boek ook een uitvoerige handleiding voor de huisdevotie. Bijbellezing, psalmgezang en gebed, maar ook stichtelijke gesprekken en catechesatieoefeningen moesten dagelijks plaatsvinden, samen met de kinderen en het eventuele dienstpersoneel. Vooral ten aanzien van de kinderen was het van belang dat de ouders op die manier

> uit die verdorven grond, het schadelijke onkruid der natuurlijke verdorvenheid ('t welk zo *vast in't hart des jongen gebonden is*, Prov.22.vers 15) zo vroeg uittrekken en verder de verharding des harten voorkomen, tot het goede, en de deugd dezelve allengskens kunnen aanleiden.[54]

Juist ten behoeve van de huiscatechesatie nam vanaf het midden van de eeuw het aantal hulpboekjes enorm toe. De *Catechizatie* van 1652 van Petrus de Witte, toentertijd dominee in Hoorn, werd binnen zes jaar tien maal herdrukt. De *Dagelijcksche huys-katechisatien* van de Rotterdamse predikant Franciscus Ridderus uit 1657 bleef tot ver in de achttiende eeuw populair en hetzelfde gold voor *Het kort begryp der christelycke leere* (1659) van Jacobus Borstius.

Vooral Ridderus was een vruchtbaar auteur op het gebied van het huisonderwijs. In zijn *Huysgesangen voor kinderkens* (1659), op de wijs van de psalmen, kwamen kwesties als doop, avondmaal en het katholicisme aan de orde. In zijn *Historisch ABC* (1664) behandelde hij encyclopedischgewijs vijfhonderd verschillende voorwerpen. Dit laatste boek was bedoeld als een soort gezelschapsspel. Bij elk voorwerp moest men elkaar vragen welke (bijbelse) geschiedenis eraan verbonden was en waartoe het diende. En dit is dan nog maar een kleine selectie uit zijn oeuvre.[55]

Of ze nu bestemd waren voor kinderen of ouderen, het ging bij deze en soortgelijke werkjes altijd over hetzelfde: de aangeboren zondigheid van de mens en de noodzaak van berouw en absolute gehoorzaamheid aan Gods woord. Daarbij wordt er in opvallende mate een beroep gedaan op de emoties. Het breken van het versteende hart was al bij Luther zowel als bij Calvijn een geliefd thema en werd door de piëtistische stromingen binnen de reformatie, in aansluiting ook bij sommige rooms-katholieke mystici, verder ontwikkeld. Maar vanaf de jaren vijftig lijkt deze 'aandoenlijkheid', al dan niet in aansluiting bij een meer algemene gevoelscultuur, welhaast uit te groeien tot een waarde op zichzelf. Zo wijdde Voetius in zijn *TA ΑΣΚΗΤΙΚΑ* een heel hoofdstuk aan het huilen, waarin hij spreekt over 'een bijzondere lieflijkheid, ja een schat van vertroosting' die er in tranen besloten zou liggen en daaraan toevoegt dat 'in de bitterste tranen de grootste zoetheid besloten ligt'.[56]

Het is begrijpelijk dat er in deze situatie een bijzondere aandacht kon ontstaan voor alles wat met de dood te maken had. Vooral verslagen van voorbeeldig overlijden waren geliefd. Maar het meest aandoenlijk waren toch wel de voorbeeldige sterfverslagen van kinderen, die vooral in de tweede helft van de eeuw, eveneens naar Engels voorbeeld, in de mode kwamen. Een vroeg Nederlands voorbeeld is de *Laetste uyren van Susanna Bickes, oudt 14 jaren. En de laetste woorden van Jacob Bickes, oudt 7 jaren* uit 1664. Toen de kleine Jacob stierf bad hij samen met zijn ouders en zei toen:

> ja vader en moeder, zoent mij nog eens, nu weet ik dat ik sterven zal. Adieu mijn lieve vader en moeder. Adieu mijn lieve zusters. Adieu allemaal. Nu zal ik in den hemel

> komen bij de heilige engelen. Vader, weet gij wel dat bij Jeremias staat: gezegend is de man die op den Heere vertrouwt? Ik zal op Hem vertrouwen, zo zal Hij mij zegenen. En in de eerste brief van Johannes: kinderkens, hebt de wereld niet lief, want de wereld gaat voorbij. Weg dan al wat werelts is, weg dan met al mijn goed. Weg met mijn degen (zijnde een kinderdegentje, hem door een student vereerd [gegeven]) want waar ik kom is geen degen van doen, men zal daar niet vechten, maar God loven. Weg met alle mijn boeken, waar ik kom heb ik geen boeken van doen, daar zal ik genoeg geleerd zijn, daar hoef ik niet meer te leeren.[57]

Sommige van deze boekjes bleven in streng gereformeerde kring tot ver in de negentiende, soms zelfs tot in de twintigste eeuw in gebruik.[58]

Een ander aspect van deze zwarte kant van de gereformeerde devotie, is het voortdurende wijzen op de dreigende wraak des Heeren. Wanneer in de nacht van 10 op 11 november 1658 het dorp De Rijp voor de tweede maal in vier jaar afbrandt, weet Ridderus' Rotterdamse collega Simon Simonides niet beter te doen dan, evenals bij de eerste brand, die ramp in zijn *Nieuw-jaersgifte voor de besochte inwoonderen* te interpreteren als een waarschuwing van God omdat de eerste brand niet was gevolgd door een algehele ‘reformatie des levens’. De mensen hadden hun huizen weer met even trotse gevels herbouwd en

> de jeught is even dartel gebleven, de *Herbergen* en *Duivelshuizen* even vol *krielende* doorgaans op elke *Christ-dag* van een groot *getal Jongmans* en *jonge Dochters*, die bezonderlijk des *avonds* [...], niet nagelaten hebben die *Vierdag* van de *Christenen*, met het *bedrijf* van alle *Goddeloosheden, drinkerijen, danserijen, spotterijen, vloeken, zweren, etc.* [...] te besluiten.[59]

Wat dominee Simonides niet als reden van Gods toorn opvoerde, was het feit dat De Rijp een grotendeels doopsgezinde gemeente was. Dat zou waarschijnlijk toch té kras zijn geweest.

Na de Grote Vergadering beperkten acties van de kant van de gereformeerde kerk tegen dissidente richtingen als doopsgezinden, lutheranen en remonstranten zich over het algemeen tot verzet tegen een al te nadrukkelijke openbare aanwezigheid. Tegenover de rooms-katholieken en, vooral, de socinianen - een uit Polen afkomstige beweging die onder andere de godheid van Christus ontkende - bleef de houding heel wat feller. Tegen beide groepen werden van de overheid niet alleen verbodsbepalingen verlangd, maar ook een krachtige uitvoering daarvan.

Met betrekking tot de socinianen raakte men daarbij verstrikt in het in 1655 weer oplaaiende debat over het vervolgen van ketters. De socinianen zelf, maar ook anderen, zoals de Rotterdamse advocaat Adriaen Paets, die hoewel van huis uit remonstrant althans in naam aanhanger van de gereformeerde kerk was,[60] verdedigden het recht op vrijheid van geweten. De discussie werd voor de gereformeerden bemoeilijkt, doordat in datzelfde jaar de vervolging van de protestantse Waldenzen in Savooie, waarbij duizenden doden vielen, algemene afschuw wekte. Paets' voornaamste tegenstander, Alexander Petrejus, Schots predikant in Rotterdam, wist zich eruit te redden door wel de wreedheid van de katholieken bij het uitroeien van ketterijen af te wijzen, maar niet het vervolgen van ketters als zodanig.[61]

Ten aanzien van de katholieken was alleen de vrijheid van godsdienstuitoefening voor gereformeerden onbespreekbaar. Het principe van de vrijheid van geweten werd voor deze groep aanvaard, al onthield men zich allerminst van scherpe aanvallen op de ‘paapse superstitiën’. Waartoe men van katholieke zijde soms wel werd uitgedaagd, juist nu met de vrede van 1648 de grens met de zuidelijke Nederlanden weer was geopend, was een inhoudelijke discussie van man tot man. Zo raakte in de zomer van het jaar 1649 Abraham Wilsenius, predikant in Sint-Anna ter Muiden in Zeeuws-Vlaanderen, in correspondentie met de jezuïet Robert de la Planche uit het naburige Brugge over de Statenvertaling van de bijbel. De twee heren etaleerden hun geleerdheid over de exacte interpretatie van bepaalde Hebreeuwse en Griekse vormen. Maar Wilsenius weigerde in te gaan op de uitnodiging naar het klooster te komen om daar de discussie mondeling voort te zetten. Hij was er zeker van, daar ‘niet te kunnen vrij zijn van hun publieke [openbare] lasteringen [...] hoe bondig, hoe klaar, hoe krachtig ik mijn dingen daar mocht voorstellen’.[62]

Dan was Jacobus Lydius, predikant in Dordrecht, een heel wat opener geest. Direct na het sluiten van de vrede was hij in juni 1648 op reis gegaan naar de zuidelijke Nederlanden, waar hij nooit eerder was geweest en ‘aan wiens kennis’, zoals hij schrijft, ‘ons wel meest gelegen is’. En hij vervolgt:

> het bezichtigen der Steden en het spreken met lieden van allerlei gezindheid en humeur [instelling] heeft mij vermaak en voordeel aangebracht. En onder andere is mij zeer vermakelijk geweest de Samenspraak, die ik gehad heb met Heer *Pater Simon de Koningh*, Minderbroeder tot *Mechelen*.

Het gesprek, dat over de bekende geschilpunten als heiligenverering, transsubstantiatie en vagevuur ging, was er overigens niet minder principieel om geweest.[63]

Ook in de Spaanse Nederlanden waren er, alle bekeringsacties van katholieke kant ten spijt, nog steeds protestanten. Tot de calvinisten onder hen, en dat waren de meesten, strekten de Nederlandse gereformeerde synoden hun verantwoordelijkheid eveneens uit. Op kosten van de Staten-Generaal zonden de Hollandse en de Zeeuwse synoden predikanten uit naar de Nederlandstalige provincies en de Waalse synode naar de Franstalige.

De ‘Olijfberg’, ‘l'Olive’, zoals de kerk daar heette, was een illegale kerk, een ‘kerk onder het kruis’. Groot waren die gemeenten niet. In Antwerpen, ook toen de meest Nederlandse stad van de zuidelijke gewesten, waren in de periode 1623-1630 nog slechts een kleine tweehonderdtwintig protestantse gezinnen, waaronder ook enkele doopsgezinde en lutherse, en dat aantal zal in de jaren daarna zeker niet toegenomen zijn. Maar het leven van de in deze diaspora werkende, meestal jeugdige dominees moet toch zwaar zijn geweest. De uitzending duurde dan ook meestal niet langer dan zo'n jaar of twee, drie.[64]

In het Duitse grensgebied lag de situatie anders. Zowel in Noord-Duitsland als in Westfalen en het Rijnland werd niet alleen op sommige plaatsen de gereformeerde godsdienst gedoogd, maar lagen her en der nog gereformeerde steden en heerlijkheden. Door de Dertigjarige Oorlog waren vrijwel al deze gemeenten klein en arm en in hoge mate aangewezen op steun uit de Republiek. Maar van een direct organisatorisch verband, zoals in het geval van de Zuid-Nederlandse kerken onder het kruis, is hier - op een enkele uitzondering

na - geen sprake. Zo'n uitzondering was de classis Bentheim, die deel uitmaakte van de Nederlandse gereformeerde kerkgemeenschap.[65]

Een direct verband was er uiteraard wel in het geval van de kerkelijke voorzieningen op de ambassades en in de verschillende handelsnederzettingen en kolonieën. De ambassadepredikanten stonden onder toezicht van de classis van Den Haag; en de predikanten in Moskou, Archangel en elders in Rusland waren, althans deels, beroepen door de Amsterdamse kerkenraad.[66]

De predikanten in de vestigingen van de VOC en de WIC werden beroepen door de classes van de verschillende plaatsen waar kamers van deze compagnieën gevestigd waren. Dat nam niet weg dat de kerk te Batavia zich al gauw onafhankelijk ging voelen van de kerk in het vaderland, waarmee men zich wel in ‘correspondentie’ achtte maar niet in ‘dependentie’. Alleen voor wat betreft de financiële kant van zaken beschouwde men zich ondergeschikt aan de Staten-Generaal en in het verlengde daarvan aan de bewindhebbers en de Hoge Regering in Indië zelf.

Men claimde dus dezelfde positie van publieke kerk als de kerk in Nederland had en dat voor alle Indische vestigingen van de VOC. Bij ontstentenis van andere reformatorische geloofsrichtingen was die positie echter wel veel sterker dan in de Republiek. De eerste jaren na 1643 - toen er op aandringen van gouverneur-generaal Van Diemen een nieuwe kerkorde was vastgesteld - leidde dat tot een hevige, jarenlang durende competentiecrisis met de Hoge Regering. Maar uiteindelijk groeide er een overlegsituatie en na 1657 schijnt er van grote conflicten nauwelijks meer sprake te zijn geweest.[67]

In de vreemde wereld overzee waren Nederlands gezag en Nederlandse kerk tot elkaar veroordeeld. Met de regelmaat van de klok moesten bede- en dankdagen de legitimiteit van de veroverings- en strafexpedities van de VOC bevestigen. Op dat punt waren concessies aan religieuze bezwaren ondenkbaar. Dat ervoeren de dominees Tesschemaker en Lindius, toen zij in 1653 bij gouverneur-generaal Maetsuycker bezwaar maakten tegen een biddag ter ondersteuning van een strafexpeditie naar de Molukken, omdat het naar hun zeggen de compagnie zelf was geweest die de contracten niet was nagekomen.[68]

Omgekeerd kon de Hoge Regering van haar kant de kerk niet bij voortduring tegen het hoofd stoten, wanneer deze handhaving verlangde van de in 1642 vastgelegde bepaling, dat alleen de gereformeerde religie in het openbaar beoefend mocht worden. Dat gold voor katholieken, voor moslims en vooral ook voor de Chinezen.

De katholieken waren meestal mensen uit gebieden die vroeger in Portugese handen waren geweest. Onder hen waren voortdurend priesters actief die, wanneer zij bijvoorbeeld betrapt werden op het bedienen van de doop, konden rekenen op geseling, schandpaal, dwangarbeid - tot vijf jaar toe - alsmede een fikse boete. Tegenover de moslim-gemeenschap was de overheid lankmoediger, wat wel te maken zal hebben met het feit dat daar veel rijke kooplieden uit Voor-Indië toe behoorden. Men beschikte zelfs over een eigen moskee en meerdere scholen. De inspanningen van de gereformeerde kerkeraad leidden in 1651 echter tot een officieel verbod en de toestemming voor de bouw van een nieuwe moskee, waar Maetsuycker aanvankelijk toe genegen was, bleef voorlopig uit. En ook de Chinese godsdienstuitoefening kreeg in 1651 met een verbod te maken. De zeer luidruchtige Chinese nieuwjaars- en begrafenisrituelen en wajangspelen waren volgens de kerkenraad regelrechte satansdiensten, waartegen zij zich dan ook bij voortduring, en veel feller dan

tegen de islam, verzette. Maetsuycker bond een en ander om wille van de lieve vrede én om wille van de inkomsten liever aan vergunningen dan dat hij het verbood. Maar in 1656 zag hij zich toch genoodzaakt althans de Chinese tempel te ontmantelen en om te bouwen tot een fortificatie.[69]

Toch werden noch moslims noch Chinezen werkelijk permanent belemmerd in hun godsdienstuitoefening. Voor de Europese bevolking was en bleef de gereformeerde kerk echter de enige die er was. Daarnaast maakte men vanaf 1648 ook ernst met de zending onder de inheemse bevolking. De catechisatie, zowel in het Portugees als het Maleis, werd serieus ter hand genomen, wat leidde tot een aanvankelijk geleidelijke en vanaf de jaren 60 vrij forse toename van het aantal lidmaten. Dat de inheemse leermeesters die daartoe werden aangesteld werden gesalarieerd door de compagnie, demonstreert eens te meer de verbondenheid van wereldlijk gezag en gereformeerd christelijke kerk in het octrooigebied van de VOC.[70]

Eenzelfde patroon tekent zich af in de meeste andere vestigingen van de VOC en de WIC, zij het met andere gevolgen. Ook in Nieuw-Nederland bijvoorbeeld vormden kerk en compagnie een tweeeenheid. En ook daar heerste een voortdurende conflictsituatie over de vraag welk gezag prevaleerde. Maar wat in Batavia, na de crisis van 1643-57 uitmondde in een op consensus gerichte overlegstructuur, liep in diezelfde jaren in Nieuw-Nederland uit op een regelrechte breuk. Het is wellicht tekenend, dat waar in Batavia de samenwerking van compagnie en kerk juist in de zending onder de inheemse bevolking zo duidelijk gestalte kreeg, hier de zending onder de indianen een van de grote, beslissende conflictpunten was.[71]

Alleen in Brazilië was de, overigens goed calvinistische, gouverneur-generaal Johan Maurits van Nassau in staat de kerk het hoofd te bieden en zowel aan katholieken als aan joden de openbare uitoefening van hun godsdienst toe te staan. Dat was daar pure bestuurlijke noodzaak, die echter door de predikanten allerminst op prijs werd gesteld. Na zijn vertrek in 1644 leidde een opstand van de katholieke Portugese planters het einde in van de Nederlandse heerschappij over deze kolonie.[72]

Al met al kan men zeggen, dat de Republiek buiten haar landsgrenzen een heel wat eenvormiger religieuze aanblik presenteerde dan de pluriformiteit van geloofsrichtingen binnenslands zou doen veronderstellen. Natuurlijk waren er onder al die kooplui, zeelui en kolonisten die de wereld doorkruisten vele katholieken en de nodige remonstranten, doopsgezinden en lutheranen. Maar de uitoefening van hun geloof was hun privé-zaak. Waar de Republiek als zodanig in religiosis naar buiten trad, gebeurde dat gereformeerd. Het was het onvermijdelijke gevolg van een gereformeerde publieke kerk. Maar het zal er wel toe bijgedragen hebben, dat voor veel buitenlanders die de Republiek niet van binnenuit kenden, calvinisme en Nederlanderschap onverbrekelijk met elkaar verbonden moeten hebben geleken.

Rooms-katholieken

Midden in West-Friesland, halverwege Heerhugowaard en Schagen, ligt het onder de gemeente Nieuwdorp ressorterende gehucht Zijdewind. Op maandag 23 augustus 1649 had zich daar bij de katholieke schuurkerk een menigte verzameld van wel drieduizend mannen, vrouwen en kinderen. Uit alle windstreken waren ze gekomen, tot uit Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen toe. In de wijde omtrek stonden bermen, erven en boomgaarden vol paarden en wagens. Al die mensen waren toegestroomd om het vormsel te ontvangen, het rooms-katholieke sacrament ter bevestiging van de doopbelofte dat bij het bereiken van de leeftijd des onderscheids (12-14 jaar) door de bisschop pleegt te worden toegediend. Maar ook voor de meeste toen aanwezige volwassenen zal het wel de eerste keer zijn geweest dat de gelegenheid zich daartoe voordeed. Het naderhand door de secretaris van het ambacht Nieuwdorp opgemaakte en door een Alkmaarse notaris gewaarmerkte verslag vertelt wat zich vervolgens afspeelde. Het was die maandag juist rechtsdag, zodat de vrijwel volledige magistraat - de schout, twee burgemeesters en drie schepenen - zich op het raadhuis bevond. Gewaarschuwd door gechoqueerde gereformeerden, besloot men er gezamenlijk op af te gaan. De onlangs met de koning van Spanje gesloten vrede betekende immers niet, zo stelde men, dat zulke aanstootgevende en trouwens verboden bijeenkomsten nu voortaan getolereerd konden worden.

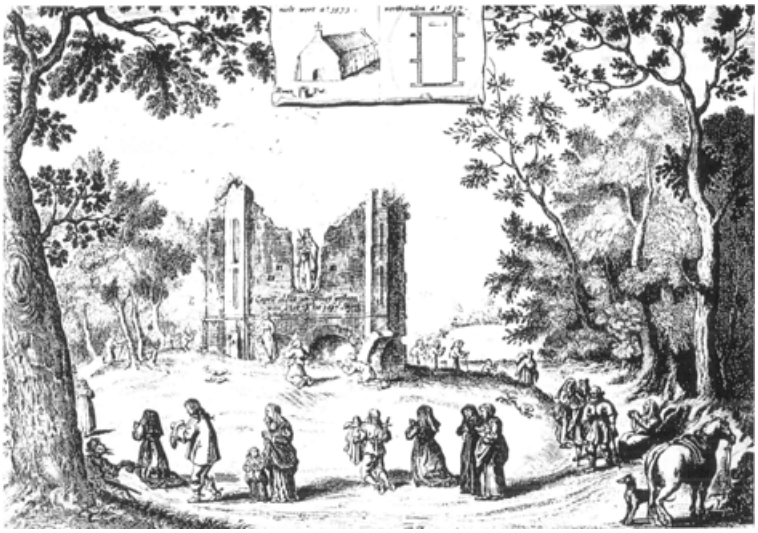

Bedevaartgangers rond de ruïnes van de kapel van Onze-Lieve-Vrouw ter Nood bij Heiloo. Compositieprent van de in 1637 gesloopte ruïnes, het Mariabeeld, en de bedevaartpraktijk die ook daarna werd voortgezet.

De sfeer van illegaliteit wordt voelbaar uit het feit dat toen men per wagen het gehucht naderde, de uitgezette wachtposten elkaar vanaf de rand van het dorp tot aan de kerk toe met het zwaaien van zakdoeken waarschuwden. Toen men ten slotte met de nodige moeite door de menigte heen het gebouw binnen was gedrongen, bleken de bisschop en diens gevolg van een twaalf- tot twintigtal als soldaten verklede priesters dan ook gevlogen.

Vanaf dat moment begon de zaak te escaleren. De burgemeesters, binnen in de kerk, gaven de schout opdracht de luiken en de deur te sluiten, de aanwezige beelden en het altaargerei, alsmede de in de haast achtergelaten bisschopsstaf te confisqueren en tegen de twee katholieke voormannen die mee naar binnen waren gekomen procesverbaal op te maken. Ondertussen begonnen de mensen buiten te protesteren. Er werd geroepen dat men met de schout niets te maken had. De luiken werden weggebroken. En ten slotte wist men tot driemaal toe de toegang tot het gebouw te forceren, om telkens door de schout en zijn dienaar met geweld van degens en pistolen teruggedreven te worden.

Twee uur lang belegerde de woedende menigte het gebouw, roepend dat ze door de vrede vrijheid van godsdienst hadden gekregen, dat de Staten van Holland het recht niet hadden hun bijeenkomsten te verbieden en dat het de koning van Spanje ter ore zou komen. Uiteindelijk zat er voor de bedreigde magistraten niets anders op, dan voor ieder zichtbaar voor het raam de lijst van geconfisqueerde zaken en de procesverbalen te verscheuren en onder geleide van de twee katholieke voormannen ijlings het hazepad te kiezen.

Met deze smadelijke afgang was de zaak echter allerminst afgelopen. Hij werd aanhangig gemaakt bij de Staten van Holland, die het gebeurde zeer ernstig opnamen, vooral ook vanwege de gebleken minachting voor het overheidsgezag en het beroep dat er was gedaan op de Spaanse koning. De uitgesproken straffen waren navenant: fikse boetes voor de pastoor van Zijdewind en een aantal vooraanstaande katholieken, vernietiging van de schuurkerk, openbare verbranding in Hoorn van de in beslag genomen goederen, en verwijdering van alle katholieken uit het bestuur van Oude en Nieuwe Nieuwdorp en het naburige Winkel. De bisschop zelf werd na een lange procesgang ten slotte bij verstek veroordeeld tot eeuwige verbanning uit het gewest Holland en West-Friesland en verbeurdverklaring van zijn persoonlijke bezittingen.[73]

De hier verhaalde geschiedenis laat twee dingen zien. Om te beginnen blijkt dat de vrede geen verzachting bracht van het verbod van katholieke godsdienstuitoefening. In dit geval waren de grenzen van wat voor de overheid nog acceptabel was blijkbaar verre overschreden. Maar duidelijk is ook dat de katholieke bevolking over een behoorlijke dosis zelfbewustzijn beschikte. Dat zelfbewustzijn berustte niet op niets. Gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw was het aantal katholieken vooral in het noorden van de provincie Holland weer toegenomen en ook de kerkelijke organisatie had zich langzamerhand hersteld, iets wat voor een groot gedeelte te danken was aan de apostolisch vicaris, Philippus Rovenius.[74]

Al aan het eind van de zestiende eeuw was de Republiek een pauselijk missiegebied geworden. Het betekende dat de kerk in dit gebied direct onder de verantwoordelijkheid viel van de Romeinse congregatie De Propaganda Fide. In de praktijk werd deze verantwoordelijkheid uitgeoefend door de pauselijke nuntius te Keulen, en ter plekke, - in de ‘Hollandse Zending’ zoals het heette - door de apostolisch vicaris. Het aartsbisdom Utrecht en de daaronder vallende bisdommen Haarlem, Middelburg, Deventer, Leeuwarden en

Anoniem, Portret van Philippus Rovenius (1574-1651).

Groningen bleven vacant. Een en ander was in overeenstemming met het toenemende pauselijke centralisme en betekende een directe aantasting van de oude bisschoppelijke bestuursvorm en daarmee van de relatieve zelfstandigheid van de Nederlandse rooms-katholieke kerk.[75]

De achtereenvolgende apostolisch vicarissen hebben steeds getracht die nationale zelfstandigheid en de nationale bisschopsrechten te verdedigen. Zij stootten daarbij echter op het probleem dat voor de wereldlijke overheid het herstel van de nationale hiërarchie, met een traditioneel door de Spaanse koning benoemde aartsbisschop, gelijk stond aan landverraad. In 1640 werd Philippus Rovenius bijvoorbeeld veroordeeld omdat hij zich had uitgegeven als aartsbisschop van Utrecht, iets wat hem trouwens ook een reprimande van Rome opleverde, waar men allerminst de indruk wilde wekken vijandig tegenover de Republiek te staan.[76] De gevoeligheid van de overheid in de Zijdewindse kwestie, met name op het punt van de in de persoon van een bisschop manifest gedemonstreerde kerkelijke aanwezigheid en dat gepaard aan het noemen van de Spaanse koning, had dus inderdaad een verreikende achtergrond.

Die bisschop dan, was Jacobus de la Torre, de plaatsvervanger van Rovenius. Hij zou hem in 1652 opvolgen, ook al was hij sinds zijn verbanning niet meer in de Republiek geweest en zou hij daar ook nooit meer komen.[77] Rovenius zelf was een heel andere per-

soonlijkheid. Hoewel herhaaldelijk achtervolgd en veroordeeld, had hij vanaf 1621 illegaal in de Republiek verbleven, meestal ten huize van jonkvrouw Hendrica van Duivenvoorde aan de Nieuwe Gracht te Utrecht, waar hij in 1651 ook overleed. De wederopbouw van de kerkelijke organisatie binnen de Hollandse Zending is voor een goed deel zijn werk geweest.

Tijdens zijn vicariaat nam het aantal priesters toe van 220 in 1616 tot het dubbele in 1645. In 1633 richtte hij in Utrecht een vicariaatsraad op, een college van priesters dat samen met het nog bestaande Haarlemse kapittel een soort kerkelijke senaat vormde. Ook riep hij het instituut van aartspriesterschappen in het leven: organisatorische eenheden tussen de ‘staties’, die de vroegere parochies vervangen hadden, en de ‘provicariaten’, de vroegere bisdommen, in. Zo groeide er een bestuurlijke structuur die kon pretenderen de directe voortzetting te zijn van de vroegere bisschoppelijke hiërarchie.[78]

Maar er waren ook andere krachten. Tegenover de toenemende profilering van de nationale kerk stond de groei van de reguliere orden, vooral jezuïeten en in wat mindere mate ook franciscanen en dominicanen, die in een veel directer relatie tot de paus stonden. Alleen daarom al vormden zij een voortdurende bedreiging voor het gezag van de apostolisch vicaris. Maar behalve dat er sprake was van een regelrechte machtsstrijd, die zich met name afspeelde rond het recht staties te stichten en priesters te benoemen, waren er ook diepgaande inhoudelijke meningsverschillen.

Die waren er vooral met de jezuïeten, die een praktische, didactische spiritualiteit voorstonden die hemelsbreed verschilde van Rovenius' veel strengere opvatting van innerlijke devotie, en die daardoor vaak ook veel populairder waren bij de gelovigen. Weliswaar was er na herhaalde strubbelingen in 1624 een compromis bereikt, waarbij de jezuïetenorde het gezag van de apostolisch vicaris erkende. Maar men behield het recht om naar eigen goeddunken priesters te sturen naar het gebied van de Hollandse Zending. Vooral in de volgende jaren nam hun aantal dan ook flink toe. Zo waren er in 1640 - het jaar waarin de Sociëteit haar honderdjarig jubileum vierde - in de Republiek van de ca. 500 priesters zo'n 140 regulieren, van wie ruim de helft jezuïeten.[79] Ten slotte zou Rovenius' opvolger De la Torre vanuit zijn Brusselse ballingschap in 1652 tot woede van de Nederlandse seculieren nog elf jezuïeten-staties toevoegen aan het al bestaande aantal, zodat de vertegenwoordiging van de orde in de Republiek toen het absolute hoogtepunt bereikte van 93 priesters in 57 staties.[80]

Maar toch, vijfhonderd rooms-katholieke priesters tegenover ca. vijftienhonderd gereformeerde predikanten voor, rond 1650, ongeveer eenzelfde aantal gelovigen: het is niet bepaald veel. Hun opleiding moest uiteraard in het buitenland plaatsvinden. Om in het nijpende tekort te voorzien was er al in 1602 in Keulen een opleiding voor Nederlandse priesters opgericht. Daarnaast stichtte het Haarlemse kapittel in 1617 in Leuven het Hollands College voor priesterstudenten uit het bisdom Haarlem, terwijl men uit Utrecht en vooral 's-Hertogenbosch bij voorkeur eveneens naar Leuven ging.[81] Van daaruit, maar ook vanuit de opleidingsinstituten van de verschillende religieuze orden, kwam een nieuwe, goedgeschoolde generatie priesters de Republiek binnen.

In dit opzicht loopt de ontwikkeling parallel aan die binnen de gereformeerde kerk. Ook hier zien we met name vanaf de jaren dertig dezelfde intellectuele professionalisering. Het moet een van de factoren zijn geweest die, juist omdat priesters en predikanten te maken hadden met alle lagen van de bevolking en voor allen een norm vertegenwoordigden, de

zich over het hele land uitbreidende verburgerlijking van het culturele klimaat in de hand heeft gewerkt.

Wat betreft de priesters gebeurde dat niet alleen via de in de verschillende gewesten gevestigde aartspriesterschappen en de daartoe behorende staties, maar buiten Holland en Zeeland vooral ook vanuit de heerlijkheden van de vaak rooms-katholiek gebleven adellijke families. Trouwens, ook in de kustprovincies waren het nog lange tijd de oude adellijke en patricische families die katholiek bleven en de zich langzamerhand herstellende kerk steunden, financieel én praktisch, in de vorm van huisvesting van priesters, zoals in het geval van Hendrica van Duivenvoorde, of door de stichting van huiskerken.[82] Niet zelden waren het hun zonen, die dat herstel daadwerkelijk ter hand namen.

Een voorbeeld daarvan zijn de vier leden van de familie Van Alkemade, drie broers en een neef, die allen intraden bij de jezuïeten. De oudste, Henricus van Alkemade, hield in Amsterdam eerst in de jaren 1645-53 kerk in het huis van zijn moeder en vervolgens in de statie de Keyserskroon op de Brouwersgracht. In 1663 stichtte hij aan de Keizersgracht de Zaaijer, die plaats gaf aan wel 2000 mensen. Zijn broer Theodorus werkte van 1648-51 als missionaris in Zwolle en Harlingen en volgde in 1651 de jongste broer, Joannes, op in Alkmaar. Deze laatste was in dat jaar naar Amersfoort gegaan, waar hij tot 1665 zou blijven.[83]

Aartspriesterschappen van de Hollandse Zending in 1638

Joannes van Alkemade moet in Amersfoort weldra de spil zijn geweest van een bloeiend rooms-katholiek leven. Een van zijn successen was de bekering begin jaren vijftig van de architect Jacob van Campen, die bij Amersfoort een buitenplaats had. Dat gebeurde, naar men zegt, nadat hij hem geraadpleegd had over de bouw van een nieuwe huiskerk, maar gezien de vele katholieken in Van Campens familie- en vriendenkring zal dat geen al te grote stap zijn geweest. Jacobs beide zusters waren waarschijnlijk altijd rooms-katholiek gebleven. Zijn neef Jacob Cornelisz. van Campen, lid van de Amsterdamse schutterij, had in zijn huis aan het Singel een kerk, en zijn nichtjes Anna en Maria Tesselschade Roemer Visscher waren eveneens tot het katholicisme overgegaan. Walterus van Alkemade, ten slotte, een volle neef van de voorgaanden, werkte vanaf 1649 in Naarden onder protectie van een van de Amsterdamse burgemeesters.[84]

Amsterdam, Alkmaar en tot op zekere hoogte ook Amersfoort waren notoir katholiekvriendelijke steden, waar spectaculaire bekeringen, die de protestanten als even zovele bewijzen van hun ongelijk voorgehouden konden worden, regelmatig voorkwamen. Elders was dat wel anders. Ook de hoogte van de zogenaamde ‘recognitiegelden’ die de schout vroeg voor het gedogen van de rooms-katholieke huis- of schuilkerken liepen zeer uiteen, van ƒ20,- per jaar in het arme en zeer katholieke Hilversum tot ƒ575,- per jaar in het toen al chique Amersfoort en zelfs ƒ1000,- in Delft. Daar bleef het echter niet altijd bij. Dat in het Rijnland pastoor Martinus van Velden in 1639 bij zijn arrestatie zo hard werd aangepakt dat hij overleed, zal wel een ongeluk zijn geweest. Maar apostolisch vicaris De la Torre heeft in zijn verslag aan Rome van 1656 over de kerkelijke situatie in de Republiek toch ten minste deels gelijk waar hij klaagt over de steeds strengere plakkaten en vervolgingen. Invallen in huiskerken tijdens het opdragen van de mis waren aan de orde van de dag, zij het vaak om een verhoging van het recognitiegeld af te dwingen. Maar ook de arrestatie en de daarop volgende verbanning van priesters was allerminst een uitzondering. Vooral de jezuïeten, die zich meer dan anderen inspanden mensen terug te winnen voor het oude geloof, hadden eronder te lijden. Na de sluiting van de Vrede van Munster waren de gereformeerden zelfs extra alert op een toename van katholieke activiteiten. Zo werd er op de synode van Zuid-Holland van juli 1649 geklaagd over het feit dat:

> dagelijks een groot getal van papen uit Braband en Vlaanderen herwaarts overkomt, latende van tevoren, om de luiden nieuwsgierig te maken, 't gerucht van hun komst en grote geleerdheid uitstrooien, zo [...] onbeschaamdelijk zich indringende in de huizen van de ingezetenen dezer landen, dat ze ook zelfs zich verstouten te komen aan de ziekbedden van de gereformeerden, die buiten hun weten olieën, en tegen hun wil de bezworen [gezegende] hostie in de mond te stoppen; tot onrust [...] en bijna desperatie van de patiënten.[85]

.....

In het gedenkboek dat uitgegeven werd bij het honderdjarig bestaan van de jezuïetenorde in 1640, *Af-beeldinghe van d'eerste eeuwe der Societeyt Jesu*, werd de missie naar Holland vergeleken met die op de vloot, in het leger of in gebieden waar de pest heerste. In een illustrerend embleem met de afbeelding van de dichter Arion, die zittend op de rug van een dolfijn met zijn luitspel de golven kalmeerde, luidt het begeleidende gedicht van de uit het Brabantse. Oisterwijk afkomstige priesterdichter Adriaen Poirters:

‘Daar is een laag gewest doorsneden met rivieren,
Hier woont den ouden Fries, daar wakk're Batavieren:
Een volk, gelijk het is geboren aan de zee,
Zo zeilt het alle daag naar een uitheemse ree.
Gelukkig alzo lang zij 's Konings scepter eerden,
Eer zij aan't Rooms geloof de rug hardnekkig keerden,
Eer zij door vals bedrog van vrijdoms ijdel schijn,
Gedwongen onder 't juk en slaaf geworden zijn.
[...]
Hier wordt uw hand vereist, die wilt naar JEZUS aarden,
Die ook omtrent een zee zo menig ziel bewaarde.
[...]
Gaat, kloeke helden, gaat in 't midden van deez' winden,
Om door uw zoet geluit tempeest en stroom te binden:
De vesten en de stadt verwint men door geweld,
Maar 't harte van de mens wanneer men zoetjens spelt [beleert].’[86]

.....

De financiële en institutionele steun van rijke en hooggeplaatste personen was voor de katholieke kerk, in tegenstelling tot de publieke gereformeerde kerk, noodzakelijk om te kunnen overleven. Maar dat wil nog niet zeggen dat deze daarom als geheel ook chiquer of elitairder was. Juist als onderdrukte kerk behoefde zij een brede inzet van leken.[87] Zowel de achtereenvolgende apostolisch vicarissen als de regulieren hebben zich dan ook sterk gemaakt om aan die betrokkenheid organisatorisch gestalte te geven. Dat gebeurde door het oprichten van broederschappen en door het op grote schaal inzetten van zogenaamde geestelijke maagden, ‘kloppen’, in de pastorale zorg en het godsdienstonderwijs.

Broederschappen waren er te kust en te keur: de apostolisch vicarissen begunstigden de Broederschap van Willibrordus en Bonifatius, de jezuïeten hadden onder andere hun Broederschap van de Zalige Dood, de franciscanen hun Aartsbroederschap van het Koordje, genoemd naar het boetekoord van Sint-Franciscus dat de gevangenneming van Christus symboliseerde. En zo waren er nog veel meer. Om een indruk te geven van de aanhang van dergelijke ‘sodaliteiten’, zoals ze ook wel genoemd werden: in Gouda waren in 1661 bij de jezuïeten-congregatie van de Heilige Maagd Maria 140 à 150 mannen aangesloten en bij de congregatie van Sint-Joseph 250 vrouwen. Dat is op een totaal van zo'n zesduizend rooms-katholieke inwoners geen gering aantal, vooral als men bedenkt dat er naast de statie van de jezuïeten nog vier andere staties waren, drie seculiere en één van de franciscanen.[88]

De doelstellingen van dergelijke broederschappen kwamen in grote lijnen met elkaar overeen: naast het bevorderen van een specifieke devotie, lagen die vooral op het terrein van de versterking van de geloofsfactor in het dagelijks leven, het bijdragen aan de opbouw van de kerk en het vergroten van de onderlinge solidariteit, binnen de rooms-katholieke geloofsgemeenschap als geheel, maar vooral binnen de eigen broederschap. Zo geven de dertig regels van de Broederschap van Willibrordus en Bonifatius voorschriften over het dagelijks bijwonen van de mis en het eenmaal per maand ter communie gaan, over gebe-

den, zelfonderzoek en vasten, maar ook over het inrichten van een huiskerk, het ondersteunen van en onderdak verlenen aan priesters, én over onderwijs, ziekenbezoek en armenzorg. Een van de voornaamste redenen voor de instelling van de broederschap was immers geweest om de mensen door liefde tot God te trekken.[89]

Naast de broederschappen was het verschijnsel van de geestelijke maagden een van de meest specifieke vormen waarin leken betrokken werden bij het werk van de kerk. ‘Kloppen’, zoals ze in Nederland in de wandeling werden genoemd, waren vrouwen die zich gewijd hadden aan een religieus leven, maar dan niet in een klooster maar in de wereld. Hun aantal was in heel Europa toegenomen nadat het concilie van Trente de zogenaamde ‘clausuur-verplichting’, het verbod het klooster te verlaten, verbindend had verklaard voor alle religieuze vrouwen. Maar in de Republiek, waar het kloosterleven helemaal geen optie was, waren het waarschijnlijk andere idealen die er toe bijdroegen dat een toenemend aantal jonge vrouwen voor deze levensvorm koos. Het contrareformatorische streven naar rekatholisering van het dagelijks leven vormde een van de pijlers van Rovenius' politiek en de kloppen speelden daarin al snel een belangrijke rol. Die kerkelijke acceptatie van hun maatschappelijke activiteiten kan een van de redenen zijn geweest dat hun aantal in de Republiek groter was dan elders.

Kloppen gaven catechismusonderwijs, fungeerden als kosteres, verspreidden vrome lectuur en bidprentjes en speelden vaak een centrale rol in de zieken- en armenzorg. Weldra was aan elke statie wel een aantal van hen verbonden, waarbij de aantallen uiteen konden lopen van een paar tot enkele tientallen; in grote steden als Amsterdam, Rotterdam en Utrecht wel 50 tot 100. Hun totale aantal wordt voor het einde van de zeventiende eeuw berekend op meer dan vijfduizend.[90]

Het bijzondere van de kloppen was hun, altijd relatieve, autonomie van werkende vrouwen, die vooral berustte op het feit dat ze in hun eigen levensonderhoud voorzagen. Soms leefden ze in gemeenschappen. De grootste was De Hoek in Haarlem, waar zo'n tweehonderd vrouwen bijeen woonden, verdeeld over kleinere gemeenschappen van 10 à 15 leden. Elke groep werd geleid door een ‘moeder’, die toezicht hield op dagindeling en taken. Elders waren soortgelijke samenlevingsvormen. Maar het merendeel van de kloppen woonde in kleine groepjes van drie tot vijf vrouwen, en al stonden ze ook dan steeds onder de geestelijke leiding van een priester, dat neemt niet weg dat in die gevallen hun zelfstandigheid vaak heel groot was.[91]

Spanningen ontstonden vooral door hun activiteiten in het onderwijs, waarbij ze met name door de jezuïeten op grote schaal ingeschakeld werden. In Leiden kregen bijvoorbeeld gemiddeld tweehonderd kinderen, verdeeld in kleine groepen, van kloppen godsdienstonderwijs, waarbij de priesters slechts controleerden of alles ordelijk verliep. Daarnaast hielden ze ook gewone lagere ‘bijscholen’, of naai- en breischooltjes, waar vaak ook niet-katholieke kindertjes naartoe gestuurd werden (zie p. 239). In Culemborg en Gouda hadden ze zelfs pensionaten op middelbare-meisjesschool-niveau. Bij dat alles gingen de onderwijsinspanningen wel eens over in regelrechte bekeringsactiviteiten. In het land van Maas en Waal trokken in de jaren zestig kloppen rond om grote groepen volwassenen in schuurkerken te onderwijzen in de beginselen van het geloof.

Aan de ene kant leidde dat alles tot reeksen verbodsbepalingen van de kant van de gewestelijke en in 1641 ook van de landelijke overheid. Maar ook binnen de rooms-katholie-

ke kerk zelf waren er bezwaren. Had Paulus niet gezegd, dat de vrouwen in de gemeenten der gelovigen moesten zwijgen (1 Cor. 14:34)? Mogelijk zijn er zelfs klachten uit Rome gekomen. In elk geval vond de karmeliet Petrus a Madre Dei, zoon van de katholiek geworden Leidse hoogleraar Petrus Bertius, het nodig er in zijn rapport aan zijn ordeoversten in Rome van 1658 met nadruk op te wijzen dat de assistentie van kloppen in de zielzorg en het godsdienstonderwijs onmisbaar was.[92] Samen met het succes van de broederschappen wijst dit er wel op hoe ver de participatie van leken in het kerkelijk leven ook bij de katholieken reikte en gezien de aantallen moet deze participatie toch voor een aanzienlijk deel komen zijn uit de brede middenklasse van de burgerij.

Mochten binnen het gebied van de Hollandse Zending de rooms-katholieke priesters het soms moeilijk hebben, in de Generaliteitslanden gold datzelfde voor de gereformeerde predikanten. Dat was met name het geval in Brabant en Limburg. Ondanks de veroveringen van steden als Den Bosch (1629), Maastricht (1632) en Breda (1637) waren deze gewesten pas met de vrede van 1648 werkelijk onder gezag van de Republiek gekomen. Tot die tijd had het katholicisme zich daar niet alleen gehandhaafd, maar zich onder invloed van de Zuid-Nederlandse Contrareformatie tot op zekere hoogte weten te vernieuwen en versterken. De bisdommen Antwerpen (waartoe Breda hoorde), Den Bosch en Roermond vielen niet voor niets onder het aartsbisdom Mechelen.[93]

De gereformeerde kerk was er snel bij en wist de Staten-Generaal eroe te bewegen voor de Meierij van Den Bosch een bijzondere kerkelijke vergadering bijeen te roepen, die al op 21 juli 1648 in 's-Hertogenbosch begon en tot in december van dat jaar zou duren. Deelnemers waren de zeven predikanten die op dat moment in de Meierij werkzaam waren - vijf uit Den Bosch zelf, één uit Eindhoven en één van het fort Isabella (bij Den Bosch) - en tien afgevaardigden van de verschillende provinciale synoden en de prins van Oranje. Deze vergadering wist tijdens haar zittingsperiode niet minder dan 52 predikanten te beroepen, waarvan er 48 datzelfde jaar werden bevestigd en vier anderen het jaar daarop. Daarnaast selecteerde men ook nog eens 73 gereformeerde schoolmeesters, die eveneens in datzelfde jaar door de Staten-Generaal werden benoemd.[94]

De meeste tijd ging echter heen met de behandeling van de moeilijkheden die zich voordeden toen de nieuw benoemde dominees hun taak wilden gaan vervullen. Vaak bleken de geconfisqueerde kerken onbruikbaar en was er geen woonruimte te vinden omdat de pastorieën onbewoonbaar waren gemaakt en de bevolking weigerde iets te verhuren. In Cuijk was de kerk gesloten en de sleutel zoek, en toen men dan ten slotte door het raam naar binnen was geklommen bleken de touwen van de klokkentoren doorgesneden te zijn. In Boxtel was men tijdens de gereformeerde dienst al vioolspelend en tabak rokend binnen komen vallen. In Eindhoven had men bij de dominee en een ouderling de ruiten ingegooid. En op verschillende plaatsen was men overgegaan tot een economische boycot van alles wat gereformeerd was.

Men kan zich indenken hoe de vaak jonge dominees - voor bijna de helft was het de eerste standplaats - zich gevoeld zullen hebben wanneer zij, soms met vrouw en kind, midden in de herfst in zo'n vijandig Brabants dorp arriveerden waar men hen nog geen wagen om de meubels te vervoeren wilde verhuren. De kerkelijke vergadering in Den Bosch vroeg om een moeilijkheidstoeslag op het salaris en drong er keer op keer bij de Staten-Generaal op

aan dat er haast zou worden gemaakt met de ‘politieke reformatie’: de vervanging van katholieke overheidsdienaren door gereformeerde, omdat als dat niet gebeurde de predikanten zich ‘in de uiterste miserie en kwelling’ zouden bevinden.[95]

De Hoog Mogenden reageerden echter nogal onderkoeld. Het is duidelijk dat voor hen ook hier het bestuurlijke belang prevaleerde boven het ideële. Zij regelden het eerst wat zich het eerst voordeed en wat het meest hun eigen prerogatief dreigde aan te tasten: de schoolkwestie. Nadat de kerkelijke vergadering uiteen was gegaan, ontstond er namelijk een conflict tussen de classis Den Bosch en de Staten-Generaal over de benoeming van schoolmeesters. Uiteindelijk wonnen de laatsten, met het niet onbelangrijke gevolg dat de schoolmeesters een zelfstandige positie kregen ten opzichte van de predikanten en daar bij tijd en wijle van gebruikmaakten ook. Het resulteerde in 1655 in een schoolreglement voor alle steden en gebieden die onder de Generaliteit waren gekomen. Het verbood uiteraard elke vorm van katholiek onderwijs, maar was gematigd in de zin dat het alleen een algemeen christelijke vorming verplicht stelde en specifiek calvinistische zaken, zoals onderwijs in de Heidelbergse Catechismus en de psalmen en toezicht op de zondagse kerkgang, alleen voor gereformeerde leerlingen voorschreef.[96]

Van praktisch belang en daarom urgent was ook het huwelijksreglement, dat in 1656 volgde en dat als alternatief voor de huwelijksvoltrekking door een calvinistische predikant, wat voor katholieken natuurlijk ondenkbaar was, een door de magistraat voltrokken huwelijk verplicht stelde. Pas in 1660 volgde ten slotte het reglement op de door de dominees zo vurig verlangde politieke reformatie. Maar de doorvoering daarvan beperkte zich tot het begin van de achttiende eeuw toch vaak tot hogere functies als die van schout, al was het maar uit gebrek aan gereformeerd kader.[97]

Punten waarop wel vrij hard werd opgetreden waren de onteigening van kerkelijke bezittingen, zoals kerken, kloosters, landbezit en fondsen, en de ontmanteling van sacrale plaatsen en cultusobjecten, die trekpleisters waren van openlijke rooms-katholieke devotie. Zo werden in Meerveldhoven en Oirschot de eiken met daarin gevonden Mariabeeldjes omgehakt. Wat overigens niet wil zeggen dat het op die plaatsen ook altijd met de devotie was afgelopen.[98]

In het dagelijks leven prevaleerde echter het bestuurlijk pragmatisme en ook hier leidde dat tot een zekere mate van omgangsoecumene. Een voorbeeld daarvan zijn de schuttersgilden, die ontstaan waren uit religieuze broederschappen en hun katholieke binding veelal met trots uitdroegen. Toch kwam het niet zelden voor dat de gereformeerde burgemeester of dorpssecretaris de traditioneel met zijn functie verbonden positie van hoofdman of koning van een dergelijk gilde vervulde. Veelzeggend is het misschien ook dat van de 37 in 1648 beroepen predikanten van wie de plaats van overlijden bekend is, er niet minder dan 30 hun hele leven - en dat wil niet zelden zeggen ook na hun emeritaat - in Brabant bleven, van wie twintig in hun eerste standplaats.[99]

Het grote verschil met elders was echter dat men hier te maken had met een bevolking die homogeen katholiek was én bleef. Het kleine aantal gereformeerden in hun midden, die trouwens weldra hun eigen sociale netwerken creëerden, werd slechts gedoogd, zonder veel problemen maar ook zonder al te veel wederzijds contact.[100]

Die vitaliteit van de katholieke kerk in Brabant en Limburg na 1648 heeft zijn wortels ongetwijfeld voor een groot deel in de eerste helft van de eeuw, toen deze gebieden onder

de Spaanse kroon ressorteerden. Toch hebben ook andere factoren daartoe bijgedragen. Eén daarvan is de nabijheid geweest van gebieden onder rooms-katholiek bestuur: buiten de landsgrenzen in Duitsland en de Spaanse Nederlanden, maar vooral ook daarbinnen in de vorm van vrije heerlijkheden waarvan de soevereiniteit moest worden gerespecteerd. Langs de grenzen werden kerkjes en kapellen opgericht en kloosters weken er naartoe uit. Ze vestigden zich in Uden, Megen of Boxmeer, die alle onder buitenlands bestuur vielen, of ze genoten bescherming van hun heer zoals in de Oranje(!)-lenen Cuijk en Breda. Vanuit zulke gebieden konden ze dan doorgaan hun oorspronkelijke parochies te bedienen.[101]

Op deze manier verhuisden zelfs hele devoties. Zo werden de altaardoeken van het H. Bloed-wonder in Boxtel, die bevlekt waren met in bloed veranderde wijn, in 1652 overgebracht naar Hoogstraten in België en de splinters van het H. Kruis uit de kerk van de augustijnessen te Hooidonk gingen naar Rolduc.[102]

Hetzelfde gold voor het onderwijs. Kinderen uit Deurne en Vlierden gingen op school in Venray, dat op Spaans-Gelders gebied lag en die uit Schijndel en Veghel naar Uden, dat toen hoorde tot het prinsbisdom Luik. Daarnaast waren er natuurlijk bijscholen, al dan niet gedreven door kloppen of, zoals ze hier werden genoemd, kwezels. Toch hing de boycot van de publieke scholen sterk af van de populariteit van de meester, ongeacht diens althans officieel gereformeerde professie. De kinderen uit Deurne mochten dan door hun pastoor naar Venray worden gestuurd, in de omringende dorpen gingen de meesten naar de lokale publieke school. Ook hier leidden praktische overwegingen tot een zekere omgangsoecumene. Schoolmeesters hadden nu eenmaal een direct financieel belang bij zoveel mogelijk leerlingen en zullen het onderwijsmateriaal, dat ieder kind zelf van huis mee moest brengen, niet altijd even streng hebben gecensureerd. En veel ouders zullen hun kinderen niet graag naar een school hebben gestuurd die slechts na een lange tocht over de hei en door de bossen bereikbaar was, hoe katholiek het onderwijs daar ook mocht zijn.[103]

Anders lag dat met de Latijnse school. In Gemert, Venlo en Rolduc bestonden al Latijnse scholen en in Megen, Grave, Boxmeer, Venray en Weert, alle onder katholiek bestuur, werden tussen 1645 en 1660 nieuwe gesticht. De jongens die een academische opleiding ambieerden of priester wilden worden gingen voortaan daar heen, of naar Geel, Turnhout of Hoogstraten in de Spaanse Nederlanden. Het was het begin van een tot in de moderne tijd juist bij katholieke families bestaande gewoonte hun kinderen naar een internaat te zenden.[104]

In Limburg, ten slotte, was de politiek-geografische situatie zodanig dat men eerder kon spreken van staatse enclaves op buitenlands gebied dan omgekeerd. De godsdienstvrijheid was daar dan ook groter. In het tweeherige Maastricht, dat samen met het prinsbisdom Luik werd bestuurd, was deze zelfs volledig. Er moest al sprake zijn van regelrecht militair verraad, zoals dat waarvan vier reguliere geestelijken, drie jezuïeten en een franciscaan, in 1638 werden beschuldigd, wilden katholieken daar het slachtoffer worden van vervolging.[105]

Vanuit al die buitenlandse of onder buitenlands gezag staande gebieden ging een gedurige missionaire activiteit richting Republiek, óók boven de grote rivieren. Gingen tijdens het Bestand Noord-Nederlandse katholieken bijvoorbeeld vooral op bedevaart naar het

Zuid-Nederlandse Scherpenheuvel, na de Vrede van Munster werd die functie overgenomen door Kevelaer, nabij Venlo, dat zoveel gemakkelijker bereikbaar was. In 1642 had zich ook daar een Maria-wonder voorgedaan en de daaruit gegroeide verering werd weldra uitgebouwd tot een van de meest populaire cultussen. Bedevaarten erheen werden door de top van de Hollandse Zending bevorderd. En passant deed men daarbij vanaf de jaren zestig vaak ook Handel en Uden aan, beide eveneens bedevaartplaatsen op vreemd gebied.[106]

Zo droeg de vrede er ook toe bij dat de Noord-Nederlandse katholieken althans enigszins uit hun isolement werden verlost en aansluiting vonden bij het roomse leven in het zuiden. Maar meer dan incidenteel waren de contacten toch niet. De scheiding tussen het katholieke zuiden, en dan met name Oost-Brabant en Limburg, en de rest van het land zou tot ver in de twintigste eeuw worden gevoeld.

Wat de vrede ook teweeg moet hebben gebracht, was een bevestiging van het in de voorgaande jaren langzaam gegroeide besef dat de tijden van vroeger voorgoed voorbij waren. Voor Rovenius was de Spaanse koning altijd de enige legitieme overheid gebleven.[107] Maar al vanaf het midden van de jaren dertig ziet men ook bij de toenmalige rooms-katholieke historici het verlangen naar herstel van het Spaanse gezag in het Noorden en hereniging van de zeventien gewesten afnemen. Gestimuleerd vanuit de jezuïetencolleges ontwikkelde zich in de Spaanse Nederlanden een eigen Zuid-Nederlandse katholieke identiteit.[108]

Voor de katholieken in de Republiek bleef niet veel anders over dan zich erbij neer te leggen dat men definitief een minderheid geworden was. Men trok zich terug op zichzelf. Rond het midden van de eeuw begon zich een bewuste katholieke identiteit te profileren.[109] Langzamerhand werd gedragsregel wat door Rovenius al jarenlang was bepleit: contact met gelovigen van andere denominaties diende men zoveel mogelijk te vermijden en gemengde huwelijken waren, als een vorm van ‘prostitutie van een lidmaat van Christus met de duivel’, al helemaal uit den boze.[110] De anonieme Christianus Catholicus droeg zijn polemische *Korte ende waere uytvaert van alle oncatholijcke religien, dienende tot eeuwige welvaert van alle christelijcke zielen* in 1651 op aan al diegenen die met niet-katholieken getrouwd waren, met de uitgesproken bedoeling dat zij hun verdwaalde partners binnen de kortste keren in de schoot van de moederkerk zouden terugvoeren.[111]

De gereformeerden dachten er trouwens niet anders over. In de jaren 1650-60 is er in de gereformeerde gemeente te Amsterdam een opmerkelijke stijging van het aantal tuchtzaken vanwege een huwelijk met een katholiek gelovige. De drastische vermindering daarvan in de jaren daarna wijst erop dat die scherpe ontmoedigingspolitiek van beide kanten succes had. Zoals op zoveel terreinen zijn de jaren vijftig-zestig ook hier het omslagpunt geweest. In 1668 formuleerde de dan regerende apostolisch vicaris Johannes van Neercassel eveneens zware boetemaatregelen tegen katholieken die - zoals nog vaak voorkwam en hier en daar ook niet anders kon - voor een predikant trouwden, of die hun kinderen in de publieke kerk lieten dopen. Maar pas in de jaren tachtig lijkt de scheiding, afgezien van de noodzakelijke sociale omgang, vrijwel volkomen te zijn geworden. En dat zou de eerst volgende twee eeuwen zo blijven.[112]

Men kan zich afvragen of de verering van nationale heiligen als Willibrord en Bonifatius een rol heeft gespeeld bij de bevestiging van een eigen Noord-Nederlandse katholieke iden-

titeit. Voor Rovenius waren zij de eerste aartsbisschoppen van Utrecht geweest, wier onafgebroken successie tot zijn eigen tijd toe een krachtig argument vormde ten gunste van een nationale bisschoppelijke hiërarchie. Vanaf 1630 reactiveerde en stimuleerde hij hun verering, met name via de onder hun patronaat gestelde broederschap.

Andere nationale heiligen waren minder kerkelijk-politiek beladen. Zowel Rovenius zelf als het Haarlemse kapittel stelden in de jaren twintig en dertig lijsten samen van middeleeuwse vaderlandse heiligen met hun vier-dagen, waarop men namen aantreft als Suitbertus, Ludgerus, Egbertus, Wino, Odulphus, Cunera, Bavo, Lebuinus en anderen. De meesten van hen waren wel onderwerp van lokale verering, maar toch kan men zich niet onttrekken aan de indruk van een zekere kunstmatigheid. De gepropageerde heiligenkalender sloot direct aan bij de humanistisch-historische belangstelling die Rovenius en kapittelheren als Johannes Bugge en Joan Albert Ban - die bevriend was met Jacob van Campen en correspondeerde met Constantijn Huygens - deelden met hun intellectuele tijdgenoten van andere confessies. Maar het is de vraag of hun eenvoudiger geloofsgenoten zich er evenzeer in herkenden.[113]

Dat geldt tot op zekere hoogte ook voor het ‘mirakel van Amsterdam’, een hostiewonder dat in 1345 plaatsgevonden zou hebben in de Nieuwe Zijdskapel. Hier was waarschijnlijk wel sprake van een nog lange tijd levende verering, want hoewel de kapel een gereformeerde kerk was geworden en de haard waaruit de hostie ongeschonden was gered in 1624 was gesloopt, schijnen er tot ver in de zeventiende eeuw in de wondernacht van 15 op 16 maart of daaromtrent nog pelgrimages te zijn gehouden. Maar het was toch vooral door de activiteit van de in 1630 benoemde pastoor van het Begijnhof en aartspriester van Amstelland en Amsterdam, Leonardus Marius, dat het wonder nieuwe bekendheid zou krijgen.

Marius deed dat door het mirakel op basis van historisch archiefonderzoek te verbinden met een hele reeks andere wonderen. In zijn uiteindelijke publicatie, *Amstelredams eer ende opcomen, door de denckwaerdighe miraklen aldaer geschied, aen ende door het H. Sacrament des Altaers* (1639), koppelde hij dat alles bovendien aan de opbloei van Amsterdam, een in zijn tijd populair onderwerp bij historici en schrijvers. Zes jaar later schreef zijn vriend Vondel ter gelegenheid van het derde eeuwfeest van het wonder nog een op een los vel uitgegeven gedicht: *Eeuwgety der Heilige Stede t'Amsterdam*. Ook kwam er een herdenkingsprent uit. Maar daarmee was het tot het einde van de achttiende eeuw wel zo ongeveer gedaan. Al met al lijkt er ook hier vooral sprake te zijn geweest van een gerichte actie van een kleine groep intellectuelen en kunstenaars.[114]

En dan waren er nog de Gorcumse en Alkmaarse martelaren en de Delftse priester Cornelis Musius, wier verering vooral vanuit de zuidelijke Nederlanden werd gestimuleerd.[115] Al deze vereringen hebben in meerdere of mindere mate bijgedragen tot de vorming van een Noord-Nederlands katholiek zelfbesef en zouden daar ook nooit meer geheel uit verdwijnen. Maar ze waren toch vooral kenmerkend voor de strijd om het ware vaderlanderschap die, van Bataafse Vrijheid tot en met het Nederlandse Israël, door de intellectuelen van de verschillende geloofsrichtingen werd gevoerd. In de belevingswereld van de doorsneegelovige zullen ze waarschijnlijk slechts een marginale rol hebben gespeeld.[116]

Wat de mensen aangreep, waren veeleer de op het eigen gevoel gerichte devoties van boete en berouw, van Maria Middelares en sommige meer menselijk geprofileerde traditio-

nele heiligen. De verering van deze laatsten werd bevorderd door de verschillende religieuze orden, met name door de jezuïeten. Het is niet toevallig dat juist Franciscus Xaverius, missionaris van Oost-Indië en Japan en patroonheilige van de Nederlandse jezuïetenmissie, een van de meest vereerde heiligen in de Republiek was.[117]

Het is, na 1648, vooral de manier waarop die individuele geloofsbelevenis werd gerealiseerd, die vorm heeft gegeven aan zoiets als een eigen katholieke identiteit. Op zichzelf waren verinnerlijking en individualisering geen exclusief katholieke verschijnselen. Bij de gereformeerden zowel als bij de doopsgezinden en de collegianten valt een soortgelijke tendens waar te nemen. Maar bij elk van deze richtingen kreeg de religieuze beleving in toenemende mate een onmiskenbaar eigen inhoud en sfeer. Tegelijkertijd nam onder de katholieken de discrepantie tussen seculieren en regulieren eerder toe dan af. We zagen het al met betrekking tot de heiligenverering, en op punten als biecht, communie en meditatie is dat nog duidelijker.

In het algemeen kan men zeggen dat de nadruk op een kerkelijk gedefinieerd deugdzaam leven als voorwaarde voor het verwerven van de hemelse zaligheid toenam. Veel aandacht werd er besteed aan het aanbrengen van ordescheppende kaders van vroomheidsbeleving, zoals een dagelijkse routine van ochtend- en avondgebeden, en aan biecht, communie en mis.[118] Daarbij overheerste bij Philippus Rovenius en de in zijn geest werkende seculiere geestelijkheid van de Hollandse Zending een strenge opvatting. Hun streven was dat de mensen, door een persoonlijke dagelijkse devotie van gebeden, meditatie en deugdbeoefening, zouden komen tot een volledig berouw. De identificatie met het leven en lijden van Christus stond voorop, maar Rovenius waarschuwde met nadruk voor overdreven affectatie; voor, zoals hij in *Het gulden wieroock-vat* schrijft,

> de zoete bewegelijkheid [ontroering] des harten, of troost, die sommigen in 't gebed voelen, als zij tot wenen en zuchten bewogen worden.

In plaats daarvan stelde hij versterving van alle aardse emoties, een veel en vurig bidden, met 's ochtends, behalve het ochtendgebed, korte gebeden bij elke handeling van het aankleden, wassen, enzovoort, en ook overdag korte, innige schietgebedjes, met 's avonds ten slotte een uitvoerig gewetensonderzoek, gevolgd door een individuele biecht. Zijn aanwijzingen zijn misschien wel het beste samen te vatten met de woorden ‘spirituele concentratie’. Zo moest men bij het lezen van de psalmen

> elk vers, ja, is 't mogelijk, elk woord van de Psalm zo uitspreken, dat wij in elk woord of vers een geestelijke smaak mogen voelen [...].[119]

De emotioneel geladen preoccupatie met zondigheid, berouw en dood doet denken aan wat we aan gereformeerde kant zagen bij de Nadere Reformatie. Het lijkt, zo tegen het midden van de eeuw, een haast epidemisch verschijnsel te worden, maar met dien verstande dat het bij katholieken toch altijd gericht was op de uiteindelijke volmaaktheid en vereniging met God. Juist hierin manifesteerde zich de invloed van de Franse seculiere bisschop François de Sales, wiens werken ook in Nederland zeer geliefd waren.[120] De grote, toenemende populariteit van *De imitatione Christi* van Thomas à Kempis getuigt van dezelfde geest. Het vier-

Gesina ter Borch, Kerkinterieur met biecht, 1658.

de, voor protestanten onaanvaardbare deel daarvan ging immers juist over de vereniging met God in het sacrament van de eucharistie. Tegenover de protestantse vertaling van Cornelis Boey stond de katholieke vertaling in verzen van de Amsterdamse koopman Jurriaen Bouckart, die in de jaren 1660-63 van de pers kwam. Zowel bij François de Sales als bij Thomas à Kempis is er geen sprake van een scholastiek leersysteem, zoals we dat bij Voetius zagen, maar gaat het om een psychologisch-mystiek proces in drie fasen van zuivering van zonden, verlichting door zelfverzaking en navolging van Christus, en ten slotte eenwording met de liefde Gods. Om de woorden van Bouckart aan te halen:

> [...] die zijn ziel niet ijdelijken
> Alhier verroekeloost, die zal ook blijdelijken
> In het ontvangen van het Heilig Sacrament
> Zeer grote gratie verdienen, en in 't end
> Met God verenigd zijn; [...]

Ook de heiligenverering, met een voorliefde voor Maria en de bekeerde zondares Maria Magdalena, stond in datzelfde teken.[121] Van mystiek in middeleeuwse zin was geen sprake, maar in de intimiteit van de huiskerken, bij kaarslicht en onder de Latijnse klanken van mis en sacramenten kreeg het devote leven wel een heel eigen, onwereldlijke glans.

Veel seculiere priesters en priesterkandidaten van de Hollandse Zending waren verbonden aan het Oratorium Domini Jesu - in de wandeling het Oratoire - dat in 1611 was gesticht door de Franse kardinaal Pierre de Bérulle en dat in Leuven een zusterafdeling had. Het Oratoire

was een seculier priesterinstituut, dat zich tot doel had gesteld een zo volmaakt mogelijke vervulling van de priesterlijke functies te bevorderen, en werd gekenmerkt door een sterk christocentrische, verinnerlijkte en ascetische spiritualiteit. Bérulle zelf was trouwens bevriend met en beïnvloed door François de Sales. Bovendien sloot de organisatievorm van het Oratoire, waarbij de aangesloten priesters voor hun activiteiten verantwoordelijk bleven aan hun eigen bisschop, naadloos aan bij de kerkpolitieke ambities van het Nederlandse apostolisch vicariaat. Misschien is dat ook een van de redenen geweest van de voorkeur van de Hollandse Zending voor Kevelaer als pelgrimsoord. Want zoals het voordien populaire Scherpenheuvel geleid werd door het verwante instituut van de oratorianen van Philippus Neri, zo was de zielzorg in Kevelaer opgedragen aan de oratorianen van Bérulle.[122]

In alle opzichten vormde het Oratoire een tegenwicht tegen de in de eerste helft van de eeuw snel in aantal toenemende regulieren, die er heel andere opvattingen over de zielzorg op na hielden. Dat geldt vooral voor de jezuïeten, die uitgingen van een aanzienlijk pragmatischer standpunt inzake moraal, berouw, biecht en genade dan hun Noord-Nederlandse seculiere confraters. Niet een volmaakt, uit liefde tot God geboren berouw was volgens hen nodig om vergeving te kunnen krijgen. Ook het berouw dat men had uit angst voor de dood en het Laatste Oordeel, en ook de goede voornemens, ook al waren die dan ook vaak weer snel vergeten, konden voldoende zijn om de ziel schoon te wassen. Daarbij overheerste bij de beoordeling van morele kwesties bij hen een zeker relativisme. Dat leidde er bijvoorbeeld toe dat ze een frequente, ja zelfs dagelijkse biechtpraktijk, die ook lichte vergrijpen omvatte, propageerden. Iemand als Rovenius kon daar op zichzelf niet zo veel tegen hebben, maar had grote bezwaren tegen het verlies aan diepgang en ernst.[123]

Het eerste grote principiële conflict kwam in de jaren veertig en speelde zich af rond het boek *Augustinus* (1640) van de in 1638 overleden bisschop van Ieper, Cornelius Jansenius. Jansenius was president van het college van het bisdom Haarlem in Leuven, Sancta Pulcheria. In die hoedanigheid had hij de oprichting van het Oratoire in Leuven bevorderd, juist omdat hij daarin een garantie zag voor de vorming van een bij uitstek spiritueel ingestelde geestelijkheid. In zijn boek onderzocht hij wat de kerkvader Augustinus nu eigenlijk precies over de genadekwestie, toen al geruime tijd een *hot issue* tussen jezuïeten en anderen, had geschreven. Onbewust van het feit dat de paus publicaties over die zaak verboden had, keurde de top van de Hollandse Zending - Rovenius zelf, Johannes Wachtelaer van Utrecht, Leonardus Marius van Amsterdam, Jodocus Cats van Haarlem - het werk goed voor publicatie. Het bericht van de veroordeling door paus Urbanus VIII kwam dan ook als een schok. De heren verontschuldigden zich voor hun overtreding van het pauselijk verbod, maar hielden vast aan hun positieve oordeel over de inhoud van het boek die zo geheel overeenkwam met hun eigen opvattingen. De jezuïeten strooiden vervolgens het gerucht rond dat zelfs de protestanten Jansenius' leer onderschreven. Maar nadat dat verhaal in opdracht van aartsbisschop Boonen van Mechelen nagetrokken en onwaar bevonden was, leek de hele zaak met een sisser af te lopen.[124]

De eerstvolgende jaren speelde de strijd tussen de jansenisten en hun tegenstanders zich vooral in Frankrijk af, waar het conflict met name vanuit het klooster Port-Royal in het perspectief werd geplaatst van de oppositie tegen het absolutisme van de Bourbons. Maar in 1669 werd apostolisch vicaris Johannes van Neercassel, zelf een oratoriaan, door Nederlandse regulieren bij het H. Officie in Rome beschuldigd van jansenistische sympa-

thieën. Ditmaal waren het vooral minderbroeders die het vuurtje opstookten. In de jaren die volgden zou de ruzie steeds verder escaleren en er zelfs op uit lopen, dat in 1704 de toenmalig apostolisch vicaris Petrus Codde - ook hij een oratoriaan - werd ontslagen en er ten slotte in 1723 een schisma plaatsvond met degenen die zich voortaan de 'oud-bisschoppelijke cleresie' - beter bekend als de 'oud-katholieken' - zouden noemen.[125]

Ongetwijfeld waren de jezuïeten uitmuntende didactici en missiepriesters, die vaak veel beter dan de seculiere zielzorgers de mensen wisten te raken. Daarbij speelden zij bij uitstek in op de emoties en maakten zij met voorliefde gebruik van allerlei visuele middelen. Niet alleen propageerden ze een zeer frequente communie en een intense Maria-verering, zoals de populaire devotie van Onze-Lieve-Vrouw van Foy (in de zuidelijke Nederlanden). Ze stimuleerden ook clandestiene cultussen binnen de Republiek, van Onze-Lieve-Vrouw ter Nood te Heiloo, Onze-Lieve-Vrouw van Wilsveen en ettelijke andere. Maar vooral wisten ze in publicaties door middel van aansprekende afbeeldingen en beeldende beschrijvingen de mensen te doordringen van de hoofdpunten van het geloof.[126]

Kenmerkend voor het verschil in didactiek tussen de Hollandse seculieren en de jezuïeten zijn de instructies voor de dagelijkse meditatie die gegeven werden door respectievelijk Rovenius en de jezuïet Franciscus de Smidt. Waar Rovenius benadrukte dat men op de woorden moest letten en bijvoorbeeld bij het lezen van de psalmen elke zin als het ware moest 'kauwen', daar adviseerde De Smidt om zich de zaken in de verbeelding levendig voor ogen te stellen.

Aan het soort uitspraken als deze laatste lagen expliciete psychologisch-didactische opvattingen ten grondslag, die op wetenschappelijk niveau uitgewerkt werden aan de jezuïetencolleges in Spanje en Duitsland. In de praktijk van de missionaire publiciteit resulteerde dat in uiterst aansprekende boekjes, zoals geïllustreerde catechismussen, levenswegboekjes en emblematabundels.[127] Op zichzelf is de inhoud van dit soort geschriften niet exclusief jezuïtisch, of zelfs maar katholiek. Vaak werden ze evengoed door protestanten gelezen en ook is er sprake van bewerkingen over en weer. Maar wel specifiek voor de jezuïeten is de principiële en georganiseerde manier waarop er van dit soort middelen gebruikgemaakt werd om de gelovigen te bereiken.

Het is die specifiek devotionele geloofsbeleving die - of dat nu op de strenge, reflectieve manier was van de seculieren van de Hollandse Zending, of de meer uitbundige en emotionele van de jezuïeten - kenmerkend werd voor het katholieke identiteitsbesef. Ontwikkeld in door kloppen geleide catechismusklasjes, in huiskerken, broederschapsbijeenkomsten en pelgrimages, en ondersteund door een stortvloed van didactische en devotionele lectuur die vanuit steden als Antwerpen en Keulen, maar ook vanuit Amsterdam de gelovigen bereikte, zou dat identiteitsbesef bepalend worden voor de positie die de Noord-Nederlandse katholieken de komende eeuwen binnen de Republiek zouden innemen.[129]

.....
Adriaen Poirters beschrijft in *Het heylich herte ver-eert aen alle Godt-vrughtighe herten voor een Nieuiaer* (1657) in tien ‘vertoningen’ door middel van afbeeldingen, gedichten en prozateksten de gang van het hart langs de drie trappen van zuivering, verlichting en eenwording. De eerste vertoning heeft als onderwerp:

‘Strijd van het Hart, waar in het wordt bevochten van de Wereld, Duivel, IJdelheid, maar wordt op 't einde bevrijd, en beschermd door JEZUS.

[...]
Eilaas het is met mij gedaan
Tenzij hen JEZUS op komt slaan
Hij is 't alleen die hun kan dwingen!
Hier komt de duivel wreed en fel,
En vecht op mij met heel de hel,
En vat er aan met ijz'ren krouwels [vleeshaken],
Ik lijd een pers [druk] in mijn gemoed,
Een vreze snijdt door heel mijn bloed,
Ik ben van binnen heel vol grouwels
[...]’

In de tiende vertoning versiert Jezus dan het hart met palmen en laurieren en stelt daar bovenop de kroon van de eeuwige Glorie.[128]

Andere reformatorische geloofsrichtingen

Inleiding

Het oogluikend en tegen betaling gedogen van de katholieke eredienst was voor de publieke, gereformeerde kerk eigenlijk onverteerbaar. Maar ook met het toelaten van andere protestantse groeperingen was men niet gelukkig. Dominee Streso zei dan wel in zijn *Danckpredicatie* bij de sluiting van de Grote Vergadering dat hun een 'behoorlijke vrijheid van consciëntie' [geweten] graag gegund was (zie p. 357), hij was er niettemin maar al te ingenomen mee dat de overheid aan het uitdragen van hun opvattingen strikte grenzen had gesteld.[130] Zijn remonstrantse confrater in Den Haag, Jacobus Batelier, had daar in zijn preek op de door de Staten-Generaal uitgeschreven dank- en bededag bij de opening van diezelfde Grote Vergadering heel anders over gesproken. Voor hem moest een christelijk overheidsbeleid er juist op zijn gericht:

> niet dat veel mensen huichelaars en hypocrieten gemaakt worden, maar liever dat een iegelijk onder zijn vijgenboom en wijnstok in heiligheid en oprechtigheid de Heer moge dienen, al de dagen zijns levens: [...]

Hij verlangde dan ook:

> Dat men dan de vromen en godzaligen in hun vromigheid en Godzaligheid niet verhindere, maar dezelve bescherme en voorsta, opdat om harentwille de zegen Gods over het land vermenigvuldige.[131]

In feite verstonden de twee dominees onder de door hen beiden voorgestane 'vrijheid van geweten' iets verschillends. Voor ds. Streso betekende het de vrijheid van geloof, in de zin dat niemand om zijn of haar individuele geloofsovertuiging vervolgd werd. En dat was in het Europa van die dagen al heel wat. Voor ds. Batelier echter betekende het de vrijheid van geloofsuitoefening en meningsuiting zonder dat men daarin, anders dan door de algemene regels van het burgerlijk verkeer, belemmerd werd.

Die laatste vrijheid was in de meeste landen van Europa volstrekt ondenkbaar en bestond ook in de Republiek slechts hier en daar en dan nog slechts ten dele.[132] Het pleidooi ervoor werd gevoerd door een relatief kleine groep van intellectuelen: remonstranten, doopsgezinden, collegianten en enkele vrijzinnige gereformeerden. Maar niet alleen heeft het een beslissende invloed gehad op het beeld van Nederland als een paradijs van tolerantie, het heeft die tolerantie ook in feite bevorderd, al was het maar in enkele grote steden: in Amsterdam op de eerste plaats, in Rotterdam ook.

Dat neem niet weg dat binnen deze kerkgenootschappen de meeste gelovigen zich bij hun eigen religieuze zaken hielden en vooral na de Grote Vergadering weinig neiging meer vertoonden zich te bemoeien met de aanhangers van andere richtingen.[133] Ook hier lijkt de tolerantie meestal niet meer te zijn geweest dan een maatschappelijk bepaalde omgangsoecumene, die overigens het leven van alledag wel zo aangenaam maakte. Binnen de geloofsrichtingen was een werkelijke tolerantie voor afwijkende opvattingen vaak ver te zoeken.

Maar wel was het zo dat gegeven de - om het zo maar eens te noemen - pluriformiteit van intoleranties, het eigenzinnige individu in veel gevallen zonder al te veel problemen zijn of haar weg kon gaan. Al moest men het nu ook weer niet té bont maken en de grondstellingen van het christelijk geloof, zoals de godheid van Christus, aanvallen (zie p. 415).[134]

Remonstranten

De grootste frustratie voor de gereformeerden waren wel de remonstranten. Katholieken, doopsgezinden en zelfs lutheranen waren ten slotte al altijd anderen, verdoolden, geweest. Maar de remonstranten waren uit hun eigen midden afkomstig. Begonnen als een tot protestbeweging aanwassende stroming binnen de publieke kerk, had het indertijd geleken dat ze met afsnijding en verbanning wel uit te roeien waren. Maar in plaats daarvan had de in 1619 in Antwerpse ballingschap opgerichte Remonstrantse Broederschap zich na de terugkeer van haar belangrijkste leiders, Johannes Uytenbogaert en Simon Episcopius in 1626, meer en meer geprofileerd als een afzonderlijk kerkgenootschap.

Al in 1631 was de eerste algemene vergadering van de toen 42 aangesloten predikanten gehouden, in 1633 kwam de door Uytenbogaert opgestelde kerkorde, in 1634 werd bij Episcopius aan huis begonnen met het seminarium voor de opleiding van predikanten, in 1638 werden eigen doop- en avondmaalsformulieren vastgesteld en in 1640 verscheen de door Uytenbogaert geschreven remonstrantse catechismus. En overal waar een remonstrantse aanhang was werden kerkgebouwen geopend, al waren dat dan meestal nog huiskerken.[135]

De Leidse hoogleraar Abraham Heidanus, een aanhanger van Coccejus en zeker niet een van de felste gereformeerden, herhaalde dan ook in het voorwoord bij zijn *Proeve en wederlegginghe des remonstrantschen catechismi* van 1641 het veel gehoorde verwijt dat ze twistzoekers en scheurmakers waren. Nog steeds had men het aan beide zijden over hereniging. Maar steeds vaker was het om te verzuchten dat dàt, zolang de inhoudelijke meningsverschillen bestonden, onmogelijk was, of, om met Heidanus te spreken, ‘maar een *parade* om de eenvoudigen te bedriegen, [...]’.[136]

Zo was rond 1650 de Broederschap een kerkelijk gegeven waar men niet omheen kon, al was de aanhang landelijk gezien zeer klein. Alleen in het verstedelijkte Zuid-Holland was sprake van enige concentratie in stadjes als Gouda, Schoonhoven, Delft, Brielle. In Rotterdam was zelfs zo'n 15% van de bevolking remonstrant en ook Den Haag en Amsterdam waren steunpunten, zij het aanzienlijk kleinere. Daarbuiten waren er echter slechts hier en daar wat minieme gemeenten.[137] Maar wel was het een kerkgenootschap met een hechte organisatorische structuur en, wat meer was, een duidelijke uitstraling.

De organisatorische structuur was verankerd in het dagelijks bestuur van de drie directeuren, afkomstig uit de gemeenten van Rotterdam, Amsterdam en Den Haag, en in de sinds 1648 jaarlijks bijeenkomende Algemene Vergadering van predikanten en afgevaardigden van de gemeenten. Een in 1655 aangenomen ‘acte van verbintenis’, waarbij ieder lid zich onderwierp aan het oordeel van de Broederschap als geheel behoudens kwesties van geloof of geweten, bezegelde de samenhang.[138]

De uitstraling van de Broederschap, haar aanzien en invloed, was echter vooral te danken aan haar beginselen. De koppeling tussen beide lag in de eigen predikantenopleiding.

Na het overlijden van Episcopius was de leiding van het seminarium in handen gelegd van Étienne de Courcelles, die in de jaren 1643-1659 als hoogleraar kerkgeschiedenis en godgeleerdheid een hele generatie van remonstrantse dominees heeft gevormd. Naast zijn lessen waren de studenten verplicht aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre de colleges van Barlaeus en Vossius te volgen.[139] Op kleine schaal - rond 1650 waren er zo'n vijftig remonstrantse predikanten - voltrok zich hier hetzelfde als we ook bij de gereformeerden zagen: de vorming van een professionele, onderling nauw verbonden beroepsgroep met een gemeenschappelijke achtergrond. Daarbinnen werd niet zelden ook het ambt van vader op zoon voortgezet. Deze beroepsgroep vormde de garantie voor het behoud van de remonstrantse beginselen en was het platform bij uitstek waar deze bediscussieerd en verder ontwikkeld konden worden.

Kernpunt van het remonstrantisme was wat wel de anticonfessionaliteit ervan is genoemd, de weigering om zich aan iets anders gebonden te voelen dan de bijbel en het eigen geweten; daar gold zelfs de ‘acte van verbintenis’ niet. Het betekent niet dat de remonstranten zich als theologen niet bezighielden met dogmatiek en bijbelinterpretatie. Het betekent evenmin dat zij zelf niet zouden hechten aan een expliciet geformuleerde belijdenis. Maar door onderscheid te maken tussen noodzakelijke en niet noodzakelijke geloofspunten, bleef veel daarvan open voor discussie en onderzoek. De enige geloofspunten die werkelijk noodzakelijk waren om het hemels heil te kunnen verwerven waren het geloof in Gods woord en de bereidheid daarnaar te leven. Dat was het minimum waarin naar hun mening alle christenen zich zouden moeten kunnen vinden. Vooral het feit dat de gereformeerden de predestinatie tot leerstelling hadden verheven was voor de remonstranten onaanvaardbaar. Daarnaast vonden zij de opvatting van een absolute voorbeschikking zedelijk onaanvaardbaar en in strijd met het evangelie. Zelf gingen ze uit van een conditionele voorbeschikking, afhankelijk van de bereidwilligheid van de mens de genade van het geloof te aanvaarden of niet.

Het directe gevolg van deze opvatting was een groot vertrouwen op het eigen oordeel en een sterk ethisch gerichte vroomheid. En tevens een principiële verdraagzaamheid, die regelrecht inging tegen de zo veel grotere leerstelligheid van de gereformeerden, die de op de Dordtse synode vastgestelde geloofsbelijdenis als absoluut bindend beschouwden.[140]

Niet geheel ten onrechte kon Abraham Heidanus de remonstranten in het voorwoord van zijn al genoemde *Proeve* ervan beschuldigen dat zij alles terugvoerden op de rede en het gezond verstand. Bij de eerste vraag van de remonstrantse catechismus - waarin de christelijke religie werd gedefinieerd als een ‘Godsdienst, waardoor men niet alleen gelooft in God die een beloner is van degenen die Hem zoeken, en in Jezus Christus zijn eniggeboren zoon, die Hij gezonden heeft, maar dezen ook eert en dient volgens de geboden die ons gegeven zijn, in de hoop na de dood een eeuwig en onsterfelijk leven in de Hemel te verkrijgen’ - tekende hij aan dat dát voor allen gold die zich christenen noemden, hoe ver ze ook van de waarheid afgeweken waren. Wat volgens hem ontbrak was nu juist datgene wat het specifieke verschil uitmaakte met wat zelfs joden, moslims en heidenen leerden: de mysteriën van de drie-eenheid, de godheid van Christus, het verbond tussen God en de mens, kortom de ‘gantse verborgenheid der Godzaligheid’.[141]

Van hun kant zagen de remonstranten de gereformeerde leerstelligheid als tyrannieke heerszucht, als, in de woorden van de remonstrantse predikant van Oude Wetering, Johannes Naeranus, ‘scheurcanons en dwangbesluiten’.[142]

Het is opvallend dat beiden, Heidanus zowel als Naeranus, in hun betoog een beroep deden op het nationale verleden. Heidanus betreurde het dat zoveel ‘goede families’ waarvan de voorouders goed en bloed geofferd hadden voor het geloof en de vrijheid van het vaderland, door de remonstrantse nieuwigheden ertoe waren gebracht de publieke kerk te verlaten. Naeranus daarentegen verbond de strijd van de ‘oude patriotten’ juist met het remonstrantse vrijheidsbeginsel. Gepassioneerd verzette hij zich tegen de gereformeerde interpretatie van de Opstand. Niet voor de vrijheid van één geloofsrichting had men gevochten, maar voor een vrijheid die alle burgers, alle lieden van eer en deugd, alle vreedzame christenen gelijke rechten gunde en in gelijke waarde hield: ‘En deze vrijheid is eerst vrijheid, en alleen vrijheid’. Zo ver een staat of een kerk van die vrijheid afweek, zo dicht zou die naderen tot tyrannie over anderen en slavernij voor zichzelf.[143]

Zoals Naeranus haar opvatte, reikte de remonstrantse afwijzing van alle leerstelligheid veel verder dan alleen de eigen geloofsgemeenschap en had zij implicaties voor de houding van de staat ten opzichte van alle, of in elk geval alle christelijke kerkgenootschappen. Het was vooral daardoor dat de Broederschap ondanks haar geringe omvang een niet te onderschatten rol heeft kunnen spelen in het maatschappelijk leven van de Republiek.

Men krijgt de indruk dat tegen het midden van de eeuw rationalisme en vrijheid van meningsuiting het gezicht van de Broederschap meer gaan bepalen dan het eertijds zo heikele punt van de predestinatie. De geest van rationalisme werd ongetwijfeld bevorderd door het onderwijs dat de aanstaande predikanten kregen aan het Amsterdamse seminarium en het Athenaeum Illustre. De Courcelles was een vriend en aanhanger van Descartes en vertaalde onder andere diens *Discours de la méthode* in het Latijn (1644). Hoewel er in zijn eigen werk van enige werkelijke cartesiaanse invloed geen sprake is, is daarin binnen het spanningsveld van geloof en rede het rationele element wel sterk aanwezig.[144]

Belangrijker, in elk geval vanuit het oogpunt van maatschappelijke acceptatie, was echter het feit dat het remonstrantse standpunt inzake geloofsvrijheid juist ook in kringen van de magistratuur op nogal wat sympathie kon rekenen. Niet dat de Broederschap haar aanhang bij uitstek vond onder intellectuelen en hooggeplaatsten. De vele kleine Zuid-Hollandse gemeenten wijzen op het tegendeel.[145] En evenmin dat er geen verboden vielen of vervolgingen plaatsvonden. In Zevenhuizen werd nog in 1652 de kerk verwoest. En in Kampen werd in 1648 de zoon van professor De Courcelles, Gideon, twee maanden gevangen gezet en in 1650-51 de proponent Georg Koenerding zelfs drie maanden.

> .....
> Uit de brieven van Georg Koenerding aan zijn ouders en broer weten we hoe zo'n hechtenis op het stadhuis beleefd werd: met een bank als bed, de jas als deken en zonder andere sanitaire voorziening dan wanneer tweemaal daags de cipier langs kwam. Het eten was niet slecht, schreef hij, al had het wat zindelijker en smakelijker gekund, maarja, het was hier Kampen en ten slotte moest de man van de gulden daags die hij voor hem kreeg ook zelf nog wat overhouden. De tijd bracht hij door met het lezen van Episcopius' antwoord op Heidanus' *Proeve* en de samenspraken van Erasmus. De boete van 200 gulden die hem, evenals de jonge

> Curcellaeus twee jaar eerder, opgelegd werd moest uit Amsterdam komen en zo lang bleef hij vast zitten. Maar erger lijkt hij het gevonden te hebben dat de Kampense magistraat, bij wijze van waarschuwing aan alle andere remonstranten, de in beslag genomen kleren had verkocht van een lidmaat die de haar opgelegde boete niet had kunnen betalen.[146]
> .....

In Leiden boden de remonstranten zelfs tevergeefs een bedrag van 4000 gulden aan voor de armen van de Waalse of Nederlandse gereformeerde gemeente in ruil voor oogluikende gedoging, zoals elders in het gewest plaatsvond, zodat ze niet meer voor elke dienst naar Warmond zouden hoeven te gaan. Het stadsbestuur weigerde niet alleen, maar antwoordde ook dat ze dat van Warmond maar niet gehoord hadden omdat ze zich anders wel eens genoodzaakt konden zien de tocht daarheen ook nog te verhinderen.[147]

Maar heel wat magistraten waren toch niet zo gereformeerd als men op grond van hun functie zou kunnen verwachten. Niet zelden waren echtgenotes, kinderen of andere verwanten aangesloten bij de remonstranten, terwijl zij zelf omwille van hun bestuurlijke positie de publieke kerk ‘toegedaan’ waren. In Amsterdam werd Hans Bontemantel eerst vroedschap en burgemeester. Pas tegen het eind van zijn leven, in 1682, trad hij toe tot de remonstranten, terwijl zijn vrouw dat al in 1647 had gedaan.[148]

Het omgekeerde kwam ook voor: remonstranten die de Broederschap verlieten met het oog op een publieke carrière. In het pamflet *Avondt-praetjen, tusschen eenen gereformeerden predicant met sijnen buyr-man, Jan den Timmerman* uit 1654 wordt een levendig beeld geschetst van de manier waarop iemand aan de vereiste kerkelijke verklaring kon komen. Men hoefde slechts voor zes of zeven weken op een dorp te gaan wonen, daar regelmatig ter kerke te gaan en vooral ook de predikant vaak te gast noden en goed te trakteren. Diens verklaring eenmaal binnen, was men ‘gesmeerd om glad op 't kussen te klimmen’.[149]

Geeraardt Brandt, schoonzoon van de Amsterdamse hoogleraar Caspar Barlaeus en van 1652 tot 1660 predikant in Nieuwkoop - in welke jaren hij zich zou ontwikkelen tot een van de meest toonaangevende literatoren in de Republiek - had voor een dergelijk gedrag geen goed woord voor over. Onder de titel *Verlaet uw eigen vergaederinge niet* schreef hij een scherp pamflet, dat door zijn college van Oude Wetering, Johannes Naeranus, in 1657 werd uitgegeven. Uit Naeranus' voorwoord bij deze uitgave is hiervoor reeds meermalen geciteerd. Beiden benadrukten dat geen enkel argument van belang en opportuniteit, ook niet het argument dat men op die manier de hereniging zou kunnen helpen bevorderen, een dergelijke stap rechtvaardigde. Zolang de gereformeerden zo scherp op hun leerstellingen bleven staan, waren beide confessies onverenigbaar. Op dát punt was men het met Heidanus eens.

Ten slotte waren er dan ook nog heel wat mensen die vanuit een ander oogpunt het remonstrantse standpunt inzake de geloofsvrijheid deelden. Dat alles bij elkaar bracht met zich mee dat Naeranus er zijn vreugde over uit kon spreken dat er ‘niet weinigen’ aan het roer van het Vaderland zaten die de vrijheid en de vrede der kerken een goed hart toe droegen.[150] Hiermee raken we precies het punt waardoor de Broederschap, ondanks haar geringe omvang, een niet te onderschatten factor kon vormen in het maatschappelijk leven van de Republiek. Haar belangrijkste beginsel, de reden zélf van haar bestaan: de vrijheid van geloof, was vele anderen om welke pragmatische of idealistische reden dan ook eveneens sympathiek, zonder

dat zij het religieuze uitgangspunt waarop dat beginsel gebaseerd was hoefden te delen.

Het was vanuit een dergelijke sympathie dat de Amsterdamse magistraat weigerde in te gaan op het in 1655 steeds weer herhaalde verzoek van de Noord-Hollandse synode het remonstrantse seminarium te sluiten.[151] Daarmee was het voortbestaan van de Broederschap gered. En met de hoop op hereniging stierven ook de discussies met de gereformeerde kerk weldra uit. Voortaan zou men naast elkaar voortbestaan zonder zich over en weer nog veel van elkaar aan te trekken.

Lutheranen

Ook de lutherse kerk was in de Republiek zeer klein, kleiner nog dan de remonstrantse. Had de remonstrantse broederschap rond 1650 zo'n 50 predikanten, de fraterniteit van lutherse gemeenten kwam niet veel verder dan 35.[152] Maar bovendien miste ze, in tegenstelling tot de remonstranten, iedere uitstraling. Men hield zich bij de eigen, Augsburgse, confessie en bemoeide zich nauwelijks met de anderen. Reden daarvan was vooral de buitenlandse afkomst van het grootste deel van haar lidmaten: immigranten uit de zuidelijke Nederlanden, waaronder veel Duitse kooplieden en hun families, vestigden zich eind zestiende eeuw in de grote handels- en industriesteden van Holland, in de eerste helft van de zeventiende eeuw gevolgd door Deense en Duitse ossenkooplieden en zeelui in stadjes als Monnikendam, Hoorn en Enkhuizen, Scandinavische houthandelaren in de Zaanstreek en langs de IJssel, soldaten in Den Bosch en Maastricht, vluchtelingen uit Westfalen in Deventer en Zutphen, en hooggeplaatste militairen en adellijke immigrés in Den Haag en Utrecht.[153]

Deze zowel geografisch als sociaal zo diverse aanhang ontleende haar religieuze identiteit aan de binding aan het lutherse Duitsland. De predikanten waren daarvandaan afkomstig of hadden althans daar gestudeerd en tot ver in de zeventiende eeuw werd er niet zelden ook in het Duits gepreekt. De Amsterdamse predikant Michael Frederici Tatinghoff bijvoorbeeld was een derde-generatie-inkomeling, maar in zijn lijkpredikatie voor zijn in augustus 1655 overleden broer Johannes laste hij naast Nederlandse toch ook Duitse gezangen en liederen in. Hetzelfde ziet men ook in andere preken.[154] Wat Michael vertelt over de opleiding van zijn slechts 24 jaar oud geworden broer is trouwens typerend voor deze groep: twee jaar Amsterdams Athenaeum Illustre, gevolgd door twee jaar Leiden en afgesloten door een openbare 'habilitatie' aan de lutherse universiteit van Wittenberg.[155]

Maar bij alle oriëntatie op Duitsland spande men zich niettemin al vroeg in om tot één Nederlandse lutherse kerk te komen. Daarbij speelde de Amsterdamse gemeente, die niet alleen verreweg de grootste in de Republiek was maar ook een van de grootste en rijkste ter wereld, een dominerende rol, niet zelden ook financieel. Want zoals Rotterdam omstreeks 1650 tegen de 15% remonstrantse inwoners had, zo had Amsterdam eenzelfde percentage of nog iets meer lutheranen, vaak welgestelde, met name uit Hamburg afkomstige kooplieden.

De Amsterdamse gemeente beschikte dan ook vanaf de jaren veertig over niet minder dan vier of zelfs vijf predikanten tegenover de andere gemeenten hooguit twee en meestal slechts één. De relatie met de gereformeerden was er afstandelijk maar zonder veel problemen, wat bijvoorbeeld tot uitdrukking kwam in het feit dat men er al vanaf 1633 beschikte over een eigen openbaar kerkgebouw, het eerste in het land.[156] Op de eerste kerstdag van

dat jaar was het ingewijd, ‘niet’, zoals de predikant ds. Casparus Pfeiffer het in zijn inwijdingspreek formuleerde ‘ter ere van Martinus Lutherus, maar ter ere Gods’. Enige ironie over wat de calvinisten er wel van mochten denken lijkt hem trouwens niet vreemd te zijn:

> Anderen mochten komen en zeggen: wat laten zich de Luthersen denken, zij zouden het wel allemaal hebben willen, zij wilden wel de Oude Kerk, de Nieuwe Kerk, de Zuider Kerk, de Wester Kerk hebben, [...]. Nee lieve vrienden de Oude Kerk, de Nieuwe Kerk, de Zuider Kerk, noch de Wester Kerk begeren wij, wij laten ze degenen gaarne houden die ze hebben opgetimmerd; maar wij zijn evenwel nog niet te vreden, wij willen nog een veel beter ende kostelijker Kerk hebben [...]
> In dit Godshuis willen wij door 't Woord en de H. Sacramenten de harten der mensen toebereiden, dat ze worden huizen ende woningen Gods, dat ze worden Tempelen in welke God woont, [...][157]

In overeenstemming met haar positie had het Amsterdamse consistorie al in 1605 en vervolgens weer in 1614 het initiatief genomen om een algemene synode, bestaande uit afgevaardigden van de verschillende gemeenten, bijeen te roepen. Deze laatste vergadering had geleid tot de oprichting van de fraterniteit, waar op Woerden na - een van de weinige oorspronkelijke lutherse gemeenten, die al dateerde van de eerste helft van de zestiende eeuw - alle gemeenten zich bij hadden aangesloten. Het toen ingestelde ‘Algemene Consistorie’ schijnt echter na 1620 niet meer te hebben gefunctioneerd. Rond het midden van de eeuw lag het hoogste gezag weliswaar in principe bij de periodiek - uiteraard in Amsterdam - bijeenkomende algemene vergadering van predikanten en afgevaardigden van de gemeenten, maar in de praktijk toch in steeds grotere mate bij het Amsterdamse kerkbestuur. Dat examineerde en ordineerde de nieuwe predikanten en bemoeide zich ook verder bij voortduring met datgene wat elders, van Den Haag tot Zwolle, in Luthers naam werd onderwezen.[158]

Zo was het ook het Amsterdamse consistorie dat in 1642 het initiatief nam om, in reactie op het verschijnen van de Statenbijbel in 1637, te komen tot een herziene uitgave van de Nederlandse Lutherbijbel. Nadat de algemene vergadering het plan had aanvaard nam het ook alle daaraan verbonden kosten voor zijn rekening. De bewerking werd verricht door de daartoe vrijgestelde Amsterdamse predikant Adolphus Visscher, bijgestaan door de Duitse theologiestudent Adolph Raselius. Het werk verscheen in 1648 in driehonderd luxueus uitgevoerde en twaalfhonderd gewone exemplaren voor respectievelijk ƒ 10,- en ƒ 7,50 per stuk. Een nieuwe vertaling was het niet, al werd die indruk in latere herdrukken wel gewekt. Maar dat de uitgave voorzag in een behoefte was duidelijk: in zeventien jaar was de hele oplage uitverkocht en in 1671 verscheen de eerste herdruk, in de achttiende eeuw nog gevolgd door verschillende andere.[159]

Vanuit het oogpunt van eenheid was er voor een centrale en centraliserende rol van het Amsterdamse consistorie wel wat te zeggen. Gegeven de steeds krachtiger wordende publieke kerk en tezelfdertijd de toenemende diversiteit van de eigen aanhang, was de handhaving van een eigen lutherse identiteit van levensbelang. Na de Synode van Dordrecht was de druk van calvinistische kant, waar men niet geheel zonder reden een toenadering van de lutheranen tot de remonstranten vreesde, eerder toe- dan afgenomen. Had

de theologische faculteit van Wittenberg niet zelf verklaard dat de remonstranten in Dordrecht de opvatting van de lutheranen hadden verdedigd?[160] De lutheranen mochten zich zoveel afzijdig houden als ze konden, de achterdocht was geboren.

In Alkmaar werd in 1641 een in aanbouw zijnde lutherse kerk afgebroken, hoewel de diensten zelf werden gedoogd. In Leiden maakten de burgemeesters in 1642 bezwaar tegen het feit dat boven de ingang van de lutherse huiskerk geschreven stond: 'Qui transis hic, siste gradum pie lector et intra hic coeli porta est, hic domus ecce Dei' (wie hier langs komt houde de pas in, vrome lezer, en trede binnen, hier is de poort des hemels, dit is het huis Gods). Er zat voor de predikant ds. Heggerus niets anders op dan de spreuk onder toezicht van de overheid te laten uithouwen. Hetzelfde gebeurde in Haarlem. En in Zwolle werd zowel in 1650 als in 1651 een verzoek van de lutherse kerkeraad om toestemming voor de openlijke uitoefening van haar godsdienst door het stadsbestuur afgewezen, sterker: nog tot ca. 1660 werd men nog bij herhaling beboet voor bijeenkomsten in de in 1649 gebouwde schuilkerk.[161] Maar vooral de besluiten van de Grote Vergadering van 1651, die inhielden dat ook lutheranen voortaan geen openbare functies meer mochten bekleden en dat de kerk zich niet verder mocht uitbreiden, betekenden een terugslag. De Staten van Holland herhaalden nog in 1655 een in 1624 uitgevaardigd verbod van lutherse kerkdiensten op het platteland. De eerstvolgende decennia zouden er dan ook nauwelijks nog nieuwe gemeenten worden opgericht.[162]

Maar ondanks een zekere eroderende werking was het voornaamste gevolg hiervan toch ook hier, dat men zich in toenemende mate op zichzelf terugtrok. Ernstiger waren dan ook de meningsverschillen die de lutherse gemeenschap van binnenuit dreigden te ondermijnen. Rond het midden van de eeuw werden deze meningsverschillen met name gepersonifieerd door de Wittenbergse hoogleraar Abraham Calovius enerzijds en zijn collega Georg Calixtus in Helmstedt anderzijds. Brandpunt was de vraag of het Avondmaal een sacramentele vereniging met het lichaam en het bloed van Christus betekende, zoals de Wittenbergers leerden, of louter geestelijk moest worden opgevat. In Nederland hield men zich zoveel mogelijk aan het compromis dat al in 1577 in Duitsland was neergelegd in een formulier van enigheid, waarbij de precieze aard van de 'sacramentele vereniging' in het midden werd gelaten. Maar desalniettemin laaiden ook hier de ruzies zo nu en dan op. Dan weer waren het Deense studenten in Leiden die de Helmstedtse richting aanhingen en het formulier van enigheid afwezen. Dan weer was het de Haagse predikant Christiaan Matthaeus die in 1640 door het Amsterdamse consistorie gekapitteld werd en ten slotte in 1643 werd ontslagen omdat hij tot ontsteltenis van sommige van zijn gemeenteleden de 'wezenlijke' vereniging te sterk had benadrukt.[163]

Rond dezelfde tijd begon het Duitse piëtisme, dat dwars stond op iedere vorm van theologische leerstelligheid en vooral een innerlijk beleefde vroomheid predikte, in de Republiek aan te slaan. Dat gebeurde vooral via het werk van Johann Arndt, van wiens *Vier Bücher vom wahrem Christentum* (1605-09) al in 1631 bij de bekende Amsterdamse uitgever Dirck Pietersz. een uitgave verscheen. In 1658 volgde bij de lutherse boekverkopers Zacharias en Gillis Weeber de Nederlandse vertaling.[164] Al eerder moet zijn collectie gebeden, het *Paradyshofken*, waarvan in datzelfde jaar 1658 de vierde druk van de pers kwam, zijn verschenen.

Een van de eersten die Arndts sterk mystiek geladen bevindelijkheid uitdroeg was de zijdewever Pieter van Aenghelen, afkomstig uit Holstein. Als autodidact preekte hij in de jaren dertig in de kleine lutherse gemeenten van Monnikendam, Edam en Purmerend. In 1640 protesteert het Amsterdamse consistorie tegen zijn beroeping te Alkmaar. Desondanks wordt hij in 1646 in Zaandam wel benoemd, maar uiteindelijk in 1652 onder Amsterdamse druk ontslagen. Zijn opvolger in Monnikendam, Hermann Jungius, eveneens uit Holstein en waarschijnlijk op aandringen van Van Aenghelen naar de Republiek gekomen, verzamelde een kring van mensen om zich heen met wie hij dagelijks bijeenkwam voor bijbelstudie en gebed. Hij leerde hen Hebreeuws en tegelijk ook medicijnkunde, zodat ze als ziekenverzorger in dienst van de VOC of WIC Gods woord over de wereld zouden kunnen verbreiden. Ook met hem had het Amsterdamse consistorie problemen. Er is sprake van een dichtgespijkerde kerkdeur en een aanklacht bij de autoriteiten in Den Haag, maar afgezet werd hij niet. Dat was wel weer het geval in 1660 met de al even geleerde Johan Jacob Fabricius, een geestverwant die in 1650 in Zwolle was benoemd.[165]

Dat het hier een min of meer samenhangende beweging betrof blijkt uit het feit dat naderhand al deze namen voorkomen op de lijst die Friedrich Breckling, Fabricius' opvolger in Zwolle, zou opstellen van de na Luther gekomen ‘getuigen der waarheid’, die in tegenstelling tot de academische theologen het mysterie van de vroomheid en onvroomheid begrepen hadden. Breckling, in 1667 eveneens door het Amsterdamse consistorie uit zijn ambt ontheven (zij het dan vooral vanwege zijn huwelijk met een geestelijk gestoord meisje), was een van de centrale figuren van het weldra aanzwellende Duitse piëtisme. Na zijn ontslag woonde hij in Amsterdam en Den Haag, waar hij financieel ondersteund werd door respectievelijk Laurens de Geer en de echtgenote van Willem III, Mary Stuart.[166]

Dit lutherse piëtisme is een van de verschijningsvormen van de alom waar te nemen neiging tot individualisering en vergeestelijking van het geloof. Evenals bij hun bevindelijke broeders en zusters onder de katholieken en gereformeerden waren ook hier, al dan niet via het werk van Johann Arndt, laatmiddeleeuwse mystieke werken en vooral de *De imitatione Christi* van Thomas à Kempis de grote inspiratoren. Ook hier zien we dezelfde behoefte aan tranenrijk berouw en aan zielsvereniging met het Goddelijke, zij het enerzijds met meer nadruk op de eigen zondigheid dan men bij katholieken pleegt aan te treffen, en anderzijds uitmondend in een besef van heiligwording die bij gereformeerden ondenkbaar is. Om de voorrede van de Nederlandse vertaling van het *Paradys-hofken* te citeren: ‘Door 't gebed verkrijgen wij van God de hemelse wijsheid en de gave des heilige Geestes’.[167]

Daarnaast echter werd, in tegenstelling tot wat we bij katholieken en gereformeerden zien, deze Nederlandse tak van het lutherse piëtisme ook gekenmerkt door een uitgesproken hermetisme en chiliasme: een geloof in kosmisch-alchemistische geestelijke processen en vooral in het aanstaande einde der tijden.

In de tweede helft van de jaren vijftig zal juist door Friedrich Breckling, die behalve door het werk van Arndt ook beïnvloed was door dat van Jakob Böhme, een verbinding gelegd worden met hermetici en chiliasten van allerlei andere herkomst. Met recht kan hij dan ook een van de wegbereiders worden genoemd van de mystiek-chiliastische hausse, die zich vanaf het begin van de jaren zestig steeds duidelijker zal gaan aftekenen.[169]

.....

Johann Arendt, *Vier boecken van het ware christendom, 'Voor-reede':*
'[...] Doch niet alleen strijdt het goddeloze leven en wezen ganselijk tegen Christus en het rechte Christendom, maar het hoopt dagelijks Gods toorn en straf alzo op, dat God alle Creaturen [schepselen] tegen ons moet wapenen ter wrake, dat hemel en aarde, vuur en water tegen ons moeten strijden, ja, de ganse natuur is daarover bang en wil breken. Daarom moet er een ellendige tijd komen, krijg, honger en pestilentie, ja de laatste plagen dringen zo heftig en geweldig aan, dat men bijkans voor geen creatuur zal kunnen zeker wezen. Want gelijk als de gruwelijke en ongehoorde plagen de Egyptenaars overvielen voor de verlossinge en uitgang der Kinderen Israëls uit Egypten, alzo zullen voor de uiteindelijke verlossinge der kinderen Gods schrikelijke, gruwelijke en ongehoorde plagen de goddelozen en onboetvaardigen overvallen. Daarom is 't hoog tijd Boete te doen, [...]'[168]
.....

Maar hoe belangrijk deze piëtische stroming in het licht van de latere ontwikkelingen ook is geweest, binnen de lutherse gemeente vormde zij rond het midden van de eeuw niet meer dan een perifere irritatie en was het conflict dat vanaf midden jaren vijftig in Amsterdam zelf begon te smeulen tussen de Wittenbergse en de Helmstedtse richting heel wat gevaarlijker. Het begon ermee dat de jonge, uit Amsterdam afkomstige, dominee Coenraad Hoppe, een leerling van Calixtus in Helmstedt, in 1652 in Enkhuizen een theologische opleiding startte, een initiatief dat hij na zijn overplaatsing voortzette in Haarlem (1655) en ten slotte in Amsterdam (1660).[170] De Wittenbergers in het Amsterdamse consistorie moesten daar echter niets van hebben en wisten het besluit aangenomen te krijgen dat men pas na studie in Duitsland beroepbaar was.

In de jaren die volgden zouden de tegenstellingen zich verscherpen. Daarbij zou het allang niet meer alleen gaan om de opvatting over het Avondmaal, maar om een op alle punten meer of minder leerstellige geloofsopvatting; of misschien zelfs om een vooral Duits georiënteerde richting, meest aangehangen door Duitse en Scandinavische ambachts- en zeelieden, en een meer intellectuele richting van in de Republiek geboren en getogen lidmaten. Het opkomende rationalisme, dat zich steeds minder verdroeg met de Wittenburgse leerstelligheid, zal daar zeker niet vreemd aan zijn geweest. De bom zou pas werkelijk barsten in de jaren zeventig. Maar ook hier was, als bij zo veel van wat zich in die jaren zou gaan aftekenen, de aanzet al in het midden van de eeuw gegeven.[171]

Doopsgezinden

Ooit, in de zestiende eeuw, waren de wederdopers de belangrijkste reformatorische beweging in de Nederlanden geweest. In die tijd hadden ze vaak hooggespannen verwachtingen gehad over de spoedige terugkeer van de Messias en de vestiging van het duizendjarig rijk. De meest militanten onder hen hadden zelfs getracht het Nieuwe Jeruzalem gewapenderhand te realiseren: in Munster, waar men van februari 1534 tot juni 1535 stand had weten te houden, en met aanzienlijk minder succes in mei 1535 in Amsterdam. De gevolgen waren

vreselijk geweest. De vervolgingen waren alom geïntensiveerd en te vuur en te zwaard waren ook de vele vreedzame dopers bestreden.

Sindsdien hadden zij zich afgewend van elke vorm van maatschappelijk activisme en zich, onder leiding van Menno Simonsz., als mennonieten of doopsgezinden ontwikkeld tot ‘de stillen in den lande’ voor wie de ‘imitatio Christi’ bestond uit een zich afwenden van de wereld, geconcretiseerd in een sobere levensvoering, naastenliefde en absolute weerloosheid.[172] Maar het trauma was gebleven. Bij henzelf, getuige de opeenvolgende uitgaven van martelaarsboeken waarin de herinnering aan de zestiende-eeuwse slachtoffers levend werd gehouden, maar ook bij anderen. Nog in 1660 waarschuwde Joan Dullaert met zijn toneelstuk *Jan van Leiden en Barent Knipperdollingh; of Oproer binnen Munster* voor het gevaar van religieuze hartstochten die uit gevestigde kaders losgeslagen waren. Iets wat toen opnieuw actueel was (zie p. 422).[173]

Rond 1650 maakten de doopsgezinden naar men schat nog maar 7 à 10% uit van de bevolking boven de grote rivieren. Ook hier zegt zo'n percentage op zichzelf echter weinig. Men trof doopsgezinden voornamelijk aan in Holland boven het IJ, Friesland, Groningen en de kop van Overijssel, en daar konden de concentraties in sommige dorpen hoog oplopen. In de steden waren zij overal een kleine minderheid, met als uitschieter Haarlem, waar hun aantal verhoudingsgewijs in de buurt kwam van dat van de remonstranten in Rotterdam en de lutheranen in Amsterdam.[174]

Maar of ze nu relatief groot of klein in aantal waren, hun situatie verschilde alleen al door hun onderlinge verdeeldheid van die van de andere confessies. Er was geen overkoepelende organisatie die hun positie als religieuze groepering kon versterken en naar buiten toe afschermen. De bovengemeentelijke leiding van aanvankelijk rondreizende ‘oudsten’, die bovendien vaak onderling op allerlei punten van mening verschilden, was zwak en had geleid tot een grote mate van lokale autonomie. En de lokale geloofsgemeenschappen zelf waren slechts op basis van overeenstemming met elkaar verbonden. Het had geleid tot een woekering van groeperingen die evenzovele richtingen, uiteenlopend van uiterst streng tot relatief vrijzinnig, vertegenwoordigden. Het was het directe gevolg van de doperse geloofsopvatting, waarin meer dan in enig andere confessie het individu centraal stond.

Kernpunt van het doopsgezinde geloof was de wedergeboorte door Gods genade van de individuele mens, waardoor deze in zijn of haar goddelijke natuur werd hersteld. De wedergeborene - de ‘nieuwe creatuur’ - had de vrije wil teruggekregen om de zonde te weerstaan en zich met hulp van de Heilige Geest te vervolmaken en één te worden met Christus. Dit centrale moment van de individuele bekering werd gemarkeerd door de doop, die dan ook pas op volwassen leeftijd kon plaatsvinden, in het volle individuele bewustzijn van de voorafgaande zondigheid en het berouw daarover. De doop had geen sacramentele waarde, maar was een teken van de nieuwe weg die men was ingeslagen en van het verbond van ware gelovigen waarvan men voortaan deel uitmaakte. In het vervolg werd men geacht een leven te leiden dat wars was van alle aardse verlokkingen en dat, als een weerspiegeling van de liefde van Jezus Christus, vervuld was van liefde voor de medemens.

Enige toetssteen daarbij was de bijbel, of liever: het Nieuwe Testament. Want in de doopsgezinde opvatting was het Oude Testament weliswaar een voorafschaduwing van het Nieuwe Testament, maar was met de komst van Christus de wet van Mozes, die gericht was op het aardse bestaan, vervangen door diens liefdewet. Vandaar ook dat men het ‘gij zult

niet doden' zo absoluut opvatte dat een wedergeborene zelfs het zwaard van de overheid niet mocht voeren, ook al erkende men dat op werelds niveau strafuitoefening en militaire verdediging noodzakelijk konden zijn. En het gevolg daarvan was weer dat de meeste overheidsfuncties voor een wedergeborene onaanvaardbaar werden geacht.

Aan de andere kant echter was men ook van mening dat men het, om het bijbelwoord inderdaad op zich in te kunnen laten werken, niet kon stellen zonder de kracht van de Heilige Geest. Alleen door de verlichting van Gods Geest in de ziel van de individuele wedergeborene kon de dode letter worden tot het levende Woord. De opvatting dat deze werking van de Heilige Geest in principe voor iedereen gold, lag ten grondslag aan het beginsel van het algemene priesterschap, dat iedere clericale hiërarchie uitsloot. Tot het einde van de zeventiende eeuw was het doopsgezinde predikambt dan ook niet een beroep, waarvoor men werd opgeleid, maar een roeping, waartoe men door de gemeenteleden werd verkozen en die men naast zijn dagelijkse beroep vervulde. Men was koopman, molenaar of ondernemer, en in de grote steden in Holland opvallend vaak medicus, en daarnaast was men 'leraar', zoals het ambt meestal werd aangeduid.[175]

Het uiteenvallen van de doperse beweging in verschillende richtingen hing nauw samen met de opvatting van de gemeente als een gemeenschap van wedergeborenen: een 'gemeente Gods zonder vlek of rimpel'. Dat namelijk riep meteen het probleem op van de instandhouding en bewaking van deze zuiverheid. Omdat de rest van de wereld per definitie in staat van zonde leefde, was contact daarmee zoveel mogelijk af te raden. Een huwelijk met een andersdenkende was ronduit afkeurenswaardig. Maar ook binnen de gemeenschap dreigde aantasting. Wie zondigde kon niet langer deel uitmaken van de ware gemeente en diende gebannen te worden en voortaan door de gemeenteleden gemeden. Maar gold dat laatste ook voor echtgenoten? En was er na berouw over de begane zonde weer een terugkeer mogelijk? En vooral ook, wie beslisten daarover: de gemeente, de 'leraren', of alleen de 'oudsten'? In grote lijnen hing het verschil van opvatting hierover ook samen met een meer individuele, 'spiritualistische', opvatting van het geloof tegenover een meer bijbelse, 'wettische', waarbij het letterlijke woord van de bijbel een haast dogmatisch gewicht had.[176]

Al in de zestiende eeuw hadden de Waterlanders zich afgescheiden. Aanleiding waren enkele kwesties rond de echtmijding - het verbod om te gaan met een zondige huwelijkspartner -, maar de werkelijke oorzaak had dieper gelegen. Deze groepering was de meest individualistische en spiritualistische. Ban en mijding werden er slechts met de grootst mogelijke omzichtigheid gehanteerd en echtmijding kwam al helemaal niet voor. Ook wat betreft de 'buitentrouw' en de vervulling van overheidstaken was men niet zo streng als de anderen. Een en ander hing samen met het feit dat zij niet zozeer een zuivere gemeente nastreefden, als wel een individu 'zonder vlek of rimpel'. Ze hechtten meer aan de geest dan aan de letter van de Schrift, wat een zekere subjectiviteit met zich meebracht. Het meest kenmerkend voor de Waterlanders is dan ook hun tolerantie en hun zin voor geestelijke vrijheid.

Ook een aantal andere gemeenten kon echter niet leven met het pure gemeente-ideaal, wat leidde tot de afsplitsing van de Hoogduitsers in het Rijngebied. Een verschil van mening over het gezag van de oudsten en de letterlijke interpretatie van de bijbel leidde vervolgens, nog in de zestiende eeuw, tot een scheuring van de rest van de beweging in twee

partijen, de Vlamingen en de Friezen. En ook daarbinnen traden weer scheuringen op tussen respectievelijk Oude en Jonge Vlamingen en Oude en Jonge Friezen. Van dezen hielden de Oude Vlamingen en de Oude Friezen het strengste vast aan de opvatting van de gemeente zonder vlek of rimpel, en dus aan het bannen en mijden en het verbod van buitentrouw. Maar daarmee was het niet afgelopen. Er ontstonden nog tal van andere groeperingen, vaak van zeer kleine omvang en geconcentreerd in een enkele plaats of rond een enkele leidersfiguur.[177]

Er waren ook tegenbewegingen. Het zal wel geen toeval zijn dat de pogingen tot vereniging tussen verschillende van deze groeperingen juist vanaf het midden van de jaren twintig in een stroomversnelling kwamen. De druk van de publieke kerk deed zich na de Synode van Dordrecht immers in toenemende mate voelen. Toenaderingen tussen Jonge Friezen, Vlamingen en Hoogduitsers resulteerden na dertien jaar van besprekingen en vergelijking van belijdenissen in de oprichting van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente. De viering van deze hereniging vond plaats op 26 april 1639 in de Amsterdamse kerk ‘Bij het Lam’ op het Singel. Er waren ruim 3000 mensen bij aanwezig.[178]

De Waterlanders waren niet bij de voorbereidende besprekingen geweest. Juist zij, die de wederzijdse verdraagzaamheid in hun vaandel hadden geschreven! Meteen al in 1640 publiceerde de Waterlander Jan Philipsz. Schabaelje uit Alkmaar dan ook onder de titel *Vereenigingh van de principale artijckelen des geloofs* een vergelijking van de verschillende belijdenissen, waaruit moest blijken dat men op wezenlijke punten niet echt van mening met de anderen verschilde. In 1647 volgde er een officieel verzoek tot vereniging, gedaan door de oudsten en leraren van niet minder dan 40 Waterlandse gemeenten uit Zuid-Holland, Noord-Holland, Friesland en zelfs Groningen en Emden, die in september van dat jaar in Amsterdam in vergadering bijeen waren. Dat er ook bij de Verenigde Doopsgezinden voorstanders van samengaan waren, blijkt uit een tekst die aan de uitgave van deze *Water-landtsche gemeyntes vrede-praesentatie* uit 1648 is toegevoegd. *Vrede-spoor* is de titel en vrede is het thema. Met een directe verwijzing naar de vredesonderhandelingen in Munster vermaant de auteur zijn geloofsgenoten:

> Mijn vrienden, wij zien en horen nu, dat de machtigen dezer wereld, die zo lang tegen malkander de Oorlog gevoerd hebben, van vrede spreken, ja te samen vrede maken; wij zien dat de ruwe woeste soldaten, hun zwaarden op 't bevel van hun prinsen en koningen neerleggen, en zullen wij doopsgezinden, die malkander door misverstanden en dolingen, door het zwaard der tongen bestreden, verbannen en verjaagd hebben, tot geen vrede malkander kunnen verstaan [tot overeenstemming komen]?[179]

Het mocht niet baten. Twee jaar later, in 1649, kwam het afwijzende antwoord, in eerste instantie alleen van de Amsterdamse Verenigde Gemeente. Men was er, naar men zei, tegen om iedereen de vrijheid te geven er zijn of haar eigen interpretatie van Gods Woord op na te houden. De Waterlanders moesten zich eerst maar in ‘leer, belevingen, en ordonnantieën [regels]’ aan de andere doopsgezinden conformeren. Protesten hielpen niet. Een tweede vergadering in juni 1649 in Haarlem, nu van afgevaardigden van de Verenigde Doopsgezinde gemeenten uit de hele Republiek, bevestigde het in Amsterdam ingenomen standpunt. Bovendien versterkte men bij die gelegenheid de onderlinge eenheid nog eens door de eigen belijdenissen voor bindend te verklaren en het beluisteren van preken van anderen te verbieden.[180]

Zo leken omstreeks 1650 de posities ingenomen. De overgrote meerderheid van de naar schatting 120.000 doopsgezinden in de Republiek maakte deel uit van hetzij de Verenigde Vlaamse, Friese en Hoogduitse gemeenten, hetzij de Waterlanders. Daarnaast was er dan nog een groot aantal zeer kleine, zeer conservatieve groeperingen van Groninger Oude Vlamingen, Jan Jacobsgezinden en hoe ze nog meer mochten heten.[181] Om een beeld te geven: in 1666 bleken er in Friesland de volgende aantallen gedoopte broeders te wonen: 2885 Verenigden, 882 Waterlanders, 643 Jan Jacobsgezinden, 245 Ukowallisten, 137 Twisken, 39 Contra-Huiskopers, 15 Huiskopers en 10 man van het Eebe Wytses-volk.

Van dezen waren de Groninger Oude Vlamingen - of, zoals ze naar hun voorman Ucke Walles werden genoemd: Ukowallisten - wel het toppunt van strengheid wat soberheid, verbod van buitentrouw en hantering van ban en mijding betrof. Zelf schijnt Ucke Walles sterk onder invloed gestaan te hebben van de *Verklaringe van de rechte maniere om te kennen Christum de gecruysten* van de Engelse puriteinse auteur William Perkins, aan wie ook calvinisten als Godefridus Udemans en de Teellincks zozeer schatplichtig waren. Op aandringen van gereformeerde en wellicht ook concurrerende doopsgezinde collega's werd hij bij herhaling gearresteerd en verbannen. Dat kan verbazing wekken. Over andere doopsgezinde voorgangers hoort men dat immers zelden of nooit.

Wat zijn vervolgers vooral in het verkeerde keelgat zal zijn geschoten, was zijn publiekelijk geventileerde vraag: of Judas niet op de vergiffenis van de Heer mocht rekenen als de heren rechters en overheden dat, op grond van Christus' zoendood die mede door Judas was veroorzaakt, wél mochten; rechters en overheden die toestonden dat zich joden in Groningen vestigden, ‘ja heidenen en Saracenen, dronken-drinkers, speelbanen, dansscholen’. Na zijn overlijden in Oost-Friese ballingschap in 1653 was het met de beweging allerminst afgelopen. Alleen al in Groningen waren er 25 gemeenten, en daarnaast waren er ook groepjes in Friesland, Holland, Zeeland en Overijssel.[182]

Al dat onderlinge gekrakeel ging onvermijdelijk gepaard met de nodige hoeveelheid drukwerk: belijdenissen, preken, pamfletten en traktaten. Ze werden ongetwijfeld meestal in mimieme oplagen gedrukt, maar juist door die kleinschaligheid vormden ze ook voor deze groepen de dragers bij uitstek van de eigen geestelijke cultuur.[183]

In het dagelijkse leven leidden de doopsgezinden een ingetogen, sober en arbeidzaam leven. Dat geldt voor alle groeperingen, al waren de strengste richtingen ook in dat opzicht het meest conservatief. De Groninger Oude Vlamingen wezen natuurlijk elke vorm van modieuze kleding af: geen schoenen met hoge hakken en sierlijke stiksels, geen gestreken kragen en hemden voor de mannen, en voor de vrouwen geen gestijfde lijfjes en schorten, of met koorden afgebiesde rokken en zeker geen oorijzers en snoeren of vlechten in het haar. Maar vrijwel dezelfde voorschriften gaf ook de Vlaming Jacob Pietersz. uit Koog aan de Zaan in zijn *Inleydinge om te komen tot een recht gebruyck, van de tijdelicke goederen* van 1649. Daarmee vergeleken moest de Amsterdamse Waterlander Jacob Cornelisz. van Dalen de vrouwelijke leden van zijn gemeente voor heel wat modieuzer verlokkingen waarschuwen:

> Ja, wat zal ik zeggen: de gouden ketenen, de parelsnoeren moeten aan het lijf, al zouden ze in het heimelijk gedragen worden, de fulpen [fluwelen stoffen], de kostelijke stoffen, de gouden en de zilveren kanten en de borduurwerken, zo men zich nog schaamt die

> openbaar te dragen, zo moeten ze van binnen tot voering, of tot de onderkleren gebruikt worden, en dat moet dan somtijds kwansuis bij een ongeluk ergens uitkijken.

Maar Amsterdam was dan ook wel wat anders dan Koog aan de Zaan! Vergelijkbare aanwijzingen golden ook voor de huisinrichting. Want schilderijen, gebeeldhouwde kasten en kisten betekenden, om Jacob Pietersz. nog eens aan te halen, niet alleen een verkwisting die ten koste ging van de armen. Ze waren ook

> dikwijls meer [...] tot plagen voor de dienstmaagden en schoonmaaksters, als tot nut en oorbaar van 't huisgezin; inzonderheid, wanneer dat ze die met moeiten verzetten, schoonmaken, en dan eindelijk door ongeluk breken, of verderven.[184]

Ook de plaatsen van samenkomst - geen ‘kerken’, maar ‘preek’- of ‘vermaan-huizen’ - waren van de grootste eenvoud. Van buiten waren ze uiteraard niet erg verschillend van gewone woonhuizen of schuren: ten slotte werden ook de doopsgezinden slechts gedoogd. Maar ook van binnen waren ze niet veel meer dan een kale vergaderruimte, met de preekstoel aan de lange zijde, de dienaren aan weerskanten, de mannen op banken zonder leuningen langs de muren en de vrouwen op stoelen in het midden. Geen versieringen, geen orgel, tinnen doopbekken of avondmaalsgerei. De eerste zilveren avondmaalsbekers dateren uit de jaren zestig, het eerste orgel pas van een eeuw later.

Meestal kwam men driemaal per week bijeen, tweemaal op zondag en op woensdagavond. Na het zingen van een schriftuurlijk loflied of psalm volgde de eigenlijke dienst: gebed - stil of hardop: ook daarover verschilden Waterlanders en anderen lange tijd hartstochtelijk van mening -, tekstlezing, preek en dankgebed. Men eindigde weer met zang. Wanneer er geen leraar beschikbaar was, wat in kleinere gemeenten gemakkelijk kon voorkomen, las men in overeenstemming met het beginsel van het priesterschap van allen uit de Bijbel of een of andere preek uit een verzamelbundel.

Niet toevallig waren de doopsgezinden de eersten die preken gebundeld uitgaven. Befaamd was de *Postilla, oft sermoen-boeck* uit 1647 van Jan Willemsz., leraar in De Rijp, waarin deze 69 preken had verzameld. Dit trouwens niet alleen ten behoeve van leraarloze gemeenten, maar ook bijvoorbeeld voor zeevarenden, van wie er in De Rijp heel wat waren.[l85]

> .....
> Bij de grote brand van 1654 was ook het houten doopsgezinde predikhuis van De Rijp in de as gelegd. Een landelijke inzamelingsactie ten behoeve van een nieuw gebouw bracht ƒ56.000 (ca. 1,4 miljoen gulden in tegenwoordige waarde) bijeen. Het nieuwe, stenen, gebouw werd in 1656 ingewijd met een preek van Jan Willemsz., waarin deze de naam ‘kerk’ afwijst:
>
> ‘Wij laten dan anderen garen de hoge naam van Kerk of Tempel behouden, zijn tevreden dat dit gebouw alleen de naam heeft van een huis of predikhuis, van harte wensende dat het van [door] Godt zo gezegend en gewijd mocht worden, dat het immer een recht Godshuis mag bevonden worden.’

Hij benadrukt dat de échte kerk de gemeente zonder vlek of rimpel zelf is, de verzameling van degenen die zich van de zondige wereld afgescheiden hebben:

> ‘Niettemin dient hierop gelet, dat dit uiterlijk huis niets anders is dan een beeld, figuur, of schaduw van dat geestelijk huis, waarin God, die een Geest is, wil wonen en wandelen, hetwelk is de ware afgescheiden schare der oprechter geloviger mensen, [...]’[186]
> .....

Hetzelfde beginsel van het algemene priesterschap moet ten grondslag gelegen hebben aan het feit, dat tot in het laatste kwart van de zeventiende eeuw de catechisatie niet als een taak van de leraren werd beschouwd maar van de ouders. Ter ondersteuning werden er wel enkele catechismussen uitgegeven. Die van de oudste van de Dordrechtse Vlamingen, Tieleman van Braght, *De schole der zedelycke deught* uit 1657, was de populairste. Begrijpelijk, want tussen de gebruikelijke vragen en antwoorden waren passages ingelast waarin nadere uitleg werd gegeven en de vaak moeilijk te bevatten leerstellingen werden gevisualiseerd. Zo gaf de auteur bij de les over de herrijzenis van de doden het voorbeeld van het graan dat verrot en vergaat en weer ontspruit. Ook hier werd voortdurend aangedrongen op soberheid en ingetogenheid, want het vlees, ach het vlees ‘zou zo gaarne mooi gekleed zijn, geëerd en gegroet worden’. Het werkje voorzag duidelijk in een behoefte en werd tot in de negentiende eeuw herdrukt.[187]

Onlosmakelijk gekoppeld aan al deze voorgestane soberheid was het doopsgezinde concept van naastenliefde als de meest directe vorm waarin de liefdewet van Christus kon en moest worden nageleefd. Het paulinische woord ‘hebt uw naasten lief gelijk u zelve’ (Romeinen 13:9) gold natuurlijk voor alle geloofsrichtingen. Maar nergens was de onmiddellijke praktische consequentie dat de eigen materiële welvaart dan ook met die naasten moest worden gedeeld, zó innig met de geloofsleer verbonden als bij de doopsgezinden. De mensen waren op aarde geplaatst als ‘rentmeesters van s'Heeren goed’ en de wedergeborenen onder hen waren gehouden dat ‘goed’ dan ook te gebruiken om Gods kerk op aarde, de gemeenschap van gelovigen, te versterken.

De hiervoor al aangehaalde *Inleydinge* van Jacob Pietersz., die beschouwd kan worden als een handboek van de doopsgezinde christelijke ethiek, maakt duidelijk wat dat betekende. Er was niets tegen het maken van winst, mits men die slechts besteedde aan de primaire levensbehoeften van zichzelf en de eigen familieleden, en de rest gebruikte voor bijstand aan de armen. Uiteraard mocht de manier waarop die winst totstandkwam niet in strijd zijn met het christelijke liefdegebod: geen handel in producten die de wellust dienden, of zelfs maar als overbodig konden worden beschouwd, geen prijsopdrijving, geen oneerlijke concurrentie, geen uitbuiting van werknemers en leveranciers. Uiteindelijk ging het erom dat men zich niet beperkte tot de in alle geloofsrichtingen voorgeschreven godsdienstige bijdrage van tien procent, maar dat men ‘door liefde gedreven met lust barmhartigheid [zou] plegen’.[188]

Het is opvallend hoezeer de opvattingen van Jacob Pietersz. op dit punt afwijken van die van zestiende-eeuwse voormannen als Menno Simonsz. en Dirck Philipsz., die veel terughoudener tegenover het maken van winst hadden gestaan, en hoezeer ze overeenstemmen met die van Dirck Volckertsz. Coornhert. De titel van zijn boekje - *Inleydinge om te komen tot een recht gebruyck, van de tijdelicke goederen* - lijkt zelfs direct te refereren aan diens *Recht ghebruyck ende misbruyck van tijdlicke have*. Verbazingwekkend is dat niet, want Coornhert stond

in zijn opvattingen heel dicht bij een aantal, met name Waterlandse, doopsgezinden van zijn eigen generatie en zijn verzamelde *Wercken* waren in 1630 ook verschenen bij de doopsgezinde uitgever Jacob Aertsz. Colom. Maar het relativeert wel enigszins de doperse exclusiviteit van de richtlijnen van Jacob Pietersz., want Coornherts invloed reikte veel verder. Vooral in remonstrantse kringen had hij groot gezag.[189]

Het was trouwens wel nodig een ethiek te formuleren waarin wat positiever over het verschijnsel winst werd gedacht. Binnen de algemene groei van handel en bedrijf deden juist de doopsgezinden het opvallend goed. Naast de sobere levensstijl heeft de grote onderlinge betrokkenheid daartoe sterk bijgedragen. De onderlinge huwelijken, de solidariteit - die bijvoorbeeld tot uitdrukking kwam in gunstige vormen van kredietverlening -, de grote sociale controle, bevorderden de groei van het kapitaal en de vestiging van monopolieposities in bepaalde bedrijfstakken.

Dat gold bijvoorbeeld voor de Twentse textielnijverheid, die nadat Twente in de jaren twintig eindelijk onder het gezag van de Republiek was gekomen aan een gestage opmars begon. Vooral in dat laatste geval blijkt het belang van de binding aan de eigen doperse groepering. Van de twee grootste textielcentra, Borne en Almelo, hoorden de ondernemers in Borne bijna allemaal tot de Groninger Oude Vlamingen. Dezen waren ook commercieel overwegend georiënteerd op hun geloofsgenoten in Deventer, Hengelo en Groningen. De Almelose ondernemers waren vrijzinniger en richtten zich meer op de Vlamingen in Deventer en Enschede, maar vooral ook op die in Haarlem, Hoorn en Amsterdam. Via deze laatsten stonden zij in verbinding met de grote buitenlandse markten.[190]

In Amsterdam zelf waren de doopsgezinden zeer sterk vertegenwoordigd in de zijdehandel en -industrie, een luxeproduct waar iemand als Jacob Pietersz. toch zo zijn bedenkingen tegen had. Er werd hier door een kleine bovenlaag van doopsgezinde ondernemers zeer veel geld verdiend, mede dankzij de lage lonen van hun al even doopsgezinde werknemers, die zonder de - deels door diezelfde ondernemers gefinancierde - steun van de gemeente vaak niet rond hadden kunnen komen. Niet voor niets keerde Jacob Pietersz. zich tegen de praktijk het loon van de arbeiders ‘zo nauw [krap] te bedingen, dat zij gebrek moeten lijden, en wij door hun arbeid rijk worden’. In het laatste kwart van de eeuw zou dat resulteren in een concentratie van doperse buitenplaatsen langs de Vecht, die bekend stond als de ‘Mennisten Hemel’.[191]

Het is zeker waar dat het doopsgezinde principe van naastenliefde tegen het midden van de eeuw in de grote steden heeft geresulteerd in een systeem van sociale vangnetten, dat reikte van de exploitatie van armenhuisjes en hofjes tot en met een wekelijkse ondersteuning in natura of geld. Gefinancierd door de meer bevoorrechte leden, maar ook uit de bijdragen van hen die het minimuminkomen maar net haalden, stond het er garant voor dat inderdaad niemand van de gemeente de primaire levensbehoeften ontbeerde of geen werk kreeg bij gebrek aan gereedschap.[192] Daarnaast gaf men vaak ook gul bij nationale rampen en voor vluchtelingen van elders. In 1660 verenigden zich bijvoorbeeld een aantal doopsgezinden tot de ‘Gecommitteerden tot de Zwitsersche zaken’ om actieve steun aan de aldaar vervolgde geloofsgenoten te bieden. Het comité organiseerde collecten, kocht een aantal als slaven gedeporteerde wederdopers los en wist de Staten-Generaal en de stadsbesturen van Amsterdam en Rotterdam te bewegen bij de magistraat van Bern aan te dringen op staken van de vervolgingen.[193]

Toch is het wel te begrijpen dat de combinatie van de meestal toch opvallend sobere levenshouding en het vaak niet minder opvallende commerciële succes bij anderen aanleiding gaf tot commentaar. Het verwijt van schijnheiligheid en hypocrisie was al vanaf de zestiende eeuw gangbaar, maar in de loop van de zeventiende schijnt het haast spreekwoordelijk te zijn geworden. Het was een vast element in de strijdschriften van de religieuze tegenstanders. Goedmoediger, maar voor de negatieve beeldvorming misschien nog wel zo effectief, waren de liedjes, de kluchten en de talloze zegswijzen waarin de 'mennisten' als onverbeterlijke stiekeme lekkerbekken en snoepkousen werden voorgesteld, wier kleding er wel stemmig uitzag, maar was gemaakt van het kostbaarste laken of fluweel. Het thema van het liedje waarmee deze traditie begon, Jan Jansz. Starters 'Menniste vryagie' (1621) was ontleend aan een Engels toneelstuk over een puriteins meisje.[l94] Blijkbaar waren in de Republiek de doopsgezinden geschikter als spotobject, hoewel toch ook hier de radicale gereformeerden daartoe aanleiding hadden kunnen geven. Gevolg van de doperse minderheidspositie en van de voortdurende gereformeerde hetzes?

Godsdienst was in de zeventiende eeuw een onderwerp dat sterk in de publieke belangstelling stond en heel wat hartstochten wist los te maken. Van alle kanten deed men bijvoorbeeld met graagte mee aan publieke debatten. Zo discussieerden in maart 1649 drie leraren van de Amsterdamse Verenigde Doopsgezinde Gemeente op Texel met vier gereformeerde predikanten over de kinderdoop. En in april 1663 deed de Dordtse leraar Tieleman van Braght in aanwezigheid van wel 200 belangstellenden hetzelfde in de kerk van Oud-Beijerland met de gereformeerde dominee Gerardus Aemilius.[195]

Bij zoveel controversen konden soms de katholieken naar voren komen als lachende derde. Dat gebeurde in het conflict rond de martelaarsspiegels, waarin al vanaf de zestiende eeuw de herinnering aan hen die hun leven hadden geofferd voor het geloof levend gehouden werd. In 1615 kwamen de doopsgezinden met een door de verschillende groeperingen gezamenlijk verzorgde eigen *Historie der martelaren ofte waerachtighe getuygen Jesu Christi*. Na verschillende herdrukken, waarvan sommige speciaal toegesneden waren op de meer conservatieve richtingen, verzorgde de Dordtse leraar Tieleman van Braght in 1660 een min of meer definitieve uitgave: *Bloedigh tooneel der doops-gesinde en weereloose christenen*.

Maar ook in de gereformeerde verzamelingen, waarvan de steeds uitgebreide *Geschiedenis ende den dood der vromen martelaren* van Adriaen van Haemstede (1559) wel de belangrijkste was, kwamen soms doperse slachtoffers voor. Rond sommigen van hen ontspon zich nu een toeëigeningsstrijd tussen gereformeerden en doopsgezinden. Zo rond Anneken Uyt den Hove, die in 1597 in Brussel levend was begraven. Dat was koren op de molen van de rooms-katholieke propagandist Arnout van Geluwe, die in een *Ontledinghe van dry verscheyden nieuw-ghereformeerde martelaers boecken, ofte reden-kamp-strydt tusschen de lutheriaenen, calvinisten, ende weder-doopers* (1656) over dit geval niet alleen de doopsgezinde laat uitroepen dat de calvinisten zich moesten schamen 'dat ze met onze Martelaars zo moeten pronken', maar ook zelf met een antwoord kwam:

> Wij zeggen dat Anneken Uyt den Hove was een schone vuile bruid [...]: want zij al te hoerachtig met haar naaste bloedverwanten in bloedschande geleefd had, daarom dat zij ook door de rechtvaardige justitie van Brussel levend in de aarde gedolven werd.[196]

Maar zelfs waar het de doopsgezinden betrof, die in de beginjaren van de Republiek toch van de prins zelf vrijheid van geloof hadden verworven, bleef de tegenwerking van de gereformeerden niet beperkt tot woorden. Kerkeraden en synoden spanden zich telkens weer in de bouw van doperse preekhuizen te verhinderen, hun bijeenkomsten te laten verbieden en de doopsgezinden hun stemrecht in bestuurlijke organen te doen verliezen. In Friesland en Groningen hadden de doopsgezinden het wat dat betreft het moeilijkst. Zozeer, dat in 1643 de Oude Vlamingen in Groningen in een request wezen op de vrijheid die hun geloofsgenoten in de andere gewesten van de Republiek hadden. Tevergeefs, de Staten van beide gewesten, evenals die van Overijssel, namen bij herhaling verordeningen aan die paal en perk stelden aan de bewegingsvrijheid van doopsgezinde oudsten en het houden van bijeenkomsten.[l97]

Er is wat betreft de positie van de doopsgezinden rond het midden van de eeuw sprake van een schijnbaar tegengestelde ontwikkeling. Aan de ene kant leidde de toegenomen welvaart tot een alom waar te nemen versterking en uitbouw van de eigen infrastructuur. Overal, ook in Friesland en Groningen, werden nieuwe preekhuizen gebouwd en in enkele plaatsen, zoals Haarlem, verschenen al de eerste doopsgezinde weeshuizen.[198] Tegelijkertijd echter werden zij steeds verder teruggedrongen uit de publieke sfeer. Zelfs in het overwegend doopsgezinde De Rijp werden zij langzaam maar zeker uit het gemeentebestuur gewerkt. Wat dat betreft hebben de besluiten van de Grote Vergadering van 1651 zeker hun weerslag gehad.[199]

Maar inmiddels groeide er binnen de doopsgezinde bevolkingsgroep zelf een nieuwe tegenstelling, die de posities die sinds de vereniging van de Vlaamse, Friese en Hoogduitse gemeenten en de afwijzing in 1649 van de Waterlanders zo duidelijk gemarkeerd leken, grondig zou veranderen. De oorzaak ervan lag voor een belangrijk deel in de toenemende intellectuele professionalisering die ook onder doopsgezinden plaatsvond. In tegenstelling tot de andere geloofsrichtingen echter was dat bij hun vrijwel uitsluitend een medische professionalisering. De theologiestudie was uitgesloten. Zelfs toen er in het laatste kwart van de zeventiende eeuw een begin werd gemaakt met de predikantenopleiding zou dat niet gebeuren via de gevestigde universiteiten. En een juridische opleiding lag evenmin voor de hand, niet alleen omdat doopsgezinden niet tot bestuurlijke functies toegelaten werden, maar vooral ook omdat zij die zelf op grond van hun geloof niet ambieerden. Bleef over de medicijnen en het is inderdaad opvallend hoeveel medici er onder de doopsgezinde leraren zijn, vooral in de grote steden.[200]

In de medische faculteiten in Leiden en Utrecht had, onder invloed van de filosofie van Descartes, het moderne rationalisme een stevige voet aan de grond. Daarbij kwam dat Descartes' analyse van de systematische twijfel, die als enige zekerheid de volstrekt heldere ‘evidenties’ in de *ratio* (rede) van het individu erkende (p. 292-293), goed leek aan te sluiten bij de doopsgezinde leer van de verlichting door Gods Heilige Geest in de ziel van de gelovige als enige basis van elk ‘waar’ te noemen inzicht.[201] Niet dat al die jonge universitair gevormde doopsgezinde medici, die én door hun idealisme én door hun academisch getrainde spreekvaardigheid zo vaak tot het leraarschap gekozen werden, nu cartesianen waren. Maar de kritische instelling en het primaat van het individuele rationele oordeel brachten ze wel mee van de universiteit. Dat gold ook voor de jonge leraar van de Verenigde Doopsgezinden in Amsterdam, Galenus Abrahamsz. de Haan.

Galenus Abrahamsz. was afkomstig uit Zierikzee en had zich na zijn medicijnenstudie in Leiden gevestigd in Amsterdam. Daar werd hij in 1648 gekozen tot leraar van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente. Maar nadat hij in 1650 in contact gekomen was met het ‘college’, dat Adam Boreel en Daniël de Breen in 1646 in Amsterdam hadden opgericht, kwam hij in botsing met de meer behoudende leden van zijn gemeente.[202]

In dit college kwam men vanuit verschillende geloofsrichtingen bijeen om het evangelie te beleven en vrij te discussiëren. Volgens Boreel waren de kerken in de loop van de tijd hopeloos vervallen en losgeraakt van de oorspronkelijke Goddelijke autoriteit. Het enige wat men kon doen was als individuele gelovigen bijeenkomen, zonder predikant en zonder binding aan enige belijdenis. Galenus raakte niet alleen onder de indruk van Boreels opvattingen, maar speelde al snel een leidende rol in diens college. De bom barstte toen de collegianten in 1655 het verzoek deden of zij de doopsgezinde kerk, Bij 't Lam, voor hun bijeenkomsten mochten gebruiken. Vanaf dat moment, totdat in 1664 een behoudende minderheid van zo'n vijfhonderd leden zich afscheidde en een eigen gemeente stichtte in het pakhuis De Zon, was het oorlog: de ‘Lammerenkrijg’, zogenoemd naar het kerkgebouw, maar ongetwijfeld met een allusie op de programmatische doperse vredelievendheid.[203]

Het rumoer bleef niet tot Amsterdam beperkt. Overal manifesteerde zich dezelfde tegenstelling tussen kerkelijken en, zoals Galenus later de richting zou noemen, ‘redelijk bevindelijken’.[204] In Utrecht werden in 1661 zelfs een aantal aanhangers van Galenus op verzoek van hun collega's door de plaatselijke overheid uit hun ambt gezet. Een complete hergroepering was het gevolg. De meer behoudenden uit de Verenigde Doopsgezinde Gemeenten kwamen al in 1660 onder leiding van Tieleman van Braght in Leiden bijeen en vergaderden sindsdien jaarlijks. De aanhangers van Galenus, naar Bij 't Lam de ‘Lamisten’ genaamd, verenigden zich met de Waterlanders. In Rotterdam was dat al gebeurd voordat het in Amsterdam tot splitsing binnen de Verenigde Doopsgezinden was gekomen. Amsterdam zelf volgde in 1668, Haarlem in 1672, en weldra was de fusie over het hele land een feit. De nieuwe configuratie: Zonisten, Lamisten en daarnaast de kleine onafhankelijke gemeenten, zoals de Groninger Oude Vlamingen, zou tot het begin van de negentiende eeuw blijven bestaan.[205]

Op zichzelf beschouwd kon dit alles lijken op een interne doopsgezinde ruzie, zoals er al zovele waren geweest. Maar in breder verband gezien vormde de commotie één geheel met een complex van vernieuwingsbewegingen die zich overal afspeelden, bij doopsgezinden en remonstranten, zo goed als bij lutheranen en gereformeerden.

Dissidenten

Inleiding

Vanaf de jaren veertig raakte het godsdienstige leven in de Republiek in een stroomversnelling. Het opkomende rationalisme, dat zich in eerste instantie vooral manifesteerde in het doordringen van cartesiaanse opvattingen, zette het religieuze bewustzijn onder druk; tegelijkertijd was er, deels in samenhang daarmee, een toenemende neiging tot spiritualisering. De lust tot theologiseren lijkt in deze jaren uit te groeien tot een nationale sport.

Een en ander vond plaats binnen de verschillende erkende kerkgenootschappen, maar niet alleen daar. Want naarmate de verkerkelijking doorzette, werd ook duidelijker zichtbaar wie daar buiten raakten. Hun gelederen werden versterkt door de velen die uit verschillende hoeken van Europa - het turbulente Duitsland en de nog turbulenter landen ten oosten daarvan, het revolutionaire Engeland, het autoritaire Frankrijk - de veiligheid en de relatieve gewetensvrijheid van de Republiek opzochten. Ontwikkelingen die op nationaal niveau al in gang waren gezet werden aangejaagd door de adem van buitenlandse vrijgeesterij. En op zijn beurt veroorzaakte dit, althans in een aantal grote steden in het westen van het land, weer een intensivering van de discussie over de vrijheid van meningsuiting.

Dit alles speelde zich met name af onder intellectuelen. Maar ook in andere lagen van de bevolking ging de drift tot theologiseren de gevestigde kerkelijke kaders niet zelden te buiten. Men krijgt zelfs de indruk dat oudere vormen van bijgeloof en magisch denken erdoor overwoekerd en weggedrongen werden.

Collegianten

De eerste als zodanig te identificeren buitenkerkelijke beweging was die van de ‘collegianten’, ontstaan in het Zuid-Hollandse Warmond nadat daar de predikant in 1619 wegens remonstrantse opvattingen ontslagen was. Op initiatief van Gijsbert van der Kodde, hereboer en voormalig ouderling, was men overgegaan tot het houden van vrije bijeenkomsten waar men zich wijdde aan bijbellezing, gezang en discussie en waar iedereen die zich geroepen voelde mocht getuigen van zijn geloof.

Wat was begonnen als noodoplossing ontwikkelde zich weldra tot principe: een college zonder predikant en kerkelijke binding waar het iedereen vrij stond te ‘profeteren’, zoals men het noemde. In 1621 verplaatste men de samenkomsten naar Rijnsburg en daar zou het centrum van de beweging blijven totdat ze aan het eind van de achttiende eeuw opgeheven werd.[206]

Aanvankelijk vonden alle bijeenkomsten in Rijnsburg plaats. Maar toen de beweging zich uitbreidde en er in allerlei steden afzonderlijke colleges werden opgericht, verschoven de wekelijkse bijeenkomsten naar het plaatselijke niveau. In het ‘vergaderhuis’ in Rijnsburg kwam men toen gezamenlijk tweemaal per jaar bijeen: op eerste paas-(vanaf 1654 pinkster-) dag en op de laatste maandag in augustus. Dan vonden de doop - bij onderdompeling - van nieuwe aanhangers en het gemeenschappelijke avondmaal plaats, tekenen van het gemeenschappelijk beleden geloof in Christus en bevestiging van de onderlinge broederschap. Het waren vooral deze bijeenkomsten, waar men van heinde en verre naartoe kwam, die het besef levend hielden dat men deel uitmaakte van een gemeenschap en die de beweging ruim anderhalve eeuw bijeen hield.

Tegelijkertijd vormden de collegianten heel nadrukkelijk geen kerkgenootschap. Juist omdat zij kerkelijke confessies, regelingen en ceremonies als niet-wezenlijk beschouwden, konden leden van verschillende kerken, zo goed als buitenkerkelijken, aangesloten zijn. De individuele vrijheid van geweten en bijgevolg een vrijwel absolute tolerantie voor alle opvattingen die het geloof in Jezus Christus en het evangelie onverlet lieten, gingen boven alles. Zo werden vooral de plaatselijke colleges, waar men zich behalve met bijbellezing en gebed ook bezig hield met religieuze discussies, haarden van intellectuele en spirituele fermentatie.[207]

Toch lijkt het erop dat sommigen aanvankelijk nogal wat moeite hadden beweging en kerk van elkaar gescheiden te zien. Het waren vooral remonstranten en doopsgezinden die zich tot de collegianten aangetrokken voelden, en het was dan ook in die kerkgenootschappen dat zich op dit punt problemen voordeden. In Rotterdam maakten onder anderen Jan Dionysius Verburg en Joan Hartigveldt zich rond 1653 sterk om het beginsel van vrije profetie ingang te doen vinden in het vrijdagscollege van de remonstrantse dominee Lansbergen. Hetzelfde vond plaats in het woensdagscollege van de Waterlandse doopsgezinden, waar de jonge leraar Jacob Ostens een van de gangmakers was. In beide gezelschappen leidde het tot zulke conflicten dat zij in 1654 gezamenlijk een afzonderlijk college begonnen.[208]

In Amsterdam was het de doopsgezinde leraar Galenus Abrahamsz. die iets soortgelijks probeerde toen hij in 1655 het doopsgezinde kerkgebouw wilde gebruiken voor de bijeenkomsten van het in 1646 door Adam Boreel en Daniël de Breen opgerichte college. Ook hier kon daar echter geen sprake van zijn en bleef men bijeenkomen in privé-woningen en naderhand ook in de winkel van de boekhandelaar-uitgever Jan Rieuwertsz.[209]

Vanaf de jaren zeventig verbreidde de beweging zich snel, vooral onder de doopsgezinden in Noord-Holland en Friesland. Toen kwam het ook wel voor dat men de bijeenkomsten in een doopsgezind kerkgebouw hield, maar van infiltratie en daaruit volgende conflicten wordt dan niet meer gerept.[210] Blijkbaar raakte het verschijnsel van een niet-kerkgebonden en niettemin permanente, samenhangende beweging langzamerhand geaccepteerd. Rond 1650 was dat nog een unieke innovatie die door velen nauwelijks als zodanig zal zijn herkend en zal zijn opgevat als een verzameling van conventikels, zoals die al meer dan een eeuw lang binnen allerlei kerkgenootschappen voorkwamen.

Het was natuurlijk niet zozeer het principe van het vrije woord op zichzelf dat de lidmaten van de Rotterdamse en Amsterdamse remonstrantse en doopsgezinde gemeenten de schrik op het hart joeg, maar de ideeën die daar achter lagen. Al bij Gijsbert van der Kodde had de - vooral door Coornhert uitgedragen - opvatting centraal gestaan, dat alleen dankzij de van God afkomstige innerlijke verlichting van de individuele mens de waarheid gekend kon worden. Vandaar ook zijn mening dat alleen de vrije communicatie tussen individuen een gemeenschap van gelovigen kon vestigen en dat alle formele kerkelijke besluiten en geboden slechts tweedracht en scheuring brachten.[211] Ook bij zijn navolgers bleef dit het kernpunt van hun overtuiging.

.....

Laurens Klinckhaemer, rond het midden van de eeuw doopsgezind lid van het Leidse college en een van de meest gezaghebbende collegianten, schreef in zijn *Vryheydt van spreecken inde gemeynte der geloovigen* (1655) over de predikanten:

‘Moeten die 't alleen zeggen en wij als domme Dieren volgen? Zijn zij dan alleen de onfeilbare verkondigers der waarheid? En heeft God zijn Geest alleen over hen uitgegoten, dat zij noch willen noch kunnen bedriegen? Zijt gij dan doof, blind en zot? Hoort, ziet en verstaat gij niet, dat iedereen zijn waar op het heerlijkste oppronkt, dat iedereen u nodigt, roept en trekt om by hem te markt te komen, dat zij malkander niet geloven, maar verachten, verwerpen, verdoemen?

[...]

> Wij daarentegen zullen aanwijzen [...] dat niemand, hoe machtig, wijs, of vroom, zich boven anderen mag verheffen om zonder tegenspreken in de gemeente het woord alleen te voeren, dat het de grond is van alle doling, scheuring, sekterijen, etc. dat daaruit ontstaan onkunde, traagheid, nalatigheid, etc. in somma, dat het een bron is van alle omkeer, verval en vervalsing in de godsdienst, dat daaruit voortkomen alle onheilen, zwarigheden en ellenden der christenheid, [...]'[212]
> .....

De opvatting over de manier waarop deze verlichting plaatsvond kon uiteenlopen van mystieke inspiratie tot en met de werking van de natuurlijke ratio, maar steeds was het individuele bewustzijn - de 'rede' - de basis van elk verder inzicht. In dat laatste moet de oorzaak gezocht worden dat vrijwel alle collegianten, hoe uiteenlopend hun opvattingen overigens ook waren, wel eens beschuldigd zijn van socinianisme, de door de publieke kerk meest gehate en felst bestreden dissidente stroming van de zeventiende eeuw.

Socinianen

Het socinianisme was een geloofsrichting die in de zestiende eeuw in Polen was gevestigd door een uitgeweken Italiaanse humanist, Faustus Socinus, en die sinds 1565 een in Rakov zetelend kerkgenootschap met een eigen geloofsbelijdenis vormde. Al aan het eind van de zestiende eeuw hadden afgezanten zonder veel succes contact gezocht met de doopsgezinden in de Republiek. Later hadden sommigen van hen in Leiden en in Amsterdam gestudeerd, maar pas na 1638, toen Rakov in katholieke handen was gevallen, was er een grote toestroom van socinianen naar de Republiek op gang gekomen. Dat nam nog toe toen in 1658 het socinianisme in Polen door de katholieke koning-kardinaal Jan Casimir geheel verboden werd.[213]

Maar niet alleen de katholieke overheden waren op de leer van Socinus gebeten, hetzelfde gold voor de protestantse. De socinianen beschouwden de bijbel als de enige en volstrekt letterlijk te nemen openbaring van Gods wil en de menselijke rede als het enige instrument om die te kunnen begrijpen. Om het eeuwige leven te bereiken was slechts de wil nodig om, naar het voorbeeld van Jezus Christus, de in de bijbel neergelegde bevelen te gehoorzamen. De opvatting van een volledige overeenstemming van Schrift en *ratio* bracht met zich mee dat alles waarvoor in de bijbel geen bevestiging te vinden was en dat niet overeenstemde met de natuurlijke rede door hen verworpen werd. Ze geloofden niet in de Heilige Drieëenheid en dus niet in de godheid van Jezus, niet in de verlossing uit de zonde door diens dood, en niet in een lichamelijke opstanding; en zeker niet in enige vorm van predestinatie.[214]

Vooral met de eerste punten overschreden zij de grenzen van wat desnoods nog door de vingers kon worden gezien, zelfs voor een Nederlandse overheid. De gereformeerde synoden waren alert, waarschuwden in eigen kring, maar richtten zich in verschillende gewesten ook tot de Staten: in 1628 en 1639 tot die van Holland en West-Friesland, in 1641 tot die van Friesland. Hoe gevoelig de zaak ook internationaal lag, blijkt uit het feit dat in 1639 de Engelse gezant de Staten-Generaal waarschuwde dat de vluchtelingen uit Rakov onderweg waren naar de Republiek,

met als gevolg dat dezen nog datzelfde jaar een verbod van sociniaanse publicaties uitvaardigden. Inbeslagname en verbranding van boeken volgden in

Leiden, Amsterdam en Rotterdam en, in 1641, in Leeuwarden. In 1642 deed in Amsterdam de schout, zij het buiten medeweten van de burgemeesters, een inval bij de firma Blaeu. En strenger maatregelen volgden: op aanhoudend aandringen van de synoden publiceerden de Staten van Holland in 1653 een plakkaat tegen alle sociniaanse activiteiten en kwamen de Staten-Generaal in 1656 en in 1659 wederom met een publicatieverbod.

Maar tegelijk met de grenzen van de tolerantie kwamen hiermee ook de grenzen van de Hollandse intolerantie aan het licht. De resolutie van de Staten van Holland van 1653 bleef bijvoorbeeld meer dan een jaar liggen voordat die zelfs maar doorgezonden werd naar de betreffende steden. En in de steden zelf lag de magistraat soms ronduit dwars.[215]

Het is zeker zo dat sociniaanse boeken aftrek vonden, bij geleerden maar ook bij anderen. Al in de jaren twintig had Dirck Rafaelsz. Camphuysen ten minste één boek van Faustus Socinus in het Nederlands vertaald. Ettelijke andere vertalingen van werken van hem en van andere socinianen waren gevolgd, vooral in de jaren vijftig en zestig. Hun Latijnse publicaties verschenen bij gerenommeerde Nederlandse uitgeverijen, zoals die van Blaeu. Het hoogtepunt was wel de achtdelige *Bibliotheca fratrum Polonorum*, waarin de werken van de belangrijkste sociniaanse theologen bijeen waren gebracht en waarvan het eerste deel in 1656 - hetzelfde jaar van het verbodsplakkaat van de Staten-Generaal - in Amsterdam van de pers kwam.[216] Ook is het zeker zo dat men bij allerlei auteurs sociniaanse invloeden kan aanwijzen. Centrale delen van Hugo de Groots *Bewijs van den waren godsdienst* (1622) zijn bijvoorbeeld ontleend aan een werk van Socinus zelf.[217]

Maar bij alle belangstelling die er bestond voor het bijbels rationalisme uit Rakov, zijn er maar weinigen geweest die zichzelf als ‘sociniaan’ beschouwden. Daarvoor was de afwijzing van juist de meest heilige van de christelijke geloofsbeginselen waarschijnlijk toch een te grote stap, zelfs voor de meeste remonstranten.[218] Maar al werden de sociniaanse opvattingen niet in alle opzichten gedeeld, solidair waren sommigen wel. Toen in 1661 Christoffel Crell in de Republiek arriveerde met zorgelijke berichten over de situatie van de socinianen in Polen, kwam er via Johannes Naeranus, de remonstrantse predikant van Oude Wetering, een inzameling op gang waar heel wat van diens geloofsgenoten aan bijdroegen.[219]

Rationalisten

De werken van de socinianen waren niet de enige die rond het midden van de jaren vijftig werden verboden. Hiervoor hebben we gezien dat in diezelfde tijd ook de steeds groter weerstand van calvinistische kant tegen de filosofie van Descartes uitliep op een verbod. De gelijktijdigheid is niet toevallig: het succes van het cartesianisme juist onder remonstranten en doopsgezinden zal de ontvankelijkheid voor de sociniaanse geloofsopvatting hebben vergroot. Maar omgekeerd lijkt het niet onwaarschijnlijk dat de vrij onbekommerde en praktische opvatting van de ‘rede’ die men bij de socinianen aantrof, mede de weg heeft geopend voor de acceptatie in wijder kring van de zoveel subtieler filosofische conceptie van de ‘ratio’ van de cartesianen. Het valt wel te begrijpen dat Voetius en de zijnen, die de doorbreking van de demarcatie tussen rede en geloof zagen aankomen, zich met man en macht in de strijd wierpen (zie p. 298-299).[220]

In Rotterdam speelde deze ontwikkeling zich af in een kring van mensen rond de erudiete tegelfabrikant en dichter Joachim Oudaen. Oudaen was van moeders zijde verwant

aan de Van der Koddes en zijn vader was een van de leiders van de collegianten in Rijnsburg geweest. Zelf sloot hij zich na zijn vestiging in Rotterdam in 1656 aan bij de Waterlandse doopsgezinden. Zijn bijbels rationalisme was sterk sociniaans gekleurd, zozeer dat het begrip ‘rede’ bij hem soms de betekenis van ‘geweten’ krijgt.[221]

Ook in Amsterdam waren het doopsgezinde collegianten bij wie soortgelijke ontwikkelingen te zien zijn. Daar hielden Pieter Balling en, naderhand, Jarig Jelles, vrienden en volgelingen van Galenus, zich bezig met de cartesiaanse en spinozistische filosofie. Ook zij waren echter in de eerste plaats gelovige doopsgezinden, bij wie de rationele basis van het ware inzicht regelrecht voortkwam uit de traditie van het innerlijke, door God geïnspireerde, licht. Een sprekende getuigenis hiervan vormt Pieter Ballings *Het licht op den kandelaer* van 1662. Het licht ‘'t welke verlicht een ieder mens komende in de wereld’ werd door hem gedefinieerd in termen van de cartesiaanse eerste principes als

> een klare en onderscheiden kennis van waarheid, in het verstand van een iegelijk mens, door welk hij zodanig overtuigd is van het zijn en hoedanig zijn der zaken, dat het voor hem onmogelijk is daaraan te kunnen twijfelen.

Het was een inzicht dat losstond van iedere kerkelijke autoriteit, ja zelfs van de bijbelse openbaring. Maar Balling stelde het wel gelijk aan ‘*Christus*, de *Geest*, het *Woord* enz. dewijl alle deze op één en zelfde zake uitlopen’.[222]

De omslag naar een onversneden cartesiaans-spinozistisch rationalisme zou in het domein van de theologie en het geloof pas in de tweede helft van de jaren zestig plaatsvinden. In 1666 verscheen Lodewijk Meijers *Philosophia S. Scripturae interpres*, dat het jaar daarop onder de titel *De philosophie d'uytleghster de H. Schrifture* ook in het Nederlands beschikbaar kwam, en in 1668 publiceerde Adriaan Koerbagh zijn *Bloemhof van allerley lieflijkheid sonder verdriet geplant* en zijn *Ligt schijnende in duystere plaatsen*. Toen zou de vlam ook in de pan slaan: Koerbagh werd meteen gearresteerd en stierf in 1669 in het Amsterdamse rasphuis, en Meijers boek werd na de politieke omslag van 1672, in respectievelijk 1673 en 1674 verboden door de Staten van Holland en het Hof van Holland, tegelijk - veelzeggend genoeg - met Spinoza's *Tractatus theologico-politicus*, de sociniaanse *Bibliotheca fratrum Polonorum* en Hobbes' *Leviathan*.[223]

Deze ontwikkelingen spelen zich pas een decennium na de door ons beschreven periode af, maar de basis ervoor was gelegd in de late jaren vijftig en vroege jaren zestig door - ook hier weer - de nieuwe generatie van jonge intellectuelen, gevormd aan de athenaea, hogescholen en academies, maar ook aan de vele beroepsopleidingen van de zich snel professionaliserende Republiek.[224]

Spiritualisten

Er waren ook bewegingen waarbinnen de opvatting over de directe inwerking van Gods geest in het menselijk bewustzijn juist mystieke en hermetische dimensies aannam. Pieter Ballings *Het licht op den kandelaer* bijvoorbeeld was een reactie op een felle controverse tussen Galenus en de voorman van de uit Engeland afkomstige sekte van de quakers, William Ames, voor wie het innerlijk licht van de geest zelfs boven het bijbelwoord ging.[225]

Belangrijker was echter de invloed van de Duitse mysticus Jacob Böhme. Böhmes werken waren in Duitsland op aandringen van de lutherse kerk verboden. Slechts één klein werkje had er in 1624 - het jaar van zijn overlijden - het licht gezien. Enkele van zijn aanhangers wisten echter in 1631 en 1632 in Amsterdam een paar in het Latijn gestelde teksten gepubliceerd te krijgen, en in 1634 het Duitstalige *Morgenröte* (*Aurora*). Deze uitgaven moeten vooral voor export naar Duitsland bestemd zijn geweest, de lutherse classis te Lübeck protesteerde er althans tegen bij de lutherse classis in Amsterdam: eens te meer een aanwijzing van het belang van de Nederlandse uitgeverij voor de verspreiding van non-conformistisch gedachtengoed.

Maar eveneens in 1634 verscheen er een eerste Nederlandstalige uitgave, een bloemlezing met de titel *Een handboexcken, sijne een welriekende bloeme*, in 1635 gevolgd door drie volgende bloemlezinkjes, en in 1636 en 1637 door twee vertalingen van integrale werken. De bewerkers van dit alles was Abraham Willemsz. van Beyerland, een Amsterdamse parfumen papierkoopman, lid en later ook ouderling van de Waalse gemeente. Tot zijn overlijden in 1648 heeft Van Beyerland vrijwel het hele werk van Böhme in het Nederlands vertaald en bovendien de uitgave van enkele teksten in het Duits verzorgd. Hij ging daarbij bijzonder zorgvuldig en tekstkritisch te werk, steeds gericht op de ware mystieke inhoud, steeds actief om betere, in Nederland of in Duitsland circulerende manuscripten in handen te krijgen.[226] Naast het werk van Böhme vertaalde hij trouwens ook nog andere mystieke teksten, zoals in 1643 het laat-klassieke *Corpus Hermeticum* van Hermes Trismegistus.[227] Naderhand zou de in Amsterdam neergestreken drukker-uitgever Hendrik Beets (Henricus Betkius) uit Lübeck tussen 1658 en 1678 bijna dertig Duitse uitgaven van het werk van Böhme op de markt brengen.[228]

De ideeën van Jacob Böhme over de goddelijke correspondenties van natuur en kosmos en de innerlijke eenwording van de mens met het ‘ene’ en het ‘al’ - soms met al hun mystieke, profetische en ook alchemistische consequenties - hebben bevruchtend gewerkt op het Nederlandse spirituele denken. De neerslag ervan is het eerst te traceren bij een aantal in de Republiek neergestreken Duitsers, onder wie bijvoorbeeld de Silezische edelman Johann Theodor von Tsesch, die ooit in zijn jeugd in dienst van Frederik van de Palts was geweest, maar in de jaren 1642-46 in Amsterdam met privé-lessen in zijn onderhoud voorzag.[229]

Maar ook onder Nederlanders sloegen Böhmes ideeën aan. Bij Michel le Blon bijvoorbeeld, die het werk van Van Beyerland in 1653 voortzette met nog enkele vertalingen, en bij Caspar Luyken, de vader van de latere graveur en dichter Jan Luyken, die zelf ook sterk door de böhmistische gedachtenwereld beïnvloed zou worden.[230] En vooral ook bij Petrus Serrarius, de man die in het centrum lijkt te zitten van alles wat zich in de Republiek, en ver daarbuiten, afspeelde op het gebied van spiritualisme, mystiek en hermetiek.

Serrarius, die in 1628 wegens onrechtzinnigheid was ontslagen als Waals predikant en sinds 1630 als corrector bij een uitgeverij in Amsterdam werkte, kende Van Beyerland en was een vriend van Caspar Luyken. Hij had bemoeienis met Von Tseschs uitgave van diens apologie tegen de calvinist David Guilbertus en hij was vanaf 1656 intiem bevriend met Friedrich Breckling.[231] Zelf publiceerde hij in 1647 een Nederlandse vertaling van het verzameld werk van de grote zestiende-eeuwse mysticus Johannes Tauler en kwam hij in 1653 met een bewerking in mystiek-spiritualistische zin van de populaire rooms-katholieke emblematabundel *Pia desideria* uit 1624 van de jezuïet Herman Hugo onder de titel

Goddelycke aandachten ofte vlammende begeerten eens boetvaerdige geheijligd en lief-rijcke ziele. Daarin schetst hij met smachtende, zoetelijke toon de drievoudige gang van boete, levensheiliging en mystieke eenwording met God. Deze bundel vormde later de inspiratiebron voor Jan Luykens *Jezus en de ziel* en zou ook in het Duits vertaald worden.[232] Uiteindelijk was er niet zo heel veel verschil tussen het piëtisme van de verschillende denominaties!

In de persoon van Serrarius kan men als het ware zien hoe vanaf het begin van de jaren dertig de actualiteit van het mystieke levensgevoel hand over hand toeneemt. In 1653 of daaromtrent kwam daar bij hem en bij vele anderen de kroon op van een overtuigd chiliasme: de verwachting van de spoedige terugkeer van de Messias en de vestiging van een duizendjarig Godsrijk op aarde.[233]

Chiliasten en Hebraïsten

Binnen de kring van Amsterdamse collegianten heerste niet alleen de, vooral door Adam Boreel ontwikkelde, opvatting dat de christelijke kerken in de loop van de tijd gecorrumpeerd en daardoor losgeraakt waren van iedere Goddelijke inspiratie.[234] Sommigen gingen een stap verder. Dat was bijvoorbeeld het geval bij Daniël de Breen, Boreels mede-oprichter van het Amsterdamse college. De Breen was, toen hij nog studeerde, op de Synode van Dordt een van de secretarissen van Episcopius geweest, maar had daarna in zijn onderhoud moeten voorzien als privé-leraar - hij onderwees Vondel in de logica en het Grieks - en proeflezer, onder andere van Hugo de Groots *Annotationes in Novum Testamentum* voor de firma Blaeu. Dat waren bij uitstek het soort baantjes voor non-conformistische geleerden als hij, Serrarius, Von Tsesch en zoveel anderen. In 1653 vestigde hij zijn reputatie als chiliast met de publicatie van het 500 pagina's tellende boekje *Van 't geestelyck triumpherende ryck onses heeren Jesu Christi*, waarin hij de vernietiging aankondigde van de hele ongoddelijke wereld, vertegenwoordigd in de pauselijke antichrist en het Heilig Roomse Rijk van de Habsburgers, maar evenzeer van alle schijn-vrome ‘naam-christenen’, als voorbereiding op de komst van Christus' koninkrijk op aarde.[235]

Hij was niet de enige. Overal in Europa floreerden, met name in protestantse en dissidente kringen, dit soort ideeën, gereactiveerd door de gruwelen van de oorlog in Duitsland en Polen en de burgeroorlog in Engeland. Serrarius, die een netwerk van internationale contacten had opgebouwd, moet er vanuit allerlei hoeken mee in aanraking zijn gekomen: via zijn Engelse relaties John Dury, Samuel Hartlib en Henry Jessey, met wie hij regelmatig correspondeerde, via de Boheemse böhmist Paul Felgenhauer, die van 1623 tot 1632 en in de jaren vijftig in Amsterdam verbleef, via Jan Amos Comenius, de befaamde Tsjechische pedagoog en ‘pansoof’ - allesgeleerde -, die zich in 1656 definitief in de Republiek vestigde en een van Serrarius' beste vrienden werd.

Maar ook in joodse kringen werden ideeën ontwikkeld over de aanstaande komst van de Messias, en dat zelfs zeer dicht bij huis door de Amsterdamse rabbijn Menasseh ben Israel.[236] Beide ideeëncomplexen, de christelijke en de joodse, hadden met elkaar te maken. De christelijke opvatting was dat de komst van het duizendjarig rijk vooraf gegaan zou worden door de algemene bekering van de joden. En volgens Menasseh en andere joodse geleerden was de verspreiding van de joden over de hele aarde een onderdeel van Gods voorzienigheid en zouden alleen die volken door de Messias worden geaccepteerd die het

volk Israël goed ontvangen hadden. Beide zagen in de terugkeer van de joden naar Israël en het herstel van de tempel van Salomon de ultieme voorwaarde voor de komst (volgens de joden), casu quo de terugkeer (volgens de christenen) van de Messias.[237]

Van welke kant men het ook bekeek, een en ander impliceerde een noodzakelijke toenadering over en weer. Het was te danken aan de unieke positie van Amsterdam als toevluchtsoord van joden én van dissidente en non-conformistische christenen, dat deze toenadering juist daar kon plaatsvinden. Maar het was niet minder te danken aan de inspanningen van individuen als Menasseh, als de Amsterdamse hoogleraren Vossius en Barlaeus, als Boreel en Serrarius, dat deze toenadering ook inderdaad plaatsvond.

In de eerste decennia van de zeventiende eeuw had bij sommige christelijke theologen de belangstelling voor het Hebreeuws als taal, louter beoefend met het oog op de eigen bijbelstudie, plaatsgemaakt voor belangstelling voor het joodse geloof en de rabbijnse geleerdheid in bredere zin. Afgezien van zuiver wetenschappelijke drijfveren, speelde vooral de calvinistische behoefte om de eigen religieus-politieke situatie te zien in het perspectief van het oudtestamentische Israël daarbij een grote rol. Maar ook was er behoefte met de joden in discussie te treden om hen te bekeren, en dat in toenemende mate. Het lijkt niet ver gezocht in dat laatste een relatie te zien met het groeiende aantal joden dat zich in Holland vestigde.[238]

Omstreeks 1639 begon Adam Boreel, die toen nog in zijn geboorteplaats Middelburg woonde, aan de realisering van een plan dat beoogde de tekst van de *Misjna Torah* van de twaalfde-eeuwse rabbijn Maimonides - een standaardwerk over alle aspecten van de joodse wet en geloofsopvattingen - in zijn geheel beschikbaar te stellen voor het geïnteresseerde publiek. Doel was een uitgave te maken van het Hebreeuwse origineel, plus een Spaanse en een Latijnse vertaling. Hij werd daarbij geassisteerd door de plaatselijke rabbijn, Jacob Jehuda Leon. Uiteindelijk werd van deze enorme onderneming in 1646 alleen de gevocaliseerde editie gepubliceerd, en dat niet onder de naam van Boreel, maar onder die van Menasseh en met voorwoorden van Menasseh en Leon, omdat de naam van een christelijke auteur het joodse publiek zou kunnen afschrikken. Het is trouwens maar de vraag hoeveel er ooit van de vierduizend gedrukte exemplaren zijn verkocht: de tweehonderd die naar Engeland werden verscheept kwamen in elk geval onverkocht terug.

Meer succes had een parallel lopend, eveneens door Boreel gefinancierd project: de reconstructie in de vorm van een schaalmodel van de tempel van Salomon. Het zou - nadat Leon, die zich voortaan Templo noemde, in 1643 naar Amsterdam was verhuisd - daar een bekende toeristische attractie worden. Maar in ideëel opzicht had ook dat een veel verder reikend belang. Want was de tempel niet door God ontworpen volgens het grondplan van het universum? In elk geval zou het kunnen dienen als voorbeeld, wanneer bij de komst van het duizendjarig rijk de tempel in Jeruzalem weer zou moeten worden opgebouwd.[239]

Ondertussen werkte in diezelfde jaren Menasseh ben Israel eveneens aan een beter wederzijds begrip tussen joden en christenen. In een aantal werken wees hij op de gemeenschappelijke grondslagen van beide religies, te beginnen in de *Conciliador* (1632), een in het Spaans geschreven studie over die punten in de bijbel die tegenstrijdig leken, waarbij hij de hele joodse én christelijke wetenschappelijke traditie te hulp riep. In de jaren die volgden richtte Menasseh zich, met volledige

handhaving van zijn eigen joodse uitgangspunten, steeds duidelijker tot de niet-joodse geleerde wereld.[240] Hij werd de personificatie aan jood-

se kant van de toenadering van joden en christenen. Niet voor niets was hij het die in 1642 de Engelse koningin Henriette Marie en stadhouder Frederik Hendrik bij hun bezoek aan de synagoge mocht toespreken. Vrijzinnige regenten aanvaardden de opdracht van zijn werken, hij correspondeerde en discussieerde met geleerden als Johan van Beverwijck, Claude Saumaise, Hugo de Groot, en was bevriend met Simon Episcopius, voorman van de remonstranten, met vader en zonen Vossius en vooral met Caspar Barlaeus.

Van de kant van de meer radicale calvinisten leidde dat tot felle aantijgingen, vooral nadat Voetius in een serie openbare dispuutcolleges over - of beter: tegen - het jodendom was begonnen, waarin hij hen behalve van afgoderij ook van alle denkbare immorele eigenschappen beschuldigde. De arme Barlaeus kreeg de volle haat van mensen als de Deventer hoogleraar theologie Nicolaus Vedelius en de Utrechtse privaatdocent Marten Schoock over zich heen. Dat was in 1636, daarna lijkt de storm te zijn gaan liggen.[241]

Maar hoezeer ook gericht op de verzoening van jodendom en christendom, tot de jaren veertig is er in het werk van Menasseh nog geen sprake van een chiliastisch perspectief. Dat veranderde toen er in 1644 in Amsterdam een joodse reiziger arriveerde, Aaron ha-Levi alias Antonio de Montezinos, met het bericht dat hij in Zuid-Amerika aan de andere zijde van de Andes afstammelingen had aangetroffen van één van de tien verloren stammen van Israël.[242]

.....
Het verhaal van Antonio de Montezinos, opgetekend door Menasseh ben Israel:

Nadat De Montezinos vermoeden had gekregen over de aanwezigheid van joodse bewoners, weet hij zijn indiaanse muilezeldrijver Francisco te bewegen hem naar hen toe te brengen:

‘De volgende dag, zijnde maandag, kwam de Indiaan in zijn kamer zeggende: Trek alles wat gij in uw zak hebt uit en trek deze hennepschoenen aan, neem deze stok, en volg mij; zo heeft hij gedaan, en verlatende [achterlatende] zijn mantel en degen en al hetgeen hij meer bij zich droeg, zo zijn zij voortgetroken, dragende de Indiaan op zijn schouders drie maten maïs, twee touwen, de ene met knopen met een hengsel van twee punten, om langs de rotsen te klimmen; en de andere dun, om in de pleiten en doortochten van de rivieren te binden, [...]’

Zo trekken ze anderhalve week verder:
‘[...], maar dinsdags 's morgens ten acht ure komende bij een rivier groter dan de Duero in Portugal, zo heeft hem de Indiaan gezegd, hier zult gij uw broeders zien; en makende een vaandel van twee katoene doeken, die zij om het lijf gebonden droegen, heeft hij een teken gemaekt; en weinig tijd daarna zo zagen zij een grote roock; en de Indiaan zei, zij weten al dat wij hier zijn, en daarop tot antwoord deden zij 't zelfde teken, oprechtende een ander vaandel, waarop drie manspersonen met een vrouw zijn in een kano, een schuit van een boom hol gemaakt, overgekomen waar zij waren; [...] Na een weinig tijd zo heeft hem *Francisco* gezegd, ontstelt u niet, noch denkt niet dat deze mannen u iets zeggen zullen voordat gij met aandacht zult aangehoord hebben; daarop namen zij *Montesinos* tussen beiden en zeiden het 4e vers uit

Deuteronomium, cap.6. SEMAH ISRAEL ADONAY ELOHENU ADONAY EHAD: *Hoort Israel, de Heer onze God, de Heer, een*.'[243]
.....

Het verhaal van De Montezinos kwam op een moment van groeiende chiliastische verwachtingen. Volgens de traditie waren in de oudheid tien stammen van het volk van Israël weggevoerd en sindsdien nooit meer gezien. Hun terugkeer zou aan de komst van de Messias vooraf gaan. Het feit van de ontdekking van althans een van deze stammen was een teken dat dat moment naderde.

Via Menasseh bereikte het bericht John Dury, in de jaren veertig in Den Haag de huiskapelaan van Willem II's echtgenote Mary Stuart en van 1647 tot 1649 in Londen de huisleraar van de kinderen van koning Karel I. Volgens hem was de Messias misschien al in 1650 te verwachten, en anders toch in 1655 of 1656. Samen met Samuel Hartlib en enkele anderen met wie hij al jaren plannen maakte voor de bekering van de joden en de hereniging van de christelijke kerken - al evenzeer voorwaarden voor het aanbreken van het millenium - besloot hij zijn inspanningen te intensiveren. Er moest een instituut voor joodse studies worden opgericht, waarin Boreel, naar wiens werk men nu met des te meer belangstelling uitkeek, een belangrijke rol zou vervullen.[244]

Menasseh zelf kwam enkele jaren later met zijn eigen reactie in zijn *Spes Israelis* (de hoop van Israël). Het werk verscheen in 1650 tegelijk in het Latijn en het Spaans in Amsterdam en in het Engels in Londen, van welke laatste versie bovendien in de volgende jaren twee herdrukken verschenen. Hij plaatst daarin de mededelingen van De Montezinos binnen het kader van de hele geleerdendiscussie die al sinds de Middeleeuwen over de tien verloren stammen werd gevoerd. De rijkdom van het kleine boekje ligt vooral in de verwerking van allerlei soorten bronnen: van joodse en christelijke bijbelcommentaren tot en met zestiende- en zeventiende-eeuwse geografische studies en reisverhalen. Maar zijn succes zal te danken zijn geweest aan de messianistische verwachting waar dat alles op uitliep: dat de joodse diaspora weldra haar universele verspreiding zou hebben bereikt en dat de voorspelde rampen en goddelijke straffen al bezig waren zich te voltrekken, zodat aan te nemen was dat de twaalf stammen spoedig verenigd zouden worden onder één vorst, Messias, de zoon van David, en dat zij nimmermeer zouden worden verdreven uit hun vaderland.[245]

In de jaren die volgden nam het aantal chiliastische publicaties en verwachtingen nog toe. In Amsterdam fungeerde Serrarius als een schakel tussen de velen die zich ermee bezig hielden. Eind 1654 wisselden in zijn huis Menasseh en Paul Felgenhauer, wiens traktaat *Bonum nuncium Israeli* (‘goed nieuws voor Israël’) enkele maanden later zou verschijnen, van gedachten over de komst van de Messias. Kort daarna ontstond Serrarius' vriendschap met Comenius, die zich in zijn Amsterdamse jaren wijdde aan het uitwerken van zijn pedagogische ideeën tot een filosofische totaalvisie met een uitgesproken chiliastische strekking.[246]

Het waren de hoogtijdagen van de messiaanse verwachting. Bij vrijwel iedereen zijn de sporen ervan terug te vinden, bij een luthers piëtist als Friedrich Breckling, zo goed als bij een rationele collegiant als Joachim Oudaen.[247] Naarmate de voorspelde data verstreken nam de spanning toe. De jaren 1655 en 1656 gingen voorbij zonder dat er iets gebeurde. Serrarius noemde 1666, of 1670...

Geen wonder, dat toen in 1665 geruchten de kop op staken dat in Turkije in de persoon van een zekere Sabbatai Sevi, koning der joden, de Messias was opgestaan, zijn opwinding groot was. Onder de christenen moet hij een van de weinigen zijn geweest, al is het misschien veelzeggend dat juist in dat jaar de *Spes Israelis* in Nederlandse vertaling verscheen: *De hoop van Israël*. In joodse kringen waren velen ervan overtuigd dat het uur van de ver-

lossing geslagen had. Men deed boete en ascese, zat hele dagen in de synagoge en had geen aandacht meer voor handel en bedrijf. Velen verkochten hun bezittingen om op het eerste teken naar Palestina af te kunnen reizen, sommigen vertrokken al die kant op.

Uiteindelijk zakte, na Sabbatai Sevi's bekering tot de islam, de hele beweging min of meer in. Wat over bleef was een vage verwachting, die nog tot in de achttiende eeuw zo nu en dan zou opflikkeren.[248] Hetzelfde geldt voor het chiliasme als zodanig, dat opging in allerlei spirituele en mystieke stromingen. Soms waren er nog individuele uitschieters, zoals in het geval van de Amsterdamse stadspensionaris en later burgemeester Coenraad van Beuningen, die zich aan het eind van zijn leven ontwikkelde van libertijns rationalist tot een bezeten profeet.[249]

Maar over het geheel genomen lijkt de opleving van het chiliasme in deze twee decennia, 1645-65, toch het meest op een strovuur. Het belang ervan ligt vooral in wat het teweegbracht: de groei van internationale intellectuele contacten, de toenadering tot de joden, de intensivering van de joodse en weldra ook Arabische studies. Het waren slechts weinigen die daarbij betrokken waren, maar als enkelingen hadden ze niettemin een niet te verwaarlozen inbreng in de ontwikkeling van een mentaliteit die iets opener stond voor andere culturen.

Het informele circuit: netwerken, huiskamers en geruchten

Men krijgt de indruk dat in de jaren 1640-60 het religieuze leven in de Republiek aan alle kanten uit zijn voegen groeide. Voor een deel zal dat gezichtsbedrog zijn: ongetwijfeld voegde de overgrote meerderheid van de mensen zich in de kaders die gesteld werden door de toenemende verkerkelijking. Maar juist door die verstrakking konden minder conformistische geesten sneller met hun kerk in conflict raken. Daarbij kwam dat er door de toenemende professionalisering een relatief omvangrijke middenklasse ontstond van mensen die, gevormd door opleiding of zelfstudie, het eigen oordeel boven alles stelden. Zo bezien vormden de toenemende verinnerlijking van het geloofsleven, die zowel binnen als buiten de kerken valt waar te nemen, en het toenemende rationalisme twee kanten van dezelfde individualistische medaille.[250]

Wat opvalt is dat nu ook vrouwen soms een rol spelen. We zagen dat al binnen de kerken: bij de gereformeerden in de persoon van Anna Maria van Schurman (zie p. 368-369), die zich trouwens in 1669 met enkele andere calvinistische dames van stand aansloot bij de non-conformistische leefgemeenschap van Jean de Labadie. Maar alleen binnen sommige dissidente groepen kwam het een enkele maal voor dat een vrouw een aan de man evenwaardige positie innam. Zo bij de quakers Judith Zinspenning, die evenals de mannen het woord voerde ter vermaning, en dat met groot succes tot in Engeland toe.[251]

Uiteraard concentreerde de dissidente beweging als geheel zich vooral in de grote steden: in Rotterdam, in Den Haag aan het hof, en vooral in Amsterdam, waar menig uitgever uit ideële of materiële overwegingen alleszins bereid was al die non-conformistische geschriften en pamfletten uit te geven of ten minste op kosten van de auteur of diens aanhangers te drukken.[252] De vrijzinnigheid van het stadsbestuur, maar vooral de aanwezigheid van zoveel, juist ook internationaal

georiënteerde uitgeversfirma's maakte Amsterdam zo aantrekkelijk voor allerlei dissidente buitenlanders, die hier hun boeken uitgaven en

soms ook als corrector in hun onderhoud konden voorzien. Enkele rijke kooplieden die als sponsors optraden, zoals Laurens de Geer, die Comenius en Breckling ondersteunde, completeerden het beeld.[253]

Het groeiende cosmopolitische klimaat zoog weer anderen aan en met de vreemdelingen kwamen de berichten van onderdrukking en vervolging, van brandschatting, plundering en moord: gruwelen waar men hier al decennia lang geen weet meer van had gehad, maar die nu dicht genoeg bij leken te komen om bedreigend te zijn.

Al beperkte de non-conformistische publicitaire activiteiten zich tot een relatief kleine groep van intellectuelen, de onrust die dit alles veroorzaakte moet zich in brede kringen hebben verbreid. Daarvan getuigen de vele groepen en groepjes die zich binnen en buiten de gevestigde kerken bezig hielden met religieuze kwesties en waarover de berichten zo nu en dan opduiken in de kerkeraadsnotulen.

Zo vormde David Guilbertus, een aanhanger van Voetius en fel bestrijder van het böhmisme, in 1639 in Rotterdam een gezelschap van tussen de twintig en vijfendertig mannen, meest kleine zelfstandigen, om met elkaar over heikele theologische kwesties te discussiëren. Daarnaast hield hij ook openbare disputen met andersdenkenden, zoals met de remonstrantsgezinde boormaker Govert Govertsz., waar wel honderd mensen bij aanwezig waren. En omstreeks 1657-62 bestond er, eveneens in Rotterdam, een clubje van dertien vrouwen die onderling discussieerden, de remonstrantse en waterlandse colleges bezochten, van tijd tot tijd naar Rijnsburg reisden en zelfs contact hadden met de quakers. De calvinistische kerkeraad was met dit alles allerminst gelukkig, maar de deelneemsters waren ervan overtuigd dat, bij monde van de leidster Martha Ariens, ‘zij lieden het koren wel krijgen, en 't kaf is goed genoeg om bij de kerk te blijven’.[254]

Juist op dit niveau van persoonlijke contacten en huiskamerbijeenkomsten speelden vrouwen vaak een belangrijke rol bij de verspreiding van religieuze ideeën. De gegevens daarover zijn schaars, maar wel is opvallend dat ze vooral voorkomen vanaf de tweede helft, in meerderheid zelfs vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw. Men krijgt de indruk dat in het kielzorg van de toenemende individualisering ook veel vrouwen een groter zelfbewustzijn ontwikkelden, of althans daar nadrukkelijker uiting aan gaven. Tegen die tijd verschenen ook de eerste religieuze publicaties van vrouwen, zij het met name in de vorm van gedichten (zie p. 544). En dat is evenzeer een teken van hun informele positie.[255]

Maar er waren ook andere vormen waarin de onrust tot uitdrukking kwam. De pestepidemieën van 1635-36, 1654-55 en 1664-65 vormden voor sommige dominees en doopsgezinde leraren een gerede aanleiding om te spreken van de straf Gods en aan te dringen op gebed en boetedoening. Tegelijkertijd echter manifesteerde zich de invloed van de rationele professionalisering: de meerderheid van de medici was ervan overtuigd dat God de ziekte weliswaar als straf, maar niettemin langs natuurlijk weg gezonden had. Volgens hen moest deze dus vooral ook met natuurlijke middelen worden bestreden. De botsing van meningen kwam tot uiting in een stroom van publicaties in de betreffende jaren, waarin de ene of de andere remedie tegen de gevreesde ziekte werd gepropageerd.[256]

Een vergelijkbare ontwikkeling voltrekt zich op het terrein van magie en toverij. Al rond 1600 was bij de intellectuelen in de grote steden het geloof daarin begonnen te verdwijnen.

In 1608 vond in Holland de laatste veroordeling wegens toverij plaats en in 1614 was daar het laatste proces. Omstreeks 1630-40 was er in de hele Republiek geen jurist meer die een beschuldiging van toverij serieus nam en plaatsten medici als Johan van Beverwijck en Daniël Jonctijs kritische kanttekeningen bij betovering als verklaringsgrond voor allerlei ziekten. Ook de kerkenraden werden tegen die tijd uiterst voorzichtig. In theorie gingen ook gereformeerde theologen uit van het bestaan van duivelspacten en toverij. Nog in 1653 leerde het catechisatieboekje van C. Poudroyen:

> Toverij bestaat in 't maken van een verdrag of verbond met de Duivel, hetzij openlijk of heimelijk, om door de hulp deszelfs hetzij mensen of vee te betoveren, of t'ontoveren, te vloeken of zegenen, ook dingen te doen of bestaan [proberen] die 's mensen verstand, kunde en kracht te boven gaan en door ordinare [gewone] en bekende natuurlijke middelen niet geschieden.[257]

Maar aan beschuldigingen in die richting hechtte men eigenlijk nooit meer geloof. Hetzelfde gold voor de seculiere katholieke geestelijkheid. Alleen onder jezuïeten en minderbroeders bleef bereidheid tot exorcisme, tot ‘onttoveren’, bestaan.[258]

Niettemin waren allerlei vormen van magisch denken en handelen nog steeds wijd verbreid. Tussen 1645 en 1660 is er zelfs alom een duidelijke toename van het aantal toverijbeschuldigingen waar te nemen. Hier en daar - in Gorcum, in Egmond, in Schiedam - ging de lokale overheid er serieus op in, teken hoezeer het nog leefde. Een relatie met de algemene onrust in deze jaren lijkt voor de hand te liggen, zij het dat het in deze tijd van recessie en pestepidemieën waarschijnlijk eerder ging om zorg over het welzijn van gezin en naasten dan om bekommernis vanwege de oorlogsberichten uit Duitsland.[259]

Ook hier waren het vooral vrouwen die er bij betrokken waren. Waarzeggerij, wichelarij om verloren of gestolen spullen te traceren, onttovering van zieken, het kwam allemaal nog veelvuldig voor. Zo bijvoorbeeld in de Amsterdamse Jordaan, die een waar broeinest van toverij moet zijn geweest. Om zieken te genezen kookte men daar in naam van de duivel een zwarte kip of duif, waarvan men het hart met naalden of spelden doorstoken had. De kerkenraad sprak van een ‘verschrikkelijke toverij’, maar een zwaarder straf dan tijdelijke ontzegging van deelname aan het avondmaal werd er niet opgelegd.[260]

De ijver waarmee vooral de jezuïeten zich bleven bezig houden met bezweren en exorceren sloot aan bij dit nog bij velen levend magisch bewustzijn en speelde zeker een rol bij het door hen zo krachtig aangepakte rekatholiseringsoffensief. Tegelijk droeg het bij tot een scherpere profilering ten opzichte van zowel de katholieke seculiere geestelijkheid, als, vooral, de reformatorische geloofsrichtingen.

Hiermee raken we aan een belangrijk punt: want wat is geloof en wat bijgeloof? Evenals reliekencultus en heiligenverering waren de priesterlijke vormen van exorcisme voor veel katholieke geestelijken en gelovigen uitingen van oprecht geloof, terwijl de calvinistische dominees dat alles rangschikten onder de categorie van paapse superstitiën.[261]

De plotselinge hausse in toverijbeschuldigingen rond het midden van de eeuw leidde echter ook tot de eerste Nederlandse publicaties daartegen. De belangrijkste is wel die van de Haarlemse doopsgezinde lakenkoopman Abraham Palingh, *'t Afgerukt mom-aansight der tooverye*, dat in 1659 door Jan Rieuwertsz. werd gepubliceerd. Palingh ontkende met kracht

Anoniem, illustratie in A. Palingh, 't Afgerukt mom-aansight, 1659.

van argumenten dat de duivel enige macht over de natuur zou kunnen uitoefenen en kwam met een aantal beschrijvingen van toverijgevallen die hij zelf als bedrog had weten te ontmaskeren. Ook hier lijkt de botsing der meningen een voorbode te zijn van een zich langzamerhand vestigend rationeler wereldbeeld, ook al zou dominee Balthasar Bekker nog in 1692 vanwege zijn boek *De betoverde wereld* uit zijn ambt worden gezet. Maar die had dan ook niet alleen de toverij, maar ook de houding van de gereformeerde kerk daar tegenover aangevallen.[262]

Na 1660 nam het aantal geregistreerde gevallen inderdaad drastisch en definitief af. Ook in realiteit? Of omdat het algemeen begon door te dringen dat beschuldigingen in die richting bij geen enkele officiële instantie effect sorteerden? Dat in dezelfde periode het aantal processen wegens smaad bij de betichting van toverij toeneemt, zou in die laatste richting kunnen wijzen.[263] Maar hoe dat ook zij, het magisch handelen was blijkbaar geen vorm meer van geaccepteerd maatschappelijk gedrag.

Godsdienst en geloof in Europees perspectief

Behalve een nationale sport was godsdienst nog steeds een kwestie van internationale politiek. Maar met de Vrede van Westfalen - waar die van Munster tussen de Republiek en de koning van Spanje een onderdeel van uitmaakte - was het volstrekte samengaan van staatkundige en kerkelijke belangen doorbroken. Meer dan voorheen dicteerden nu de politieke verhoudingen de religieuze mogelijkheden en onmogelijkheden. Tegelijkertijd bleef men vanuit allerlei godsdienstige groeperingen en met allerlei oogmerken druk uitoefenen op regeringen en machthebbers. Met meer of, meestal, minder resultaat. In het geval van de Republiek, met zeven in religieus opzicht zo verschillende gewesten, met het verschil in belangen tussen Staten en Oranje, met de uiteenlopende politieke bindingen ook van de verschillende kerken, en met haar internationaal georiënteerde intelligentia, lag dat alles ingewikkelder dan waar ook.[264]

Om te beginnen maakte de Republiek op grond van de gereformeerde signatuur van de publieke godsdienst, maar misschien nog meer op grond van de dynastieke ambities van de Oranjes, deel uit van een politiek verbond van staten en staatjes. Vooral in Duitsland was dit netwerk gereformeerd gekleurd. De stadhouderlijke familie had tal van verbindingen met de Nassause vorstenhuizen en met de keurvorsten van de Palts en Brandenburg. De centrale figuur was de ‘grote keurvorst’ Frederik Willem van Brandenburg, die getrouwd was met een dochter van Frederik Hendrik. Vanuit de kerken was men hier uiteraard sterk op de Republiek gericht. Tussen de Duitse calvinistische universiteiten en stadsacademies en de universiteiten van Leiden, Utrecht, Harderwijk en Franeker bestond een levendig verkeer van hoogleraren en studenten, dat zich voortzette tot in de lokale gemeenten.[265]

In de relatie met Engeland liepen door het huwelijk van Willem II met Mary Stuart de dynastieke, politieke en religieuze belangen veel minder parallel. De Stuarts waren anglicaans en allerminst calvinistisch. Tot aan de machtsgreep van Cromwell waren talrijke streng-gereformeerde puriteinen naar Nederland uitgeweken. Na 1640 waren velen van hen naar Engeland teruggekeerd en waren het de koningsgetrouwen die, vooral aan en rond het hof in Den Haag, de positie van vluchteling innamen. De puriteinse invloed in de Republiek was er niet minder om geworden. Gedragen door de Nadere Reformatie was die invloed vooral groot op de meer radicale vleugel van de Nederlandse gereformeerde kerk. Maar daar zeker niet alleen, gezien het feit dat tussen 1625 en 1699 ongeveer één op de drie Nederlandse stichtelijke werken vertalingen uit het Engels waren. Via de vele Duitse studenten reikte deze invloed bovendien tot ver in de gereformeerde, en lutherse, Duitse landen. Er verschenen in deze periode zelfs meer Duitse dan Nederlandse vertalingen van Engelse puriteinse geschriften, maar wel ging meer dan de helft daarvan terug op een Nederlands intermediair.[266]

Met de Franse hugenoten ten slottte bestond er op de eerste plaats een relatie via de Waalse kerk. In Frankrijk zelf waren tien calvinistische academies, waarvan die in Sedan en Saumur de belangrijkste waren. Tot ca. 1650 ging de stroom van nieuw benoemde dominees dan ook goeddeels de omgekeerde weg van die tussen Nederland en Duitsland en waren veel van de in Nederland werkzame Waalse predikanten en hoogleraren van deze Franse

academies afkomstig. Steeds meer echter werd hun plaats ingenomen door tweede-generatie-immigranten, die opgeleid waren aan het eigen college dat de Waalse kerk had aan de Leidse universiteit. Door het gezag van de Leidse hoogleraren, en door de aanwezigheid van een Waalse hofpredikant in Den Haag, was de invloed van de Waalse kerk op politiek-religieus niveau vaak groter dan men op grond van haar omvang zou verwachten. Dat gold zeker in de jaren tussen 1630 en 1646, toen beide functies vervuld werden door André Rivet, een man van groot gezag en met een wijd internationaal netwerk van correspondenties.[267]

Voor de Hugenoten in Frankrijk waren, in hun toch altijd vrij benarde positie, de standpunten van de Nederlandse gereformeerde kerk echter in hoge mate richtinggevend. In 1620 had hun nationale synode in Alès de besluiten van Dordt aanvaard, en wetenschappelijke theologische discussies, zoals tussen de meer orthodoxe school van Sedan en de wat rationalistischer georiënteerde school van Saumur, werden onder actieve deelname van de Nederlandse hoogleraren - Rivet en Coccejus in Leiden, Voetius in Utrecht, Maresius in Groningen - gevoerd.[268]

Het duidelijkst kwam de internationale protestantse verbondenheid tot uiting, toen er in 1655 een terreur losbarstte tegen de Waldenzen, een al uit de Middeleeuwen stammende groepering in Piëmont die zich in de zestiende eeuw bij de calvinisten had aangesloten. De gereformeerde Zwitserse kantons, Cromwell in Engeland, de Franse Hugenoten, de Republiek en mogelijk ook Brandenburg protesteerden niet alleen met kracht bij de hertog van Savooie over diens gewelddadig optreden - Cromwell schijnt zelfs voorstander te zijn geweest van een gezamenlijk militair ingrijpen -, maar hielden ook geldinzamelingen ter ondersteuning van de vervolgden.

In Nederland schreven de Staten-Generaal voor 5 september van dat jaar een nationale vasten- en bededag uit waarop gecollecteerd werd. De opbrengst was niet gering: alleen al uit Holland zijn bedragen bekend tot een totaal van ruim 110.000 gulden (ca. 2 miljoen in huidige waarde) en uit Groningen en Ommelanden bijvoorbeeld toch nog altijd zo'n ƒ14.150. Wat opvalt is dat aan deze collecte in elk geval in Holland, maar waarschijnlijk overal, ook de andere protestantse geloofsrichtingen meededen. In Amsterdam gaven, naar men zegt, bij de straatcollectes zelfs de rooms-katholieken.[269] Het geeft een indruk van de mate waarin de wederzijdse tolerantie voor velen een erkende waarde was.

Hoewel zelden zo officieel en groots aangepakt, waren dergelijke steunacties voor vervolgden elders op zichzelf een bekend verschijnsel. Ook bij de remonstranten en de doopsgezinden, die geen formele banden hadden met enig buitenlands kerkgenootschap, kwamen ze voor. We noemden hiervoor al de remonstrantse collecte ten behoeve van de socinianen in Polen en de doopsgezinde inspanningen ten behoeve van vervolgde geloofsgenoten in Zwitserland, bij welke laatste actie trouwens ook overheidsinstanties ingeschakeld werden (zie p. 409 en 416). De tolerantiegedachte was daarbij zelden afwezig.[270] Vermelding verdient in dit verband zeker ook de collectes die Serrarius, Jessey, Dury en Hartlib, op verzoek van rabbi Nathan Shapira uit Jeruzalem, in 1656 en nogmaals in 1658 in Nederland en Engeland organiseerden voor de Duitse en Poolse joden in Palestina, die door de Turkse autoriteiten uitgeknepen werden.[271]

Werden de protestantse relaties met het buitenland gekenmerkt door een grote veelsoortigheid, zowel wat betreft de politieke reikwijdte als wat betreft de aard en religieuze inhoud ervan, bij de katholieken lag dat anders. In toenemende mate kreeg het pauselijk centralisme de overhand op de nationale ambities van de Nederlandse bisschoppen en werden kerkelijke organisatie, geloofsinhoud en politieke stellingname vanuit Rome gedirigeerd (zie p. 376-377).[272]

Fabio Chigi - als nuntius te Keulen hoofd van de Hollandse Zending, afgezant van de paus bij de Westfaalse vredesonderhandelingen en vanaf 1655 zelf paus onder de naam Alexander VII - moet er in de loop van de besprekingen in Munster van doordrongen zijn geraakt, dat hij het ideaal van één algemene katholieke christen*heid* op moest geven voor dat van een louter religieus bepaald christen*dom*. Wat hem betreft zou die niet minder rooms-katholiek zijn, maar binnen deze grotere - en abstractere - eenheid was althans op politiek niveau ruimte voor de coëxistentie van verschillende geloofsrichtingen. Wat hem ertoe gebracht mag hebben - inzicht in de werkelijke machtsverhoudingen, compassie met de totale uitputting van met name de Duitse bevolking, vrees voor de altijd aanwezige Turkse dreiging, persoonlijke motieven wellicht ook - het gevolg was in elk geval dat staatspolitiek en kerkpolitiek in hoge mate van elkaar losgekoppeld werden.[273]

Voor de Republiek betekende het dat men, in aansluiting bij een meer algemeen gegroeid besef van de onomkeerbaarheid van de ontwikkelingen, na 1650 dat wat er nog restte van het ideaal van een nationale katholieke kerk langzamerhand moest laten varen. De kerkelijke beleidslijnen werden vanuit Rome steeds strakker aangetrokken: het was Alexander VII die, met zijn pauselijke curie, van de priesters een eed tegen het jansenisme verlangde, in 1665 een aantal door de Hollandse geestelijkheid aangehangen morele stellingen veroordeelde, en in het algemeen de reguliere geestelijkheid zag als de bewakers bij uitstek van kerkelijk centralisme en orthodoxie. Het is niet waarschijnlijk dat de stroom van populaire spiritualiteitswerkjes van de hand van vooral jezuïeten, die vanuit de zuidelijke Nederlanden de Republiek overspoelden, direct met deze ontwikkeling te maken heeft gehad. Tenslotte was die al veel eerder op gang gekomen. Maar het zal zeker de roomse inkleuring van het Nederlandse katholicisme hebben bevorderd.[274]

Toch is het nog maar de vraag of de Nederlandse rooms-katholieken zich hierdoor buitenstaanders in eigen land zullen hebben gevoeld. Tenslotte werd de Republiek als eenheid nog het meest gedefinieerd door haar pluriformiteit en de daarop gebaseerde omgangsoecumene, en daarbinnen namen zij een voor iedereen duidelijke en geaccepteerde plaats in. Alleen in Brabant en Limburg lag dat anders en beschouwde men zich niet zozeer zelf buitenstaander, als wel bestuurd door buitenstaanders: vreemdelingen tot en met hun tongval.

Maar al had de katholieke kerk dan haar politieke strijd voor één christenheid opgegeven, het ideaal bleef bestaan. Het waren nu vooral dissidente protestanten die zich ervoor inzetten. Onder hen moet op de eerste plaats de man worden genoemd, die voor de Republiek de personificatie vormde van het trauma van 1618: Hugo de Groot.

De Groot, die behalve rechtsgeleerde ook een internationaal befaamd theoloog was, had zich al vanaf zijn jeugd ingezet voor de eenheid onder de christenen. Maar pas rond 1640 trad hij naar buiten met publicaties waarin hij de verzoening tussen de kerken, en met name - meest schokkend van al - tussen protestanten en katholieken, op programmatische wijze

bepleitte. De Reformatie was naar zijn mening haar doel voorbij geschoten. De verschillen tussen de geloofsrichtingen waren niet essentieel en de enige kerk die door Christus bedoeld was, was een verenigde kerk, niet in een of andere abstracte of mystieke zin, maar in concreto, met sacramenten en al.[275]

Hetzelfde streven doordrong zijn belangrijkste theologische werken uit deze periode: de *Annotationes in Novum Testamentum* van 1641 en de *Annotationes in Vetus Testamentum* van 1644. Daarin trachtte hij, met name door het historische karakter van de bijbelboeken te benadrukken, het tijdgebondene van het wezenlijke te onderscheiden om op die manier allerlei twistpunten uit de weg te ruimen. Zo argumenteerde hij bijvoorbeeld dat het verbod van beelden historisch was bepaald en geen universele reikwijdte had. Een fundamentele kwestie, want als er iets was dat van protestantse kant de katholieken werd verweten, dan was het wel hun verering van heiligenbeelden, van, zoals men het noemde, 'idolen'.[276]

Het werd hem allemaal niet in dank afgenomen. Niet door zijn familie en kennissen en al helemaal niet door de internationale wereld van geleerden en van wereldlijke en geestelijke machthebbers. De Franse katholieken, op wiens steun hij had gerekend, bleven gereserveerd, en de lutheranen en calvinisten waren furieus. Onder de laatsten was de grootste opposant wel de Leidse hoogleraar André Rivet, die nog in 1646 - een jaar na De Groots overlijden - een boek van 643 pagina's tegen zijn opvattingen publiceerde. Maar hij was lang niet de enige.

Zelfs Grotius' positie als gezant van de Zweedse koning in Parijs wankelde en dat hij uiteindelijk in ongenade viel, is mede te wijten aan zijn hardnekkig vasthouden aan dit streven naar eenheid dat hem hoe langer hoe meer deed wegzinken in wetenschappelijke arbeid. Want tenslotte wás Grotius niet zomaar een of andere geleerde filoloog of theoloog, maar een hooggeplaatste diplomaat die opereerde, of tenminste geacht werd te opereren, op het niveau waar de politieke beslissingen vielen.[277]

Men kan betwijfelen of De Groot - zeker vanaf 1637-38, toen hij de banden met de Republiek definitief verbroken had - nog als Nederlander moet worden beschouwd. Zonder vaderland en niet aangesloten bij enig kerkgenootschap, stond hij buiten, en in zijn werk boven, alle partijen. De Republiek speelde in zijn irenische plannen geen enkele rol, officieel noch inofficieel.[278]

Dat laatste geldt ook voor de overwegingen die de Zweedse koningin Christina gebracht kunnen hebben tot haar abdicatie in 1654 en haar geheime overgang tot het katholicisme op kerstavond van datzelfde jaar in Brussel. Het is mogelijk dat een en ander verband hield met de wijdverspreide verwachting dat er in 1655 een politieke Messias zou opstaan die alle gelovigen, joden incluis, zou verenigen onder het banier van het christendom als voorbereiding op de komst van de goddelijke Messias. De koning van Frankrijk was een mogelijke kandidaat, of Alexander VII. Zocht Christina het onderkoningschap van de Spaanse Nederlanden om de chiliastische krachten te steunen?

Hoe dan ook, in haar geval is er wel enige relatie te leggen met personen in de Republiek. Het jaar voorafgaande aan haar officiële bevestiging in Rome in 1655 woonde ze in Antwerpen, waar zij intensief contact had met de Franse chiliast Isaac La Peyrère, die in het huis naast haar zijn intrek had genomen. In diezelfde tijd werd zij ook bezocht door

Menasseh ben Israel, die haar steun zocht voor de uitgave van een Spaanse bijbeluitave met commentaar. Tevergeefs. Maar bij die gelegenheid moet Menasseh ook La Peyrère hebben ontmoet en via hem moeten diens ideeën over het bestaan van mensen vóór Adam in Amsterdam bekend zijn geworden. Kort daarop werd La Peyrère's boek daarover, *Prae-adamitae*, in Amsterdam gepubliceerd. Het had nogal wat succes, mogelijk zelfs bij de jonge Spinoza.[279]

Een veel nauwer band met de Republiek had echter de zogenaamde Hartlib-kring. Samuel Hartlib, John Dury, Jan Amos Comenius, Petrus Serrarius en hun vele geestverwanten hadden evenzeer als ultiem doel de totstandkoming van een boven-confessioneel, in de ware betekenis van het woord ‘katholiek’, christendom. In tegenstelling tot irenici als Hugo de Groot of chiliasten als Christina van Zweden, dachten zij daarbij echter niet zozeer aan een concrete - kerkelijke of politieke - vernieuwing, maar aan een innerlijke, spirituele.[280] Daarin waren ze sterk beïnvloed door allerlei mystieke literatuur, waaronder vooral de geschriften van Jacob Böhme, met zijn ideeën over universele harmonie, een belangrijke rol speelden.

Al in de jaren dertig had Theodoricus Gravius, een Duitser die in Nederland met Böhmes denkbeelden in contact gekomen was, diens opvattingen in Engeland bekendgemaakt. Naderhand vertaalde John Sparrow tussen 1644-62, deels vanuit het Nederlands van Van Beyerland, deels vanuit handschriften en drukken uit diens bezit, vrijwel al Böhmes werken in het Engels, en zo konden diens denkbeelden zich met name via leden van de Hartlib-kring vervolgens weer over Duitsland en Midden-Europa verspreiden.[281]

Hoewel het hun te doen was om een geestelijke reformatie, gingen zij veel pragmatischer te werk dan De Groot, die aan het eind van zijn leven steeds meer een teruggetrokken kamergeleerde werd, en veel praktischer dan Christina, als die al de haar toegeschreven ambities ooit heeft gehad. Naast een netwerk van correspondenties over heel Europa en Noord-Amerika dat de transmissie van ideeën moest verzorgen, ontwikkelden zij een concreet wetenschappelijk programma. Aanvankelijk, in de jaren 1647-48, was het plan zelfs om in Amsterdam een wetenschappelijk informatiecentrum, een ‘Office of Adress’, op te richten. Dat ging niet door. Vooralsnog bleef Hartlib in Engeland het centrale aanspreekpunt, een functie die na diens dood in 1662 overgenomen werd door de in datzelfde jaar opgerichte Royal Society, waarvan Dury's schoonzoon Henry Oldenburg de eerste secretaris werd.[282]

Ook in politiek opzicht oefenden leden van de Hartlib-kring druk uit. Zo hadden ze bemoeienis met de zogenaamde Whitehall-conference van december 1655. Deze vergadering was door Cromwell bijeengeroepen om hem te adviseren over een petitie van Menasseh ben Israel, die toelating van de joden tot Engeland bepleitte, de *Humble Adressess to his Highnesse the Lord Protector*. Menasseh was er zelf voor naar Engeland gegaan en had daar contact met Hartlib, Dury, Oldenburg, Jessey en Boreel, van wie vooral Jessey de man achter de schermen van de Whitehall-conference was.[283] Het resultaat van de conferentie, geen, stelde Menasseh teleur, maar in feite was er toch wel een gunstige keer in de situatie van de joden in Engeland. Vanaf 1655 nam de sefardische gemeenschap in Londen langzaam in omvang toe en kon deze een commerciële scharnierfunctie gaan vervullen tussen Amsterdam en de Engelse koloniën in West-Indië. En wie weet, misschien was het ook

Menasseh van het begin af vooral daarom te doen geweest, méér dan om het chiliastische punt van de verspreiding van de joden over alle landen van de aarde, waaronder dus ook Engeland.[284]

Een andere politieke kwestie waar enkele leden van de Hartlib-kring in elk geval zijdelings bij betrokken raakten, was de profetie in 1658 van de theologiestudent Nicolaes van Rensselaer - zoon van een grootgrondbezitter in Noord. Amerika, Kiliaen van Rensselaer - over de restauratie van Karel II als koning van Engeland. Vooral het tweede deel van de voorspelling: dat de in zijn waardigheid herstelde vorst het Goddelijk instrument zou zijn bij de bekering van de joden, gonsde door het correspondentienetwerk. Het sloot dan ook te mooi aan bij alle chiliastische verwachtingen om niet waar te zijn, en bovendien: was niet het eerste deel, de restauratie zelf, in 1660 bewaarheid?[285]

Zo voltrok de wisselwerking van politiek en religie zich in alle denkbare vormen, van reguliere diplomatieke contacten en formele kerkelijke relaties tot en met profetische heilsverwachtingen, met alle varianten daartussen. Het uiteindelijke resultaat van dat alles lijkt toch vooral een verdere fixatie te zijn geweest van de positie van de afzonderlijke staten en kerken. Maar op het niveau van de geest waren er bressen geslagen die in volgende decennia steeds verder zouden worden uitgebreid.

Pieter Saenredam (1597-1665), Gezicht in de Nieuwe Kerk te Haarlem, 1652 (zie p. 518).

Theodoor van Thulden (1606-1669), De heilige Dominicus ontvangt de rozenkrans uit de handen van Maria, 1654.

Gabriël Metsu (1629-1667), De wegzending van Hagar, ca. 1650-55.

Govert Flinck (1615-1660), De onomkoopbaarheid van consul Marcus Curius Dentatus, 1656 (zie p. 452).

Johannes Vermeer (1632-1675), De rust van Diana, ca. 1654-56 (zie p. 461).

Jan Mijtens (1614-1670), Portret van een echtpaar als Granida en Daifilo, ca. 1650 (zie p. 463).

Rembrandt van Rijn (1606-1669), De samenzwering onder leiding van Claudius Civilis in het Schakerbos, 1662 (zie p. 453).

Adriaen van Ostade (1610-1685), De familie De Goyer, ca. 1650-55. De vrouw met het blad papier in de hand is Catharina Questiers (zie p. 575).

Eindnoten:

1 Knuttel, *Catalogus pamfletten*, dl. 2.1, nr. 7915.
2 Ibid., nr. 6713-6715; Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* dl. 3, p. 201-203; Koopmans en Verhuyck, *Een kijk op anekdotencollecties in de zeventiende eeuw*, p. 143-153 (Jan Zoet).
3 Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen*, p. 20.
4 Blok, 'Barlaeus en de Joden', p. 201-202.
5 Zie hfdst. 6 *Godsdienst en geloof*, 'Doopsgezinden'.
6 Zie hiervoor hfdst. 2, *Staatsbestel en bestuurscultuur*, 'Soevereiniteit'.
7 Mörke, '"Konfessionalisierung" als politisch-soziales Strukturprinzip?', p. 32-37.
8 Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, 1972, p. 5-6 en 113; Van Deursen, *Het kopergeld*, dl. 4, p. 36, 74-75 en 89.
9 Mörke, '"Konfessionalisierung" als politisch-soziales Strukturprinzip?', p. 56-58; Schilling, *Religion, political culture and the emergence of early modern society*, p. 363-381.
10 Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, p. 21-30; Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, p. 18-19.
11 Van Deursen, *Het kopergeld*, dl. 4, p. 17-18 en 38-47; Van Rooden, *Religieuze regimes*, p. 24-26 en 84-85.
12 Dijkema, 'De doopsgezinden en de Staten-vertaling', p. 90; Visser, *De lutheranen in Nederland*, p. 72; Jaakke & Tuinstra, *Om een verstaanbare bijbel*, 1990, p. 75; De Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, 1993, p. 239-300, 303-306 en 310-316.
13 Groenhuis, *De predikanten*, p. 29; Luth, '*Daer wert om 't seerste uytgekreten*', p. 144-145 en 182-185; Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, p. 24-25.

14 Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, p. 210-213; Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, p. 32-35.
15 Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, p. 271-272; De Visser, *Kerk en staat*, p. 287-300; De Jong, 'Unie en religie', p. 177-180.
16 Streso, *Danck-predicatie*, p. 8; Van Rooden, *Religieuze regimes*, p. 96-97.
17 Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek', p. 438-442.
18 Roodenburg, *Onder censuur*, p. 183-184.
19 Fischer, 'De gemengde huwelijken tussen katholieken en protestanten', p. 466-467; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, p. 115-116; Roodenburg, *Onder censuur*, p. 152-160, 167-170 en 177-180 (gereformeerden); Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, p. 34-35 (doopsgezinden); Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid*, p. 69-72 (katholieken).
20 Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, p. 28-31.
21 Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek', p. 435-442 (omgangsoecumeniciteit); Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, passim (verzuiling).
22 *Interest van Holland*, p. 35; Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, p. 245-254; Guggisberg, 'Veranderingen in religieuze tolerantie', p. 179, 182-184 en 187; Swetschinski, *The Portuguese jewish merchants*, dl. 1, p. 56-66; Zijlstra, 'Tgeloove is vrij', p. 55-59.
23 Gruys & Bos, *t'Gulde laer 1650*, p. [26] en passim.
24 Van den Doel, *Daar moet veel strijds gestreden zijn*, p. 242-248 (Camphuysen); Visser, *Broeders in de geest*, dl. 1, p. 341 en 357-360 en dl. 2, p. 230-238 (Schabaelje); Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, p. 54-55.
25 Zie: Knuttel, *Catalogus pamfletten*, dl. 1.2, en dl. 2.1, passim en nr. 7589 (*Avondt-praetjen*) en 7695 (*Hollandts sleepraatje*). Zie ook hfdst. 4. *Instrumenten van cultuur*, 'De vrijheid van drukpers', p. 264-267.
26 Streso, *Danck-predicatie*, p. 4.
27 Groenhuis, 'Calvinism and national consciousness', p. 119-121; Spies, 'Verbeeldingen van vrijheid', p. 143-146.
28 Streso, *Danck-predicatie*, p. 1 en 19-20; Smitskamp, *Calvinistisch nationaal besef*, p. 13-14; Groenhuis, *De predikanten*, p. 81-87; Huisman, *Neerlands Israël*, p. 54-55; Groenhuis 'Calvinism and national consciousness', p. 121-125; Bisschop, *Sions vorst en volk*, passim;
29 Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, p. 583-597.
30 Teellinck, *Vrymoedige aenspraeck*, p. 12-13 (ook afzonderlijk in pamfletvorm gepubliceerd); Uit den Bogaard, *De gereformeerden en Oranje*, p. 64-75 en 105-109; Groenhuis, *De predikanten*, p. 89-91; Bisschop, *Sions vorst en volk*, p. 219-220.
31 De Visser, *Kerk en staat*, p. 305-306; Groenveld, 'Als by het huwelyck van man ende wyff', p. 152-155 (relatie met Engeland)
32 De Gier, *Dordtse kerkorde*, passim; Van Ginkel, *De ouderling*, p. 220-226 en 235-236; Groenhuis, *De predikanten*, p. 21-29; Schilling, *Religion, political culture and the emergence of early modern society*, p. 403-409; Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, p. 26-27.
33 Van Ginkel, *De ouderling*, p. 212-215; Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués*, p. 14-18; Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, p. 58 en 72-73.
34 Gagnebin, *Liste des églises Wallonnes des Pays-Bas*, passim; Frijhoff, *La société neérlandaise et ses gradués*, p. 264 en 266-274.
35 Groenhuis, *De predikanten*, p. 168-169; Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, p. 41-43 (Waalse kerk); Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, p. 58, 73-78, 99-105, 156, 159-163, 170 en 394-395.
36 De Gier, *Dordtse kerkorde*, p. 109-113; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p. 48-50; Luth, '*Daer wert om't seerste uytgekreten*', p. 196-197.
37 Borstius, *Predicatie van 't langh hair*, p. 12-13 en 64. Knuttel, *Catalogus pamfletten*, dl. 1.2, nr. 5145-5147 en 5248-5249; Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, dl. 2, p. 139-141; Exalto, 'Godefridus Udemans', p. 94-95.
38 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, dl. 2, p. 81-87 en 113-154, en dl. 3, p. 26-29; Roodenburg, *Onder censuur*, passim; Van Deursen, 'Gereformeerd gemeentelijk leven', p. 287-290.
39 Van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, dl. 4, p. 43-48; Van Lieburg, *Profeten en hum vaderland*, p. 25-26.
40 Van 't Spijker, 'De Nadere Reformatie', p. 5-16; Graafland, Op 't Hof & Van Lieburg, 'De Nadere Reformatie', p. 111-117 en 126-127.
41 Trigland, *Kerckelycke geschiedenissen*, p. * 2 recto - * 6 recto.
42 Nauta, *Samuel Maresius*, p. 3-39 en 412-415; Van Asselt, *Amicitia Dei*, p. 12-13 (Coccejus); Graafland, 'Structuurverschillen tussen voetiaanse en coccejaanse geloofsleer', p. 28-31.
43 Van 't Spijker, 'Gisbertus Voetius', p. 49-55; Van Asselt & Dekker, *De scholastieke Voetius*, p. 3-4 en 10-12, en nr. 4, p. 116-142 en 158-160 (structuuroverzicht); Cornelis A. de Niet in: Voetius, *De praktijk der godzaligheid*, dl. 1, p. lxvii-lxxii.
44 Van Asselt, *Amicitia Dei*, p. 33-44; Graafland, 'Voetius als gereformeerd theoloog', p. 23-25.

45 Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland*, p. 168-181; Exalto, ‘Willem Teellinck’, passim; Op 't Hof, ‘Eenen tweeden Thomas à Kempis’, p. 151-154; Exalto, ‘Godefridus Udemans’, passim; Cornelis A. de Niet in: Voetius, *De praktijk der godzaligheid*, dl. 1, p. xxxii-xxxviii.
46 Graafland, ‘De invloed van de Moderne Devotie’, p. 52-59; Op 't Hof, ‘Eenen tweeden Thomas à Kempis’, p. 151-163; Op 't Hof, ‘Gisbertus Voetius en de gebroeders Teellinck’, p. 104-107.
47 Van Asselt, *Amicitia Dei*, p. 133-136; Op 't Hof, ‘De verschillen tussen voetianen en coccejanen’, p. 58-61.
48 De Visser, *Kerk en staat*, p. 278 en 282-283; Uit den Bogaard, *De gereformeerden en Oranje*, 1955, p. 171-173; Van Asselt, *Amicitia Dei*, p. 12.
49 De Visser, *Kerk en staat*, p. 308-312; M. van der Bijl, ‘De tweedracht van voetianen en coccejanen’, p. 78-80.
50 Van de Ketterij, ‘Hedendaags piëtistisch taalgebruik’, 1978, p. 370; Van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht*, p. 23.
51 Van der Stighelen, *Anna Maria van Schurman*, p. 20-21 en 28-29; Trimp, *Jodocus van Lodensteyn*, p. 60-61, 97-98 en 208-218; Van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht*, p. 40-52 en passim; Van Lieburg, ‘De voetiaanse kring’, p. 33-34 en 38; De Baar, ‘Van kerk naar sekte’, p. 160-162; Van Lieburg, ‘Het gereformeerde conventikelwezen in de classis Dordrecht’, p. 5-6; Stronks, *Stichten of schitteren*, p. 107-125 (Van Lodenstein). Zie ook hfdst. 9 *Literatuur en muziek*, ‘Literatuur en religie’, p. 565-572.
52 Van Lieburg, ‘De voetiaanse kring’, p. 37; Cornelis A. de Niet in: Voetius, *De praktijk der godzaligheid*, dl. 1, p. xxiii-xxvii.
53 à Brakel, *Het geestelijcke leven*, 1657, p. 337; Brienen, ‘Theodorus Gerardi à Brakel’, passim.
54 Wittewrongel, *Oeconomia christiana*, p. * 6 verso en cap. 32, p. 374; Groenendijk, *De nadere reformatie van het gezin*, p. 37-48, 116-123 en 152-156.
55 Ridderus, *Historisch ABC*, passim; Van Toorn, Spies & Hoogerhuis, ‘Christen jeugd, leerd konst en deugd’, p. 143-147; Verboom, ‘De catechese van kerk, gezin en school’, passim; Stronks, *Stichten of schitteren*, p. 55-84.
56 Voetius, *De praktijk der godzaligheid*, dl. 2, hfdst. 6, p. 189; Broeyer, ‘Voetius en Utrecht’, p. 58-60.
57 Groenendijk & Van Lieburg, *Voor edeler staat geschapen*, p. 103-104.
58 Exalto, *De dood ontmaskerd*, p. 141-168; Van Toorn, Spies & Hoogerhuis, ‘Christen jeugd, leerd konst en deugd’, p. 147-151; Groenendijk & Van Lieburg, *Voor edeler staat geschapen*, p. 14-27.
59 Simonides, *Nieuw-jaersgifte*, p. 55-56; Visser, ‘Dat Rijp is moet eens door eygen Rijpheydt vallen’, p. 92-93.
60 Roldanus', Adriaen Paets', p. 135-136.
61 De Visser, *Kerk en staat*, p. 282-286; Uit den Bogaard, *De gereformeerden en Oranje*, p. 160-162; Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, p. 90-110 en 245-249.
62 Wilsenius, *Den ydelen roem Roberti de la Planche*, p. 23-24.
63 Lydius, *Roomsche meester-stuck*, 1650, p. 2.
64 Gagnebin, *Liste des églises Wallonnes des Pays-Bas*, p. 104-106; Marinus, *De contrareformatie in Antwerpen*, p. 236-240 en 290-291; Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, p. 145-146.
65 Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, p. 199-232.
66 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, dl. 2, p. 312-315.
67 Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, p. 262; Niemeijer, *Calvinisme en koloniale stadscultuur*, p. 95-104.
68 Niemeijer, *Calvinisme en koloniale stadscultuur*, p. 118-122.
69 Ibid., p. 128-160.
70 Ibid., p. 171-187.
71 Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz.*, p. 545, 581-587, 592-593, 749-756, 788-792 en 798-800.
72 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, dl. 2, p. 358-360; Boxer, *De Nederlanders in Brazilië*, p. 144-145, 150-155 en 202-217.
73 Knuttel, *Catalogus pamfletten*, nr. 6503; Van der Horst, ‘Verhaal’, passim; Van der Horst, ‘Nog iets over Zijdewind’, passim; J.J.G., ‘Over Zijdewind, passim; De la Torre, ‘Relatio’, p. 136-137 en p. 163-164; Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl. 2, p. 21-22 en 72-73; Poelhekke, *Het geval Zijdewind*, p. 4-7 en 46-60.
74 Spiertz, ‘De katholieke geestelijke leiders’, p. 5-6.
75 Van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, dl. 4, p. 73-75; Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, p. 33.
76 Visser, *Rovenius und seine Werke*, p. 16 en 24; Spiertz, ‘De katholieke geestelijke leiders’, p. 4-5.
77 Janssen, ‘Jacobus de la Torre’, kol. 1340-1343.
78 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl. 2, p. 71-76, 100-108 en 114-116; Visser, *Rovenius und seine Werke*, p. 17-18 en 21-22; Spiertz, ‘De katholieke geestelijke leiders’, p. 5 en p. 20.
79 Janssen, ‘Jacobus de la Torre’, kol. 1341; Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl. 2, p. 114-134; Visser, *Rovenius und seine Werke*, p. 16-21; Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid*, p. 67.

80 Janssen, ‘Jacobus de la Torre’, kol. 1341; Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl. 2, p. 114-134; Visser, *Rovenius und seine Werke*, p. 16-21; Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid*, p. 67.
81 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl. 2, p. 44-45, 98 en 540; Tracy, ‘With and without the Counter-Reformation’, p. 561.
82 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl. 1, p. 482-483 en dl. 2, p. 349-499; Tracy, ‘With and without the Counter-Reformation’, p. 562-566. De la Torre, ‘Relatio’, 1882 en 1883, passim, geeft een overzicht van alle vestigingen.
83 Derks, ‘Henricus van Alkemade’, kol. 25-26; Paul Dirkse in: Dirkse & Haverkamp, *Jezuïeten in Nederland*, p. 81, nr. 28 (Theodorus van Alkemade), en p. 88, nr. 62 en p. 90 (Henricus van Alkemade).
84 ‘Status missionis Hollandica SJ’ p. 64; De la Torre, ‘Relatio’, p. 187-188; Derks, ‘Henricus van Alkemade’, kol. 26-27; Dudok van Heel, ‘Amsterdamse schuil- of huiskerken?’, p. 5; Smits-Veldt, *Maria Tesselschade*, p. 86-90; Marten Jan Bok in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, p. 36 en 47-50.
85 De la Torre, ‘Relatio’, p. 118-121; Van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, dl. 4, p. 82-85; Van Eck, *Kunst, twist en devotie*, p. 124-131 (vervolgingen in Gouda); Augustijn, Broeyer & Van der Wall, *Reformatorica*, p. 159 (Provinciale acta).
86 *Af-beeldinghe* p. 526 en 686-687; Peter van Dael in: Dirkse & Haverkamp, *Jezuïeten in Nederland*, p. 36-37.
87 Tracy, ‘With and without the Counter-Reformation’, p. 562-571.
88 Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid*, p. 84-87; Paul Begheyn en Xander van Eck in: Dirkse & Haverkamp, *Jezuïeten in Nederland*, resp. p. 10 en 42; Van Eck, *Kunst, twist en devotie*, p. 107.
89 ‘Regulen ende ordonnantien van het broederschap des gratien Gods, onder beschermenisse van S. Willibrordus ende S. Bonifacius’, in: Rovenius, *Het gulden wieroock-vat*, p. 417-426.
90 Monteiro, *Geestelijke maagden*, p. 32-33, 45-46 en 49-99.
91 Theissing, *Over klopjes en kwezels*, 1935, p. 39-56; Monteiro, *Geestelijke maagden*, p. 59-61 en 204.
92 Theissing, *Over klopjes en kwezels*, p. 190-202, het citaat op p. 192; Schulte van Kessel, *Geest en vlees*, p. 56-57 en 101-103; Monteiro, *Geestelijke maagden*, p. 89-99, 108-109 en 166-167.
93 Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, p. 30.
94 Abels en Wouters, *Acta conventus Sylvae-Ducis*, dl. 1, p. ix-xliii; Roosenboom, ‘Tot voltreckinge der reformatie’, 1993, p. 221; Rooijakkers, *Rituele repertoires*, p. 101-109 en 119-122.
95 Abels en Wouters, *Acta conventus Sylvae-Ducis*, dl. 1, o.a. p. 77-79, 85, 167, 199, 201, 256, 258-259; het citaat op p. 199; Rooijakkers, *Rituele repertoires*, p. 197 en 227-230.
96 Roosenboom, ‘Tot voltreckinge der reformatie’, p. 222-225; Rooijakkers, *Rituele repertoires*, p. 442-445.
97 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl. 2, p. 573-574; Rooijakkers, *Rituele repertoires*, p. 107-109 en 421-423.
98 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl. 2, p. 574-576; Rooijakkers, *Rituele repertoires*, p. 583-589; Wingens, *Over de grens*, p. 46-47; Margry & Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, dl. 2, p. 585-589 (Meerveldhoven), 659 en 661-662 (Oirschot).
99 Abels en Wouters, *Acta conventus Sylvae-Ducis*, dl. 1, p. xxxiii-xliii (dominees); Rooijakkers, *Rituele repertoires*, p. 495-497, 517-521 en 529-531 (schuttersgilden).
100 Rooijakkers, *Rituele repertoires*, p. 190-193.
101 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl. 2, p. 575-579 en 611-613; Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, p. 30; Rooijakkers, *Rituele repertoires*, p. 103-104, 111 en 123-124; Wingens, *Over de grens*, p. 52-53.
102 Margry, ‘Heilig bloed in processie’, p. 6-8; Margry & Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, dl. 2, p. 159 en 162-163 (Boxtel) en 476 (Hooidonk).
103 Roosenboom ‘Tot voltreckinge der reformatie’, p. 226-230 en 233-235.
104 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl. 2, p. 741-744.
105 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl. 2, p. 643-644; Andriessen, *De jezuïeten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden*, p. 271-274; Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, p. 30-31; Paul Begheyn in: Dirkse & Haverkamp, *Jezuïeten in Nederland*, 1991, p. 23.
106 Wingens, *Over de grens*, p. 27, 51, 53, 58-64, 71-73, 131-133, 158-159 en 169-173.
107 Visser, *Rovenius und seine Werke*, p. 158; Frijhoff, ‘Katholieke toekomstverwachting’, p. 441.
108 Vermaseren, *De katholieke Nederlandsche geschiedschrijving*, p. 276-284; Andriessen, *De jezuïeten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden*, p. vi, 103-104 en 206.
109 Frijhoff, ‘Katholieke toekomstverwachting’, p. 438-442 en 447-448.
110 Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid*, p. 69-70, de woorden van Rovenius aldaar op p. 70.
111 Christianus Catholicus, *Korte ende waere uytvaert*, p. 9-12; Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid*, p. 59.

112 Roodenburg, *Onder censuur*, p. 151-166; Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid*, p. 70-73.
113 Molina, *Den gevalueerden, schriftuerlijcken, rooms-catholijcken mondt-stopper*, p. 381-384; Van Moorsel, 'De devotie tot St. Willibrord', p. 342-343 en 1932, p. 129-159; Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl. 2, p. 762-767; Frijhoff, 'La fonction du miracle', p. 155 en 169-171; Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid*, p. 87-89.
114 *Amstelredams eer ende opcomen*, titelpagina, p. * 5 verso- * 6 recto en p. 55-57; Vondel, 'Eeuwgety' in: Vondel, *Werken*, dl. 5, p. 133-138; Robert Schillemans in: Van den Hout, Margry & Schillemans, *Het Mirakel*, p. 48-52; Margry & Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, dl. 1, p. 138-139.
115 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl. 2, p. 767-769; Frijhoff, 'La fonction du miracle', p. 171-172.
116 Zie hfdst. 6 *Godsdienst en geloof*, 'Gereformeerden' en 'Remonstranten', en hfdst. 9 *Literatuur en muziek*, 'Literatuur en politiek'.
117 Frijhoff, 'La fonction du miracle', p. 173-175; Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid*, p. 89.
118 Clemens, *De godsdienstigheid in de Nederlanden*, dl. 1, p. 78-79 en 164-166.
119 Rovenius, *Het gulden wierookck-vat*, p. 2-8, 34-35, 191-196, 396-401; de citaten op p. 2 en p. 196.
120 Visser, *Rovenius und seine Werke*, p. 30-33 en 121-122; Visser, 'De mogelijke invloed van de Moderne Devotie op de spiritualiteit van de Nederlandse seculiere clerus', p. 210-215; Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid*, p. 33-41.
121 A Kempis, *De vier boeken der naavolging Christi*, p. 287 (er is ook een afzonderlijke, apart gepagineerde uitgave van boek 4 uit hetzelfde jaar); Clemens, 'Een verkennend onderzoek naar de waardering voor de Imitatio Christi', p. 220-222 en 227-228; Graafland, 'De invloed van de Moderne Devotie in de Nadere Reformatie', p. 59-60; Visser, 'De mogelijke invloed van de Moderne Devotie op de spiritualiteit van de Nederlandse seculiere clerus, p. 210-215; Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid*, p. 30-33.
122 Visser, *Rovenius und seine Werke*, p. 18-19; Frijhoff, 'Het Oratoire van Bérulle', p. 194-203; Wingens, *Over de grens*, p. 85-86.
123 Visser, *Rovenius und seine Werke*, p. 31-32; Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid*, p. 9-17.
124 Visser, *Rovenius und seine Werke*, p. 25-27; Walgrave, 'L'*Augustinus* de Jansénius', passim; Spiertz, 'Jansenisme in en rond de Nederlanden', p. 147-149; Roegiers, 'Jansenisme en katholieke hervorming', p. 47-50 en 55.
125 Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl. 2, p. 268-339; Spiertz, 'Jansenisme in en rond de Nederlanden', p. 152-155 en 160-161; Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, p. 33-34.
126 Frijhoff, 'La fonction du miracle', p. 155-156; Spiertz, 'Jansenisme in en rond de Nederlanden', p. 156-157 en 161-164; Wingens, *Over de grens*, p. 25-26; Margry, 'Processie versus stille omgang', p. 178-180; Margry & Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, dl. 1, 1997, p. 445-446 (Heiloo) en 806 (Wilsveen).
127 De Smidt, *Dagelijcksche meditatien*, p. 2; Bauer, *Jesuitische 'ars rhetorica'*, passim, m.n. p. 16-18 en 549-561; Paul Begheyn en Peter van Dael in: Dirkse & Haverkamp, *Jezuïeten in Nederland*, resp. p. 10 en p. 30-39.
129 Leuven, *De boekhandel te Amsterdam door katholieken gedreven*, p. 40-44 en 57-64; Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid*, p. 44-58.
128 [Poirters], *Het heylich herte*, (1e dr. 1657), p. 39 en 45, en p. 217.
130 Streso, *Danck-predicatie*, p. 8.
131 [Batelier], *Christelicke aen-sprake*, p. 31-32; Van Rooden, *Religieuze regimes*, p. 100-101.
132 Bots, 'Tolerantie of gecultiveerde tweedracht', p. 656 en 659-660.
133 Roodenburg, *Onder censuur*, p. 166-191.
134 Bots, 'Tolerantie of gecultiveerde tweedracht', p. 664-665.
135 Tideman, *De remonstrantsche broederschap*, p. 4-8, 32-35 en 90; Hoenderdaal, 'Begin en beginsel', p. 50-54; Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, p. 36-38.
136 Heidanus, *Proeve en wederlegginghe*, p. [** 5] verso; van remonstrantse kant bijv. Brandt, *Verlaet uw eigen vergaederinge niet*, p. 38. Cf. ook Haentjens, *Fragmenten uit de geschiedenis van de remonstrantse broederschap*, 1959, p. 92-99.
137 Tideman, *De remonstrantsche broederschap*, 1905, p. 43-44 (Rotterdam), 63-66 (Den Haag), 88-90 (Gouda), 96-99 (Delft), 105-107 (Schoonhoven), 246 (Brielle) en 274 (Amsterdam); Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, p. 38-39.
138 Tideman, *De remonstrantsche broederschap*, p. 32-35; Van Aken, *De remonstrantsche broederschap*, p. 77-79 en 81.
139 Tideman, *De remonstrantsche broederschap*, p. 5-6 en 13-15; Groenewegen, 'Stephanus Curcellaeus', kol. 357-358; Van Aken, *De remonstrantsche broederschap*, p. 78-79.
140 G.J. Heering en H.Y. Groenewegen in: Heering, *De remonstranten*, resp. p. 6-9, 18-19 en 24, en p. 70-73; Van Aken, *De remonstrantsche broederschap*, p. 79; Haentjens, *Fragmenten uit*

de geschiedenis van de remonstrantse broederschap, p. 16-17; De Jonge, *De bestudering van het Nieuwe Testament*, p. 13-14.

141 Heidanus, *Proeve en wederlegginghe*, p. [* 8] verso, ** 3 recto, en 3-6. Het citaat op p. ** 3 recto. Zie ook Haentjens, *Inleiding tot de dogmatiek*, p. 26 en 77.

142 I.N.S. (achter welke initialen wel Johanes Naeranus Samuelszoon schuil zal gaan) in zijn 'Toe-eygeningh aan Gedeon Colterman', in Brandt, *Verlaet uw eigen vergaederinge niet*, p. * 3 verso.

143 I.N.S. in Brandt, *Verlaet uw eigen vergaederinge niet*, p. * 6 verso - [* 7] recto.

144 Van Aken, *De remonstrantsche broederschap*, p. 78-79; G.J. Hoenderdaal in: Hoenderdaal & Luca, *Staat in vrijheid*, 1982, p. 54-55; Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, p. 434-435 (Curcellaeus).

145 S.B.J. Zilverberg in: Hoenderdaal & Luca, *Staat in vrijheid*, p. 57.

146 Tideman, 'Iets van de geschiedenis der remonstranten te Kampen', p. 293-294 en 305; Tideman, *De remonstrantsche broederschap*, p. 164 en 379; S.B.J. Zilverberg in: Hoenderdaal & Luca, *Staat in vrijheid*, p. 62-63.

147 *Ootmoedige supplicatie*, p. A 2 verso - A 3 verso; Tideman, *De remonstrantsche broederschap*, p. 74-75.

148 S.B.J. Zilverberg in: Hoenderdaal & Luca, *Staat in vrijheid*, p. 58 (Bontemantel).

149 *Avondt-praetjen*, p. B 1 recto.

150 Brandt, *Verlaet uw eigen vergaederinge niet*, p. * 3 verso - [* 8] recto en ** 1 recto - ** 2 verso (I.N.S.) en p. 29-30 (Brandt). Cf. Van Aken, *De remonstrantsche broederschap*, p. 82; S.B.J. Zilverberg in: Hoenderdaal & Luca, *Staat in vrijheid*, p. 57.

151 Van Aken, *De remonstrantsche broederschap*, p. 78; S.B.J. Zilverberg in: Hoenderdaal & Luca, *Staat in vrijheid* p. 61-62.

152 Loosjes, *Naamlijst van predikanten*, passim.

153 Loosjes, *Geschiedenis der lutherse kerk*, p. 107-117; Visser, *De lutheranen in Nederland*, p. 51-54; Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, p. 46-47.

154 Tatinghoff, *Piorum requies*, p. 20, 24 en 26; Loosjes, *Naamlijst van predikanten*, p. 327-328.

155 Tatinghoff, *Piorum requies*, p. 17.

156 Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, dl. 2, p. 215; Visser, *De lutheranen in Nederland*, p. 59-61; Roodenburg, *Onder censuur*, p. 176-179.

157 Pfeiffer, *Inauguratie ofte inwyings predicatie*, p. 6-7 en 27-28.

158 Loosjes, *Geschiedenis der lutherse kerk*, p. 92-100; Visser, *De lutheranen in Nederland*, p. 49-50, 55-56, 71-73, 77 en 83.

159 Van Eeghen, 'La Bible Luthérienne', p. 120-125; Jaake & Tuinstra, *Om een verstaanbare bijbel*, p. 73-75. Over Adolphus Visscher: Loosjes, *Naamlijst van predikanten*, p. 341.

160 Brandt, *Historie der reformatie*, dl. 4, p. 660-661; Loosjes, *Geschiedenis der lutherse kerk*, p. 123-127.

161 Happee, Trippenzee & Van Ark, *Drie en een halve eeuw evangelisch-lutherse kerk*, p. 23; Verheus, 'Audi alteram partem', p. 90; C.J. de Kruijter in: Fafié, Meiners & Visser, *Hoe het lutherde in Nederland*, dl. 1, p. 211 (Zwolle), en passim.

162 Loosjes. *Geschiedenis der lutherse kerk*, p. 118-123; Visser, *De lutheranen in Nederland*, p. 54; Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, p. 45.

163 Loosjes, *Naamlijst van predikanten, 1925*, p. 188; Visser, *De lutheranen in Nederland*, p. 77.

164 Van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel*, dl. 3, p. 216-217.

l65 Loosjes, *Naamlijst van predikanten*, p, 7-8 (Aenghelen), p. 78-79 (Fabricius), p. 136 (Jungius); Visser, 'Die mystisch-pietistische Strömung', p. 171-172 en 174-175.

166 Visscher, 'Die mystisch-pietistische Strömung', p. 170; Van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius*, p. 308-309.

167 Arent, *Paradys-hofken vol christlijke deugden*, p. A 7 verso; Visscher, *De lutheranen in Nederland*, p. 87.

169 Visser, 'Die mystisch-pietistische Strömung', p. 172; Van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius*, p. 309-311. Zie ook verderop 'Spiritualisten'.

168 Arent, *Vier boecken van het ware christendom*, p. * 4 recto.

170 Loosjes, *Geschiedenis der lutherse kerk*, p. 138-139; Loosjes, *Naamlijst van predikanten*, p. 27.

171 Visser, *De lutheranen in Nederland*, p. 78-86 en 88.

172 Van der Zijpp, *Geschiedenis doopsgezinden*, p. 33-36.

173 Ibid., p. 90; Visser, 'Aspects of social criticism' p. 75-76.

174 Van der Zijpp, *Geschiedenis doopsgezinden*, p. 96; Knippenberg, *Religieuze kaart van Nederland*, p. 51-53.

175 Van der Zijpp, *Geschiedenis doopsgezinden*, p. 126; Visser, *Broeders in de geest*, dl. 1, p. 84-96.

176 Kühler, *Geschiedenis doopsgezinden*, dl. 2.1, p. 4-5; Visser, *Broeders in de geest*, dl. 1, p. 86-87, 94-97.

177 Van der Zijpp, *Geschiedenis doopsgezinden*, p. 78-86; Visser, *Broerders in de geest*, dl. 1, p. 97-100, 112-115.

l78 Kühler, *Geschiedenis doopsgezinden*, dl. 2.1. p. 191-199; Van der Zijpp, *Geschiedenis doopsgezinden*, p. 90-94.
179 'Vrede-spoor', in: *Water-landtsche gemeyntes vrede-praesentatie*, p. 23.
180 *Antwoordt*, p. 10-11 en 14. Cf. Kühler, *Geschiedenis doopsgezinden*, dl. 2.1, p. 201-207; Meihuizen, *Galenus*, p. 36-41; Visser, *Broeders in de geest*, dl. 1, p. 47 en 109-111.
181 Van der Zijpp, *Geschiedenis doopsgezinden*, p. 96.
182 Ucke Wallis, *Weemoedige supplicatie*, p. 17-18 en p. 49; Blaupot ten Cate, *Geschiedenis doopsgezinden in Friesland*, p. 162-163 en bijlage 7; Blaupot ten Cate, *Geschiedenis doopsgezinden in Groningen*, dl. 1, p. 71-80 en 121; en dl. 2, p. 41-46; Kühler, *Geschiedenis doopsgezinden*, dl. 2.1, p. 134-141; Bergsma, 'Gereformeerden en doopsgezinden', p. 135-145.
183 Zie: Boekenoogen, *Catalogus der werken over de doopsgezinden*, p. 107-130 (geschiedenis), 168-188 (belijdenis en leer), 197-205 (polemiek), en passim; Springer & Klassen, *Mennonite bibliogarphy 1631-1961*, dl. 1, nr. 3739-4668 ('doctrine', 17e e.).
184 J(acob) P(ietersz. van de Koog), *Inleydinge*, p. 54-60; Jacob Cornelisz., *Onciersel en cieraet*, p. 61-62; Blaupot ten Cate, *Geschiedenis doopsgezinden in Friesland*, bijlage 6.
l85 Kühler, *Geschiedenis doopsgezinden*, dl. 2.2, p. 26-27; Van der Zijpp, *Geschiedenis doopsgezinden*, p. 107-112, 126-129; Visser, *Dat Rijp is moet eens door eygen Rijpheydt vallen*, p. 26-28.
186 Jan Willemsz., *Kleyn sermoen-boeck*, p. 3, 7 en 24-25. Cf. Visser, *Dat Rijp is moet eens door eygen Rijpheydt vallen*, p. 24-25.
l87 Van Braght, *Schole der zedelycke deught*, resp. p. 89 en p. 57; Kühler, *Geschiedenis doopsgezinden*, dl. 2.2, p. 5.
188 J(acob) P(ietersz. van de Koog), *Ineydinge*, passim; de citaten op p. 21 en 98; Sprunger, *Rich mennonites, poor mennonites*, p. 59-72.
189 Melles, *Oudaan*, p. 59 en 177; Bonger, *Coornhert*, p. 392; Marijke Spies in: *J. van den Vondel, Twee zeevaart-gedichten*, dl. 1, p. 114-116; Het *Recht ghebruyck ende misbruyck van tijdlicke have* was overigens een vertaling van een Latijns gedicht van de Friese historicus Bernhardus Furmerius (Bonger, *Coornhert*, p. 381-383).
190 Sprunge, 'Failissementen', p. 101-106; Visser, *Dat Rijp is moet eens door eygen Rijpheydt valien*, p. 56-57; Trompetter, *Mennonite entrepreneurship*, p. 90-102, 245-246, 260-262 en 273.
191 J(acob) P(ietersz. van de Koog), *Inleydinge*, p. 12. Cf. Sprunger, *Rich mennonites, poor mennonites*, p. 108-110, 117, 228.
l92 Van der Zijpp, *Geschiedenis doopsgezinden*, p. 122-125. Zie ook voor Amsterdam: Sprunger, *Rich mennonites, poor mennonites*, p. 133-135 en 163-189; en voor Haarlem: Groenveld, 'Sy laeten geenen Beedelaer onder haer zyn', p. 122-129.
193 Van der Zijpp, *Geschiedenis doopsgezinden*, p. 185.
l94 Wybrands, 'Het menniste zusje', p. 61-75; Zilverberg, 'De visie van anderen', p. 114-116; Visser, 'Aspects of social criticism', p. 76-78.
195 Meihuizen, *Galenus*, p. 39-40; Van der Zijpp, *Geschiedenis doopsgezinden*, p. 138-139; Voolstra, 'The colony of heaven', p. 23-24.
196 Van Geluwe, *Ontledinghe*, dl. 1, p. 273-274. Zie over hem hiervoor 'Rooms-katholieken', p. 410. Cf. ook Van der Zijpp, *Geschiedenis doopsgezinden*, p. 69 en 89-90. Het geval van Anneken uyt den Hove in: V(an) B(raght), *Bloedigh tooneel*, p. 846-848.
l97 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis doopsgezinden in Friesland*, p. 138-141 en 148; Blaupot ten Cate, *Geschiedenis doopsgezinden in Groningen*, dl. 2, p. 44-47 en 64-66; Van der Zijpp, *Geschiedenis doopsgezinden* p. 134 en 139-145; Smit, *Geschiedenis doopsgezinden Blokzijl* p. 64.
198 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis doopsgezinden in Friesland*, p. 166-168; Kühler, *Geschiedenis doopsgezinden*, dl. 2.2, p. 22-23; Verheus, *Naarstig en vroom*, p. 271-273 (Haarlem); Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, p. 28-31.
199 Van der Zijpp, *Geschiedenis doopsgezinden*, p. 143; Visser, *Dat Rijp is moet eens door eygen Rijpheydt vallen*, p. 76-77.
200 Kühler, *Geschiedenis doopsgezinden*, dl. 2.1, p. 64; Van der Zijpp, *Geschiedenis doopsgezinden*, p. 182-183.
201 Zie hiervoor hfdst. 5 *Filosofie*, 'Oude en nieuwe filosofie'.
202 Meihuizen, *Galenus*, p. 30-43.
203 Ibid., p. 49-57 en 69-76; Fix, *Prophecy and reason*, p. 38-41 en 92-105.
204 Meihuizen, *Galenus*, p. 65.
205 Vos, *De doopsgezinde gemeente te Rotterdam*, p. 16-19; Meihuizen, *Galenus*, p. 77-78; Van der Zijpp, *Geschiedenis doopsgezinden*, p. 103-106.
206 Van Slee, *Rijnsburger collegianten*, p. 16-29 en 38-45; Fix, *Prophecy and reason*, p. 37-39 en 231.
207 Van Slee, *Rijnsburger collegianten*, p. 92-94 en 288; Kolakowski, *Chrétiens sans église*, p. 166-176; Fix, *Prophecy and reason*, p. 46-51.

208 Van Slee, *Rijnsburger collegianten*, p. 96-110; Groenewegen, *Het remonstrantisme te Rotterdam*, p. 86-89; Van Bunge, 'Jacob Ostens', p. 68-70; Van Bunge, *Johannes Bredenburg*, p. 15-18 en 33-36.
209 Meihuizen, *Galenus*, p. 52; Fix, *Prophecy and reason*, p. 45 en 51.
210 Van Slee, *Rijnsburger collegianten*, p. 184-205; Van der Zijpp, *Geschiedenis doopsgezinden*, p. 102.
211 Van Slee, *Rijnsburger collegianten*, p. 22-23; Fix, *Prophecy and reason*, p. 185-190.
212 Klinckhaemer, *Vryheydt van spreecken*, p. [a 7] verso - [a 9] verso. Zie ook Fix, *Prophecy and reason*, p. 176-179.
213 Kühler, *Socinianisme*, p. 136-138; Van Slee, *Socinianisme*, p. 151 en 210-211; Fix, *Prophecy and reason*, 1991, p. 137-140.
214 Van Slee, *Socinianisme*, p. 14-21; Fix, *Prophecy and reason*, p. 148-149.
215 Kühler, *Socinianisme*, p. 137; Van Slee, *Socinianisme*, p. 252.
216 Kühler, *Socinianisme*, p. 138-140; Van Slee, *Socinianisme*, p. 241-245; Van den Doel, *Daar moet veel strijds gestreden zijn*, p. 253.
217 Van Slee, *Socinianisme*, p. 116-118 en 124-125; Roldanus, *Zeventiende-eeuwse geestesbloei*, p. 105-107; Heering, *Hugo de Groot als apologeet*, p. 117-136.
218 Zie hiervoor hfdst. 6 *Godsdienst en geloof*, Doopsgezinden'.
219 Van Slee, *Socinianisme*, p. 235-241.
220 Verbeek, 'From "learned ignorance" tot scepticism', p. 38-44.
221 Van Slee, *Rijnsburger collegianten*, p. 86; De Bruin, *Joachim Oudaan in de lijst van zijn tijd*, 1955, p. 9-15; Melles, *Joachim Oudaan*, p. 28-29 en 72-73; Fix, *Prophecy and reason*, p. 120-121.
222 [Balling], *Het licht op den kandelaer*, p. 4-6. Zie ook: Fix, *Prophecy and reason*, p. 192-194 en 199-205.
223 Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, p. 356-404; Van der Wall, 'Orthodoxy and scepticism', p. 128-130.
224 Zie hiervoor hfdst. 4 *Instrumenten van cultuur*, 'Onderwijs'.
225 Fix, *Prophecy and reason*, p. 194-196.
226 Van Ingen, *Böhme und Böhmisten in den Niederlanden*, 1984, p. 12-15; [Van Lamoen, Janssen e.a.], *Abraham Wz. van Beyerland*, p. 7-9.
227 Van Ingen, *Böhme und Böhmisten in den Niederlanden*, p. 16; [Van Lamoen, Janssen e.a.], *Abraham Wz. van Beyerland*, p. 9-10 en 27-29.
228 Van Ingen, *Böhme und Böhmisten in den Niederlanden*, p. 20; Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 303-304 en 309.
229 Van Ingen, *Böhme und die Böhmisten in den Niederlanden*, p. 6. en p. 17-18.
230 Van Ingen, *Böhme und die Böhmisten in den Niederlanden*, p. 29 (Luiken); [Van Lamoen, Janssen e.a.], *Abraham Wz. van Beyerland*, p. 10 en 30 (Le Blon). Zie voor verdere invloed in Nederland: Petry, 'Behmenism and spinozism in the religious culture of the Netherlands, passim.
231 Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 42 (ontslag), 63 (corrector), 69-78 (Luiken, Beyerland, Gravius), 116-117 (Von Tsesch), 308-313 (Breckling).
232 Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 122-126 (Tauler) en 137-148 (*Goddelycke aandachten*).
233 Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 149, 162 en 166.
234 Meihuizen, *Galenus*, p. 43-44. Zie ook hiervoor hfdst. 6 *Godsdienst en geloof*, 'Doopsgezinden'.
235 Kolakowski, *Chrétiens sans église*, p. 199-206; Fix, *Prophecy and reason*, p. 66-72; Trapman, 'Erasmus seen by a Dutch collegiant', p. 156-164.
236 Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 129, 149-154, 162-176 en 260-261.
237 Katchen, *Christian hebraists*, p. 144-145 en 271-274; Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 155-174; Méchoulan, 'Menasseh and the world of the non-jew', p. 86-89.
238 Rademaker, *Life and works of Gerardus Joannes Vossius*, p. 368, nr. 24; Katchen, *Christian hebraists*, p. 23-29; Van Rooden, *Constantijn l'Empereur*, p. 102-121 en 190-194.
239 Popkin, 'Some aspects of jewish-christian theological interchanges', p. 8-11; Van der Wall, 'The Dutch hebraist Adam Boreel', p. 239-242 en 247-251.
240 Roth, *Menasseh ben Israel*, p. 87-96; Katchen, *Christian hebraists*, p. 128-144.
241 Blok, 'Caspar Barlaeus en de joden', p. 191-209; Méchoulan, 'Menasseh and the world of the non-jew', p. 84-86'; Van Leeuwen, *Deo vivamus amici*, p. 8-13.
242 Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 172-174.
243 Menasseh, *Hoop van Israël*, p. 1-16; het citaat op p. 8.
244 Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 158-159, 162-163 en 169-176; Van der Wall, 'The Amsterdam millenarian Petrus Serrarius', p. 76-79; Popkin, 'Some aspects of jewish-christian theological interchanges', p. 7-13; Popkin, 'The jewish indian theory', p. 66-70.
245 Menasseh, *The hope of Israel* p. IX.
246 Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 169-171, 185-195, 260-262 en 316-384; Beckova, 'Les parties de la "Consultatio catholica"', p. 292-296.
247 Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 309 (Breckling); Fix, *Prophecy and reason*, p. 77-78 (Oudaan).
248 Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 389-392 en 399-464.
249 Roldanus, *Coenraad van Beuningen*, passim.

250 Van Ingen, *Böhme unde die Böhmisten in den Niederlanden*, p. 7; Verbeek, ‘From “learned ignorance” to scepticism’, p. 38-41.
251 Kloek, ‘De reformatie als thema van de vrouwengeschiedenis’, p. 138-140. En verder: Roldanus, *Zeventiende-eeuwse geestesbloei*, p. 111-113 (Zinspenning); De Baar, ‘En onder 't hennerot’, passim; Scheenstra, ‘Over de “goede keuze” van Anna Maria van Schurman’, passim.
252 [Van Lamoen, Janssen e.a.], *Abraham van Beyerland*, passim (Van Ravesteyn); Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 231 (Blaeu), p. 101, 103, 107, 160, 649-50, 661 en 668 (Janssonius); Fix, *Prophecy and reason*, p. 52, 205-206, 210, 213, 240-41 (Rieuwertsz.).
253 Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 260 (Comenius) en 309 (Breckling).
254 Zijlmans, *Vriendenkringen*, p. 72-79 en 80-84 (Guilbertus) en p. 101-114 (Martha Ariens), het citaat op p. 114.
255 De Baar, ‘Van kerk naar sekte’, p. 159-166; Van Lieburg, ‘Het gereformeerde conventikelwezen’, p. 5-6.
256 Noordegraaf & Valk, *De gave Gods*, p. 31-35, 43-59, 107-131 en 183-185.
257 Geciteerd via Stronks, ‘Onderwijs van de gereformeerde kerk over toverij en waarzeggerij’, p. 199.
258 Roodenburg, ‘Een soorte van duivelsche afgoderije’, 1987, p. 81-82; De Waardt, *Toverij en samenleving*, p. 76-80, 107-118, 154-155 en 160-184.
259 De Waardt, *Toverij en samenleving*, p. 201-229, 234-236 en 239-244.
260 Roodenburg, ‘Een soorte van duivelsche afgoderije’, p. 81, 84-85 en 88-92; Roodenburg, *Onder censuur*, p. 206-227. Zie ook bijv. Marijke Gijswijt-Hofstra, ‘Toverij voor Zeeuwse magistraten en kerkeraden’, p. 95-105.
261 Frijhoff, ‘Vraagtekens’, p. 80-83; Stronks, ‘Onderwijs van de gereformeerde kerk over toverij en waarzeggerij’, p. 200-201; De Waardt, *Toverij en samenleving*, p. 247-249; Rooijakkers, *Rituele repertoires*, p. 585-592.
262 Stronks, ‘De betekenis van *De betoverde weereld* van Balthasar Bakker’, p. 209-210; De Waardt, ‘Abraham Palingh’, p. 91-99; De Waardt, *Toverij en samenleving*, p. 229-233.
263 Gijswijt-Hofstra, ‘Hoofdlijnen en interpretaties’, p. 259-263; De Blécourt, *Termen van toverij*, p. 17 en 238.
264 Zie hfdst. 2 *Staatsbestel en bestuurscultuur*.
265 Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, p. 191-236.
266 Op 't Hof, ‘Geïmporteerde vroomheid?’ p. 87-88, 91 en 94; Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, p. 248-249.
267 Van Opstal, *Rivet*, p. 5-28 en 80-112; Dibon, ‘Inventaire de la correspondance’, passim; Bots, ‘Hugo Grotius et André Rivet’, p. 145-155; Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, p. 240-241.
268 Laplanche, *L'évidence du dien chrétien*, p. 28, 125-126, 228-229; Laplanche, *L'écriture, le sacré et l'histoire*, p. 302-304.
269 Rogge, ‘De vervolging der Waldenzen’, p. 141-158; Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, dl. 3, p. 54-57.
270 Zie hiervoor hfdst. 6 *Godsdienst en geloof*, ‘Doopsgezinden’ en ‘Socinianen’.
271 Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 176-179; Van der Wall, ‘The Amsterdam millenarian Petrus Serrarius’, p. 80-85.
272 Zie hiervoor hfdst. 6 *Godsdienst en geloof*, ‘Roomskatholieken’.
273 Dupront, ‘De la chrétienté à l'Europe’, p. 60-82.
274 *Bibliotheca catholica Neerlandica impressa*, passim; Clemens, *De godsdienstigheid in de Nederlanden*, dl. 1, p. 68-79; Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid*, p. 43-58 en 65-69.
275 Posthumus Meyjes, ‘Hugo Grotius as an irenicist’, p. 62; Nellen, ‘Geene vredemaeckers zijn zonder tegenspreeckers’, p. 103 en 107.
276 Laplanche, ‘Grotius et les religions du paganisme’, p. 54 en 59-62; De Jonge, ‘Grotius' view of the gospels and the evangelists’, p. 71-73.
277 Nellen, *Hugo de Groot*, p. 73-77 en 81; Nellen, ‘Geene vredemaeckers zijn zonder tegenspreeckers’, p. 107-109; Bots, ‘Hugo Grotius et André Rivet’, p. 148-154.
278 Nellen, *Hugo de Groot*, p. 65-68; Nellen, ‘Geene vredemaeckers zijn zonder tegenspreeckers’, p. 107.
279 Offenberg, ‘Menasseh ben Israels bezoek aan Christina van Zweden’, p. 162-164; Åkerman, ‘Queen Christina and messianic thought’, p. 147-150 en 152-155; Åkerman, *Queen Christina of Sweden*, p. 6-7, 32-33, 185-186 en 204-224.
280 Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 88-92 en 119-120.
281 [Van Lamoen, Janssen e.a.], *Abraham Wz. van Beyerland*, p. 10 en 30-31 (nr. 27-28); Van der Wall, *Petrus Serrarius* p. 70-71 en 90.
282 Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 91-92, 258-259, 262-263, 265-277; Van der Wall, ‘The Dutch hebraist Adam Boreel’, p. 241.
283 Roth, *Menasseh ben Israel*, p. 224-254; Van der Wall, ‘The Amsterdam millenarian Petrus Serrarius’, p. 76-77; Katz, ‘Menasseh ben Israel's Christian connection’, p. 117-119.
284 Katchen, *Christian hebraists*, p. 270-277; Israel, ‘Menasseh ben Israel and the Dutch Sephardic colonization movement’, p. 146-153.

285 Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 279-286.

De Verplette Oorlog
Hier toont der Reuzen val, dat door des Hemels hand
De Oorlog ligt verplet en Willem hier te Land
Teelt als Deucalion een Vreedzam Volk, die groeien
Gelijk d'Olijf en Palm in Vrede-Hoven bloeien
Anoniem, Allegorische voorstelling ter gelegenheid van de Vrede van Munster, ontworpen door A. Boelens, vertoond op de Amsterdamse Schouwburg 1648.

7 De zusterkunsten

Inleiding

Op donderdag 29 juli 1655 betrok het Amsterdamse stadsbestuur zijn nieuwe, door Jacob van Campen ontworpen stadhuis. Het gebouw was allerminst voltooid: de hele derde verdieping en de zoldering met dak en koepeltoren ontbraken nog, evenals het meeste geplande beeldhouwwerk, waaronder de twee magistrale timpanen die de gevels zouden bekronen en de twee maal drie beelden op de hoeken daarvan. Maar wel was duidelijk dat het een gebouw zou worden dat in de hele Republiek zijn weerga niet had in omvang en pracht. Té groot misschien, ingeklemd als het lag tussen Voorburgwal en Dam, maar als zodanig de optimale uitdrukking van het zelfbewustzijn van de Amsterdamse magistraat. In de werkplaats van de speciaal uit Antwerpen aangetrokken beeldhouwer Artus Quellinus en in de ateliers van kumstenaars als Govert Flinck en Ferdinand Bol lagen de schetsen en ontwerpen gereed van sculptures en schilderijen die uitdrukking moesten geven aan de rijkdom en macht van de stad, de wijsheid van haar bestuurders en de eendracht van de ‘civitas’, de stedelijke gemeenschap.[1]

Geen wonder dat de ingebruikneming van het gebouw met enige plechtigheid gepaard ging. 's Ochtends om half acht werden, om de eenheid van de beide stadshelften - de Oude en de Nieuwe Zijde - te bevestigen, twee inzegeningsdiensten gehouden, in de Oude Kerk én in de Nieuwe Kerk. Het stadsbestuur zelf ging naar de Nieuwe Kerk, waar dominee Menso Johannis een preek hield over psalm 30: ‘een lied der inwijding van Davids huis’. Daarna begaf men zich naar het Prinsenhof op de Oude Zijde, waar het stadsbestuur sinds de brand van het oude stadhuis in 1652 had gezeteld. Vandaar trok men in optocht, de ruiterwacht voorop, via de Oudezijds Voorburgwal en de Oude Hoogstraat, over de Dam naar het nieuwe gebouw: ‘'t welk’, zo schreef het toenmalige nieuwsblad, de *Hollantsche Mercurius*, ‘met algemeen gejuich der burgers en geklank van trompetten werd bijgewoond.’ Eenmaal binnen was er een toespraak van burgemeester Cornelis de Graeff, een receptie voor de dominees en ouderlingen van de publieke kerk en van de Waalse, de Engelse en de Hoogduitse gereformeerde kerken, en een feestmaaltijd die tot negen uur 's avonds zou duren. Ondertussen paradeerden buiten op de Dam zes compagnieën van de schutterij, onder grote belangstelling van het publiek dat vanuit alle windrichtingen naar de stad was gekomen vanwege de jaarmarkt die de week daarop zou beginnen.[2]

Ook de dichters lieten zich niet onbetuigd. Amsterdams beroemdste dichter, Joost van den Vondel, kwam met een feestgedicht van niet minder dan 1378 regels, gedrukt in een boekje van 44 pagina's: *Inwydinge van 't Stadthuis t' Amsterdam*. Hetzelfde jaar nog kwam Jan

Vos met een meer dan de helft kortere, maar zeker niet minder indrukwekkende, gelijknamige tekst. En zij waren niet de enigen.[3]

Maar aan het gewone publiek was eveneens gedacht. Vanwege de gelegenheid - en, naar sommigen zeiden, ter herinnering aan de mislukte aanslag op de stad door stadhouder Willem II in de zomer van 1650 - had men de jaarmarkt van september verplaatst naar begin augustus. Het was dus kermis in de stad en van alles te doen en te zien: op de Nieuwmarkt stonden koek- en wafelkramen, op de Herenmarkt werden varkens verkocht, en op de Westermarkt kon men terecht voor stoelen, manden en aardewerk en waren naast kleren- en linnenverkopers ook rariteiten- en galanteriekramen te vinden. Op alle hoeken van de straten waren goochelaars, kwakzalvers, toneelspelers, liedjeszangers, poppenspelers en harlekijns bezig het publiek te vermaken.[4]

Ook het programma van de Schouwburg op de Keizersgracht was aangepast. In plaats van tweemaal per week, zoals gebruikelijk, werden er nu elke dag een drama, plus een klucht of een ballet opgevoerd. De dag na de inwijding, vrijdag 30 juli, een normale speeldag, waren dat het door Isaac Vos naar het Spaans van Lope de Vega bewerkte ‘blij-eindend treurspel’ *De beklaaglycke dwangh* en een ballet over het Oordeel van Paris. Op zaterdag en zondag werd er niet gespeeld, maar vanaf de maandag daarna werd er tot en met zaterdag elke dag een ander programma gebracht. Het waren beproefde succesnummers vol geweld en liefde, te beginnen met *Biron* van H. Roelandt, dat al jaren onafgebroken op het programma had gestaan, ditmaal gevolgd door een ‘Spanjaards Ballet’.

In een speciaal voor de kermis door David Questiers geschreven lied, opgenomen in het liedboekje *Koddige olipodrigo, of nieuwe kermis-kost* van 1655, werden zowel de inwijding van het stadhuis als de jaarmarkt bezongen. De laatste strofe luidt:

> Laat ons koordespringers kijken,
> Of een gauwe goochelvent.
> 't Doolhof te zien, kan mee geschien,
> Of gaan naar de Schouburg strijken [op weg]
> Dus zo krijgt de Kermis END.[5]

Er waren op dat ogenblik ten minste vier doolhoven. Evenals de Schouwburg waren het geliefde vermakelijkheden annex wijn- en bierhuizen. Ze trokken vooral publiek vanwege de fonteinen en bewegende beeldengroepen die figuren toonden uit de bijbel, de eigentijdse geschiedenis en het toneelrepertoire. In de gedrukte beschrijvingen die als aandenken dienden, waren gedichten en liedjes opgenomen waarvan in elk geval sommige ook ter plekke te beluisteren moeten zijn geweest.[6]

Tijdens de jaarmarkt zullen al deze gelegenheden druk bezocht zijn. Weinig scheen men zich te bekommeren om de epidemie van ‘pestilentiale krankheden’, die in de stad heerste. In de week voor de jaarmarkt stierven er al 221 mensen - tegenover zo'n 150 in normale tijden - in de feestweek zelf waren dat er 336, in de week daarna 363 en dat aantal zou oplopen tot tegen de 900 op het hoogtepunt van de epidemie, eind september. Hoewel men zich in medische kringen bewust was van het besmettingsgevaar dat het bijeenkomen van grote mensenmassa's met zich meebracht, zag de overheid blijkbaar geen kans - of achtte zij het niet opportuun - de markt af te gelasten. Wel sloot men ten slotte vanaf september tot en met

januari daaraan volgend de Schouwburg. Maar toen was het grootste kwaad al geschied.[7]

Het bovenstaande geeft een indruk van de vele manieren waarop rond het midden van de zeventiende eeuw literatuur en kunsten met het maatschappelijk leven verbonden waren. In dit geval het maatschappelijk leven in Amsterdam: de culturele hoofdstad van het land, de plaats waar de meeste schilders naartoe trokken, waar de meeste uitgevers en boekhandelaren gevestigd waren en de enige permanente Schouwburg van de Republiek te vinden was. Daardoor biedt juist deze stad het meest volledige beeld van het brede bereik dat de literatuur, de schilder-, prent- en beeldhouwkunst en de muziek hadden, en van de verschillende functies die ze vervulden.

Die functie was in de eerste plaats een publieke. Indien ergens, dan vond hier de omgangsoecumene haar uitdrukking, of het nu ging om de bevestiging van de bestuurlijke ideologie, om morele belering, of om louter amusement. Vandaar ook het hoge gehalte aan algemeen aanvaarde noties en door de klassieken of de traditie gewaarmerkte onderwerpen en vormen. Dat gold voor de mythologische en allegorische beeldengroepen van het stadhuis. Maar het gold bijvoorbeeld evenzeer voor de doolhoven, pure amusementsgelegenheden, waar met historische en bijbelse beelden de geijkte gemeenplaatsen van het vaderlands en religieus bewustzijn levend gehouden werden, of met voorstellingen van befaamde liefdesparen de amoureuze rolpatronen van man en vrouw werden bevestigd.[8]

Bij kunst en poëzie die geproduceerd werden vanuit een bepaalde religieuze of politieke overtuiging - of voor een opdrachtgever met een bepaalde overtuiging - was het eigenlijk niet anders. Daar ging het eveneens om de aanspreekbaarheid van een collectief: de gereformeerde lezers van een bundel religieuze poëzie, de katholieke gelovigen die in hun schuilkerk knielden voor een altaarschilderij, de tegenstanders van de Prins van Oranje die elkaar vonden in de appreciatie van de tegen hem gerichte hekeldichten. Er werd, met name in de literatuur, heel wat gediscussieerd en gescholden, maar over het algemeen valt daarnaast op dat men elkaar desondanks accepteerde. Het lijkt haast of, gegeven een algemeen aanvaarde en door iedereen uitgedragen maatschappelijke moraal, de kunsten een soort vrijplaatsen waren waar het vooral ging om eruditie, smaak en technisch meesterschap.

Wat niet in de kunsten thuishoorde waren individuele gevoelens en ervaringen. Zelfs het verdriet over een sterfgeval werd in het lijkdicht op een algemeen plan getild volgens de op school geleerde regels van het genre. Hetzelfde vond plaats bij alle andere evenementen van het privé-leven: geboorten, vriendschappen, huwelijken. Zoals in de openbare sfeer de lofdichten en zegezangen en de historieschilderijen met hun onderwerpen uit de bijbelse, klassieke of nationale geschiedenis, zo bloeiden in de particuliere sfeer het gelegenheidsgedicht en de portretgravure, vrijwel altijd vakkundig, maar zelden verrassend.

Juist doordat ze zozeer berustten op gegeven thema's en vormen waren poëzie en kunsten in hoge mate leerbare zaken. De verrassing stak vooral in de perfectie: in de kwaliteit van het concept, het meesterschap van de uitvoering. Waarin ze van elkaar verschilden, was hun intellectuele en daarmee ook maatschappelijke status.

De dichtkunst had als kunstvorm haar wortels in de scholen en universiteiten. Haar voedingsbodem was belezenheid, om niet te zeggen geleerdheid. En haar beloning was in de eerste plaats de faam die men zich verwierf, in grote, of juist in kleine kring. Traditioneel speelde geld nauwelijks - en dan meestal slechts zijdelings - een rol. Vondel kreeg voor zijn *Inwydinge van 't Stadthuis t' Amsterdam* een zilveren kom van het stadsbestuur, wat vooral

belangrijk was als blijk van erkenning. Verder ontving hij van deze of gene wel eens iets voor een lofdicht of huwelijksgeschenk. Maar afgezien van het aantal exemplaren dat zijn uitgever hem schonk van zijn eigen werken, zal het daar bij zijn gebleven. Van de recettes van de vele opvoeringen van zijn tragedies op de Amsterdamse Schouwburg kreeg hij bijvoorbeeld niets. Tegen het midden van de eeuw was dat echter aan het veranderen. Steeds meer uitgevers ontdekten het literaire boek als commercieel product. Daarmee staken ook de eerste broodschrijvers de kop op, zij het vooralsnog met name als vertalers van buitenlands proza.[9]

Tegelijkertijd speelde zich bij de beeldende kunsten het omgekeerde af. Het onderscheid tussen ambachtelijk kunnen en individueel kunstenaarschap lag in de mate van geletterdheid en intellectueel vermogen waardoor de schilder, beeldhouwer of architect in staat was tot zelfstandige ontwerpen te komen. In die zin beschouwde bijvoorbeeld Jacob van Campen zichzelf niet als bouwmeester, maar als ‘architect’, kunstenaar. Juist in dat opzicht was er, in elk geval vanaf de jaren veertig, bij de schilders sprake van een emancipatiebeweging die erop was gericht het aanzien van hun beroep te vergroten. Op verschillende plaatsen kwamen, naast de traditionele Sint-Lucasgilden, groeperingen tot stand die zich meer richtten op de intellectuele aspecten van de kunsten.[10]

Daarnaast was er uiteraard een heel veld van gedichten en liedjes, prenten en platen, ter lering en vermaak maar, hoe knap vaak ook gemaakt, zonder kunstzinnige of intellectuele pretenties. Juist daar gingen beeld en tekst vaak samen ter wederzijdse verheldering of illustratie. Zo kan men zeggen dat literatuur en beeldende kunsten elkaar op verschillende niveaus raakten. Op het meest verheven niveau als ‘zusterkunsten’ die elk op hun eigen manier putten uit een gemeenschappelijke geestelijke bagage. En op het meest ambachtelijke, commerciële plan als vaardigheden die elkaar wederzijds uitleggend en illustrerend ondersteunden, in beeldgedichten en emblemata, rijmprenten en vertoningen, tot meerder vermaak van het publiek en groter profijt van de producenten.

Kunst als overheidszaak

Intochten en vredesvieringen

Nimmer heeft in de Republiek een stadsbestuur zozeer een beroep gedaan op literatoren en kunstenaars om de positie van de stad en van haarzelf te verheerlijken, als de Amsterdamse magistraat in de jaren die lagen tussen 1638, toen de sinds 1630 in ballingschap levende Franse koningin-moeder Maria de Medicis een bezoek aan de stad bracht, en 1660, toen men de weduwe van Willem II, Mary Stuart, en haar zoontje ontving. In de twintig jaar daartussen waren er nog enkele vorstelijke ontvangsten, vond de afkondiging plaats van de Vrede van Munster en voltrok zich - van eerstesteenlegging via inwijding tot en met de opdrachten voor de schilderijen - de bouw en inrichting van het nieuwe stadhuis. Dat alles werd begeleid door festiviteiten waarbij vertoningen en gedichten, en tot op zekere hoogte ook muziek, een centrale plaats innamen.

Na de afzwering van Filips II had in de noordelijke Nederlanden de traditionele ‘BlijdeInkomst’, waarbij landsheer en onderdanen hun wederzijdse rechten en plichten bevestigden, zich ontwikkeld tot statiebezoek, hetzij van de stadhouder, hetzij van een buitenlandse

vorst of vorstin. Daarmee was alle nadruk komen te liggen op de vertoning van allegorische en vooral ook historische ‘tableaux vivants’ ter ere van de bezoekers en niet zelden tevens ter accentuering van de eigen politieke stellingname van de ontvangende stad. De leiding was daarbij in handen van literatoren, voor de beeldende kunstenaars was slechts een uitvoerende taak weggelegd.[11]

In de Republiek werd in de loop van de zeventiende eeuw het organiseren van dergelijke ontvangsten steeds meer een Amsterdams specialisme. Op kleinere schaal kwamen ze elders ook wel voor. Zo ontving Vlissingen bijvoorbeeld in 1649 prins Willem II met allegorische tableaux van Oorlog, Vrede en Gerechtigheid, omringd door herders en wildemannen.[12] Maar nergens waren de vertoningen zo omvangrijk en zo prachtvol als in Amsterdam.

De ontvangst van Maria de Medicis was in politiek opzicht een heikele zaak, maar wellicht daarom prachtvoller dan ooit. De organisatie van de vertoningen was in handen gelegd van de beproefde toneelrot Samuel Coster en de geleerde Johan Victorijn, die op hun beurt de dichters Pieter Cornelisz. Hooft, Caspar Barlaeus en verschillende anderen erbij betrokken. Welke beeldende kunstenaars ingeschakeld werden is niet duidelijk. Maar wel is het zo dat er rond de intocht tal van schilderijen en prenten vervaardigd werden, door Gerard van Honthorst, Thomas de Keyser, Claes Moeyaert, Joachim Sandrart. Het valt aan te nemen dat enkelen van hen, en vooral Moeyaert, ook een aandeel in de voorbereidingen zullen hebben gehad.

Er waren tableaux op erepoorten en er was een drijvend theater op het Rokin, waarop in zeven vertoningen hoofdmomenten uit de Franse en Amsterdamse geschiedenis werden uitgebeeld. Zo zag men hoe keizer Maximiliaan - die Maria's grootvader was - aan Amsterdam het recht verleende de keizerskroon in haar wapen te voeren. Het was de eerste maal dat Amsterdam zich zo nadrukkelijk als wereldmacht presenteerde, en dat gebeurde nog eens extra nadrukkelijk in het verslag dat Barlaeus naderhand van het hele gebeuren schreef en dat datzelfde jaar nog, prachtig geïllustreerd, onder de titel *Medicea Hospes* zowel in het Latijn als in het Frans bij de uitgeverij van Joan en Cornelis Blaeu verscheen. Het jaar daarop volgde de Nederlandse vertaling van Joost van den Vondel.[13]

Daarmee was de toon gezet. De vertoningen bij de ontvangst, vier jaar later, van de Engelse koningin-weduwe Henriette Marie, samen met Frederik Hendrik en het kinderechtpaar Willem en Mary - dezelfde gelegenheid waarbij Menasseh ben Israel zijn toespraak namens de synagoge hield (zie p. 122)[14] - waren een stuk eenvoudiger, maar in principe eender van opzet. De organisatie lag wederom in handen van Coster, nu alleen bijgestaan door Barlaeus, die zich naast zijn hoogleraarschap in de filosofie aan het Athenaeum Illustre vooral geprofileerd had als Latijns gelegenheidsauteur.[15]

Ook de volgende jaren, toen Jan Vos als directeur van de Schouwburg steeds de leiding had, veranderde er weinig. Vos zette de vertoningen op praalwagens, zodat deze nu aan de bezoekers voorbij gevoerd konden worden in plaats dat deze zelf door de stad moesten trekken. Maar nog steeds werden door middel van historische tableaux, gecombineerd met enkele allegorische figuren als Twist, Geweld, Eendracht en Faam, de banden tussen de bezoeker en de Republiek en de stad uitgebeeld. Totdat Vos in 1660 de misslag beging om bij het bezoek van Mary Stuart en de latere Willem III op een van de eerste praalwagens de terechtstelling in 1649 van koning Karel I - Mary's vader - te tonen. Mary zou gechoqueerd haar hoofd hebben afgewend. Het gevolg was een stroom honende pamfletten. Het was

meteen ook de laatste keer dat een hooggeplaatste bezoeker op deze manier werd ontvangen, al monteerde Vos daarna nog wel enkele vertoningen van louter lokaal belang. In 1666 werden de triomfbogen en praalwagens verkocht.[16]

Veel belangrijker echter dan dit soort toch wat plichtmatige manifestaties was de viering van de Vrede van Munster in juni 1648. Al in 1647, toen de Staatse en Spaanse onderhandelaars tot overeenstemming gekomen waren, was er in de Schouwburg een vredesstuk van Vondel, de *Leeuwendalers*, opgevoerd. Maar bij de officiële afkondiging op 5 juni 1648 vond er een publieke viering plaats, compleet met vertoningen op de Dam en 's avonds vuurwerken, die vanaf de vele torens, maar ook spontaan door de burgerij vanuit de hele stad de lucht ingeschoten werden.[17] Voor het ontwerpen van de vertoningen had het stadsbestuur voor het eerst, naast Coster, twee auteurs van de nieuwe generatie gevraagd: Jan Vos, juist een jaar tevoren benoemd aan de Schouwburg, en Geeraardt Brandt. Beiden waren protégés van de op 14 januari onverwacht overleden Barlaeus en niets symboliseert eigenlijk beter de wisseling van de literaire wacht dan hun optreden.

Er werden drie series vertoningen gepresenteerd, eerst gewoontegetrouw op de Dam en de dagen daarna nogmaals, evenals in 1638, een aantal malen in de Schouwburg, daar nog aangevuld met vertoningen van A. Boelens. Daarin vergeleek Coster de verschillende stadhouders en de heren Staten van Holland met figuren uit de klassieke geschiedenis en mythologie. Vos kwam met allegorische voorstellingen, waarin hij de Nederlandse oorlog in een Europees perspectief plaatste. En Brandt sloot aan bij de nationale - historische én literaire - traditie, waarbinnen de oorlog tegen Spanje werd gezien als een parallel van de strijd van de Batavieren tegen de Romeinen.

Alle drie gaven in de begeleidende verzen, die op de Dam waarschijnlijk alleen te lezen

Anoniem, Vertoning van zes zinnebeeldige voorstellingen ter ere van de Vrede van Munster, ontworpen door Samuel Coste, Jan Vos en Geeraardt Brandt, op de Dam te Amsterdam, 1648.

waren maar op de Schouwburg uitgesproken zullen zijn, aan hun tableaux een sterke politieke lading.[18] De centrale thema's waren steeds de vrede en de vrijheid. Maar bij Coster ging het daarbij niet zozeer om de staatkundige vrijheid ten opzichte van een buitenlandse overweldiger, als wel om de - binnenlandse - vrijheid van elk individu. Zo vergeleek hij Amphion, koning van Thebe, die ‘door zijn lieflijkheid en zachte regering de stad tot welvaart bracht’, met Willem van Oranje, die er borg voor had gestaan ‘dat allerlei slag van volkeren hier in vrede en vrijheid mochten [konden] wonen, handelen en nevens andere burgers haar nering oefenen [bedrijf uitoefenen]’. Hetzelfde gold voor Brandt, die in zijn eerste tableau als alter ego van Willem van Oranje niet Claudius Civilis opvoerde, de aanvoerder in de strijd tegen de Romeinen, maar Bato, de mythische stamvader van de Batavieren, die de vrijheid in het land had gebracht.

In zijn aanspraak tot de Amsterdamse burgemeesters, die Brandt bij hun bezoek aan de Schouwburg op 13 juni aan zijn vertoningen vooraf deed gaan, benadrukte hij beide aspecten: vrede en burgerlijke vrijheid, nog explicieter. In een reeks parallellen met consuls van de Romeinse republiek werden de heren magistraten hier geprezen als

> [...] Fabriciën en Catoos voor de staat,
> Camillen, Scipioos, Perpennaas, en Metellen,
> Pompeën, Ciceroos, die aan het Y herstellen
> De gouden Vrijheid door 't gematigd landbestuur,
> En blussen door hun deugd het gruwlijk oorlogsvuur.[19]

Met deze profilering van de stad, en vooral het stadsbestuur, sloten Brandt en Vos aan bij de in 1638 ingezette tendens. Hoe politiek geladen die profilering was blijkt niet alleen uit

Zelfde ets, maar nu met geopende ‘luikjes’.

twee ellenlange gedichten die zij in diezelfde tijd publiceerden, Brandt over de vrijheid en Vos over de vrede; het spreekt ook uit verschillende andere teksten uit diezelfde tijd. Tenslotte was het al sinds de jaren dertig Amsterdam geweest dat op vrede had aangedrongen en waren er nog steeds velen, vooral radicale calvinisten, die daar mordicus tegen waren. De vele pamfletten van die kant logen er niet om.

En wat de vrijheid betreft: voor menigeen impliceerden Costers woorden over het in vrijheid bijeen wonen van allerlei slag van mensen een allerminst vrijblijvend pleidooi voor godsdienstvrijheid. Zo trof men in het bundeltje *Olyf-krans der vreede* (1649), waarin alle teksten van de Amsterdamse vredesviering bijeen zijn gebracht, bijvoorbeeld ook de Nederlandse vertaling aan van een oratie van de Haarlemse pastoor Augustijn Bloemaert, die schreef:

> Uit alle hoeken der wereld vloeit hier, als uit een razende en gevaarlijke zee, zulk een menigte van mensen door liefde tot de vrijheid ter haven in, dat Holland met al zijn huizen kwalijk [met moeite] zo veel duizenden kan herbergen [...]. Hier wonen ze opeen gepakt, die uit reden van godsdienst en wetten elkander zouden haten; evenwel nemen ze hun burgerplicht waar, zonder bedrog, zonder overhoop te liggen. [...] Uit- en inlanders zijn zo ondereen gesmolten, dat men ze beide enerhande [= dezelfde] handvesten en vrijdommen toestaat. Zo groeien ze tot één lichaam [...].[20]

Natuurlijk werd de vrede niet alleen in Amsterdam gevierd. In de meeste steden gebeurde wel iets. In Dordrecht bijvoorbeeld, waar de kerkeraad zich voortdurend en met succes verzette tegen iedere vorm van toneel, hield men een défilé van twee compagnieën voor het stadhuis. Maar in Haarlem kwam onder andere de plaatselijke rederijkerskamer De Wyngaert-Rancken met een serie van vier tableaux vivants met gezongen teksten van de hand van Steven Theunisz. van der Lust. Onder de titel *Olyf-kransen, gevlochten om 't hooft van de hemelsche Vrede op de triumph-doot vanden bloedthondt den dullen Mars* werden ze datzelfde jaar nog door stadsdrukker Vincent Casteleyn uitgegeven. Zelfs in het Noord-Hollandse dorp Wormer hield men een optocht van allegorische groepen, die de Republiek, Spanje, het Huis Nassau en de Vrede voorstelden.[21]

Hoewel het niet duidelijk is of de vertoningen van de Haarlemse Wyngaert-Rancken plaats vonden onder auspiciën van het stadsbestuur verdienen ze hier toch enige aandacht, al was het alleen maar als tegenhanger van het naburige Amsterdam. Het geheel had een duidelijk kleinsteedser, om niet te zeggen ouderwetser, karakter. Interessanter is echter de uitgesproken religieuze invalshoek. Tegenover negatief te beoordelen vredes, die tot tirannie en onderlinge tweedracht leidden - een passage vol reminiscenties aan het Twaalfjarig Bestand - werden de voorbeelden gesteld van goede vredes, gesloten ‘in Hemels glans’. De eerste werden geïllustreerd door gevallen uit de klassieke oudheid, zoals dat van Lucius Junius Brutus die de tiran Tarquinius Superbus had verdreven, maar die zelf zo wreed regeerde dat er burgeroorlog uitbrak. Het onderwerp was trouwens ontleend aan de vertoningen die P.C. Hooft in 1609 voor de bestandsviering in Amsterdam had ontworpen. De voorbeelden van goede vredes waren daarentegen alle afkomstig uit het Oude Testament:

Heeft niet *Abimelech vrede* verzocht
Aan *Isaac* Abrahams zoon,
Toen hij op 's Heren zegen docht
Die *Isaac* kreeg ten loon.
Verbond te maken van heilige *vree*
Deed *David* 's Heren knecht verheugen mee,
Toen hij de Vrede-Vorst met snarenspel
Lofdankte voor de *vrede* in Israël.[22]

Wat betreft de realisering van de Haarlemse vertoningen kan men veronderstellen dat, evenals in Amsterdam, beeldende kunstenaars er een aandeel in zullen hebben gehad. Het is bekend dat juist van de Wyngaert-Rancken veel schilders lid waren: Frans en Dirck Hals, Cornelis Vroom, Salomon de Bray, Jan Wynants, allen in 1648 in Haarlem actief.[23]

Het Stadhuis van Amsterdam

Nergens echter hebben de vrede en de viering ervan zo'n invloed gehad op de samenwerking tussen literatoren en beeldende kunstenaars als in Amsterdam. De directe oorzaak daarvan was dat het nieuwe stadhuis, waarvan de bouw datzelfde jaar 1648 begon, met nadruk werd gepresenteerd als een monument van de vrede. Enkele van de ontwerpen die Jacob van Campen maakte voor de decoratie van het gebouw gaan zelfs direct terug op de vredesvertoningen.

Dat geldt in de eerste plaats voor de twee timpanen die het gebouw aan de voor- en de achterkant bekronen: één met een allegorische voorstelling van Amsterdam als centrum van de wereldhandel, met op de hoeken de beelden van Kracht en Matigheid en in top Atlas die de wereldbol draagt, en de ander met de voorstelling van de Amsterdamse heerschappij over de zeeën, met op de hoeken de beelden van Wijsheid en Rechtvaardigheid en in top Vrede. Samen vormden ze een vrij exacte weergave van de vertoning die Jan Vos had gemaakt van Amsterdam als ‘De Moeder der Vrede’:

't Gezegend Amsterdam, omheind met [omgeven door] Waterscharen,
Zwaait nu als keizerin der zoete en zoute baren,
De gaffel van Neptuin. Haar hooft is met een kroon
Van stevens geperruikt. De Faam beschrijdt haar troon,
En steekt haar loftrompet. 't Gerecht, de kracht der stede,
De Vrijheid, d'oude Tucht, de Godsdienst en de Vrede
Bekleden haar rechter zij. De Nering, d'Overvloed,
De Rijkdom, d'Eendracht en de Trouw, oprecht van moed,
Heeft ze aan haar linker hand. [...][24]

Binnen, in de grote burgerzaal, keerden dezelfde elementen - vrede, handelsbloei en deugd - terug. In de vloer werden de twee wereldhelften ingelegd, met daartussen de noordelijke hemel, terwijl in het plafond het zuidelijke hemelhalfrond zou worden afgebeeld. De daar wandelende Amsterdammers zouden dus in de meest letterlijke zin in het centrum van het

heelal verkeren en de wereld onder hun voeten hebben. Daartegenover symboliseerden de beeldengroepen boven de deuren in de oostelijke en westelijke wand de orde en het recht, die de samenhang van een gemeenschap uitmaakten. Aan de oostzijde de Amsterdamse Stedemaagd, met in haar handen de olijftak van de vrede en de palmbladeren van de overwinning of de eer,[25] geflankeerd door de beelden van Kracht en Wijsheid. Aan de westzijde Vrouwe Justitia met de beelden van Straf en Dood en onder haar voeten Hebzucht en Nijd.

Links en rechts van de Amsterdamse maagd werden in de oostwand reliëfs aangebracht met voorstellingen die Van Campen had ontleend aan de door Samuel Coster ontworpen vredesvertoningen. Op de ene stond Amphion, van wie de mythe vertelde dat hij spelend op zijn lier de stenen ertoe had gebracht zich samen te voegen tot de muren van Thebe, als teken van maatschappelijke harmonie; op de andere Mercurius, de god van de handel, samen met Argus die zijn koe bewaakt, als teken van welvaart en waakzaamheid.[26]

De zo op Amsterdam toegepaste principes van goed bestuur waren een traverse hoger door tekens van de dierenriem en symbolische afbeeldingen van de elementen en de seizoenen verbonden met de orde, die volgens de toenmalige opvattingen de hele kosmos regeerde. Een verbinding die voortgezet werd in de galerijen, waar de godengestalten van de planeten de deuren van de verschillende functionele ruimten bewaakten.[27]

Zo heeft Van Campen de reminiscenties aan de vredesviering opgenomen in zijn totale concept van gebouw en decoraties. Dat concept was in zijn samenhang uniek voor de Republiek en werd bepaald door de principes van universele harmonie, zoals die door de classicistische architectuurtheorie waren gedefinieerd. De maatverhoudingen van het gebouw zelf en de juiste vormgeving en toepassing van de verschillende zuil- en pilasterorden hoorden daartoe, maar ook dit soort allegorisch-mythologische programma's.[28] Of de onderwerpen van de vertoningen hem daarbij aan de hand zijn gedaan door een lid een van de verschillende commissies die met de stadhuisbouw te maken hadden, is niet duidelijk.

Evenmin is duidelijk in hoeverre Van Campen nog verantwoordelijk is geweest voor het programma van de schilderijen, die de galerijen en de verschillende werkruimten moesten sieren. Hij zal dat zeker geambieerd hebben. Voor de Oranjezaal van Huis ten Bosch had hij in de jaren 1647-49 een dergelijk, door een keur van kunstschilders uitgevoerd, decoratieprogramma ontworpen, waarin het leven en de daden van Frederik Hendrik in een ware orgie van mythologische en allegorische figuren verheerlijkt werden (afb. p. 118). Ook voor het Stadhuis heeft hij in elk geval enkele ontwerpen gemaakt. Maar al in december 1654 heeft hij, waarschijnlijk na een conflict, Amsterdam voorgoed verlaten. Daarmee kwam er een abrupt eind aan zijn bemoeienissen met een gebouw dat het hoogtepunt van zijn carrière vormde.[29]

De 'broederschap der schilderkunst'

Inmiddels was er ook een stroom van gedichten op gang gekomen. Al in 1649 kwam de jonge dichter Reyer Anslo met een lang episch gedicht, *Het gekroonde Amsterdam*, waarin hij de bouw van het stadhuis verbond met de thema's van vrede en vrijheid, maar ook uitvoerig inging op de economische groei van de stad sinds haar eerste begin, haar heerschappij ter zee, haar culturele bloei en de deugden

van haar burgemeesters. Het werd veelzeggend genoeg, samen met Vondels *Bouwzang*, als toegift opgenomen in de *Olyf-krans der vreede*. Anslo sloot aan bij een al sinds lang bestaande traditie van stadhuis- en stedelofprijzingen.

Maar met zijn actualisering daarvan staat hij zelf aan het begin van een kleine reeks onderling nauw samenhangende gedichten op het nieuwe gebouw van, achtereenvolgens, Thomas Asselijn, Joost van den Vondel en Jan Vos.[30]

Alle drie de dichters hadden nauwe contacten met de kunstenaars die bij de decoratie van het stadhuis betrokken waren of zouden worden. Thomas Asselijn was een broer van de schilder Jan Asselijn, die in 1652 overleed. Via hem stond hij in nauw contact met Artus Quellinus, de beeldhouwer die verantwoordelijk was voor de uitvoering van Van Campens ontwerpen, en met stadsarchitect Daniël Stalpaert, die na Van Campens vertrek de leiding had van de bouw. Nicolaas de Helt Stockade, een van de eersten die een opdracht voor een stadhuisschilderij kreeg, was zijn zwager.[31] Toen in october 1653, op de jaarlijkse feestmaaltijd van het St.-Lucasgilde, Joost van den Vondel door de verzamelde schilders en beeldhouwers gelauwerd werd, was hij het die de voor te dragen teksten had geschreven.

Het werd een hele manifestatie, waarin door wel honderd aanwezigen in de persoon van de grote dichter de ‘Vereniging van Apelles en Apollo’ - van schilderkunst en poëzie - werd gevierd. Over het stadhuis werd, althans in de overgebleven teksten, niet gesproken. Eerder zal men de bedoeling hebben gehad door de verbinding met de literatuur het aanzien van de schilderkunst in het algemeen te verhogen. Dat daarbij het verlangen meespeelde grote opdrachten te verwerven, van wie dan ook, spreekt vanzelf. Tenslotte waren hier in Amsterdam ‘de beurs, en 't geld, en liefde tot de kunst’.[32]

Een jaar later, op het volgende Sint-Lucasfeest, werd de verbinding met het Stadhuis echter heel nadrukkelijk wel gelegd. Tevens was er sprake van de oprichting van een ‘broederschap der schilderkunst’, op initiatief van de kunsthandelaar en voormalig Schouwburgregent Marten Kretzer, de kunstschilders Bartholomeus van der Helst en Nicolaas de Helt Stockade, en Jan Meures, eveneens ooit Schouwburgregent. Eregast was Joan Huydecoper van Maarsseveen, die als burgemeester rechtstreeks met het Stadhuis te maken had. Vondel viel de taak toe de muze van de schilderkunst te kronen en vervolgens werd Asselijns epische gedicht *Broederschap der Schilderkunst* declamerenderwijs opgevoerd.

In deze tekst keren de verschillende door Anslo - en door Vondel - geïntroduceerde onderwerpen met betrekking tot stad en stadhuis terug: de historische groei van de stad, het bruisende economische leven, haar inzet voor vrede en vrijheid en de deugden van haar burgemeesters, die ook hier weer vergeleken worden met Romeinse consuls. Maar aan het slot maakt de auteur, in tegenstelling tot zijn voorganger, nu ook de wending naar de schilderkunst, die zich met de bouw- en beeldhouwkunst verenigt:

> De bouw-en beeldkunst nu aan haar penseel gepaard,
> Die schijnen onderling van liefde hier te blaken.
> Zo kan men een Staat en Rijk door kunst onsterflijk maken,
> Wanneer men door zijn kunst dus naar de sterren gaat.[33]

Men heeft op grond van dit gedicht wel verondersteld dat de oprichting van de broederschap te maken zou hebben gehad met de werving en onderlinge verdeling van de belangrijke reeks van opdrachten voor het Stadhuis. Dat is weinig waarschijnlijk. De burgemeesters zouden zich door dergelijke afspraken zeker niet in hun keus laten beïnvloeden. Eerder lijkt het erop dat men verschillende schilders met proefstukken heeft laten solliciteren naar de opdrachten.[34]

Wel was er in deze jaren sprake van een intense wisselwerking tussen de zusterkunsten. En daar zal de bouw van het Stadhuis, naast al die andere evenementen als intochten en vredesvieringen - ook de Vrede van Westminster die in 1654 een eind aan de Eerste Engelse Oorlog maakte werd met vertoningen op de Dam gevierd[35] - zeker aan bijgedragen hebben. Van de kant van de literatuur waren daarbij, naast de op dat moment nog vrij onbeduidende Asselijn, vooral de twee topauteurs Vondel en Vos betrokken. Ook Jan Vos schreef een gedicht over de broederschapsviering van 1654: *Strydt tusschen de Doodt en Natuur, of Zeege der Schilderkunst*, interessant vanwege de namen van kunstenaars die bij die gelegenheid betrokken waren, maar waarin met geen woord wordt gerept van het Stadhuis.[36] Krap een jaar later schreven zij beiden hun teksten op de inwijding, waarin ze de door hun voorgangers ontwikkelde thematiek ieder op hun eigen manier uitbouwden tot een magistraal gedicht en waarin de lofprijzing van de burgemeesters een absoluut hoogtepunt bereikte. Om met Vos te spreken:

> [...] Zo ziet men 't oude Room
> Herboren in de raad van IJ en Amstelstroom[37]

De stadhuisschilderijen

Uit Vondels gedicht blijkt dat ten tijde van de inwijding van het gebouw de onderwerpen voor de schilderijen in grote lijnen vastgesteld waren. Wat er tevens uit blijkt, is dat Vondel zelf er in elk geval zijdelings bij betrokken moet zijn geweest. Dat lag in zijn kwaliteit van belangrijkste Amsterdamse dichter ook wel voor de hand.

Het waren ongekend grote en indrukwekkende schilderijen die besteld werden, met onderwerpen uit de klassieke en de bijbelse geschiedenis. De burgemeesters zelf kozen voor de klassieken. In het grote burgemeestersvertrek, waar burgemeesters en oud-burgemeesters gezamenlijk vergaderden, kwamen twee schoorsteenstukken van 3,5 bij bijna 5 meter van de hand van Ferdinand Bol en Govert Flinck met scènes uit het leven van respectievelijk de Romeinse consuls Gaius Fabritius Luscinus en Marcus Curius Dentatus (afb. p. 436), die beiden geweigerd hadden zich te laten omkopen. In de kleinere burgemeesterskamer kwam een schoorsteenstuk van Jan Lievens van nog altijd 2 bij 1,75 meter met de consul Quintus Fabius Maximus, die zijn vader beveelt van zijn paard te stijgen, als voorbeeld van eerbied voor het ambt.

Voor de ruimten voor de raad en de schepenen waren bijbelse onderwerpen voorzien. Voor de raadszaal schilderde Flinck een ‘Salomon, biddend om wijsheid’ van 4,5 bij 4,5 meter en Jan van Bronckhorst een even grote ‘Mozes en Jethro’. En de tresorierskamer kreeg een kleine (1,60 bij 1,80 meter) ‘Joseph, graan uitdelend in Egypte’ door Nicolaas de Helt Stockade. Al deze schilderijen werden tussen 1656 en 1659 voltooid en droegen op de lijst vierregelige verzen van Vondel, waarin hun betekenis werd uitgelegd. Daarnaast waren er voor de kamers van de ambtenaren, zoals de weeskamer en de verzekeringskamer, kleinere stukken gepland met onderwerpen uit de literatuur en de mythologie. Naderhand, rond 1664 schilderde Bol voor de schepenkamer nog ‘Mozes met de tafelen der wet’ van 4 bij bijna 3 meter.[38]

De gekozen onderwerpen betekenden een breuk met de nationale traditie van stadhuisdecoraties, die tot dan toe voornamelijk hadden bestaan uit portretten van de eigen graven

en stadhouders, de weergave van onderwerpen uit de nationale en lokale geschiedenis, en stadsgezichten. Daarnaast was de bijbel altijd een geliefde bron geweest, maar ook hieruit was de keuze van onderwerpen die men in Amsterdam deed uniek. Alleen de decoratie van de Vierschaar - de ruimte waar de doodstraffen werden uitgesproken - was met een door Van Campen zelf nog geschilderd, maar nimmer geplaatst 'Laatste Oordeel' en een door Quellinus uitgevoerd reliëf van het oordeel van Salomon, vrij traditioneel. Maar ook daar waren de flankerende reliëfs weer ontleend aan de klassieke geschiedenis.[39]

In alle opzichten getuigt dus ook het picturale decoratieprogramma van een uitgesproken classicistische 'geletterdheid', die meer aansloot bij de internationale mode dan bij de vaderlandse gewoonten. Dat geldt ook voor de schilderijen met onderwerpen uit de strijd van de Batavieren tegen de Romeinen, die gepland werden voor de boogvelden in de hoeken van de twee galerijen links en rechts van de burgerzaal. Voor de derde maal keerde hier een onderwerp van de vredesvertoningen van 1648 terug. Ook deze vaderlandse onderwerpen waren ontleend aan de wetenschappelijke geschiedschrijving en werden geplaatst in een classicistisch perspectief. Dat niet alleen door de wijze van uitbeelding, maar vooral ook doordat naast de acht Bataafse schilderijen er vier met helden uit de bijbelse en klassieke geschiedenis waren gepland.

De opdracht aan Govert Flinck voor deze schilderijen werd pas laat, in 1659, gegeven en waarschijnlijk heeft ook de vaststelling van de precieze onderwerpen pas na 1655 plaatsgevonden. Volgens de getuigenis van Vondel heeft in elk geval burgemeester Cornelis de Graeff, die uitgesproken kunstzinnig georiënteerd was, ermee te maken gehad. Na Flincks overlijden begin 1660 kregen Rembrandt, Jacob Jordaens en Jan Lievens de opdrachten. Rembrandts ruige voorstelling van de samenzwering van Claudius Civilis en de zijnen in het Schakerbos spoorde allerminst met de Romeins-heroïsche manier waarop Lievens de opdracht uitvoerde (afb. p. 438). Werd Rembrandts schilderij daarom teruggenomen? Of was het simpelweg te donker voor de hoek waarvoor het bestemd was? In elk geval sloot de stijl van Jurgen Ovens, die alsnog de opdracht kreeg het oorspronkelijke ontwerp van Flinck te voltooien, heel wat beter aan bij die van de anderen.[40]

Al deze schilderijen hebben op hun beurt weer aanleiding gegeven tot gedichten van allerlei dichters, en ook hier spanden Vondel en Vos de kroon. Zij waren de gelegenheidsdichters van de heren burgemeesters bij uitstek. Ook toen in augustus 1659 de Oranjefamilie naar aanleiding van het huwelijk van een van de dochters van Frederik Hendrik met graaf Johann Georg II von Anhalt een bezoek aan de stad bracht, werd de publieke functie van de zusterkunsten weer ten volle uitgebaat. Jan Vos ontwierp vertoningen, die uitgevoerd werden door Ferdinand Bol en leerlingen van Flinck; en Flinck maakte provisorische schilderingen van zijn zojuist ontvangen Batavierenopdracht waar Vondel gedichten bij schreef. Daarnaast schreef Vondel nog een uitvoerig welkomstgedicht, afgesloten met een bruiloftslied, plus een lied op de verjaardag van Amalia van Solms, die in diezelfde dagen viel.[41]

Vooral Vondel ontwikkelde zich in deze jaren in toenemende mate tot stadsdichter. Of het nu ging om een in 1656 door graaf Johan Maurits van Nassau vanuit Kleef aan de burgemeesters gezonden portie wildbraad, of om het door Quellinus gebeeldhouwde Pallasbeeld dat de burgemeesters op hun beurt in 1660 aan Johan Maurits schonken, of om een schenking van schilderijen van de Amsterdamse burgemeesters aan de op de Engelse

troon herstelde Karel II, eveneens in 1660: Vondel schreef de begeleidende gedichten.[42] Niet toevallig waren dat vaak gedichten op kunstwerken. Nog meer misschien dan Jan Vos, was Vondel de dichter van de schilders. Hij bezong hun werken en zij - Joachim Sandrart, Jan Lievens, Govert Flinck, Jurgen Ovens, Philips de Koning, Karel van Mander en Cornelis de Visscher - tekenden of schilderden zijn portret, waar hij dan weer epigrammen op schreef.[43] Zo werd in hem het idee van de zusterkunsten als het ware gepersonifieerd. Inderdaad: de in het Amsterdamse Sint-Lucasgilde verenigde schilders hadden geen betere keus kunnen doen toen zij in 1653 de vereniging van Apelles en Apollo in zijn persoon eerden.

De smaak van de elite

Beeldgedichten

Marten Kretzer, een van de initiatiefnemers van de ‘broederschap’ van 1654, was kunsthandelaar en taxateur. Waarschijnlijk verzamelde hij ook zelf schilderijen. In elk geval omvatte zijn collectie in 1650 meer dan dertig stukken van topkunstenaars: Titiaan, Del Sarto, Dürer, Rubens, Van Dyck, maar vooral veel eigentijdse Noord-Nederlandse schilders. In dat jaar verscheen er in de vorm van een klein boekje van 25 pagina's met de titel *Konst kabinet van Marten Kretzer* een gedicht van niet minder dan 120 vierregelige strofen van de hand van Lambert van den Bos, waarin dat alles beschreven werd.[44]

Van den Bos was toen al een bekend auteur, die drie toneelstukken en drie heldendichten had gepubliceerd. Hij en Kretzer kenden elkaar van de Schouwburg, waarvan Kretzer regent was in de jaren 1648-49, toen daar stukken van Van den Bos werden opgevoerd. Het is mogelijk dat het *Konst kabinet* bedoeld was als een afscheidsgeschenk. Aan het slot van het gedicht wordt de droefenis van de kunstenaars uitgesproken dat hun ‘mecenas’ op punt stond de stad te verlaten, en inderdaad hield deze in mei van dat jaar een publieke verkoping van (een aantal van) zijn schilderijen en tekeningen.[45]

Met zijn gedicht sloot Van den Bos aan bij een nieuwigheid die enkele jaren eerder door Vondel in Nederland was geïntroduceerd: gedichten op schilderijen; of beter: een reeks gedichten op een bepaalde verzameling van schilderijen. Dat was geweest in 1643 en 1644, toen Vondel tweemaal een serie van zulke ‘beeldgedichten’ had gemaakt voor Joachim Sandrart, een voor het oorlogsgeweld uit Duitsland gevluchte kunstschilder, die acht jaar in Amsterdam woonde.

De eerste maal waren dat bijschriften bij veertien schilderijen - van de twaalf maanden en de dag en de nacht - die Sandrart tijdens zijn verblijf in Amsterdam voor Maximiliaan van Beieren schilderde. Het mocht dan nog volop oorlog zijn in Duitsland, de protestantse Sandrart koesterde zich niettemin onbekommerd in het mecenaat van deze katholieke keurvorst, die actief meevocht aan de kant van de Habsburgse keizer. De zesregelige gedichtjes verschenen nog in 1643 op een apart vel, bestemd voor de losse verkoop, en werden het jaar daarop opgenomen in de eerste bundeling van Vondels verzamelde lyriek, de *Verscheide gedichten*. Een jaar later schreef Barlaeus soortgelijke bijschriften in het Latijn voor de serie gravures, die Sandrart van zijn schilderijen liet maken om zijn werk bekendheid te geven bij een groter, internationaal, publiek.

Vondels gedichtjes zijn niet zo heel bijzonder. Ze beschrijven de gepersonifieerde voorstellingen, voegen een pointe toe, en dat is het. Het vakmanschap zit in de levendigheid van de beschrijving en de aardigheid van de slotregel. Zo bijvoorbeeld *Sprokelmaent* (februari):

> De *Sprokkelmaand* braveert en schaft patrijspasteien
> En lamsbout en kalkoen en rundervlees en spek.
> Deze wapenen de buik met voorraad voor gebrek
> Nu Vastenavond hem nog gunt zijn volle weien [weitas].
> Al brast en zwelgt de buik, vergeef het hem deze reis [maal]:
> Want veertig dagen vis valt lastig voor zijn vleis [vlees, lichaam].

Voor de enkele jaren tevoren katholiek geworden Vondel lag zo'n grapje voor de hand, maar ook het niet-katholieke publiek zal het wel hebben weten te waarderen, zo ver lagen vasten en vastenavond niet van hun ervaringswereld af.

In literair opzicht veel interessanter zijn echter de gedichten die Vondel een jaar later maakte ‘Op Schilderkunst, Tekeningen, en Marmerbeelden, ten huize van Sandrart’. De zeven gedichten gaan verder dan louter beschrijven, maar geven als het ware een poëtische herschepping van de voorstelling. De nadruk ligt hier meer op de uitdrukking van de emoties die in de voorstelling gegeven liggen, waarbij soms het effect op de beschouwer aan-

Theodoor Matham naar Joachim Sandrart, Februari, 1645.

leiding geeft tot een spel met verbeelding en realiteit. In die zin sluiten deze gedichten aan bij de serie beeldgedichten die Giambattista Marino in zijn in 1620 in Venetië verschenen bundel *Galeria* had gepubliceerd, een bundel die Vondel goed kende. Het aardigst in dit opzicht is misschien wel het korte gedichtje 'Op *Iuppijn* [Jupiter] en *Leda*', op een marmeren beeld van Leda en de zwaan:

> Ay, schuif van schaamte het gordijn
> Voor d'onbeschaamtheid van *Iuppijn*,
> [...]
> Het marmer schijnt hier pluim en vel.
> De kunst geeft stof aan overspel.

Dat is inderdaad een voorbeeld van wat Marino 'schertsen rond het kunstwerk' had genoemd: de voorstelling blijft centraal staan, maar de dichter voegt er op speelse wijze emoties en gedachten aan toe.[46]

Van den Bos volgde Vondel na, zowel in het tot vervelens herhaalde beroep op de verwarring van verbeelding en werkelijkheid, als wat betreft de levendigheid van voorstelling en de emotionaliteit. Maar Vondels niveau haalt hij nergens. Zijn gedicht blijft vooral van belang vanwege het zicht dat het geeft op wat in 1650 een van de belangrijkste schilderijencollecties in Amsterdam moet zijn geweest.

Degene die de dichterlijke beschrijving van het schilderijenbezit van de Amsterdamse elite tot een waar specialisme maakte was Jan Vos. De burgemeesters Gerrit Schaap, Joan Huydecoper en Cornelis Witsen, Huydecopers schoonzoon Jan Hinloopen, de gebroeders Louis en Hendrik Trip lieten door hem hun verzamelingen opluisteren met poëzie. Voor vele anderen schreef hij gedichten op enkele pronkstukken.

Jan Vos was een protégé van Joan Huydecoper, met Cornelis de Graeff in deze jaren de belangrijkste burgemeester van de stad. Als burgemeester voerde Huydecoper een grote staat. In zijn door Philips Vingboons ontworpen en in 1642 gereed gekomen huis aan het Singel - het eerste Amsterdamse grachtenpaleis in classicistische stijl - ontving hij niet alleen zijn mederegenten, maar ook vorsten en diplomaten. Vooral de ontvangstzalen op de bel-etage waren dan ook rijk gedecoreerd. Dat alles: huis en decoraties - de tapijten die de wanden van de grote zaal bekleedden, het behang van goudleer, de schilderijen - werd door Vos bezongen. Hetzelfde gold voor de verzameling schilderijen die Huydecoper bijeen had gebracht op zijn buitenplaats Goudestein aan de Vecht, als ook voor het in 1648 door Govert Flinck geschilderde schutterstuk van de door hem aangevoerde compagnie, bestemd voor de Voetboogdoelen.[47]

Zinnebeeldige voorstellingen

Het voorgaande geeft een goed idee van de manier waarop de zusterkunsten bijdroegen aan de statusverhoging van een Amsterdamse magistraat. Maar daar bleef het in dit geval niet bij. Toen in 1657 Huydecopers dochter Leonora trouwde met Jan Hinlopen, ontwierp Vos een complete voorstelling van vijf vertoningen met begeleidende gedichten. Iedere vertoning bestond uit wel dertig tot veertig figuren, die op allegorische wijze de wanhoop van

Amsterdam tijdens de pestepidemie, de hoop op nieuw leven en de deugden en weldaden van het huwelijk uitbeeldden. Zelden leidde de voorliefde voor allegorieën tot een dergelijke overdaad. In de eerste vertoning

> Verschijnt de Dood op een wagen van mensengeraamten. Lentemaand, Hooimaand, Oogstmaand en Slachtmaand, de vier moorddadigste dochters van 't Jaar, verstrekken haar voor paarden, de vreselijke Pest voor voerman. De Zuidenwind, een dienares van de Dood, vliegt vooruit. Gulzigheid, Dronkenschap, Bloedgang, Waterzucht, Tering, Wanhoop en Koorts, haar krijgsbenden, banen 't spoor [...]

Enzovoort, totdat in de vijfde vertoning bruidegom en bruid op een troon staan:

> Hij heeft Apollo en Themis, zij Pallas en Huiszorg tot speelgenoten. Voorzichtigheid, Schranderheid, Beleefdheid en Redelijkheid staan aan de ene zijde van de troon; Aanminnigheid, Vriendelijkheid, Meewarigheid en Wakkerheid aan de andere [...]

Tot op de bruiloftsviering toe moesten de maatschappelijke en huiselijke deugden man en vrouw voorgehouden worden. Zorgvuldig van elkaar onderscheiden: de rolpatronen waren, althans in de hogere kringen, langzamerhand stevig verankerd.[48]

Dit soort omvangrijke tableaux vivants waren een nieuwigheid. Weliswaar hadden gepersonifieerde abstracties als de Dood, de Deugden en dergelijke altijd al een rol gespeeld in de traditie van Blijde-Inkomsten en feestelijke ontvangsten, maar daar toch vooral ter ondersteuning van de door mythologische en vooral historische personages uitgedragen boodschap. Tegen het midden van de eeuw begonnen ze zich echter in toenemende mate te verzelfstandigen tot autonome decoratieprogramma's en vertoningen. Ook de mythologische godenfiguren kregen daarin meer een symbolische dan een verhalende functie.[49]

In de Republiek was deze trend ingezet met Vos' vredesvertoningen en Van Campens ontwerpen voor de schilderijen van de Oranjezaal in het Huis ten Bosch en het beeldhouwwerk van het Amsterdamse Stadhuis. Maar weldra begonnen vergelijkbare zinrijke voorstellingen ook de grachtenhuizen van de rijke kooplieden te sieren, luisterde Jan Vos in de Schouwburg Vondels treurspelen op met zijn spectaculaire vertoningen en presenteerde men er de eerste allegorische balletten. Evenals in de rest van Europa zou ook in de Republiek de tweede helft van de zeventiende en vooral de achttiende eeuw het allegorische tijdperk bij uitstek worden.[50]

Deze nieuwe mode werd sterk bevorderd door de publicatie in het Nederlands van Cesare Ripa's *Iconologia, of uytbeeldinghen des verstands* in 1644. Dit werk, dat voor het eerst in 1593 in Rome was verschenen en sindsdien ettelijke, zowel Italiaans- als Franstalige uitgaven had beleefd, gaf een beredeneerd overzicht van de manier waarop abstracte begrippen door middel van personificaties uitgebeeld konden worden. De auteur was een typische representant van de intellectuele Italiaanse hofelite en had zich vooral gebaseerd op antieke beelden en munten en op de klassieke en eigentijdse - Neolatijnse en Italiaanse - literatuur. Juist daardoor kon het werk in Italië en Frankrijk zo aanslaan: het herformuleerde als het ware de renaissancistische voorliefde voor zinnebeeldige emblemen en hiëroglie-

fen in termen van het zeventiende-eeuwse classicisme. Gelardeerd als het was met de ethische inzichten van filosofen en geschiedschrijvers, kerkvaders en dichters werd het tot een ‘wetenschap van het hof’, een ‘science de la cour’.[51]

De Nederlandse vertaler was de uitgever en auteur Dirck Pietersz. Pers. Hij had de tekst trouw gevolgd, alleen soms wat ingekort door te uitvoerige geleerde citaten en toespelingen op Italiaanse toestanden te schrappen, en ook een enkele maal uitgebreid. Dat laatste betrof vooral moralistische en vaderlandse stof: over de uitvinding van de boekdrukkunst door Laurens Jansz. Coster, over het Bestand - berustend op de prent *Afbeeldinghe van't Nederlandts Bestandt* en het gedicht dat P.C. Hooft daarbij had geschreven -, over de kleding van Nederlandse weeskinderen, enzovoort. Deze aansluiting bij de nationale topiek, zoals die ook in Pers' eigen dicht- en prozawerk tot uitdrukking komt, zal de herkenbaarheid voor het Nederlandse publiek ongetwijfeld hebben vergroot. Opvallend daarbij is dat hij, hoewel zelf protestant, het nauwelijks nodig heeft gevonden de rooms-katholieke, ja zelfs contrareformatorische tendens af te zwakken. Ook hier blijkt weer de oecumene op het punt van de algemene moraal.[52]

Maar al benadrukt ook Pers in zijn voorwoord juist het belang van de *Iconologia* als ethisch compendium, de belangrijkste functie van het boek was toch vooral - in Nederland zo goed als in Italië en Frankrijk - die van handboek voor al diegenen die zich bezighielden met het ontwerpen van zinnebeeldige voorstellingen. Zo staat het ook op de titelpagina:

> Een werk dat dienstig is [voor] alle redenaars, poëten, schilders, beeldhouwers, tekenaars, en alle andere kunstbeminners en liefhebbers der geleerdheid en eerlijke wetenschappen [...]

In deze zin betekende het werk inderdaad een bijdrage aan de intellectuele emancipatie van de kunstenaar. Maar hoe belangrijk juist in Nederland ook de sociale functie van dit soort voorstellingen was, blijkt uit de zinsnede die Pers aan deze uit het Italiaans vertaalde woorden toevoegde:

> Ook om te spreken van allerlei toerustingen [ontwerpen], 't zij op bruiloften, lijkstatiën en zegefeesten.[53]

Nergens wellicht komt de verburgerlijking van de Europese hofcultuur zozeer tot uitdrukking als in de manier waarop iemand als Jan Vos in de komende jaren aan deze woorden uitdrukking zou geven.

De mythologie

In dezelfde tijd dat dit soort zinnebeeldige voorstellingen in de mode begonnen te komen, bereikte de strijd over het gebruik van de klassieke mythologie in een christelijke cultuur een hoogtepunt. De opvatting dat de Griekse en Latijnse godenverhalen uitdrukking gaven aan diepe, verborgen wijsheden - in het begin van de eeuw nog verkondigd zowel door de jonge geleerde Daniël Heinsius als door de dichter-schilder Karel van Mander, die er in zijn *Schilder-Boeck* (1604) een hele bijlage aan had gewijd - werd door vrijwel niemand meer aan-

gehangen. Vrij algemeen volgde men het standpunt dat Heinsius naderhand had geformuleerd, namelijk dat de klassieke goden niets anders waren dan verbeeldingen van natuurlijke krachten en eigenschappen, Venus van de liefde, Mars van de oorlog, Bacchus van de wijn enzovoort. In deze allegorische zin konden de mythologische verhalen beschouwd worden als de uitdrukking van morele inzichten, zonder dat men daarmee in conflict hoefde te komen met het christendom. Als zodanig beleefden zij dan ook vooral vanaf de jaren veertig een herwaardering als de belangrijkste sieraden van dicht- en schilderkunst.[54]

Maar de oppositie tegen dergelijke ‘valse sier’, al door Erasmus verwoord en in Nederland ingezet door Dirck Volkertsz. Coornhert, werd er niet minder om. Een christen onwaardig en - opmerkelijk argument - ‘on-Nederlands’ noemde de Coornhert-bewonderaar Dirck Rafaelsz. Camphuysen het in een directe aanval op de calvinistische Heinsius. Trouwens, ook veel calvinisten moesten niets hebben van de ‘heidense goden’. De meest krachtige bestrijder in de Republiek van alles wat maar naar mythologie riekte was echter de collegiant Joachim Oudaen, op zijn beurt weer een navolger van Coornhert en Camphuysen. Na al vanaf het begin van de jaren zestig tegen de ‘heidense verzinsels’ in het geweer gekomen te zijn, kwam hij in 1677 met een uitvoerige argumentatie van de verwerpelijkheid ervan in het gedicht ‘Godsdienst- en het Godendom ontdekt: aan de Hedendaagsche Dichters’. In vlijmscherpe trocheeën betoogde hij daarin, dat zulke godenpraal een flirt betekende met duivelse machten en een belediging was zowel voor de rede als voor het ware geloof:

> [...]
> Lust u Dichters dan van heden
> Met die hoeren te boeleren?
> Haar geraamte na 't bekleden
> Met blanketsel te besmeren?
> En van achter haar gordijnen
> 's Duivels helse maskeraden
> Op 't toneel te doen verschijnen?
> [...]
> 't Is de Allerhoogste tergen
> En zijn ijver [toorn] aangestoken;
> 't Is met God en Godsdienst schimpen
> [...]

Het was het historische argument dat ook hier de doorslag gaf: de tijd van heidense gedachtespinsels was voorbij. Voor Oudaen was het geen kwestie meer van symbolen of stijlsieraden, maar van waandenkbeelden, idolen, die overwonnen waren.[55]

De meeste van zijn tijdgenoten namen het echter niet zo ernstig en bleven de Parnasverbeeldingen gebruiken als, meestal erotische, onderhoudende verhalen of hooguit als de personificaties van natuurlijke en morele waarden tussen alle andere allegorieën. En zo duikelden weldra de volgens Ripa's aanwijzingen ontworpen allegorieën langs de plafonds van de deftige grachtenhuizen. Zoals die van Nicolaas de Helt Stockade in het huis dat Louis en Hendrik Trip in de jaren 1660-62 door Justus Vingboons aan de

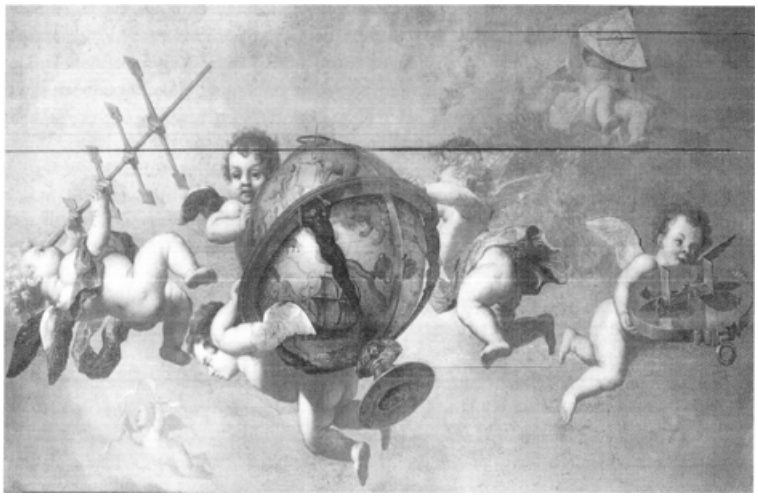

Nicolaas de Heldt Stockade, Het element lucht, 1662.

Kloveniersburgwal hadden laten bouwen. Aan de zijde van Louis Trip waren dat Wakkerheid en Voorzichtigheid; Nering en Wijsheid, samen met Hercules; Rijkdom met Mercurius en Pallas; de Fortuin; en de vier werelddelen Azië, Afrika, Amerika en Europa. En aan de zijde van Hendrik: de Vrede met Pallas en Hercules; Mars, Ceres en Bacchus; Neptunus en Mercurius; de Faam; plus de vier elementen Aarde, Water, Vuur en Lucht. En ook zij werden datzelfde jaar nog door Jan Vos bezongen.[56] Het was, hoezeer ook geworteld in klassieke voorstellingen, allemaal wat moreler en rationalistischer dan in de zestiende en begin zeventiende eeuw, maar dat maakte de bruikbaarheid van dit soort versieringen en beeldentaal, juist bij het naderen van de eeuw van de Verlichting, alleen maar groter.

.....

Dirck Pietersz. Pers had de *Iconologia* vertaald op aanraden van Michel le Blon, een Amsterdamse kunsthandelaar en diplomaat. Als zovelen - onder wie Pers zelf en zijn latere vriend Vondel - was Le Blon in Duitsland geboren uit Zuid-Nederlandse ouders. Rond 1610 had hij zich in Amsterdam gevestigd als edelsmid en graveur en weldra naam gemaakt. Hij werd ‘agent’ - diplomatiek vertegenwoordiger - van de Zweedse koning en begaf zich in de internationale kunsthandel. In 1629 vertrok Le Blon voor een reis naar Italië. Wellicht dat hij - of zijn neef Joachim Sandrart, met wie hij voor een deel samen reisde en wiens Twaalf Maanden-schilderijen duidelijk invloed van Ripa tonen - daarvandaan de *Iconologia* mee terugbracht naar de Republiek. Nodig is dat niet: de internationale boekhandel was zo goed georganiseerd dat Pers waarschijnlijk ook wel zonder Le Blons tussenkomst op de hoogte kan zijn geweest van de uitgaven van dat werk. Maar dat deze de drijvende kracht

achter zijn vertaling is geweest, daarvan getuigt Pers zelf. Het werk was hem tegengevallen, maar Le Blon had hem ‘als met sporen voortgedreven, dat [hij] [...] dit werk, tot dienst en nut der kunsten en liefde der nakomelingen, niet behoorde te staken’.[57]
Le Blon stond midden in het Amsterdamse culturele leven, had persoonlijke contacten met Barlaeus, Vondel, Hooft en vele anderen. Maar hij was vooral een van die mensen dankzij wie Amsterdam een knooppunt kon worden in een netwerk van internationale betrekkingen. Actief op verschillende terreinen en financieel succesvol, onderhield hij contacten met kunstenaars, schrijvers, geleerden, diplomaten en politici. Hij zond politiek nieuws uit Amsterdam en Brussel naar Zweden, werd beurtelings door de Staten-Generaal op een vertrouwelijke missie naar de zuidelijke Nederlanden gezonden en door de Zweedse kroon naar Engeland; kocht bij Rubens in Antwerpen beelden en schilderijen voor de hertog van Buckingham in Londen en voor zijn neef Sandrart een huis op de Keizersgracht in Amsterdam. Hij liet zijn portret schilderen door Anthony van Dyck en verhandelde naderhand diens erfenis aan schilderijen weer in Brussel. Het was Le Blon die de Zuid-Nederlander Artus Quellinus in 1646 aanbeval bij Constantijn Huygens en daarmee de weg opende voor diens Noord-Nederlandse carrière.[58]
Zo hebben zijn connecties bijgedragen aan de verbreiding van de barok van een Rubens en een Van Dyck in de Republiek. Maar ook droeg hij bij aan de verbreiding van de ideeën van Jacob Böhme: in de Nederlanden via zijn eigen vertalingen en in Engeland via die van John Sparrow, aan wie hij teksten van Böhme ter beschikking stelde (zie p. 431).[59]
Le Blons internationale positie bereikte een hoogtepunt in de jaren 1647-49, toen hij als kunstadviseur van Christina van Zweden in Stockholm verbleef. Vandaaruit bezorgde hij Vondel - die al vanaf 1636 regelmatig gelegenheidsgedichten voor hem en zijn familie had geschreven en in 1647 zijn vredesspel *Leeuwendalers* aan hem opdroeg[60] -, alsook aan Reyer Anslo, de opdracht lofdichten aan de vorstin te wijden. Zij werden ieder beloond met een gouden keten, wat weer nieuwe gedichten uitlokte. Ook had hij de hand in een opdracht aan Quellinus voor een ontwerp van beelden van Apollo en de Muzen, dat weer bezongen werd door Jan Vos.[61]
.....

Maar hoezeer de mythologie ook werd ‘versymboliseerd’, er waren toch genoeg verhalen over de klassieke goden die, vooral als erotisch vermaak, om zichzelfs wille genoten konden worden. Ze werden meer gezien als literatuur en een aantal thema's eruit raakte ook in de schilderkunst in de mode. Het ging daarbij vrijwel steeds om de liefde en het met liefdesgeschiedenissen geladen landleven: erotisch geschilderde scènes uit de verhalen over de jachtgodin Diana (afb. p. 437), de liefdesgodin Venus, of over de god Vertumnus, die zich als oude vrouw vermomde om de nimf Pomona te veroveren.[62]

Het genre was al eind zestiende eeuw in de noordelijke Nederlanden in de prentkunst geïntroduceerd door Hendrick Goltzius, onder andere in zijn illustraties bij Ovidius' *Metamorfosen*. Vanaf dat moment had het zich verspreid via de prenten en teksten in modieuze liedboekjes. De voorliefde ervoor werd weldra gevolgd door die voor eigentijdse pastorale en andere galante verhalen, zoals de geschiedenis

van Amaryllis en Mirtillo uit Giovanni Battista Guarini's *Pastor Fido*, van Cimone en Efigenia uit de *Decamerone* van Boccaccio, van Granida en Daifilo uit het populaire toneelstuk *Granida* van P.C. Hooft, of van Don Juan en Pretiose uit het *Spaens Heydinnetje*, een verhaal dat Jacob Cats bewerkte

naar Cervantes. Gezien het feit dat deze literaire ontwikkelingen zich voornamelijk in Amsterdam afspeelden, is het niet verbazingwekkend dat het ook een Amsterdamse schilder, Pieter Lastman, was die het genre in de schilderkunst introduceerde. Tussen 1610 en 1624 maakte hij vier schilderijen met pastorale liefdesparen.[63]

Maar echt succesvol werden dit soort onderwerpen toch pas toen de voorliefde ervoor in het begin van de jaren twintig aansloeg in kringen van de Utrechtse adel en het hof in Den Haag. De verbinding werd waarschijnlijk gelegd door de 'Winterkoning', Frederik I van de Palts en diens vrouw Elisabeth Stuart, een zuster van de Engelse koning, die zich na het mislukken van het koningschap van Bohemen in de Republiek gevestigd hadden. Amalia van Solms was voor haar huwelijk een hofdame van Elisabeth en het is niet onwaarschijnlijk dat de 'Granida en Daifilo' van de Utrechtse schilder Gerard van Honthorst uit 1625 hun huwelijksgeschenk aan Frederik Hendrik en Amalia is geweest. Zelf lieten zij zich met hun kinderen in 1629 door Honthorst uitbeelden als figuren uit de *Astreé*, de in hofkringen zo populaire roman van Honoré d'Urfé. En in de jaren dertig liet Frederik Hendrik paleis Honselaarsdijk door Rubens, Abraham Bloemaert en anderen decoreren met pastorale taferelen.[64]

Via Elisabeth van de Palts verspreidde de rage zich naar Engeland, waar Honthorst en Van Dyck leden van de koninklijke familie en de adel als herders portretteerden. In de Republiek sloeg hij weldra over naar de Haagse ambtelijke bourgeoisie, het regentenpatriciaat van steden als Amsterdam en Dordrecht, en de Groningse en Friese adel. In de jaren veertig tot zestig bereikte de mode een hoogtepunt. De nodige Diana's en Venussen en talloze herders en herderinnen sierden vanaf deze tijd de wanden van de deftige stadspaleizen, grachtenhuizen en states.[65]

Vaak was er sprake van gehistoriseerde portretten. Ongetwijfeld gestimuleerd door twee modellenboeken die de graveur Crispijn de Passe II publiceerde - respectievelijk in 1640 *Les vrais pourtraits de quelques unes des plus grandes dames de la chrestienté, deguisées en bergères* en in 1643-44 *Van 't light der teken en schilderkonst* - liet men zich uitbeelden als herder of herderin. Bijzonder geliefd waren daarbij de pastorale kinderportretten. In Amsterdam schilderde Dirck Santvoort bijvoorbeeld in 1644 de kinderen van de rijke koopman Abraham Alewijn in herderskostuum. In Dordrecht waren in het midden van de eeuw Aelbert en Jacob Cuyp in het genre gespecialiseerd en in Friesland Wybrand de Geest.[66] Speciaal geliefd voor huwelijksportretten waren de afbeeldingen van Granida en Daifilo, waarvan er niet minder dan 35 van 29 verschillende kunstenaars bekend zijn, onder wie Bartholomeus van der Helst die in 1660 zichzelf en zijn vrouw zo uitbeeldde.[67]

De *Decamerone* en de *Pastor fido* waren natuurlijk in heel Europa bekend en geliefd, zodat de voorkeur voor thema's uit deze werken aan het internationaal georiënteerde hof niet hoeft te verbazen. De latere populariteit in wijder kring kan echter ook bevorderd zijn door het succes van de Nederlandse vertalingen en bewerkingen. Van de *Pastor fido* werd in 1638 in Den Haag de eerste betrouwbare vertaling in proza gepubliceerd, waarvan in 1650 in Utrecht een berijming van de schilder Hendrik Bloemaert op de markt kwam. Datzelfde jaar verscheen er bij de Amsterdamse uitgever Nicolaes van Ravesteyn ook een nieuwe vertaling in rijm van David de Potter. De opeenvolging van de plaatsen van uitgave, Den Haag, Utrecht, Amsterdam, volgt de gang van de mode naar een steeds breder publiek.

Opmerkelijk is echter vooral de populariteit van het liefdespaar uit P.C. Hoofts toneelstuk *Granida*, dat in 1615 voor het eerst was gepubliceerd en, nadat het in 1642 opnieuw in

première was gegaan, tot 1663 bijna elk jaar op de Amsterdamse Schouwburg werd opgevoerd.[68] Hier was inderdaad een Nederlands toneelstuk dat vorm gaf aan de behoefte van de elite zichzelf, behalve in allerlei zwaarwichtige maatschappelijke functies, ook in een ontspannen sfeer uitgebeeld te zien (afb. p. 438).

Lering en vermaak voor velen

Het Konstboek van Gesina ter Borch

De nieuwe zinnebeeldige mode, inclusief Ripa's *Iconologia*, moet tot ver buiten Amsterdam indruk hebben gemaakt. In de volgende decennia drong de invloed ervan niet alleen door in de literatuur en de schilderkundige handboeken, maar bijvoorbeeld ook in stadhuisdecoraties in steden als Enkhuizen (1687-1710) en Gouda (1692-1695).[69]

Een vroeg voorbeeld is de tekening ‘De Triomf van de Schilderkunst over de Dood’, waarmee al in 1660 Gesina ter Borch in Zwolle haar *Konstboek* opende. Nu was dit een bijzonder geval. Gesina ter Borch hoorde tot een familie van kunstschilders. Haar bekendste broer, Gerard ter Borch - die in het gevolg van Adriaen Pauw de vredessluiting in Munster had geschilderd - woonde in deze jaren weliswaar in Deventer, maar portretteerde nog steeds veel Amsterdammers.[70] Alleen daarom al is het niet verbazingwekkend dat ze op de hoogte was wat zich daarginds afspeelde.

Belangrijker in dit opzicht was echter haar vriendschap met Henrik Jordis, een Amsterdamse koopman die rond 1660 in haar leven opdook en daar omstreeks 1662 weer uit verdween.[71] De verklaring die hij eigenhandig achter Gesina's tekening in haar *Konstboek* schreef, maakt duidelijk dat hij de inspirator ervan moet zijn geweest en dat hij zich daarbij sterk door de *Iconologia* van Ripa en het werk van Jan Vos had laten inspireren. Van vier van de vijf personificaties op de tekening, Pictura, Poesia, Historia en de Tijd, berust zijn beschrijving vrijwel letterlijk op Pers' Ripavertaling. De vijfde, de Dood, en het concept als geheel leunen sterk op Jan Vos' *Strydt tusschen de Doodt en Natuur, of Zeege der Schilderkunst*. Dat laatste blijkt ook uit zijn toneelstuk *Gooden Pleijdt ofte Triomfe der Schilderconst over de Doodt*, dat hij verderop in het *Konstboek* afschreef. Het stuk is geschreven naar aanleiding van het overlijden van Govert Flinck in februari 1660 en getuigt behalve van invloed van Vos' broederschapsgedicht ook van een grote congenialiteit met diens meest barokke vertoningen. Zo begint ook Jordis met vier tableaux vivants, waarvan hij de eerste als volgt introduceert:

> De Dood op haar wagen zittende voor haar voeten liggen kronen, mijters, scepters, zwaarden, boeken, rozekransen, spaden en herdersstaven tot een teken dat zij geen slag van mensen ontziet. Zij wordt van [door] raven voortgetrokken, voor de wagen loopt de Bloeddorst en Staatzucht [hoogmoed] als herauten, achterop de wagen zit de uil bodinne van 't kwaad, neffens haar wagen gaat Oorlog, Hongersnood, Pest, Wraak, Geweld, Moord, Schrik, Roofzucht, Twist, Koorts, Bloedgang, Tering, Wanhoop, Basserij, Dronkenschap, Gulzigheid & helse Furiën, die de negen Muzen en zeven Vrije Kunsten en deszelfs gunstelingen verjagen en doden.[72]

Hoge kunst, dat alles, die met de persoon van Henrik Jordis even snel weer uit Gesina's poëzie- en schetsboeken verdween als die daar in gekomen was.

Los van Jordis' aandeel geeft Gesina ter Borchs werk echter een heel ander beeld te zien, dat ook veel meer aansluit bij de manier waarop poëzie en beeldende kunst voor de meeste mensen met elkaar te maken hadden. De beste getuigenis daarvan vormt het poëziealbum dat zij begon in 1652, toen zij nog Geesken heette, en waarin zij in de loop der jaren een groot aantal liedjes uit bekende liedboekjes, zoals het amoureuze *Utrechts zang-prieeltjen* (1649), of de *Nieuwe lof-sangen en- geestelijcke liedekens* (1e druk waarschijnlijk 1624) van B. Busschof, bijeenbracht en illustreerde.[73]

Evenals haar *Konstboek* begon zij ook haar poëziealbum met een tekening en een gedichtje die de roem van de kunsten uitdrukken. Maar het verschil is veelzeggend. Van allegorie of personificatie is nauwelijks sprake: de kunsten en wetenschappen worden weergegeven door een aantal beoefenaars en de enige niet-realistische figuur is de Faam, die met haar twee zwierige bazuinen boven hen in de lucht zweeft. Eenzelfde realiteitsgehalte doordrenkt de hele bundel. De meeste tekeningetjes zijn louter illustratie. De gelieven, die ook in de liedjes soms namen dragen als Philander en Amaril, Coridon en Laura, mogen dan soms uitgedost zijn met herdershoed- en staf, ze zijn er niet minder levensecht om.[74]

Dat geldt ook voor de paar ontleningen aan de emblematabundel *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* (1632) van Jacob Cats, waarin steeds alledaagse voorvallen of voorwerpen dienen als aangever voor een morele les.

De emblematiek

De *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* was een van de populairste emblemataboeken, zo niet de populairste, van de zeventiende eeuw. In 1655 schreef uitgever Jan Jacobsz. Schipper in zijn voorwoord bij de eerste editie van Cats' verzamelde werken, dat er tot op dat moment 25.000 exemplaren van waren verkocht. Voor diens al in 1618 voor het eerst uitgekomen emblematabundels *Silenus Alcibiadis, sive Proteus* en *Maechden-plicht* schatte hij dat aantal zelfs op het dubbele, maar hun succes zou in de jaren die volgden door de *Spiegel* nog ruimschoots worden ingehaald. Niemand heeft zozeer als Cats bijgedragen tot de populariserig van het eertijds zo intellectualistische genre.[76]

Emblemata - drieledige voorstellingen, bestaande uit afbeelding, spreuk en onder- of bijschrift - hoorden oorspronkelijk tot de elitecultuur. In Italië, Spanje en Frankrijk waren ze sterk symbolisch van karakter en gaven ze met hun vernuftige interpretaties vaak uitdrukking aan de ideologie van het absolutisme en de contrareformatie. In Holland kreeg het genre echter een eigen invulling. In het begin van de eeuw ontwikkelde zich in de kring van jonge Leidse intellectuelen als Daniël Heinsius en Pieter Cornelisz. Hooft het liefdesembleem, vol literaire allusies en amoureuze dubbelzinnigheden. Vandaaruit ontstond in de volgende decennia een meer realistische en meer moralistische versie van het genre. De symbolische voorstellingen uit de begintijd maakten in toenemende mate plaats voor afbeeldingen van zaken uit de eigen ervaringswerkelijkheid, en de speelse en diepzinnige ‘zin’ werd een morele of religieuze les over opvoeding, huwelijk of burgerdeugd, over zonde of genade.

De overgang zette in met de *Sinnepoppen* van Roemer Visscher (1614) en de twee vroege emblematabundels van Cats. Hij voltrok zich definitief met de bundel *Zinne-werck* (1624)

.....

Gesina ter Borch, *Poëzie-album, fol. 59 recto:*
Stem [wijs]: Cloris vaart wel

> ‘[...] schoon [ofschoon] al reik ik naar een tak
> Niet zonder enig ongemak
> En schoon gij biedt mij vruchten aan
> Bij iemant anders afgedaan [afgewezen],
>
> Gelooft het vrij, beleefde maagd,
> Dat is geen ooft dat mij behaagt.
> Een tak met krachten neer gedrukt,
> Een vrucht met eigen hand geplukt,
>
> Een peer die hoog en vluchtig [moeilijk te bereiken] hangt,
> Die is het waar men naar verlangt.
> Want nooit zijn de fruiten zoet
> Dan als de plukker klimmen moet.’

Cats noteerde in zijn *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* bij dit liedje:
‘Het beeld moet zijn een Vrijster [jong meisje] die een porseleine schotel met fruit een Vrijer [een jonge man] aanbiedt, de vrijer zich van de vrijster tot een fruitboom kerende om zelf te plukken.’
Dat is dan ook precies wat Gesina tekende.[75]

Gesina ter Borch, Meisje biedt vrijer fruit aan.

.....

van de Zeeuwse advocaat Johan de Brune de Oude en met Cats' *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* (1632). Vooral dat laatste werk was door de prachtige gravures van Adriaen van de Venne een waar platenboek van de eigen, Zeeuwse of Hollandse, werkelijkheid, zij het een werkelijkheid die geïnterpreteerd was en geladen met betekenis. Immers, om Cats' eigen woorden aan te halen:

> Geen dit of dat, geen boerenschuit,
> Of gij trekt er voordeel uit.
> [...]
> De wereld is een groot toneel,
> Waar alle ding en ieder deel
> Ons dienen moet tot goede leer,
> Ten prijze van de Opperheer.[77]

Het was een fundamenteel reformatorische gedachte, die als zodanig was neergelegd in de *Belijdenisse des Geloofs*, zoals die in 1619 op de synode van Dordrecht was bevestigd. In het tweede artikel daarvan wordt, als antwoord op de vraag 'Door wat middel God van [door] ons gekend wordt', gesteld dat dit ten eerste gebeurt

> door de schepping, onderhouding [instandhouding] en regering der wereld, overmits dezelve voor onze ogen is als een schoon boek, in welke alle schepselen, grote en kleine, gelijk als letteren zijn *Die ons de onzienlijke [onzichtbare] dingen Gods geven te aanschouwen, namelijk zijn eeuwige mogendheid [macht] en Godheid* [...][78]

Maar het was ook een gedachte die aansloot bij voorreformatorische opvattingen en die in algemene zin voor iedereen aanvaardbaar was. Vertrouwd van voorstelling en bevattelijk van lering groeiden sommige van deze embleemboeken uit tot commerciële succesnummers. Cats' *Spiegel* beleefde tussen 1632 en 1663 niet minder dan tien uitgaven. Jan Harmensz. Krul - een auteur die ook bij Gesina ter Borch zeer geliefd was - zag zijn *Minnespiegel ter deughden*, waarin hij op Catsiaanse wijze een al even Catsiaanse liefdes- en huwelijksmoraal uitdroeg, tussen 1634 en 1662 niet minder dan zes maal herdrukt. En de religieus geladen *Zinne-beelden oft Adams appel* van de doopsgezinde Deventer dichter Jan van der Veen bracht het tussen 1642 en 1663 tot zeven uitgaven.

Het succes van deze laatste bundel maakt duidelijk dat het realistisch-religieuze embleem allerminst een gereformeerd prerogatief was. Ook de Wormer dichter Jan Claesz. Schaep, wiens *Bloem-tuyntje* in 1660 bij Jan Rieuwertsz. in Amsterdam uitkwam en vervolgens in drie decennia vier herdrukken beleefde, zal gezien de confessionele kleur van zijn uitgever wel van doperse of aanverwante huize zijn geweest. Trouwens, als iemand in later jaren de populariteit van het genre in stand zou houden, dan was het wel de böhmistisch-piëtistische Jan Luyken.[79]

.....
Jan Claesz. Schaep, *Bloem-tuyntje 1660, nr. 50:*
‘Op 't gezichte [aanblik] van een eend, met pulpen [jongen]
Jesaia 1:3
Een Os kent zijn heer en een ezel de kribbe van zijn Heer; maar Israël bekent mij niet en mijn volk is zonder verstand. O wee, het zondige volk!
Etc.

Eend met jongen.

[...]
Och! of de mens gehoorzaamheid
(Als van de piepels [eendekuikens] is gezeid)
Bewees aan God, wanneer Gods stem
Komt in zijn oren dringen hem,
(En geeft gelijk de eend een kwak)
Dat dan de mens kwam vaardig strak [onmiddellijk],
En deed terstond al wat God wou,
De mens leefde niet als nou;
En 't ware de mens een groote rust,
En God gewis een grote lust.’[80]

.....

Het kan haast niet anders of deze aandacht voor de ideële, en daarmee ook de artistieke, betekenis van de eigen dagelijkse leefwereld moet te maken hebben gehad met het zelfbesef van een groot deel van de bevolking: daar de uitdrukking van zijn geweest, maar deze ook hebben bevorderd. Meer dan iets anders - zo spreekt uit deze bundels - was het gewone de norm van het burgerlijk bestaan.

Toch krijgt men de indruk dat er zich tussen 1650 en 1660 een zekere stagnatie voordoet in de productie van dit soort emblematiek, die pas met het optreden van Jan Luyken zo'n twintig, dertig jaar later doorbroken zal worden. Mogelijk lag de oorzaak in een verzadiging van de markt. Maar hoe dat ook zij, des te meer valt in die luwte het doordringen op van publicaties uit de zuidelijke Nederlanden, waar het genre zich in heel andere richting ontwikkeld had en, gedragen door de contrareformatie, inmiddels een ongekende bloei beleefde.

Dat dit kon gebeuren zal wel te maken hebben met de Vrede van Munster, waardoor het contact met het zuiden zo niet hersteld, dan toch voor het eerst sinds lange tijd weer geïntensiveerd kon worden. Uitgevers zagen hier blijkbaar een kans liggen: van een van de internationaal meest prestigieuze bundels, de *Idea de un principe politico christiano representada en cien empresas* (1640) van de Spaanse diplomaat Diego Saavedra Fajardo, waarvan in 1649 in Brussel een Latijnse uitgave was verschenen, kwam al in 1651 in Amsterdam een eveneens Latijnse editie op de markt. Behalve vier herdrukken daarvan, verschenen er in de volgende twee decennia in Amsterdam ook ettelijke Spaanse, Duitse, Nederlandse en Franse uitgaven. Dit uitgavepatroon duidt vooral op de greep die de Nederlandse uitgeverij na 1648 ook op het gebied van de eigentijdse literatuur op de internationale markt begon te krijgen. Maar twee Nederlandse uitgaven van het werk van Saavedra in 1662 en 1663 bewijzen dat er toch ook binnen de Republiek belangstelling voor dit type emblemen bestond.

De emblemata van Saavedra verschilden in alle opzichten van de hiervoor geschetste Noord-Nederlandse traditie. De voorstellingen waren symbolisch in plaats van realistisch, en de in proza gestelde en meestal lange tekst richtte zich op vorsten en staatslieden. Dergelijke emblematische ‘vorstenspiegels’ waren hier te lande niet geheel onbekend. Al in 1614 - dat wil zeggen vóór de opkomst van het realistische embleem - had Dirck Pietersz. Pers met zijn bundel *Bellerophon, of lust tot wysheyt* iets vergelijkbaars gedaan, zij het voor een veel algemener publiek. Het boekje was door de auteur zelf keer op keer opnieuw uitgegeven. Daarnaast was in 1635 de Leidse hoogleraar in de welsprekendheid, Marcus Zuerius Boxhornius, gekomen met een Latijnstalige verzameling *Emblemata politica*, die eveneens in 1651 was herdrukt. Opmerkelijk in deze uitgave is echter dat veel van de afbeeldingen wél realistisch van karakter zijn. Zo wordt de spreuk ‘festina lente’ uitgebeeld door een plaatje van een aller-Hollandst uitziende jongen, die een vogel uit het nest haalt, terwijl in de begeleidende tekst de moraal, dat men voor alles de nodige tijd moet nemen, geïllustreerd wordt met de geschiedenis van de Romeinse veldheer Fabius Cunctator.[81]

Deze heroïsche emblemen vormden een alternatieve traditie, die zich vooral in de tweede helft van de eeuw duidelijk tegenover de meer realistische aftekende. Het was een traditie die - als Pers' Ripavertaling - wellicht het beste is te karakteriseren als een verburgerlijking van de internationale classicistische hofcultuur. In het Latijn voor het intellectuele deel der natie; wat eenvoudiger en in het Nederlands voor hen die zich, zonder een klas-

sieke opleiding te hebben gehad, daarmee toch wilden identificeren. Of had de *Bellerophon* zijn succes alleen daaraan te danken dat er achter de al met al niet meer dan 29 zinnebeelden zo'n tweehonderd bladzijden met vooral morele en religieuze liederen volgden?

.....
Dirck Pietersz. Pers, *Bellerophon, of lust tot wysheyt, nr. 7*

Vrede baart Overvloed.

Leeuw en vrede

'Gelijk er niets heerlijkers noch schoners ter wereld mach [kan] blinken als de *Vrede*, zo is er ir tegendeel niets gruwelijker noch wreder als de *Oorlog*. Want de Oorlog is niets anders als een woedende en verslindende *Hyena* en een roofgierige *Harpij*, die alleen met branden, moorder en alle Godloze en ijslijke boosheden te verzadigen is.
[...]

> Nooit hoger heerschappij en aangenamer leven,
> Dan als het wreedste dier ons komt de Lauwer [nl. als symbool van de vrede] geven.
> Als 't woeden is gestild, het moorden en de brand,
> Dan rijst er weer een Zon en zegen in het Land.
> [...]
> Wees wellekom, ô Vreed'! en schuilt in onze daken,
> Wij willen u een tent in onze Ziele maken,
> En bouwen een Altaar, en drijven uit onz' zin
> Die in de wrede *Mars* verhopen haar gewin [hun hoop op voordeel stellen]*.'[82]

.....

* Uit Vergilius .....

Een andere invloed vanuit de zuidelijke Nederlanden betrof de religieuze emblematiek. Vooral in de devotie en de onderwijs- en de missieactiviteiten van de jezuïeten speelde deze een grote rol. Daaraan lagen in de eerste plaats de opvattingen van de Sociëteit over de functie van het beeld in de opvoeding en de spirituele bezinning ten grondslag. Ook de jezuïeten hingen de opvatting aan dat men God uit zijn schepping kon leren kennen. Adriaen Poirters formuleerde het in zijn ook in de Republiek veel gelezen werk *Het masker van de wereldt afghetrocken* (1645) wel wat bloemrijker, maar in de grond niet zo heel anders dan de gereformeerde geloofsbelijdenis:

> doorwandelt gij deze wereld met uw verstand, 't is om de glorie Gods daar alleen uit te rapen: zijn liefde leert gij uit het vuur, zijn zoetheid uit de dauw, zijn barmhartigheid uit de grondeloze zee, zijn schoonheid uit de bloemen, zijn rijkdommen uit de goudmijnen.

Maar daarnaast hanteerde men veel meer dan in het noorden beeld en interpretatie op gerichte wijze als middel om ontroering op te wekken en te kanaliseren, en in samenhang daarmee in het formele onderwijs vaak ook als mnemotechnisch hulpmiddel (zie p. 391).[83]

De hoeveelheid emblemataboeken die in de zuidelijke Nederlanden en daar vooral door jezuïeten gepubliceerd zijn, is overstelpend en van een grote diversiteit: religieuze liefdesemblematiek, realistisch-morele emblematiek, politiek-heroïsche emblematiek. In veel gevallen hebben de gehanteerde vormen zich ontwikkeld vanuit de vroege Noord-Nederlandse seculiere traditie van Heinsius, Hooft, de jonge Cats en ook van de Zuid-Nederlander Otto Vaenius, wiens Latijnse bundel *Amorum emblemata* (1608) geïnspireerd was op het werk van Heinsius. Maar met name in de religieuze emblematiek was er dat verschil, dat de prent in toenemende mate de uitdrukking was van emoties in plaats van de afbeelding van een te interpreteren realiteit, en dat de tekst mystieker of uitbundiger was.[84]

Veel van deze in het Nederlands geschreven werkjes moeten hun weg naar de katholieke lezers in de Republiek gevonden hebben. Een van de meest beroemde bundels was wel de *Pia desideria* van de jezuïet Herman Hugo (1624), in 1629 door Justus de Harduwijn in het Nederlands bewerkt als *Goddelijcke wenschen*. De menselijke ziel werd daarin voorgesteld als een kind dat door de kleine Jezus, de personificatie van de Goddelijke liefde, in allerlei situaties bijgestaan en de weg gewezen werd. De hiervoor al genoemde bewerking die Petrus Serrarius in 1653 van deze bundel maakte, is een van de weinige voorbeelden van directe Zuid-Nederlandse invloed op de protestantse religieuze emblematiek in de Republiek. Maar Serrarius was dan ook een uitgesproken spiritualist. Zijn bundel, die drie uitgaven beleefde, en vooral de latere navolging ervan: Jan Luykens *Jezus en de ziel* (1678), bewijzen dat er in sommige protestantse kringen belangstelling bestond voor dit soort bevindelijke religiositeit (zie p. 419).[85]

Dat geldt ook voor de zogenaamde ‘hartsemblematiek’, waarin het menselijke hart centraal stond op een manier die sterk beïnvloed was door de affectieve meditatiemethode van de stichter van de jezuïetenorde, Ignatius van Loyola. Het in het hoofdstuk ‘Godsdienst en geloof’ geciteerde embleem uit Adriaen Poirters *Het heylich herte* (1659) is er een sprekend voorbeeld van (p. 392). De thematiek vond weerklank in piëtistisch georiënteerde lutherse kringen in Duitsland en via Duitsland vanaf het eind van de eeuw ook in Nederland.[86]

De emotioneel geladen expressiviteit en exuberantie van veel jezuïtische emblematiek komt

optimaal tot uitdrukking in de bundel van de Noord-Nederlander Johannes van Sambeeck, *Het gheestelyck jubilee van het jaer OH. M.DC.L [1650] ofte vreugde van t'berouw verbeelt door t'gesucht der tortelduyven naer haer gayken, ende door de wedercomste van de duyve in d'arcke van Noë* [*etc.*]. Van Sambeeck was priester van de jezuïetenstatie te Harderwijk en een veel geplaagd man, ettelijke malen gearresteerd en in 1653 zelfs door Harderwijkse studenten in elkaar geslagen. Zijn boek was in 1650 al voltooid, maar werd pas in 1663, inmiddels aanzienlijk uitgebreid, in Antwerpen uitgegeven. Het lijkt op het in 1640 verschenen gedenkboek *Af-beeldinghe van d'eerste eeuwe der Societeyt Jesu* (zie p. 380-81), maar bevat een veel groter en gevarieerder aantal teksten. Elk embleem wordt behalve van een bijbelcitaat en een gedicht, vergezeld van een pagina's lange hoeveelheid liederen, rijmen, anagrammen, chronogrammen en gebeden; vooral liederen, vol zondebesef en godsverlangen. Eén voorbeeld uit het lied van de nachtegaal:

> [...]
> 't Houdt zijn bekje steil omhoog
> En ook derwaarts trekt mijn oog,
> O wat God al doet
> Door het diertje zoet
> Om onze zinne te vermaken,
> En meteen ons hart te raken,
> En doen smaken
> Hem, ons enig goed.
> Als de deucht
> Mij verheugt,
> Het tu tu tu tu tu tu tu tu tuit
> In mijn oren,
> En laat horen
> Hoe zoet die melodij,
> Lu lu lu lu lu lu luit,
> Lu lu lu lu lu lu luit
> En maakt de Hemel blij.[87]

De gebruikmaking van liederen om de expressie van emoties te bevorderen, ziet men behalve in de rooms-katholieke emblematiek, vooral ook in bundels van lutherse en doopsgezinde auteurs, zoals de *Zinne-beelden of Adams appel* van Jan van der Veen van 1642. Waarschijnlijk niet toevallig, want juist de doopsgezinden hadden een rijke geestelijke liedcultuur. Maar pas met Jan Luyken zou ook in de Republiek het lied definitief doordringen in zowel de wereldlijke als geestelijke emblematiek.[88]

Bijbelse emblematiek

Een bijzonder geval van een geëmblematiseerd liedboek is de uitgave die uitgever Jacob Colom in 1647 liet verschijnen van de *Stichtelycke rymen* van Dirck Rafaelsz. Camphuysen, het meest gedrukte liedboek van de zeventiende eeuw. Camphuysen was tijdens zijn leven een notoir tegenstander geweest van de beeldende kunsten, die hij verleiders achtte,

opwekkers van wellust en praalzucht. Uitgerekend aan diens liederen voegde Colom 61, meest bijbelse, prenten toe. Elke prent was voorzien van een vierregelig epigram dat er een uitleg van gaf, waardoor het geheel, bedoeld of onbedoeld, op een emblema leek.

Echt hecht waren de combinaties niet, met uitzondering van de laatste. Dat lied was dan ook niet van Camphuysen, maar van Colom zelf. Het was een spotlied op Jan Jansz. Starter, in de vorm van een zogenaamd rouwbeklag van de dode Starter over zijn ontuchtig leven en geschreven op de melodie van diens bekende 'Menniste vryagie' (zie p. 410). Het zal wel een poging van Colom zijn geweest de negatieve beeldvorming van doopsgezinden, die juist door dat liedje zo bevorderd was, enigszins te neutraliseren. Over het geheel genomen raakt de bundel, met z'n vele bijbelse illustraties, echter aan de traditie van geïllustreerde bijbels en bijbelse emblematiek.[89]

Al in de zestiende eeuw had de publicatie van bijbelse prenten, in de vorm van bijbelillustraties, maar ook in losse series, een grote vlucht genomen, zowel aan rooms-katholieke als aan reformatorische kant. Bij alle gezindten dienden dergelijke prenten de uitleg en memorisatie van de bijbelse geschiedenis en de evangelische boodschap, zowel als de meditatie daarover. Aansluitend bij die functies werden ze in wijde kring gebruikt als wandversiering. Maar bij de katholieken en de meer spiritualistisch ingestelden onder de doopsgezinden werd aan de afbeelding vaak een allegorische of emblematische interpretatie toegevoegd, waardoor die een rol kon spelen bij de mystieke zuivering van de individuele ziel. Vooral bij de doopsgezinden, met hun onderscheid tussen het Oude Testament als de wereld van het vlees en het Nieuwe Testament als die van de geest en hun nadruk op de noodzaak van de innerlijke wedergeboorte van het individu tot een 'nieuwe creatuur', was dit van belang.[90]

Iemand die daar in een reeks van uitgaven gestalte aan heeft gegeven was Jan Philipsz. Schabaelje, een voormalig leraar bij de Waterlandse gemeente, aanvankelijk in Amsterdam en daarna in Alkmaar, die zich in 1648 weer in Amsterdam had gevestigd. Hij was een vooraanstaand lid van de beweging van 'vredestad-burgers', die - tegenover alle conflicten tussen de verschillende doopsgezinde stromingen - ijverde voor geestelijke reformatie en verzoening. Zoals hiervoor al vermeld, was hij de auteur van het Waterlandse verzoeningsgeschrift *Vereenigingh van de principale artijckelen des geloofs* van 1640 (p. 405).[91]

Nog in Alkmaar had Schabaelje in 1646 in eigen beheer een *Grooten figuer-bibel* uitgegeven, waarin hij een bestaande reeks zestiende-eeuwse prenten, die door de bekende prentuitgever Claes Jansz. Visscher onder de titel *Theatrum biblicum* opnieuw op de markt was gebracht, van toelichtingen had voorzien. De teksten gaven naast een beschrijving van de betreffende gebeurtenis ook een ethische en religieuze duiding, waarbij het Oude Testament werd gezien als een voorafschaduwing van de latere evangelische heilsgeschiedenis en deze weer als een aansporing tot de eigen bekering van de lezer. Doordat, volgens goed dopers-spiritualistisch recept, de hele wereldgeschiedenis beschouwd werd als een beeld van de Goddelijke, naar de uiteindelijke Waarheid leidende samenhang der dingen, toonden de teksten echter tevens een hang naar encyclopedische volledigheid.

Een uitgave van twee jaar later, de *Bibelsche figueren, anders ghenaemt Spiegel des evangeliums*, was door de combinatie van prent, motto en onderschrift veel 'emblematischer'. De prenten waren ditmaal van de beroemde Duitse graveur Mattheus Merian. Er waren datzelfde jaar 1648 twee verschillende uitgaven van

verschenen in Amsterdam, waarvan een met Nederlandse gedichtjes van de eveneens doopsgezinde Reyer Anslo. Schabaeljes tekst

was hier minder historisch dan in de *Grooten figuer-bibel* en geheel gericht op de drievoudige relatie tussen Oude Testament, Nieuwe Testament en individuele gelovige.

Ondanks de titel ontbreekt de emblematische lay-out in Schabaeljes laatste grote onderneming, de *Emblemata sacra* van 1653, het jaar daarop uitgebreid tot *Den grooten emblemata sacra*. Ook hieraan lag een bestaande prentenreeks ten grondslag, de *Imagines et figurae bibliorum*, die in de zestiende eeuw met commentaar van de zich 'Hiël' noemende profetische figuur Hendrick Jansz. Barrefelt heimelijk door Plantijn in Antwerpen waren gedrukt. De prenten waren nog in 1639 zonder tekst door Claes Jansz. Visscher opnieuw uitgegeven. Schabaelje publiceerde de prenten en de teksten, plus aanzienlijke uitbreidingen, in 1653 onder de naam van Hiël en in 1654 zonder diens naam. In de uitgave zijn, vanuit dezelfde volledigheidsdrang als we hiervoor zagen, prenten van allerlei graveurs aan de oorspronkelijke serie toegevoegd en dat in een soort losbladige samenstelling, waardoor geen twee exemplaren hetzelfde zijn. Ook hier zorgen de begeleidende teksten van Hiël en van Schabaelje zelf weer voor dezelfde trits van historische informatie, morele instructie en allegorische duiding, die ook dit werk een emblematisch gehalte geven.[92]

Het allegorische wereldbeeld

Een en ander overziend kunnen we stellen dat de verschillende religieuze levenssferen ook op dit gebied in toenemende mate uit elkaar groeiden. Onder invloed van de 'occasional meditation' van de Engelse puriteinen kon de emblematiek ook bij de piëtistische calvinisten van de Nadere Reformatie een meditatieve functie vervullen. Dat is bijvoorbeeld het geval in de latere werken van Jacob Cats, zoals diens *Dootkiste voor de levendige* (ca. 1647), *Hofgedachten* (ca. 1653) en *Invallende gedachten op voorvallende gelegentheden* (ca. 1654), waarin hij zijn overwegingen en gevoelens over de vergankelijkheid van al het geschapene, over zonde en genade uitspreekt. Maar in tegenstelling tot de jezuïtische emblematiek is daarbij nergens sprake van een loslaten van de realiteit, van een expressieve verzelfstandiging van emoties en gedachten, of van mystieke zuivering. En bij meer spiritualistisch georiënteerde groeperingen als doopsgezinden en lutheranen beperkte de katholieke invloed zich tot de intieme zielsemblematiek. Juist dit soort verschillen in religieus-culturele sensibiliteit en smaak zouden de volgende twee, drie eeuwen de wederzijdse afgrenzing mede blijven bepalen.[93]

Wel is het zo dat iedereen in de Republiek, van welke geloofsrichting dan ook, in aanraking kwam met de allegorische interpretatie van realistische representaties, of dat nu voorstellingen waren van de natuur en de dagelijkse leefwereld, of van de bijbelse geschiedenis. De manier van waarnemen die achter alles een diepere zin vermoedde moet algemeen gangbaar zijn geweest. Tot in kantooralmanakken treft men het aan.[94] Het zal een collectief besef van een door God gestuurde samenhang van het bestaan teweeg hebben gebracht dat wij ons nauwelijks meer kunnen voorstellen.

Principieel anders was de symbolische weergave van ideeën en opvattingen. Hoewel als didactisch middel al eeuwen in gebruik, beleefde het een nieuwe opbloei in de internationale hof- en elitecultuur die vooral vanaf het midden van de eeuw ook in de Republiek begon door te dringen. Hier ging het niet om een universele zin die door de mens uit de verschijningsvormen afgeleid moest worden, maar was

het juist de mens die vormen creëerde om aan een ‘zin’, een gedachte of mening, uitdrukking te geven. Niet toevallig nam de po-

pulariteit van het zinnebeeld toe met de opkomst van het rationalisme, om vervolgens in de eeuw van de Verlichting een hoogtepunt te bereiken.

Rijmprenten en rijmen bij prenten[95]

Grote populariteit kreeg het zinnebeeld vooral via de rijmprent, een al sinds de vroegste dagen van de boekdrukkunst geliefd boekdrukkers-item. Rijmprenten verschenen er bij honderdtallen, over alle denkbare onderwerpen en gebeurtenissen. Ze vervulden verschillende functies, die elkaar vaak overlapten, informatief en educatief, opiniërend, amuserend, en ze maakten gebruik van alle uitdrukkingswijzen: realistische, emblematische en zinnebeeldige.

Om te beginnen werden natuurlijk alle grote politieke gebeurtenissen op deze manier door prent en dicht begeleid: de Vrede van Munster in 1648, de onthoofding van Karel I van Engeland in 1649, de dood van stadhouder Willem II en de geboorte van de latere Willem III in 1650, de Grote Vergadering in 1651, het uitbreken van de Eerste Engelse Oorlog in 1652. Voor dit soort evenementen waren rijmprenten waarschijnlijk voor grote groepen van de bevolking het informatieve medium bij uitstek. Men kreeg een afbeelding te zien van de zaak in kwestie met daaronder of ernaast een uitleggend gedicht, dat meestal een duidelijke propagandistische lading had.

Zo bijvoorbeeld een van de vele rijmprenten die er verschenen ter gelegenheid van de Vrede van Munster. De prent, met gedichten van Jan Zoet en uitgevoerd door Clement de Jonghe, toonde de overhandiging van het vredesverdrag in de grote zaal van het stadhuis

Anoniem, Allegorie op de Vredesonderhandelingen, ca. 1648: Vryage van de Hollandtsche Bruidt.

van Munster. Aan weerszijden staan nog twee maal drie kleinere afbeeldingen: van de aankomst der afgevaardigden van beide partijen, de beëdiging, de felicitatie, en de openbare afkondigingen, steeds vergezeld van vierregelige gedichtjes. Daaronder staat een lang gedicht van 32 versregels, dat eindigt met de wens dat de Nederlands-Spaanse vrede nu spoedig gevolgd moge worden door vrede in Duitsland.[96]

Een veel sterker opiniërende functie hadden echter de zinneprenten, waarop niet de gebeurtenis zelf, maar de ideologische lading die men er aan toekende op symbolische wijze weergegeven werd. Op de prent De cracht des Peys ziet men conform het bijbelwoord Prudentia (wijsheid) op het fornuis ‘De cracht des Peys [vrede]’ zwaarden omsmelten, terwijl achter haar de Tijd ze tot ploegijzers smeedt; rechts van haar wijst Ratio (rede) op de stapel schilden en harnassen; en op de achtergrond ziet men aan de ene kant boeren aan het werk en aan de andere kant een ruitergevecht en galgen.[97]

Van alle voorstellingen waren die over de Eerste Engelse Oorlog misschien wel het meest inventief, met als hoogtepunt *'t Wonderlik Verkeer-spel*, waarop een trotse Cromwell triktrak speelt met een verlegen Hollandse matroos, terwijl een Fransman, Spanjaard, Schot en Ier toekijken en ‘den bloethond Fairfax’ rond de tafel sluipt. Later, tijdens de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667) zou de zinnebeeldige propaganda nog aan kracht toenemen.[98]

Maar ook uit allerlei klein nieuws werd door middel van rijmprenten munt geslagen. De aanval in 1647 van een stier op een boer en zijn zwangere vrouw in Zaandam, waarbij de vrouw in de lucht werd geworpen en haar kind verloor, maakte waarschijnlijk vooral diepe indruk omdat het kind bleef leven, terwijl beide ouders omkwamen. In elk geval verschenen er meerdere rijmprenten van in meerdere steden: Zaandam, Haarlem, Amsterdam.[99]

Anoniem, Trap des Ouderdoms, ca. 1650.

Daarnaast was er een constante markt voor rijmprenten met een moralistisch gehalte, die vaak al sinds de zestiende eeuw voortdurend bijgesneden, herspeld en herdrukt werden. De emblematische 'Mosselman' bijvoorbeeld, met het gedicht 'Verse mossels-eigenschap, geduid met zedenplicht op de gelijkenis van [met] het mensenleven' - beide, prent en tekst van de hand van Adriaen van de Venne - was voor het eerst gepubliceerd in diens bundel *Tafereel van sinne-mal* van 1623 en werd rond het midden van de eeuw als rijmprent uitgegeven door zijn zoon, de kunstschilder Pieter van de Venne.[100] Nog ouder, uit de zestiende eeuw, was een rijmprent met de afbeelding van spinnende varkens onder het motto 'Wie met gemak zijn kost wil winnen/Die zet sijn Varken aan het spinnen', die Jacobus Bouman in 1673 op de markt bracht.[101]

Een bijzondere variant vormden de rijmprenten voor kinderen, waarin vanaf het midden van de eeuw twee onderling gelieerde Amsterdamse uitgevershuizen, De Groot en Lootsman, zich specialiseerden. Ze waren soms louter informatief, zoals de prenten van verschillende vogels, maar meestal educatief en moralistisch. Zoals te verwachten was.[102]

Naast rijmprenten, die gedrukt op een los vel als zelfstandige eenheid geproduceerd en verkocht werden, verschenen er aan de lopende band ook andere soorten prenten met bijbehorende gedichtjes. Het bekendst zijn de portretgravures-met-bijschrift, waarin eindeloos gespeeld werd met het onderscheid tussen stomme schilderkunst en sprekende geportretteerde, dat ook zo geliefd was in de beeldgedichten op kunstwerken. Een variant uit omstreeks 1650 is Vondels bijschrift bij een portret door Jan Lievens van de Amsterdamse organist Dirck Sweelinck, zoon van de veel beroemder Jan Pietersz. Sweelinck, dat begint met de regels:

> Aldus heeft Livius onze Sweelinck afgebeeld,
> Maar niet zijn fenixgalm, uit 's vaders as geteeld [...]

Meestal echter beperkten zulke bijschriften zich tot wat informatieve en lovende woorden over de geportretteerde.[103] Hetzelfde gold voor al die andere al dan niet in dichtvorm gestelde bijschriften bij afbeeldingen van steden, zeeslagen, belegeringen, figuren en verhalen uit het Oude en het Nieuwe Testament, en wat niet al. Heel wat kijk- en leesplezier werd in de meest directe vorm, zonder welke subtiliteiten of diepere gedachten dan ook, opgediend. Het zal er niet minder om zijn geweest.[104]

De Amsterdamse doolhoven

Mythologie, bijbelse, klassieke en vaderlandse geschiedenis, eigentijdse politiek, literaire fantasieën en komische kluchtigheden, dat alles kreeg men in vereenvoudigde en gepopulariseerde vorm ook te zien in de verschillende doolhoven in Amsterdam. Het waren geliefde uitgaansgelegenheden, verbonden aan een herberg en opgeluisterd met fonteinen en bewegende beeldengroepen.

De oudste moet dateren van omstreeks 1620 en lag op de hoek van de Prinsengracht en de Looiersgracht. In 1648 trof men daar allereerst een uit vele openingen spuitende fontein, die versierd was met de beelden van Ariadne en de wijngod Bacchus. Vervolgens kwamen er beelden van de overleden Zweedse koning en zijn gemalin en hun dochter 'de jonghe

Koninginne Christina'; van Willem van Oranje, Maurits, en Willem II en diens vrouw Mary Stuart; van Alva; van een Chinees; en van Eva Vliegen uit het Duitse stadje Meurs, die, naar men zei, in 32 jaar niet gegeten had. Ook was er een beeldengroep van het mythologische liefdespaar Mars en Venus, die door Vulcanus werden betrapt, waarbij er een liedje klonk. Maar de meeste indruk op de bezoekers zal toch de herdersscène hebben gemaakt. Daar bewogen alle beelden: 'de bokjes stoten op malkander, de schaapjes blaten, en de konijntjes lopen uit hun holen'. En terwijl dat alles aan de gang was, begon de geschiedenis van Granida en Daifilo te spelen, ook dat begeleid door liedjes. Zo zong Daifilo op de wijs van het Italiaanse lied 'Amarilli mia Bella':

> Vlugge vogels die de stralen
> Van onze liefde ziet,
> Komt nederdalen,
> Wilt iedereen verhalen
> Hoe *Daifilo* biedt
> Voor zijn *Granida's* ogen
> Een hart ter aarde gebogen,
> Dat *Dorilea*, noch *Dafne* kon verwinnen,
> Maar *Granida*, maar *Granida*, maar *Granida*
> Door haar minne, [...][105]

Het was het verhaal van het toneelstuk *Granida* van Pieter Cornelisz. Hooft uit 1605, dat nog steeds vrijwel elk jaar op de Schouwburg werd vertoond, maar met een andere tekst, die volgens een beschrijving van deze doolhof uit 1674 van Jan Vos zou zijn. Hoe we het ons voor moeten stellen is niet duidelijk: traden er zangers op, of was de tekst alleen te lezen in het boekje dat men kon aanschaffen?

Hierna kwamen dan nog een beeld van de 'predikatie van Johannes de Doper', een vertoning van het paleis van koning Salomon, compleet met hofhouding, koningin van Seba en muzikanten, een beeld van Hansje, die op zijn trompet speelde, de 'Martelisatie der Heilige Apostelen', en een beeld van Jochum-met-zijn-doedelzak. In de volgende jaren zou dat alles nog uitgebreid worden met beelden van een reuzin, van Ninus en Semiramis, en van David en Goliath, de laatste nog steeds te zien in het restaurant van het Historisch Museum in Amsterdam.[106]

De Nieuwe Doolhof, aanvankelijk eveneens op de Looiersgracht, maar in 1646 door David Lingelbach sr. verplaatst naar de Rozengracht, gaf een meer religieus getinte verzameling te zien, met het visoen van de profeet Daniël, de ontmoeting van Assuerus en Haman, de geschiedenis van David, de geboorte van Jezus, en met Herodes, Johannes de Doper en Salomé. En dan waren er nog de Franse Doolhof, buiten de Sint-Anthoniespoort, die gedreven werd door een zwager van Lingelbach, en de Rode Doolhof, buiten de Regulierspoort, die vooral bekend was om zijn bewegende dierenfiguren.[107]

De potpourri van onderwerpen waaraan men zich met name in de twee uitspanningen in de Jordaan kon vergapen, geven een indruk van de gemiddelde culturele bagage van de Amsterdamse bevolking. De onderwerpen - uit de bijbel, de mythologie, de pastorale, en de contemporaine geschiedenis - waren niet zo heel anders dan in de meer officiële cultuur, maar wel eenvoudiger en gereduceerd tot de meest bekende en aansprekende gevallen. En vooral: ze werden gepresenteerd zonder noemenswaardige emblematische of symbolische duiding. Voor het algemene publiek was de wereld, van Salomon tot en met Christina van Zweden, zo waarschijnlijk al verbijsterend genoeg. Het moge onze indruk van een algemeen gangbare allegorische kijk op de dingen enigszins relativeren.

Eindnoten:

1 Van de Waal, *Vaderlandsche geschieduitbeelding* dl. 1, p. 215-219; Fremantle, *The Baroque Town Hall*, p. 25; Koen Ottenheym en Eymert Jan Goossens in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, resp. p. 196 en p. 219-220.
2 *Biblia*, p. 257 recto; *Hollantze Mercurius*, p. 92; Bontemantel, *De regeeringe van Amsterdam*, dl. 2, p. 59-62; Van Lieburg, *Repertorium predikanten*, dl. 1, p. 114, s.v. Menso Johannis.
3 Spies, 'Minerva's commentaar', passim.
4 Bontemantel, *De regeeringe van Amsterdam*, dl. 2, p. 58-59; *Koddige olipodrigo*, dl. 1, p. 6-11.
5 *Koddige olipodrigo*, dl. 1, p. 11; Oey-de Vita & Geesink, *Academie en Schouwburg*, p. 126 en 157.
6 *Verklaringe van verscheyden kunst-rijcke wercken [...] in 't Oude Doolhof*, passim; *Dool-Hof, staende op de Roosegracht*, z.j., passim; De Jong, *Natuur en kunst*, p. 195-201.
7 *Hollantze Mercurius*, p. 127; *De slaende hant Gods;* Worp, *Geschiedenis van den Amsterdamschen schouwburg*, 1920, p. 123; Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid* p. 235 en 243; Noordegraaf & Valk, *De gave Gods*, p. 32-35 en 191-193.
8 *Verklaringe van verscheyden kunst-rijcke wercken [...] in 't Oude Doolhof*, passim; *Den Nieuwen en Vermaeckelijcken Dool-Hof*, z.j., passim.
9 Spies, 'Betaald werk?' p. 210-213; Baggerman, *Een drukkend gewicht*, p. 105-153 en 230-236.
10 Miedema, 'Kunstschilders, gilde en academie', p. 2, 7, 10 en 20-21; Miedema, 'Kunst, kunstenaar, kunstschilder', p. 75; Marijke Spies in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen* p. 229 en 238.
11 Spies, 'Stadhouder Maurits wordt in Amsterdam verwelkomd', p. 150-153.
12 Snoep, *Praal en propaganda*, p. 82.
13 Ibid., p. 39-64; Oey-de Vita & Geesink, *Academie en schouwburg*, p. 199.
14 Zie hiervoor hfdst. 2 *Staatsbestel en bestuurscultuur*, 'Joden'.
15 Snoep, *Praal en propaganda*, p. 64-67; Blok, *Barlaeus*, p. 14-15, 50-51 en 183.
16 Worp, *Drama en tooneel*, dl. 2, p. 19; Snoep, *Praal en propaganda*, p. 83-87; Vos, *Toneelwerken*, p. 506-507; Smits-Veldt, 'De zuster van de Engelse koning Karel II houdt een intocht in Amsterdam', p. 265-270; Spies, 'Stadhouder Maurits wordt in Amsterdam verwelkomd', p. 154.
17 D[apper], *Historische beschryving der stadt Amsterdam*, p. 251.
18 Oey-de Vita & Geesink, *Academie en schouwburg*, 1983, p. 201-202; Smits-Veldt, 'De viering van de Vrede van Munster', p. 193-195.
19 Spies, 'Verbeeldingen van vrijheid', p. 148-149, 151-152 en 155; vgl. ook Kampinga, *Opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis*, p. 131-133. De hier besproken teksten zijn alle gepubliceerd in *Olyf-krans der vreede*, de citaten aldaar op p. M 3 recto (p. [269]) (Coster) en L 10 recto- L 11 recto (p. [259]-[261]) (Brandt).
20 *Olyf-krans der vreede*, p. 379; Smits-Veldt, 'De viering van de Vrede van Munster', p. 195-198; Spies, 'De vrijheid in de "Olyf-krans der vreede"', p. 204-207; Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen*, p. 68-70.
21 Schuffel, Temme & Spies, 'Das Feiern des Friedens von Münster', p. 325.
22 Steven Theunissen, *Olyf-kransen*, p. A 3 recto; Grijp, 'Muziek voor Munster', p. 211-213; Schuffel, Temme en Spies, 'Das Feiern des Friedens von Münster', p. 331-333 en 340-343.
23 Van Boheemen & Van der Heijden, 'De rederijkers en Haarlem', p. 60.
24 *Olyf-krans der vreede*, p. H 9 recto (p. [185]); Fremantle, *The Baroque Town Hall* p. 55-56.
25 Ripa, *Iconologia*, p. 402-403 en 568-570; vgl. ook Van Mander, *Wtbeeldinge der figueren*, p. 134 verso.
26 *Olyf-krans de vreede*, p. M 3 recto (p. [269]) en M 5 recto (p. [273]); Fremantle, *The Baroque Town Hall*, p. 57-58.
27 Fremantle, *The Baroque Town Hall*, p. 42-48, 55-58 en 71-76. Vgl. ook Bedaux, 'In search for simplicity', p. 38-40.
28 Koen Ottenheym en Eymert Jan Goossens in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Cnmpen*, resp. p. 155-158 en 190-194, en p. 212-219.
29 Brenninkmeijer-de Rooij, 'Notities betreffende de decoratie van de Oranjezaal', p. 133-185; Quinten Buvelot en Koen Ottenheym in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, resp. p. 132-140 en 142-143, en p. 196-198.
30 Spies, 'Minerva's commentaar', p. 22-24.

31 Fremantle, *The Baroque Town Hall*, p. 196-197; Marijke Spies in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, p. 235.
32 *Op de vereenigingh van Apelles en Apollo*, p. A 2 verso; Miedema, 'Kunstschilders, gilde en academie', p. 12-13; Postma & Blok, 'Duidelijkheid over de Amsterdamse St. Lukasfeesten', p. 33-34.
33 Th. Asselijn, 'Broederschap der Schilderkunst' in: *Broederschap der schilderkunst*, p. A 8 verso - A 9 recto; Postma & Blok, 'Duidelijkheid over de Amsterdamse St. Lukasfeesten', p. 34-36; Spies, 'Minerva's commentaar', p. 24-26.
34 Van de Waal, *Vaderlandsche geschieduitbeelding*, dl. 1, p. 216; Weber, *Der Lobtopos des 'lebenden' Bildes*, p. 26 en 41-42.
35 Oey-de Vita & Geesink, *Academie en schouwburg*, p. 200.
36 Vos, *Alle de gedichten*, dl. 1, p. 127-141; Weber, *Der Lobtopos des 'lebenden' Bildes*, p. 33-38.
37 Vos, 'Inwying van het stadthuis t' Amsterdam', in: Vos, *Alle de gedichten*, p. 346.
38 Blankert, *Kunst als regeringszaak*, p. 11-18 en 31-35; Buchbinder-Green, *The painted decorations of the Amsterdam Town Hall*, p. 92-93 en 106-158.
39 Blankert, *Kunst als regeringszaak*, p. 17-23 en 31; Buchbinder-Green, *The painted decorations of the Amsterdam Town Hall*, p. 45-60; Quentin Buvelot in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, p. 84-85.
40 Kampinga, *Opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis*, p. 83; Van der Waal, *Vaderlandsche geschieduitbeelding*, dl. 1, p. 219-227 en 229-233, en dl. 2, p. 103; Buchbinder-Green, *The painted decorations of the Amsterdam Town Hall*, p. 264-266; Duits, *Van Bartholomeusnacht tot Bataafse opstand*, p. 240-241; Haitsma Mulier; 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken', p. 353-355.
41 Vondel, 'De vorstelycke bruiloft t' Amsterdam' in: *Werken*, dl. 8, p. 706-719; 'Op de historischilderyen' in: idem, p. 723-724; 'Op de samenzwering van Burgerhart en Brunio's schildheffing, door Flinck' in: idem, p. 758; Van de Waal, *Vaderlandsche geschieduitbeelding*, dl. 1, p. 220-224; Snoep, *Praal en propaganda*, p. 83-86.
42 Vondel, 'Jaghtzang' in: *Werken*, dl. 8, p. 181-187; 'Op de marmere Pallas' in: *Werken*, dl. 9, p. 263-265; 'De kunstkroon voor den Koningk van groot Britanje' in: idem, p. 260-262.
43 In: Vondel, *Werken*, dl. 4, p. 24 (Sandrart); dl. 5, p. 499 (Lievens, p. 587 (Flinck), p. 913-915 (Flinck); dl. 8, p. 212 (De Koning), p. 614 (Karel van Mander), p. 624 (Cornelis de Visscher); dl. 9, p. 672 (De Koning); dl. 10, p. 675 (De Koning). Zie ook: Porteman, 'Vondel over Vondelportretten', p. 108-114.
44 Unger, 'Vondel's handschriften', p. 111-119.
45 Van den Bos, *Konst kabinet van Marten Kretzer*, p. D 1 verso; Wybrands, *Het Amsterdamsche tooneel*, p. 227-228; Smit, *Kalliope*, dl. 1, p. 445-448.
46 Vondel, 'Sprokelmaent' en 'Op *Iupijn* en *Leda*', in: *Werken*, dl. 4, p. 556 en p. 598; Porteman, 'Geschreven met de linkerhand', p. 108; Von Sandrart, Vondel & Barlaeus, *De maanden van het jaar*, p. 18-65. Cf. ook Porteman, 'Op een Italiaensche schildery van Susanne', passim.
47 Vos, 'Schilderyen etc. in 't Huis van den Heer Joan Huidekooper [*enz.*]', 'Schilderyen en Beelden op Goudestein [*enz.*]' en 'Korporaalschap van den Eed. Heer van Maarseveen', in: *Alle de werken*, dl. 1, resp. p. 536-540, 544-551 en 540-541; Ottenheym, *Vingboons*, p. 34-41; Tümpel, 'Krieg und Frieden', p. 317-318.
48 Vos, 'Vertooningen op 't huwelijk van den E. Heer Joan Hinloopen Jakobsz [*enz.*] en de E. Juffrouw Leonora Huidekoopers van Maarseveen', in: *Alle de gedichten*, dl. 1, p. 676-681, de citaten op p. 676-677 en 679-680; Ottenheym, *Vingboons*, p. 41.
49 Van Roeder-Baumbach, *Versieringen bij Blijde Inkomsten*, 1943, passim; Snoep, *Praal en propaganda*, 1975, passim; Haak, *Hollandse schilders*, p. 49 en p. 82-84; Choné, 'Ripa en France', p. 8-12.
50 Worp, *Drama en toneel*, dl. 2, p. 12-13; Choné, 'Ripa en France', p. 12; Smits-Veldt, 'Vertoningen in opvoeringen van Vondels tragedies', p. 216-218.
51 Mandowsly, *Ricerche intorno all' iconologia di Cesare Ripa*, p. 70 en 81-112; Ripa, *Iconologia*, p. I en VI-XIV; Choné, 'Ripa en France', p. 6-7 en 11.
52 Ripa, *Iconologia*, p. II-IV; Müller, 'Ripa und die Gegenreformation', p. 60; Van Vaeck, 'Klaer en als 't geld ganghbaer', p. 68-72; Schenkeveld-van der Dussen, 'Pers, Poot en Ouwens', p. 76 en 79-80; Grootes, 'Het gebruik van Ripa's *Iconologia*', p. 83-84.
53 In: Ripa, *Iconologia*, p. x 1 recto.
54 Eric Jan Sluijter in: Blankert, Brenninkmeijer-de Rooij & Brown, *God en de goden*, p. 55 en 61-62; Sluijter, *Heydensche fabulen*, p. 312-321 en 332.
55 Oudaan, *Gedichten*, dl. 1, 1712, p. 35-36; Sluijter, *Heydensche fabulen*, p. 335-339; Spies, 'Helicon and Hills of Sand', p. 225-234.
56 Vos, 'Op de zinnebeelden in 't huys van den E. Heer Louys Trip [*etz.*]' en 'Op de zinnebeelden in 't huys van den E. Heer Hendrik Trip [*enz.*]', in: *Alle de gedichten*, dl. 1, p. 772-777; Snoep, 'Het Trippenhuis', p. 190-197.

57 Ripa, *Iconologia*, p. I en * 2 recto - * 3 verso; Verwey, ‘Michel le Blon’, p. 103-105 en 109-111; Klemm, *Joachim von Sandrart*, p. 15, 18, 101, 104, 118 en 122, vgl. ook p. 80 en 90; Van Vaeck, ‘Klaer en als 't geld ganghbaer’, p. 67-68.
58 Hooft, *Brieven*, dl. 4, p. 361-362 (brieven van C. Barlaeus aan J. van Wicquevoort d.d. 18 en 19 juli 1642); Huygens, *Briefwisseling*, dl. 4, nr. 4259, d.d. 27 januari p. 276; Verwey, ‘Michel le Blon’, p. 110-114 en 116-118; Sellin, ‘Michel le Blon and England’, I, p. 104-108 en II, passim.
59 [Van Lamoen, Janssen e.a.], *Abraham Wz. van Beyerland*, p. 10.
60 Vondels gedichten voor leden van de familie Le Blon in: *Werken*, dl 3 p. 486-487; dl. 4 (1930), p. 544, 587; dl. 5, p. 472, 531, 545; dl. 8, p. 598, 599; en dl. 10, p. 632 en 634; Vondels opdracht van de *Leeuwendalers* in: *Werken* dl. 5, p. 263-266.
61 Vondel, ‘Afzetsel der koninglycke printe’ en ‘Danckoffer aen koningin Kristine’, in: *Werken* dl. 5, p. 354-360 en p. 468-471; Anslo, ‘De Zweedsche Pallas, of wysheit van Christina der Zweden Gotten en Wandalen Koningin’, en ‘Papier voor gout aan de doorluchtigste Majesteit van Zweden’, in: *Poezy* 1713, p. 185-197 en 198-201; Vos, ‘Op Apollo en de nege Muzen, door Quellinus gebootseert, voor de Koningin van Zweeden’, in: *Alle de werken*, dl. 1, p. 557; Becker, ‘Deas supereminet omneis’, p. 180-181, 187-188 en 192; Verwey, ‘Michel le Blon’, p. 119-121.
62 Sluijter, *Heydensche fabulen*, p. 73-79, 82-83, 90-94, 128-135, 181-187 en 195-197 (Diana en Actaeon en Diana en Callisto); p. 121-128, 240-241 (Venus en Adonis); p. 220-223 (Venus en Paris); en p. 83-85, 109-114, 116-121, 258-264 (Vertumnus en Pomono).
63 Eric Jan Sluijter en Mieke Smits-Veldt en Hans Luijten in: Van den Brink & De Meyere, *Het gedroomde land*, resp. p. 33-57 en p. 58-75.
64 Beatrijs Brenninkmeijer-de Rooij in: Blankert, Brenninkmeijer-de Rooij & Brown, *God en de goden*, p. 71-72; McNeil Kettering, *The Dutch arcadia*, p. 8-9, 12-13 en 67, en afb.82 (Gerard van Honthorst, ‘Frederik I van de Paltz en zijn familie’); Peter van den Brink en Jos de Meyere in: Van den Brink & De Meyere, *Het gedroomde land*, resp. p. 19-21 en afb.7, en p. 24-27; catalogus: nr. 12 (p. 115-119) Abraham Bloemaert, ‘Het huwelijk van Amaryllis en Mirtillo’; nr. 27 (p. 173-176) Gerard van Honthorst, ‘Granida en Daifilo’.
65 Blankert, Brenninkmeijer-de Rooij & Brown, *God en de goden*, passim; Sluijter in: Blankert, Brenninkmeijer-de Rooij & Brown, *God en de goden* p. 61-62; McNeil Kettering, *The Dutch arcadia*, p. 17-20.
66 McNeil Kettering, *The Dutch arcadia*, p. 64-69 en afb. 63 en 64 Dirck Santvoort, ‘Martinus Alewyn’ en ‘Clara Alewyn’; afb.67 Aelbert Cuyp, ‘Maria Stricke van Scharlaken’; afb. 81 Wynand de Geest, ‘De kinderen van Pieter van Harinxma thoe Sloten’; Peter van den Brink en Jos de Meyere in: Van den Brink & De Meyere, *Het gedroomde land*, resp. p. 13-14 en p. 28-29.
67 McNeil Kettering, *The Dutch arcadia*, p. 101-107 en de afb. 142-155; Peter van den Brink in: Van den Brink & De Meyere, *Het gedroomde land* p. 21-22 en catalogus nr. 25A en B (p. 163-167) Bartholomeus van der Helst; nr. 33.1 (p. 194) en passim.
68 Verkuyl, *Guarini's Il Pastor Fido*, 1971, p. 123, 255, 283-285, 287, 308-309, 310, 328; McNeil Kettering, *The Dutch arcadia*, p. 123-124; Mieke Smits-Veldt en Hans Luyten in: Van den Brink & De Meyere, *Het gedroomde land*, p. 70-71 (*Granida*) en catalogus sub nr. 38, p. 211-212 (‘Cimone en Efigenia’); Van Stipriaan, *Leugens en vermaak*, p. 81, 166 en 290 (‘Cimone en Efigenia’).
69 Schouten, ‘Cesare Ripa en de marmeren dessus-deporte van Jan Gijselingh de Jonge’, p. 187-195; Ripa, *Iconologia*, p. XV; Bedaux, Groot & Hagen, ‘Allegorieën van goed bestuur’, passim.
70 McNeil Kettering, *The Ter Borch studio estate*, dl. 1, p. XXXIII en 86.
71 McNeil Kettering, *The Ter Borch studio estate*, dl. 2, p. 362, 416-417, 420-422 en 875.
72 Ibid., (*Konstboek*), p. 616-621, afb. p. 677 (‘Triomf der Schilderkunst’) en p. 663-671 (‘Gooden Pleijdt’); het citaat op p. 664.
73 Ibid., p. 416-471, m.n. p. 417-419; Stronks, *Stichten of schitteren*, p. 25-26 (Busschof).
74 McNeil Kettering, *The Ter Borch studio estate*, dl. 2, p. 423 en afb. p. 482 (‘Roem van de kunsten’); en bijv. p. 432 en afb. p. 502 (Philander en Amaril) en p. 503 (Laura en Coridon).
76 Cats, *Alle de wercken*, p. 2 verso; Ten Berge, *Jacob Cats*, p. 95 en 120; Hans Luijten in: Cats, *Sinne- en minnebeelden*, dl. 2, p. 5, 8-9 en 69-75.
75 Cats, *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt*, p. 62-63; Porteman, *Nederlandse emblemata literatuur*, p. 129-133; McNeil Kettering, *The Ter Borch studio estate*, dl. 2, p. 449-450 en afb. p. 547: Poëzie-album fol. 59 recto.
77 Cats, *Alle de wercken*: ‘Houwelick’, p. 31; Porteman, *Nederlandse emblemata literatuur*, p. 57-58, 87-103 en 117-133; Porteman, ‘Geschreven met de linkerhand’, p. 101102; Verkruijsse, Hendriks & Mateboer, *Johan de Brume de Oude, bibliografie*, p. 44-53; Hans Luijten in: Cats, *Sinne- en minnebeelden*, dl. 2, p. 58-60 en 85-90.
78 *Belijdenisse des geloofs der kercken Jesu Christi, inde Nederlanden*, art. II, p. * 2 recto; Bakker, ‘Levenspelgrimage of vrome wandeling?’ p. 107-108.
79 Porteman, *Nederlandse emblemata literatuur*, p. 135-139; Van Bemmel, *Bibliografie J.H. Krul*, dl. 2, p. 384; Landwehr, *Emblem and fable books*, s.v. Cats, Krul, Van der Veen, Schaep en Luyken.

80 Schaep, *Bloem-tuyntje*, p. 79-81.
81 Boxhornius, *Emblemata politica*, p. 119-121; Saavedra Fajardo, *Empresas politicas*, 2 dln. Passim; Porteman, *Nederlandse emblemata literatuur*, p. 60-61; Landwehr, *Emblem and fable books*, s.v. Saavedra Faxardo, Pers en Boxhornius.
82 Pers, *Bellerophon*, nr. 7.
83 Peter van Dael in: Dirkse & Haverkamp, *Jezuïeten in Nederland*, p. 32; Portemnan, *Emblematic exhibitions*, p. 10-11 en 18-23, het citaat op p. 21.
84 Porteman, *Nederlandse emblemataliteratuur*, p. 106-107 en 141.
85 Porteman, *Nederlandse emblemataliteratuur*, p. 104-107 en 111-113; Van der Wall, *Petrus Serrarius*, p. 137-147; Peter van Dael in: Dirkse & Haverkamp, *Jezuïeten in Nederland*, p. 30.
86 Porteman, *Nederlandse emblemataliteratuur*, p. 88-92, 108-111 en 114-116; Raasveld, *Pictura, poesis, musica*, p. 321-323 en 344-346.
87 Van Sambeeck, *Het gheestelyck jubilee*, p. 24; Raasveld, *Pictura, poesis, musica*, p. 41-46; Raasveld, 'Missie en multimedia', p. 379-396.
88 Visser, *Broeders in de geest*, dl. 1, p. 194-199; Raasveld, *Pictura, poesis, musica*, p. 153-158 en 351-358.
89 Van den Doel, *Daar moet veel strijds gestreden zijn*, p. 242-248; Porteman, 'Embellished with emblems', p. 75-77; Raasveld, *Pictura, poesis, musica*, p. 27-31 en 379-380.
90 Visser, *Broeders in de geest*, dl. 1, p. 374-376; Peter van der Coelen in: Tümpel, *Het Oude Testament in de schilderkunst*, p. 174-184; Van der Coelen, *De Schrift verbeeld*, p. 164 en 173-176.
91 Visser, *Broeders in de geest*, dl. 1, p. 32-35, 36-54, 68-73 en 297.
92 Ibid., p. 390-391, 405-407, 411-420, 424-428 en 439-440; Van der Coelen, *De Schrift verbeeld*, p. 164-169.
93 Porteman, 'Cats's concept of the emblem', p. 70-81.
94 De Jongh, *Kwesties van betekenis*, p. 138-139.
95 Lankhorst & Hoftijzer, *Drukkers, boekverkopers en lezers*, p. 97-98.
96 Muller, *Nederlandsche geschiedenis in platen*, dl. 1, (p. 275-276).
97 Ibid., (p. 279).
98 Ibid., nr. 2035 (Verkeer-spel) en nr. 2036-2045 (p. 290293); Van Nispen, *De Teems in brant*, passim.
99 Muller, *Nederlandsche geschiedenis in platen*, dl. 1, nr. 1927-1932 (p. 272-274).
100 Van de Venne, *Tafereel van sinne-mal*, p. 95-99; Muller, *Nederlandsche geschiedenis in platen*, dl. 1, nr. 1983 (p. 283); Van Vaeck, *Adriaen van de Vennes 'Tafereel van de belacchende werelt'*, dl. 1, p. 17-18 en 27.
101 Muller, *Nederlandsche geschiedenis in platen*, dl. 1, nr. 2541.b (p. 385-386).
102 De Meyer, *Volksprenten*, p. 109-110 en 112; Van Veen, *Centsprenten*, passim; Annemarie van Toorn, Marijke Spies en Sietske Hoogerhuis in: Heimeriks en Van Toorn, *Bibelebontse berg*, p. 107-110.
103 Vondel, 'Op Diedrick Zweling', in: Vondel, *Werken*, dl. 5, p. 500; Emmens, 'Apelles en Apollo', p. 34-38 en 5760; Emmens, 'Ay Rembrant, maal Cornelis stem', p. 62-68, 77-85 en 93-96. Zie 'De "broederschap der schilderkunst"', p. 450 en 'Beeldgedichten', p. 454.
104 Zie bijv. De Meyer, *Volksprenten*, afb.100-110 (p. 111112); Verbeek en Veldman, 'Crispijn de Passe II', passim; Schuckman en De Hoop Scheffer, 'Claes Jansz. Visscher', passim.
105 *Verklaringe van verscheyden kunst-rijcke wercken [...] in 't Oude Doolhof*, p. B 1 verso.
106 *Verklaringe van verscheyden kunst-rijcke wercken [...] in 't Oude Doolhof*, passim; [Van Domselaer e.a.] *Beschryvinge van Amsterdam*, IV, p. 308-309; *D'oprechte aenwijser, tot verscheyde kunst-rijcke wercken* [...], passim; Vriese, 'Het Oude Doolhof', p. 269-270; Oey-de Vita & Geesink, *Academie en schouwburg*, p. 169.
107 *Dool-hof, staende op de Roose-gracht*, z.j., passim; [Van Domselaar e.a.] *Beschryvinge van Amsterdam*, IV, p. 309-310 en 310-311; Vriese, 'Het Nieuwe Doolhof', p. 354-357; Vriese, 'Nog enkele Amsterdamse doolhoven', p. 82-84.

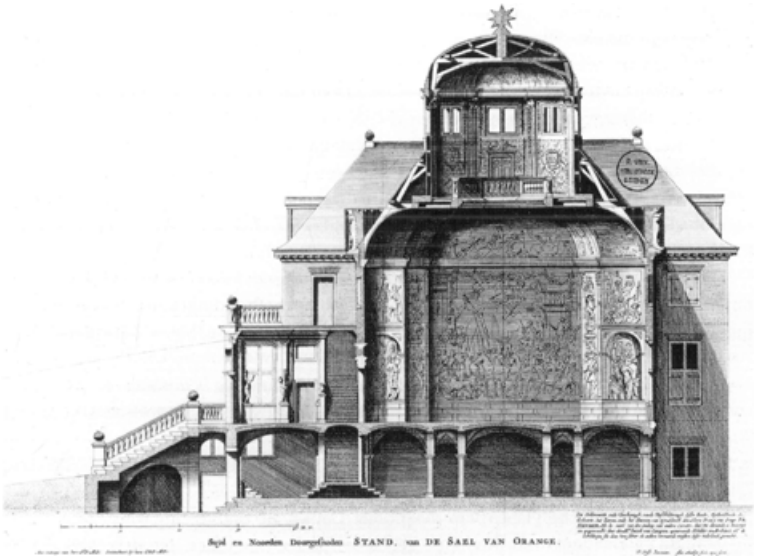

Jan Matthijs naar Pieter Post, Doorsnede Oranjezaal van het Huis ten Bosch, Den Haag, 1655.

8 Architectuur en beeldende kunsten

Inleiding

Op een van de schilderijen die Jacob van Campen in 1647 ontwierp voor de Oranjezaal, de aan de nagedachtenis van Frederik Hendrik gewijde ruimte in Huis ten Bosch, zijn de personificaties van de bouwkunst, de schilderkunst en de beeldhouwkunst afgebeeld, die onder begeleiding van de god van de handel en de godin van de overvloed ten hemel stijgen. Bouwkunst gaat daarbij vooraan, terwijl Schilderkunst zich omkeert en de hand reikt aan de nog half terneer liggende Beeldhouwkunst. De voorstelling was programmatisch en gaf uitdrukking aan een opvatting over de samenhang van de kunsten, zoals die in Den Haag door Constantijn Huygens en in Amsterdam door de dichters rond het Amsterdamse Stadhuis werd aangehangen.[1]

Het was een ideaal dat maar ten dele beantwoordde aan de werkelijkheid. Weliswaar was de classicistische architectuur die Van Campen en Huygens op het oog hadden weldra in de mode gekomen bij de bestuurlijke en financiële elite, met name in de randstad. Maar voor de beeldhouwkunst was er in dat verband, afgezien van een enkel groot project als het Amsterdamse stadhuis, maar weinig emplooi. De grote massa van steenhouwers en beeldsnijders werkte in de lijn van de traditie. Men kerfde en hakte sierlijke ornamenten en realistisch ogende religieuze of grappige figuren voor orgelkasten, gevelstenen en wat dies meer zij.

Hetzelfde gold in zekere zin in nog veel sterker mate voor de schilderkunst. Paleizen, overheidsgebouwen en een enkel patriciërshuis werden getooid met classicistische en barokke schilderijen die qua onderwerp en stijl aansloten bij de internationale hofcultuur. Maar de unieke kracht van de Noord-Nederlandse schilderkunst lag elders, niet in de dynamisch geschilderde, betekenisvolle geschiedenissen uit mythologie en historie, maar in de illusionistische weergave van elementen uit de dagelijkse werkelijkheid: in stofuitdrukking, lichtval en reflectie, in de suggestie van intimiteit, van ruimte vooral ook, en, in portretten, van individualiteit. Daarbij was er sprake van een proces van voortdurende navolging en wedijver op basis van een relatief gering aantal, meest traditionele onderwerpen en motieven. Het zo steeds verder opgevoerde vakmanschap van de Nederlandse kunstschilders reikte van goedkope, in serie gemaakte landschappen tot en met pure picturale meesterwerkjes waarin het alleen nog om de schilderkunstigheid als zodanig lijkt te zijn gegaan.

Bouwkunst

Van ambacht tot kunstenaarschap

Het Amsterdamse Stadhuis van Jacob van Campen vormde het hoogtepunt van de classicistische architectuur in de Republiek. Het was de volmaakte uitdrukking van het intellectuele kunstenaarschap van zijn ontwerper en daarmee in een veelbetekenende zin een ‘achtste’ - want al de voorgaande overtreffend - ‘wereldwonder’, zoals Constantijn Huygens dichtte.[2]

Huygens en Van Campen hadden in de jaren dertig een beslissende rol gespeeld bij de vestiging van deze nieuwe, op mathematische ontwerpschema's gebaseerde richting. Niet de ornamentiek van zuilen, pilasters en festoenen, zoals nog in hoge mate bij Lieven de Key en Hendrik de Keyser, maar de harmonische proporties van een universele orde maakten een gebouw ‘klassiek’. Voor het huis van Johan Maurits van Nassau en dat van Huygens zelf, beide aan het Plein in Den Haag, bestudeerden ze rond 1635 het enig overgebleven bouwkundige traktaat uit de oudheid, Vitruvius' *De architectura*, en de zestiende-eeuwse Italiaanse commentaren daarop. Ook de reconstructie van de Tempel van Jeruzalem door de Spanjaarden Juan Bautista Villalpando en Hieronymo Prado - enige jaren later de bron van het tempelmodel van Jacob Jehuda Leon[3] (p. 420) - had hun belangstelling. In dat werk werden de bijbelse en klassieke maatverhoudingen beide teruggevoerd op die van de kosmos en van het menselijk lichaam en zo tot een goddelijke universaliteit verheven.[4]

In de jaren die volgden zouden de toen ontwilkelde ideeën richtinggevend blijven voor Van Campen en de door hem geïnspireerde generatie van jonge architecten: Pieter Post, Arent van 's-Gravesande en Philips Vingboons. Van groot belang daarbij was dat de opvatting van in heldere maten gevangen schoonheid niet alleen een abstract principe was, maar inderdaad kon dienen als praktisch hulpmiddel bij het ontwerpen. Het waren het vierkant en de cirkel, de eenvoudige verhoudingen van 1:2, 2:3, 3:4 en 3:5, of van rechte zijde tot diagonaal, die de basiseenheden vormden van elk ontwerp. Naar gelang de omstandigheden en de wensen van de opdrachtgever kon daarop dan worden gevarieerd. Dat gold voor de plattegrond, maar evenzeer voor de articulering van de gevel en de hele verdere ruimtelijke compositie. Het maakte het ontwerpen tot een kunst en een wetenschap - het is veelzeggend dat rond het midden van de eeuw Nicolaus Goldmann aan de ingenieursschool in Leiden als privaatdocent wiskunde en architectuur doceerde -, maar het maakte het ook tot een commerciële succesformule. Van de velen die dat wisten uit te baten nam Philips Vingboons ongetwijfeld de eerste plaats in.[5]

Binnen het universalistische denken van het classicisme hingen kunst en wetenschap ten nauwste met elkaar samen en in die zin was kunst dan ook *doctus*, geleerd, te noemen. Daarbij ging het, zo was althans de pretentie, niet om geld, maar om ‘eer’, om de roem bij kenners en nageslacht. Van Jacob van Campen heette het dat hij ‘uit de kunst geen winst gezocht heeft, maar de naam’. Bij hem ging dat zelfs zo ver dat hij in 1649-50 tot ergernis van Huygens weigerde zijn honorarium voor het ontwerpen van de Oranjezaal in het Huis ten Bosch te noemen. Een spel natuurlijk, want het leidt geen twijfel dat hij zich vorstelijk liet betalen.[6]

Voor de begunstigers van het nieuwe bouwen lag dat anders. Ook wat dat betreft zette Huygens een trend: het werd chique om als bouwheer zelf architectonische belangstelling te hebben. Burgemeester Joan Huydecoper hield zich bezig met het ontwerpen van villa's en aan de rijke koopman Frederik Alewijn werd in 1646 de Nederlandse uitgave van Palladio's *Verhandeling van de vijf orden der bouwkunst* opgedragen vanwege zijn ‘kennis van deze loflijke wetenschap, benevens de liefde tot de kunst’.[7]

> .....
> Het is tekenend voor de intellectueel-kunstzinnige belangstelling voor de bouwkunst rond het midden van de eeuw, dat uitgever Louis Elzevier in 1649 de markt rijp achtte voor een nieuwe uitgave van Vitruvius' *De architectura*, compleet met de aantekeningen van de zestiende-eeuwse commentatoren en aangevuld met onder andere de *De pictura* van de Florentijn Leon Battista Alberti, de *Elementa architecturae* van de Engelsman Henry Wotton, en een verhandeling over de muziek van de Kopenhaagse hoogleraar Marcus Meiboom. Ook dat laatste niet zonder reden, want de muziek werd beschouwd als het medium waarin de ideale maatverhoudingen het meest direct tot uitdrukking kwamen, een verband dat Vitruvius zelf trouwens al had gelegd.
> De uitgave lijkt een neerslag te zijn van alles waarmee men zich de voorgaande jaren in de kring van Huygens en Van Campen bezig had gehouden. Zo had de Haarlemse pastoor en musicus Joan Albert Ban, een vriend van Van Campen, eind jaren dertig aan Huygens het Vitruvius-commentaar van Barbaro te leen gevraagd in verband met zijn pogingen achter de juiste berekening van de muzikale harmonieën te komen. En Huygens' vriend Johan Brosterhuysen had zich, toen hij in 1642 op Van Campens buitengoed Randenbroek woonde, gezet aan het vertalen van Vitruvius, Palladio en Wotton. Aanwijzingen voor een directe relatie met de Elzevier-Vitruvius ontbreken echter, wat er eens te meer op lijkt te wijzen dat hun opvattingen inmiddels in bredere kring hadden postgevat.[8]
> .....

Het aandeel van kunstzinnig geïnteresseerde amateurs in het bevorderen van het classicisme is groot geweest. Het was meestal via dergelijke relaties dat andere opdrachten los kwamen. Van Campen mocht zich dan steeds meer beperken tot enkele monumentale ontwerpen, waarbij hij de technische uitvoering aan anderen overliet, zijn navolgers moesten het toch hebben van regelmatig werk.

Pieter Post, via Van Campen als tekenaar betrokken bij de bouw van het Mauritshuis en het Huygenshuis, kwam in 1645 als schilder en architect in dienst van het hof, waar Huygens in zijn functie van secretaris van Frederik Hendrik tevens toezichthouder was van de verschillende stadhouderlijke projecten. Zo raakte hij in contact met allerlei publieke instanties en leerde hij de dijkgraaf van het hoogheemraadschap van Rijnland kennen, Amelis van den Bouckhorst, die vervolgens zijn levenslange begunstiger werd. En voor Vingboons, eveneens begonnen als assistent van Van Campen, bracht de relatie met Joan Huydecoper een doorbraak teweeg in Amsterdamse regentenkringen en vandaaruit zowel bij de Amsterdamse gegoede burgerij als bij die in de IJsselsteden, én bij de adel in Gelderland, Overijssel en Groningen.[9]

Maar ook de belangrijkste bouwmeesters zelf hadden vaak een andere achtergrond dan voorheen. De architecten van het classicisme waren geen steenhouwer of steenhandelaar zoals hun voorgangers De Key en De Keyser, maar van huis uit kunstschilder, en een enkele maal tekenaar of landmeter. In het traditionele bouwvak leerde men bestek maken, maten uitrekenen, maar geen ontwerptekenen. Als kunstschilder leerde men dat wel en maakte men bovendien kennis met de humanistische reconstructies van de klassieke architectuur.[10] Het grondplan van Van Campens Amsterdamse Stadhuis berustte op Palladio's reconstructie van het Romeinse forum volgens de beschrijving van Vitruvius. En de naar binnen gebogen steunberen van een aantal door hem ontworpen protestantse kerken, waaronder de Nieuwe Kerk in Haarlem in 1645, waren een directe verwijzing naar Villalpando's Tempel van Jeruzalem.[11]

Nog belangrijker waren echter de moderne Italiaanse architectuurboeken, die de Vitruviaanse principes vertaalden naar de praktijk van het bouwen: Palladio's *I quattro libbri dell' architettura* (1570) en de *Idea dell' architettura universale* uit 1615 van Vincenzo Scamozzi. In Leiden ontwierp Arent van 's-Gravesande de Marekerk (1639) met de steunberen van de Tempel maar verder volgens de voorschriften van Palladio. Maar het was Scamozzi die de grootste invloed uitoefende. Van het Amsterdamse Stadhuis waren de gevelindeling en het interieur aan zijn *Idea* ontleend. Ook de compositie van het door Pieter Post in 1645 ontworpen Huis ten Bosch ging daarop terug. En Vingboons en de Utrechtse architect Gijsbert Theunisz. van Vianen toonden zich in hun vele woonhuisontwerpen al helemaal Scamozzi-adepten.

Geen wonder dan ook dat juist Scamozzi's werk, nog eerder dan dat van Palladio, in Nederlandse vertaling verscheen. Onder de titel *Grontregulen der bow-const* bracht Cornelis Danckertsz., ‘papieren konst en kaartenverkoper’ te Amsterdam, al in 1640 een gedeelte ervan op de Nederlandse markt. Daarna kwam hij in 1646 met een vertaling van een gedeelte van Palladio's *Verhandeling*. Maar dat Scamozzi's *Idea* toch het meest geliefd was, blijkt uit het feit dat in 1655 zijn zoon en opvolger Danckert Danckertsz. zelfs naar Venetië reisde om daar van de erfgenamen de originele koperplaten van de afbeeldingen op te kopen. Dat resulteerde in de uitgave van de volledige *Bouwkonstige wercken* in 1661. Daarnaast verschenen er vanaf eind jaren vijftig dan ook nog verschillende andere uitgaven en bewerkingen.[12]

Ook Nederlandse architecten publiceerden hun ontwerpen. Dat was al begonnen in 1631 met de uitgave door Salomon de Bray, in samenwerking met - ook toen al - Cornelis Danckertsz., van de *Architectura moderna*, met afbeeldingen van de ontwerpen van Hendrik de Keyser. Als voorbeelden van de nieuwe, ‘ware’ bouwkunst waren daarin ook enkele recenter ontwerpen opgenomen, waaronder Van Campens eerste opdracht: het Coymanshuis, op de hoek van de Rozen- en de Keizersgracht te Amsterdam, van 1625. In 1648 volgde de uitgave van de *Afbeelsels der voornaemste gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft*. En ook Pieter Post liet afbeeldingen van zijn ontwerpen publiceren.

Hoezeer zowel De Bray - een schilder-architect, die evenals Van Campen en Post afkomstig was uit Haarlem - als Vingboons de architectuur inderdaad beschouwden als een wetenschappelijk gefundeerde kunst, een ‘ars’, blijkt uit de inleidingen bij hun prentuitgaven. In overeenstemming met de gangbare historische en kunsthistorische opvattingen gaven beiden, zij het De Bray met wat meer nadruk op het bijbelse verleden dan de rooms-

katholieke Vingboons, een overzicht van de geschiedenis van de bouwkunst: de ontwikkeling en vervolmaking in de Griekse en Romeinse oudheid, de breuk door de invallen van de woeste noordelijke volken, de daaropvolgende duistere tijd der middeleeuwen, en ten slotte de herontdekking in Italië en Frankrijk in de zestiende en zeventiende eeuw.

Maar in elk geval bij Vingboons speelde toch ook een ander belang dan alleen de kunstzinnige belangstelling van het publiek. Hij eindigt zijn inleiding met de opmerking dat hij tot de uitgave is gekomen om zijn goede naam als architect te redden, die aangetast was door een aantal buiten zijn medeweten gepubliceerde en verminkt weergegeven ontwerpen. Dit doet vermoeden dat zijn eigen publicatie van de door hem gebouwde stadshuizen en villa's - inclusief een aantal niet uitgevoerde ontwerpen, waaronder het niet gekozen ontwerp voor het nieuwe Amsterdamse Stadhuis - toch vooral ook zal hebben gediend als stalenboek voor nieuwe opdrachtgevers.[13]

Dezelfde functie hadden de dwarsdoorsneden en maquettes op schaal die tegen het midden van de eeuw hun intrede deden. Al in 1642 presenteerde Vingboons een doorsnede en een schaalmodel van het voor Frederik Alewijn ontworpen huis Vredenburgh in de Beemster. Bij de maquette kon het dak verwijderd worden en het hele interieur er worden uitgelicht. Sindsdien werden beide in toenemende mate gebruikt bij het presenteren van ontwerpen, wat wijst op een groeiende aandacht voor het interieur. Vooral Vingboons was befaamd voor zijn interieurafwerking, maar ook anderen legden zich daarop toe. Zo stemde bijvoorbeeld Pieter Post bij de verbouwing van het huis De Sonnewijser (Herengracht 182) in 1648-52, eveneens voor Frederik Alewijn, het vloerpatroon af op dat van de balken in het plafond.[14]

Paleizen, kerken en overheidsgebouwen

Het begin van het classicisme had gelegen bij het hof van de Oranjes. Frederik Hendrik, die zelf een verfijnde smaak had en belangstelling voor architectuur, was met de bouw van de residentie, huis Honselaarsdijk (vanaf 1621), en van het huis Ter Nieuburg in Rijswijk (vanaf 1630) begonnen een programma te realiseren dat uitdrukking moest geven aan zijn vorstelijke ambities. Beide waren ontwerpen van de Franse architect Simon de la Vallée. Maar toen die in 1637 naar Zweden vertrok werd, ongetwijfeld via Constantijn Huygens, Jacob van Campen bij de voltooiing betrokken. Naderhand bouwde Pieter Post nog het zomerpaleis van Amalia van Solms, Huis ten Bosch (1645-50), en was hij betrokken bij de verdere voltooiing van Honselaarsdijk (1646-52).

Naast deze voor Hollandse begrippen gigantische projecten, hadden Van Campen en Post echter inmiddels met het huis voor Huygens zelf (1637) en dat voor Johan Maurits van Nassau (1644) ook een wat kleiner type stadspaleis ontwikkeld.[15] Het moet vooral deze combinatie zijn geweest van internationale allure en praktische bruikbaarheid, die - samen met de invloed van het Oranjehof - de grote aantrekkingskracht van het Nederlandse classicisme heeft uitgemaakt. Nergens komen de persoonlijke en vooral ook bestuurlijke verbindingslijnen, die er in de Republiek rond het midden van de eeuw op het hoogste niveau bestonden, zo duidelijk aan het licht als in de stapsgewijze verbreiding van deze bouwstijl. Dat geldt voor particuliere huizen en buitenplaatsen, maar vooral ook voor de openbare gebouwen, waarmee de bestuurlijke bovenlaag haar rijkdom en macht markeerde.

Op kerkelijk gebied werd deze ontwikkeling bevorderd door het feit dat vanaf de jaren dertig de behoefte aan nieuwe kerken toenam, een verschijnsel dat zou aanhouden tot omstreeks 1670 en dat direct verband hield met de groei van het aantal lidmaten en belangstellenden in die jaren. De protestantse voorkeur voor een rond de preekstoel gecentraliseerde bouw zal de keuze voor een ontwerp in classicistische stijl - waarin de symmetrie immers zo'n grote rol speelde - zeker in de hand hebben gewerkt. Maar in veel gevallen moet het toch de smaak van de elite zijn geweest die de doorslag gaf.

Classicistische kerken vindt men in enkele grote steden, maar daarbuiten vooral in heerlijkheden die in het bezit waren van leden van het huis van Oranje, de landadel en de magistratuur. De eerste kerken in deze stijl werden door Jacob van Campen in 1639-41 gebouwd in Hoge Zwaluwe, domein van Frederik Hendrik, en in Renswoude, heerlijkheid van de Utrechtse edelman Johan van Reede. Beide kerkjes werden, behalve door hun centrale bouw, vooral ook gekenmerkt door hun uitzwenkende steunberen in de trant van Villalpando.

Daarna volgden een aantal stadskerken, behalve in Leiden en Haarlem ook bijvoorbeeld in Maassluis (door Van 's-Gravesande) en in Middelburg (door Pieter Post en Bartholomeus Drijfhout). Maar vanaf de jaren vijftig werden er vooral weer kerkjes gebouwd door bezitters van heerlijkheden. In 1651 in Woubrugge door Pieter Post in opdracht van Jacob van Wassenaer, hoogheemraad van Rijnland; in 1657 in Hazerswoude, eveneens door Pieter Post in opdracht van diens zoon Johan van Wassenaer, heer van Hazerswoude; in 1658 in 's-Graveland, eigendom van een consortium van Amsterdamse patriciërs.[16]

Maar nog sterker komt de classicistische voorkeur van de elite tot uiting op wereldlijk gebied. Met name in het westen van de Republiek was er rond de jaren vijftig sprake van een intensivering en professionalisering van de maatschappelijke organisatie, wat leidde tot een toename van bouwopdrachten. Voor Amsterdam is aangetoond dat vanaf 1650 de uitgaven voor publieke werken de bevolkingsgroei overtroffen. Dat kwam niet alleen voor rekening van het nieuwe stadhuis. In diezelfde jaren bouwde stadsbouwmeester Daniël Stalpaert nog ettelijke andere openbare gebouwen En elders zien we op wat kleinere schaal hetzelfde: Rotterdam liet in 1642 een zeekantoor bouwen en in 1646 een boterwaag, beide classicistisch, en Leiden in 1657-58 door Post een nieuwe waag, een boterhal en een poort voor de Burcht; om maar enkele voorbeelden te noemen.[17] Ook in allerlei kleinere steden hechtte de magistraat er blijkbaar aan de uitstraling van haar gezag op deze wijze te bevorderen. Men investeerde in de bouw van een nieuw raadhuis of, als dat er niet in zat, dan toch ten minste in een stadspoort of een visafslag, zoals in Goes (1647). In Kampen voorzag Philips Vingboons de Nieuwe Toren van een modieuze houten lantaren, waarvoor hij een vereenvoudigde versie van de toren uit zijn Amsterdamse stadhuisontwerp gebruikte.[18]

Ook de hogere overheden lieten zich niet onbetuigd. Amelis van den Bouckhorst, dijkgraaf van het hoogheemraadschap van Rijnland, bezorgde Post de opdracht voor het Huis Swanenburg bij Halfweg (1645-48), en de Staten van Holland lieten hem in 1652 een nieuwe vergaderzaal op het Binnenhof bouwen en in 1662 het Landshuis in Hellevoetsluis. Het hoogheemraadschap van Lekdijk-Bovendams bleef niet achter en liet in 1664 Gijsbert Theunisz. van Vianen een nieuw gebouw neerzetten in Utrecht.[19]

Naast deze publieke werken waren er dan nog talloze hofjes, gesticht door het stadsbestuur of, in de meeste gevallen, door rijke burgers, die voorzover ze van na 1640 dateerden eveneens vaak classicistisch van bouw waren. Ze bestonden meestal uit een aantal éénkamerwoningen, gegroepeerd rond een groter hoofdgebouw met een modieuze gevel van natuursteen met pilasters en festoenen.[20]

Zo groeide er een netwerk van classicistische gebouwen over de Republiek, met name in Holland, Zeeland en Utrecht, een enkele maal ook daarbuiten. Door de concentratie van het werk bij enkele nationaal, of althans regionaal bekende architecten en grote ondernemers kón er ook, waar er een project van enig belang werd ondernomen, gebouwd worden volgens de nieuwe mode. De beslissende factor daarbij waren echter de opdrachtgevers. Voor zichzelf bouwden deze bestuurders buitenplaatsen en, in de stad, herenhuizen. Daarnaast ontwikkelde zich in een beperkt aantal snelgroeiende steden ook een commerciële woningbouw met hier en daar classicistische kenmerken.

Van herenhuizen tot volkswoningen

De ontwikkeling op breder schaal van de nieuwe architectuur werd bevorderd door de verstedelijking, die hand in hand ging met een spectaculaire groei van de bevolking. Dit proces voltrok zich vrijwel uitsluitend in Holland - dat toen al het karakter van een ‘randstad’ begon te krijgen - en dan nog vooral in een klein aantal grote steden, Amsterdam op de eerste plaats, maar ook Haarlem, Leiden, Rotterdam, Schiedam en Den Haag. Na 1670-80 zou de terugval beginnen, maar tot die tijd was in Amsterdam, Leiden, Haarlem en Utrecht de kwestie van de stadsuitbreiding aan de orde van de dag.[21]

In Amsterdam was men al omstreeks 1615 begonnen vier nieuwe buurten bouwrijp te maken: een deel van de grachtengordel, de Jordaan, de omgeving van de Haarlemmerdijk en de drie westelijke eilanden (Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg). Tot het midden van de eeuw gaf dat, samen met de gronden van geconfisqueerde kloosters, ruimte voor allerlei typen nieuwbouw, van statige grachtenpaleizen tot en met volkswoningbouw. Pas in 1662 zou besloten worden tot voortzetting van de grachtengordel vanaf de Leidsegracht tot aan de Amstel. De grondslag voor al deze uitbreidingen moet al in 1610 zijn gelegd met het stadsverdedigingsplan van stadstimmerman Hendrick Jacobsz. Staets, dat geïnspireerd was op de ideale stad van Vitruvius en waaraan tot en met de vierde uitleg van de jaren zestig in essentie vastgehouden werd.[22]

In Leiden kwam het initiatief uit de hoek van de lakenreders, grote ondernemers die vooral uitbreiding van het aantal arbeiderswoningen op het oog hadden. De woningnood leidde tot onaanvaardbaar hoge huren, speculatie en tot het volbouwen van de stad binnen de wallen. In 1644 was er een eerste uitleg van de stad, wat 175 percelen opleverde, en in 1650 werden binnen de stad nogmaals 23 percelen bouwrijp gemaakt voor 42 huisjes. In 1658 besloot men tot een volgende uitleg, die volgens de plannen van Jan Jansz. Dou weer voor een groot deel met goedkope woningen gevuld zou worden. De woningnood was daar allerminst mee van de baan, wat in 1669 tot nieuwe plannen leidde. De dreigende oorlog met Frankrijk verhinderde echter de uitvoering daarvan.

In Haarlem maakten onder anderen Pieter Post en Salomon de Bray in 1644 plannen voor de stadsvergroting. In 1660 stelde de vroedschap de kwestie opnieuw aan de orde. Weer werden er plannen gemaakt, onder anderen door De Bray, die de zijne zelfs in boekvorm publiceerde onder de titel *Bedenckingen over het uytleggen en vergrooten der stadt Haarlem* (1661). Ook hier was een schrijnend tekort aan vooral arbeiderswoningen de belangrijkste drijfveer. Maar het zou tot 1671 duren totdat, onder druk van de vele kapitaalkrachtige Hugenootse vluchtelingen uit Frankrijk, de nieuwe uitleg inderdaad aangepakt werd.

Ook in Haarlem en in mindere mate Leiden was er sprake van integrale stedebouwkundige plannen, die geïnspireerd waren op de mathematische opvattingen over de ideale stad van Vitruvius, Scamozzi en, in Nederland, Simon Stevin, wiens geschrift daarover in 1649 in zijn nagelaten *Materiae politicae* werd gepubliceerd. De Bray ging in zijn *Bedenckingen* zelfs zover Villalpando's opvattingen over de integratie van klassieke en bijbelse ideeën over universele harmonie aan te voeren als basis van de door hem voorgestelde Haarlemse uitleg. Ook hier manifesteerde zich dus het nieuwe classicisme, al kreeg het op dit gebied nauwelijks de kans zich te realiseren.[23]

Het was vooral in deze steden dat het classicistische herenhuis werd ontwikkeld, telkens aangepast aan de lokale behoeften. In Den Haag was het grondpatroon blokvormig en symmetrisch. Dat gold niet alleen voor het Huygenshuis en het Mauritshuis, maar ook voor de wat kleinere herenhuizen, zoals dat van Isaac Vossius aan de Prinsessegracht (ca. 1645).

In Leiden kwam Arent van 's-Gravesande met een eigen variant met een hoog basement, waarbij de pilasters pas vanaf de eerste verdieping beginnen. In de door hem in 1655 gebouwde Bibliotheca Thysiana is het interieur conform deze gevelindeling en is op de begane grond slechts de woning van de portier en een monumentale trap naar boven. Dit concept werd ook door de aannemers in de stad vaak toegepast: aannemer Willem van de Helm bouwde het Rapenburg er vol mee, soms in de vorm van twee of zelfs drie onder één kap zodat er toch een brede pilastergevel ontstond.

In Amsterdam waren de meeste huizen van Philips Vingboons en zijn navolgers smaller en hoger, met langgerekte halsgevels, vaak gemarkeerd door doorgetrokken pilasters. Als koopmanshuizen hadden ze dan ook zolders en vooral kelders, die aan de straatzijde als pakkelders werden gebruikt. Alleen de monumentale grachtenpaleizen hadden een rechte kroonlijst, met of zonder timpaan, maar ook daar ontbraken in de regel de pakkelders niet, ook niet wanneer de eigenaar allang niet meer bij de actieve koophandel betrokken was.[24]

Hoogtepunt van het vroege Nederlandse classicisme was het huis op de Kloveniersburgwal, dat Philips Vingboons in 1642 bouwde voor Joan Poppen, een van de rijkste burgers van de stad. Eindpunt van deze eerste periode was het Trippenhuis, in 1660-62 gebouwd door Philips' jongere broer Justus, een prestigeobject dat door de rijke decorering wat ouderwets aandeed, al sloot het daarmee wel aan bij de ontwikkeling in het buitenland. Maar in de Republiek ontstond toen juist een wat soberder vormgeving met minder ornamentiek, onder andere bij de huizen die Philips Vingboons bouwde in het nieuwe deel van de grachtengordel.[25]

In Utrecht ten slotte was er vooral door de komst van veel rijke Duitse immigranten, op de vlucht voor de Dertigjarige Oorlog, behoefte aan nieuwe woongelegenheid van hoge kwaliteit. Het was in die kringen een geliefde woonstad, zonder lawaai of stank en met een

prachtige omgeving. De Utrechtse adel bezat trouwens, naast het voorvaderlijk kasteel, eveneens graag een huis in de stad. Tussen 1624 en 1664 werden er plannen gemaakt om meer ruimte te creëren, zowel binnen de bestaande omwalling, door het bebouwen van voormalige kloostergronden, als daarbuiten door stadsuitleg. Van dat laatste kwam, ondanks de actieve inspanning van het raadslid en later burgemeester Hendrik Moreelse, niets terecht. Maar in de binnenstad werden vooral aan het Janskerkhof tussen 1640 en 1660 verschillende classicistische huizen gebouwd, met name door Gijsbert Theunisz. van Vianen, ook hij een architect die zich vooral op Scamozzi baseerde.[26]

Buiten de randstad waren er slechts enkelen die zich een huis volgens de nieuwste mode konden permitteren: een tiental in Middelburg, waarvan sommige waarschijnlijk van Arent van 's-Gravesande, die daar na zijn vertrek uit Leiden in 1657 stadsarchitect geworden was; en in Dordrecht het door Pieter Post voor burgemeester Abraham van Beveren ontworpen huis De Onbeschaamde (1653), later zo genoemd vanwege de naakte putto in het timpaan met aan weerszijden de wapens van de families Van Beveren en Ruysch. In Amersfoort en in de IJsselsteden Zutphen, Deventer, Zwolle en Kampen werden, meestal wat later in de eeuw, enkele huizen gebouwd in de trant van Vingboons, en ook in Maastricht hadden een paar huizen pilastergevels. Maar daar bleef het dan ook wel zo ongeveer bij.[27]

> .....
> De discrepantie wat betreft bevolkingsgroei en welvaart tussen de grote steden in de randstad en de rest van het land, had ook zijn weerslag op de bouw. Er ontstond een tweedeling tussen de grote ondernemers, die over de hele Republiek werk konden aannemen, en de kleine zelfstandige meesters, die het steeds moeilijker kregen.
> De grote firma's hadden geen moeite met het tekenwerk, het bestek maken en met het kopiëren van en variëren op de prenten uit de architectuurboeken. De lokale metselaars bleven daarentegen de geijkte modellen uit de eerste helft van de eeuw hanteren, zodat in de kleinere dorpen en steden trapgevels, al dan niet met natuursteenblokken en -banden gedecoreerd en al dan met met klok- en halsgevelvormige opzetstukken, gangbaar bleven. Daartegenover hadden in de Zaanstreek en Waterland de timmerlieden zich in de eerste helft van de eeuw juist een monopoliepositie weten te verwerven. Onaantastbaar voor de nieuwe mode bleven ze hun houten huizen, stolpboerderijen en kerkjes bouwen. Zelfs De Rijp werd na de branden van 1655 en 1658 weer in hout opgebouwd.[28]
> .....

In steden als Amsterdam en Leiden nam in de minder dure wijken het aantal ambachtelijk gebouwde huizen in classicistische stijl gestaag toe. In Amsterdam ontwierp Vingboons naast grachtenpaleizen ook eenvoudiger burgerhuizen, zoals in 1651-53 in opdracht van het burgerweeshuis een rij van negen kleine huurwoningen in de Sint-Luciënsteeg. Veel van de ‘volkse Vingboonsgevels’ zijn echter van ambachtelijke aannemers, die inmiddels ook tekenen hadden geleerd. Vaak bouwden zij een aantal panden tegelijk, zoals Brouwersgracht 218-222, in 1650 neergezet door Claes van Medemblick. En in Leiden kwam stadsarchitect Arent van 's-Gravesande al in 1640 met een plan om de binnenvestsloot vol te bouwen met rijen kleine wevershuisjes onder één - classicistisch - dak.[29]

Maar op dat niveau waren er nog heel wat die voortbouwden in de oude vertrouwde renaissancestijl van trapgevels en decoratieve natuursteenaccenten. Vooral buiten de grote steden in het westen zou het ‘metselaars classicisme’, zoals het wel is genoemd, pas vanaf het laatste kwart van de eeuw - na het rampjaar, wanneer er met name in Utrecht, Gelderland en Overijssel heel wat opnieuw opgebouwd moest worden - beginnen door te dringen. In overwegende mate bleef het straatbeeld daar bepaald door de renaissancistische trapgevelstijl, die in sommige streken zelfs tot ver in de achttiende eeuw gangbaar bleef.[30]

Buitenplaatsen

Het scherpst kwam de groeiende tegenstelling tussen de bestuurlijke en financiële elite en de meerderheid van de bevolking tot uitdrukking in de toename van het aantal, steeds luxueuzere buitenplaatsen. Als verschijnselen uit een andere wereld staken ze af tegen de dorpen en boerenhoeven van de vaak arme streken waar ze werden gebouwd of gerenoveerd. De eerste buitenverblijven van de stedelijke burgerij waren vaak niet meer dan ‘speelhuizen’ geweest, gebouwd aan of bij een boerderij die men bezat als investeringsobject. In de loop van de eeuw hadden ze zich ontwikkeld tot zelfstandige buitenplaatsen, hoewel de productieve functie van de bijbehorende landerijen ook toen nog vaak bleef bestaan. Dat gold bijvoorbeeld voor Frederik Alewijns Vredenburgh en andere buitens die, naar het schrijven van Leeghwater, de Beemster tot ‘het grote lusthof van Noord-Holland’ maakten.[31]

Tegelijkertijd begonnen ook steeds meer kasteelbewoners hun bezit aan te passen aan de eisen van het moderne buitenleven. Het was er aangenaam toeven. Zo dichtte Huygens op Goudestein, het door Vingboons gebouwde buitenhuis aan de Vecht van Joan Huydecoper van Maarsseveen:

> Nu weet ik't, Maarsseveen, en 't is licht om verzinnen
> Waarom uw Goudestein van velen wordt bemind.
> Twee lieve dingen doen't, en die men'er altoos vindt,
> De zoete Vecht voor deur, het zoete vocht van binnen.

Integraal verbonden met deze projecten waren de tuinontwerpen. Frederik Hendrik had al tegelijk met De la Vallée de tuinarchitect André Mollet in dienst gehad, die de tuinen van Ter Nieuburg en Honselaarsdijk in Franse hofstijl had aangelegd. De streng mathematische vlakken, gemarkeerd door paviljoens, tuinbeelden en fonteinen waren van een ongekende grootsheid. Mollets boekje, *Le jardin du plaisir* (1652), waarin hij onder andere zijn Nederlandse tuinervaringen had verwerkt, zou ook later invloed op de tuinkunst in de Republiek blijven uitoefenen. Maar het waren vooral Huygens en Post, die het idee van de eenheid van buitenplaats en tuin volgens één mathematisch concept in Nederland verder zouden uitdragen.

Huygens realiseerde het op zijn kleine, door Van Campen en Post ontworpen buitenplaats Hofwijck (1642), naderhand onderwerp van een van zijn langste en boeiendste gedichten (zie p. 572). Geïnspireerd op deze hoftuinen waren ook de tuin van de buitenplaats Het Hof bij het Noord-Hollandse Bergen, die Anthonis van Zurck, een bekende van

Huygens en aangetrouwd familielid van de dichter P.C. Hooft, in 1643 begon aan te leggen, en in hetzelfde jaar die van Sorghvliet, het buiten van de hoogste burgerlijke gezagsdrager van het land, Jacob Cats. De tuinen die Pieter Post ontwierp bij Huis ten Bosch spanden echter de kroon; huis en tuinen tezamen vormen het stralende hoogtepunt van het classicisme in de Republiek in het midden van de zeventiende eeuw. De publicatie ervan in 1655, in de vorm van 11 gravures met een geëtste titelplaat van het huis en de tuinen in vogelvlucht onder de titel *De Sael van Orange* zal niet nagelaten hebben indruk te maken.[32]

Van Campen had zich inmiddels hoe langer hoe meer teruggetrokken op zijn eigen buitengoed Randenbroek bij Amersfoort. Vanaf 1635 hield hij zich bezig met de uitbreiding en verbetering daarvan en in toenemende mate ook met de ontwikkeling van het hele gebied tot een lusthof voor rijken. Hij bemoeide zich met afwateringsproblemen, de aanleg van wegen en had waarschijnlijk de hand in de aanleg van verschillende buitens, waaronder het op de Amersfoortse Berg gelegen Nimmer-dor van de dichter Everard Meyster (ca. 1650) (p. 574). De Staten van Utrecht, gespitst op werkgelegenheid en inkomsten, droegen hun steentje bij aan de openlegging van het Sticht door de aanleg van een nieuwe weg tussen Amersfoort en De Bilt met aan weerszijden kavels voor te stichten buitenplaatsen.[33]

Projectontwikkeling was niet uniek. Zo werd 's-Graveland bij Hilversum, na de ontginning in 1636, ingedeeld in 27 kavels die voornamelijk verkocht werden aan Amsterdamse patriciërs, onder wie burgemeester Bicker. Deels was hun aankoop een investering, maar weldra verschenen ook hier de eerste ‘speelhuizen’ bij de boerderijen, die zich in de loop van de eeuw zouden ontwikkelen tot echte buitenplaatsen. De Amsterdamse burgemeester Huydecoper ontwikkelde zelf in zijn heerlijkheid Maarsseveen langs de Vecht tussen 1637 en 1657 niet minder dan veertien van zulke buitenplaatsen. Hij verkocht niet alleen de kavels, maar stelde ook eisen aan de bebouwing. Soms werd het ontwerp erbij geleverd. Het is niet onmogelijk dat hij zich zelfs daarmee bemoeide, er zijn althans ettelijke tekeningen van zijn hand van dergelijke buitens bewaard gebleven. Sommige andere, waaronder de allereerste, Elsenburg (1637), zijn van zijn protégé Vingboons.

Na Elsenburg ontwierp Vingboons nog zeker twaalf andere, meest grotere, buitenplaatsen. Eerst in de Purmer, in de Beemster en in Weesp. In 1647 volgde er een in het Sticht. En in de jaren daarna lieten enkele leden van de adel in het oosten van het land door hem nieuwe landhuizen bouwen op hun voorvaderlijke erfgoederen. Rollecate (1654) voor Johan van Ysselmuiden, drost van Vollenhoven, was de eerste. Onder de huizen die volgden was Vanenburg (1664) bij Nulde, onder Putten, voor diens zwager Hendrik van Essen, lid van de ridderschap van de Veluwe en als zodanig afgevaardigde in de Raad van State en de Staten-Generaal. Het laatste en meest monumentale landhuis was Borg Nittersum voor Joan Clant van Stedum in Noord-Groningen (1669).[34]

Vingboons' opdrachtgevers waren niet de enigen. Het bezit van een buitenplaats was dan ook niet alleen een bedoeld voor ontspanning en prestige, maar gaf vaak ook bepaalde bestuurlijke rechten. Er waren nog wel meer edellieden die hun bezittingen onder invloed van het Hollandse classicisme renoveerden. In het Sticht verbouwden Gijsbert Theunisz. van Vianen en Pieter Jansz. van Cooten in opdracht van Johan van Reede het kasteel Renswoude (1654). In Brabant verbouwde Pieter Post in 1663-65 in opdracht van Albert Snoukaert van Schauburg - een familielid van Constantijn Huygens - kasteel Heeze. En in Friesland liet Johan Crack, grietman van Aengwirden en namens Friesland lid van de

Staten-Generaal en van de Admiraliteit van Amsterdam, tussen 1647 en 1652 door de Amsterdamse stadssteenhouwer Willem de Keyser een state bij Heerenveen bouwen in de stijl van de vroege Vingboons met torentje en al. Zijn mederegent en zakenpartner Allard Pieter Jongestal deed het in diezelfde jaren bij Hallum in Ferweradeel wat moderner met zijn blokvormige Ondersma State.[35]

Zo breidden de classicistische buitenplaatsen zich uit over de mooiste natuur- en jachtgebieden van de Republiek. In vrijwel alle gevallen zal het huis omringd zijn geweest door een classicistisch ogende tuin, al is het maar de vraag of daar ook steeds een integraal ontwerp aan ten grondslag lag. De meeste Nederlandse tuinarchitectuur dateert op z'n vroegst pas van het laatste kwart van de zeventiende eeuw. Dan ook zal het eerste Nederlandse tuinboek, *Den Nederlandtsen hovenier* (1669), druk op druk beleven en zelfs, via de FransDuitse versie, invloed uitoefenen op de Duitse tuinliteratuur. Maar ook in de polders en in de utilitaire land- en tuinbouw heerste de geometrie en veel landgoederen lijken met hun rechte vakken en lage buxushagen omzoomde perken vooral daarbij aan te sluiten. In elk geval waren reeds rond de jaren vijftig, en eerder, landschapsontwikkeling en buitenplaatsbeheer geliefde bezigheden onder de elite. Het diepe, door rooms-katholieken en protestanten gedeelde, besef dat de natuur een boek Gods was zal daartoe zeker hebben bijgedragen (zie p. 466 en 470).[36]

Beeldhouwkunst

Niet ten onrechte had Van Campen - of de anonieme kunstenaar die zijn schetsen had uitgewerkt - in de Oranjezaal de Beeldhouwkunst half terneerliggend uitgebeeld. Steenhouwers en beeldsnijders waren er in de Republiek genoeg, maar kunstenaars die zich met recht beeldhouwer, ‘sculpteur’ of zelfs - als vervaardigers van zeer grote beelden - ‘statuaris’ konden noemen, waren er na de dood van Hendrik de Keyser in 1621 nauwelijks meer. Het was er ook het land niet naar. Voor religieuze beeldhouwkunst van enige omvang was binnen het protestantisme geen plaats, en van belangrijke opdrachten van de kant van hof of overheid was, na De Keysers praalgraf voor Willem van Oranje in de Oude Kerk in Delft (1621), aanvankelijk evenmin sprake.

Toen Frederik Hendrik omstreeks 1625 begon met het decoratieprogramma van zijn nieuwe paleizen en de daarbij aan te leggen tuinen, moest de blik naar het zuiden worden gericht, naar Italië en Frankrijk, en vooral naar de zuidelijke Nederlanden, waar Rubens in de kerken van de contrareformatie de eenheid van architectuur, beeldhouwkunst en schilderkunst in classicistische zin had ontwikkeld. Rubens, met zijn kennis van klassieke thema's en motieven, zijn geïdealiseerd realisme in houdingen en uitdrukking van emoties, zijn dynamiek, zijn gave vooral om ook in grote, rijk gestoffeerde composities eenheid en samenhang te creëren, werd het grote voorbeeld voor de schilderkunst, maar ook voor de beeldhouwkunst. De bewondering die zowel Huygens als Van Campen voor de kunstenaar hadden was wat dat betreft richtinggevend.[37]

Toch liet de realisatie van dit ideaal vooralsnog het nodige te wensen over. Wel werden er beelden voor huis en tuin gekocht in Frankrijk en de zuidelijke Nederlanden, onder andere van de jonge Artus Quellinus. Maar het meeste beeldhouwwerk werd volgens ontwerp

van Van Campen door Nederlandse uitvoerders gerealiseerd. Jan Jansz. de Vos bijvoorbeeld, die een steenhandel en -houwerij in Haarlem had, was zo'n uitvoerder. Belangrijker was Pieter Adriaensz. 't Hooft, die al in 1636 de beelden maakte voor de hal van Huygens' huis in Den Haag. 't Hooft moet in deze jaren de beste uitvoerend beeldhouwer zijn geweest die er in de Republiek te vinden was. Maar een ‘sculpteur’, in de zin van een kunstenaar die zelf ontwierp, was hij niet en ook als beeldhouwer kon hij niet wedijveren met het beste dat in het buitenland op dit gebied werd gepresteerd.[38]

Niet alleen wat betreft de concepten, ook wat betreft de uitvoering moest de werkelijke vernieuwing van buiten de Republiek komen. De eerste beeldhouwer van internationale allure die zich hier vestigde was François Dieussart, afkomstig uit Wallonië, die na een verblijf in Italië aan het Engelse hof had gewerkt. Al in 1642 had hij de opdracht gekregen voor een grafmonument in de kerk van Bergen op Zoom voor Charles Morgan, gouverneur van die stad. In de beelden van de treurende echtgenote en kinderen realiseerde hij een mate van expressie die tot dan toe in de Republiek ongekend was. Het moet de sleutel zijn geweest tot zijn succes hier.

Dieussart was hofbeeldhouwer. Hij moest het voor zijn opdrachten hebben van de internationale royalty voor wie hij beelden en vooral portretbustes maakte: van de verschillende leden van de Engelse koninklijke familie, van Christiaan IV van Denemarken, van Gustaaf Adolf en Christina van Zweden. Zo ook voor en van de Oranjes. Na een korte periode in Den Haag en in Kopenhagen, woonde hij van 1644 tot 1650 opnieuw in Den Haag, waar hij onder andere opdrachten kreeg van Johan Maurits en Amalia van Solms. Daaronder waren vier levensgrote beelden van Willem I, Maurits, Frederik Hendrik en Willem II, bestemd voor de vestibule van het Huis ten Bosch. Maar een levenslang inkomen kon ook het Oranjehof de beeldhouwer niet bieden, zeker niet in het Stadhouderloze Tijdperk. Begin jaren vijftig volgde hij de oudste Oranjedochter Louise Henriette, die in 1646 met de grote keurvorst, Frederik Willem van Brandenburg was getrouwd, naar Berlijn. Later was hij nog in Brussel in dienst van aartshertog Leopold Wilhelm, en aan het eind van zijn leven - hij stierf in 1661 - mogelijk opnieuw in die van de Engelse koning, nu Karel II.[39]

Inmiddels had zich echter in Amsterdam de man gevestigd, die in dienst van de burgerlijke elite de beeldhouwkunst tot haar hoogste bloei zou brengen: Artus Quellinus. Ook Quellinus kwam uit de zuidelijke Nederlanden. Na zijn levering van twee beelden voor Honselaarsdijk in 1634 had hij een reis naar Italië gemaakt en zich verder ontwikkeld in direct contact met de klassieke beeldhouwkunst. Zijn stijl sloot op ideale wijze aan bij de classicistische opvattingen van Huygens en Van Campen. Het is dan ook goed te begrijpen dat deze laatste, toen hij de opdracht voor het nieuwe Amsterdamse Stadhuis gekregen had, Quellinus uitnodigde het beeldhouwwerk te realiseren. In elk geval heeft geen beslissing van het Amsterdamse stadsbestuur zozeer bijgedragen tot het succes van het project.

Van Campen had de beelden en decoraties tot in detail ontworpen, maar dat neemt niet weg dat zijn tekeningen vaak schetsmatig en onduidelijk waren. Het waren vooral Quellinus' begrip, fantasie en techniek, die er de meesterwerken van maakten die ze zijn geworden. Van 1650 tot 1664 woonde en werkte Quellinus in Amsterdam. Jaar na jaar boetseerde hij er zijn terracottamodellen en kwamen de beelden uit de werkplaatsen aan de Keizersgracht, waar een menigte steenhouwers ze onder zijn leiding maakten: de beelden en de grote reliëfs voor de Vierschaar - de ruimte waar de doodvonnissen werden uitge-

sproken - de vele beelden van de galerijen en de Grote Burgerzaal en de friezen in de verschillende vertrekken, en ten slotte de twee gigantische timpanen aan de buitenkant van het gebouw (zie p. 449-450).[40]

Natuurlijk bleef het daar niet bij. Uit zijn geboortestad Antwerpen kwam nog de opdracht van de rooms-katholieke graaf Immerzeel-Montmorency voor een grafmonument voor hemzelf en zijn vrouw, dat in 1651 werd geplaatst in het kerkje van Bokhoven, een Luikse, dus katholieke, enclave bij 's-Hertogenbosch. En de Amsterdamse jezuïetenstatie liet twee beelden maken van haar belangrijkste ordeheiligen, Ignatius van Loyola en Franciscus Xaverius, waar Vondel vervolgens kwatrijnen op schreef.[41] Maar de meeste extra opdrachten kwamen toch van de Amsterdamse stadsbestuurders. Al in 1648 had Cornelis de Graeff in de Oude Kerk door Van Campen een graftombe voor hemzelf laten maken waarvan het beeldhouwwerk waarschijnlijk van Quellinus is. Andere burgemeesters hielden het bij borstbeelden: Joan Huydecoper als eerste (1654), vervolgens Nicolaas Tulp (1654-56), en ten slotte Andries de Graeff (1661).[42] Indien ergens, dan blijkt hieruit wel dat zij zich waarlijk niet de minderen voelden van de Europese vorsten.

Een van de belangrijkste opdrachten was die voor een fontein, bestaande uit een beeld van Pallas Athene met aan de voet vier waterspuwende dolfijnen. Het was bestemd als relatiegeschenk voor Johan Maurits van Nassau voor diens ‘amfitheater’, een met hulp van Van Campen ontworpen parkaanleg op de Springenberg bij Kleef. Ook hierop schreef Vondel een gedicht:

> [...]
> Laat elk die berg voortaan een Zangberg noemen,
> Daar Pallas niet bijwijlen zich vertoont,
> Maar eeuwig bij de Kunstgodinnen woont,
> In ene lucht, vol geurs van kruid en bloemen.
> [...][43]

Johan Maurits was in Kleef stadhouder van Frederik Willem van Brandenburg en het geschenk aan hem was dan ook zeker mede bedoeld om de goede verstandhouding tussen de stad Amsterdam en de grote keurvorst te bevorderen.[44]

Quellinus' werkzaamheden voor het Amsterdamse Stadhuis betekenden in verschillende opzichten een keerpunt in de ontwikkeling van de Noord-Nederlandse beeldhouwkunst. Dat was zelfs het geval op het meest materiële niveau: dat van het marmer. Voor classicistische, op Italië en de klassieken georiënteerde beeldhouwers als Dieussart en Quellinus was het witte carrarische marmer - het ‘carrarino’ - het materiaal bij uitstek. Vóór hun komst was dat in de Republiek nauwelijks toegepast. Maar ook hierin bracht de Vrede van Munster verandering. De vaart op Livorno en Genua, die na 1621 dramatisch was ingezakt, leefde op en daarmee de aanvoer van marmer. Geen materiaal was zo geschikt om de gedifferentieerde huid- en stofbehandeling en het verfijnde spel van licht en schaduw te realiseren, die zo kenmerkend zijn voor Quellinus en zijn leerlingen.[45]

Zeker zo belangrijk echter was de aanwezigheid van Quellinus' werkplaats in Amsterdam voor de vorming van enkele jonge beeldhouwers. Dat gold voor de derde zoon

van Hendrik de Keyser, Willem, die al in 1647 was aangesteld als steenhouwer en in de vroege jaren vijftig meewerkte aan de decoraties van het Stadhuis. Daarnaast maakte hij in dezelfde jaren het reliëf van de zeeslag bij Livorno op het door Quellinus of Van Campen ontworpen grafmonument voor Jan van Galen in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, en dat van de slag bij Ter Heide voor het, eveneens waarschijnlijk door Van Campen ontworpen, grafmonument voor Maarten Harpertsz. Tromp in Delft.[46]

Het gold zeker ook voor Rombout Verhulst, die voor dezelfde monumenten de beelden van de gesneuvelde zeehelden zelf en de andere figuren houwde, en die zich zou ontwikkelen tot de belangrijkste Nederlandse beeldhouwer na Quellijn. Nadat hij zich in 1664 in Den Haag gevestigd had zou hij zich meer en meer gaan specialiseren in dergelijke imposante grafmonumenten. Het verregaande realisme van zijn stof- en gezichtsweergave, waarin hij Dieussart en Quellinus nog overtrof, zal ook bij hem aan de basis van zijn succes hebben gelegen. Al met al zijn er - de monumenten voor Van Galen en Tromp niet meegerekend - acht van dergelijke monumenten en een veel groter aantal epitafen van zijn hand bekend, besteld door overheden en rijke particulieren, tot in Groningen toe, die de nagedachtenis van zeehelden en van betreurde familieleden levend wilden houden.[47]

Niets demonstreert wellicht beter dan deze grafmonumenten hoezeer de beeldhouwkunst de kunst was van de overheid en de top van de bestuurlijke elite. Het is veelzeggend dat het zeehelden waren die als enigen publiekelijk met een monument werden vereerd. Na de Vrede van Munster waren de zeeoorlogen immers twee decennia lang het brand- en culminatiepunt van het officiële nationale bewustzijn. Maar het was een te smalle basis. Los van de architectuur, en vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw de tuinkunst, was er in de Republiek voor de beeldhouwkunst nauwelijks emplooi en ook binnen dat verband kon zij het door Quellinus en Verhulst bereikte niveau niet handhaven.

Dat wil niet zeggen dat er niet vaardig gehouwen en gesneden werd. Geen stadhuis, waag, of weeshuis, geen Oost-Indiëvaarder of oorlogsschip of er werden wel toepasselijke figuren en reliëfs op aangebracht, om niet te spreken van het kleinere decoratie- en gebruiksgoed, van gevelstenen en meubels tot en met de heften van messen. Er moeten talloze, soms bij name bekende, maar veel vaker onbekend gebleven steenhouwers en beeldsnijders bezig zijn geweest het meer alledaagse, zowel openbare als privé-leven van luister te voorzien.[48]

Een speciaal geval vormt de kerkelijke decoratiekunst. Ondanks de reformatorische afkeer van beelden bleef sculptuur in de kerk geaccepteerd, niet alleen op grafmonumenten, epitafen en wapenschilden, maar ook op de preekstoel, het orgel en soms het doophek. De kast van het orgel van de Grote Kerk te Alkmaar, een ontwerp alweer van Jacob van Campen, werd versierd met beeldengroepen van stadsbeeldhouwer Pieter Mathijsz. en Jan Karstijnsz. uit Haarlem.[49]

Een goed voorbeeld van de glijdende overgang tussen ambachtsman en kunstenaar is de Amsterdammer Albert Vinckenbrink, zoon van een meubelmaker. Hij noemde zichzelf, waarschijnlijk niet geheel terecht, stadsbeeldhouwer en hij sneed de prachtige preekstoel in de Nieuwe Kerk aldaar. Ook de drie gevelstenen van het Amsterdamse Nieuwezijds Huiszittenhuis van Stalpaert (1649) worden aan hem toegeschreven. Maar dat hij aan officiële opdrachten niet genoeg had, blijkt uit het feit dat hij daarnaast de beelden voor de Oude Doolhof maakte: de Ariadne en Bacchus, de David en Goliath, en ook allerlei - ongetwijfeld vanwege de verkoopbaarheid kleine - beeldjes, portretbustes en portretmedaillons.[50]

Nederlandse architectuur en beeldhouwkunst in internationale context

Langs verschillende wegen hebben Nederlandse architecten als Van Campen, Post en Vingboons invloed gehad op de ontwikkeling van de classicistische bouwkunst in Noord-Europa. De publicatie van prenten en architectuurboeken als De Bray's *Architectura moderna* (1631) en de *Afbeelsels der voornaemste gebouwen* van Vingboons (1648) heeft daarbij ongetwijfeld een rol gespeeld. Maar daarnaast waren persoonlijke contacten zeker zo belangrijk.

In Scandinavië, waar de opvattingen van de Leidse ingenieursschool tot ver in de jaren vijftig richtinggevend waren bij het ene vesting- en stedebouwkundige project na het andere,[51] sloegen de nieuwe opvattingen over harmonie en schoonheid minder aan. Wel liet Louis de Geer in 1646 in Stockholm een huis bouwen in de stijl van de Haagse stadspaleizen van Pieter Post. En in de jaren 1653-56 voltooide Justus Vingboons, aanbevolen door de Zweedse agent in Amsterdam, het door de dood van Simon de la Vallée onvoltooid gebleven Riddarhus in Stockholm. Hij maakte dankbaar gebruik van het Amsterdamse stadhuisontwerp van zijn broer, maar juist dat ontwerp miste de strakke ingetogenheid die vanaf het midden van de eeuw het Nederlandse classicisme kenmerkte. Na 1656 werd zijn werk bovendien weer overgenomen door de zoon van De la Vallée, Jean, die met name op de vorm van het dak en op de afwerking van het interieur zijn stempel drukte. Met Jean de la Vallée, in 1661 aangesteld als stadsarchitect van Stockholm, zou de smaak van het Franse hof, met zijn voorliefde voor elegantie, sier en in de stadsplanning imposante perspectiefwerkingen, het definitief winnen van die van de Nederlandse classicisten.[52]

In Engeland was hun invloed structureler van karakter. Daar waren het de architecten zelf, die zich behalve door Italiaanse en Franse zo nu en dan ook door Nederlandse voorbeelden lieten inspireren. Sommigen van hen waren zelf in de Republiek geweest en hadden daar hun ogen goed de kost gegeven. Dat geldt voor Hugh May, misschien wel de meest getrouwe navolger van het Nederlandse classicisme, wiens Kentse buitenhuis Eltham Lodge (1663-65) was gemodelleerd naar de Haagse Sebastiaansdoelen van Van 's-Gravesande. Ook het door hem ontworpen Customs House in Londen (1669-74) was door en door Nederlands met zijn zijvleugels in de trant van Van Campens Paleis Noordeinde. Het geldt eveneens voor Robert Hooke, die Christiaan Huygens kende en zelfs Nederlands leerde. En Hooke moet op zijn beurt weer een van de belangrijkste informatiebronnen zijn geweest van de grootste van allen, Christopher Wren, met wie hij enkele jaren nauw samenwerkte.

Zo komt het dat men telkens Nederlandse gebouwen kan herkennen als het gehele of gedeeltelijke voorbeeld van de ontwerpen van de Engelse ‘Palladians’. Onvermengd was deze invloed echter slechts zelden. Naast de eigen Engelse traditie, met name vertegenwoordigd door Inigo Jones, zien we vanaf het einde van de jaren zeventig ook hier een toenemende inwerking van het Franse classicisme. Bij een dergelijke samensmelting van stijlen en smaken was de Nederlandse invloed vaak niet meer te onderscheiden. Pas nadat stadhouder Willem III in 1689 was gekroond als koning William I zou de Nederlandse architectuur, in de persoon van hofarchitect Jacob Roman, in Engeland weer een herkenbare plaats gaan innemen.[53]

Met Willem III raken we aan de rol die het internationale Oranjenetwerk heeft gespeeld bij de verbreiding van de Nederlandse architectuur en beeldhouwkunst. Het belang daarvan is zeker zo groot geweest als de smaak van de architecten zelf. Overal in Europa profileerden vorstenhuizen zich door middel van de kunsten. Het was vooral daardoor dat de Nederlandse classicistische architectuur zich in Duitsland heeft kunnen verspreiden. Weliswaar kreeg Philips Vingboons kort na het verschijnen van zijn *Afbeelsels der voornaemste gebouwen* in 1648 een opdracht voor een koopmanshuis in Hamburg (1649) en voor de verbouwing van het slot Breitenburg in Sleeswijk-Holstein (1652).[54] Maar dat waren incidentele gevallen. Anders lag dat met de opdrachten van een aantal Noord-Duitse vorsten die gelieerd waren aan het Huis van Oranje.

Sleutelfiguren in dit verband waren de Grote Keurvorst, Frederik Willem van Brandenburg, en diens echtgenote Louise Henriette. Deels liepen de contacten ook via Johan Maurits van Nassau, die door hem in 1647 was benoemd tot stadhouder van het hertogdom Kleef. Deze liet rond Kleef tussen 1653 en 1677 een serie parken en tuinen ontwerpen volgens een mathematisch stramien van driehoeken, parallellen en radialen, vol uitkijkpunten, paviljoens en kunstwerken, dat zijn weerga niet had. Het park op de Springenberg diende als voorbeeld voor de tuinen bij het keurvorstelijke slot te Potsdam. Voor zijn bouwwerken maakte Johan Maurits ook in Kleef nog steeds gebruik van de diensten van Pieter Post. In de jaren 1662 tot 1667 liet hij naar diens ontwerp het kasteel Sonnenburg herbouwen, zetel van de Johannieter orde waarvan hij sinds 1652 commandeur was, en in de jaren 1663-65 zijn eigen residentie in Kleef, de Zwanenburcht.[55]

Voordien was Frederik Willem echter al begonnen zelf paleizen te bouwen. Zijn architect, Johann Gregor Memhard, was in de Republiek opgeleid en toonde zich een volgeling van het Nederlandse classicisme. Naar het voorbeeld van de paleizen Honselaarsdijk en Ter Nieuburg bouwde hij eerst, in de jaren 1651-55, het slot Oranienburg met bijhorende lusthof, en vervolgens van 1661 tot 1670 het slot en de lusthof te Potsdam.[56] Het voorbeeld van de Keurvorst en diens stadhouder werd gevolgd. Cornelis Ryckwaert, waarschijnlijk een leerling van Post en indertijd betrokken bij de verbouwing van het slot Sonnenburg, herbouwde het in de Dertigjarige Oorlog vernielde slot van de markgraaf van Brandenburg-Schwedt, een naast familielid van de Keurvorst. En in 1683 bouwde dezelfde Ryckwaert voor de hertog van Anhalt, echtgenoot van een andere dochter van Frederik Hendrik, het slot Oranienbaum.[57]

Langs de lijnen van hetzelfde netwerk verbreidde zich ook de Nederlandse beeldhouwkunst over de Noord-Duitse hoven: van Brandenburg, waar Francesco Dieussart en sinds 1662 ook Bartholomeus Eggers de Grote Keurvorst naartoe waren gevolgd, tot Hessen-Kassel, waar Eggers in de jaren tachtig werkte voor diens neef, graaf Karl.[58]

Naarmate de tijd voortschreed moest echter ook in Duitsland de Nederlandse uitstraling wijken voor de glans en het gezag van Versailles. In het algemeen kan men zich trouwens afvragen in hoeverre het werk van Nederlandse en in Nederland opgeleide architecten en beeldhouwers in het buitenland dan nog als ‘Nederlands’ te betitelen is. Een goed voorbeeld is Tilman van Gameren, afkomstig uit Utrecht en via Frankrijk en Venetië terechtgekomen in Polen, waar hij voor het koninklijke hof en de hoge adel paleizen en kerken ontwierp in classicistische stijl. Zijn gebouwen tonen de invloed van Van Campen en Post,

maar daarnaast minstens even sterk die van de Palladiaanse Noord-Italiaanse architectuur, zowel als van de inheemse Poolse traditie. Onderworpen aan de smaak van hun opdrachtgevers maakten architecten als hij in heel Europa deel uit van een internationale hofcultuur, waarvan het Nederlandse classicisme eerder een geïntegreerd bestanddeel vormde, dan dat het kan worden beschouwd als een eigen, onderscheiden variant.[59]

Schilderkunst

De samenhang der kunsten mocht dan het hoogste ideaal zijn van classicisten als Constantijn Huygens en Jacob van Campen, in feite was de schilderkunst verreweg het belangrijkst, kwantitatief en kwalitatief. Alleen al de omvang van de productie maakte haar tot een aanzienlijke bedrijfstak. Naar schatting waren er rond 1650 in de Republiek tussen de 650 en 750 kunstschilders werkzaam, die zo'n 63 à 70.000 schilderijen per jaar maakten. Om de gedachten te bepalen: de gezamenlijke waarde daarvan moet meer dan de helft van die van de jaarlijkse Noord-Hollandse kaasproductie - een van de belangrijkste exportproducten - hebben bedragen.[60]

Natuurlijk waren daar dure schilderijen onder, peperdure zelfs, zoals de kleine, fijn geschilderde tafereeltjes van Gerrit Dou waar verzamelaars soms wel zo'n 1500 gulden voor neerlegden, enkele malen een modaal jaarinkomen. Maar er waren ook heel veel relatief goedkope, anonieme en vaak in serie geproduceerde, landschappen, stillevens en dergelijke van niet meer dan een paar gulden het stuk. Daarin ligt dan meteen ook het grote verschil met de beeldhouwkunst: schilderijen waren niet louter bestemd voor een kleine elite, maar trof men aan in brede lagen van de bevolking. Met name na 1620 was er sprake van een snelle toename van het schilderijenbezit. Van de inventarissen die er in Haarlem gemaakt werden bij overlijden, faillissement en dergelijke, steeg het aantal huishoudens waarin tenminste één schilderij aanwezig was van 57% in de jaren 1620-40 tot meer dan 90% in 1660-70. Dat wil dus zeggen, dat iedereen die ook maar enig bezit had toen wel een schilderij aan de muur had hangen.

In Delft bezat burgemeester Boudewijn de Man bij zijn faillissement in 1644 niet minder dan 69 schilderijen van voornamelijk zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederlandse meesters tot een waarde van 6139 gulden, het equivalent van een duur patriciërshuis. Maar in dezelfde stad bezaten de brouwersknecht Cornelis Cornelisz. van den Slamp en zijn vrouw Machteld van Schagen in 1640 toch ook nog altijd negen schilderijen, acht gravures en een landkaart.

Juist deze verankering van de schilderkunst bij de gewone burgerij moet de basis hebben gevormd van haar succes. Een succes dat overigens na 1670 snel inzakte, door de economische teruggang als gevolg van de oorlogen met Engeland en Frankrijk, maar vooral ook door verzadiging van de markt, het succes van de prentkunst en het in de mode komen van kostbare bespanningen als wandversiering.[61] Economische ups en downs, technische ontwikkelingen en veranderingen van smaak en mentaliteit zijn bij dit soort ontwikkelingen op haast onontwarbare wijze met elkaar verstrengeld.

De algemene toename van het schilderijenbezit liep parallel aan een duidelijke verandering in onderwerpen. Het percentage schilderijen met een bijbelse of mythologische voor-

stelling nam af, terwijl het aantal stillevens, figuur- en genrevoorstellingen en vooral landschappen beduidend toenam. Gemiddeld was deze laatste groep schilderijen kleiner van formaat en aanzienlijk goedkoper dan de eerste, wat een direct verband doet vermoeden. Ook de introductie van eenvoudiger technieken en hier en daar van massaproductie kan met de groeiende vraag in verband worden gebracht.[62]

Toch blijft voorzichtigheid geboden. De stijgende welvaart en het groeiende zelfbesef van de middengroepen leidde in elk geval tot 1660 tot een toename van het percentage portretten, die door de eis van gelijkendheid juist arbeidsintensief waren. Stillevens en genrevoorstellingen waren soms zelfs extreem duur. En de schijnbaar spectaculaire afname van het bezit aan religieuze schilderijen was slechts relatief ten opzichte van het groeiende totaal; het absolute aantal nam ook na 1650 nog steeds toe, vooral bij de lagere bevolkingsgroepen en, opvallend, bij rooms-katholieken.[63] Van een verminderde religiositeit lijkt allerminst sprake te zijn. Wel was er sprake van een opvallende diversificatie van het koperspubliek, en daarmee van onderwerpen, stijlen en prijsklassen, die in de jaren vijftig een hoogtepunt bereikte.

De organisatie van de handel sloot daarbij aan en liep van professionele kunsthandelaren tot en met herbergiers en uitdraagsters, en van week- en jaarmarkten tot en met door de lokale Sint-Lucasgilden zelf georganiseerde veilingen. Ook bij de zeer populaire loterijen waren schilderijen, niet zelden van schilders van naam, geliefde prijzen. De onderkant van deze markt is niet veel zichtbaarder dan inventarissen als van Cornelis van den Slamp ons tonen: schilderijen en grafiek zonder specificatie van het onderwerp of naam van de maker. Voorzover niet afkomstig uit het grijze circuit van allerlei soorten scharrelaars zal veel op dat niveau van jaarmarkten zijn gekomen. Maar ook publieke veilingen van inboedels vonden veelvuldig plaats. De Sint-Lucasgilden, die zich ook in de zeventiende eeuw bleven inzetten voor de economische belangen van haar leden, verzetten zich er van tijd tot tijd tegen.

In Leiden leidde de concurrentie van dergelijke vrije verkopingen tot pogingen het daar al in de zestiende eeuw opgeheven gilde weer opgericht te krijgen. En in Haarlem was er zelfs begin jaren veertig sprake van een tweeënhalf jaar durende factiestrijd binnen het gilde: tegenover de meerderheid van de leden die protesteerden tegen de veilingen, die de kunst zouden schaden, stond een aantal anderen, onder wie Frans Hals, Salomon van Ruysdael en Frans de Grebber, eigenaar van het grootste Haarlemse atelier in die tijd. Een van hun argumenten was dat juist deze verkopingen liefhebbers kweekten die bereid waren eens wat geld te wagen aan de aankoop van een schilderij en dat onbekende schilders zo de kans kregen naam te maken.

In de loop van de tijd verwierven de meeste Lucasgilden wel een zekere controle over de veilingen, als ze deze al niet zelf organiseerden, zoals de enorme veiling in 1647 in Den Haag, waar niet minder dan 850 werken, vrijwel alle van eigentijdse, meest Haagse meesters onder de hamer kwamen. Maar terwijl in Haarlem, Utrecht, Delft en Dordrecht de bescherming van de lokale kunstenaars wel effect had - al waren ook daar de boetes meestal laag en de mogelijkheden tot ontduiking legio -, drong elders de professionele kunsthandel op. Dat was met name het geval in Amsterdam, de stad die vanaf het midden van de eeuw een grote zuigkracht uitoefende op alles wat met de kunsten te maken had, ten koste van de andere steden.[64]

Maar ook de ene kunsthandelaar was de andere niet. Er was een groot verschil tussen een handelaar als de Rotterdammer Crijn Volmarijn, wiens voorraad in 1648 bestond uit een zeer groot aantal (1135) goedkope schilderijen van onbekende kunstenaars, deels waarschijnlijk in opdracht gemaakt, en Pieter van Meldert in Amsterdam, die in 1653 een stock had van 77 met name Haarlemse schilders voor de gemiddelde beurs. Hij en Mathijs Hak in Haarlem importeerden grote aantallen landschappen, stillevens en genretaferelen uit Haarlem in Amsterdam. Ver boven hen opereerde dan weer iemand als Johannes Renialme, die de zeer rijken tot klant had en die in 1657 als een van de weinigen ook zestiende- en zeventiende-eeuwse Italianen en zeventiende-eeuwse Vlamingen kon aanbieden.[65]

De meeste verkoop ging echter nog altijd via de winkel die elke gevestigde schilder er wel op nahield en waar hij meestal ook werk van anderen verkocht. Zo bestond er een gevarieerd scala van producenten, handelaren en verkopers dat afgestemd was op allerlei soorten kopers; en om de kopers, de openbare opdrachtgevers en grote verzamelaars zo goed als de vele, vele kleine liefhebbers, ging het ten slotte.

Opdrachtgevers en kopers

Het hof

Het belang van het hof van de Oranjes voor de ontwikkeling van de Noord-Nederlandse schilderkunst nam na 1645 snel af. De decoratie van de stadhouderlijke verblijven, met muur- en plafondschilderingen van Frans en Pieter de Grebber en Paulus Bor, en met de pastorale en mythologische schilderstukken van vooral Utrechtse kunstenaars als Van Poelenburch en Abraham en Hendrik Bloemaert, was voltooid. De betrokken kunstenaars dankten er ongetwijfeld een toename van hun aanzien aan, maar van het hof zelf gingen geen nieuwe impulsen meer uit. Ook schilderijen van de overwinningen van Frederik Hendrik, een belangrijk onderdeel van de stadhouderlijke collecties, werden na diens dood niet meer besteld.

Voor portretten, altijd een belangrijk element in de vestiging van vorstelijk aanzien, gold dat in mindere mate. Gerard van Honthorst, die al sinds 1629 het hele Boheemse en stadhouderlijk hof portretteerde en in 1637 officieel hofschilder werd, maakte in de jaren veertig naast de statiebeeltenissen van Willem II en Mary Stuart, een aantal grote familieportretten van Frederik Hendrik en Amalia, hun kinderen en behuwdkinderen. Na de dood van Willem IIen het begin van het stadhouderloze tijdperk in 1651 vertrok ook hij. Maar ook toen bleef Den Haag, met de hoven van Amalia van Solms en de weduwe van de winterkoning, Elizabeth van de Palts, en met de vele ambassades en hoge bestuurscolleges, een aantrekkelijke plaats voor modieuze portretschilders als Adriaen Hanneman en Jan Mijtens. Op kleinere schaal gold hetzelfde voor het hof in Leeuwarden, waar Wybrand de Geest en enkele navolgers van 1622 tot ver in de jaren zestig de Friese Nassaus en de hun omringende adel portretteerden, zij het iets statiger en iets stijver dan de altijd elegante Honthorst.[66]

Maar voor de grootste Oranjeonderneming op kunstgebied van de late jaren veertig, de decoratie van de Oranjezaal in Huis ten Bosch, werd mede een beroep gedaan op schilders

uit de zuidelijke Nederlanden (afb. p. 118). Van Campen had zich bij zijn ontwerp van dit grandioze, mythologisch-allegorische beeldprogramma ter verheerlijking van Frederik Hendrik geïnspireerd op vergelijkbare series die Rubens had gemaakt voor verschillende vorstenhoven van Europa. Naast oude getrouwen als Van Honthorst, Pieter de Grebber en Christiaen van Couwenbergh en de met Van Campen bevriende schilders Salomon de Bray, Jan Lievens en Cesar van Everdingen, werden ook een aantal schilders uit de school van Rubens uitgenodigd om het project te realiseren: de Antwerpenaren Jacob Jordaens, Thomas Willeboirts Bosschaert en Gonzales Coques, en de Noord-Nederlanders Theodoor van Thulden en Pieter Soutman.

Het resultaat was een schepping die misschien niet in principe - ook Honselaarsdijk, Ten Nieuburg en het Mauritshuis hadden samenhangende beeldprogramma's - maar wel in omvang en kwaliteit uniek was voor de Republiek en die slechts begrepen kan worden binnen de context van de Europese hofcultuur. Ook naderhand zou Amalia daarbij aansluiting blijven zoeken. Zo maakte bijvoorbeeld Theodoor van Thulden in de jaren 1660-66 bijvoorbeeld een hele reeks allegorische tekeningen en twee al even allegorische schilderijen in de stijl van Rubens gewijd aan haar en de erfprins.[67]

De overheid

Nergens anders in Nederland heeft de barok een dergelijke uitdrukking gevonden als in de Oranjezaal. Dat geldt ook voor de burgerlijke tegenhanger: het Amsterdamse Stadhuis. De schilderijen van Govert Flinck, Ferdinand Bol en Jan Lievens voor de burgemeesterskamers imponeerden meer door hun beheerste grootsheid, dan door een orgie van kleuren en beweging als Jordaens ‘Triomf van Frederik Hendrik’. Het onderscheid zal, meer dan door de smaak van de burgemeesters, zijn gedicteerd door het verschil in functie: de waardigheid van de magistraat stelde nu eenmaal andere eisen dan de nagedachtenis van een vorstelijke veldheer.

Dat men ook in Amsterdam de barokke uitdrukkingskracht niet schuwde blijkt uit enkele oudtestamentische schilderijen. Vooral Flincks ‘Salomo's gebed om wijsheid’, in 1658 geschilderd voor de raadskamer van het Stadhuis, en Bols ‘Mozes met de tafelen der wet’ van 1663, voor de schepenkamer, herinneren met hun krachtige diagonalen en golvende bewegingen direct aan Rubens. Al met al is echter de invloed van diens stijl, zo geliefd bij de Europese vorstenhuizen en de kringen daar omheen, in Nederland beperkt gebleven.[68]

De Amsterdamse magistraten mochten zich dan graag vergeleken zien met hun fameuze bijbelse en klassieke voorgangers, zij vormden wat dat betreft een uitzondering. Elders in de Republiek vindt men na het midden van de eeuw de Romeinse en oudtestamentische geschiedenissen slechts bij uitzondering als onderwerp van overheidsopdrachten. Voor het stadhuis van Haarlem maakte Jan de Bray, onder directe invloed van het reliëf van Quellinus in de Vierschaar van het Amsterdamse Stadhuis, een schilderij van koning Zaleucus, die zich een oog laat uitsteken. En voor het stadhuis van Alkmaar schilderde Cesar van Everdingen in 1661-62 nog een ‘Lycurgus toont de gevolgen van opvoeding’.[69]

Maar over het algemeen was de smaak veranderd. Men koos voor stadsgezichten, zoals het prachtige ‘Gezicht op 's-Gravenhage’ van Jan van Goyen van 1651, of voor onderwer-

pen uit de eigen regionale of lokale geschiedenis. Geliefd waren in Holland de Hollandse, en in Gelderland de Gelderse graven, op wie men in aansluiting bij Hugo de Groot en andere historici de eigen staatkundige positie kon terugvoeren. De intellectuele belangstelling van de betreffende magistraten zal daaraan wel ten grondslag hebben gelegen.[70] Cesar van Everdingen schilderde in 1655 voor het nieuwe, door Post gebouwde gemeenlandshuis Zwanenburg te Halfweg de 'Handvestverlening aan het Hoogheemraadschap van Rijnland door graaf Willem II'. En in Nijmegen hadden drie van de vijf schilderijen die na de verbouwing van het stadhuis werden besteld een historisch onderwerp: Palamedes Palamedesz. II schilderde 'Gerard van Gelre erft het graafschap Zutphen van zijn vader Otto I' (1662) en waarschijnlijk ook 'De verpanding van Nijmegen aan graaf Otto II' (1665) en Rutger van Langevelt 'Godfried van Bouillon verkoopt zijn leen Veluwe aan Otto I van Gelre' (1670). Voor justitiekamers en rechtshuizen was de rechtspraak van graaf Willem III, die een baljuw veroordeelde omdat hij een boer bestolen had, van oudsher populair. Nicolaas van Galen schilderde het nog in 1657 voor het raadhuis van het kleine Overijsselse stadje Hasselt (afb. p. 554).[71]

Taferelen uit de Tachtigjarige Oorlog en portretten van de Oranjes lijken daarentegen na 1648 vrij snel uit de mode te zijn geraakt. Beide genres waren in de eerste helft van de eeuw regelmatig onderwerp van opdrachten, maar kwamen nadien weinig meer voor. Het stadsbestuur van Oudewater bestelde in 1650 bij de Utrechtse schilder Dirk Stoop een schilderij van de grote brand die het stadje tijdens het Spaanse beleg van 1575 in de as had gelegd. En de Gecommitteerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier lieten nog in 1663 Jan Theunisz. Blanckerhoff een enorm schilderij maken van de slag op de Zuiderzee van 1573. Het grote doek kreeg toen het voltooid was een prachtige, uit lindenhout gesneden lijst, waarop allerlei attributen en wapens uitstaken. Een waar sieraad voor het Hoornse verblijf van de heren. Maar de series afbeeldingen die de Rotterdamse schilder Hendrick de Meyer tussen 1654 en 1656 maakte van het beleg van Breda in 1637 (vijf stuks) en de inname van Hulst in 1645 (zeven stuks) waren bestemd voor de open markt. Blijkbaar was er bij particulieren nog wel belangstelling voor.[72]

Verreweg de meeste opdrachten voor belangrijke overheidsgebouwen hadden echter vanaf het midden van de eeuw mythologisch-allegorische voorstellingen tot onderwerp. Ook eerder waren die wel voorgekomen, maar nu won de 'science de la cour' (p. 458) het definitief van iedere vorm van historische belangstelling, die voor de moderne, meer filosofisch georiënteerde elite te veel naar de studeerkamer moet hebben geroken.[73]

Al in de jaren 1646-50 schilderde Theodoor van Thulden voor het stadhuis van 's-Hertogenbosch drie van dergelijke werken, waaronder in 1650 'Het Verzoek van de Brabantse Steden om Toelating tot de Staten-Generaal' voor de burgemeesterskamer (afb. p. 119). De omschrijving laat al iets vermoeden van de ingewikkelde beeldtaal die nodig was om een dergelijke juridisch-politiek kwestie te kunnen uitdrukken. Het betrof trouwens een heikele zaak, die allerminst tot tevredenheid van de Brabanders opgelost werd. Het barokke karakter van deze schilderijen is, in tegenstelling tot de zwierige allegorieën die Van Thulden voor de Oranjes ontwierp, uiterst gematigd, wat ook hier wel te maken zal hebben met de aard van de onderwerpen.[74]

Sindsdien wemelde het in de stadhuizen en andere overheidsgebouwen van de Republiek van de allegorieën: in het Amsterdamse Stadhuis, waarvoor Quellijn zijn beeld-

houwwerken maakte; in Leiden, waar Abraham van den Tempel voor de gouverneurskamer van de Lakenhal in 1650-51 ‘De Kroning van de Leidse Stedemaagd door Minerva’, ‘Mars vertrapt de Vrijheid en verjaart de Nering’ en ‘De Stedemaagd van Leiden ontvangt de Lakennijverheid’ schilderde; in Nijmegen, waar de burgemeesters naast hun historische schilderijen bij Nicolaas de Helt Stockade ook een ‘Allegorie op het Gewestelijk Bestuur’ (1663) bestelde; en vervolgens in verschillende andere steden.[75]

Overal lieten overheden hun positie uitbeelden door met goden, putti en symbolen omringde allegorische vrouwengestalten, die uitdrukking gaven aan de algemeen aanvaarde kenmerken van gerechtigheid en goed bestuur. Een controversieel onderwerp als ‘Het verzoek van de Brabantse Steden om Toelating tot de Staten-Generaal’ was hoogst uitzonderlijk, mogelijk uniek. De staatkundige, bestuurlijke eendracht reikte, in elk geval in de ogen van de overheden, over alle verschillen van professie, confessie en stand heen. Misschien dat ook juist daarom de allegorie met haar hoge mate van abstractie, veel meer dan het toch bijna altijd politiek of religieus geladen historiestuk, zo'n in letterlijke zin ‘ideaal’ uitdrukkingsmiddel was.

Wat daarbij opvalt is het statische karakter van deze schilderijen, die hetzij frontaal zijn opgezet, hetzij een eenvoudige zijdelingse, symmetrische compositie vertonen van geverontvanger of smekeling-gezagsdrager, zoals men die al sinds de jaren 1620-30 aantrof op schilderijen met historische onderwerpen. Van krachtige bewegingen en diagonale lijnen à la Rubens is geen sprake. Dat geldt, als gezegd, zelfs voor Theodoor van Thulden, die toch een leerling van Rubens was en in andere werken wel degelijk diens stijlkenmerken laat zien. Bij alle zelfingenomenheid bleef ‘deftigheid’, de ingetogenheid die het kenmerk was van een bezadigd oordeel, wel het meest wezenlijke kenmerk dat het overheidsgezag in de Republiek zichzelf toerekende en, vooral, wilde uitdragen.[76]

Lagere bestuurscolleges en instellingen

Op een wat lager niveau van maatschappelijke organisatie hanteerde men liever een wat minder geleerd register. Vooral buiten Amsterdam koos men meestal voor realistisch aandoende afbeeldingen van relevante gebeurtenissen en voor portretten. Zo volgden de admiraliteiten over het algemeen niet het voorbeeld van het Amsterdamse college, dat door Ferdinand Bol ter versiering van haar gebouw taferelen uit de Griekse en Romeinse geschiedenis liet afbeelden. Ze hielden het bij afbeeldingen van zeeslagen of portretten van haar admiraals. Ook het schilderij dat de bekende zeeschilder Reinier (Nooms) Zeeman maakte van de slag bij Livorno (1653) is trouwens mogelijk in opdracht van de Amsterdamse admiraliteit vervaardigd.[77]

Een aardige illustratie van deze voorkeur voor realistische afbeeldingen vormen sommige schilderijen voor wees- en armenhuizen, waarop bij de uitbeelding van het traditionele thema van de zeven werken van barmhartigheid de eigen situatie, of wat men daarvoor wilde houden, model stond. Hoe liefdevol worden bijvoorbeeld op het schilderij dat Jan de Bray in 1663 voor de regentenkamer van het Haarlemse Armekinderhuis maakte, de aandoenlijke schoffies niet gekleed, gevoed en gelaafd door de brave burgers.[78]

Al met al hebben vooral de gewestelijke en lokale overheden, veel meer dan de Oranjes, door hun opdrachten een niet onaanzienlijke rol gespeeld bij de bevordering van de schil-

derkunst. Algemeen had men daarbij een voorkeur voor kunstenaars uit de eigen stad. Theodoor van Thulden was geboren en sinds 1645 ook weer gevestigd in 's-Hertogenbosch; Rutger van Langevelt en Palamedes Palamedesz. II waren inwoners van Nijmegen, terwijl Nicolaas de Helt Stockade daar vandaan kwam; Jan de Bray was een geboren en getogen Haarlemmer, om slechts enkele voorbeelden te noemen.

Maar de belangrijkste opdrachtgevers waren wel de regenten zelf. Het is niet bekend of de brave burgers op het Armekinderhuisschilderij van Jan de Bray de regentessen en de vader en moeder van het huis uitbeelden. Onwaarschijnlijk is dat zeker niet. Men zag zich graag vereeuwigd in de vervulling van een dergelijke maatschappelijke positie. Nergens anders komt de functionele eendracht van de gezeten burgerij zo duidelijk tot uitdrukking als in de vele colleges van overheden, hoofden, regenten en regentessen, die de dagelijkse gang van zaken van het openbare leven regeerden. De pluriformiteit van calvinist, remonstrant, dopers, of zelfs katholiek was erin opgeheven ter wille van één gezamenlijk belang: het welvaren van de gemeenschap. Daarvoor zette men zich - in gepaste mate - in, en dat wilde men weten ook.

Het officiële, voor bestuurs- of regentenkamer bestemde, maar door de afgebeelden zelf bestelde en betaalde groepsportret vormt de directe uitdrukking van die situatie. Rembrandts staalmeesters, de bestuurders van het Amsterdamse lakengilde, telden bijvoorbeeld naast de gereformeerde voorzitter, een remonstrants lid, een doopsgezind lid en twee rooms-katholieke leden.[79]

De gewoonte zich als groep te laten portretteren was al in de eerste helft van de zestiende eeuw begonnen met de portretten van Jeruzalemvaarders en de Amsterdamse schuttersstukken, de groepsportretten van de leden van de plaatselijke burgerwachten. Vanaf het einde van die eeuw hadden andere steden het voorbeeld gevolgd, met name Haarlem en Alkmaar. Buiten Holland is het verschijnsel alleen bekend uit Goes. Het waren lucratieve, maar moeilijke opdrachten en het was dan ook een vrij beperkt aantal geliefde schilders die ze meestal in de wacht sleepten. In Haarlem excelleerde aanvankelijk Frans Hals erin, maar gingen in de jaren veertig de opdrachten naar Pieter Soutman. In Alkmaar was plaatsgenoot Cesar van Everdingen in de jaren 1640-50 de man, en in Hoorn werden in die jaren zes van de negen bekende schuttersstukken geschilderd door Jan Albertsz. Rotius, die daar sinds 1643 woonde (afb. p. 251). In Amsterdam leidde de inrichting van de nieuwe Kloveniersdoelen in 1642 tot niet minder dan zes opdrachten. Rembrandt schilderde er zijn ‘Nachtwacht’ voor, maar blijkbaar voldeden de stukken van Govert Flinck en Bartholomeus van der Helst beter aan de smaak van de heren, want zij waren het die ook in de volgende jaren de meeste opdrachten in de wacht sleepten: Flinck twee en Van der Helst zelfs vier.

Het genre als zodanig had een duidelijke continuïteit, waarbij de ene schilder voortbouwde op het werk van de andere, maar ook nieuwe oplossingen zocht voor het probleem zoveel individuen binnen één compositie bijeen te brengen. De oplossingen - zittend aan een maaltijd, maar ook ten voeten uit in een of andere strijdvaardige opstelling - waren mede afhankelijk van de lokale traditie en vooral ook van de ruimte die men in de doelen, waar de schilderijen kwamen te hangen, had. Bovendien waren schuttersstukken niet alleen monumenten van de waardigen weerbaarheid van de burgerlijke elite, maar ook, waar officieren en minderen tezamen waren afgebeeld, van eendracht en verbroedering. Vandaar de drinkbekers en de maaltijden, de opstelling rond het vaandel, kortom: de collectieve heroïek.[80]

En toen, halverwege de jaren vijftig, was het over. In Amsterdam, Leiden en Delft wat eerder, in Hoorn en Alkmaar wat later, maar successievelijk maakte overal het schuttersstuk plaats voor het kapiteins- en overliedenportret. Het had ongetwijfeld te maken met gebrek aan plaatsruimte in de doelenzalen hier en daar, en met de ontwikkeling van de doelengebouwen tot sociëteiten, zoals in Amsterdam.[81] Maar de voornaamste oorzaak was toch de veranderde functie van de schuttersgilden als zodanig. Op bijna elk gebied van overheidszorg floreerde nu het regentenportret, dat beter harmonieerde met de heersende opvattingen over bestuur.

Men kan zich afvragen wat er over de burgerlijke elite van die dagen gekomen is, dat men aan de afbeelding van vier of vijf ingetogen heren of dames rond een tafel de voorkeur gaf boven het groepsportret dat in de loop van zijn ontwikkeling een natuurlijke levendigheid had gekregen. 'Deftig' waren ze en zo lieten ze zich portretteren, de overlieden van de verschillende Amsterdamse doelen, zo goed als de regenten en regentessen van de leprozen-, wees- en armenhuizen alom in de Republiek. Een bijzondere variant is het grote groepsportret dat Gerard ter Borch in 1667 maakte van burgemeesters en schepenen van Deventer. Hoewel er niet minder dan twintig personen op zijn afgebeeld, valt alle nadruk op de twee burgemeesters en vier secretarissen, die eenzelfde positie en houding innemen als we kennen van de regentenportretten. De veertien raadslieden zitten er aan weerszijden in stijve rijen bij, als waren ze niet veel meer dan een decoratief element.[82]

Mutatis mutandis voltrok zich dezelfde ontwikkeling bij het anatomiestuk dat gemaakt werd ter herinnering aan de openbare ontleedkundige les die de 'praelector' van het chirurgijnsgilde in Leiden, Delft en Amsterdam eenmaal per jaar gaf. Ook hier werd het aantal afgebeelde personen tegen het midden van de eeuw kleiner. Bovendien stond één persoon, de praelector zelf, centraal. Maar waar het om ging was ook hier de vervulling van de functie: die dicteerde de opstelling. Dat Rembrandt er in zijn 'Anatomische les van Dr. Joan Deyman' (1656) een unieke invulling aan wist te geven doet daar niets aan af.[83]

Officiële portretten van individuele personen kwamen niet veel voor. Het is tekenend voor de zeeheldenheroïek dat na het succes van de Vierdaagse Zeeslag in 1666 wel alle admiraliteiten hun raadskamers lieten opluisteren met een portret van Michiel de Ruyter, door Bol - en assistenten? - in serie vervaardigd. De Ruyter zelf schonk een exemplaar aan de admiraliteit van Zeeland. Daarnaast raakte het op de academies en hogescholen in de mode de portretten van hoogleraren te verzamelen. Leiden deed dat al vanaf 1597. Maar de oudste echte senaatskamergalerij moet die van de Universiteit van Franeker zijn geweest, waarschijnlijk begonnen in 1642 na het gereedkomen van de verbouwing.[84]

De kerken

Ook het kerkgebouw was een publieke ruimte, misschien zelfs de meest publieke van alle. Het werd bestuurd door een college van door de overheid - de stadsregering of de heer van een heerlijkheid - benoemde kerkmeesters. Hun 'kantoor' was net zo min religieus als de regentenkamer van een weeshuis. Dat daar schilderijen hingen was dan ook niet in strijd met de gereformeerde achterdocht tegen afbeeldingen, die de gelovigen maar zouden afleiden van het Woord, ja zelfs - zoals de katholieke heiligenbeelden - bijgelovig 'aanbeden' zouden kunnen worden. Men trof er portretten aan van de reformatoren, zo goed als afbeel-

dingen van oudtestamentische geschiedenissen. Ferdinand Bol kon dan ook rustig in 1669 voor het kantoor van de kerkmeesters van de Amsterdamse Zuiderkerk zijn ‘Aanbieding van Geschenken voor de Tempel van Salomo’ schilderen.

Maar ook in de kerk zelf was heel wat te zien. De burgers, die de kerkruimten buiten de dienst ook gebruikten om er te wandelen, elkaar te ontmoeten en naar muziek te luisteren (p. 590), konden soms nog steeds genieten van voor-reformatorische gewelfschilderingen en beelden. Maar altijd waren er eigentijdse afbeeldingen, als het niet was op orgelkasten en gebrandschilderde ramen, dan toch altijd op de verschillende kerken- en schippersborden.[85]

Gereformeerde kerken hingen vol met dergelijke houten borden waarop teksten stonden: de geloofsbelijdenis, de tien geboden, bijbelteksten, maar ook stichtelijke verzen en woorden ter herinnering aan een belangrijke gebeurtenis. Ze hadden soms prachtige omlijstingen van snij- en schilderwerk, zoals bijvoorbeeld het bord met het Credo van 1643 in de kerk te Leur, het Visserijbord uit 1649 in de Grote Kerk van Maassluis, en het Tiengebodenbord uit 1658 in het kerkje van het Gelderse Rijswijk. Bovendien hingen er vaak wapenschilden en rouwborden van belangrijke lidmaten.

Ook gebrandschilderde ramen bleven tot ver in de achttiende eeuw geliefd. Ze werden geschonken door overheden en stadsbesturen - vooral besturen van steden die hun invloedssfeer wilden uitbreiden -, zoals het glas dat de stad Haarlem in 1642 schonk aan de gereformeerde kerk van Schermerhorn. Hoorn schonk in de jaren 1624-69 niet minder dan 24 glazen aan Noord-Hollandse dorpskerken. Zelfs bij de van alle praal afkerige doopsgezinden kwam het, zeer bescheiden, beschilderde kerkraam wel voor, getuige een klein glaspaneel met een stichtelijk vers en een engelenkopje in de doopsgezinde kerk in Wormerveer. Vooral in de grote steden waren het prachtige tableaus, vaak met historische voorstellingen die het lokale en soms ook het nationale zelfbesef dienden. Het raam in de Grote Kerk te Alkmaar uit 1642-44 herinnerde aan het beleg van de stad door de Spanjaarden. In de Nieuwe zowel als in de Oude Kerk te Amsterdam werden in de jaren vijftig ramen geplaatst ter herdenking van de Vrede van Munster, en de bekende zeeschilder Simon de Vlieger ontwierp voor de Nieuwe Kerk bovendien een raam met de voorstelling van keizer Maximiliaan, die zijn kroon aan de stad schonk.

Het meest indrukwekkend waren de orgelkasten, die van buiten vaak vrij eenvoudig beschilderd waren, maar die wanneer ze opensloegen prachtige voorstellingen toonden van David en Saul, en andere toepasselijke geschiedenissen. Simon de Vlieger beschilderde het orgel in de Sint-Laurenskerk te Rotterdam (1642), Jacob van Campen en Cesar van Everdingen dat van de Grote Kerk in Alkmaar (1643), en Jacob van Campen en Jan Gerritsz. van Bronckhorst dat in de Nieuwe Kerk te Amsterdam (1645).[86]

Maar vergeleken met de sier in rooms-katholieke kerken bleef die in de kerkgebouwen van de reformatie toch uiterst beperkt. De lutherse kerk vormde hierop soms een uitzondering, in elk geval werd in die van Leiden een reeks van negen schilderijen van Joris van Schooten (&Dg 1651) aangebracht, lopend van ‘Adam en Eva’, via de ‘Annunciatie’ en de ‘Geboorte van Christus’, tot en met het ‘Laatste Oordeel’ en de ‘Hemel’.[87]

In de katholieke kerk werden schilderijen beschouwd als een belangrijk onderdeel van het kerkmeubilair. Dat gold ook voor de huiskerken in de Republiek. Afhankelijk van de aanwezige ruimte konden schilderijen daar afwisselend als altaarstuk gebruikt worden, of als

serie aan de wand worden gehangen. Voor de Maria Minor in Utrecht maakten Hendrik Bloemaert en anderen in de jaren 1647-54 een serie, bestaande uit een ‘Aanbidding der Herders’ (Bloemaert, 1647), een ‘Aanbidding der Koningen’ (anoniem, z.j.), een ‘Ecce Homo’ (Van Honthorst, 1654), een ‘Calvarie’ (Bloemaert, 1645), een ‘Verrijzenis’ (anoniem, z.j.) en een ‘Pinksterwonder’ (Bloemaert, 1652). De Sint-Joriskerk in Amersfoort bezat een dergelijke serie van zes schilderijen uit de jaren 1649-1669, waarvan vijf van Hendrik Bloemaert en één van Dirck van Voorst. Zo is er nog heel wat meer, vaak kopieën van werk van Van Dyck en Rubens, maar ook het nodige oorspronkelijke werk, dat ervan getuigt dat er van de rooms-katholieke kerk heel wat opdrachten zijn uitgegaan.

Naast de opdrachten voor religieuze schilderijen schijnt er vanaf ca.l630 - in het kader van de propagering van de voortzetting van de nationale bisschoppelijke hiërarchie - met name binnen het Haarlemse kapittel een beweging te zijn ontstaan om pastoorsportretten te laten schilderen. In de pastorieën in Noord- en Zuid-Holland kwamen zo ettelijke portretreeksen te hangen, die de gelovigen herinnerden aan de nationale verankering van hun kerk (zie p. 387).[88]

Particulieren

Dat alles neemt niet weg dat het aantal opdrachten voor schilderijen dat door particulieren werd verleend veel en veel groter was dan die van hof, overheid en kerken tezamen. Soms ging het ook in dat geval om grote, prestigieuze schilderijen. Het was waarschijnlijk niet een of andere admiraliteit, maar Harpert Maartensz. Tromp die de drie grote, zogenaamde ‘penschilderijen’ bestelde die Willem van de Velde de Oude in 1657 en 1659 maakte van de zeeslagen van zijn vader: Ter Heide (1653) (afb. p. 554), Duinkerken (1639) en Duins (1639). Voordien, ergens tussen 1653 en 1657, zou zijn oudere broer Cornelis al bij dezelfde schilder een afbeelding van de zeeslag bij Livorno (1653) hebben besteld.[89]

Ook lieten zeer rijke regenten en kooplieden wel hun buitenplaatsen afbeelden. Vaker echter figureerde de buitenplaats op de achtergrond van een familieportret, waarop men zich met vrouw en kinderen, soms inclusief de overledenen, liet vereeuwigen.

.....

De broers Peter, Gabriël en Celio Marcelis, afkomstig uit een Antwerps koopmansgeslacht, zetten in 1632 in Rusland een ijzer- en wapenindustrie op. Terwijl Peter zich op Rusland bleef concentreren, richtten de twee anderen zich vervolgens in opdracht van de Deense koning op Noorwegen om ook daar de ijzer- en koperwinning en de geschutsgieterij van de grond te tillen. Van hen bleef Gabriël als resident van de Deense koning zijn residentie in Amsterdam houden. Zijn buitenplaats Elswout bij Haarlem was een bezienswaardigheid. Al tijdens de aanleg van de tuinen schilderde Jan Wouwerman het, en rond 1660, toen het voltooid was, werd hij gevolgd door zowel Jan van der Heyden als Gerrit van Berckheyde, bekende namen in de architectuurschilderkunst.
Marcelis' collega in Zweden, Lodewijk Trip, deed het anders. Hij nam van 1640 tot 1644 Allard van Everdingen mee naar het hoge noorden om daar de ijzermijnen en kanonnengieterij van de familie te schilderen.

Naderhand, toen het Trippenhuis aan de Amsterdamse Kloveniersburgwal voltooid was, bracht Van Everdingen boven de deuren

van de gangen op de eerste verdieping afbeeldingen aan van Zweedse gieterijen en woeste boslandschappen met watervallen. Inmiddels waren dergelijke bergtaferelen zijn specialiteit geworden. Het genre sloot perfect aan bij de groeiende gevoeligheid voor dramatische huiver en had weldra succes. Jacob van Ruysdael, die het overnam, maakte er vanaf 1659 een van zijn meest rendabele onderwerpen van, en ook in de literatuur valt de weerklank te beluisteren. Al in 1654 beschreef Vondel in zijn *Lucifer* het geweld waarmee de legermacht van de aartsengel Michaël zich op de weerspannige engelen stortte, in bewoordingen als:

> 'Dus [zo] komen ze afgestort, en stromen ze uit den hoge
> Gelijk een binnenzee of Noordse waterval,
> Die van de rotsen bruist, en ruist met een geschal
> Dat dier en ondier schrikt in diepgezonken dalen,
> [...]'[90]

.....

Door de blije sfeer enigszins paradoxaal aandoende voorbeelden zijn de twee schoorsteenstukken die Jan Mijtens in 1643 maakte voor respectievelijk het Haagse woonhuis en het kasteel Duvenvoirde van Johan van Wassenaer van Duvenvoirde, lid van de hoogste adel van Holland, hoogheemraad van Rijnland en een van de rijkste en invloedrijkste inwoners van Den Haag. Op het eerste zit de eigenaar onder de bomen met zijn twee reeds lang overleden echtgenotes, allen in de modieuze zijden kleding van de jaren veertig, met op de achtergrond het voorvaderlijk kasteel, ook dat enigszins moderner weergegeven dan het in werkelijkheid was. Op het andere zit en staat de hele familie, nu uitgebreid met Johans zuster Theodora en hun overleden ouders, zo te zien onder dezelfde boom.

Er zijn wel meer voorbeelden van zulke joyeuze familieportretten, waarvan de aanzet inderdaad in Den Haag door Mijtens en Hanneman gegeven schijnt te zijn (zie ook afb. p. 120). Heel charmant is het portret dat Cornelis Holsteyn in de jaren vijftig maakte van Reinier Pauw, president van de Hoge Raad, met vrouw en kinderen in het park van hun door Philips Vingboons in de Purmer gebouwde buiten Westwijck: hijzelf en zijn vrouw wandelend met het hondje, de twee jongens trots met een geschoten konijn - de jacht was een belangrijk statussymbool - het meisje met een mandje met bloemen en de jongste parmantig in de bokkewagen.

Op een iets eenvoudiger niveau figureerde niet het eigen buiten op de achtergrond, maar een of ander al dan niet gefantaseerd landschap, zoals op het schilderij van Michiel Adriaensz. De Ruyter en zijn gezin door Jurriaen Jacobson uit 1662. Het valt overigens moeilijk voor te stellen dat de calvinistische vlootvoogd en zijn nog eens zo calvinistische echtgenote ingenomen zijn geweest met de vrolijke manier waarop hun gestorven kindertjes afgebeeld zijn, met golvende jurkjes en bloemenkransen, ook al waren dat dan als tekens van onschuld en zuiverheid gangbare attributen bij dode kinderen.

De beeldtaal van dit soort schilderijen is vaak tot in de houding en handgebaren toe stereotiep: bloemenkransjes voor onschuld, bomen voor kracht en duurzaamheid, een hondje als symbool van de trouw. Soms zijn ze door alle er in gelegde symboliek te 'lezen' als rebussen. Tegelijk echter doen ze door de realistische presentatie verhalend aan. Daardoor, en door de uitstraling van levensvreugde en luxe, komen ze in de buurt van de hiervoor

besproken pastorale portretten (p. 462). Dat geldt trouwens ook voor de schaarse allegorische familieportretten. Theodoor van Thulden schilderde er een in 1651 van de echtgenote en kinderen van de pensionaris van zijn woonplaats 's-Hertogenbosch, Otto Copes, vol deugd- en vanitassymboliek. Maar verder schijnt dit buiten de kringen van het hof en de internationaal georiënteerde adel nauwelijks voorgekomen te zijn.

Eveneens verhalend, maar dan vanuit een religieuze optiek zijn die gevallen waarin men zich in een bijbelse situatie liet uitbeelden. De gewoonte dateerde al uit de zestiende eeuw, maar nog in 1663 liet de rooms-katholieke Haarlemse geneesheer Pieter Braems zich met vrouw, kinderen en voorvaderen portretteren door Jan de Bray onder het thema ‘laat de kinderkens tot mij komen’. Meestal bleef men echter dichter bij huis en liet men zich afbeelden in de eigen leefsituatie: bijeen, als bij Pieter de Hooch, op het binnenplaatsje van een Delfts huis; of wandelend in de duinen, zoals de West-Friese familie op een schilderij van de Enkhuizer schilder Herman Doncker.[91]

Niet alleen bestuurders, ook de personen op de schilderijen van Doncker en De Hooch hebben een ingetogen houding en gezichtsuitdrukking. Portretten van individuele burgers werden tegen het midden van de zeventiende eeuw in aantal slechts overtroffen door schilderijen van landschappen. Langzamerhand was het zover gekomen dat in de Hollandse steden zeer velen, niet alleen regenten en kooplieden, maar ook middelgrote ondernemers en intellectuelen, het zich konden veroorloven zich te laten schilderen. Daarbij hield men zich over het algemeen aan de traditionele gedragscode, volgens welke volwassenen gedefinieerd werden door hun maatschappelijke taakstelling in beroep (man) en gezin (vrouw) en - vooral ook - door de rationele beheersing van hun emoties.

Zo staan of zitten ze dan, afgebeeld met de aanduiding van hun beroep of positie: de admiraal of de koopman met zijn schepen op de achtergrond, de predikant met zijn bijbel voor zich op tafel, de rechtsgeleerde met een boek in de hand. De Leidse pensionaris Pieter Burgersdijk werd door Ferdinand Bol heel toepasselijk afgebeeld met een betogend handgebaar. Ook de houding, soms zelfbewust met de hand op de heup en de schouder naar voren, soms meer bedachtzaam, was altijd in overeenstemming met de plaats die men geacht werd te vervullen in de samenleving. Hetzelfde gold mutatis mutandis voor het andere geslacht en voor andere leeftijdsgroepen: de dames ingetogen met een waaier of zakdoekje in de hand; het jonge meisje wat losser; de oude man waardig gezeten in zijn stoel, zoals Jacob Trip, in de tachtig, geschilderd door Nicolaes Maes en, in het gewaad van een patriarch, door Rembrandt.[92]

Er waren uitzonderingen, met name in huwelijksportretten waarin tussen man en vrouw de erotiek soms nauwelijks verholen aanwezig is. Maar in dat geval was het dan ook functioneel. En er waren vergaande verschillen in stijl. In Amsterdam, waar tegen het midden van de eeuw de ene na de andere schilder naartoe trok omdat daar de rijkdom het grootst en dus het aantal opdrachtgevers het talrijkst waren, gingen veel jonge, veelbelovende schilders vanaf het midden van de jaren veertig de gladde, elegante stijl volgen van Bartholomeus van der Helst. Dat gold voor Flinck en voor Bol, die vroeger op Rembrandts atelier hadden gewerkt en die, met Van der Helst, nu de belangrijkste opdrachten in de wacht sleepten, terwijl Rembrandt zelf juist steeds duidelijker koos voor het tegenovergestelde, een brede, ‘ruwe’ penseelvoering en warm, geconcentreerd licht.

Geen groter onderscheid dan tussen het portret dat de Haagse society-schilder Caspar Netscher in 1667 maakte van Johan de Witt en dat wat Rembrandt in 1654 schilderde van de Amsterdamse regent en kunstbeschermer Jan Six. Maar alle ruwe lossigheid van stijl neemt niet weg dat Jan Six zélf hetzelfde beheerste en tegelijk ontspannen en rustige gezag uitstraalt als De Witt (zie p. 199).[93]

De verzamelaars

Jan Six - niet te verwarren met Joannes Six van Chandelier, die verderop ter sprake zal komen[94] - was erfgenaam van een rijke zijdeweversfamilie. Zelf maakte hij carrière in de magistratuur, tot en met het burgemeesterschap van Amsterdam in 1691. Daarnaast was hij in zijn jonge jaren dichter, toneelschrijver en regent van de Amsterdamse schouwburg. Hij is echter vooral bekend geworden door zijn patronage van Rembrandt, die in 1648 een prachtige illustratie graveerde voor zijn toneelstuk *Medea* en van wie hij ook verschillende vroege schilderijen kocht.

Six bezat meer dan alleen Rembrandts. In de loop van zijn leven bracht hij een grote verzameling schilderijen, prenten, beelden en andere kunstvoorwerpen bijeen. Zijn voorkeur ging daarbij veel meer dan naar Rembrandt uit naar Italiaanse, en later ook Franse, classicisten, een smaak die hij al tijdens zijn vormingsreis naar Italië begin jaren veertig had ontwikkeld.[95] Hij was niet de enige. Rond het midden van de eeuw was niet alleen het schilderijenbezit als zodanig, maar ook het aantal collectioneurs hand over hand toegenomen. Met de groei van de welvaart was het aanleggen van een verzameling mode geworden onder de burgerlijke elite. Vaak vormden daarbij schilderijen en beeldhouwwerken slechts een deel van de collectie, die niet zelden ook antiquiteiten als Romeinse munten, olielampjes, gemmen en dergelijke omvatte, en zogenaamde ‘naturalia’: mineralen, schelpen, opgezette dieren en gedroogde planten. Het bezit van een dergelijke verzameling was een statussymbool, een teken van kunstzinnigheid, niet zelden zelfs van geleerdheid.[96]

Ook op dit terrein bestond er echter een duidelijk verschil in sociaal - en financieel - niveau. Slechts een enkeling kon zich de Italiaanse meesters veroorloven die internationaal verreweg het hoogst in aanzien stonden. Opmerkelijk is trouwens dat zij ook in de stadhouderlijke verzameling geheel ontbraken, evenals de Franse en Duitse schilders. Het is duidelijk dat Frederik Hendrik en Amalia, en zeker ook hun zaakgelastigde in kunstzaken Constantijn Huygens, de aansluiting bij de internationale hofcultuur zochten via de eigentijdse Vlaamse meesters. Onder de meer dan honderd Noord- en Zuid-Nederlandse kunstenaars van wie zij werk bezaten, namen Rubens en vooral Van Dyck, en vanaf de jaren veertig hun navolgers Thomas Willeboirts Bosschaert, Gonzales Coques en Theodoor van Thulden verreweg de belangrijkste plaats in. Daarnaast vielen ook de bloemstukken van de Antwerpse jezuïet Daniël Seghers bij hen in de smaak.[97]

Bij een kleine kring van verzamelaars treffen we eenzelfde internationaal georiënteerde belangstelling aan: bij Huygens zelf, bij de rijke rooms-katholieke Haagse advocaat Cornelis de Nobelaer, bij de met Huygens bevriende diplomaat Joachim van Wicquefort, die in 1651 in zijn huis aan het Haagse Voorhout één vertrek had ingericht met, onder andere Italiaanse en Vlaamse schilderijen en een ander met antiquiteiten en curiosa. Maar de meesten hielden het toch geheel of overwegend bij werk van eigentijdse Noord-Nederlandse meesters. Dat hoefde niet altijd een kwestie van geld te zijn. De kleine, uiterst fijn geschilderde gen-

restukjes van Gerrit Dou waren niet goedkoper dan menig Italiaans of Zuid-Nederlands schilderij, waarvan ze het volstrekte tegendeel vormden. Ze waren gezocht bij de echte kenners, die het ging om de gevarieerde stofuitdrukking van koper tot en met fluweel en het virtuoze spel van licht en schaduw. De gezant van de Zweedse kroon, Pieter Spiering, was zo'n kenner. Zijn opdrachtgeefster, koningin Christina, zond de tien Dou's die hij voor haar gekocht had in 1652 terug, maar zelf bezat hij er een groot aantal. Tien jaar later was de Engelse koning Karel II beter op de hoogte van de moderne mode: in het totaal van schilderijen en beeldhouwwerken die de Staten van Holland hem in 1660 ten geschenke zonden, waardeerde hij de drie Dou's even hoog als de Titiaan.[98]

Iets minder welgestelden moesten zich beperken tot Dou's navolgers. Hendrick Bugge van Ring bijvoorbeeld, lid van een katholiek brouwersgeslacht, bezat niet minder dan 237 schilderijen, waaronder slechts twee werken van Dou tegenover maar liefst achttien van de veel zoetelijker Quiringh Brekelenkam, waaronder ook een aantal familieportretten. De eveneens katholieke Brekelenkam schijnt zijn clientèle vooral onder zijn Leidse geloofsgenoten te hebben gevonden, voor wie hij knusse binnenhuistafereeltjes en vooral ook veel kluizenaars met rozenkrans en crucifix schilderde.[99]

Een aantal van 237 schilderijen was voor die tijd enorm. Meestal kwamen ook de grote collecties niet boven de tweehonderd stuks, en dat was dan al erg veel. Naast het puur schilderkunstige kennerschap waren er bovendien allerlei andere factoren die de keuze bepaalden. Sommigen kochten vooral werk van lokale schilders, anderen specialiseerden zich in een bepaald genre. Zo bezat de verdienstelijke amateurschilder van zee- en riviergezichten en winterlandschappen, Jan van de Cappelle, zelf ook een grote collectie schilderijen en prenten, met nadruk op de door hem zelf beoefende genres. De Goese burgemeester Hieronymus van der Straten maakte onderscheid tussen zijn blijkbaar op kennerschap gebaseerde collectie van 63 kostbare stukken van contemporaine Nederlandse meesters van vaak zeer goede kwaliteit, en de 50 van regionale en plaatselijke schilders die tot het ‘huisraad’ behoorden.[100]

.....

In Utrecht bezaten Willem Vincent baron van Wyttenhorst en zijn vrouw een collectie schilderijen, waarin men de smaak van het Haagse hof en de Utrechtse adel voor familieportretten door Utrechtse meesters als Van Honthorst, Moreelse en Van Poelenburch en voor de mythologische en pastorale taferelen van Abraham en Hendrik Bloemaert weerspiegeld ziet. In overeenstemming daarmee droeg Hendrik Bloemaert in 1650 zijn berijming van de Nederlandse *Pastor fido*-vertaling (p. 462) aan hem op:

‘Vertrouwende dat, daar Uw Edele onze schilderkunst toegedaan is en met dezelve alreeds een lofwaardig kabinet gestoffeerd [ingericht] heeft, alsmede met de voornaamste en uitgelezen papierkunst [prenten en tekeningen], deze kleine gift ook van een schildershand Uw Edele opgeofferd met een gunstig gemoed zal ontvangen, [...]’

Daarnaast bezocht Willem Vincent echter ook ateliers in andere steden. In Haarlem kocht hij bijvoorbeeld bij herhaling werk van Philips

Wouwerman en in Leiden eenmaal van Dou een ‘Vioolspelende Man’.[101]

.....

Soms was er sprake van een zekere mate van mecenaat: Spiering betaalde Dou 500 gulden per jaar voor een eerste keus uit zijn productie; de Amsterdamse koopman Herman Becker leende in de jaren zestig aanzienlijke bedragen aan Rembrandt, Frederick de Moucheron en Jan Lievens, waarvoor hij in onderpand of bij wijze van aflossing, schilderijen verwierf; en de rijke Delftse brouwerszoon Pieter Claesz. van Ruijven - een aangetrouwde achterneef van Pieter Spiering - moet tussen 1657 en zijn overlijden in 1674 ongeveer de helft van de productie van Johannes Vermeer hebben gekocht. In deze gevallen schijnt liefde tot de kunst de drijfveer te zijn geweest, maar niet zelden speelden er ook commerciële overwegingen. Dat laatste zal het geval zijn geweest bij Marten Kretzer, wiens plaats in de Amsterdamse kunstwereld hiervoor al ter sprake is gekomen (p. 454). Het geldt ook tot op zekere hoogte voor Jacob Loys, een Rotterdamse lakenverver en amateurschilder, die kocht en verkocht, hoewel hij zijn topstukken zijn leven lang in zijn bezit hield.[102]

Schilders in soorten

Opleiding en specialisatie

Tegenover een zo gedifferentieerd publiek van opdrachtgevers en kopers stond een al even gevarieerd aanbod. De differentiatie begon al bij de opleiding. Om te beginnen zal er een onderscheid zijn geweest tussen degenen die schilderles namen uit liefhebberij en zij die tot kunstschilder opgeleid wilden worden. Alleen de laatsten hadden te maken met de gildebepalingen, die de minimum leertijd rond de 2 à 3 jaar stelden. In de praktijk was dat meestal 3 à 4 jaar, waarna men vaak nog 1 à 2 jaar bij een andere meester ging werken alvorens zich zelfstandig te vestigen.

De opleiding werd van geval tot geval per contract geregeld, waarbij er allerlei verschillende mogelijkheden bestonden afhankelijk van de faam van de meester, de tijdsduur van de opleiding, de vraag of er sprake was van kost en inwoning en van materiaalverschaffing, maar ook van de verplichtingen van de leerling. Het goedkoopst was een opleiding waarbij de leerjongen allerlei bijkomende klussen moest opknappen, zoals verf wrijven en penselen schoonmaken. Wanneer na een aantal jaren de leerling een reële bijdrage ging leveren aan de productie van het atelier waar hij werkzaam was, kon er zelfs sprake zijn van meer of minder loon, afgemeten aan de hoeveelheid schilderstukken die hij mocht houden om onder zijn eigen naam te verkopen. Zowel van Rembrandt, als van Van Honthorst en Dou is bekend dat zij honderd gulden per jaar vroegen, zonder kost en inwoning, terwijl de productie aan de meester toeviel. Maar zij waren dan ook wel de meest begeerde en duurste leermeesters.

Dankzij dit stelsel konden er, de gildebepalingen ten spijt, soms zeer grote productieateliers ontstaan. Van Honthorst had wel 24 leerlingen tegelijk, de meesten waarschijnlijk medewerkers in de laatste fase van hun opleiding die niet als ‘leerlingen’ in de zin van de gildebepalingen beschouwd werden. Aan te nemen valt trouwens, dat ook talentvolle dochters, echtgenotes en zusters bij de productie ingeschakeld werden, zoals in de jaren dertig Judith Leyster in het atelier van haar man, Jan Miense Molenaar, en een decennium later Maria de Grebber in dat van haar vader, Frans de Grebber, die omstreks 1640 in Haarlem een van de grootste ateliers in de Republiek had.[103]

Leonaert Bramer, Schilder en assistent ('Schilder'), 1650-55.

Onderwijs en productie liepen - van het kopiëren van werken van de meester via het meewerken aan diens schilderijen tot en met het zelfstandig produceren voor diens werkplaats - vloeiend in elkaar over. Van Rembrandt is bekend dat hij al op jonge leeftijd schilders aantrok die al enige vooropleiding hadden gehad en bij hem hun vorming afrondden: Gerrit Dou in 1628, toen hij zelf pas tweeëntwintig jaar oud was, Govert Flinck in 1633, Ferdinand Bol in het midden van de jaren dertig, Samuel van Hoogstraten in 1640, Carel Fabritius in 1641, Nicolaes Maes in 1646. Vooral in de jaren veertig moeten deze assistenten heel wat kopieën van zijn werk hebben gemaakt en een duidelijk aandeel hebben gehad in de portretproductie van zijn atelier, al schijnt het weinig te zijn voorgekomen dat ze mee schilderden aan Rembrandts eigen werken.[104]

De meeste schilders ontwikkelden op den duur een eigen specialisme. Naast de grote opdrachten voor bijbelse, klassieke en allegorische historieschilderijen en schuttersstukken, die meestal ten deel vielen aan coryfeeën als Van der Helst, Flinck, Bol, Van Thulden, en de chique portretten van Van Honthorst, Mijtens, Hanneman en Netscher, was er een grote productie voor de vrije markt. Een slecht betaald beroep was dat van kunstschilder zeker niet. Omstreeks 1650 lag de gemiddelde verdienste van een gevestigde meester op de 1000 à 1400 gulden per jaar, dat was drieënhalf maal het bedrag dat een meestertimmerman door de band verdiende. Maar de concurrentie was groot. De besten hadden dankzij hun leer-

lingen soms een aanzienlijk additioneel inkomen. Maar voor iedereen was specialisatie een noodzaak om te kunnen overleven, van figuurstukken tot en met stillevens en van landschappen tot en met stadsgezichten en architectuurschilderijen, al beperkte men zich zelden geheel tot één onderwerp. Hier en daar was er zelfs sprake van een zekere mate van stedelijke schoolvorming: in Leiden 'fijnschilders' van kleine figuurstukken, in Delft architectuur- en binnenhuisschilders, in Haarlem landschapsschilders.[105]

Figuurstukken

Na het midden van de eeuw nam de populariteit van de mythologische en pastorale taferelen af. De moderne smaak richtte zich op realistisch aandoende voorstellingen uit het dagelijks leven, het zogenaamde figuur- of genrestuk (zie p. 497). Niet dat er geen historieschilderijen, zoals de aan bijbel, mythologie en geschiedenis ontleende voorstellingen werden genoemd, meer gemaakt werden. En niet dat vóór die tijd het figuurstuk onbekend was, integendeel: het genre bouwde voort op thema's en motieven die meestal tot in de zestiende eeuw teruggingen. Maar juist in de jaren vijftig beleefde het een ingrijpende vernieuwing, waaraan op de eerste plaats de namen verbonden zijn van Gerrit Dou en Gerard ter Borch.[106]

Vanaf het midden van de jaren dertig ontwikkelde Gerrit Dou in Leiden zijn eigen stijl van uiterst verfijnd geschilderde voorstellingen van alledaagse figuren: keuken- en winkelmeisjes, oude vrouwen, mannen in een venster en dergelijke, iets later gevolgd door vrouwen binnenshuis bij de wieg, of aan de kaptafel of het spinet. Korte tijd daarna, halverwege de jaren vijftig, kwam Gerard ter Borch in Deventer met een serie kleine, al even verfijnd geschilderde binnenhuistaferelen van zeer chique, in satijn geklede meisjes, eveneens aan kaptafel of spinet en meestal in gezelschap van een beperkt aantal andere figuren, een aanbidder, een dienstmeisje, een moeder, een koppelaarster.

Over de betekenis van de schilderijtjes van deze 'fijnschilders' is heel wat te doen geweest. Dat hun realisme geen fotografische weergave van een of andere werkelijke situatie was, is duidelijk. De vensters zijn artificieel, de ruimtes onwerkelijk. Maar ging het louter om de virtuositeit van de stofuitdrukking en de weergave van de lichtval, of bevatten de voorstellingen ook een boodschap, een moraal, of ten minste een verhaal?

Dat laatste kan moeilijk worden ontkend, de gehanteerde beeldconventies van rijk geklede musicerende jongelui, kippen plukkende dienstmeisjes, bedriegende kwakzalvers, gierige geldwegers en onnozele boeren - om er maar enkele te noemen - waren overbekend, en zijn deels ook heden nog navoelbaar. Het waren stereotypen, die sinds jaar en dag figureerden in liedjes en kluchtboeken, zo goed als op prenten en schilderijen. Zo waren pannenschurende dienstmeisjes een beeld van de netheid die, afhankelijk van de rest van de afbeelding, geïnterpreteerd kon worden als innerlijke zuiverheid - zoals de vrouw op een schilderij van Willem van Odenkerke die haar schaal schuurt bij het licht van een lantaren - of als seksuele ambiguïteit, met alle varianten daar tussenin. Op een keukenstuk van Jan Miense Molenaar wordt de schurende vrouw belaagd door een veel te oude koopman van eieren (een seksueel symbool).

Voor de zeventiende-eeuwse beschouwer moet er ook in de figuurstukken van Dou en Ter Borch weinig te raden zijn geweest: het ging steeds over vrouwelijkheid, schoonheid en

liefde, en ook over ijdelheid, domheid, bedrog, over verleiding. Maar met dat alles ging het óók over de ogen verleidende, spiegelende en bedriegende, en daardoor behagende en amuserende schilderkunst als zodanig en waren de pannenschurende meisjes die het koper deden glimmen de ‘alter ego's’ van de schilders, die hetzelfde deden. Juist die ‘schilderkunstigheid’ zal deze schilderijen zo nieuw en zo bijzonder hebben gemaakt.[107]

De tijdgenoten roemden vooral Dou's virtuositeit in het afbeelden van de meest uiteenlopende stoffen en materialen, zijn manipulatie van licht en schaduw, en de manier waarop hij diepte en ruimte wist te suggereren. Daarbij ging het vooral om de variatie: de harde glans van koper naast de vlossigheid van de onderveren van de haan op het schilderij ‘Keukenmeid met Haan in Venster’ van 1650. Tegelijkertijd benadrukte Dou het kunstmatige van zijn voorstellingen. De steeds weer voorkomende boogvensters waarin zijn figuren zijn geplaatst maken het voorgestelde zélf tot een soort kijkkast. De ‘Tabaksroker’ van omstreeks diezelfde tijd - mogelijk een zelfportret - wordt in de vorm van een ‘trompe l'oeil’ gepresenteerd als een schilderij van een schilderij, compleet met voorhangend gordijn en opgeprikt naambordje. Het gordijn was ontleend aan een verhaal van Plinius over de schilder Parrhasius, die met een geschilderd gordijn voor een van zijn stukken zijn concurrent Zeuxis had gefopt. Het was in 1646 al door Rembrandt toegepast in zijn ‘Heilige Familie’ en zou na Dou nog bij verschillende andere schilders voorkomen, vaak tot en met de plooival hetzelfde.

Met deze nadruk op het kunstmatige introduceerde Dou de reflectie op de kunst als kunst. Bij uitstek is dat het geval waar hij het thema van de wedijver met andere kunsten visualiseert, zoals met de gebeeldhouwde balustrades die hij vaak onder zijn boogvensters schildert. Sommige daarvan, zoals op de ‘Vioolspeler’ van 1653, tonen een reliëf van de hand van François Duquesnoy met spelende ‘putti’ die een bok plagen door hem een masker voor te houden, bedriegerij in het kwadraat en een waarlijk oogstrelende opeenhoping van kunsten: muziek, theater, beeldhouwkunst in één schilderij.[108] Zo uitdrukkelijk zelfreferentieel waren de meeste andere fijnschilders niet, maar de nadruk op het schilderkunstige - op de virtuositeit én het artificiële ervan - is bij allen aanwezig.

Gerard ter Borch had aanvankelijk vooral naam gemaakt met elegant geschilderde portretten op klein formaat. In de jaren 1646-48 vergezelde hij het Nederlandse gezantschap naar de vredesonderhandelingen in Munster. Daar schilderde hij niet alleen de bezwering van de vrede tussen de Republiek en Spanje in het stadhuis aldaar, maar ook de verschillende afgevaardigden van beide zijden afzonderlijk. Een zekere mate van idealisering zal hem ook toen niet vreemd geweest zijn. De Munsterse raadszaal is bijvoorbeeld in werkelijkheid veel te klein om de meer dan vijfenzestig figuren te kunnen bevatten op de manier waarop ze door Ter Borch in zijn schilderij zijn neergezet (afb. p. 119).

Maar de idealisering van zijn ‘dames in satijn’ is van een heel andere orde. In deze kleine schilderijtjes, voor de meeste waarvan zijn zusje Gesina model stond, ging het om geïdealiseerde gedragscodes uit de toenmalige liefdesromantiek, zo bekend uit de liedjes die Gesina zelf in haar poëziealbum noteerde (p. 464). Vooral de prachtige satijnen jurken waren hoogstandjes van picturale virtuositeit en tilden de voorstellingen uit boven de dagelijkse werkelijkheid. Hier werden pure schoonheid en ideale vrouwelijkheid geboden, ongeacht of dat nu gebeurde in een ambiance van kuisheid of in die van nauw verhulde erotiek van een chique bordeel.[109]

Dou en Ter Borch gaven de stoot tot een hele traditie van fijnschilders, die tot in de achttiende eeuw zou doorlopen en waarbij men zowel, al variërend, thema's en picturale oplossingen van elkaar overnam, als nieuwe elementen toevoegde. Zo legde Dou's meest begaafde leerling Frans van Mieris meer nadruk dan zijn meester op de weergave van handelingen en emoties, in plaats van op allerlei bijwerk van potten en pannen. Om dat te bereiken combineerde hij Dou's techniek met thema's uit het boerengenre, dat in de decennia daarvoor vooral populair was geworden dankzij de Zuid-Nederlander Adriaen Brouwer - die enige tijd bij Frans Hals had gewerkt - en via hem door Adriaen van Ostade (afb. p. 557). Dat blijkt bijvoorbeeld uit zijn ‘Kwakzalver’ uit midden jaren vijftig, waarin zowel invloed van het gelijknamige schilderij van Van Ostade uit 1648 als dat van Dou uit 1652 - dat zelf ook hier en daar op Van Ostade was geïnspireerd - te herkennen zijn. Ook in Van Mieris' ‘Boereninterieur’ uit dezelfde tijd keert dezelfde figuur van de kwakzalver terug. Iets later, in de tweede helft van de jaren vijftig, verdween de invloed van Van Ostade en was er sprake van een zelfstandige ontwikkeling, in dialoog met nog steeds Dou en nu ook vooral met Ter Borch.[110]

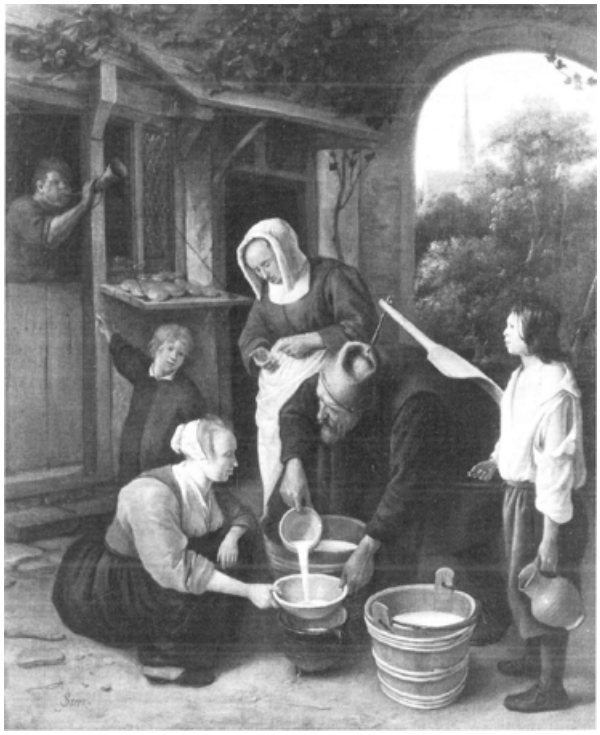

Jan Steen (1626-1679), De melkboer, ca. 1655.

Veel beslissender was de invloed van het Vlaamse boerengenre echter op het werk van Jan Steen, zelf een leerling van Van Ostade. Tussen 1650 en 1658 waren dat over het algemeen vriendelijke weergaven van boerenbruiloften, kermissen en dergelijke (afb. p. 555). Pas later, vanaf ca. 1661, zou Steen teruggrijpen op de zuipende, vechtende en vrijende boeren die in de Vlaamse traditie en bij de vroege Van Ostade vaak een belerende teneur hadden, maar die bij hem vooral komisch bedoeld waren. In de tussenliggende jaren, waarin hij inderdaad in Leiden, respectievelijk Warmond woonde, sloot hij echter aan bij de stijl van Dou, Ter Borch en Van Mieris.

Schilderen was een voortdurende discussie met de inventies van anderen. Om één voorbeeld te geven: Steens ‘Jonge Vrouw aan het Clavecimbel’ van 1659 gaat direct terug op Van Mieris' ‘Duet’ van een jaar eerder, terwijl beide werkjes ook de invloed tonen van Ter Borchs ‘Concert’ van 1657. Naderhand zou Van Mieris' ‘Duet’ weer doorwerken in de ‘Staande clavecimbelspeelster’ van Johannes Vermeer van ca. 1670.[111]

Ook Pieter de Hooch in Rotterdam begon, als veel van zijn stadgenoten, met herberg- en stalstukken in de Vlaamse traditie en kwam midden jaren vijftig onder invloed van Ter Borch. Bij hem werd echter de invloed die, toen hij zich omstreeks 1658 in Delft had gevestigd, de daar werkende architectuur- en kerkinterieurschilders op hem uitoefenden zeker zo belangrijk. Hun experimenten met ruimtelijk perspectief en lichtval gaven de impuls tot zijn befaamde binnenhuistaferelen met betegelde vloeren en een doorkijk naar het achter- of voorhuis waardoor het zonlicht naar binnen valt. Het waren heldere ruimten, waarin het kalme leven van vrouw, kind en dienstbode zich afspeelde als de geïdealiseerde burgerlijke tegenpool van Ter Borchs satijnen dames.[112]

Het is opvallend hoeveel aandacht er vanaf het midden van de eeuw uitgaat naar het door vrouwen gedomineerde leven binnenshuis, in alle schakeringen van eenvoud tot elegance en met alle komische, morele en erotische ondertonen van dien. Het rode of groene met wit bont afgebiesde driekwart huisjasje en de stralend gele satijnen japon keren, als symbolen van de twee polen van vrouwelijkheid, bij vrijwel alle figuurschilders terug. Dat, en telkens herhaalde thema's als musiceren, doktersbezoek, het schrijven en ontvangen van een brief, toilet maken en dergelijke, wijzen erop hoezeer deze schilderijen er inderdaad toe moeten hebben bijgedragen het vrouwelijke leven te ordenen in stereotypen. Maar beslissend, in elk geval voor de schilders zelf, moet toch de ‘schilderkunstigheid’ zijn geweest, het picturale vakmanschap.

Ergens in het begin van de jaren zestig schilderde Gabriël Metsu, een van oorsprong Leidse schilder van de generatie van Steen en De Hooch die zich in 1657 als zovelen gevestigd had in Amsterdam, een tafereeltje van een klein gezelschap jongelui, bekend als ‘De Binnendringer’. Het toilet makende meisje in haar huismanteltje voor de spiegel en het koperen huisraad tonen de invloed van Dou; het andere meisje, dat haar satijnen rok ophoudt zodat er een glinstering van plooien valt, en de vrolijk binnenkomende jongeman die wordt tegengehouden door een dienstmeisje, komen van Ter Borch; en het strijklicht dat uit de open achterdeur de kamer in schijnt herinnert aan De Hooch. Als geheel lijkt het schilderijtje evenzeer op een werk van Van Mieris als op een Jan Steen en toch blijft het alles bij elkaar karakteristiek voor Metsu's eigen, degelijke en humoristische vakmanschap.[113]

Daartegenover wendde Johannes Vermeer zich in diezelfde jaren juist af van dergelijke verhalende anekdotiek. Als bij Dou ging het ook bij hem weer vooral om de werkelijk-

heidssuggestie, inclusief het illusionistische gordijn van diens ‘Tabaksroker’ dat als een direct citaat terugkeert in zijn ‘Meisje dat een Brief Leest aan het Open Venster’ van ca.1657. Maar de heldere lichtval en de ruimte waren Delfts. Zijn kleine, zorgvuldig perspectivistisch geconstrueerde composities met één, in haar bezigheid opgaande vrouwenfiguur zijn pure picturale meesterwerkjes, al dragen ze dan ook niet zelden een morele boodschap.[114]

> .....
> Tegenover het ambachtelijk intellectualisme van de fijnschilders stonden de steeds knusser wordende dorpsscènes en boerentaferelen. Maar gedistantieerd of gezellig, in beide gevallen was de uiteindelijke indruk er een van zelfgenoegzaamheid. Nederland was, zo lijkt de boodschap, voltooid, geordend naar beroep, stand en confessie, en vooral tevreden en eendrachtig.
> Was er ironie? In Rome was er in de jaren dertig en veertig een groep Nederlandse kunstenaars rond de schilder Pieter van Laer die een soort intellectuele ironie bedreven. ‘Bamboccianti’ werden ze genoemd, onbeholpen ledepoppen. Ze schilderden de uit de Vlaams-Nederlandse traditie afkomstige volks-, bedelaars- en soldatenscènes in geïdealiseerde classicistische vormen, en gaven de gigantische kalkovens weer als de Romeinse ruïnes zelf waarvan ze het marmer verstookten. Het was een vorm van filosofische spot, vol visuele grappen en citaten, waarmee ze de woede van de gevestigde Romeinse kunstkritiek over zich heen riepen, maar veel succes hadden bij het koperspubliek.
> Een aantal van hen - van wie Jan Baptist Weenix en Johannes Lingelbach, zoon van de eigenaar-oprichter van de Amsterdamse doolhof aan de Looiersgracht (p. 477), de belangrijksten waren - zetten na terugkeer in Nederland omstreeks het midden van de eeuw de traditie voort. Ze schilderden vooral Romeinse haven- en stadsgezichten vol zuilen en sarcofagen, en meestal gestoffeerd met figuren uit de heffe des volks.[115]
>
> Maar of het Nederlandse publiek het parodistische gehalte even goed aanvoelde als het Romeinse valt toch te betwijfelen. Waarschijnlijker lijkt het dat men het gewoon sfeervol vond, of komisch, of aandoenlijk, evenals zoveel Nederlandse boerentaferelen.
> .....

Stillevens en 'trompe l'oeil's

Haast even grote eisen aan het technisch kunnen van de kunstenaar stelde het stilleven. Het onderwerp zou in de tweede helft van de zeventiende eeuw door een classicistisch theoreticus als Samuel van Hoogstraten in zijn *Inleyding tot de hooge schoole der schilderkonst* (1678) laag geklasseerd worden in de hiërarchie der genres. Maar bij het koperspubliek was het juist in de jaren 1640-60 buitengewoon populair. De variatie in stofuitdrukking die schilders als Jan Davidsz. De Heem, Willem Kalf en Abraham van Beyeren wisten te bereiken in hun ‘ontbijtjes’ en pronkstillevens van glaswerk, tin, fruit en vis op met fluweel of zijde gedekte tafels

was niet minder dan bij Gerrit Dou. Het virtuoze spel met reflecterend licht op glazen, kannen en schalen bereikte hier een hoogtepunt.

Ook hier was trouwens sprake van een grote mate van onderlinge afhankelijkheid en wedijver. Telkens treft weer dezelfde compositie van afhangende citroenschillen of druiventrossen en glinsterend glas tegen de donkere achtergrond. Bloemstukken waren al sinds

het begin van de eeuw geliefd, maar in plaats van de wat stijve, frontaal geschilderde vazen werden ook deze nu levendiger, slordiger haast.[116] De weloverwogen onordelijkheid vormde een van de charmes van deze stukken, getuige ook een gedichtje van Vondel op Willem Kalf, waarin hij over diens schildersoog schrijft:

> Het heeft stilstaande dingen lief:
> Banketten [lekkernijen], dis-gerecht, en brief,
> Limoen, citroen, en glas en schaal,
> Sieraad, en overdaad en praal,
> [...]
> Hoe min geschikt, te laag, te hoog,
> Hoe schoner in het Kalver-oog
> [...][117]

De morele boodschap van ijdelheid, ‘vanitas’, van de vergankelijkheid van al het aardse - en tegelijk van de onvergankelijkheid van de schilderkunst - wordt soms duidelijk geëtaleerd door middel van een opengeklapt vestzakhorloge, zoals op een bloemstuk van Van Beyeren van ca.1653-54 en op een pronkstilleven van Kalf uit 1661. Jan Davidsz. de Heem deed het in 1646 anders, toen hij op de achtergrond van een stilleven uitzicht gaf op een onstuimige zee met een scheepje dat koers zet richting haven en kerk. Heel expliciet is hij op een pronkstilleven uit 1651, met daarop een vaas met de inscriptie ‘Niet hoe veel’. De beschouwer van toen kende het vervolg van het spreekwoord: ‘maar hoe eel [edel]’.

Men kan zich echter moeilijk aan de indruk onttrekken, dat de allusie op dit soort voor die tijd vanzelfsprekende levenswaarheden steeds meer verschraalde tot een obligate knipoog en dat waar het werkelijk om ging het vakmanschap was, waarmee men al die ‘sieraad, en overdaad en praal’ wist weer te geven.[118]

Hoogtepunt van illusionistische werkelijkheidsweergave was de zogenaamde ‘trompe l'oeil’, het ‘bedriegertje’. Samuel van Hoogstraten, die tegen het eind van zijn leven op theoretisch niveau het stilleven zo laag inschaalde, was er een grootmeester in, getuige bijvoorbeeld een schilderij uit 1654 van een kastdeur waar spullen aan hingen, een handdoek, een opbergzak, een borstel. Hij had met zijn ‘trompe l'oeil's veel succes aan het Habsburgse hof in Wenen, waar hij van 1651 tot 1655 verbleef. Naderhand uitte zijn belangstelling voor perspectief en illusionistische effecten zich in de vervaardiging, begin jaren zestig van een aantal perspectivistische kijkkasten, waarin de ruimte zo werd gesuggereerd dat ze haast tastbaar was.[119]

Perspectief- en architectuurschilderkunst

Eveneens omstreeks het midden van de eeuw vond in Delft een bijzondere ontwikkeling plaats in de architectuurschilderkunst. Tot die tijd had het genre voornamelijk bestaan uit ingenieus gecomponeerde, renaissancistische fantasiepaleizen, die ver af stonden van de eigentijdse classicistische architectuur. Aan het Oranjehof in Den Haag en later ook aan het Engelse hof in Londen had men er een bijzondere voorliefde voor gehad. In die jaren was er maar één realistische architectuurschilder van betekenis geweest: Pieter Saenredam.

Al sinds de tweede helft van de jaren twintig schilderde Saenredam kerkinterieurs, daarbij geholpen door de wiskundige kennis van zijn Haarlemse vriend, de landmeter Pieter Wils en mogelijk ook van Jacob van Campen, met wie hij eveneens bevriend was. Op grond van precieze opmetingen maakte hij perspectivische lijntekeningen, die hij op het doek overbracht, om dan vervolgens de optische vervormingen die daarbij ontstonden met behulp van ‘naar het leven’ gemaakte schetsen te corrigeren. Het resultaat was van een verbluffend realistische ruimtelijke illusie, die tegelijk ver af stond van iedere alledaagse werkelijkheidsnabootsing. Door lichtval en kleurgebruik ontstond er een spel van lijnen en contrasten, die de ene keer koel, de andere keer stralend, hoog oprijzen boven de enkele nietige menselijke figuren.

Er is alle reden te veronderstellen, dat Saenredams kerkinterieurs beantwoordden aan de religieuze - protestantse zowel als rooms-katholieke - gevoelens van zijn kopers en opdrachtgevers (afb. p. 433). Maar het is evenzeer duidelijk dat de schilder alle picturale technieken die hem ter beschikking stonden, gebruikte om de door hem gewenste effecten te bereiken. Zo liet hij in zijn interieur van de Utrechtse Sint-Pieterskerk uit 1654 de muur langs het transept plus alle fresco's en altaarstukken weg, zodat er een geheel open ruimte ontstond die met het donker grijs van de vloer en het warme wit en geel van de zuilengalerij van een sobere grootsheid is. Dat zijn kopers ook dat wisten te waarderen, blijkt uit het feit dat de prijzen die zij ervoor betaalden niet ver onder die voor een schilderij van Dou lagen.[120]

Het kan haast niet anders dan de invloed van Saenredam zijn geweest, die Gerard Houckgeest ertoe bracht te breken met de Haagse mode van fantasie-architectuurstukken en in 1651 plotseling te komen met een imposant schilderij van het interieur van de Nieuwe Kerk in Delft. Houckgeests perspectief is echter geraffineerder en loopt niet meer als bij zijn voorganger langs de breedte- of lengteas, maar dwars door de kerk heen. Hierdoor ontstond er een spectaculaire inkijk in het koor met het graf van Willem de Zwijger en speelde het zonlicht van alle kanten over vloeren en zuilen.

Hetzelfde jaar schilderde Emanuel de Witte op vergelijkbare wijze het interieur van de Delftse Oude Kerk. In de jaren die volgden maakten beiden verschillende andere interieurschilderijen van deze twee kerken. Ook Hendrick van Vliet schilderde vanaf 1654 beide kerken ettelijke malen. Alle drie de schilders speelden met perspectief en lichtval, en vaak ook met ‘trompe l'oeil's in de vorm van een donkere boogvormige omlijsting en, vooral ook, een gordijn aan een koperen roede, die aan Dou - of aan Rembrandt - doet denken. Weer hetzelfde gordijn, dat niet veel later ook door Vermeer zou worden geschilderd.

Houckgeest, de oudste van de drie, overleed al in 1661, maar De Witte en Van Vliet zouden het genre nog vele jaren blijven beoefenen. Ook elders had het een beperkt succes dat tot het einde van de jaren zestig zou aanhouden.[121] Inmiddels was er echter weer een nieuw genre bijgekomen: het architectonische stadsgezicht.

In 1652 maakte Carel Fabritius een ‘Delfts Stadsgezicht met Muziekhandelaar’, dat opvalt door het perspectief waarmee de Nieuwe Kerk en de daar langs lopende gracht weergegeven zijn. Het is bekend dat de schilder uitmuntte in illusionistische perspectieven en al is er van zijn werk vrijwel niets overgeleverd, duidelijk is wel dat het - naast dat van de kerkinterieurschilders - invloed moet hebben gehad op De Hooch en Vermeer.

Plotseling begonnen nu ook anderen stadsgezichten te schilderen. Tekeningen en prenten van steden en gebouwen bestonden er sinds jaar en dag, en stadsbesturen hadden wel eerder het profiel van hun stad laten afbeelden aan de horizon achter de landerijen of het water. Maar dit soort expliciet architectonische schilderijen waren een nieuwigheid. Is het toeval dat de vroegste ervan in verband stonden met enkele verwoestende rampen, die juist in die tijd plaatsvonden? In 1653 schilderde Jan Beerstraten het in 1652 afgebrande oude Amsterdamse stadhuis, en de grote buskruitontploffing in Delft in 1654, waarbij Fabritius omkwam, gaf aanleiding tot een hele reeks schilderstukken.

Hoe dan ook, vanaf het midden van de jaren vijftig ontstond er een ware hausse, zowel in meer traditioneel gecomponeerde stadsaanzichten, zoals dat op Delft van Vermeer, als afbeeldingen van enkele gebouwen, pleinen en grachten, waarop perspectief en lichtval een sfeer opriepen van voorname rust. Ook Pieter Saenredam begon nu jaren eerder gemaakte exterieurtekeningen om te zetten in schilderijen: het oude Amsterdamse stadhuis - getekend in 1641 - in 1657, de Utrechtse Mariakerk - al in 1636 getekend - in 1659 en 1662, en de Mariaplaats, een bijzonder heldere en verstilde weergave, eveneens in 1662. Het hoogtepunt werd bereikt vanaf de late jaren zestig met het werk van de Haarlemse broers Job en Gerrit van Berckheyde, die op hun beurt beïnvloed waren door Saenredam. Als hij waren ze begonnen met perspectivische kerkgebouwen en -interieurs. Maar hun faam verwierven ze met hun stadsgezichten, waarop zelfs de weergave van bedrijvigheid de stilte nauwelijks lijkt te verstoren.[122]

Rembrandt

Er was echter één schilder die zich in diametraal andere richting ontwikkelde: Rembrandt. Bijna al zijn vroegere leerlingen en medewerkers kozen in de loop van de jaren vijftig voor de gladde en koele werkwijze: Nicolaes Maes en Jurgen Ovens met modieuze portretten, Flinck en Bol met historieschilderijen en eveneens portretten voor de Amsterdamse society, Hoogstraten en Fabritius met illusionistische experimenten. Maar Rembrandt volgde een andere koers. Zijn werk werd juist ruiger, zijn verfbehandeling gevarieerd van dik opgelegde klodders tot zo dun dat de grondering er doorheen scheen, de penseelvoering altijd zichtbaar.[123]

Het waren op elk gebied cruciale jaren. Zijn roem, begin jaren veertig definitief gevestigd, was groot, maar belangrijke opdrachten bleven na de voltooiing van de ‘Nachtwacht’ in 1642 uit, en ook nieuwe leerlingen kwamen er steeds minder. Zijn schilderijen werden verstilder. Tussen 1645 en 1648 maakte hij een hele serie kleine intieme religieuze schilderijen van de Heilige Familie en enkele andere bijbelse figuren. Maar het jaar 1649 lijkt een dieptepunt, zonder één enkel schilderij en slechts een enkele ets. En toen, juist toen hij in Hendrikje Stoffels een nieuwe levensgezellin en in Jan Six een mecenas had gevonden, begon het financieel mis te gaan met alle, uiteindelijk rampzalige gevolgen van dien: in 1655 de verkoop van zijn kunstverzameling en in 1656 het faillissement, het verlies van zijn mooie huis in de St.-Anthoniebreestraat en, mogelijk als gevolg van een niet geheel fatsoenlijke behandeling van zijn schuldeisers, van de ondersteuning van Six.

Redenen zijn er voldoende: verplichtingen in verband met de erfenis van Saskia van Uylenburgh, zijn in 1642 gestorven eerste vrouw; de Eerste Engelse Oorlog die alle nering fnuikte en de prijzen omhoog joeg; een te dure levensstijl en slordig financieel beleid.

En allemaal zullen ze wel een rol hebben gespeeld.[124] Het is echter de vraag of de invloed die deze huiselijke en maatschappelijke omstandigheden hebben gehad op de ontwikkeling van zijn schilderkunst, ooit te traceren zal zijn. En ook: of dat dan iets zou verhelderen. Er waren er wel meer die hun vrouw verloren, 'in zonde' samenleefden, in de schulden raakten.

Tussen 1642 en 1654 veranderde Rembrandts stijl van schilderen. De creatieve teruggang in de jaren veertig kan ook daarmee te maken hebben gehad, met zoeken en bezinning, en met ambitie. De ruige - 'ruwe' - manier van schilderen die hij vanaf het begin van de jaren vijftig steeds verder zou doorvoeren, was niet uit de lucht komen vallen, maar een in Italië en Spanje hoog gewaardeerde richting. Vooral de Venetianen, bovenal Titiaan, en later in Spanje Velázquez, waren er beroemd om. Zij werkten direct op het doek, zonder daar vooraf gemaakte tekeningen op overgebracht te hebben. Veranderingen in de opzet werden tijdens het schilderen gerealiseerd, waardoor er een losse penseelvoering mogelijk was en een groter levendigheid ontstond. Daarbij speelde de structuur van de verfsubstantie, en niet louter gladde licht- en schaduwaccenten, een rol bij het tot stand brengen van plasticiteit, toon en kleurschakeringen: Deze spontaniteit, maar ook het feit dat deze manier van schilderen werd beschouwd als iets dat alleen zeer ervaren schilders konden leren beheersen, moeten Rembrandt aangetrokken hebben. En misschien juist ook het unieke ervan, de onvergelijkbaarheid met wat iedere andere Nederlandse kunstgenoot deed.[125]

Op allerlei manieren zien we Rembrandt experimenteren met de oppervlaktestructuur van zijn werken, waarbij het verfreliëf het licht als het ware 'vangt' en intensiveert en de suggestie van ruimte wordt gewekt door het nabije ruw en de achtergrond glad te schilderen. Typerend is ook de manier waarop hij er steeds meer toe over gaat om, in tegenstelling tot Dou, bijkomende lichteffecten die allerlei details laten zien weg te laten en zo één element naar voren te halen. De articulering van de verfsubstantie, de zichtbare penseelstreken, de krassen en krasjes, dat alles getuigt van een haast lijflijke spontaniteit die het oog van de kijker uitdaagt en meevoert. Het zijn intense, geconcentreerde, en daardoor schokkend directe schilderijen: de 'Badende Vrouw' van 1654, de 'Mozes Breekt de Tafelen der Wet' van 1657 - om er slechts twee te noemen - en daardoor in steeds manifester tegenspraak met de gladde, 'gepolisseerde', smaak van het opkomende classicisme.[126]

Vaak waren ze ook niet mooi afgewerkt. De Siciliaanse verzamelaar Don Antonio Ruffo bestelde tussen 1650 en 1660 drie schilderijen van hem. Zo beroemd was hij dus, en zo duur ook, de 500 gulden die hij per stuk vroeg was een topprijs. Maar de 'Alexander' werd ter verbetering retour gezonden omdat de naden van het doek zichtbaar waren. Rembrandts antwoord - dat men dat niet zag als het schilderij op de juiste manier in het licht gehangen werd - is kenmerkend, zowel voor zijn werkwijze, als voor zijn non-conformisme. Alleen zijn eigen oordeel over goed of niet goed, voltooid of niet voltooid, gold. Het oordeel van de grootmeester.[127]

De uiteindelijke functie van al die techniek moet echter de zeggingskracht zijn geweest die er het resultaat van was. Rembrandt schilderde altijd al vrijwel uitsluitend mensen, maar vanaf het begin van de jaren vijftig lijkt hij er bij uitstek op gericht te zijn geweest de eindeloze diversiteit van uitdrukkingen en emoties in gezicht en houding te vangen. Ook de dialoog met vakgenoten zoals hij die zijn leven lang was aangegaan - met voorgangers als Dürer, Maarten van Heemskerck, Lucas van Leyden, met zijn leermeester Pieter

Lastman en met Rubens, maar later vooral met de door hem bewonderde Italianen, Rafaël, Leonardo en bovenal Titiaan - spitst zich nu daar op toe. Het schilderij 'Vrouw in de Deuropening', dat naar alle waarschijnlijkheid Hendrikje Stoffels voorstelt, is gemodelleerd naar een door Gerrit van Uylenburgh in Amsterdam geveild Italiaans courtisanenportret dat toegeschreven werd aan Palma Vecchio. Maar de houding is gewoner, de blik ontspannen en de glimlach eerder warm dan uitdagend.[128]

Hetzelfde geldt voor de religieuze schilderijen. Ook daarin worden meer en meer de individuen zichtbaar, de mensen in hun specifieke en unieke situatie: Jacob die de zonen van Jozef zegent, de leugenachtige vrouw van Potifar.[129]

> .....
> Rembrandt schilderde een zeer groot aantal werken met voorstellingen uit het Oude, en vooral uit het Nieuwe Testament. Verschillende daarvan zijn geïnspireerd op werken van zijn leermeester Pieter Lastman. Oudtestamentische historieschilderstukken maakte hij in verhouding niet eens zo veel, wel tekeningen en etsen. Maar ook op dat gebied speelde hij een belangrijke rol in het doorgeven van de door Lastman gevestigde traditie aan zijn leerlingen. Na 1650 betrof dat dan met name Gerbrand van den Eeckhout, Jan Victors, Barent Fabritius, Willem Drost en Aert de Gelder. Buiten deze kring werd het genre, afgezien van overheidsopdrachten, slechts weinig beoefend.
> Misschien dat de voorkeur voor nieuwtestamentische gebeurtenissen en vooral voor de figuur van Christus iets te maken heeft met Rembrandts geloofsrichting, die meer evangelisch vrijzinnig zal zijn geweest dan orthodox. Zijn leerling Jan Victors, die wel een strenge calvinist was, beperkte zich tot louter het Oude Testament.[130]
> De beeldtraditie ging bij deze schilderijen vaak ver terug. Zo was de geschiedenis van Elisa en de Sunamitische vrouw (2 Koningen: 4) in de zestiende eeuw onderwerp geweest van een viertal gravures van Hans Collaert naar tekeningen van Maarten van Heemskerck. In het begin van de zeventiende eeuw maakte Lastman er twee schilderijen naar, terwijl de aan hem verwante schilders Jan Pynas en Claes Moeyaert het eveneens uitbeeldden. Later keerde het onderwerp terug in Rembrandts atelier. Het werd uitgebeeld door enkele niet met name bekende leerlingen, terwijl naderhand Gerbrand van den Eeckhout en Jan Victors het ieder eveneens uitwerkten in een schilderij. Buiten deze reeks van met elkaar verbonden kunstenaars komt het onderwerp in de Nederlandse schilderkunst niet voor.[131]
> .....

Rembrandt zelf schilderde in de jaren zestig de apostelen en evangelisten als individuen tussen al die andere individuen, vaak niet meer te identificeren mannen en vrouwen, en, telkens weer, Titus, Hendrikje, zichzelf. Zelfs in de portretopdrachten lijkt het te gaan om de expressie die een direct appèl doet op de kijker, zonder dat deze nog wordt afgeleid door welke vorm van sier of virtuositeit dan ook. Dat moet wel de grootste virtuositeit zijn geweest, een leven lang getraind in zelfportret na zelfportret en - misschien - juist na 1650 de grootste autonomie: de zelfportretten van de jaren vijftig en zestig, recht in het gezicht, zonder de zwier van vroeger maar met een nimmermeer overtroffen presentie (afb. p. 558).[132]

Landschappen en zeestukken

Van alle genres was het landschap het meest populair. Tussen de jaren twintig en de jaren vijftig steeg het relatieve aandeel van landschaps- en zeeschilderstukken van ca. 11% tot ca. 25% van het totaal. De productiekosten waren relatief laag, vooral sinds de opkomst, rond 1630, van de snel en dun geschilderde, vrijwel monochrome landschappen met een beperkt kleurenpalet, een voortdurende variatie van steeds dezelfde motieven en weinig gedetailleerd weergegeven figuren. Maar de concurrentie was zo mogelijk nog groter dan in andere genres. Dat verklaart de verregaande specialisatie, niet alleen in landschappen en ‘zeetjes’, maar ook in subgenres als winterscènes, nachtstukken, panorama's, watervallen en dergelijke. Zelfs de menselijke figuurtjes, die zelden ontbraken, werden soms door een ander op het paneel of doek ingeschilderd. Zo zorgde Nicolaes Berchem, zelf een italianiserende landschapsschilder, voor de pastorale ‘stoffage’ op menig schilderij van Van Ruysdael.[133]

Ook het landschap was, uiteraard, ‘realistisch’ op een niet-fotografische manier. Zelfs de topografische realiteit werd, indien al aanwezig, gemanipuleerd, gebouwen werden verplaatst, duinen uitvergroot tot hoge heuvels. Maar veelzeggender is dat ook hier sprake is van een verregaande stereotypering. Al sinds het begin van de eeuw concentreerde de Noord-Nederlandse landschapsschilderkunst zich rond een gering aantal thema's, dat het dozijn niet te boven ging en waarvan de meeste afkomstig waren uit de zestiende-eeuwse Vlaamse traditie: duinen, bossen, bergen, rivieren, panoramische stadsgezichten, winterlandschappen.

Jacob van Ruysdael (1628/29-1682), Boslandschap met reizigers, ca. 1650.

Geen sneeuwbuien, geen motregen, geen mist. Tegen het midden van de eeuw veranderde er wat dat betreft weinig, behalve dat de luchten zo mogelijk nog hoger werden, de vergezichten weidser, de bergen dramatischer, de landweggetjes inniger en het licht warmer.[134]

De voorliefde van het publiek voor bepaalde streken zal zeker invloed hebben gehad op de keuze van onderwerpen. Al sinds het begin van de eeuw was de, als bijzonder lieflijk en weldadig bekend staande, omgeving van Haarlem een bakermat van de landschapsschilder- (en prent-) kunst geweest.[135] Rond het midden van de eeuw kwamen daarnaast ook andere streken in de mode. De brede Utrechts-Gelderse landschappen, zoals Jan van Goyens 'Gezicht op Amersfoort' van 1646, en de panorama's van de Gelderse vallei die Philips de Koning in 1655 schilderde. Maar ook de intieme Veluws aandoende zandpaadjes met rustieke boerderijtjes van Meindert Hobbema uit begin jaren zestig, lijken te appelleren aan de voorkeur van het hof en de randstedelijke elite voor die omgeving, waar zij hun buitenplaatsen en jachtgebieden hadden (zie p. 489).[136]

Iets vergelijkbaars kan men veronderstellen ten aanzien van de zuidelijke landschappen van een aantal uit Italië teruggekeerde schilders, zoals Jan Both, Cornelis van Poelenburch en Nicolaes Berchem, die met hun warme sfeer de gevoelens van heimwee van menig *grand tour*-alumnus opgewekt zullen hebben. Dat hun stijl succes had, valt af te leiden uit de vele navolgers, ook schilders die nooit in Italië waren geweest. Zo bijvoorbeeld Aelbert Cuyp, die voor zijn landschappen langs de Rijn en de Merwede hun italianiserende stijl en vooral het daaraan inherente warme licht overnam.[137]

Maar meestal zal het toch de algemeen toenemende voorliefde voor gevoelvolle expressie zijn geweest, die de keus voor onderwerp en sfeer bepaalde. Het lijkt of bij de overmaat aan uiterlijke beheersing het gevoel een uitweg zocht. Zowel de weergave van hevige stormen en onweer als de lieflijkheid van herders bij een rivier werd als aangenaam ervaren vanwege de emotionele lading. Naast virtuositeit, zoals in het figuurstuk, en intellectualisme, zoals in het perspectiefschilderij, was dat de derde factor die de langzaam maar onmiskenbaar veranderende smaak dicteerde.[138]

Dat geldt voor beide richtingen die er met name in de landschapsschilderkunst bestonden: die van schilders die de precieze, 'nette' en gedetailleerde methode hanteerden, en die van hen die er een snelle en relatief goedkope werkwijze op nahielden. Cornelis van Poelenburch, de meest geliefde en duurste landschapsschilder van zijn tijd, werkte volgens de eerste methode, de andere werd gehanteerd door Jan van Goyen (afb. p. 249) en Philips de Koning.[139] Maar de absolute grootmeester in deze laatste manier van schilderen was omstreeks het midden van de eeuw toch Jacob van Ruysdael.

Ruysdaels reis door Duitsland, rond 1650, legde de grondslag voor een hele serie indrukwekkende schilderijen van beboste heuvels, rotspartijen en kastelen. Nicolaes Berchem, die waarschijnlijk samen met hem reisde, maakte van dezelfde zandweg door de heuvels met in de verte kasteel Bentheim een heel wat idyllischer tafereeltje, compleet met herder en elegante herderinnen. Ruysdaels weergave van ongenaakbare woestheid bereikte een hoogtepunt toen hij eind jaren vijftig in navolging van Allard van Everdingen overging op berglandschappen met neerstortende watervallen. Naderhand zou hij zich weer tot het Haarlemse landschap wenden. In zijn naar afmetingen kleine 'Haarlempjes' - panoramische vergezichten met de stad aan de horizon - wist hij de illusie op te roepen van aardse nietigheid onder onmetelijke overkoepelende wolkenluchten.[140]

Het sprekendst kwamen echter zowel dramatiek als verstilling tot uitdrukking bij de zeeschilders. De stormen en schipbreuken op rotsachtige kusten van Simon de Vlieger en vele anderen mochten dan soms terug te voeren zijn op literaire beschrijvingen die hun oorsprong hadden in de klassieken en de bijbel; en de belezen toeschouwer mocht er dan nog zoveel vingerwijzingen in kunnen herkennen naar doem en verlossing; dat alles neemt niet weg dat voor de liefhebber - naast ook hier de onderlinge wedijver in picturale kunstigheid - de realistisch aandoende dramatiek en de daardoor veroorzaakte aangename huiver doorslaggevend moeten zijn geweest.[141]

Daarnaast waren De Vlieger en zijn navolgers Hendrik Dubbels en Jan van de Cappelle ook beroemd vanwege hun ‘stille waters’: afbeeldingen van schepen bij windstilte op de rede of het strand, waarbij de hoge wolkenluchten en een eindeloos wijkende horizon slechts doorsneden worden door de slap hangende witte en bruine zeilen. Het lijkt er louter te gaan om de weerspiegeling van het licht op water, zeilen en donkere scheepsrompen en in die zin vertegenwoordigen deze werken misschien wel de meest pure schilderkunst van de zeventiende eeuw.[142]

Curieus in dit genre zijn een aantal nauw aan elkaar verwante, zogenaamde ‘paradestukken’, niet alleen van deze drie schilders, maar ook van enkele anderen, waarop tussen allerlei soorten, vooral binnen-, schepen het statenjacht of een of ander oorlogsschip ligt. Er vindt steeds een ontscheping plaats, van Frederik Hendrik of een ander, niet nader te identificeren, hooggeplaatst personage. Dat, in combinatie met de opvallende rust en de datering van 1649 tot in de jaren vijftig, suggereert dat hier sprake is van maritieme vredesstukken in de vorm van een ceremonieel afscheid van de wapenen.[143]

Als dat zo is, dan is dat wél een verschil met de zeer grote, kroniekmatige schilderijen van beroemde zeeslagen, waar behalve Willem van de Velde de Oude, ook Jan Abrahamsz. Beerstraten - een ander dan de hiervoor genoemde architectuurschilder Jan Beerstraten - en Reinier Zeeman, en tijdens de Tweede Engelse Oorlog ook Ludolf Backhuysen en Willem van de Velde de Jonge patent op hadden. Het waren alleen al door hun afmetingen indrukwekkende, maar verder - afgezien van hun historische betekenis - vrij oninteressante stukken, al waren ze bij nauwkeurige beschouwing huiveringwekkend genoeg.[144]

Tekeningen en prenten

Wie schilder wilde worden begon in de regel met tekenen. In het atelier van de meester hielden de leerjongens zich de eerste tijd - behalve met verf wrijven en dergelijke - vooral bezig met het natekenen van modellen van neuzen, ogen, monden en vervolgens van meer uitgewerkte voorbeelden en gipsen beelden. Later kwam het kopiëren van tekeningen en schilderijen van de meester zelf en, ten slotte, het tekenen naar model. In Utrecht en later in Den Haag was sprake van een ‘academie’ waar men naar naaktmodel tekende. In elk geval hield Rembrandt met zijn leerlingen dergelijke tekensessies, ook al zijn de afbeeldingen van die bijeenkomsten wellicht meer geïnspireerd op oudere Italiaanse ateliertekeningen dan op de eigen realiteit.

Niet iedere leerling was het te doen om zich als schilder te bekwamen. Er waren er ook die tekenen wilden leren omdat ze het nodig hadden voor een ander beroep, of als doel op

Rembrandt van Rijn (1606-1669), Boerderij langs een riviel, ca. 1645.

zichzelf. Voor hen vooral zal de bekende graveur Crispijn van de Passe II zijn voorbeeldboek *Van 't licht der teken en schilderkonst* (1643-44) hebben bestemd. Maar ook zij namen vaak les bij een schilder zelf. Dat gold zeker voor de zonen - en wellicht soms ook een enkele dochter - van rijke families, die tekenles kregen in het kader van hun algemeen beschaafde opvoeding, en voor de 'liefhebbers', amateurs.[145]

Sommige van deze amateurs bereikten een aanzienlijk niveau. Dat gold bijvoorbeeld voor Constantijn Huygens jr., die naast zijn vader een hoge positie in Den Haag bekleedde, en voor zijn vriend, de Haagse advocaat Jan de Bisschop, een schoonzoon van Caspar Barlaeus. De Bisschop was tevens een bekwaam graveur en zou zelf in de jaren 1668-71 een driedelige verzameling gravures naar tekeningen van klassieke en zestiende-eeuwse Italiaanse beelden, reliëfs, fresco's en schilderijen publiceren als voorbeelden voor de aankomende kunstenaar.[146]

Maar ook een gevestigd meesterschilder bleef tekenen, als oefening, maar vooral bij wijze van notities van allerlei soorten figuren en situaties, houding, gezichten, dieren, landschappen en alles waar zijn oog maar op viel, inclusief het werk van anderen. Van Rembrandt is bekend dat hij zijn schetsen gebruikte als een archief van modellen en ideeën, geordend naar onderwerp. Zo konden er verschillende stadia van uitwerking zijn: ruwe, op de plek zelf gemaakte notities, naderhand op het atelier gemaakte schetsen als bron voor onderdelen van grotere werken, en volledig doorgewerkte tekeningen, zelfstandige kunstwerkjes die vaak bestemd waren om als ets verder vermenigvuldigd te worden.[147]

Vooral landschappen waren een geliefd onderwerp. Ook hier zal de algemeen gangbare, maar vooral in reformatorische kringen gekoesterde opvatting dat de natuur als Gods schepping om zichzelfs wille alle aandacht waard was, hebben meegespeeld. Maar ook de

toenemende gewoonte uitstapjes in de natuur te maken. Het is opvallend dat Rembrandt, die slechts weinig landschapsschilderijen maakte, veel buiten tekende, vooral langs de Amstel en de Diemer- en Spaarndammerdijk.

Over het algemeen bleven ook hier de traditionele, al uit de zestiende eeuw stammende onderwerpen het meest geliefd: boerderijen, dorpsgezichten en stadsprofielen, ruïnes; en de bos-, heuvel- en berggezichten waarvoor de schetsen waren gemaakt op reis, via Gelderland de Rijn langs naar Kleef - een geliefd reisje - en nog verder, Duitsland in, Italië. De ‘naar het leven’ gemaakte notities werden in het atelier gearrangeerd en uitgewerkt: het ging ten slotte om de illusie, niet om een werkelijkheidsgetrouwe weergave. Met rietpen of krijt werden de tekeningen opgezet, soms op grauw of bruin papier, en al dan niet gewassen of ingekleurd met de penseel of met wit krijt opgehoogd.[148]

Vaak was niet de tekening, maar een ets het uiteindelijke resultaat. De ets maakte een fijnere en genuanceerdere tekening mogelijk dan de in de plaat gestoken gravure, en bovendien was de techniek gemakkelijker te leren. Vooral Rembrandt was er een meester in met, alleen al tussen 1640 en 1655, zo'n 25 etsen van landschappen en een eindeloos aantal van bijbelse onderwerpen, waarin hij het clair-obscur en de expressie als geen ander wist te realiseren.

Rembrandt drukte zijn prenten zelf en gaf ze ook zelf uit. Dat gold ook voor verschillende anderen. Zulke zelf geproduceerde etsen hadden een extra waarde, zoals de landschappen van Hercules Seghers, volstrekt eigenzinnige kunst, waarbij vrijwel elke afdruk door het gebruik van gekleurde inkt en papier of linnen en toevoegingen met het penseel uniek was. Tijdens zijn leven - hij stierf omstreeks 1638 - waren ze niets waard, maar na het midden van de eeuw werden de zeldzame afdrukken van zijn 54 etsen een gezocht collectioneursobject.[149]

Vaker echter waren etsen vooral een massaproduct. De productie en handel concentreerde zich in de handen van enkele grote prentuitgevers, met name in Amsterdam. De bekendste waren de firma Danckertsz. (Cornelis Danckertsz., in 1656 opgevolgd door zijn zonen Danckert en Justus), de firma Visscher (Claes Jansz. Visscher, in 1652 opgevolgd door zijn zoon Nicolaes) en vanaf 1650 Clement de Jonghe. Verschillende series Italiaanse landschappen met herders en dieren van Nicolaes Berchem werden bijvoorbeeld gestoken en uitgegeven door Danckert Danckertsz. en Clement de Jonghe.

Maar het was vooral de firma Visscher die bekend was om de grote hoeveelheid ‘kunstprenten’ in haar fonds, omstreeks 1650 rond de duizend, waaronder met name veel topografische landschappen. De bekendste kunstenaar in dit genre was wel Roeland Roghman. Eind jaren veertig had Roghman al een reeks van meer dan 220 tekeningen van Utrechtse en Hollandse buitenplaatsen gemaakt voor een onbekende uitgever. In de jaren daarna gaf hij bij Claes Jansz. Visscher een door zijn zuster Geertruyd geëtste serie *Plaisante lantschappen* uit met dertien afbeeldingen van dorpen rond Amsterdam, en bij Clement de Jonghe drie reeksen etsen van dorps- en stadsgezichten elders. Ook maakte hij een serie *Verscheijde ghesichten in't Haegsche Bos*.[150]

Het waren geliefde streken voor wandelingen en rijtoeren rond de grote steden en voor desnoods in de fantasie gemaakte vakantiereisjes, die Roghman en met hem vele anderen maakten. Er was blijkbaar behoefte aan bij een brede laag van de burgerij. Hoe breed blijkt

uit het feit, dat tot in de kleinste en goedkoopste liedboekjes toe gravures en houtsneden voorkomen van streken als de duinen of de Haarlemmerhout, waar de jongelui, en zij niet alleen, 's zondags naar toe trokken.[151]

Maar niet alleen landschappen en topografische prenten waren populair. Alle soorten prenten vonden blijkens de grote productie aftrek, als wandversiering of om te verzamelen, of zomaar, om te hebben; in serie of afzonderlijk, klein of groot - samengesteld uit verschillende bladen, zoals de kaarten die op schilderijen telkens weer als wandversiering zijn te zien - en met tekst of zonder. In vaak relatief grote oplagen gedrukt vervulden ze niet alleen een recreatieve, maar vooral ook een informatieve, opiniërende en propagandistische functie.

Dat gold voor de verschillende series bijbelprenten van en naar prenten van de Zwitserse graveur Mattheus Merian, die de firma's Visscher en Danckertsz. in de jaren veertig uitbrachten (zie p. 472-473).[152] Maar ook de actualiteit werd voortdurend door prenten begeleid. Ter gelegenheid van de Vrede van Munster verschenen meerdere grote en ook kleinere gravures, zowel zinneprenten als afbeeldingen van de ondertekening zelf (vaak naar het schilderij van Ter Borch), als van de in allerlei steden gehouden vieringen. De Engelse Oorlogen waren al evenzeer aanleiding tot een niet aflatende reeks, die de bevolking informeerde over het verloop van de gevechten en uitdrukking gaven aan hoon en haat ten opzichte van de vijand en aan eigen triomf (zie p. 475). Van de slag bij Ter Heide verscheen bij Nicolaes Visscher een prent van 40 bij 50 cm., waarschijnlijk geënt op een tekening die Willem van de Velde de Oude ter plekke had gemaakt, met bovenin het portret van Tromp en eronder een gedicht over ‘Der Britten trotse vloot’.[153]

.....

De ‘schilderijen’ die Willem van de Velde de Oude maakte van de zeeslagen bij Ter Heide (afb. p. 554), Duinkerken, Duins en Livorno waren penschilderijen. Deze bijzondere techniek was aan het eind van de zestiende eeuw ontwikkeld als imitatie van de gravure. Juist die imiterende kunstvaardigheid werd beschouwd als een van de aantrekkelijkheden ervan. Ook hier speelde de virtuositeit van de kunstenaar dus een belangrijke rol. In het op zichzelf vaak saaie genre van de schilderijen van zeeslagen was dat extra wel nodig. Van de Velde was dé specialist van het marinepenstuk. Omstreeks 1645 ging hij ertoe over zijn werken op paneel in plaats van op perkament en weldra ook op met olie en loodwit geprepareerd doek te maken, waardoor hij zeer grote formaten kon bereiken, tot drie meter lengte toe. Zijn penschildering van de zeeslag bij Ter Heide is ruim anderhalf bij tweeënhalf meter.

Aanvankelijk telende hij de hele afbeelding met de pen, ook wolken en golven, waarbij de donkerder partijen gerealiseerd werden door ragfijne arceringen. Aan het einde van de jaren vijftig ging hij die gedeeltes steeds meer wassen of schilderen. Maar ook toen hield het geheel zijn sprankelende zilvergrijze effect, dat de afbeelding van tientallen parallel liggende schepen verrassend levendig maakte. De enkele schilders die hem navolgden slaagden daar veel minder goed in.[154]

.....

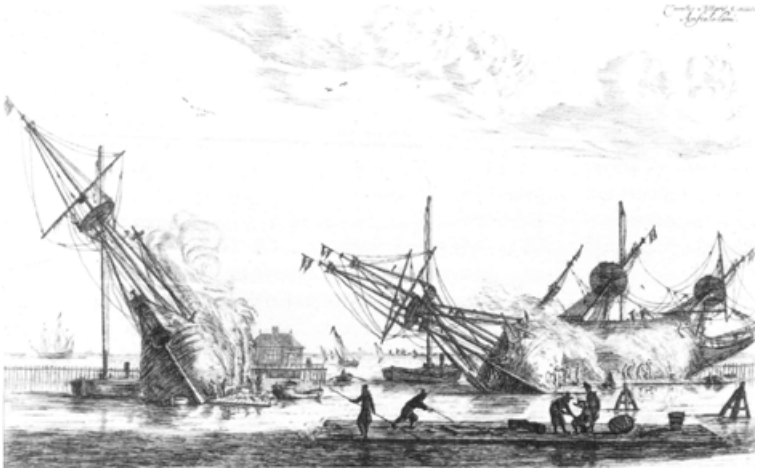

Reinier Zeeman (Nooms) (ca. 1623-1664), Het afbranden van twee scheepsrompen.

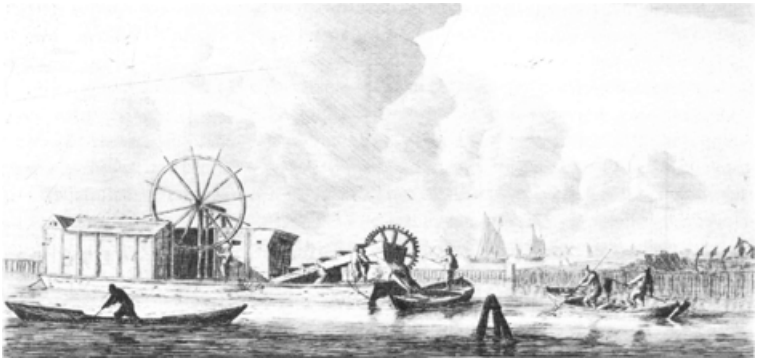

Reinier Zeeman (Nooms) (ca. 1623-1664), Een moddermolen en enige modderschuiten.

Geertruyd Roghman (1625-1651/57), Schoonmakende vrouw, ca. 1650.

Ook schepen op zichzelf stonden volop in de belangstelling. Willem van de Velde de Oude maakte etsen van befaamde Nederlandse, Engelse en Franse schepen; Nicolaes Visscher en anderen publiceerden prenten van scheepstypen; en de zeeschilder Reinier Zeeman verbeeldde in een serie over de vier elementen er drie (lucht, water en vuur) in de vorm van marinetafereeltjes.[155]

Landschappen, zeetaferelen en scheepsportretten, nachtprenten - een specialiteit van Hollandse graveurs, bijzonder geliefd in het buitenland - en zogenaamde 'genre'-voorstellingen van personen en situaties uit het dagelijks leven, waren de meest geliefde onderwerpen. De genreprenten waren soms moraliserend maar meestal erotisch of boertigkomisch in de trant van Adriaen van Ostade, maar tegen het midden van de eeuw steeds vaker ook serieus. Geertruyd Roghman maakte bijvoorbeeld omstreeks 1648-50 een prachtige serie prenten van spinnende, naaiende, kokende en schoonmakende vrouwen, die uitgegeven werden door de firma Visscher.[156]

Al met al krijgt men de indruk dat de brede middenlaag van de bevolking niet zo zeer geboeid werd door de pastorale literatuur, de mythologie of de klassieke en eigen geschiedenis, maar vooral door de bijbel en de eigen leefwereld. Die laatste weliswaar selectief gepresenteerd en niet zelden mooier, grappiger of braver voorgesteld dan hij in werkelijkheid was, maar daarom niet minder vertrouwd en dat misschien juist omdat de onderwerpen als zodanig vaak traditioneel waren.

Deze toewending tot, om niet te zeggen toeëigening van, de eigen realiteit en de algemene houding van burgerlijke respectabiliteit die er het pendant van vormde, komt ook tot uitdrukking in de grote hoeveelheid gegraveerde portretten. Blijkbaar stelden velen het op prijs een afbeelding te bezitten van vorsten en bestuurders van land en stad, zeehelden, professoren, dominees en priesters, die deze leefwereld vertegenwoordigden. De universiteit van Groningen liet in 1654 een bundel verschijnen met levensbeschrijvingen en gegraveerde portretten van de 31 hoogleraren die haar tot dan toe hadden gediend. En zelfs van een niet gering aantal dominees van de zogenaamde Nadere Reformatie werd de beeltenis op ruime schaal verspreid. Vermeldenswaard zijn ook de portretten die de Haarlemse tekenaar-graveur Cornelis de Visscher in de jaren 1650-55 maakte van een aantal rooms-katholieke geestelijken uit Noord-Holland en Utrecht. Ze moeten gezien de verfijnde techniek relatief duur zijn geweest. Wat dat betreft zal Theodoor Matham, die op zijn beurt niet minder dan achttien pastoors portretteerde, dan ook waarschijnlijk geen last van zijn concurrent hebben gehad.[157]

De Nederlandse schilder- en prentkunst in internationale context

Met de toename van het schilderijenbezit tekende zich steeds duidelijker een zekere tweedeling af van het koperspubliek. Een kleine groep van kenners (*connoisseurs*) oriënteerde zich vooral op de internationale hofcultuur met haar voorliefde voor klassieke beeldhouwwerken en de zestiende- en zeventiende-eeuwse Italiaanse en zeventiende-eeuwse Vlaamse schilder- en beeldhouwkunst. Maar de meeste mensen kochten werk van Nederlandse kunstenaars.

Gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw was de bekendheid met de eigen-

tijdse buitenlandse kunst bij het Nederlandse publiek trouwens miniem. Slechts een klein aantal Nederlanders had contact met de internationale kunstwereld. Constantijn Huygens natuurlijk, die al in zijn jonge jaren tijdens zijn verblijf in Engeland de befaamde collecties van de Engelse koning en van de graaf van Arundel had gezien, en in Venetië kennis had gemaakt met de meest recente Italiaanse kunst. Zelf had hij tegen het midden van de eeuw een duidelijke voorkeur voor Zuid- en Noord-Nederlandse italianiserende classicistische schilders. Alleen zij konden *doctus*, geleerd, genoemd worden, dat wil zegen: veelzijdig, universeel qua onderwerpen, expressief in de visualisering van affecten, en idealiserend van stijl.[158]

De theorie van deze geleerde schilderkunst werd definitief geformuleerd door Franciscus Junius, een neef van de Amsterdamse hoogleraar Gerardus Johannes Vossius. Junius maakte in dienst van de graaf van Arundel een catalogus van diens collectie en schreef in het kielzog daarvan een boek, *De pictura veterum*, dat in 1637 bij Joan Blaeu in Amsterdam verscheen, in 1638 gevolgd door een Engelse vertaling en in 1641 door een Nederlandse van de hand van een andere neef, de Zeeuwse raadspensionaris Johan de Brune, onder de titel *De schilder-konst der oude*. De erin neergelegde opvattingen waren afgeleid van de klassieke literatuur en retorische theorieën en waren slechts in verband gebracht met de berichten bij klassieke auteurs over de toenmalige schilder- en beeldhouwkunst. Met de eigentijdse kunsten hadden ze niet veel te maken, behalve dat ze er een legitimatie aan gaven, een status. Rubens en Van Dyck dankten Junius dan ook in deze zin voor de hen toegezonden exemplaren.[159]

Binnen dit perspectief verleende het verzamelen van klassieke beelden en reliëfs en de daarop geïnspireerde Italiaanse kunstwerken het waarmerk van humanistische eruditie. Maar zelfs voor de rijkste inwoners van de Republiek was dit tot het eind van de jaren veertig een vrijwel onbereikbaar ideaal. Balthasar Coymans, de eerste opdrachtgever van Jacob van Campen, gebruikte zijn handelscontacten in Italië om aan schilderijen te komen. Hetzelfde gold voor Nicolaes Sohier en voor Gerard Reynst, wiens broer Jan zich in 1625 als koopman in Venetië gevestigd had en sindsdien schilderijen, beelden en andere kunstvoorwerpen naar Amsterdam zond. Ook Lucas van Uffelen leefde bijna zijn hele leven in Venetië. Zijn collectie werd na zijn dood in 1639 geveild, wat Gerard Reynst de gelegenheid gaf zijn Titiaan te kopen

De verzameling Reynst, ondergebracht in Gerards woonhuis aan de Keizersgracht, was met zijn rond de tweehonderd zestiende- en zeventiende-eeuwse, vooral Venetiaanse schilderijen en bijna driehonderd klassieke beelden verreweg de meest internationale collectie in de Republiek. Het was een bekende attractie voor binnen- en buitenlandse bezoekers, en ook sommige bekende kunstenaars, als Flinck en Rembrandt, zullen er met eigen ogen het werk van de Italiaanse meesters hebben kunnen zien.[160] Maar pas in de tweede helft van de jaren veertig kwamen, met het naderen van de vrede, directe contacten met de internationale kunsthandel op gang. In 1646 presenteerde de Antwerpse kunsthandelaar Matthijs Musson een stuk of 25 schilderijen aan het hof. Datzelfde jaar bracht hij via Michel le Blon een partij klassieke beelden op de markt. Kopers bij die gelegenheid waren onder anderen Frederik Alewijn, Joan Huydecoper en Rembrandt.[161]

De eerste echte grote klapper kwam echter in de loop van het jaar 1649. Op 30 januari 1649 was de Engelse koning Karel I terechtgesteld. In de herfst van dat jaar werd zijn col-

lectie van 1570 schilderijen geveild, alsmede gedeeltes van de verzamelingen van zijn hovelingen, de hertogen van Buckingham en Hamilton. Uit het bezit van Karel I werd veel gekocht door de Spaanse ambassadeur, onder andere voor de collectie van Philips IV, en de verzamelingen van Buckingham en Hamilton kwamen grotendeels in bezit van aartshertog Leopold Wilhelm van Oostenrijk, de gouverneur van de zuidelijke Nederlanden. Maar er kwam ook veel in de handel terecht. Zo bezat de Rotterdamse brouwer Reinier van der Wolff Italiaanse schilderijen en antieke beelden die afkomstig waren uit de verzameling van de hertog van Buckingham.[162]

Langzamerhand kwam nu ook in de Republiek de handel in antiquiteiten en Italiaanse schilderijen van de grond, die hetzij direct uit Italië werden geïmporteerd, hetzij via veilingen uit nalatenschappen verworven werden. Het is zeker geen toeval dat Rembrandt juist vanaf het begin van de jaren vijftig onder invloed van de klassieke en Italiaanse schilderkunst begon te komen. Zelfs de grote Amsterdamse kunsthandelaar Johannes Renialme, die voor de top van de markt werkte, had in 1640 geen Italianen in zijn verzameling en in 1657 slechts tien, naast meer dan 230 stukken van Nederlandse en Vlaamse schilders. Ook Marten Kretzer was zo'n kunsthandelaar die tussen veel Noord-Nederlandse schilders enkele Italianen bezat (p. 454). Maar de grootste van hen zou Gerrit van Uylenburgh worden, die in 1661 zijn vader Hendrick opvolgde.[163]

In 1658 verdronk Gerard Reynst in de Keizersgracht. Zijn broer Jan was al in 1646 in Venetië overleden. De collectie - waaruit de antieke beelden al in 1650 tevergeefs aangeboden waren aan het Amsterdamse stadsbestuur en aan koningin Christina van Zweden - kwam opnieuw ter beschikking. Niets tekent de status van de klassieke en classicistische Italiaanse kunst beter dan het feit dat de heren Staten van Holland en West-Friesland in 1660 besloten daaruit 24 Italiaanse schilderijen en 12 antieke beelden te kopen, om aan te bieden aan koning Karel II ter gelegenheid van diens restauratie op de Engelse troon. Een kleine compensatie van het in 1649 zo smartelijk geleden verlies. Voor het overige bestond deze ‘Dutch gift’, naast een kostbaar slaapkamerameublement van Franse makelij, uit nog slechts vier andere schilderijen: drie van Dou en waarschijnlijk één van Saenredam. De keuze uit de collectie-Reynst werd gemaakt door Gerrit van Uylenburgh en Artus Quellinus.[164]

Naderhand, maar dan is het al 1670, zou het restant van de collectie-Reynst worden geveild, bij welke gelegenheid Uylenburgh, die zich inmiddels had ontwikkeld tot een handelaar van internationale allure, een van de belangrijkste kopers moet zijn geweest. Het zou hem, na een conflict over de authenticiteit van een aantal schilderijen met keurvorst Willem Frederik van Brandenburg, op zijn faillissement komen te staan. In die tijd echter was antieke en Italiaanse kunst, hoewel nog steeds zeer duur, ook in de Republiek niet meer zo'n heel grote bijzonderheid. In 1662 was bijvoorbeeld in Utrecht al een gedeelte van de verzameling van de graaf van Arundel geveild. Diens rooms-katholieke weduwe had vanaf 1649 tot haar overlijden in 1654 in de Republiek gewoond, waarvan de meeste tijd in Amersfoort. De partij was daar in 1655 getaxeerd door Jacob van Campen en bevatte 70 schilderijen, waaronder naast een groot aantal Holbeins en Bruegels ook verschillende werken van Rafaël, Titiaan, Parmigianino en andere Italianen.[165]

De iets minder draagkrachtige bovenlaag van het kunstminnende publiek had toen al kennis kunnen maken met het internationale classicisme via gravures en prentuitgaven van beroemde collecties. In Italië had markies Vincenzo Giustiniani in 1633 op deze manier zijn

beeldenverzameling gepubliceerd, en in navolging van hem had ook de graaf van Arundel gravures laten maken van de meesterwerken in zijn verzameling. In Nederland deed Gerard Reynst hetzelfde. Tussen 1655 en 1658 liet hij ten behoeve van vrienden en relaties gravures van schilderijen en beelden in zijn bezit maken. Ze werden omstreeks 1660 als één verzameling uitgegeven, zo'n tien jaar later gevolgd door een bundel prenten van zijn antieke beelden. Eveneens in 1660 verscheen het *Theatrum pictorum* met afbeeldingen door David Teniers van meer dan 250 Italiaanse stukken uit de verzameling van Leopold Wilhelm van Oostenrijk.[166]

Dergelijke uitgaven waren bestemd voor liefhebbers en verzamelaars die zich geen schilderijen of beelden konden veroorloven, maar wel prenten. Zo'n verzamelaar was bijvoorbeeld Michiel Hinloopen, lid van het bekende Amsterdamse regentengeslacht, rijk genoeg om de ruim zevenduizend - op zichzelf toch ook niet goedkope - prenten te kopen die hij in de loop van zijn leven bijeenbracht, maar niet zo rijk dat hij zich een echte schilderijengalerij zou kunnen veroorloven.[167]

Wat betreft de nationale productie onderscheidde de Republiek zich op de eerste plaats van andere landen door de hoeveelheid. John Evelyn, die in de jaren veertig Nederland bezocht, verbaasde zich over de aantallen schilderijen die overal, tot op markten toe, te koop waren en niet alleen in de huizen van de rijken hingen maar ook in die van gewone burgers. Dat was iets wat elders maar zelden voorkwam.[168]

Daarmee samen hing het uitzonderlijk grote aantal zeer vakbekwame kunstschilders. Gegeven de scherpe concurrentie verbaast het niet dat velen van hun uitzwermden over Europa. Dat gebeurde al van oudsher in het kader van de opleidingsreis naar Italië. Op weg erheen via Frankrijk of Duitsland zowel als in Italië zelf verdienden ze al schilderend en portretterend de kost. Maar er waren er ook die zich voor korter of langer tijd een positie wisten te verwerven aan een van de vele Europese hoven: Karel van Mander III in Kopenhagen bij Christiaan IV en diens opvolger Frederik III, David Beck en Jurgen Ovens in Stockholm bij Christina van Zweden, Samuel van Hoogstraten begin jaren vijftig aan het keizerlijk hof van Ferdinand III in Wenen.[169]

Een bijzonder stimulerende rol speelde ook hier weer het Oranjenetwerk. De Grote Keurvorst Frederik Willem en zijn stadhouder Johan Maurits haalden naast architecten en beeldhouwers vooral schilders naar Berlijn en Kleef. Vandaaruit was er een duidelijke uitstraling naar de kleinere Duitse hoven. Dat betrof met name de portretkunst: Jan Mijtens en Willem van Honthorst in Berlijn, Adriaen Hanneman in Anhalt. Maar daarnaast werden er ook opdracht in de Republiek geplaatst - bij Gerard van Honthorst bijvoorbeeld - en schilderijen van Nederlandse kunstenaars aangekocht: stillevens en zeetjes en vooral landschappen, liefst italianiserend als van Nicolaes Berchem, of met jacht- of gevechtsscènes als van Philips Wouwerman. Hetzelfde gold voor Engeland, waar na de restauratie in 1660 het hof weer portretschilders aantrok, een tendens die later na de troonsbestijging van de koning-stadhouder William I nog toe zou nemen.[170]

De belangstelling aan de hoven van Noord- en Midden-Duitsland en Scandinavië zou tegen het eind van de eeuw verschuiven van de Nederlandse schilderkunst naar die van de Franse *académiciens*.[171] Daarbuiten is de situatie echter verschillend. Globaal genomen vallen de buitenlandse kopers van Nederlandse schilderijen in twee groepen uiteen. Om te

beginnen waren er de echte verzamelaars, de *connoisseurs*, die zeer gericht kochten. Bij hen waren vooral Gerrit Dou en Frans van Mieris favoriet en in iets mindere mate ook Philips Wouwerman, Rembrandt, Willem van der Velde de Oude en nog enkele anderen.

Aartshertog Leopold Wilhelm was bereid voor een schilderij van Van Mieris het exorbitante bedrag van 2000 gulden te betalen. De Antwerpse kunsthandelaar Matthijs Musson probeerde in 1667 voor het Franse hof de hand te leggen op de ook in de Republiek populaire schilderijtjes met gevechtsscènes van Philips Wouwerman. Rembrandt kreeg, zoals we zagen (p. 520), een aanzienlijke bestelling van de Siciliaanse verzamelaar Don Antonio Ruffo. En tijdens het bezoek dat de toekomstige groothertog van Toscane, Cosimo de' Medici, in de jaren 1667-69 aan de Republiek bracht, werd de grondslag gelegd voor een reeks aankopen van hem en van zijn oom, kardinaal Leopoldo de' Medici, van werken van Dou, Frans van Mieris, Ter Borch, Rembrandt ook en Willem van de Velde de Oude, en nog enkele anderen. Het werk van Van de Velde werd trouwens evenzeer door de Zweedse en de Engelse koning gewaardeerd, bij welke laatste de schilder samen met zijn zoon in 1672 in dienst trad.[172]

Het bleven echter al met al toch vrij incidentele gevallen. Van de 1400 schilderijen die Leopold Wilhelm in de jaren van zijn gouverneurschap van de zuidelijke Nederlanden van 1647 tot 1656 bijeenbracht, waren er tegenover 260 van Zuid-Nederlandse kunstenaars slechts zo'n 70 van contemporaine Hollandse schilders, van wie Jan Lievens - die tot 1644 een aantal jaren in Antwerpen had gewoond - en Adriaen van Ostade het best vertegenwoordigd waren[173]

Daarnaast moet er echter een niet te onderschatten vrije verkoop zijn geweest. Via de Antwerpse kunsthandel was er een gestage export van landschappen, stillevens, jacht-, gevechts- en zeeschilderijen. Alleen ‘naakten’ waren, althans in Frankrijk, onverkoopbaar. In de eerste plaats ging dat alles naar de vrijmarkt van Saint-Germain in Parijs, maar later ook naar Spanje, Oostenrijk en zelfs Turkije. De kopers lijken zich evenmin als de hierboven genoemde verzamelaars iets van de smaak van het officiële circuit der *académiciens* aangetrokken te hebben.[174] Hun voorkeur voor de Nederlandse, realistisch ogende weergaven van gewone dingen en mensen moet echter, veel meer dan door schilderijen, gevormd zijn door de grafiek.

De Nederlandse grafiek vond in het buitenland veel meer aftrek dan de schilderkunst en het was via de grafiek dat Nederlandse kunstenaars daar naamsbekendheid verwierven. Dat gold niet alleen voor Rembrandt, van wie in 1669 een pakket met 189 etsen in Messina arriveerde, kennelijk bestemd voor Don Antonio Ruffo. Juist de commercieel geproduceerde grafiek werd in grote hoeveelheden geëxporteerd. Landschaps- en marineprenten van Reinier Zeeman werden uitgegeven in Parijs, of in Amsterdam met Franse bijschriften. Ook de firma van Nicolaes Visscher richtte zich voor een belangrijk deel op het buitenland: uitgaven van het bedrijf werden geadverteerd via Franse en Duitse fondslijsten en er vond tevens een uitwisseling plaats met de prentuitgeverij van Giovanni Jacopo di Rossi in Rome.[175]

Nederlandse kunstenaars van wie het werk door middel van grafiek was vermenigvuldigd vonden zo hun weg naar de grote zeventiende-eeuwse prentverzamelingen. De collectie van de Franse verzamelaar Nicolas Accart bestond vrijwel geheel uit Zuid- en Noord-Nederlandse prenten, met een grote nadruk op het boerengenre. Maar ook de grootste

prentverzamelaar van de eeuw, Michel de Marolles in Parijs, wiens verzameling van meer dan 123.000 prenten in ca.550 albums in 1667 door Lodewijk XIV werd aangekocht voor de Bibliothèque Royale, had heel wat prenten van Nederlanders, waaronder 224 van Rembrandt.[176]

Er waren echter ook de nodige gewone kopers. Vooral via hen hebben deze prenten in het buitenland het beeld gevestigd van de zeventiende-eeuwse Noord-Nederlandse schilderkunst. Dat ging zo ver dat sommige van de grootsten - Van Goyen, Salomon van Ruysdael - onbekend bleven alleen omdat hun werk nooit in prent was gebracht. Het was een veelzijdig beeld, dat behalve uit portretten en landschappen bestond uit binnenhuisjes, stillevens, dierstukken, zeetjes, en vooral veel boerse snakerijen. De *académiciens* hadden er geen goed woord voor over: het was allemaal zonder geest of verhevenheid, nuchter, benepen en niet zelden ridicuul. Maar de voorkeur van dit anonieme publiek moet aan de basis hebben gelegen van de grote populariteit die de Nederlandse kunst in de achttiende eeuw ten deel zou vallen, het eerst in Frankrijk en wat later ook in Engeland en Duitsland.[177]

Eindnoten:

1 Brenninkmeyer-De Rooij, 'Notities betreffende de decoratie van de Oranjezaal', p. 148-149; Eymert-Jan Goossens in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen* p. 201-202 en 213.
2 Marijke Spies in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen* p. 229-230 en 238.
3 Offenberg, 'Jacob Jehudah Leon en zijn tempelmodel', p. 43-44.
4 Fremantle, *The Baroque Town Hall of Amsterdam* 1959, p. 92-109; Meischke, Zantkuijl, Raue & Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam* p. 52-55 (De Keyser); Ottenheym, *Timmersmansoog en kennersblik* p. 17-18; Koen Ottenheym in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen* p. 9-10, 155-157 en 163-167.
5 Taverne, *In 't land van belofte* p. 425; Ottenheym, *Vingboons* p. 154-164 en passim; Terwen & Ottenheym, *Pieter Post* p. 216-229; Ottenheym, *Timmermansoog en kennersblik* p. 14-15.
6 Marten Jan Bok in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen* p. 46; Marijke Spies in: *idem*, p. 238.
7 Ottenheym, *Vingboons* p. 43-44 en 51 (citaat).
8 Huygens, *Briefwisseling* dl. 3, 1914, nr. 2942, p. 264 (Brosterhuysen aan Huygens d.d. 6 februari 1642); Marijke Spies in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen* p. 229-232; Ottenheym, 'De Vitruviusuitgave van De Laet', p. 69-76.
9 Jans, *Burgerhuisvormen tussen IJssel en Eems* p. 65-67; Ottenheym, *Vingboons* p. 23, 34 en passim; Terwen & Ottenheym, *Pieter Post* p. 9-10, 30-35; Koen Ottenheym in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen* p. 173 (Huygens).
10 Meischke, Zantkuijl, Raue & Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam* p. 61; Ottenheym, *Timmermansoog en kennersblik*, p. 10-14.
11 Kuyper, *Dutch classicist architecture*, p. 15; Koen Ottenheym in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen* p. 180-187 en 192-193.
12 Kleerkooper & Van Stockum, *De boekhandel te Amsterdam* dl. 1, p. 167-169 (C. en D. Danckertsz.); Terwen, 'Mag de architectuur van het Hollands classicisme "Palladiaans" genoemd worden?' p. 170 en 178-185; Hopkins & Witte, 'De Nederlandse uitgaven van Scamozzi's *L' Idea*,' p. 138-145 en 150-152.
13 [Vingboons], *Afbeelsels*, p. B 1 recto-2 verso; Kuyper, *Dutch classicist architecture*, p. 104-105 en 212-213; Ottenheym, *Vingboons*, p. 153-160 en 177-179; Terwen & Ottenheym, *Pieter Post*, p. 10 en 245; Koen Ottenheym in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, p. 158-160.

14 Tieskens, Snoep & Van Wezel, *Het kleine bouwen*, p. 11 en 33-35 (nr. 5); Meischke, Zantkuijl, Raue & Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam*, p. 64.
15 Slothouwer, *De paleizen van Frederik Hendrik*, p. 34-37, 44-68, 91-112, 140-149 en 178-195; Terwen en Ottenheym, *Pieter Post*, p. 46-70, 72-76 en 243; Ioen Ottenheym in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, p. 173-174 en 179-180; Koen Ottenheym in: Keblusek & Zijlmans, *Vorstelijk vertoon*, p. 108 en 113-123 en Vanessa Bezemer Sellers in: *idem*, p. 126-127 en 130-142.
16 Kuyper, *Dutch classicist architecture*, p. 12-24; Mehrtens, *'s-Graveland en zijn buitenplaatsen*, p. 7-8; Terwen & Ottenheym, *Pieter Post*, p. 31-32 en 243-244; Koen Ottenheym in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, p. 180-187; Meischke, Zantkuijl & Rosenberg, *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid-Holland*, p. 94 (Van 's-Gravesande).
17 Terwen & Ottenheym, *Pieter Post*, p. 34 en 243-244; Meischke, Zantkuijl, Raue & Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam*, p. 66; Meischke, Zantkuijl & Rosenberg, *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid-Holland*, p. 96; 't Hart, 'The glorious city'.
18 Van Dissel, 'Het visperk te Goes', p. 121-130; Kolman, *Naer den eisch van 't werk*, p. 318-320 (Kampen).
19 Terwen en Ottenheym, *Pieter Post*, p. 30-32; Kolman, Olde Meierink, Stenvert, Tholens e.a., *Monumenten in Nederland. Utrecht*, p. 265.
20 Turck, *Die Leidener Wohnstiftungen*, p. 149-151. Cf. ook Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam*, p. 347-348 en Kolman, Olde Meierink, Stenvert, Tholens e.a., *Monumenten in Nederland. Utrecht*, p. 272.
21 Taverne, *In't land van belofte* p. 113-115; Knotter, 'Bouwgolven in Amsterdam', p. 28-34; Lesger, 'Stedelijke groei en stedensystemen', p. 34-36.
22 Taverne, *In't land van belofte*, p. 147-156 en 168-175, Bakker, 'De stadsuitleg van 1610', p. 75, 82-89 en 91-93.
23 Taverne, *In't land van belofte*, p. 35-48 (Stevin), 172-175 (Amsterdam), 205-237 (Leiden), 291-301, 303-335 en 344-345 (Haarlem); Meischke, Zantkuijl & Rosenberg, *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid-Holland*, p. 94 (Van 's-Gravesande).
24 Fock, 'Het Leidse Rapenburg', p. 197; Huisken & Lammertse, *Het kunstbedrijf Vingboons*, p. 52-55; Koen Ottenheym in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, p. 163-167 en 174-176; Meischke, Zantkuijl & Rosenberg, *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid-Holland*, p. 88-91 (Den Haag) en 94 en 409 (Leiden).
25 R. Meischke en J.J. Teeuwen in: Meischke & Reeser, *Het Trippenhuis*, p. 127-137, 159 en 163; Huisken & Lammertse, *Het kunstbedrijf Vingboons* 1989, p. 52-56; Ottenheym, *Vingboons*, p. 93-94 en 99-100.
26 Taverne, *In 't land van belofte*, p. 242-266; Bok, *Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt*, p. 146-152; Kolman, Olde Meierink, Stenvert, Tholens e.a. *Monumenten in Nederland. Utrecht*, p. 263-265.
27 *Monumenten van geschiedenis en kunst in Limburg*, dl. 2, p. 633-636 en 652-653 (Maastricht); Unger, *Monumenten van Middelburg*, p. 121-126; Ter Kuile, *Nederlandse monumenten. Zuid-Salland* en *Noord- en Oost-Salland*, passim; Jans, *Burgerhuizen tussen IJssel en Eems*, p. 27, 65 en 79 (Deventer, Zwolle en Kampen); Stenvert, 'Bouwkunst in Zutphen', p. 292-293; Kolman, Olde Meierink, Stenvert, Tholens e.a., *Monumenten in Nederland. Utrecht*, p. 78 (Amersfoort) en passim; Meischke, Zantkuijl & Rosenberg, *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid-Holland*, p. 96-97 en 277-280 (Dordrecht).
28 Meischke, Zantkuijl, Raue & Rosenberg, *Huizen in Nederland. Friesland en Noord-Holland*, p. 40-43 en 68-70; Meischke, Zantkuijl, Raue & Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam*, p. 60-62; Meischke, Zantkuijl & Rosenberg, *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid-Holland*, p. 92-94.
29 Taverne, *In 't land van belofte*, p. 205; Ottenheym, *Vingboons*, p. 75-85; Meischke, Zantkuijl, Raue en Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam*, p. 64.
30 Zie bijv. Jans, *Burgerhuizen tussen IJssel en Eems*, p. 25-31.
31 Leegh Water, *Haerlemmer-meer-boeck*, p. 9; Van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats*, p. 8-9 en 13-16; De Jong, *Natuur en kunst*, p. 41-42.
32 Kuyper, *Dutch classicist architecture*, p. 140-142 en 160; Van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats*, p. 38 (Goudestein); De Jong, *Natuur en kunst*, p. 32-33; Terwen & Ottenheym, *Pieter Post*, p. 70-72 en 245 (Huis ten Bosch); Eymert-Jan Goossens in: Huisken, Ottenhleym & Schwartz, *Jacob van Campen*, p. 224-225; Schaper, 'Het Hof te Bergen', p. 23-33.
33 Marten Jan Bok in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, p. 38-40 en 47-50; Kolman, Olde Meierink, Stenvert, Tholens e.a., *Monumenten in Nederland. Utrecht*, p. 53 en 79-80.
34 Mehrtens, *'s-Graveland en zijn buitenplaatsen*, p. 7-8, 11-12, 18 en 26; Ottenheym, *Vingboons*, p. 42-51, 65-73 en 178-179.
35 Kuyper, *Dutch classicist architecture*, p. 126-162; Van den Berg, 'Crack State', p. 1-21; Tromp en Toïta, *Historische buitenplaatsen*, p. 60-68 (Twente); Terwen & Ottenheym, *Pieter Post*, p.

107 en 244 (kasteel Heeze); Kolman, Olde Meierink, Stenvert, Tholens e.a., *Monumenten in Nederland. Utrecht*, p. 193 (kasteel Renswoude).

36 De Jong, *Natuur en kunst*, p. 41-42; Erik de Jong in: Dixon Hunt & De Jong, *The Anglo-Dutch garden*, p. 18-21 en 25; Bertram, 'Werk und Wirkung', p. 47-58.

37 Neurdenburg, *De zeventiende eeuwsche beeldhouwkunst*, p. 13 en 18; Fremantle, *The Baroque Town Hall of Amsterdam*, p. 116-135.

38 Neurdenburg, *De zeventiende eeuwsche beeldhouwkunst*, p. 20-21; Lunsingh Scheurleer, 'Beeldhouwwerk in Huygens' Haagse huis', p. 194-201 ('t Hooft); Fremantle, 'Jan Jansz. de Vos', p. 66-69, 80-81 en 88-91; Eymert-Jan Goossens in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, p. 203-210.

39 Neurdenburg, 'Het grafmonument van Charles Morgan', p. 96-97; Avery, 'François Dieussart', p. 67-94; Scholten, *Rombout Verhulst in Groningen*, p. 16-17.

40 Gabriels, *Artus Quellien* 1930, p. 38-39, 41-42 en 48-49; Fremantle, *The Baroque Town Hall of Amsterdam*, p. 143-151 en 156-168; Eymert-Jan Goossens in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, p. 216-221.

41 Vondel, 'Op de marmerbeelden *etc*', in: *Werken* dl. 8, p. 757; Gabriels, *Artus Quellien*, p,124-129, 157-158 en 221-222; Neurdenburg, *De zeventiende eeuwsche beeldhoutwkunst*, p. 174, 195 en 198; Wingens, *Over de grens*, p. 239.

42 Gabriels, *Artus Quellien*, p. 218 en 252-257; Neurdenburg, *De zeventiende eeuwsche beeldhouwkunst*, p. 188 en 194-195.

43 Vondel, 'Op de marmere Pallas *etc*', in: *Werken* dl. 9, p. 263-265 (het citaat op p. 265); Eymert-Jan Goossens en Erik de Jong in: Huisken & Goosens, *De Fonteijn van Pallas*, p. 20-21 en 31.

44 Mariken J.H. van Rooijen-Buchwaldt in: Huisken & Goossens, *De Fonteijn van Pallas*, p. 10-16.

45 Scholten, 'De Nederlandse handel in Italiaans marmer', p. 197-209.

46 Neurdenburg, *De zeventiende eeuwsche beeldhouwkunst*, p. 144-150; Eymert-Jan Goossens in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, p. 221-223.

47 Neurdenburg, *De zeventiende eeuwsche beeldhouwkunst*, p. 201-210; Scholten, *Rombout Verhulst in Groningen*, p. 22-31 en passim.

48 Leeuwenberg & Halsema-Kubes, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum*, nr. 268 (gevelsteen) en 269-270 (messeheften); De Jong & Schellekens, *Het beeld buiten*, p. 16-17 en 51.

49 Van Swigchem, Brouwer en Van Os, *Een huis voor het Woord*, p. 133-137, 173-191, 209, 247-249 en 259-265; Sandra de Vries in: *Glans en glorie van de Grote Kerk*, p. 137-140; A.J. Looyenga in: *Het historische orgel*, dl. 3 (1999), p. 22-25.

50 Neurdenburg, *Zeventiende eeuwsche beeldhouwkunst*, p. 123-125; Leeuwenberg & Halsema-Kubes, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum*, nr. 251-254; Eisma, 'Bewegende en geklede beelden', p. 82-84; Scholten, *Gebeeldhouwde portretten*, p. 14-15; zie ook hfdst. 7 *De zusterkunsten*, 'De Amsterdamse doolhoven', p. 476; Dudok van Heel, 'De werkplaatsen van de beeldsnijder Albert Janszn Vinckenbrinck', p. 173-176.

51 Eimer, *Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich*, p. 161-325; Taverne, *In 't land van belofte*, p. 81-109; Roding, *Christiaan IV van Denemarken*, p. 85-90.

52 Eimer, *Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich*, p. 348-358; Dahlgren, *Louis De Geer* 1923, dl. 2, afb.27, tgo. p. 522; R. Meischke en J.J. Terwen in: Meischke & Reeser, *Het Trippenhuis*, p. 114-127 (Amsterdamse stadhuis) en 136-141 (Riddarhus); Ottenheym, *Vingboons*, p. 132-135.

53 Kuyper, *Dutch Classicist Architecture*, p. 45-55 en 115-209.

54 Ottenheym, *Vingboons*, p. 129-132.

55 Berckenhagen, *Barock in Deutschland. Residenzen*, p. 11-12, 53-54 en 57-58; J.J. Terwen en Wilhelm Diedenhofen in: *Soweit der Erdkreis reicht*, respectievelijk p. 134-141 (gebouwen) en p. 165-188 (parken), en in: Van den Boogaart, Hoetink & Whitehead, *Johan Maurits*, respectievelijk p. 104-141 en p. 200-232; Terwen & Ottenheym, *Pieter Post*, p. 76-87.

56 Berckenhagen, *Barock in Deutschland. Residenzen* p. 65-71; Friedrich Mielke in: *Soweit der Erdkreis reicht*, p. 159-163 (Potsdam).

57 Galland, *Hohenzollern und Oranien*, p. 84-84; Berckenhagen, *Barock in Deutschland. Residenzen*, p. 86.

58 Jorg Rasmussen, Lise Lotte Möller en Lorenz Seelig in: Rasmussen, *Barockplastik*, respectievelijk p. 5-6, p. 40-43 en p. 71 en 79-80; Willy Halsema-Kubes in: *Soweit der Erdkreis reicht*, p. 222-228; Dacosta Kaufmann, 'An independent Dutch art?', p. 362-365.

59 Mossakowski, *Tilman van Gameren*, p. 1-13, 15-19 en 4648; Dacosta Kaufmann, 'An independent Dutch art?', p. 364.

60 Montias, 'Estimates of the number of Dutch masterpainters', p. 64-70; Ad van der Woude in: Freedberg & De Vries, *Art in history*, p. 301-302.

61 Eric J. Sluijter in: Sluijter, Enklaar & Nieuwenhuizen, *Leidse fijnschilders*, p. 26-27; Jan de Vries en Ad van der Woude in: Freedberg & De Vries, *Art in history*, resp. p. 267-270; en p. 303-308; Bok, *Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt*, p. 97-102, 114-115, 120-126; Montias, *Le marché de l'art*, p. 63-67, 91 en 122-123.

62 Montias, ‘The influence of economic factors on style’, p. 54-55; Ad van der Woude en John M. Montias in: Freedberg & De Vries, *Art in history*, resp. p. 299-300, 304-308 en 319-323; en p. 334-337 en 352-353; Montias, *Le marché de l'art*, p. 71-75 en 114-117.
63 Montias, *Le marché de l'art*, p. 72-75. Zie ook: Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz*, p. 341-347.
64 Miedema, *Archief Lucasgilde Haarlem*, dl. 1, p. 280-281 en passim; Miedema, ‘Kunstschilders, gilde en academie’, p. 5-8; Eric J. Sluijter in: Sluijter, Enklaar & Nieuwenhuizen, *Leidse fijnschilders*, p. 29; Bok, *Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt*, p. 118-120 en 176; Willem Frijhoff en Marijke Spies in: Gruys & Bos, *t'Gulde laer 1650*, p. 16; Montias, *Le marché de l'art*, p. 85-87 (Amsterdam), 102-103 (De Grebber), 112-113 (Den Haag) en 138-147 (Haarlem).
65 Montias, ‘Art dealers’, p. 250-252 en 254-255; Montias, *Le marché de l'art*, p. 149-155.
66 Wassenbergh, *De portretkunst in Friesland*, p. 30-49; Haak, *Hollandse schilders*, p. 221-222 (Leeuwarden), 454 (Den Haag); Peter van der Ploeg en Carola Vermeeren in: Van der Ploeg & Vermeeren, *Vorstelijk verzameld*, p. 36-45 en 55-57 (stadhouderlijke verblijven); Marieke Tiethoff-Spliethoff in: Keblusek en Zijlmans, *Vorstelijk vertoon*, p. 168-175 en 181-183 (portretten); Michiel van Maarseveen in: Bussmann & Schilling, *War and peace in Europe*, dl. 2, p. 467-474.
67 Brenninkmeijer-de Rooij, ‘Notities betreffende de decoratie van de Oranjezaal’, p. 160-175; Bernard Vermet in: Roy, *Theodoor van Thulden*, p. 95-97 en cat.nr. 68-71 (tekeningen) en 72-73 (schilderijen), p. 242-250; Quentin Buvelot in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, p. 132-141.
68 Blankert, *Kunst als regeringszaak*, p. 15 (Flink, ‘Marcus Curius Dentatus’); Blankert, Brenninkmeijer-de Rooij, & Brown, *God en de goden*, cat.nr. 37, p. 166-167 (Flinck, ‘Salomo's gebed’); Blankert, *Ferdinand Bol*, p. 37, 42-45 en 48-49, cat.nr. 47, p. 109-110 (‘Mozes’), 52, p. 112 (‘Pyrrhus en Fabricius’), 58, p. 116-117 (‘Aeneas beloont Cloanthus’) en 59, p. 117-118 (‘Imperia Manilia’), afb.26 en 49-51; Hans-Martin Kaulbach en Hans Vlieghe in: Bussmann & Schilling, *War and peace in Europe*, dl. 2, resp. p. 566-573 en 575-581.
69 Blankert, Brenninkmeijer-de Rooij & Brown, *God en de goden*, cat.nr,63, p. 228-229 (De Bray); De Vries, Huys Janssen & De Vrij, *Collectie catalogus Alkmaar*, nr. 27, p. 134-135 (Van Everdingen). Vgl. ook Bedaux, Groot & Hagen, ‘Allegorieën van goed bestuur’, p. 152-154 (Enkhuizen, Romeijn de Hooghe).
70 Haak, *Hollandse schilders*, p. 48-49 en afb.21, p. 34; Sluijter, ‘Jan van Goyen als marktleider’, p. 44.
71 Beatrijs Brenninkmeijer-de Rooij in: Blankert, Brenninkmeijer-de Rooij & Brown, *God en de goden*, p. 65 en 69, en cat.nr. 58, p. 218-219 (Van Everdingen) en 59, p. 220-221 (Van Galen); Lillian Ackermans in: Lemmens, *Het stadhuis van Nijmegen*, p. 148-149 (Nijmegen); R. van Zoest in: Van Raay, Spies & Van Zoest, ‘*Tot hun contentement gemaeckt*’, p. 56-57 (Van Everdingen).
72 Giltaij & Kelch, *Lof der zeevaart*, cat.nr. 66, p. 302-308 (Blanckerhoff); Huiskamp, ‘De Tachtigjarige Oorlog’, p. 340-341 en 344 (Stoop); Michiel P. van Maarseveen in: Bussmann & Schilling, *War and peace in Europe*, dl. 2, p. 472 (De Meyer).
73 Zie hiervoor hfdst. 7 *De zusterkunsten*, ‘Zinnebeeldige voorstellingen’.
74 Bernard Vermet in: Roy, *Theodoor van Thulden*, p. 79-82 en afb.55-57, p. 81-85.
75 Blankert, Brenninkmeijer-de Rooij & Brown, *God en de goden*, cat.nr. 53, p. 208-209 (Van den Tempel); Lilian Ackermans in: Lemmens, *Het stadhuis van Nijmegen*, p. 148 (Helt Stockade); Huiskamp, ‘De Tachtigjarige Oorlog’, p. 336 en 342-343 (Van den Tempel).
76 WNT dl. 3.2, kol. 2351-2, s.v. ‘deftig’, en kol. 2358, s.v. ‘deftigheid’. Vgl. Albert Blankert in: Blankert, Brenninkmeijer-de Rooij & Brown, *God en de goden*, p. 183-185 en bijv. de catalogus nr. 22, p. 130-131 (Lastman, ‘David en Uria’), 25, p. 142-143 (Rembrandt, ‘Historisch tafereel’), 41, p. 174-175 (Van den Eeckhout, ‘De grootmoedigheid van Scipio’), 46, p. 192-193 (De Grebbe, ‘De Duitse Keizer verleent het Zwaard aan het Haarlemse Stadswapen’) en 58, p. 218-219 (Van Everdingen, ‘Graaf Willem II verleent het Handvest aan het Hoogheemraadschap van Rijnland’ 1655).
77 Blankert, *Ferdinand Bol*, cat.nr. 58 en 59, p. 116-118 en afb. 50 en 51 (‘Aeneas beloont Cloanthus’ en ‘Imperia Manilia’) en nr. 76-85, p. 124-127, afb. 84-93 (De Ruyter); Remmelt Daalder in: Giltaij & Kelch, *Lof der Zeevaart*, p. 37-40 en cat.nr. 59, p. 278-280 (Zeeman). Vgl. ook de nr. 57, p. 270-272 (Beerstraten, ‘Zeeslag bij Ter Heide’) en 58, p. 273-276 (Beerstraten, ‘Zeeslag in de Sont’).
78 Haak, ‘Regenten en regentessen’, p. 92-95; Haak, *Hollandse schilders*, p. 54-56; Groenveld, Dekker, Willemse & Dane, *Wezen en boefjes*, p. 79, afb.42 (De Bray).
79 Haak, *Hollandse schilders*, p. 57; Brown, Kelch & Van Thiel, *Rembrandt*, p. 280.
80 Haak, *Hollandse schilders*, p. 104-108, 230-233 (Hals), 254 (Soutman), 292-296 (Kloveniersdoelen), 312 (Van Everdingen), 313 (Rotius); S.A.C. Dudok van Heel in: Kistemaker & Jonker, *De smaak van de elite*, p. 19-21 (Jeruzalemvaarders); Christian Tümpel in: Carasso-Kok & Levy-van Halm, *Schutters in Holland*, p. 91-99, en de lijst van schuttersstukken, p. 390-395; Knevel, *Burgers in het geweer*, p. 136-139, 311-322 en 370-371.
81 Haak, ‘Regenten en regentessen’, p. 109; Christian Tümpel en J. Levy-van der Halm in: Carasso-Kok & Levy-van der Halm, *Schutters in Holland*, resp. p. 110-101 en p. 119; cf. ook de

afb. 69, p. 97 (Flinck, 'Vier overlieden Kloveniersdoelen'), 73, p. 100 (Van der Helst, 'Vier overlieden Handboogdoelen'), 99, p. 127 (Jan de Baen, 'Vier kapiteins van de Hoornse schutterij'), en cat.nr. 29, p. 211 (Jac.II Willemsz. Delff, 'Officieren van het Witte Vendel te Delft'), 89, p. 274-275 (Van der Helst, 'Vier overlieden van de Voetboogdoelen'), 191, p. 376 (Bol, 'Kolonel en vier kapiteins van de schutterij te Gouda' 1653). Zie ook de aantekening bij cat.191, p. 376.

82 Haak, *Hollandse schilders* 1984, p. 108-111 (regentenstukken) en de afb. 47, p. 51 (Ter Borch, 'Magistraat van Deventer'), 197, p. 111 (Bol, 'Regenten Leprozenhuis Amsterdam'), 200, p. 111 (Hals, 'Regenten St.Elisabeth-Gasthuis Haarlem'), 798-799, p. 378 (Hals, 'Regenten en regentessen Oude-Mannenhuis Haarlem'), 801, p. 379 (De Bray, 'Regenten Armekinderhuis Haarlem'), 802 en 803 (De Bray, 'Regenten en regentessen Leprozenhuis Haarlem'); Van Eck, *Kunst, twist en devotie*, p. 70 (Jan Fransz. Verzijl, 'Regenten Weeshuis Gouda').

83 Haak, *Hollandse schilders*, p. 111-114.

84 *Icones Leidensis*; Ekkart, *Franeker professoren*, p. 16-21; Blankert, *Ferdinand Bol*, p. 23-27 en cat.nr. 76-85, p. 124-127, afb. 84-93 (De Ruyter);

85 Blankert, *Ferdinand Bol*, p. 20, 49-50 en 53-54, cat.nr. 12, p. 95, en afb. 58; Van Swigchem, Brouwer & Van Os, *Een huis voor het Woord*, p. 59, 133-135, 159 en 303.

86 Van Swigchem, Brouwer & Van Os, *Een huis voor het Woord*, p. 69, p. 260-261 (epitaphen), 266-287 (wapen-, rouw-, gilde- en kerkeborden), afb. p. 276, nr. 1 (Maassluis) en nr. 3 (Leur) en p. 278, nr. 1 (Rijswijk); p. 288-291 (gebrandschilderde ramen), afb. p. 288, nr. 1 en 2 (Oude Kerk Amsterdam) en nr. 3 (Schermerhorn) en p. 289, nr. 6 (Wormerveer); Van Swigchem, '*Een goed regiment*', p. 20, afb. 5 (Nieuwe Kerk Amsterdam); Quentin Buvelot in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, p. 146-147 (orgel Alkmaar) en 149-152 (orgel Amsterdam); C.A. van Swigchem, Leo Noordegraaf en Sandra de Vries in: *Glans en glorie van de Grote Kerk*, resp. p. 17-18 en 22-23 (voor-reformatorische versieringen), p. 79-82 (raam), en p. 141-156 (orgel); Giltaij & Kelch, *Lof der zeevaart*, p. 181-182 (De Vlieger); Noordegraaf, 'Macht en mecenaat', p. 318 (Hoorn); M. van Zanten in: *Het historische orgel*, dl. 3 (1999), p. 37-44. Een overzicht van de bewaard gebleven gebrandschilderde ramen in: Janse, *Kleurig glas*, p. 57-58.

87 Happee, Trippenzee & Van Ark, *Drie en halve eeuw evangelisch-lutherse kerk*, p. 19-21.

88 Dirkse, 'Cornelis de Visscher', p. 255-256; Schillemans, 'Schilderijen in Noordnederlandse katholieke kerken uit de eerste helft van de zeventiende eeuw', p. 41-46.

89 Giltaij & Kelch, *Lof der zeevaart*, p. 39 en cat. nr. 100, p. 421.

90 Vondel, *Lucifer* vs.1867-1870 (in: *Werken* dl. 5, p. 686); Van Dillen, *Rijkdom en regenten*, p. 318-320 (Marcelis); Kuyper, *Dutch classicist architecture*, p. 161-162, en p. 529, afb. 329 en 330 (Elswout); Van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats*, p. 42-46; D.P. Snoep in: Meischke & Reeser, *Het Trippenhuis*, p. 206 en 208, afb.124-127, p. 203 en 131, 208; Haak, *Hollandse schilders*, p. 59 en 464, en afb.65, p. 58; Porteman, 'De waterval in de Nederlandse cultuur', p. 144-146.

91 H.G.A. Obreen in: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, dl. 2, kol. 1530 (Johan van Wassenaer); Thieme & Becker, *Allgemeines Lexikon*, dl. 9, s.v. (Herman Doncker); Haak, *Hollandse schilders*, p. 335 en 454-455 (Mijtens, Hanneman); De Jongh, *Portretten van echt en trouw*, p. 50-59, 156 en 158-160 (Mijtens, door Beta Zuur), 161-162 (Doncker), 188 (De Hooch), 231-235 (Mijtens en Jacobson), 241 (Mijtens), 264 (Holsteyn) en 325-328 (De Bray); Ottenheym, *Vingboons*, p. 178 (Westwijck); Erik Duverger in: Roy, *Theodoor van Thulden*, p. 63 en cat.nr. 44, p. 197-200 (Van Thulden).

92 Cats, *Ouderdom*, dl. 3, p. 169; Grootes, 'Literatuurwetenschap en Cats' visie op de jeugd', p. 487-488; Blankert, *Ferdinand Bol*, cat.nr. 114, p. 134, en afb.123 (Pieter Burgersdijk), en passim; Bok en Schwartz, 'Schilderen in opdracht', p. 191-192; Brown, Kelch & Van Thiel, *Rembrandt*, cat.nr. 79, p. 374-375 (Jacob Trip); Spicer, 'The renaissance elbow', p. 112-118.

93 Haak, *Hollandse schilders*, p. 273-274 (Amsterdam), 284-285 (Flinck), 287-288 (Bol), 290-291 (Van der Helst), 348 en afb.748 (Netscher), 354-355 en afb. 753 (Rembrandt); De Jongh, *Portretten van echt en trouw*, p. 15-16; vgl. bijv. cat.nr. 33, p. 171-174 (Van der Helst) en 36, 181-183 (Jan de Bray) (huwelijksportretten); Ernst van de Wetering, S.A.C. Dudok van Heel en Josua Bruyn in: Brown, Kelch & Van Thiel, *Rembrandt*, resp. p. 16-17, 64-65 en 69; Jensen Adams, 'Three-quarter length life-sized portraits', p. 164-170.

94 Zie hfdst. 9 *Literatuur en muziek*, 'Anti-idealistische poëzie'.

95 Elias, *Vroedschap van Amsterdam* dl. 2, nr. 223, p. 585-586 (Jan Six); Schwartz, *Rembrandt*, p. 259-261; Smits-Veldt, *Het Nedelandse renaissancetoneel*, p. 106; Henk Th. van Veen en Jaap van der Veen in: Bergvelt & Kistemaker, *De wereld binnen handbereik*, resp. p. 108-109 en 112-113 en p. 252-256; Jaap van der Veen in: Bergvelt, Meijers & Rijnders, *Verzamelen*, p. 159.

96 Scheller, 'Rembrandt en de encyclopedische kunstkamer', p. 87-88, 101-105 en 122-133; C. Willemijn Fock en Jaap van der Veen in: Bergvelt & Kistemaker, *De wereld binnen handbereik*, resp. p. 70-80 en p. 232-258; Roelof van Gelder in: Bergvelt, Meijers & Rijnders, *Verzamelen*, p. 129-139; Montias, *Le marché de l'art*, p. 91

97 Vlieghe, 'Constantijn Huygens en de Vlaamse schilderkunst', p. 197-207; Peter van der Ploeg en Carola Vermeeren in: Van der Ploeg & Vermeeren, *Vorstelijk verzameld*, p. 55-60.

98 Eric J. Sluijter in: Sluijter, Enklaar & Nieuwenhuizen, *Leidse fijnschilders*, p. 19-21, 26 en 36-38 (Dou); Jaap van der Veen in: Van der Ploeg & Vermeeren, *Vorstelijke verzameld*, p. 87-88 en 92-96.
99 Eric J. Sluijter in: Sluijter, Enklaar & Nieuwenhuizen, *Leidse fijnschilders*, p. 41 en cat.nr. 1-6, p. 80-93; C. Willemijn Fock in: Bergvelt & Kistemaker, *De wereld binnen handbereik*, p. 72.
100 C. Willemijn Fock en Jaap van der Veen in: Bergvelt & Kistemaker, *De wereld binnen handbereik*, resp. p. 72-73 (collecties) en p. 123-126 (collecties), 127-128 (van de Capelle) en 130 (Van der Straten).
101 Guarini, *Getrouwen herder*, p. 4 verso-5 recto; Verkuyl, *Pastor Fido in de Nederlandse dramatische literatuur*, p. 291.
102 Eric J. Sluijter in: Sluijter, Enklaar & Nieuwenhuizen, *Leidse fijnschilders*, p. 26 (Dou); Postma, 'De Amsterdamse verzamelaar Herman Becker', p. 4-6; Montias, *Vermeer*, p. 247-262; Jaap van der Veen in: Bergvelt & Kistemaker, *De wereld binnen handbereik*, p. 126-127 (Kretzer) en 129-130 (Loys).
103 Miedema, *Archief Lucasgilde Haarlem*, passim; Miedema, 'Kunstschilders, gilde en academie', p. 3 en 19-21; De Jager, 'Meester, leerjongen, leertijd', p. 70-78 en 85-86; Bok, *Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt*, p. 184-187; Montias, *Le marché de l'art*, p. 102-13; Els Kloek in: Kloek, Peters Sengers & Tobé, *Vrouwen en kunst in de Republiek*, p. 9-10.
104 Sumowski, *Gemälde der Rembrandt-Schüler*, dl. 1, p. 9-21; Van de Wetering, *Studies in the workshop practice of the early Rembrandt*, p. 55-62; Josua Bruyn in: Brown, Kelch & Van Thiel, *Rembrandt*, p. 69-71, 77-80 en 85-86.
105 Haak, *Hollandse schilders*, p. 380-388 (Haarlem), 425-434 (Leiden), 438-451 (Delft); Montias, *Le marché de l'art*, p. 104-106 en 110-111.
106 Haak, *Hollandse schilders*, p. 77-78 en 85-98.
107 Eric J. Sluijter in: Sluijter, Enklaar & Nieuwenhuizen, *Leidse fijnschilders*, p. 11 en 107 (Dou); Hecht, *Hollandse fijnschilders*, p. 14-15 en cat.nr. 1-9, p. 24-64 (Dou); Sluijter, 'Hoe realistisch is de Noordnederlandse schilderkunst?', p. 14-33; Jochen Becker in: Freedberg & De Vries, *Art in history*, p. 144-151; Hecht, 'Dutch seventeenth-century genre painting', p. 85-95; McNeil Kettering, 'Ter Borch's ladies in satin', p. 95 (Ter Borch).
108 Plinius, *Historia naturalis* xxxv.65; Tümpel, *Rembrandt*, p. 243 ('Heilige Familie'); Eric J. Sluijter in: Sluijter, Enklaar & Nieuwenhuizen, *Leidse fijnschilders*, p. 15 en 20-22, afb. 33, p. 55 ('Keukenmeid met Haan'), en cat.nr. 9-11, p. 98-105 ('Tabaksroker', 'Vioolspeler' en 'Oude Vrouw met Haspel'); Hecht, *Hollandse fijnschilders*, cat.nr. 5-6, p. 40-51 ('Tabaksroker' en 'Vioolspeler'); Hecht, 'Dutch seventeenth-century genre painting', p. 86-88.
109 Haak, *Hollandse schilders*, p. 397-399, afb. 857 ('Bezwering Vrede van Munster'); McNeil Kettering, *The Ter Borch studio estate*, dl. 1, p. 86-89; McNeil Kettering, 'Ter Borch's ladies in satin', p. 98-113.
110 Haak, *Hollandse schilders*, p. 237-238 (Brouwer, Van Ostade); Sluijter, Enklaar & Nieuwenhuizen, *Leidse fijnschilders*, cat.nr. 22, p. 128-129 (Van Mieris, 'Boereninterieur'); Hecht, *Hollandse fijnschilders*, p. 15-16 en cat.nr. 10, p. 66-69 (Van Mieris, 'Kwakzalver'); Sluijter, *Lof der schilderkunst*, p. 72-74 (Dou, 'Kwakzalver').
111 Schnackenburg, 'Das Bild des bäuerlichen Lebens bei Adriaen van Ostade', p. 31-37; Hecht, *Hollandse fijnschilders*, cat.nr. 12, p. 74-77 (Van Mieris, 'Duet'); Marten Jan Bok, Mariët Westermann en Lyckle de Vries in: Chapman, Kloek & Wheelock, *Jan Steen*, resp. p. 31, p. 56-65 en p. 69-81, en cat.nr. 1-6, p. 100-118 (landlevens), en 9-11, p. 126-134 (fijnschilderijen).
112 Sutton, *De Hooch*, p. 11-14 en 17-27; Daniëlle Lokin en Michiel Kersten in: Kersten, Lokin & Plomp, *Delftse meesters*, resp. p. 107-117 en p. 145-152.
113 Robinson, *Metsu*, p. 24 en 54-56, en afb. 133, p. 181.
114 Wheelock, *Vermeer*, p. 30-32 en afb.7, p. 76; Montias, *Vermeer*, p. 151-153; Michiel Kersten in: Kersten, Lokin & Plomp, *Delftse meesters*, p. 201-203.
115 Haak, *Hollandse schilders*, p. 146 (Van Laer), 404-405 (Weenix) en 470 (Lingelbach); David A. Levine en Charlotte Steland-Stief in: Levine & Mai, *I Bamboccianti*, p. 14-29 en 96-106, en cat.nr. 21, p. 212-234 (Lingelbach) en 37, p. 290-293 (Weenix).
116 Andrea Gasten en Titia van Leeuwen in: De Jongh, Van Leeuwen, Gasten & Sayles, *Still-life*, resp. p. 13-17 en p. 44-47 en 50, en cat.nr. 7, p. 78-83 (Van Beyeren), 8 en 9, p. 84-89 (De Heem), 10 en 11, p. 90-95 (Kalf)(pronkstillevens) en nr. 29, p. 158-161 (Van Beyeren) en 32, p. 168-169 (De Heem)(bloemstukken); Montias, *Le marché de l'art*, p. 72-74.
117 Vondel, 'Raetsel' (in: *Werken*, dl. 10, p. 679-680); Porteman, 'Vondel over Kalf', p. 295-298.
118 E. de Jongh in: De Jongh, Van Leeuwen, Gasten & Sayles, *Still-life*, p. 31-32, en cat.nr. 8, p. 84-87 (De Heem), 11, p. 92-95 (Kalf) en 29, p. 158-161 (Van Beyeren); Brusati, 'Natural artifice and material values', p. 151-156.
119 De Jongh, Van Leeuwen, Gasten & Sayles, *Still-life*, cat.nr. 25, p. 144-148; Haak, *Hollandse schilderkunst*, p. 161; Brusati, *Artifice and illusion*, p. 63, 161-162 en 169-178.
120 Ruurs, *Saenredam*, p. 41-43 en 86-87; Schwartz en Bok, *Pieter Saenredam*, p. 79-81, 146-147, en bijv. 167, 222 en 226; Walter Liedtke en Rob Ruurs in: Giltaij & Jansen, *Perspectiven*, resp.

p. 31-41 (fantasie-architectuur) en p. 45-50 en cat.nr. 13-28, p. 101-160 (Saenredam), met name nr. 21, p. 131-132 (St. Pieterskerk Utrecht).

121 Liedtke, *Architectural painting in Delft*, passim en afb. I (Houckgeest, Nieuwe Kerk) en II (De Witte, Oude Kerk); Giltaij & Jansen, *Perspectiven*, p. 12-15 en cat.nr. 30-32, p. 168-178 (Houckgeest), 34, 35, 37 en 38, p. 184-190 en 196-201 (De Witte) en 42-46, p. 212-226 (Van Vliet).

122 Wheelock, *Vermeer*, afb. 16-17, p. 94-97 ('Gezicht op Delft'); Haak, *Hollandse schilders*, p. 441-442 (Fabritius) en 482-483 (Beerstraaten); Schwartz & Bok, *Pieter Saenredam*, p. 190-191 (Oude Stadhuis Amsterdam), 140, 148 en 241-243 (Mariakerk Utrecht) en 150 en 245 (Mariaplaats Utrecht); Giltaij & Jansen, *Perspectiven* 1991, cat.nr. 23-26, p. 138-154 (Saenredam) en 58-63, p. 274-295 (Job en Gerrit Berckheyde); Lawrence, *Gerrit Berckheyde*, p. 29-42; Kersten, Lokin & Plomp, *Delftse meesters*, p. 91, afb.72.

123 Haak, *Hollandse schilders*, p. 364-370; Van de Wetering, *Rembrandt. The painter at work*, p. 157-160.

124 Haak, *Hollandse schilders*, p. 296-297; Schwartz, *Rembrandt*, p. 223-227, 232, 259-261 en 282-286; Tümpel, *Rembrandt*, p. 243-249; S.A.C. Dudok van Heel in: Brown, Kelch & Van Thiel, *Rembrandt*, p. 57-61.

125 Sluijter, *Lof der schilderkunst*, p. 62-71; Van de Wetering, *Rembrandt. The painter at work*, p. 161-169.

126 Ernst van de Wetering in: Brown, Kelch & Van Thiel, *Rembrandt*, p. 16-38, en cat.nr. 40, p. 246-249 ('Badende Vrouw') en 46, p. 272-274 ('Mozes'); Van de Wetering, *Rembrandt. The painter at work*, p. 173-190, 203-221, 269 en 274-279.

127 Brown, Kelch & Van Thiel, *Rembrandt*, cat.nr. 43, p. 258-261 ('Man in Wapenrusting'); Giltaij, *Ruffo en Rembrandt*, p. 35-37 en 43-48; Van de Wetering, *Rembrandt. The painter at work*, p. 164 en 265-272.

128 Broos, *Index to formal sources of Rembrandt's art*, passim; Brown, Kelch & Van Thiel, *Rembrandt*, cat.nr. 45, p. 267-271 ('Vrouw in de Deuropening').

129 Tümpel, *Rembrandt*, afb. p. 290 ('Jacob zegent de zonen van Jozef') en p. 291 ('Jozef en de vrouw van Potifar').

130 Ibid., p. 243-259, 279-282, 287-293; Christian Tümpel in: Van der Coelen, *Patriarchs, angels and prophets*, p. 31-36.

131 Hollstein, *Dutch etchings* dl. 4, z.j., nr. 5-8, p. 211 (Collaert); Haak, *Hollandse schilders*, p. 190-195 (Lastman, Pynas, Moeyaert) en 366-370 (Eeckhout, Victors, Fabritius, Drost en De Gelder); Christian Tümpel in: Tümpel, *Het Oude Testament in de schilderkunst van de Gouden Eeuw*, p. 11, 17-19 en 162-164; Brown, Kelch & Van Thiel, *Rembrandt*, cat.nr. 67-69, p. 334-342 (Victors), 70-71, p. 344-348 (Eeckhout), 81, p. 380-383 (Barent Fabritius) en 82-83, p. 384-390 (Drost); Van der Coelen, *Patriarchs, angels and prophets*, cat., passim.

132 Tümpel, *Rembrandt*, p. 336-358; Brown, Kelch & Van Thiel, *Rembrandt*, cat.nr. 47, p. 275-277 ('Matheüs', 'Simon', 'Bartholomeus' en 'Evangelist'), E.v.d. Wetering in: White en Buvelot, *Rembrandt zelf*, 1999, p. 32-36 en cat. passim.

133 Sutton & Loughman, *Dutch landscape painting*, p. 18-20 en 31-33; Montias, *Le marché de l'art*, p. 72-74; Goedde, 'Naturalism as convention', passim.

134 Sutton & Loughman, *Dutch landscape painting*, p. 21-23 en 36-43; Falkenburg, 'Onweer bij Jan van Goyen', p. 138-141.

135 Leeflang, 'Dutch landscape: the urban view', p. 54-55 en 77-79.

136 Sutton & Loughman, *Dutch landscape painting*, cat.nr. 26, p. 118-119 (Van Goyen), 29-32, p. 124-135 (Hobbema) en 34-35, p. 138-143 (De Koning); Sluijter, 'Jan van Goyen als marktleider', p. 53.

137 Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, p. 2-7 en 316; Marijnissen, De Paus, Schoon & Schweitzer, *De zichtbare wereld*, cat.nr. 19-21, p. 126-131 (Cuyp); Sutton, *Dutch landscape painting*, p. 38-39, cat.nr. 7-9, p. 76-81 (Berchem) en 12-13, p. 86-89 (Both).

138 Porteman, 'De waterval in de Nederlandse cultuur van de zeventiende eeuw', p. 146-148; Leeflang, 'Dutch landscape: the urban view', p. 96-97.

139 Sluijter, 'Jan-van Goyen als marktleider', p. 39-40 en 45-47.

140 Sutton & Loughman, *Dutch landscape painting*, p. 43-48 en cat.nr. 8, p. 78-79 (Berchem) en 52-56, p. 186-201 (Ruysdael); Leeflang, 'Dutch landscape: the urban view', p. 97-98 (Ruysdael).

141 Goedde, *Tempest and shipwreck in Dutch and Flemish art*, p. 26-31, 120-130, 165-197 en 202-203; Falkenburg, 'Onweer bij Jan van Goyen', p. 146-148.

142 Giltaij & Kelch, *Lof der zeevaart*, cat.nr. 36 en 38, p. 193-195 en 200-202 (De Vlieger), 53, p. 257-259 (Dubbels) en 62-64, p. 289-297 (Van de Cappelle).

143 Ibid., cat.nr. 37, p. 196-199 (De Vlieger), 54, p. 260-261 (Dubbels) en 65, p. 298-300 (Van de Cappelle).

144 Robinson, *The paintings of the Van de Veldes*, p,126-157; Giltaij & Kelch, *Lof der zeevaart*, cat.nr. 57-58, p. 270-275 (Beerstraaten), 59, p. 278-279 (Zeeman) en 70-71, p. 318-320 (Backhuysen).

145 J. Bolten in: Van de Passe, *'tLicht der teken en schilderkonst*, p. 2 en 4; Miedema, 'Kunstschilders, gilde en academie', p. 16-20; Giltaij, *The drawings by Rembrandt and his school*, p. 13-15; De Jager, 'Meester, leerjongen, leertijd', p. 73-74; Josua Bruyn in: Brown, Kelch & Van Thiel, *Rembrandt*, p. 80-81; Bok,. *Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt*, p. 178-182 en 188-189; Van de Wetering, *Rembrandt. The painter at work*, p. 50-52 en 75-81; Wendy de Visser en Jorum Labordus in: Kloek, Peters Senger & Tobé, *Vrouwen en kunst in de Republiek*, resp. p. 44-45 en p. 81-88.

146 Van Gelder & Jost, *De Bisschop*, dl. 1, p. 14-17 en dl. 2, p. 3 (Opdracht van de *Icones* dl. 1 aan Constantijn Huygens jr.).

147 Giltaij, *The drawings by Rembrandt and his school* 1988, p. 9-10; Van de Wetering, *Rembrandt. The painter at work*, p. 69-72 en 75.

148 Schapelhouman & Schatborn, *Land en water*, p. v-vi, en passim; Boudewijn Bakker en Huigen Leeflang in: Bakker & Leeflang, *Nederland naar 't leven*, resp. p. 9-12 en 14-17, en p. 24-25 en 29-32

149 Van der Waals, *De prentschat van Hinloopen*, p. 135-144; Bakker & Leeflang, *Nederland naar 't leven*, cat.nr. 31-32, p. 84-85 (Seghers); Ornstein-van Slooten, Holtrop & Schatborn, *Het Rembrandthuis*, p. 12-15 en passim;

150 Hollstein, *Dutch and Flemish etchings* dl. 5, z.j., s.v. Dancker Danckerts, nr. 4-31, p. 127-131 en dl. 20, z.j., s.v. Roelant Roghman (door Dieuwke de Hoop Scheffer), nr. 1-24 en 33-38, p. 67-68 en 82-88; Broos & Schapelhouman, *Nederlandse tekenaars*, nr. 14-16, 18 en 24, p. 26-28, 30-31 en 37 (Berchem); Nadine Orenstein in: Bakker & Leeflang, *Nederland naar 't leven*, p. 37-40 en cat.nr. 48-49 en 51-52, p. 104-105 en 108-109 (Roghman).

151 Huigen Leeflang in: Bakker & Leeflang, *Nederland naar 't leven*, p. 30-32; Leeflang, 'Dutch landscape: the urban view', p. 89-96.

152 Peter van der Coelen in: Van der Coelen, *Patriarchs*, *angels and prophets*, p. 44-46.

153 Muller, *Nederlandsche geschiedenis in platen* dl. 1, nr. 1941-1964, p. 275-280 (Vrede van Munster) en nr. 2078, p. 298-299 (Slag bij Ter Heide); Van der Waals, *De prentschat van Hinloopen*, p. 13-19; Peter van der Coelen in: Tümpel, *Het Oude Testament in de schilderkunst van de Gouden Eeuw*, p. 173-177; Boudewijn Bakker in: Bakker & Leeflang, *Nederland naar 't leven*, p. 9; Bos en De Haan, *Het rijk van Neptunus*, cat.nr. 12, p. 27 (Slag bij Ter Heide); Giltaij & Kelch, *Lof der zeevaart*, p. 422 (Slag bij Ter Heide); De Jongh en Luijten, *Spiegel van alle dag*, p. 21

154 Friso Lammertse in: Giltaij & Kelch, *Lof der zeevaart*, p. 45-50 en 53-55 en cat.nr. 100, p. 421-425 (Slag bij Ter Heide).

155 *The Willem van de Velde drawings*, dl. 1, p. 91-129 en dl. 3, p. 90-313 (afbeeldingen); Bos & De Haan. *Het rijk van Neptunus*, nr. 16-21, p. 34-39 (scheepstypen) en 23, p. 44-47 (Zeeman).

156 Hollstein, *Dutch and Flemish etchings*, dl. 20, z.j., nr. 2-6, p. 55 (Geertruyd Roghman); Schnackenburg, 'Das Bild des bäuerlichen Lebens bei Adriaen van Ostade', p. 3337; Bakker & Leeflang, *Nederland naar 't leven*, nr. 22-23, p. 74-75, en 58, p. 116-117 (nachtstukken van Jan van de Velde II en Reinier Zeeman); De Jongh en Luijten, *Spiegel van alle dag*, p. 21-24 en 35-38, en cat.nr. 54, p. 268-271 (Geertruyd Roghman) en 73, p. 344-347 (nachtstukken van Berchem).

157 Dirkse, 'Cornelis de Visscher', p. 258-280; Op 't Hof, 'Het culturele gehalte van de Nadere Reformatie', p. 133-134; J. Kingma in: Kingma, Koops & Smit, *Universitair leven in Groningen*, p. 121.

158 Bachrach, *Sir Constantine Huygens and Britain*, p. 139-146; Van Gelder & Jost, *De Bisschop*, dl. 1, p. 15-94; Vlieghe, 'Constantijn Huygens en de schilderkunst van zijn tijd', p. 192-197 en 200-203; Huygens, *Mijn jeugd*, p. 74-94.

159 Junius, *Schilder-konst der oude*, passim; Colette Nativel in: Junius, *De pictura veterum*, p. 31, 44-56, 101-103, 108-111, en p. 590-592 en 600.

160 Logan, *The 'cabinet' of the brothers Reynst*, p. 104-106; Logan, 'Kunstenaars, kooplieden en verzamelaars', p. 142 en 146-152; Peter van der Ploeg en Carola Vermeeren, en Jaap van der Veen in: Van der Ploeg & Vermeeren, *Vorstelijk verzameld*, resp. p. 60 en p. 91-92;

161 Van Gelder & Jost, *De Bisschop*, dl. 1, p. 40-41.

162 Roelof van Gelder in: Bergvelt & Kistemaker, *De wereld binnen handbereik*, p. 271; Brown, *Kings and connoisseurs*, P. 59-79.

163 Logan, *The 'cabinet' of the brothers Reynst*, p. 103; Brown, Kelch & Van Thiel, *Rembrandt*, cat.nr. 39, p. 242-245 ('Bathseba'), 40, p. 246-250 ('Badende Vrouw') en 41, p. 250-254 ('Flora'); Henk Th. van Veen in: Bergvelt & Kistemaker, *De wereld onder handbereik*, p. 115; Montias, *Le marché de l'art*, p. 152-154.

164 P.J.J. van Thiel in: *Het Nederlandse geschenk aan koning Karel II*, p. 3-6; Logan, *The 'cabinet' of the brothers Reynst*, p. 26, 33-35, 50 en 75-86; Logan, 'Kunstenaars, kooplieden en verzamelaars', p. 152-153.

165 Weijtens, *De Arundel-collectie*, p. 16, 18-22 en 29-31; Logan, *The 'cabinet' of the brothers Reynst*, p. 90-96; Brown, *Kings and connoisseurs*, p. 60-66.

166 Logan, *The 'cabinet' of the brothers Reynst*, p. 38-46; Howarth, *Lord Arundel*, p. 41-42 en 171-184; Schütz, 'Zeitgenössische niederländischen Malerei in der Sammlung Erzherzog Leopold Willhelms', p. 372.
167 Van der Waals, *De prentschat van Michiel Hinloopen*, p. 10-22.
168 Montias, *Le marché de l'art*, p. 17 en 136-139.
169 Gerson, *Ausbreitung und Nachwirkung der Holländischen Malerei*, p. 45-54 en 203-p. 45-54 en 203-205 (Italiëreizen), 463-465 (Van Mander), 484-488 (Beck en Ovens); Brusati, *Artifice and illusion*, p. 54-78 (Van Hoogstraten).
170 Gerson, *Ausbreitung und Nachwirkung der Holländischen Malerei*, p. 223-239, 243-244, 262 en 268 (Duitsland), 382-385 (Engeland).
171 Ibid., p. 5 en 228.
172 Eric J. Sluijter in: Sluijter, Enklaar & Nieuwenhuizen, *Leidse fijnschilders*, p. 26-27 en 39 (Dou, Van Mieris); Mirto & Van Veen, *Pieter Blaeu: lettere ai Fiorentini*, p. 54, 58 en 68 (de Medici's); Friso Lammertse in: Giltaij & Kelch, *Lof der Zeevaart*, p. 55-56 (Van de Velde); Montias, *Le marché de l'art*, p. 165-168 (Wouwerman); Giltaij, *Ruffo en Rembrandt*, p. 24-31 (de Medici's).
173 Haak, *Hollandse schilders*, p. 370 (Lievens); Schütz, 'Zeitgenössische niederländischen Malerei in der Sammlung Erzherzog Leopold Wilhelms', p. 371 en 373-374
174 Gerson, *Ausbreitung und Nachwirkung der Holländischen Malerei*, p. 57 en 62-65; Montias, *Le marché de l'art*, p. 160-178.
175 Van der Waals, *De prentschat van Michiel Hinloopen*, p. 22 (Visscher); Bos & De Haan, *Het rijk van Neptunus*, nr. 31a-c en 32a-d, p. 66-70 (Zeeman); Giltaij & Kelch, *Lof der zeevaart*, p. 277 (Zeeman); Giltaij, *Ruffo en Rembrandt*, p. 14 (Rembrandt).
176 Schnapper, *Curieux du Grand Siècle*, p. 251-253; Giltaij, *Ruffo en Rembrandt*, p. 33; De Jongh & Luijten, *Spiegel van alle dag*, p. 23.
177 Frans Grijzenhout in: Grijzenhout & Van Veen, *De Gouden Eeuw in perspectief*, p. 27 en 32-46.

Cesare Ripa, Iconologia, 1644: Poesia dichtkunst.

9 Literatuur en muziek

Inleiding

In kwantitatief opzicht lijkt de literatuur in het culturele leven van de zeventiende eeuw niet zo'n bijster grote plaats ingenomen te hebben. Tussen alle pamfletten en verordeningen, bijbels, psalmboeken en religieuze traktaten, kantooralmanakken, leerboekjes en wetenschappelijke studies vormde het aantal literaire werken dat er verscheen slechts een kleine hoeveelheid. Meer dan eentiende van alle publicaties zal het meestal niet zijn geweest. Daar zaten dan ook nog in het Latijn geschreven teksten bij, zowel klassieke als moderne - in 1650 toch nog altijd een vijftiental, tegenover een kleine vijftig Nederlandstalige -, en zo nu en dan een Frans, Duits of Engels boek.[1] Bovendien was, afgezien van een enkele auteur als Jacob Cats van wiens werken tegen 1655 al zo'n 300.000 exemplaren in omloop moeten zijn geweest, de oplage van literaire uitgaven meestal niet groter dan zo'n 500, maximaal 1000 exemplaren.[2] Het genietend of ontspannend lezen was blijkbaar voorbehouden aan slechts een klein deel van de bevolking.

Die indruk wordt bevestigd door de informatie uit inboedels en nalatenschappen. De bibliotheek van een literair geïnteresseerde intellectueel als de Rotterdamse arts Pieter van Willigen, die in 1650 werd geveild, bevatte naast de nodige vakliteratuur een aardige collectie historische en literaire werken. Maar vooral in de lagere standen beperkte het boekenbezit zich vrijwel geheel tot religieuze teksten. Slechts een enkele maal is er sprake van iets anders, meestal een geschiedwerk of een politiek pamflet. Van de werken van Cats bestonden naast dure, ook goedkope volksuitgaven.[3] Daarnaast moet er nogal wat goedkope populaire lectuur hebben gecirculeerd waar weinig van bewaard is en dat in boedelbeschrijvingen en testamenten maar zelden bij name wordt genoemd. Dat geldt niet alleen voor pamfletten en almanakken, maar ook voor allerlei gelegenheidsliteratuur en vooral voor de hele productie aan volksboeken, rijmprenten, liedboekjes en wat dies meer zij.[4]

De vraag is bovendien, wat als 'literatuur' moet worden beschouwd. Als 'poëzie' maakte de literatuur sinds het zestiende-eeuwse humanisme deel uit van de intellectuele vorming en werd zij, in receptieve, maar tot op zekere hoogte ook in creatieve zin, op de Latijnse school onderwezen. Grondslag van deze poëzie waren de opvattingen van de klassieken die door de geleerden naarstig werden onderzocht en opengelegd ten behoeve van de eigentijdse literatuurbeoefening. Daarnaast bestond er echter ook een heel andere literatuur van anekdoten, essay-achtige beschouwingen, verhalen, kluchten, novellen en romans, die soms in dichtvorm maar meestal in proza geschreven waren. Door het gezag van de classicistische poëtica, dat zich tegen het midden van de eeuw definitief vestigde, bleven zij buiten de literaire canon, hoewel zij deze in aantal en populariteit verre overtroffen.[5]

Beide richtingen waren in aanzet even intellectualistisch, maar de roman- en novellenliteratuur leende zich beter tot popularisering en commercialisering, een kans die door verschillende uitgevers aangegrepen werd. Ook op het toneel deden de bewerkingen van dit soort verhalen het door de band genomen beter dan de tragedies van iemand als Vondel.[6]

Heeft er zo dus al een verbreiding van literaire vormen en verhaalstof plaatsgevonden onder de brede middenlaag van de bevolking, nog sterker moet dat het geval zijn geweest via allerlei niet direct als 'literair' aan te merken media. We zagen het al bij de Oude Doolhof, waar naast allerlei religieuze en bijbelse thematiek ook onderwerpen uit de mythologie en het toneelrepertoire uitgebeeld werden (p. 477). Maar ook allerlei niet-literaire teksten bevatten vaak poëzie en verhalend proza. Pamfletten waren niet zelden in dichtvorm geschreven. In het jaar 1650 gaf de confrontatie tussen Willem II en de Amsterdamse magistraat bijvoorbeeld aanleiding tot enkele tientallen berijmde schotschriften van de kant van beide partijen.[7] Kantooralmanakken - waarvan volgens een recente schatting toch wel één op de vier huishoudens er een in bezit had - hadden als bijwerk vaak kluchten, exempelen, moppen en satirische anekdoten, zowel in rijm als in proza. En dan waren er nog de talloze liedboekjes, die vaak slechts voor lokaal gebruik werden gepubliceerd.[8]

Al met al zal het bereik van het corpus poëtische en verhalende teksten dat wij met 'literatuur' plegen aan te duiden wel groter zijn geweest dan uit louter het aantal bewaard gebleven uitgaven valt af te leiden. Maar ook van de meer populaire teksten zullen de kopers toch vooral gezocht moeten worden in de relatief ontwikkelde stedelijke middenklasse van kooplieden, ondernemers, ambtenaren, predikanten, dokters en schoolmeesters tot en met schippers, winkeliers en geschoolde ambachtslieden, veelal inclusief hun echtgenotes en opgroeiende kinderen. De meeste galante novellen zijn opgedragen aan al dan niet met name genoemde lezeressen en liedboekjes richtten zich in de regel tot 'de zanglustige jeugd'.

Binnen deze groep was de lezersdichtheid groter dan elders en vervulde de literatuur, naast haar primaire taak van amuseren, een aantal vrij duidelijk van elkaar te onderscheiden functies. Enerzijds was dat het uitdrukking geven aan algemeen aanvaarde religieuze en morele waarden, het beïnvloeden van de publieke opinie en het oliën van de sociale omgang. Anderzijds, en dat in toenemende mate, het zowel prikkelen als bevredigen van de individuele emoties en het individuele vernuft.

Eigentijdse klassieken

De Neolatijnse dichtkunst

Het meest elitair was natuurlijk de Neolatijnse poëzie.[9] In 1647 publiceerde Gerardus Johannes Vossius, hoogleraar aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre, drie literatuurtheoretische studies waaronder het alomvattende *Poeticae institutiones* (over de regels van de poëzie). Dat werk was niet bedoeld als louter historisch-filologische proeve van literatuurwetenschap, maar als leidraad voor contemporaine auteurs. Die functie heeft het ook vervuld, zowel in Nederland als in Frankrijk, maar dan met name voor de Nederlands- en de Franstalige literatuur.[10] De grote bloei van de Neolatijnse dichtkunst was voorbij. Maar haar poëticale inzichten en verworvenheden zouden nog lange tijd voortleven in de literatuur in de volkstalen.

Theodor Matham (1606-1676) naar Joachim Sandrart (1606-1688), Portret van Caspar Barlaeus (1584-1648), ca. 1645.

Dat gold ook voor Nederland. Hugo de Groot was gestorven in 1645, Caspar Barlaeus volgde in 1648 en Daniël Heinsius in 1655. Van hen was Barlaeus als dichter én als prozaïst de belangrijkste. Zijn epische lofdichten op de Oranjes en allerlei buitenlandse vorsten en grootheden - goed voor zo'n 350 pagina's van het eerste deel van zijn verzamelde gedichten - leverden hem dankzij Constantijn Huygens sinds 1635 een jaarlijkse toelage van Frederik Hendrik op. Hij was de geschiedschrijver van de daden van Johan Maurits van Nassau in Brazilië en auteur van een twintigtal oraties, niet alleen over de ‘Mercator sapiens’ (wijze koopman), zijn Amsterdamse intreerede, maar ook over de geboorte en over het lijden van Jezus Christus, over de verovering van 's-Hertogenbosch, de dood van de vader van zijn vriend Joachim van Wicquefort, enzovoort. Hij schreef lange religieuze gedichten, waaronder een hele reeks berijmde oraties van bijbelse figuren: Kaïn, Noach, Jephta, Job, Judith, en ettelijke anderen; en met zijn talloze verjaars-, huwelijks-, lof-, en lijkdichten was hij de dichterlijke begeleider van het sociale leven van de hele upper ten van zijn tijd.[11] Vanaf het begin van de jaren dertig stond hij in het centrum van de Neolatijnse én van de Nederlandse literatuur.

Een voorbeeld van dat laatste is zijn vertaling in het Latijn, samen met de dichtende Haagse advocaat Cornelis Boyus (Boey), van een aantal verhalen uit Cats' *Trou-ringh*. Het was Cats zelf die erom had gevraagd en na de nodige aarzelingen en vertragingen verschenen in 1643 dertien van de negenentwintig verhalen onder de titel *Faces augustae* (plechtige huwelijkstoortsen). Ze werden in de bundel gevolgd door een zestal door Barlaeus zelf geschreven dialogen over het huwelijk met respectievelijk Van Wicquefort, Hooft, ‘Sinapius’ (de Amsterdamse stadssecretaris Daniël Mostaert), Huygens, Cats en Petitius

(een zekere J. le Petit). Waarmee dan zowat de hele dichtende elite van die tijd - met uitzondering van Vondel - bijeen was gebracht.[12]

Maar Barlaeus mocht dan de beroemdste Neolatijnse dichter van zijn generatie zijn geweest, hij was lang niet de enige. Het schrijven en vooral lezen van Latijnse poëzie hoorde tot het midden van de eeuw tot de algemene culturele vaardigheden van de intellectuele elite. Constantijn Huygens, een druk bezet man en als dichter vooral bekend om zijn Nederlandstalig werk, schreef in het Latijn - en in het Frans - een heel oeuvre bijeen aan gelegenheidsgedichten en korte epigrammen.

.....

Huygens' *Momenta desultoria* (van de hak op de tak springende stukjes) werden in 1644 door Barlaeus met een lange voorrede uitgegeven. Men vindt er bijvoorbeeld een speels gedichtje in, dat hij op 10 oktober 1650, ergens tussen Rhenen en Arnhem te paard of in een reiskoets, schreef aan Anna Maria van Schurman in Utrecht om zijn komst aan te kondigen:

> [...] tam superos habeas in vota benignos,
> Ut meo se nobis tertia iungat *Olor*,
> Quartus erit Cycnus, quinto fortassis amabunt
> Voetius et sexto Frater adesse loco.
> Septima ne iubeas accedat lingua, nec auris
> Septima; sat seni musica turba sumus,
> Et faciam, si quid possunt mea Carmina, dicas,
> Hei mihi, quam levis est, quam brevis iste dolor!

Elf dagen later in Beekbergen, vertaalde hij het gedicht zelf in het Nederlands:

> ‘[...] En wil de Hemel u zo goedertieren wezen,
> Dat mijn Zwaaninne zich voor derde bij ons stel',
> Zwaan zal de vierde zijn, de vijfde denk ik wel
> De wijze Voetius, en dan uw Broer de zesde.
> (Haalt niet meer oren in, dus zijn wij op ons beste)
> En gij zult zeggen, Ah! (vermag ons zingen iet)
> Hoe licht is deze pijn, hoe kort is dit verdriet!’

William Swann, een Engelse kapitein in Nederlandse dienst, zijn vrouw Utricia Ogle - een uitstekende zangeres -, professor Voetius, Anna Maria's broer Johan Godschalk, en natuurlijk Anna Maria zelf, vormden het gezelschap dat Huygens zich voorstelde in Utrecht, waarnaar hij blijkbaar op weg was, te ontmoeten. Het huis van de Schurmannen daar was de ‘Muzenberg’, zij het met dat verschil dat niet zeven muzen er bijeen zouden zijn, maar met hem zelf erbij zes. Zo zouden ze een ‘musica turba’ vormen, een begrip uit de praktijk van de vocale polyfonie dat de min of meer vaste groep van zes uitvoerders aanduidde. In dit geval ging het dan niet om louter zangers, maar om zangers én toehoorders (‘ooren’).[13]

.....

Veelal bleef het echter niet bij dit soort lichte gelegenheidslyriek. Tot in de jaren vijftig schreef men daarnaast alom epen en heroïsche lofdichten in Barlaeaans-Vergiliaanse trant. Als voorbeeld moge de situatie in Dordrecht dienen, een niet onbelangrijke handelsstad, zonder universiteit of concentratie van uitgeversactiviteiten maar met een goed bekend staande Illustre - Latijnse - School en een belangrijke stedelijke elite. Nog in 1655 droeg daar de plaatselijke dominee Casparus Staphorst een heldendicht over de Eerste Engelse Oorlog op aan de burgemeesters en raden van Dordrecht en Edam, zijn vorige standplaats. Het bevatte een beschrijving van de heldendood van de zeventienjarige Karel van Beveren, zoon van een van de belangrijkste Dordtse magistraten, burgemeester Cornelis van Beveren.[14] Ook Pieter van Godewijck, leraar van de onderbouw van de Latijnse school kwam met een *Carmen in furentes et fanaticos Anglos bellum gerentes adversus Batavos* (een lied tegen de razende en bezeten Engelsen oorlog voerend tegen de Bataven).

Van Godewijcks jongere collega Johannes Michaelius publiceerde naast de nodige gelegenheidsgedichten een aantal berijmde oraties op bijbelse figuren in de trant van Barlaeus. Maar in diens werk treft men ook een lang gedicht aan op het gebruik van tabak en, vooral, een aantal alleraardigste liefdesgedichten, zoals:

De Cyrilla

Qualem meam Cyrillam,
Quales meos amores
Cantabo ludibundus?
Ut Phoebus imbre cassis
Coelo micat diebus:

Ut Luna vincit astra
De noctibus serenis
Sic obruit Cyrilla
Quoque coeteras puellas:
[...]
Oculos habet rotatos
Oculos habet natantes,
Amoribus scatentes
Ardoribus liquentes.

Op Cyrilla

Hoe zal ik mijn Cyrilla,
Hoe mijn liefdes
Speels bezingen?
Zoals de zon, na door regen
Verduisterde dagen,
Schittert in de hemel;
Zoals de maan de sterren
Overwint in heldere nachten,
Zo ook doet Cyrilla
Alle andere meisjes vervagen;
[...]
Ze heeft lonkende oogjes,
Ze heeft vochtige oogjes,
Vol van de lusten der liefde,
Drijvend van hartstocht.[15]

Bij de nieuwe generatie vielen satirische poëzie en dit soort elegante liefdesgedichten veel meer in de smaak dan de barokke heldentoon. Latijnse tragedies werden er na 1650 niet meer geschreven en grote heroïsche heldendichten nauwelijks. En al brachten de zeeoorlogen tegen de Engelsen hier en daar nog wel een dichtsnaar in beweging, de voorkeur ging toch uit naar meer lieflijke poëzie in de trant van Romeinse liefdesdichters als Catullus, Propertius, Horatius en vooral Ovidius.[16]

Canonvorming en uitwaaiering

Op 14 januari 1648 pleegde Caspar Barlaeus, na jarenlang steeds erger wordende aanvallen van depressiviteit, zelfmoord. Zijn 'melancholisch' temperament, volgens zeventiendeeeuwse medische opvattingen als bron van alle verbeelding en creativiteit de oorzaak van zijn 'goddelijk' dichterschap, was ten slotte omgeslagen in datgene wat er het inherente risico van was: puur zwarte, hypochondrische melancholie. Over die zelfmoord geen woord in de lijkrede van zijn collega Joannes Corvinus en de treurdichten van zijn medepoëten. Zelfmoord werd beschouwd als een misdaad en had niet zelden een begrafenis op het galgenveld en confiscatie van de nagelaten bezittingen tot gevolg, zodat de grootste discretie was geboden. Maar des te meer over zijn dichterschap. Van de vrienden schreven Huygens, Westerbaen en Vondel lijkdichten en van de jongeren onder anderen Brandt, Vos, Anslo en Joannes Six van Chandelier, welke laatste zijn vers eindigde met de volgende regels:

> Treur, Amstelzwanen, volg de banen
> Van deze zwaan der Amstelzwanen.
> Volg Amstelzwanen, volg de toon,
> Van zijne stemme duizendschoon;
> [...]
> De woorden van zijn zoet Muzijk
> Zijn boeken op het heilig lijk.
> Begraaf hem in die boekebloemen,
> Waar biekens [bijtjes] zijne honing roemen.[17]

Het aan de oden van Horatius ontleende beeld van dichters als zwanen die hun voorganger volgen en als bijen die honing zuigen uit de 'bloemen' van diens werken,[18] was wel bijzonder adequaat waar een hele generatie klaar stond om het classicisme van de overledene in het Nederlands voort te zetten.

De jaren tussen 1640 en 1660 vormen in literair opzicht een keerpunt, dat wordt gemarkeerd door een opvallende concentratie van verzameluitgaven en bloemlezingen van Nederlandse poëzie.[19] Het uitgeven van de verzamelde werken van één auteur, iets wat voordien vooral bij Neolatijnse dichters gebeurde maar bij Nederlandse slechts sporadisch voorkwam, werd nu een rage. De werken van Hooft, Vondel, Huygens en Cats verschenen in meerdere uitgaven.[20] En inmiddels begonnen ook jongeren hun eigen werk of dat van hun vrienden te bundelen. Blijkbaar was de behoefte aan Nederlandse literaire teksten aanzienlijk gegroeid in vergelijking met de voorgaande decennia. De verklaring zal wel deels liggen in de toegenomen deelname aan allerlei vormen van Nederlandstalig onderwijs.[21] Steeds meer uitgevers zagen hier een gat in de markt. 'Literatuur' werd een hele bedrijfstak, met auteurs, tekstbezorgers, vertalers, bloemlezers, ook al was er nog menige boekhandelaar-uitgever die verschillende van die functies in zijn ene persoon verenigde.

Het gevolg was dat er een canon ontstond en dat die oudere auteurs van wie het oeuvre steeds werd herdrukt - Hooft, Huygens, Vondel, Cats - de status kregen van 'klassieken'.

Dat effect werd nog versterkt door het grote aantal bloemlezingen van poëzie dat er in deze jaren verscheen. Dat begon met de *Verscheyde Nederduitsche gedichten, van Grotius, Hooft, Barlaeus, Huygens, Vondel en anderen*, verzameld door een gezelschap van niet minder dan zes, zich achter hun monogram verschuilende, literatuurliefhebbers, onder wie waarschijnlijk Jan Vos, Tobias van Domselaar en Geeraardt Brandt. De bundel kwam in 1651 uit bij Lodewijk Spillebout in Amsterdam. Een tweede deel, verzameld door ene J.V.M., verscheen in 1653 bij dezelfde uitgever. Daarna volgden tussen 1656 en 1660 nog minstens zes van dergelijke verzamelbundels.[22]

Wanneer we de inhoud van deze bloemlezingen bekijken, dan valt op dat er een vaste kern van auteurs is die in alle of vrijwel alle bundels voorkomen. Vondel is volstrekt prominent, meteen gevolgd door zijn jeugdige epigoon Reyer Anslo en door Jeremias de Decker; dan komen Jan Vos en Geeraardt Brandt, die beiden slechts in één bundel ontbreken, en Constantijn Huygens en Jacob Westerbaen, van wie in twee bundels geen gedichten opgenomen zijn. Deze selectie komt sterk overeen met de canon van schrijvers van wie er verzamelde gedichten verschenen. De voorbeeldfunctie van deze auteurs voor de rest van dichtend Nederland moet enorm zijn geweest. En er waren velen die dichtten.[23]

> .....
> In de beeldvorming van het Nederlandse literaire verleden heeft Geeraardt Brandt een belangrijke rol gespeeld. Niet alleen heeft hij zich beijverd de nationale Batavieren-mythe nieuw leven in te blazen, maar ook heeft hij als eerste, 23 oud, een schets gegeven van de geschiedenis van de Nederlandse poëzie: eeuwen na de Bataafse barden weer in leven geroepen door de rederijkers, eind zestiende eeuw van Franse smetten gezuiverd door Coornhert, Spiegel en Roemer Visscher, en ten slotte door Pieter Cornelisz. Hooft en Joost van den Vondel tot perfectie gebracht. Afgezien van zijn blinde vlek voor de middeleeuwen was het een beeld dat driehonderd jaar stand zou houden. Daarvóór had hij al op de Amsterdamse Schouwburg de lijkrede op Hooft mogen uitspreken; daarná zou hij een actief aandeel hebben in de samenstelling van de verschillende delen van de *Verscheyde Nederduytsche gedichten* van 1651 en 1653. Nog later zou hij met biografieën van Hooft (1677) en Vondel (1682) en de voorrede in zijn uitgave van Vondels *Poëzy* (1682) deze twee voorgoed tot de grootste Nederlandse dichters maken. Brandt - die zich trouwens al tijdens Barlaeus' leven had verloofd met diens dochter Suzanna - was een uitgesproken aanhanger van een op de literaire opvattingen van de klassieken gebaseerde dichtkunst. Alle nadruk lag daarbij bij hem op de stijlkwaliteiten, met name op het zogenaamde ‘decorum’: de ‘passendheid’ van taal en stijl bij het betreffende onderwerp, een begrip ontleend aan Horatius. Daarnaast pleitte hij voor een rijmloze dichtkunst, waarin het poëtische gehalte evenals bij de klassieken alleen door de stilistische vondsten en vooral door het metrum bereikt zou worden, iets dat hij ook zelf trachtte te realiseren in zijn lange gedicht ‘Op het sluyten der eeuwige vreede’.[24]
> .....

Maar behalve de concentratie van ‘groten’ valt in de bloemlezingen ook het grote aantal dichters en dichteressen op van wie slechts in één of twee bundels gedichten opgenomen zijn. Van velen komen daarin bovendien niet meer dan enkele gedichten voor. Wel heeft ook bijna elke bundel zijn eigen toppers, en die blijken vaak samen te hangen met bepaalde kringen van poëten.

Zo bevat het tweede deel van de *Verscheyde Nederduitsche gedichten* uit 1653 bijvoorbeeld, behalve nog één gedicht van Hooft en vier van Huygens, elf gedichten van Tesselschade Roemer Visscher, zeven van Jacob van der Burgh en vier van Johan Brosterhuysen, allen intieme vrienden van elkaar. In het eerste deel van het in Leeuwarden gepubliceerde *Klioos kraam* (1656) vormt een groepje Friese dichters zo'n concentratie: J. Boogaard met tien gedichten, Sibylle van Griethuysen met negen, Simon Abbes Gabbema met zeven. In het tweede deel (1657) verbindt deze groep zich met een Amsterdams gezelschap van piëtistisch georiënteerde auteurs, waarvan onder anderen H.F. Waterloos (zeven gedichten), W. Schellincks en H. Sweerts (elk met zes) deel uit maakten. In de *Bloemkrans van verscheiden gedichten* ten slotte, in 1659 weer uitgegeven door Spillebout, zijn het remonstrantse auteurs en hun geestverwanten die de meeste bijdragen leveren: Willem van Heemskerck (27 gedichten), Joachim Oudaen (22), Joan Dullaert (11).[25]

Deze clustering wijst op het toenemende sociale karakter van de poëziebeoefening, iets wat bevestigd wordt door de stijgende hoeveelheid gelegenheidsgedichten die in de *Verscheyde Nederduytsche gedichten* van 1651 nog maar een achtste van het totaal uitmaakten, maar in de *Bloemkrans* bijna de helft. Dergelijke gedichten speelden een niet onbelangrijke rol bij het instand houden van sociale netwerken, een verschijnsel dat zich behalve in dit soort bloemlezingen vooral ook op lokaal niveau goed laat waarnemen. Zo bevat de in 1661 in Dordrecht verschenen bundel *Poëzy. Wereldlyke en geestelyke* van Cornelis van Overstege (heemraad en dijkgraaf en verwant aan de Dordtse patricische families Van Beveren en De Witt) geboorte-, verjaardags-, huwelijks-, lof- en lijkdichten op de hele bovenlaag van de lokale bevolking, waaronder 42 bladzijden ‘Jufferplichten’, met aan allerlei Dordrechtse dames gerichte verzen.[26]

Toch kan dit sociale karakter van de poëzie-beoefening op zichzelf niet de belangrijkste reden zijn geweest van de toename van het aantal dichtenden. De oorzaak daarvan zal ook hier gezocht moeten worden in de groei van de relatief goed opgeleide middenklasse, die ruimte had voor allerlei vormen van vrijetijdsbesteding, waaronder de beoefening van de poëzie. Ook het optreden van een aantal dichtende vrouwen lijkt in die richting te wijzen. Tot in de jaren veertig waren er slechts enkele dichteressen die publieke bekendheid genoten, zoals Anna en Maria Tesselschade Roemer Visscher, en zelfs zij hadden geen zelfstandige publicaties op hun naam. Hun gedichten verschenen in de uitgaven van hun manlijke collega's of bleven in handschrift. Pas in 1643 verscheen, onder de titel *Het lof der vrouwen*, de eerste bundel van een vrouw, de toen al overleden burgemeestersdochter uit Brouwershaven Johanna Hoobius. Weldra volgden uitgaven van religieuze poëzie van Sibylle van Griethuysen (1645 en 1646) en van de rooms-katholieke Judith Lubbers (1649).[27]

Wat opvalt is de soms onbeholpen schrijftrant van veel vrouwen. Indien iets, dan drukt dat ons wel met de neus op het feit dat het schrijven van gelegenheidspoëzie iets was dat men op school leerde en dat vrouwen daarvan buitengesloten waren. Maria-Margareta van Akerlaecken, die in haar *Cleefschen Pegasus* (1654) een hele verzameling lofdichten op de keurvorst van Brandenburg en diens hof bijeenbracht, thematiseerde in het openingsge-

dicht van haar bundel ‘Tot den berispers ofte Momisten’ het probleem in termen van de bekende tegenstelling tussen ‘kunst’ en ‘natuur’:

> [...] ik zegge niet, ik hebbe gestudeerd,
> Maar schrijve simpel slecht [eenvoudig], zo de Natuur mij leert,
> En denke in mij zelf, de allereerst' poëten,
> Die hebben in hun tijd mede van geen Kunst geweten,
> Waarom ik zeer wel ben in mijne geest tevree,
> Dat ik hierdoor gelijk ben d'eerst' poëten mee.

Maar de stijl van haar gedichten was er niet minder stroef om.[28]

Wel was er sprake van een expliciet besef van de eigen bijzondere positie en van een eigen vrouwlijke canon. Eelkje van Bouricius schreef bijvoorbeeld in een dankdicht aan, alweer, Huygens:

> Ik ben geen Roemers kind, geen Coomans, geen Griethuysen,
> Die uit het hengstenbron, als met gehele sluizen,
> Ten volste zijn gedrenkt met Heliconis nat,
> Daar ik de minste drup nog nooit en heb gehad.[29]

Anna en Maria Tesselschade, de dochters van de Amsterdamse koopman-dichter Roemer Visscher, de Zeeuwse patriciërsvrouw Johanna Coomans, soms ook de Zeeuwse burgemeestersdochter Johanna Hoobius, en vrijwel altijd Anna Maria van Schurman, het waren namen die steeds terugkeerden en het dichterschap voor vrouwen althans een gezicht gaven, en daarmee een uitzicht.

In het spoor van de klassieke poëtica

De hiervoor geschetste functie van maatschappelijk bindmiddel had de Nederlandse dichtkunst overgenomen van de Neolatijnse. Het onderwijs aan de Latijnse school zelf was daar minstens ten dele de oorzaak van geweest. Toen op 10 oktober 1625 de Staten van Holland en West-Friesland hun ‘school-ordre’ voor de Latijnse scholen uitgevaardigd hadden, was daarin namelijk voor de hoogste klas onder andere als te onderwijzen vaardigheden opgenomen: ‘het maken van een bruiloftsdicht, een lijkdicht, een lofdicht en dergelijke, of het schrijven van een epigram’. Na de schooltijd ging men de onderwezen dichterlijke vaardigheden vooral in het Nederlands in de praktijk ging brengen. Vanaf het moment dat de eerste ‘school-ordre’-generatie de Latijnse school verliet begon de hoeveelheid Nederlandse gelegenheidsliteratuur explosief toe te nemen.[30]

Ongetwijfeld was rond het midden van de eeuw Vondel de meest gezaghebbende Nederlandse schrijver. Poëzie was voor hem iets ‘goddelijks’, wat zo veel inhield als universeel, tijdloos. Vandaar dat de bestudering - en de navolging - van de klassieke dichtkunst volgens hem de inzichten zou kunnen opleveren waarnaar ook de eigentijdse dichters zich moesten richten:

> De hemelse Poëzie wil niet op den middentrap, maar moet in top staan, en op den toetssteen van een beslepen oordeel proef houden, naar de wetten bij [door] de Geleerden daartoe voorgeschreven, [...]

Vondels ‘Aenleidinge [= inleiding] ter Nederduitsche dichtkunste’, die gepubliceerd werd in de uitgave van zijn *Poëzy* van 1650 en waaruit bovenstaand citaat afkomstig is, is vrijwel geheel gewijd aan het classicistische stijlideaal: zuiverheid van taal, helderheid van mededeling en passendheid van beeldspraak en stilistische figuren. ‘Hoge’ stof verdiende mythologische sier en uitgesponnen vergelijkingen, maar bij meer gewone onderwerpen zou dat dwaas aandoen, want ‘Elk ding wil met zijn eigen manier van spreken uitgebeeld, en niet al te ver gezocht worden’. Bij dat alles was en bleef navolging en welgekozen ontlening aan de grote klassieke voorbeelden de beste methode.[31]

Dat alles gold niet alleen voor de lyriek, maar evenzeer voor de twee andere, veel belangrijker dichtsoorten: de dramatiek en de epiek. Juist ook ten aanzien van die twee genres hadden de geleerden inzichten ontwikkeld, gebaseerd op de toneelpraktijk van de klassieken en

Theodoor Matham naar Joachim Sandrart, Portret van Joost van den Vondel (1587-1679), ca. 1645.

Karel du Jardin (1622-1678), Portret van Jan Vos (ca. 1615-1667).

de theoretische inzichten van Aristoteles. Conform deze opvattingen richtte Vondel zich vanaf 1648 in zijn tragedies in toenemende mate op de weergave van één handeling, die geschraagd werd door een strakke, op de eenheden van tijd en plaats berustende compositie en waarbij alle nadruk lag op de innerlijke strijd van de hoofdpersoon. *Lucifer* (1654), het drama van de hoogmoed, en *Jeptha* (1659), het drama van de eigengereide godsdienstijver, waren de eerste van een lange reeks tragedies waarin niet gebeurtenissen, maar ideeën en emoties centraal stonden. In het voorwoord van *Jeptha* zette hij, onder aanroeping van alle geleerden van zijn tijd, zijn opvattingen uiteen en wees hij er bovendien op dat hij hier een christelijke imitatie van de koningin der tragedies, Euripides' *Iphigenia in Aulis*, presenteerde.[32]

De verinnerlijking van zijn toneelspelen werd Vondel door het schouwburgpubliek echter niet in dank afgenomen. Tot dan toe was hij een zeer succesvol toneelschrijver geweest. De *Gysbreght van Aemstel* werd tussen 1638 en de sluiting van de Schouwburg in 1665 niet minder dan 110 maal opgevoerd en ook zijn volgende stukken werden vaak gespeeld. Maar na 1650 ging het mis. *Lucifer* werd na twee opvoeringen verboden. Maar ook *Jeptha*, hoewel opgepronkt met een vertoning van Jan Vos, haalde in vijf jaar tijds slechts elf opvoeringen, en de daarna geschreven stukken liepen nog slechter, een aantal werd zelfs helemaal niet meer op het toneel gebracht, al bleef men ze waarschijnlijk als leesdrama's wel waarderen.[33]

Jongere toneelauteurs gaven, voor zover ze al in de klassieke traditie schreven, juist spektakel. Spektakel en vooral horror en hartstochten. Het was een opvatting van drama die beantwoordde aan een algemeen levensgevoel dat zich rond het midden van de eeuw manifesteerde. Op allerlei gebieden, in de literatuur, maar bijvoorbeeld ook in de godsdienstige beleving, krijgt men soms het gevoel dat voor sommigen de prikkeling van de emoties een doel op zichzelf werd. Jan Vos' gruwelijke wraaktragedie *Aran en Titus* (1638) evenaarde met honderd opvoeringen het succes van de *Gysbreght* en werd door Barlaeus in een brief aan Huygens de hemel in geprezen. Enkele jaren later volgde de zeventienjarige Geeraardt Brandt met *De veinzende Torquatus* (1644), die eveneens tot 1665 elk jaar wel enkele malen

werd opgevoerd en waarin de wrede Noron, vergiftigd door zijn vijanden, in waanzin zijn geliefde en hun kinderen ombrengt en in razernij dreigt als een tweede Nero heel Rome te vernietigen.[34]

Brandt zou zich weldra distantiëren van deze jeugdzonde als al te zeer in strijd met de eisen van welvoeglijkheid en tegen het einde van de jaren zestig zou Lodewijk Meijer - dezelfde wiens door Spinoza beïnvloede *Philosophia Sacrae Scripturae interpres* van 1666 zulke woedende reacties losmaakte (zie p. 340-341 en 417) - onder invloed van het Franse classicisme zelfs een bij uitstek beheerste en gepolijste vorm van toneel propageren. In 1669 richtte hij samen met Andries Pels het gezelschap Nil Volentibus Arduum op, dat zich weldra voornamelijk zou richten op een verbetering in die zin van de gangbare toneelpraktijk. Maar het feit blijft dat de mate van emotionaliteit en expressiviteit ook in deze jaren over het algemeen beduidend groter blijft dan daarvoor.[35]

Nog duidelijker dan aan het toneel zien we dat aan de gelegenheidsgedichten. Juist in deze lof-, huwelijks- en lijkdichten nam het gebruik van stijlmiddelen die de emoties aanjagen en van de mythologie - de 'Parnastaal' - als voornaamste expressieve sier opvallend toe. Dat gold voor Vondel, maar dat gold nog veel sterker voor de jongere generatie. Dat ging zo ver, dat Jan Vos in 1655 met zijn *Inwijding van het stadthuis t' Amsterdam* Vondels meer betogende *Inwydinge* 'verbeterde' door het onderwerp in een meer aansprekende vorm te gieten. Zo werd het heien voorgesteld als een aanval op het rijk van Pluto, god van de onderwereld:

> De helhond Cerbrus viel tot driemaal toe aan't bassen,
> Met zijn drie kelen, vol van allerlei venijn.
> Het grimmeld' op die klank van spoken doods van schijn.
> Trauwanten, sprak de Vorst, bescherm mijn ijz'ren wallen.
> [...]
> Wie dat mijn vyand slaat, zal ik doen zegepralen,
> En hullen met een kroon van slangen, vol van vuur.
> Zo sprak hij, en het spook liep vaardig naar de muur,
> Met fakkels, bussekruid, vuurpijlen, zwavelballen,
> En al wat schrik'lijk is, om vinnig uit te vallen.

Het is dezelfde zinnebeeldig-mythologische mode als die zich in deze tijd manifesteerde in de decoratieprogramma's van de Oranjezaal en de deftige koopmanshuizen.[36]

De retorisch-mythologische trend werd ongetwijfeld bevorderd door Vondels eigen vertaling van de *Aeneis* van Vergilius, eerst vanaf ca. 1642 in proza, gepubliceerd in 1646; en in de jaren daarna in verzen, gepubliceerd in 1660. Oorspronkelijke heldendichten werden er in deze jaren echter weinig geschreven. De enige die zich er wel aan waagde was Lambert van den Bos. In hetzelfde jaar als Vondels prozavertaling van de *Aeneis* verschenen van hem in één band zowel een vertaling van de *Thebais* van Statius - een van de meest barokke epen uit de klassieke oudheid, vol beschrijvingen van sensationele gebeurtenissen en bombast -, als twee epen van eigen hand, de *Belgias* over het begin van de Tachtigjarige Oorlog, en de *Mauritias* over de Slag bij Nieuwpoort. Twee jaar later, in 1648, verscheen zijn derde epos, de *Batavias*, over Bato en de mythische oorsprong van Holland.

Met dit alles was Van den Bos een typische representant van de nieuwe generatie jongeren, die, goed opgeleid, nu in het Nederlands realiseerden wat voordien in het Latijn geschreven werd. Niet voor niets zou hij in 1654 conrector worden van de illustre school in Dordrecht. Zijn epen zijn soms ware collages van ontleningen aan en imitaties van de door hem bewonderde klassieke auteurs, Vergilius, Statius, Lucanus. Daarnaast was hij ook beïnvloed door de *Gerusalemme liberata* van Torquato Tasso, het moderne voorbeeld-epos bij uitstek. Dat ondanks alle levendige gevechtsbeschrijvingen, Homerische vergelijkingen en emotionele ontladingen deze werken toch meer hebben van enigszins droge, zij het vlot geschreven kronieken dan van verheven heldendichten, zal wel vooral aan Van den Bos' gebrek aan dichterlijke aanleg gelegen hebben.[37]

In het algemeen kan men stellen dat vertalingen een niet onaanzienlijke rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van het Nederlandse classicisme. Ook op dit punt nam Vondel een centrale plaats in. Zijn *Aeneis*-vertalingen waren, zowel in 1646 als in 1660, onderdeel van zijn vertalingen van alle werken van Vergilius, dus ook de *Herderszangen* (*Eclogae*) en *Lantgedichten* (*Georgica*). Daarnaast voltooide hij in 1653 zijn vertaling van de oden en de ‘ars poetica’ van Horatius, die in 1654 onder de titel *Lierzangen en dichtkunst* werd gepubliceerd. Daarvoor was al in 1642 zijn vertaling van Ovidius' *Heldinnebrieven* (*Heroides*) verschenen en in 1671 zou nog diens *Herscheppinge* (*Metamorphoses*) volgen. En tussen dat alles door vertaalde hij dan ook nog enkele Griekse tragedies.[38]

Maar Vondel was zeker niet de enige. Met name in de jaren vijftig en zestig kan men spreken van een ware hausse van vertalingen uit het Latijn, en in iets mindere mate ook uit het Grieks. Niet alleen verschenen er allerlei klassieke teksten voor het eerst in vertaling; ook werden er van opvallend veel werken die al vóór 1620 in het Nederlands beschikbaar waren geweest en tot dan toe steeds herdrukt waren, nu opeens nieuwe vertalingen gemaakt. Er was blijkbaar een nieuw publiek gegroeid, dat hogere eisen stelde op het gebied van eigentijdse taal en stijl. Dat gold voor historische en moraalfilosofische werken. Zo bracht de beroepsvertaler Jan Hendriksz. Glazemaker vertalingen van het geschiedwerk van Livius en van de ethische en filosofische werken van Seneca, Epitectus, Marcus Aurelius en Plutarchus.[39]

Maar het gold ook voor literaire teksten. Een belangrijke naam in dit verband is die van Jacob Westerbaen, die behalve de *Aeneis* ook de satiren van Juvenalis en veel Ovidius vertaalde, plus de *Troas* van Seneca en alle komedies van Terentius. Hij is het voorbeeld bij uitstek van de intellectuele liefhebber, die ondanks zijn Nederlandse dichterschap in zijn correspondentie met Huygens toch de voorkeur gaf aan het Latijn. Omdat hij vond dat dat onder èchte intellectuelen betaamde?[40]

Anti-idealistische poëzie

Hoe groot echter de bewondering voor de klassieken ook was, niet iedereen legde zich toe op het schrijven van ‘hemelsche Poëzy’ volgens de universele normen van de aristotelische en horatiaanse poëtica. Een aantal dichters ging op een veel persoonlijker en eigenzinniger manier om met de klassiek-humanistische erfenis. Dat gold op de allereerste plaats voor Constantijn Huygens.

Huygens schreef grote hoeveelheden gelegenheids-, vriendschaps- en puntdichten zowel in het Latijn en het Frans, als in het Nederlands. Maar voor zijn omvangrijker werken schijnt hij toch de voorkeur te hebben gegeven aan zijn moedertaal. Rond 1650 waren dat een verzameling korte gedichten op de christelijke feestdagen getiteld *Heilighe daghen* (1645), de twee lange gedichten *Ooghen-troost* (1647) aan de blind geworden Lucretia van Trello, *Hofwijck* (1651; ed. 1653) op zijn buitenplaats, en de klucht *Tryntje Cornelis* (1653; ed. 1657). Deze werden alle vier ook zelfstandig uitgegeven voordat ze werden opgenomen in de verzamelbundel *Korenbloemen* van 1658.[41]

Voor Huygens lag het poëtische niet in historische of mythologische vergelijkingen en zeker niet in een epische 'heldentoon', maar in een bijzondere manier van spreken. En dan 'spreken' inderdaad in de zin van een persoonlijke uiting. Hoezeer dat persoonlijke vaak ook diende ter formulering van een algemeen geldende moraal, het uitgangspunt was toch altijd het leven van alledag (dat bij Huygens overigens allerminst een alledaags leven was). Men heeft in dat verband wel gesproken van het 'conversatie'-karakter van zijn poëzie.[42]

Het is opmerkelijk, en misschien ook wel enigszins te begrijpen, dat juist degene van de Nederlandse dichters met de hoogste maatschappelijke status en de meeste contacten in de internationale Republiek der Letteren, deze positie innam. Het zal te maken hebben gehad met het terloopse karakter van zijn poëziebeoefening, die plaatsvond tussen drukke ambtsbezigheden door. Maar het heeft ongetwijfeld ook te maken met een zekere intellectuele distantie van alle grote woorden. En met een calvinistische zin voor de realiteit.[43]

De manier waarop Huygens in zijn gedichten dit 'spreken' transformeerde tot poëzie was zijn bijzondere hantering van de taal. In zijn dichterlijk formuleren werden, binnen een zo groot mogelijke geserreerdheid, alle spel-mogelijkheden van de taal afgetast en uitgebuit. 'Kernachtig' en 'scherpzinnig' zijn de kwalificaties die er ook in zijn eigen tijd het meest voor werden gebruikt, maar ook 'moeilijk', 'duister'. Vondel moest er niets van hebben. In zijn 'Aenleidinge' schrijft hij:

> Enigen schrijven al willens duister, en willen zich zelf niet verstaan,
> opdat men zich hierover verwondere, en hun dit tot wijsheid toeschrijve.

De toespeling op Huygens lijkt duidelijk. Omgekeerd vond Huygens Vondel vaak te langdradig en te bombastisch. De kern van hun geschil ligt in de poëticale appreciatie van vloeiende volzinnen waarin de inhoud helder tot uitdrukking komt, versus die van een spel met taal en betekenis.[44]

Met dit alles reikte ook Huygens naar een door klassieke dichters vertegenwoordigde norm, niet die van Horatius en Vergilius, maar van de puntdichter Martialis en de 'duistere', gekunstelde eposdichter Lucanus. Maar meer nog dan de bewondering voor bepaalde klassieke auteurs en werken, was het zijn in de Latinitas en Neolatinitas van de Europese elite gewortelde stijlideaal dat hem onderscheidde van de meeste andere Nederlandse dichters. Veel zeggen in weinig woorden door de mogelijkheden van de taal te exploiteren en zo een rijke gedachteninhoud zo scherp mogelijk tot uitdrukking te brengen: in deze termen definieerde de Leuvense hoogleraar Erycius Puteanus deze, zogenaamde Laconische, stijl. Huygens, die tot diens overlijden in 1646 een intensieve briefwisseling met Puteanus had gevoerd, lijkt het hem in 1667 nog na te zeggen:

[...]
Goe stof en kloek geweld van deftige [ernstige] gedachten
Zijn heel niets, als' in 't bars van duist're woorden smachten.
In één woord, al ons werk moet sterk Gebeente zijn
En Zenuwen, en 't Vel daarover, klaar en fijn.[45]

Er waren zo rond het midden van de eeuw wel meer dichters die er een dergelijke ‘anti-idealistische’ poëzieopvatting op nahielden. Het verschijnsel was trouwens allerminst nieuw. Men kan de oorsprong al traceren in het begin van de jaren twintig, toen Huygens zijn *Voor-hout, Costelick mal* en *Uytlandige herder* schreef en Jacob Cats zijn *Houwelick*. Hoe verschillend ook, op het punt van aandacht voor het gewone raakten deze beide dichters elkaar. Niet voor niets spande Cats zich in voor de uitgave van Huygens' eerste gedichten in 1622.

Bij Cats ging het echter niet om een spel met de mogelijkheden van de taal, maar om morele belering. Dergelijke ‘nuttige’ poëzie over de gewone zaken des levens hoorde geschreven te zijn in een eenvoudige, heldere stijl. In een brief uit 1633 van Barlaeus aan Cats waarin hij diens verzoek om de verhalen uit de *Trou-ringh* (1637) in het Latijn te vertalen in eerste instantie afwimpelde, stelde deze Cats' werkzijze tegenover die van de Amsterdamse dichters, die naar zijn zeggen alleen verheven onderwerpen bezongen. Hij prees hij Cats' poëzie: zijn vrouw was er verrukt van en ze konden wel de plaats van preken innemen.[46]

Die poëzie werd gekarakteriseerd door overdaad aan spreuken en vooral een woekering van herhalingen, opsommingen en parallellieën. Als voorbeeld een passage uit *Buytenleven*, de beschrijving van zijn leven op zijn buitenplaats Sorgh-vliet:

Ik heb tot heden toe met groten lust geschreven,
Van hout dat vruchtbaar is, en van de wilde dreven;
En hoe men met een bot, of met een takje int [ent],
En hoe men bomen zoogt, en nieuwe planten wint.
En hoe de Bijenkorf de zinnen kan vermaken,
En hoe dat eigen moes aan ieder placht te smaken;
En hoe men in 't wild betrapt, door ongewone list,
En hoe men met vermaak in kleine waters vist.
In 't korte: van het woud, en van het buitenleven,
Heb ik en wel gevoeld, en smakelijk [aantrekkelijk] geschreven:
[...][47]

Cats' wijdlopige verteltrant kreeg nogal wat navolging, bijvoorbeeld door de Amsterdamse dichter en toneelschrijver Jan Harmensz. Krul en ook Jacob Westerbaen, die aanvankelijk Huygens' stijl nabootste, ging hoe langer hoe meer diens kant op. Maar er waren ook dichters die een mengeling van Catsiaanse opsommingen en Huygensiaanse duisterheid nastreefden.[48]

Na 1650 lijkt deze laatste tendens toe te nemen. Evenals in de Neolatijnse dichtkunst deed zich toen ook in de Nederlandse het verschijnsel voor dat sommige jonge dichters die de klassieken min of meer in hun broekzak hadden daar met een zekere afstandelijke vrijmoedigheid mee begonnen om te gaan. Ze schreven over hun eigen leefwereld en verwerkten de klassieke inspiratie in subtiele allusies en stilistische wendingen. Zo'n dichter was bijvoorbeeld Joannes Six van Chandelier, een gefortuneerde koopman in kruiderijen, wiens enige bundel *Poësy* in 1657 in Amsterdam verscheen.

De gedichten van Six van Chandelier zitten vol verwijzingen naar klassieke lyrische auteurs als Ovidius, Catullus, Juvenalis en Horatius, bestemd voor literaire kenners, maar tegelijkertijd spreekt hij erover met een zekere zelfspot:

> [...]
> Indien men morgen mij
> Verkleedt, op stro, in lijkgewaden,
> Wat baat, in poëzij,
> Gewrocht te hebben Iliaden?
> [...]

Zelfs de grafzerk waarop een geestrijk lijkdicht zijn nagedachtenis levend moet houden, zal immers spoedig omvallen.

Bij Six van Chandelier stond deze relativerende poëzieopvatting in het perspectief van zijn gereformeerd geloof. Vanuit die geloofsopvatting kan ook zijn realisme begrepen worden. Het is dezelfde aandacht voor de verschijnselen van de dagelijkse werkelijkheid als we hiervoor signaleerden in de emblematiek van iemand als Jacob Cats. Six' 852 verzen lange, beschrijvende gedicht *'s Amsterdammers winter* - geschreven in december 1650 - geeft bijvoorbeeld een levensechte schildering van de ijspret en de binnenhuizige tafelgenoegens, maar ook van het brandgevaar en de armoede die toen heersten. De poëtische kunstvaardigheid zat daarbij ook hier in de gewrongen manier van schrijven en de allusies op de klassieke literatuur, die de lezer uitdaagden en diens bewondering moesten opwekken.[49] Het religieuze gehalte van zijn realisme treft echter vooral waar hij de nietigheid en vergankelijkheid van al het aardse in woorden vangt, zoals in het gedicht ‘Ontroeringe van geest op het besichtigen van myn vaaders en broeders lyken’, met regels als:

> Mijn God, hoe grilt mijn hart! mijn God wat is het leven?
> Is dit mijn Vaderlief, al dood voor dertien jaar,
> Mij toen belet te zien, nu kenlik slechts aan 't haar
> Des schimmeligen monds, diep onverrot gebleven?[50]

Het is inderdaad opvallend dat juist een aantal uitgesproken protestantse dichters tot deze richting gerekend kunnen worden. Dat geldt bijvoorbeeld tot op zekere hoogte ook voor Jeremias de Decker, vertaler van gedichten van onder anderen Horatius, Juvenalis en Persius, wiens religieuze werk misschien nog persoonlijker en directer was dan dat van Six van Chandelier.[51]

Emanuel de Witte (1615/1617-1691/1692), De Amsterdamse beurs, 1653 (zie p. 20).

Nicolaes van Galen, De rechtspraak van Willem de Goede, 1657 (zie p. 500).

Willem van de Velde de Oude (1611-1693), Slag bij Ter Heide 1653, 1657 (zie p. 505, 527 en 564).

Jan Steen (1626-1679), De kegelaars, ca. 1650 (zie p. 515).

J. van Rintel (werkzaam ca. 1650), Tuinconcert, ca. 1650 (zie p. 591).

Adriaen van Ostade (1610-1685), Boerengezelschap in interieur, bekend als 'De schaatsenrijders', 1650 (zie p. 514).

Rembrandt van Rijn (1606-1669), Zelfportret, 1652 (zie p. 521).

Zo manifesteerde de vitaliteit van de Nederlandse classicistische poëzie zich rond 1650 niet alleen in de veelheid van dichters en dichteressen, maar ook in de diversiteit van opvattingen en stijlen. Niet iedereen had daarover zo'n uitgesproken opvatting als Vondel, Huygens of Cats. Het hing ook vaak van het onderwerp af of men conform de eis van gepastheid in een meer verheven of een meer eenvoudige stijl schreef. Maar toch vallen er wel degelijk bepaalde stromingen te signaleren, van verheven poëten versus anti-idealisische 'rijmers', en van aanhangers van een Laconische stijl versus die van een Catsiaanse breedvoerigheid. Allen hebben ze echter met elkaar gemeen, dat hun dichterlijke opvattingen hun wortels hebben in de klassieke literatuur. Daartoe hoorde tevens de opvatting dat literatuur niet alleen het vermaak diende, maar daarnaast vooral ook een opvoedende functie diende te hebben.

De opiniërende, opvoedende en ontroerende functie van literatuur

De vrijheid van literaire meningsuiting

Literatuur moest, naar de algemeen geaccepteerde uitspraak van Horatius in diens *Ars poetica*, het nuttige met het aangename verenigen en dus zowel beleren als amuseren. Of het nu zaken betrof van groot, binnenlands of buitenlands politiek belang, of godsdienstige kwesties en religieuze gevoelens, of dingen van het dagelijks leven, vrijwel steeds ventileerde men opinies en gevoelens of verbeeldde men gedragspatronen met de bedoeling de lezers te beïnvloeden.[52]

Van groot belang was daarbij de relatief grote vrijheid van drukpers, met name in een stad als Amsterdam waar de meeste literaire uitgeverijen gevestigd waren (zie ook p. 264-267). Zelfs daar kon men wel eens, als Vondel, een boete oplopen wegens de belediging van een buitenlands staatshoofd, of kon een in zijn politieke of zedelijke integriteit aangetaste stadsbestuurder ervoor zorgen dat men voor enkele jaren verbannen werd, zoals Jan Zoet overkwam (p. 351). Maar over het algemeen viel dat met name voor literair werk wel mee en liet men, om Geeraardt Brandt aan te halen, 'de Poëten van ouds nog meer toe [...] dan anderen'.[53]

Een enigszins bijzondere plaats nam wat dat betreft het toneel in. De gereformeerde dominees waren daar zonder meer tegen, en zij niet alleen, ook sommige doopsgezinden hadden grote bezwaren. Theaters waren in hun ogen broedplaatsen van leugens en ijdele schijn, om maar niet te spreken van lichtzinnig vermaak en zedeloosheid. Met uitzondering van Amsterdam, en vanaf 1660 ook Den Haag, wisten zij de oprichting van schouwburgen en niet zelden ook het optreden van lokale rederijkers zowel als van reizende toneelgezelschappen te verhinderen. Dat laatste lukte niet altijd. Zelfs in Dordrecht, traditioneel dé zetel van de rechtzinnigheid, kreeg wel eens een troep toestemming in de kermistijd met een voorstelling te komen. Maar vaker lukte het wel. Zo wisten de Haagse dominees na de dood van Willem II vier jaar lang tegen te houden dat er, nota bene aan het hof, door Franse acteurs voorstellingen werden gegeven. En in 1659 bewoog in Groningen de kerkenraad de Friese stadhouder om bij het bezoek van de Haagse Oranjefamilie geen toneelspelen te laten opvoeren, ook hier zelfs niet in de beslotenheid van het stadhouderlijk hof.[54]

De Amsterdamse Schouwburg was als openbare instelling dus volstrekt uniek. Geen

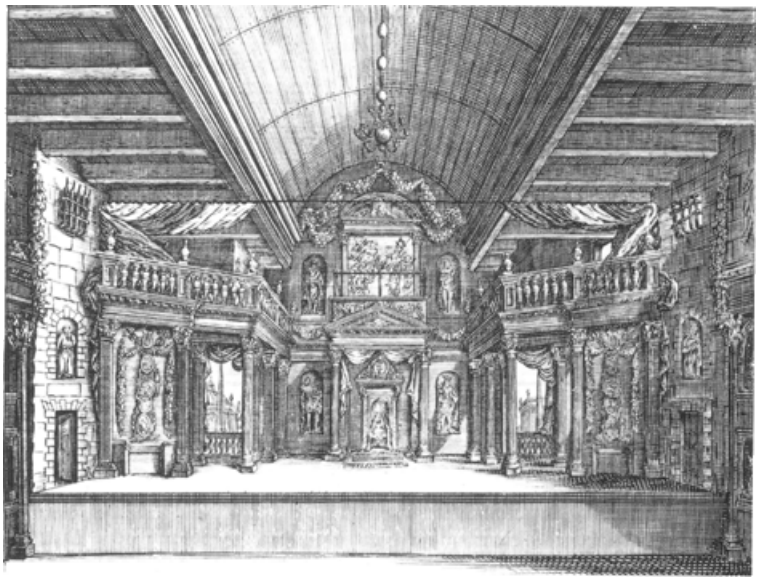

De Amsterdamse Schouwburg.

wonder dan ook dat de strijd voor en tegen het toneel daar het hevigst werd gevoerd. In het studiejaar 1643-44 had Voetius in Utrecht in het kader van een dispuutcollege het toneel behandeld in een ‘disputatio de comediis’, die in 1650 met de ondertitel *Twist-redening van de schou-spelen* ook in het Nederlands werd gepubliceerd. Deze disputatie was ongetwijfeld een van de belangrijkste inspiratiebronnen van de Amsterdamse dominees die in 1654 wisten te bereiken dat Vondels *Lucifer* - het stuk over de opstand van de aanvoerder der engelen tegen God en zijn daarop volgende val - werd verboden en dat de uitgave ervan, na enig heen en weer vergaderen met de burgemeesters, in beslag genomen werd. Was het toneel als zodanig al verwerpelijk, het opvoeren van heilige stof was volgens Voetius en de zijnen volstrekt onaanvaardbaar. Vanaf dat moment ontwikkelde de kwestie zich steeds meer tot een persoonlijke strijd tussen Vondel en de Amsterdamse dominee Petrus Wittewrongel.[55]

Vondel werkte in zijn voorwoorden bij de uitgaven van de *Lucifer* (1654) en de direct daarna geschreven *Salmoneus* (1657), en ten slotte in de afzonderlijk uitgegeven verhandeling *Tooneelschilt of pleitrede voor het tooneelrecht* (1661) zijn argumentatie ten gunste van het toneel steeds verder uit. Tegelijkertijd ageerde Wittewrongel in zijn preken daartegen, om hem uiteindelijk - in het allerlaatste hoofdstuk van zijn *Oeconomia christiana ofte christelicke huys-houdinghe*, eveneens van 1661 - argument voor argument van repliek te dienen. Schreef Vondel dat toneelspelen fungeerden als leerzame spiegels van deugden en ondeugden, Wittewrongel fulmineerde dat ze ‘Scholen des Satans’ waren, zeer schadelijke Kanker-wormen, dewelke het

hart van de ware Godzaligheid allengskens uitteren, en alle hope van Geestelijke vruchtbaarheid, zulks [zodanig] doen verdwijnen, dat zij t'enemaal vergeten, en verwerpen al hetgene hen in Christi Schole, uit het Woord Gods geleerd, en voorgedragen wordt.

om ten slotte uit te roepen

> O goddeloosheid! het Toneel hebt gij tot een Hemel gemaakt, en God zelf tot een Schouwbedrijf!'[56]

Maar de kerkenraad mocht dan zo nu en dan een stuk verboden weten te krijgen, een sluiting van de Schouwburg zat er niet in, al drong men daar ook nog zo op aan. Alleen in tijden van grote rampspoed, zoals tijdens de pest in 1655-56 en bij de Tweede Engelse Oorlog in 1665-66, wilden de burgemeesters wel eens zo ver gaan. Het Oude Mannenhuis en het Oude Vrouwenhuis, die in de inkomsten deelden, konden het geld té goed gebruiken. Opmerkelijker is het dat ondanks de felheid waarmee men tegen het toneel ageerde, geen enkele lidmaat van de gereformeerde gemeente ooit wegens toneelbezoek door de kerkeraad op het matje geroepen is. De soep werd blijkbaar toch niet zo heet gegeten.[57]

Trouwens, als lees- en voorleesteksten waren toneelstukken, voor zover ze niet bijbels waren, ook voor calvinisten aanvaardbaar. Zo kon dus de literatuur functioneren als een forum voor de publieke meningsvorming, waar aanhangers van verschillende geloofsrichtingen of politieke kleur met elkaar in discussie raakten. Men kan zich afvragen hoe ver dat heeft gereikt. Ongetwijfeld bij lange niet zo ver als de preken en traktaten uit de hoek van de publieke kerk. Maar toch verder dan louter de kring van directe consumenten. Langs allerlei afgeleide wegen, via pamfletten maar ook via mondelinge contacten en correspondenties, zullen de meningen en beeldvormingen zich hebben verspreid onder de spraakmakende gemeente. En niet zelden verder dan dat.

Literatuur en politiek

Het zelfbeeld van de Republiek was tegen het midden van de eeuw stevig gevestigd. Het was in hoge mate protestants en Hollandocentrisch, maar dat geen van beide uitsluitend. 'Hollanders', c.q. 'Nederlanders' waren, zo vleide men zich, van oudsher een eenvoudig, deugdzaam, vredelievend en vrij volk. Pas wanneer de hun rechtens toekomende vrijheid geweld werd aangedaan, sloeg hun vredelievendheid om in strijdlust. De hele geschiedenis van Bataventijd tot en met Opstand was er om dat te bewijzen. De historici hadden het beschreven: Hugo de Groot en anderen voor wat betreft de Batavieren, en onder meer Pieter Bor, Emanuel van Meteren, Everard van Reyd, en laatstelijk Pieter Cornelisz. Hooft - van wiens *Nederlandsche histooriën* het eerste deel in 1642 en het *Vervolgh* postuum in 1654 verscheen - voor wat betreft de Opstand. De kinderen op school kregen de heldendaden uit het recente verleden te lezen in de *Spieghel der jeught, ofte korte chronycke der Nederlandsche geschiedenissen*, die weldra beter bekend werd als de *Spaensche tyrannye* en tussen 1614 en 1670 minstens twintig drukken beleefde. En ook in de historische passages in Johan van Heemskercks galante roman *Batavische Arcadia* (1637), die in de tweede druk van 1647 nog eens aanzienlijk werden uitgebreid, werd het allemaal uitvoerig aan de orde gesteld.[58]

Door al die jaren heen hadden ook de dichters op hun manier bijgedragen aan de vaderlandse mythevorming. Met de nadering van de vrede steeg hun activiteit wat dat betreft naar een hoogtepunt. Niet alleen Lambert van den Bos kwam, orangist en calvinist als hij was, met epen over de Opstand, Maurits en de Batomythe (p. 548). Bij de vredesviering van 1648 bleken de Batavieren en de vaderlandse heldenstrijd al even populair bij een staatsgezinde remonstrant als Geeraardt Brandt. Van den Bos mocht dan een concept als 'vrijheid' meer opvatten in termen van nationale zelfstandigheid en Brandt in die van binnenlandse burgerlijke vrijheidsrechten; en katholieken als Vondel en Vos mochten in hun gedichten naast het verlangen naar meer vrijheid van meningsuiting vooral het algemene verlangen naar vrede benadrukken, allen - orangist en staatsgezind, protestant en katholiek - gaven uiting aan eenzelfde, overkoepelend vaderlands gevoel (zie p. 447-448). Een vaderlands gevoel dat, hoe vaag en ongespecificeerd verder ook, zijn uitdrukking vond in het beeld van de vreedzame, vrije en manmoedige Batavier.[59]

Het is opvallend dat zelfs een Gelderse dichter als Peter van Haps, die in Utrecht rechten en letteren studeerde en die zijn *Hollants Vree-tonneel* in 1648 opdroeg aan Bartholt van Gent, lid van de Gelderse staten en namens dat gewest afgevaardigde bij de Munsterse vredesonderhandelingen, dit beeld onbekommerd hanteerde. Men krijgt sterk de indruk dat in zijn - duidelijk door Hooft, Vondel en Barlaeus beïnvloedde - spel 'Holland' en 'Batavieren' staan voor Nederland en de Nederlanders, iets wat bevestigd wordt door zijn aanduiding van Nijmegen als 'de aloude Batavische hoofdstad'.[60] Het gaat ongetwijfeld te ver hieruit een de hele Republiek overspannend en door iedereen aanvaard vaderland-concept af te leiden. Maar dat de literaire beeldvorming wel aan de groei daarvan heeft bijgedragen lijkt buiten kijf.

Na 1648 zou dit vaderland-concept inmiddels sterk genoeg blijken te zijn om ook buiten de context van de oorlog tegen Spanje te kunnen functioneren. De Tachtigjarige Oorlog zelf zakte aanvankelijk weg uit de literaire aandacht. Oververzadiging kan hier een rol hebben gespeeld, maar het is aannemelijk dat ook de anti-Oranjestemming na de aanslag van Willem II op Amsterdam in 1650 van invloed is geweest. In sommige exemplaren van de *Verscheyde Nederduytsche gedichten* van 1651 zat zelfs een heel katern met gedichten tegen de prins, voornamelijk geschreven door Vondel.[61]

Dat veranderde rond 1660 toen de toekomstige positie van prins Willem III onderwerp van discussie werd. Als gevolg daarvan nam bij historische en staatkundige auteurs, zowel als bij literatoren de belangstelling voor het nationale verleden plotseling weer toe. Hetzelfde gebeurde trouwens ook op lokaal niveau, waar de positie van allerlei regentengeslachten in het geding was. Tegen de achtergrond van een algemeen toegenomen historische interesse - er was tussen 1640 en 1670 bijvoorbeeld een ware hausse in stadsgeschiedenissen[62] - tekenden zich politiek gemotiveerde keuzes en interpretaties af die vooral de eigentijdse meningsvorming moesten dienen.[63]

Een voorbeeld van dit alles vormt de gang van zaken rond het toneelstuk *Belegering ende het ontset der stadt Leyden, geschiedt in den jare 1574* van Reinier Bontius. Het stuk zelf was gedeeltelijk een bewerking van een toneelstuk van Jacob Duym uit 1606, dat indertijd vooral bedoeld was geweest als propaganda tegen de tóen op handen zijnde vredesbesprekingen. Het werd gepubliceerd in 1645, toen er opnieuw vredesonderhandelingen in het verschiet lagen. Maar het duurde tot 1660 totdat Jan Vos het, gemoderniseerd en opgesierd met de nodige extra vertoningen op de Schouwburg bracht.

Inmiddels was de verhouding tussen Amsterdam en de Oranjes in zoverre verbeterd dat er in 1659 een bezoek van de familie aan de stad plaatsgevond, waarbij in de door Vos ontworpen vertoningen Willem van Oranje en diens opvolgers als vrijheidshelden en Willem III als hoop voor de toekomst werden opgevoerd. Die voorstelling van zaken zou bij een tweede bezoek, nu van de Prinses-Royaal en het jonge prinsje met de Engelse koningin en haar dochtertje in juni 1660, worden herhaald. De opvoering van het stuk van Bontius was een groot succes. In twee jaar tijd beleefde het 32 voorstellingen, onder andere op 18 juni 1660 voor het koninklijke bezoek. Ook daarna zou het nog meer dan een eeuw op het programma blijven. Van een anti-vredesstuk was het door Vos getransformeerd tot een stuk over vaderlandsliefde en heldenmoed, naar de smaak van de tijd vol gruwelen en, vooral, met een geprofileerde burgemeester Van der Werf.[64]

De behoefte aan zulke individuele en gepolitiseerde heldenfiguren lijkt toe te nemen naarmate de Tachtigjarige Oorlog zelf meer en meer geschiedenis werd. Dat geldt ook voor de held der helden, Willem van Oranje. Zijn persoon werd nu bij uitstek de belichaming van actuele staatkundige ideeën, hetzij in negatieve zin zoals bijvoorbeeld in Johan de la Courts *Consideratien van staat* (1661) - die daarin trouwens gebruik maakte van Saavedra Fajardo's *Idea de un principe politico christiano representada en cien empresas*[65] (p. 468) -, hetzij in positieve zin. Van dat laatste is sprake in het hier en daar regelrecht tegen De la Courts geschrift gerichte toneelstuk *Wilhem of gequetste vryheyt*, dat Lambert van den Bos in 1663 publiceerde. Willem van Oranje, voorgesteld als verdediger van het ware, calvinistische, geloof en garant van binnenlandse eendracht en welvaart, incorporeerde hier meer een taakopdracht aan Willem III dan een historische realiteit. In hetzelfde jaar bracht Vondel met zijn stuk *Batavische gebroeders of onderdruckte vryheit* nog eenmaal de Batavierenmythe ten tonele om de tegenovergestelde opvatting te verdedigen: een nieuwe stadhouder zou een direct gevaar inhouden voor de ‘ware vrijheid’ zoals die van oudsher bij de Batavieren in zwang was geweest.[66]

Ook kwesties van buitenlandse politiek hielden echter in deze jaren de gemoederen bezig. Als Europese mogendheid zat de Republiek midden in het internationale krachtenveld, een situatie die nog werd gecompliceerd door de dynastieke verbindingen van de Oranjes.

Tijdens de Munsterse vredesonderhandelingen kregen vooral de oprukkende Turken en de onbetrouwbare Fransen de literaire aandacht. De steeds verder oprukkende Turken vormden voor velen het argument bij uitstek om voor een algemene christelijke verzoening en vrede te pleiten. Dat geluid klonk overigens duidelijker bij katholieke en doopsgezinde auteurs dan bij de calvinisten, die zich tot het midden van de jaren dertig nauw bij de oorlog in Duitsland betrokken hadden gevoeld maar zich daar in later jaren nauwelijks meer over uitlieten. Het verst ging ook nu weer Vondel die nog in 1653 in de opdracht aan de katholieke Habsburgse keizer Ferdinand III van zijn - verboden - *Lucifer* schreef dat het ‘Christenrijk’

> gelijk een schip in de wilde zee, aan alle kanten, en tegenwoordig van Turk en Tarter, bestormd, en in nood van schipbreuk, [...] ten hoogste deze eendrachtige eerbiedigheid tot het Keizerdom [vereist], om de algemene erfvijand des Christen-naams te stuiten

Ook dát zal hem trouwens door de dominees niet in dank afgenomen zijn.[67]

Maar vanaf 1649 verzonk dat alles in het niet bij de overstelpende indruk die de gebeurtenissen in Engeland maakten: de burgeroorlog, de terechtstelling van Karel I op 9 februari 1649, de nederlaag en de spectaculaire vlucht van Karel II. En het hield niet op: in het voorjaar van 1652 brak de Eerste Engelse Oorlog uit die tot 1654 zou duren en door het stilvallen van zeevaart en handel armoe in het land bracht, elf jaar later gevolgd door de Tweede Engelse Oorlog (1665-67).

Hoeveel sympathie de strijd van het Engelse parlement tegen Karel I vooral bij de calvinisten in de Republiek aanvankelijk ook ontmoette, dat sloeg om op de dag dat de koning zijn leven liet op het schavot. De verontwaardiging was algemeen en intens. Nooit kwamen er in één jaar zoveel pamfletten over één gebeurtenis van de persen.[68] Er verschenen ook talloze scheld- en schimpdichten en heet van de naald schreef de 18-jarige Joan Dullaert een treurspel, *Karel Stuart, of rampzalige majesteit*, dat blijkens de datering van de opdracht al op 12 maart 1649 voltooid was.

Dullaart schetste de ondergang van de Engelse koning als het resultaat van een machiavellistisch machtsstreven van diens tegenstanders. Maar tegelijkertijd was zijn stuk ook een martelaarsdrama en als zodanig een reactie op Vondels *Maria Stuart of gemartelde majesteit* (1646) over de in 1587 terechtgestelde koningin. Tegenover Vondels katholieke Maria stelde de gereformeerde Dullaert een anglicaanse Karel, die nadrukkelijk uitsprak dat hij ‘nooit het Rooms altaar, Daar voor mijn moeder plach te knielen’ omhelsde. Gegeven de politieke ‘volte face’ die de gereformeerden in deze zaak hadden moeten maken, was dat wellicht een niet geheel overbodige mededeling.[69]

De anti-Engelse stemming steeg echter tot een hoogtepunt bij het uitbreken van de Eerste Engelse Oorlog. Het wemelde weldra van de gedichten waarin, naast de verdediging van het immer gekoesterde recht op vrije zeevaart, vooral ook de moed van zeehelden als Maarten Harpertsz. Tromp, Jan van Galen, Johan Evertsen, Witte de With en Michiel Adriaensz. de Ruyter werd bezongen. Nooit eerder bereikte het vaderlands gevoel een dergelijke staat van literaire opwinding. Het was in deze context dat het Batavieren-beeld opnieuw zijn bruikbaarheid bewees. Toen bijvoorbeeld Joan Six van Chandelier zich wilde uitspreken tegen vredesonderhandelingen na de voor de Republiek zo rampzalig afgelopen tweedaagse zeeslag (12-13 juni 1653) begon hij zijn gedicht met de regels:

> Waar zijn de vrome Batavieren
> Gekroond met duizenden laurieren,
> Geplukt te water, en te land,
> Met vuur, en sabels, in de hand?[70]
>
> .....

In feite moet een zeeslag een verschrikking zijn geweest, met ongekend grote aantallen doden en gewonden. In de slag bij Ter Heide op 10 augustus 1653 (afb. p. 554) sneuvelde niet alleen Tromp. Onder de vele doden was ook de zeventienjarige Dordtse burgemeesterszoon Karel van Beveren. Behalve dominee Casparus Staphorst eerde ook de Nijmeegse stadspensionaris Johan van Someren, afkomstig uit Dordrecht en een vriend van zijn vader, diens heldendood op dezelfde dag als Tromp met een snorkend gedicht, dat begon met de regels:

'De *Zee-Vooght* was van d'Aard' ten Hemel opgetogen,
Toen *Karel* in het vuur van 't brandende metaal
Stond als een rots in zee, en riep: wie zal gedogen
Dat 't Noodlot treft de borst van *'s Hollands Admiraal*?
Dat geldt de Vijand, was de weerklank [het antwoord] van de Benden.
Ik stap u voor, wie volgt, zei *Karel* onversaagd,
Deez' kling die is gewet om *Britten*bloed te schenden,
Voor 's Vaders erf en werd nooit lijf te duur gewaagd.*
[...]'

Niet iedereen was het met Horatius[71] eens. Bij diezelfde slag bij Ter Heide had een aantal kapiteins - er is sprake van een 24- à 26-tal - hun schepen op veilige afstand van het vijandelijk kanonvuur gehouden. Ze werden naderhand op draconische wijze gestraft: een zekere luitenant Hendrick kreeg bijvoorbeeld twintig jaar tuchthuis, na eerst driemaal gekielhaald te zijn.[72]
.....

De Nederlandse leeuw, tijdens de Tachtigjarige Oorlog al een geliefd literair symbool voor vaderlandsliefde en heldenmoed, veranderde nu in een zee- of waterleeuw. Zo kon Jacob Westerbaen deze waterleeuw aanvuren de Batavieren te verdedigen tegen de Britten, die door 'Razernij' opgezet waren tegen de Hollanders:

Dies roept de Razernij: Eet vlees der Batavieren,
En Zuipt u vol en dol aan uwer buren bloed;
Gelijk 't onschuldig vee de wrede wolven doet.

Gij Tromp, gij Waterleeuw gestuwd van honderd Leeuwen,
Die 't scheeps- en 't krijgsvolk leidt als Hollands Admiraal,
Lijdt gij dan altemaal dit ongebonden schreeuwen,
En dat de Hoogmoed voert zo overgeven taal?
[...][73]

Zo diende in verreweg de meeste gevallen de dichtkunst met het volle gewicht van haar klassieke herkomst de eigentijdse politieke belangen.

Literatuur en religie

Vondels *Maria Stuart of gemartelde majesteit* was in 1646 anoniem en met het fictieve drukkersadres 'Te Keulen, in d'oude drukkerij' verschenen. Maar het geheim van het auteurschap was snel gebroken en de auteur liep een fikse boete op (die overigens door zijn uitgever betaald werd). De reden van zowel de geheimzinnigheid als de veroordeling zal, hoewel de dominees direct te hoop liepen, meer in de politieke dan in de religieuze lading van het stuk gelegen hebben. Sinds zijn overgang tot het katholicisme in 1641 had Vondel een aantal onverbloemd rooms-katholieke werken gepubliceerd zonder daardoor in moeilijk-

* Dulce et decorum est pro Patria mori. Horatius

heden te zijn geraakt. *Maria Stuart* was echter niet alleen een getuigenis van zijn nieuwe geloof. Het was ook een onverbloemde aanval op Mary's grote vijandin, Elisabeth I. Op een moment dat in Engeland de burgeroorlog volop aan de gang was en de sympathieën en antipathieën ten opzichte van de strijdende partijen ook in de Republiek de emoties hoog deden oplopen, ging dat waarschijnlijk net te ver.[74]

De weerstand die het katholieke gehalte van zijn werken opriep treft men niet zozeer aan bij de overheid en in eerste instantie zelfs niet bij de dominees, maar bij zijn lezers en mede-auteurs. Het begon in 1645 met een aantal venijnige parodieën op zijn katholieke gedichten, zo te zien van de hand van enkele calvinistisch georiënteerde Leidse studenten. Samen met weer enkele parodieën op deze parodieën werden zij uitgegeven onder de toepasselijke titel *Der poëten vegtschool*.[75]

Maar de echt grote acties kwamen in 1647. In het begin van dat jaar verscheen er een tweede deel van Vondels *Poesy*, zogenaamd gedrukt ‘voor de auteur’ maar met allerlei door Vondel zelf verworpen jeugd- en hekeldichten. In de voorrede, die algemeen toegeschreven wordt aan Geeraardt Brandt, werd Vondel zijn ‘wispelturigheid’ in het geloof verweten en vooral zijn uitgave in 1645 van wat hij genoemd had *Grotius testament*, een samenvatting van een geschrift van De Groot tegen het schisma van de christelijke kerken. In de voor- en narede hierbij had Vondel het voorgesteld alsof De Groot op het eind van zijn leven was overgegaan tot het katholicisme (vgl. p. 429-430). Een dergelijke toeëigening van hun ‘eigen’ De Groot was natuurlijk juist voor remonstranten als Brandt onverteerbaar.[76] Mogelijk heeft ook Jacob Westerbaen, die door zijn huwelijk met de weduwe van de zoon van Johan van Oldenbarnevelt ten minste als een sympathisant Van de remonstranten beschouwd kan worden, iets met deze uitgave te maken gehad. In elk geval kwam die in datzelfde jaar met een lang schimpdicht, *Kracht des geloofs*, tegen Vondels *Altaergeheimenissen*.

De *Altaergeheimenissen*, een uitvoerig leerdicht in drie boeken, was in 1645 verschenen ‘Te Keulen in de Nieuwe Drukkerij’, maar met Vondels monogram en de zinspreuk ‘Justus fide vivit’ (de rechtvaardige, c.q. Joost, leeft door het geloof). Het gaf een uiteenzetting van de katholieke leer van de transsubstantiatie: de mystieke verandering tijdens de mis van het brood en de wijn in het vlees en bloed van Christus. Van officiële zijde werd deze publicatie niets in de weg gelegd, wat tekenend is voor de positie van de katholieken, in elk geval in Amsterdam. Maar Westerbaen ging er in zijn *Kracht des geloofs* fel tegen in. Hij herinnerde aan Vondels vroegere hekeldichten tegen de calvinistische scherpslijpers, vroeg zich verbijsterd af hoe deze de gewetensdwang en het bloedvergieten van de katholieke inquisitie kon aanvaarden en verwierp met kracht de hele transsubstantiatiegedachte: het geloof kòn niet ingaan tegen de evidenties van de waarneming en de rede (zie p. 395-396).[77]

Ten slotte brak dan, eveneens in 1647, nog eens de religieuze woede over *Maria Stuart* los. Aan calvinistische kant verzette Lambert van den Bos zich tegen het bekladden van Elisabeth en riep Goudina van Weert in haar *Vagevier voor Joost van Vondelen over syn Stuarts gemartelde majesteyt* op tot boycot van de dichter:

> Roeit uit, o Amstelland, roeit uit het hoofd der guiten,
> Niet waardig zulken druk in ons gewest te sluiten [vervaardigen?].
> Die de herders van Gods volk, in Goddelijke Leer
> Durft tasten in hun ampt, en schelden in haar eer,

Hun Gommaristen noemt van de *duivelse Synode*,
Die toch niets anders zijn als Gods getrouwe boden,
[...]

Uit de vrijzinnige hoek nam de collegiant Joachim Oudaen in 1648 de gelegenheid waar om in een pendant-toneelstuk *Iohanna Grey, off gemartelde onnoselheyt* over de door Mary ter dood veroordeelde rivale, alle geloofsvervolging aan de kaak te stellen. En ten slotte kwam nog in 1652 de Haarlemse dichter Steven Theunisz. van der Lust Vondels roomse voorstelling van zaken rechtzetten met zijn *Ongheblanckette Maria Stuart*, een stuk dat door de lokale rederijkerskamer 'Liefd' boven al' ook inderdaad opgevoerd schijnt te zijn.[78]

Zo zien we gedurende een periode van vijf jaar vanuit verschillende geloofsrichtingen de kritiek op Vondel losbarsten. Na 1654 volgde nog de calvinistische beroering rond *Lucifer* en het *Tooneelschilt*, die in 1662 in stijl afgerond werd met een satirisch toneelstukje van een zekere Jacob Koeman. In deze *Schouwspels beschouwing, ofte ware afbeelding van de hedendaeghse tooneelhandel* werden Vondels argumenten in de mond gelegd van Helsche List, die het toneel gebruikte als een duivelse truc om de mensen in het verderf te storten.[79] Maar daar bleef het toch eigenlijk bij. Vondels latere grote rooms-katholieke werken - de *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst* en *Joannes de Boetgezant*, beide van 1662, en *De heerlyckheit der kercke* van 1663 - gaven geen aanleiding meer tot zulk twistgeschrijf.[80]

Nog opmerkelijker is, dat Vondel de enige rooms-katholieke auteur was wiens werk dergelijke reacties opriep. De verklaring moet worden gezocht in het feit dat hij, op het ogenblik dat hij overging tot de katholieke kerk, al algemeen werd gezien als de grootste dichter van de Republiek,[81] een dichter bovendien die zich in het verleden nadrukkelijk had geprofileerd als een bestrijder van iedere vorm van geloofsfanatisme. Zijn bekering tot het katholicisme bracht een schok te weeg en dat niet in het minst omdat juist de katholieke kerk met zijn inquisitie werd beschouwd als de onderdrukker bij uitstek van de vrijheid van geloof. Alle min of meer vrijzinnige groeperingen, remonstranten en collegianten op de eerste plaats, voelden zich verraden door een man die zij tot dan toe als een aanhanger van hun opvattingen hadden beschouwd, terwijl de calvinisten die zo vaak om hun onverzoenlijkheid door hem waren aangevallen, eindelijk hun gram konden halen. Vandaar ook, dat het rumoer beperkt bleef tot een korte periode en zich nauwelijks voortzette nadat het schokeffect weggeëbd was.

Soortgelijke breedgedragen dichterlijke scheldpartijen als rond Vondel kwamen verder niet voor, al vlogen zo nu en dan twee dichters elkaar wel eens in de haren. Vooral de onvermoeibare Westerbaen raakte in de late jaren vijftig in verschillende discussies gewikkeld.[82] Maar over het algemeen richtte men zich toch tot de gelovige lezers zonder op twistpunten in te gaan. Opvallend is bijvoorbeeld de irenische wijze waarop, met zorgvuldige aandacht voor zowel de inhoudelijke samenhang als de confessionele spreiding, de afdelingen geestelijke gedichten in de eerste twee bundels *Verscheyde Nederduytsche gedichten* van 1651 en 1653 samengesteld zijn.

In 1651 bestaat de inhoud uit een aantal lange gedichten op het lijden van Christus van remonstrantse sympathisanten als Hugo de Groot en Caspar Barlaeus (in vertaling) en gereformeerden als de Eper dominee Franciscus Martinius en Jeremias de Decker, omringd door de *Heilige daghen* van Huygens en een aantal kwatrijnen van de doopsgezinde Reyer Anslo,

waarmee dus vrijwel alle protestants-christelijke richtingen vertegenwoordigd zijn. In 1653 is de afdeling religieuze poëzie aanzienlijk kleiner en de inhoudelijke samenhang, met zondeval- en verlossingsteksten gegroepeerd rond gedichten over de gekruisigde Christus, iets losser. Maar de interconfessionaliteit is nog uitgebreid doordat er nu, naast teksten van Martinius en Anslo, gedichten van de katholieke Tesselschade en de eveneens katholieke Jan Vos opgenomen zijn.

Zo zien we het hele spectrum van religieuze richtingen verenigd rond dat ene, voor het christelijk geloof zo centrale onderwerp, bewust op elkaar inspelend met alle confessionele én alle literaire variaties van dien. Want hoe ernstig ook, in zekere zin was hier tevens sprake van een literair spel, een aftasten en uitbuiten van de verschillende stilistische invalshoeken en mogelijkheden naar gelang het religieuze uitgangspunt én de persoonlijke smaak.[83] Bij dat alles is het zeker niet zo dat de godsdienstige verschillen verdoezeld werden. Men krijgt eerder de indruk dat de religieuze veelkleurigheid juist een van de aantrekkelijkheden van het geheel uitgemaakt heeft.

De meeste dichters maakten trouwens wel op enig moment hun religieuze ervaringswereld tot onderwerp van hun poëzie en waar ze zich met die teksten bewogen in het literaire veld stapten ze gemakkelijk over religieuze verschillen heen. Curieus is de onderneming van een groep van negen voor het merendeel Amsterdamse gereformeerde dichters, onder wie Jeremias de Decker en Thomas Asselijn, die elk een regel van het Onze Vader uitwerkten tot een gedicht. Hun collectieve prestatie werd in 1658 gepubliceerd onder de titel 't *Gebed onzes Heeren*. De jongste deelnemer was Heimen Dullaert, een neef van Joan Dullaert, die als leerling van Rembrandt in de tijd dat de bundel tot stand kwam in Amsterdam woonde. Hij schreef op de tweede regel ‘Uw naam worde geheiligd’ een 292versregels lange uitbreiding, die op verschillende plaatsen getuigt van bewondering voor Vondels *Lucifer*. Dominee Sanderus die ook meedeed, en de dominees Van Vliet en Simonides die lofdichten voor de bundel schreven, hebben dat of niet opgemerkt, of ze hadden er ondanks alle toestanden rond Vondels stuk geen bezwaar tegen.[84]

Een aparte plaats in de literatuur van deze tijd nemen de grote religieuze leerdichten in. Ook dat was een genre dat aanvankelijk in het Neolatijn werd beoefend. Befaamd was bijvoorbeeld de *De contemptu mortis libri IV*(vier boeken over de verachting voor de dood) die Daniël Heinsius had gepubliceerd in de uitgave van zijn verzamelde gedichten van 1621. Het jaar daarop was het eerste grote religieuze leerdicht in het Nederlands verschenen: Hugo de Groots *Bewys van den waren godsdienst* dat hij tijdens zijn gevangenschap op Loevestein geschreven had.[85] Het lijkt haast ondenkbaar dat Vondel, met zijn grote bewondering voor De Groot, niet door dit laatste werk tenminste zijdelings zou zijn geïnspireerd tot het concipiëren van zijn *Altaergeheimenissen*.

In tegenstelling tot De Groots werk zijn de *Altaergeheimenissen* echter een uiterst weerbarstig gedicht. De beeldende taal en het snelle ritme van vijfvoetige jamben - in plaats van de gebruikelijke alexandrijnen - maken de theologische inhoud eerder minder dan meer toegankelijk. Dat neemt niet weg dat het regel voor regel getuigt van een grote bezieling. Niet voor niets is deze evocatie van de mystieke betekenis van de menswording en kruisdood van Jezus wel gekarakteriseerd als de beschrijving van het innerlijke proces van Vondels eigen bekering.[86] Jaren later, in 1662, publiceerde Vondel een nog aanzienlijk langer

leerdicht, de *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst. Tegens d'ongodisten, verlochenaers der Godtheit of Goddelijcke voorzienigheit*, dat door zijn rustige filosofische betoogtrant veel meer aan Grotius' leerdicht doet denken, soms zelfs de indruk wekt daaraan direct te ontlenen.

Het religieuze leerdicht was populair in deze jaren. Vondel zelf kwam in 1663 nog met een derde, *De heerlyckheit der kercke*, over de geschiedenis van de kerk van Rome, begrijpelijk met het Keulse schuiladres uitgegeven. Inmiddels had de katholieke koopman Jurriaen Bouckart in de jaren 1660-63 zijn berijming gepubliceerd van de *Naarvolging Christi* van Thomas à Kempis, uiteraard mèt het voor protestanten onaanvaardbare vierde deel over het sacrament van de eucharistie, de transsubstantiatie.[87] En aan gereformeerde kant droeg Jacob Cats in een aantal leerdichten de religieuze idealen van de Nadere Reformatie uit.

Wat bij Cats in deze jaren opvalt, is diens obsessie met de dood. Dat was deels een algemeen verschijnsel dat zich ook bij andere geloofsrichtingen in binnen- en buitenland voordeed, deels echter was het kenmerkend voor het Engelse en Nederlandse gereformeerde piëtisme, waar Cats in zijn latere levensjaren een prominente vertegenwoordiger van was. Het manifesteerde zich in de emblemata-bundel *Dootkiste voor de levendige* ‘aanwijzende de kortwijligheid, ijdelheid en onzekerheid van 't menselijk bedrijf’ van ca. 1647, maar vooral in het gedicht *Ouderdom* van 1653.[88] Stijl en dictie verschillen in niets van zijn vroegere werken al gaat het dan nu in plaats van over liefde en huwelijk over het naderende einde:

> De dood is anders niet als na een kwellig leven,
> De Hemel en het stof hun eigen deel te geven.
> De dood is anders niet, als na een korte pijn,
> Niet langer aan de dood, of aan het vlees te zijn.
> De dood is anders niet, als uit de mond te blazen,
> Al wat ons overbleef van aardse viezevazen,
> Van al dat vlees geleek, de dood is anders niet,
> Als ingang tot de vreugd, en einde van verdriet.[89]

Uiteraard werd er ook heel wat religieuze poëzie geschreven die geen, of aanzienlijk minder literaire pretenties had dan al deze werken. Met het aantal dominees groeide het aantal dominee-dichters dat vooral schreef voor de eigen gemeente van gelovigen. Voor veel mensen was hun werk, naast dat van Cats, de enige literatuur waarmee zij in aanraking kwamen. Met name bij de doopsgezinden en in de kring van de Nadere Reformatie gebruikte men daarbij bij voorkeur de liedvorm. Maar ook bij de rooms-katholieken gaf het ideaal van religieuze heropvoeding van de contrareformatie het lied een nieuwe impuls.

Er werd veel gezongen in de Republiek, individueel, maar vooral in groepsverband, thuis of in trekschuit of herberg. Het zogenaamde ‘contrafactlied’, waarbij een nieuwe tekst werd geschreven op een bekende wijs, was dus een ideale vorm om bijbelkennis en religieuze inzichten onder grote groepen ook niet-ontwikkelde mensen te verbreiden. In het beste geval kon het hen zelfs brengen tot ‘mediteren’: de aandachtige verinnerlijking van het gebodene. En in elk geval was het een goede manier om de invloed van allerlei verderfelijk geachte wereldlijke liedjes tegen te gaan door op de melodieën daarvan religieuze teksten te presenteren. Het aantal religieuze liedteksten dat door bekende, maar vooral onbekende dichters werd geschreven was dan ook enorm.[90]

Sommige religieuze liedbundels waren buitengewoon populair. Zo bijvoorbeeld de *Stichtelycke rymen* (1624) van de dissident Dirck Rafaelsz. Camphuysen met alleen al in de jaren vijftig zeven uitgaven. En zo waren er heel wat meer die gegeven hun aantal in brede, interconfessionele kring gelezen en gezongen moeten zijn (zie p. 359).[91]

Maar ook binnen de verschillende confessies speelde het lied een grote rol. Pastoors schreven liederen om de gelovigen te doordringen van de heiligenlevens en geloofswaarheden. Befaamd was bijvoorbeeld *De singende swaen* (1655) van Willem de Swaen, pastoor te Gouda. Ook tijdens bedevaarten werd er gezongen. In boekjes als het enigszins speelse *Het pelgrimken van Kevelaer* (ca. 1645) van de jezuïet Adriaen Poirters wisselden voorschriften, gebeden en liederen elkaar af.[92] Maar bij de doopsgezinden was het geestelijke lied zo mogelijk nog meer geliefd. Dat was al begonnen in de zestiende eeuw en hing samen met de specifieke aard van hun devotie, waarin alle nadruk werd gelegd op het actieve aandeel van de individuele gelovige in de eigen vervolmaking. Geestelijke liederen waren als het ware ‘nieuwe psalmen’, een direct mediair tussen de door de Heilige Geest verlichte gelovige en God. Het aantal doopsgezinde liedboekjes was dan ook legio. Het *Kleyn Hoorns-lietboeck* (1644) werd zelfs tot in het begin van de negentiende eeuw nog opnieuw uitgegeven. En zo waren er nog ettelijke andere, voor gebruik tijdens de bijeenkomsten en voor daarbuiten.[93]

Willem de Swaen, De zingende Swaen, 1655.

In tegenstelling tot doopsgezinden en katholieken hadden de gereformeerden het aanvankelijk niet zo op met geestelijke liederen. Zij hadden zich beperkt tot de psalmen en, buiten de kerkdienst, tot liederen waarvan de tekst direct terugging op de bijbel. Maar in de loop van de zeventiende eeuw herleefde ook bij hen de belangstelling. Vanaf het midden van de eeuw was de Utrechtse predikant Jodocus van Lodenstein, een aanhanger van Voetius, een van de bekendste lieddichters. Veel van zijn melodieën waren afkomstig van wereldlijke liedjes, zowel uit Nederlandse als uit Franse en Engelse zangbundels, en getuigen van zijn muzikale belangstelling. Lodensteins liederen zijn bij uitstek bedoeld om de gelovigen in het hart te raken. In zijn bundel *Uytspanningen* (1676) staan verschillende liederen die al dateren uit de jaren vijftig. Zo schreef hij in 1659 bijvoorbeeld een ‘Meditatie op de engte van seecker padt’ in tien vierregelige strofen op de populaire wijs ‘Reveille vous etc.’. Bijzonder aardig is de uit 1658 daterende dialoog tussen Petrus en Maria naar aanleiding van de verrijzenis van Christus, in de vorm van een beurtzang op de melodie van ‘Malle Sijmen’:

Maria:
Wonder God! wat wonderwerk
het graf te vinden zonder zerk,
van soldaten
al verlaten
[...]
Vriendinnen! dat's u voor ter vlucht
naar de stad toe. A mij! wat, hoe
lang valt deze weg?
Hoor! hoor! hoor! Komt hier voor!
Doet er niemand open?

Petrus:
Wat getier komt ons hier
schielijk overlopen?

Maria:
Simon! Simon! hoort gij niet?

Petrus:
't Zijn de vrouwen. Daar is iet;
[...][94]

Daarnaast ontwikkelden de Rotterdamse dominees Franciscus Ridderus en Simon Simonides het zogenaamde ‘catechisatielied’ als hulpmiddel bij de geestelijke oefeningen binnen het huisgezin. Bij andere gereformeerde piëtistische dominee-dichters overheerste meer de tranenrijke aandoenlijkheid. Nicolaus Barenzonius die in 1644 was beroepen in Goes, dichtte in 1650 ‘De zwacken ademtocht van een aamechtige ziele, in hare geestelijke flauwte’, vierenveertig strofen lang op de wijs van psalm 79, beginnend met de regels

Och dat mijn oog van tranen konde vloeien!
Dat 't ziltig nat mijn leger [bed] kon besproeien,
[...]

Het was het begin van een lange reeks bevindelijke liedteksten, die zich tot ver in de achttiende eeuw zou voortzetten.[95]

Ook liederen, maar dan wel van een bijzondere soort, waren de psalmberijmingen. De verschijning van de Statenbijbel in 1637 gaf de stoot tot een hele reeks bewerkingen, die aansloten bij de nieuwe bijbeltekst. Alleen al tussen 1640 en 1660 waren dat er meer dan tien, waarvan vijf van bekende literaire auteurs onder wie Cornelis Boyus (1648) en Jacob Westerbaen (1655).[96]

Literatuur en burgerlijk leven

Bij alle commoties over de burgeroorlog in Engeland, de onbetrouwbaarheid van de Fransen, de gruwelen tegen Waldenzen en joden en, ver in het oosten, de oprukkende Turken, lijkt het toch of de Republiek na 1648 in zichzelf keerde. Voor de meeste inwoners waren internationale politiek en buitenlandse onrust zaken die ver van hun bed lagen, met uitzondering misschien van de zeeoorlogen, die, althans in Holland, een direct effect hadden op de beurs en de werkgelegenheid. Afhankelijk daarvan zag men een en ander of bekommerd, of met medelijden aan. Maar vervolgens wendde men zich toch tot datgene wat het meest aan het hart lag: het eigen sociale leven van huis en haard, gezin, familie, vrienden en kennissen.

Voor de rijksten speelde het meest persoonlijke deel van hun leven zich af op hun buitenplaatsen waarvan er tegen het midden van de eeuw steeds meer werden gebouwd, in de Beemster, langs het Spaarne, de Vecht, of de Vliet bij Voorburg, of in het Sticht en de Gelderse vallei (p. 488-490).[97] Parallel daaraan ontstond het hofdicht, de geïdealiseerde beschrijving van een buitengoed en het ontspannen leven van tuinieren, gasten ontvangen en lezen, dat nadrukkelijk werd gesteld tegenover het drukke werkzame leven in de stad. Om Huygens over zijn buitenplaats Hofwijck te citeren:

> Op Hofwijk slaap ik maar, en droom van alle dingen,
> Op Hoofs' en Haagse na: die weet ik te verdringen
> Met al wat Hofwijks is, en tong, neus, oog of oor
> Vermaak bestellen [verschaffen] kan [...][98]

De tegenstelling had zijn oorsprong in de klassieke lof van het landleven, zoals Vergilius' *Georgica* en Horatius' ode ‘Beatus ille’ (‘gelukkig degene...’), die in heel Europa navolging gevonden hadden. Het Nederlandse hofdicht was echter uniek, zowel door zijn omvang als door zijn werkelijkheidsgehalte: hoe geïdealiseerd ook, het ging steeds over een reëel bestaande buitenplaats en over het leven dat de eigenaar zich daar voorstelde te leiden. Na twee aanzetten in het begin van de eeuw kreeg het genre zijn definitieve vorm door de verschijning van drie teksten in het midden daarvan: Huygens' *Hofwijck* (1653), Westerbaens *Ockenburgh* (1654) en Cats' *Buyten-leven* (1655). Daarna zou het steeds populairder worden, om vooral in de achttiende eeuw tot grote bloei te raken.[99]

Het sociale karakter van deze gedichten wordt gemarkeerd door het feit dat de auteur zich met zijn beschrijving nadrukkelijk richt tot een ander: de lezer of, binnen de fictie van het gedicht, een gast; bij Huygens en Westerbaen, en incidenteel ook bij Cats, zelfs een bezoeker aan wie het landgoed al wandelende wordt getoond. Daarbij vormt de informatie over huis, gewas en amusement voortdurend aanleiding tot beschouwing en belering, diep gelovig en filosofisch, maar ook speels en intellectueel bij Huygens, meer anekdotisch alle-

Anoniem, Jachtpartij bij Ockenburgh, Den Haag, ca. 1655.

daags en moralistisch bij Westerbaen. Rumoer van buiten, het godsdienstig gekrakeel, de terechtstelling van Karel I, de Eerste Engelse Oorlog, drong slechts gedempt door. Hier is het privé-domein, vanwaaruit dat alles in een afstandelijk perspectief van zelfreflexie en tijdloosheid komt te staan: ‘hier’, zo schrijft Huygens,

> [...] spreek ik met de rede,
> Met mij, met d'eeuwigheid, met vrienden ver van mij,
> Met eeuwen, goed of kwaad, te komen, of voorbij.

Alleen bij Cats ontbreken dergelijke verwijzingen naar de actualiteit en hebben de beschouwingen louter het karakter van eenzame meditaties over de nietigheid van het leven en de naderende dood. Maar zijn gedicht vormt dan ook een speciaal geval, omdat het één geheel vormt met *Ouderdom*. De beschrijving van zijn buitenplaats Sorghvliet, hoezeer ook geïnspireerd door Huygens' *Hofwijck* en Westerbaens *Ockenburgh*, staat geheel in het dienst van het ‘memento mori’, het ‘gedenk te sterven’ van de vrome gereformeerde piëtist.[100]

In de menigte van grotere en kleinere buitenplaatsgedichten die volgden, zouden het moralisme en de anekdotiek in de trant van Westerbaen blijven overheersen. Zo in het aar-

dige gedicht ‘Wandeling van Nijmegen op [naar] Ubbergen’ van Johan van Someren, die al evenzeer een bewonderaar was van zowel Huygens als Cats. Zijn beschrijving van een partijtje vissen in de Ubbergse beek heeft een levendigheid die men maar zelden aantreft:

> Kom, leg de hengel in, hier is de kant wat hoger,
> En gaat gij ginder staan, daar is het vrij [heel] wat droger,
> Ik heb alrede noop [beet], maak dat uw dobber sta,
> Uw schafje [=pijltje] overeind, het uw' gaat onder, sla,
> Haal op; het is een pos [een klein soort smakelijke baars], zo groot als was't een voorn,
> [...][101]

.....

Hoe geliefd het recreatiegebied rond Utrecht en Amersfoort was blijkt uit het *Hemelsch landspel, of godenkout, der Amersfoortsche landouwen* uit 1655 van Everard Meyster, eigenaar van het landgoed Nimmerdor. Het stuk kreeg enige faam omdat het geschreven is als een eerbewijs aan Jacob van Campen, die zich daar teruggetrokken had op zijn buiten Randenbroeck. Het bevat uitvoerige beschrijvingen van diens grootste schepping, het Amsterdamse Stadhuis, maar daarnaast geeft het ook een opsomming van alle buitenplaatsen in het Sticht en het Amersfoortse en hun adellijke en pseudo-adellijke bewoners:

> ‘[...] gelijk daar Rijnesteyn uitmunt bij Wijnesteyn,
> Zo bromt [praalt] ook Bajesteyn bij 't Huis te Wajesteyn,
> Wie zwijgt Darthuysens stand? En 't over-oud Broeckhuysen?
> Of wie bij Venendaal 't verheven Emmickhuysen?
> [enzovoort]’

In het vierde bedrijf worden in pastorale trant de jachtgenoegens beschreven waaraan ook de dames volop meededen, iets verderop de beoefening van kunsten en wetenschappen, en in het vijfde bedrijf de schoonheid en gezondheid van deze landouwen:

> ‘[...]; wie dat geen kinderkans
> Van kinderen ooit zag, die kwam zich hier neerzetten,
> Deez lucht verdrijft wat zulks zou mogen vaak beletten.’

Zes jaar later, op Pinkster-dinsdag 1661, zou Meyster onder veel kermisjolijt en bier de Amersfoortse kei de stad in laten slepen en dat begeleiden met de nodige gedichten. Het leverde hem een stroom van honende reacties in dicht- en pamfletvorm op, wat gegeven het feit dat ‘de kei in het hoofd hebben’ voor ‘zot zijn’ stond, niet zo gek was. Zijn leven lang zou hij in alle toonaarden poëzie blijven schrijven, meestal komisch maar soms ook ernstig, zoals zijn goed-katholieke *Kruysleer ter zaligheydt* van 1658 waarop de goedcalvinistische Huygens nog een lofdicht schreef.[102]

.....

Over het algemeen beperkte de literatuur van het persoonlijke leven zich echter tot geboorte-, verjaars-, huwelijks- en lijkdichten, lofdichten op de verrichtingen van vrienden en bekenden

en dergelijke genres, waarvan de beoefening meer gedicteerd werd door goede omgangsvormen dan door poëtische aandrift. Daarbij vallen naast het overwegend religieuze en moralistische karakter van deze gedichten vooral twee dingen op. Ten eerste de toename van het aantal dichtende vrouwen. In de eerste twee bundels *Verscheyde Nederduytsche gedichten* waren dat alleen Anna en Maria Tesselschade Roemer Visscher, maar in de volgende bloemlezingen kwamen daar achtereenvolgens Sibylle van Griethuysen, Alida Bruno, Maria van Haestrecht, Sibylla van Jongstal, Catharina Questiers, Perina van Limburg, Geertruid Walings, Goudina van Weert en Maria van Block bij. Verreweg de meeste van hun bijdragen waren gelegenheidsgedichten en dan nog vooral bestemd voor familie en bekenden. Het geeft aan hoezeer hun dichterschap was verbonden met het rolpatroon waarbij juist bij de gezeten burgerij de actieradius van de vrouw in toenemende mate beperkt raakte tot het particuliere leven. Wat dat betreft was Catharina Questiers - een schoonzuster van de architect Philips Vingboons - met haar toneelbewerkingen in de jaren vijftig bepaald nog een uitzondering (afb. p. 439).[103]

Het tweede dat aan de aanzwellende stroom gelegenheidspoëzie waar te nemen valt is, ondanks de algemene tendens tot maakwerk, bij sommige dichters toch het zoeken naar een persoonlijker toon. Een hoogtepunt wat dit betreft vormden de emotionele ‘Suchten en tranen over 't lyck myns vaders’ uit 1658 van Jeremias de Decker. In plaats van de gladgestreken alexandrijnen en de rijmelarij van de meeste gelegenheidsgedichten treft hier de uitdrukking van beurtelings woede, wanhoop, verbijstering en ten slotte berusting:

> Vaarwel, mijn hoofd, mijn hoeder,
> Rust zachtkens in de schoot
> Der aarde ons aller moeder;
> Ik mag hier na uw dood
> Nog wat op schildwacht staan;
> Doch hoe mijn zaken lopen,
> Ik zal niet lievers hopen,
> Als haast [snel] tot u te gaan.[104]

Een dergelijk gehalte aan en variatie in expressiviteit was, ondanks alles wat Hooft en Vondel op dat gebied al voorgedicht hadden, inderdaad een nieuw verschijnsel.

Maar zelfs De Decker was maar zelden zo direct. De dichtende burgerij volgde meestal meer geijkte patronen om de hoogtepunten, en vooral ook de deugden en ondeugden van het dagelijks leven te bezingen. Behalve de gelegenheidsliteratuur nam in deze jaren vooral ook het aantal zogenaamde ‘puntdichten’ - korte gedichtjes met een meestal moreel geladen woordspeling - spectaculair toe. Huygens schreef er zo'n drieduizend in het Nederlands plus nog vele in andere talen en De Decker bracht het nog altijd tot ruim achthonderd, om de twee belangrijkste beoefenaars van dit genre te noemen. Veel daarvan was bewerkt uit het Latijn, Grieks, Frans en Engels, bij Huygens ook uit het Spaans en het Duits.

Intellectualistisch en moralistisch als ze waren, vormden ze een typisch verschijnsel van hun tijd. In de meeste werden op satirische wijze alle denkbare dwaasheden en ondeugden van het gewone mensenleven, gierigheid en hebzucht, eerzucht, ijdelheid en bedrog, aan de kaak gesteld. Zo De Decker over de rechtsgeleerden:

De Rechtsgeleerden zijn niet zelden recht-verkeerden,
Verkeren ook de zin niet zelden van het recht;
Men houdt ze niettemin te rechte voor geleerden,
Die zo geleerdelijk op winst zijn afgerecht.[105]

Daarnaast zien we de eerste tekenen van wat zo'n twee decennia manifest zal worden: de opkomst van het 'fatsoen'. Langzamerhand zouden bepaalde dingen niet meer door de beugel kunnen die vroeger nog wel wel werden geaccepteerd. De werkelijke omslag zou zich pas aan het eind van de jaren zestig voltrekken, toen bijvoorbeeld het genootschap Nil Volentibus Arduum zich actief ging bemoeien met de zedelijke kwaliteit van het toneel. Maar zo'n vijftien jaar eerder kondigde het zich al aan in de woedende reactie van Joachim Oudaen op Huygens klucht *Tryntje Cornelis*.[106]

Huygens had er in het voorwoord bij de uitgave die in 1657 verscheen nog de nadruk opgelegd dat het stuk niet voor publieke vertoning bestemd was. Maar Oudaen was daardoor niet gerust gesteld en schreef een jaar na de publicatie dat

> [...] d'ongebondenheid der snoodste zotte-kluit [klucht] Fieltachtig werpt haar vuil in hef van woorden uit.

De oude, want inmiddels 62-jarige Huygens paste volgens hem ingetogenheid. Dat was zeventiende-eeuwse psychologie, die leerde dat met de ouderdom de seksuele hartstochten vaak toenamen. Maar het was ook een generatieconflict tussen twee dichters die tweeëndertig jaar van elkaar verschilden in leeftijd.[107]

.....
Een bijzonder geval was Matthijs van der Merwede, heer van Clootwijck, wiens liefdesgedichten, geschreven in Rome in de jaren 1647-50, in 1651 gepubliceerd werden onder de titel *Uyt-heemsen oorlog, ofte Roomsche mintriomfen*. Ze zijn ongekend direct, zowel in erotisch en moreel als in religieus opzicht. De *Uyt-heemsen oorlog* bevat poëzie zoals er vooral door studenten en vooral in het Latijn wel meer geschreven zal zijn. Studentenpoëzie, maar dan studentenpoëzie die door de combinatie van belezenheid, dichterlijke virtuositeit en scabreuze inhoud van een heel bijzondere allure is. Als voorbeeld het gedichtje 'Le carezze stravaganti di Checha Biancona':

't Is niet om haar brand te blussen,
Dat mijn Kind mijn stuit gaat kussen;
''t Spijsde nooit haar geil gebrek,
Dat zij mij beet in de nek.
Zij en neigde nooit haar lippen
Naar het huisraad van mijn slippen,
Slechts om 't zoenen van de mast,
Die op hare koker past.
Nee, zij wil wat anders smaken,
Nee, mijn Kind wil noten kraken:
Om de minne van de smeer
Likt de kat de kandeleer.'

Zo was er in Nederland misschien wel geschreven, maar in elk geval nog nauwelijks gepubliceerd.[108]

.....

Nieuwe vormen, andere functies

De kunst van het converseren

'Fatsoen'... De toenemende welvaart en het daarmee gepaard gaande zelfbesef van de burgerlijke elite kwam misschien in niets zo duidelijk tot uiting als in de geprononceerde belangstelling voor een beschaafde levensstijl. In hofkringen en bij de daarmee verbonden hogere ambtenarij had die belangstelling, gevoed door al dan niet in het Frans vertaalde Italiaanse gedragsboeken als de *Cortegiano* van Baldassare Castiglione (1528), altijd al bestaan.[109] Maar vooral vanaf het midden van de eeuw verbreidde deze zich over de hele bovenlaag van de burgerij. De nieuwe mode manifesteerde zich in de uitgave in de Republiek van Franse etiquette-werkjes als de *Secrétaire de la cour* (1630) (vanaf 1640: *à la mode*) van Jean Puget de la Serre en Antoine de Courtin's *Nouveau traité de la civilité* (1650). Nederlandse vertalingen lieten niet lang op zich wachten: De la Serre in 1651 door Joan Dullaert, Castiglione in 1662 door Lambert van den Bos. Door beroepsvertalers dus, wat erop wijst dat de uitgeverij ook hier een gat in de markt zag.[110]

De Franse omgangsvormen eisten een een natuurlijke, spontane houding en gesprekstoon, en vooral een onderhoudende conversatie. Allerlei collecties van spreuken en wijze uitspraken hielpen om zich die laatste vaardigheid eigen te maken. Zulke collecties van waren al aangelegd sinds de zestiende eeuw, onder anderen door Erasmus. In het Nederlands was met name de in 1631 voor het eerst gepubliceerde *Guldene annotatien* van Franciscus Heerman populair. Deze bundels waren bijeengebracht vanuit een humanistisch opvoedingsideaal en vooral gericht op het aandragen van de juiste morele, soms ook religieuze, inzichten. Die functie ging zeker niet verloren, de *Guldene annotatien* beleefde bijvoorbeeld in 1710 al zijn dertigste druk.[111]

Maar wel was er na 1650 daarnaast ook een nieuwe trend waar te nemen, meer gericht op geestrijkheid en amusement dan op moraal en kennis. In plaats van wijze spreuken en spreekwoorden werden nu conform bijvoorbeeld de aanbeveling van Castiglione vooral ook humorvolle anekdoten en 'bon mots' het smeermiddel van een 'beleefde' conversatie. Men kan ze beschouwen als de gepopulariseerde versie van het epigram of puntdicht, zo geliefd bij Huygens en De Decker. Alleen al uit Den Haag weten wij van het bestaan van drie collecties van dergelijke grappen, duidelijke bestemd voor eigen gebruik, waaronder de verzameling die Constantijn Huygens jr. aanlegde tussen 1649 en 1661.

Uit de verzameling die Aernout van Overbeke in de jaren 1657-68 bijeenbracht, blijkt dat men daarbij graag actualiseerde, hetzij door aardige opmerkingen en replieken uit de eigen kennissenkring opte tekenen, hetzij door moppen uit kluchtboeken en epigrammenverzamelingen toe te schrijven aan bekenden:

> De heer Van Zuylichem kreeg nu eens goede, dan weer kwade troost van zijn vriendin. R[epliek]: 'Mejuffrouw, gij hebt mijn hart gestolen en geeft me dat weerom; zo gij langer de gek met mij wilt scheren zo zal ik anders aan al de wereld zeggen dat gij een dubbelhartige juffrouw zijt'.

Ook dat wijst op hun gebruiksfunctie in de sociale conversatie, al ging Van Overbeke daarbij soms veel verder dan volgens de etiquetteboekjes geoorloofd was. Het nieuwe fatsoensdenken had blijkbaar nog lang niet bij iedereen de platte lol ingehaald.[112] Daarnaast nam echter ook het belang van algemene ontwikkeling en van het paraat hebben van allerlei interessante wetenswaardigheden ten behoeve van de conversatie toe.

Het verschil tussen beleren en amuseren springt in het oog, wanneer men de essay-bundels van twee leden van de Zeeuwse familie De Brune naast elkaar legt. Jan de Brune de Oude, raadspensionaris van Zeeland, publiceerde aan het eind van zijn leven het *Banket-werk van goede gedachten* (1657; een tweede deel verscheen na zijn overlijden in 1660). Het is een bij uitstek moralistisch werk dat in de traditie staat van de *Adagia* van Erasmus. Voor zover hij gebruikmaakte van traktaten over het hofleven was dat om er kritiek aan te ontlenen op de daar heersende vleierij en leugenachtigheid. Afkeer van ijdele pronk was het ook die zijn keuze voor het proza dicteerde. Voor de piëtistisch gereformeerde De Brune was het proza niet zozeer een literair medium, als wel de geëigende vorm voor de naakte waarheid:

> 't Is met de welsprekendheid als met het water, 't welk het beste is als het zuiver, licht en minst smaak heeft. 't Is een subtiele kunst, geen kunst te gebruiken.

Dat wil niet zeggen dat zijn stijl niet verzorgd was. Maar zijn meest korte en met spreekwoorden gelardeerde vertogen waren toch primair gericht op belering en niet op het geestrijke effect. Ze vertonen verwantschap met de bijschriften bij sommige realistische en politieke emblemata, een genre dat De Brune in vroeger jaren zelf ook beoefend had (p. 464-466).[113]

Heel anders is de *Wetsteen der vernuften* waarmee zijn neef Jan de Brune de Jonge al in 1644 voor de dag was gekomen. Hier geen verzameling ‘goede gedachten’ maar zoals op het titelblad staat een ‘bekwaam middel om van alle voorvallende zaken aardiglijk [onderhoudend] te leren spreken’. In plaats van de beknopte, vaak wat stug geformuleerde levenslessen van zijn oom vinden we hier in hoofdstukken van meestal rond de acht à tien bladzijden een overvloed aan invallen, vertellingen en citaten, nonchalant associërend aan elkaar gepraat op een manier dat het plezier er vanaf spat. De moraal en religie ontbreken niet maar zijn overwoekerd door ‘aardigheden’ van allerlei soort, waarbij vooral de nadruk op liefdeszaken opvalt. Vondel schreef in een lofdicht - dat hij richtte aan de geleerde Franciscus Junius, oom van de auteur en zwager van Gerardus Vossius - enigszins verbijsterd:

> Het schakelen is ongemeen [buitengewoon]
> Van losse dingen, vast aaneen
> Verknocht, en wonderbaar verrijkt,
> Door 't geen malkander minst gelijkt.

Behalve met aanhalingen uit alle mogelijke, klassieke en moderne, geleerde en populairwetenschappelijke werken zitten de hoofdstukken vol gedichten, van De Brune zelf maar vooral van allerlei klassieke, Neolatijnse, Italiaanse, Franse en zelfs Engelse auteurs: Ovidius en Juvenalis, Janus Secundus, Boccaccio, Petrarca, Tasso, Guarini (uit de *Pastor fido*)

en Marino, Ronsard en John Donne. De meesten onvertaald, want Jan de Brune de Jonge was geen Zeeuwse magistraat die schreef voor een publiek van brave mede-burgers, maar een jonge Haagse advocaat. Zijn publiek was de nieuwe generatie *salary men* en hun vriendinnen, intellectueel, internationaal georiënteerd, geïnteresseerd in alles wat te maken had met kunst en cultuur, maar vooral gespitst op brille en onverwachte wendingen. Natuurlijk waren deze essays ondanks hun plaats binnen de conversatie-cultuur toch vooral bestemd om gelezen, en ongetwijfeld: voorgelezen, te worden. In die zin staan ze in de traditie van de *Essais* van Montaigne, uit wiens werk De Brune ook citeert.[114]

Nog duidelijker is dat het geval met de *Bloemhof der doorluchtige voorbeelden*, die Maria Heyns drie jaar later liet verschijnen, een uit het werk van Philip Camerarius, Michel de Montaigne en tal van andere buitenlandse auteurs vertaalde collectie 'ware, vreemde en deftige geschiedenissen' die de lezers tot nut en vermaak konden dienen. Deze aan Sibylle van Griethuysen opgedragen, mooi uitgegeven bundel is wat schoolser en belerender dan die van De Brune. De erotiek ontbreekt al helemaal, maar daartegenover treft hier en daar een zekere verlustiging in gruwel en dood.[115]

Ook dat laatste maakte deel uit van het nieuwe levensgevoel. Al in 1640 had de Dordtse dominee Jacobus Lydius onder de titel *Vrolicke uren des doodts, ofte der wijsen vermaeck* een op de *Douces pensées de la mort* van Puget de la Serre (1627) geïnspireerde verzameling gepubliceerd met bespiegelingen, anekdotes, wijsheden en gedichten over de dood en de broosheid van het leven. Daarmee was in dit voor de Republiek nieuwe genre ook dát aspect tot uitdrukking gebracht. De invloed van de op zichzelf enigszins triviale figuur van Puget de la Serre - ook Cats is in zijn *Dootkiste voor de levendige* van 1655 door hem geïnspireerd - wijst erop dat zowel beschaafde geestrijkheid als doodsobsessie minstens ten dele hun oorsprong hadden in de Parijse salons waarvan de invloed zich via Brussel langzamerhand over de Republiek begon uit te breiden.[116]

De lust tot fabuleren

Opvallend in de essaybundels van met name Jan de Brune de Jonge en Maria Heyns is het hoge narratieve gehalte. Algemene ontwikkeling, onderhoudende conversatie, aandoenlijke bezinning: het waren mooie doeleinden, maar het heeft er alles van dat ze in toenemende mate werden overwoekerd door de emotionele prikkel van het grappige, spannende of aangrijpende verhaal. Deze tendens valt samen met een groeiende populariteit van novellen en romans. Dat geldt voor alle genres, komische zowel als serieuze.[117]

Het genre van de 'kluchtboeken' bijvoorbeeld - grappige of verrassende verhalen, die evenals de spreukenverzamelingen vaak afkomstig waren van bekende humanisten en al in de zestiende eeuw in de zuidelijke Nederlanden populair waren als conversatiestof - beleefde in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw een ware revival. Waarschijnlijk in 1647 verscheen *De klugtige tyd-verdryver*, in 1652 *Het leven en bedrijf van Klaas Nar*, in 1654 *De gaven van de milde sint Marten*, in 1655 *'t Leven en bedrijf van Clement Marot*, in 1656-59 (?) *De geest van Jan Tamboer*, in 1657 *Den kluchtigen bancket-kramer, oft leven en bedrijf van Frans de Gek*. Ze waren bijeengezocht en vertaald of bewerkt, een enkele maal misschien zelf verzonnen, door broodschrijvers als Simon de Vries, Jan Zoet en de acteur Jan Pietersz. van Meerhuysen en beantwoordden duidelijk aan een toegenomen vraag naar amusementsliteratuur.

De meesten werden meerdere malen herdrukt, vaak tot ver in de achttiende soms zelfs negentiende eeuw.[118]

Hetzelfde geldt voor de meer serieuze verhalenbundels. Verhalen waren er natuurlijk altijd al gelezen. Vertalingen van de *Decamerone* van Boccaccio en de *Histoires tragiques* van Bandello en compilaties als *De jonge dochters tijtcortinge* waren uitgeverssuccessen gebleken en hadden sinds het eind van de zestiende eeuw uitgave na uitgave beleefd.[119] Opmerkelijk was het initiatief van Jacob Cats die in zijn *Trou-ringh* van 1637 een grote hoeveelheid liefdesgeschiedenissen uit de Europese verhaalcultuur op rijm zette en omgaf met religieuze en moralistische commentaren. Het werk was een doorslaand succes, wat wel meer aan de romantische liefdes te danken zal zijn geweest dan aan het beschouwelijke kader waarin deze door hem waren geplaatst.

Cats' voorbeeld leidde zelfs tot het ontstaan van een mini-genre van berijmde liefdes- en andere aandoenlijke geschiedenissen. In 1645 kwam Jan Harmensz. Krul met *De geluckige vryagie van den Italiaanschen schoorstien-veger* en 1646 met *Den beminden dief*. Deze laatste werd aangekondigd als ‘Zeer nut, en dienstig voor de lievende [minnende] jeugd, als ook voor d'ouders van die zelfde’ en begint op de manier van Cats met een beschouwing over de liefde tussen Anna en haar wijze vriendin Prudencia. Nog in 1671 publiceerde Jan Luyken achterin zijn *Duytse lier* een soortgelijke ‘romantische’ geschiedenis ‘Van Dooraltus’, compleet met oude, mensenetende vrouw en gevangen maagd.[120] Maar over het algemeen bleef voor dit soort verhalen het proza toch het geijkte medium, zoals het dat vóór Cats ook altijd was geweest.

Juist op het gebied van het proza nu zien we rond het midden van de eeuw een nieuw élan. Terwijl Pieter van Waesberghe in Rotterdam in 1646-48 een nieuwe uitgave van de *Tragedische historien* op de markt bracht - die in de jaren 1649-50 overgenomen zou worden door Simon de Vries in Utrecht - liet de Amsterdamse uitgever Jan van Hilten door niemand minder dan de bekende vertaler Jan Hendriksz. Glazemaker in twee delen het *Toonneel der werreltsche veranderingen* uit de internationale verhaalliteratuur bijeenbrengen met, volgens de mededeling op de titelpagina:

> deftige [verheven], vermakelijke en ware geschiedenissen [...], waarin, onder hoge en lage staten [klassen] van mensen, zuivere liefdes, schrikkelijke veinzingen [bedriegerijen], spitse vondsten, bevallige antwoorden, wrede moorden, verwoede wraken, rechtvaardige straffen, en ontallijke sporeloze [tomeloze] hartstochten spelen.

De hoeveelheid gruwelijkheden in deze bundels loog er niet om. Wat dat betreft leverde trouwens de contemporaine en oudere geschiedenis ook de nodige verhaalstof om de sensatiezucht te bevredigen. Zo kwam Glazemaker vervolgens, in samenwerking met Lambert van den Bos, met *Het treur-toonneel der doorluchtige mannen onser eezwe. Waer op den val der grooten levendigh vertoont wordt*, in 1650 uitgegeven door Nicolaes van Ravesteyn in Amsterdam. Hetzelfde jaar publiceerde de Utrechtse schrijver-uitgever Simon de Vries zijn *Spiegel der wereltsche onghestadigheden* en in 1651 Gerrit van Goedesberg in Amsterdam het uit het Frans vertaalde *Tafereel der fortune*.

Bij al deze prikkeling van de emoties sloot de zucht naar het ongewone, mysterieuze en

vreemde naadloos aan. De satirische droomverhalen van de Spaanse auteur Francisco de Quevedo y Villegas, in 1635 vertaald door Isaac Burchoorn in Den Haag en in 1641 nogmaals door Haring van Harinxma in Leeuwarden, beleefden herdruk op herdruk.[121] Veel van dit soort stof kwam uiteindelijk in meer gepopulariseerde vorm terecht in kantooralmanakken, vaak in de vorm van een extra bijlage, zodat wel duidelijk is dat iedereen die lezen kon er mee in aanraking kwam.[122]

Wat bij dit alles opvalt is de geringe rol van het oorsponkelijke Nederlandse proza. Heel duidelijk komt dat tot uiting bij de galante roman, die in Frankrijk zo'n opgang maakte en die in de tweede helft van de jaren dertig ook het Nederlandse publiek veroverde. In Frankrijk had het nieuwe genre van de liefdes- en avonturenroman sinds het begin van de zeventiende eeuw de zestiende eeuwse Amadis- en Palmerijnromans vervangen. Het beroemdste voorbeeld was de *Astrée* van Honoré d'Urfé, een subtiel gecomponeerd werk van eindeloos door elkaar verstrengelde liefdesgeschiedenissen en avonturen in een gefantaseerd verleden en gelardeerd met gedichten, brieven én met een overvloed aan historische informatie. Het werk verscheen in vier delen tussen 1607 en 1619, waarna er nog twee vervolgdelen verschenen van de hand van D'Urfé's secretaris. De eerste volledige uitgave kwam in 1632-33 op de markt. Bij het Franse publiek was het werk toen al een ‘cult’-boek, een ontwikkeling die zich weldra over heel Europa verspreidde.[123]

In Nederland is de eerste belangstelling voor deze nieuwe mode waar te nemen in de jaren twintig, toen de jonge rechtenstudent, c.q. advocaat Johan van Heemskerck een aantal verhalen uit D'Urfé's roman isoleerde en apart uitgaf. De eerste verscheen in 1625, andere die toen al aangekondigd waren volgden pas in 1636, samen met een paar verhalen uit de *Arcadia* van sir Philip Sidney, een soortgelijke Engelse roman. Geïnspireerd door Van Heemskerck werden er in de jaren dertig nog enkele andere vertalingen van zulke geïsoleerde *Astrée*-verhalen gepubliceerd, naar zich laat vermoeden door vroegere studiegenoten.[124]

Maar toen begonnen professionele uitgevers het over te nemen. Het waren vooral twee uitgevers-vertalers, Felix van Sambix in Delft en Jan Jacobsz. Schipper in Amsterdam, die vanaf het eind van de jaren dertig de ene na de andere Franse liefdesroman op de markt brachten. Jean Puget de la Serre zat er ook weer bij. Diens *La Clythie, ou romant de la cour* (1630) werd in de jaren 1641-42 door Schipper vertaald en in drie delen uitgegeven onder de titel *De hoofse Clitie*. En in 1644 verscheen ook het eerste deel van een volledige *Astrea*, een onderneming die, voortgezet door steeds andere vertalers en uitgevers, pas met de verschijning van het vijfde deel in 1675 voltooid zou zijn.[125]

De hele rest van de eeuw zouden de uit Frankrijk en weldra ook Spanje afkomstige romans en novellen de Nederlandse markt blijven overspoelen.[126] Bij een dergelijke populariteit kan het niet verbazen dat ook enkele Nederlandse auteurs zich aan het genre waagden.

Ook hier was Johan van Heemskerck de eerste. In 1637 presenteerde hij zijn op het werk van D'Urfé en Sidney geïnspireerde *Inleydinghe tot het ontwzerp van een Batavische Arcadia*, een bescheiden titel die het verschil onderstreepte met de werken van zijn bewonderde voorbeelden.

In eerste instantie was deze *Batavische Arcadia* inderdaad een klein, handzaam boekje dat een aantal liefdesverhoudingen liet zien tussen elkaar met ‘herder’ en ‘herderin’ aanspre-

kende Haagse jongelui, opgeluisterd met gedichten, liefdesbrieven, en allerlei historische en juridische informatie over het onzinnige geloof in tovenarij en over de vaderlandse geschiedenis van Batavieren tot en met Opstand. De liefdesparen representeren de verschillende modaliteiten van amoureuze relaties - van avonturen is hier geen sprake - en wat dat betreft kan het werkje dan ook gezien worden als een elegante leerschool van liefde en liefdesverdriet. Tien jaar later echter verscheen er een tweede versie waarin de historisch, staatkundige en juridische beschouwingen zozeer zijn uitgebreid dat de oorspronkelijke galante roman er vrijwel onder is verdwenen. Dat blijkt ook uit de titelpagina die meedeelt dat in het boek ‘onder 't loofwerk van liefkozertjes’

> gehandeld wordt van de oorsprong van het oude Batavië, vrijheid der Batavieren, vrije zee, zee-vondsten, vinders van verborgen schatten, verbeurdverklaringen van goederen, uitpersen der waarheid door pijnigen, onheil van de langdurigheid der rechtsplegingen, en andere dergelijke ernstige zaken meer.

Stuk voor stuk onderwerpen die steun geven aan de veronderstelling dat achter de C.V.B. die deze uitgave persklaar maakte Van Heemskercks zwager, de toenmalige Amsterdamse pensionaris Coenraad van Beuningen, schuil ging. Deze was immers in 1642 enige tijd in Parijs secretaris geweest van Hugo de Groot en wie was er groter autoriteit dan De Groot op het gebied van zowel de oude Bataafse vrijheid en de vrijheid van de zee, als op dat van de andere hier aan de orde gestelde juridische kwesties?[127]

Hoe dat ook zij, door deze twee versies stond Van Heemskercks boek aan het begin van twee verschillende ontwikkelingen: die van de Nederlandse roman, een uit slechts enkele titels bestaande mini-traditie, en die van de zogenaamde ‘arcadia's’, waarin de historische en geografische informatie de belangrijkste plaats innam en die vooral in de achttiende eeuw tot bloei zou komen.[128]

Wat betreft de roman werd de opzet van meerdere dooreengestrengelde liefdesgeschiedenissen hier te lande geïntroduceerd door de in de stad Leeuwarden gesitueerde en daar ook uitgegeven anonieme *Dool-hoff van Socia*, waarvan de twee delen respectievelijk in 1643 en 1646 verschenen. In 1650 volgde *Schoone Roselijn. Of, de getrouwe liefde van Panthus* van de jonge schilder Samuel van Hoogstraten. In overeenstemming met de *Batavische Arcadia* en in tegenstelling tot de *Astrée* zijn beide werkjes gesitueerd in de eigen tijd, maar anders dan Van Heemskercks roman bevatten ze geen historische of andere wetenswaardigheden. Alles is erop gericht om door middel van de problemen tussen de verschillende paren een complete liefdesleer te geven, vol gesmacht in brieven en gedichten, misverstanden, verdwijningen en herenigingen. Daarnaast beantwoordde vooral Hoogstratens roman ook aan de heersende behoefte aan huivering en horror. Waanzin en tovenarij spelen hun rol. Een afgewezen gelieve schreeuwt haar wraak uit in de volgende bewoordingen:

> Zijt welkom, ijselijke tijgers en woedende wolven, slaat uw grouwzame en vervloekte nagels in dit wanschapen monster, laat de felle duivelen de bergen scheuren, 't geboomt uitrukken en rondom ons aan brand steken. Ha, razernijen! al lang genoeg stilstand, terg uw venijnig adder-haar en helse lokken ter wrake, open de balg [ingewanden] der aarde en laat uw stinkende ovens van helse offerdieren de aardbodem overzwalpen.[129]

De literatuur van het uitgaans- en gezelschapsleven.

Dezelfde factoren die ten grondslag lagen aan de populariteit van de buitenlandse roman- en novellenliteratuur dicteerden het programma van de Amsterdamse Schouwburg. Ook daar ging het in toenemende mate om ontroering, ontzetting desnoods en vermaak, méér dan om morele belering en bezinning zoals bijvoorbeeld Vondel die wilde bieden. Naast horrorstukken als Vos' *Aran en Titus* en *De veinzende Torquatus* van Brandt, stalen vooral romantische liefdesgeschiedenissen en spitse kluchten de show.

Voor wat betreft de 'romantische' stukken deed men deels een beroep op het oude repertoire. De *Granida* van Hooft en vooral de *Rodomont en Isabella* van Theodoor Rodenburgh, door hem ontleend aan de *Orlando furioso* van Ariosto. Maar daar kwam nu een hele rij bewerkingen van nieuwe romantische liefdesverhalen bij. Zo bewerkte Cats een verhaal uit zijn eigen *Trou-ringh* tot het 'blij-eindend spel' *Koningklyke herderin Aspasia* (1655) dat met zeventien opvoeringen tot het vaste repertoire van de Schouwburg kan worden gerekend.[130] Topauteur in dit genre was Jan Harmensz. Krul die al sinds 1623 actief was als toneelschrijver. In 1643 en 1644 werden er van hem niet minder dan vier van dergelijke stukken op het toneel gebracht, waaronder twee bewerkingen van verhalen uit de *Astrée*.[131]

Weldra begon men echter in plaats van zelf bewerkingen te maken steeds meer regelrecht toneelstukken uit het Frans en uit het Spaans te vertalen. Al in 1641 was Johan van Heemskerck, weer hij, gekomen met de *Verduytste Cid*, de vertaling van het beroemde stuk van Corneille en hier als in Parijs een kassucces.[132] Van Heemskerck zal wel vooral literair geïnteresseerd zijn geweest. Maar als vanaf het midden van de jaren veertig de ene vertaling na de andere verschijnt gemaakt door aan de Amsterdamse Schouwburg verbonden auteurs - Adam Karelsz. van Germez, Gillis Nooseman, Jan Nooseman, Adriaen Bastiaensz. de Leeuw - dan zullen daarbij toch met name bedrijfsmatige factoren een rol hebben gespeeld. Met gemiddeld zo'n acht à tien voorstellingen per maand gedurende tien maanden per jaar was er een voortdurende behoefte aan nieuwe teksten. Stukken van Lope de Vega werden vooral door Isaac Vos en Leon de Fuyter naar prozavertalingen van Jacob Baroces, waarschijnlijk een Portugese jood, berijmd. Ook dat wijst op een professionele aanpak van het bedrijf dat de Schouwburg in deze tijd was geworden, eerder dan op een uitzonderlijk geval van culturele integratie.[133]

Gillis en Jan Nooseman en vooral Isaac Vos maakten zich eveneens verdienstelijk als auteurs, c.q. bewerkers van de bijzonder succesvolle kluchten waarin telkens weer sprake was van sullige echtgenoten of vrijers die in allerlei variaties te kijk werden gezet. De *Klucht van de moff* en de *Klucht van de moffin* van Vos en *Lichte Klaer* van Gillis Nooseman - om slechts enkele te noemen - werden jaar na jaar opgevoerd. Ook dit waren vaak bewerkte prozaverhalen, waarbij vooral het aantal bewerkingen van verhalen uit de *Decamerone* opvalt. Als daar ging het in deze kluchten steeds om het bedrog, het op het verkeerde been zetten als een scherpzinnige vorm van vermaak, in overeenstemming met de smaak van de nieuwe generatie.[134]

Al deze liefdesgeschiedenissen en kluchten waren niet bestemd voor de grote massa, maar voor de ontwikkelde burgerij. De Amsterdamse Schouwburg had sinds de opening bewezen een prestigieuze uitgaansgelegenheid te zijn waar het stadsbestuur graag haar buiten-

landse gasten ontving. Op 21 januari 1647 was dat bijvoorbeeld Louise Henriette van Oranje, keurvorstin van Brandenburg, bij een voorstelling van Vos' *Aran en Titus* en Noosemans *Lichte Klaer*. Op 11 en 12 januari 1657 ontving men respectievelijk de Spaanse gezant en Adolf 'paltsgraaf aan de Rijn en generalissimus van Zweden' bij J. Bouckarts *Nederlaagh van Hannibal* en *Lichte Klaer*, en op 11 oktober de gezant van Frankrijk bij Vondels *Josef of Sofompaneas*, gevolgd door het 'Groot Moren ballet' en weer *Lichte Klaer*.[135]

Het amusementsgehalte werd verhoogd door de muziek, de vertoningen en de balletten, waarmee directeur Jan Vos de programma's en zelfs sommige serieuze tragedies zoals Vondels *Salmoneus* (1657), opluisterde. Muziek kwam al sinds het begin van de eeuw in toneelstukken voor. Veel koren en reien werden gezongen en sinds Hoofts *Granida* maakten in allerlei romantische toneelstukken contrafactliedjes deel uit van de tekst. Daarnaast waren ook 'zingende kluchten' geliefd. Isaac Vos' *Singhende klucht van Pekelharing in de kist*, in 1648 op de planken gebracht, hoorde met 62 opvoeringen tot 1665 tot de toptien van de Schouwburg.[136] Zelfstandige balletten waren er vanaf 1642. Vooral populair waren de 'Dans van het oordeel van Paris', de komische (?) 'Molenaarsdans' en de 'Jufferen dans', de laatste mogelijk geworden omdat er rond die tijd ook voor het eerst professionele actrices aan de Schouwburg verbonden waren. De eerste, Ariana Nooseman-van den Bergh echtgenote van Gillis Nooseman, debuteerde in 1655.[137]

Vergeleken met Amsterdam was de rest van de Republiek wat toneel betreft maar matig bedeeld. Wat het professionele toneel betreft moest men het doen met rondreizende gezelschappen die maar zo nu en dan, meestal rond kermistijd, een stad of een dorp aandeden.

Al vroeg in de eeuw is er sprake van rondreizende Engelse toneelspelers en tegen 1620 beginnen de eerste Nederlandse groepen op te duiken.

In 1646 verenigden drie jonge acteurs, die tot dan aan de Amsterdamse Schouwburg verbonden waren geweest - Jan Baptist van Fornenbergh, Gillis Nooseman en Triael Parkar - zich tot de *Oprechte Nederduytsche comedianten*. Ze traden op in Rotterdam, in Dordrecht en zullen ook wel elders in de Republiek hebben gespeeld. In 1648 gingen ze de grens over, eerst naar de zuidelijke Nederlanden, waar ze optraden aan het aartshertogelijke hof in Brussel en vervolgens in andere steden. Sindsdien noemden ze zich Aartshertogelijke Brusselse comedianten en met die introductie traden ze op in Holstein voor hertog Frederik III (1649), in Hamburg (1649-50), in Kopenhagen aan het Deense hof (1651) en ten slotte in Zweden onder andere aan het hof van koningin Christina (1653). Pas in 1654 vestigde Van Fornenbergh zich min of meer vast in Den Haag, waar hij ten slotte in 1660 een theater opende, het tweede in de Republiek dat meer was dan een zaaltje in een herberg of een kermistent.[138]

Voor het overige moest men zich behelpen met de aloude rederijkerskamers die in Holland, Zeeland en Brabant nog veel voorkwamen. Ondanks het voortdurende verzet van de kerk tegen de 'schandaleuze, ergerlijke en goddeloze vertoningen' die tot allerlei ongebondenheid zoals gevrij, dronkenschap en vechtpartijden zouden leiden, gaven ze met name rond carnaval en pinksteren voorstellingen, meestal op het dorpsplein of het kerkhof. Ook hielden ze nog hun wedstrijden, iets wat, in elk geval in het Westland, in de jaren zeventig zelfs weer een plotselinge hausse beleefde.[139]

Een algemeen gebruikelijke tijdspassering vormde ten slotte het zingen. Vooral vanaf de jaren dertig verspreidde het verschijnsel liedboekje, waarin Nederlandse teksten op alom

bekende melodieën bijeengebracht waren, zich als een olievlek. De uitgaafjes hadden vaak een expliciet lokale kleur: *Utrechts zang-prieeltjen* (1649), *Rotterdamsche faem-bazuyn* (1649), *Hoorns liedt-boecxken* (1659). Het laatste bundeltje was een zogenaamd ‘mopsje’, een Noord-Hollands verschijnsel: mopsjes waren daar zeer kleine, mooi ingebonden en met zilveren slotjes versierde boekjes die men op bruiloften uitdeelde aan de gasten. Zo moeten er vele tientallen bundeltjes verschenen zijn die, meegenomen in broekzak of mandje, letterlijk stukgezongen werden.[140]

Thema's uit de liefdeslyriek van bekende dichters keerden hier in gepopulariseerde vorm terug. Maar een enkele maal was er ook sprake van een meer intellectualistisch literaire spelvorm. Zo het kermiszangbundeltje *De olipodrigo* dat in 1654 uitkwam en dat gevuld was met teksten van een groepje Amsterdamse dichters, onder wie Hieronymus Sweerts en David en Catharina Questiers. Als lyrische pendant van de kluchtliteratuur was het boekje typisch een product van de nieuwe generatie, spits en niet zelden balancerend op de rand van het scabreuze. Zo bijvoorbeeld het tweetalige dialooglied van W. Schellincks over een jongeman die op zijn wandeling twee dames ontmoet:

> *Par les caresses de ces deux*
> Kreeg ik de vonk straks [meteen] in de neus.
> *Baisse moy elle dit*:
> Hola, riep ik, voddemoer, hoger niet,
> *Tza, putaine*
> Fluks, brus hene [scheer je weg]
> *Ou je vous baise avec*
> Een bloot couteau-tje in je bek.

Wat ‘couteau’ hier nog meer kon betekenen laat zich raden. Ook dat was rond 1650 literatuur.[141]

De Nederlandse literatuur in Europa

Zo groot als de invloed van de buitenlandse literatuur op de Nederlandse was, zo gering was die van de Nederlandse op de literatuur in de ons omringende landen. Dat geldt in elk geval voor de Nederlandstalige teksten. Te vermoeden valt dat de uitstraling van de Neolatijnse poëzie van dichters als Heinsius, Grotius en Barlaeus heel wat groter is geweest, al was het alleen maar bij al die studenten, vooral uit Duitsland, Scandinavië en de Oost-Europese landen die de Nederlandse universiteiten bezochten. Heinsius onderhield met verschillenden van hen na hun vertrek een uitvoerige briefwisseling waarin vaak gesproken wordt over poëzie, en ook uit de correspondentie van Barlaeus valt daarover wel het een en ander op te maken.[142] Maar van nieuwe impulsen vanuit de Republiek in de *Respublica Literaria* was na Barlaeus' overlijden geen sprake meer. Dat was niet alleen het gevolg van het inzakken van de Nederlandse Neolatijnse dichtkunst. Overal in Europa begon het Frans de plaats van het Latijn in te nemen als internationale voertaal, de *Respublica Literaria* te worden tot de *République des Lettres*. Maar het Frans werkelijk als literaire taal beheersen, dat konden alleen Fransen.[143]

De uitstraling van de Nederlandstalige literatuur bleef uiterst bescheiden, zelfs na de openstelling van de grenzen na 1648. In de zuidelijke Nederlanden waren de namen van de belangrijkste Noord-Nederlandse dichters natuurlijk bekend, waarbij vooral Heinsius en Cats hoog scoorden. Het zangbundeltje *Het Brabants nachtegaelken* (1650) bevatte liedjes van Hooft, Coster, Cats en Starter. Na 1640 lijkt Heinsius uit de aandacht te raken en is het vooral het emblematische en verhalende werk van Cats dat via Adriaen Poirters en diens navolgers maar ook via sommige wereldlijke auteurs in de zuidelijke Nederlanden door blijft klinken. Daarnaast getuigt *Het conterfeytsel des wereldts* (1643) van de Brusselse dichter Willem van der Borcht van bekendheid met Huygens' *Costelick mal*.[144]

Tegenover deze didactisch en didactisch-satirische invloeden valt het ontbreken van enige belangstelling voor het werk van Vondel extra op. Een befaamde reizang als ‘Waar werd oprechter trouw...’ kon bij de overheersende didactische belangstelling nog wel weerklank vinden. Maar zijn tragedies en zelfs zijn grote religieuze werken zouden pas vanaf het eind van de eeuw opnieuw gewaardeerd en dan ook geïmiteerd worden.[145]

De uitstraling naar de Duitse landen vertoonde aanvankelijk min of meer hetzelfde patroon als dat naar de zuidelijke Nederlanden. Ook daar was er eerst sprake van een geprononceerde belangstelling voor de lyriek van Heinsius, weldra gevolgd door die voor het emblematische en didactische werk van Cats. De definitieve omslag ten gunste van Cats kwam in de jaren veertig, vijftig, toen er een plotselinge toename was van vertalingen van verhalen uit de *Trou-ringh*. Dat begon bij enkele dichters in Danzig en Hamburg, steden die nauwe contacten met de Republiek onderhielden, maar werd ook overgenomen door auteurs elders. Daarbij werden steeds de beschouwende dialogen waarmee de Nederlandse dichter zijn verhalen had omringd, weggelaten. Een groot aantal van deze vertalingen werd gemaakt ter gelegenheid van een huwelijk. Het lijkt niet ver gezocht een verband te zien met een verhoogde aandacht voor het huiselijk leven en de burgerlijke moraal na de Dertigjarige Oorlog, zeker waar in de vertalingen de belering nog uitgebreid of aangescherpt werd. Ook de verwerking van de invloed van Cats door Georg Philipp Harsdörffer in diens *Frauenzimmer Gesprächspiele* (1644-1649) wijst in die richting.[146]

Maar tegelijkertijd duidt het weglaten van de beschouwende dialogen erop dat ook in Duitsland het verhaal als zodanig niet alleen aan populariteit, maar ook aan literaire erkenning won. Weldra zou het hele conglomeraat van anekdotenverzamelingen, novellen en romans in de Duitse landen een nog veel grotere vlucht nemen dan in de Republiek. Wat betreft de roman speelde daarbij de in Nederland wonende Duitser Philipp von Zesen een niet onbelangrijke bemiddelende rol.

Von Zesen, zoon van een lutherse predikant, was na zijn studie in Wittenberg en een verblijf in Hamburg in 1642 in de Republiek gearriveerd. Hij zou er met enkele onderbrekingen zo'n veertig jaar blijven. In 1643 richtte hij zijn ‘Deutschgesinneten Genossenschaft’ op, een voornamelijk op papier bestaande literaire broederschap van degenen die de Duitse taal en literatuur toegewijd waren en waarvan hij in de loop van de tijd naast Duitse auteurs ook allerlei Nederlandse schrijvers lid zou maken: de toneelschrijver en arts Nicolaes Fonteyn, Anna Maria van Schurman, Catharina Questiers, uiteindelijk, in de jaren zeventig, zelfs Vondel.

Voor de ontwikkeling van de Duitse literatuur was het vertaalwerk dat hij verrichtte ech-

ter een stuk belangrijker. In 1644 vertaalde hij voor uitgever Lodewijk Elzevier in Amsterdam voor de Duitse markt de Franse galante sleutelroman *Lysander und Kaliste* van Vital d'Audiquier, waarvan in het begin van de jaren dertig al een Nederlandse vertaling was verschenen. In de jaren daarna volgden naast andere vertalingen nog meer van dergelijke romans. Hij gaf er een beslissende stoot mee aan de populariteit van het genre in zijn vaderland, een populariteit die weldra zou uitgroeien tot een ware cultus. En inmiddels was hij in 1645 zelf gekomen met een autobiografische sleutelroman geschreven onder het pseudoniem Ritterholds von Blauen: *Adriatische Rosemund*, de eerste moderne Duitse roman, ook weer uitgegeven door Elzevier.[147]

> .....
> De *Adriatische Rosemund* vertelt het verhaal van de liefde tussen de protestantse edelman Markhold en de rooms-katholieke Rosemund. De roman vertoont de invloed vertoont van Heemskercks *Batavische Arcadia* en van de *Princesse de Clèves* van madame de La Fayette en wil een beeld geven van de 'aloude' vaderlandse deugdzaamheid en de volkomen liefde. Tegelijk vormt hij een pleidooi voor religieuze tolerantie.
> De geschiedenis speelt zich deels af in Amsterdam, waar Rosemund verblijft in verband met de oorlog in haar vaderland, deels in Frankrijk en deels in Utrecht. In het Amsterdamse woonhuis van Rosemund is het huis De Sonnewyser te herkennen dat Frederik Alewijn, koopman en schepen van Amsterdam, in 1615 door Hendrik de Keyser aan de Herengracht had laten bouwen en dat in 1648-52 door Pieter Post werd verbouwd (p. 483).[148] De voornaamste vrouwelijke personages zouden echter te identificeren zijn met leden van de Utrechtse families Von Bodeck en De Wael van Vronesteyn, respectievelijk protestant en rooms-katholiek, en beide wonend aan de Nieuwe Gracht aldaar. Von Zesen, die in 1644-45 enige maanden in Utrecht verbleef, kan ze via Anna Maria van Schurman hebben leren kennen.[149]
> .....

Ook op het terrein van de kluchtliteratuur werden er Nederlandse publicaties in het Duits vertaald, zo bijvoorbeeld in 1660 *Der Geist des Jan Tambaur*. Voordien was er echter al een tegenbeweging op gang gekommen. Oude Duitse kluchtboeken als de *Historien von Claus Narren* van Wolfgang Büttner uit 1572 werden in nieuwe vertaling op de Nederlandse markt gebracht. Maar ook nieuwere Duitse anekdoten- en novellencollecties vonden hier nu een afzetgebied, naast de vertalingen van dergelijke werken uit andere Europese landen. *De nieuwe vaakverdryver* van 1651 bevatte bewerkingen van anekdoten en spreuken uit de verzameling van Julius Wilhelm Zincgref en Johann Leonard Weidener. De Duitse tekst zou in *1653-55* ook in vijf delen in Amsterdam uitgegeven worden, waarna Huygens er 258 epigrammen uit destilleeerde.[150] In 1652 volgde de *Konst-spigel der weereldlikke vermaken* 'vertonende het wonderlijk gewoel der keizeren, koningen, vorsten en geleerde lieden (etc.)', vertaald uit het Duits van Georg Ziegler, en in 1654 de *Perssiaansche roosen-gaard* 'beplant met uitnemende historieën, deftige [verheven] redenen en zinrijke spreuken' van Adam Olearius. Vanaf de jaren zestig zou het aantal vertalingen van dit soort boeken uit het Duits nog toenemen, waarbij met name de Utrechtse uitgever-vertaler Simon de Vries zich actief zou betonen.[151]

Wat voordien dus al het geval was ten opzichte van de andere Europese landen voltrok zich nu ook ten opzichte van Duitsland: met de wederopleving van het culturele leven aldaar sloeg de weegschaal van de beïnvloeding definitief om. Dat wil niet zeggen dat de grote namen van de Nederlandse literatuur niet bij hun Duitse confraters bekend waren. De Hamburgse dichter Johann Rist noemt behalve Cats en Huygens ook Hooft, Bredero en Vondel. In het belangrijkste Duitse dichtgenootschap, de *Fruchtbringende Gesellschaft*, waar Nederland-kenners als Rist, Von Zesen en Harsdörffer lid van waren, zullen hun namen wel vaker geklonken hebben met die van nog enkele anderen: Westerbaen, Vos, Adriaen van de Venne, De Decker. Maar of dat meer dan louter verbale bekendheid was kan men betwijfelen.[152]

Veelzeggend wat dat betreft is de positie van Vondel. Aan het belang van diens toneelwerk werd door verschillende auteurs lippendienst bewezen, maar van werkelijke beïnvloeding was alleen sprake bij Andreas Gryphius en dat dan nog in bescheiden mate en zonder dat dit een verdere uitstraling had op de Duitse toneelschrijfkunst. Gryphius' belangstelling voor de Nederlandse literatuur is beperkt gebleven tot de periode van 1638-44, plus enkele maanden in 1647 toen hij daadwerkelijk in de Republiek verbleef. In die tijd onderging hij de invloed van Cats' emblematiek, vertaalde hij Vondels *Gebroeders* en schreef hij zelf twee tragedies - *Leo Arminius* (ed.1650) en *Catharina van Georgien* (ed.1657) - die behalve sporen van dat stuk ook invloed vertonen van de *Gysbreght* en *Maeghden*. Naderhand schreef hij nog *Carolus Stuardus* (1650), waarin hier en daar passages uit de Vondels *Maria Stuart* weerklinken, en *Die gelibte Dornrose* (1660), dat verwant is aan diens *Leeuwendalers*.

Nederlandse literatuur van voor 1638 kende hij blijkbaar nauwelijks en die van na 1647 in het geheel niet, en van de literatuur die hij wel kende lijkt de invloed zich te hebben beperkt tot louter tekstuele reminiscenties. Zijn wereldbeschouwing, sterk gekleurd door de opvattingen van Lipsius over de absolute macht van de vorst, was een fundamenteel andere dan die van Hooft en Vondel. Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat hij na zijn terugkeer in Silezië vrij snel alle belangstelling voor de Republiek verloor. Voortaan zou zijn literaire Umwelt worden gevormd door Franse en Italiaanse en enkele Engelse en Spaanse auteurs. Hij zal niet eens geweten hebben, dat in het verre Amsterdam in 1659 zijn *Leo Arminius* in de Nederlandse vertaling van de acteur Adriaen Bastiaensz. de Leeuw in twee jaar tijd acht opvoeringen beleefde.[153]

Het valt aan te nemen dat de Nederlandse toneelgroep van Jan Baptist van Fornenbergh, die in de jaren 1649-53 in Duitsland en Scandinavië optrad, Vondels werk meer bekendheid in Duitsland heeft gegeven dan Gryphius met zijn tragedies. In elk geval speelde een Duitse groep in 1663-64 in Kopenhagen in vertaling Vondels *Gebroeders* en diens *Jozef*-stukken. Ook Cats' *Aspasia*, waarvan in Wenen een Duitse bewerking in handschrift is teruggevonden, stond op Van Fornenbergs repertoire en zal wel via hem ook bij een of andere Duitse rondreizende toneelgroep bekend zijn geraakt. Maar in Noord-Duitsland kon men tot Danzig toe zelfs Nederlands verstaan, en hetzelfde gold voor Denemarken en Zweden.

Vanaf 1654 bleef Van Fornenberghs groep waarschijnlijk enkele jaren in de Republiek, maar in 1665 vertrokken ze opnieuw voor enkele jaren naar het noorden. In februari 1666 speelden ze in Kopenhagen, en vervolgens staken ze over naar Stockholm. Daar werden ze

in dienst genomen door de regenten van de jonge koning Karel XI, die hun voorstellingen regelmatig bezocht. In februari 1667 betrokken ze in Stockholm hun eigen schouwburg. Bij de opening speelden ze *Het huwelijk van Oroondate en Statira*, dat Joan Blasius in 1651 uit het Frans had vertaald en dat op de Amsterdamse Schouwburg vijf maal was opgevoerd.

Daarnaast voerden ze nog een gelegenheidsstuk op van de hand van de vroegere geliefde van Gesina ter Borch, Henrik Jordis, die blijkbaar naar Zweden was geëclipseerd: *Stockholms Parnas, ofte inwijdingh van de koninckklijcke schouwburg*.[154]

Bekendheid in Duitsland en Scandinavië met het Nederlands blijkt ook uit enkele publicaties. Zo verscheen er in 1660 in Kopenhagen een politiek gedicht van Vondel, *Triomf over Fünen*, over de herovering van Funen voor Denemarken op de Zweden door Michiel Adriaensz. de Ruyter, dat een jaar eerder voor het eerst in Amsterdam van de pers was gekomen. Uit dezelfde tijd moet ook de tweetalige Nederlands-Duitse pamfletuitgave dateren van Vondels *Vrye zeevaert naar oosten* (1658), dat over dezelfde Zweeds-Nederlandse zeeoorlog gaat. Hoe groot de belangstelling in deze streken voor Vondels gedichten over de Noordse oorlog was, blijkt daarnaast nog uit de Duitse vertaling van diens gedicht *Staetwecker*, waarin hij de Staten-Generaal aanspoort Denemarken te blijven steunen.[155]

Gegeven dit alles kan het niet verbazen, dat de Duitse belangstelling voor het verhalende werk van Cats ook naar Denemarken en Zweden oversloeg. In Denemarken gebeurde dat in de persoon van Søren Terkelsen, die enkele jaren tolbeambte van de Deense koning in het Noord-Duitse Glückstadt was. Terkelsen kan op Cats' werk gewezen zijn door Johann Rist in wiens literaire vriendenkring hij in die jaren verkeerde. Zijn vertalingen van twee verhalen uit de *Trou-ringh* (1653 en 1656) en van het pastorale gedicht *Galathee ofte harders minne-klacht* (1656) moeten echter direct vanuit het origineel zijn gemaakt. Wederom een aanwijzing hoe gangbaar het Nederlands in die tijd in Noord-Europa was.

Evenals de Duitsers lijkt ook Terkelsen, die voordien al een gedeelte van D'Urfé's *Astrée* had vertaald, meer door de pastorale en verhalende dan door de moralistische kwaliteiten van Cats' werk aangetrokken te zijn geweest. Wel maakt hij ook een vertaling van een deel van Cats' moralistisch-beschouwelijke *Houwelick*, maar dat deed hij in opdracht van een Zuid-Nederlandse kunstschilder die het werk bovendien pas vele jaren na Terkelsens dood publiceerde.[156]

In Zweden bewerkte Tönnes Langemann in 1648 eveneens, in liedvorm, Cats *Galathee* en vertaalde Lars Johansson de samenspraak tussen Anna en Phyllis over de plichten van een maagd uit *Houwelick*. Daarnaast getuigen sommige gedichten van de vader van de Zweedse poëzie, Georg Stiernhielm, van invloed van de Nederlandse dichter en zijn ook bij enkele andere Zweedse schrijvers sporen van diens invloed gesignaleerd, evenals van Heinsius, Huygens en Vondel.[157]

Veel is het allemaal niet. Wat vooral opvalt is de positie van Cats. Hij en Vondel zijn de enige Nederlandse dichters van wie de faam in het buitenland ook in de tweede helft van de eeuw zal blijven bestaan. In tegenstelling tot de Nederlandse wetenschap, boekdrukkunst en schilderkunst is de uitstraling van de Nederlandse literatuur al met al uiterst gering is geweest.

Deze uitspraak kan onjuist lijken in het licht van de aanwezigheid van aanzienlijke aantallen zeventiende-eeuwse Nederlandse teksten in buitenlandse bibliotheken, in de Herzog

August Bibliotheek in Wolfenbüttel, de Akademiebibliotheek te Danzig, de Koninklijke Bibliotheek in Kopenhagen, de Staatsbibliotheek in Sint-Petersburg, de Universiteitsbibliotheek in Wroclaw, en waar niet al. Daarbij valt echter te bedenken dat, als het al duidelijk is hoe en wanneer die werken daar terecht gekomen zijn, dat meestal te danken is aan enkele individuen die een specifieke belangstelling hadden. Zo bijvoorbeeld Heinrich Schwarzwald uit Danzig die in 1641 in Groningen de in 1640 gepubliceerde *Legende vande snoode practijcquen der dieven* kocht en wiens collectie ook enkele andere Nederlandse titels uit het midden van de zeventiende eeuw omvatte. Inzichten met betrekking tot de bekendheid van de Nederlandse literatuur in deze landen zijn daar echter nauwelijks uit af te leiden.[158]

Het muziekleven[159]

Inleiding

> Gij Zanggodinnen, valt aan 't schreien,
> Aan 't jammeren met hele reien;
> De Zoon van Orfeus is verscheien.
> Nu zwijgt de galm der orgeltongen,
> Die door de pijpen kwam gedrongen,
> Daar hemelse Engelen op zongen.

Op 20 september 1652 werd te Amsterdam de organist en componist Dirck Jansz. Sweelinck begraven. Met het gedicht ‘Het Orgel in de Rouw’ betreurde de dichter Vondel zijn dood. Ruim een kwart eeuw was hij organist van de Oude Kerk geweest, de betrekking die hij in 1621 van zijn vader Jan Pietersz. Sweelinck (1562-1621) had overgenomen. Enkele maanden na zijn dood werd hij opgevolgd door Jacob van Noordt, telg uit een bekende Amsterdamse muzikantenfamilie, die zich overigens binnen de kortst mogelijke tijd in grote schulden stak.[160]

Het ambt van organist aan de hoofdkerk van een stad was in de zeventiende eeuw het hoogste wat een professionele musicus kon bereiken. Evenals de beiaardiers en stadsspeellieden waren sinds de reformatie alle organisten in dienst van de stad. Alleen op zondag diende het kerkgebouw godsdienstige doeleinden. De rest van de week moesten organist en beiaardier er in opdracht van de stad orgelbespelingen en beiaardconcerten geven: om de mensen uit de kroeg te houden, zo zei men. Bij het publiek waren deze openbare concerten, de eerste in de Europese muziekgeschiedenis, zeer geliefd. De carillonmuziek was het meest authentieke Nederlandse muziekgenre van de zeventiende eeuw en beleefde rond 1650 een ongekende bloei. Een stad kon zich door de bouw van een imposant orgel of de aanschaf van een beiaard (bij voorkeur van de gebroeders Hemony) onderscheiden en op die manier haar status verhogen.

De nauwe betrokkenheid van de stedelijke overheid bij de plaatselijke muziekbeoefening is kenmerkend voor het Nederlands muziekleven in deze periode. Verschaften elders prachtlievende hoven en een bloeiende rooms-katholieke, lutherse of anglicaanse liturgie

aan musici en componisten de nodige werkgelegenheid, in de Nederlanden speelden hof en kerk in muzikaal opzicht nauwelijks een rol. Het stadhouderlijk hof in Den Haag liet zich aan de muziek niet veel gelegen liggen, getuige de vruchteloze pogingen van secretaris Constantijn Huygens om in 1646 een stadhouderlijke kapel op te richten. En in de calvinistische kerkdienst klonken sinds 1572 alleen nog onbegeleid gezongen eenstemmige psalmen. Componisten kwamen daar niet aan te pas en door de organist werd aanvankelijk hoogstens een kort voor- en naspel gespeeld. Daartegenover moedigden de calvinisten het musiceren buiten de eredienst in de vorm van geestelijke huismuziek juist zeer aan.[161]

Het Nederlandse muziekleven in de zeventiende eeuw was dan ook bij uitstek burgerlijk van karakter. In de eerste helft van de eeuw overheerste daarbij de vocale muziek. In alle sociale lagen werd gezongen door jong en oud, arm en rijk. Er heerste een zeer karakteristieke liedcultuur, waarin de dichter als tekstschrijver een veel belangrijker rol speelde dan de componist. De vele handzame liedboekjes waren voor het grootste deel gevuld met zogenaamde ‘contrafactliederen’, waarbij nieuwe teksten waren geschreven op bestaande melodieën.[162]

Maar daarnaast werden er zowel door beroepsmusici als door amateurs instrumenten bespeeld. Verschillende collecties met instrumentale muziek, rond 1650 voornamelijk uitgegeven door Paulus Matthijsz. te Amsterdam, wijzen in deze jaren op een bloeiend amateurmuziekleven. Deze muziekbeoefening door dilettanten vormde de basis van het muziekleven in de Republiek (afb. p. 556). Men musiceerde in huiselijke kring of in een zogenaamd ‘collegium musicum’. Bijna iedere stad bezat een dergelijk muziekcollege, dat meestal onder leiding stond van de plaatselijke organist of stadsmusicus. In tegenstelling tot soortgelijke verenigingen in Duitsland en Zwitserland waren de Nederlandse collegia musica niet aan een bepaald kerkgenootschap verbonden. In principe kon iedereen toetreden, maar in de praktijk waren het vooral mensen uit de middengroep van de samenleving die van deze relatief goedkope vorm van muziekonderwijs gebruik maakten. Wie het zich kon veroorloven nam privé-lessen bij een gerenommeerd musicus, of nam deze zelfs vast in dienst. Het gaf iemand aanzien wanneer hij les had van een vermaard musicus.[163]

Tussen de beroeps- en de amateurmusicus bestond een duidelijk onderscheid. Niet zozeer in muzikale vaardigheid, als wel in sociale status. Een beroepsmuzikant was een ambachtsman, die zijn brood verdiende met het spelen voor publiek op clavecimbel, luit, citer, fluit, schalmei of viool. De gegoede amateurbeoefenaar speelde niet voor publiek en al helemaal niet voor geld. Voor hem of haar was muziek een plezierig tijdverdrijf en een vorm van ontspanning: ‘In a word, after, and many times between business belonging to my employment, I use, as I did, to fiddle myself out of a bad humour, either upon a viol, or a lute or a theorbe or a pair of virginals, which in my cabinet I do find still ready about me,’ schreef Constantijn Huygens aan zijn muzikale vriendin Utricia Ogle.[164] Men was in de zeventiende eeuw overtuigd van de troostende en genezende werking van muziek. Ook het motto van de Amsterdamse muziekuitgever Paulus Matthijsz. geeft uiting aan deze opvatting: ‘Musica dîs curae est’ (Muziek is rijk aan genezing).[165]

Het zeventiende-eeuws speelmansensemble in stad, herberg en theater

In 1642 en 1644 verschenen bij de Amsterdamse muziekuitgever Jan Jansz. twee bundels met instrumentale meerstemmige muziek, *Apolloos soete lier* en *Le Mont Parnasse*. Het zijn de laatste levenstekenen van luitist en componist Nicolaes Vallet (ca. 1583-ca. 1645) die ons bekend zijn. Hij had in Amsterdam de kost verdiend met het geven van lessen en het spelen op bruiloften en partijen en was vooral bekend dankzij de door hem opgerichte dansschool. Stadsspeelman was hij als buitenlander nooit geweest, die functie werd uitsluitend bekleed door poorters.

Het beroep van stadsspeelman ging vaak over van vader op zoon, zodat hele muzikantenfamilies ontstonden. In Amsterdam bijvoorbeeld had men de families Lossy, Sweelinck en Van Noordt; in Haarlem de muzikantenfamilie Padbrué en in Dordrecht de familie Tegelberg. Overigens waren Amsterdam, Haarlem, Leiden, Utrecht en Groningen de enige steden die een vast ensemble van stadsmusici in dienst hadden.[166] Er werd gespeeld in groepen van vier tot zes speellieden, doorgaans op blaasinstrumenten als cornet (zink), schalmei en trombone. De stadsspeellieden hadden een omvangrijke taak. Zij gaven dagelijks bespelingen voor het stadhuis of een ander openbaar gebouw. Daarnaast traden zij op bij alle officiële gelegenheden. Soms moesten zij ook leiding geven aan het plaatselijk collegium musicum, of medewerking verlenen als muzikant. Naast deze ambtelijke bezigheden hadden zij dan nog het exclusieve recht zich te verhuren voor particuliere feestelijkheden, wat nogal eens leidde tot conflicten met collega's die niet in stadsdienst waren. Overigens oefenden de meeste stadsmusici naast hun muzikale werk nog een ander beroep uit. Jan Dircksz. Schol was in 1651 te Brielle zowel stadsmuzikant als dekenmeester van het tappersgilde, Hendrick Lucasz. uit Dordrecht was in 1646 tegelijkertijd stadstrompetter en waard in herberg ‘Hoboke’, en Alewijn de Voys was in 1653 te Leiden stadsmuzikant en wijnhandelaar.

Muzikanten die niet in stadsdienst waren verdienden als Vallet de kost met lesgeven en met ensemblespel op bruiloften en partijen. Blijkbaar wisten zij zich voldoende te onderscheiden want al in 1621 klaagden stadsspeellieden dat buitenlandse musici hen het brood uit de mond haalden met hun musiceren op feesten van voorname burgers. Deze concurrentie werd in de tweede helft van de zeventiende eeuw één van de oorzaken van de steeds zwakker wordende positie van de stadsmusici.[167]

In muziekherbergen en het theater konden zowel de vrijgevestigde musicus als de stadsspeelman werk vinden, zij het dat het de laatste niet was toegestaan te spelen bij dans en ballet. De zeventiende-eeuwse muziekherberg, waar altijd instrumenten beschikbaar waren voor de bezoekers, was een belangrijke plaats van muziekbeoefening. In de betere herberg speelde een beroepsensemble dat door de waard werd betaald. Sinds de befaamde muziekherberg van de doopsgezinde Jan Theunisz. droegen dergelijke herbergen vaak de naam ‘Meniste Bruiloft’. In de tweede helft van de zeventiende eeuw kreeg die naam een steeds negatiever klank omdat de muziek in de muziekhuizen vaak gepaard ging met dans en niet zelden ook met prostitutie.[168]

Ook in het theater werd gemusiceerd. Aan de Amsterdamse Schouwburg waren rond het midden van de zeventiende eeuw twee muziekgroepen verbonden. De eerste groep, bestaande uit trompetters en tamboers, speelde waarschijnlijk aan het begin van voorstel-

lingen en gedurende spectaculaire toneelmomenten als veldslagen en dergelijke. De tweede groep van speellieden, bestaande uit tenminste een violist, fluitist en gambist, musiceerde tussen de bedrijven om, in de woorden van schouwburghoofd Lodewijk Meijer, ‘de gedachten te verfrissen, die somtijds bezwaard zijn door een droevige geschiedenis aan te zien; en [...] ook om de gaping tussen de bedrijven met iets aangenaams te vullen’. Deze muzikanten speelden vaak ook tijdens de opvoering, bijvoorbeeld wanneer de acteurs liederen zongen, wat destijds in veel toneelstukken het geval was. Sedert 1642 verzorgden zij ook de muzikale begeleiding van de balletuitvoeringen, die bij het schouwburgpubliek zeer geliefd waren (p. 584).[169]

Anthoni van Noordt, componist voor het kerkorgel, en de traditie van Nederlandse klaviermuziek

In 1659 werd door Anthoni van Noordt, organist van de Nieuwezijdskapel te Amsterdam en broer van de weelderig levende Jacob, een octrooi-aanvraag ingediend bij de Staten van Holland op de uitgave van het door hem gecomponeerde *Tabulatuer-boeck van psalmen en fantasyen*. Nadat men Constantijn Huygens om een schriftelijk advies over Van Noordts werk had gevraagd, volgde op 8 december de toekenning van het octrooi.

Huygens had zeker waardering voor Van Noordts composities, dat blijkt wel uit zijn positieve beoordeling. Toch was hij niet echt enthousiast. Van Noordts *Tabulatuer-boeck* was namelijk nog helemaal bestemd voor de praktijk van openbare orgelbespelingen waartegen hij zich al jaren verzette. Vooral het oppervlakkige vermaak tijdens die concerten was hem een doorn in het oog:

> Des avonds om zes uren roept men ledigen en onledigen ter Kerke met een statig geschal van orgelpijpen. De ledigen weten haar hoeken van ontmoeting en stellen zich ter neder, God weet, veel meer als ‘in concessu derisorum’, in de vergadering der spotteren, dan als in de plaats van heilige aandacht. Wat daar wijders omgaat, tussen jonger bloed onder de gunst van donkere hoeken en een gestadig geluid is te denken, [...] D'onledigen lopen er mede toe, namelijk als tot haar handelsbeurs, ieder naar zijn bedrijf. Allerhande partijen worden er gesloten onder de partijen van 't spel. Welbestede arbeid, welaangelegde kosten, welgekozen marktveld in 't midden van de kerk.

Daartegenover zat het hem ook dwars dat de zingende gemeente zich met de onbegeleide zondagse psalmen nauwelijks raad wist: ‘Inderdaad, het laat zich onder ons veeltijds aanhoren alsof er meer gehuild of geschreeuwd dan menselijk gezongen wordt.’[170]

De psalmmelodieën waren alleen al door hun grote verscheidenheid en het ontbreken van instrumentale begeleiding moeilijk te onthouden. Daarnaast was de berijming van Datheen, die geen rekening hield met de woordaccenten van het Franse origineel, een belangrijke oorzaak van de verwarring. De berijming bezat echter een haast even onaantastbare positie als de bijbel en de catechismus, waardoor iedere verbetering bij voorbaat kansloos was. Vele dichters waagden een poging (p. 572), maar de verzen van Datheen hielden stand tot 1773, in sommige plaatsen zelfs nog langer.[171]

Al vroeg in de zeventiende eeuw begon men daarom, het verzet van de predikanten ten spijt, te ijveren voor het gebruik van het orgel als begeleidingsinstrument in de dienst.

In Groningen werd dit in 1628 voor het eerst ingevoerd, Leiden, Delft en andere plaatsen volgden. Er ontstond een brede discussie over de toelaatbaarheid ervan, waarin Constantijn Huygens een duidelijke stem had. In zijn verhandeling *Gebruyck of ongebruyck van 't orgel in de kercken der Vereenighde Nederlanden* (1641) hield hij een vurig pleidooi voor het gebruik van het orgel ter verbetering van de gemeentezang. Was het orgel volgens Huygens als concerterend instrument niet bevorderlijk voor de goede smaak en zeden, in combinatie met de menselijke stem had orgelmuziek juist een goede invloed en kon de stichtelijke inhoud van de psalmwoorden er door worden versterkt.

Huygens had voor- en tegenstanders. Onder de laatsten waren de Haagse predikant Streso en de Utrechtse hoogleraar Voetius, die het orgelspel noch als voor- en naspel noch als begeleiding aanvaardbaar achtten. Een zekere Johan Jansz. Calckman was dezelfde mening toegedaan en liet nog datzelfde jaar zijn *Antidotum. Tegengif van't gebruyck van 't orgel* verschijnen, een voor Huygens nogal beledigend geschrift waarvoor de auteur dan ook bij de Haagse kerkenraad verantwoording moest komen afleggen.[172]

Wat de invloed van Huygens' orgeltraktaat is geweest, valt moeilijk na te gaan. In ieder geval werd in de loop van de zeventiende eeuw het orgel vrijwel overal ingevoerd als begeleidingsinstrument. Tegelijk namen de openbare orgelconcerten langzamerhand in belang en aantal af. In Amsterdam hield de traditie van orgelbespelingen nog lang stand, mede omdat de orgelbegeleiding bij het psalmzingen er pas in 1680 werd ingevoerd. Anthoni van Noordt en zijn broer Jacob hebben zich dan ook nog niet met de begeleiding van de gemeentezang hoeven bezighouden. Voor hen bleef de kerk vooral een openbare muziekzaal waar zij psalmvariaties, dansmuziek, variaties op bekende wereldlijke melodieën, improvisaties op vrije thema's en bewerkingen van Italiaanse madrigalen ten gehore brachten.

Voor deze concertpraktijk, die door de Amsterdamse magistraat zeer werd gestimuleerd, had Anthoni zijn composities bestemd. Met zijn *Tabulatuer-boeck* hield hij een pleidooi voor de ‘bevordering der speelkunst’ en voor de ‘meerder en meerder voortzetting der zelver’. Het boek bevat variaties over tien psalmen en zes fantasieën die duidelijk niet geschreven zijn voor de toenmalige huisorgels. De muziek diende gespeeld te worden op een kerkorgel met ten minste twee klavieren en een pedaal, en kwam pas goed tot haar recht bij uitvoering in een grote ruimte.[173]

Van Noordts *Tabulatuer-boeck* is een van de weinige uitgaven van Nederlandse klaviermuziek die bewaard is gebleven. Wel zijn er enkele verzamelhandschriften overgeleverd met zowel bestaande als nieuw gecomponeerde klaviermuziek. Deze waren meestal samengesteld voor amateurs en dus bestemd voor huiselijk gebruik. Soms droeg de samensteller zelf ook composities bij, zoals G. Steenwick in het *Klavierboek* van Anna Maria van Eyl, dat ook tegenwoordig nog voor piano-onderricht wordt gebruikt. Er moeten destijds honderden van dergelijke manuscripten, vaak samengesteld door muziekleraren voor hun leerlingen, in omloop zijn geweest. Zo ontstond in Duitsland rond 1650 het zogeheten Leningradhandschrift, genoemd naar de bibliotheek waar het werd en wordt bewaard (thans St.-Petersburg). Het bevat een Nederlands gedeelte waarin hoofdzakelijk zettingen van bestaande melodieën, waaronder bijvoorbeeld het Wilhelmus, zijn opgenomen en bovendien drie stukken van J.P. Sweelinck, waaronder zijn bekende bewerking over de melodie ‘Malle Sijmen’.[174]

Toetsinstrumenten waren zeer geliefd in de zeventiende-eeuwse Republiek. Bijna ieder collegium musicum beschikte over een clavecimbel en soms ook over een orgel. Veel steden besloten tot de aanschaf van een speciaal stadsclavecimbel, waarmee de plaatselijke organist de maaltijden van de magistraat muzikaal diende op te luisteren. Zoals uit de titels van de verschillende klaviermanuscripten blijkt was het gebruikelijk dat jonge vrouwen clavecimbel leerden spelen. De leraar was vaak de plaatselijke stadsmusicus. De dochter van de Dordtse leraar Pieter van Godewijck, Margaretha, had zo'n grote bewondering voor haar clavecimbelleraar Theodorus Tegelberg dat zij in 1648 aan zijn spel een lofdicht wijdde:

> Als ik aanhoor u spel en 't klinken van de snaren,
> Dan komt gij TEGELBERG de leerzucht in mijn baren,
> Wanneer ik zie u hand dan traag, dan snel weer spoen,
> Ik voel een trek in mij al om dat na te doen.

Constantijn Huygens, zelf een verdienstelijk clavecinist, dreef onbekommerd de spot met de ‘clavecingelende’ jongedames:

> Wat dunkt u, Man, zei Trijn, ik ben nog rap en jong,
> Zou 't mij niet voegen wat te leren clavecingelen?
> Weg, weg, zei Dirck, wat plaag, hoe zou gij mij dan ringelen?
> Het waar te veel geruchts, twee handen en een tong.[175]

Jacob van Eyck en de spectaculaire ontwikkeling van de Nederlandse klokmuziek rond 1650

Toen in het voorjaar van 1657 de blinde beiaardier Jacob van Eyck (ca. 1590-1657) werd begraven, werden voor hem drie uur lang de grote klokken van de Utrechtse Dom en de Jacobikerk geluid. Sinds hij in 1625 was aangesteld als beiaardier van de Dom had hij meer dan dertig jaar hier het carillon bespeeld. Later had hij ook het beheer over andere Utrechtse kerkklokken gekregen. De taak van een zeventiende-eeuws beiaardier was veelomvattend. Twee tot zeven keer per week diende hij carillonconcerten te geven. Daarbij kwamen extra concerten bij speciale gelegenheden. Hij moest zelf voor het onderhoud van de klokken en mechanieken zorgen en regelmatig de rollen van het mechanisch speelwerk van nieuwe melodieën voorzien.

Van Eyck combineerde waarschijnlijk zijn functie van beiaardier met die van organist. Daarenboven was hij echter een begenadigd blokfluitist. 's Avonds speelde hij vaak op het Janskerkhof, dat toen nog een lommerrijk park was en een geliefd oord voor verliefde paartjes. Vanuit het park kon men hem dan eerst horen spelen op het carillon van de Janskerk en even later in het park zelf op zijn blokfluit. Regnerus Opperveldt beschreef het in zijn gedicht *Ultrajectina Tempe, ofte S.Ians Kerck-Hoffs versch wandel-groen* van 1640 als volgt:

> Maar wat schelt er in mijn oren
> Dat zo vrolijk zich laat horen?
> 't Is de zoete klokkeklank,
> Eyckje zingt zijn helle zank,

Eyckje komt ons plein vereren,
En de klokjes spreken leren,
Schatert door de tere blaan
Dat ze weer geluidjes slaan.
Daar begint hij op zijn fluitje;
Dat was 't! O! wat een lief tuitje![176]

Thuis zat Van Eyck evenmin stil. Tussen 1640 en 1649 verschenen er bij de Amsterdamse muziekuitgever Paulus Matthijsz. drie bundels met muziek van zijn hand: *Euterpe oft speelgoddinne* (1644) en twee delen van *Der fluyten lust-hof* (1646 en 1649). Hij droeg zijn werk op aan Constantijn Huygens, die nog een ver familielid van hem was. Maar het is de vraag of zijn composities bij hem in de smaak zullen zijn gevallen. Met hun vele versieringen waren ze nog geheel geschreven in renaissancestijl en op het moment van hun verschijnen eigenlijk al ouderwets, zeker in vergelijking met de toenmalige Italiaanse praktijk. Ook had Van Eyck zijn stukken gecomponeerd voor de sociaal nogal laag gewaardeerde blaasinstrumenten en waren zijn composities vooral bewerkingen van bestaande populaire melodieën - ook dat was een in Nederland geliefd procédé -, terwijl Huygens in de eerste plaats Europeaan was en de voorkeur gaf aan nieuw muzikaal materiaal.

Wel geeft Van Eycks fluitmuziek een goed inzicht in de instrumentale praktijk van zijn dagen. Niet alleen stadsspeellieden, ook organisten en beiaardiers kenden honderden melodieën uit hun hoofd die ze al spelend voorzagen van nieuwe variaties. Bovendien kon de instrumentale muziek die in druk verscheen meestal voor verschillende instrumenten worden gebruikt. Van Eycks *Euterpe* was dan ook geschreven voor ‘alle kunstlievende liefhebbers tot de fluit, blaastuig en allerlei speeltuig’.[177]

Bijzondere faam verwierf Van Eyck zich echter door zijn verbetering van de stemming van het carillon. Tot dat moment was het van het toeval afhankelijk geweest of een klok al dan niet zuiver was gestemd. De blinde Van Eyck combineerde zijn analytisch vermogen met een uitzonderlijk goed gehoor. Van zijn experimenten met wijnglazen werd door beroemde geleerden als Marin Mersenne, René Descartes en Isaac Beeckman met bewondering kennis genomen. Hij bleek in staat de boventonen van een klok systematisch te analyseren en vervolgens ontdekte hij dat er een verband bestond tussen deze boventonen, die de klank van een klok bepalen, en het model van de klok. Voor het eerst in de geschiedenis van de klokgietkunst konden twee meetbare grootheden met elkaar worden vergeleken.

Van Eycks observaties werden spoedig in praktijk gebracht. In 1643 kwam hij in contact met de uit Lotharingen afkomstige geschut-en klokkengieters François en Pieter Hemony, die zich in 1640 in Zutphen hadden gevestigd. Zij kregen van deze stad opdracht een beiaard te gieten en daarbij werd Van Eyck aangetrokken als adviseur. Mede dankzij diens scherpe gehoor slaagden zij erin de klokken volmaakt zuiver op elkaar af te stemmen, wat tot dan toe nog niemand was gelukt. De Zutphense magistraat beschreef de nieuwe beiaard verheugd als ‘anderer naburige steden speelwerken in toon en resonantie te boven gaande’.

Sindsdien werd de Hemony-beiaard onderwerp van stedelijke wedijver, wat de roem der gebroeders - die belijdende katholieken waren en bleven - natuurlijk ten goede kwam. In de jaren die volgden goten zij 51 carillons, onder meer voor Deventer (1647), 's-Hertogenbosch (1649), Arnhem (1650-51), Zaltbommel (1654), Culemborg (1655), Amsterdam

(1658), Delft (1659), Rotterdam (1660) en Haarlem (1661). Tussen 1657 en 1664 opereerden zij gescheiden. François vestigde zich in Amsterdam en beleefde daar zijn meest roemrijke periode. Zo verzorgde hij bijvoorbeeld in 1661-63 de ophanging van een carillon in de door Philips Vingboons ontworpen lantaren van de Nieuwe Toren in Kampen.[178]

Paulus Matthijsz. en de verspreiding van instrumentale muziek onder amateurmusici

In 1646 verscheen bij de Amsterdamse muziekuitgever Paulus Matthijsz. het eerste deel van *'t Uitnement kabinet*, een bloemlezing met instrumentale ensemblemuziek van componisten uit binnen- en buitenland. Een tweede deel verscheen in 1649 en beide bundels werden in 1655 herdrukt. De verzameling die Matthijsz. bijeen had gegaard bestond hoofdzakelijk uit bewerkingen van lied- en dansmelodieën. Naast composities van buitenlandse componisten bevatten de bundels vooral ook muziek van Nederlanders, sommigen beroepsmuzikanten, zoals Pieter de Voys (organist in Den Haag) en Jacob van Noordt (organist te Amsterdam), anderen, zoals Paulus Matthijsz. zelf en Pieter Pers (aan wie 't eerste deel was opgedragen), amateurmusici. Ook de muziek in *'t Uitnement kabinet* moet, gezien het bescheiden technische niveau van de meeste stukken, in de eerste plaats bestemd zijn geweest voor een amateurpubliek. En wel voor een minder deftig amateurpubliek dat zich thuis voelde op eenvoudige instrumenten als viool en blokfluit.[179]

Veel van de instrumentale muziek uit het midden van de zeventiende eeuw is verloren gegaan, maar van de gedrukte werken die zijn overgeleverd, is verreweg het meeste verschenen bij Paulus Matthijsz. ‘In 't Musyc-boeck’ stond er boven de deur van zijn drukkerij in de Stoofsteeg te Amsterdam. De grote bloei van zijn uitgeversactiviteiten ligt tussen 1640 en 1660. Zijn eerste muziekeditie uit 1641 - Gastoldi's *Balletti* met drie stemmen - werd gevolgd door een lange rij uitgaven: instrumentale bundels van Nederlandse en Engelse makelij, liedboeken, meerstemmige vocale muziek en toneelstukken met liederen. Bij al deze uitgaven was hij zelf nauw betrokken. Hij zorgde bijvoorbeeld voor een Nederlandse vertaling van de originele tekst, voegde aan bestaande bundels muziekstukjes en canons toe, of schreef een voorwoord. Bovendien droeg hij als componist aan sommige van zijn uitgaven composities bij.[180]

Ook Matthijsz.’ leeftijdsgenoot Cornelis de Leeuw was zowel muziekuitgever als componist. Van hem zijn enkele meerstemmige vocale stukjes, liederen en canons bekend. Bovendien manifesteerde hij zich in zijn liedboek *Christelijke plichtrijmen* (1649) als tekstdichter. De Leeuw begon in 1647 met het uitgeven van muziekboeken. Hij had in Amsterdam een muziekwinkel annex drukkerij, aanvankelijk met dezelfde naam als die van Matthijsz. Later noemde hij zijn zaak ‘In de Stuur-man’. Evenals Matthijsz. publiceerde hij een editie van de hier te lande zo geliefde *Balletti* van G.G. Gastoldi (1648). Naderhand concentreerde hij zich echter vooral op het uitgeven van psalmboeken. In 1650 voerde hij een nieuwe notatie van de melodieën in, waarmee hij een belangrijke bijdrage aan de verbetering van het psalmgezang leverde. Uiteindelijk bracht deze notatiehervorming - die tot het einde van de negentiende eeuw stand hield - hem meer succes en waardering dan al zijn andere activiteiten. Als muziekuitgever ging hij echter al in 1658 failliet.[181]

Al deze inspanningen ten spijt werd er in het midden van de zeventiende eeuw in de Nederlandse boekhandel toch vooral veel buitenlandse muziek verkocht. Met name de Italiaanse muziek was populair, zo blijkt onder meer uit *de Catalogus librorum musicum* (1639) van de Utrechtse boekhandelaar Jan van Doorn. Door de Antwerpse muziekuitgever Phalèse werden grote hoeveelheden Italiaanse composities over de Nederlanden verspreid: tussen 1613 en 1663 verschenen alleen al 48 edities van concertato-motetten en -missen van Italiaanse componisten. Waarschijnlijk importeerden Nederlandse boekhandelaren de muziek trouwens ook rechtstreeks uit Italië. Daarnaast gaf de Rotterdamse uitgever-componist J. van Geertsom tussen 1656 en 1661 enkele bundels met Italiaanse geestelijke vocale muziek uit. De inventarissen van Nederlandse collegia musica bevestigen dit beeld. Op de boekenplanken van het gemiddelde zeventiende-eeuwse muziekcollege was de Italiaanse muziek goed vertegenwoordigd.[182]

Constantijn Huygens en de moderne stijl in het Nederlandse vocale motet

De moderne Italiaanse vocale composities verschilden aanzienlijk van de vroegere renaissancemuziek. De polyfone stijl van deze laatste met zijn vele versieringen en dooreengeweven muzieklijnen was vervangen door een stijl waarin één stem de boventoon voerde. De andere stemmen waren daaraan ondergeschikt. Het geheel van de compositie diende vooral ter ondersteuning en accentuering van de tekst, die belangrijker was dan ooit.

Huygens was al in 1620 in Venetië bij het horen van enkele motetten van Claudio Monteverdi, uitgevoerd te onder leiding van de grote meester zelf, zeer onder de indruk geraakt van deze nieuwe, zogenaamde ‘concertato’-stijl. In Nederland was deze muziek toen nog vrijwel onbekend. Zijn eigen psalmen voor zangstem met luitbegeleiding, uitgegeven in de bundel *Pathodia sacra et profana*, die in 1647 te Parijs bij de befaamde muziekuitgever Robert Ballard verscheen, vertonen in stilistisch opzicht duidelijk verwantschap met dit geestelijke motet.

Naast de twintig psalmen bevat de *Pathodia* trouwens nog twaalf al even moderne Italiaanse en Franse aria's. De bundel is opgedragen aan Utricia Ogle met wie Huygens sinds 1642 correspondeerde en musiceerde (p. 540). In 1658 schijnt hij nog een bewerking van zijn *Pathodia* te hebben gemaakt voor drie stemmen, die eveneens aan haar was opgedragen. Deze ‘Psaumes et autres airs recitatifs à trois’ zijn echter niet bewaard gebleven.[183]

Ook bij professionele musici drong de concertato-stijl echter langzamerhand door. De componist Herman Hollanders, organist te Eindhoven en later zangmeester in Breda, had al in de jaren dertig de nieuwe stijl in praktijk gebracht. Ook de motetten van de Haarlemse stadsmusicus en componist Cornelis Thymensz. Padbrué zijn in deze nieuwe stijl gecomponeerd, zij het nog vermengd met elementen uit de vroegere polyfonie. Van Jacobus Haffner, stadsmusicus en organist te Amsterdam, verscheen in 1647 een verzameling motetten in concertato-stijl onder de titel *Alauda Spiritualis*, die hij opdroeg aan zes Amsterdamse muziekliefhebbers, Daniël Couvreur, Simon Felt, Cornelis Galliart, Hendrick van den Bogaart, Cornelis Jansz. van Leek en Nicolaus Visch. En in de *Flammae Divinae* (1649) van de Rotterdamse organist en componist Jan Baptist Verrijt met zes tweestemmige en twaalf

driestemmige motetten en bovendien twee missen voor drie stemmen met basso continuo, zijn de monodische principes eveneens op grote schaal toegepast.[184]

Rond 1650 overheerste dus in de Nederlandse motetkunst de nieuwe monodische mode. Toch greep het muziekminnende publiek dat noten kon lezen ook rond 1650 nog regelmatig naar het oude polyfone repertoire. Daaarvan getuigt de populariteit van het door Paulus Matthysz. steeds weer herdrukte *Livre septième*, een bloemlezing met meerstemmige composities van onder meer Clemens non Papa, Hubert Waelrant en Dirck Sweelinck.[185]

Voor Huygens bleef de muziek tot het einde van zijn leven de grote troost in zijn bestaan:

> Talia ego in mediis animae solatia castris
> Arma tubasque inter, Patriae negotia et Aulae
> Mille, mihi applicui; nec opellâ semper inani.
> [Op zulk een troost heb ik mij toegelegd midden in het legerkamp,
> Tussen de wapenen en de trompetten, tussen de duizend bezigheden
> Voor vaderland en hof; en de inspanning was niet voor niets].

Sinds zijn vroegste jeugd had hij verschillende instrumenten leren bespelen. Allereerst de viola da gamba, waarop hij op zijn zesde jaar begon, daarna kwamen de luit, de theorbe en het clavecimbel. Op latere leeftijd leerde hij zichzelf bovendien nog gitaar spelen. Ook bezat hij een bijzondere verzameling instrumenten. Hij kocht de beste luiten, theorbes, gamba's, virginalen, clavecimbels en orgels die er in binnen- en buitenland werden gemaakt. Informatie over instrumenten en bouwers kreeg hij via de vele musici en componisten met wie hij contacten onderhield. Dat waren vooral buitenlanders, want met het muziekleven in de Republiek had hij weinig op. Hij was en bleef een voornamelijk Europees georiënteerd musicus die correspondeerde met muzikale beroemdheden als Marin Mersenne, Antoine Boësset en vele anderen met wie hij ook composities uitwisselde.[186] Tekenend voor deze internationale oriëntatie is dat hij, ondanks zijn dichterschap, geen composities op Nederlandse teksen schreef. Maar er was een kleine groep anderen die dat wel deden.

Cornelis Thymensz. Padbrué en de belangstelling van componisten voor Nederlandse teksten

In 1646 verscheen bij Paulus Matthijsz. *De traanen Petri ende Pauli*, een compositie van de Haarlemse componist Cornelis Thymensz. Padbrué op fragmenten uit Vondels treurspel *Peter en Pauwels* uit 1641. Het werk was bestemd voor vijf zangers, die begeleid door een basso continua beurtelings solo en gezamenlijk zongen. Evenals Vondels treurspel was ook dit muziekwerk opgedragen aan ‘Eusebia’, met wie waarschijnlijk Maria Tesselschade werd bedoeld. Daarnaast bevatte het een opdracht aan de Amsterdamse muziekliefhebber en mecenas Simon Felt, een van de zes heren aan wie Jacob Haffner een jaar later zijn *Alauda spiritualis* zou opdragen.

De publicatie van een toneelstuk met muziek was rond 1650 op zichzelf niet zo'n opmerkelijke gebeurtenis. In veel zeventiende-eeuwse toneelstukken, juist ook in die van grote

auteurs als Hooft en Vondel, werd gezongen en gemusiceerd. Maar meestal werd daarbij gebruikgemaakt van bestaande melodieën. Met zijn nieuwgecomponeerde muziek was Padbrué's opera-achtige bewerking van Vondels spel uniek. Pas tegen het eind van de zeventiende eeuw zouden er hier te lande meer zangspelen met oorspronkelijke muziek worden geschreven.

Al eerder had Padbrué belangstelling getoond voor de Nederlandse literatuur. Zijn vroegst bewaard gebleven compositie was de madrigaalbundel *Kusjes* (1631), op de *Basia* van Janus Secundus in de vertaling van Jacob Westerbaen. Van Vondel had hij in 1640 de gedichten *Kruisbergh* en *Klacht over de tweedraght der christe princen* getoonzet in madrigaalstijl met basso continuo. Vervolgens waren in 1643 en 1645 de twee delen verschenen van zijn *Lof van Jubal*, composities op teksten van verschillende Nederlandse dichters ter ere van de god Jubal als ‘eerste vinder der muziek en allerlei muziekinstrumenten’.[187]

De belangstelling voor meerstemmige composities op Nederlandse teksten lijkt zich te hebben geconcentreerd in Haarlem en Amsterdam. Het heersende literaire klimaat zal daar niet vreemd aan zijn geweest. De Haarlemse priester Joan Albert Ban publiceerde in 1642 zijn *Zanghbloemzel* (1642) op teksten van Huygens, Hooft en Maria Tesselschade. Anthony Pannekoek, stadsmuzikant in Amsterdam, koos voor zijn in 1646 gepubliceerde vocale composities de poëziebundel *Rooselijns oochjes* (1639) van de Dordtse dichter Daniël Jonctijs. En Joan Dusart, een goede vriend van Padbrué en vanaf 1655 stadsorganist van Haarlem, gebruikte voor zijn *Zanghwortel en geestelijcke spruit* (1653) onder meer gedichten van Jan Harmensz. Krul en P.C. Hooft. Dat analoog aan de literatuur blijkbaar ook in de muziek een zekere mate van nationaal bewustzijn doorgedrongen was, blijkt uit de opdracht van deze laatste bundel. Daarin hield Dusart een pleidooi voor het gebruik van de Nederlands in de muziek en hoopte hij dat ‘alle Duitse zangmakers de hand aan 't werk [zouden] slaan en met mij zich in Nederland als Nederlanders [zouden] laten horen’.[188]

Joan Albert Ban, als musicus, componist en muziekgeleerde autodidact, was vooral theoreticus. Hij was een overtuigd aanhanger van de nieuwe monodische stijl, maar vond wel dat de componisten zich daarin te veel vrijheden veroorloofden. Met zijn ‘zinroerende zang’ - die pretenteerde de in de tekst neergelegde emoties optimaal tot uitdrukking te brengen - presenteerde hij zijn eigen versie daarvan. Bovendien ontwierp hij een nieuwe stemming, die hij hoorbaar maakte op een speciaal gebouwd clavecimbel met achttien tonen per octaaf.

Ban onderhield contacten met verschillende vermaarde dichters, geleerden en musici. Via Constantijn Huygens, die zich bijzonder voor zijn muzikale werk interesseerde, correspondeerde hij met René Descartes en Marin Mersenne. In 1638 werd hij zelfs door Mersenne uitgedaagd tot een compositiewedstrijd waarin hij zijn theorieën aan de praktijk zou kunnen toetsen. Ban verloor, maar liet zich daardoor niet uit het veld slaan en ging door met de praktische toepassing van zijn systeem. Dat resulteerde in zijn *Zanghbloemzel*, ‘staaltjes van de zinroerende zang’. Als rechtgeaard theoreticus liet hij zijn publicatie vergezeld gaan van een uitvoerige inleiding, die een jaar later ook afzonderlijk verscheen onder de titel *Kort sangh-bericht van Joan Albert Ban Haerlemmer, op zijne zielroerende zangen*.

Op een fraaie prent in Padbrué's *Lof van Jubal* wordt Ban afgebeeld tussen de muzikale grootheden der aarde. Uit Jubals hoofd groeien zestien aren met de namen van zijn belang-

rijkste nakomelingen: David, Salomon, Ambrosius, Augustinus, Gregorius, Guido van Arezzo, Zarlino, Zacconi, Croce, Josquin, Orlando, Lejeune, Jan Pietersz. Sweelinck (1562-1621), Cornelisz. Florisz. Schuyt (1557-1616), Monteverdi en ... Bannius.[189] Het in feite zeer beperkte internationale perspectief van het Nederlandse muziekleven werd hier op wel heel bijzondere wijze benadrukt!

Eindnoten:

1 Gruys & Bos, *t'Gulde jaer 1650*, passim.
2 Bostoen, 'De autobiografie van Jacob Cats', p. 92.
3 Zie bijv. De Jonge van Ellemeet, *Museum Catsianum*, nr. 93, 156, 158-159 en 179; Paul Dijstelberge in: Bos en Gruys, *Cats catalogus*, p. 51.
4 H.W. de Kooker in: *Catalogus universalis*, p. 12; Van Deursen, *Een dorp in de polder*, p. 139-143; Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz.*, p. 333-340; Willem Frijhoff en Marijke Spies in: Gruys & Bos, *t'Gulde jaer 1650*, Inleiding, p. 11-15.
5 Grootes, 'Populaire literatuur', p. 11, 16 en 20; Grootes, 'Geeraardt Brandt en de Nederlandse poëzie', p. 141-144; Grootes & Jansen, 'De produktie van narratief proza', p. 108-111 en 113-117; Spies, 'Barockrhetorik', kol. 1347-1348.
6 Albach, *Langs kermissen en hoven*, p. 57-70 en 85-87; [Keyser], *Glazemaker*, p. xiv-xvi en 58-62; Smits-Veldt, *Het Nederlandse renaissancetoneel*, p. 107-111; Baggerman, *Een drukkend gewicht*, p. 51-58.
7 Knuttel, *Catalogus* dl. 2.1., de nrs. 6782, 6784-6795, 6797-6805, 6815-6821, 6885-6890, 6893.
8 Grijp, 'De Rotterdamsche Faem-Bazuyn', passim; Salman, *Populair drukwerk*, p. 207-208 en 349-365..
9 Hofman Peerlkamp, *Liber de vita, doctrina et facultate Nederlandorum*, passim.
10 Rademaker, *Gerardus Joannes Vossius*, p. 300-306.
11 Barlaeus, *Poemata*, dl. 1 en 2, passim; Barlaeus, *Orationes*, passim; Blok, *Caspar Barlaeus*, p. 5, 20 en 123-124.
12 Worp, 'De Latijnsche vertaling van Cats' Trou-ringh', p. 18-39.
13 Huygens, *Momenta desultoria*, p. 378; Huygens, *Gedichten* dl. 4, p. 240-241; Bloemendal, *Een handvol Huygens*, p. 12-13 en 33-34.
14 Spies e.a. in: Frijhoff, Nusteling en Spies, *Geschiedenis van Dordrecht*, dl. 2, p. 346-347; Japikse in: *NNBW* 3, kol. 108-109 (s.v. Cornelis van Beveren).
15 Michaelius, *Poematia quaedam*, 'Iuvenalia' nr. 19; Jacobs in: *NNBW* 7 (1927), kol. 477-479 (s.v. Pieter Godewijk); Eekhof in: *NNBW* 9 (1933), kol. 674-675 (s.v. Johannes Michaëlius).
16 Hofman Peerlkamp, *Liber de vita, doctrina et facultate Nederlandorum*, p. 449-450.
17 Six van Chandelier, *Gedichten*, dl. 1, p. 549 en dl. 2, p. 574-575; Worp, 'Caspar van Baerle', p. 102-102; Blok, *Caspar Barlaeus*, passim, en m.n. p. 21-28 en 155-184.
18 Horatius, *Carminum liber* IV.ii.25-32.
19 Strengholt, 'Die zoetsappige dichters', p. 323.
20 Leendertz, *Bibliographie Hooft* 1931, nr. 1 en 3-6; J.A. Worp in: Huygens, *Gedichten* dl. 1, p. xxi-xxiv; Unger, *Bibliographie Vondel*, nr. 1-8; Schuytvlot, *Catalogus Vondel*, nr. 6; Bos en Gruys, *Cats catalogus*, nr. 1-5.
21 Zie hiervoor hfdst. 4 *Instrumenten van cultuur*, 'Onderwijs'.
22 Visser, 'Frisia non cantat?', p. 166-167.
23 Grootes, 'Geeraardt Brandt en de Nederlandse poëzie', p. 143.
24 Brandt, 'Voorreede' bij 'Op het sluyten der eeuwige vreede', in: *Gedichten*, p. A 6 recto- A 8 verso (rijmloze poëzie) (ook in: *Olyf-krans der vreede*, p. 195-200); 'Inleydinge tot de beschryving der zes middelste vertooningen van d'opkomst der Batavieren', in: *idem*, p. 251-280, m.n. p. 260-274 (geschiedenis Nederlandse dichtkunst), en 'Aanteykeningen op d'oorsprongk en zeden der Batavieren', in: *idem*, p. 286-342 (geschiedenis van de Bataven); Grootes, 'Geeraardt Brandt en de Nederlandse poëzie', p. 139-143; Visser, 'Frisia non cantat?' 1994, p. 166-168.
25 Visser, 'Frisia non cantat?', p. 169.

26 Overstege, *Poëzy. Wereldlyke en geestelyke*, passim; Thissen, *Werk, netwerk en letterwerk*, p. 128-130; Marijke Spies e.a. in: Frijhoff, Nusteling en Spies, *Geschiedenis van Dordrecht*, dl. 2, p. 348.
27 Schenkeveld-van der Dussen, Porteman, Couttenier & Van Gemert, *Met en zonder lauwerkrans*, 'Inleiding' p. 25-30 en p. 150-155 (Anna Roemersdr. Visscher), 171-174 (Maria Tesselschade), 190-193 (Judith Lubbers), 226-235 (Johanna Hoobius), 252-258 (Sibylle van Griethuysen) en 200-207 (Maria Margareta van Akerlaecken).
28 Van Akerlaecken, *Cleefschen Pegagsus*, p. A 1 verso; Van Hamel, *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur*, p. 39-42; José van den Besselaar in: *Soweit der Erdkreis reicht*, p. 107-116; Ton van Strien in: Schenkeveld-van der Dussen, Porteman, Couttenier & Van Gemert, *Met en zonder lauwerkrans*, p. 200-207.
29 Dorthe Schipperheijn in: Schenkeveld-van der Dussen, Porteman, Couttenier & Van Gemert, *Met en zonder lauwerkrans*, p. 248-251: 'Eelkje van Bouricius', het citaat op p. 251.
30 Kuiper, *De Hollandse 'Schoolordre'*, p. 1 en 22-23; Spies, 'Barockrhetorik', kol. 1347-1349.
31 Vondel, 'Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste', in: *Werken* dl. 5, p. 484-491, de citaten op p. 487 en 490-491. Vgl. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, dl. 2, § 458-461, p. 249-250.
32 Smits-Veldt, *Het Nederlandse renaissancetoneel*, p. 90-92 en 95-99.
33 Oey-de Vita & Geesink, *Academie en Schouwburg*, s.v.; Smits-Veldt, 'Vertoningen in opvoeringen van Vondels tragedies', p. 214-216.
34 [Brandt], *De veinzende Torquatus*; Smits-Veldt, *Het Nederlandse renaissancetoneel*, p. 93-95, 99 en 111; Konst, *Woedende wraakghierigheidt en vruchtelooze weeklachten*, p. 207-209.
35 Smits-Veldt, *Het Nederlandse renaissancetoneel*, p. 103 en 118-119.
36 Vos, 'Inwijding van het stadthuis t' Amsterdam', in: *Alle de gedichten* dl. 1, p. 333-352, het citaat op p. 337; Spies, 'Minerva's commentaar', p. 23-25 en 30-32.
37 Smit, *Kalliope* dl. 1, p. 384-388 en 442 (Vondel), en p. 445-512 (Van den Bos).
38 Geerts, *Vondel als classicus bij de humanisten in de leer*, p. 2 en 20-47.
39 [Keyser e.a.], *Glazemaker*, nr. 48-51 (Seneca), 52 (Epitectus), 53 (Marcus Aurelius), 54 (Plutarchus) en 97 (Livius). Zie voor de algemene tendens: De Rynck en Welkenhuysen, *De Oudheid in het Nederlands*, passim.
40 Worp, 'Jacob Westerbaen', p. 209-210, 213-214 en 217 (Westerbaen); Smit, *Kalliope* dl. 1, p. 625-626 (Bruno); De Rynck en Welkenhuysen, *De Oudheid in het Nederlands*, register via Westerbaen.
41 Huygens, 'Heilighe dagen', 'Euphrasia. Ooghen-troost' en 'Hofwijck' in *Gedichten* dl. 4 resp. p. 13-18, 83-118 en 266-338; en 'Tryntje Cornelis' in *Gedichten* dl. 5, p. 48-106.
42 Strengholt, *Huygens-studies*, p. 8; Schenkeveld-van der Dussen, *Duistere luister*, p. 19-22; Ton van Strien in: Huygens, *Mengelingh*, p. 12-23 en 46-68.
43 Zie hiervoor hfdst. 7 *De zusterkunsten*, 'De emblematiek'.
44 Vondel, 'Aenleidinge', in: *Werken* dl. 5, p. 487; Damsteegt, 'Huygens over Strafford en Vondel', p. 242-247; Schenkeveld-van der Dussen, *Duistere luister*, p. 16-19; Ton van Strien in: Huygens, *Mengelingh*, p. 24-34 en 39-48.
45 Huygens, 'Stijl', in: *Gedichten* dl. 7, p. 137; Ton van Strien in: Huygens, *Mengelingh*, p. 30-32; Jansen, *Brevitas*, dl. 1, p. 107-113, 115-117, 226-232 en 282-283; De Vries, *Wandeling en verhandeling* p. 142-153.
46 Worp, 'De Latijnsche vertaling van Cats' Trou-ringh', p. 22.
47 Cats, *Ouderdom*, p. 76-77; Jansen, *Brevitas*, dl. 1, p. 108-109 en 291; De Vries, *Wandeling en verhandeling*, p. [VI.6-7].
48 Wijngaards, *Jan Hnarmens Krul*, p. 277-278; Smit, *De grootmeester van woord- en snarenspel*, p. 95-100 en 109-110 (over Cats en Huygens); Strengholt, 'Die zoetsappige dichters', p. 324-329 (over Huygens en Westerbaen); Jansen, *Brevitas*, dl. 1, p. 111 (over Huygens en Westerbaen).
49 Six van Chandelier, *'s Amsterdammers winter* (ook in: *Gedichten*, dl. 1, p. 101-125). Schenkeveld-van der Dussen, 'Theorie en poëzie', p. 395-398; Schenkeveld-van der Dussen, 'De anti-idealistische poetica van Joannes Six van Chandelier', p. 292-301 en 314-316; Anne Jacobs in: Six van Chandier, *Gedichten*, dl. 2, p. xxxv-xlv. Voor de verwijzingen naar de klassieke auteurs zie het commentaar van Jacobs in dl. 2, passim.
50 Six van Chandelier, *Gedichten*, dl. 1, p. 96; Schenkeveld-van der Dussen, 'Joannes Six van Chandelier: realist', p. 10-11.
51 Karsemeijer, *De dichter Jeremias de Decker*, m.n. p. 120-141 en 167-203.
52 Horatius, *Ad Pisones* (de zgn. *Ars poetica*) r.343-344. In de vertaling van Vondel: Horatius, *Lierzangen en dichtkunst*, r.285-286 (Vondel, *Werken* dl. 7, p. 366-367); Van Hamel, *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over literatuur*, p. 22-24.
53 Brandt, *Leeven van Vondel*, p. 42; Groenveld, 'Het Mekka der schrijvers?', p. 227 en 337.
54 Worp, *Geschiedenis drama en tooneel* dl. 2, p. 90-96; Groenendijk, 'De Nadere Reformatie en het toneel', p. 142-144; Smits-Veldt, 'Jan Baptist van Fornenberg', p. 242-246; Marijke Spies e.a. in: Frijhoff, Nusteling en Spies, *Geschiedenis van Dordrecht*, dl. 2, p. 354-358.

55 Brandt, *Leeven van Vondel*, p. 45-47; Groenendijk, 'De Nadere Reformatie en het toneel', p. 144-147; Smits-Veldt, *Het Nederlandse renaissance-toneel*, p. 85 en 116-117.
56 Vondel, 'Berecht aen alle kunstgenooten, en begunstigers der tooneelspelen', voor in *Lucifer*, in: *Werken* dl. 5 (1931), p. 607-614, het citaat op p. 613; Vondel, 'Berecht aen alle kunstgenooten en voorstanders van den schouburgh', voor in *Salmoneus*, in: *Werken* dl. 5, p. 710-716; Vondel, *Tooneelschilt of pleitrede voor het tooneelrecht*, in: *Werken* dl. 9, p. 381-390; Wittewrongel, *Oeconomia christiana* dl. 2, cap. 54, p. 1167-1194, de citaten op p. 1168 en 1177; Groenendijk, 'De Nadere Reformatie en het toneel', p. 147-151.
57 Worp, *Geschiedenis van den Amsterdamschen schouwburg*, p. 123 en 134-135; Roodenburg, *Onder censuur*, p. 336-337.
58 Kampinga, *Opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis*, p. xxii en 68-81; Haitsma Mulier, Van der Lem & Knevel, *Repertorium van geschiedschirijvers*, passim en m.n. nr. 75 (Bor), 192 (De Groot), 235 (Hooft), 333 (Van Meteren), 396 (Van Reyd) en p. 29 (*Spieghel der jeught*); Annemarie van Toorn, Marijke Spies en Sietske Hogerhuis in: Heimeriks en Van Toorn, *De hele Bibelebontse berg*, p. 127-129; De Vet, 'Opstand in Arcadië', p. 58-62; Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen*, p. 26-71.
59 Meijer Drees, 'Patriottisme in de Nederlandse literatuur', p. 250-252; Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen*, p. 68-71; Spies, 'De vrijheid in de 'Olyf-Krans der Vreede', p. 203-207; Spies, 'Vrijheid, vrijheid: poëzie als propaganda', p. 93-94.
60 [Van Haps], *Hollants vree-tonneel*, p. A 3 recto (citaat) en p. 2-5. Voor Gelderland als 'Batavia' zie ook Kampinga, *Opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis*, p. 59-63, en hierboven p. 172-173.
61 Schwartz, 'Apelles, Apollo en The Third Man', p. 125-126.
62 Nijhoff, *Bibliographie van Noord-Nederlandsche plaatsbeschrijvingen*, geeft tussen 1640 en 1670 ca. 50 in het Nederlands geschreven werken, tegen ca. 15 in de periode 1610-1640 en ca. 20 in de periode 1670-1700. Zie ook Haitsma Mulier, Van der Lem & Knevel, *Repertorium van geschiedschrijvers*, passim.
63 Kampinga, *Opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis*, p. 130-131; Duits, *Van Bartholomeusnacht tot Bataafse opstand*, p. 106-110 en 114-117.
64 Worp, *Geschiedenis drama en tooneel* dl. 1, p. 299, 304-305 en 382-384; Oey-de Vita & Geesink, *Academie en schouwburg*, p. 186; Duits, *Van Bartholomeusnacht tot Bataafse opstand*, p. 110-114; Smits-Veldt, *Het Nederlandse renaissance-toneel*, p. 111; Meijer Drees, 'Burgemeester Van der Werf als vaderlandse toneelheld', passim (Bontius).
65 Duits, *Van Bartholomeusnacht tot Bataafse opstand*, p. 116.
66 Ibid., p. 121-153 (Van den Bos) en 241-272 (Vondel); Duits, '"De Vryheid, wiens waardy geen mensch te recht bevat"', p. 117-123.
67 Vondel, opdracht *Lucifer*, in: *Werken* dl. 5, p. 605; Spies & Wiskerke, 'Dutch poets and the Thirty Years' War', p. 405-406.
68 Geyl, *Oranje en Stuart*, p. 44-46, 80-85, 93-94, 162-166 en 210-213; Grosheide, *Cromwell*, passim.
69 [Dullaert], *Karel Stuart*, p. I 4 verso; Grosheide, *Cromwell*, p. 8-19; De Jong, 'Noit heeft de Zon gruwelijker daat beschouwt', passim; Duits, *Van Bartholomaeusnacht tot Bataafse opstand*, p. 81-84; Duits, 'Karel Stuart: martelaar en miles christianus', passim.
70 Six, *Gedichten*. Dl. 1, p. 138 (citaat), dl. 2, p. 147.
71 Van Someren, *Uyt-spanning der vernuften*, p. 171.
72 Knuttel (Brief van Witte Cornelisz. de With d.d. 11 aug. 1653) en Knuttel 7422 (Vonnis d.d. 30 september 1653).
73 Westerbaen, *Gedichten* dl. 1, p. 335; Scheurleer, *Van varen en vechten*, dl. 1 en dl. 2, passim; Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen*, p. 78; Spies, 'Vrijheid, vrijheid, poëzie als propaganda', p. 95-97.
74 J.F.M. Sterck in: Vondel, *Werken* dl. 4, p. 9; Brandt, *Leven van Vondel*, p. 42; Smit, *Van Pascha tot Noah* dl. 1, p. 412-421; Van Gelder, *Getemperde vrijheid*, p. 184.
75 Unger, *Bibliographie van Vondels werken*, nr. 830 (Knuttel nr. 5241) (*Der poëten vëgtschool*); Brandt, *Leven van Vondel*, p. 39.
76 Vondel, *Grotius testament* in: *Werken* dl. 4, p. 625-629 'Allen goedtwillighen en verstroyden buiten de H. Catholijcke Kerck zy vrede' en p. 631-632 'Na-rede'; Vondel, *Poesy*, 'Voor-reden' (ook in: *Werken* dl. 4, p. 846-852; cf. ook het commentaar daarbij op p. 852-854); J.F.M. Sterk in: Vondel, *Werken* dl. 4, p. 17-25 en 33-37; Brandt, *Leven van Vondel*, p. 39-40 en 42-43.
77 [Westerbaen], *Kracht des geloofs*, passim (Unger, *Bibliographie van Vondels werken*, nr. 841); Worp, 'Westerbaen', p. 184-189.
78 V(an) W(eert), *Vagevier voor Joost van Vondelen* 1647 (Unger, *Bibliographlie van Vondels werken*, nr. 846-851; Knuttel nr. 5611a-5614); [Oudaan], *Iohanna Grey*, zie bijv. de rei na het 5e bedrijf, p. K 1 verso; Van der Lust, *Ongheblanckette Maria Stuart*, titelblad: 'vertoont by *Liefd' boven al* binnen Haerlem.'; Schenkeveld-van der Dussen, Porteman, Couttenier & Van Gemert, *Met en zonder lauwerkrans*, p. 244-246 (Goudina van Weert).

79 Koeman, *Schouwspels beschouwing*, passim (Unger, *Bibliograpie van Vondels werken*, nr. 875). Andere *Lucifer*-schimdichten: Unger, *Bibliographie van Vondels werken*, nr. 863 en 864.
80 Unger,*Bibliographie van Vondels werken* noemt alleen nog vier publicaties, drie uit 1664 en één uit 1671, tegen en voor de *Adam in ballinschap*.
81 Brandt, *Leven van Vondel*, p. 36-37.
82 Worp, 'Westerbaen', p. 205-208 (Brandt) en 212-213 (De Decker).
83 *Verscheyde Nederduytsche gedichten* 1651 en 1653, passim; Van Strien & Stronks, *Het hart naar boven*, passim en 'Nawoord, p. 334-338.
84 Wille, *Heiman Dullaart*, p. 22-37; Van Putte, *Heijmen Dullaert*, dl. 1, p. 18-21.
85 Heinsius, *Poemata*; Becker-Cantarino, *Daniel Heinsius*, p. 99-112; Hering, *Hugo de Groot als apologeet*, p. 13-23.
86 B.H. Molkenboer in: Vondel, *Werken* dl. 4, p. 643.
87 Zie hfdst. 6 *Godsdienst en geloof*. 'Gereformeerden'.
88 Beide in: Cats, *Alle de wercken* 1655.
89 Cats, *Ouderdom*, p. 7; Ten Berge, *Jacob Cats*, p. 146-147, 167-168, 244 (nr. 14) en 246-247 (nr. 17); Porteman, '"J'ay pris pour duppes tous les Pays-Bas"', p. 222-223.
90 Visser, *Broeders in de geest*, dl. 1, p. 197-202 (doopsgezinden); Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw*, p. 23-27 en Grijp, 'De Rotterdamsche Faem-Bazuyn', p. 28-36. Stronks, *Stichten of schitteren*, p. 36, 38-40, 43-47 en 50-52 (gereformeerden); Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid*, p. 50 (rooms-katholieken); Van Strien & Stronks, *Het hart naar boven*, 'Nawoord', p. 332-334.
91 Van den Doel, *Daar moet veel strijds gestreden zijn*, p. 242-248.
92 Wingens, *Over de grens*, p. 207-211; Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid*, p. 49-50.
93 Visser, 'Siet den Oogst is Ryp', p. 100; Visser, 'Doopsgezinde rederijkersactiviteiten', p. 28 en 32-33.
94 Lodenstein, *Uit-spanningen*, dl. 3, p. 225-227 en dl. 2, p. 159-161, het citaat op p. 159; Stronks, 'De melodieën van Lodensteins Uytspanningen', p. 416-418; Stronks, *Stichten of schitteren*, p. 108-120.
95 Barenzonius, *Den zwacken ademtocht* 1717, p. 84; Ros, 'David Montanus', p. 39 (Barenzonius); Stronks, *Stichten of schitteren*, p. 57-70 (Ridderus)
96 Luth, '*Daer wert om 't seerste uytgekreten*', p. 128-132, 142-143, 150-151, 175 en 202-204; De Bruin, *De Statenbijbel*, p. 306-309.
97 De Jong, *Natuur en kunst*, p. 156-159; Marten Jan Bok in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, p. 47-50.
98 Huygens, 'Rust op Hofwijck', in: *Gedichten* dl. 6, p. 79.
99 Van Veen, *Soeticheydt des buyten-levens*, p. 10-114; De Vries, *Wandeling en verhandeling*, Inleiding, p. 12-13 3n 274-275.
100 Huygens, *Hofwijck*, r.354-356, in: *Gedichten* dl. 4, p. 275; De Vries, *Wandeling en verhandeling*, p. 142-166 (Huygens), 182-202 (Westerbaen), 206 en 210-215 (Cats).
101 Van Someren, *Uyt-spanning de vernuften*, p. 251; De Vries, *Wandeling en verhandeling*, p. 223-224 en 229-231.
102 M[eyster], *Der goden land-spel* z.j., p. 19 en 68; Hamer & Meulenkamp, *De dolle jonker*, p. 9-14 (Amsterfoortse kei), 17-20 (Goden land-spel) en 57-58 (Kruys-leer ter zaligheydt); Marijke Spies in: Huisken, Ottenheym & Schwartz, *Jacob van Campen*, p. 236-237.
103 Worp, *Drama en tooneel* dl. 1, p. 398 en 2, p. 54, 127 en 128 (Catharina Questiers); Huisken & Lammertse, *Het kunstbedrijf van de familie Vingboons*, p. 12; Spies, 'Women and 17th- century Dutch literature', p. 10-12 en 16-22.
104 De Decker, *Rym-oeffeningen*, p. 124; Karsemeijer, *De dichter Jeremias de Decker*, p. 8 en 11-16.
105 Karsemeijer, *De dichter Jeremias de Decker*, p. 204-252, het citaat op p. 250; Ter Meer, *Snel en dicht*, p. 52-109 en 149-159 (Huygens).
106 Van Stipriaan, *Leugens en vermaak*, p. 35-37 en 163. Vgl. ook: De Jongh, 'Erotica in vogelperspectief', p. 55-58.
107 Oudaen, *Poëzy* dl. 1, p. 43; Smit, *De grootmeester van woord- en snarenspel*, p. 249-250.
108 [Van der Merwede], *Uyt-heemsen oorlog*, p. 34; Schenkeveld-van der Dussen, 'De poetica van een libertijnse zelf-voyeur', p. 2-4 en 10-14; Schenkeveld- van der Dussen, 'De gheestelijke (?) minnevlammen van Matthijs van der Merwede', p. 14-17 en 24-25.
109 Jansen, *Brevitas*, dl. 1, p. 353-355.
110 Porteman, '"J'ay pris pour duppes tous les Pays-Bas"', p. 221, 227 en 229; Roodenburg, 'The "hand of friendship"', p. 154-157.
111 Annemarie van Toorn, Marijke Spies en Sietske Hoogerhuis in: Heimeriks en Van Toorn, *De hele Bibelebontse berg*, p. 126-127; Jansen, *Brevitas*, dl. 1, p. 98-106.
112 Overbeke, *Anecdota*, p. xxi-xxiv en nr. 82; Dekker. 'Autobiografische humor', p. 174-182.
113 De Brune, *Banket-werk* dl. 1, nr. 198; W.J. op 't Hof, Jeroen Jansen, Paula Koning en Karel Porteman in: *Johan de Brune de Oude*, resp. p. 45, p. 76-78 en 85-86, p. 92-102 en p. 114-115.

114 De Brune de Jonge, *Wetsteen*, p. 20 (citaat van Vondel); Worp, 'Jan de Brune de Jonge', p. 91-97; Thijssen-Schoute, *Nicolaas Jarichides Wieringa*, p. 8-26.
115 Heyns, *Bloemhof der doorluchtige voorbeelden*, titelpagina; Dorthe Schipperheyn en Riet Schenkeveld-van der Dussen in: Schenkeveld-van der Dussen, Porteman, Couttenier & Van Gemert, *Met en zonder lauwerkrans*, p. 194-199.
116 Porteman, '"J'ay pris pour duppes tous les Pays-Bas"', p. 217-224; Abrahamse, 'Zoete gedachten over de dood', p. 136-139.
117 Grootes, 'De bestudering van populaire literatuur', passim; Grootes en Jansen, 'De produktie van narratief proza', passim.
118 Schmidt, *Bibliografie kluchtboeken*, nr. 6-10 (Sint Marten), 11-22 (Jan Tamboer), 29 (Bancket-kramer), 30 (Tyd-verdryver), 31-49 (Clement Marot), 50-55 (Klaas Nar); Koopmans en Verhuyck, *Een kijk op anekdotencollecties*, p. 33-40 en 333-344 (Jan Zoet); Overbeke, *Anecdota*, p. xx-xxi; Baggerman, *Een drukkend gewicht*, nr. 7 (De Vries); Roodenburg, 'To converse agreeably', p. 114-115 en 123-125; Verberckmoes, 'Kluchtboeken in de Spaanse Nederlanden', p. 411-414.
119 Buisman, *Populaire prozaschrijvers*, nr. 176-183 (Boccaccio), 875 (tragische historien), 471 en 2439-2444 (Jonge dochters tijtcortinge).
120 Krul, *De geluckige vryagie*; Krul, *Den beminden dief* 1646; Luyken *Duytse lier*, p. 114-125; Ten Berge, *Jacob Cats*, p. 116-120 en 239-241; Van Bemmel, *Bibliografie Krul* dl. 2, nr. 58-60.
121 *Toonneel der wereltsche veranderingen* dl. 1, titelpagina; *Tafereel der fortune*, titelpagina; Buisman, *Populaire prozaschrijvers* (196), nr. 390 (*Tafereel der fortune*); 703-706 (*Toonneel der werreltsche veranderingen*), 876-877 (*Tragedische historien*), (Quevedo), 2157 (*Spiegel der wereltsche onghestadigheden*); [Keyser e.a.], *Glazemaker*, nr. 109 (*Treur-toonneel*) en nr. 112-119 (*Toonneel der werreltsche veranderingen*); Baggerman, *Een drukkend gewicht*, nr. 4 (*Tragedische historien*) en 5 (*Spiegel der wereltsche onghestadigheden*); Van Vaeck, *Adriaen vnn de Vennes Tafereel van de Belacchende Werelt*, dl. 3, p. 849 (Burchoorn).
122 Salman, *Populair drukwerk*, p. 349-359.
123 Lever, *Le roman français*, p. 8-12 en 35-67.
124 Smit, *Johan van Heemskerck*, p. 162-163; Buisman, *Populaire prozaschrijvers*, nr. 762-764 en 2279-2285.
125 Buisman, *Populaire prozaschrijvers*, 1289-1290 (*De hoofse Clitie*), 2286-2288 (*Astrea*).
126 Grootes en Jansen, 'De productie van narratief proza', p. 115-116.
127 [Van Heemskerck], *Batavische arcadia*, titelpagina; Roldanus, *Coenraad van Beuningen*, p. 5-6; Smit, *Johan van Heemskerck*, p. 130-161; De Vet, 'Opstand in Arcadië', p. 58-62.
128 Groot, 'Achttiende-eeuwse arcadia's', p. 241-252; Jansen, 'Laag bij de grondse geleerden poespas', p. 127-136.
129 *Dool-hoff van Socia*, passim; Hoogstraten, *Schoone Roselijn*, p. 71; Buisman, *Populaire prozaschrijvers*, nr. 480 (*Dool-hoff van Socia*), 922 (*Schoone Roselijn*).
130 Worp, *Drama en tooneel* dl. 1, p. 324-325; Ten Berge, *Jacob Cats*, p. 141-143 en 244; Oey-de Vita en Geesink, *Academie en schouwburg*, p. 160; Smits-Veldt, *Het Nederlands renaissance-toneel*, p. 106-109.
131 Wijngaards, *Jan Harmens Krul*, p. 23-25, 207-208 en 213-214; Van Bemmel, *Bibliografie Krul* dl. 2, p. 145, 191, 373 en 387; Oey-de Vita en Geesink, *Academie en schouwburg*, p. 158-159, 162, 171, 189, 191 en 196.
132 Oey-de Vita en Geesink, *Academie en schouwburg*, p. 160; Smits-Veldt, *Het Nederlandse renaissance-toneel*, p. 109.
133 Van Praag, *La comedia Espagnole* z.j., p. 44-45, 50, 63, 73 en 75; Worp, *Drama en tooneel* dl. 2, p. 125 (Rotrou) en 127-128 (Lope de Vega); Albach, *Langs kermissen en hoven*, p. 39-40 (Van Germez), 42 (Isaac Vos en Leon de Fuyter), 54-56 (Gillis en Jan Nooseman), 73 (De Leeuw).
134 Worp, *Drama en tooneel*, dl. 1, p. 429 (blijspel) en 445-455 (klucht); Oey-de Vita & Geesink, *Academie en schouwburg*, p. 183 (Vos) en 180 (Nooseman); Koopmans & Verhuyck, *Een kijk op anekdotencollecties*, p. 71; Van Stipriaan, *Leugens en vermaak*, p. 101-12 (Nooseman), 102-103 (Vos), 143-155 (Nooseman), en 76 en 197-209 (scherpzinnig vermaak).
135 Oey-de Vita & Geesink, *Academie en schouwburg*, op datum.
136 Worp, *Drama en tooneel* dl. 2, p. 74-76; Oey-de Vita & Geesink, *Academie en schouwburg*, p. 187-188 (*Pekelharing*); Rasch, 'De muziek in de Amsterdamse schouwburg', p. 185-190; Smits-Veldt, 'Vertoningen in opvoeringen van Vondels tragedies'; Grijp en Meeus, 'Muziek op het toneel van de Gouden Eeuw', p. 119-131.
137 Worp, *Drama en tooneel* dl. 2, p. 10-13; Albach, *Langs kermissen en hoven*, p. 76 en 79; Ben Albach in: Erenstein e.a., *Theatergeschiedenis der Nederlanden*, p. 234-241.
138 Albach, *Langs kemissen en hoven*, p. 15-16, 19-27 en 57-70; Dahlberg, 'Die holländischen Komödianten im Schweden', p. 314-315.
139 Van Bohemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt*, p. 342-249 (wedstrijden ca. 1640-60) en passim.

140 Spies, ‘Zoals de ouden zongen, lazen de jongen’, p. 90-100; Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw*, p. 27-30; Grijp, ‘De Rotterdamsche Faem-Bazuyn’, passim; Grijp, ‘Zingen in een kleine taal’, p. 163.
141 *Olipodrigo* dl. 1, 1654, p. 32; Minderaa, ‘De knipzang’, p. 129, 132 en 143-144.
142 Bornemann, *Anlehnung und Abgrenzung*, p. 30-32; Van der Horst, *Inventaire correspondance Barlaeus*, passim.
143 Huygens, *Briefwisseling* dl. 4, en dl. 5, 1916, s.v.
144 Rombauts, ‘De letterkunde der xviie eeuw in Zuid-Nederland, p. 431-440, 441-442 en 455-459; Rombauts, *Noord-Nederland's Gouden Eeuw*, p. 9-22; Porteman, ‘Vrijen en huwen in de 17de-eeuwse Zuidelijke Nederlanden’, p. 116-119 en 120-122.
145 Rombauts, ‘De letterkunde der xviie eeuw in Zuid-Nederland’, p. 441-442; Rombauts, *Noord-Nederland's Gouden Eeuw gezien in de spiegel der Zuidnederlandse zeventiende-eeuwse literatuur*, p. 19-22; Porteman, ‘De receptie van Gysbreght van Aemstel in de Zuidelijke Nederlanden’, p. 401-408.
146 Bornemann, *Anlehung und Abgrenzung*, p. 41, 59-93, 157 en 185-192; Van Gemert, *Niederländische Einflüsse*, p. 34-35, 52-66 en 106-114.
147 Van Ingen, *Philipp von Zesen*, p. 2-3, 12-16, 21, 35-37.
148 Terwen & Ottenheym, *Pieter Post*, p. 123.
149 Graadt van Roggen, *Een Stichtse sleutelroman*, p. 37-72; Van Ingen, *Philipp von Zesen*, p. 44-52.
150 Van Ingen, *Nachbarn* z.j., p. 20-22; Schmidt, *Bibliografie kluchtboeken*, nr. 52 (*Vaakverdryver*); Koopmans en Verhuyck, *Een kijk op anekdotencollecties*, p. 28 en 35-36; Ter Meer, *Snel en dicht*, p. 60-61 (Huygens).
151 Baggerman, *Een drukkend gewicht*, passim; Van Gemert, *Niederländische Einflüsse*, p. 24-26.
152 Van Gemert, *Niederländische Einflüsse*, p. 85-96.
153 Oey-de Vita en Geesink, *Academie en schouwburg*, p. 179; Van Gemert, *Niederländische Einflüsse*, p. 102-15; Kiedron, *Andreas Gryphius*, p. 27-50, 62-87 (Vondel), 88-92 (Hooft), 94-98 (Cats), 104 (De Leeuw), 108-137 (Lipsius).
154 Albach, *Langs kermissen en hoven*, p. 101-108 en 149; Krispyn, ‘De Koninglyke herderin Aspasia’,, p. 310; Grit, ‘De Vondelreceptie in Scandinavië’, p. 61 en 64-65; Dahlberg, ‘Die holländischen Komödianten im Schweden’, p. 315-316.
155 Billeskov Jansen, ‘L'influence de la littérature néerlandaise’, p. 51; Grit, ‘Onbekende Kopenhaagse Vondeluitgave uit 1660’, p. 145-146; Konst, ‘Een onbekende Vondeluitgave’, p. 226-234.
156 Billeskov Jansen, ‘L'influence de la littérature néerlandaise’, p. 54.
157 Wrangel, *Zweden en de Nederlanden*, p. 390-399.
158 Konst, ‘Nederlandse literatuur in de Bibliotheka Gdanska’, p. 137 en 141-149; Lankhorst en Hoftijzer, *Drukkers, boekverkopers en lezers*, nr. 368, 431 en 444.
159 Zie voor een overzicht ook Grijp, ‘De muzikale reconstructie van de Gouden Eeuw’, p. 257-267.
160 ‘Het Orgel in den Rouw over Mr. Diedrick Zweling, Orgelist van Amsterdam’, in: Vondel, *Werken* dl. 5 (1931), p. 546; Soeting, ‘De Amsterdamse muzikantenfamilie Van Noordt’, p. 276-280.
161 F.H. Matter in: Bredero, *Boertigh, amoreus, en aendachtigh groot lied-boeck*, dl. 3, p. 10-13; Noske, *Music bridging divided religions*, p. 18; Rasch, ‘Een raadsman voor de kunsten’, p. 107-114.
162 F.H. Matter in: Bredero, *Boertigh, amoreus, en aendachtigh groot lied-boeck*, dl. 3, p. 16-22; Grijp, *Het Nederlandse lied*, p. 29-31.
163 Giskes, ‘Muziekonderwijs in Amsterdam’, p. 350.
164 Huygens, *Briefwisseling*, dl. 6, p. 323, no. 6887; Rasch, ‘Muziek in de Muiderkring’, p. 154-156.
165 Noske, *Music bridging divided religions*, p. 26-32; Veldhorst, *De Haarlemse Bloempjes*, p. 53-54.
166 Grijp, ‘Gheluckigh die op den Val-let’, p. 272-274; Louis Peter Grijp in: Buijsen & Grijp, *Music and Painting*, p. 65-67.
167 Rebling, *Den lustelycken Mey*, p. 106; Lingbeek-Schalekamp, *Overheid en muziek*, p. 21.
168 Wijnman, ‘Jan Theunisz. alias Johannes Antonides’, passim; Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, p. 274-284.
169 Rasch, ‘De muziek in de Amsterdamse Schouwburg’, p. 187.
170 Huygens, *Gebruyck of ongebruyck van 't orgel*, p. 54-56 en 138; Groenveld & Den Hertog, ‘Twee musici, twee stromingen’, passim; Noske, ‘Huygens de musicus’, p. 132.
171 Luth, *Daer wert om 't seerste uytgekreten*, dl. 1, p. 111-116, 128-130 en 147-156; Matter, ‘Als oft het tot noch toe quaet ware geweest’, p. 172.
172 Rebling, *Den Lustelycken Mey*, p. 71-73. Balfoort, *Het muziekleven in Nederland*, p. 27-29; Luth, *Daer wert om 't seerste uytgekreten*, dl. 1, p. 209-228; Luth, ‘Psalmzingen in het Nederlandse gereformeerde protestantisme’, p. 195.
173 Groenveld & Den Hertog, ‘Twee musici, twee stromingen’, p. 116; H. van Nieuwkoop in: Het historische orgel in Nederland, dl.1 (1997), p. 31-35. Een overzicht van bewaard gebleven 17e-eeuwse kerkorgels in: *Het historische orgel in Nederland*, dl. 1 (1999).
174 Anna Maria van Eyl, *Klavierboek*, p. viii; Curtis, *Dutch keyboars music*, p. ix-xxiv; Rasch, ‘Some notes’, passim.

175 ‘Op 't clavecimbel-spell van Mr. Theodore Tegelbergh’, in: M. van Godewijck, *Gedichten*, z.j., p. 65; Huygens, *Korenbloemen*, p. 268; Gierveld, *Het Nederlands huisorgel*; Gierveld, ‘The harpsichord’, passim.
176 Regnerus Opperveldt, *Ultrajectina Tempe*, vers 268-283. In: Van Baak Griffioen, *Jacob van Eyck's Der Fluyten Lusthof*, p. 44-45.
177 Rasch, ‘De muziekbibliotheek van Constantijn Huygens’, p. 146; Lehr, *Beiaardkunst in de Lage Landen*, p. 163-164.
178 Gimberg, ‘De klokkengieters Hemony’, p. 21; Lehr; *Beiaardkunst in de Lage Landen*, p 126; Kolman, *Naer den eisch van 't werc*, p. 320.
179 Rasch, ‘Some mid-17th-century Dutch collections’, p. 163-164; Rasch, ‘Van Johan Schop tot Pieter Hellendaal’, p. 415.
180 Rasch, ‘Musica dis curae est’, p. 87-89.
181 Rasch, ‘The Balletti of G.G. Gastoldi’, passim; Rasch, ‘Cornelis de Leeuw’, passim.
182 Dixon, ‘Jan van Geertsom’, passim; Noske, *Music bridging divided religions*, p. 43; Grijp, ‘Zingen in een kleine taal’, p. 162-163; Vanhulst, The ‘Catalogus Librorum musicorum’ of Jan Evertsen van Doorn, passim.
183 Worp, ‘Nog eens Utricia Ogle’, p. 132; Noske, ‘Affectus, figura and modal structure’, passim; Rasch, ‘Constantijn Huygens’, p. 104-107; Noske, *Music bridging divided religions*, p. 90-110.
184 Van den Hul, ‘Jacobus Haffner’, passim; Verrijt, *Flammae Divinae;* Vlaardingerbroek, ‘Jan Baptist Verrijt’, p. 291-193; Noske, *Music bridging divided religions*, p. 49-74 (Hollanders), 75-82 (Padbrué) en 83-89 (Hafner).
185 Van den Sigtenhorst Meijer, ‘Een volledig exemplaar van het Livre Septième’, passim.
186 Huygens, *Mijn jeugd*, p. 25-26; Crawford, ‘A composition for viola da gamba’, passim; Grijp, ‘Melodieën bij teksten van Huygens’, passim; Rasch, ‘Waarom schreef Constantijn Huygens zijn Pathodia?’, p. 116.
187 De Klerk, *Haarlems muziekleven*, p. 87; Noske, *Music bridging divided religions*, p. 75-82; Grijp & Meeuw, ‘Muziek op het toneel’, passim.
188 Van den Hul, ‘Jacobus Haffner’, p. 226; Grijp, ‘Zingen in een kleine taal’, p. 162.
189 Scheltema de Heere, ‘David Padbrouck en Cornelis Padbrué’, p. 128-129; Zijlstra, ‘De zielroerende zangen van J.A. Ban’, passim; De Klerk, *Haarlems muziekleven*, p. 93 en 111-126; Ban, *Zanghbloemzel*, passim; Rasch, ‘Ban's intonation’, passim

Conclusie

‘Bevochten eendracht’ hebben wij dit boek genoemd. De titel is tegelijk een vaststelling, een historisch program en een interpretatie. Rond het ijkjaar 1650 werd immers de eenheid van de noordelijke Nederlanden geconsolideerd, als eindresultaat van een oorlog die - met wisselende intensiteit en op uiteenlopende terreinen maar nooit geheel afwezig - drie generaties Nederlanders overspande. Te land, ter zee, tussen politieke belangengroepen, kerken en religieuze stromingen, voor handel en nijverheid, was er gevochten zo lang het levend historisch geheugen van een groep mensen kan reiken. De zeven stemhebbende gewesten die in 1648 door de Europese machten als een onafhankelijke statenbond waren erkend verklaarden zich in 1651 bereid de Unie voort te zetten. Naar buiten toe zouden ze eendrachtig blijven optreden, in de overtuiging dat de ondanks alle voorspoed en expansie toch kleine (deel)staatjes van de Republiek, de zeven gewesten, in Europa alleen door eendracht een gemeenschappelijke vuist konden maken.

In de gezamenlijke inzet voor de oorlog ten behoeve van hogere waarden - vrijheid, geloof, (voor)rechten en zelfrespect - hadden die zeven gewesten elkaar gevonden. Zij waren erdoor gesterkt en ook nader tot elkaar gekomen. ‘Concordia res parvae crescunt’ - door eendracht groeien kleine zaken, ofwel: eendracht maakt macht -, indien ooit, dan was dit devies bij uitstek op deze staat van toepassing. De dynamiek van de oorlogvoering en haar wisselwerking met de handelsexpansie hadden de verhoudingen sinds de oude verbondsakte van 1579 echter radicaal veranderd. Ze hadden nieuwe vervlechtingen tussen de gewesten tot stand gebracht en een nieuwe territoriale hiërarchie geschapen, met Holland als onbetwiste leider, Hollands buurgewesten als secondanten, de landgewesten als toeleveranciers, arbeidsreserve en achterland, en de Generaliteitslanden en koloniale gebieden als wingewesten.

Ook op cultureel gebied hadden de kustgewesten al spoedig de leiding genomen. Ze bouwden daarbij voort op hun eerdere bloei, die al in de zestiende eeuw een verschuiving van het culturele zwaartepunt van Oost naar West en de overvleugeling van de land- door de zeegewesten had ingeluid. Maar ze werden daar ook in gesterkt door een migratie zonder weerga: keer op keer kwamen golven Vlamingen, Brabanders, Walen, Luikenaren, Duitsers uit allerlei territoria, Scandinaviërs, Engelsen, joden uit Zuid- en intussen ook reeds uit Centraal-Europa zich in de Republiek vestigen. Samen met nieuw kapitaal of nieuwe arbeidskracht brachten ze tevens nieuwe goederen, nieuwe ideeën, een nieuwe smaak en nieuwe gedragscodes binnen, zodat de levensstijl er ingrijpend door werd beïnvloed. Daar - vooral in Zeeland, Holland en Friesland - werden de uitvindingen gedaan en kwamen de technische vernieuwingen tot stand op het gebied van dijk- en molenbouw,

scheepsbouw en navigatietechniek, vestingbouw, werktuigen en instrumenten, handel en bedrijfsvoering, verzekering en bankieren, die de voorwaarde voor de sprong vooruit en de grondslag van veel van de economische successen van de Republiek vormden.

Vanuit Holland werd geleidelijk de landstaal gestandaardiseerd, Holland werd het centrum van de boekproductie, in Holland werden de meest vernieuwende denkbeelden ontvouwd en ontsponnen zich de - soms felle - debatten over de aard van de kosmos, de wereld, de natuur en het leven, over de vormgeving van de politieke instituties, de vrijheid van geloven en handelen, en de ethiek van het samenleven, waaraan door velen hartstochtelijk werd deelgenomen. Holland gaf ook de toon aan van architectuur, schilderkunst en literatuur. Het expansieve, zich ook sociaal snel transformerende gewest bezat voor dat alles het benodigde kapitaal, genereerde de vraag, organiseerde de markt en ontwikkelde langzaamaan een eigen stijl die op haar beurt weer de vraag stimuleerde.

De territoriale verschuiving van de machtsbalans in de Republiek werd symbolisch verbeeld in de strijd om de Bataafse erfenis: hoewel het landgewest Gelre er de oudste rechten van opeiste, wist Holland zich de geschiedenis van de Bataven als het kernverhaal over zijn identiteit, normen en waarden toe te eigenen en de mythische Bato als zijn stamvader te profileren. Een tweede verschuiving was meer sociaal van aard. De sterk inheemse koopmanscultuur die tot dan toe de vanouds relatief hoog verstedelijkte Noord-Nederlandse samenleving had beheerst, werd geleidelijk overdekt door een aristocratisering van de elites, op haar beurt ondersteund door een hofcultuur van internationale snit. Niet dat de inheemse waarden verdwenen: burgerzin, arbeidsethos, een gevoel van uitverkiezing, lokale identiteit, inspraak, overleg en consensus bleven ook onder de nieuwe aristocratie de toon aangeven; ze waarborgden de sociale vrede. Maar naar buiten toe kwamen er nieuwe waarden bij en deed de Republiek haar best om zich als een Europese natie onder de andere naties te doen gelden.

Hoewel de culturele dynamiek rond 1650 dus onmiskenbaar van Holland uitging, betekent dat beslist niet zonder meer dat de andere gewesten geleidelijk op achterstand kwamen. Op allerlei gebieden spande zich een netwerk van materiële en immateriële contacten over het land. In wegen en waterwegen, bestuurslichamen, garnizoenen en kerkelijke instellingen, scholen en boekhandels manifesteerde zich de culturele eenwording van het territorium van de Republiek en met name dankzij deze voorzieningen bleven ook zij onverminderd in de voorwaarden voor culturele bloei delen. Zeker in de steden - mogelijk ook op het platteland - bleef de scholingsgraad er minstens even hoog, soms misschien wel hoger dan in Holland. Op religieus gebied wist de gereformeerde kerk er een grotere eenvormigheid door te drukken dan in de kustgewesten, waar de burgerlijke overheid, steeds met de delicate balans tussen handelsbloei, privaat initiatief en openbare orde voor ogen, meer verschillen op politiek en religieus gebied gedoogde. Die grotere religieuze uniformiteit en het natiegevoel dat de gereformeerde kerk als een van de stichtingsfactoren van de Republiek, het nieuwe Israël, in alle gewesten onmiskenbaar onder haar lidmaten verspreidde, moeten het cultureel peil van de landgewesten en hun aansluiting bij de kustgewesten per saldo ten goede zijn gekomen. Waar de motor van de handel ontbrak vervulde zij immers een alternatieve aanjaagfunctie voor scholing, vorming en cultuur, hoe terughoudend zij op onderdelen ten aanzien van de populaire cultuur ook geweest moge zijn. Tegelijkertijd groeide er zowel bij protestanten als bij katholieken in bijbeltaal, religieuze

gewoonten en vrome zang een natie-omspannende eenheid van dagelijkse geloofsbeleving, die op haar beurt ook weer natievormend moet hebben gewerkt.

Maar vooral ook bleven de landgewesten tijdens de oorlogen een zeer belangrijk doorgangsgebied, waar grote aantallen soldaten, vluchtelingen en migranten uit de terriroria van het Duitse Rijk en overig Europa kortere of langere tijd verbleven en er de cultuur in beweging hielden. In Holland zelf was een zeer aanzienlijk deel van de culturele bloei - van schoolwezen en boekdrukkerij tot wetenschap en schilderkunst - trouwens te danken aan inkomelingen, of kinderen daarvan, afkomstig uit de andere gewesten, uit dissidente groeperingen en vooral ook uit het buitenland: van Stevin tot Descartes, van Comenius tot Spinoza, van Frans Hals en Artus Quellinus tot Joost van den Vondel en Anna Maria van Schurman. De interne bloei van denkleven en cultuur kan dan ook niet los worden gezien van de zuigkracht die de bloeiende kern van de Republiek op grote delen van Europa uitoefende.

.....

De nuance die er ligt tussen eenheid en eendracht moet echter niet uit het oog worden verloren. Alleen de buitenstaander kon de Republiek een eenheid wanen. Intern bleef zij sterk verdeeld. Er bleven scherpe ideologische tegenstellingen bestaan over de manier waarop aan die eendracht een politieke vorm moest worden gegeven, stedelijk, gewestelijk, en binnen de Unie. Ook intern werd de dynamiek van het maatschappelijk leven beheerst door conflicten, groepen en facties. Het samenspel tussen het onmiskenbare inzicht in het belang, ja de noodzaak van een zekere vorm van eenheid enerzijds, en de middelpuntvliedende krachten binnen het bestel van de Republiek anderzijds, heeft naar onze overtuiging voor een belangrijk deel de kleur van haar cultuur bepaald. De uiteenlopende en rivaliserende gewestelijke identiteiten, het interconfessioneel verkeer in de alledaagse gedoogvorm van de omgangsoecumene, en de debatcultuur van de maatschappelijke middengroepen maakten de burgers niet alleen bewust van de verscheidenheid aan opinies en argumenten, maar noopten hen er ook toe praktische en werkbare vormen van consensus uit te vinden om de samenleving leefbaar te houden. Zulke vormen van consensus werden vervolgens gelegitimeerd met een verhaal over de oorsprong, de wording of het doel van de identiteit van stad, gewest of land dat alle groepen onder één noemer moest kunnen samenbrengen: de Bataafse mythe, Neêrlands Israël, de Oranjes als vaderbeeld, de Uniegedachte, de ‘gulden eeuw’, de vrijheidsstrijd, het vaderland als ‘neder’-Duitsland, de eenheid van de taal; maar ook: streekkarakters, gewestelijke identiteiten en stadsculturen, tot uitdrukking gebracht in stadsaanzichten, gewestelijke of lokale geschiedschrijving en plaatselijke liedboekjes.

Die verscheidenheid, spanning en diversificatie lagen dan ook ten grondslag aan de bloei van hun cultuur. Tegenover visies die de ‘Gouden Eeuw’ als de resultante van één enkele samenballing van elkaar versterkende factoren willen zien, of die haar eenvoudig op de top van een vloeiende curve willen plaatsen als was zij de speelbal van hogere krachten, stellen wij in dit boek veeleer de vraag of het juist niet de interne verschillen en geschillen zijn geweest die de kracht en rijkdom van de Republiek uitmaakten en ook in Holland zelf de dynamiek van de cultuur versterkten. Het is zaak de nieuwheid van de Republiek daarbij niet te overdrijven, noch ten opzichte van andere Europese landen noch ten aanzien van haar eigen verleden. Veel nieuwe wijn ging in oude zakken, en die konden de gisting ook niet altijd aan.

We moeten er dus voor zorgen de accenten van het nieuwe daar te leggen waar ze thuishoren. Oude zakken waren er genoeg, de Republiek was beslist niet uit het niets geschapen: hechte instellingen en structuren beheersten het leven van dorpen, ambachten, steden, waterschappen en gewesten. Ook in het experiment met het politieke concept van de Republiek zelf was niet alles nieuw. Integendeel, de Opstand slaagde erin oude politieke structuren weer voor enkele eeuwen vast te leggen en de Republiek min of meer af te sluiten voor modernere vormen van bestuurscentralisme en staatsbureaucratie. Dat betekent niet zonder meer dat de Republiek een conservatief staatsbestel had, want het eigene van de Noord-Nederlandse ontwikkeling is juist geweest dat oude structuren van nieuwe betekenissen werden voorzien, en dat schijnbaar verouderde instellingen in de praktijk een goed geoliede en gladjes werkende staatsmachine bleken te kunnen waarborgen. Als we even afzien van de werkelijk uitzonderlijke positie van de prins-stadhouder, bleek die machine twee eeuwen lang solide genoeg om alle spanningen op te vangen die de verschillen van godsdienstige overtuiging en ideologie, de wisselvalligheden van de welvaart, de verscherping van de sociale verhoudingen en de politieke ruzies van Europa keer op keer weer opriepen.

De buitenlanders hadden dat goed in de gaten. Ze verwonderden zich over de delicate balans tussen de verschillende componenten van de macht: de stedelijke en gewestelijke regenten en de confederale instellingen, maar ook het politiek en moreel gezag van de prins en de feitelijke bestuursmacht van de Hollandse raadspensionaris, zonder nog te spreken van de nauw verholen tegenstemmen van de dissenters en de onmiskenbare presentie van het ‘grauw’ - tegenstemmen die zelden rechtstreeks werden gehonoreerd maar wel degelijk gehoord en beluisterd. Kenmerkend voor dat bestel in Europees perspectief is de notie van *speelruimte*. Meer wellicht dan elders in Europa had geen enkele bestuursinstantie de macht voor zich alleen, maar moest er worden onderhandeld in de ruimte die de formele instellingen van de staat en de informele instituties van de samenleving de gesprekspartners en medespelers boden. Het politieke en sociale bestel van de Republiek was in 1650, om het eenvoudig te zeggen, nog niet dichtgetimmerd. Het vertoonde op allerlei niveaus de speling die nodig was om dat op het eerste gezicht zo weinig systematisch opgebouwde bestel soepel te doen werken en fricties tot een aanvaardbaar minimum te beperken.

De metafoor van de *markt* helpt dat proces inzichtelijk te maken. Niet alleen economisch functioneerde de Republiek - vooral de kustgewesten natuurlijk maar in hun gevolg toch ook de landgewesten - als een immense markt, waar producten werden gemaakt, samengebracht, verhandeld en verscheept. Aan die materiële markt beantwoordde ook een meer immateriële marktstructuur: de markt als metafoor voor een samenleving waarin ook symbolische goederen of waarden werden verhandeld. Buitenlandse waarnemers zagen het ook hier weer scherp: de Nederlanders handelden in cultuur, ze traden op als makelaars van hun eigen cultuurproducten en van die van anderen. De Republiek was een *diffusieland* waar cultuur werd aangedragen, getransformeerd en weer verder doorgegeven. Cultuur moet hier breed worden gezien. Het gaat niet alleen om culturele artefacten zoals schilderijen, prenten of boeken, maar ook om normen en waarden zoals patronage en vriendschap, vertrouwen en krediet, eer en loyaliteit. Zulke waarden waren het object van onderhandeling en afspraken. Ze vormden het fundament van de stabiliteit van de samenleving. Ze konden dat ook omdat in de publieke ruimte een hoge mate van *neutraliteit* in acht werd

genomen, die de normen en waarden niet tot het kenmerk van één bepaalde groep maakte maar hun algemene geldigheid voor alle burgers en inwoners erkende.

Zowel speelruimte als markt verwijzen naar een samenleving waarin voluntarisme en *vrijwilligheid* hoog in het vaandel stonden geschreven. Hoewel we de dwang die van de sociale cultuur kon uitgaan niet moeten onderschatten, ligt daar ongetwijfeld het meest eigene van de Nederlandse samenleving anno 1650, zeker ten opzichte van strak gereguleerde samenlevingen als die onder de vorsten van de Duitse territoria, en onder de Franse of de Spaanse kroon. Die keuzevrijheid, de politieke 'vrijheid', was - het is maar een schijnbare paradox - juist ook de reden waarom Nederland geleidelijk naar een eenheid kon groeien. Oude publiekrechtelijke vormen van verplichte samenwerking zoals de gilden, of gewoonterechtelijke zoals de gebuurten, werden verrijkt met nieuwe vormen van vrijwillige vereniging gebaseerd op gemeenschappelijke interessen of belangen in het raam van de 'vriendschap': discussiegroepen, literaire verenigingen, religieuze conventikels, muziekbeoefening. Ze vormden het voorland van de erkenning van de waarde van het individu en de persoon, en van de komende scheiding tussen een zelfgekozen, zelf vormgegeven private sfeer en de publieke ruimte. Door die vrijwillige inzet, beloond met de erkenning door de groep van gekozen gelijken, werd de rijkdom van de Noord-Nederlandse samenleving geschraagd en gedragen.

De op verplichting geschoeide standsculturen verdwenen beslist niet maar werden verrijkt met meer op vrijwillige *participatie* gebaseerde groepsculturen. Zulke nieuwe verenigingsvormen kwamen ook wel onder de culturele of sociale elites elders in Europa op.

Kenmerkend voor de Republiek was echter de massale deelname van de bevolking aan de nieuwe groepsculturen door het grote belang en de actieve plaats die de middengroepen met name in de stedelijke samenleving wisten te verwerven. Beide, de nieuwe vormen van vereniging en de participatie van de *middengroepen* stonden op hun beurt dan ook weer in nauw verband met de hoge graad van verstedelijking, het dichte verkeersnetwerk en de - zeker in 1650 - nog relatief geringe breedte van het sociale spectrum. Door hun debatcultuur, die vrijwel zonder uitzondering alle aspecten van het maatschappelijk leven raakte, en door allerlei vormen van burgerlijke representatie - van de schouwburg tot de schilderkunst, van het woonhuisinterieur tot de feestcultuur - lieten de burgerlijke middengroepen een krachtige stem horen waarvoor de regenten zich niet steeds straffeloos oostindisch doof konden houden, als zij zich al niet gretig in dat koor mengden. Tegelijk daarmee werden solide grondslagen gelegd voor een inheemse cultuur van burgerlijkheid die voortdurend de supranationale neigingen tot aristocratisering en kosmopolitisme naar de kroon zou blijven steken.

.....

De hier gekozen optie van een ijkjaar maakt het niet mogelijk antwoord te geven op de vraag naar het hoe en waarom van de culturele dynamiek, aangezien dat een analyse van de ontwikkeling op de lange termijn zou vergen. De formule van het ijkjaar is echter wel bij uitstek geschikt om heel het veld van factoren open te leggen dat de dynamiek heeft kunnen bevorderen.

Ook moeten we de vraag blijven stellen wat precies de betekenis van het ijkjaar in de ontwikkeling van de cultuur van de Republiek was: was de eendracht nu werkelijk ver-

worven of vormde ze veeleer een basisprogramma dat voortdurend opnieuw moest worden gedefinieerd en geoperationaliseerd? Omdat de Republiek uit sociale groepen met enorme verschillen in economisch vermogen, financiële armslag, sociaal kapitaal, culturele vorming en levensstijl bestond, waren er grenzen aan de cohesie van de cultuurgemeenschap die de Verenigde Provinciën vormden. De politieke eendracht moge het hoogste goed voor die samenleving zijn geweest, ze moest in het dagelijks leven dag in dag uit bevochten worden. Het is goed daartoe nog eens naar de buitenlanders te luisteren en het beeld te bekijken dat zij van de Republiek gaven.

Hoe kwam het dat een buitenlander in het doorgangs- en immigrantenland dat Nederland toen was toch onmiddellijk zei: ‘Dát is nu typisch Nederlands’? (Ze zeiden natuurlijk ‘Hollands’, want buiten het gewest Holland sloten de meesten hun ogen, hun oren en hun neus.) En hoe kwam het dat ze daar allemaal hetzelfde oordeel over hadden? Uiteraard bracht elke buitenlander ook zijn eigen wensdromen van welvaart, welzijn en geluk mee. Het zou dwaas zijn hun getuigenissen al te letterlijk te nemen. Maar juist door hun afstand tot de alledaagse leefwereld waren ze in staat de vinger te leggen op de pols van wat de Noord-Nederlanders bewoog, en de motor van de Noord-Nederlandse cultuur te ontdekken. Een aantal elementen uit hun vertoog springt dan in het oog: een fijnmazig onderwijsstelsel en een hoog niveau van algemene ontwikkeling, die het debat stimuleerden en ten grondslag lagen aan de bloei van zowel techniek als wetenschap; veel particulier initiatief, in een grote vrijheid van spreken en vereniging; de alomtegenwoordigheid van religie, als organisatievorm, als gespreksstof, bij de sociale zorg, en voor de legitimatie van de publieke zeden; ontvankelijkheid voor wat de buitenstaander inbrengt, maar enigszins afwachtend en afstandelijk, zonder zich onmiddellijk te geven, zij het wel met een scherp oog voor het nut; vandaar een handelsgeest en een onfeilbaar gevoel voor markt en makelaardij op alle terreinen van de samenleving: economisch, sociaal, maar ook cultureel (de uitgeverij, de kunstmarkt).

Wat waren in hun ogen dus de motoren van de cultuur in zeventiende-eeuws Nederland? Wat maakte haar in Europa zo bijzonder? Wat stuwde haar en hield haar in beweging? De eerste motor is zonder enige twijfel de *religie*. Wie de religie tussen haakjes zet kan de cultuur van de zeventiende eeuw niet begrijpen. Religie was niet alleen een bron van geloof, geestelijk leven en maatschappelijke normen, maar ook en vooral het filter waardoor de wereld werd waargenomen, bekeken en beoordeeld, en een bron van rechtvaardiging voor het persoonlijke en collectief handelen. Religie vatten we hier op in een brede zin: niet alleen en niet zonder meer de kerken als instituties, maar vooral de voortdurende verwijzing naar religieuze waarden en belangen als spiritueel bindweefsel van allerlei sociale groepen en als centraal herkenningspunt van al degenen die zich in de Noord-Nederlandse samenleving thuis wilden voelen. Juist door de afstand die de staat tegenover de heersende kerk bleef innemen, kon de religie een bindende factor worden waarvan niemand werd uitgesloten; en vandaar weer een motiverende factor die uitstraalde naar alle sectoren van de samenleving.

De tweede motor ligt in datgene wat door de hoogontwikkelde culturele infrastructuur van de Republiek samen met de politiek gefundeerde vrijheid van spreken werd mogelijk gemaakt: het actieve *denkleven*, beter nog: de discussie over de grondslagen van het denken, van wetenschap en handelen, de vorm van de samenleving en de kleur van de cultuur. Niet

voor niets werd de vrijheid van wetenschapsbeoefening in de Republiek unaniem zo hoog geprezen. Natuurlijk konden de buitenlandse tirannen die lofzang in hun zak steken. Ook in de Republiek werd trouwens wel eens iemand om zijn ideeën vervolgd: socinianen, spinozisten en andere (al dan niet vermeende) vrijdenkers moesten toch wel op hun tellen passen. Maar de observatie is op zichzelf juist. Ze plaatst ons op het spoor van een reeks dwarsverbanden: die tussen het denkleven, de kunsten en de architectuur; de bloei van de wiskunde, de techniek, ontdekkingen en uitvindingen, ruimtelijke ordening (de inpolderingen!), handel en industrie; de band tussen filosofie, ethiek en pedagogiek, en vandaar met de sturende waarden van de Noord-Nederlandse samenleving. Tussen de concrete vormgeving van het leven en de reflectie over de werkelijkheid bestond zo een voortdurende wisselwerking die aan de Noord-Nederlandse samenleving haar herkenbaarheid verleende, over alle verschillen en alle differentiatie heen. Die eigenheid lag niet zozeer in maatschappelijke structuren, in waarden of in gebruiken, maar boven alles in de manier waarop men in die samenleving met denken en doen, leven en samenleven omging, dus in de wederzijdse betrokkenheid van de Noord-Nederlanders op elkaar.[1]

Eindnoten:

1 Vgl. de definitie van Fokkema, *Culturele identiteit*, p. 13: ‘De culturele identiteit van een groep of van een natie is een momentopname van het samenstel van conventies waarover zij beschikken’.

Literatuur

1648, la Paix de Westphalie: vers l'Europe moderne. Parijs 1998.
Aalbers, J., en M. Prak, *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*. Meppel en Amsterdam 1987.
Abels, P.H.A.M. en A.P.F. Wouters (red.), *Acta conventus Sylvae-Ducensis extra ordinarii 1648, [etc.] ofwel Notulen van de grote kerkelijke vergadering van 's-Hertogenbosch in 1648*. 2 dln. 's-Hertogenbosch 1985.
Abrahamse, Wouter, 'Zoete gedachten over de dood. Rodenburgh en La Serre'. In: W. Abrahamse, A.C.G. Fleurkens en M. Meijer Drees (red.), *Kort Tijt-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca. 1550) aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt*. Amsterdam 1996, p. 133-139.
Abrahamse, W., A.C.G. Fleurkens en M. Meijer Drees (red.), *Kort Tijt-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca. 1550) aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt*. Amsterdam 1996.
Af-beeldinghe van d'eerste eeuwe der Societeyt Iesu voor ooghen ghestelt door de Duyts-Nederlantsche Provincie der selver societeyt. Antwerpen: Inde Plantijnsche druckerije, 1640.
Af-schrift van eenen brieff, gesonden uyt den Haghe in de welcke verhelt wert de waerachtige hoedanigheyt vande [...] doodt [...] van sijn hoogheyt Wilhelm, prince van Oranjen. 's-Gravenhage: J. Vely, 1650 [Gruys & Bos, t'Gulde Iaer, p. 29-30, nr. 4-7].
Aitzema, Lieuwe van, *Herstelde Leeuw, of discours, over 't gepasseerde in de Vereenighde Nederlanden in 't jaer 1650 en 1651*. 's-Gravenhage 1652 (ook in idem, *Historie*, uitg. 1669-1672, dl VI, 2).
Aitzema, Lieuwe van, *Historie of verhael van Saken van staet en oorlogh, in, ende ontrent de Vereenigde Nederlanden*. In 14 dln. 's-Gravenhage 1657-1671; in 6 dln. 1669-1672.
Aitzema, Lieuwe van, *Verhael, van de Nederlantsche vreedehandeling*. 2 dln. 's-Gravenhage: J. Veely, 1650 (ook in idem, *Historie*, uitg. 1669-1672, dl. VI, 2).
Aken, Lucie J.N.K. van, *De remonstrantsche broederschap in verleden en heden. Historische schets*. Arnhem 1947.
Akerlaecken, Maria-Margareta van, *Den Cleefschen Pegasus, inhoudende den loff van hare keur-vorstelijcke doorluchtigheden. Mede haere hoogheyt princesse van Oranien. Mitsgaders een clachte over den doodt van syne hoogheyt Wilhelmus prince van Oranien. Als oock den loff van prince Iohan Maurits prince van Nassau, stadthouder van Keur-Brandenburgh, Cleef en Marcksche landen*. Nijmegen: Nicolaes van Hervelt, 1654.
Åkerman, Suzanna, *Queen Christina of Sweden and her circle. The transformation of a seventeenth-century philosophical libertine*. Leiden enz. 1991.
Åkerman, Suzanna, 'Queen Christina of Sweden and messianic thought'. In: David Katz and Jonathan Israel (red.), *Sceptics, Millenarians and Jews*. Leiden 1990, p. 142-159.
Akkerman, F. and H.G. Hubbeling, 'The Preface to Spinoza's Posthumous Works 1677 and its Author Jarig Jelles (c. 1619/1620-1683)'. In: *Lias* 6 (1979), p. 103-173.
Akkerman, F., 'J.H. Glazemaker, an Early Translator of Spinoza'. In: C. de Deugd (red.), *Spinoza's Political and Theological Thought*. International Symposium under the Auspices of the Royal Netherlands Academy of Arts and

Sciences, Commemorating the 350th Anniversary of the Birth of Spinoza, Amsterdam 24-27 November 1982. Amsterdam 1984, p. 23-29.
Akkerman, Fokke, *Studies in the Posthumous Works of Spinoza. On Style, Earliest Translation and Reception, Earliest and Modern Edition of Some Texts*. Groningen 1980. Diss. RUG.
Albach, Ben, *Langs kermissen en hoven. Ontstaan en kroniek van een Nederlands toneelgezelschap in de 17de eeuw*. Zutphen 1977.
Alberts, W. Jappe, *Geschiedenis van de beide Limburgen*. 2 dln. Assen 1972-1974.
Alpers, Svetlana, *Rembrandt's Enterprise: The Studio and the Market*. Chicago 1988.
Alphen, M.A. van, 'The female side of Dutch shipping: financial bonds of seamen ashore in the 17th and 18th centuries'. In: J.R. Bruijn en W.F.J. Mörzer Bruyns (red.), *Anglo-Dutch Mercantile Marine Relations 1700-1850*. Amsterdam en Leiden 1991, p. 125-132.
Amstelredams eer ende opcomen, door de denckwaerdighe miraklen aldaer geschied, aen ende door het H. Sacrament des Altaers. Anno 1345. Antwerpen: Hendrick Aertssens, 1639.
Amsterdams buer-praetje. Dat is, Discours tusschen twee Amsterdammers, Claes Torenssen, en Kees Vrie, over de doot van syn hoogheydt. Amsterdam 1650.
Amsterdams Dam-praetje, van wat outs en en wat Nieuws en wat vreemts Amsterdam: Jan van Soest, 1649 [Knuttel 6477].
Amsterdams iournael. Vervatende kortelijk van dag tot dag, alles watter gepasseert is van den 30. julij, tot den 4. augusti des iaers 1650. Antwerpen: H. Verdussen, 1650; reprint Amsterdam 1968.
Ancona, J. d', 'Komst der Marranen in Noord-Nederland. De Portugese gemeenten te Amsterdam tot de vereniging (1639)'. In: H. Brugmans en A. Frank (red.), *Geschiedenis der Joden in Nederland*. Dl 1. Amsterdam 1940, p. 201-269.
Andriesse, C.D., *Titan kan niet slapen. Een biografie van Christiaan Huygens*. Amsterdam en Antwerpen 1993.
Andriessen, J., s.j., *De jezuïeten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden 1585-1648*. Antwerpen 1957.
Anslo, R. *Poëzy*. Ed. Joan de Haes. Rotterdam: Barent Bos, 1713.
Antwoordt van de Vereenighde Vlaemsche, Duytsche, en Vriesche Gemeenten, [*etc.*] 2e dr. Amsterdam: Jan Rieuwertsz, 1649.
Apollos Harp, bestaande in Nederlandsche mengelrymen van byzondere stoffen, van C. Huygens, J.v. Vondel, J. Westerbaan, J. vander Burgh, R. Anslo, J. Dekker, J. Vos, etc. By een verzamelt door N.H.A.I.M., Amsterdam: Jan Hendriksz. en Jan Rieuwertsz., 1658.
Arendt, Johan, *Paradys-hofken vol christelijke deugden, hoe men die selve in de Ziele sal planten, door aendachtige leer-en-*

troost-rijke gebeden: [*etc.*]. 4e dr. Amsterdam: Joh. van Ravesteyn, 1658.
Arendt, Johan, *Vier boecken van het ware christendom. Dat is: oprechte practijcke en oeffeninge der Godtsaligheydt* [*etc.*].
Amsterdam: Zacharias en Gillis Webber, 1658.
Aristodemo, Dina, 'La "Descrittione di tutti i Paesi Bassi" fra cultura italiana e cultura fiamminga'. In: M. Blanco-Morel en M.-F. Piéjus (red.), *Les Flandres et la culture espagnole et italienne aux XVIe et XVIIe siècles*. Villeneuve d'Ascq 1998, p. 151-164.
Arndt, Johannes, 'De Vrede van Munster tussen de koning van Spanje en de Republiek der Verenigde Nederlanden 1648'. In: Gerd Dethlefs (uitg.), *Der Frieden von Münster / De Vrede van Munster, 1648. De verdragstekst naar een contemporaine druk en de beschrijvingen van de ratificatievieringen*. Münster 1998, p. 12-43.
As, H.H.J. van, C.R. van den Berg en R. Bisschop (red.), *Vrede, vrijheid, vaderland. Nederlandse protestanten en de Vrede van Munster*. Rotterdam 1998.
Asselt, Willem Jan van, *Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669)*. Ede 1988. Diss UU.
Asselt, W.J. van, *Johannes Coccejus. Portet van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen*. Heerenveen 1997.
Asselt, W.J. van, en E. Dekkers (red.), *De scholastieke Voetius. Een luisteroefening aan de hand van Voetius, Disputationes Selectae*. Zoetermeer 1995.
Aten, Diederik, 'De droogmakerij'. In: Diederik Aten, Allet Geertman en Rien Floris, *Recht toe, recht aan. Het boerenerf in de Schermer*. Alkmaar 1998, p. 2-11.
Augustijn, C., F.G.M. Broeyer, P. Visser en E.G.E. van der Wall (red.), *Reformatorica. Teksten uit de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. Zoetermeer 1996.
Autenboer, E. van, *De kaarten van de schuttersgilden van het Hertogdom Brabant (1300-1800)*. 2 dln. Tilburg 1993-1994.
Avery, Charles, 'François Dieussart (c.1600-1661). Portrait sculptor to the courts of Northern Europe'. In: *Victoria and Albert museum. Yearbook* 4 (1974), 63-99 (ook in: *Studies in European sculpture*. Londen 1981, p. 205-235).
Avondt-praetjen, tusschen eenen gereformeerden predicant met sijnen buyr-man, Ian den Timmerman, tot Utrecht. Waer inne gesproocken wort, of men wel yemant tot de Gereformeerd Kercke mach poogen te beweegen, door Redenen van Staet, Officien en Beneficiën, als oock: Ofmen om sulcke redenen sijne gewoonelijcke vergaderinghe mach verlaten, ende hem by die kercke voegen, daer de officien te krijghen zijn. Z.p. 1654 [Knuttel 7589].
Baak Griffioen, R. van, *Jacob van Eyck's Der Fluyten Lusthof (1644-ca.1655)*. Utrecht 1991.
Baar, Mirjam de, '"En onder 't hennerot het haantje zoekt te blijven." De betrokkenheid van vrouwen bij het huisgezin van Jean de Labadie (1669-1732)'. In: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 8 (1987), p. 11-43.
Baar, Mirjam de, 'Van kerk naar sekte: Sara Nevius, Grietje van Dijk en Anna Maria van Schurman'. In: *De zeventiende eeuw* 7, 2 (1991), p. 159-170.
Baar, Mirjam de, Machteld Löwensteyn, Marit Monteiro en Agnes Sneller (red.), *Anna Maria van Schurman (1607-1678). Een uitzonderlijk geleerde vrouw*. Zutphen 1992.

Bachrach, A.G.H., *Sir Constantine Huygens and Britain, 1596-1687. A pattern of cultural exchange*. Leiden en Oxford 1962.
Bacon, Francis, *Het nieuwe Atlantis*, Ed. A.S.C.A. Muijen. Baarn 1988.
Bacon, Francis, *Works*, 7 vols., Ed. James Spedding, R.L. Ellis and D.D. Heath. Londen 1857-1874.
Baggerman, Arianne, *Een drukkend gewicht. Leven en werk van de zeventiende-eeuwse veelschrijver Simon de Vries*. Amsterdam 1993.
Baillet, Adrien, *'t Leven van den Heer Descartes, Behelzende de Historie van zyne Wysbegeerte, en zyne andere Werke [...] Uit het Fransch in 't Nederduitsch gebracht door G.v. Broekhuizen*. Amsterdam 1700 (1691).
Bairoch, Paul, 'Urbanization and the Economy of Preindustrial Society: the Findings of Two Decades of Research'. In: *The Journal of European Economic History* 18, 2 (1989), p. 239-290.
Bakke, B., De stadsuitleg van 1610 en het ideaal van de 'volcomen stadt'. In: *Jaarboek Amstelodamum* 87 (1995), p. 71-96.
Bakker, Boudewijn, 'Levens pelgrimage of vrome wandeling? Claes Janszoon Visscher en zijn serie *Plaisante Plaetsen*'. In: *Oud Holland* 107, 1 (1993), p. 97-115.
Bakker, Boudewijn, e.a., *Het landschap van Rembrandt. Wandelingen in en om Amsterdam* (tentoonstellingscatalogus). Bussum enz. 1998.
Bakker, Boudewijn, en Huigen Leeflang, m.m.v. Ed de Heer, Nadine Orenstein en Jan Peeters, *Nederland naar 't leven. Landschapsprenten uit de Gouden Eeuw*. Zwolle en Amsterdam 1993.
Balfoort, D., *Het muziekleven in Nederland in de 17e en 18e eeuw*. 2e dr. herz. d.R. Rasch. Den Haag 1981 (1938).
Ballhausen, Carl, *Der Erste Englisch-Holländische Seekrieg, 1652-1654, sowie der Schwedisch-Holländische Seekrieg, 1658-1659*. Den Haag 1923.
[Balling, Pieter], *Het licht op den kandelaar. Dienende, tot opmerkinge van de voornaamste dingen; in het boekje genaamt De verborgentheden van het Rijke Ghodts, [...] tegens Galenus Abrahamsz. en zijn toestemmers [...] verhandelt, en beschreven door William Ames*. Z.p.: Gedrukt voor den Autheur, 1662.
Balthazar, Herman, e.a., *De Gouden Delta der Lage Landen. Twintig eeuwen beschaving tussen Seine en Rijn* Antwerpen, 1996.
Balz, Albert G., 'Clauberg and the Development of Occasionalism'. In: *Cartesian Studies*. New York 1951, p. 158-194.
Ban, J.A., *Zanghbloemzel en Kort Sang-bericht*. Ed. F. Noske. Amsterdam 1969.
Bange, P., C. Graafland, A.J. Jelsma, e.a., *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987*. Hilversum 1988, p. 47-69.
Barbour, Violet, *Het Amsterdamse kapitalisme in de 17e eeuw.* Amsterdam 1965.
Barenzonius, Nicolaus, *Den swacken adem-tocht van een aemechtige ziele in hare geestelike flaute*. In: Johannes Kloek, *Eedische verlustingen, of geestelyke gezangen en lof-sangen, op verscheyden voorvallen en gelegentheden t'zamen gesteld, en ten dienst der zanglievende in 't ligt gebragt*. 5e dr., vermeerdert met een aanhangsel. Utrecht: Jacob van Poolsum, 1717.
Barlaeus, Casparis, *Orationum liber. Accesserunt alia nonnulla varii & amoenioris argumenti*. 2e dr. Amsterdam: Joan. Blaeu, 1652.
Barlaeus, Casparis, *Poematia editio V. Pars I Heroicum Poematum, pars II Elegiarum et miscellaneorum carmina*. Amsterdam: Joan. Blaeu, 1655.
Bastiaanse, R., en M. Evers, 'Ontwikkelingen binnen het onderwijs aan de Gelderse Latijnse scholen in de 17de en 18de eeuw'. In: *Bijdragen en mededelingen Gelre* 77 (1986), p. 68-91.

Bastiaanse, R., H. Bots, en M. Evers (red.), *'Tot meesten nut ende dienst van de jeught'. Een onderzoek naar zeventien Gelderse Latijnse scholen, ca. 1580-1815*. Zutphen 1985.
[Batelier, J.], *Christlicke aen-sprake, tot betrachitinge vanden grooten danck-en-bede-dagh, by de Heeren Staten Generael der Geunieerde Nederlantsche Provintien wtgeschreven den 25 January, 1651*. Rotterdam: Corn. Iacobsz. den Abdt, 1651.
Batelier, Jacobus, *Verantwoordinge tegen Gisberti Voetii Remonstrantsche catechisatie*. Amsterdam 1643.
Batelier, Jacobus, *Vindiciae Miraculorum, Per quae divinae*

Religionis et fidei Christianae olim confirmata fuit... Amsterdam 1673.
Battail, Jean-François, 'Essai sur le cartésianisme suédois'. In: *Nouvelles de la République des Lettres* 2 (1982), p. 25-71.
Battles, Ford Lewis, 'God Was Accommodating Himself to Human Capacity'. In: *Interpretation* 31 (1977), p. 19-38.
Bauer, B., *Jesuitische 'ars rhetorica' im Zeitalter der Glaubenskämpfe*. Frankfurt am Main, Bern en New York 1986.
Baumann, E.D., *François de le Boe Sylvius*. Leiden 1949.
Bayle, Pierre, *Dictionaire critique et historique*. Rotterdam 1702 (1697).
Beck, David, *Spiegel van mijn leven. Een Haags dagboek uit 1624*. Uitg. Sv. Veldhuijzen. Hilversum 1993.
Becker, Jochen, 'Plaatjes en praatjes. Emblemata, gesprekspelen, conversatie en kunstgeklets'. In: *De zeventiende eenw* 15, 1 (1999), p. 118-130.
Becker, Jochen, '"Deas supereminet omnes": zu Vondels Gedichten auf Christina von Schweden und der bildenden Kunst'. In: *Simiolus* 6 (1972-1973), p. 177-208.
Becker-Cantarino, Baerbel, *Daniel Heinsius*. Boston 1978.
Becková, Marta, 'Les parties introductive et finale de l'écrit de Comenius *De rerum humanrum emendatione consultatio catholica'*. In: *Paedagogica historica* 28, 2 (1992), p. 283-296.
Bedaux, Jan Baptist, 'In search for simplicity. Interpreting the Amsterdam Town Hall'. In: Karl-Ludwig Selig (red.), *Polyanthea. Essays on art and literature in honor of William Sebastian Heckscher*. Den Haag 1993, p. 37-41.
Bedaux, Jan Baptist, Agnes Groot en Aernout Hagen, 'Allegorieën van goed bestuur; het decoratieprogramma van het stadhuis van Enkhuizen (1687-1710)'. In: *Jaarboek Monumentenzorg* 3 (1992), p. 142-180.
Beek, Pieta van, 'Nederlandse gedichten van Anna Maria van Schurman'. In: Mirjam de Baar, Machteld Löwensteyn, Marit Monteiro en Agnes Sneller (red.), *Anna Maria van Schurman (1607-1678). Een uitzonderlijk geleerde vrouw*. Zutphen 1992, p. 75-92.
Beets, H., *Oratio in laudem mulieris*. Haarlem: V. Casteleyn, 1650.
Begheyn, P.J. *Abraham Leyniers. Een Nijmeegs boekverkoper uit de zeventiende eeuw*. Nijmegen 1992.
Begheyn, Paul J. en Els F.M. Peters, *Gheprint te Nymeghen. Nijmeegse drukkers, uigevers en boekverkopers 1479-1794*. Nijmegen 1990.
Beilmann, Mechthild, 'Die Zurückhaltung des Genres. Der Krieg in der Kunst der Republik'. In: Horst Lademacher en Simon Groenveld (red.), *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und in Dentschen Reich 1568-1648*. Münster 1998, p. 257-303.
Bejczy, István, en Saskia Stegeman (uitg.), *Gerard Geldenhouwer van Nijmegen (1482-1542). Historische werken*. Hilversum 1998.
Bekker, Balthasar, *De betoverde Weereld, Zynde een Grondig Ondersoek Van 't gemeen gevoelen aangaande de Geesten*... Leeuwarden 1691.
Bekker, Balthasar, *Die bezauberte Welt (1693)*. Ed. Wiep van Bunge. Stuttgart-Bad Cannstatt 1997.
Bekker, Balthasar, *Uitlegginge Van den Propheet Daniel*. Leeuwarden 1688.
Beliën, H.M., A.Th. van Deursen en G.J. van Setten (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret*. Amsterdam 1995.
Belijdenisse des Geloofs der Kercken Jesu Christi, inde Nederlanden na de suyverheyt des Euangelij ghereformeert. Nu nieuwelijck herdruckt ende met de beste Copien van den jare 1566. trouwelijck vergheleken, uyt last ende

ordinantie des Provincialen Synodi van Zeelant. Amsterdam: Hendrick Laurensz., 1622.
Bemmel, Abraham van, *Beschrijving van de stad Amersfoort*. 2 dln. Utrecht 1760.
Bemmel, H.C. van, *Bibliografie van de werken van Jan Hermans Krul*. 2 dln. Arnhem 1984. Diss UvA.
Ben-Amos, Ilana Krausman, *Adolescence and Yonth in Early Modern England*. New Haven en Londen 1994.
Benevolo, L. *The European city*. Oxford, 1995.
Berckenhagen, Ekkart, *Barock in Deutschland. Residenzen*. Berlijn 1966.
Berg, Arie van den, *Kikkers, muizen & nieskruid. Uit het logboek van een letterschuier*. Amsterdam 1999.
Berg, Herma M. van den, 'Crack State, een Amsterdams buitenhuis op het Heeren Veen'. In: *Bouwen in Nederland. Vijfentwintig opstellen over Nederlandse architectuur opgedragen aan prof. ir. J.J. Terwen*. Delft 1985, p. 1-21.
Berg, J. van den, en Ernestine G.E. van der Wall (red.), *Jewish-Christian relations in the seventeenth century. Studies and documents*. Dordrecht enz. 1988.
Berg, Willem van den, Marco H.D. van Leeuwen en Clé Lesger, 'Residentiële segregatie in Hollandse steden. Theorie, methodologie en empirische bevindingen voor Alkmaar en Amsterdam, 16e-19e eeuw'. In: *Tijschrift voor sociale geschiedenis* 24 (1998), p. 402-436.
Berge, Domien ten, *De hooggeleerde en zoetvloeiende dichter Jacob Cats*. 's-Gravenhage 1979.
Bergsma, W., 'Gereformeerden en doopsgezinden. Van concurrentie tot gedwongen acceptatie'. In: *Doopsgezinde bijdragen*, Nieuwe Reeks 20 (1994), p.129-156.
Bergvelt, Ellinoor, en Renée Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*. Zwolle en Amsterdam 1992.
Bergvelt, Ellinoor, Debora J. Meijers en Mieke Rijnders (red.), *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot kunstmuseum*. Heerlen en Houten 1993.
Berkel, K. van, 'Citaten uit het boek der natuur. Zeventiende-eeuwse Nederlandse naturaliënkabinetten en de ontwikkeling van de natuurwetenschap'. In: Ellinoor Bergvelt en Renée Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen*. Zwolle en Amsterdam 1992, p. 169-191.
Berkel, K. van, 'Descartes in debat met Voetius. De mislukte introductie van het cartesianisme aan de Utrechtse universiteit (1639-1645)'. In: *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 7 (1984), p. 4-18.
Berkel, K. van, 'Franeker als centrum van ramisme'. In: G.Th. Jensma, F.R.M. Smit en F. Westra (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*. Leeuwarden 1985, p. 424-437.
Berkel, K. van, 'From Simon Stevin to Robert Boyle: Reflections on the Place of Science in Dutch Culture in the Seventeenth Century'. In: S. Groenveld and Michael Wintle (red.) *The Exchange of Ideas. Religion, Scholarship and Art in Anglo-Dutch Relations in the Seventeenth Century*. Zutphen 1994, p. 100-114.
Berkel, K. van, 'Het onderwijs in de wiskunde in Franeker in vergelijkend perspectief'. In: *It Beaken* 47 (1985), p. 214-233.
Berkel, K. van, *In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland*. Amsterdam 1985.

Berkel, K. van, *Isaac Beeckman (1588-1637) en de mechanisering van het wereldbeeld*. Amsterdam 1983.
Berkel, K. van, 'Universiteit en natuurwetenschap in de 17e eeuw, in het bijzonder in de Republiek'. In: H.A.M. Snelders en K. van Berkel (red.) *Natuurwetenschappen van Renaissance tot Darwin. Thema's uit de wetenschapsgeschiedenis*. Den Haag 1981, p. 107-130.
Berkvens-Stevelinck, C., H. Bots, P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst (red.), *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic*

as the centre of the European book trade. Leiden enz. 1992.
Berkvens-Stevelinck, C., J. Israel en G.H.M. Posthumus Meyjes (red.), *The emergence of tolerance in the Dutch Repulblic*. Leiden enz. 1997.
Bertram, Christian, 'Werk und Wirkung: Anmerkungen zu Jan van der Groens Den Nederlandtsen Hovenier und dessen Einfluss auf die Deutsche Gartenliteratur Ende des siebzehnten Jahrhunderts'. In: *Tuinkunst. Nederlands jaarboek voor de geschiedenis van tuin- en landschapsarchitectuur* 1 (1995), p. 47-63.
Beukers, H., 'Het laboratorium van Sylvius'. In: *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 3 (1980), p. 28-36.
Beukers, H., 'Mechanistische principes bij François de le Boë Sylvius'. In: *Tijdschrift voor de geschiedenis del geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 5 (1982), p. 6-15.
Beverwijck, Joh. van, *De schat der gezondheid. Met gedichten van Jacob Cats*. Samenstelling Lia van Gemert. Amsterdam 1992.
Beverwijck, Johan van, *Schat der gesontheydt*. Amsterdam 1652.
Bewys. Dat het een Predicant met zyn Huysvrouw alleen niet mogelyck en is op vijfhondert gulden Eerlijck te leven. Delft [fictief adres], 1658. [Knuttel 8031-8032]
Beyssade, Jean-Marie, *La Philosophie première de Descartes. Le temps et la cohérence de la métaphysique*. Parijs 1979.
Bezemer Sellers, Vanessa, 'Condet aurea saecula. De tuinen van Frederik Hendrik'. In: Marika Keblusek en Jori Zijlmans (red.), *Vorstelijk Vertoon. Aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia*. Den Haag en Zwolle, z.j. [1997], p. 126-142.
Biblia, dat is: de gantsche H. Schrifture, vervattende alle de canronijcke boecken des Ouden en des Nieuwen Testaments [*etc.*] Leiden: Paulus Aertsz. van Ravensteyn, [1637].
Bibliotheca catholica Neerlandica impressa 1550-1727. Den Haag 1954.
Bientjes, J., *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender 1400-1800*. Groningen 1967. Diss. GU Amsterdam
Bijl, M. van der, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715*. Groningen 1981.
Bijl, M. van der, 'Pieter de la Court en de politieke werkelijkheid'. In: H.W. Blom en I.W. Wildenberg (red.), *Pieter de la Court in zij tijd (1618-1685). Aspecten van een veelzijdig publicist*. Amsterdam en Maarssen 1986, p. 65-92.
Bijl, M. van der, 'De tweedracht van voetianen en coccejanen in politiek perspectief'. In: F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall, *Een richtingenstrijd in de gereformeerde kerk. Voetianen en coccejanen 1650-1750*. Zoetermeer 1994, p. 74-94
Billeskov Jansen, F.J., 'L'influence de la littérature néerlandaise dans les pays scandinaves au xviie siècle'. In: *Actes du IIIe congrès de l'Association Internationale de Littérature Compparée/ Proceedings of the IIIrd congres of the International Comparative Literature Association Utrecht 1991*. 's-Gravenhage 1962, p. 49-58.
Bisschop, Roelof, *Sions vorst en volk. Het tweede-Israël idee als theocratisch concept in de Gereformeerde kerk van de Republiek tussen ca. 1650 en ca. 1750*. Veenendaal 1993. Diss UU.

Bizer, Ernst, ‘Die reformierte Orthodoxie und der Cartesianismus’. In: *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 55 (1958), p. 306-372.
Blaak, Jeroen, ‘Worstelen om te overleven. De zorg om het bestaan in het Memoriaal van Hermanus Verbeeck (1621-1681)’. In: *Holland* 31 (1999), p. 1-18.
Blaas, P.B.M., en J. van Herwaarden (red.), *Stedelijke naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies*. 's-Gravenhage 1986.
Blankert, Albert, Beatrijs Brenninkmeijer-de Rooij, Christopher Brown e.a., *God en de goden. Verhalen uit de bijbelse en klassieke oudheid door Rembrandt en zijn tijdgenoten*. Amsterdam en Den Haag 1981.
Blankert, Albert, *Ferdinand Bol (1616-1680), Rembrandt's pupil*. Vert. Ina Rike. Doornspijk 1982.
Blankert, Albert, *Kunst als regeringszaak in Amsterdam in de l7de eeuw. Rondom schilderijen van Ferdinand Bol*. Lochem 1975.
Blaupot ten Cate, S., *Geschiedenis der doopsgezinden in Friesland*. Leeuwarden 1839.
Blaupot ten Cate, S., *Geschiedenis del doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland*. 2 dln. Leeuwarden en Groningen 1842.
Blécourt, Willem de, *Termen van toverij. De veranderende betekenis van toverij in Noordoost-Nederland tussen de zestiende en twintigste eeuw*. Nijmegen 1990.
Blécourt, Willem de, Willem Frijhoff en Marijke Gijswijt-Hofstra (red.), *Grenzen van genezing. Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw*. Hilversum 1993.
Blekastad, Milada, *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský*. Oslo en Praag 1969.
Bloch, Olivier, *La Philosophie de Gassendi. Nominalisme, matérialisme et métaphysique*. Den Haag 1971.
Blockmans, Wim, ‘Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden’. In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 11, 3 (1985), p. 231-247.
Bloemendal, Jan, *Een handvol Huygens. Vijf Latijnse gedichten van Constantijn Huygens vertaald en toegelicht*. Voorthuizen 1997.
Blok, F.F., ‘Caspar Barlaeus en de joden. De geschiedenis van een epigram’. In: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 57, 2 (1977), p. 179-209, 58, 1 (1978), p. 85-108.
Blok, F.F., *Caspar Barlaeus. From the correspondence of a melancholic*. Assen en Amsterdam 1976.
Blok, P.J., ‘De Bibliotheca Thysiana te Leiden’. In: *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, 5 (1907), p. 53-61.
Blok, P.J., ‘De Nederlandsche vlugschriften over de vredesonderhandelingen te Munster 1643-1648’. In: *Verslagen en Meded. van de Kon. Ned. Akad. van Wet., afd. Letterkunde*. 4e reeks, dl 1. Amsterdam 1897, p. 292-336.
Blom, H.W., ‘Citizens and the ideology of citizenship in the Dutch Republic: Machiavellianism, wealth and nation in the mid-seventeenth century’. In: *Yearbook of European Studies*, 8 (1995), p. 131-152.
Blom, H.W., *Morality and Causality. The Rise of Naturalism in Seventeenth-Century Dutch Political Thought*. Utrecht 1995. Diss. UU.
Blom, H.W., H.A. Krop en M.R. Wielema (red.) *Deventer denkers. De geschiedenis van het wijsgerig onderwijs te Deventer*. Hilversum 1993.
Blom, H.W., en I.W Wildenberg (red.) *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685). Aspecten van een veelzijdig publicist*. Amsterdam en Maarssen 1986.

Blom, J.C.H., R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995.
Blussé, Leonard, *Bitters bruid. Een koloniaal huwelijksdrama in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1997.
Blyenbergh, Willem van, *De Waerheyt van de Christelijcke Godts-Dienst en de Authoriteyt der H. Schriften*. Leiden 1674.
Bodian, Miriam, *Hebrews of the Portuguese nation. Conversos and community in early modern Amsterdam*. Bloomington 1997.
Boekenoogen, J.G., *Catalogus der werken over de doopsgezinden en hunne geschiedenis aanwezig in de bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam*. Amsterdam 1919.
Boekholt, P.Th.F.M. en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de*

school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd. Assen en Maastricht 1987.
Boekhorst, Peter te, Peter Burke en Willem Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*. Meppel en Amsterdam-Heerlen 1992.
Boer, Harm den, 'Spanish and Portugese editions from the Netherlands in Madrid and Lisbon public collections'. In: *Studia Rosenthaliana*, 22 (1988), p.97-143 en 23 (1980), p.38-77 en 138-177.
Boe, Harm den, *La literatura hispano-portuguesa de los sefardíes de Amsterdam en su contexto histórico-social (ss.xvii y xviii)*. Amsterdam 1992. Diss. UvA.
Boer, Pim den, *Europa. De geschiedeni s van een idee*. Amsterdam 1997.
Bogaard, M.Th. uit den, *De gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk*. Groningen en Djakarta 1955.
Bogaers, Llewellyn, 'Broederschappen in laat-middeleeuws Utrecht op het snijpunt van religie, politiek, vriendschap en werk'. In: *Trajecta*, 8, 2 (1999), ter perse.
Bogaers, Llewellyn, 'Geleund over de onderdeur. Doorkijkjes in het Utrechtse buurtleven van de vroege Middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 112, 3 (1997), P. 336-363.
Bögels, Th.S.J.G., en P.G. Hoftijzer (red.), *David en Felix Lopez de Haro (1627-1694). Boekverkopers op het Rapenburg over de Academie*. Leiden 1985.
Bogucka, Maria, 'Amsterdam en de Oostzeehandel in de eerste helft van de zeventiende eeuw'. In: *De Gids* 145 (1982), p. 47-53.
Bohatec, Josef, *Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jahrhunderts. I. Teil: Entstehung, Eigenart, Geschichte und philosophische Ausprägung der cartesianischen Scholastik*. Leipzig 1912.
Boheemen, Christine van, 'Dutch-American poets of the seventeenth century'. In: Rob Kroes en Henk-Otto Neuschäfer (red.), *The Dutch in North-America. Their immigration and culturel continuity*. Amsterdam 1991, p. 114-130.
Boheemen, F.C. van, en Th.C.J. van der Heijden, 'De rederijkers en Haarlem'. In: E.K. Grootes (red.), *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800*. Hilversum 1993, p. 49-60.
Boheemen, F.C. van, en Th.C.J. van der Heijden, *De Westlandse rederijkerskamers in de 16e en 17e eeuw. Met een tekstuitgave, inleiding en aantekeningen van het Spel van Sinne 'De Wortel van Rethoorijka'*. Amsterdam 1985.
Bois, Jacobus du, *Dialogus theologico-astronomicus*. Leiden 1653.
Bois, Jacobus du, *Naecktheyt Van de Cartesiaensche Philosophie, Ontbloot in een Antwoort Op een Cartesiaensch Libel Genaemt Bewys, dat het gevoelen* [...] Utrecht 1655.
Bok, Marten Jan, '"Nulla dies sine linie". De opleiding van schilders in Utrecht in de eerste helft van de zeventiende eeuw'. In: *De zeventiende eeuw* 6 (1990), p. 58-68.
Bok, Marten Jan, en Gary Schwartz, 'Schilderen in opdracht in Holland in de 17^{e} eeuw'. In: *Holland* 23, 4-5 (1991): 'Kunst in opdracht in de Gouden Eeuw', p. 183-195.
Bok, Marten Jan, *Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt, 1580-1700*. Utrecht 1994. Diss. UU.

Bolckenstein, J. van, *Aloude Bataafsche vryheit*. Z.pl. [1650].
Bonger, H., *Leven en werk van D.V Coornhert*. Amsterdam 1978.
Bonke, Hans, 'Portugezen op Vlooyenburg.' In: Renée Kistemaker en Tirtsah Levie, *Exodo. Portugezen in Amsterdam 1600-1680*. Amsterdam 1987, p. 32-41.
Bontekoe, Willem IJsbrantsz, *Journael ofte gedenckwaerdighe beschrijvinghe. Descriptieve bibliografie*. Zutphen 1996.
Bontekoe, Willem IJsbrantsz, *Journael ofte gedenkwaerdighe beschrijvinghe van de Oost-Indische Reyse*. Hoorn: Jan Jansz. Deutel, 1646 (nieuwe uitg. Amsterdam, 1996).
Bontemantel, Hans, *De regeeringe van Amsterdam, soo in 't civiel als crimineel en militaire (1653-1672)*. Ed. G.W. Kernkamp. Dl. 2. 's-Gravenhage 1897.
Boogaart, E. van den en P.C. Emmer, 'The Dutch participation in the Atlantic slave trade' In: H.A. Gemery en J.S. Hogendorn (red.), *The uncommon market. Essays in the economic history of the Atlantic slave trade*. New York en Londen 1979, p. 353-375.
Boogaart, E. van den, H.R. Hoetink en D.J.P. Whitehead, *Johan Maurits van Nassau-Siegen, 1604-1679. A humanist prince in Europe and Brazil*. Den Haag 1979.
Boogman, J.C., *Van spel en spelers. Verspreide opstellen*. 's-Gravenhage 1982.
Bootius, Arnold en Cornelius, *Philosophia naturalis reformata*. Dublin 1641.
Booy, Engelina Petronella de, *De Weldaet der Scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw*. Bilthoven 1977.
Booy, Engelina Petronella de, *Kweekhoven der Wijsheid. Basisen vervolgonidewijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw*. Zutphen 1980.
Bordoli, Roberto, 'Account of a Curious Traveller on the *Libertijnen milieu* of Amsterdam'. In: *Studia Spinozana*, 10 (1994), p. 175-182.
Bordoli, Roberto, *Ragione e Scrittura tra Descartes e Spinoza*. Milaan 1997.
Bordoli, Roberto, *René Descartes, Henricus Regius. Il carteggio, le polemiche*. Napels 1997.
Borgemeester Bickers laurecrans of victorywaghen. Z.pl. 1650 [Knuttel 6816; Gruys & Bos, t'Gulde iaer 1650, p. 44, no. 117-118].
Bornemann, Ulrich, *Anlehnung und Abgrenzung. Untersuchung zur Rezeption der niederländischen Literatur in der deuttschen Dichtungsreform des siebzehnten Jahrhunderts*. Assen, Amsterdam 1976.
Borst, H., 'Van Hilten, Broersz en Claessen: handel in boeken en actueel drukwerk tussen Amsterdam en Leeuwarden rond 1639'. In: *De zeventiende eeuw* 8, 1 (1992), p. 131-138.
Borstius, Jacobus, *Predicatie van 't Langh Hair. Over I. Corinth. 11.14 [enz.]*. Z.p. 1645.
Bos, E.P. en H.A. Krop (red.), *Franco Burgersdijk (1595-1635). Neo-Aristotelianism in Leiden*. Amsterdam 1993.
Bos, Elly, en Maartje de Haan, *Het rijk van Neptunus. Maritieme prentkuust rond de Gouden Eeuw*. Rotterdam 1996.
Bos, Erik-Jan en F.G.M. Broeyer, 'Epistolarium Voetianum'. In: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 78 (1998), p. 184-215.
Bos, Erik-Jan, 'Epistolarium Voetianum II'. In: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 79 (1999), p. 39-73.
Bos, Jan en J.A. Gruys (red.), *Cats catalogus. De werken van Jacob Cats in de Short-Title Catalogue, Netherlands*. Inl. Paul Dijstelberge. Den Haag 1996.
Bos, L. van [den], *Konst kabinet van Marten Kretzer*. Amsterdam: Nicolaes van Ravesteyn, 1650.

Bos, Sandra, *'Uyt liefde tot malcander'. Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)*. Amsterdam 1998.
Bosch, F.D.K. (red.), *De Blyde Incomste binne Amsterdam van Syne Hoogheyt Frederick Hendrick den 2osten van Bloeymaant van den jaare 1642*. Leiden 1910.
Bosch, Gerrit van den, 'Over de doden niets dan goeds? Zeventiende eeuwse elogia en necrologia van jezuïeten in de Hollandse Zending als bronnen voor religieuze mentaliteitsgeschiedenis'. In: *Trajecta* 6, 4 (1997), 334-345.
Böse, J.H., '*Had de mensche met één vrou niet connen leven*...'

Prostitutie in de literatuur van de zeventiende eeuw. Zutphen 1985.
Bostoen, Karel, 'De autobiografie van Jacob Cats'. In: M. Schipper en P. Schmitz (red.), *Ik is anders. Autobiografie in verschillende culturen*. Baarn 1991, p. 89-102.
Bostoen, Karel, *Bontekoe. De schipper; het journaal, de scheepsjongens*. Zutphen 1996.
Bot, P.N.M., *Humanisme en onderwijs in Nederland*. Utrecht 1955.
Bots, H., 'Het kabinet Smetius, een illustre Nijmeegse bezienswaardigheid, ook tijdens het Vredescongres'. In: *Numaga* 25 (1978), 170-184.
Bots, H., O.S. Lankhorst en C. Zevenbergen (red.), *Rotterdam bibliopolis: een rondgang langs boekverkopers uit de zeventiende en achttiende eeuw*. Rotterdam 1997.
Bots, Hans en Françoise Waquet, *La République des Lettres*. Parijs 1997.
Bots, Hans, 'Hugo Grotius et André Rivet: deux lumières opposées, deux vocations contradictoires'. In: Henk J.M. Nellen en Edwin Rabbie (red.), *Hugo Grotius theologian*. Leiden enz. 1994, p. 145-155.
Bots, Hans, 'Tolerantie of gecultiveerde tweedracht. Het beeld van de Nederlandse tolerantie bij buitenlanders in de zeventiende en achttiende eeuw'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107, 4 (1992), p. 657-669.
Bots, J., *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland*. Assen 1972.
Bouillier, Francisque, *Histoire de la philosophie cartésienne*. 2 dln. New York-Londen 1987 (1854).
Bouwsma, William J., *John Calvin. A Sixteenth-Century Portrait*. Oxford 1988.
Boxer, Charles R., *De Nederlanders in Brazilië 1624-1654*. Vert. H.G. Nijk. Amsterdam en Antwerpen 1993. (Vert. van: *The Dutch in Brazil, 1624-1654*. Oxford 1957).
Boxer, C.R., *Zeevarend Nederland en zijn wereldrijk 1600-1800*. Leiden 1967. (Vert. van: *The Dutch Seaborne Empire*. Londen 1965).
Boxhorn, M.Z. van, *Chroniick van Zeeland*. Middelburg 1644.
Boxhorn, Marcus Zuerius van, *Politijck hant-boexken van de staet van 't Nederlandt, vertoonende den florisanten staet ende veelvoudighe middelen tot onderhoudinge van de selve* [4 Nederlandse en 2 Latijnse uitgaven in 1650, bij Gruys & Bos, t'Gulde iaer 1650, nrs. 89-94].
Boxhornius, Marcus Zuerius, *Emblemata politica* [*etc.*]. Amsterdam: Joannes Janssonius, 1651.
Boxsel, M. van, E. Fleurbaay en G. van der Ham, *Imprimé en Hollande. Het Franse boek in Nederland gedrukt*. Z.p. 1985.
B[raght], T[ieleman] J. v[an], *Het bloedigh tooneel der doopsgesinde en weereloose christenen. Die, om het getuygenisse Jesu hares Salighmaeckers, geleden hebben, en gedoodt zijn, van Christi tijdt af; tot dese onse laetste tijden toe. [etc.] zijnde een vergrootinge van den voorgaende Martelaers-Spiegel, uyt vele geloofweerdige Chronijcken, Memorien, Getuygenissen*, [*etc.*] 2 dln. Dordrecht: Jacobus Savry, 1660.
[Braght, Tieleman van], *De schole der zedelycke deught, geopent voor de kinderen der christenen [etc.]* 2e verb. verm. dr. Dordrecht: Jac. Braat, 1658 (1e dr. 1657).
Brakel, Theodorus Gerardi à, *Het geestelijcke leven, ende de stant eens gheloovighen mensches hier op aerden; uyt Godes Heylig Woort vergadert en by een gestelt* [*enz.*]. 4e druk. Amsterdam: Baltus de Wild, 1657.

Branden, L. van den, *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16de eeuw*. Gent 1956.
Brandt de Jonge, Geeraardt, *Gedichten*. Verzamelt en uitgegeven door N.B.A. Rotterdam: loannes Naeranus, 1649.
Brandt, G., *Historie der reformatie en andre kerkelyke geschiedenissen in en omtrent de Nederlanden*. dl. 4. Rotterdam: Barent Bos, 1704.
Brandt, Geeraardt, *Het leven van Joost van den Vondel*. Uitgeg. d.P. Leendertz jr. 's-Gravenhage 1932.
[Brandt, G.], *De Veinzende Torquatus, treurspel. La folie dissinmu1ée est en quelque façon une grande sagesse*. Amsterdam: Abr. de Wees, 1645.
Brandt, G., *Verlaet uw eigen vergaederinge niet: dat is, onderzoek, of een remonstrant zijne vergaederinge uit eenige inzichten mach verlaten, en by de contra-remonstranten of ter preeke of ook ten avondt-male gaen*. Amsterdam: Jan Rieuwertsz., 1657.
Bredenburg, Johannes, *Enervatio tractatus theologico-politici*. Rotterdam 1675.
Bredenburg, Johannes, *Wiskunstige Demonstratie, Dat alle verstandelijke werking noodzaakelijk is*. Amsterdam 1684.
Bredero, G.A., *Boertigh, amoreus en aendachtigh groot liedboeck*. Ed. G. Stuiveling, m.m.v.A. Keersmaekers, C.F.P. Stutterheim, F. Veenstra en C.A. Zaalberg. Culemborg 1975.
Bredero, G.A., *Boertigh, amoreus en aendachtigh groot liedboeck*. Dl. 3. *De melodieën van Bredero's liederen*. Verz., ingel. en toegel. d.F.H. Matter. 's-Gravenhage 1979.
Bredero, G.A., *Spaanschen Brabander*. Ed. C.F.P Stutterheim. Culemborg 1974.
Breeden-Raedt aende Vereenichde Nederlandsche Provintien, door I.A.G.W.C. Antwerpen: Françoys van Duynen, 1649.
[Breen, Daniel de], *Van 't geestelyck triumpherende ryck onses heeren Jesu Christi*. Z.p., 1653.
Breen, J.C., 'Gereformeerde populaire historiographie in de zeventiende en achttiende eeuw'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 37 (1922), p. 254-273, 372-382.
Bremmer, J. (red.), *Van Sappho tot de Sade. Momenten in de geschiedenis van de seksualiteit*. Amsterdam 1988.
Brenninkmeijer-de Rooij, B., 'Notities betreffende de decoratie van de Oranjezaal in Huis ten Bosch'. In: *Oud-Holland* 96 (1982), p. 133-185.
Breslow, Marvin Arthur, *A Mirror of England: English Puritan Views of Foreign Nations*. Cambridge Mass. 1970.
Breuker, 'On the course of Franciscus Junius' Germanic studies, with special reference to Frisian'. In: Rolf H. Bremmer jr., Geart van der Meer en Oebele Vries, *Aspects of Old Frisian philology*. Amsterdam enz. 1990, p. 42-68.
Breuker, Ph.H., 'Court culture in seventeenth-century Friesland'. In: *Dutch Crossing*, 18, 4 (1994), p. 61-83.
Breuker, Ph.H., 'Learboeken op de akademy en de Latynske skoallen yn Fryslân (1585-1685)'. In: G.Th. Jensma, F.R.M. Smit en F. Westra (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*. Leeuwarden 1985, p. 438-451.
Breuker, Ph.H., 'Eekhoffs geschiedenis van de Leeuwarder drukkers en uitgevers tot 1870'. In: C.P. Hoekema, Peter Karstkarel en Ph.H. Breuker (red.), *Eekhoff en zijn werk. Leven en werken van Wopke Eekhoff (1809-1880), stadsarchivaris en boekhandelaar te Leeuwarden*. Leeuwarden 1980.
Breuker, Ph.H., *Friese cultuur in de jonge Republiek. Een historisch interpretatiekader*. Ljouwert 1991. Inaug.rede RUL.

Breuker, Ph.H. *It wurk fan Gysbert Japix. I. Tekst yn facsimile*. II. *Oerlevering en ûntstean*. Ljouwert 1989. Diss.VUA.
Briels, Jan, *Zuidnederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhitoritoische stdie*. Sint-Niklaas 1985.
Brienen, T., 'De joden in de visie van de Nadere Reformatie'. In: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 5 (1981), p. 109-139.
Brienen, T., 'Maximiliaen Teellinck (ca. 1606-1653)'. In: J.B.H. Alblas, T. Brienen, W.J. op 't Hof, e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*. Dl. 3. Rotterdam 1983, p. 69-82.
Brienen, T., 'Theodorus Gerardi à Brakel (1608-1669).' In: T. Brienen, K. Exalto, J. van Genderen e.a., *De Nadere Reformatie en het gereformeerd piëtisme*. 's-Gravenhage 1989, p. 123-148.

Brink, E.A.B.J. ten, *De geschiedenis van het postvervoer*. Bussum 1969.
Brink, Peter van den, en Jos de Meyere (red.), *Het Gedroomde Land. Pastorale schilderkunst in de Gouden Eeuw*. Zwolle 1993.
Brockliss, L.W.B., 'Aristotle, Descartes and the New Science: Natural Philosophy at the University of Paris, 1600-1740'. In: *Annals of Science* 38 (1981), p. 33-69.
Brockliss, Laurence, 'Curricula'. In: H. de Ridder-Symoens (red.), *A History of the University in Europe*. Dl. II: *Universities in Early Modern Europe, 1500-1800*. Cambridge 1996, p. 563-620.
Brockliss, L.W.B., *French Higher Education in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Oxford 1987.
Brockliss, Laurence, 'Phiosophy Teaching in France, 1600-1740'. In: *History of Universities* 1 (1981), p. 113-129.
Broederschap der schilderkunst, ingewydt door schilders, beeldthouwers en zelfs begunstigers; op den 21 van Wynnmaent 1654, op St. Joris Doelen, in Amsterdam. Amsterdam: Pieter Matthysz., [1654].
Broeyer, F.G.M., 'IJkpunt 1650. "Andre gezintheden met tollerantie getolereert"'. In: C. Augustijn en E. Honée (red.), *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000*. Nijmegen 1998, p. 35-68.
Broeyer, F.G.M., 'Voetius en Utrecht'. In: J. van Oort, C. Graafland, A. de Groot e.a. (red.), *De onbekende Voetius*. Kampen 1989, p. 57-72.
Broeyer, F.G.M. en E.G.E. van der Wall (red.), *Een richtingenstrijd in de gereformeerde kerk: voetianen en coccejanen 1650-1750*. Zoetermeer 1994.
Broos, Ben, en Marijn Schapelhouman, *Nederlandse tekenaars geboren tussen 1600 en 1660. Oude tekeningen in het bezit van het Amsterdams Historisch Museum*. Dl. 4. Amsterdam en Zwolle 1993.
Broos, B.P.J., *Index to formal sources of Rembrandt's art*. Maarssen 1977.
Brown, Christopher, Jan Kelch en Pieter van Thiel (red.), *Rembrandt: de meester en zijn werkplaats*. Amsterdam en Zwolle 1991.
Brown, Christopher, *Scenes of everyday life*. Londen 1984.
Brown, Jonathan, *Kings and connoisseurs. Collecting art in seventeenth century Europe*. Princeton 1995.
Browne, Thomas, *Religio Medici*. Leiden 1665 (1642).
Bruckner, J., *A bibliographical catalogue of seventeenth century German books published in Holland*. 's-Gravenhage en Parijs 1971.
Brugmans, H., en A. Frank (red.), *Geschiedenis der Joden in Nederland*. Dl. 1. Amsterdam 1940.
Bruijn, J.R., 'Mercurius en Mars uiteen. De uitrusting van de oorlogsvloot in de zeventiende eeuw'. In: S. Groenveld, M.E.H.N. Mout en I. Schöffer (red.), *Bestuurders en geleerden*. Amsterdam 1985, p. 97-106.
Bruijn, J.R., 'De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord, bezien in Aziatisch en Nederlands perspectief'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 91 (1976), 218-248.
Bruijn, J.R., *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende en achttiende eeuw*. Z.pl. 1998. (Vert. van: *The Dutch Navy of the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Columbia, South Carolina 1993).
Bruin, C.C. de, *Joachim Oudaan in de lijst van zijn tijd*. Groningen en Djakarta 1955.
Bruin, C.C., *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de reformatie tot 1637*. Bew. d.F.G.M. Broeyer. Haarlem en Brussel 1993.

Bruin, G. de, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)*. Den Haag 1991.
Bruin, G. de, 'Het politiek bestel van de Republiek: een anomalie in het vroegmoderne Europa' In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 114, 1 (1999), p. 16-38.
Bruin, G. de, 'De soevereiniteit in de Republiek: een machtsprobleem'. In: *Bijdragen en mededeelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 94 (1979), p. 27-40.
Brune [de Oude], Johan de, *Banket-werk van goede gedachten*. 2 dln. Middelburg: Jacques Fierens, 1657 en 1660.
Brune de Jonge, Jan de, *Wetsteen der vernuften, oft bequaam middel om, van alle voorvallende zaken, aardighlik te leeren spreken*. Amsterdam: Jacob Lescaille, 1644. Fotomech. herdruk. Rotterdam 1994.
Brusati. Celeste, 'Natural artifice and material values in Dutch still life'. In: Wayne Franits (red.), *Looking at seventeenth-century Dutch art. Realism reconsidered*. Cambridge 1977, 144-157.
Brusati, Celeste, *Artifice and illusion. The art and writing of Samuel van Hoogstraten*. Chicago en Londen 1995.
Bruyn, J., 'Rembrandts werkplaats: functie en produktie'. In: Chr. Brown, J. Kelch en P. van Thiel (red.), *Rembrandt: de meester en zijn werkplaats*. Amsterdam-Zwolle 1991, p. 68-89.
Buchbinder-Green, B.J., *The painted decorations of the Amsterdam Town Hall*. Ann Arbor, Michigan. 1976. Diss.
Buijsen, E. en L.P. Grijp, *The Hoogsteder exhibition: Music and painting in the Golden Age*. 's-Gravenhage 1994.
Buisman J.Fz., M., *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815. Romans, novellen, verhalen, levensbeschrijvingen, arcadia's, sprookjes. Alphabetische naamlijst*. M.m.v.F.J. Dubiez. Amsterdam 1960.
Bunge, Louis van, *Johannes Bredenburg (1643-1691), een Rotterdamse collegiant in de ban van Spinoza*. Rotterdam 1990. Diss EUR.
Bunge, Wiep van, 'Balthasar Bekker on *Daniel*. An Early Enlightenment Critique of Millenarianism'. In: *History of European Ideas* 21 (1995), p. 659-673.
Bunge, Wiep van, 'Balthasar Bekker's Cartesian Hermeneutics and the Challenge of Spinozism'. In: *The British Journal for the History of Philosophy* 1 (1993), p. 55-79.
Bunge, Wiep van, 'Before Philosophy: Theory and Practice in the Emerging Dutch Republic, 1580-1620'. In: *The European Legacy* 4, 5 (1999), p. 1-22
Bunge, Wiep van, 'On the Early Dutch Reception of the *Tractatus theologico-politicus'*. In: *Studia Spinozana* 5 (1989), p. 225-251.
Bunge, Wiep van, 'De Rotterdamse collegiant Jacob Ostens (1630-1678)'. In: *De zeventiende eeuw* 6, 2 (1990), p. 65-81.
Bunge, Wiep van, 'Spinoza en zijn critici over de autonomie van het attribuut'. In: *Mededelingen 72 vanwege het Spinozahuis*. Delft 1995.
Bunge, Wiep van, 'Van Velthuysen, Batelier and Bredenburg on Spinoza's Interpretation of the Scriptures'. In: Paolo Cristofolini (red.) *L'Hérésie spinoziste. La discussion sur le Tractatus theologico-politicus, 1670-1677, et la réception immédiate du spinozisme*. Actes du Colloque international de Cortona 10-14 avril 1991. Amsterdam-Maarssen 1995, p. 49-65.
Burgersdijk, Franco, *Collegium physicum*. Leiden 1632.
Burgersdijk, Franco, *Idea philosophiae naturalis*. Leiden 1622.
Burgersdijk, Franco, *Institutio metaphysica. dat is, Onder-wijs der Over-Natuur-weet [...] vertaalt door A.L. Kók*. Amsterdam 1649.
Burgersdijk, Franco, *Institutionum Metaphysicarum libri II*. Leiden 1640.

Burke, Peter, ‘The Renaissance dialogue’. In: *Renaissance Studies* 3 (1989), p. 1-12.
Burke, Peter, *Venetië en Amsterdam: een onderzoek naar elites in de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1991. (Vert. van: *Venice and Amsterdam*. Londen 1974).
Burke, Peter, *The Art of Conversation*. Cambridge 1993.
Burns, J.H. en Mark Goldie (red.), *The Cambridge History of*

Political Thought, 1450-1700. Cambridge 1991.
Busken Huet, Cd., *Het land van Rembrandt. Studiën over de Noordnederlandse beschaving in de zeventiende eeuw*. 4de druk. Alphen aan den Rijn 1980.
Bussmann, Klaus, en Heinz Schilling, *War and peace in Europe. 1648. Essay volume II. Art and culture*. Münster 1998.
Butler, W.E., 'Grotius and the Law of the Sea'. In: Hedley Bull, Benedict Kingsbury en Adam Roberts (red.), *Hugo Grotius and International Relations*. Oxford 1990, p. 209-220.
Buvelot, Quentin, 'Jacob van Campen als schilder en tekenaar'. In Jacobine Huisken, Koen Ottenheym en Gary Schwartz (red.), *Jacob van Campen. Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1995, p. 53-119.
Cabantous, Alain, *La mer et les hommes. Pêcheurs et matelots dunkerquois de Louis XIV à la Révolution*. Duinkerken 1980.
Capellen, Alexander van der, *Gedenkschriften*, uitgeg. d. Robert Jasper van der Capellen tot de Marsch. 2 dln. Utrecht 1777-1778.
Carasso-Kok, M., en J. Levy-van Halm (red.), *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad*. Zwolle en Haarlem 1988.
Catalogus librorum, omnum facultatum & variarum linguarum, qui in officina Ioannis Blau, venales reperiuntur. Amsterdam: Joh. Blaeu, 1659.
Catalogus universalis. A facsimile edition of the Dutch booktrade catalogues compiled and published by Broer Jansz., Amsterdam 1640-52. Introd. and indexes by H.W. de Kooker. Utrecht 1986.
Cats catalogus. Zie: Bos, Jan en J.A. Gruys (red.), *Cats catalogus*.
Cats, J., *Alle de wercken, so ouden als nieuwe*. Amsterdam: Jan Jacobsz. Schipper, 1655.
Cats, J., 'Doot-kiste voor de levendige, of sinne-beelden uyt Godes woordt.' In: J. Cats, *Alle de wercken, so ouden als nieuwe*. Amsterdam: Jan Jacobsz. Schipper, 1655.
Cats, J., 'Ouderdom, Buyten-leven en Hof-gedachten, op Sorghvliet'. In: J. Cats, *Alle de wercken, so ouden als nieuwe*. Amsterdam: Jan Jacobsz. Schipper, 1655.
Cats, J., *Spiegel van den Ouden ende Nieuwen Tijdt, bestaende uyt spreeck-woorden ende sin-spreucken, ontleent van de voorige ende jegenswoordige Eeuwe, verlustigt door menigte van sinnebeelden, met gedichten en prenten daer op passende; dienstigh tot bericht van alle gedeelten des levens; beginnende van de Kintsheyt, ende eyndigende met het eynde alles vleesch*. 's-Gravenhage: Isaac Burchoorn, 1632.
Cats, Jacob, *Sinne- en minnebeelden*. Ed. Hans Luijten. Dl. 2 Inleiding en commentaar. Den Haag 1996.
Catterall, Douglas. 'Scots migrant identity and public storytelling in early modern Rotterdam, 1600-1700'. in: P. van de Laar e.a. (red.), *Vier eeuwen migratie, bestemming Rotterdam*. Rotterdam 1998, p. 38-57.
Catterall, William Douglas, *'Community without Borders'. Scots Migrants and the Changing Face of Power in the Dutch Repuiblic, 1600-1690*. PhD Diss. University of Minnesota October 1998; UMI Diss. Abstracts 99075495.
Cau, Cornelis, Simon van Leeuwen en Joh. van der Linden, *Groot Placaet-Boeck, vervattende de Placaten, Ordonnantien ende Edicten vande Doorluchtige, Hoogh. Mog. Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden: [etc.]*. By een gebracht door. 9 dln. + reg. 's-Gravenhage 1658-1797.

Centrale catalogus van dag-, nieuws- en weekbladen van algemene inhoud in Nederland verschenen (CCD). 2 dln. 's-Gravenhage 1989.
Chabod, Federico, *Der Europagedanke: von Alexander dem Grossen bis Zar Alexander I*. Stuttgart 1963. (Vert. van: *Storia dell'idea d'Europa*. Bari 1961).
Chapman, H. Perry, Wouter Th. Kloek en Arthur K. Wheelock jr., *jan Steen, schilder en verteller*. Amsterdam en Washington 1996.
Chartier, Roger, 'Magasin de l'Univers ou Magasin de la République? Le commerce du livre néerlandais aux xviie et xviiie siècles'. In: C. Berkvens-Stevelinck, H. Bots, P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst (red.), *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic as the centre of the European book trade*. Leiden enz. 1992, p. 289-307.
Chartier, Roger, Dominique Julia en Marie-Madeleine Compère, *L'éducation en France du XVIe au XVIIIe siècle*. Parijs 1976.
Choné, Paulette, 'Callot penseur du droit'. In: *1648, la Paix de Westphalie: vers l'Europe moderne*. Parijs 1998, p. 102-107.
Choné, Paulette, 'Ripa en France'. In: *De zeventiende eeuw* 11, 1 (1995), p. 3-16.
Christ, M.P., *De Brabantsche Saecke. Het vergeefse streven naar een gewestelijke status voor Staats-Brabant 1586-1675*. Tilburg 1984.
Christianus Catholicus, H., *Korte ende waere uytvaert van alle oncatholijcke religien, dienende tot eeuwige welvaert van alle Christelijcke zielen*. Roermond: Caspar du Pree, 1651.
Clarke, Desmond M., *Descartes' Philosophy of Science*. Manchester 1982.
Clarke, Desmond, 'Descartes' Philosophy of Science and the Scientific Revolution'. In: John Cottingham (red.), *The Cambridge Companion to Descartes*. Cambridge 1992, p. 258-285.
Clauberg, Johannes, *Logica vetus et nova*. Amsterdam 1654.
Clemens, 'The trade in catholic books from the northern to the southern Netherlands, 1650-1795'. In: C. Berkvens-Stevelinck, H. Bots, P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst (red.), *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic as the centre of the European book trade*. Leiden enz. 1992, p. 85-94.
Clemens, Theo, 'Een verkennend onderzoek naar de waardering voor de Imitatio Christi in de Nederlanden tussen 1600 en 1800, in het bijzonder onder katholieken'. In: P. Bange, C. Graafland, A.J. Jelsma en A.G. Weiler (red.), *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987*. Hilversum 1988, p. 217-231.
Clemens, Theo, *De godsdienstigheid in de Nederlanden in de spiegel van de katholieke kerkboeken 1680-1840*. 2 dln. Tilburg 1988. Diss. KUB.
Coelen, Peter van der (red.), *Patriarchs, angels and prophets. The Old Testament in the Netherlandish printmaking from Lucas van Leyden to Rembrandt*. Amsterdam 1996.
Coelen, Peter van der, *De Schrift verbeeld. Oudtestamentische prenten uit renaissance en barok*. Nijmegen 1998.
Cohen Rosenfield, Leonora, *From Beast-Machine to Man-Machine. Animal Soul in French Letters from Descartes to La Mettrie*. New York 1968 (1940).
Cohen, H. Floris, *The Scientific Revolultion. A Historiographical Inquiry*. Chicago 1994.
Colerus, Johannes, *Korte, dog waaragtige Levens-Beschryving Van Benedictus de Spinosa* ... Den Haag 1880 (oorspr. 1705).
Colie, Rosalie L., *Light and Enlightenment. A Study of the Cambridge Platonists and the Dutch Arminians*. Cambridge 1957.
Comenius, Jan Amos, *Janua linguarum reserata*. Lissa 1631.
Comptoir almanach ofte Journael op 't jaer ons Heeren Jesu Christi duysent seshondert vijftigh. Amsterdam: Broer Jansz., 1650.

Constans, Lucius Antistius, *De Iure Ecclesiasticorum liber singularis*. Amsterdam (?) 1665.
Cook, Harold J., 'The New Philosophy in the Low Countries'. In: Roy Porter en Mikulas Teich (red.), *The Scientific Revolution in National Context*. Cambridge 1992, p. 115-149.
Cooney, A.J., 'A. Geulincx. A Cartesian Idealist'. In: *Journal of the History of Philosophy* 16 (1978), p. 167-180.
Coppenhaver, Brian P. en Charles B. Schmitt, *Renaissance Philosophy*. Oxford 1992.

Coppens, Thera, *Maurits, Lodewijk en Willem Adriaan van Nassau en de provincie Utrecht*. Baarn 1986.
Corbin, Alain, *Het verlangen naar de kust*. Nijmegen 1989. (Vert. van: *Le territoire du vide. L'Occident et le désir de rivage (1750-1840)*. Parijs 1988).
Cornelissen, J.D.M., *De eendracht van het land. Cultuurhistorische studies over Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*. Amsterdam 1987 (1938).
Cornelissen, J.D.M., 'Hooft en Tacitus. Bijdrage tot de kennis van de vaderlandse geschiedenis in de eerste helft van de zeventiende eeuw'. In: *De eendracht van het land. Cultuurhistorische studies over Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*. Amsterdam 1987, p. 53-101 (oorspr. 1938).
Cornelissen, J.D.M., 'Rembrandt - de Eendracht van het land. Een historische studie'. In: *De eendracht van het land. Cultuurhistorische studies over Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*. Amsterdam 1987, p. 177-205 (oorspr. 1941).
Cornette, Joël, *Histoire de la France: l'affirmation de l'État absolu 1515-1652*. Herz. uitg. Parijs 1994.
Costerus, Florentius, *Nederlands vloek en zegen ofte vernieude de gedachtenisse van Godts oordeelen en weldaden*. Hoorn 1682.
Court, Pieter de la, *Aanwyzing der heilsame politike gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland*. Leiden-Rotterdam 1669.
Court, Pieter de la, *Consideratien van staet, ofte Politike Weeg-Schaal*. Amsterdam 1660.
Court, Pieter de la, *Factum ofte gherechtigheydt van de huysvrouwe van Adriaen Heereboord*. Den Haag 1648.
[Court, Pieter de la?]. *Interest van Holland, ofte Gronden van Hollands-Welvaren*. Amsterdam 1662.
Court, Pieter de la, *Naeuwkeurige consideratie van staet*. Amsterdam 1662.
Court, Pieter de la, *Politike discoursen handelende in ses onderscheide boeken van steeden, landen, oorlogen, kerken, regeeringen en zeeden*. Leiden 1662.
Cox, Joost, e.a. (red.), *En bracht de schare tot kalmte. Bespiegelingen over de gemeentesecretaris door de eeuwen heen*. Den Haag 1997.
Cox, V., *The Renaissance dialogule. Literary dialogue in its social and political contexts. Castiglione to Galileo*. Cambridge 1992.
Cramer, Jan Anthony, *Abraham Heidanus en zijn cartesianisme*. Utrecht 1889. Diss. UU
Crawford, T., 'A composition for viola da gamba by Constantijn Huygens'. In: A.Th. van Deursen, E.K. Grootes en P.E.L. Verkuyl (red.), *Veelzijdigheid als levensvorm: facetten van Constantijn Huygens' leven en werk; een bundel studies ter gelegenheid van zijn driehonderdste sterfdag*. Deventer 1987.
Croiset van Uchelen, Ton, en Hannie van Goinga, *Van pen tot laser. 31 opstellen over boek en schrift aangeboden aan Ernst Braches*. Amsterdam 1996.
Curley, E.M., *Descartes against the Skeptics*. Cambridge (Mass.) 1978.
Curtis, A. (red.), *Dutch keyboard music of the 16th and 17th centuries*. Amsterdam 1961.
Curtis, A., 'Henderick Speuy (1575-1625) and the earliest printed Dutch keyboard music'. In: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis* 19 (1969), p. 143-162.
Curtius, Ernst Robert, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*. Bern 1948.

Dacosta Kaufmann, Thomas, ‘An independent Dutch art? A view from Central Europe’. In: *De zeventiende eeuw* 13, 1 (1997), p. 359-369.
Daele, Wolfgang van den, ‘Die soziale Konstruktion der Wissenschaft. Institutionalisierung und Definition der positiven Wissenschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts’. In: Gernot Böhme, Wolfgang van den Daele en Wolfgang Krohn, *Experimentelle Philosophie. Ursprünge autonomer Wissenschaftsentwicklung*. Frankfurt am Main 1978, p. 129-182.
Dahl, F., ‘Amsterda, cradle of English newspapers’. In: *The Library* 5th series, nr.4 (1949-1950), p. 166-178.
Dahl, Folke, ‘Amsterdam, earliest newspaper centre of Western Europe. New contributions to the history of the first Dutch and French corantos’. In: *Het Boek* 25, 3 (1938-1939), p. 160-197. (Ook apart gepubliceerd: 's-Gravenhage 1939).
Dahl, Folke, *Dutch corantos, 1618-1650. A bibliography*. 's-Gravenhage 1946.
Dahlberg, Gunilla, ‘Die Holländischen Komödianten im Schweden des 17. Jahrhunderts’. In: *De zeventiende eeuw* 10, 2 (1994), p. 310-330.
Dahlgren, E.W., *Louis de Geer, 1587-1652. Hans lif och verk*. 2 dln. Uppsala 1923.
Dalen, A.G. van, *Gilden en schutterijen in de Graafschap Bergh*. Zutphen 1971.
Damme, K. van, m.m.v.J. Deploige, ‘Slecht nieuws, geen nieuws. Abraham Verhoeven (1575-1652) en de Nieuwe Tijdinghen: periodieke pers en propaganda in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de vroege zeventiende eeuw’. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 113, 1 (1998), p. 1-22.
Damsma, D., *Familieband. Geschiedenis van het gezin in Nederland*. Amsterdam 1999.
Damsteegt, B.C., ‘Huygens over Strafford en Vondel. Een stilistische controverse in 1664’. In: A.Th. van Deursen, E.K. Grootes en P.E.L. Verkuyl (red.), *Veelzijdigheid als levensvorm. Facetten van Constantijn Huygens' leven en werk*. Deventer 1987, p 237-252.
Danaeus, Lambertus, *Physica Christiana, sive de rerum cognitione et usu, disputatio e sacrae Scripturae sentibus hausta, et decerpta*. Genève 1576.
Dane, Jacques (red.), *1648. Vrede van Munster: feit en verbeelding*. Zwolle 1998.
D(apper), O., *Historische beschryving der stadt Amsterdam*. Amsterdam: Jacob van Meurs, 1663.
Darling, Linda T., ‘Rethinking Europe and the Islamic World in the Age of Exploration’. In: *Journal of Early Modern History*, 2, 3 (August 1998), p. 221-246.
Davids, C.A., ‘Neringen, hallen en gilden. Kapitalisten, kleine ondernemers en de stedelijke overheid in de tijd van de Republiek’. In: C.A. Davids, W. Fritschy en L.A. van der Valk (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden*. Amsterdam 1996, p. 95-119.
Davids, C.A., ‘Ondernemers in kennis. Het zeevaartkundig onderwijs in de Republiek gedurende de zeventiende eeuw’. In: *De zeventiende eeuw* 7 (1991), p. 37-48.
Davids, Karel, ‘Technological Change and the Economic Expansion of the Dutch Republic, 1580-l680’. In: Karel Davids en Leo Noordegraaf (red.), *The Dutch economy in the Golden Age*. Amsterdam 1993, p. 79-104.
Davids, Karel, ‘Seamen's Organization and Social Protest in Europe, c. 1300-1825’. In: *International Review of Social History* 39 (1994), Suppl., p. 145-169.
Davids, C.A., ‘Het zeevaartkundig onderwijs in de Republiek gedurende de zeventiende eeuw’. In: *De zeventiende eeuw* 7 (1991), p. 37-48.

Davids, C.A., *Zeewezen en wetenschap. De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815*. Amsterdam-Dieren 1986. Diss. RUL.
Davids, Karel, e.a. (red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur; economie en politiek in Nederland 1580-1800*. Leuven-Apeldoorn 1995.
Davids, C.A., W. Fritschy en L.A. van der Valk (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en*

politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden. Amsterdam 1996.
Davids, Karel, en Jan Lucassen (red.), *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*. Cambridge 1995.
Davids, Karel, Jan Lucassen en Jan Luiten van Zanden, *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon. Een aanzet tot een programma van samenwerking*. Amsterdam 1988.
Davids, Karel en Leo Noordegraaf (red.), *The Dutch economy in the Golden Age*. Amsterdam 1993.
Davids, C.A., J.A. van der Veen en E.A. de Vries, 'Van Lastman naar Gietermaker. Claes Hendricksz. Gietermaker (1621-1667) en zijn leerboeken voor de stuurmanskunst'. In: *Tijdschrift voor zeegeschiedenis* 8 (1989), p. 149-177.
Davies, David W., *The world of the Elseviers 1580-1712*. Gravenhage 1954.
Dechange, Klaus, *Die frühe Naturphilosophie des Henricus Regius (Utrecht 1641*). Münster 1960.
Decker, Jeremias de, *Rym-oeffeningen, verdeelt in dry boecken, vervattende gedichten van verscheyden styl en stoffe.* Den derde druk. Amsterdam: Willem de Coup, Willem Lamsvelt en Philip Verbeek, 1702.
Deductie, ofte Declaratie van de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, Behelsende een waerachtich, ende grondich Bericht van de fondamenten der Regieringe... (door Johan de Witt) 's-Gravenhage 1654 [Knuttel 7546].
Dehing, Pit, 'Geld als water? Amsterdam en de internationale kapitaalstromen (1600-1730)'. In: Karel Davids e.a. (red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800*. Leuven-Apeldoorn 1995, p. 229-248.
Dek, A.W.E., *Graf Johann der Mittlere von Nassau-Siegen und seine 25 Kinder*. Rijswijk 1962.
Dekker, Jeroen J.H., 'Message et réalité. L'iconographie de l'éducation des enfants et sa signification morale dans la peinture de genre hollandaise du XVIIe siècle'. In: Egle Becchi en Dominique Julia (red.), *Histoire de l'enfance en Occident*. I: *De l'Antiquité au XVIIe siècle*. Parijs 1998, p. 374-401.
Dekker, J.J.H., en L. Groenendijk, 'The Republic of God or the Republic of children? Childhood and child-rearing after the Reformation: an appraisal of Simon Schama's thesis about the uniqueness of the Dutch case'. In: *Oxford Review of Education* 17, 3 (1991), p. 317-335.
Dekker, Rudolf, 'Autobiografische humor in de "Anecdota" van Aernout van Overbeke'. In: *De zeventiende eeuw* 11, 2 (1995), p. 175-183.
Dekker, Rudolf, 'Handwerkslieden en arbeiders in Holland van de zestiende tot de achttiende eeuw: Identiteit, cultuur en protest'. In: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*. Meppel en Amsterdam-Heerlen 1992, p. 109-147.
Dekker, Rudolf, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw*. Baarn 1982.
Dekker, R.M., 'Labour conflicts and working-class culture in early modern Holland'. In: *International Review of Social History* 35 (1990), p. 377-420.
Dekker, Rudolf, *Lachen in de Gouden Eeuw. Een geschiedenis van de Nederlandse humor*. Amsterdam 1997.
Dekker, Rudolf, *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten. Ooggetuigeverslagen van oproeren in de provincie Holland ten tijde van de Republiek. (1690-1750)*. Assen 1979.

Dekker, Rudolf, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek*. Amsterdam 1995.
Delden, J. van, *De Tale Kanaäns. Bijbelse woorden, spreekwoorden en uitdrukkingen*. Nijkerk 1982.
Derks, K.J., 'Henricus van Alkemade van der Nijenborch', 'Joannes van Alkemade van der Nijenborch', 'Theodorus van Alkemade van der Nijenborch' en 'Wouter van Alkemade'. In: *Nieuw Nederlandsch Biografisch woordenboek*. Dl. 3 (1914), kol 25-27.
Descartes, René, *Brief Aen den vermaerden D. Gisbertus Voetius*. Amsterdam 1661.
Descartes, René, *Oeuvres de Descartes*. Ed. Charles Adam et Paul Tannery, 12 dln. Parijs 1897-1913.
Descartes, René, *Over de methode*. Ed. Th. Verbeek. Amsterdam 1977.
Descartes, René, *Principia Philosophiae. Of Beginselen der Wysbegeerte [...] van J.H. Glazemaker vertaalt*. Amsterdam 1690 (1657).
Descartes, René, *Verantwoordingh van Renatus Descartes aen d'achtbare overigheit van Uitrecht*. Ed. Erik-Jan Bos. Amsterdam 1996.
Dethlefs, Gerd (uitg.), *Der Frieden von Münster / De Vrede van Munster, 1648. De verdragstekst naar een contemporaine druk en de beschrijvingen van de ratificatievieringen*. Münster 1998.
Deursen, A.Th. van, 'De actualiteit van het verleden. Europa, de Nederlanden en de vrede van Westfalen' (Vert. naar de Duitse tekst uit 1993) In: idem, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden*. Amsterdam 1996, p. 91-102.
Deursen, A.Th. van, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*. Assen 1974.
Deursen, A.Th. van, 'Cultuurgeschiedenis bij Huizinga en in de Oude Algemene Geschiedenis der Nederlanden (AGN)'. In: *Theoretische geschiedenis* 13, 2 (1986), p. 197-208.
Deursen, A.Th. van, 'De dominee', in: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret*. Amsterdam 1995, p. 131-155.
Deursen, A.Th. van, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1994.
Deursen, A.Th. van, 'Gereformeerd gemeentelijk leven in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw'. In: Idem, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden*. Amsterdam 1996, p. 282-293 (oorspr. 1989).
Deursen, A.Th. van, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*. Dl I: *Het dagelijks brood*. Assen-Amsterdam 1978, Dl. 4. *Hel en hemel*. Assen 1980. Nieuwe uitgave als: *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1991.
Deursen, A.Th. van, *Mieus en Meynert. Twee ego-documenten uit Graft en De Rijp*. Amsterdam 1996. Afscheidsrede VUA.
Deursen, A.Th. van, 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780'. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Dl V. Haarlem 1980, p. 350-387.
Deursen, A.Th. van, 'Tussen eenheid en zelfstandigheid. De toepassing van de Unie als fundamentele wet'. In: S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg (red.), *De Unie van Utrecht*. Den Haag 1979, p. 136-154.
Dibbets, G.R.W., 'Koks Burgersdijkvertaling en de Nederlandse woordenschat.' In: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad Werkgroep 'Sassen'* 2, 1 (1991), p. 13-35.

Dibbets, G.R.W., *Vondels zoon en Vondels taal. Johannes Vollenhove en het Nederlands*. Amsterdam 1991.
Dibbits, Hester C., *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800*. ongepubliceerde diss. VUA 1998.
Dibbits, Hester, en Gerard Rooijakkers, 'Materiële cultuur tussen zee en vasteland. De diffusie en receptie van asiatica in de Republiek'. in: Karel Davids e.a. (red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800*. Leuven-Apeldoorn 1995, p. 123-148.

Dibon, Paul, avec la collab. d' E. Estourgie et H. Bots, *Inventaire de la correspondance d' André Rivet (1595-1650)*. 's-Gravenhage 1971.
Dibon, Paul, *L'enseignement philosophique dans les universités néerlandaises à l'époque pré-cartésienne 1575-1650*. Leiden 1954. Diss. RUL
Dibon, Paul, *Regards sur la Hollande du Siècle d'Or*. Napels 1990.
Dickmann, Fritz, *Der Westfälische Frieden*. 6e druk. Münster 1998.
Diederiks, H.A., 'Patterns of Urban Growth since 1500, mainly in Western Europe'. In: H. Schmall (red.), *Patterns of European Urbanisation since 1500*. Londen 1981, p. 1-29.
Dien langen Duyvel van Nieukoop. Twee pamfletten uit 1651 over baljuw Jan van Sevenhoven. Uitg. en van comm. voorzien door een Werkgroep van Amsterdamse neerlandici (voorwoord van P.J. Verkruijsse). Noorden 1998.
Dijck, G.C.M. van, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustre Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973*. Tilburg 1973.
Dijkema, F., 'De doopsgezinden en de Staten-vertaling'. In: *De Statenvertaling 1637-1937*. Haarlem 1937, p. 86-91.
Dijksterhuis, E.J., *De mechanisering van het wereldbeeld*. Amsterdam 1977 (oorspr. 1950).
Dijn, Herman de, 'Adriaan Heereboord en het Nederlands cartesianisme'. In: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 75 (1983), p. 56-69.
Dijstelberge, Paul (inl.), Jan Bos en J.A. Gruys (red.), *Cats catalogus. De werken van Jacob Cats in de Short-Title Catalogue, Netherlands*. Den Haag 1996.
Dillen, J.G. van, *Bronnen tot de geschiedenis der Wisselbanken (Amsterdam, Delft, Middelburg en Rotterdam)*. 2 dln. 's-Gravenhage 1925.
Dillen, J.G. van, 'De economische positie en betekenis der Joden in de Republiek en in de Nederlandse koloniale wereld'. In: H. Brugmans en A. Frank (red.), *Geschiedenis der Joden in Nederland*. Dl. 1. Amsterdam 1940, p. 561-616.
Dillen, J.G. van, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek*. 's-Gravenhage 1970.
Dinges, Martin, 'Geschlecht und Ehre in der frühen Neuzeit. Französische und Deutsche Beispiele'. In: *Volkskundig Bulletin* 23, 3 (1997), p. 171-195.
Dirkse, Paul, 'Cornelis de Visscher en de iconografie van het Noordnederlands pastoorsportret'. In: H. Blasse-Hegeman, F. Domela Nieuwenhuis, R.E.O. Ekkart e.a. (red.), *Nederlandse portretten. Bijdragen over de portretkunst in de Nederlanden uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw*. 's-Gravenhage 1990, p.255-286.
Dirkse, Paul, en Anite Haverkamp (red.), *Jezuïeten in Nederland*. Utrecht 1991.
Dirksen, P., *The keyboard music of J.P. Sweelinck. Its style, significance and influence*. Utrecht 1997.
Dissel, A.J. van, 'Het visperk te Goes'. In: *Bouwen in Nederland. Vijfentwintig opstellen over Nederlandse architectuur opgedragen aan prof.ir: J.J. Terwen*. Delft 1985, p.121-130.
Ditzhuyzen, R.E. van, *Oranje-Nassau. Een biografisch woordenboek*. Haarlem 1992.
Dixhoorn, Arjan van, '"Voorstanden van de vrije wetten". Burgerbewegingen in Arnhem en de Republiek tussen 1702 en 1707'. In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 25, 1 (1999), p. 25-54.

Dixon Hunt, John, en Erik de Jong (red.), *The Anglo-Dutch garden in the age of William and Mary. De Gouden Eeuw van de Hollandse tuinkunst*. Amsterdam 1988 [*Journal of garden history* 8, 2-3 (1988)]
Dixon, Graham, 'Jan van Geertsom, a 17th-century Dutch printer, and the dissemination of Roman music'. In: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis* 32 (1982), p.116-125.
Dodt van Flensburg, J.J., 'Procedures teghen Adriaen Koerbagh en deszelfs broeder Joannes, weghens godslasteringhe, 1668'. In: *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht. Tweede deel*. Utrecht 1839, p. 359-367.
Doedens, Anne, en Liek Mulde; *Tromp het verhaal van een zeeheld: Maarten Harpertszoon Tromp, 1598-1653*. Baarn 1989.
Doel, H.G. van den, *'Daar moet veel strijds gestreden zijn': het leven van Dirk Rafaelsz Camphuysen (1586-1627)*. Meppel 1967. Diss UvA.
[Domselaer, T. van, e.a.], *Beschrijvinge van Amsterdam, haar eerste oorspronk uyt den huyze der heeren van Aemstel en Aemstellant: met een verhaal van haar leven en dappere krijgsdaden. Amsterdams kleyne beginselen, outheyt, bemuuring, en verscheyde vergrotingen, [etc.]*. Uyt verscheyde oude en nieuwe Hollandtsche kronijcken, beschrijvingen, brieven, willekeuren, etc. by een vergadert. Amsterdam: Marcus Willemsz. Doornick, 1665.
Dongelmans, B.P.M., 'De betekenis van oplage'. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 181-201.
Donkersloot-de Vrij, M., *Drie generaties Blaeu. Amsterdamse cartografie en boekdrukkunst in de zeventiende eeuw*. Zutphen 1992.
Dool-Hof, staende op de Roose-Gracht, by de derde Brugh, alwaer vertoont worden verscheyden seer konstige Wercken, soo van Fonteynen als Astronomische Uurwercken. uytbeeldende eenige wonderlijcke Geschiedenissen: [etc.]. Gepractiseert door Mr. David Lingelbach van Franckfort als mede door sijn soon Philips van Lingelbach. Amsterdam: voor Philips Lingelbach, [ca. 1660].
Dool-hoff van Socia. 2 dln. Leeuwarden: Claude Fonteyne 1643 en 1646.
Dorren, Gabrielle, 'De eerzamen. Zeventiende-eeuws burgerschap in Haarlem'. In: Remieg Aerts en Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kampen 1998, p. 60-79.
Dorren, Gabrielle, *Het Soet Vergaren. Haarlems buurtleven in de zeventiende eeuw*. Haarlem 1998.
Driessen, Henk, 'Een kwestie van mediterrane eer'. In: *Volkskundig Bulletin* 23, 3 (1997), p. 197-214.
Duchesnau, François, *L'empirisme de Locke*. Den Haag 1973.
Dudok van Heel, S.A.C., 'Het Amsterdamse patriciaat in de jaren 1564-1578 van de Opstand'. In: *Werkgroep Elites. Bulletin* nr.9 (septenber 1989), p. 5-22.
Dudok van Heel, S.A.C., 'Amsterdamse schuil- of huiskerken?' In: *Holland*, 25 (1993), p. 1-10.
Dudok van Heel, S.A.C., 'De werkplaatsen van de beeldsnijder Albert Jansz Vinckenbrinck'. In: *Maandblad Amstelodamum* 83 (1996), p. 173-177.
Duits, Henk, 'Karel Stuart: martelaar en miles christianus.' In: W. Abrahamse, A.C.G. Fleurkens en M. Meijer Drees (reds.), *Kort Tijt-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca. 1550) aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt*. Amsterdam 1996, p. 193-199.
Duits, Hendrik, *Van Bartholomeusnacht tot Bataafse opstand. Studies over de relatie tussen politiek en toneel in het midden van de zeventiende eeuw*. Hilversum 1990. Diss VUA.

Duits, H., '"De Vryheid, wiens waardy, geen mensch te recht bevat". "Vrijheid" op het Nederlands toneel tussen 1550 en 1700'. In: E.O.G. Haitsma Muller en W.R.E. Velema (red.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*. Amsterdam 1999, p.99-131.
Duits, H., A.J. Gelderblom en M.B. Smits-Veldt (red.), *Eer is het Lof des Deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr: Fokke Veenstra*. Amsterdam 1986.
Duits, Henk, Arie Jan Gelderblom en Mieke B. Smits-Veldt

(red.), *Klinkend boeket. Studies over renaissancesonnettten voor Marijke Spies*. Hilversum 1994.
Duker, A.C., *Gisbertus Voetius*, 3 dln. Leiden 1897-1914.
D(ullaart), J(an), *Karel Stuart, of rampzalige majesteit. Treurspel. O condemnation injuste, Dieu ne vous laisserais pas impunie*. Amsterdam: Gerrit van Goederberg, 1652.
Dupront, Alphonse, 'De la Chrétienté à l'Europe: La passion westphalienne du nonce Fabio Chigi'. In: *Forschungen und Studien zur Geschichte des Westfälischen Friedens*. Münster 1965, p. 49-83.
Durand, Yves, *Les républiques au temps des monarchies*. Parijs 1973.
Durantini, Mary Frances, *The Child in Seventeenth-Century Dutch Painting*. Ann Arbor 1983.
Duval, Patrick, *L'humanisme hollandais et la 'nation' (1515-1555)* Ongepubliceerde dissertatie Université Paris IV-Sorbonne, juni 1999.
Ebeling, Dietrich, *Der Holländerholzhandel in den Rheinlanden. Zu den Handelsbeziehungen zwischen den Niederlanden und dem westlichen Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*. Stuttgart 1992.
Eck, Xander van, *Kunst, twist en devotie. Goudse katholieke schuilkerken 1572-1795*. Amsterdam 1994. Diss. VUA.
Eeghen, I.H. van, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*. 5 dln. Amsterdam 1960-1978.
Eeghen, I.H. van, 'Het Amsterdamse St.Lucasgilde in de zeventiende eeuw'. In: *Jaarboek Amstelodamum* 61 (1969), p. 65-102.
Eeghen, I.H. van, 'La Bible Luthérienne de 1648, une édition Elzevirienne inconnue'. In: S. van der Woude (red.), *Studia bibliografica in honorem Herman de la Fontaine Verwey, Amstelodami. Kal. Nov. 1966*. Amsterdam 1968.
Eeghen, I.H. van, 'De familie Trip en het Trippenhuis'. In: *Het Trippenhuis te Amsterdam*. Amsterdam 1983.
Eeghen, I.H. van, *De gilden. Theorie en praktijk*. Bussum 1965.
Egmond, Florike, 'Onderwerelden: Marginaliteit en misdaad in de Republiek'. In: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*. Meppel en Amsterdam-Heerlen 1992, p. 149-177.
Eimer, Gerhard, *Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich, 1600-1715*. Lund 1961.
Eisenstadt, S.N., en L. Roninger, *Patrons, Clients and Friends*. Cambridge 1984.
Eisma, Marianne, 'Bewegende en geklede beelden in het Amsterdams Historisch Museum'. In: Michiel Jonker (red.), *In beeld gebracht. Beeldhouwkunst uit de collectie van het Amsterdams Historisch Museum*. Zwolle 1995, p. 76-88.
Ekkart, R.E.O., *Franeker professoren portretten. Iconografie van de professoren aan de academie en het rijksathenaeum te Franeker, 1585-1843*. Franeker en Leeuwarden 1977.
Ekkart, R.E.O., J.A. Gruys en C. de Wolf, *Wilt hooren 't woort. Boekdrukkerij en uitgeverij in Hoorn voor het jaar 1700*. 's-Gravenhage 1979.
Elerie, J.H.N., *Weerbarstig land. Een historisch-ecologische landschapsstudie van Koekange en De Reest*. Groningen 1998.
Elia, Alfonsina d', *Christiaan Huygens. Una biografia intellettuale*. Milaan 1985.
Elias, J.E., *Geschiedenis van het Amsterdamsche regentenpatriciaat*. 's-Gravenhage 1923.

Elias, Johan E., *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*. 2 dln. Haarlem 1903 en 1905.
Emmens, J.A., 'Apelles en Apollo. Nederlandse gedichten op schilderijen in de 17de eeuw'. (1955) In: Idem, *Kunsthistorische opstellen*. Dl. 2. Amsterdam 1981, p. 5-60.
Emmens, J.A., 'Ay Rembrant, maal Cornelis stem'. (1956) In: J.A. Emmens, *Kunsthistorische opstellen*. Dl. 2. Amsterdam 1981, p. 61-97.
Empel, M. van, en H. Pieterse, *Zeeland door de eeuwen heen*. 2 dln. herdr. Arnhem-Vlissingen 1974 (1959).
Encyclopedie van Zeeland. 3 dln. Middelburg, 1982-1984.
Enden, Franciscus van den, *Vrye Politijke Stellingen*. Ed. Wim Klever. Amsterdam 1992 (1665).
Engelbrecht, E.A., *De Vroedschap van Rotterdam 1572-1795*. [Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam, V] Rotterdam 1973.
Erenstein, R.L., D. Coigneau, R. van Gaal e.a., *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996.
Essenius, Andreas, *Disputationes Theologicae Quatuor*. Utrecht 1656 (1655).
Esso Bzn, I. van, 'Het aandeel der Joden in de natuurwetenschappen in de Nederlanden'. In: H. Brugmans en A. Frank (red.), *Geschiedenis der Joden in Nederland*. Dl. 1. Amsterdam 1940. p. 643-679.
Evenhuis, R.B., *Ook dat was Amsterdam*. Dl. 2: *De kerk der hervorming in de Gouden Eeuw*. Dl. 3: *De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw: nabloei en inzinking*. Amsterdam 1967 en 1971.
Evers, M., 'The Illustre School at Harderwijk 1600-1647'. In: *Lias* 12 (1985), p. 81-113.
Exalto, K., 'Godefridus Udemans (1581/2-1649).' In: T. Brienen, K. Exalto, J. van Genderen e.a., *De Nadere Reformatie en het Greformeerd Piëtisme*. 's-Gravenhage 1989, p. 87-121.
Exalto, K., 'Willem Teellinck (1579-1629).' In: T. Brienen, K. Exalto, J. van Genderen e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*. 's-Gravenhage 1986, p. 17-47.
Exalto, K., *De dood ontmaskerd. De voorbereiding op de dood in de late middeleeuwen, in de reformatie en in de gereformeerde theologie in de 17e en begin 18e eeuw*. Amsterdam 1975.
Eyl, Anna Maria van, *Klavierboek*. Ed. F Noske. Amsterdam 1959.
Faber, D.E.A., 'Politiek en bestuur in een soeverein gewest (1581-1674)'. In: *Geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780*. Utrecht 1997, p. 213-234.
Faber, Dirk E.A., en Renger de Bruin, 'Tegen de vrede. De Utrechtse ambassadeur Godard van Reede van Nederhorst en de onderhandelingen in Munster'. In: Jacques Dane (red.), *1648. Vrede van Munster: feit en verbeelding*. Zwolle 1998, p. 107-131.
Faber, J.A., *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*. Leeuwarden 1973.
Faber, Sjoerd, Jacobine Huisken en Friso Lammertse, *Van Heeren die hunn' stoel en kussen niet beschamen. Het stadsbestuur van Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam 1987.
Fafié, Th.A., J.L.J. Meiners en C.Ch.G. Visser, *Hoe het lutherde in Nederland. De geschiedenis van de Lutherse gemeente in Nederland*. 2 dln. Woerden 1994 en 1997.
Falkenburg, Reindert, 'Onweer bij Jan van Goyen. Artistieke wedijver en de markt voor het Hollandse landschap in de 17e eeuw'. In: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 48 (1997), p.117-161.

Farr, James R., ‘On the Shop Floor: Guilds, Artisans and the European Market Economy, 1350-1750’. In: *Journal of Early Modern History* 1, 1 (1997), p. 24-54.
Fatio, Olivier, *Méthode et tléologie. Lambert Daneau et les débuts de la scolastique réforméle*. Genève 1976.
Faulenbach, Heiner, *Weg und Ziel der Erkenntniss Christi. Eine Untersuchung zur Theologie des Johannes Coccejus*. Neukirchen-Vluyn 1971.
Feenstra, H., *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, jonkers en eigenerfders van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw*. Groningen 1988.
Feingold, Mordechai, *The Mathematician's Apprenticeship*.

Science, Universities and Society in England, 1560-1640. Cambridge 1984.
Feingold, M., 'The Ultimate Pedagogue: Franco Petri Burgersdijk and the English Speaking Academic Learning'. In: E.P. Bos en H.A. Krop (red.) *Franco Burgersdijk (1595-1635). Neo-Aristotelianism in Leiden*. Amsterdam 1993, p. 151-165.
Fijnaut, Cyrille, en Pieter Spierenburg (red.), *Scherp toezicht. Van 'Boeventucht' tot 'Samenleving en criminaliteit'*. Arnhem 1990.
Fischer, H.F.W.D., 'De gemengde huwelijken tussen katholieken en protestanten in de Nederlanden van de 16e tot de 18e eeuw'. In: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 31 (1963), p. 462-485.
Fix, Andrew C., *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the Early Enlightenment*. Princeton 1991.
Flockenius, H., *Oratio inauguralis de Providentia Dei singulari circa Academiarum incrementum*. Harderwijk: N. à Wieringen, 1650.
Fock, C.W., 'Wonen aan het Leidse Rapenburg door de eeuwen heen'. In: P.M.M. Klep, J.Th. Lindblad, A.J. Schuurman e.a. (red.), *Wonen in het verleden, 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting*. Amsterdam 1987, p. 189-205.
Fockema Andreae, S.J., *De Nederlandse staat onder de Republiek*. 3e druk; Amsterdam 1969.
Fokkema, D.W., *Culturele identiteit en literaire innovatie*. Utrecht 1996. Afscheidscollege UU.
Formsma, W.J., e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen Stad en Land*. Groningen 1976.
Fortgens, H.W., *Schola latina, uit het verleden van ons voorbereidend hoger onderwijs*. Zwolle 1958.
Fournier, Marian, *The Fabric of Life. Microscopy in the Seventeenth Century*. Baltimore-Londen 1996.
Franits, Wayne E., *Paragons of virtue. Women and domesticity in seventeenth-century Dutch art*. Cambridge 1993.
Frank-van Westrienen, Anna, *De Groote Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1983. Diss. RUL.
Frans Praetie. Munster: Niclaes Staets, 1646. ?Fictief impressum [3 verschillende drukken in Knuttel, *Catalogus*, nrs. 5297-5299].
Fransen, Alfons, *Verzekering tegen Seerovers en Godts Weer: een onderzoek naar de geschiedenis van de Zeevarende Beurzen, ca. 1635-1815*. Amsterdam 1996.
Freedberg, D., en J. de Vries (red.), *Art in history. History in art. Studies in seventeenth century Dutch culture*. Santa Monica 1992.
Fremantle, K., 'Jan Jansz. de Vos, sculptor of Haarlem, the author of some notable lost works'. In: *Oud Holland* 80 (1965), p. 65-111.
Fremantle, Katharine, *The baroque town hall of Amsterdam*. Utrecht 1959.
Freudenthal, J., *Die Lebensgeschichte Spinoza's in Quellenschriften, Urkunden und nichtamtlichen Nachrichten*. Leipzig 1899.
Friedrichs, Christopher R., *The early modern city 1450-1750*. Londen 1995.
Frieswijk, J., A.H. Huussen jr., Y.B. Kuiper en J.A. Mol (red.), *Fryslân, staat en macht 1450-1650*. Hilversum-Leeuwarden 1999.
Frijhoff, Willem, 'Het Amsterdamse Athenaeum in het academische landschap van de zeventiende eeuw'. In: E.O.G. Haitsma Mulier e.a. (red.), *Athenaeum Illustre. Elf studies over de Amsterdamse Doorluchtige School*. Amsterdam 1997, p. 37-65.

Frijhoff, Willem (red.), *Autodidaxies, XVIe-XIXe-siècles*. Themanummer van: *Histoire de l'éducation* nr 70 (mei 1996), 175 p.
Frijhoff, Willem, 'De betekenis van de Harderwijkse universiteit in nationaal perspectief'. In: F Keverling Buisman e.a. (red.), *Het Gelders Atheen*. Hilversum 2000, ter perse.
Frijhoff, Willem, 'Comenius et les Pays-Bas: une interprétation'. In: Hana Voisine-Jechova (red.), *La visualisation des choses et la conception philosophique du monde dans 1'oenvre de Comenius*. Parijs 1994, p. 19-39.
Frijhoff, Willem, 'Communication et vie quotidienne à la fin du Moyen Age et à l'Époque moderne; réflexions de théorie et de méthode'. In: Helmut Hundsbichler (red.), *Kommunikation und Alltag in Spätmittelalter und früher Neuzeit*. Internationaler Kongress, Krems an der Donau, 9. bis 12. Oktober 1990. Wenen 1992, p. 9-37.
Frijhoff, Willem, 'Crisis of modernisering? Hypothesen over de ontwikkeling van het voortgezet en hoger onderwijs in Holland in de 18e eeuw'. In: *Holland* 17 (1985), p. 37-56.
Frijhoff, W., 'La fonction du miracle dans une minorité catholique: les Provinces-Unies au XVIIe siècle'. In: *Revue d'histoire de la spiritualité* 48 (1972), p. 151-178.
Frijhoff, Willem, 'Le français en Hollande après la Paix de Westphalie: langue d'immigrés, langue d'envahisseurs, ou langue universelle?'. In: *Documents SIHFLES*, nr. 18 (december 1996), p. 329-350.
Frijhoff, Willem, 'Geschiedenis als strijdbijl. Burgerij, gemeenslieden en magistraat in Zutphen (vijftiende tot achttiende eeuw'. In: B. Looper en J.C. Riemens (red.), *Geschiedenis in Zutphen. Over geschiedschrijving, geschiedbeoefening en historisch besef*. Zutphen 1988, p. 40-53.
Frijhoff, Willem, 'Gods gave afgewezen. Op zoek naar genezing van de pest: Nijmegen, 1635-1636'. In: *Volkskundig Bulletin* 17, 2 (1991), p. 143-167.
Frijhoff, Willem, 'Graduation and careers'. In: H. de Ridder-Symoens (red.), *A History of the University in Europe. Dl 2: Universities in Early Modern Europe, 1500-1800*. Cambridge 1996, p. 355-415.
Frijhoff, Willem, 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek: structuur, en grondlijnen tot een interpretatie'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 98, 3 (1983), p. 430-459.
Frijhoff, Willem, 'Latijnse school en gymnasium als schooltype tot in de negentiende eeuw'. In: *Tempel van hovaardij. Zes eeuwen Stedelijk Gymnasium Haarlem*. Haarlem 1990, p. 7-24.
Frijhoff, Willem, 'Leven, horen, lezen, schrijven. Omgaan met teksten in het werk van Aert Jansz. van Rijnevelshorn'. In: M. Bruggeman, E. Geudeke, M. van Os e.a. (red.), *Mensen van de nieuwe tijd. Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen*. Amsterdam 1996, p. 218-236.
Frijhoff, Willem, 'Liefde in Holland: inleiding'. In: themanummer 'Liefde in Holland', *Holland* 30, 4-5 (1998) p. 191-195.
Frijhoff, W., 'Het Oratorie van Bérulle en de geest van Windesheim'. In: P. Bange, C. Graafland, A.J. Jelsma en A.G. Weiler (red.), *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987*. Hilversum 1988, p. 193-209.
Frijhoff, Willem, 'Migrations religieuses dans les Provinces-Unies avant le second Refuge'. In: *Revue du Nord* 80 (1998), 573-598.
Frijhoff, Willem, 'Nederlandse cultuur als object van geschiedschrijving. Een onmogelijke opgave?'. In: *Ons Erfdeel* 37, 1 (1994), 83-93.
Frijhoff, Willem, 'Patterns'. In: H. de Ridder-Symoens,, *A History of the University in Europe*. Dl. 2: *Universities in Early Modern Europe, 1500-1800*. Cambridge 1996, p. 43-110.

Frijhoff, Willem, ‘Pieter de la Court and Comenius' Third Visit to Holland (1642)’. In: *Acta Comeniana* 8 (1989), p. 183-192.
Frijhoff, Willem, ‘Pieter de la Courts reisjournaal (1641-1643) als ego-document’. In: H.W. Blom en I.W. Wildenberg (red.), *Pieter de la Court in zijn tijd. Aspecten van een veelzijdig*

publicist. Amsterdam en Maarssen 1986, p. 11-34.
Frijhoff, Willem, ‘Ritual acting and city history: Haarlem, Amsterdam, and Hasselt’. In: Heidi de Mare en Anna Vos (red.), *Urban rituals in Italy and the Netherlands*. Assen 1993, p. 93-107.
Frijhoff, Willem, *La société néerlandaise et ses gradués: une recherche sérielle sur le statut des intellectuels 1575-1814*. Amsterdam en Maarssen 1981. Diss. KH Tilburg.
Frijhoff, Willem, ‘Tolérance sans édit: Les Provinces-Unies’. In: Jean Delumeau (red.), *L'Édit de Nantes et l'acceptation de la diversité*. Parijs 2000, ter perse.
Frijhoff, Willem, ‘Université et marché de l'emploi dans la République des Provinces-Unies’. In: Dominique Julia, Jacques Revel en Roger Chartier (red.), *Les Universités européennes du XVIe au XVIIIe siècle. Histoire sociale des populations étudiantes*, Dl. 1. Parijs 1986, p. 205-243.
Frijhoff, Willem, ‘Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd’. In: *Bijdragen en medededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989), p. 592-609.
Frijhoff, Willem, ‘Voorgezichten van strijd en straf in de zeventiende-eeuwse Republiek. Naar een geschiedenis van de produktiewijzen van collectieve waarneming’. In: E.K. Grootes en J. den Haan (red.), *Geschiedenis, godsdienst, letter-kunde*. Roden 1989, p. 81-90.
Frijhoff, Willem, ‘Vraagtekens bij het vroegmoderne kersteningsoffensief’. In: Gerard Rooijakkers en Theo van der Zee (red.), *Religieuze cultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*. Nijmegen 1986, p. 71-98.
Frijhoff, Willem, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf 1607-1647*. Nijmegen 1995.
Frijhoff, Willem, ‘Zeelands universiteit: hoe vaak het mislukte, en waarom’. In: *Worstelende wetenschap. Aspecten van de wetenschapsbeoefening in Zeeland van de zestiende tot in de negentiende eeuw*. [Archief Kon. Zeeuws Genootschap van Wetenschappen] Middelburg 1987, p. 7-41.
Frijhoff, Willem, ‘Zutphens geschiedenis, 1591-1814’. In: W.Th.M. Frijhoff e.a. (red.), *Geschiedenis van Zutphen*. Zutphen 1989, p. 84-132.
Frijhoff, Willem, en André Reboullet (red.), *Histoire de la diffusion et de l'enseignement du français dans le monde*. Themanummer van: *Le Français dans le monde* januari 1998.
Frijhoff, Willem, en O. Moorman van Kappen (red.), *Les Pays-Bas et la France des Guerres de religion à la création de la République batave*. Nijmegen 1993.
Frijhoff, Willem, Hubert Nusteling en Marijke Spies (red.), *Geschiedenis van Dordrecht. Dl.2: Van 1572 tot 1813*. Hilversum 1998.
Fruin, Robert (red.) *Brieven aan Johan de Witt*, Dl. I, 1648-1660. Amsterdam 1919.
Fruin, Robert, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*. Ed. H.T. Colenbrander. 's-Gravenhage 1901.
Fuks-Mansfeld, R.G., ‘The Hebrew book trade in Amsterdam in the seventeenth century’. In: C. Berkvens-Stevelinck, H. Bots, P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst (red.), *Le magnsin de l'univers. The Dutch Republic as the centre of the European book trade*. Leiden enz. 1992, p. 155-168.
Fuks-Mansfeld, R.G., ‘Het “heilig ambacht” in Amsterdam. Titelbladen, colofons en rabbinale goedkeuringen als bron van gegevens over joodse drukkers en zetters in de zeventiende eeuw’. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*. 5 (1998), p.45-58.

Fuks-Mansfeld, R.G., *De Sefardim van Amsterdam tot 1795. Aspecten van een Joodse minderheid in een Hollandse stad*. Hilversum 1989.
Fuks, L. en R.G. Fuks-Mansfeld, *Hebrew Typography in the Northern Netherlands, 1585-1815. Historical evaluation and descriptive bibliography*. 2 dln. Leiden 1984-1987.
Fundamenta physices. Amsterdam 1646.
Gabbey, Alan, '*Philosophia cartesiana triumphata*: Henri More (1646-1671)'. In: Thomas M. Lennon, John M. Nicholas and John W. Davids (red.), *Problems of Cartesianism*. Kingston-Montreal 1982, p. 171-250.
Gabriëls, A.J.C.M., *De heren als dienaar en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw*. Den Haag 1990.
Gabriëls, Jos, 'Patrizier und Regenten. Städtische Eliten in den nördlichen Niederlanden 1500-1850'. In: Heinz Schilling en Herman Diederiks (red.), *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland*. Keulen-Wenen 1985, p. 37-64.
Gabriels, Juliane, *Artus Quellien, de Oude, 'Kunstryck beelthouwer'*. Antwerpen 1930.
Gagnebin, F.H., *Liste des églises wallonnes des Pays-Bas et des pasteurs qui les ont desservies*. Leiden 1888.
Galama, S.H.M., *Het wijsgerig onderwijs aan de Hogeschool te Franeker 1585-1811*. Franeker 1954.
Galland, Georg, *Hohenzollern und Oranien. Neue Beiträge zur Geschichte der niederländischen Beziehungen im 17. und 18. Jahrhundert, und anderes*. Straaburg 1911.
Garber, Daniel, 'Descartes and Experiment in the *Discourse* and *Essays*', Stephen Voss (red.), *Essays on the Philosophy and Science of René Descartes*. Oxford 1992, p. 288-310.
Garber, Daniel, *Descartes' Metaphysical Physics*. Chicago 1992.
Gascoigne, John, 'A Reappraisal of the Role of the Universities in the Scientific Revolution'. In: David C. Lindberg en Robert S. Westman (red.) *Reappraisals of the Scientific Revolution*. Cambridge 1990, p. 207-260.
Gassendi, Pierre, *Exercitationum Paradoxicarum Adversus Aristoteleos libri septem*. Grenoble 1624.
Gassendi, Pierre, *Syntagma philosophicum, Opera omnia*, 6 dln, Lyon 1658, dln. I en II.
Gastel, A.L. van, 'Adriaen van der Donck als woordvoerder van de Nieuw-Nederlandse bevolking'. In: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 50 (1996), p. 89-107.
Gaukroger, Stephen, *Descartes. An Intellectual Biography*. Oxford 1995.
Geerts, A.M.F.B., *Vondel als classicus bij de humanisten in de leer*. Tongerloo 1932. Diss. UU.
Gelder, H.A. Enno van, *Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17e eeuw*. Groningen 1972.
Gelder, H.E. van, *Klein geld, grof geld. De munten van de Nederlandse steden*. 's-Gravenhage 1974.
Gelder, H.E. van, *Munthervorming tijdens de Republiek, 1659-1694*. Amsterdam 1949.
Gelder, H.E. van, *'s-Gravenhage in zeven eeuwen*. Amsterdam 1937.
Gelder, Jan G., en Ingrid Jost, *Jan de Bisschop and his Icones & Paradigmata. Classical antiquities and Italian drawings for artistic instruction in seventeenth century Holland*. 2 dln. Doornspijk 1985.

Gelder, Roelof van, ‘Liefhebbers en geleerde luiden. Nederlandse kabinetten en hun bezoekers’, Ellinoor Bergvelt, en Renée Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*. Zwolle en Amsterdam 1992, p. 259-292.
Gelder, Roelof van, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC (1600-1800)* Nijmegen 1997.
Gelderen, Martin van, *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590*. Cambridge 1992.
Geluwe, Arnout van, *De ontledinghe van dry verscheyden nieuw-gereformeerde martelaers boecken, ofte reden-kamp-strydt tusschen de lutheriaenen, calvinisten, ende weder-doopers*; [*etc.*].

Antwerpen: Jan Cnobbaert, 1656.
Gemert, Guillaume van, *Niederländische Einflüsse auf die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert. Zwei Aufsätze*. Trento 1993.
Gemert, Lia van, '3 januari 1638: De opening van de Amsterdamse Schouwburg'. In: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993, p. 230-236.
Gemert, Lia van, 'Johan van Beverwijck als "instituut"'. In: *De Zeventiende Eeuw* 8 (1992), p. 99-106.
Gemert, Lia van, 'Vijf vrouwen over oorlog en vrede'. In: *Historica* 21, 1 (februari 1998), p. 7-9.
Gerlo, Aloïs, 'Les études lipsiennes: état de question', Aloïs Gerlo (red.), *Juste Lipse (1547-1606)*. Brussel 1988, p. 9-24.
Gerlo, Aloïs (red.), *Juste Lipse (1547-1606)*. Colloque international tenu en mars 1987. Brussel 1988.
Gerson, H., *Ausbreitung und Nachwirkung der holländischen Malerei des 17. Jahrhunderts*. Eingel. u. ergänzt v.B.W. Meijer. Amsterdam 1983 (1e dr. 1942).
Geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780. Utrecht 1997.
Geyl, P., *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, dl. 2 (1581-1648) en 3 (1648-1701). Amsterdam-Antwerpen 1961-1962.
Geyl, Pieter, *Oranje en Stuart, 1641-1672*. Utrecht 1939. 2e dr., Zeist en Arnhem 1963
Geyl, Pieter, 'Het stadhouderschap in de partijliteratuur onder De Witt'. In: *Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afdeeling Letterkunde* Nieuwe Reeks 10 (1947), p. 17-84.
Gier, K. de, *Toelichting op de Dordtse Kerkorde in vraag en antwoord*. Utrecht 1968.
Gierveld, A.J., 'The harpsichord and clavichord in the Dutch Republic'. In: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis* 31 (1981), p.117-166.
Gierveld, A.J., *Het Nederlandse huisorgel in de 17e en 18e eeuw*. Utrecht 1977. Diss. UU.
Gijswijt-Hofstra, Marijke, Hilary Marland, en Hans de Waardt (red.), *Illness and healing alternatives in Western Europe*. Londen-New York 1997.
Gijswijt-Hofstra, Marijke, 'Hoofdlijnen en interpretaties van Nederlandse toverij en hekserij.' In: Marijke Gijswijt-Hofstra en Willem Frijhoff, *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*. Amsterdam 1987, p. 256-279.
Gijswijt-Hofstra, Marijke, 'Toverij voor Zeeuwse magistralen en kerkeraden, zestiende tot twintigste eeuw.' In: Marijke Gijswijt-Hofstra en Willem Frijhoff, *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*. Amsterdam 1987, p. 94-116.
Gijswijt-Hofstra, Marijke, *Wijkplaatsen voor vervolgden. Asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot eind 18de eeuw*. Z.pl. 1984.
Gijswijt-Hofstra, Marijke, en Florike Egmond (red.), *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in Europa, circa 1500-2000*. Amsterdam 1997.
Gijswijt-Hofstra, Marijke, en Willem Frijhoff, *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*. Amsterdam 1987.
Gilbert, Neal W., *Renaissance Concepts of Method*. New York 1960.
Gilson, Etienne, *Études sur le rôle de la pensée médiévale dans la formation du système cartésien*. Parijs 1930.

Giltaij, J., *The drawings by Rembrandt and his school*. Rotterdam 1988.
Giltaij, Jeroen, *Ruffo en Rembrandt. Over een Siciliaanse verzamelaar in de zeventiende eeuw die drie schilderijen bij Rembrandt bestelde*. Z.pl. 1997. Diss. VUA.
Giltaij, Jeroen, en Guido Jansen, *Perspectiven. Saenredam en de architectuurschilders van de 17e eeuw*. Rotterdam 1991.
Giltaij, Jeroen, en Jan Kelch, *Lof der zeevaart. De Hollandse zeeschilders van de 17e eeuw*. Rotterdam en Berlijn 1996.
Gimberg, J., 'De klokkengieters Hemony en de uurwerkmaker Juriaan Sprakel te Zutphen'. In: *Oud-Holland* 10 (1892), p. 17-25.
Ginkel, Albertus van, *De Ouderling, der Kirchenaelteste, the Elder. Oorsprong en ontwikkeling van het ambt van ouderling en de functie daarvan in de gereformeerde kerk der Nederlanden in de 16e en 17e eeuw*. Amsterdam 1975. Diss. uu.
Ginkel, Rob van, *Notities over Nederlanders. Antropologische reflecties*. Amsterdam-Meppel 1997.
Girbal, François, *Bernard Lamy (1640-1715). Étude biographique et bibliographique*. Parijs 1964.
Giskes, J.H., 'Jacobus van Noordt (1616-1680), organist van Amsterdam'. In: *Jaarboek Genootschap Amstelodamum* 81 (1989), p.83-123.
Giskes, J.H., 'Muziekonderwijs in Amsterdam in de periode 1600-1620'. In: *Mens en melodie*, 35 (1980), p. 347-357.
Glans en glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens. Hilversum 1996.
Glazemaker 1682-1982. Catalogus bij een tentoonstelling over de vertaler Jan Hendriksz. Glazemaker in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Samengest. d. Marja Keyser. Met bijdragen v.F. Akkerman, J. Kingma en A.K. Offenberg. Amsterdam 1982.
Gloeiend palet (Een). Schilderijen van Rembrandt en zijn school. Rotterdam 1988.
Godewyck, Margaretha van, *Gedichten*. Handschrift gemeentearchief Dordrecht. Dordrecht z.j.
Goedde, Lawrence O., 'Naturalism as convention. Subject, Style, and artictic self-consciousness in Dutch landscape'. In: Wayne Franits (red.), *Looking at seventeenth-century Dutch art. Realism reconsidered*. Cambridge 1997.
Goedde, Lawrence Otto, *Tempest and shipwreck in Dutch and Flemish art. Convention, rhetoric, and interpretation*. University Park (Penn.) en Londen 1989.
Goens, Rijklof van, *Javaensche Reyse. De bezoeken van een VOC-gezant aan het hof van Mataram 1648-1654*. Inl. D. de Wever. Amsterdam 1995.
Goeree, W., *Kerklyke- en Wereldlyke Historien*. Leiden 1730 (1705).
Golahny, Amy, 'Rubens' *Hero and Leander* and its poetic progeny'. In: *Yale University Art Gallery Bulletin*, 1990, p. 21-37.
Goldie, Mark, 'The Reception of Hobbes'. In: J.H. Burns, and Mark Goldie (red.), *The Cambridge History of Political Thought, 1450-1700*. Cambridge 1991, p. 589-616.
Goliadts Swaart, of Pieter Ballings soo genaamde Nader Verdediging van de de Vlaemsche Doopsgesinde Gemeynte binnen Amsterdam. Amsterdam 1664.
Göllnitz, Abraham, *Ulysses Belgico-Gallicus, fidus tibi dux et Achates*. Leiden: Elzevier, 1631.
Goossens, Eymert-Jan, 'De Vredestempel. Het Amsterdamse stadspaleis uit 1648'. In: Jacques Dane (red.), *1648. Vrede van Munster: feit en verbeelding*. Zwolle 1998, p. 205-223.

Gorlaeus, David, *Exercitationes Philosophicae quibus Universa fere discutitur Philosophia Theoretica*. Leiden 1620.
Goslinga, C.Ch., *The Dutch in the Caribbean and on the Wild Coast, 1580-1680*. Assen 1971.
Gosses, I.H., *De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente*. Groningen etc. 1941.
Goudriaan, Aza, 'Die Rezeption des cartesianischen Gottesgedanken bei Abraham Heidanus'. In: *Neue Zeitschrift für systematische Theologie und Religionsphilosophie*, 38 (1996), p. 166-197.
Gouhier, Henri, *Cartésianisme et augustinisme au XVIIe siècle*. Parijs 1978.
Gouhier, Henri, *La pensée religieuse de Descartes*. Parijs 1972 (1924).

Gouw, Jan ter, *De volksvermaken*. Haarlem 1871; reprint Arnhem 1969.
Graadt van Roggen, W., *Een Stichtsche sleutelroman uit de zeventiende eeuw*. Utrecht 1943.
Graafland, C., 'De invloed van de Moderne Devotie in de Nadere Reformatie ± 1650 - ± 1750'. In: P. Bange, C. Graafland, A.J. Jelsma en A.G. Weiler, *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987*. Hilversum 1987, p. 47-69.
Graafland, C., 'Structuurverschillen tussen voetiaanse en coccejaanse geloofsleer'. In: F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall (red.), *Een richtingenstrijd in de gereformeerde kerk. Voetianen en coccejanen 1650-1750*. Zoetermeer 1994, p. 28-53.
Graafland, C., 'Voetius als gereformeerd theoloog.' In: J. van Oort, C. Graafland, A. de Groot e.a., *De onbekende Voetius*. Kampen 1989, p. 12-31.
Graafland, C., W.J. op 't Hof en F.A. van Lieburg, themanummer 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling.' In: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 19 (1995) 2.
Grafdicht op den ongesiene Isaak Heereboord. Z.pl. z.j. (1648)
Grau, Abraham de, *Historia philosophica, continens veterum philosophorum qui quidem praecipui fuerunt, studia ac dogmata*. Franeker 1674.
Grau, Abraham de, *Specimina philosophiae veteris, in qua novae quaedam ostenduntur*. Franeker 1673.
Grijp, Louis Peter, en Hubert Meeus, 'Muziek op het toneel van de Gouden Eeuw. Eerste vruchten van een VlaamsNederlands samenwerkingsproject'. In: W. Abrahamse, A.C.G. Fleurkens en M. Meijer Drees (red.), *Kort Tijt-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca.1550) aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt*. Amsterdam 1996, p. 119-131.
Grijp, L.P., 'Geluckigh die op den Val-let: uit de beroepspraktijk van de luitspeler Nicolaes Vallet'. In: *Holland* 23 (1992), p. 268-282.
Grijp, L.P., 'Melodieën bij teksten van Huygens'. In: A.Th. van Deursen, E.K. Grootes en P.E.L. Verkuyl (red.), *Veelzijdigheid als levensvorm: facetten van Constantijn Huygens' leven en werk; een bundel studies ter gelegenheid van zijn driehonderdste sterfdag*. Deventer 1987, p. 89-107.
Grijp, Louis Peter, 'Muziek en liederen ter gelegenheid van de Vrede van Munster'. In: *De zeventiende eeuw* 13, 1 (1997), p. 209-221.
Grijp, Louis Peter, 'De muzikale reconstructie van de Gouden Eeuw'. In: *De zeventiende eeuw* 14, 1 (1998), p. 257-267.
Grijp, Louis Peter, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw. Het mechanisme van de contrafactuur*. Amsterdam 1991. Diss. UU.
Grijp, Louis Peter, 'De Rotterdamsche Faem-Bazuyn. De lokale dimensie van liedboeken uit de Gouden Eeuw'. In: *Volkskundig bulletin* 18, 1 (1992), p. 23-78.
Grijp, Louis Peter, 'Voer voor zanggrage kropjes. Wie zongen uit de liedboekjes in de Gouden Eeuw?' In: Theo Bijvoet, Paul Koopman, Lisa Kuitert en Garrelt Verhoeven, *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur*. Nijmegen 1996, p. 96-125.
Grijp, Louis Peter, 'Zingen in een kleine taal. De muzikale taalkeuze van Nederland'. In: Louis Peter Grijp (red.), *Zingen in een kleine taal: de positie van het Nederlands in de muziek. Volkskundig bulletin* 21, 2 (1995), p. 153-184.
Grijzenhout, Frans, en Henk van Veen, *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd*. Nijmegen en Heerlen 1993 (1e dr. 1992).

Grit, Diederik, ‘De Vondelreceptie in Scandinavië’. In: *Tijdschrift voor Skandinavistiek* 13, 1 (1992), p. 55-90.
Grit, Diederik, ‘Onbekende Kopenhaagse Vondeluitgave uit 1660’. In: *Dokumentaal* 21, 4 (1992), p. 145-146.
Groenendijk, Leendert F., ‘Kansspelen in het ethische discours van de gereformeerde theologen in de Noordelijke Nederlanden’. In: *De zeventiende eeuw*, 15, 1 (1999), p. 74-85.
Groenendijk, L.F., ‘De Nadere Reformatie en het toneel’. In: *De zeventiende eeuw* 5, 1 (1989), p. 141-153.
Groenendijk, L.F, *De nadere reformatie van het gezin. De visie van Petrus Wittewrongel op de christelijke huishouding*. Dordrecht 1984.
Groenendijk, L.F., en F.A. van Lieburg, *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbedbeschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen uit de 17e en de 18e eeuw*. Leiden 1991.
Groenewegen, H.Y., ‘Stephanus Curcellaens (Etienne de Courcelles)’. In: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Dl. 2 (1912), kol. 357-358.
Groenhuis, G., ‘Calvinism and national consciousness: the Dutch Republic as the New Israel’. In: A.C. Duke en C.A. Tamse, *Britain and the Netherlands*. Dl. 7: *Church and state since the reformation*. 's-Gravenhage 1981, p. 118-133.
Groenhuis, Gerrit, *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700*. Groningen 1977. Diss. UU.
Groenhuis, G., ‘De zonen van Cham’. In: *Kleio* 21 (1980), p. 221-225.
Groenveld, S., ‘“Als by het huwelyck van man ende wyff”. Puriteinse voorstellen voor een Nederlands-Engelse unie, 1642-1652’. In: E.K. Grootes en J. den Haan, *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr: S.B.J. Zilverberg*. Roden 1989, p. 147-158.
Groenveld, Simon, ‘“Edele Mogende Heeren”. De Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier als besogne van de Staten van Holland ten tijde van Frederik Hendrik’. In: M. Bruggeman, E. Geudeke, M. van Os e.a. (red.), *Mensen van de nieuwe tijd. Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen*. Amsterdam 1996, p. 169-192.
Groenveld, S., *Evidente factiën in den staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden*. Hilversum 1990.
Groenveld, S., *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuild?* Hilversum 1995.
Groenveld, Simon, ‘Mars und seine Opfer. Über Organisation und Folgen des Krieges in der Republik’. In: Horst Lademacher en Simon Groenveld (red.), *Krieg und Kultur: Die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568-1648*. Münster 1998, p. 21-54.
Groenveld, S., ‘Het Mekka der schrijvers. Statencolleges en censuur in de zeventiende-eeuwse Republiek’. In: H. Duits, A.J. Gelderblom en M.B. Smits-Veldt, *Eer in het Lof des Deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra*. Amsterdam 1986, p. 225-245.
Groenveld, Simon, ‘Nation und “patria”. Begriff und Wirklichkeit des kollektiven Bewusstseins im Achtzigjährigen Krieg’. In: Horst Lademacher en Simon Groenveld (red.), *Krieg und Kultur: Die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und in Deutschen Reich 1568-1648*. Münster 1998, p. 77-109.
Groenveld, S., *De Prins voor Amsterdam. Reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650*. Bussum 1967.

Groenveld, S., '"Sy laeten geenen Beedelaer onder haer zyn." Diaconale zorg voór 1900'. In: S. Groenveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheul, *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980*. Zutphen 1980, p. 119-145.
Groenveld, S., '*Unie, religie en militie*. De binnenlandse verhoudingen in de Nederlandse Republiek voor en na de Munsterse Vrede'. In: *De zeventiende eeuw*, 13 (1997), p. 67-87.
Groenveld, S., *De Vrede van Munster: de afsluiting van de Tachtigjarige Oorlog*. Den Haag 1997.

Groenveld, S., en H.L.Ph. Leeuwenberg, *De Tachtigjarige Oorlog*. Dl. 2: *De bruid in de schuit. De consolidatie van de Republiek 1609-1650*. Zutphen 1985.
Groenveld, S., J.J.H. Dekker, Th.R.M. Willemse en J. Dane (red.), *Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen*. Hilversum 1997.
Groenveld, S., en J.B. den Hertog, 'Twee musici, twee stromingen, een boek-octrooi voor Anthoni van Noordt en een advies van C. Huygens, 1659'. In: A.Th. van Deursen, E.K. Grootes en P.E.L. Verkuyl (red.), *Veelzijdigheid als levensvorm: facetten van Constantijn Huygens' leven en werk; een bundel studies ter gelegenheid van zijn driehonderdste sterfdag*. Deventer 1987, p. 109-127.
Groenveld, S. en H.L.Ph. Leeuwenberg (red.), *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*. Den Haag 1979.
Groot, Aart de, 'De Amsterdamse collegiant Jan Knol'. In: *Doopsgezinde Bijdragen* N.R. 10 (1984), p. 77-88.
Groot, Hans, 'Achttiende-eeuwse arcadia's: tussen literatuur en geschiedenis'. In: *Holland* 17 (1985), p. 241-252.
[Groot, de] Grotius, Hugo, *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae pietas (1613)*. Ed. Edwin Rabbie. Leiden 1996.
Groot, Hugo de, *Parallelon rerumpublicarum liber tertius*, ed. J. Meerman. 4 dln. Haarlem 1801-1803.
Groot, Hugo de, *Tractaet van de oudtheyt van de Batavische nu Hollandsche Republique*. 's-Gravenhage 1610. (nieuwe uitg. door E. Depol, Arnhem, 1995).
Grootes, E.K., 'De bestudering van populaire literatuur uit de zeventiende eeuw'. In: *Spektator* 12, 1 (1982-1983), p. 3-24 (ook in: E.K. Grootes, *Visie in veelvoud. Opstellen over zeventiende-eeuwse letterkunde*. Uitgeg. d.M. Spies en J. Jansen. Amsterdam 1996, p.177-203).
Grootes, E.K., 'Het gebruik van Ripa's *Iconologia* in de liedbundel *Gesangh der zeeden* van Dirck Pieterz. Pers'. In: *De zeventiende eeuw* 11, 1 (1995), p. 82-88.
Grootes, E.K., 'Geeraardt Brandt en de Nederlandse poëzie'. In: E.K. Grootes en J. den Haan, *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg*. Roden 1989, p. 139-146.
Grootes, E.K. 'Literatuurhistorie en Cats' visie op de jeugd.' In: *Spektator* 9, 6 (1979-1980), p. 477-493 (ook in: E.K. Grootes, *Visie in veelvoud. Opstellen over zeventiende-eeuwse letterkunde*. Uitgeg. d.M. Spies en J. Jansen. Amsterdam 1996, p. 9-28).
Grootes, E.K., 'De ontwikkeling van de literaire organisatievormen tijdens de zeventiende eeuw in Nederland'. In: *De zeventiende eeuw* 8, 1 (1992), p. 53-65.
Grootes, E.K., '*Picturae* in words: the *Moralia* of Joannes Barbonius (1646)'. In: *Emblematica*, 8 (1994), p. 293-301.
Grootes, E.K., en J. Jansen, 'De produktie van narratief proza omstreeks 1610/1640/1670: verschuivingen binnen het genresysteem'. In: *Spektator* 19, 2 (1990), p. 107-119.
Grosheide, D., A.A.A. Monna en P.N.G. Pesch, *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht*. Dl.1: 'De eerste drie eeuwen'. Utrecht 1986.
Grosheide, Daniël, *Cromwell naar het oordeel van zijn Nederlandse tijdgenoten*. Amsterdam 1951. Diss VUA.
Groustra-Werdekker, A.H., 'Fondslijst van Johannes Naeranus'. In: H. Bots, O.S. Lankhorst en C. Zevenbergen (red.), *Rotterdam bibliopolis: een rondgang langs boekverkopers uit de zeventiende en achttiende eeuw*. Rotterdam 1997, p. 96-132.

Gruys, J.A., ‘Rijklof Michael van Goens. Het mysterie van de 24.200 verdwenen catalogi’. In: Ton Croiset van Uchelen en Hannie van Goinga, *Van pen tot laser. 31 opstellen over boek en schrift aangeboden aan Ernst Braches*. Amsterdam 1996, p. 150-156.
Gruys, J.A., en J. Bos (eds.), *t'Gulde jaer 1650 in de Short-Title Catalogue, Netherlands*. Inl. Willem Frijhoff en Marijke Spies. Den Haag 1995.
Gruys, J.A., en H.W. de Kooker (red.), *Book sales catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800. Initiated by the late Prof.Dr. B. van Selm. A cumulative guide to instalments 1-13*. IDC 1997.
Gruys, J.A., en C. de Wolf, *A short-title catalogue of books printed at Hoorn before 1701. A specimen of the STCN*. Nieuwkoop 1979.
Gruys, J.A., en C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers. Met plaatsen en jaren van werkzaamheid*. Nieuwkoop 1989.
Guarini, Gio. Baptista, *Den getrouwen herder*. Op nieuws uyt het Italiaensch vertaelt ende gerijmt door Henr. Bloemaert. Utrecht: Willem Verburgh, 1650.
Gubbels, Marlies, ‘Arnout Leers (1617-1673), enkele aspecten van zijn loopbaan als boekhandelaar, drukker en uitgever nader belicht’. In: H. Bots, O.S. Lankhorst en C. Zevenbergen (red.), *Rotterdam bibliopolis: een rondgang langs boekverkopers uit de zeventiende en achttiende eeuw*. Rotterdam 1997, p. 133-176.
Gudde, C.J., *Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen van 's-Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch 1958.
Gueroult, Martial, *Descartes selon l'ordre des raisons*, 2 dln., Parijs 1953.
Guggisberg, Hans R., ‘Veranderingen in religieuze tolerantie en godsdienstvrijheid’. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 91, 2 (1976), p. 177-195.
Guicciardini, Lodovico, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi altrimente detti Germania Inferiore*. Antwerpen 1567; 2de herz. druk 1581; 3de herz. druk 1588. (2de druk vertaald door Kiliaen als *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden*. Amsterdam 1612).
Gutton, Jean-Pierre, ‘Misères de la guerre, réponses de la charité’. In: *1648, la Paix de Westphalie: vers l'Europe moderne*. Parijs 1998, p. 95-107.
Haagsch Winkel-Praatje, oft Gesprek Voor-gevallen in den Hage, tusschen vier Personen, Een Hollander, een Zeeu, een Vries, ende een Greuninger: Nopende de Amnestie, Dank, en Vier-dag. Leeuwarden: Glaude Fonteyne, 1651 (reprint in J.J. Kalma (uitg.), *Men meldt ons uit Friesland. Een aantal zeventiende-eeuwse geschriften die opzien baarden*. Leeuwarden 1973, p. 107-137).
Haak, B., ‘Regenten en regentessen, overlieden en chirurgijns. Amsterdamse groepsportretten van 1600 tot 1835’. In: *Antiek* 7 (1972-73), p. 81-116.
Haak, B., *Hollandse schilders in de Gouden Eeuw*. z.p. 1984.
Haan, A.A.M. de, ‘Geschiedenis van het wijsgerig onderwijs te Deventer’ H.W. Blom, H.A. Krop en M.R. Wielema (red.) *Deventer denkers. De geschiedenis van het wijsgerig onderwijs te Deventer*. Hilversum 1993, p. 29-122.
Haan, A.A.M. de, *Het wijsgerig onderwijs aan het Gymnasium Illustre en de Hogeschool te Harderwijk 1599-1811*. Harderwijk 1960.
Haan, Hans den, *Moedernegotie en grote vaart. Een studie over de expansie van het Hollandse handelskapitaal in de 16e en 17e eeuw*. Amsterdam 1977.
Haas, J.A.K., *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied.* Assen 1978.
Haas, Karlheinz, ‘Die mathematischen Arbeiten von Johannes Hudde (1628-1704), Bürgermeister von Amsterdam’. In: *Centaurus* 4 (1956), p. 235-284.

Haentjens, A.H., *Fragmenten uit de geschiedenis van de remonstrantse broederschap*. Lochem 1959.
Haentjens, A.H., *Inleiding tot de dogmatiek*. Assen 1934.
Hahn, Roger, *The Anatomy of a Scientific Institution. The Paris Academy of Sciences, 1666-1803*. Berkeley-Los Angeles 1971.
Haitsma Mulier, E.O.G., 'De Bataafse mythe opnieuw beke-

ken'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 111, 3 (1996), p. 344-367.
Haitsma Mulier, E.O.G., 'Grotius, Hooft and the Writing of History in the Dutch Republic'. In: A.C. Duke en C.A. Tamse (red.), *Clio's Mirror. Historiography in Britain and the Netherlands*. Zutphen 1985, p. 55-72.
Haitsma Mulier, Eco, 'The Languages of Seventeenth-Century Republicanism in the United Provinces: Dutch or European?'. In: Anthony Pagden (red.) *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*. Cambridge 1987, p. 179-195.
Haitsma Mulier, Eco O.G., *The Myth of Venice and Dutch Republican Thought in the Seventeenth Century*. Assen 1980.
Haitsma Mulier, E.O.G., 'De *Naeuwkeurige consideratie van staet* van de gebroeders De la Court. Een nadere beschouwing'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984), p. 396-407.
Haitsma Mulier, E.O.G., 'De zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen van Amsterdam'. In: *Amstelodamum* 85 (1998), p. 107-115.
Haitsma Mulier, E.O.G., G.A.C. van der Lem, m.m.v.P. Knevel, *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800*. Den Haag 1990.
Haks, Donald, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven*. Assen 1982. (2e dr. Utrecht 1985).
Hall, A. Rupert, *The Revolution in Science, 1500-1750*. Londen-New York 1983.
Hallema, A., 'Vlaardingen en Dordrecht als oudste Nederlandse galeiendepots'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 66 (1953), p. 69-94.
Hallema, A., 'Drukkers en uitgevers te Breda'. In: *De Oranjeboom. Jaarboek van de geschied- en oudheidkundige kring van stad en land van Breda* 3 (1950), p. 82-120.
Ham, W.A. van, J.G.M. Sanders en J. Vriens (red.), *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding*. Hilversum 1996.
Hamel, A.G. van, *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland*. 's-Gravenhage 1918.
Hamer, Dianne, en Wim Meulenkamp, *De dolle jonker. Leven en werken van Everard Meyster (ca. 1617-1679)*. Amersfoort 1987.
Hamilton, Alastair, Sjouke Voolstra en Piet Visser, *From Martyr tot Muppy (Mennonite Urban Professionals). A historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the Mennonites*. Amsterdam 1994.
[Happee, J., A. Trippenzee en G. van Ark], *3 ½ eeuw evangelisch-lutherse kerk te Leiden. Kroniek van een kerkgebouw*. Leiden [1968].
[Haps, P. van], *Hollants vree-tonneel of bly-eynt speel. Op den sin van B'thont lang ure. Gherijmt over den beslooten Vreed tot Munster den 30/20 maents Jani. 1648*. Nijmegen: Nicolaes van Hervelt, 1648.
Harline, Craig E., *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic*. Dordrecht enz. 1987.
Hart, Marjolein 't, 'Cities and Statemaking in the Dutch Society, 1580-1680'. In: *Theory and Society* 18 (1989), p. 663-688.
Hart, Marjolein 't, 'The glorious city: monumentalism and public space in seventeenth century Amsterdam'. In: Patrick O'Brien e.a. (red.), *Achieving*

cities. Antwerp, Amsterdam and London during their Golden Ages. Cambridge 2000, forth-coming.
Hart, Marjolein C. 't, *In quest for funds. Warfare and State formation in the Netherlands, 1620-1650*. Leiden 1989. Diss. RUL.
Hart, Marjolein 't, *The making of a bourgeois state. War, politics and finance during the Dutch revolt*. Manchester en New York 1993.
Hart, S., *Geschrift en Getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800*. Dordrecht 1976.
Harten, J.D.H., 'Het landschap in beweging'. In: *Algemene geschiedenis des Nederlanden*, dl. 5. Haarlem 1980, p. 38-77.
Harth, Erica, *Cyrano de Bergerac and the Polemics of Modernity*. New York-Londen 1970.
Hartong, G.T., 'Overijsselse boekdrukkers en boekverkopers in de zeventiende eeuw'. In: *Overijsselse historische bijdragen*, 103 (1988), p. 60-83.
Hatfield, Gary, 'Metaphysics and the New Science'. In: C. Lindberg en Robert S. Westman (red.), *Reappraisals of the Scientific Revolution*. Cambridge 1990, p. 207-260, p. 93-166.
Hatin, Eugène, *Les gazettes de Hollande et la presse clandestine aux xviie et xviiie siècles*. Paris 1865.
Haver Droeze, J.J., *Het Collegium medicum Amstelaedamense 1637-1798*. Haarlem 1921.
Hay, D., *Europe. The emergence of an idea*. Edinburgh 1957.
Hecht, Peter, 'Dutch seventeenth-century genre painting: a reassessment of some current hypotheses'. In: *Simiolus* 21 (1992), p. 85-95.
Hecht, Peter, *De Hollandse fijnschilders. Van Gerard Dou tot Adriaen van der Werff*. Amsterdam en Maarssen 1989.
[Heemskerk, Johan van], *Batavische Arcadia, waer in, onder 't loof-werck van liefkoosertjes, gehandelt werdt, van den oorspronck van 't oud Batavien, vryheydt der Bataviers, vrye zee, zee-vonden, vinders van verburgen schatten, verbeurt-maecken van goederen, uyt-perssen der waerheydt door pynigen, onheyl van de lanckwyligheydt der rechts-plegingen, en andere diergelycke ernstige saken meer*. Amsterdam: Gerrit Iansz., 1647.
Heereboord, Adriaan, *Meletemata philosophica*. Leiden 1654.
Heereboord, Adriaan, *Naackte ende nodige verdedigingh van de eer en het leven van Adrianus Heereboord*. Leiden 1648.
Heereboord, Adriaan, *Sermo extemporaneus de recta philosophicè disputandi ratione*. Leiden 1648.
Heering, G.J. (red.), *De remonstranten. Gedenkboek bij het 300-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap*. Leiden z.j. [1919].
Heering, Jan-Paul, *Hugo de Groot als apologeet van de christelijke godsdienst. Een onderzoek van zijn geschrift 'De veritate religionis christianae' (1640)*. 's-Gravenhage 1992. Diss RUL.
Heeroma, K., 'De taalgeschiedenis van Overijssel'. In: B.H. Slicher van Bath e.a. (red.), *Geschiedenis van Overijssel*. Deventer 1970, p. 235-252.
Heidanus, Abraham, *Advijs Van de theologische Faculteyt tot Leyden, Op het versoeck vande Staten vande van Hollant en West-Vrieslant, Gegeven; Rakende het Bewuste Boeck, genaemt den Uyt-legger der H. Schrift*. Z.pl. 1669.
Heidanus, Abraham, *Consideratien over Eenige saecken onlanghs voorgevallen in de Universiteyt binnen Leyden*. Leiden 1676.
Heidanus, Abraham, *De causa Dei, dat is de sake Godts verdedight tegen den mensche*. Leiden 1645.
Heidanus, Abraham, *De origine erroris libri VIII*. Amsterdam 1678.

Heidanus, Abraham, *Eenige stellingen aengaende den rustdagh en den dagh des Heeren [...] Uyt het latijn vertaelt*. Leiden 1658.
Heidanus, Abrahamus, *Proeve en wederlegginghe des Remonstrantschen catechismi*. Leiden: Paulus Aertsz. van Ravesteyn en David van Ilpendam, 1641.
Heijden, H.A.M. van der (uitg.), *Nieut Kaert boeck vande XVII Nederlandsche Provincien*. Alphen aan de Rijn-Leuven 1999.
Heijden, M.P.C. van der, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht 1550-1700*. Amsterdam 1998.
Heijer, Henk den, *De geschiedenis van de WIC*. Zutphen 1994.
Heilsame en Onpartijdige Raat, Aan alle d'Inwoonders van Nederlandt, die onder de Heerschappy van den Koning van

Spanien zijn. Z.pl. 1644 [Knuttel 5096].
Heimericks, Nettie, en Willem van Toorn, (red.) *De hele Bibelebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam 1990.
Heinsius, Daniel, *Poematum editio nova. Accedunt praeter alia libri, De Contemptu Mortis antehac una non editi*. 6e dr. Leiden: Elzevier en J. Maire, 1621.
Hekma, G., en H. Roodenburg (red.), *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850*. Nijmegen 1988.
Heldere (De) daegheraedt, verscheenen over de provintie van Hollandt. Z.pl. 1650.
Hellinga, W., *De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands*. Amsterdam 1938. Diss UvA.
Hendrix, Harald, 'Vreemd volk in Holland. Xenofobie en xenofilie in historisch perspectief'. In: Harald Hendrix en Ton Hoenselaars (red.), *Vreemd volk. Beeldvorming over buitenlanders in de vroegmoderne tijd*. Amsterdam 1998, p. 1-20.
Herbinius, Joh., *Famosae de Solis vel Telluris Motu controversiae Examen theologico-philosophicum*. Utrecht 1655.
Heringa, J., 'Zelfstandig gewest in de Republiek, 1603-1748'. in: J. Heringa e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe*. Meppel-Amsterdam 1985, p. 373-442.
Hermans, Jos. M.M., en Gerda C. Huisman (red.), *Aan de ketting: boek en bibliotheek in Groningen voor 1669*. Groningen 1996.
Hermans, Theo (red.), *Door eenen engen hals. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1550-1670*. 's-Gravenhage 1996.
Heule, Christiaen van, *De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst*. Ed. W.J.H. Caron. Groningen en Djakarta 1953.
Heuvel, C.M.J.M. van den, *'Papiere Bolwercken'. De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen*. Alphen aan de Rijn 1991.
Heyd, Michael, 'Descartes - An Enthusiast *malgré-lui*?'. In: David Katz and Jonathan Israel (red.), *Sceptics, Millenarians and Jews*. Leiden 1990, p. 35-58.
Heyd, Michael, *Between Orthodoxy and the Enlightenment. Jean-Robert Chouet and the Introduction of Cartesian Science in the Academy of Geneva*. Den Haag 1982.
Heyns, Maria, *Bloemhof der doorluchtige voorbeelden; daer in door ware, vreemde en deftige geschiedenissen, leeringen en eygenschappen, alles dat de mensch tot nut en vermaeck verstrekken kan, te bemerken is. Uit de schriften van Philippus Camerarius, Michiel de Montanje en andere schrijvers getrokken en vertaelt*. Amsterdam: Jan van Hilten, 1647.
Hillairet, Jacques, *Dictionnaire historique des rues de Paris*, 2 dln. 5e dr. Parijs 1963.
Het historische orgel in Nederland. Dl. 1 1479-1725 ed. Hans van Nieuwkoop e.a.; dl.2 1725-1769 ed. Hans van Nieuwkoop e.a.; dl.3 1769-1790 ed. Jan Jongepier e.a.. Amsterdam 1997-1999.
Hobbes, Thomas, *Leviathan: of van de Stoff, Gedaente, ende Macht van de Kercklycke ende Wereltlycke Regeringe*. Amsterdam 1667 (1651).
Hoeck, F. van, *Schets van de geschiedenis der Jezuieten in Nederland*. Nijmegen 1940.

Hoenderdaal, G.J., ‘Begin en beginsel’. In: G.J. Hoenderdaal, en P.M. Luca (red.), *Staat in de vrijheid. De geschiedenis van de remonstranten*. Zutphen 1982, p. 9-55.
Hof, W.J. op 't, ‘Het culturele gehalte van de Nadere Reformatie.’ In: *De zeventiende eeuw* 5, 1 (1989), p. 129-140.
Hof, W.J. op 't, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*. Rotterdam 1987. Diss. UU.
Hof, W.J. op 't, ‘Geïmporteerde vroomheid? De zeventiende-eeuwse Nederlandse gereformeerde vroomheid in internationaal perspectief’. In: Karel Davids e.a. (red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800*. Leuven-Apeldoorn 1995, p. 83-105.
Hof, W.J. op 't, ‘Gisbertus Voetius en de gebroeders Willem en Eewout Teellinck’. In: J. van Oort, C. Graafland, A. de Groot, *De onbekende Voetius*. Kampen 1989, p. 92-116.
Hof, W.J. op 't, ‘Eenen tweeden Thomas à Kempis (doch ghereformeerden)’. In: P. Bange, C. Graafland, A.J. Jelsma en A.G. Weiler, *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987*. Hilversum 1988, p. 151-165.
Hof, W.J. op 't, ‘De verschillen tussen voetianen en coccejanen in het licht van hun verklaring van de Heidelbergse Catechismus’. In: F.G.M. Broeyer en E.G.E van der Wall (red.), *Een richtingenstrijd in de gereformeerde kerk. Voetianen en coccejanen 1650-1750*. Zoetermeer 1994, p. 54-73.
Hof, W.J. op 't, *De visie op de Joden in de Nadere Reformatie tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1984.
Hofman, Hendrik Arie, *Constantijn Huygens (1596-1687). Een christelijk-humanistisch bourgeois-gentilhomme in dienst van het Oranjehuis*. Utrecht 1983.
Hofman, W., *Amsterdam - burgerwijkkaarten. Geschiedenis van schutterij en burgerwacht*. Amsterdam 1981.
Hofmann, Josef Ehrenfried, *Frans van Schooten der Jüngere*. Wiesbaden 1962.
Hofman-Peerlkamp, P., *Liber de vita, doctrina et facultate Nederlandorum, qui carmina Latina composuerunt*. Editio altera emendata et aucta. Haarlem 1838.
Hoftijzer, Paul Gerardus, *Engelse boekverkopers bij de beurs. De geschiedenis van de Amsterdamse boekhandels Bruyning en Swart, 1637-1724*. Amsterdam en Maarssen 1987. Diss. KUN.
Hoftijzer, P.G., ‘Het Nederlandse boekenbedrijf en de verspreiding van Engelse wetenschap in de zeventiende en achttiende eeuw’. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 5 (1998), p. 59-72.
Hoftijzer, P.G., *De zeis in andermans koren. Over nadruk in Nederland tijdens de Republiek*. Amsterdam 1993. Inaug rede UvA.
Hoftijzer, P.G., ‘“Zo vergaat de roem”. Het einde van de Officina Hackiana’. In: Ton Croiset van Uchelen en Hannie van Goinga, *Van pen tot laser: 31 opstellen over boek en schrift aangeboden aan Ernst Braches*. Amsterdam 1996, p.157-170.
Hogesteeger, G., *Van lopende bode tot telematica*. Groningen 1989.
Hohenberg, Paul M., en Lynn Hollen Lees, *The making of modern Europe, 1000-1994*. Cambridge-Londen 1995.
Hollanders, Herman, *Concerti ecclesiastici*. Ed. F. Noske en A. Verhoeven. Amsterdam 1979.
Hollands praatjen, tusschen vier persoonen [...] aangaande de souverainiteyt van Syn Hoogheyt, en tot iustificatie van de [...] Staten van Hollandt, en de [...] regeerders der stadt Amsterdam. Met twee vervolgdelen. Antwerpen [Amsterdam?] 1650 [in totaal 19 drukken volgens Gruys & Bos, t'Gulde iaer 1650, 1995, p. 70-73].

Hollantsche Mercurius. Dl. 1, jg. 1650. Haarlem: Pieter Casteleijn 1651.
Hollantze Mercurius. Behelzende 't geen aenmerckenswaerdigh in Europa, en voornamelijck in 't stuck van oorloch ende vrede 't gantze iaer 1655 voorgevallen is. Dl. 6. Haarlem: Pieter Casteleyn, 1661.
Hollstein, F.W.H., *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts ca. 1450-1700*. Amsterdam 1949-...
Holwarda, Johannes Phocylides, *Friesche Sterre-konst, Ofte Een korte, doch volmaeckte Astronomia, met de Nuttigheden van dien*. Harlingen 1652.
Holwarda, Johannes Phocylides, *Philosophin naturalis seu physica vetus-nova ex optimis quibusque autoribus, antiquis paritèr & neotericis deducta*. Franeker 1651.

Hooft, P.C., *Brieven*. Ed. J. van Vloten. 4 dln. Leiden 1855-1857.
Hooft, Pieter Corneliszoon, *De briefwisseling*. Ed. H.W. Tricht. 3 dln. Culemborg 1976-1979.
Hoogewerff, G.J., *De geschiedenis van de St. Lucasgilden in Nederland*. Amsterdam 1947.
Hoogstraten, S. van, *Schoone Roselijn. Of, de getrouwe liefde van Panthus*. Dordrecht: Jasper Gorissz., 1650.
Hooykaas, R., *Experientia ac ratione: Huygens tussen Descartes en Newton*. Leiden 1979.
Hooykaas, R., *G.J. Rheticus' Treatise on Holy Scripture and the Motion of the Earth*. Amsterdam 1984.
Hooykaas, R., *Humanisme, science et Réforme. Pierre de la Ramée (1515-1572)*. Leiden 1958.
Hopkins, Andrew, en Arnold Witte, 'Van luxe architectuurkaart tot praktische handleiding: de Nederlandse uitgaven van Scamozzi's *L'Idea della Architettura Universale*.' In: *Bulletin KNOB* 96, 5 (1997), p. 137-153.
Hoppenbrouwers, F.J.M., *Oefening in volmaaktheid. De zeventiende-eeuwse rooms-katholieke spiritualiteit in de Republiek*. Den Haag 1996.
Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Maagschap en vriendschap'. In: *Holland* 17 (1985), p. 69-108.
Horatius Flaccus, Q., *Lierzange en dichtkunst. In rijmeloos vertaelt door J.v. Vondel (1654)*. In: Vondel, *Werken*. Dl. 7. Amsterdam 1934, p. 259-370.
Horst, K. van der, *Inventaire de la correspondance de Caspar Barlaens (1602-1648)*. Assen 1978.
Horst, van der, 'Nog iets over Zydewind.' In: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 3 (1875), p. 239-240.
Horst, van der, 'Verhaal ofte verklaringe van 't gunt schout, burgemeestren, ende scheepenen der steden Nieudorp is gerecontreert in 't visiteren van de Paapsche vergaderinge, op de Sijdwind, in den banne van Oude Nieudorp, den 23 augusti 1649'. In: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 3 (1875), p. 161-172.
Houston, R.A., 'The Scots kirk, Rotterdam, 1643-1795: a Dutch or a Scottish church?' In: Juliette Roding en Lex Heerma van Voss (red.), *The North Sea and Culture (1550-1800)*. Hilversum 1996, p. 266-284.
Hout, A.H.P.J. van den, P.J. Margry en R. Schillemans, *Het mirakel. Zeshonderdvijftig jaar mirakel van Amsterdam*. Amsterdam 1995.
Howarth, David, *Lord Arundel and his circle*. New Haven en Londen 1985.
Hsia, Ronny Po-chia, 'Blut, Magie und Judenhass im Deutschland der frühen Neuzeit'. In: Monika Hagenmaier en Sabine Holtz (red.), *Krisenbewusstsein und Krisenbewältigung in der Frühen Neuzeit - Crisis in Early Modern Europe*. Frankfurt am Main enz. 1992, p. 353-369.
Hsia, R. Po-chia, *The myth of ritual murder: Jews and magic in Reformation Germany*. New Haven en Londen 1988.
Hubbeling, H.G., 'Arnold Geulincx, origineel vertegenwoordiger van het cartesio-spinozisme'. In: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 75 (1983), p. 70-80.
Huet, Leen en Jan Grieten, *Oude meesteressen. Vrouwelijke kunstenaars in de Nederlanden*. Leuven 1998.
Huiskamp, Marloes, 'De Tachtigjarige Oorlog en de Vrede van Munster in de decoratie van zestiende- en zeventiende-eeuwse stadhuizen'. In: *De zeventiende eeuw* 13, 1 (1997), p. 335-346.

Huiskamp, René, ‘Tussen centrum en periferie. Giften en corruptie in de vroegmoderne politiek’. In: *Volkskundig Bulletin* 21 (1995), p. 27-58.
Huisken, J., en E.J.H.P. Goossens (red.), *De Fonteijn van Pallas. Een geschenk van Amsterdam aan Johan Maurits*. Amsterdam 1994.
Huisken, Jacobine E. en Friso Lammertse (red.), *Het kunstbedrijf van de familie Vingboons. Schilders, architecten en kaartmakers in de Gouden Eeuw*. Maarssen, 's-Gravenhage en Amsterdam 1989.
Huisken, Jacobine, Koen Ottenheym and Gary Schwartz (red.), *Jacob van Campen. Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1995.
Huisman, A. en J. Koppenol, *Daer compt de Lotery met trommels en trompetten! Loterijen in de Nederlanden tot 1726*. Hilversuni 1991.
Huisman, C., *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw*. Dordrecht 1983.
Huisman, Frank, ‘Medecine and health care in the Netherlands 1500-1800’. In: Klaas van Berkel, Albert van Helden en Lodewijk Palm (red.), *A history of science in the Netherlands. Survey, Themes and Reference*. Leiden enz. 1999, p. 239-278.
Huizinga, Johan, ‘Hugo de Groot en zijn eeuw’. In: *De Gids* 89, l0 (oktober 1925), p. 1-16.
Huizinga, Johan, *Die Mittlerstellung der Niederlande zwischen West- und Mitteleuropa*. Leipzig-Berlijn 1933.
Huizinga, Johan, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets*. 5de druk. Groningen 1976 (bewerking van: *Holländische Kultur des siebzehnten Jahrhunderts*. Jena 1933; heruitgave Amsterdam 1998) ook in: *Verzamelde werken*, dl. 2. Haarlem 1948, p. 412-507.
Hul, D. van den, ‘Jacobus Haffner en zijn *Alauda spiritualis* (1647)’. In: *Tijdschrift van de. Vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis* 21 (1970), p. 225-239.
Hulshoff Pol, Elfriede, ‘The first century of Leiden University Library’. In: Th.H. Lunsingh Scheurleer and G.H.M. Posthumus Meyjes (red.), *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*. Leiden 1975, p. 395-459.
Hulzen, A. van, Utrecht. *Een beknopte geschiedenis van de oude bisschopsstad*. Utrecht 1994.
Hunter, Michael, *Establishing the New Science. The Experience of the Early Royal Society*. Woodbridge 1989.
Hunter, Michael, *Science and Society in Restoration England*. Cambridge 1981.
Hunter, Michael, *Science and the Shape of Orthodoxy. Intellectual Change in Late Seventeenth-Century Britain*, Londen 1995.
Huussen jr., A.H., ‘Censuur in stad en ommelanden van Groningen 1594-1795’. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 2 (1995), p.13-33.
Huygens, Christiaan, *Oeuvres complètes*, Ed. D. Bierens de Haan, J. Bosscha, D.J. Korteweg en J.A. Vollgraff. 22 dln. Den Haag 1888-1950.
Huygens, Constantijn, *Briefwisseling*. Ed. J.A. Worp. 6 dln. 's-Gravenhage 1911-1917.
Huygens, Constantijn, *Gebruyck of ongebruyck van 't orgel in de kercken der Vereenighde Nederlanden*. Ed. F.L. Zwaan. Amsterdam, Londen 1974.
Huygens, Constantijn, *Gedichten*. Ed. J.A. Worp. 8 dln + reg. Arnhem en Groningen 1892-1899.
Huygens, Constantijn, *Korenbloemen, Nederlandsche gedichten*. 's-Gravenhage 1658.
Huygens, Constantijn, *Mengelingh*. Tekstuitgave met inleiding en toelichtingen door A. van Strien. Amsterdam 1990.
Huygens, Constantijn, *Mijn jeugd*. Vert. en toel. C.L. Heesakkers. Amsterdam 1987.

Huygens, Constantijn, *Momenta desultoria. Poëmatum libri XI*. Edente Caspare Barlaeo. Leiden: Bonaventura en Abraham Elsevier, 1644.
Huygens, Constantijn, *Slede-stemmen en dorpen*. Inl. C.W. de Kruyter. Zutphen 1981.
Huygens, Constantijn, *Trijntje Cornelis*. Ed. H.M. Hermkens. 2 dln. Utrecht 1987.

I.G.H. [Johannes Hudde?], *Den hollenden astronomus J.D.B. gecapuchont*. Leiden 1656.
I.G.H., *Demonstratio mathematica ineptiarum et ignorantiae Jacobi du Bois*. Rotterdam 1656.
Icones Leidensis. De portretverzameling van de Rijksuniversiteit te Leiden. Leiden 1973.
Idea philosophia moralis. Leiden 1623.
IJsewijn, Jozef, 'Humanism in the Low Countries'. In: Albert Rabil jr. (red.), *Renaissance Humanism. Foundations, Forms, and Legacy. Volume 2. Humanism beyond Italy*. Philadelphia 1988, p. 156-215
Ingen, F. van, *Böhme und Böhmisten in den Niederlanden im 17. Jahrhundert*. Bad Honnef 1984.
Ingen, Ferdinand van, *Nachbarn. Holländisch-deutsche Wechselbeziehungen in der Literatur des 17. Jahrhunderts*. Bonn z.j.
Ingen, Ferdinand van, *Philipp von Zesen*. Stuttgart 1970.
Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-Welvaren. Aangewezen door V.D.H. [Pieter de la Court?]. De laatste druk vermeerdert en verbetert. Amsterdam: Joan. Cyprianus van der Graft, 1662.
Iribarne, Philippe d', *Eer, contract en consensus. Management en nationale tradities in Frankrijk, de Verenigde Staten en Nederland*. Amsterdam 1998 (vertaling van: *La logique de l'honneur. Gestion des entreprises et traditions nationales*. Parijs 1989).
Isaacs, Ann Katherine, en Maarten Prak, 'Cities, Bourgeoisies, and States'. In: Wolfgang Reinhard (red.), *Power Elites and State Building*. Oxford 1996, p. 207-234. Isendoorn, Gisbertus van, *Medulla physica, breviter et perspicuè per theoremata et quaestiones*. Harderwijk 1650.
Israel, Jonathan, 'The Banning of Spinoza's Works in the Dutch Republic (1670-1678)'. In: Wiep van Bunge and Wim Klever (red.), *Disguised and Overt Spinozism around 1700*. Papers Presented at the International Colloquium, held at Rotterdam, 5-8 October 1994. Leiden 1996, p. 3-14.
Israel, Jonathan, 'Les controverses pamphlétaires dans la vie intellectuelle hollandaise et allemande à l'époque de Bekker et Van Leenhof'. In: *XVIIe siècle* 195 (1997), p. 253-264.
Israel, Jonathan I., *European Jewry in the age of mercantilism 1550-1750*. 2e dr. Oxford 1989 (1e dr. 1985).
Israel, Jonathan, *Dutch Primacy in World Trade 1585-1740*. Oxford 1989 (vertaald als: *Nederland als centrum van de wereldhandel 1585-1740*. Franeker 1991).
Israel, Jonathan, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*. Oxford 1995. (vertaald als: *De Republiek 1477-1806*. 2 delen. Franeker 1996).
Israel, Jonathan, 'The Intellectual Debate about Toleration in the Dutch Republic'. In: C. Berkvens-Stevelinck, J. Israel, and G.H.M. Posthumus Meyjes (red.), *The Emergence of Toleration in the Dutch Republic*. Leiden 1997, p. 3-36.
Israel, Jonathan I., 'The jews of Venice and their links with Holland and with Dutch jewry (1600-1710)'. In: Gaetano Cozzi (red.), *Gli Ebrei e Venezin secoli XIV-XVIII. Atti del convegno internazionale [etc.] Venezia 1983*. Milano 1987, p. 95-116.
Israel, Jonathan I., 'Menasseh ben Israel and the Dutch Sephardic colonization movement of the mid-seventeenth century (1645-1657)'. In: Yosef Kaplan,

Henry Méchoulan and H. Popkin, *Menasseh ben Israel and his world*. Leiden enz. 1989, p. 139-163.
Israel, Jonathan I., 'De Republiek der Verenigde Nederlanden tot omstreeks 1750. Demografie en economische activiteit'. In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld, en I. Schöffer (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995, p. 97-126.
J.J.G., 'Over Zydewind (Meyery van den Bosch, Zevenhoven)'. In: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 3 (1875), p. 288-300.
J[acob] P[ietersz. van de Koog], *Inleydinge om te komen tot een recht gebruyck, van de tijdelicke goederen. Bestaende in 3 deelen: ten 1. Om christelick te winnen 2. Om wel te gebruycken. 3. In ordere den armen mede te deelen. Daer by word gesteldt een Boet-predicatie*, [*etc.*]. Wormerveer: Willem Symonsz. Boogaard, 1649.
Jaakke, A.W.G. en E.W. Tuinstra (red.), *Om een verstaanbare bijbel. Nederlandse bijbelvetalingen na de Statenbijbel*. Haarlem en Brussel 1990.
Jacob Cornelisz. [van Dalen], *Onciersel en cieraet vande Godtsalige vrouwen. Dat is: een vertoninge wat een christen vrouwe in haer kledinge onciert, ende wat daer-en-tegen het beste cieraet is dat haer heerlijck maeckt in de Oogen Godts. Zijnde vervat in drie predicatien. Gepredikt in December anno 1651. inde vergaderingh der Doops-gesinde, die men de Water-landers noemt*. 2e verb. dr. Amsterdam: Pieter Arentsz., 1652.
Jacobs, J.A., 'Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld'. In: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 50 (1996), p. 109-130.
Jacobs, J.A., *Een zegenrijk gewest. Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1999.
Jacobsen Jensen, J.N., *Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850*. 2 dln. Amsterdam 1919-1936.
Jager, R. de, 'Meester, leerjongen, leertijd. Een analyse van zeventiende-eeuwse Noord-Nederlandse leerlingcontracten van kunstenaars, goud- en zilversmeden'. In: *Oud Holland* 104, 2 (1990), p. 69-111.
Jan Willemsz., *'t Kleyn sermoen-boeck: bestaende in eenige stichtelijcke leeranchtige predicaties, ende uytleggingen over verscheyde texten der Heyliger Schrifture*. Amsterdam: Gerrit van Goedesbergh, 1656.
Jans, Everhard, *Burgerhuisvormen tussen IJssel en Eems, 1400-1850*. Zutphen 1989,
Janse, H. (red.), *Kleurig glas in monumenten. Conservering van gebrandschilderd glas*. 's-Gravenhage 1985.
Jansen, Jeroen, *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance*. 2 dln. Hilversum 1995. Diss UvA.
Jansen, Wendy, '"Laag bijdegrondse geleerden poespas". Onderzoek naar de zeventiende- en achttiende-eeuwse arcadia'. In: *Spektator* 23, 2 (1994), p. 127-136.
Janssen, Anthoni, *Christelijck vermaeck, bestaende in verscheyden stichtelijcke rijmen*. Haarlem: Gerrit Anthonissen Causi, 1645.
Janssen, Dieter, 'Bellum iustum und Völkerrecht im Werk des Hugo Grotius', in: Horst Lademacher en Simon Groenveld (red.), *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und in Deutschen Reich 1568-1648*. Münster 1998, p. 129-154.
Janssen, G.W., 'Jacobus de la Torre.' In: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Dl. 4 (1918), kol. 1340-1343.
Japikse, N., 'Cornelis Musch en de corruptie van zijn tijd'. In: *De Gids* 71-I (1907), p. 498-523.

Japikse, N., ‘De Dordtsche regeeringsoligarchie in het midden der 17e eeuw’. In: P.J. Blok en N. Japikse, *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*. 's-Gravenhage 1924, p. 6-22.
Jardine, Lisa, *Francis Bacon. Discovery and the Art of Discourse*. Cambridge 1974.
Jensen Adams, Ann, ‘The three-quarter length life-sized portrait in seventeenth-century Holland. The cultural functions of *tranquillitas*’. In: Wayne Franits (red.), *Looking at seventeenth-century Dutch art. Realism reconsidered*. Cambridge 1997, p.158-174.
Jensma, G.Th., F.R.M. Smit en F. Westra (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*. Leeuwarden 1985.

Jílek, Lubor (red.), *Historical Compendium of European Universities / Répertoire historique des universités européennes*. Genève 1984.
Jobse-van Putten, Jozien, *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland*. Nijmegen 1995.
Jodogne, Pierre (red.), *Lodovico Guicciardini (1521-1589). Actes du colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990*. Leuven 1991.
Johan de Brune de Oude (1588-1658). Een Zeeuws literator en staatsman uit de zeventiende eeuw. Middelburg 1990.
Jolles, J.A., *De schuttersgilden en schutterijen van Zeeland*. Middelburg 1934.
Jonckbloet, W.J.A., en J.P.N. Land, *Musique et musiciens au xviie siècle. Correspondance et oeuvre musicales de Constantin Huygens*. Leiden 1882.
Jones, Howard, *Pierre Gassendi, 1592-1655. An Intellectual Biography*. Nieuwkoop 1981.
Jones, J.R., *The Anglo-Dutch Wars of the Seventeenth Century*. Londen 1996.
Jong, Erik de, *Natuur en kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*. Amsterdam 1993. Diss. RUG.
Jong, Erik, en Claudia Schellekens, *Het beeld buiten. Vier eeuwen tuinsculptuur in Nederland*. Heino-Wijhe 1994.
Jong, Joop de, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw*. Utrecht-Antwerpen 1987.
Jong, K.K. de, '"Noit heeft de Zon gruwelijker daat beschouwt": Joan Dullaarts visie op de terechtstelling van Karel Stuart'. In: H. Duits, A.J. Gelderblom en M.B. Smits-Veldt, *Eer is het Lof des Deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra*. Amsterdam 1986, p. 162-168.
Jong, M. de, 'Holland en de Portugese restauratie van 1640'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 55 (1940), p. 225-253.
Jong, O.J. de, 'Unie en religie'. In: S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg (red.), *De Unie van Utrecht*. Den Haag 1979, p. 155-181.
Jong, O.J. de, 'Voetius en de tolerantie'. In: J. van Oort, C. Graafland, A. de Groot, O.J. de Jong (red.), *De onbekende Voetius*. Kampen 1989, p. 109-116.
Jonge van Ellemeet, W.C.M. de, *Museum Catsianum 1837-1887*. 2e verm. dr. 's-Gravehage 1887.
Jonge, H.J. de, *De bestudering van het Nieuwe Testament aan de Nooordnederlandse universiteiten en het Remonstrants Seminarie van 1575 tot 1700*. Amsterdam enz. 1980.
Jonge, Henk Jan de, 'Grotius' view of the gospels and the evangelists'. In: Henk J.M. Nellen en Edwin Rabbie (red.), *Hugo Grotius theologian*. Leiden enz. 1994, p. 65-77.
Jongeneelen, Gerrit H., 'An Unknown Pamphlet of Adriaan Koerbagh'. In: *Studia Spinozana* 3 (1987), p. 406-415.
Jongh, E., m.m.v. Titia van Leeuwen, Andrea Gasten en Hilary Sayles, *Still-life in the age of Rembrandt*. Auckland 1982.
Jongh, E. de, en G. Luijten, *Spiegel van alledag. Nederlandse genreprenten 1550-1700*. Gent 1997.
Jongh, E., 'Erotica in vogelperspectief. De dubbelzinnigheid van een reeks zeventiende-eeuwse genrevoorstellingen'. In: *Simiolus*, 3 (1968-1969), p. 22-74 (ook in: E. de Jongh, *Kwesties van betekenis. Thema en motief in de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw*. Leiden 1995, p. 21-58).
Jongh, E. de, *Kwesties van betekenis. Thema en motief in de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw*. Leiden 1995.

Jongh, E. de, *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw*. Zwolle 1986.
Jorink, Eric, 'Tussen Aristoteles en Copernicus. De natuurfilosofische opvattingen van Nicolaus Mulerius (1564-1630)'. In: H.A. Krop, J.A. van Ruler en A.J. Vanderjagt (red.), *Zeer kundige professoren. Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996*. Hilversum 1997, p. 69-83.
Junius, Franciscus, *De pictura veterum libri tres (Roterodami 1694)*. Edition, traduction et commentaire du livre I par Colette Nativel. Genève 1996.
Junius, Franciscus, *De schilder-konst der oude, begrepen in drie boecken*. Middelburg: Zacharias Roman, 1641.
Kalma, J.J. (uitg.), *Men meldt ons uit Friesland. Een aantal zeventiende-eeuwse geschriften die opzien baarden*. Leeuwarden 1973.
Kamen, H., *The iron century. Social change in Europe 1550-1660*. Londen 1976.
Kamermans, Johan A., *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw*. Wageningen 1999.
Kampinga, Herman, *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw*. Ed. E.O.G. Haitsma Mulier. Utrecht 1980 (1e dr. 1917).
Kaplan, Y., 'De Joden in de Republiek tot omstreeks 1750. Religieus, cultureel en sociaal leven'. In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995, p. 129-173.
Kaplan, Yosef, Henry Méchoulan en H. Popkin, *Menasseh ben Israel and his world*. Leiden enz. 1989.
Karsemeijer, Jan, *De dichter Jeremias de Decker*. Amsterdam 1934. Diss. VUA.
Kasher, A. en S. Bidermann, 'Why was Baruch de Spinoza Excommunicated?'. In: David Katz en Jonathan Israel (red.), *Sceptics, Millenarians and Jews*. Leiden 1990, p. 98-141.
Katchen, Aaron L., *Christian Hebraists and Dutch Rabbis. Seventeenth century apologetics and the study of Maimonides' Misneh Torah*. Cambridge, Mass., London 1984.
Katz, David en Jonathan Israel (red.), *Sceptics, Millenarians and Jews. Festschrift in Honour of Richard H. Popkin*. Leiden 1990.
Katz, David S., 'Menasseh ben Israel's Christian connection: Henry Jessey and the Jews.' In: Yosef Kaplan, Henry Méchoulan en H. Popkin, *Menasseh ben Israel and his world*. Leiden enz. 1989, p. 117-138.
Keblusek, Marika, en Jori Zijlmans (red.), *Vorstelijk vertoon: aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia*. Den Haag en Zwolle 1997.
Keblusek, Marika, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw*. Hilversum 1997.
Keblusek, M., '"Heerlijke" boeken voor de hertog. Hertog August en de verkoop van de bibliotheek van Adriaan Pauw'. In: *De boekenwereld* 10 (1993-1994), p. 71-84.
Keblusek, Marika, 'Nieuwsvoorziening in de Republiek. De Engelse burgeroorlog in Haagse drukken'. In: Henk Kleijer, Ad Knotter en Frank van Vree (red.), *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen*. Amsterdam 1992, p. 60-77.
Kempen, Thomas van, *De vier boeken der naarvolging Christi*. In Duits gerymt door J. Bouckart. Amsterdam: Jac. Lescaille, 1663.
Kernkamp, G.W. (uitg.), *Acta en decreta Senatus. Vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie*, Dl. 1, Utrecht 1936.

Kernkamp, G.W. (uitg.), ‘Memorie van Nanning Keyser betreffende de gebeurtenissen van het jaar 1650’. In: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 18 (1897), p. 342-406.
Kernkamp, J.H., ‘Oude “Voyagiën” en Hollandsche “Zeehanen”.’ In: *Bibliotheekleven* 27, 5 (1942), p.73-83.
Kersten, Michiel C.C., en Daniëlle H.A.C. Lokin, m.m.v. Michiel C. Plomp, *Delftse meesters, tijdgenoten van Vermeer. Een andere kijk op perspectief, licht en ruimte*. Zwolle en Delft 1996.

Kessel, P.J. van, 'Van Fiandra naar Olanda: veranderende visies in het vroegmoderne Italië op de Nederlandse identiteit'. In: *Mededelingen KNAW*, afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, dl. 56 (1993), p. 177-196.
Ketterij, C. van de, 'Hedendaags piëtistisch taalgebruik'. In: J. van den Berg en J.P. van Dooren, *Pietismus und Reveil: Referate der internationalen Tagung 'Der Pietismus in den Niederlanden und seine internationalen Beziehungen'*. Leiden 1978, p. 364-373.
Kettering, Sharon, *Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth-Century France*. New York-Oxford 1986.
Keunen, A. en H. Roodenburg (red.), 'Schimpen en schelden. Eer en belediging in Nederland, ca. 1600-ca. 1850'. Themanummer van: *Volkskundig Bulletin* 18 (1992).
Kiedron, Stefan, *Andreas Gryphius und die Niederlande. Niederländische Einflüsse auf sein Leben und Schaffen*. Wroclaw 1993.
Kingma, J., W.R.H. Koops en F.R.H. Smit (red.), *Universitair leven in Groningen 1614-1989. Professoren en studenten, boek en uitgeverij*. Groningen 1989.
Kistemaker, Renée, 'Amsterdam 1300-1700: van "geringhe visschers" naar een "kleyne wereldt"'. In: Ed Taverne en Irmin Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*. Nijmegen 1993, p. 78-92.
Kistemaker, Renée, en Michiel Jonker (red.), *De smaak van de elite. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm*. Amsterdam 1986.
Kistemaker, Renée, en Tirtsah Levie, *Exodo. Portugezen in Amsterdam 1600-1680* Amsterdam 1987.
Klashorst, G.O. van den, H.W. Blom en E.O.G. Haitsma Muler, *Bibliography of Dutch seventeenth century political thought: an annotated inventory, 1581-1710*. Amsterdam 1986.
Klashorst, G.O. van den, '"Metten schijn van monarchie getempert". De verdediging van het stadhouderschap in de partijliteratuur, 1650-1686'. In: H.W. Blom en I.W. Wildenberg (red.), *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685). Aspecten van een veelzijdig publicist*. Amsterdam-Maarssen 1986, p. 93-136.
Klashorst, G.O. van den, 'De "ware vrijheid", 1650-1672'. In: E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (red.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*. Amsterdam 1999, p. 157-182.
Kleerkooper, M.M., en W.P. van Stockum jr., *De boekhandel te Amsterdam, voornamelijk in de 17e eeuw*. 2 dln. 's-Gravenhage 1914 en 1916.
Klein, Herbert S., *The Atlantic Slave Trade*. Cambridge 1999.
Klein, P.W., *De Trippen in de 17e eeuw. Een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt*. Assen 1965.
Klein, P.W. en J.W. Veluwenkamp, 'The role of the entrepreneur in the economic expansion of the Dutch Republic'. In: Karel Davids en Leo Noordegraaf (red.), *The Dutch economy in the Golden Age*. Amsterdam 1993, p. 27-53.
Klemm, Christian, *Joachim von Sandrart. Kunst-Werke u. Lebens-Lauf*. Berlijn 1986.
Klerk, J. de, *Haarlems muziekleven in de loop der tijden*. Haarlem 1965.
Klever, W.N.A. en J. van Zuylen, '*Insignis opticus*. Spinoza in de geschiedenis van de optica'. In: *De zeventiende eeuw* 6 (1990), p. 47-63.
Klever, Wim N.A., 'De spinozistische prediking van Pieter Balling'. In: *Doopsgezinde Bijdragen* Nieuwe Reeks 14 (1988), p. 55-85.
Klever, Wim, 'Spinoza and Van den Enden in Borch's Diary in 1661 and 1662'. In: *Studia Spinozana* 5 (1989), p. 311-325.

Klinckhaemer, L., *Vryheydt van spreecken inde Gemeynte der geloovigen. Beweesen met geboden, exempelen, redenen, weerlegging van tegenwerpingen*. Leiden: Isaac de Waal, 1655.
Klioos Kraam, vol verscheiden gedichten. 2 dln. Leeuwarden: Hendrik Rintjus, 1656, 1657.
Kloek, Els, Catherine Peters Sengers en Esther Tobé, *Vrouwen en kunst in de Republiek. Een overzicht*. Hilversum 1998 (Utrechtse historische cahiers 19, nrs.1-2.).
Kloek, Els, '"Een nieuw studieveld". vrouwengeschiedenis, interdisciplinariteit en de Nederlandse zeventiende eeuw'. In: *De zeventiende eeuw* 14, 2 (1998), p. 218-230.
Kloek, Els, 'De reformatie als thema van vrouwengeschiedenis. Een histories debat over goed en kwaad'. In: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 4 (1983), p. 106-149.
Kloek, E.M., 'De vrouw'. In: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret*. Amsterdam 1995, p. 241-279.
Kloek, Els (red.), *Women of the Golden Age*. Hilversum 1994.
Klötzer, Ralf, 'De intocht van de schilder Gerard Ter Borch in Munster?' In: Gerd Dethlefs (uitg.), *Der Frieden von Münster / De Vrede van Munster, 1648. De verdragstekst naar een contemporaine druk en de beschrijvingen van de ratificatievieringen*. Münster 1998, p. 45-49.
Kluiver, J.H., *De souvereine en independente staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de Tachtigjarige Oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek*. Middelburg 1998.
Knevel, Paul, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700*. Hilversum 1994.
Knevel, Paul, 'Onder gewapende burgers. Over de belevingswereld van zeventiende-eeuwse schutters'. In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 23, 1 (1997), p. 41-51.
Knippenberg, Hans, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen en Maastricht 1992.
Knotter, A., 'Bouwgolven in Amsterdam in de 17^{e} eeuw'. In: P.M.M. Klep. J.Th. Lindblad, A.J. Schuurman e.a. (red.), *Wonen in het verleden 17^{e}-20^{e} eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie*. Amsterdam 1987, p. 25-37.
Knotter, Ad, en J.L. van Zanden, 'Immigratie en arbeidsmarkt in Amsterdam in de zeventiende eeuw'. In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 13 (1987), p. 403-430.
Knottnerus, O.S., 'Angst voor de zee. Veranderende culturele patronen langs de Nederlandse en Duitse waddenkust (1500-1800)'. in: Karel Davids e.a. (red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800*. Leuven-Apeldoorn 1995, p. 57-81.
Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. Dl. 1.2, 1621-1648 en dl. 2.1, 1649-1667. 's-Gravenhage 1889 en 1892.
Koch, A.C.F. (red.), *In en om het Deventer stadhuis*. Deventer 1982.
Koch, A.C.F., 'Tussen Saksen en Hollanders: de wording van Oost-Nederland'. In: *Akademiedagen* 18 (1966), p. 59-85.
Koddige olipodrigo zie: *Olipodrigo*.

Koelman, Jacobus, *Het Vergift van de Cartesiaansche Philosophie grondig ontdekt*. Amsterdam 1692.
Koelmans, Leendert, *Teken en klank bij Michiel de Ruyter*. Assen 1959. Diss. UU.
Koeman, Jacob, *Schouwspels beschouwing, ofte ware afbeelding van de hedendaeghse tooneelhandel*. Amsterdam: Jacobus van den Bergh, 1662.
Koenigsberger, H.G. (red.), *Republiken und Republikanismus im Europa der frühen Neuzeit*. München 1988.
Koerbagh, Adriaan, *Een Ligt schynende in Duystere Plaatsen*. Ed. Hubert Vandenbossche. Brussel 1974 (1668).
Koerbagh, Adriaan, *Een Bloemhof van allerley lieflijkheid sonder verdriet geplant*. Amsterdam 1668.
Koerbagh, Adriaan, *'t Samen-Spraeck Tusschen een Gereformeerden Hollander en Zeeuw*. Middelburg 1664.
Kók, A.L., *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*. Ed. G.R.W. Dibbets. Assen 1981.

Kok-Escalle, Marie-Christine (red.), *Paris: de l'image à la mémoire. Représentations artistiques, littéraires, socio-politiques*. Amsterdam-Atlanta 1997.
Kolakowski, Leszek, *Chrétiens sans église. La conscience religieuse et le lien confessionnel au XVIIe siècle*. Vert. Anna Pasner. Parijs 1969.
Kolman, Chris, Ben Olde Meierink, Ronald Stenvert, Margreet Tholens e.a. (red.), *Monumenten in Nederland. Utrecht*. Zeist en Zwolle 1996.
Kolman, Christiaan Jan, *Naer de eisch van 't werck: de organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650*. Utrecht 1993. Diss. UU.
Komrij, Gerrit, *Nederlandse poëzie van de zeventiende en achttiende eeuw in duizend en enige gedichten*. Amsterdam 1986.
Konst, Jan, 'Nederlandse literatuur 1576-1754 in de Biblioteka Gdanska'. In: *De nieuwe taalgids* 88, 2 (1995), p. 137-149.
Konst, Jan, *Nederlandse literatuur 1576-1754 in de Biblioteka Gdanska* (ongepubliceerd rapport geschreven ten behoeve van het IJkpunt 1650).
Konst, Jan, 'Een onbekende Vondeluitgave'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 110 (1994), p. 226-234.
Konst, J.W.H., *Woedende wraakghierigheidt en vruchtelooze weeklachten. De hartstochten in de Nederlandse tragedie van de zeventiende eeuw*. Utrecht 1993. Diss. UU.
Kooij, P., *Mythen van de groene ruimte*. Inaug. rede Landbouwuniversiteit Wageningen, 10 juni 1999.
Kooijmans, Luuc, 'De koopman'. In: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret*. Amsterdam 1995, p. 65-92.
Kooijmans, Luuc, 'Kwetsbaarheid en "koopluijder vriendschap"'. In: Marijke Gijswijt-Hofstra en Florike Egmond (red.), *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in Europa, circa 1500-2000*. Amsterdam 1997, p. 61-70.
Kooijmans, L., 'Patriciaat en aristocratisering in Holland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw'. In: J. Aalbers en M. Prak (red.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*. Amsterdam 1987, p. 93-103.
Kooijmans, Luuc, 'Vriendschap: een achttiende-eeuwse familiegeschiedenis'. In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 18 (1992), p. 48-65.
Kooijmans, Luuc, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam 1997.
Koopmans, Jelle en Paul Verhuyck, *Een kijk op anekdotencollecties in de zeventiende eeuw: Jan Zoet. Het leven en bedrijf van Clément Marot*. Amsterdam en Atlanta 1991.
Kossmann, E.F., *De boekverkoopers, notarissen en cramers op het Binnenhof*. 's-Gravenhage 1932.
Kossmann, E.F., *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw. Biographisch woordenboek van boekverkoopers, uitgevers* [*etc.*]. 's-Gravenhage 1937.
Kossmann, E.H., *La Fronde*. Leiden, 1954.
Kossmann, E.H., 'How to write Dutch cultural history?' In: *Dutch Crossing. A Journal of Low Countries Studies* 38 (August 1989), p. 3-15.
Kossmann, E.H., *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten*. Amsterdam 1987.
Kossmann, E.H., *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland*. Amsterdam 1960.

Kossmann, E.H., ‘Het probleem van de vrijheid in de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek’. In: *Vergankelijkheid en continuïteit. Opstellen over geschiedenis*. Amsterdam 1995, p. 63-86.
Kossmann, E.H., ‘Soevereiniteit in de Zeven Verenigde Provinciën’. In: *Theoretische geschiedenis* 18, 4 (1991), p. 413-421.
Kox, A.J. (red.), *Van Stevin tot Lorentz. Portretten van achttien Nederlandse natuurwetenschappers*. Amsterdam 1990.
Kraus, Hans-Joachim, ‘Calvins exegetische Prinzipien’. In: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 79 (1968), p. 329-341.
Krelage, E.H., *De pamfletten van de tulpenwindhandel 1636-1637*. 's-Gravenhage 1942.
Krieken, Gerard van, *Kapers en kooplieden. De betrekkingen tussen Algiers en Nederland 1604-1830*. Amsterdam 1999.
Krispyn, Egbert, ‘Koningklyke herderin Aspasia in Urteil ihrer Bearbeiter’. In: *De nieuwe taalgids* 74, 4 (1981), p. 309-312.
Krop, H.A., ‘*Scholam naturae ingrediamur*. Adrianus Heereboord als geschiedschrijver van de filosofie’. In: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 4 (1993), p. 3-13.
Krop, H.A., J.A. van Ruler en A.J. Vanderjagt (red.), *Zeer kundige professoren. Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996*. Hilversum 1997.
Kruithof, Bernard, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding; zeventiende tot twintigste eeuw*. Groningen 1990.
Krul, J.H., *Den beminden dief. Aen alle menschen voorgestelt tot aendachtige op-merckingh, om veel onheylen, en swarigheden voor te komen. Seer nut, en dienstigh voor de lievende jeughd, als ook voor d' ouders van die zelfde*. Amsterdam: Cornelis Jansz., 1646.
Krul, J.H., *De geluckige vryagie, van den Italiaanschen schoorstien-veger*. Amsterdam: Cornelis Jansz., 1646.
Kühler, W.J., *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland. Dl. 2: 1600-1735, eerste helft*. Haarlem 1940.
Kühler, W.J., *Het socinianisme in Nederland*. Ed. A. de Groot. Leeuwarden 1980 (1e dr. 1912).
Kuijpers, Erika, ‘Lezen en schrijven. Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in zeventiende-eeuws Amsterdam’. In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 23 (1997), p. 490-522.
Kuile, E.H. ter, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. Dl. 4.2: *Zuid-Salland*. 's-Gravenhage 1964 en Dl. 4.3: *Noord- en Oost-Salland*. 's-Gravenhage 1974.
Kuiper, E.J., *De Hollandse ‘Schoolordre’ van 1625. Een studie over het onderwijs op de Latijnse scholen in Nederland in de 17de en 18de eeuw*. Groningen 1958.
Kuiper, Yme, ‘Profijt, eer en reputatie. Friese adel en politieke cultuur in het tweede kwart van de zeventiende eeuw’. In: J. Frieswijk e.a. (red.), *Fryslân, staat en macht 1450-1650*. Hilversum en Leeuwarden 1999, p. 173-204.
Kunst, A.J.M., *Recht, commercie en kolonialisme in West-Indië vanaf de zestiende tot in de negentiende eeuw*. Zutphen 1981.
Kuyper, W., *Dutch classicist architecture. A survey of Dutch architecture, gardens and Anglo-Dutch architectural relations from 1625 to 1700*. Delft 1980.
Laar, Paul van de, *Veranderingen in het geschiedbeeld van de koopstad Rotterdam*. Rotterdam 1998. Inaug. rede EUR.
Lademacher, H., en S. Groenveld (red.), *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568-1648*. Münster 1998.

Lademacher, Horst, *Die Niederlande: politische Kultur zwischen Individualität und Anpassung*. Berlijn 1993.
Lademacher, Horst, *Geschichte der Niederlande*. Darmstadt 1983.
Laet, Johan de, *Iaerlyck Verhael van de Verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie*, ed. S.P. L'Honoré Naber, I. 's-Gravenhage 1931.
Laet, Johan de, *Republyke der Zeven Vrye Vereenigde Nederlanden*. Amsterdam: Gerrit van Godesberg, 1652. (Vert. van: *Belgii Confoederati Respublica*. Leiden: Elsevier, 1630).
Laeven, A.H., 'The Frankfurt and Leipzig book fairs and the history of the Dutch book trade in the seventeenth and eighteenth centuries'. In: C. Berkvens-Stevelinck, H. Bots, P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst (red.), *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic as the centre of the European book trade*. Leiden enz. 1992, 1992, p.185-197.
Lagrée, Jacqueline, *La raison ardente. Religion naturelle et raison au XVIIe siècle*. Parijs 1991.

[Lamoen, F. van, F.A. Janssen (e.a.)], *Abraham Willemsz. van Beyerland, Jacob Böhme en het Nederlandse hermetisme in de 17e eeuw. Catalogus bij een tentoonstelling in de Bibliotheca Philosophica Hermetica*. Amsterdam 1986.
Landwehr, John, *Emblem and Fable books printed in the Low Countries 1542-1813. A bibliography*. 3rd rev. and augm. ed. Utrecht 1988.
Langenhert, Caspar, *Brutum cartesianum, sive rationes quibus sensu bruta carere demonstrare nititur Renatus Cartesius, methodo geometrica propositae*. In: Arnold Geulincx, *Compendium physicae*. Franeker 1688.
Langereis, Sandra, 'De oudste Nederlandse stad: Antiquarische geschiedbeoefening in de Nederlanden in de 17e eeuw'. In: *Skript* 15 (1993), 151-159.
Langereis, Sandra, 'Petrus Scriverius' monument voor de graven van Holland. Een antiquarische voorstelling van de Middeleeuwen uit 1650'. In: *Theoretische Geschiedenis* 25 (1998), p. 201-217.
Lankhorst, O.S., en P.G. Hoftijzer, *Drukkers, boekverkopers en lezers in Nederland tijdens de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding*. [IJkpunt 1650] Den Haag 1995.
Lankhorst, Otto S., 'Op zoek naar Nederlands erfgoed in Oost-Europese bibliotheken'. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 4 (1997), p. 119-134.
Laplanche, François, 'Grotius et les religions du paganisme dans les *Annotationes in Vetus Testamentum*'. In: Henk J.M. Nellen en Edwin Rabbie (red.), *Hugo Grotius theologian*. Leiden enz. 1994, p. 53-63.
Laplanche, François, *L'écriture, le sacré et l'histoire. Érudits et politiques protestants devant la Bible en France au XVIIe siècle*. Amsterdam en Maarssen 1986.
Laplanche, François, *L'évidence du dieu chrétien. Religion, culture et société dans l'apologétique protestante de la France classique (1576-1670)*. Strasbourg 1983.
Laporte, Jean, *Le rationalisme de Descartes*. Parijs 1988 (1945).
Lausberg, Heinrich, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. 2 dln. München 1960.
Lawrence, Cynthia, *Gerrit Adriaensz. Berckheyde (1638-1698), Haarlem cityscape painter*. Doornspijk 1991.
Ledeboer, A.M., *Het geslacht Van Waesberghe. Eene bijdrage tot de geschiedenis der boekdrukkunst en van den boekhandel in Nederland*. 's-Gravenhage 1869.
Leech Water, Jan Adriaensz., *Haerlemmer-meer-boeck. Dienende tot een remonstrantie, verklaringh ende voor-bereydinghe om de Haerlemmer ende de Leytse-meer te bedijcken*: 2e dr. Amsterdam: Dominicus vander Stichel, z.j. (1641).
Leeflang, Huigen, 'Dutch landscape: the urban view. Haarlem and its environs in literature and art, 15th-17th century'. In: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 48 (1997), 'Natuur en landschap in de Nederlandse kunst, 1500-1800', p. 53-115
Leendertz jr., P., *Bibliographie der werken van P.C. Hooft*. 's-Gravenhage 1931.
Leeuwen, H.W. van, 'Bestuur en rechtspraak'. In: *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*. Delft 1981, p. 20-27.
Leeuwen, Th.M. van, *Deo vivamus amici. De remonstranten en het gesprek met Israël*. Leiden 1994. Inaug. rede RUL.

Leeuwenberg, Jaap, m.m.v. Willy Halsema-Kubes, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum. Catalogus*. 's-Gravenhage en Amsterdam 1973.
Lehr, André, *Beiaardkunst in de Lage Landen*. Tielt 1991.
Lem, Anton van der, *Het eeuwige verbeeld in een afgehaald bed. Huizinga en de Nederlandse beschaving*. Amsterdam 1997.
Lemmens, G. (red.), *Het stadhuis van Nijmegen*. Nijmegen 1982.
Lennon, Thomas M., *The Battle of the Gods and Giants. The Legacies of Descartes and Gassendi, 1655-1715*. Princeton 1993.
Lentulus, Cyriacus, *Cartesius triumphatus et nova sapientia ineptiarum et blasphemiae convicta*. Frankfurt a.M. 1653.
Lesger, Clé, 'Stedelijke groei en stedensystemen'. In: Ed Taverne en Irmin Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*. Nijmegen 1993, p. 30-50.
Lesger, Clé, *Hoorn als stedelijk knooppunt: stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd*. Hilversum 1990.
Lesger, C., en L. Noordegraaf (red.), *Entrepreneurs and entrepreneurship in early modern times. Merchants and industrialists within the orbit of the Dutch staple market*. Den Haag 1995.
Leuker, M.-Th., *'De last van 't huys, de wil des mans...' Frauenbilder und Ehekonzepte im niederländischen Lustspiel des 17. Jahrhunderts*. Münster 1992.
Leupenius, Petrus, *Aanmerkingen op de Neederduitsche Taale en Naaberecht*. Ed. W.J.H. Caron. Groningen 1958.
Leuven, Lienke Paulina, *De boekhandel te Amsterdam door katholieken gedreven tijdens de Republiek*. Epe 1951. Diss. UvA.
Lever, Maurice, *Le roman français au XVIIe siècle*. Parijs 1981.
Levine, David A., en Ekkehard Mai, *I Bamboccianti. Niederländische Malerrebellen im Rom des Barock*. Milaan en Keulen 1991.
Lieburg, F.A. van, 'Het gereformeerde conventikelwezen in de classis Dordrecht in de 17e en 18e eeuw'. In: *Holland* 23 (1991), p. 2-21.
Lieburg, F.A. van, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta*. Rotterdam 1989.
Lieburg, F.A. van, 'Een predikant als historicus: Adrianus Smoutius (1579-1646) en de Illustre School van Rotterdam'. In: *Kerktijd* 9, 4 (1997), p. 24-40.
Lieburg, FA. van, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572-1816*. Amsterdam 1996. Diss. VUA.
Lieburg, F.A. van, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*. Dordrecht 1996.
Lieberg, F.A. van, 'De Voetiaanse lering. Over de groepsvorming onder de vertegenwoordigers der Nadere Reformatie'. In: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 14, 1 (1990), p. 32-43.
Lieburg, M.J. van, 'De dichter-medicus Daniël Jonctys (1611-1654), zijn strijd tegen het bijgeloof en zijn relatie tot Johan Beverwijck, William Harvey en Daniël Sennert'. In: *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 2 (1979), p. 137-167.
Lieburg, M.J. van, 'Zacharias Sylvius (1608-1664), Author of the Praefatio to the First Rotterdam Edition (1648) of Harvey's *De motu cordis*'. In: *Janus* 65 (1978), p. 241-257.
Liedtke, Walter A., *Architectural painting in Delft. Gerard Houckgeest. Hendrick van Vliet. Emanuel de Witte*. Doornspijk 1982.
Ligtenberg, C., *Willem Usselinx*. Utrecht 1914.
Lindberg, David C. en Robert S. Westman (red.), *Reappraisals of the Scientific Revolution*. Cambridge 1990.

Lindborg, Rolf, *Descartes i Uppsala: Striderna om 'Nya Filosofien' 1663-1689*. Stockholm 1965.
Lindeboom, G.A., 'Swammerdam als microscopist'. In: *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 4 (1981), p. 86-110.
Lindeboom, G.A., *Descartes and Medicine*. Amsterdam 1979.
Lindeboom, G.A., *Florentius Schuyl (1619-1669) en zijn betekenis voor het cartesianisme in de geneeskunde*. Den Haag 1974.
Lindeboom, Gerrit A., 'Dog and Frog. Physiological Experiments at Leiden during the Seventeenth Century'. In: Th.H. Lunsingh Scheurleer and G.H.M. Posthumus Meyjes (red.), *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*. Leiden 1975, 1975, p. 279-293.
Lindeman, Ruud, Yvonne Scherf en Rudolf Dekker, *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot*

begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst. Rotterdam 1993.
Lingbeek Schalekamp, *Overheid en muziek in Holland tot 1672*. Poortugaal 1984.
Lipsius, Justus, *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*. Leiden 1589.
Lis, Catharina, en Hugo Soly, *Poverty and Capitalism in Preindustrial Europe*. Hassocks 1979.
Lis, Catharina en Hugo Soly (red.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen*. Brussel 1997.
Lis, Catharina, en Hugo Soly (red.), *Werken voigens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800*. Brussel 1994.
Locke, John, *An Essay concerning Human Understanding*, Ed. Peter H. Nidditch. Oxford 1975 (1690).
Lodensteyn, J. van, *Uit-spanningen, behelsende eenige stigtelyke liederen en andere gedigten* [*etc.*]. Utrecht: Willem Clerck, 1679.
Logan, A.-M.S., 'Kunstenaars, kooplieden en verzamelaars. Venetiaans-Amsterdamse kunsthandel in de zeventiende eeuw'. In: *Amsterdam. Venetië van het noorden*. Den Haag 1991, p. 137-155.
Logan, A.-M.S., *The 'cabinet' of the brothers Gerard and Jan Reynst*. Amsterdam enz. 1979.
Lohr, Charles, 'The Sixteenth-Century Transformation of the Aristotelian Natural Philosophy'. In: Eckhard Kessler, Charles H. Lohr und Walter Sparn (red.) *Aristotelismus und Renaissance. In memoriam Charles B. Schmitt*. Wiesbaden 1988, p. 89-99.
Loon, W. van, *Groot Gelders Placaet Boeck*. 2 dln. Nijmegen: Sinerus van Goor, 1701-1703.
Loonen, P.L.M., *For to learne to buye and sell. Learning English in the Low Dutch area between 1500 and 1800. A critical survey*. Amsterdam en Maarssen 1991.
Loosjes, J., *Geschiedenis der Luthersche kerk in de Nederlanden*. 's-Gravenhage 1921.
Loosjes, J., *Naamlijst van predikanten, hoogleeraren en proponenten der Luthersche kerk in Nederland. Biographie en bibliographie*. 's-Gravenhage 1925.
Lourens, Piet, & Jan Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland: een eerste inventarisatie'. In: *NEHA-jaarboek voor economische, techniek- en bedrijfsgeschiedenis* 57 (1994), p. 34-62.
Lucassen, Jan, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900*. Gouda 1984. Diss. UU. (vertaald als: *Migrant labour in Europe 1600-1900. The drift to the North Sea*. Londen 1987).
Lucassen, J., 'The North Sea: a crossroad for migrants?'. In: Juliette Roding en Lex Heerma van Voss (red.), *The North Sea and Culture (1550-1800)*. Hilversum 1996, p. 168-184.
Lucassen, J., 'Poepen, knoeten, mieren en moffen. Beeldvorming over Duitse immigranten en trekarbeiders in zeventiende- en achttiende-eeuwse kluchten'. In: Jan-Erik Dubbeldam en Jaap Tanja (red.), *Vreemd gespuis*. Amsterdam-Baarn 1987, p. 29-37.
Lucassen, J., en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland, 1550-1993*. Amsterdam 1994.
Lucassen, L., en B. de Vries, 'Leiden als middelpunt van een Westeuropees textiel-migratiesysteem'. In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 22 (1996), 138-167.

Lunsingh Scheurleer, Th.H. en G.H.M. Posthumus Meyjes (red.), *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*. Leiden 1975.
Lunsingh Scheurleer, Th.H., 'Beeldhouwwerk in Huygens' Haagse huis'. In: *Oud Holland* 77 (1962), p. 181-205.
Lust, Steven Theunisz. vander, *Ongheblanckette Maria Stuart, Coninginne van Schotlandt, en ghewaende coninghin van Enghelandt; gedoemt en gestraft*. Vertoont by Liefd' boven al, binnen Haerlem. 1652. Haarlem: Isaac van Wesbusch, 1652.
Luth, J.R., 'Psalmzingen in het Nederlandse gereformeerde protestantisme sinds de zestiende eeuw'. In: J. de Bruijn en W. Heijting (red.), *Psalmzingen in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden*. Kampen 1991, p.185-199.
Luth, Jan Roelof, *'Daer werf om 't seerste uytgekreten'. Bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse Gereformeerde protestantisme ± 1550 - ± 1852*. 2 dln. Kampen 1986. Diss. RUG.
Luyendijk-Elshout, Antonie M., '*Oeconomia Animalis*, Pores and Particles. The Rise and Fall of the Mechanical Philosophical School of Theodoor Craanen (1621-1690)'. In: Th.H. Lunsingh Scheurleer en G.H.M. Posthumus Meyjes (red.), *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*. Leiden 1975, p. 297-307.
Luyken, Joan, *Duytse Lier, drayende veel van de nieuwste, deftige, en dartelende toonen, bevad in tien verdeelingen, en verciert met kopere platen*. Amsterdam: Jacobus Wagenaar, 1671.
Lydius, Jacobus, *Roomsche meester-stuck van Heer Simon de Koningh, Minder-Broeder tot Mechelen*. Dordrecht: Hendrick van Esch, 1650.
Maanen, J.A. van, *Facets of Seventeenth Century Mathematics*. Utrecht 1987. Diss. UU.
Maarsen, I., 'Joodse wetenschap en letterkunde tot 1795'. In: H. Brugmans en A. Frank (red.), *Geschiedenis der Joden in Nederland*. Dl. 1. Amsterdam 1940, p. 498-558
Maarseveen, M.P. van, J.W.L. Hilhuijsen, en J. Dane (red.), *Beelden van een strijd. Oorlog en kunst vóór de Vrede van Munster*, 1621-1648. Delft-Zwolle, 1998.
Maarseveen, Michiel P. van, en Jos W.L. Hilkhuijsen, 'Van Breda tot Hulst - van schilderij tot tegel. Voorstellingen van het krijgsbedrijf op schilderijen, prenten, tekeningen en tegels in 1625 en 1645'. In: Jacques Dane (red.), *1648. Vrede van Munster: feit en verbeelding*. Zwolle 1998, p. 135-171.
Maassen, H.A.J., *Tussen commercieel en sociaal krediet. De ontwikkeling van de Bank van Lening in Nederland van Lonbard tot Gemeentelijke Kredietbank, 1260-1940*. Hilversum 1994.
Maastricht, P. van, *Vindiciae Veritatis et Auctoritatis Sacrae Scripturae in rebus philosophicis*. Utrecht 1655.
Maffei, Domenico, en Hilde de Ridder-Symoens, *I collegi universitari in Europa tra il XIV e il XVIII secolo*. Milaan 1991.
Malbreil, G., 'L'occasionalisme d'Arnold Geulincx'. In: *Archives de Philosophie*, 37 (1974), p. 77-105.
Malcolm, Noel, 'Hobbes and Spinoza'. In: J.H. Burns en Mark Goldie (red.), *The Cambridge History of Political Thought, 1450-1700*. Cambridge 1991, p. 530-557.
Malsen, H. van, *Het makelaarsgild te Amsterdam 1578-1933*. Amsterdam 1933.
Malusa, Luciano, 'The "*Historica Philosophica*" in the Culture of the Low Countries'. In: Francesco Bottin, Luciano Malusa, Giuseppe Micheli, Giovanni Santinello en Ilario Tolomio, *Models of the History of Philosophy. From Its Origins in the Renaissance to the 'Historia Philosophica'*. Dordrecht 1993, p. 205-278.

Mameren, Aad van, ‘De Gazophylace. Het drukkersconflict tussen Pieter van Waesberghe en Johannes Naeranus’. In: H. Bots, O.S. Lankhorst en C. Zevenbergen (red.), *Rotterdam bibliopolis: een rondgang langs boekverkopers uit de zeventiende en achttiende eeuw*. Rotterdam 1997, p. 23-62.
Mameren, Aad van, m.m.v. A.D.A. Monna, ‘Fondslijst van Pieter van Waesberghe.’ In: H. Bots, O.S. Lankhorst en C. Zevenbergen (red.), *Rotterdam bibliopolis: een rondgang langs boekverkopers uit de zeventiende en achttiende eeuw*. Rotterdam 1997, p. 63-95.
Mander, C. van, *Uytbeeldinge der figueren: waer in te sien is, hoe d'heydenen hun Goden uytghebeeldt, en onderscheyden hebben*. Haarlem: Passchier van Westbusch, 1604.
Mandowsky, Erna, *Richerche intorno all' iconologia di Cesare Ripa*. Firenza 1939.
Manusov, Clasina, ‘Spinoza en de erfenis van Jacob

Boehme'. In: *Mededelingen 51 vanwege het Spinozahuis*. Leiden 1987.
Marchi, Neil De, en Paul Harrison, 'Trading "in the wind" and with guile: The troublesome matter of the short selling of shares in seventeenth-century Holland'. In: Neil De Marchi en Mary Morgan (red.), *Higgling: Transactors and Their Markets in the History of Economics*. Durham-Londen 1994, p. 47-65.
Maresius, Samuel, *Antirrheticus, Sive Defensio pii zeli pro retinenda recepta in Ecclesiis reformatis Doctrina, praesertim adversus Chiliastes et Fanaticos, contra Joh. A. Comenii Fanatici zelum amarum, scientia et conscientia destitutum*. Groningen 1669.
Margolin, Jean-Claude, 'La civilité nouvelle. De la notion de civilité à sa pratique et aux traités de civilité'. In: Alain Montandon (red.), *Pour une histoire des traités de savoir-vivre en Europe*. Clermont-Ferrand 1994, p. 151-177.
Margry, P.J., *Amsterdam en het mirakel van het Heilig Sacrament. Van middeleeuwse devotie tot 20e-eeuwse stille omgang*. Amsterdam 1988.
Margry, P.J., 'Heilig bloed in processie'. In: Rien van Heesewijk en Peter Jan Margry, *Bloedprocessies in Brabant*. Breda 1993, p. 5-13.
Margry, P.J., 'Processie versus stille omgang. Het probleem van de openbare godsdienstuitoefening buiten gebouwen en besloten plaatsen in Holland'. In: *Holland* 25 (1993), p. 174-196.
Margry, P.J., en C.M.A. Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*. Dl.1: *Noord- en Midden-Nederland*. Dl.2: *Provincie Noord-Brabant* (m.m.v. Marc Wingens en Ottie Thiers). Amsterdam en Hilversum 1997, 1998.
Marijnissen, Peter, Wim de Paus, Peter Schoon en George Schweitzer (red.), *De zichtbare wereld. Schilderkunst uit de Gouden Eeuw in Hollands oudste stad*. Zwolle en Dordrecht 1992.
Marinus, Marie Juliette, *De contrareformatie in Antwerpen (1585-1676). Kerkelijk leven in een grootstad*. Brussel 1995.
Marion, Jean-Luc, *Sur le prisme métaphysique de Descartes*. Parijs 1986.
Martin, Marijke, *Tussen traditie en vernieuwing. Ruimtelijke transformaties van Maastricht 1650-1905*. Z.p. 1997. Diss. RUG.
Matheron, Alexandre, *Spinoza et le salut des ignorants*. Parijs 1971.
Matter, F.H., 'Als oft het tot noch toe quaet ware geweest. De gereformeerde kerkzang en de afkeer van verandering'. In: *Muziek in de Republiek*. Weesp 1987, 172-177. (themanummer *Spiegel historiael*).
McGahagan, Thomas Arthur, *Cartesianism in the Netherlands, 1639-1676. The New Science and the Calvinist Counter-Reformantion*. Pennsylvania 1976. Diss.
McNeil Kettering, Alison, *Drawings from the Ter Borch studio estate*. 2 dln. 's-Gravenhage 1988.
McNeil Kettering, Alison, *The Dutch Arcadia. Pastoral art and its audience in the Golden Age*. Totowa (N.J.) enz. 1983.
McNeil Kettering, Alice, *Gerard ter Borch en de Vrede van Munster*. 's-Gravenhage-Zwolle 1998.
McNeil Kettering, Alison, 'Ter Borch's ladies in satin'. In: *Art history* 16, 1 (1993), p. 95-124.
Méchoulan, Henri, *Amsterdam au temps de Spinoza. Argent et liberté*. Parijs 1990.
Méchoulan, Henry, 'Menasseh ben Israel and the world of the non-Jew.' In: Yosef Kaplan, Henry Méchoulan en H. Popkin, *Menasseh ben Israel and his world*. Leiden enz. 1989, p. 83-97.
Méchoulan, Henry, *Être juif à Amsterdam au temps de Spinoza*. Paris 1991.

Meer, Tineke Louise ter, *Snel en dicht. Een studie over de epi grammen van Constantijn Huygens*. Amsterdam 1991. Diss. VUA.
Meerkamp van Embden, A., 'De Prins en de staat van eersten edele in Zeeland'. In: *Prins Willem van Oranje 1533-1933*. Haarlem 1933, p. 101-124.
Meertens, P.J., *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*. Amsterdam 1943.
Meeuse, C.J., 'Conventiculen of gezelschappen. Over het gezelschapsleven in de 16e en 17e eeuw'. In: *De Nadere Reformatie* 22 (1998), p. 27-42.
Mehrtens, U.M., *'s-Graveland en zijn buitenplaatsen*. Zeist 1985.
Meihuizen, H.W., *Galenus Abrahamsz 1622-1706. Strijder voor een onbeperkte verdraagzaamheid en verdediger van het doperse spiritualisme*. Haarlem 1954.
Meij, P.J., *Arend van Slichtenhorst en de Gelderse geschiedschrijving*. Arnhem 1967.
Meijer Drees, Marijke, 'Op reis met Jacob Cats. Beeldvorming over vreemdelingen in het zeventiende-eeuwse Holland'. In: Harald Hendrix en Ton Hoenselaars (red.), *Vreemd volk. Beeldvorming over buitenlanders in de vroegmoderne tijd*. Amsterdam 1998, p. 77-92.
Meijer Drees, Marijke, 'Burgemeester Van der Werf als vaderlandse toneelheld. Een politieke autoriteit in belegeringsdrama's'. In: *De zeventiende eeuw* 8, 1 (1992), p. 167-176.
Meijer Drees, Marijke, 'Patriotisme in de Nederlandse literatuur (ca. 1650 - ca. 1750)'. In: *De nieuwe taalgids* 88, 3 (1995), p. 247-260.
Meijer Drees, Marijke, *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650*. [IJkpunt 1650] Den Haag 1997.
Meininger, Jan V. en Guido van Suchtelen. *Liever met wercken als met woorden. De levensreis van doctor Franciscus van den Enden. Leermeester van Spinoza, complotteur tegen Lodewijk de Veertiende*. Weesp 1980.
Meinsma, K.O., *De Librye te Zutphen*. Inl. B. Looper en A.J. Geurts. Zutphen 1988 (1903).
Meinsma, K.O., *Spinoza en zijn kring. Historisch-kritische studiën over Hollandsche vrijgeesten*. Utrecht 1980 (1896).
Meischke, R., en H.E. Reeser (red.), *Het Trippenhuis te Amsterdam*. Amsterdam enz. 1983.
Meischke, R., H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*. Zwolle en Amsterdam 1997.
Meischke, R., H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*. Zwolle en Amsterdam 1995.
Meischke, R., H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Friesland en Noord-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*. Zwolle en Amsterdam 1993.
Melles, J., *Het Huys van Leeninge. Geschiedenis van de oude lombarden en de stedelijke bank van lening te Rotterdam 1325-1950*. 's-Gravenhage 1950.
Melles, J., *Joachim Oudaan. Heraut der verdraagzaamheid, 1628-1692*. Utrecht 1958.
Menasseh ben Israel, *Welkomst uyt sijns Volcks naem, aen de Hoogh-gebooren Prince van Oranjen Frederic Henric, als hy met de Doorluchtigste Koningin, Henriette Maria, Gemalin des Hoogh-gebiedende Karolus, Koninghs van*

Engelandt, Vranckrijck ende Yrlandt, onse Synagoge besocht. Wt het Latijn overgeset. Amsterdam: Roelof loosten, 1642.
Menasseh ben Israel, *De hoop van Israël. Een werk met groote naukeurigheyt beschreven: [etc.] waer in hy handelt van de wonderlijcke verstroyinge der tien stammen, en hare gewisse herstellinge met de twee stammen Juda en Benjamin in' t vaderlandt*.

Amsterdam: Jozua Rex, 1666.
Menasseh ben Israel. *The hope of Israel, The English translation by Moses Wall, 1652*. Ed. Henry Méchoulan en Gérard Nahon. Transl. Richenda George. Oxford 1987.
Menk, Gerhard, '"*Omnis novitas periculosa*." Der frühe Cartesianismus an der Hohe Schule Herborn (1649-1651) und die reformierte Geisteswelt nach dem Dreissigjährigen Krieg'. In: Klaus Schaller (red.), *Comenius: Erkennen, Glauben, Handeln*. Internationales Comenius-Colloquium Herborn 1984. St. Augustin 1985, p. 135-163.
Mens, R, 'Van ideaal naar werkelijkheid in de zeventiende-eeuwse stadsuitleg van Groningen'. *Bulletin KNOB* 81 (1982), p. 187-210.
Mertens, F., 'Franciscus van den Enden: tijd voor een herziening van diens rol in het ontstaan van het spinozisme?'. *Tijdschrift voor Filosofie* 56 (1994), p. 717-748.
M[erwede] Hr. van Cl[ootwijck], M[atthijs] V[an der], *Uytheemsen oorlog, ofte Roomse min-triomfen. Voor-gevallen en beschreven 't jaar 1647. 48. 49 en 50*. Den derden druck. Z. pl., 1676
Meulen, Jacob ter, en P.J.J. Diermanse, *Bibliographie des écrits imprimés de Hugo Grotius*. Den Haag 1950.
Meijer, Lodewijk, *De Philosophie d'Uytleghster der H. Schrifture*. Amsterdam 1667.
Meijer, Lodewijk, *Philosophia S. Scripturae Interpres; Exercitatio Paradoxa*. Amsterdam 1666.
Meijer, Lodewijk, *Woordenschat, in drie deelen gescheiden*. Amsterdam 1669 (1650).
Meyer, Maurits de, *Volksprenten in de Nederlanden 1400-1900. Religieuze, allegorische, satirische en verklarende prenten, speel-kaarten, ganzen- en uilenborden, driekoningenbriefjes, nieuwjaarsprenten*. Amsterdam en Antwerpen 1970.
Meyerman, A.M., *Hollandse winters*. Hilversum-Antwerpen 1967.
M[eyster], E[verard], *Het eerste deel der Goden land-spel om Amersfoort, van 't nieuw stad-huys binnen Amsterdam. Gesspeelt, en vertoont aldaer. Anno 1655*. Met uytleggingh verlicht en verciert door D.v.W. 2e dr. Amsterdam: voor de liefhebber van de bouw-kunst, z.j.
Michaelius, Joh., *Poematia quaedam*. In: Joh. Michaelius, *Oculi fabrica, actio, usus. Seu de natura visus libellus*. Leiden: Dav. Lopez de Haro, 1649.
Michman, Jozeph, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*. Vert. Ruben Verhasselt. Ede en Antwerpen, 1992.
Miedema, Hessel, *De archiefbescheiden van het St.Lucasgilde te Haarlem 1497-1798*. 2 dln. Alphen aan den Rijn 1980.
Miedema, Hessel, 'Kunst, kunstenaar, kunstschilder. Een bijdrage tot de geschiedenis van de begrippen'. In: *Oud Holland* 102, 1 (1988), p. 71-77.
Miedema, Hessel, 'Kunstschilders, gilde en academie; over het probleem van de emancipatie van de kunstschilders in de Noordelijke Nederlanden van de 16de en 17de eeuw'. In: *Oud Holland* 101 (1987), p. 1-34.
Miedema, Hessel, 'Over vakonderwijs aan kunstschilders in de Nederlanden tot de zeventiende eeuw'. In: *Leids kunsthistorisch jaarboek* 5-6 (1986-87), p. 268-282.
Miklós, E., 'De Hongaarsche bijbels in Nederland'. In: *Het boek* 6 (1917), p. 321-329.

Minderaa, P., ‘De knipzang.’ In: P. Minderaa, *Opstellen en voordrachten uit mijn hoogleraarstijd (1948-1964)*. Zwolle 1964, p. 118-145.
Mintz, Samuel I., *The Hunting of Leviathan. Seventeenth-Century Reactions to the Materialism and Moral Philosophy of Hobbes*. Cambridge 1962.
Mirto, Alfonso, en Henk Th. van Veen (red.), *Pieter Blaeu: Lettere ai Fiorentini, Antonio Magliabechi, Leopoldo e Cosimo III dei Medici, e altri, 1660-1705*. Amsterdam en Maarssen 1993.
Moerkerken, P.H. van, *Adriaan Koerbagh 1633-1669. Een strijder voor het vrije denken*. Amsterdam 1948.
Molhuysen, P.C. (red.), *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit*, 7 dln., Leiden 1913-1924.
Molhuysen, P.C., *De voorrechten der Leidsche Universiteit*. Amsterdam 1924.
Molina, C. (Christiaan Vermeulen), *Den gevalueerden, schriftuerlijcken, rooms-catholijcken mondt-stopper van alle teghenwoordighe on-catholijcke leraers ende nieuw-ghesinde leerlingen* 4e druk. Amsterdam 1654.
Moltmann, Jürgen, ‘Zur Bedeutung des Petrus Ramus für Philosophie und Theologie im Calvinismus’. In: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 68 (1957), p. 295-318.
Montandon, Alain (red.), *Pour une histoire des traités de savoir-vivre en Europe*. Clermont-Ferrand 1994.
Monté Ver Loren, J.Ph. de, en J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse Omwenteling*. 5e druk. Deventer 1972.
Monteiro, Marit, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw*. Hilversum 1996.
Montias, J.M., ‘Art dealers in the seventeenth-century Netherlands’. In: *Simiolus* 18 (1988), p. 244-256.
Montias, John Michael, *Artists and Artisans in Delft. A socioeconomic study of the sevententh century*. Princeton N.J. 1982.
Montias, J.M., ‘Estimates of the number of Dutch masterpainters, their earnings and their output in 1650’. In: *Leidschrift* 6, 3 (1990), p. 59-74.
Montias, J. Michael, ‘The influence of economic factors on style’. In: *De zeventiende eeuw* 6, 1 (1990), p.49-57.
Montias, J.M., *Le marché de l'art aux Pays-Bas, 15e - 17e siècles.* Parijs 1996.
Montias, John Michael, *Vermeer and his milieu: a web of social history*. Princeton 1989.
Montstopping aende Vrede-haters. Leiden 1647 [Centrale Bibl. Rotterdam, Pfl. 1647/13].
De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg. Dl.1: *De monumenten in de gemeente Maastricht*. 's-Gravenhage 1926.
Mooij, Charles de, *Geloof kan Bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795*. Hilversum 1998.
Moorsel, P.P.V. van, ‘De devotie tot St. Willibrord in Nederland van ongeveer 1580 tot ongeveer 1750’. In: *Ons geestelijk erf* 31 (1957), p. 337-369 en 32 (1958), p. 129-170, 289-302.
Moquette, H.C.H., ‘Tromp's populariteit te Rotterdam’. In: *Rotterdams jaarboekje*, II, 10 (1922), p. 17-26.
Morineau, Michel, ‘Rations militaires et rations moyennes. En Hollande au XVIIe siècle’. In: J.-J. Hémardinquer (red.), *Pour une histoire de l'alimentation*. Parijs 1970, p. 107-114.
Mörke, Olaf, ‘De hofcultuur van het huis Oranje-Nassau in de zeventiende eeuw’. In: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*. Meppel en Amsterdam-Heerlen 1992, p. 39-77.

Mörke, Olaf, ‘Het hof van Oranje als centrum van het politieke en het maatschappelijke leven tijdens de Republiek’. In: Marika Keblusek en Jori Zijlmans (red.), *Vorstelijk Vertoon. Aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia*. Den Haag-Zwolle z.j. [1997], p. 58-71.
Mörke, Olaf, ‘“Konfessionalisierung” als politisch-soziales Strukturprinzip?’ Das Verhältnis von Religion und Staatsbildung in der Republik der Vereinigten Niederlande im 16. und 17. Jahrhundert’. In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 16 (1990), p. 31-60.
Mörke, Olaf, ‘“Oranje in 't hart”. Oder: wie man diskursiv den Diskurs austreibt. Überlegungen zur propagandistischen Instrumentalisierung von Öffentlichkeit in der nie-

derländischen Republik im Krisenjahr 1672'. In: Monika Hagenmaier en Sabine Holtz (red.), *Krisenbewusstsein und Krisenbewältigung in der Frühen Neuzeit - Crisis in Early Modern Europe*. Frankfurt am Main enz. 1992, p. 277-290.
Mossakowski, Stanislaw, *Tilman van Gameren. Leben und Werk*. Vert. Juliane Marquard-Twarowski. Berlijn 1994.
Mout, M.E.H.N., '"Het Bataafse oor". De lotgevallen van Erasmus' adagium "Auris Batava" in de Nederlandse geschiedschrijving'. In: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 56, 2 (1993), 77-102.
Mout, M.E.H.N., 'Calvinoturcisme in de zeventiende eeuw. Comenius, Leidse oriëntalisten en de Turkse Bijbel'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 91 (1978), p. 576-607.
Mout, Nicolette, 'In het schip: Justus Lipsius en de Nederlandse Opstand tot 1591'. In: S. Groenveld, M.E.H.N.
Mout en I. Schöffer (red.), *Bestuurders en geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam-Dieren 1985, p. 55-64.
Mout, M.E.H.N., 'Justus Lipius at Leiden University'. In: Aloïs Gerlo (red.), *Juste Lipse (1547-1606)*. Brussel 1988, p. 85-99.
Mowbray, Malcolm de, '*Libcrtas philosophandi*. Wijsbegeerte in Groningen rond 1650'. In: H.A. Krop, J.A. van Ruler en A.J. Vanderjagt (red.), *Zeer kundige professoren. Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996*. Hilversum 1997, p. 33-46.
Muchembled, Robert, *Cultures et société en France du début du XVIe siècle au milieu du XVIIe siècle*. Parijs 1995.
Muchembled, Robert, *La Société policée. Politique et politesse en France du XVIe au XXe siècle*. Parijs, 1998.
Muchembled, Robert, *De uitvinding van de moderne mens. Collectief gedrag, zeden, gewoonten en gevoelsleven van de Middeleeuwen tot de Franse Revolutie*. Amsterdam 1991.
Muller Fzn., S., 'Stukken betreffende de Groote en Kleine Kalende-broederschappen te Utrecht'. In: *Bijdragen en mededelingen Historisch Genootschap* 8 (1885), p. 117-153.
Muller, F., *De Nederlandsche Geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*. 4 dln. Amsterdam 1863-1882 (reprint Amsterdam 1970).
Müller, Jürgen, 'Ripa und die Gegenreformation'. In: *De zeventiende eeuw* 11, 1 (1995), p. 56-66.
Munier, W.A.J., 'Over onderwijs en onderwijzers in de Landen van Overmaze gedurende de Staatse overheersing (1632-1795)'. In: R.M. de La Haye, P.H.A.M. Abels, P.J.A. Nissen en J.D. Snel (red.), *Religie aan de grens. Aspecten van de Limburgse kerkgeschiedenis*. Delft 1997, p. 69-97.
Munsters praetie. Z.pl. 1646 [7 verschillende drukken in Knuttel, *Catalogus*, nrs. 5290-5296].
Murris, R., *La Hollande et les Hollandais aux XVIIe et XVIIIe siècles vus par les Français*. Amsterdam 1925.
Naerder Unie, geslooten in 's Gravenhage op de groote zael van 't Hoff van Hollandt den 21. Augusti 1651. Leeuwarden 1651 [Knuttel 7034].
Naerebout, F.G., 'Snoode exercitiën. Het 17e-eeuwse Nederlandse protestantisme en de dans'. In: *Volkskundig bulletin* 16, 2 (1990), p. 125-155.
Nauta, Doede, *Samuel Maresius*. Amsterdam 1935. Diss. VUA.

Nebenzahl, Kenneth, *Der Kolumbus Atlas. Karten aus der Frühzeit der Entdeckungsreisen*. Brunswijk 1990.
Het Nederlandse geschenk aan koning Karel II van Engeland, 1660. Catalogus Rijksmuseum. [Amsterdam] 1965.
Nederveen Meerkerk, Hannedea van, *Recife. The rise of a 17th-century trade city from a cultural-historical perspective*. Assen en Maastricht 1989.
Nellen, H.J.M., '"Geene vredemaeckers zijn zonder tegenspreeckers". Hugo Grotius' buitenkerkelijke positie'. In: *De zeventiende eeuw* 5, 1 (1989), p. 103-112.
Nellen, H.J.M., *Hugo de Groot (1583-1645). De loopbaan van een geleerd staatsman*. Weesp 1985.
Nellen, Henk J.M. en Edwin Rabbie (red.), *Hugo Grotius theologian. Essays in honour of G.H.M. Posthumus Meyjes*. Leiden enz. 1994.
Neurdenburg, Elisabeth, 'Het grafmonument van Charles Morgan te Bergen op Zoom, een werk van Fr. Dieussart'. In: *Oudheidkundig jaarboek* 8 (1939), p. 95-98.
Neurdenburg, Elisabeth, *De zeventiende-eeuwsche beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*. Amsterdam 1948.
Niemeijer, Hendrik Everwinus, *Calvinisme en koloniale stadscultuur. Batavia 1619-1725*. Almelo 1996. Diss. VUA.
Nierop, Henk van, 'Popular participation in politics in the Dutch Republic'. In: Peter Blickle (red.), *Resistance, representation and community*. New York 1997, p. 272-290.
Nierop, H.F.K. van, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*. Z.pl. 1984.
Nierop, Henk van, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*. Amsterdam 1999.
Nierop, Henk van, 'Willem van Oranje als hoog edelman: patronage in de Habsburgse Nederlanden?' In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 99 (1984), p. 651-676.
Den nieuwen en vermaeckelijcken dool-hof, staende op de Roosegracht, by de derde brugh [etc.]. [Amsterdam]: David Lingelbach, z.j.
Nijhoff, Wouter, *Bibliographie van Noord-Nederlandsche plaatsbeschrijvingen tot het einde der 18de eeuw*. 2e dr. aangev. d.F.W.D.C.A. van Hattum. 's-Gravenhage 1953.
Nispen, Wim van, *De Teems in brant. Een verzameling teksten en afbeeldingen rond de Tweede Engelse Zeeoorlog (1665-1667)*. Hilversum 1991.
NNBW: P.C. Molhuysen, P.J. Blok en L. Knappert (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. 10 dln. Leiden 1911-1937.
Noël, J.M.J.L., 'L'école des filles et la philosophie du mariage dans les Pays-Bas du XVIe et du XVIIe siècle'. In: *Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw*. Amsterdam en Maarssen 1983, p. 137-153.
Noordam, Dirk Jaap, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700*. Hilversum 1994.
Noordegraaf, Leo, *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650*. Amsterdam 1985.
Noordegraaf, Leo, 'Macht en mecenaat. Gebrandschilderd glas in Hollandse kerken (16de-18de eeuw)'. In: M. Bruggeman, E. Geudeke, M. van Os e.a. (red.), *Mensen van de nieuwe tijd. Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen*. Amsterdam 1996, p. 307-323.
Noordegraaf, Leo, en Gerrit Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*. Bergen 1988.
Noordt, Anthonie van, *Tabulatuer-boeck van psalmen en fantasien (1659)*. Ed. J. van Biezen. Amsterdam 1976.

Noske, F., ‘Affectus, figura and modal structure in Constantijn Huygens' Pathodia (1647)’. In: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis* 32 (1982), p. 51-75.
Noske, F., ‘Huygens, de musicus, enkele aspecten’. In: A.Th. van Deursen, E.K. Grootes en P.E.L. Verkuyl (red.), *Veelzijdigheid als levensvorm: facetten van Constantijn Huygens' leven en werk; een bundel studies ter gelegenheid van zijn driehonderdste sterfdag*. Deventer 1987, p. 129-140.
Noske, F., ‘Two unpaired hands holding a music sheet: a recently discovered portrait of Constantijn Huygens and Susanna van Baerle’. In: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis* 42 (1992), p. 11-140.
Noske, F., *Music bridging divided religions. The motet in the*

17th-century Dutch Republic. Wilhelmshaven 1989.
Nusteling, H.P.H., *Binnen de vesting Nijmegen. Confessionele en demografische verhoudingen ten tijde van de Republiek*. Zutphen 1979.
Nusteling, Hubert, 'De bevolking: van raadsels naar oplossingen'. In: Willem Frijhoff e.a. (red.), *Geschiedenis van Dordrecht*. Dl. 2. Hilversum 1998, p. 72-108.
Nusteling, Hubert, 'Strijd om de binnenvaart'. In: Willem Frijhoff e.a. (red.), *Geschiedenis van Dordrecht*. Dl. 2. Hilversum 1998, p. 149-169.
Nusteling, Hubert, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad*. Amsterdam en Diemen 1985.
Nyenborch, J. van, *Hof-stede. Met desselfs andere bedenckinge, gedichten en historien*. Groningen: I.S. Boekdrucker, 1659.
Oestreich, Gerhard, *Neostoicism and the Early Modern State*. Cambridge 1982.
Oey-de Vita, E., en M. Geesink, *Academie en schouwburg. Amsterdams toneelrepertoire 1617-1655*. Amsterdam 1983.
Offenberg, A.K., 'Jacob Jehudah Leon en zijn tempelmodel: een joods-christelijk project'. In: *De zeventiende eeuw 9*, 1 (1993), p. 35-50.
Offenberg, A.K. 'Menasseh ben Israels bezoek aan Christina van Zweden in Antwerpen, 1654'. In: E.K. Grootes en J. den Haan, *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg*. Roden 1989, p. 159-166.
Olipodrigo, De, bestaende in vrolijke gezangen, kusjes, rondeeltjes, levertjes, bruilofs- en mengel-rijmpjes; uit het brein van verscheide aardige poëten in een schotel çierlik opgedischt. Het eerste deel. Amsterdam: Evert Nieuwenhoff, 1654.
Olyf-krans del vreede, door de doorluchtigste geesten , en geleerdste mannen, deezes tijds gevlochten. Met een byvoeging van de Bouw-zang, op het Stadthuis, door J.v. Vondel, en het Gekroonde Amsterdam, door R. Anslo. Amsterdam: Gerrit van Goedesberg, 1649.
Ong, Walter J., *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue. From the Art of Discourse to the Art of Reason*. Cambridge (Mass.) 1983 (1958).
Oord, C.J.A. van den, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf 1450-1650. Een onderzoek naar de betekenis van Bossche boekdrukkers, uitgevers en librariërs voor het regionale socio-culturele leven*. Tilburg 1984.
Ootmoedige supplicatie der remonstrants gesinde christenen binnen Leyden. Aen de E.E. Heeren die vanden gerechte der selver stede. Overghelevert den 2. December des iaers 1649. Mitsgaders hare E.E. antwoort daer op ghedaen den 7. der selver maent. Z. pl. 1649.
Op de vereenigingh van Apelles en Apollo. Of 't jaar-gety van St. Lucas. Geviert, door schilders, poëten en liefhebbers der zelfder konsten, op St. Joris Doelen, den 20 october, 1653. Amsterdam: Nicolaes van Ravensteyn, 1653.
Openhertige en Trouhertige Requeste Ghepresenteert ende overghegheven, aen de Ed. Mogh. Heeren Staten van Zeelant, den 16. Meerte 1648. Z.pl. 1648 [vier drukken in Knuttel, *Catalogus*, nrs. 5712-5715].
Oprechte (d') aenwijser, tot verscheyde kunst-rijcke wercken, en haer wonderlijcke beweegingen, gedreven door oorlogie-werck, [...] Welcke alles kan gesien worden op de hoeck van de Loyers-gracht, in het oude Doolhof, tot Amsterdam. Amsterdam: Alexander Jansz. Lintman, 1674.
Opstal, Alexander Gijsbert van, *André Rivet. Een invloedrijk Hugenoot aan het hof van Frederik Hendrik*. Harderwijk 1937. Diss VU.

Ornstein-van Slooten, Eva, Marijke Holtrop en Peter Schatborn, *Het Rembrandthuis, de prenten, tekeningen en schilderijen*. Zwolle en Amsterdam 1991.
Os, Henk van, *Titus Brandsma, de man Gods uit Bolsward. Over heiligenverering vroeger en nu*. Nijmegen 1998.
Ottenheym, Koen, *Philips Vingboons (1607-1678), architect*. Zutphen 1989.
Ottenheym, K.A., *Timmermansoog en kennersblik*. Utrecht 1995. Inaug. rede UU.
Ottenheym, K.A., 'De Vitruvius-uitgave van Johannes De Laet (1649)'. In: *Bulletin KNOB* 97, 2 (1998), p.69-76.
[Oudaen, J.,] *Iohanna Grey, off gemartelde onnoselheyt. Treurspel... (at te, quia foemina, rebar a ferro tutam: cecidisti foemina ferro*. Rotterdam: Bastiaen Wagens, 1648.
Oudaen, Joachim, *Poëzy*. 3 dln. Amsterdam: Wed. P. Arentz. en K. vander Sys, 1712.
'Oude Bossche recepten uit de jaren 1650-1670'. *Taxandria* 48 (1941), p. 297-299.
Overbeke, Aernout van, *Anecdota sive historiae jocosae. Een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes*. Uitgeg. d. Rudolf Dekker en Herman Roodenburg, m.m.v. Harm Jan van Rees. Amsterdam 1991.
Overstege, C. van, *Poëzy. Wereldlyke en geestelyke*. Dordrecht: Gillis Neering, 166].
Overvoorde, J.C., *Geschiedenis van het postwezen in Nederland voor 1795*. Leiden 1902.
Paasman, Bert, 'Mens of dier? Beeldvorming over negers in de tijd voor de rassentheorieën'. In: Jan-Erik Dubbeldam en Jaap Tanja (red.), *Vreemd gespuis*. Amsterdam-Baarn 1987, p. 92-107.
Pacchi, Arrigo, *Cartesio in Inghilterra da More a Boyle*. Bari 1973.
Paling Funk, Elisabeth, 'De literatuur van Nieuw-Nederland'. In: *De Nieuwe Taalgids* 85 (1992), p. 383-395.
Palm, L.C., 'Antoni van Leeuwenhoek 1632-1723'. In: A.J. Kox, (red.) *Van Stevin tot Lorentz. Portretten van achttien Nederlandse natuurwetenschappers*. Amsterdam 1990, p. 49-60.
Palm, L.C. en H.A.M. Snelders (red.) *Antoni van Leeuwenhoek 1632-1723. Studies on the Life and Work of the Delft Scientist Commemorating the 350th Anniversary of his Birthday*. Amsterdam 1982.
Palmen, Eric, 'De gilden en hun sociale betekenis'. In: Willem Frijhoff, Hubert Nusteling en Marijke Spies (red.), *Geschiedenis van Dordrecht*. Dl. 2: *Van 1572 tot 1813*. Hilversum 1998, p. 221-233.
Palmen, Eric, 'De politieke elite'. In: Willem Frijhoff, Hubert Nusteling en Marijke Spies (red.), *Geschiedenis van Dordrecht*. Dl. 2: *Van 1572 tot 1813*. Hilversum 1998, p. 211-220.
Parival, Jean-Nicolas de, *Les Délices de la Hollande*. Leiden 1651.
Parker, Charles H., *The Reformation of Community. Social Welfare and Calvinist Charity in Holland, 1572-1620*. Cambridge 1998.
Passe, Chrispijn van de, *'t Licht der teken en schilderkonst*. With an introduction by J. Bolten. Soest 1973.
Pater, C. de, 'Experimental Physics'. In: Th.H. Lunsingh Scheurleer en G.H.M. Posthumus Meyjes (red.), *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*. Leiden 1975, p. 309-327.
Pätzold, Detlev, 'Johannes Clauberg (1622-1665). Het causaliteitsprobleem in de eerste en derde editie van zijn *Ontosophia*'. In: H.A. Krop, J.A. van Ruler en A.J. Vanderjagt (red.), *Zeer kundige professoren. Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996*. Hilversum 1997, p, 85-96.

Pedersen, Olaf, ‘Tradition and Innovation’. In: H. de Ridder-Symoens, *A History of the University in Europe*. Dl. 2: *Universities in Early Modern Europe (1500-1800)*. Cambridge 1996, p. 451-488.
Peeters, H.F.M., *Kind en jeugdige in het begin van de moderne tijd, ca. 1500-ca. 1650*. Hilversum 1966.
Peeters, H.F.M., ‘De levensloop in het begin van de moderne tijd, 1500-1700’. In: H.F.M. Peeters en F.J. Mönks,

De menselijke levensloop in historisch perspectief. Assen-Maastricht 1986, 59-84.
Peeters, L., 'Redenkonst en redenrijkkonst. Richtlijnen en rechtlijnigheid in de zeventiende eeuw'. In: H. Duits, A.J. Gelderblom en M.B. Smits-Veldt (red.), *Eer is het Lof des Deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra*. Amsterdam 1986, p. 52-62
Peeters-Fontainas, F., *Bibliographie des impressions espagnoles des Pays-Bas*. Leuven en Antwerpen 1933.
Pelsaert, François, *Ongeluckige voyagie van 't schip Batavia, nae de Oost-Indien*. Amsterdam: Jan Jansz., 1647.
Pers, D.P., *Bellerophon, of Lust lot Wysheyt: door sinne-beelden leerlijck vertoont*. [*etc*.]. Amsterdam: Willem van Beaumont, 1657.
Petry, M.J., 'Burgersdijk's Physics'. In: E.P. Bos en H.A. Krop (red.), *Franco Burgersdijk (1595-1635). Neo-Aristotelianism in Leiden*. Amsterdam 1993, p. 83-118.
Petry, Michael John, 'Behmenism and Spinozism in the Religious Culture of the Netherlands, 1660-1730'. In: Karfried Gründer en Wilhelm Schmidt-Biggemann (red.), *Spinoza in der Frühzeit seiner religiösen Wirkung*. Heidelberg 1984, p.11-147.
Pfeiffer, Casparus, *Inauguratie ofte inwyings predicatie vanden Christ-Luthersen tempel tot Amsterdam, in den Iare 1633*. Op den Heyligen Christ-dagh vyt het Latijnsche orginael des overledenen autheurs zal: overgeset ende vertaelt door eenen van sijne vrienden. Amsterdam: Nic. van Ravesteyn, 1644.
Philalethius, Irenaeus, *Bedenkingen op den Staat des Geschils over de Cartesiaensche Philosophie*. Rotterdam 1656.
Philalethius, Irenaeus, *De Verstrickte Astronomus Jacobus du Bois*. Leiden 1656.
Pieterse, Wilhelmina Christina, *Daniel Levi de Barrios als geschiedschrijver van de Portugees-Israelietische gemeente te Amsterdam in zijn 'Triumpho del govierno popular*'. Amsterdam 1968. Diss UvA.
Pikkemaat, G., *Regenten en magistraten*. Alphen aan de Rijn 1967.
Pintard, René, *Le Libertinage érudit dans la première moitié du XVIIe siècle*. 2 dln. Parijs 1943.
Plaat, Gees van der, 'Lieuwe van Aitzema's kijk op het stadhouderschap in de Republiek (1652-1669) en de crisis van 1650'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 103, 3 (1988), p. 341-372.
Planque, P.A. de, *Valcooch's regel der Duytsche schoolmeesters. Bijdrage tot de kennis van het schoolwezen in de zestiende eeuw*. Groningen 1926.
Ploeg, Peter van der, en Carola Vermeeren (red.), *Vorstelijk verzameld. De kunstcollectie van Frederik Hendrik en Amalia*. Den Haag en Zwolle 1997.
Poelhekke, J.J., *Frederik Hendrik, prins van Oranje. Een biografisch drieluik*. Zutphen 1978.
Poelhekke, J.J., *Geen blijder maer in tachtig jaer: Verspreide studiën over de crisisperiode 1648-1651*. Zutphen 1973.
Poelhekke, J.J., 'Gelderland van 1609-1672'. In: P.J. Meij e.a., *Geschiedenis van Gelderland 1492-179*. Boek II. Zutphen 1975, p. 133-210.
Poelhekke, J.J., *Het geval Zijdewind*. Amsterdam 1964. (Meded. KNAW, NR 27, nr. 7).
Poelhekke, J.J., 'Een paar kanttekeningen bij de "Gedenkschriften" van Alexander van der Capellen'. In: *Bijdragen en Mededelingen 'Gelre'* 66 (1972), p. 125-174.

Poelhekke, J.J., *De Vrede van Munster*. 's-Gravenhage 1948.
[Poirters, A.], *Het heylich herte ver-eert aen alle Godt-vrughtighe herten voor een Nieu-iaer*. 2e druk. Antwerpen: Corn. Woons, 1660.
Pol, Lotte C. van de, 'Hoeveel soorten volk? Een reactie op Maarten Praks "Velerlei soort van volk"'. In: *Amstelodamum* (2000), ter perse.
Pol, Lotte C. van de, 'Prostitutie en de Amsterdamse burgerij: Eerbegrippen in een vroegmoderne stedelijke samenleving'. In: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*. Meppel en Amsterdam-Heerlen 1992, p. 179-218.
Pol. L. van de, *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam 1996. Diss. EUR. Pollmann, Judith, 'Eine natürliche Feindschaft: Ursprung und Funktion der schwarzen Legende über Spanien in den Niederlanden, 1560-1581'. In: Franz Bosbach (red.), *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der Politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit* Keulen enz. 1992, p. 73-93.
Pollmann, Judith, *Another Road to God. The Religious Development of Arnoldus Buchelius (1565-1641)*. Amsterdam 1998. Diss. UvA.
Pomian, Krzysztof, *Europa en de Europese naties*. Amsterdam 1993.
Popkin, Richard H., *The History of Scepticism from Erasmus to Spinoza*. Berkeley 1979 (1960).
Popkin, Richard H., 'The rise and fall of the jewish-indian theory'. In: Yosef Kaplan, Henry Méchoulan en H. Popkin, *Menasseh ben Israel and his world*. Leiden enz. 1989, p. 63-82.
Popkin, Richard H., 'Some aspects of jewish-christian theological interchanges in Holland and England 1640-1700'. In: J. van den Berg en Ernestine G.E. van der Wall (red.), *Jewish-Christian relations in the seventeenth century. Studies and documents*. Dordrecht enz. 1988, p. 3-32.
Popkin, Richard H., 'The Third Force in Seventeenth-Century Thought. Scepticism, Science and Millenarianism'. In: *The Third Force in Seventeenth-Century Thought*. Leiden 1992, p. 90-119.
Popkin, Richard H. en Charles B. Schmitt (red.), *Scepticism from the Renaissance to the Enlightenment*. Wiesbaden 1987.
Popkin, Richard H. en Arjo Vanderjagt (red.), *Sceptism and irreligion in the seventeenth and eighteenth centuries*. Leiden enz. 1993.
Porteman, Karel, 'Cats's concept of the emblem and the role of occasional meditation'. In: *Emblematica* 6, 1 (1992), p. 65-82.
Porteman, Karel, '"Embellished with emblems": about the incorporation of emblems in other genres in Dutch literature'. In: Alison Adams en Anthony J. Harper (red.), *The emblem in renaissance and baroque Europe. Tradition and variety. Selected papers of the Glasgow International Emblem Conference 1990*. Leiden enz. 1992, p. 70-89.
Porteman, Karel, *Emblematic exhibitions (affixiones) at the Brussels Jesuit College (1630-1685). A study of the commemorative manuscripts (Royal Library, Brussels)*. With contributions by Elly Cockx-Indestege, Dirk Sacré, Marcus de Schepper. Brussel, Turnhout 1996.
Porteman, Karel, 'Geschreven met de linkerhand? Letteren tegenover schilderkunst in de Gouden Eeuw'. In: Marijke Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen 1984, p. 93-113.
Porteman, Karel, *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur*. Groningen 1977.
Porteman, Karel, '"J'ay pris pour duppes tous les Pays-Bas." Jean Puget de la Serre en de Nederlanden.' In: *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de*

Renaissance naar de Romantiek. Liber amicorum J. Andriessen s.j., A. Keersmaekers, P. Lenders s.j. Leuven, Amersfoort 1986, p. 217-238.
Porteman, Karel, 'De receptie van "Gysbrecht van Aemstel" in de Zuidelijke Nederlanden'. In: *Spektator* 17, 5 (1987/1988), p. 401-414.
Porteman, Karel, 'Vondel over Vondelportretten'. In: L. Roose en K. Porteman (red.), *Vondel bij gelegenheid 1679-*

1979. Middelburg 1979, p. 103-131.
Porteman, Karel, 'Vondels gedicht "Op een Italiaansche schildery van Susanne"'. In:. G. van Eemeren en F. Willaert (red.), *'t Ondersoeck leert. Studies over middeleeuwen en 17de-eeuwse literatuur ter nagedachtenis van Prof. dr. L. Rens*. Leuven en Amersfoort 1986, p. 301-318.
Porteman, Karel, 'Vrijen en huwen in de 17de-eeuwse Zuidelijke Nederlanden. De stem van de literatuur'. In: *Verliefd, verloofd, getrouwd*. Brussel 1988, p. 115-124.
Porteman, Karel, 'De waterval in de Nederlandse cultuur van de zeventiende eeuw'. In: *Verslagen en mededelingen koninklijke academie voor Nederlandse taal- en letterkunde* 1992, 1, p. 141-152.
Porteman, Karel, 'Zeventiende-eeuwse Nederlandse poëzie op schilderijen. Vondel over Willem Kalf.' In: *Handelingen elfde colloquium Neerlandicum*. Utrecht 1991, p. 290-302.
Porter, Roy, 'The Scientific Revolution and Universities'. In: Ridder-Symoens, H. de (red.), *A History of the University in Europe*. Dl. II: *Universities in Early Modern Europe (1500-1800)*. Cambridge, 1996, p. 531-562.
Posthumus Meyjes, G.H.M., 'Hugo Grotius as an irenicist.' In: *The world of Hugo Grotius (1583-1645)*. Amsterdam en Maarssen 1984, p. 43-63.
Postma, F. en J. van der Sluis, *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwercke der Universität und des Athenäums in Franeker*. Leeuwarden 1995.
Postma, Hugo, 'De Amsterdamse verzamelaar Herman Becker (c.1617-1678). Nieuwe gegevens over een geldschieter van Rembrandt'. In: *Oud Holland* 102 (1988), p. 1-21.
Postma, Hugo, en Marjo Blok, 'Duidelijkheid over de Amsterdamse St. Lucasfeesten in 1653 en 1654'. In: *Oud Holland* 105 (1991), p. 32-38.
Postma, Johannes M., *The Dutch in the Atlantic Slave Trade, 1600-1815*. Cambridge 1990.
Praag, J. van, *La comédie Espagnole aux Pays-Bas au XVIIe et au XVIIIe siècle*. Amsterdam 1922.
Prak, Maarten, 'Ambachtsgilden vroeger en nu'. In: *NEHA-jaarboek voor economische, techniek- en bedrijfsgeschiedenis* 57 (1994), p. 10-33.
Prak, Maarten, 'Burgers onder de wapenen, van de zestiende tot de achttiende eeuw'. *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 23, 1 (1997), p. 1-10.
Prak, Maarten, 'Cittadini, abitanti e forestieri. Una classificazione della popolazione di Amsterdam nella prima età moderna'. In: *Quaderni storici* 30 (1995), p. 331-357.
Prak, Maarten, 'Civil disturbances and urban middle class in the Dutch Republic'. In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1989), p. 165-173.
Prak, Maarten, 'Identité urbaine, identités sociales. Les bourgeois de Bois-le-Duc au XVIIIe siècle'. In: *Annales ESC* 48, 4 (1993), p. 907-933.
Prak, Maarten, 'The politics of intolerance: citizenship and religion in the Dutch Republic'. In: R. Po-chia Hsia (red.), *Religious Toleration and the Making of the Dutch Golden Age* [ter perse].
Prak, Maarten, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak. 's-Hertogenbosch 1770-1820*. Nijmegen 1999.
Prak, Maarten, 'Verfassungsnorm und Verfassungsrealität in den niederländischen Städten des späten 17. und 18. Jahrhunderts. Die Oligarchie in Amsterdam, Deventer und Zutphen 1672/75-1795'. In: W. Ehbrecht (red.),

Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas. Beiträge zur Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit in altständischer Zeit. Keulen enz. 1994, p. 55-83.
Press, Volker, 'Die Niederlande und das Reich in der frühen Neuzeit'. In: W.P. Blockmans en H. van Nuffel (red.), *Staat en religie in de 15e en 16e eeuw / État et religion aux XVe et XVIe siècles*. Brussel 1986, p. 321-339.
Price, J.L., 'The Dutch Nobility in the Seventeenth and Eigthteenth Centuries'. In: H.M. Scott (red.), *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Dl. I. Londen-New York 1995, p. 82-113.
Price, J.L., *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Politics of Particularism*. Oxford 1994.
Priester, Peter, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw, circa 1600-1910*. [AAG-Bijdragen, 37] Wageningen 1998.
Prost, Joseph, *La Philosophie à l'Académie protestante de Saumur*. Parijs 1907.
Prud'homme van Reine, R.B., *Rechterhand van Nederland: Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter*. Amsterdam 1996.
Put, Eddy, Marie Juliette Marinus en Hans Storme (red.), *Geloven in het verleden. Studies over het godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd, aangeboden aan Michel Cloet*. Leuven 1996.
Putte, P.C.A., *Heijmen Dullaert. Een biografische studie over de Rotterdamse dichter-schilder; commentaar en taalkundige verklaringen bij zijn gedichten, gevolgd door een fotomechanische heruitgave van zijn dichtwerk*. 2 dln. Groningen 1978.
Raa, F.J.G. ten en F. de Bas, *Het Staatsche leger 1568-1795*. Dl. 2. Breda 1913.
Raabe, Paul, 'Die Niederländische Bücherwerbungen in der fürstlichen Bibliothek Wolfenbüttel im 17. und frühen 18. Jahrhundert'. In: C. Berkvens-Stevelinck, H. Bots, P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst (red.), *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic as the centre of the European book trade*. Leiden enz. 1992, p. 223-235.
Raadschelders, J.C.N., *Lokale bestuursgeschiedenis*. Zutphen 1992.
Raasveld, Paul, 'Missie en multimedia: Johannes van Sambeecks De Nederlandtsche tortelduyve suchtende naer haer gayke (1650) en Het geestelyck jubilee van het jaer O.H.M.D.C.L. (1663)'. In: *De zeventiende eeuw* 12, 2 (1996), p. 379-396.
Raasveld, Paul, *Pictura, poesis, musica. Een onderzoek naar de rol van de muziek in embleemliteratuur* [*etc.*]. Utrecht 1995. Diss. UU.
Raay, S.B. van, W.P. Spies en R. van Zoest, '*Tot hun contentement gemaeckt'. Het kunstbezit van het hoogheemraadschap van Rijnland*. Amsterdam 1987.
Raben, Remco, *Batavia and Colombo: the Ethnic and Spatial Order of Two Colonial Cities 1600-1800*. Leiden 1996. Diss. RUL.
Rademaker ss.cc, C.S.M., *Life and work of Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*. Assen 1981.
Rademaker, C.S.M., en P. Tuynman (red.), *Het uitleenboekje van Vossius*. Amsterdam 1962.
Raey, Johannes de, *Clavis philosophiae naturalis sive Introductio ad contemplationem naturae Aristotelico-Cartesianae*. Leiden 1654.
Randall, J.H., *The School of Padua and the Emergence of Modern Science*. Padua 1961.
Ranum, Orest, *The Fronde. A French Revolution*. New York 1993.
Rappard, A.G.A. van, 'De 's-Gravenhaagsche buurten'. In: *Mededeelingen van de Vereeniging ter beoefening van de geschiedenis van 's-Gravenhage* 1 (1863), p. 83-198.

Rasch, R., ‘The Balletti of G.G. Gastoldi and the musical history of the Netherlands’. In: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis* 24 (1974), p. 112-145.
Rasch, R., ‘Ban's intonation’. In: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis* 33 (1983), p. 75-99.
Rasch, R., ‘Constantijn Huygens. Een muzikale heer van stand’. In: *De zeventiende eeuw* 3, 2 (1987), p. 99-114.
Rasch, R., ‘Cornelis de Leeuw (1613-1661)’. In: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis* 27 (1977), p. 1-19.

Rasch, R., ‘Musica dis curae est: the life and work of the Amsterdam music printer Paulus Matthysz (1613/4-1684)’. In: *Quaerendo* 4, 2 (1974), p. 86-99.
Rasch, R., ‘De muziekbibliotheek van Constantijn Huygens’. In: A.Th. van Deursen, E.K. Grootes en P.E.L. Verkuyl (red.), *Veelzijdigheid als levensvorm: facetten van Constantijn Huygens' leven en werk; een bundel studies ter gelegenheid van zijn driehonderdste sterfdag*. Deventer 1987, p. 141-162.
Rasch, R.A., ‘De muziek in de Amsterdamse schouwburg (1638-1664)’. In: *Spieghel historiael* 22 (1987) themanummer ‘Muziek in de Republiek’, p. 185-190.
Rasch, R. ‘Muziek in de Muiderkring’. In: *De zeventiende eeuw* 8, 1 (1992), p. 151-159.
Rasch, R. ‘Een raadsman voor de kunsten. Constantijn Huygens als adviseur van Frederik Hendrik’. In: H. Hendrix en J. Stumpel (red.), *Kunstenaars en opdrachtgevers*. Amsterdam 1996, p. 89-117.
Rasch, R., ‘Some mid-17th-century Dutch collections of instrumental ensemble music’. In: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis* 22 (1972), p. 160-200.
Rasch, R., ‘Some notes on the Camphuysen manuscript’. In: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis* 23 (1973), p. 30-43.
Rasch, R., ‘Van Johan Schop tot Pieter Hellendaal. Nederlandse vioolmuziek 1650-1750’. In: *Mens en melodie* 44 (1989), p. 412-425.
Rasch, R., ‘Waarom schreef Constantijn Huygens zijn Pathodia sacra er profana?’ In: N.F. Streekstra (red.), *Constantijn Huygens 1596-1996. Lezingen van het tweede Groningse Huygens-symposium*. Groningen 1997, p. 95-124.
Rasmussen, Jörg (red.), *Barockplastik in Norddeutschland*. Mainz 1977.
Rebling, E., *Den lustelycken mey. Muziek en maatschappij in de zeventiende eeuw in Nederland*. Amsterdam en Antwerpen 1950.
Reesse, J.J., *De suikerhandel van Amsterdam*. Haarlem 1908.
Regin, Deric, *Traders, Artists and Burghers. A Cultural History of Amsterdam in the 17th Century*. Assen-Amsterdam 1976.
Regius, Henricus, *Brevis explicatio mentis humanae sive animae rationis*. Utrecht 1648.
Regius, Henricus, *Responsio seu nota in appendicem ad corrolloria theologica-philosophica*. Utrecht 1643.
Regt, W.M.C., *De hervormde kerk te Oudshoorn uit een heraldisch oogpunt bezien*. Rijswijk 1900 (ook in: *Algemeen Nederlandsch familieblad* Nieuwe Serie 1 (1900), p.1-20).
Reif, Patricia, ‘The Textbook Tradition in Natural Philosophy, 1600-1650’. In: *Journal of the History of Ideas* 30 (1969), p. 17-32.
Reinardi, Radbodus, *De Ontdekte Veinsing der heedendaeghse geest-dryvers*. Z. pl. 1655.
Reinardi, Radbodus, *Het Tweede deel, Van de Ontdekte Veinzingh*. Z. pl. z.j.
Remonstrantie der Predikanten van Utrecht overgelevert Aen de Ed. Mog. Heeren Staten s'Landts van Utrecht, Raeckende het poinct van Religie. Z. pl. 1647 [Centr. Bibl. Rotterdam, Pfl. 1647/28].
Resolutie van de provintie van Zeelandt nopende t'afzonderlijck Teyckenen van het Tractaet van Vrede met Spaengien. Z.pl. 1648 [Knuttel 5716].
Revah, I., ‘Aux origines de la rupture spinozienne - Nouveaux documents sur l'incroyance dans la communauté portugaise d'Amsterdam à l'époque de Spinoza’. In: *Revue des études juives* 123 (1964), p. 359-431.
Revah, I., *Spinoza et le Dr Juan de Prado*. Den Haag 1959.

Revius, Jacobus, *Anti-Wittichius sive Adversus infinitatem Mundi a Cartesio assertam a Chr. Wittichio theologo Duisburgensi defensam diatribe*. Leiden 1655.
Revius, Jacobus, *Methodi cartesianae consideratio theologica*. Leiden 1648.
Revius, Jacobus, *Statera philosophiae Cartesianae*. Leiden 1650.
Revius, Jacobus, *Suarez repurgatus*. Leiden 1643.
Richard, Marie, *Jacques Callot. Une oeuvre en son temps. Les Misères et les Mal-Heurs de la Guerre, 1633* [catalogue d'exposition Musée Dobrée] Nantes 1992.
Ridder, C.J. den, '"Gedenk de gevangenen alsof gij medegevangene waart": de loskoop van Hollandse zeelieden uit Barbarijse gevangenschap 1600-1746'. In: *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 5 (1986), p. 3-22.
Ridder-Symoens, H. de (red.), *A History of the University in Europe*. Dl. I: *Universities in the Middle Ages*. Dl. II: *Universities in Early Modern Europe (1500-1800)*. Cambridge 1992-1996.
Ridder-Symoens, H. de, 'Buitenlandse studenten aan de Franeker universiteit 1585-1811'. In: G.Th. Jensma, F.R.M. Smit en F. Westra (red.) *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*. Leeuwarden 1985, p. 73-89.
Ridderus, Franciscus, *Historisch A, B, C. Tot een besige ledigheydt. Vervaetende vijfhonderd voorwerpselen, yder met drie historien uyt heylige, kerkelijcke, en wereldtsche autheuren, soo oude als nieuwe, ende haer gebruyck*. Rotterdam: Johannes Borstius, 1664.
Ridderus, Franciscus, *Nuttige tijd-korter voor reizende en andere luiden: voorgesteld in een t'zamenspraak, op de reize van een polityk, een theologant, en een schipper, toonende het nuttig gebruik van allerlei Goddelijke, kerkelijke en wereldsche historien*. 2de druk, Rotterdam: J. Naeranus, 1663; 3de druk: Rotterdam: A. Leers, 1664.
Riemens, K.-J., *Esquisse historique de l'enseignement du français en Hollande du 16e au 19e siècle*. Leiden 1919.
Rijen, J.B.M. van, 'Burgersdijk, Logician or Textbook Writer'. In: E.P. Bos en H.A. Krop (red.) *Franco Burgersdijk (1595-1635). Neo-Aristotelianism in Leiden*. Amsterdam 1993, p. 9-28.
Rijn, G. van, *Atlas van Stolk. Katalogus der historie-, spot- en zinneprenten betrekkelijk de geschiedenis van Nederland*, verzameld door A. van Stolk Czn. 10 dln. Amsterdam 1895-1933.
Rijnevelshorn, Aert Jansz van, *Eenne Christelijck aenspraecke ofte vertroostinghe aen alle eenvoudighe Burghers binnen Woerden, in dese regeerde pesttijden*. Z.pl. 1636.
Rijnevelshorn, Aert Jansz van, *Wisse tyding van de nabyheydt des jongsten dags*. Amsterdam 1665.
Ripa, Cesare, *Iconologia of uytbeeldinghe des verstands*. Intr. Jochem Becker. Soest 1971.
Roberts, Benjamin, *Through the keyhole. Dutch child-rearing practices in the 17th and 18th century: three urban elite families*. Hilversum 1998. Diss. RUG.
Robinet, André, *Aux sources de l'esprit cartésien. L'axe La Ramée-Descartes de la Dialectique de 1555 aux Regulae*. Parijs 1996.
Robinson, Franklin W., *Gabriel Metsu (1629-1667). A study of his place in Dutch genre painting of the Golden Age*. New York 1974.
Robinson, M.S., *Van de Velde. A catalogue of the paintings of the elder and the younger Willem van de Velde*. 2 dln. Greenwich enz. 1990.
Roden, Günter von, *Die Universität Duisburg*. Duisburg 1968.
Roding, Juliette Germaine, *Christiaan IV van Denemarken 1588-1648). Architectuur en stedebouw van een luthers vorst*. Alkmaar 1991. Diss. KUN.

Roding, Juliette en Lex Heerma van Voss (red.), *The North Sea and Culture (1550-1800)*. Proceedings of the International Conference held at Leiden, 21-22 april 1995. Hilversum 1996.
Roeder-Baumbach, Irmengard von, *Versieringen bij Blijde*

Inkomsten gebruikt in de zuidelijke Nederlanden gedurende de 16e en 17e eeuw. Antwerpen 1943.
Roegiers, Jan, en Bart van der Herten (red.), *Eenheid op papier. De Nederlanden in kaart van Keizer Karel tot Willem I*. 2e druk. Leuven 1994.
Roegiers, Jan, 'Jansenisme en katholieke hervorming in de Nederlanden'. In: Eddy Put, Marie Juliette Marinus en Hans Storme (red.), *Geloven in het verleden. Studies over het godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd, aangeboden aan Michel Cloet*. Leuven 1996, p. 43-64.
Roelofsen, C.G., 'Grotius and the international politics of the seventeenth century', in: Hedley Bull, Benedict Kingsbury en Adam Roberts (red.), *Hugo Grotius and International Relations*. Oxford 1990, p. 95-131.
Roeper, V.D. (uitg.), *De schipbreuk van de Batavia 1629* [Werken van de Linschotenvereniging, 92] Zutphen 1993.
Roeper, V.D., en G.J.D. Wildeman, *Ontdekkingsreizen van Nederlanders 1590-1650*. Utrecht 1993.
Roessingh, H.K., *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 8e eeuw in Nederland*. Zutphen 1976.
Rogge, H.C., 'De vervolging der Waldenzen in 1655 en 1656'. In: *Nederlandsch archief van kerkgeschiedenis* Nieuwe Serie 2 (1903), p. 134-189.
Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*. 3 dln. 2e druk. Amsterdam 1947.
Roldanus, Cornelia W., 'Adriaen Paets, een republikein uit de nadagen'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 50 (1935), p. 134-166.
Roldanus, Cornelia W., *Zeventiende-eeuwse geestesbloei*. Utrecht, Amsterdam 1961 (1938).
Roldanus, Cornelia Wilhelmine, *Coenraad van Beuningen. Staatsman en libertijn*. 's-Gravenhage 1931. Diss. UvA.
Rombauts, E., 'De letterkunde der XVIIe eeuw in Zuid-Nederland'. In: F. Baur, W.J.M.A. Asselbergs, J. van Mierlo e.a. (red.), *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*. Dl. 5. 's-Hertogenbosch enz. 1952.
Rombauts, E., *Noord-Nederlands's Gouden Eeuw gezien in de spiegel der Zuidnederlandse zeventiende-eeuwse literatuur*. Amsterdam 1960 (Meded. KNAW, afd. Letterk. Nieuwe Reeks 23, nr. 12).
Rommes, Ronald, 'Duitse immigratie in Utrecht vanaf de zestiende tot de achttiende eeuw'. In: Karel Davids e.a. (red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur economie en politiek in Nederland 1580-1800*. Leuven-Apeldoorn 1995, p. 169-188.
Rommes, R., 'Op het spoor van de dood. De pest in en rond Utrecht'. In: *Jaarboek Oud-Utrecht*. 1991, p. 93-121.
Rommes, Ronald, 'Lutherse immigranten in Utrecht tijdens de Republiek'. In: Marjolein 't Hart, Jan Lucassen-en Henk Schmal (red.), *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van migranten door de eeuwen heen*. Amsterdam 1996, p. 35-53.
Rommes, Ronald, *Oost, west, Utrecht best? Driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht (begin 16e-begin 19e eeuw)*. Amsterdam 1998.
Rood, Wilhelmus, *Comenius and the Low Countries. Some Aspects of Life and Work of a Czech Exile in the Seventeenth Century*. Amsterdam 1970.
Rooden, Peter van, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*. Amsterdam 1996.
Rooden, Peter T. van, *Theology, biblical scholarship and rabbinical studies in the seventeenth century. Constantijn l'Empereur (1591-1648), professor of Hebrew and theology at Leiden*. Leiden enz. 1989.

Roodenburg, Herman, ‘Eer en oneer ten tijde van de Republiek: een tussenbalans’. In: *Volkskundig Bulletin* 22, 2 (1996), p. 129-147.
Roodenburg, Herman, ‘The “hand of friendship”: Shaking hands and other gestures in the Dutch Republic’. In: Jan Bremmer en Herman Roodenburg, *A cultural history of gesture*. Ithaca, New York 1992, p. 152-189.
Roodenburg, Herman, ‘Naar een etnografie van de vroegmoderne stad: De “gebuyrten in Leiden en Den Haag”. In: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historich-antropologisch perspectief*. Meppel en Amsterdam-Heerlen 1992, p. 219-243.
Roodenburg, Herman, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700*. Hilversum 1990.
Roodenburg, Herman, ‘“Een soorte van duivelsche afgoderije.” De bestrijding van toverij door de gereformeerde kerkeraad te Amsterdam, 1580-1700’. In: Marijke Gijswijt-Hofstra en Willem Frijhoff (red.), *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*. Amsterdam 1987, p. 80-93.
Roodenburg, Herman, ‘To converse agreeably: civility and the telling of jokes in seventeenth century Holland’. In: Jan Bremmer en Herman Roodenburg, *A cultural history of humour. From Antiquity to the present day*. Cambridge 1997, p. 112-133.
Rooijakkers, Gerard, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853*. Nijmegen 1994.
Rooijakkers, G. en T. Romme (red.), ‘Charivari in de Nederlanden. Rituele sancties op deviant gedrag’. Themanummer van: *Volkskundig Bulletin* 15, 3 (1989).
Roorda, D.J., ‘“Das Heft in der Hand und das Geld im Kasten”. Historische beschouwingen over vroeg moderne overheidsbureaucratie in Europa’. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 90 (1977), p. 303-327.
Roorda, D.J., ‘Het Hollandse regentenpatriciaat in de 17e eeuw’. In: G.A.M. Beekelaar e.a., *Vaderlands verleden in veelvoud*. Den Haag 1975, p. 232-251.
Roorda, D.J., ‘Het onderzoek naar het stedelijk patriciaat in Nederland’. In: W.W. Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*. Utrecht 1983, p. 118-142.
Roos, Doeke, *Zeeuwen en de Westindische Compagnie, 1621-1674*. Hulst 1992.
Roosenboom, H.Th.M., *De dorpsschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1795*. Tilburg 1997.
Roosenboom, Henk, ‘Tot voltreckinge der reformatie. Onderwijs als protestantiseringsinstrument in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1648-1795’. In: Marit Monteiro, Gerard Rooijakkers, Joost Rosendaal (red.), *De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands katholicisme*. Kampen 1993, p. 218-238.
Ros, A., ‘David Montanus. Stichtelijk dichter tussen Renaissance en Nadere Reformatie’. In: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 19, 1 (1995), p. 37-58.
Rossi, Paolo, *Philosophy, Technology, and the Arts in the Early Modern Era*. New York 1970.
Roth, Cecil, *A life of Menasseh ben Israel, rabbi, printer, and diplomat*. Philadelphia 1934.
Rothschuh, Karl E., ‘Henricus Regius und Descartes. Neue Einblicke in die frühe Physiologie (1640-1641) des Regius’. In: *Archives internationales d'histoire des sciences* 21 (1968), p. 39-66.
Rouleau, Bernard, *Le tracé des rues de Paris*. Parijs 1988.

Rovenius, Philippus, *Het gulden wieroock-vat, een jeghelijcken nut ende oorbaer, om sijn gebeeden God op te dragen*. Antwerpen en Utrecht: Arnoldus van Eynden en Cornelius van Vechten, 1671 (1620).
Rowen, Herbert H., *John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625-1672*. Princeton, N.J. 1978. Verkorte versie: *Johan de Witt, staatsman van de 'ware vrijheid'*. Leiden 1985.
Rowen, Herbert H., *The princes of Orange. The Stadholders in*

the Dutch Republic. Cambridge 1988.
Roy, Alain (red.), *Theodoor van Thulden. Een Zuidnederlandse barokschilder. 's-Hertogenbosch 1606-1661 un peintre baroque du cercle de Rubens: Bois-le-Duc, 1606-1669*. Zwolle en 's-Hertogenbosch 1991.
Royen, P.C. van. *Zeevarenden op de koopvaardijvloot*. Amsterdam 1987.
Ruestow, Edward G., *Physics at Seventeenth and Eighteenth-Century Leiden. Philosophy and the New Science in the University*. Den Haag 1973.
Ruestow, Edward G., *The Microscope in the Dutch Republic. The Shaping of Discovery*. Cambridge 1996.
Ruler, Han van, 'Het anti-cartesianisme van Johannes Bertling (1626-1690)'. In: H.A. Krop, J.A. van Ruler en A.J. Vanderjagt (red.), *Zeer kundige professoren. Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996*. Hilversum 1997, p. 97-106.
Ruler, J.A. van, 'Franco Petri Burgersdijk and the Case of Calvinism within the Neo-Scolastic Tradition'. In: E.P. Bos en H.A. Krop (red.) *Franco Burgersdijk (1595-1635). Neo-Aristotelianism in Leiden*. Amsterdam 1993, p. 37-65.
Ruler, J.A. van, *The Crisis of Causality. Voetius and Descartes on God, Nature and Change*. Leiden 1995.
Ruurs, Robert, *Saenredam. The art of perspective*. Amsterdam en Philadelphia 1986. Diss. UvA.
Rynck, Patrick de, en Andries Welkenhuysen, *De oudheid in het Nederlands. Repertorium en bibliografische gids voor vertalingen van Griekse en Latijnse auteurs en geschriften*. Baarn 1992.
Saavedra Fajardo, Diego, *Empresas politicas. Idea de un príncipe político-cristiano*. Ed. Quintin Aldea Vaquero. 2 dln. Madrid 1976.
Salman, Jeroen L., *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als handelswaar en lectuur*. Diss. RUL 1997.
Salman, Jeroen, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar*. Zutphen 1999.
Sambeeck, Johannes van, *Het gheestelyck jubilee van het jaer o.h. MDCL, ofte vreugde van t' berouw verbeelt door t' gesucht der tortelduyven naer haer gayke, ende door de wedercomste van de duyve in d'arcke van Noë*. [*etc.*]. Antwerpen: Philips van Eyck, 1663.
Sandrart, Joachim van, Joost van den Vondel, Caspar Barlaeus, *De maanden van het jaar*. Ed. K. Porteman Wommelgem 1987.
Sassen, Ferd., *Henricus Renerius. De eerste 'cartesiaansche' hoogleeraar te Utrecht*. Amsterdam 1941.
Sassen, F.L.R., 'Levensberichten van de hoogleraren der Illustre School te Breda'. In: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en land van Breda 'De Oranjeboom*' 19 (1966), p. 123-157.
Sassen, F.L.R., 'Levensberichten van de hoogleraren der Illustre School te 's-Hertogenbosch 1636-1810'. In: *Varia Historica Brabantica* 3 (1969), p. 187-334.
Sassen, F.L.R., 'Levensberichten van de hoogleraren der Kwartierlijke Hogeschool te Nijmegen'. In: *Numaga 9* (1962), p. 104-127.
Sassen, F., *Het oudste wijsgeerig onderwijs te Leiden, 1575-1619*. Amsterdam 1940.
Sassen, Ferd., *De reis van Pierre Gassendi in de Nederlanden (1628-1629)*. Amsterdam 1960.
Sassen, Ferd., *Studenten van de Illustre School te 's-Hertogenbosch 1636-1810. Ter reconstructie van het Album Studiosorum*. Amsterdam 1970.

Sassen, Ferd., *Het wijsgerig onderwijs aan de Illustre School te Breda (1646-1669)*. Amsterdam 1962.
Sassen, Ferd., *Het wijsgerig onderwijs aan de Illustre School te 's-Hertogenbosch (1636-1810)*. Amsterdam 1963.
Schabaelie, I. Philipsz., *Bibelsche figueren, anders ghenaemt Spiegel des evangeliums met Oud-Testamentische ende figueren van t' leven Christi t'werck der Apostelen en d'Apocalipsis*. Amsterdam: J. Philipsz. Schabaelie, 1648. (ook: Leiden: Jan Jansz. Van Rijn).
Schaep, Jan Claesz., *Bloem-tuyntje, bestaende in inderlijcke bedenckingen, gelijckenissen, oft Exempelen: midsgaders eenige sang-rijmen, ofte liedekens*. Amsterdam: Jan Rieuwertsz., 1660.
Schama, Simon, *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*. New York 1987.
Schapelhouman, M., en P. Schatborn, *Land en water: Hollandse tekeningen uit de 17e eeuw in het Rijksprentenkabinet*. Zwolle 1987.
Schaper, Sjoerd J., 'Het Hof in Bergen'. In: *Tuinkunst. Nederlands jaarboek voor de geschiedenis van tuin- en landschapsarchitectuur* 1 (1995), p. 23-45.
Scheenstra, Erica, 'Over de "goede keuze" van Anna Maria van Schurman'. In: Mirjam de Baar, Machteld Löwensteyn, Marit Monteiro en Agnes Sneller (red.), *Anna Maria van Schurman (1607-1678). Een uitzonderlijk geleerde vrouw*. Zutphen 1992, p. 123-138.
Scheller, R.W., 'Rembrandt en de encyclopedische kunstkamer'. In: *Oud Holland* 84, 2-3 (1969), p.81-147.
Scheltema de Heere, J.H., 'David Padbrouck en Cornelis Padbrué'. In: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis*, 8 (1908), p. 109-145.
Schenkeveld-van der Dussen, Riet, Karel Porteman, Piet Couttenier en Lia van Gemert, *Met en zonder lauwerkrans. Schijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise Calcar*. Amsterdam 1997.
Schenkeveld-van der Dussen, M.A., 'De anti-idealistische poetica van een christen-burger, Joannes Six van Chandelier'. In: *De nieuwe taalgids* 76, 4 (1983), p. 291-316.
Schenkeveld-van der Dussen, M.A., 'Cultural participation as stimulated by the seventeenth-century Reformed Church'. In: Ann Rigney en D. Fokkema (red.), *Cultural participation. Trends since the Middle Ages*. Amsterdam en Philadelphia 1993, p. 39-50.
Schenkeveld-van der Dussen, M.A., *Duistere luister. Aspecten van obscuritas*. Utrecht 1988. Inaug. rede UU.
Schenkeveld-van der Dussen, M.A., 'De geestelijke (?) minnevlammen van Matthijs van der Merwede van Clootwijk'. In: *De nieuwe taalgids* 85, 1 (1992), p. 14-25.
Schenkeveld-van der Dussen, M.A., 'Joannes Six van Chandelier: realist'. In: *Jaarboek vnn de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1980-81*. Leiden 1982, p. 3-16.
Schenkeveld-van der Dussen, M.A., 'De poetica van een libertijnse zelf-voyeur'. In: *De nieuwe taalgids* 82, 1 (1989), p. 2-15.
Schenkeveld-van der Dussen, M.A., 'Regen in het vredejaar'. In: *Liber amicorum K. Langvik-Johannesen*. Leuven 1989, p. 159-166.
Schenkeveld-van der Dussen, M.A., 'Theorie en poëzie: een epithalamium van Six van Chandelier.' In: *De nieuwe taalgids* 72, 5 (1979), p. 391-398.
Schepper, H. de, C.L. Tümpel en J.J.V.M. de Vet (red.), '1648. De Vrede van Munster'. Themanummer van *De zeventiende eeuw* 13, 1 (1997), p. 1-383.
Scheurleer, D.F, *Van varen en vechten*. 3 dln. 's-Gravenhage 1914.

Schillemans, Robert, ‘De Begijnhofkerk als de nieuwe “Heilige Stede.” Uitbeeldingen van het mirakelwonder in de H.H. Joannes en Ursulakerk te Amsterdam’. In: A.H.P.J. van der Hout, P.J. Margry en R. Schillemans, *Het Mirakel. Zeshonderdvijftig jaar Mirakel van Amsterdam*. Amsterdam 1995, p. 47-63.
Schillemans, Robert, ‘Schilderijen in Noordnederlandse katholieke kerken uit de eerste helft van de zeventiende

eeuw'. In: *De zeventiende eeuw* 8, 1 (1992), p. 41-52.
Schilling, Heinz, '*Afkeer van domineesheerschappij*: ein neuzeitlicher Typus des Antiklerikalismus'. In: Peter A. Dykema en Heiko A. Oberman (red.) *Anticlericalism in Late Medieval and Early Modern Europe*. Leiden 1993, p. 655-668.
Schilling, Heinz, 'Confessional Europe'. In: Thomas A. Brady, Jr., Heiko A. Oberman en James D. Tracy (red.), *Handbook of European History 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*. Dl. 2. Leiden enz. 1995, p. 641-681.
Schilling, Heinz, 'Gab es im spaten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen "Republikanismus"? Zur politischen Kultur des alteuropäischen Stadtbürgertums. In: H.G. Koenigsberger (red.), *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit*. München 1988, p. 101-143.
Schilling, Heinz, 'Die Geschichte der nördlichen Niederlande und die Modernisierungstheorie'. In: *Geschichte und Gesellschaft* 8 (1982), p. 474-517.
Schilling, Heinz, 'Der libertär-radikale Republikanismus der holländischen Regenten. Ein Beitrag zur Geschichte des politischen Radikalismus in der frühen Neuzeit'. *Geschichte und Gesellschaft* 10, 4 (1984), p. 498-533.
Schilling, Heinz, *Niederländische Exulanten im 16. Jahrhundert. Ihre Stellung im Sozialgefüge und im religiösem Leben deutscher und englischer Städte*. Gütersloh 1972.
Schilling, Heinz, 'The Orange Court. The Configuration of the Court in an Old European Republic'. In: Ronald G. Asch en Adolf M. Birke (red.), *Princes, Patronage, and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450-1650*. Londen en Oxford 1991, p. 441-454.
Schilling, Heinz, *Religion, political culture and the emergence of early modern society. Essays in German and Dutch history*. Leiden 1992.
Schilling, Heinz, 'Der Westfälische Friede und das neuzeitliche Profil Europas'. In: *350 Jahre Westfälischer Friede - Entscheidungsprozesse, Weichenstellungen und Widerhall eines europäischen Ereignisses*. Münster 1996, p. 35-58.
Schimmel, J.A., *Burgerrecht te Nijmegen 1592-1810. Geschiedenis van de verlening en burgerlijst*. Tilburg 1966.
Schmidt, Benjamin, 'Tyranny abroad: The Dutch Revolt and the invention of America'. In: *De zeventiende eeuw* 11 (1995), p. 161-174.
Schmidt, C., *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950. Een sociologische benadering*. Amsterdam 1986.
Schmidt, P.P., *Zeventiende-eeuwse kluchtboeken uit de Nederlanden. Een descriptieve bibliografie*. Utrecht 1986.
Schmitt, Charles B., *The Aristotelian Tradition and Renaissance Universities*. Londen 1984.
Schmitt, Charles B., *Aristotle and the Renaissance*. Cambridge (Mass.) 1983.
Schmitt, Charles B., *Cicero Scepticus. A Stuldy of the Influence of the 'Academia' in the Renaissance*. Den Haag 1972.
Schmitt, Charles B., Quentin Skinner, Eckhard Kessler en Jill Kraye (red.) *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*. Cambridge 1988.
Schnackenburg, Bernhard, 'Das Bild des bäuerlichen Lebens bei Adriaen van Ostade'. In: Herman Vekeman en Justus Müller Hofstede, *Wort und Bild in der niederländischen Kunst und Literatur des 16. und 17. Jahrhunderts*. Erfstadt 1984, p. 31-42.

Schnapper, Antoine, *Curieux du Grand Siècle. Collections et collectionneurs dans la France du xviie siècle*. Dl. 2: *Oeuvres d'art*. Parijs 1994.
Schneppen, Heinz, 'Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben'. In: *Nachbarn* 3 (1969), p. 5-17.
Schneppen, Heinz, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert*. Münster Westfalen 1960.
Schobinger, Jean-Pierre (red.), *Grundriss der Geschichte der Philosophie begründet von Friedrich Ueberweg. Die Philosophie des 17. Jahrhunderts, Band 2: Frankreich und Niederlande*, 2 dln. Basel 1993.
Schobinger, Jean-Pierre (red.), *Grundriss der Geschichte der Philosophie begr:undet von Friedrich Ueberweg. Die Philosophie des 17. Jahrhunderts, Band 3: England*, 3 dln. Basel 1988.
Schöffer, I., 'De Republiek der Verenigde Nederlanden 1609-1702'. In: I. Schöffer, H. van der Wee en J.A. Bornewasser, *De Lage Landen van 1500 tot 1780*. Amsterdam 1988, p. 167-267.
Schöffer; I., 'The Batavian myth during the sixteenth and seventeenth centuries'. In: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (red.), *Britain and the Netherlands*. Dl. 5: *Some political mythologies* Den Haag 1975, p. 78-101.
Scholder, Klaus, *Ursprünge und Probleme der Bibelkritik im 17. Jahrhundert*. München 1966.
Scholten, F.T., *Rombout Verhulst in Groningen. Zeventiendeeeuwse praalgraven in Midwolde en Stedum*. Utrecht 1983.
Scholten, Frits, 'De Nederlandse handel in Italiaans marmer in de 17de eeuw'. In: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 44 (1993), p. 197-213.
Scholten, Frits, *Gebeeldhouwde portretten. Rijksmusum Amsterdam*. Amsterdam en Zwolle 1995.
Schoneveld, Cornelis W., *Intertraffic of the Mind. Studies in Seventeenth-Century Anglo-Dutch Translation with a Checklist of Books Translated from English into Dutch, 1600-1700*. Leiden 1983.
Schoockius, Martinus, *Belgium Federatum, sive distincta descriptio Reipublicae Federati Belgü*. Amsterdam 1652.
Schoock, Martin, *De scepticismo pars prior*. Groningen 1652.
Schoock, Martin, *De seditionibus seu discordüs domesticis libri tres*. Groningen 1664.
Schoock, Martin, *Philosophia cartesiana sive admiranda methodus novae philosophiae Renati Descartes*. Utrecht 1643.
Schotel, Peter, 'Strijd om de macht'. In: Willem Frijhoff, Hubert Nusteling en Marijke Spies (red.), *Geschiedenis van Dordrecht. Dl. 2: Van 1572 tot 1813*. Hilversum 1998, p. 15-37.
Schouten, J., 'Cesare Ripa en de marmeren dessus-de-porte van Jan Gijselingh de Jonge in het stadhuis van Gouda'. In: *Antiek* 4 (1969 - 1970), p. 185-195.
Schouten, Jacob, *Johannes Walaeus. Zijn betekenis voor de verbreiding van de leer van de bloedsomloop*. Assen 1972.
Schrenk, Gottlob, *Gottesreich und Bund im älteren Protestantismus vornehmlich bei Johannes Coccejus*. Gütersloh 1923.
Schrijver, N.J., *Begrensde soevereiniteit - 350 jaar na de Vrede van Munster*. Amsterdam 1998. Inaugurele rede VU, 15 mei 1998
Schuckman, Christiaan, en D. de Hoop Scheffer, 'Claes Jansz. Visscher'. In: *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts*. D1. 38 en 39. Roosendaal 1991.
Schuffel, Jaconelle, Marc Temme en Marijke Spies, 'Das Feiern des Friedens von Münster in den Niederlanden'. In: Horst Lademacher en Simon Groenveld (red.), *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in der*

Niederländischen Republik und in Deutschen Reich 1568-1648. Münster 1998, p. 325-345.
Schuitema Meijer, A.T., *Groningen vroeger en nu*. Bussum 1969.
Schulte van Kessel, E.M.R., *Geest en vlees in de godsdienst en wetenschap. Vijf opstellen over gezagsconflicten in de 17de eeuw*. 's-Gravenhage 1980. Diss. KUN.
Schulten, C.M., *De Nederlandse expansie in Latijns-Amerika*. Bussum 1968.
Schurman, Anna Maria van, *Opuscula Hebraea, Graeca, Latina, Gallica: prosaica & metrica*. Leiden: Elsevier, 1648; 2de druk 1650.

Schutte, G.J., ‘Bij het schemerlicht van hun tijd. Zeventiende-eeuwse gereformeerden en de slavenhandel’. In: M. Bruggeman, E. Geudeke, M. van Os e.a. (red.), *Mensen van de nieuwe tijd. Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen*. Amsterdam 1996, p. 193-217.
Schutte, O., *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers residerende in het buitenland 1584-1810*. 's-Gravenhage 1976.
Schütz, Karl, ‘Zeitgenössische niederländische Malerei in der Sammlung Erzherzog Leopold Wilhelms’. In: *De zeventiende eeuw*. 13, 1 (1997), p.371-378.
Schuytvlot, A.C., *Catalogus van werken van en over Vondel gedrukt vóór 1801 en aanwezig in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam*. Nieuwkoop 1987.
Schwartz, Gary, ‘Art in History’. In: David Freedberg en Jan de Vries (red.), *Art in History, History in Art. Studies in Seventeeth-Century Dutch Culture*. Chicago 1991, p. 7-16.
Schwartz, Gary, ‘Apelles, Apollo en The Third Man. Schilderkunst, letterkunde en politiek rond 1650’. In: *De zeventiende eeuw* 11, 1 (1995), p. 122-131.
Schwartz, Gary, en Marten Jan Bok, *Pieter Saenredam. The painter and his time*. Maarssen en Den Haag 1990.
Schwartz, Gary, *Rembrandt, zijn leven, zijn schilderijen. Een nieuwe biografie, met alle beschikbare schilderijen in kleur afgebeeld*. Maarssen 1984.
Scribano, Maria Emanuela, *Da Descartes a Spinoza. Percorsi della teologia razionale nel Seicento*. Milaan 1988.
Secrétan, Catherine, ‘*L'Epistolica Dissertatio*, 1651, 1680, de Lambert van Velthuysen: une appropriation active en matière d'idées philosophiques’. In: *Lias* 21 (1994), p. 203-228.
Secrétan, Catherine, ‘L'urgence et la raison: la généalogie des concepts dans les pamphlets politiques néerlandais à la fin du XVIe et au XVIIe siècles’. In: *XVIIe Siècle* 49, 2, no. 195 (1997), p. 265-279.
Sellin, Paul, ‘Michel le Blon and England’. In: *Dutch crossing* 22, 1 (1998), p. 102-125 en 2, p. 53-84.
Selm, B. van, *Inzichten en vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel*. Ed. Hannie van Goinga en Paul Hoftijzer. Amsterdam 1992.
Selm, B. van, ‘Johannes van Ravesteyn, “libraire européen” or local trader?’ In: C. Berkvens-Stevelinck, H. Bots, P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst (red.), *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic as the centre of the European book trade*. Leiden enz. 1992, p. 251-263.
Selm, B. van. ‘“Het kompt altemael aen op het distribuweeren.” De boekdistributie in de Republiek als object van onderzoek’. In: J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt (red.), *Balans & perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. De productie, distributie en comsumptie van cultuur*. Amsterdam en Atlanta 1991.
Selm, B. van, *‘Een menighte treffelijcke Boecken’. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*. Utrecht 1987.
Selm, B. van, ‘“Te becomen voor een civielen prijs.” De Nederlandse boekprijs in de zeventiende eeuw als onbekende grootheid’. In: *De zeventiende eeuw* 6, 1 (1990), p. 98-116.
Serrarius, Petrus, *Responsio ad exercitationem paradoxam anonymi cujusdam cartesianae sectae discipuli*. Amsterdam 1667. Shapin, Stevin en Simon Schaffer, *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle and the Experimental Life*. Princeton 1985. *Short-Title Catalogue, Netherlands (STCN)*. On line. Koninklijke Bibliotheek Den Haag.

Sigtenhorst Meyer, B. van den, ‘Een volledig exemplaar van het Livre Septième’. In: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis* 15 (1939), p. 252-263.
Simonides, Simon, *Nieuw-jaers-gifte voor de besochte inwoonderen van de Ryp, by het droevigh voorval van een tweede veschrickelijcke brandt onder haer ontstanen* [*etc.*]. Dordrecht: Jan Barentsz. Smient, 1657.
Six van Chandelier, J., 's *Amsterdammers winter*. Uitgeg. en toegel. d. Maria A. Schenkeveld-van der Dussen, m.m.v. Hans Luijten. Utrecht 1988.
Six van Chandelier; J., *Gedichten*. Studie-uitgave m. inl. en comm. d.A.E. Jacobs. 2 dln. Assen en Maastricht 1991.
Skinner, Quentin, *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*. Cambridge 1996.
De slaende hant Gods, over de voornaemste steden van 't christenryck: in 't besoecken met de pestilentiale sieckten sedert het jaer 1600, tot aen 't jaer 1664 [etc.]. Amsterdam: Otto Barentsz. Smient, 1664.
Slee, J.C. van, ‘Geschiedenis der Athenaeumbibliotheek te Deventer’. In: *Tijdschrift voor boek en bibliotheekwezen* 5 (1907), p. 145-170.
Slee, J.C. van, *De geschiedenis van het socinianisme in de Nederlanden*. Haarlem 1914.
Slee, J.C. van, *De Rijnsburger collegianten*. Inl. S.B.J. Zilverberg. Utrecht 1980 (1e dr.1895).
Slicher van Bath, B.H., e.a. (red.), *Geschiedenis van Overijssel*. Deventer 1970.
Slichtenhorst, Arend van, *Alle de XIV Boeken van de Geldersse Geschiedenissen*. Arnhem: J. van Biesen, 1653.
Sliggers, Bert, en A.C. van der Steur, ‘Portretten van Nederlandse “honderdjarigen”’. In: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 43 (1989), p. 117-220.
Slijkhuis, J.A., ‘Noord- en Oost-Nederland in Duitse reisverslagen, 1600-1850’, in: P.Th.F.M. Boekholt (red.), *Egodocumenten. Een bundel studies*. Groningen 1992.
Sloan, Philip R., ‘Descartes, the Sceptics, and the Rejection of Vitalism in Seventeenth-Century Physiology.’ *Studies in History and Philosophy of Science* 8 (1977), p. 1-28.
Slot, B.J., *Abel Tasman en de ontdekking van Nieuw-Zeeland*. Amsterdam 1992.
Slothouwer, D.F., *Bouwkunst der Nederlandsche Renaissance in Denemarken*. Amsterdam 1924.
Slothouwer, D.F., *De paleizen van Frederik Hendrik*. Leiden 1945.
Sluijter, E.J., *De lof der schilderkunst. Over schilderijen van Gerrit Dou (1613-1675) en een traktaat van Philips Angel uit 1642*. Hilversum 1993.
Sluijter, Eric J., ‘Hoe realistisch is de Noordnederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw? De problemen van een vraagstelling.’ In: *Leidschrift* 6, 3 (1990), p. 5-39.
Sluijter, Eric J., ‘Jan van Goyen als marktleider, virtuoos en vernieuwer’. In: Christiaan Vogelaar (red.), *Jan van Goyen*. Zwolle en Leiden 1996, p. 38-59.
Sluijter, Eric J., *De lof der schilderkunst. Over schilderijen van Gerrit Dou (1613-1675) en een traktaat van Philips Angel uit 1642*. Hilversum 1993.
Sluijter, Eric J., Marlies Enklaar en Paul Nieuwenhuizen (red.), *Leidse fijnschilders. Van Gerrit Dou tot Frans van Mieris de Jonge, 1630-1760*, Zwolle en Leiden 1988.
Sluijter, Eric Jan, *De ‘Heydensche fabulen’ in de Noordnederlandse schilderkunst, circa 1590-1670. Een proeve van beschrijving en interpretatie van schilderijen met verhalende onderwerpen uit de klassieke mythologie*. Den Haag 1986.

Sluys, D.M., ‘Hoogduits-Joods Amsterdam van 1635-1795’. In: H. Brugmans en A. Frank (red.), *Geschiedenis der Joden in Nederland*. Dl. 1. Amsterdam 1940, p. 306-381.
Smetius, Johannes, *Chronijk van de Stad der Batavieren*. Nijmegen z.j. [1785].
Smetius, Johannes, *Oppidum Batavorum, seu Noviomagum, liber singularis*. Amsterdam 1644.
Smidt s.j., P. Franciscus de, *Dagelijksche meditatien voor het geheel iaer [etc.]*. 7e druk. Antwerpen: Fredericus van Metelen, 1683.
Smit, C., *Het Vredesverdrag van Munster*. Leiden 1948.

Smit, Dirk Harry, *Johan Heemskerck, 1597-1656*. Amsterdam 1933. Diss UU.
Smit, F., *Geschiedenis der doopsgezinden in Blokzijl*. Steenwijk 1992.
Smit, Jacob, *De grootmeester van woord- en snarenspel. Het leven van Constantijn Huygens*. 's-Gravenhage 1980.
Smit, W.A.P., *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850*. Dl. 1. Assen 1975.
Smit, W.A.P., *Van Pascha tot Noah. Een verkenning van Vondels drama's naar continuïteit en ontwikkeling in hun grondmotief en structuur*. 3 dln. Zwolle 1956-1962.
Smitskamp, H., *Calvinistisch nationaal besef in Nederland vóór het midden der 17e eeuw*. 's-Gravenhage 1947. Inaug. rede VUA.
Smits-Veldt, Mieke B., '17 juni 1660: De zuster van de Engelse koning Karel II houdt een intocht in Amsterdam. Daarbij wekt een "tableau vivant" van Jan Vos haar afschuw. Dichters als maatschappelijke en politieke commentatoren'. In: R.L. Erenstein, D. Coigneau, R. van Gaal e.a., *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 265-270.
Smits-Veldt, M.B., '21 mei 1658. Jan Baptist van Fornenberg koopt een huis en een erf aan de Denneweg in Den Haag om in de tuin een theater te bouwen. Toneel te Den Haag in de zeventiende eeuw'. In: R.L. Erenstein, D. Coigneau, R. van Gaal e.a.., *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 242-249.
Smits-Veldt, Mieke B., 'Friedensfeiern in Amsterdam. Geeraardt Brandt und Jan Vos'. In: Horst Lademacher en S. Groenveld (red.), *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568-1648*. Münster 1998, p. 307-313.
Smits-Veldt, Mieke B., *Maria Tesselschade. Leven met talent en vriendschap*. Zutphen 1994.
Smits-Veldt, Mieke B., *Het Nederlandse renaissancetoneel*. Utrecht 1991.
Smits-Veldt, Mieke B., 'Vertoningen in opvoeringen van Vondels tragedies, 1638-1720: van emblema tot 'sieraad.' In: *De zeventiende eeuw* 11, 2 (1995), p. 210-222.
Smits-Veldt, Mieke B., 'De viering van de Vrede van Munster in Amsterdam: de dichters Geeraardt Brandt en Jan Vos bevestigen hun maatschappelijke positie'. In: *De zelventiende eeuw* l3, 1 (1997), p. 193-200.
Smulders, Frits (uitg.), *António Vieira's Sermon against the Dutch Arms (1640)*. Frankfurt-Main enz. 1996.
Snelders, H.A.M., 'Alkmaarse natuurwetenschappers uit de 16de en 17de eeuw'. In: *Van Spaans beleg tot Bataafse tijd. Alkmaars stedelijk leven in de 17de en 18de eeuw*. Zutphen 1980, p. 101-122.
Snelders, H.A.M., 'Antoni van Leeuwenhoek's Mechanistic View of the World'. In: L.C. Palm en H.A.M. Snelders (red.), *Antoni van Leeuwenhoek 1632-1723. Studies on the Life and Work of the Delft Scientist Commemorating the 350th Anniversary of his Birthdy*. Amsterdam 1982, p. 57-78.
Snoep, D.P., 'Het Trippenhuis, zijn decoraties en inrichting'. In: R. Meischke en H.E. Reeser (red.), *Het Trippenhuis te Amsterdam*. Amsterdam enz. 1983, p. 187-211.
Snoep, D.P., *Praal en propaganda. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16de en 17de eeuw*. Alphen aan den Rijn 1975.
Soeting, 'De Amsterdamse muziekfamilie Van Noordt'. In: *Mens en melodie* 35 (1980), p. 273-279.

Sogner, S., ‘Popular contacts between Norway and the Netherlands in the Early Modern Period’. In: Juliette Roding en Lex Heerma van Voss (red.), *The North Sea and Culture (1550-1800)*. Hilversum 1996, p. 185-197.
Someren, J. van, *Uyt-spanning der vernuften, bestaende in geestelycke ende wereltlyke poësy*. Nijmegen 1660.
Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen, 1604-1679. Kleef 1979.
Spaans, Joke. *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Har1ingen*. Hilversum en Leeuwarden 1997.
Spicer, Joaneath, ‘The renaissance elbow’. In: Jan Bremmer en Herman Roodenburg, *A cultural history of gesture*. Ithaca, NY, 1991, p. 84-128.
Spierenburg, Pieter, ‘From Amsterdam to Auburn. An explanation for the rise of the prison in 17th-century Holland and 19th-century America’. In: *Journal of Social History*, 20 (Spring 1987), p. 439-461.
Spierenburg, Pieter, *The prison experience. Disciplinary institutions and their inmates in early modern Europe*, New Brunswick en Londen 1991.
Spierenburg, Pieter, *The spectacle of suffering. Executions and the evolution of repression: from a preindustrial metropolis to the European experience*. Cambridge enz. 1984.
Spiertz, M.G., ‘De katholieke geestelijke leiders en de wereldlijke overheid in de Republiek der Zeven Provinciën’. In: *Trajecta* 2, 1 (1993), p. 3-20.
Spiertz, M.G., ‘Jansenisme in en rond de Nederlanden 1640-90’. In: *Trajecta* 1, 2 (1992), p. 144-167.
Spies, Marijke, ‘19 augustus 1594. Stadhouder Maurits wordt in Amsterdam verwelkomd met een tableau vivant dat Davids overwinning op Goliath uitbeeldt. De functie van tableaux vivants bij openbare festiviteiten’. In: Erenstein e.a. (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden*. Amsterdam 1996, p. 148-155.
Spies, Marijke, ‘Barockrhetorik. 2d. Niederlande’. In: Gert Ueding, Gregor Kalivoda en Franz-Hubert Robling, *Historisches W?rterbuch der Rhetorik*. Dl. 1. Tübingen 1992, kol. 1343-1350
Spies, Marijke, ‘Betaald werk? Poëzie als ambacht in de 17e eeuw’. In: *Oud Holland* 23, 4-5 (1991), ‘Kunst in opdracht in de Gouden Eeuw’, p. 210-224.
Spies, Marijke, ‘De dominee's, de schooljongen en de professor: tranen over de dood van Michiel Adriaansz. de Ruyter’. In: Elrud Ibsch, Andrea Kunne en Cristina Pumplun (red.), *De Literaire Dood*. Assen 1998, p. 87-104.
Spies, Marijke, ‘Helicon and Hills of sand: pagan gods in early modern Dutch and European poetry’. In: Helen Wilcox, Richard Todd and Alastair Macdonald, *Sacred and profane: secular and devotional interplay in early modern British literature*. Amsterdam 1996, p. 225-236.
Spies, Marijke (uitg.), *J. van den Vondel, Twee zeevaart-gedichten*. 2 dln. Amsterdam enz. 1987.
Spies, Marijke, ‘De “Maetzang” van Van Campen: de stem van de literatuur’. In: Jacobine Huisken, Koen Ottenheym en Gary Schwartz (red.), *Jacob van Campen. Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1995, p. 227-238.
Spies, Marijke, ‘Minerva's commentaar: gedichten rond het Amsterdamse stadhuis’. In: *De zeventiende eeuw* 9, 1 (1993), p. 15-33.
Spies, Marijke, ‘Rhetoric and civic harmony in the Dutch Republic of the late sixteenth and early seventeenth century’. In: *Rhetorica movet: studies in historical and modern rletoric in honour of Heinrich F. Plett*. ed. Peter L. Oesterreich en Thomas O. Sloane. Leiden 1999, p. 57-72.
Spies, Marijke, ‘Het stadhuis staat op de Dam. Een onderzoek naar de argumentele opbouw van Vondels “Inwydinge van het Stadthuis t'Amsterdam”

(1655)'. In: S.F. Witstein en E.K. Grootes (red.), *Visies op Vondel na 300 jaar*. Den Haag 1979, p. 171-193.
Spies, Marijke, 'Van mythes en meningen: over de geschiedenis van de literatuurgeschiedenis'. In: M. Spies, *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen 1984, p. 171-193.

Spies, Marijke, ‘Van “vaderlandsch gevoel” tot Europees perspectief: de studie van de 17e- en 18e-eeuwse literatuur in de 19e en 20e eeuw. En hoe verder?’ In: Jan W. de Vries, *‘Eene bedenkelijke nieuwigheid’. Twee eeuwen neerlandistiek*. Hilversum 1997, p. 69-83.
Spies, Marijke, ‘Verbeeldingen van vrijheid: David en Mozes, Burgerhart en Bato, Brutus en Cato’. In: *De zeventiende eeuw* 10, 1 (1994), p. 141-158.
Spies, Marijke, ‘De Vrijheid in de “Olyf-krans der Vreede” (1649)’. In: *De zeventiende eeuw* 13, 1 (1997), p. 201-208.
Spies, Marijke, ‘Vrijheid, vrijheid: poëzie als propaganda, 1565-1665’. In: E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema, *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw.* Amsterdam 1999, p.71-98.
Spies, Marijke, ‘Women and seventeenth-century Dutch literature’. In: *Dutch crossing*, 19 (1995) 1, p. 3-23.
Spies, Marijke, ‘Zoals de ouden zongen, lazen de jongen. Over de overgang van zang- naar leescultuur in de eerste helft van de zeventiende eeuw’. In: W. van den Berg en J. Stouten (red.), *Het woord aan de lezer. Zeven literatuurhistorische verkenningen*. Groningen 1987, p. 89-109.
Spies, Marijke, en Evert Wiskerke, ‘Dutch poets on the Thirty Years' War’. In: Klaus Bussmann en Heinz Schilling, *1648 War and peace in Europe*. Münster 1998, p.399-408.
Spies, Marijke, Gert-Jan Egberts, Annelies de Jeu, Mieke B. Smits-Veldt, Peter Thissen en Natascha Veldhorst, ‘Literatuur en toneel.’ In: Willem Frijhoff, Hubert Nusteling en Marijke Spies (red.), *Geschiedenis van Dordrecht*. Dl. 2: *Van 1572 tot 1813*. Hilversum 1998, p. 341-368.
Spijker, W. van 't, ‘Gisbertus Voetius (1589-1676).’ In: T. Brienen, K. Exalto, J. van Genderen e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*. 's-Gravenhage 1986, p. 49-84.
Spijker; W. van 't, ‘De Nadere Reformatie’. In: T. Brienen, K. Exalto, J. van Genderen e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*. 's-Gravenhage 1986, p. 5-16.
Spink, J.S., *French Free-Thought from Gassendi to Voltaire*. Londen 1960.
Spinoza, Benedictus de, *Briefwisseling*. Ed. F Akkerman, H.G. Hubbeling, A.G. Westerbrink. Amsterdam 1977.
Spinoza, Benedictus de, *Korte geschriften*. Ed. F Akkerman, H.G. Hubbeling, F. Mignini, M.J. Petry, N. en G. van Suchtelen. Amsterdam 1982.
Spinoza, Benedictus de, *Opera Posthuma*. Amsterdam 1677.
Spinoza, Benedictus, *Theologisch-politiek tractaat*. Ed. F. Akkerman. Amsterdam 1997.
Springer, Nelson P., en A.J. Klassen, *Mennonite bibliography 1631-1961*. Dl. 1. Scottdale en Kitchener 1977.
Sprunger, K.L., *Dutch Puritanism. A History of English and Scottish Churches of the Netherlands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Leiden 1982.
Sprunger, Keith L., *The Learned Doctor William Ames. Dutch Backgrounds of English and American Puritanism*. Urbana 1972.
Sprunger, M., ‘Faillissementen. Een aspect van geestelijke tucht bij de Waterlands-doopsgezinde gemeente te Amsterdam in de zeventiende eeuw’. In: *Doopsgezinde bijdragen* Nieuwe Reeks 17 (1991), p. 101-130.
Spufford, Margaret, ‘Literacy, trade and religion in the commercial centres of Europe’. In: Karel Davids en Jan Lucassen (red.), *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*. Cambridge 1995, p. 229-283.

Staats Evers, J.W., *Het St.Caecilia-concert opgerigt te Arnhem in 1591 uit het archief beschreven*. Arnhem 1874.
Staphorstius, Casp., *Carmen epinicium ac protrepticum de Bello Britannico et ejusdem per Dei gratiam foelici exitu, qui est triumphus pacis: ad gloriam Divinae Maiestatis Ejusdemque ecclesiae christianae reformatae, quae in hac inferiori Germania Christo domino nostro colligitur, edificationem atque exercitationem in hac descrepiti mundi ultima hora*. Dordrecht: Henricus Essenes, z.j. [1655].
Starter, Jan Jansz., *Friesche lust-hof, beplant met verscheyde stichtelyke minne-liedekens, gedichten, ende boertige kluchten* [*etc.*]. Amsterdam: Dirck Pietersz. Voscuyl, 1621.
Statenvertaling. 1637-1937 (De). Haarlem 1937.
'Status Missionis Hollandicae S.J. Anno 1656.' In: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 3 (1876), p. 50-90.
Stauffer, Richad, *L'affaire d'Huisseau. Une controverse protestante au sujet de la réunion des Chrétiens (1670-1671)*. Parijs 1969.
Steenbakkers, Piet, *Spinoza's Ethica from Manuscript to Print. Studies on Text, Form and Related Topics*. Assen 1994.
Steendam, Jacob, *Den distelvink*, 3 dln. Amsterdam 1649-1650.
Stenvert, Ronald, 'Bouwkunst in Zutphen: architectuur als kenmerk van het stedelijk leven'. In: W.Th.M. Frijhoff, B. Looper, J. van der Kluit e.a. (red.), *Geschiedenis van Zutphen*. Zutphen 1989, p. 282-304.
Stevin, Hendrick, *Wisconstich Filosofisch Bedryf, begrepen in veertien Boecken*. Leiden 1667.
Stighelen, Katlijne van der, *Anna Maria van Schurman, of 'Hoe hooge dat een maeght kan in de konsten stijgen'*. Leuven 1987.
Stipriaan, R. van, *Leugens en vermaak. Boccaccio's novellen in de kluchtcultuur van de Nederlandse renaissance*. Amsterdam 1996. Diss. UvA.
Stol, Taeke, *Wassend water, dalend land. Geschiedenis van Nederland en het water*. Utrecht en Antwerpen 1993.
Stouppe, Jean-Baptiste, *La Religion des Hollandois, Representée en plusieurs lettres écrites par un Officier de l'Armiée du Roy, A un Pasteur et Professeur en Théologie de Berne*. Keulen 1673.
Strada, Famiano, s.j., *Della guerra di Fiandra*. Rome 1648.
Strauss, Leo, 'How to Study Spinoza's Theological-Political Treatise?'. In: *Persecution and the Art of Writing*. Glencoe (Ill.) 1973, p. 142-201.
Streng, J.C., *'Stemme in Staat'. De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795*. Hilversum 1997.
Strengholt, L., 'Die zoetsappige dichters. Huygens over Westerbaen'. In: *De nieuwe taalgids* 78 (1995) 4, p. 322-329.
Strengholt, L., *Huygens-studies. Bijdragen tot het onderzoek van de poëzie van Constantijn Huygens*. Amsterdam 1976. Diss. VUA.
Streso, Casparus, *Danck-predicatie, uyt den 122. psalm, gedaan in 's Graven-Hage den 21 augusti 1651 [etc.]*. 's-Gravenhage, Jasper Doll, 1651.
Strien, C.D. van, *British travellers in Holland during the Stuart period*. Leiden 1993. Diss. VUA 1989.
Strien, Kees van, en Margreet Ahsmann, 'Scottish law students in Leiden at the end of the seventeenth century. The correspondence of John Clerk (1694-1697)'. In: *Lias* 19, 2 (1992), p. 271-330.
Strien, Ton van, en Els Stronks (red.), *Het hart naar boven. Religieuze poëzie uit de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1998. Strien-Chardonneau, Madeleine van, *Le Voyage de Hollande: récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies, 1748-1795*. Oxford 1994.
Stronk, Els, 'De melodieën van Lodensteins *Uytspanningen*.' In: *De nieuwe taalgids*, 87 (1994) 5, p. 415-425.

Stronks, Els, *Stichten of schitteren. De poëzie van de zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten*. Houten 1996. Diss UU.
Stronks, G.J., 'De betekenis van *De betoverde weereld* van Balthasar Bekker.' In: Marijke Gijswijt-Hofstra en Willem Frijhoff, *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*. Amsterdam 1987, p. 207-211.
Stronks, G.J., 'Onderwijs van de gereformeerde kerk over toverij en waarzegging, ca. 158-1800'. In: Marijke Gijswijt-

Hofstra en Willem Frijhoff, *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*. Amsterdam 1987, p. 196-206.
Struick, J.E.A.L., *Utrecht door de eeuwen heen*. Utrecht en Antwerpen, 1984.
Struik, Dirk J., *The Land of Stevin and Huygens. A Sketch of Science and Technology in the Dutch Republic during the Golden Century*. Dordrecht 1981.
Subrahmanyam, Sanjay, 'Slaves and Tyrants: Dutch Tribulations in Seventeenth-Century Mrauk-U'. In: *Journal of Early Modern History* 1, 3 (August 1997), p. 201-253.
Suetonius Tranquillus, *Den Overtuyghden Cartesiaen*. Leiden 1656.
Sumowski, Werner, *Gemälde der Rembrandt-Schüler*. 6 dln. Stuttgart 1983.
Sutton, Peter C., m.m.v. John Loughman, *The Golden Age of Dutch landscape painting*. Madrid 1994.
Sutton, Peter C., *Pieter de Hooch. Complete edition*. Oxford 1980.
Swammerdam, Jan, *Bybel der Natuure of Historie der insecten*, 2 dln. Leiden 1737-1738.
Swart, K.W., 'The Black Legend during the Eighty Years War'. In: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (red.), *Britain and the Netherlands* dl. 5 *Some political mythologies*. Den Haag 1975, p. 36-57.
Swart, K.W., *The miracle of the Dutch Republic as seen in the seventeenth century*. Londen 1969. Inaug. rede Londen 1967.
Swetschinski, Daniel M. 'Tussen middeleeuwen en Gouden Eeuw, 1516-1621'. In: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995, p. 53-94.
Swetschinski, Daniel M., *The Portuguese jewish merchants of seventeenth-century Amsterdam: a social profile*. 2 dln. Ann Arbor, London 1979. Diss. Brandeis Univ.
Swigchem, C.A. van, *'Een goed regiment'. Het burgerlijke element in het vroege gereformeerde kerkinterieur*. 's-Gravenhage 1988.
Swigchem, C.A. van, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur tot 1900*. 's-Gravenhage en Zeist 1984.
Sylvius, François de le Boë, *Opera medica*. Amsterdam 1679. *Tafereel der Fortune. Vertonende, door d'onderganghe der opperste heerschappyen, verwoestinge der aanzienlikste steeden, oorloogen, moord, verraad, en andere wonderlikke toevallen, de losse ydelheydt der aardsche dingen. Benevens de volkoome gestalte, opkoomst en ondergangk der kaizer- en koningkrijken, vorstendommen en staten des wereldts*. Door M. Cheveau [...] beschreven. Vert. [d. Arnold Colom]. Amsterdam: Gerrit van Goedesberg, 1651.
Tatinghoff, Michael Frederici, *Piorum requies, et matura senectus. Dat is, der vroomen ruste, ende vroeghe ouderdom: in eene stichtelijke lijk-predicatie, [etc.] over het zaligh af-scheyden des wijlen [etc.] Johannes Frederici Tatinghoff [etc.]*. Amsterdam: Christoffel Cunradus, 1655.
Taverne, Ed, *In't land van belofte: in de Nieue Stadt. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680*. Maarssen 1978. Diss. RUG.
Taverne, Ed, en Irmin Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*. Nijmegen 1993.
Teellinck, Maximiliaan [pseud. Theophilus Philopatris], *Corrosiif teghens de in-etende pest-kole van 't Pausdom*. Z.p. 1636.
Teellinck, Maximiliaan, *Een Grondigh Bewys, dat het een Christelicke Magistraet ongeoorloft is, in plaetsen, daer over sy te gebieden hebben, de Paepsche Superstitien ende Afgoderyen toe te laten*. Amsterdam: Theunis Jacobsz, 1648.

Teellinck, Maximiliaan, *Vrede-Predicatie, uyt-gegeven voor de vrye Nederlanders, om haer grondelijck te onderrichten door wat middelen de verkregen vrede haer een Christelijcke, eerlijcke, vaste en gezegende vrede mach sijn en blijven*. Amsterdam: Theunis Jacobsz, 1648 [Fotomech. herdruk met een inl. van W. Frijhoff. Rumpt, 1998].
Teelinck, Maximiliaan, *Vrymoedige aenspraeck aen syn hoogheyt de Heere Prince van Oraengjen [etc.]. Gestelt tot waerschouwingh en noodige opmercking in desen verwerden en kommerlijcken standt van ons lieve vaderlandt*. Middelburg: Anthony de Later, 1650.
Teellinck, Willem, *Den politycken Christen. Ofte, Instructie voor alle hooge en leege staets-persoonen*. Middelburg: A. de Later, 1650.
Teitler, Hans, *De opstand der 'Batavieren'*. Hilversum 1998.
Temminck Groll, C.L., 'Nieuw Amsterdam in Noord-Amerika, vergeleken met andere Nederlandse 17de-eeuwse stedestichtingen'. In: *Bouwen in Nederland* [Leids Kunsthistorisch jaarboek, 1984] Delft 1985, p. 457-465.
Temple, Sir William, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands [1673]*, ed. Sir George Clark Oxford 1972.
Terpstra, H., *Friesche Sterrekonst. Geschiedenis van de Friese sterrekunde en aanverwante wetenschappen door de eeuwen heen*. Franeker 1981.
Terwen, J.J., 'Mag de architectuur van het Hollands classicisme "Palladiaans" genoemd worden?' In: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 33 (1983), p. 169-189.
Terwen, J.J., en K.A. Ottenheym, *Pieter Post (1608-1669), architect*. Zutphen 1993.
Theissing, E.A.G.J.M., *Over klopjes en kwezels*. Utrecht, Nijmegen 1935. Diss. UU.
Theunissen [van der Lust], Steven, *Olyf-kransen, gevlochten om 't hooft vande hemelsche vrede. Op de triumph-doot vanden bloedt-hondt den dullen Mars, sanghs-wijse vertoont by de 145 jaerige reden-kamer, Liefd Boven Al. In 't Vrede-jaer 1648. maent junij 5. Binnen Haerlem*. Haarlem: Vincent Casteleyn, 1648.
Theunisz, Joh., 'De stichting van de Librije in de Westerkerk te Enkhuizen'. In: *Het boek* 15 (1926), p. 25-42.
Thieme, Ulrich, en Felix Becker (red.), *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Dl. 9. Leizig 1913.
Thijssen, L., *1000 jaar Polen en Nederland*. Zutphen 1992.
Thijssen-Schoute, C.L., 'Jan Hendrik Glazemaker. De zeventiende-eeuwse aartsvertaler'. In: *Uit de Republiek der Letteren. Elf studiën op het gebied van der ideeëngeschiedenis van de Gouden Eeuw*. Den Haag 1967, p. 206-261.
Thijssen-Schoute, C. Louise, *Nederlands cartesianisme. Avec sommaire et table des matières en français*. Bezorgd en van aanvullende bibliografie voorzien door Th. Verbeek. Utrecht 1989 (1e dr. 1954).
Thijssen-Schoute, Caroline Louise, *Nicolaas Jarichides Wieringa, een zeventiende-eeuws vertaler van Boccalini, Rabelais, Barclai, Leti e.a. Bevattende ook een onderzoek naar de vermaardheid dier schrijvers in Nederland*. Assen 1939. Diss. RUG.
Thissen, P.G.B., *Werk, netwerk en letterwerk van de familie van Hoogstraten in de zeventiende eeuw. Sociaal-economische en sociaal-culturele achtergronden van geletterden in de Republiek*. Amsterdam en Maarssen 1994. Diss. KUN.
Thomassen, Kees (red.), *Alba Amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet: het Album Amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden*. Maarssen en 's-Gravenhage 1990.

Thomassen, Kees en J.A. Gruys (red.), *The Album Amicorum of Jacob Heyblocq*. 2 dln. Zwolle, 1998.
Tideman, Joannes, 'Iets van de geschiedenis der remonstranten te Kampen uit 1650, in oorspronkelijke bescheiden met toelichting'. In: *Vaderlandsche letteroefeningen* 113 (1873), p. 279-313
Tideman, Joannes, *De remonstrantsche broederschap. Biographische naamlijst van hare professoren, predikanten en proponenten, met historische aanteekeningen omtrent hare kweekschool en gemeenten*. 2e dr. bew. door H.C. Rogge en B.

Tideman Jzn. Amsteram 1905.
Tieskens, R.W., D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het kleine bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*. Zutphen 1983.
Tijn, Th. van, 'Pieter de la Court. Zijn leven en zijn economische denkbeelden'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 67 (1956), p. 304-370.
Tilmans, Karin, 'De ontwikkeling van een vaderlandbegrip in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne geschiedschrijving van de Nederlanden'. In: *Theoretische geschiedenis* 23, 1 (1996) p. 77-110.
Toonneel der wereltsche veranderingen, door deftige, vermakelijke en ware geschiedenissen afgebeelt, daer in, onder hooge en lage staten van menschen, zuivere liefden, schrikkelijke veinzingen, spitze vonden, bevallijke antwoorden, wrede moorden, verwoede wraken, rechtvaerdige straffen, en ontellijke sporeloze hertstochten spelen. Vert. J.H. Glazemaker. 2 dln. Amsterdam: Jan van Hilten, 1645, 1650.
Toorn, Annemarie van, en Marijke Spies, m.m.v. Sietske Hoogerhuis, 'Christen Jeugd, leerd Konst en Deugd'. De zeventiende eeuw'. In: Netty Heimeriks en Willem van Toorn (red.), *De hele Bibelebontse Berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden*. Amsterdam 1989, p. 105-167.
Torre, Jacobus de la, 'Relatio seu descriptio status religionis catholicae in Hollandia [etc.]'. In: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 10 (1882), p. 95-240 en 11 (1883), p. 57-211 en 375-393.
Tracy, James D., 'With and without the counter-reformation: the Catholic church in the Spanish Netherlands and the Dutch Republic, 1580-1650. A review of the literature since 1945'. In: *Church historical review* 71 (1985), p. 547-575.
Trapman, J., 'Erasmus seen by a Dutch collegiant: Daniel de Breen (1594-1664) and his posthumous *Compendium theologiae Erasmicae* (1677)'. In: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 73, 2 (1993), p. 156-177.
Trevisani, Francesco, *Descartes in Germania. La ricezione del cartesianesimo nella Facoltà filosofica e medica di Duisburg (1652-1703)*. Milaan 1994.
Trigland, Jacobus, *Kerkelycke geschiedenissen, begrypende de swaere en bekommerlijcke geschillen in de Vereenigde Nederlanden voor-gevallen, met derselver beslissinge, ende aenmerckingen op de kerckelycke historie van Johannes Wtenbogaert. Uyt autentycke stucken getrouwelijck vergadert ende op begeerte der Zuyd- en Noort-Hollantsche synoden uytgegeven, tot nodige onderrichtinge*. Leiden: Adriaen Wyngaerden, 1651.
Trimp, J.C., *Jodocus van Lodensteyn. Predikant en dichter*. Kampen 1987.
Tromp, Heimerick, Toïta Henry-Buitenhuis e.a., *Historische buitenplaatsen in particulier bezit*. Utrecht 1991.
Trompetter, Cornelis, *Mennonite entrepreneurship in a protoindustrial environment. The role of mennonite entrepreneurs in the development of textile industries in Twente (The Netherlands), 1600-1815*. Z.p. 1994. Diss. Univ. of Kansas.
Tuck, Richard, *Hobbes*. Oxford 1989.
Tuck, Richard, *Philosophy and Government 1572-1651*. Cambridge 1993.
Tümpel, Chr.L., 'Ter Borchs schilderij van de Vrede van Munster'. In: H.H.J. van As, C.R. van den Berg en R. Bisschop (red.), *Vrede, vrijheid, vaderland. Nederlandse protestanten en de Vrede van Munster*. Rotterdam 1998, p. 108-127.

Tümpel, Christian, ‘Krieg und Frieden. Spiegelungen in der niederländischen Kunst bei Rembrandt und seinen zeitgenossen’. In: *De zeventiende eeuw* 13, 1 (1997), p. 309-321.
Tümpel, Christian (red.), *Het Oude Testament in de schilderkunst van de Gouden Eeuw*. Zwolle enz. 1991.
Tümpel, Christian, m.m.v. Astrid Tümpel, *Rembrandt*. Amsterdam 1986.
Turck, Hans Martin, *Die Leidener Wohnstiftungen vom 15. bis 17. Jahrhundert*. Aken 1989.
Turnbull, G.H., *Hartlib, Dury and Comenius. Gleanings from Hartlib's Papers*. Londen 1947.
Tweede (het) deel van de koddige olipodrigo, zijnde een banket of na-gerecht van allerley snaakachtige rijmtuig, door de aangenaamste Poëten en poëterssen voor de vrolijke gasten, opgedischt, en met verscheide koopere plaatjes verçiert: noyt voor dezen in 't licht geweest. Amsterdam: Evert Nieuwenhoff, 1654.
Ucke Walles, *Een weemoedige klaghende supplicatie aen alle heeren, rechteren, officieren, ende aen alle menschen, so hooghe als nederige standes: tot ontlastinghe ende verantwoordinghe van veele onware beschuldingen over mijn persone*. Z.p. 1645.
Udemans, Godfried, *'t Geestelyck Roer van 't Coopmans Schip*. Dordrecht 1636. 2de druk 1640. 3de druk 1655.
Uhlhorn, Friedrich en Walter Schlesinger, *Die deutschen Territorien* [Gebhardt, *Handbuch der deutschen Geschichte*, II, 6; 13 der DTV-Ausgabe] Stuttgart 1974.
Unger, J.H.W., ‘Vondeliana II. Vondel's handschriften’. In: *Oud Holland* 2 (1884), p. 111-134.
Unger, J.H.W., *Bibliographie van Vondels werken*. Amsterdam 1888.
Unger, Richard W., ‘The Dutch trade in rye. Comparative capital requirements in the seventeenth and eighteenth centuries’. In: C.A. Davids, W. Fritschy en L.A. van der Valk (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden*. Amsterdam 1996, p. 121-140.
Unger, W.S., *De monumenten van Middelburg*. Maastricht 1941.
Vaeck, M. van, ‘“Klaer en als 't geld ganghbaer”. Over Dirck Pietersz. Pers' Nederlandse versie van Cesare Ripa's *Iconologia*’. In: *De zeventiende eeuw* 11, 1 (1995), p. 67-75.
Vaeck, M. van, *Adriaen van de Vennes Tafereel van de Belacchende Werelt (Den Haag, 1635)*. 3 dln. Gent 1994. Diss. KUL.
Valkenburg, W.W. van, ‘De nakomelingen van Mr. Jacob Cats’. In: *Liber Amicorum Jhr. Mr. C.C. van Valkenburg*. 's-Gravenhage 1985, p. 385-418.
Vandenbossche, Hubert, ‘Adriaan Koerbagh en Spinoza’. In: *Mededelingen 39 vanwege het Spinozahuis*. Leiden 1978.
Vanderjagt, A.J., ‘Filosofie tussen humanisme en eclecticisme. Van Ubbo Emmius (1547-1625) tot Martinus Schoock (1614-1669)’. In: G.A. van Gemert, J. Schuller tot Peursum-Meijer en A.J. Vanderjagt (red.) *‘Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken’. Groningse geleerden 1614-1989*. Hilversum 1989, p. 31-49.
Vanhulst, Henri, *The ‘Catalogus librorum musicorum’ of Jan Evertsen van Doorn (Utrecht 1639)*. 't Goy-Houten 1996.
Vanpaemel, G., *Echo's van een wetenschappelijke revolutie. De mechanistische natuurwetenschap aan de Leuvense artes-faculteit (1650-1797)*. Brussel 1986.
Vanpaemel, Geert, ‘Gemengde wiskunde en experimentele fysica’. In: *De zeventiende eeuw* 7 (1991), p. 49-58.
Veen, C.F. van, *Centsprenten. Catchpennyprints. Nederlandse volks- en kinderprenten. Dutch popular- and childrenprints*. Amsterdam 1976.

Veen, Jaap van der, '"Dit klain Vertrek bevat een Wereld vol gewoel." Negentig Amsterdammers en hun kabinetten'. In: Ellinoor Bergvelt, en Renée Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*. Zwolle en Amsterdam 1992, p. 232-258.
Veen, Pieter Arie Ferdinand, *De soeticheydt des buyten-levens vergheselschapt met de boucken. Het hofdicht als tale van een georgische literatuur*. Den Haag 1960. Diss. RUL.
Velde, I. van der, 'Constantijn Huygens als opvoedeling en als opvoeder. Bijdrage tot de kennis van opvoeding in de eerste helft van de zeventiende eeuw'. In: *Pedagogische studiën* 37 (1960), p. 223-238.

Veldhorst, Natascha (red.), *De Haarlemse bloempjes. Bloemlezing uit een zeventiende-eeuwse liedboekenreeks*. Haarlem 1999.
Velthuysen, Lambertus van, *Bewys, dat het gevoelen van die genen, die leeren der Sonne Stilstandt, en het Aertrycks Beweging niet strydich is met Godts Woort*. Z.pl. 1655.
Velthuysen, Lambertus van, *Bewys, Dat noch de Leere van der Sonne Stilstant* [etc.] Utrecht 1656.
Velthuysen, Lambertus van, *Dissertatio de Usu rationis in rebus theologicis*. Utrecht 1668.
Velthuysen, Lambertus van, *Epistolica dissertatio de principiis justi et decori*. Amsterdam 1651.
Velthuysen, Lambertus van, *Nader Bewys, dat noch de Leere van de Sonne Stilstandt* [etc.]. Utrecht 1657.
Velthuysen, Lambertus van, *Opera omnia*, 2 dln. Rotterdam 1680.
Velthuysen, Lambertus van, *Het Predick-Ambt en 't Recht der Kercke*. Amsterdam 1660.
Velthuysen, Lambertus van, *Tractaet van de Afgoderye en Superstitie*. Amsterdam 1670 (1669).
Veluwenkamp, J.W., 'Merchant colonies in the Dutch trade system (1550-1750)'. In: C.A. Davids, W. Fritschy en L.A. van der Valk (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden*. Amsterdam 1996, p. 141-164.
Venne, A. v[an], *Tafereel van sinne-mal: waer in verscheyden verthooninghen werden aenghewesen, met poëtische vermaeckelijcke, ende leersame sinne-dichten, en sang-liedekens*. [*etc.*]. Middelburg: Jan Pietersz. vande Venne, 1623.
Verbeeck, Hermanus, *Memoriaal ofte mijn levensraijsinghe*, uitg. door Jeroen Blaak. Hilversum 1999.
Verbeek, J., en Ilja M. Veldman, 'Crispijn de Passe II'. In: *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts*. Dl. 16. Amsterdam 1994, p. 89-148.
Verbeek, Theo, 'Le contexte historique des *Notae in programmam quoddam*'. In: Theo Verbeek (red.), *Descartes et Regius. Autour de l'Explication de l'esprit humain*. Amsterdam 1993, p. 1-33.
Verbeek, Theo, *Descartes and the Dutch. Early Reactions to Cartesian Philosophy, 1637-1650*. Carbondale-Edwardsville 1992.
Verbeek, Theo, *Descartes en zijn wereld. Essays over Descartes en zijn tijdgenoten*. Amsterdam 1996.
Verbeek, Theo, 'From "learned ignorance" to scepticism. Descartes and Calvinist orthodoxy'. In: Richard H. Popkin en Arjo Vanderjagt (red.) *Scepticism and Irreligion in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Leiden 1993, 1993, p. 31-45.
Verbeek, Theo, 'Gassendi et les Pays-Bas'. In: Sylvia Murr (red.), *Gassendi et l'Europe (1592-1792)*. Actes du colloque international de Paris 'Gassendi et sa postérité (1592-1792)', Sorbonne, 6-10 octobre 1992. Parijs 1997, p. 263-273.
Verbeek, Th.H.M., 'Henricus Reneri (1539-1639)'. In: H.W. Blom, H.A. Krop en M.R. Wielema (red.), *Deventer denkers. De geschiedenis van het wijsgerig onderwijs te Deventer*. Hilversum 1993, p. 123-134.
Verbeek, Theo, 'La philosophie cartésienne à travers la littérature pamphlétaire'. In: *XVIIe siècle*, 195 (1997), p. 233-241.

Verbeek, Theo, ‘Les *Principia* dans la culture néerlandaise du XVIIe siècle’. In: *Descartes: Principia Philosophiae (1644-1994)*. Atti del Convegno per il 350 anniversario della pubblicazione dell'opera. Napels 1996, p. 701-712.
Verbeek, Theo, ‘Regius's *Fundamenta Physices*’. In: *Journal of the History of Ideas* 55 (1994), p. 533-551.
Verbeek, Theo (red.), *René Descartes et Martin Schoock. La Querelle d'Utrecht*. Parijs 1988.
Verbeek, Theo, ‘Tradition and Novelty. Descartes and Some Cartesians’. In: Tom Sorell (red.), *The Rise of Modern Philosophy. The Tension between the New and Traditional Philosophies from Machiavelli to Leibniz*. Oxford 1993, p. 167-196.
Verbeek, Theo, *Une université pas encore corrompue ... Descartes et les premières années de l'Université d'Utrecht*. Utrecht 1993.
Verbeek, Theo, *De vrijheid van de filosofie. Reflecties over een cartesiaans thema*. Utrecht 1994.
Verberckmoes, Johan, ‘Kluchtboeken in de Spaanse Nederlanden’. In: *De zeventiende eeuw* 13, 2 (1997), p. 411-424.
Verboom, W., ‘De catechese van kerk, gezin en school in de reformatorische traditie’. In: L.F. Groenendijk en J.C. Sturm (red.), *Leren geloven in de lage landen. Facetten van de geschiedenis van de religieuze opvoeding*. Amsterdam 1993, p. 33-56.
Verdonk, J.J., *Petrus Ramus en de wiskunde*. Assen 1966.
Verhandelinghe van de unie, eeuwigh verbondt ende eendracht tusschen de landen, provincien, steden ende leden vandien hier nae genoempt, binnen die stadt Utrecht geslooten [..] den 29. Januarij, anno MDLXXIX. Utrecht: Coenraedt Hendrickx, 1579; zeven herdrukken in 1650, in Amsterdam, Den Haag en Groningen [zie Bos & Gruys, 't Gulde iaer 1650, p. 119-120, nr. 622-628].
Verheus, S.L., ‘*Audi alteram partem*. Haarlemse martinisten, mennonisten en harminianen onder elkaar (1619-1650)’. In: E.K. Grootes en J. den Haan, *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg*. Roden 1989, p. 90-97.
Verheus, S.L., *Naarstig en Vroom. Doopsgezinden in Haarlem 1530-1930*. Haarlem 1993.
Verhoeff, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten*. Amsterdam 1983.
Verklaringe van verscheyden kunst-rijcke wercken en hare beweginghe, door oorlogie-werck ghedreven, [etc.]. Alles te sien in 't Oude Doolhof tot Amsterdam, op de hoeck van de Loyers-gracht. Amsterdam: Tymen Houthaeck, 1648.
Verkruijsse, P.J., en J. Mateboer, *Johan de Brune de Oude, 1588-1658. Descriptieve auteursbibliografie*. Amsterdam 1988.
Verkuyl, P.E.L., *Battista Guarini's Il Pastor Fido in de Nederlandse dramatische literatuur*. Assen 1971.
Vermaseren, Bernard Antoon, *De katholieke Nederlandsche geschiedschrijving in de 16e en 17e eeuw over den Opstand*. Maastricht 1941. Diss. KUN.
Vermij, Rienk en Eisso Atzema, ‘*Specilla circularia*: an Unknown Work by Johannes Hudde’. In: *Studia Leibnitiana* 27 (1995), p. 104-121.
Vermij, Rienk, ‘Bijdrage tot de bio-bibliografie van Johannes Hudde’. In: *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 18 (1995), p. 25-35.
Vermij, R.H., ‘Het copernicanisme in de Republiek: een verkenning’. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 106 (1993), p. 349-367.
Vermij, Rienk, *Copernicanism in the Dutch Republic* (nog te verschijnen).
Vermij, Rienk H., *Secularisering en natuurwetenschap in de zeventiende en achttiende eeuw: Bernard Nieuwentijt*. Amsterdam 1991.

Verrijt, J.B., *Eighteen motets from Flammae Divinae 1649*. Ed. F. Noske. Amsterdam 1985.
Verscheyde Nederduytsche gedichten, van Grotius, Hooft, Barlaneus, Huygens, Vondel en anderen. Versamelt door JV. JS. TVD. B. GP. C.L.B. Amsterdam: Lodewyck Spillebout, 1651.
Verscheyde Nederduytsche gedichten, van P.C. Hooft, C. Huygens, C. Barlaeus, Tesselschade, Vondel, Vander Burgh, en anderen. Dl. 2. Verzamelt door J.V.M. Amsterdam: Lodewyck Spillebout, 1653.
Versteegen, Gijs, 'Bewondering, verwondering en verachting. De beeldvorming omtrent Spanje en de Zwarte Legendes'. In: *Theoretische geschiedenis* 24, 3 (1998), p. 260-278.

Verwey, H. de la Fontaine, ‘Adriaan Pauw en zijn bibliotheek.’ In: idem, *Uit de wereld van het boek*. Dl.4: *Boeken, banden en bibliofielen*. Ed. Ton Croiset van Uchelen. Westrenen z.j., p.183-196.
Verwey, H. de la Fontaine, ‘De Nederlandse drukkers en de bijbel.’ In: idem, *Uit de wereld van het boek*. Dl.2: *Drukkers, liefhebbers en piraten in de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1976, p.77-102
Verwey, H. de la Fontaine, ‘Dr. Joan Blaeu, schepen, en zijn zonen’. In: idem, *Uit de wereld van het boek*. Dl. 3: *In en om de ‘Vergulde Sonnewyser’*. Amsterdam 1979, p.165-182.
Verwey, H. de la Fontaine, ‘Michel le Blon, graveur, kunsthandelaar, diplomaat’. In: idem, *Uit de wereld van het boek*. Dl. 2 ‘*Drukkers, liefhebbers en piraten in de zeventiende eeuw*.’ Amsterdam 1976, p. 103-128
Verwey, H. de la Fontaine, en W.Gs Hellinga, *In officina Ioannis Blaeu*. Amsterdam 1961.
Vet, J.J.V.M. de, ‘Opstand in Arcadië’. In: *De zeventiende eeuw* 10, 1 (1994), p. 57-64.
Vijgh, Justus, *De erigendis Academiae causis praefatio*. Harderwijk: Nic. à Wieringen 1648.
[Vingboons, Philips], *Afbeelsels der voornaemste gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft*. Amsterdam: Philips Vingboons en Joan Blaeu, 1648.
Visser, C.Ch.G., *De lutheranen in Nederland tussen katholicisme en calvinisme, 1566 tot heden*. Amsterdam 1983.
Visser, Casper.C.G., ‘Die mystisch-pietistische strömung in der Niederländisch-Lutherischen Kirche in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts’. In: J. van den Berg en J.P. van Dooren, *Pietismus und Reveil: Referate der internationalen Tagung ‘Der Pietismus in den Niederlanden und seine internationalen Beziehungen’*. Leiden 1978, p. 167-181.
Visser, Hugo Bastiaan, *De geschiedenis van den sabbatsstrijd onder de gereformeerden in de zeventiende eeuw*. Utrecht 1939.
Visser, J., ‘De mogelijke invloed van de Moderne Devotie op de spiritualiteit van de Nederlandse seculiere clerus aan het begin van de zeventiende eeuw’. In: P. Bange, C. Graafland, A.J. Jelsma en A.G. Weiler, *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987*. Hilversum 1988, p. 209-216.
Visser, J., *Rovenius und seine Werke. Beitrag zur Geschichte der nordniederländischen katholischen Frommigkeit in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Assen 1966.
Visser, J. (uitg.), G. van der Plaat (eindred.), *Gloria parendi. Dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, 1643-1649, 1651-1654*. [Nederlandse Historische Bronnen, XI] Den Haag 1995.
Visser, J.Th. de, *Kerk en Staat*. Dl. 2: *Nederland (vóór en tijdens de Republiek)*. Leiden z.j. (1926).
Visser, Piet, ‘Aspects of social criticism and cultural assimilation: The mennonite image in literature and self-criticism of literary mennonites’. In: Alastair Hamilton, Sjouke Voolstra en Piet Visser (red.), *From Martyr tot Muppy. A historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the Mennonites*. Amsterdam 1994, p. 67-82.
Visser, Piet, ‘“Blasphemous and Pernicious”. The Role of Printers and Booksellers in the Spread of Dissident Religious and Philosophical Ideas in the Second Half of the Seventeenth Century’. In: *Quaerendo*, 26 (1996), p. 303-326.

Visser, Pieter, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw*. 2 dln. Deventer 1988. Diss. UvA.
Visser, P., *'Dat Rijp is moet eens door eygen Rijpheydt vallen.' Doopsgezinden en de Gouden Eeuw van De Rijp*. Wormerveer 1992.
Visser, Piet, 'Doopsgezinde rederijkersactiviteiten in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Hoorn, De Rijp en Rotterdam'. In: *Doopsgezinde Bijdragen* Nieuwe Reeks 16 (1990), p. 11-38.
Visser, Piet, 'Frisia non cantat? Boekverkopers, bloemlezers en poetsenbakkers op de Helicon van 't Heitelân'. In: Henk Duits, Arie Jan Gelderblom, Mieke B. Smits-Veldt (red.), *Klinkend boeket. Studies over renaissancesonnetten voor Marijke Spies*. Hilversum 1994, p. 165-172.
Visser, Piet, *Godtslasterlijck ende Pernicieus. De rol van boekdrukkers en boekverkopers in de verspreiding van dissidente religieuze en filosofische denkbeelden in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1996. Inaug.rede UvA. Visser, Piet, '"Siet den oogst is Rijp". Het fonds van de Waterlands-doopsgezinde boekverkoper Claes Jacobz. te De Rijp'. In: E.K. Grootes en J. den Haan, *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg*. Roden 1989, p. 98-108.
Visser, R., 'Jan Swammerdam 1637-1680'. In: A.J. Kox, (red.) *Van Stevin tot Lorentz. Portretten van achttien Nederlandse natuurwetenschappers*. Amsterdam 1990, p. 61-70.
Vlaardingerbroek, K., 'Jan Baptist Verrijt, Rotterdams Monteverdi'. In: *Mens en melodie* 42 (1988), p. 289-298.
Vlieghe, Hans, 'Constantijn Huygens en de Vlaamse schilderkunst van zijn tijd'. In: *De zeventiende eeuw 3*, 2 (1987), p. 191-210.
Vliet, A.P. van, 'The influence of Dunkirk privateering on the North Sea (herring) fishery during the years 1580-1650'. In: Juliette Roding en Lex Heerma van Voss (red.), *The North Sea and Culture (1550-1800)*. Hilversum 1996, p. 150-165.
Vliet, A.P. van, 'Zeevarenden op de vissersvloot, 1580-1650'. In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 22, 3 (1996), p. 241-259.
Vliet, A.P. van, *Vissers en kapers. De zeevisserij vanuit het Maasmondgebied en de Duinkerker kappers (ca. 1580-1648)*. Den Haag 1994.
Vliet, P. van, en A.J. Vanderjagt (red.), *Johannes Amos Comenius (1592-1670): Exponent of European Culture?* Amsterdam enz. 1994.
Vloten, Johannes van, 'Adriaen Heereboord'. In: *IJsselkout. Mengelingen en bijdragen*. Deventer 1855, p. 65-102.
Voetius, Gisbertus, *Disputationes theologicae selectae*, 5 vols., Utrecht-Amsterdam 1648-1669.
Voetius, Gisbertus, *De praktijk der Godzaligheid (TA ΑΣΚΗΤΙΚΑ sive Exercitia pietatis - 1664)*. Tekstuitgave met inleiding, vertaling en commentaar door Cornelis Adrianus de Niet. 2 dln. Utrecht 1996. Diss. UU.
Voetius, Gisbertus, *Sermoen van de Nuttigheydt der Academien ende Scholen mitsgaders der Wetenschappen ende Consten die in deselve gheleert werden*. Utrecht 1636.
Voetius, Gisbertus, *Testimonium Academiae Ultrajectinae et Narratio Historica qua defensae, qua exterminatae novae Philosophiae*. Utrecht 1643.
Voetius, Gisbertus, *Thersites Heautontimorumenos Hoc est, Remonstrantium Hyperaspystes*. Utrecht 1635.
Vogel, H.Ph., 'De Republiek als wapenexporteur 1600-1650'. In: J.P. Puype en Marco van der Hoeven (red.), *Het arsenaal van de wereld. Nederlandse wapenhandel in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1993, p. 13-21.

Vondel, J. van, *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste*. Ed. Werkgroep Utrechtse Neerlandici. Utrecht 1977.
Vondel, Joost van den, *Op d'oproerigheit van den godtloosen Zeeuw, Maximiliaen Teeling*. 1650 [Knuttel 6864].
Vondel, Joost van, *Poesy, ofte verscheide gedichten*. Het tweede deel. Den tweeden druck verbetert en vermeerdert. Schiedam: voor den autheur, 1647.
Vondel, J van den, *Werken*. Ed. J.F.M. Sterck e.a. 10 dln. + register. Amterdam en Brussel 1927-1940.
Voolstra, Sjouke, '"The colony of heaven." The Anabaptist aspiration to be a church without spot and wrinkle in the sixteenth and seventeenth centuries'. In: Alastair Hamilton,

Sjouke Voolstra en Piet Visser (red.), *From Martyr tot Muppy. A historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the Mennonites*. Amsterdam 1994, p. 15-29.
Vos, Jan, *Alle de gedichten*. Verz. en uitgeg. d.J.L. 2 dln. Amsterdam: Jacob Lescaille, 1662, 1671.
Vos, Jan, *Toneelwerken*. Ed. W.J.C. Buitendijk. Assen en Amsterdam 1975.
Vos, K., 'De Groninger Muiderkring'. In: *Maandblad Groningen* 4, 10 (1922), p. 181-189.
Vos, K., *De doopsgezinde gemeente te Rotterdam*. Rotterdam 1907.
Voskuil, J.J., 'De verspreiding van koffie en thee in Nederland'. In: *Volkskundig Bulletin* 14 (1988), p. 68-93.
Voskuil, J.J., 'De weg naar luilekkerland'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 98, 3 (1983), p. 460-482.
Vree, Wilbert van, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime*. Groningen 1994. (Vert.: *Meetings, Manners, and Civilization. The Development of the Dutch Meeting Regime*. Leicester 1998).
Vriendelicke Aen-sprake van de Zeeuwen aen de Hollanders, Over Den aenstaenden Vrede, om contentement aenden anderen te gheven, over de verschillicheyt van hare opinien: alles tot preservatie vande Goede Unie. Z.pl., 1648 [Knuttel 5721].
Vries, Jan de en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*. Amsterdam 1995. (Engelse vert.: *The First Modern Economy. Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1814*. Cambridge 1997.)
Vries, Jan de, 'Barges and capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy, 1632-1839'. In: *AAG Bijdragen* 21 (1978), p. 33-398. (ook afzonderlijk uitgegeven, Utrecht, 1981).
Vries, Jan de, 'De economische ontwikkeling van Friesland na het einde van de Friese vrijheid', in: J. Frieswijk e.a. (red.), *Fryslân, staat en macht 1450-1650*. Hilversum en Leeuwarden 1999, p. 140-157.
Vries, Jan de, *European Urbanization 1500-1800*. Londen 1984.
Vries, O., 'Geschapen tot een ieders nut. Verkennend onderzoek naar de Noordnederlandse ambtenaar in de tijd van het Ancien Régime'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 90 (1977), p. 328-349.
Vries, Ph. de, 'Christiaan Huygens entre Descartes et le siècle des Lumières'. In: *Theoretische geschiedenis* 6 (1979), p. 3-19.
Vries, Sandra de, Paul Huys Janssen en Marc Rudolf de Vrij, *De zestiende- en zeventiende-eeuwse schilderijen van het Stedelijk Museum Alkmaar. Collectie-catalogus*. Zwolle 1997.
Vries, Willemien B. de, *Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1710)*. Hilversum 1998. Diss. VUA.
Vriese, J. 'Nog enkele Amsterdamse doolhoven'. In: *Ons Amsterdam* 17, 3 (1965), p. 82-86.
Vriese, J. 'Het Nieuwe Doolhof'. In: *Ons Amsterdam* 16, 12 (1964), p. 354-357.
Vriese, J. 'Het Oude Doolhof'. In: *Ons Amsterdam* 16, 9 (1964), p. 268-272.
Vrijer, M.J.A. de, *Henricus Regius. Een 'cartesiaansch' hoogleeraar aan de Utrechtsche Hoogeschool*. Den Haag 1917.
Vroom, Wim, *Het wonderlid van Jan de Witt, en andere vaderlandse relieken*. Nijmegen 1997.

Waal, H. van de, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding 1500-1800. Een iconologische studie*. 2 dln. 's-Gravenhage 1952.
Waals, Jan van der, *De prentschat van Michiel Hinloopen. Een reconstructie van de eerste openbare papierkunstverzameling in Nederland*. 's-Gravenhage en Amsterdam 1988.
Waardt, Hans de, 'De geschiedenis van de eer en de historische antropologie'. In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 23, 3 (1997), P. 334-354.
Waardt, Hans de, 'Feud and atonement in Holland and Zeeland: From private vengeance to reconciliation under State supervision'. In: Anton Schuurman en Pieter Spierenburg (red.), *Private domain, public inquiry. Families and life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the present*. Hilversum 1996, p. 15-38.
Waardt, Hans de, 'Abraham Palingh en het demasqué van de duivel'. In: *Doopsgezinde bijdragen*, Nieuwe Reeks 17 (1991), p. 75-99.
Waardt, J.H.M. de, *Toverij en samenleving. Holland 1500-1800*. Den Haag 1991. Diss. EUR.
Wagenaar, F.P., *'Dat de regeringe niet en bestaet bij het corpus van de magistraet van den Hage alleen'. De Sociëteit van 's-Gravenhage (1587-1802). Een onderzoek naar bureaucratisering*. Hilversum 1999.
Wal, M.J. van der, *De moedertaal centraal. Standaardisatieaspecten in de Nederlanden omstreeks 1650* [IJkpunt 1650] Den Haag 1995.
Wal, Marijke J. van der, 'Dialect and standard language in the past: the rise of the Dutch standard language in the sixteenth and seventeenth centuries'. In: J.A. van Leuvensteijn en J.B. Berns, *Dialect and standard language, Dialekt und Standardsprache, in the English, Dutch, German and Norwegian language areas*. KNAW Verhandelingen, afd. letterk. NR, dl. 150. Amsterdam enz. 1992, p. 119-129.
Wal, Marijke van der, i.s.m. Cor van Bree, *Geschiedenis van het Nederlands*. Utrecht 1992.
Walgrave, J., 'L'*Augustinus* de Jansénius.' In: J. van Bavel en M. Schrama (red.), *Jansénius et le jansénisme dans les Pays-Bas. Mélanges Lucien Ceyssens*. Leuven 1982, p. 27-38.
Wall, E.G.E. van der, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld*. Leiden 1987. Diss. RUL.
Wall, Ernestine G.E. van der, 'The Amsterdam millenarian Petrus Serrarius (1600-1669) and the Anglo-Dutch circle of philo-judaists'. In: J. van den Berg en Ernestine G.E. van der Wall (red.), *Jewish-Christian relations in the seventeenth century. Studies and documents*. Dordrecht enz. 1988, p. 73-94.
Wall, Ernestine van der, 'Orthodoxy and scepticism in the early Dutch enlightenment'. In: Richard H. Popkin en Arjo Vanderjagt (red.), *Scepticism and irreligion in the seventeenth and eighteenth centuries*. Leiden enz. 1993, p. 121-141.
Wall, Ernestine van der, 'Profetie en providentie: de coccejanen en de vroege Verlichting'. In: P. Bange, C. Graafland, A. Jelsma en A.G. Weiler (red.), *Kerk en Verlichting*. Voordrachten gehouden tijdens het Windesheim Symposium te Windesheim op 18 november 1989. Zwolle 1990, p. 29-37.
Wall, Ernestine van der, 'The *Tractatus theologico-politicus* and Dutch Calvinism, 1670-1700'. In: *Studia Spinozana* 11 (1995), p. 201-226.
Wall, Ernestine van der, 'The Dutch Hebraist Adam Boreel and the Mishnah project. Six unpublished letters'. In: *Lias* 16, 2 (1989), p. 239-263.
Wall, Ernstine G.E. van der, 'Petrus Serrarius (1600-1669) et l'interprétation de l'Écriture'. In: *Cahiers Spinoza* 5 (1985), p. 187-217.
Wallace, William A., *Galileo and his Sources. The Heritage of the Collegio Romano in Galileo's Science*. Princeton 1984.

Walther, Manfred, ‘Biblische Hermeneutik und historische Erklärung: Lodewijk Meyer und Benedikt de Spinoza über Norm, Methode und Ergebnis wissenschaftlicher Bibelauslegung’. In *Studia Spinozana* 11 (1995), p. 227-300.
Wansink, H., *Politieke wetenschappen aan de Leidse Universiteit, 1575-plm.1650*. Utrecht 1981.
Wassenaer, Gerard van, *Bedeckte konsten in regeeringen en heerschappien*. Utrecht 1657.

Wassenbergh, A., *De portretkunst in Friesland in de zeventiende eeuw*. Lochem 1967.
Water-landtsche gemeyntes vrede-praesentatie aen de Vereenighde Vlaemsche gemeynten, [etc.] Midtsgaders vrede-spoor voor alle doops-gesinde, om den vrede te soecken ende na te jagen, de welcke haer door de doops-gesinde Water-landtsche gemeente wordt ghepresenteert: [*etc.*]. Z.p.: Pieter Pieters, 1648.
Waterschoot, W., '17 april 1635. P.P. Rubens heeft de artistieke leiding van de intrede van de kardinaal-infant Ferdinand te Antwerpen'. In: Erenstein, R.L., e.a. (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 186-191.
Weber, Gregor, J.M., *Der Lobtopos des 'lebenden' Bildes. Jan Vos und sein 'Zeege der Schilderkunst' von 1654*. Hildesheim enz. 1991.
Webster, Charles, *The Great Instauration. Science, Medicine and Reform 1626-1660*. Londen 1975.
Wee, H. van der, 'Consumptie van textiel en industriële ontwikkeling in de steden van de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd: aanzet tot een werkhypothese'. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 81 (1998), p. 339-350.
Weeghschaal van redenen over het verplaatsen der Academie van Franeker naa Leeuwarden [door U. Huber] (z.pl. of j. [1675]) [reprint in J.J. Kalma (uitg.), *Men meldt ons uit Friesland. Een aantal zeventiende-eeuwse geschriften die opzien baarden*. Leeuwarden 1973, p. 261-302].
Weekhout, Ingrid, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*. [IJkpunt 1650] Den Haag 1998 Diss. KUN..
Weel, A.J. van, 'De wetgeving tegen het duelleren in de Republiek der Verenigde Nederlanden'. In: *Nederlands Archievenblad* 81 (1997), p. 282-296.
Weele, J.P. van der, 'Jan Pickert, een Rotterdamsch organist uit de 17^{e} eeuw'. In: *Rotterdamsch jaarboekje*. Rotterdam 1942, p.1-12.
W[eert], G[oudina] V[an], *Vagevier voor Joost van Vondelen over sijn Stuarts gemartelde Majesteyt. Ghestoockt door Juffr. G.V.W. met een teghenschrift aen de selve, tot beweeringhe van Palamedes onnoselheyt*. Z.p. 1647.
Wegner, J.G., *Stedelijke nederzettingen in Nederland tot de Franse Tijd*. Delft 1971.
Weier, Winfried, 'Cartesianischer Aristotelismus im siebzehnten Jahrhundert'. In: *Salzburger Jahrbuch für Philosophie* 14 (1970), p. 35-65.
Weier, Winfried, 'Der Okkasionalismus des Johannes Clauberg und sein Verhältnis zu Descartes, Geulincx, Malebranche'. In: *Studia Cartesiana* 2 (1981), p. 43-62.
Weier, Winfried, *Die Stellung des Johannes Clauberg in der Philosophie*. Mainz 1960.
Weijtens, F.H.C., *De Arundel-collectie. Commencement de la fin, Amersfoort 1655*. Utrecht 1971.
Wertheim-Gijse Weenink, H., *Democratische bewegingen in Gelderland 1672-1795*. Amsterdam, 1973.
Wesseling, Ari, 'Are the Dutch uncivilized? Erasmus on the Batavians and his national identity'. In: *Erasmus of Rotterdam Society Quarterly* 13 (1993), p. 68-102.
Wesseling, Ari, 'Dutch proverbs and ancient sources in Erasmus's Praise of folly'. In: *Renaissance Quarterly* 47, 2 (1994), p. 351-378.

Wesselius, J., ‘De ban van Spinoza. Oude en nieuwe inzichten’. In: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 1 (1990), p. 193-203.
Westerbaen, Jacob, *Gedichten*. 3 dln. 's-Gravenhage: Johannes Tongerloo, 1672.
[Westerbaen, Jacob], *Kracht des geloofs van den voortreffelijcken ende vermaerden Nederduytschen Poeët, Joost van Vondelen, te speuren in de Altaer-Geheymenissen, by sijne E. ontvouwen in drie boecken etc. Proverb. XXIII - XVI. Septies cadet justus, et resurget*. Schiedam: inde oude Druckerije, z.j.
Westfall, Richard S., *The Construction of Modern Science. Mechanisms and Mechanics*. Cambridge 1977 (1971).
Westman, Robert S. (red.), *The Copernican Achievement*. Berkeley 1975.
Westman, Robert S., ‘Huygens and the Problem of Cartesianism’. In: H.J.M. Bos, M.J.S. Rudwick, H.A.M. Snelders en R.P.W. Visser (red.), *Studies on Christiaan Huygens*. Invited Papers from the Symposium on the Life and Work of Christiaan Huygens. Lisse 1980, p. 83-103.
Westra, Frans, *Nederlandse ingenieurs en fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573-1604*. Z.p. [Alphen a.d. Rijn] 1992 Diss. RUG.
Wetering, Ernst van de, *Rembrandt. The painter at work*. Amsterdam 1997.
Wetering, Ernst van de, *Studies in the woorkshop of the early Rembrandt*. Diss. UvA. In: J. Bruyn, B. Haak, S.H. Levie, P.J.J. van Thiel en Ernst van de Wetering, *A corpus of Rembrandt paintings*. Dl.1 en 2. Dordrecht enz. 1982 en 1986.
Wheelock jr., Arthur K., *Jan Vermeer*. Londen 1981.
White, Christopher en Quentin Buvelot (red.), *Rembrandt zelf*. Den Haag enz. 1999.
Wieder, F.C., *De stichting van New York in Juli 1625*. 's-Gravenhage 1925.
Wielema, M.R., ‘De nalatenschap van Erasmus. Filosofie tussen Republiek en koninkrijk’. In: *Wijsgerig perspectief* 34, 4 (1993/94), 133-136.
Wijck, H.W.M. van, *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*. Alphen aan den Rijn 1982.
Wijndelts, W., *Het geslacht Op ten Noort*. Z.p. z.j. [1913].
Wijngaards, N., *Jan Harmens Krul. Zijn leven, zijn werk en zijn betekenis*. Zwolle 1964.
Wijngaerdt, Tobias Govertsz. van den, *Oogh-water voor de Vlaemsch doops-gesinde gemeynte tot Amsterdam*. Amsterdam 1663.
Wildeman, Diederick, ‘Ontmoetingen en misverstanden met Nederlanders op reis’. In: *De Boekerij* 1, 1 (april 1996), p. 1-5.
Wille, J., *Heiman Dullaart. Zijn leven, omgeving en werk, met herdruk van zijn meeste gedichten*. Zeist 1926.
The Willem van de Velde drawings in the Boymans-Van Beuningen Museum Rotterdam. 3 dln. Rotterdam 1979.
Willems, Alphonse, *Les Elzevier. Histoire et annales typographiques*. Nieuwkoop 1996 (1880).
Willemsen, R., *Enkhuizen tijdens de Republiek*. Hilversum 1988.
Wilsenius, Abrahamus, *Den ydelen roem Roberti de la Planche*, *prediker in 't jesuyten klooster, over de valschelijck ghemeende vervalschinghe der gereformeerde bybels, ende sijne altevroeghluyd-gheroepene Victorie op den predick-stoel over de gereformeerde*, [*etc.*]. Amsterdam, Nic van Ravesteyn, 1649.
Wingens, Marc, ‘The motives for creating institutions of higher education in the Dutch Republic during its formative years (1574-1648)’. In: *Paedagogica historica* 34 (1998), p. 443-456.

Wingens, Marc, *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw*. Nijmegen 1994.
Winter, P.J. van, *Hoger beroepsonderwijs avant-la-lettre. Bemoeiingen met de vorming van landmeters en ingenieurs bij de Nederlandse universiteiten van de 17e en 18e eeuw*. Amsterdam 1988.
Wiskerke, E.M., *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813*. Hilversum 1995.
Wissowatius, Andreas, *Religio rationalis*. Ed. Zbigniew Ogonowski. Wolfenbüttel 1983 (1685).
Witsenburg, K. (tekstbewerking H.M. van der Noordaa), *Catalogus van 128 Nederlandse Latijnse scholen*. gestencild;

Almelo: Stichting Stadsherstel Almelo, 1987.
Wittewrongel, Petrus, *Oeconomia christiana ofte christelicke huys-houdinghe. Vervat in twee boecken. Tot bevoorderinge van de oeffeninge der ware godtsaligheydt in de bysondere huys-ghesinnen. Naer den regel van het suyvere woort Godts te samengestelt*. 2 dln. Amsterdam: Wed. Marten Jansz. Brant en Abraham van den Burgh, 1661.
Wittichius, Christophorus, *Anti-Spinoza sive examen Ethices Benedicti de Spinoza*. Amsterdam 1690.
Wittichius, Christophorus, *Consensus veritatis in Scripturae divina et infallibili revelatae cum veritate philosophica a Renato detecta*. Nijmegen 1659.
Wittichius, Christophorus, *Consideratio Theologica de stylo Scripturae*. Leiden 1656.
Wittichius, Christophorus, *Dissertationes duae, quarum prior de S. Scripturae in rebus philosophicis abusu examinat [...], altera dispositionem et ordinem totius universi & principalium ejus corporum universi tradit*. Amsterdam 1653.
Wittichius, Christophorus, *Theologia pacifica, in qua varia problemata inter Reformatos Theologos agitari solita ventilantur*. Leiden 1670.
Wittop Koning, D.A., *Harderwijker boekdrukkers*. Nieuwkoop 1985.
WNT: Woordenboek der Nederlandsche taal. 28 dln. 's-Gravenhage en Leiden 1882-1998
Woel, Alex van der, 'Officiële registratie van een wonderteken'. In: *Faits divers* (EUR Rotterdam) 2, 4 (1992), p. 11-13.
Wonderlijcke Visioenen ofte Gesichten, Die haer geopenbaert hebben ontrent het Witte Water [etc.]. 's-Gravenhage: Johan van Sonnevelt, [1652], plano [Knuttel 7091].
Worden, N., E. van Heyningen en V. Bickford-Smith, *Cape Town: The Making of a City. An Illustrated Social History*. Hilversum 1998.
Worp, J.A., 'Caspar van Baerle. VI: laatste levensjaren (1644-1648)'. In: *Oud Holland* 7 (1889), p. 89-115.
Worp, J.A., 'Constantijn Huygens' journaal van zijne reis naar Venetië in 1620'. In: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 15 (1894), p. 62-152.
Worp, J.A., *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg 1496-1772*. Uitgeg. m. aanvulling tot 1872 d.J.F.M. Sterck. Amsterdam 1920.
Worp, J.A., *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*. 2 dln. Rotterdam z.j. [1904-1908].
Worp, J.A., 'Jacob Westerbaen'. In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 6 (1886), p. 161-280.
Worp, J.A., 'Jan de Brune de Jonge'. In: *Oud Holland* 8 (1890), p. 81-103.
Worp, J.A., 'De Latijnsche vertaling van Cats' Trou-ringh'. In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 6 (1886), p. 18-39.
Worp, J.A., 'Nog eens Utricia Ogle en de muzikale correspondentie van Huygens.' In: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis* 5 (1897), p. 129-136.
Woude, A.M. van der, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late Middeleeuwen tot het begin van de 19e eeuw.* Utrecht 1983.
Wouters, Ton, 'De vrede van Münster en de reformatie van de Meijerij'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 1, 2 (juni 1998), p. 10-18.

Wrangel, E., *De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap voornamelijk gedurende de zeventiende eeuw*. Vert. mw. Beets-Damsté. Leiden 1901.
Wybrands, C.N., 'Het Menniste zusje'. In: *Jaarverslag van het koninklijk oudheidkundig genootschap* 55 (1913), p. 29-107.
Wybrands, C.N., *Het Amsterdamsche tooneel van 1617-1772*. Utrecht 1873.
Yntema, R.J., 'Een kapitale nering. De brouwindustrie in Holland tussen 1500 en 1800'. In: R.E. Kistemaker en V.T. van Vilsteren (red.), *Bier! Geschiedenis van een volksdrank*. Amsterdam, 1994.
Zac, Sylvain, *Spinoza et l'interprétation de l'Écriture*. Parijs 1964.
Zanden, Jan Luiten van, *The Rise and Decline of Holland's Economy. Merchant Capitalism and Labour Market*. Manchester en New York 1993.
Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam: het woonhuis in de stad*. Amsterdam 1993.
Zijlmans, Johanna Maria, *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw. Verenigingsvormen van het informele culturele leven te Rotterdam*. Den Haag 1999. Diss. VUA.
Zijlstra, M., 'De zielroerende zangen van J.A. Ban'. In: *Mens en melodie* 14 (1959), P. 370-373.
Zijlstra, Samme, '"Tgeloove is vrij." De tolerantiediscussie in de Noordelijke Nederlanden tussen 1520 en 1795'. In: Marijke Gijswijt-Hofstra (red.), *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden*. Hilversum 1989, p. 41-67.
Zijpp, N. van der, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland*. Amsterdam 1980 (1952).
Zilverberg, S.B.J., 'De visie van anderen op de doopsgezinden in de zeventiende eeuw'. In: *Historisch bewogen. Opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw, aangeboden aan Prof. dr. A.F. Mellink* [*etc.*]. Groningen 1984, p. 111-123.
Zuidhoek, Arne, *Zeerovers van de Gouden Eeuw*. Bussum 1977.
Zuijderhoudt-Hulst, Wilhelmina Annechiena, *Geschiedenis van de Goudse Librije gedurende het verblijf in de St.Janskerk*. Meppel 1976. Diss. RUG.
Zwarts, J., 'De Joodse gemeenten buiten Amsterdam'. In: H. Brugmans en A. Frank (red), *Geschiedenis der Joden in Nederland*. Dl. 1. Amsterdam 1940, p. 382-453.
Zwitzer, H.L., *'De militie van den staat'. Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden*. Amsterdam 1991.
Zwitzer, H.L., 'De soldaat'. In: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret*. Amsterdam 1995, p. 157-182.

Personenregister

Indien een paginacijfer vetgedrukt staat, verwijst deze naar een illustratie.

A

Aboab, Eliau 274
Accart, Nicolas 534
Aemilius, Antonius 299
Aemilius, Gerardus 410
Aenghelen, Pieter van 401
Aerssen, Cornelis van 237
Aerssen van Sommelsdijk, familie Van 19, 102
Aerssen-Walta, Lucia van 237
Aitzema, Lieuwe van 36, 42, 277, 278
Aitzing, Michael von 60
Akerlaecken, Maria-Margareta 273
Alberti, Leon Battista 481
Albertine Agnes, gravin van Nassau 100
Alewijn, Abraham 462
Alewijn, Frederik 481, 483, 488, 587
Alexander VII, paus 429, 430
Alkemade, Henricus van 379
Alkemade, Joannes van 260, 379, 380, 508, 531, 538, 542, 552, 567
Alkemade, Theodorus van 379
Alkemade, Walterus van 380
Alting, Bernhard 175
Alva, hertog van 39, 40, 200, 477
Amalia van Solms-Braunfels 100, 101, 125, 453, 462, 483, 491, 498, 499, 508
Ames, William 286-288, 304, 417
Ampzing, Samuel 229
Andreae, Tobias 290, 307, 312
Angel, Philips 125
Anhalt, Johann Georg II von 453, 495
Anna van Oostenrijk, koningin van Frankrijk 75
Anslo, Reyer 33, 450, 451, 461, 472, 542, 543, 567, 568
Aquino, Thomas van 305
Ariens, Martha 424
Ariosto, Ludovico 583
Aristoteles 281-286, 288, 291, 296, 300, 306-309, 311, 328, 346-348, 547
Arndt, Johann 400, 401
Arnold, Elias 274
Arundel, Aletheia, gravin van 532
Arundel, William Howard, graaf van 231, 531, 532
Asselijn, Jan 451
Asselijn, Thomas 451, 452, 568
Audiquier, Vital d' 587
August van Wolfenbüttel, hertog 277, 278
Avontroot, Johan 45
Aylva, factie 82

B

Backhuysen, Ludolf 524
Bacon, Francis 279, 288-291, 296, 308, 318, 329, 333
Baillet, Adrien 295, 318
Balling, Pieter 336, 337, 342, 417
Balzac, Jean-Louis Guez de 270
Ban, Joan Albert (Johannes) 387, 600
Barenzonius, Nicolaus 571
Barlaeus, Caspar 539, 256, 272, 395, 397, 420, 421, 445, 446, 454, 461, 525, 539-543, 547, 551, 562, 567, 585
Barlaeus, Suzanna 543
Baroces, Jacob 583
Barrefelt, Hendrick Jansz. 473
Bartholotti, familie 20
Bartjens, Willem 238
Basso, Sebastian 297, 308
Batelier, Jacob (Jacobus) 299, 393
Bayle, Pierre 313, 337
Beck, David 533
Becker, Herman 510
Beeck, Isaac Willemsz. van der 272
Beeckman, Isaac 216, 287, 288, 295, 296, 314, 596
Beelthouwer, Johan Pieter 341
Beerstraten, Jan 519, 524
Beerstraten, Jan Abrahamsz. 524
Beets, Hendrik (Henricus) 276, 418
Beets, Hubertus 125
Bekker, Balthasar 346, 347, 426
Belcampius, Otto 30
Benveniste, Emanuel 274
Berchem, Nicolaes 522, 523, 526, 533
Berckheyde, Gerrit van 505, 519
Berckheyde, Job van 519
Berents, Herman 184
Bergerac, Cyrano de 289
Bergh, graven van den 98
Berkel, Abraham van 331, 332, 336, 337, 342, 343
Bernier, François 289
Bertius, Petrus 383
Bertling, Johannes 304
Bérulle, Pierre de 389, 390
Betke, Heinrich *zie* Hendrik Beets
Betkius, Henricus *zie* Hendrik Beets
Bettinck, Johan 154
Beuningen, Coenraad van 423, 582
Beveren, Abraham van 198, 487
Beveren, Cornelis van 200, 541
Beveren, Cornelis Willemsz. van 198
Beveren, Jacob Cornelisz. van 198

Beveren, Karel van 541, 564
Beveren-de Witt, factie Van 198
Beverweerd *zie* Lodewijk van Nassau-Odijk
Beverwijck, Johan van 30, 232, 421, 425

Beyeren, Abraham van 516, 517
Beyerland, Abraham Willemsz. van 418, 431
Bicker, Andries 77, 78, 198
Bicker Cornelis 77, 78, 198
Bicker, familie 20, 102, 199, 262
Bicker, Jan 198
Bicker, Wendela 31, 198
Bisschop, Jan de 525
Blaeu, Cornelis 274, 445
Blaeu, Joan 61, 62, 267-270, 272, 274, 275, 278, 279, 445, 531
Blaeu, Willem Jansz. 233, 270
Blanckerhoff, Jan Theunisz. 500
Blauen, Ritterholds von *zie* Philipp von Zesen
Block, Maria van 575
Bloemaert, Abraham 462, 498, 509
Bloemaert, Augustijn 267, 448
Bloemaert, Hendrik 462, 498, 505, 509
Blon, Michel le 418, 460, 531
Bloot, Pieter de 177
Blyenbergh, Willem van 339
Boccaccio, Giovanni 461, 578, 580
Boë Sylvius, François de le *zie* Sylvius
Boekholt, familie Van 102
Boerhaave, Herman 52, 322
Boësset, Antoine 599
Boetzelaer, Rutger van den 82, 91
Boey (Boyus), Cornelis 367, 389, 539
Bogaert, Evert Willemsz. 215
Böhme, Jakob 401, 418, 431, 461
Bois, Jacobus du 312, 324
Bol, Ferdinand 441, 452, 453, 499, 501, 503, 504, 507, 511, 519
Bolckenstein, J. van 125
Bommen Berend *zie* Christoph Bernhard von Galen
Bontekoe, Willem IJsbrantsz. 135, 272
Bontemantel, Hans 397
Bontius, Reinier 562, 563
Boogaard, J. 544
Boonen, Jacobus 390
Bor, Paulus 498
Bor, Pieter 561
Borch, Gerard ter 40, 150, 228, 463, 503, 512-515, 527, 534
Borch, Gesina ter 228, 463-466, 513, 589
Borch, Olaus 336
Borcht, Willem van der 586
Boreel, Adam 336, 353, 412, 414, 419, 420, 422, 431
Boreel, T. 236
Bornius, Henricus 327
Borstius, Jacobus 222, 363, 370
Bos, Lambert van den 454, 456, 548, 549, 562, 563, 566, 577, 580
Bosschaert, Thomas Willeboirts 499, 508
Both, Jan 523

Bouckart, Jurriaen 389, 569
Bouckhorst, Amelis van den 481
Bouman, Jacobus 476
Bouricius, Eelkje van 545
Boxe, W.C. van der 270
Boxhorn (Boxhornius), Marcus Zuerius van 84, 162, 232
Boxhornius *zie* Marcus Zuerius van Boxhorn
Boyle, Robert 340
Boyus *zie* Cornelis Boey
Braems, Pieter 507
Braght, Tieleman van 408, 410, 412
Brahe, Tycho 291
Braij *zie* Bray
Brakel, Thomas à 369
Brandenburg, Frederik Willem van *zie* Frederik Willem van Brandenburg
Brandenburg, Willem Frederik van *zie* Willem Frederik van Brandenburg
Brandt, Geeraardt 271, 397, 446, 543, 547, 559, 562, 566
Bray (Brès), Guido de 89
Bray, Jan de 214, 499, 501, 502, 507
Bray, Salomon de 449, 482, 486, 494, 499
Breckling, Friedrich 401, 418, 422, 424
Bredero, Gerbrand Adriaensz. 229, 588
Brederode, familie 98
Brederode, Johan Wolfert van 99
Breeckevelt, Johannes 266
Breeckevelt, Ludolf 266
Breeckevelt, Willem 266
Breen, Daniël de 412, 414, 419
Brekelenkam, Quiringh 509
Brès *zie* Guido de Bray
Broersz, Joost 277
Bronckhorst, Jan Gerritsz. van 452, 504
Bronckhorst-Batenburg, familie 82
Brosterhuysen, Johan 481, 544
Brouwer, Adriaen 514
Brouwer, Ewout Andriesz. 177
Browne, Robert 274
Browne, Samuel 73, 273, 277
Browne, Thomas 331
Brune de Jonge, Johan de 578, 579
Brune de Oude, Johan de 466, 531, 578
Bruno, Alida 575
Bruno, Giordano 291
Bruno, Hendrik 236, 242
Bruyn, Johannes de 303
Bruyn van Buytewech, Johan 105
Bruyning, Joseph 274
Buchell, Arnoud van 38
Buckingham, George Villiers, hertog van 461, 532
Bugge, Johannes 387
Bugge van Ring, Hendrick 509
Burchoorn, Isaac 581
Burgersdijk, Franco 231, 246, 284-286, 288, 291, 294, 297, 301, 308, 320
Burgersdijk, Pieter 507

Burgh, Jacob van der 236, 544
Burman, Frans 304
Busschof, Bernardus 464
Büttner, Wolfgang 587
Buytewech, Johan de Bruyn *zie* Bruyn van Buytewech

C

Caesar, Gaius Julius 60
Calckman, Johan Jansz. 594
Calixtus, Georg 400, 402
Callot, Jacques 32
Calovius, Abraham 400
Calvijn, Johannes 28, 261, 313, 352, 370
Cammingha, familie 87
Campen, Jacob van 101, 380, 387, 441, 444, 449-451, 453, 457, 479-484, 488-496, 499, 504, 518, 531, 532, 574
Campen, Jacob Cornelisz. van 380
Camphuysen, Dirck Rafaelsz. 228, 263, 271, 359, 416, 459, 471, 472, 570
Capellen, Alexander van der 93, 94, 429, 430, 520
Capellen, Robert Jasper van der 93
Cappelle, Jan van de 509, 524
Cartesius, Renatus *zie* René Descartes
Casas, Bartholomeus de las *zie* Las Casas
Casimir, Jan 415
Casteleyn, Pieter 262
Casteleyn, Vincent 270, 448
Castellio, Sebastiaan 358

Castiglione, Baldassare 577
Cats, Elisabeth 35
Cats, Jacob 120, 19, 22, 28, 30, 33, 35, 52, 62, 65, 79, 80, 127, 131, 133, 177, 191, 214, 228, 263, 334, 364, 367, 461, 464-466, 470, 473, 489, 537, 539, 540, 542, 551, 552, 559, 569, 572-574, 579, 580, 583, 586, 588, 589
Cats, Jodocus 390
Catullus, Gaius Valerius 541, 552
Chalon, René van *zie* René van Chalon
Cham 112
Cheng Ch'engkung (Coxinga) 109
Chigi, Fabio *zie* paus Alexander VII
Chmielnicki, Bogdan 123
Chouet, Jean-Robert 348
Christiaan IV, koning van Denemarken 491, 533
Christina, koningin van Zweden 40, 296, 430, 431, 461, 477, 491, 509, 532, 533, 584
Christianus Catholicus 386
Cirksena, graven van 89
Claessen, Tjerck 264
Clant, Adriaan 93
Clant, familie 90
Clant van Stedum, Joan 489
Clauberg, Johan 281-283, 308, 312, 347
Clemens non Papa 599
Coccejus, Johannes 306, 313, 314, 332, 340, 342, 347, 365, 367, 368, 394, 428
Codde, Petrus 391
Coeck, ingenieur 158
Coignet de la Thuillerie, Gaspard 302
Collaert, Hans 521
Colom, Jacob Aertsz. 409, 471, 472
Colomp, Jan 273
Comenius (Komenský), Jan Amos 29, 243, 245, 264, 276, 289, 290, 308, 309, 340, 341, 419, 422, 424, 431
Condé, Louis II van, prins 75, 348
Constans, Lucius Antistius 332
Conti, Armand de, prins 75
Cool, uitgevers 267
Coornhert, Dirck Volkertsz. 37, 182, 335, 358, 408, 409, 414, 459, 543
Cooten, Pieter Jansz. 489
Copernicus, Nicolaus 291, 313, 324
Copes, Otto 507
Coques, Gonzales 499, 508
Corneille, Pierre 235, 583
Cortenaer, Egbert 134
Corvinus, Joannes 542
Coster, Laurens Jansz. 458
Coster, Samuel 445-448, 450, 586
Courcelles, Étienne de 395, 396
Courcelles, Gideon de 396, 397
Court, Johan de la 310, 330-332, 563

Court, Johanna de la 309, 310
Court, Pieter de la (Pieter van den Hove) 232, 306, 309, 310, 330-332, 359
Courtin, Antoine de 577
Couvreur, Daniël 598
Couwenbergh, Christiaen van 499
Coxinga *zie* Cheng Ch'engkung
Coymans, Balthasar 531
Coymans, familie 20
Craanen, Theodorus 306, 307, 347
Crack, Johan 489
Craffurd, Julius 189
Crell, Christoffel 416
Cromhout, familie 20
Cromwell, Oliver 72, 106, 130, 132, 265, 351, 427, 428, 431, 475
Cuyp, Aelbert 29, 462, 523
Cuyp, Jacob 29, 462

D

Dalen, Jacob Cornelisz. van 406
Damhouder, Joost de 232
Danaeus, Lambert 297, 300, 301, 312, 314
Danckertsz, Cornelis 158, 482, 526
Danckertsz, Danckert 482
Danckertsz, Justus 526
Dapper, Olfert 175
Datheen (Dathenus), Petrus 593
Decker, Jeremias de 543, 552, 567, 568, 575, 577, 588
Dedel, Johan 236
Descartes, René (Renatus) 280, 40, 153, 232, 267, 281-283, 288, 290-307, 309, 311, 312, 314-322, 324-330, 332-334, 337-343, 347-349, 365, 396, 411, 416, 596, 600
Desmarets *zie* Samuel Maresius
Deursen, A.Th. van 66
Deutel, Jan Jansz. 272
Diemerbroeck, IJsbrand van 162
Dieussart, François 491-493, 495
Dirk I, graaf van Holland 172
Domselaar, Tobias van 543
Donck, Adriaen van der 105
Doncker, Herman 507
Donia, Frans van 93
Donne, John 579
Doorn, Jan van 598
Doreslaer, Isaac 73
Dorp, Frederik van 236
Dou, Gerrit 496, 509-516, 518, 520, 532, 534
Dou, Jan Jansz. 485
Doublet, Philip 236
Doublet, familie 36
Drebbel, Cornelis 321

Drijfhout, Bartholomeus 484
Drost, Willem 521
Dubbels, Hendrik 524
Duivenvoorde, Hendrica van 378, 379
Dullaert, Heimen 568
Dullaert, Joan 403, 544, 564, 568, 577
Duquesnoy, François 513
Dürer, Albrecht 454, 520
Dury, John 29, 289, 341, 419, 422, 428, 431
Dusart, Joan 600
Duym, Jacob 562
Duyn, familie Van der 210
Dyck, Anthony van 454, 461, 462, 505, 508, 531

E

Echten, Roelof van 82
Eeckhout, Gerbrandt van den 111, 521
Eggers, Bartholomeus 495
Egmond, familie 98
Egmond, graven van 40
Elisabeth, keurvorstin 296
Elisabeth I, koningin van Engeland 566
Elisabeth van de Palts, prinses 296
Elzevier, Abraham 260, 269, 270, 273
Elzevier, Bonaventura 260, 273
Elzevier, Daniël 273, 276
Elzevier, Johannes 273
Elzevier, Lodewijk 273, 587
Elzevier, Louis 260, 267, 269, 270, 272, 276, 279, 481
Elzevier, Matthijs 270
Elzevier, uitgevers 235
Engelen, Engelbert van 356
Enno Lodewijk, graaf van Oost-Friesland 236

Episcopius, Simon 181, 271, 394-396, 419, 421
Epitectus 549
Erasmus, Desiderius 37, 44, 217, 239, 246, 308, 313, 335, 396, 459, 577, 578
Erpenius, Thomas 234
Essen, Hendrik van 489
Essenius, Andreas 272, 368
Evelyn, John 533
Everdingen, Allard van 505, 523
Everdingen, Cesar van 143, 499, 500, 502, 504
Evertsen, Cornelis 134
Evertsen, Johan 134, 564
Ewsum, familie 90
Eyck, Jacob van 595, 596
Eyl, Anna Maria van 594

F

Fabel, Hans 276
Fabricius, Johan Jacob 401
Fabritius, Barent 521
Fabritius, Carel 511, 518
Felgenhauer, Paul 419, 422
Felt, Simon 598, 599
Ferdinand III, keizer 533, 563
Fijne, Passchier de 271
Fijnemans, Machteld 269
Filips II, koning van Spanje 94, 95, 172, 200, 329, 444
Filips IV, koning van Spanje 40
Filips Willem, prins van Oranje 97
Flinck, Govert 214, 441, 452-454, 456, 463, 499, 502, 507, 511, 519, 531
Flockenius, Henricus 125
Focquenbroch, Willem Godschalk van 214
Fokkens, Melchior 19, 175
Fontenelle, Bernard Le Bovier de 348
Fonteyn, Nicolaes 586
Fonteyn, Thomas 233
Franck, Sebastiaan 358
Frederik I van de Palts (winterkoning) 462
Frederik II van Sleeswijk-Holstein 319
Frederik III 533, 584
Frederik Hendrik, prins van Oranje, stadhouder 31, 42-45, 47, 48, 65, 86, 97-103, 122, 132-134, 152, 255, 302, 421, 427, 445, 450, 453, 462, 479, 481, 483, 484, 488, 490, 491, 495, 498, 499, 508, 524, 539
Frederik Willem van Brandenburg, keurvorst 100, 236, 427, 491, 492, 495
Fuyter, Leon de 583

G

Gabbema, Simon Abbes 231, 544
Galen, Christoph Bernhard von (‘Bommen Berend’) 88
Galen, Jan van 132, 134, 412, 417, 493, 500, 564
Galilei, Galileo 290, 291, 293, 297, 298, 313, 318, 329
Galliart, Cornelis 598
Gassendi, Pierre 288-291, 318
Gastoldi, G.G. 597
Geer, Laurens de 29, 401, 424
Geer, Louis de 18, 19, 28, 29, 290, 494
Geer, Margaretha de 29
Geertsom, J. van 598
Geest, Wybrand de 462, 498
Gelder, Aert de 521
Geluwe, Arnout van 410
Gent, Barthold van 42, 93, 164, 297, 562
Gerbrantsz, Marten 272
Germez, Adam Karelsz. van 583
Geulincx, Arnout 306
Gietermaker, Claes Hendriksz. 238, 243
Giustiniani, Vincenzo 532
Glazemaker, Jan Hendriksz. 232, 294, 325, 336, 549, 580
Goddaeus, Conrad 273
Godewijck, Margaretha van 595
Godewijck, Pieter van 541, 595
Goedesberg, Gerrit van 580
Goens, Rijklof van 110
Goethals, Johannes 76
Goldmann, Nicolaus 480
Golius, Jacob 290, 304
Goltzius, Hendrick 461
Gomarus, Franciscus 253
Gorlaeus, David 297, 308
Govertsz, Govert 424
Goyen, Jan van 499, 523, 535
Graaf, Abraham de 238
Graeff, Andries de 492
Graeff, Cornelis de 441, 453, 456, 492
Graeff, familie De 102
Grau, Abraham de 307
's-Gravesande, Arent van 480, 482, 484, 486, 487, 494
Gravius, Theodoricus 431
Grebber, Frans de 243, 497, 498, 510
Grebber, Maria de 510
Grebber, Pieter de 498
Greidanus, Johannes 304, 307
Griethuysen, Sibylle van 46, 544, 545, 575, 579
Groot, Hugo de 115, 37, 40, 52, 63, 68, 127, 131, 149, 181, 232, 271, 272, 328, 416, 419, 421, 429, 431, 500, 539, 561, 567, 568, 582
Grotius *zie* Hugo de Groot
Gryphius, Andreas 588
Guarini, Battista 461, 578
Guicciardini, Lodovico 60, 61, 129, 192

Guilbertus, David 418, 424
Gustaaf Adolf, koning van Zweden 18, 491

H

Haan, Galenus Abrahamsz. de 353, 411, 412, 414, 417
Hackius, Frans 273
Haemstede, Adriaen van 410
Haersolte, Rutger van 82
Haersolte, factie Van 82
Haestrecht, Maria van 575
Haffner, Jacobus 598, 599
Hak, Mathijs 498
Hals, Dirck 449
Hals, Frans 111, 143, 449, 497, 502, 514
Hanneman, Adriaen 498, 506, 511, 533
Haps, Peter van 273, 562
Hardenbroek, Pieter van 82
Harduwijn, Justus de 470
Harinxma, Haring van 581
Harsdörffer, Georg Philipp 586, 588
Hartevelt, Pieter Zacharias 272
Hartgers, Joost 271
Hartigveldt, Joan 414
Hartigvelt, uitgevers 267
Hartlib, Samuel 29, 289, 341, 419, 422, 428, 431
Harvey, William 319, 320
Havius, Cornelia 120
Heem, Jan Davidsz. 516, 517
Heemskerck, Johan van 561, 581-583
Heemskerck, Maarten van 520, 521
Heemskerck, Willem van 544
Heereboord, Adriaan 288, 290, 304-311, 316, 319, 322, 330, 332, 348
Heerman, Franciscus 577
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 67

Heger, Frans de 276
Heggerus, Rudolphus 400
Heidanus, Abraham 290, 304-306, 313, 314, 327, 328, 332, 335, 340-342, 346, 368, 394-397
Heinsius, Daniël 260, 288, 458, 459, 464, 470, 539, 568, 585, 586, 589
Heinsius, Nicolaas 37
Helm, Willem van de 486
Helmont, Jan Baptist van 232
Helst, Bartholomeus van der 143, 451, 462, 502, 507, 511
Helt Stockade, Nicolaas de 451, 452, 459, 501, 502
Hemony, François 184, 590, 596
Hemony, Pieter 590, 596
Hendrik III, koning van Frankrijk 45
Hendrik IV, koning van Frankrijk 45
Henriette Marie, koningin van Engeland 122, 421, 445
Herinx, Maria 26
Hermes Trismegistus 418
Herodotus 59
Hervelt, Nicolaas van 273
Hessen, graaf van 307
Heule, Christiaen van 229
Heuraet, Hendrik van 316
Heurnius, Justus 111
Heyblocq, Jacob 214
Heyden, Jan van der 505
Heyn, Piet 29, 134
Heyns, Maria 579
Hilten, Jan van 262, 264, 277, 580
Hinloopen, Jan 456
Hinloopen, Michiel 533
Hobbema, Meindert 523
Hobbes, Thomas 267, 279, 329-332, 334, 340, 343, 346, 417
Hoen, D. 233
Hoffer, Adriaan 234
Hollanders, Herman 598
Holsteyn, Cornelis 506
Holwarda, Johannes Phocylides 288, 308, 315
Hommius, Festus 110
Honthorst, Gerard van 243, 445, 462, 498, 499, 505, 509-511, 533
Hoobius, Johanna 544, 545
Hooch, Pieter de 507, 515, 518
Hooft, familie 20
Hooft, Pieter Cornelisz. 20, 26, 229, 230, 232, 235, 272, 333, 358, 445, 448, 458, 461, 462, 464, 470, 477, 489, 539, 542-544, 561, 562, 575, 583, 584, 586, 588, 600
Hooft, Pieter Adriaensz. 't 491
Hoogstraten, Frans van 217
Hoogstraten, Samuel van 511, 516, 517, 533, 582
Hooke, Robert 321, 494
Hoornbeek, Johannes 327, 328, 368
Hoorne, Filips van Montmorency-Nivelle, graaf van 40

Hoppe, Coenraad 402
Horatius Flaccus, Quintus 246, 541, 542, 543, 549, 550, 552, 559, 565, 572
Hortensius, Martinus 244
Houckgeest, Gerard 518
Houtman, Frederik 135
Hove, Pieter van den, *zie* Pieter de la Court
Hoynck, familie 102
Hudde, Johan(nes) Gerritsz. 316, 317, 321, 327, 340
Hugo, Herman 418, 470
Huizinga, Johan 63-67
Huydecoper, familie 102, 215
Huydecoper van Maarsseveen, Joan 451, 456, 481, 488, 489, 492
Huygen van Linschoten, Jan 154
Huygens, Christiaan 236, 242, 316-319, 326, 333, 340, 400, 491, 494, 533
Huygens, Constantijn 34, 46, 65, 91, 102, 169, 214, 229, 234, 236, 237, 242, 273, 288, 296, 316, 319, 326, 387, 461, 479-481, 483, 488-491, 496, 508, 525, 531, 539, 540, 542-545, 547, 549-551, 559, 567, 572-577, 586-588, 591, 53-596, 598-600
Huygens jr., Constantijn 326, 525, 577

I

Immerzeel-Montmorency, graaf 492
Isendoorn, Gisbert van (Ab) 282, 301, 307
Israel, Jonathan 67

J

Jacchaeus, Gilbert 286
Jacobson, Jurriaen 506
Jacobsz., Claes 272
Jansenius, Cornelius 390
Janssonius, Johannes 61, 260, 264, 269, 270, 274-279
Jansz., Broer 261, 262, 269, 270, 274, 277
Jansz., Jan, uitgever 592
Jansz., Jan *zie* Murad Ra'is
Japix, Gysbert 81, 230, 231
Jelles, Jarig 417
Jessey, Henry 419, 428, 431
Joachimi, Albert 72, 73
Johannis, Menso 441
Johansson, Lars 589
Jonctijs, Daniël 181, 182, 425, 600
Jongestal, Allard Pieter 490
Jonghe, Clement de 474, 526
Jongstal, Sibylla 575
Jordaens, Jacob 453, 499
Jordis, Henrik 463, 464, 589

Juliana, gravin van Oost-Friesland 236
Jungius, Hermann 401
Junius, Franciscus 125, 230, 231, 448, 531, 578
Juvenalis, Decimus Junius 549, 552, 578

K

Kalf, Willem 516, 517
Karel de Grote, keizer 72, 97
Karel I, koning van Engeland 72, 73, 77, 95, 265, 274, 360, 422, 432, 445, 454, 474, 491, 509, 531, 532, 564, 573
Karel II, koning van Engeland 73, 274, 432, 454, 491, 509, 532, 564
Karel V, keizer, koning van Spanje 55
Karel XI, koning van Zweden 589
Karstijnsz., Jan 493
Keckermann, Bartholomeus 286
Kemp, A. 175
Kempis, Thomas à 365-367, 388, 401,569
Key, Lieven de 480, 482
Keyser, Hendrik de 20, 480, 482, 490, 493, 587
Keyser, Thomas de 445
Keyser, Willem de 493
Klinckhaemer, Laurens 414
Knol, Jan 343, 353
Knuyt, Johan de 43, 46, 93
Kodde, Gijsbert van der 413, 414
Koeman, Jacob 567
Koenerding, Georg 396
Koerbagh, Adriaan 180, 267, 334, 342-344, 346, 417
Kók, Alardus Lodewijk 62, 229-232, 285, 342
Komenský *zie* Comenius
Koning, Philips de 454, 523
Kretzer, Marten 451, 454, 510, 532
Krul, Jan Harmensz. 228, 466, 551, 580, 583, 600

L

La Pise, Joseph de 97
Labadie, Jean de 423
Laer, Pieter van 516
Laet, Johan de 29, 42, 50, 149
Lammers, Gerhard 304, 307
Langemann, Tönnes 589
Langenhert, Caspar 335
Langevelt, Rutger van 500, 502
Lansbergen, Jacob van 199, 414
Las Casas, Bartholomeus de, bisschop 38
Lastman, Claes Jansz. 243
Lastman, Pieter 462, 521
Laurensz. (Laurentius), Hendrick 272, 274
Laurentius *zie* Hendrick Laurensz.
Leeghwater, Jan Adriaansz. 22, 175, 488
Leek, Cornelis Jansz. 598
Leendertsz, Jan *zie* Sulayman Ra'is
Leers, Arnout 272, 278
Leers, Reinier 322
Leeuw, Adriaen Bastiaensz. de 264, 271, 446, 583, 588, 597
Leeuw, Cornelis de 597
Leeuwenhoek, Anthonie van 52, 233, 247, 321, 349
Leicester, Robert Dudley graaf van 95, 130
Leon, Jacob Jehuda 420, 480, 481, 583
Leopold Wilhelm van Oostenrijk, aartshertog 491, 532-534
Lepays, René 235
Leu de Wilhelm, familie Le 296
Leupenius, Petrus 62, 229, 230
Lewe, familie 90
Leyden, Lucas van 520, 562
Leyniers, Abraham 264, 269
Leyster, Judith 510
Lievens, Jan 452-454, 476, 499, 510, 534
Limburg, Perina van 575
Limburg Stirum, familie Van 98
Lingelbach sr., David 477
Lingelbach, Johannes 516
Lippe, graaf van 256
Lipsius, Justus 333, 588
List, Helsche 567
Locke, John 289
Lodenstein, Jodocus van 369, 571
Lodewijk XIV 44, 75, 97, 535
Lois, Jacob 39
Longueville, Anne-Geneviève de Bourbon-Condé hertogin van 75
Loon, graven van 88
Lope de Vega, Felix 442, 583
Lopez de Haro, David 270
Lossy, familie 592

Louise Henriette van Oranje, van Brandenburg 100, 491, 495
Loyola, Ignatius van 470, 492
Loys, Jacob 510
Lubbers, Judith 11, 544
Lucanus, Marcus Annaeus 549, 550
Lucasz., Hendrick 592
Luits, Johannes 307
Lust, Steven Theunisz. van der 448, 567
Luther, Maarten 308, 356, 370, 399, 401
Lutherus, Martinus *zie* Maarten Luther
Luyken, Caspar 418
Luyken, Jan 418, 419, 466, 468, 470, 471, 580
Luynes, Louis-Charles d'Albert, hertog van 348
Lydius, Jacobus 128, 372, 579

M

Madre Dei, Petrus à 383
Maes, Nicolaas 29, 507, 511, 519
Maetsuycker, Joan 373, 374
Maire, Johannes 261, 273, 274
Malebranche, Nicolas 348
Malesarmes, Marguerite de 154
Man, Boudewijn de 496
Mander, Karel van 458
Mander III, Karel van 454, 533
Mansvelt, Regnerus van 303
Marcelis, Celio 505
Marcelis, Gabriël 505
Marcelis, Peter 505
Marcus, Jacob 276
Marcus Aurelius, keizer 549
Maresius (Desmarets), Samuel 290, 301, 302, 365, 428
Marino, Giambattista 456, 579
Marius, Leonardus 387, 390
Marolles, Michel de 534
Martensz., Gerbrant 272
Martialis, Marcus Valerius 44, 550
Martinius, Franciscus 567, 568
Matenesse, Johan van 93
Matham, Theodoor 530
Mathijsz., Pieter 493
Matthaeus, Christiaan 400
Matthijsz., Paulus 591, 596, 597, 599
Maurits, prins van Oranje, stadhouder 35, 48, 65, 96, 97, 99, 100, 103, 112, 133, 134, 152, 153, 314, 334, 453, 477, 491, 492, 495, 533, 562
May, Hugh 494
Mazarin, Jules 75, 265
Mecklenburg, hertog van 256
Medemblick, Claes van 487
Medici, Cosimo de' 534

Medici, Leopoldo de' 534
Medicis, Maria de 444, 445
Meerhuysen, Jan Pietersz. 579
Meesters, Derck 176
Meiboom, Marcus 481
Meijer, Lodewijk 230, 233, 267, 338-343, 345-347, 417, 548, 593
Meijer, Hendrick de 500
Meldert, Pieter van 498
Memhard, Johann Gregor 495
Menasseh ben Israel, Joseph 274
Menasseh ben Israel, Samuel 275, 122, 274, 275, 419-422, 431, 432, 445
Menasseh ben Israel, Samuel jr. 274
Mepsche, familie De 90
Merian, Mattheus 472, 527
Mersenne, Marin 313, 317, 329, 596, 599, 600
Merwede, Matthijs van der 523, 576
Meteren, Emanuel van 154, 561
Metius, Adriaan 315, 317
Metsu, Gabriël 515
Meulen, familie Van der 20
Meures, Jan 451
Meurs, Adolf van 96
Meyster, Everard 104, 489, 574
Michaelius, Johannes 541
Mieris, Frans van 52, 514, 515, 534
Mijtens, Jan 498, 506, 511, 533
Mirkenius, Abraham 242
Moeyaert, Claes 445, 521
Molenaar, Jan Miense 510, 512
Molenaers, Clara 27
Mollet, André 488

Montaigne, Michel de 264, 333, 579
Montecuculi, graaf 31, 142
Monteverdi, Claudio 598, 601
Montezinos, Antonio de 421, 422
Montrose, James Graham, graaf van 73
Moorman, Cornelis 353
More, Henri 348
Moreelse, Hendrik 487, 509
Morgan, Charles 491
Mostaert, Daniël 540
Motsfveld, J. 236
Moucheron, Frederick 510
Moulin, Pierre du 272
Mulerius, Nicolaus 287, 297
Murad Ra'is (Jan Jansz.) 32
Musch, Cornelis 35, 36, 210
Musius, Cornelis 387
Musson, Matthijs 531, 534

N

Naeranus, Johannes 271, 395-397, 416
Nassau, Anna van, gravin 99
Nassau, Jan de Middelste van, graaf 99
Nassau, Jan de Oude van, graaf 99, 281
Nassau, Lodewijk Hendrik van 281, 283
Nassau, Willem van, graaf 99
Nassau-Dietz, Willem Frederik van, stadhouder 80, l00
Nassau-Dietz, familie Van 96
Nassau-La Lecq, Willem van 99
Nassau-Odijk (Beverweerd), Lodewijk van 99
Nassau-Odijk, familie 88
Nassau-Siegen, Johan Maurits van 89, 99, 111, 272, 374, 453, 480, 483, 492, 495, 539
Nassau-Zuylenstein, Frederik van 99
Neer, Aert van der 214
Neercassel, Johannes van 386, 390
Neri, Philippus 390
Netscher, Caspar 508, 511
Nettesheim, Cornelius Agrippa van 38
Nierop, Dirck Rembrandtsz. van 238
Nieuwentyt, Bernard 52
Nilant, familie 102
Nilant, Hendrik 102
Nobelaer, Cornelis de 508
Nooms, Reinier *zie* Reinier Zeeman
Noordt, Anthoni van 593, 594
Noordt, Jacob van 590, 592-594, 597

Nooseman, Gillis 583, 584
Nooseman, Jan 583
Nooseman-van den Bergh, Ariana 584
Nosche, Joachim 276

O

Odenkerke, Willem van 512
Oetgens, factie 78
Oetgens, familie 102
Ogle, Utricia 540, 591, 598
Oldenbarnevelt, Johan van 35, 103, 147, 566
Oldenburg, Henry 289, 340, 431
Olearius, Adam 587
Onsta, familie 90
Opitz, Martin 276
Opperveldt, Regnerus 595
Ostade, Adriaen van 514, 515, 530, 534
Ostens, Jacob 345, 414
Ottele, Jan 39
Oudaen, Joachim 37, 217, 271, 416, 422, 459, 544, 567, 576
Oudenhoven, Jacob van 175
Ovens, Jurgen 453, 454, 519, 533
Overbeke, Aernout van 223, 577, 578
Overstege, Cornelis van 544
Ovidius Naso, Publius 246, 461, 541, 549, 552, 578

P

Padbrué, Cornelis Thymensz. 592, 598-600
Paets, Adriaen 358, 371
Paets, uitgevers 267
Palamedesz. II, Palamedes 500, 502
Palingh, Abraham 425
Palladio, Andrea 481, 482
Pallandt, familie Van 98
Pallandt, graven van 86
Paludanus, Bernardus 319
Pannekoek, Anthony 600
Parival, Jean-Nicolas de 129
Parkar, Triael 584
Parma, Alexander Farnese, hertog van 20
Passe II, Crispijn van de 264, 525
Pauw, Adriaen 42, 72, 80, 91, 93, 103, 132, 260, 278, 463
Pauw, Nicolaes 103
Pauw, Reinier Adriaensz. 103
Pauw, Reinier 506
Pels, Andries 548

Pelsaert, François 135
Perkins, William 406
Pers, Dirck Pietersz. 128, 400, 458, 460, 461, 463, 468, 469
Pers, Pieter 597
Petrarca, Francesco 308, 578
Petrejus (Petrie), Alexander 272, 371
Peyrère, Isaac la 430, 431
Pfeiffer, Casparus 399
Philipsz, Dirck 408
Piccolomini, Enea Silvio (Pius II) 59
Pietersz., Dirck *zie* Dirck Pietersz. Pers
Pietersz, Jacob 406-409
Pinto, familie De 123, 124
Pise *zie* La Pise
Pius II (Enea Silvio Piccolomini), paus 59
Planche, Robert de la 372
Plantijn, drukkersgeslacht 473
Ploos van Amstel, Adriaan 82
Plutarchus 549
Poelenburch, Cornelis van 498, 509, 523
Poirters, Adriaen 380, 392, 470, 570, 586
Pontanus, Johannes Isacius 172
Poppen, Joan 486
Post, Pieter 28, 107, 480-484, 486, 487, 489, 494, 495, 587
Potter, David de 462
Poudroyen, Cornelis van 425
Prado, Hieronymo 480
Propertius, Sextus Aurelius 541
Puget de la Serre, Jean 577, 579, 581
Puteanus, Erycius 550
Pynas, Jan 521

Q

Quellinus, Artus 441, 451, 453, 461, 490-493, 499, 532
Questiers, Catharina 439, 575, 585, 586
Questiers, David 442, 585
Quevedo y Villegas, Francisco 581
Quinault, Philippe 235

R

Raey, Johannes de 305-308, 317, 319, 326, 332, 348
Rafaël 521, 532
Ramée, Pierre de la, *zie* Petrus Ramus
Rampius, Jan 331
Ramus, Petrus 282, 286-288, 294, 314, 333

Raselius, Adolph 399
Ravesteyn, Johannes van 236, 260, 269, 272, 278
Ravesteyn, Nicolaes van 275, 276, 462, 580
Ravesteyn, Paulus van 271, 275
Reael, familie 20
Reede tot Nederhorst, Godert van 43, 82, 93
Reede, Johan van 484, 489
Regius, Henricus 297-299, 302-306, 308, 316, 319, 320, 322, 329,330, 332
Reij, Cornelis Danckertsz. de *zie* Cornelis Danckertsz.
Rembrandt Harmensz. van Rijn 558, 29, 34, 52, 111, 143, 174, 214, 243, 245, 453, 502, 503, 507, 508, 510, 511, 513, 518-521, 524-526, 531, 532, 534, 535, 568
René van Chalon, prins van Oranje 97
Reneri, Henricus 288, 295-297, 299
Renesse, Johan van 82
Rengers van Slochteren, Osebrant Jan 81
Renialme, Johannes 498, 532
Rensselaer, Kiliaen van 432
Rensselaer, Nicolaes van 432
Revius, Jacob 33, 49, 175, 214, 304-306, 311, 313
Reyd, Everard van 561
Reynst, Gerard 531-533
Reynst, Jan 532
Rheticus, Georg Joachim, genoemd 313
Ridderus, Franciscus 222, 223, 370, 371, 571
Rieuwertsz., Jan 272, 336, 346, 414, 425, 466
Rijn, Rembrandt Harmensz. van, *zie* Rembrandt
Rijnevelshorn, Aert Jansz. van 33
Ripa, Cesare 457, 459, 460, 463
Ripperda, familie 90
Ripperda, Willem 90, 93
Rist, Johann 588, 589
Rivet, André 236, 272, 428, 430
Rodenburgh, Theodoor 583
Roelandt, H. 442
Roghman, Geertruyd 526, 530
Roghman, Roeland 526
Rohan, hertog Louis van 348
Rohault, Jaccques 348
Roman, Jacob 494
Romein, Jan 13,14
Romein-Verschoor, Annie 13
Ronsard, Pierre de 579
Rossi, Giovanni Jacopo di 534
Rotius, Jan Albertsz. 502
Rovenius, Philippus 377, 376-378, 382, 386-388, 390, 391
Rubens, Peter Paul 454, 461, 462, 490, 499, 501, 505, 508, 521, 531
Ruffo, Don Antonio 520, 534
Ruijven, Pieter Claesz. van 510
Rupert, prins van Engeland 73
Ruysdael, Jacob van 506, 523

Ruysdael, Salomon van 251
Ruyte, Michiel Adriaansz. de 26, 131, 133, 134, 213, 227, 503, 506, 564, 589
Ryckwaert, Cornelis 495

S

Saavedra Fajardo, Diego 275, 468, 563
Sabbatai Sevi 422, 423
Saeghman, Gillis Joosten 262
Saenredam, Pieter 517-519, 532
Sales, François de 388-390
Salm, graven van 88
Salmasius, Claudius *zie* Claude Saumaise
Sambeeck, Johannes van 471
Sambix, Cathrien van 270
Sambix, Elisabeth van 270
Sambix, Felix van 270, 581
Sambix, Johannes van 270
Sandrart, Joachim 445, 454, 455, 460, 461
Santvoort, Dirck 462
Saumaise, Claude (Claudius Salmasius) 49, 73, 139, 421
Savooie, hertog van* 371, 428
Scaliger, Josephus Justus 139, 285
Scamozzi, Vincenzo 482, 486, 487
Schaap, Gerrit 456
Schabaelje, Jan Philipsz. 359, 405, 472, 473
Schaep, Jan Claesz. 466, 467
Schagen, familie Van 210
Schagen, Machteld van 496
Schama, Simon 64, 66, 67
Schellincks, Willem 544, 585
Schipper, Jan Jacobsz. 228, 267, 464, 581
Schol, Jan Dircksz. 592
Schoock, Marten 104, 189, 299-302, 304, 307, 311, 312, 324, 325,333, 334, 346, 421
Schooten sr., Franciscus (Frans) van 315, 316
Schooten, Frans van 315-318, 349
Schooten, Joris van 504
Schooten, Petrus van 315
Schottelius, Justus Georg 233
Schrevelius, Theodorus 175
Schulerus, Johannes 307
Schurman, Anna Maria van 57, 58, 125, 191, 236, 242, 368, 369, 423, 540, 545, 586, 587
Schurman, Johan Godschalk van 368, 369, 540
Schuyl, Florentius 297, 306, 307, 328, 348
Scriverius, Petrus 172
Secundus, Janus 578, 600
Seghers, Daniël 508
Seghers, Hercules 526
Selden, John 131

Sems, Johan 159
Seneca, Lucius Annaeus 329, 549
Serrarius, Petrus 290, 341, 418-420, 422, 428, 431, 470
Servien, Abel 305
Sevi, Sabbatai *zie* Sabbatai
Shapira, Nathan 428
Sidney, Philip 276, 581
Simonides, Simon 371, 568, 571
Simonsz., Menno 403, 408
Six van Chandelier, Joan(nes) 508, 542, 552, 564
Six, Jan 508, 519, 542, 552, 564
Slamp, Cornelis 496, 497
Slichtenhorst, Arend van 62, 172
Smetius sr., Johannes 172, 173
Smidt, Franciscus de 391
Smient, Otto Barentsz. 262, 277
Snellius, Rudolf 287, 314
Snellius, Willebrord 314, 315
Snoukaert van Schauburg, Albert 489
Socinus, Faustus 415, 416
Soet (Soeteboom), Hendrik Jacobsz. 175
Soeteboom *zie* Hendrik Jacobsz. Soet
Sohier, Nicolaes 531
Solms, Johan Albrecht van 99
Solms-Braunfels, Amalia van *zie* Amalia
Solms-Braunfels, Louise-Christina van 99
Someren, Johan van 564, 574
Soutman, Pieter 499, 502
Spanhemius, Fredericus 236
Sparrow, John 431, 461
Spiering, Pieter 509, 510
Spillebout, Lodewijk 543, 544
Spinoza, Baruch de (*of* Benedictus de) 52, 121, 180, 232, 267, 321, 336-347, 349, 417, 431, 548

Staets, Hendrick Jacobsz. 485
Stalpaert, Daniël 158, 451, 484, 493
Stam, Jan Frederiksz. 274
Stampioen, Jan Jansz. 243, 244
Staphorst, Casparus 541, 564
Starter, Jan Jansz. 410, 472, 586
Statius,Publius Papinius 548, 549
Steen, Jan 515
Steenbergh, Elias van 307
Steenwick, G. 594
Stermont, Jacobus 272, 361
Stevin, Hendrick 315, 316
Stevin, Simon 52, 152, 159, 232, 233, 244, 297, 314, 315, 317, 342, 486
Stiernhielm, Georg 589
Stoffels, Hendrikje 519, 521
Stoop, Dirk 500
Stouppe, Jean-Baptiste 345
Strada, Famianus 128
Straten, Hieronymus van der 509
Streso, Caspar 357, 360, 393, 594
Stuart, Adam 304-306
Stuart, Elisabeth 462
Stuart, Mary (Maria) 100, 122, 273, 401, 422, 427, 444, 445, 477, 498, 567
Studler van Zurck, familie 296
Sturm, Johan 254
Sulayman Ra'is (Jan Leendertsz.) 32
Swaen, Willem de 570
Swammerdam, Jan 233, 321, 322, 336
Sweelinck, Dirck Jansz. 476, 590, 599
Sweelinck, familie 592
Sweelinck, Jan Pietersz. 476, 590, 594, 601
Sweerts, Hieronymus 544, 585
Sybes, Gysbert 271
Sylvius 306, 319-321, 334
Sylvius, Zacharias 320

T

Tasso, Torquato 549, 578
Tatinghoff, Johannes 398
Tatinghoff, Michael Frederici 398
Tauler, Johannes 418
Teding van Berkhout, Paulus 201, 202
Teellinck, Ewout 366
Teellinck, Johannes 368
Teellinck, Maximiliaan 46-50, 108, 127, 360, 366, 367, 406
Teellinck, Willem 46, 261, 272, 360, 366-368, 406
Tegelberg, familie 592

Tegelberg, Theodorus 595
Tempel, Abraham van den 501
Temple, William 26, 129
Teniers, David 533
Terentius Afer, P. 246, 270, 271, 549
Terkelsen, Søren 589
Theunisz., Jan 592
Thibaut, Hendrik 199
Thibaut, factie 82
Thiel, Cornelius van 307
Thulden, Theodoor van 499-502, 507, 508, 511
Thysius, Johannes 260, 327
Titiaan (Tiziano Vecelli, genoemd) 454, 509, 520, 521, 531, 532
Tjassens, Johan 81
Tongerloo, Antony 273
Tongerloo, Johannes 273
Torre, Jacobus de la 377, 378, 380
Tour et Tassis, familie De la 169
Trello, Lucretia van 550
Trigland, Jacob (Jacobus) 304, 305, 364, 365
Trip, Elias 18
Trip, Hendrik 18, 456, 459
Trip, Jacob 29, 507
Trip, Louis (Lodewijk) 459, 460, 505
Tromp, Harpert Maartensz. 505
Tromp, Maarten Harpertsz. 131, 132, 134, 146, 213, 264, 493, 527, 564, 565
Tsesch, Johann Theodor von 418, 419
Tulp, Nicolaas 26, 30, 492
Turenne, Henri de la Tour d'Auvergne, vicomte de 75

U

Udemans, Godfried (Godefridus) 47, 111, 222, 363, 366, 406
Uffelen, Lucas van 531
Urbanus VIII, paus 390
Urfé, Honoré d' 581
Ursinus, Zacharias 110
Usselinx, Willem 43, 59
Uylenburgh, Gerrit van 521, 532
Uylenburgh, Saskia van 519
Uyt den Hove, Anneken 410
Uytenbogaert, Johannes 266, 271, 364, 365, 394

V

Vaenius, Otto 470
Valckenburg, Margriet van 33
Valcoogh, Dirck Adriaansz. 240

Valla, Lorenzo 313
Vallée, Jean de la 494
Vallée, Simon de la 483, 488
Vallet, Nicolaes 592
Valois, Louis de 289
Vecchio, Palma 521
Vedelius, Nicolaus 49, 421
Veen, Adriaen van der 588
Veen, Jan van der 273, 466, 471
Veken, Hans van der 20
Velázquez, Diego Rodriguez da Silva y 520
Velde, Abraham van de 368
Velde, Willem van de 505, 524, 527, 530, 534
Velden, Martinus van 380
Velthuysen, Lambertus van 322-332, 341, 342, 344-346
Venne, Adriaen van de 466, 476
Venne, Pieter van de 476
Verbeeck, Hermanus 27, 28, 188, 191
Verburg, Jan Dionysius 414
Vergilius Maro, Publius 246, 469, 548-550, 572
Verhel, Arnold 301, 304, 307
Verhoeve Johan 269
Verhulst, Rombout 493
Vermeer, Johannes 17, 510, 515, 518, 519
Vermuyden, Cornelis 19
Verrijt, Jan Baptist 598
Veth, Adriaan 83, 94
Veth, Apollonius 82
Vianen, Gijsbert Theunisz. van 482, 484, 487, 489
Victorijn, Johan 445
Victors, Jan 521
Vieira, António 29
Villalpando, Juan Bautista 480, 482, 484, 486
Vinckenbrink, Albert 493
Vingboons, Justus 18, 459, 486, 494
Vingboons, Philips 456, 480-484, 486-490, 495, 506, 575, 597
Visch, Nicolaus 598
Visscher, Adolphus 399
Visscher, Anna Roemer 544, 568
Visscher, Claes Jansz. 61, 472, 473, 526
Visscher, Cornelis de 454, 530

Visscher, Maria Tesselschade Roemer 380, 544, 545, 568, 575, 599, 600
Visscher, Nicolaes 61, 115, 526, 527, 530, 534
Visscher, Roemer 380, 464, 543, 545
Vitruvius Pollio, M. 480-482, 485, 486
Vlacq, Adriaan 273, 279
Vlaming, familie De 102
Vlieger, Simon de 504, 524
Vliet, Hendrick van 518
Voet, Daniël 303
Voet, Paul 302, 303
Voetius, Gijsbert (Gisbertus) 366, 47, 49, 111, 124, 217, 260, 267, 297-304, 311, 312, 314, 322, 324, 325, 327, 328, 331, 365-370, 389, 416, 421, 424, 428, 540, 560, 571, 594
Vogelaer, Marcus de 33
Volder, Burchard de 307, 346
Volmarijn, Crijn 498
Vondel, Joost van den 546, 28, 33, 40, 59, 65, 69, 133, 174, 214, 228-230, 271, 387, 419, 441, 443, 445, 446, 450-457, 460, 461, 476, 492, 506, 517, 538, 540, 542, 543, 545-550, 559, 560, 562-569, 575, 578, 583, 584, 586, 588-590, 599, 600
Voorst, Dirck van 505
Vos (Vossius), Isaac 62, 442, 486, 583, 584
Vos, Jan Jansz. de 491
Vos, Jan 547, 214, 442, 445-449, 451-454, 456-458, 460, 461, 463, 477, 542, 543, 547, 548, 562, 563, 568, 583, 584, 588
Vossius, Dionysius 430
Vossius, Gerardus Johannes 231, 246, 260, 288, 395, 420, 531, 538, 578
Voys, Alewijn de 592
Voys, Pieter de 597
Vries, Gerard de 307
Vries, Marten Gerritsz. de 110
Vries, Simon de 579, 580, 587
Vroom, Cornelis 449

W

Wachtelaer, Johannes 390
Waelrant, Hubert 599
Waesberghe, Jan van 270
Waesberghe, Johannes van 269
Waesberghe, Pieter van 269, 271, 272, 580
Walaeus, Johannes 320
Waldeck, graaf van 86, 343
Walen, Johan 200
Wallis, Ucke 406
Walraven, Jan Willemsz. 176
Wassenaer, familie Van 98, 210
Wassenaer, Gerard van 329, 332

Wassenaer, Jacob van 484
Wassenaer, Johan van 484, 506
Wassenaer, Petrus van 303, 329, 332
Wassenaer-Obdam, Jacob van 99, 133, 134
Waterloos, Hendrick F. 544
Webber *zie* Zacharias en Gillis Weeber
Weeber (Webber), Zacharias en Gillis 276
Weenix, Jan Baptist 516
Weert, Goudina van 566, 575
Weidener, Johann Leonard 587
Welvelde, Van, factie 82
Westerbaen, Jacob 236, 273, 542, 543, 549, 551, 565-567, 572, 573, 588, 600
Westerman, Adriaan 261
Wicquefort, Joachim van 508, 539
Wilhelm, David de 236
Willem I van Oranje, stadhouder 35, 45, 46, 48, 72, 75-78, 81, 82, 88, 93, 96, 97, 99-101, 122, 135, 142, 193, 199, 265, 266, 306, 332, 360, 401, 422, 427, 442, 444, 445, 474, 477, 491, 494, 495, 498, 500, 538, 559, 562, 563
Willem II van Oranje, stadhouder 35, 45, 46, 48, 72, 75-78, 81, 82, 88, 93, 96, 97, 99, 100, 122, 142, 193, 199, 265, 266, 306, 332, 360, 401, 422, 427, 442, 444, 445, 474, 477, 491, 494, 495, 498, 500, 538, 559, 562, 563
Willem III van Oranje, stadhouder 78, 82, 88, 96, 97, 99, 445, 474, 494, 495, 500, 562, 563
Willem Frederik van Brandenburg 236, 532
Willemsz. H. 233
Willemsz. Jan 407
Willigen, Pieter van 537
Wils, Pieter 518
Wilsenius, Abraham 372
With, Witte Cornelisz. de 75, 131, 134, 564
Witsen, Cornelis 456
Witt, Cornelis de 198
Witt, Jacob Cornelisz. de 77, 198, 200
Witt, Johan de 199, 31, 74, 77, 80-82, 132, 197-199, 217, 316, 317, 322, 327, 328, 330, 359, 508
Witt, Johan Johansz. 198
Witt, Johanna Jacobsdr. de 198
Witte, Emanuel de 518
Witte, Petrus de 370
Wittewrongel, Petrus 191, 369, 560
Wittichius, Christopher 281-283, 307, 311-314, 324, 326, 332, 335, 341, 346, 348
Wolfenbüttel, August van *zie* August van Wolfenbüttel
Wolff, Reinier van der 532
Wolzogen, Louis 304
Wotton, Henry 481
Wouw, weduwe van, uitgever 269, 271
Wouwerman, Jan 505
Wouwerman, Philips 509, 533, 534
Wren, Christopher 494
Wubbena, Johannes 307
Wynants, Jan 449
Wyttenhorst, Willem Vincent baron van 509

X

Xaverius, Franciscus 388, 492

Y

Ysselmuiden, Johan van 489

Z

Zas, Nicolaas 243, 247
Zeeman (Nooms), Reinier 501, 524, 530, 534
Zesen, Philipp von 175, 586-588
Zincgref, Julius Wilhelm 587
Zinspenning, Judith 423
Zoet, Jan 214, 351-353, 474, 559, 579
Zurck, Anthonis 296, 488
Zuylen van Nyevelt, Emilia van 93
Zuylichem, heer van, *zie* Constantijn Huygens
Zwaerdecroon, Henricus 271

Illustratieverantwoording

p. 1:	Universiteits Bibliotheek, Leiden
p. 25:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 54:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 57:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 70:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 85:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 87:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 108:	*Begin en voortgangh van de Vereenighde Nederlandtsche geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie*, J. Jansz. Amsterdam 1646, vol. I. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
p. 113:	Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam
p. 114-115:	(kaart) Algemeen Rijksarchief, Den Haag
p. 115:	(portret) Collectie Grotiana Vredespaleis, Den Haag
p. 116:	Rijksmuseum Amsterdam
p. 117:	Rijksmuseum Amsterdam
p. 118:	Hugo Verschoor, *Dutch arts. Cultural heritage in the Netherlands*, 1990.
p. 119:	(boven) Stadsarchief Den Bosch/foto Lucas Masterprints, Zaltbommel (onder) National Gallery Picture Library, Londen
p. 120:	(boven) Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam (onder) Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 123:	I. Commelin, *Beschrijving van Amsterdam (...)*, boek IV, Amsterdam 1665 Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
p. 136:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 144:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 165:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 168:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 169:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 191:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden

p. 199:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 205:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 206:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 209:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 212:	Verblijfplaats onbekend/foto Marleen van Soest
p. 226:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 241:	Verblijfplaats onbekend/foto Wouter Kloek
p. 249:	(boven) Fries Museum Leeuwarden/foto Dikken & Hulsinga (onder) Museum Bredius, Den Haag/ in bruikleen van het Rijksmuseum, Amsterdam
p. 250:	(boven) English Heritage Photolibrary, Londen (onder) Stedelijk Museum, Zwolle/foto Frans Davids
p. 251:	(boven) Westfries Museum, Hoorn (onder) Instituut Collectie Nederland, Amsterdam
p. 252:	(boven) Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam (onder) Rijksmuseum, Amsterdam
p. 254:	Rijksmuseum, Amsterdam
p. 259:	B. Platina van Cremona, *'t Leven der Roomsche panzen*, Amsterdam 1650 (titelblad tweede deel). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
p. 263:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 265:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 275:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 280:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 377:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 389:	Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam
p. 433:	Frans Halsmuseum, Haarlem
p. 434:	Noordbrabants Museum/Kerkbestuur van de parochie Binnenstad, 's-Hertogenbosch
p. 435:	Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden
p. 436:	Stichting Koninklijk Paleis, Amsterdam/foto Jeroen van der Meyde

p. 437:	Mauritshuis, Den Haag
p. 438:	(boven) Rijksmuseum Stichting, Amsterdam (onder) Statens Konstmuseer, Stockholm/foto Hans Thorwid
p. 439:	Museum Bredius, Den Haag
p. 440:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 446:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 447:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 455:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 460:	Plafondschildering in het Trippenhuis.
p. 465:	Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam
p. 467:	Jan Claesz. Schaep, *Bloem-tuyntje*, Amsterdam 1671. Koninklijke Bibliotheek, De Haag
p. 469:	Dirck Pietersz. Pers, *Bellerophon, of lust tot wysheit*, Amsterdam 1641. Koninklijke Bibliotheek, De Haag
p. 474:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 475:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 478:	Collectie Bodel-Nijenhuis, Universiteits Bibliotheek, Leiden
p. 511:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 514:	Verblijfplaats onbekend/foto Wouter Kloek/Marleen van Soest
p. 522:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 525:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 528:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 529:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 536:	Cesare Ripa, *Iconologia of uytbeeldinghe des verstands*. Soest 1971 (Amsterdam: Dirck Pietersz. Pers, 1644), p. 88.
p. 539:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 546:	Prentenkabinet, Universiteit Leiden
p. 547:	*Alle de gedichten*, uitgave Lescaille Amsterdam 1662. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
p. 553:	Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam
p. 554:	(boven) Gemeente Hasselt (onder) Rijksmuseum, Amsterdam

p. 555:	Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam
p. 556:	Öffentliche Kunstsammlung Kunstmeseum, Basel/foto Martin Bühler
p. 557:	Rijksmuseum, Amsterdam
p. 558:	Kunsthistorisches Museum, Wenen
p. 560:	I. Commelin, *Beschrijving van Amsterdam (...)*, boek IV, Amsterdam 1665. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
p. 573:	Jacob Westerbaen, *Gedichten*, dl IV, 1657. Vrije Universiteit, Oude Drukken, Amsterdam